Κάτια Μαργαρίτη

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βόλος 2010

Κάτια Μαργαρίτη

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βόλος 2010

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η διατριβή αυτή δεν θα είχε ολοκληρωθεί ποτέ χωρίς την βοήθεια, την συνεργασία, και την υποστήριξη κάποιων ανθρώπων. Ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα Καθηγητή της διδακτορικής μου διατριβής κ. Δημήτρη Παλαιοθόδωρο, για την τόσο ενδιαφέρουσα επιστημονική συνεργασία τριών ετών, τις πολλές παρατηρήσεις και την βοήθεια του, ειδικά σε ζητήματα αγγειογραφίας και διονυσιακής λατρείας, την σημαντικότατη συμβολή του στην βιβλιογραφική ενημέρωση της διατριβής, και την μετάφραση του ιταλικού άρθρου του Cerchiai για τις ταφές των Επιζεφυρίων Λοκρών. Στην δεύτερη επιβλέπουσα της εν λόγω διδακτορικής διατριβής, Καθηγήτρια κ. Ιφιγένεια Λεβέντη, θα ήθελα να εκφράσω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου για την ανεκτίμητη καθοδήγηση και υποστήριξη της, την μεγάλη βοήθεια που απλόχερα μου προσέφερε κατά την συγκέντρωση και μελέτη του σχετικού με τα επιτύμβια ανάγλυφα υλικού, αλλά και κατά την διόρθωση της διατριβής, τις υποδείξεις της επί θεμάτων πλαστικής και μεθοδολογίας, όπως επίσης για όλα όσα με δίδαξε σχετικά με τα ενδύματα και τις κομμώσεις των γυναικών στην αρχαία Αθήνα. Στον Καθηγητή κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη – Αινιάνα, εγκάρδιες ευχαριστίες για την μεγάλη τιμή που μου έκανε να συμμετάσχει στην τριμελή συμβουλευτική επιτροπή της διατριβής μου, την πολύτιμη βοήθεια και τις παρατηρήσεις του, την υποστήριξη, και την πάντα ευγενική του παρουσία.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους Καθηγητές κ. Στέλλα Δρούγου, κ. Όλγα Παλαγγιά, κ. Ελένη Μανακίδου, και κ. Χρήστο Ζαφειρόπουλο, για την μεγάλη τιμή που μου έκαναν να συμμετάσχουν στην επταμελή επιτροπή ενώπιον της οποίας υποστηρίχθηκε η παρούσα διδακτορική διατριβή. Είμαι ειλικρινά ευγνώμων για την ενθάρρυνση, τις πολύτιμες παρατηρήσεις, και τα σημαντικότατα σχόλια τους που δημιούργησαν τις καλύτερες προϋποθέσεις για την μελλοντική συνέχεια της έρευνας μου επί του θέματος.

Ευχαριστίες οφείλονται στον διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου κ. Ν. Καλτσά, και την Διευθύντρια της ΚΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Ε. Λυγκούρη – Τόλια, για την άδεια αυτοψίας σε επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών που βρίσκονται στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, και του Μουσείου Πειραιώς, αντιστοίχως. Επίσης, στους εργαζόμενους και των δύο Μουσείων, οι οποίοι κατέβαλαν κάθε δυνατή προσπάθεια για να με εξυπηρετήσουν σε ό,τι χρειάστηκα κατά την διάρκεια των εν λόγω αυτοψιών.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τους παλαιούς μου καθηγητές από το University College London, Dr. A.W. Johnston και Mr. A. Griffiths. Τον πρώτο για τις επιστημονικές παρατηρήσεις, τα σχόλια, και την πολύ σημαντική βοήθεια του, και τον δεύτερο για την πραγματικά ανεκτίμητη συμπαράσταση του. Τους εξαίρετους συναδέλφους και φίλους, Dr. Ann Merriman και Christopher Olson (MA), για τις συμβουλές, την υποστήριξη, και την ατελείωτη ενθάρρυνση τους.

Η παρούσα διατριβή πραγματοποιήθηκε χάρη στην αμέριστη συμπαράσταση, αγάπη, και κατανόηση των γονέων μου, Βασιλικής και Αθανασίου Μαργαρίτη, οι οποίοι με στήριξαν με κάθε δυνατό τρόπο όλα αυτά τα χρόνια. Θέλοντας και μη, έμαθαν ακόμη και να αναγνωρίζουν τον αττικό πέπλο και το *λαμπάδιον*. Δεν θα είχα φτάσει ποτέ ως εδώ χωρίς την δική τους βοήθεια, και για τον λόγο αυτό τους αφιερώνω την εν λόγω μελέτη, με όλη την αγάπη και απέραντη ευγνωμοσύνη που αισθάνομαι για αυτούς.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Αττικά Αγγεία

Επιτύμβιες Επιγραφές

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ – ΠΙΝΑΚΕΣ - ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εξαιρετικά θλιβερή για τους αρχαίους Έλληνες ήταν η μοίρα των *ἀώρων* νεκρών, εκείνων δηλαδή που πέθαιναν πρόωρα και αναπάντεχα, εγκαταλείποντας έτσι τον επίγειο κόσμο σε νεαρή ηλικία [1]. Υπήρχε μάλιστα η πεποίθηση ότι οι εν λόγω νεκροί δεν ησύχαζαν ποτέ, αλλά πικραμένοι για τον πρόωρο θάνατο τους και τις χαρές της ζωής που στερήθηκαν μπορούσαν να μετατραπούν σε εκδικητικά πνεύματα, προκαλώντας μεγάλες συμφορές στους ζωντανούς [2]. Τέτοιοι νεκροί ήταν πάντοτε πρόθυμοι να βοηθήσουν στην άσκηση επιβλαβούς μαγείας. Έτσι στους τάφους τους, όπως και στους τάφους των επίσης οργισμένων και εκδικητικών *βιαιοθανάτων* [3], θάβονταν συχνά μολύβδινες [4] πλάκες με εγχάρακτες κατάρες (*κατάδεσμοι*), τις οποίες ενίοτε διαπερνούσαν καρφιά [5], ή ακόμη και μολύβδινα ειδώλια, συχνά με δεμένα χέρια, μέσα σε μικρές μολύβδινες θήκες – φέρετρα [6]. Αποδέκτες των μαγικών αυτών « μηνυμάτων » ήταν φυσικά οι φοβερές θεότητες του Κάτω Κόσμου, και ιδιαιτέρως η θεά της μαγείας Εκάτη [7]. Τοποθετώντας τους

---

[1] Φωτίου *Λεξικόν* Α 3493, 3495 (Theodoridis): « Ἀωρί, ἀωρία· τὸ παρὰ τὸν προσήκοντα καιρὸν καὶ τὴν ὥραν ... Ἀριστοφάνης δέ ἔφη καὶ ἀωροθάνατος ἀπέθανεν, τουτέστι πρὸ τῆς προσηκούσης ὥρας … Ἄωροι· οἱ πρὸ ὥρας ἀποθνήσκοντες. σύνηθες δέ τὸ ὄνομα πολλοῖς καὶ μάλιστα Ἀλεξανδρεῦσιν. ἔστι δέ Ἀττικόν … ». Φρυνίχου *Σοφιστική Προπαρασκευή* 42.12-13 (Borries): « ἀωροθάνατος: ὁ πρὸ τῆς καθηκούσης ὥρας ἀποθανών, ἀνὴρ καὶ γυνή ». *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 87.6-7 (Quandt). *Σούδα* Π 2518 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ω 134 (Schmidt). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Α 367.8 (Tittmann). *Etymologicum Parvum* Α 25 (Pintaudi). Rohde 1925, 587. Lattimore 1942, 178, 264. Griessmair 1966, 11-17, 24-28. Garland 1998, 121. Tsagalis 2008, 198. Sabetai 2009, 296, και 301, σημ. 66.

[2] Ζηνοβίου *Ἐπιτομή Παροιμιῶν* 3.3 (Schneidewin). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 307-308 (Latte). Rohde 1925, 593-594. Bremmer 1983, 101-103. Gager 1992, 19. Larson 1995, 118, 133. Graf 1997, 150. Pulleyn 1997, 130. Johnston 1999α, 78. Ogden 1999, 16. Price 1999, 101. Ogden 2001, 12. Stratton 2007, 42. Collins 2008, 70. Χανιώτης 2008, 51.

[3] Για τους *βιαιοθανάτους*, δηλαδή τους νεκρούς που είχαν βρεί βίαιο θάνατο, βλ. Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1417-1421 (Lloyd - Jones). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 857-858, 976-978 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 269-305, 924-925, 1029-1033 (Page). Αἰσχύλου *Εὐμενίδες* 94-139 (Page). Ἀντιφῶντος *Τετραλογία Γ΄* 1.3.1-3 (Gernet). Πλάτωνος *Νόμοι* 865d.6-e.6 (Burnet). Ξενοφῶντος *Κύρου Παιδεία* 8.7.18.1-3 (Marchant). Rohde 1925, 176-178, 181-182, 594-595. Garland 1985, 6, 93-95. Kurtz και Boardman 1994, 313. Johnston 1999α, 127-160.

[4] Για την σημασία του μολύβδου στην προκειμένη περίπτωση, βλ. Zuntz 1971, 284.

[5] Για την σημασία των καρφιών που « θανάτωναν » τις μολύβδινες πλάκες καθιστώντας αδύνατη την χρήση τους από τους ζωντανούς, ούτως ώστε να αφιερωθούν στις υποχθόνιες θεότητες, βλ. Garland 1985, 6. Kurtz και Boardman 1994, 204. Garland 1998, 128-129.

[6] Πλάτωνος *Πολιτεία* 364c (Burnet). *Πάπυροι Μαγικοί* 4.332-334, 4.342-343, 4.1399-1402, 4.2210-2211, 4.2215-2217, 4.2724-2731, 5.331-336, 58.8-11, 67.20-21 (Henrichs). Βλ. ενδεικτικά, Κεραμεικός 8084: Kunze-Götte, Tancke και Vierneisel 2000, αρ. 148.3, εικ. 9b, πίν. 28.10. Επίσης, Rohde 1925, 594-595, 603-604. Garland 1985, 6-7, 86. Knigge 1988, 135-136, 139, εικ. 132. Parker 1990, 198, 251, και σημ. 88-89. Faraone 1991, 3. Gager 1992, 19. Kurtz και Boardman 1994, 204-205. Larson 1995, 118. Graf 1997, 150. Pulleyn 1997, 82-83, 130. Garland 1998, 128-129. Faraone 1999, 34. Johnston 1999α, 71-80. Ogden 1999, 16. Price 1999, 101. Dickie 2001, 17. Ogden 2001, 225. Ferrari 2002, 192. Stratton 2007, 41-42. Βακαλούδη 2008, 164. Collins 2008, 9, 69-70, 72. Χανιώτης 2008, 51.

[7] Garland 1985, 6. Knigge 1988, 136. Parker 1990, 198. Pulleyn 1997, 90. Garland 1998, 128. Price 1999, 101. Για την φοβερή θεά της μαγείας και των νυχτερινών *φασμάτων* Εκάτη, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 569 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 535-536 (Radt). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 968

καταδέσμους και τα μολύβδινα ειδώλια στους τάφους, οι ζωντανοί χρησιμοποιούσαν τους νεκρούς ως « αγγελιαφόρους », ούτως ώστε μέσω αυτών οι κατάρες τους να φθάσουν στις υποχθόνιες θεότητες που είχαν την δύναμη να τις πραγματοποιήσουν [8].

Λόγω της εξέχουσας σημασίας που απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες στον γάμο και την απόκτηση απογόνων [9], ιδιαιτέρως τραγικός εθεωρείτο ο θάνατος όσων πέθαιναν πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να δημιουργήσουν οικογένεια [10]. Ο *ἄωρος* θάνατος χαρακτηρίζεται βεβαίως από την ανατροπή της φυσικής τάξεως πραγμάτων. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, οι νέοι νυμφεύονται και αποκτούν παιδιά, θάβουν τους γονείς τους όταν εκείνοι πεθάνουν, και αποδίδουν τα *νενομισμένα* στους νεκρούς προγόνους τους. Ακριβώς αυτές τις ισορροπίες διαταράσσουν οι *ἄωροι* θάνατοι, πλήττοντας ανεπανόρθωτα όχι μόνον τον *οἶκο*, αλλά και την ίδια την πόλη, καθώς η απόκτηση απογόνων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την συνέχιση του *οἴκου* και την ευημερία της πόλεως, το μέλλον της οποίας εξαρτάται από την γέννηση των μελλοντικών πολιτών και στρατιωτών της [11]. Δεινή η συμφορά των τραγικών γονέων που πρέπει να φροντίσουν για την ταφή των παιδιών τους, από τα οποία

(Nauck). *Τραγικά Ἀδέσποτα - Ἀποσπάσματα* 375 (Nauck). Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 1361-1363 (Coulon). Ἀριστοφάνους *Σφῆκες* 804 (MacDowell). Ἡσιόδου *Θεογονία* 411-415, 423-428, 440-447 (West). *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.52 (Allen). *Ὕμνοι Ἀνώνυμοι - Ὕμνος εἰς Ἑκάτην* (Heitsch). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 1 (Quandt). *Ὕμνοι Ἀνώνυμοι (Hymni e papyris magicis collecti)* 10, 11a.25, 13.4, 13.7, 13.10 (Heitsch). Πρόκλου *Ὕμνοι* 6.2 (Vogt). Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* 2.11-16, 2.35-36 (Gow). *Σχόλια Θεοκρίτου (scholia vetera)* 2a.2-6, 2.1112, 2.3536 (Wendel). *Πάπυροι Μαγικοί* 4.2724-2731, 36.190 (Henrichs). *Σούδα* Ε 364, 1049, Τ 1293.1-3 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 252, Ε 1258, 1267 (Latte). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 3644 (Schmidt). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Α 7 (Erbse). Φωτίου *Λεξικόν* Α 114 (Theodoridis). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 319.39-42 (Gaisford). *Etymologicum Gudianum* Ε 440.5 (Stefani). *Etymologicum Gudianum - Προσθῆκες* Ε 440.19-20 (Stefani). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Ε 247.27-29 (Bekker). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 10.17, 22.3-11 (Bachmann). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.30.2 (Spiro). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 1.1.18-19 (Macleod). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 77,1.1.19-29 (Rabe). *Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 287.3-4 (di Gregorio). Κορνούτου *Ἐπιδρομή τῶν κατά τήν ἑλληνικήν θεολογίαν παρεδεδομένων* 72.7-73.7 (Lang). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 7.126.3-7, 7.126.17-18, 7.126.30-31 (Kaibel). Πλουτάρχου *Περί τῶν παρ' Ἀλεξανδρεῦσι παροιμιῶν* 8 (Crusius). Διογενιανοῦ *Παροιμίαι* 8.39.1-3 (Schneidewin). *Σχόλια εἰς τους Ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου (scholia vetera)* 3.11 (Pfeiffer). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Τραχίνιαι* 214 (Papageorgius). Πορφυρίου *Περί Ἀγαλμάτων* 8.59-63 (Bidez). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.373.2-4 (van der Valk). Rohde 1925, 590-595. Χρήστου 1953-1954. Kraus 1960. Dietrich 1967, 341-343. Ferrari και Ridgway 1979, 188. Johnston 1999α, 203-249. Johnston 1999β, 86. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 68-70. Werth 2006.

[8] Garland 1985, 6, 86. Gager 1992, 20. Kurtz και Boardman 1994, 314. Garland 1998, 128. Johnston 1999α, 72. Johnston 1999β, 85. Price 1999, 101.

[9] Βλ. κατωτ. σημ. 11, ιδιαιτέρως δε σελ. 201, και σημ. 1444-1449.

[10] Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες* 804-805 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 862-871, 876-882, 916-920 (Lloyd-Jones). Ἀντιφῶντος *Τετραλογία Β΄* 1.2.4-5 (Gernet). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 1029-1030 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1218-1219 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 416, 425 (Diggle). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1167-1172 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 167-169 (Diggle). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 110E.3-4, 113C.1-8 (Babbitt). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 205.6-7 (Sandbach). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 13 (Harmon). Νόννου *Διονυσιακά* 2.107 (Keydell). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.334.11-15, 7.439.1-3, 7.453, 7.468.1-5, 7.483, 7.487, 7.488, 7.490, 7.491, 7.515, 7.527, 7.558.1-2, 7.560.7-8, 7.604, 7.611.3-4, 7.643, 7.649, 7.662.1, 7.671, 13.23.5-6, 13.27 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 246, 255, 311.1-3, 566, 592, 632, 636.5-8, 645, 649.1-2 (Cougny). Gardner 1896, 115. Griessmair 1966, 63-77. Reilly 1989, 431. Graf 1997, 150. Sabetai 2009, 299.

[11] Rehm 1994, 32, 166, σημ. 15.

ήλπιζαν ότι κάποτε θα ταφούν και θα δεχθούν τις καθιερωμένες τιμές που οφείλονται στους νεκρούς προγόνους της οικογένειας [12]. Έτσι, σε ένα επίγραμμα της *Παλατινής Ἀνθολογίας*, ο ίδιος ο οικογενειακός τάφος του Ανδροτίωνος εύχεται να δεχθεί πρώτα τους γονείς, και αργότερα τα νεότερα μέλη της οικογένειας: « Αὑτῷ καὶ τεκέεσσι γυναικί τε τύμβον ἔδειμεν / Ἀνδροτίων· οὔπω δ' οὐδενός εἰμι τάφος. / οὕτω καὶ μείναιμι πολὺν χρόνον· εἰ δ' ἄρα καὶ δεῖ, / δεξαίμην ἐν ἐμοὶ τοὺς προτέρους προτέρους » [13]. Απεύχεται δηλαδή τους τραγικούς *ἀώρους* θανάτους.

Εξέχουσα θέση μεταξύ των *ἀώρων* νεκρών κατέχουν οι νεκρές παρθένοι, δηλαδή οι άγαμες κόρες που έφυγαν από την ζωή πάνω στο άνθος της ηλικίας τους. Παρθένος ονομάζεται κάθε άγαμος κόρη που βρίσκεται σε ηλικία γάμου [14], η οποία στην κλασική Αθήνα συνέπιπτε με την περίοδο της ήβης των κοριτσιών, όπως προκύπτει από σχετικές αναφορές του Αριστοτέλους, του Σοφοκλέους, και του Ξενοφώντος [15]. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε κάποια περαιτέρω διάκριση μεταξύ των εφήβων παρθένων και των νεαρών γυναικών που για κάποιο λόγο παρέμεναν άγαμες μετά το πέρας της εφηβείας τους. Ίσως μία τέτοια διάκριση δεν εθεωρείτο τόσο αναγκαία στην περίπτωση των νεοτέρων αγάμων γυναικών που δεν είχαν υπερβεί κατά πολύ τα χρόνια της ήβης – παραδείγματος χάριν, στις ηλικίες των είκοσι (20) με είκοσι δύο (22) ετών. Προκύπτει εντούτοις το εύλογο ερώτημα τι ίσχυε στις περιπτώσεις των μεγαλυτέρων σε ηλικία γυναικών που δεν είχαν νυμφευθεί. Φερ' ειπείν, μία άγαμη γυναίκα γύρω στα τριάντα (30) της χρόνια θεωρείται ακόμη παρθένος κόρη ; Ελλείψει στοιχείων, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί. Η εικονογραφία επικεντρώνεται ως επί το πλείστον στην διάκριση της παιδικής ηλικίας, καθώς διαφοροποιεί μεν τα άνηβα κορίτσια από τις γυναικείες μορφές, δεν

---

[12] Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1182-1186 (Diggle): « Ὦ μῆτερ, ηὔδας, ἦ πολύν σοι βοστρύχων / πλόκαμον κεροῦμαι πρὸς τάφον θ' ὁμηλίκων / κώμους ἐπάξω, φίλα διδοὺς προσφθέγματα. / σὺ δ' οὐκ ἔμ', ἀλλ' ἐγὼ σέ τὸν νεώτερον, / γραῦς ἄπολις ἄτεκνος, ἄθλιον θάπτω νεκρόν ». Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 1120-1122 (Diggle): « τί γὰρ ἂν μεῖζον τοῦδ' ἔτι θνητοῖς / πάθος ἐξεύροις / ἢ τέκνα θανόντ' ἐσιδέσθαι; ». *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.261.3-4 (Beckby): « ἠιθέῳ γὰρ σῆμα Βιάνορι χεύατο μήτηρ· / ἔπρεπε δ' ἐκ παιδὸς μητέρα τοῦδε τυχεῖν ». *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 566 (Cougny): « Οὐ τὸ θανεῖν ἀλγεινὸν, ἐπεὶ τόδε πᾶσι πέπρωται, ἀλλὰ πρὶν ἡλικίης καὶ γονέων πρότερον. Οὐ γάμον, οὐχ ὑμέναιον ἰδὼν, οὐ νύμφια λέκτρα, κεῖμαι, ἐρῶν πολλῶν, ἐράμενος πλεόνων ». Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1173-1183, 1200-1223 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.222-223 (Allen). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.187, 7.361, 7.453, 7.466 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 664.1-5 (Cougny). Garland 1985, 78.

[13] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.228 (Beckby).

[14] King 1983, 111. Dowden 1989, 2. Loraux 1994, 243. Lefkowitz 2007, 82.

[15] Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 3.13, 7.5 (Marchant): « Ἔγημας δὲ αὐτὴν **παῖδα νέαν μάλιστα** καὶ ὡς ἐδύνατο ἐλάχιστα ἑωρακυῖαν καὶ ἀκηκουῖαν; Μάλιστα. ... Καὶ τί ἄν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐπισταμένην αὐτὴν παρέλαβον, ἣ **ἔτη μὲν οὔπω πεντεκαίδεκα γεγονυῖα** ἦλθε πρὸς ἐμέ, τὸν δ' ἔμπροσθεν χρόνον ἔζη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο; ». Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583.6-10 (Radt): « … ὅταν δ' **ἐς ἥβην ἐξικώμεθ'** ἔμφρονες, / ὠθούμεθ' ἔξω καὶ διεμπολώμεθα / θεῶν πατρῴων τῶν τε φυσάντων ἄπο, / αἱ μὲν ξένους πρὸς ἄνδρας, αἱ δὲ βαρβάρους, / αἱ δ' εἰς ἀγηθῆ δώμαθ', αἱ δ' ἐπίρροθα … ». Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 56.7.4-6 (Oppermann): « μισθοῖ δὲ καὶ τοὺς οἴκους τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλ[ήρων, ἕως ἄν τις **τετταρ]ακαιδε[κέ]τις** γένηται ». Lacey 1968, 107, 162. Pomeroy 1975, 64. Isager 1981-1982, 86. Humphreys 1983, 7. Mc Dowell 1986, 155. Garland 1990, 210-213. Tyrrell και Brown 1991, 101. Beaumont 1994, 87, 93. Blundell 1995, 119. Flacelière 1995, 111-112. Brulé 1996, 5-7. Scodel 1996, 113. Cantarella 1998, 86. Garland 1998, 48. Reinsberg 1999, 59-60. Beaumont 2000, 45 και 48. Lewis 2002, 27. Brulé 2003, 130. Lefkowitz 2007, 82.

απεικονίζει όμως τις διαφορετικές ηλικίες των γυναικών [16]. Δεν μπορούμε συνεπώς να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο μία άγαμη γυναίκα γύρω στα τριάντα (30) να μην εικονίζεται πλέον ως παρθένος κόρη, αλλά λόγω ηλικίας να παριστάνεται με χαρακτηριστικά που τονίζουν τον δυνάμει μητρικό και συζυγικό της χαρακτήρα, καθιστώντας έτσι αδύνατη την διαφοροποίηση της από τις νυμφευμένες γυναικείες μορφές. Δεν υπάρχει όμως τρόπος να αποδειχθεί αν κάτι τέτοιο ισχύει. Υποχρεωτικά επομένως θα περιοριστούμε στα δεδομένα που επιβεβαιώνονται από τα αρχαία κείμενα, τα οποία ουσιαστικά προσδιορίζουν ως κατάλληλη, καθιερωμένη, και ιδανική ηλικία γάμου για το γυναικείο φύλο την περίοδο της ήβης, διατηρώντας παράλληλα τις αναγκαίες επιφυλάξεις ως προς τις ενδεχόμενες περιπτώσεις γυναικών που παρέμεναν άγαμες μετά το τέλος της εφηβείας τους.

Στην αρχαία Αθήνα, η παρθενία ήταν η επιθυμητή και κοινωνικά αποδεκτή κατάσταση για κάθε ελεύθερη αξιοπρεπή γυναίκα πριν από τον γάμο [17]. Σε μία πατριαρχική και ανδροκρατούμενη κοινωνία όπως η αθηναϊκή, η παρθενική αγνότητα των άγαμων κορών αποτελούσε κοινωνικό καθεστώς, καθώς διασφάλιζε την γνησιότητα των απογόνων που θα αποκτούσαν μετά τον γάμο τους – γεγονός στο οποίο οι Αθηναίοι απέδιδαν εξαιρετική σημασία [18]. Ο Σόλων μάλιστα είχε θεσπίσει σχετικό νόμο, ο οποίος επέτρεπε τα άγαμα κορίτσια που είχαν ερωτικές σχέσεις με άνδρες να πωλούνται από τους *κυρίους* τους ως δούλες [19]. Όπως βεβαίως έχει επισημάνει η Sissa, η απώλεια της παρθενίας πριν από τον γάμο δεν επιφέρει κατ' ανάγκην και την απώλεια του χαρακτηρισμού « παρθένος κόρη » για κάθε άγαμη ατθίδα που έχει συνάψει ερωτική σχέση [20]. Αν η απώλεια της παρθενίας δεν γίνει γνωστή στον οικογενειακό και κοινωνικό περίγυρο, τότε η νεαρή Αθηναία προφανώς θα συνεχίσει να χαρακτηρίζεται « παρθένος κόρη », παρά το γεγονός ότι δεν διατηρεί πλέον την παρθενική αγνότητα της [21]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η παρθενία των κοριτσιών περιφρουρείται με ιδιαίτερο ζήλο, και οι προγαμιαίες σχέσεις είναι απαγορευμένες για τις κόρες των Αθηναίων πολιτών [22]. Η παρθενική αγνότητα είναι επομένως απαραίτητη προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό μίας νεαρής κοπέλας ως παρθένου κόρης, ακόμη και αν ενίοτε η παρθενία κάποιων κοριτσιών εξακολουθεί να υφίσταται μόνον ως αναγκαία κοινωνική συνθήκη.

Η παρθενική αγνότητα, η αγαμία, και η εφηβική (κατά κανόνα) ηλικία [23] είναι τα κύρια χαρακτηριστικά που προσδίδουν σε μία νεαρή κοπέλα την ιδιότητα της παρθένου κόρης, διακρίνοντας την έτσι από τα μικρά κορίτσια και τις ενήλικες νυμφευμένες γυναίκες. Συνεπώς, η χρήση του όρου « παρθένος » στην αρχαία Αθήνα παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη ως επί το πλείστον ηλικιακή ομάδα (έφηβες κόρες), ταυτόχρονα όμως και σε μία πολύ συγκεκριμένη κοινωνική και προσωπική κατάσταση, δηλαδή την παρθενία [24], και φυσικά την αγαμία [25]. Ο συνδυασμός των εν

---

[16] Lissarague 1993, 168-169. Stears 1995, 122-123.
[17] Sissa 1990, 87-90.
[18] Blundell 1995, 45. Για την σημασία που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην απόκτηση γνησίων νομίμων απογόνων, βλ. σελ. 201, σημ. 1445-1449.
[19] Πλουτάρχου *Σόλων* 23.2.1-3 (Ziegler). Keuls 1985, 100. Sissa 1990, 87-90. Reinsberg 1999, 59. Θα πρέπει εντούτοις να διευκρινιστεί πως δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ισχύ του εν λόγω νόμου στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Για τον *κύριο* της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα, βλ. σελ. 47, σημ. 372.
[20] Sissa 1990, 90-91, 105.
[21] Sissa 1990, 90-91, 105.
[22] Sissa 1990, 90. Reinsberg 1999, 59.
[23] Για την ηλικία των ατθίδων παρθένων, βλ. ανωτ. σελ. 3-4.
[24] Ειδικότερα για την παρθενία, βλ. Sissa 1990, και ιδιαιτέρως 76-134, 150-172.

λόγω χαρακτηριστικών αποτελεί μάλιστα απαραίτητη προϋπόθεση για την διαφοροποίηση των παρθένων από τα άνηβα κορίτσια, αλλά και τις νυμφευμένες κοπέλες νεαρής ηλικίας. Η παρθενική αγνότητα και η αγαμία χαρακτηρίζουν εξίσου τις έφηβες παρθένους και τα μικρά κορίτσια, που όμως διαφοροποιούνται λόγω της ηλικίας τους, καθώς ανήκουν σε δύο (2) εμφανώς διαφορετικές ηλικιακές ομάδες (παιδική ηλικία - ήβη / ηλικία γάμου). Το ακριβώς αντίθετο ισχύει στην περίπτωση των εφήβων κοριτσιών που έχουν ήδη νυμφευθεί, και κατά συνέπεια ενηλικιωθεί [26], μεταβαίνοντας έτσι σε μία νέα κοινωνική και προσωπική πραγματικότητα. Ο γάμος, η απώλεια της παρθενίας, και η μετάβαση στην ενηλικίωση διαφοροποιούν πλήρως τα νεαρά αυτά κορίτσια από τις συνομήλικες τους παρθένους. Παρθένος κόρη είναι επομένως η κάθε έφηβη κοπέλα που αν και βρίσκεται σε ηλικία γάμου, δεν έχει ακόμη νυμφευθεί, και επομένως δεν έχει απολέσει την παρθενία της [27]. Διανύει δηλαδή μία περίοδο μετάβασης από την παιδική ηλικία, στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο [28]. Ούτε πλέον παιδί, αλλά ούτε ακόμη γυναίκα, η παρθένος βρίσκεται ανάμεσα στην παιδική ηλικία και τον κόσμο των ενηλίκων [29], έχοντας κάποια κοινά χαρακτηριστικά τόσο με τα μικρά κορίτσια, όσο και με τις νυμφευμένες συνομήλικες της που έχουν ήδη διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης, χωρίς όμως να μπορεί να ταυτιστεί μαζί τους.

Η επιτυχής μετάβαση στην ενηλικίωση, τον έγγαμο βίο, και εν συνεχεία στην μητρότητα, αποτελεί σκοπό ζωής και μέσον προσωπικής ολοκλήρωσης για όλες τις άγαμες κόρες [30]. Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι ο προορισμός της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα ήταν να γίνει σύζυγος και μητέρα [31]. Ο θάνατος των *ἄωρα* νεκρών παρθένων είναι επομένως εξαιρετικά τραγικός, ακριβώς επειδή έρχεται όταν οι άτυχες κόρες είναι πλέον έτοιμες να διαβούν το κατώφλι που οδηγεί στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο, στερώντας τους - σχεδόν την ύστατη στιγμή - τον γάμο και τις χαρές της μητρότητος [32]. Ταυτόχρονα βεβαίως, ο πρόωρος χαμός κάθε ατθίδος παρθένου πλήττει ανεπανόρθωτα τον πατρικό της *οἶκο*, καθώς η συνέχιση του εξαρτάται αποκλειστικά από τους τελέσφορους γάμους των νεωτέρων μελών του, αλλά και την ίδια την πόλη, η ευημερία της οποίας στηρίζεται στους μελλοντικούς πολίτες και στρατιώτες που θα γεννηθούν από τις νεαρές κόρες των Αθηνών [33].

---

[25] *Ἄωρα* νεκρές κόρες θεωρούνται επομένως στην γραμματεία μόνον οι νεαρές παρθένοι που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν, και όχι οι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας που για κάποιο λόγο έμειναν ανύπανδρες, ενώ δεν πέθαναν σε ηλικία γάμου, αλλά πολύ αργότερα. Αυτό όπως θα δούμε ακολουθείται και στην εικονογραφία.

[26] Beaumont 1994, 87. Beaumont 2000, 48. Για την ολοκλήρωση της διαδικασίας μετάβασης των γυναικών στην ενηλικίωση, η οποία ουσιαστικά συνέπιπτε με την γέννηση του πρώτου τους παιδιού, βλ. σελ. 150-151.

[27] King 1983, 111. Roccos 1995, 665.

[28] Zaidman 1996, 4, 6. Lefkowitz 2007, 83.

[29] Beaumont 1994, 93. Stears 1995, 118-121. Beaumont 2000, 45. Roccos 2000, 235, 259, 261, 262.

[30] Carson 1982, 121, 124-127. Foley 1982, 169. Rehm 1994, 32. Blundell 1995, 124. Brulé 2003, 63. Redfield 2003, 95. Bodiou 2009, 184.

[31] Ἱππώνακτος *Ἀποσπάσματα* 68 (West). Ἰσαίου *Περί τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 7-8 (Roussel). Foley 1982, 171. Seaford 1987, 106. Reilly 1989, 431. Des Bouvrie 1990, 48. Osborne 1994, 92. Rehm 1994, 7, 32. Stears 1995, 125. Cantarella 1998, 129. Johnston 1999α, 175. Dillon 2002, 77. Brulé 2003, 63. Lefkowitz 2007, 83.

[32] Buschor 1941, 15-16. Reilly 1989, 431. Blundell 1998, 25. Foley 2001, 32. Ferrari 2002, 191-192. Foley 2003, 132. Lazongas 2005, 103. Lefkowitz 2007, 83. Huysecom 2008, 67.

[33] Buschor 1941, 16. Lacey 1968, 176. Des Bouvrie 1990, 45, 48. Tyrrell και Brown 1991, 206. Buxton 1994, 116. Roccos 1995, 664. Cantarella 1998, 129. Johnston 1999α, 217. Roccos 2000, 262. Grossman 2007, 318. Lefkowitz 2007, 83. Για την σημασία του γάμου και της απόκτησης νομίμων απογόνων, βλ. σελ. 2, σημ. 11, κυρίως όμως σελ. 201, και σημ. 1444-1449.

Συνεπώς, οι δύστυχες παρθένοι που εγκαταλείπουν τον επίγειο κόσμο τόσο νωρίς, ανταλλάσσοντας έτσι τον γάμο με τον θάνατο, είναι οι εν δυνάμει σύζυγοι και μητέρες [34] που όμως δεν θα μεταβούν ποτέ στην νέα προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα (ενηλικίωση, έγγαμος βίος, μητρότητα) για την οποία προορίζονταν και προετοιμάζονταν σε όλη την σύντομη ζωή τους [35].

Η επιστημονική έρευνα

Καμία από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες μελέτες δεν εξετάζει σφαιρικά τον θάνατο της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, καθώς η υπάρχουσα βιβλιογραφία εστιάζεται σε άλλες επιμέρους ή και γενικότερες πτυχές του θέματος, όπως η τραγωδία, οι επιγραφές, η σχέση γάμου και θανάτου, το πρόβλημα των λουτροφόρων, η αρπαγή της Περσεφόνης. Η συντριπτική πλειονότης των σχετικών βιβλίων και άρθρων επικεντρώνεται στον θάνατο των μυθικών παρθένων της τραγικής ποιήσεως, και στην ιδέα του γάμου των πρόωρα χαμένων αυτών κορών με τον ίδιο τον Άδη. Πολλές αξιόλογες μελέτες και άρθρα δεν αφιερώνουν παρά μόνον λιγοστές παραγράφους, ή στην καλύτερη περίπτωση έναν περιορισμένο αριθμό σελίδων στον *ἄωρο* θάνατο των ατθίδων παρθένων. Κυρίως, δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί συνδυαστικά η εικονογραφία των νεκρών αγάμων κορών στην κλασική τέχνη και τα αρχαιολογικά δεδομένα από τις ταφές τους, σε σχέση με την αρχαία γραμματεία και τις επιγραφές για το θέμα.

Το 1880, ο Γερμανός Αρχαιολόγος A. Milchhoefer διατύπωσε την άποψη ότι το κομψό αγγείο με τον επιμήκη λαιμό που σήμερα ονομάζουμε λουτροφόρο είναι η ίδια εκείνη λουτροφόρος που σύμφωνα με το γνωστό απόσπασμα του Δημοσθένους [36] σήμαινε τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική του 4ου π.Χ. αιώνος [37]. Η άποψη αυτή καθιερώθηκε έκτοτε ως ισχύουσα, και έτσι ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου συνδέθηκε με τις ταφές των *ἄωρα* νεκρών παρθένων και αγάμων νέων. Όπως όμως θα δούμε στα πλαίσια της παρούσης μελέτης, η θεωρία αυτή δεν ευσταθεί, ενώ ακόμη και η ονομασία του εν λόγω αγγείου τίθεται υπό αμφισβήτηση [38]. Εντούτοις, ο Milchhoefer ήταν ο πρώτος που υπογράμμισε την χρήση του αττικού αυτού αγγείου στις τελετές του γάμου και της ταφής, γεγονός που ασφαλώς δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1910, ο J. Lawson επεσήμανε τις ομοιότητες μεταξύ των τελετών του γάμου και της ταφής όχι μόνον στην αρχαία, αλλά και στην νεώτερη Ελλάδα [39]. Δεν παραλείπει βεβαίως να αναφερθεί στην Αντιγόνη του Σοφοκλέους, την κατεξοχήν τραγική ηρωίδα που νυμφεύεται τον ίδιο τον θάνατο [40], και κατά συνέπεια στην ιδέα του γάμου με τον Άδη [41]. Αν και πρόκειται για σχετικά περιορισμένο αριθμό σελίδων ενός (1) εκ των κεφαλαίων του βιβλίου του *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion: A Study in Survivals*, οι παρατηρήσεις

---

[34] King 1983, 124.
[35] Lazongas 2005, 103.
[36] Δημοσθένους *Πρός Λεωχάρη* 18.7-19.1 (Rennie): « … ἠρρώστησεν ὁ Ἀρχιάδης, καὶ τελευτᾷ τὸν βίον ἀπόντος τοῦ Μειδυλίδου ἄγαμος ὤν. τί τούτου σημεῖον; λουτροφόρος ἐφέστηκεν ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀρχιάδου τάφῳ ».
[37] Milchhoefer 1880.
[38] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 71-82, 194-216.
[39] Lawson 1910, 545-561.
[40] Lawson 1910, 549-553. Για την Αντιγόνη, βλ. σελ. 332-338, 339-340, 341-342.
[41] Lawson 1910, 556. Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη, βλ. σελ. 370-377.

του παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς δεν συνδέουν απλώς τις δύο (2) τελετές, αλλά αναφέρονται σε έθιμα που σύμφωνα με τον συγγραφέα έχουν επιβιώσει από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες του.

Το 1925 δημοσιεύονται δύο (2) σύντομα άρθρα του H. Rose με συναφή θεματολογία. Το πρώτο αναφέρεται στην Αντιγόνη του Σοφοκλέους, και πιο συγκεκριμένα στον θανάσιμο γάμο της με τον γιό του Κρέοντος Αίμονα [42]. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο θάνατος του Αίμονος είναι αναγκαίος, καθώς προσφέρει στο μνηστευμένο ζευγάρι το *τέλος* του γάμου που ο Κρέων τους στερεί στον επίγειο κόσμο. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από τους σχετικούς στίχους της εν λόγω τραγωδίας [43], όχι όμως και ο συσχετισμός του τραγικού γάμου των δύο (2) νέων με το κλασικό ανθρωπολογικό σχήμα των τριμερών διαβατηρίων τελετών, και την κοινή δοξασία των αρχαίων Ελλήνων ότι οι *ἄωροι* νεκροί δεν ησυχάζουν [44]. Αν και το ολιγοσέλιδο αυτό κείμενο με τίτλο " Antigone and the Bride of Corinth " δεν μπορεί βεβαίως να συγκριθεί με τις εμπεριστατωμένες εκτενείς μελέτες για την Αντιγόνη που έχουν έκτοτε δημοσιευθεί, εντούτοις παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως λόγω των ποικίλων παραπομπών σε κείμενα και μύθους της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας που περιλαμβάνει. Το δεύτερο άρθρο του Rose που φέρει τον τίτλο " The Bride of Hades ", επικεντρώνεται στην ιδέα του γάμου των πρόωρα χαμένων παρθένων με τον Άδη [45]. Και εδώ ο συγγραφέας παραθέτει αρκετά ενδιαφέροντα παραδείγματα από την αρχαία Ελλάδα και την Ρώμη, αλλά το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει, υποστηρίζοντας ότι ο γάμος των νεκρών παρθένων με τον Άδη είχε ουσιαστικά την σημασία μίας τελετής γονιμότητος, δεν είναι εύλογο.

Ακολουθεί η καλογραμμένη, αν και σχετικά σύντομη μελέτη του E. Buschor *Grab eines attischen Mädchens*, η οποία δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1939 [46]. Εδώ ο γνωστός Γερμανός αρχαιολόγος εξετάζει τα ευρήματα ενός (1) αττικού τάφου του 5ου π.Χ. αιώνος, στον οποίο όπως υποστηρίζει είχε ταφεί μία νεκρή παρθένος [47]. Επικεντρώνεται όμως ως επί το πλείστον στις λευκές ληκύθους που περιείχε ο συγκεκριμένος τάφος, και ιδιαιτέρως στην περίφημη λήκυθο των Μουσών, η οποία σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου [48]. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι συνοπτικές, αλλά συχνά εξαιρετικά εύστοχες παρατηρήσεις του σχετικά με τον θάνατο της αγάμου κόρης, ο οποίος της στερεί το *τέλος* του γάμου και τις χαρές της μητρότητας.

Λίγο αργότερα, και πιο συγκεκριμένα το 1942, εξεδόθη το βιβλίο του R. Lattimore, *Themes in Greek and Latin Epitaphs* [49]. Ουσιαστικά πρόκειται για ένα ανθολόγιο αρχαίων ελληνικών και λατινικών επιτυμβίων επιγραμμάτων, η θεματική ταξινόμηση των οποίων καθιστά εφικτή την σύγκριση μεταξύ τους, και φυσικά την εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων. Τα επιτύμβια επιγράμματα των αγάμων κορών αποτελούν επομένως ένα μόνον μικρό μέρος της συγκεκριμένης μελέτης, η οποία δεν επικεντρώνεται κατ' αποκλειστικότητα στους *ἀώρους* νεκρούς, αλλά γενικότερα στα επιτάφια επιγράμματα της κλασικής αρχαιότητος [50]. Το κενό αυτό θα καλύψει εν

---

[42] Rose 1925α. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 332-338, 339-340, 341-342, και ιδιαιτέρως σελ. 336, 338.
[43] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1240-1241 (Lloyd-Jones): « Κεῖται δέ νεκρὸς περὶ νεκρῷ, τὰ **νυμφικὰ** / **τέλη** λαχὼν δείλαιος εἰν Ἅιδου δόμοις ».
[44] Rose 1925α, 148-149.
[45] Rose 1925β. Βλ. επίσης, σελ. 370-377.
[46] Buschor, E. 1939. *Grab eines attischen Mädchens*. München: F. Bruckmann. Για τις ανάγκες της παρούσης μελέτης χρησιμοποιήθηκε η δεύτερη έκδοση του βιβλίου (München: F. Bruckmann, 1941).
[47] Ειδικότερα για τον συγκεκριμένο τάφο, βλ. σελ. 295-297.
[48] Βλ. σελ. 296, σημ. 1960.
[49] Lattimore 1942.
[50] Για τα επιτύμβια επιγράμματα των αγάμων κορών, βλ. σελ. 262-265, 305-309.

μέρει ο E. Griessmair, με την δημοσίευση της σχετικά σύντομης αλλά εμπεριστατωμένης διδακτορικής διατριβής του, *Das Motiv der Mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*, η οποία εξεδόθη το 1966 [51]. Πρόκειται για μία συστηματική και αρκετά αναλυτική μελέτη, η οποία εξετάζει αποκλειστικά τα επιτύμβια επιγράμματα των *ἀώρων* νεκρών. Τον επόμενο χρόνο δημοσιεύεται το βιβλίο του Καθηγητού της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Α. Σκιαδά, *Ἐπί τύμβῳ* [52]. Το προσεκτικά επιμελημένο αυτό πόνημα εστιάζεται στην ερμηνεία των αρχαίων ελληνικών επιταφίων επιγραμμάτων, ερευνώντας διαφορετικές πτυχές της θεματολογίας αυτών. Πρόκειται για μία εντελώς διαφορετική προσέγγιση από εκείνες των Lattimore και Griessmair, η οποία μάλιστα περιλαμβάνει μία πολύ ενδιαφέρουσα δεκασέλιδη αναφορά στα επιτύμβια επιγράμματα των πρόωρα χαμένων παρθένων [53], ενώ δεν παραλείπει επίσης να εξετάσει και το γνωστό αρχαϊκό επίγραμμα της κόρης Φρασίκλειας [54].

Το 1971, ο J. Boardman και η D. Kurtz εκδίδουν το γνωστό βιβλίο τους, *Greek Burial Customs* [55]. Όπως αναφέρουν και οι ίδιοι οι συγγραφείς στον πρόλογο τους, πρόκειται για μία επισκόπηση των αρχαίων ελληνικών ταφικών εθίμων, και όχι για την πλήρη και λεπτομερή μελέτη αυτών, κάτι που βεβαίως η ίδια η φύση του θέματος καθιστά εξαιρετικά δύσκολο, αν όχι ανέφικτο [56]. Το συγκεκριμένο έργο παραμένει ακόμη και σήμερα κλασικό στο είδος του. Αν και οι αναφορές στους αγάμους νεκρούς περιορίζονται σε λιγοστές μόνον σελίδες, τα σχόλια και οι επισημάνσεις των συγγραφέων επί του θέματος έχουν ιδιαίτερη σημασία [57]. Οι Kurtz και Boardman διατυπώνουν τις επιφυλάξεις τους σχετικά με την προαναφερθείσα θεωρία του Milchhoefer [58], προτείνοντας μάλιστα την γενική χρήση της ονομασίας λουτροφόρος για όλα τα αγγεία νερού [59]. Υποστηρίζουν επίσης ότι η ιδέα του γάμου με τον Άδη χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση στην τραγικότητα του θανάτου των πρόωρα χαμένων αγάμων νεκρών, αλλά επ’ ουδενί δεν παραπέμπει στην πεποίθηση ότι πράγματι οι άτυχοι αυτοί νεκροί θα τελούσαν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο [60]. Οι εν λόγω απόψεις είναι απολύτως ορθές, όπως θα δούμε στα σχετικά κεφάλαια της παρούσης μελέτης [61].

Το επόμενο έτος, ο W. Burkert αφιερώνει ένα σύντομο αλλά σημαντικό κομμάτι του βιβλίου του *Homo Necans: Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen* [62], στην μελέτη και ερμηνεία της θυσίας της παρθένου στην αρχαία Ελλάδα [63]. Παρά τον περιορισμένο αριθμό σελίδων του εν λόγω κειμένου, ο

---

[51] Griessmair 1966.
[52] Σκιαδάς 1967.
[53] Σκιαδάς 1967, 82-91.
[54] Σκιαδάς 1967, 43-45. Για την Φρασίκλεια, βλ. σελ. 379, σημ. 2614.
[55] Kurtz, D.C., και J. Boardman. 1971. *Greek Burial Customs*. London. Για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής χρησιμοποιήθηκε η ελληνική έκδοση του βιβλίου (*Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1994).
[56] Kurtz και Boardman 1994, 19-21.
[57] Kurtz και Boardman 1994, 141-143.
[58] Βλ. σελ. 6.
[59] Kurtz και Boardman 1994, 142.
[60] Kurtz και Boardman 1994, 142-143.
[61] Για το πρόβλημα των λουτροφόρων, βλ. σελ. 71-82, 194-216. Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη και την ερμηνεία αυτής, βλ. σελ. 370-377.
[62] Burkert, W. 1972. *Homo Necans: Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen*. Berlin: Walter de Gruyter. Στα πλαίσια της παρούσης μελέτης χρησιμοποιήθηκε η αγγλική έκδοση του βιβλίου (*Homo Necans: the Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley: University of California Press, 1983).
[63] Burkert 1983, 58-72. Για την θυσία της παρθένου, βλ. σελ. 311-332, 339-342, 350-354.

συγγραφέας εξετάζει το θέμα σε βάθος, παραθέτοντας πλήθος στοιχείων από την αρχαία ελληνική θρησκεία, μυθολογία, και λογοτεχνία. Αποδεικνύει έτσι ότι σε τελετουργικό, αλλά και μυθολογικό επίπεδο, η θυσία της παρθένου συνδέεται άρρηκτα με την σεξουαλικότητα, τον γάμο, τον θάνατο, το κυνήγι, και τον πόλεμο. Όπως θα δούμε, η θυσία αποτελεί τον πλέον συνήθη τρόπο θανάτου για τις μυθικές ελληνίδες παρθένους [64]. Όμως η συντριπτική πλειονότης των σύγχρονων μελετητών που έχουν ασχοληθεί με το θέμα επικεντρώνεται κυρίως στην τραγική ποίηση, όπου η θυσία της αγάμου κόρης είναι ιδιαιτέρως δημοφιλής [65]. Κατά συνέπεια, εκτός από την αδιαμφισβήτητη επιστημονική της αξία, η προσέγγιση του Burkert είναι τόσο σημαντική ακριβώς επειδή εξετάζει μία εντελώς διαφορετική παράμετρο του συγκεκριμένου θέματος.

Το 1974 εξεδόθη το γνωστό βιβλίο της M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition* [66]. Πρόκειται για μία εξαιρετικά εμπεριστατωμένη μελέτη του τελετουργικού θρήνου στην αρχαία, αλλά και την νεώτερη Ελλάδα, η οποία καταλήγει σε σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τα χαρακτηριστικά, την σημασία, και την επιβίωση αυτού από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα. Το εν λόγω πόνημα περιλαμβάνει πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για την σχέση του γάμου με τον θάνατο και τις ομοιότητες μεταξύ των τελετών του γάμου και της ταφής, τόσο στους αρχαίους, όσο και στους νεώτερους χρόνους [67], καθιστώντας έτσι εφικτή την σύγκριση και τον συσχετισμό των αρχαίων εθίμων με τα αντίστοιχα σύγχρονα. Μάλιστα το 2002 κυκλοφόρησε η ευρύτατα αναθεωρημένη έκδοση της κλασικής πλέον αυτής μελέτης, η οποία βεβαίως εμπλουτίστηκε με την νεώτερη σχετική βιβλιογραφία.

Τον ίδιο ακριβώς χρόνο, η G. Kokula διατύπωσε την θεωρία ότι οι λουτροφόροι - υδρίες σήμαιναν αποκλειστικά τους γυναικείους τάφους, ενώ οι λουτροφόροι - αμφορείς τους ανδρικούς [68], υποστηρίζοντας παράλληλα την προαναφερθείσα άποψη του Milchhoefer σχετικά με την χρήση της λουτροφόρου για την σήμανση των τάφων αγάμων νεκρών [69]. Η εν λόγω θεωρία έγινε γρήγορα αποδεκτή από την επιστημονική κοινότητα, και έκτοτε καθιερώθηκε ως ισχύουσα όχι μόνον για τις μαρμάρινες, αλλά και για τις πήλινες μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους. Εντούτοις, όπως θα αποδειχθεί από την παρούσα μελέτη, δεν ευσταθεί σε όλες τις περιπτώσεις [70].

Στις αρχές της δεκαετίας του '80, και πιο συγκεκριμένα το 1981, εκδίδεται το προσεκτικά τεκμηριωμένο βιβλίο του C. Segal, *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles* [71]. Ένα μέρος του σχετικού με την Αντιγόνη κεφαλαίου εξετάζει την ιδέα του γάμου της τραγικής ηρωίδας με τον Άδη, αλλά και με τον μνηστήρα της Αίμονα, ο οποίος θα την ακολουθήσει στον Κάτω Κόσμο [72]. Εκτός από τις πραγματικά ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του συγγραφέως επί του θέματος, πολύ σημαντικός είναι ο συσχετισμός της Αντιγόνης με την κατεξοχήν νύφη του Άδη

---

[64] Βλ. σελ. 340, 370.
[65] Βλ. σελ. 311-332, 339-342.
[66] Alexiou, M. 1974. *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. Ας σημειωθεί ότι για τις ανάγκες της παρούσας διατριβής χρησιμοποιήθηκε η δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου (Alexiou, M., D. Yatromanolakis, και P. Roilos. 2002. *The Ritual Lament in Greek Tradition*. 2η Έκδοση. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers).
[67] Βλ. σελ. 375.
[68] Kokula 1984, 13, 146-148.
[69] Βλ. σελ. 6.
[70] Βλ. σελ. 71-82, 194-216.
[71] Segal 1981.
[72] Segal 1981, 177-183. Επίσης, βλ. σελ. 332-338, 339-340, 341-342.

Περσεφόνη [73], όπως επίσης και η σύντομη αλλά περιεκτική ανάλυση του καταστροφικού θανάσιμου έρωτος που συνδέει τον Αίμονα με την πρόωρα χαμένη μνηστή του [74].

Τον επόμενο μόλις χρόνο δημοσιεύθηκε το αξιόλογο άρθρο του J. Redfield για τον γάμο στην αρχαία Ελλάδα, " Notes on the Greek Wedding " [75]. Στα πλαίσια αυτού, ο συγγραφέας επισημαίνει αρκετές από τις ομοιότητες μεταξύ των τελετών του γάμου και της ταφής, ενώ δεν παραλείπει επίσης να αναφερθεί στην ιδέα του γάμου των *ἀώρων* νεκρών παρθένων με τον ίδιο τον Θάνατο [76]. Δεν προχωρά βεβαίως σε εκτενή ανάλυση του συγκεκριμένου θέματος, στο οποίο αφιερώνει ελάχιστες μόνον σελίδες, αλλά οι παρατηρήσεις του είναι ιδιαιτέρως εύστοχες.

Το 1985 είναι μία εξαιρετική χρονιά για την μελέτη του θανάτου των αγάμων κορών στην τραγική ποίηση. Τότε εξεδόθη το σύντομο, αλλά ιδιαίτερα περιεκτικό και πραγματικά εξαίρετο βιβλίο της N. Loraux, *Façons tragiques de tuer une femme*, με θέμα τον θάνατο των γυναικών στην αρχαία ελληνική τραγωδία [77]. Το υπέροχο αυτό κείμενο προσεγγίζει με τρόπο μοναδικό τις τραγικές ηρωίδες του Αισχύλου, του Σοφοκλέους, και του Ευριπίδου, οι οποίες αυτοκτονούν, πεθαίνουν, δολοφονούνται, ή θυσιάζονται. Αναζητώντας το βαθύτερο νόημα των τραγικών στίχων που περιγράφουν τέτοιους θανάτους, η συγγραφέας προσφέρει στους αναγνώστες της μία ξεχωριστή, γλαφυρή, και πολύπλευρη μελέτη για την τραγική ποίηση, τις γυναίκες, και τις σχέσεις μεταξύ των δύο (2) φύλων στην αρχαία Ελλάδα. Αφιερώνει ένα (1) ολόκληρο κεφάλαιο στην θυσία της παρθένου [78], προσφέροντας μας την καλύτερη μέχρι σήμερα ανάλυση του εν λόγω θέματος, ενώ ιδιαιτέρως σημαντικά είναι επίσης τα σχετικά με τους τρόπους αυτοκτονίας των γυναικών συμπεράσματα της [79]. Ακολουθεί το βιβλίο της H. Foley, *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripides*, με θέμα την θυσία στις τραγωδίες του Ευριπίδου [80]. Αξίζει να σημειωθεί ότι το δεύτερο κεφάλαιο του αποτελεί την πλέον εμπεριστατωμένη μελέτη της σχέσεως του γάμου με την θυσία στην τραγωδία *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* [81]. Στα πλαίσια αυτού μάλιστα, η συγγραφέας εξετάζει εν συντομία τις ομοιότητες μεταξύ των τελετών του γάμου και της θυσίας. Όπως θα δούμε, η θυσία συνδέεται στενά με τον θάνατο της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση [82], γεγονός που καθιστά αρκετά σημαντική την συμβολή της Foley στην επιστημονική έρευνα επί του θέματος. Τον ίδιο χρόνο δημοσιεύεται το προσεγμένο άρθρο των D. Armstrong και E. Ratchford, " Iphigenia's Veil: Aeschylus, *Agamemnon* 228-48 ", στο οποίο αναλύονται οι σχετικοί με την θυσία της Ιφιγένειας στίχοι της τραγωδίας *Ἀγαμέμνων* του Αισχύλου (228-248) [83]. Μελετώντας το συγκεκριμένο απόσπασμα, οι συγγραφείς εντοπίζουν έμμεσες αναφορές στο τελετουργικό τυπικό του γάμου, και καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι εν λόγω στίχοι παραπέμπουν στον τραγικό « γάμο » της Ιφιγένειας με τον ίδιο τον Θάνατο.

[73] Για την νύφη του Άδη Περσεφόνη, βλ. σελ. 371-373.
[74] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 332, 336, 338, 342.
[75] Redfield 1982.
[76] Redfield 1982, 188-191. Για τον γάμο των νεκρών παρθένων με τον Θάνατο, βλ. σελ. 370-377.
[77] Loraux, N. 1985. *Façons tragiques de tuer une femme*. Paris. Για την εκπόνηση της παρούσης μελέτης χρησιμοποιήθηκε η ελληνική έκδοση του βιβλίου (*Βίαιοι Θάνατοι Γυναικών στην Τραγωδία*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1995).
[78] Loraux 1995, 81-107. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 311-332, 339-342, 350-354.
[79] Loraux 1995, 43-79. Βλ. επίσης, σελ. 344-345.
[80] Foley 1985.
[81] Foley 1985, 65-105. Για την θυσία της Ιφιγένειας, βλ. σελ. 311-327, 339-341, 342.
[82] Βλ. σελ. 311-332, 339-342, 370, 377.
[83] Armstrong και Ratchford 1985.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ορθή κατά την άποψη μου [84] ερμηνεία των στίχων « κρόκου βαφὰς [δ'] ἐς πέδον χέουσα, / ἔβαλλ' ἕκαστον θυτήρων / ἀπ' ὄμματος βέλει φιλοίκτῳ » [85], οι οποίοι σύμφωνα με τους Armstrong και Ratchford αναφέρονται στην γαμήλια τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων*, δίδοντας έτσι ιδιαίτερη έμφαση στην σχέση του γάμου με τον θάνατο και την θυσία των *ἀώρων* νεκρών παρθένων της τραγικής ποιήσεως [86].

Το 1985 εκδίδεται επίσης το πολύ γνωστό βιβλίο του R. Garland, *The Greek Way of Death* [87]. Πρόκειται για ένα πολύ καλό εγχειρίδιο σχετικά με τον θάνατο, τους νεκρούς, και τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων, το οποίο όμως δεν προχωρεί σε λεπτομερή ανάλυση του θέματος. Αξιοσημείωτο είναι εντούτοις το σχετικό με τους *ἀώρους* νεκρούς απόσπασμα του [88], και ακόμη περισσότερο οι επιφυλάξεις που διατυπώνει ο συγγραφέας σχετικά με την ορθότητα της προαναφερθείσας θεωρίας του Milchhoefer [89]. Σημαντική, αν και συνοπτικά διατυπωμένη είναι η άποψη του Garland για την ιδέα του γάμου των πρόωρα χαμένων αγάμων κορών με τον ίδιο τον Άδη, η οποία όπως υποστηρίζει χρησιμοποιείται απλώς για να υπογραμμίσει την τραγικότητα του πρώιμου θανάτου τους, και επ' ουδενί δεν φανερώνει ότι οι Έλληνες όντως πίστευαν στην τέλεση τέτοιων υποχθόνιων γάμων [90].

Ένα (1) χρόνο αργότερα εξεδόθη το καλογραμμένο βιβλίο της M. Lefkowitz, *Women in Greek Myth*, με θέμα τις γυναίκες στην αρχαία ελληνική μυθολογία [91]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχετικό με τις μυθικές παρθένους κεφάλαιο του συγκεκριμένου πονήματος, το οποίο φέρει τον τίτλο " The Last Hours of the *Parthenos* ", και περιλαμβάνει τις αξιόλογες παρατηρήσεις της συγγραφέως αναφορικώς προς τον ηρωισμό, την αυταπάρνηση, και την θυσία των *ἄωρα* νεκρών αγάμων κορών της τραγικής ποιήσεως [92]. Το 2007 κυκλοφόρησε μάλιστα η αναθεωρημένη και πλήρως ενημερωμένη ως προς την νεώτερη βιβλιογραφία έκδοση του εν λόγω βιβλίου.

Το 1987 δημοσιεύεται το πολύ προσεγμένο άρθρο του R. Seaford, " The Tragic Wedding ", το οποίο μελετά την σχέση του γάμου με τον θάνατο στην αρχαία ελληνική τραγωδία [93]. Πρόκειται για ένα αρκετά εκτενές και προσεκτικά επιμελημένο άρθρο, το οποίο εξετάζει τρείς (3) διαφορετικές κατηγορίες τραγικών γάμων: τους γάμους των μελλόνυμφων παρθένων (Αντιγόνη, Ιφιγένεια, Γλαύκη, Δαναΐδες), τους θανατηφόρους γάμους που έχουν ήδη τελεστεί (Διηάνειρα, Οιδίπους και Ιοκάστη, Ευάδνη, Μήδεια), και τις καταστροφικές εξωσυζυγικές σχέσεις (Πάρης - Ελένη, Αγαμέμνων - Κασσάνδρα, Ηρακλής - Ιόλη, Νεοπτόλεμος - Ανδρομάχη). Αξιοσημείωτα είναι τα σχόλια του συγγραφέως σχετικά με τους θανάσιμους γάμους

[84] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 321-322.
[85] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 239-241 (Page).
[86] Για την σχέση του γάμου με τον θάνατο και την θυσία, βλ. σελ. 311-330, 339-342.
[87] Garland 1985.
[88] Garland 1985, 77-88. Για τους *ἀώρους* νεκρούς, βλ. σελ. 1-3.
[89] Garland 1985, 72, 87-88. Για την θεωρία του Milchhoefer, βλ. σελ. 6.
[90] Garland 1985, 72-74. Η άποψη αυτή του Garland με βρίσκει απολύτως σύμφωνη (βλ. σελ. 375-377).
[91] Lefkowitz, M.R. 1986. *Women in Greek Myth*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα πλαίσια της παρούσας διατριβής χρησιμοποιήθηκε η τελευταία αναθεωρημένη έκδοση του βιβλίου (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007).
[92] Lefkowitz 1986, 82-94. Για τον ηρωισμό και την αυτοθυσία των μυθικών παρθένων της τραγικής ποιήσεως, βλ. σελ. 310-311, 321 (σημ. 2156), 330 (και σημ. 2246), 331, 334-335, 339.
[93] Seaford 1987.

των *αώρων* νεκρών παρθένων [94], όπως επίσης η σύντομη αναφορά του στις ομοιότητες μεταξύ των τελετών του γάμου και της ταφής [95].

Το επόμενο έτος δημοσιεύεται το αρκετά πρωτότυπο άρθρο της G. Hoffmann, " La jeune fille et la mort; quelques stèles à èpigramme " [96]. Εδώ η συγγραφέας ασχολείται με τα ταφικά επιγράμματα τεσσάρων (4) αττικών επιτυμβίων στηλών αγάμων κορών της κλασικής περιόδου [97]. Πρόκειται για τα γνωστά επιτύμβια ανάγλυφα της Αρίστυλλας (**Ε 53** - πίν. 49), της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77), της Παυσιμάχης (**Ε 29** - πίν. 27), και της Ευκολίνης (**Ε ΙΙ 7** - πίν. 100). Το εν λόγω άρθρο ξεχωρίζει από τις άλλες μελέτες των επιταφίων επιγραφών, ακριβώς επειδή η Hoffmann εξετάζει το περιεχόμενο και την σημασία του κάθε επιγράμματος σε συνδυασμό με την εικονογραφία του αντίστοιχου επιτυμβίου αναγλύφου. Καταλήγει έτσι σε εξαιρετικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα αναφορικώς προς την σχέση των επιγραφών με την εικονογραφία, αν και όπως επισημαίνει, το ζήτημα δεν μπορεί να αναλυθεί επαρκώς στα πλαίσια ενός (1) μόνον άρθρου.

Τον ίδιο χρόνο, η R. Mösch επιχειρεί να αντικρούσει την προαναφερθείσα άποψη της Kokula σχετικά με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου [98]. Δημοσιεύει έτσι το μακροσκελές άρθρο της " Le Marriage et la Mort sur les Loutrophores ", στο οποίο υποστηρίζει ότι οι λουτροφόροι - αμφορείς εχρησιμοποιούντο αποκλειστικά κατά τις νεκρικές τελετές, ενώ οι λουτροφόροι - υδρίες μόνον κατά την τελετή του γάμου [99]. Την άποψη της αναπτύσσει πιο ολοκληρωμένα αρκετά χρόνια αργότερα, στα πλαίσια της διδακτορικής της διατριβής, η οποία δημοσιεύθηκε μόλις το 2006 [100]. Αν και ενδιαφέρουσα, η ερμηνεία της Mösch έχει καταρριφθεί από τον Bergemann, ο οποίος επεσήμανε ότι στο ιερό της Νύμφης, όπου οι νεόνυμφες της Αττικής αφιέρωναν τις λουτροφόρους των γάμων τους, έχουν ανακαλυφθεί τόσο λουτροφόροι – υδρίες, όσο και λουτροφόροι – αμφορείς [101].

Το 1989 δημοσιεύθηκε το αμφιλεγόμενο άρθρο της J. Reilly, " Many Brides: Mistress and Maid on Athenian Lekythoi ", στο οποίο η συγγραφέας εξετάζει τις οικιακές σκηνές των αττικών λευκών ληκύθων που σύμφωνα με τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές απεικονίζουν την προετοιμασία δύο (2) γυναικείων μορφών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως τους στους οικογενειακούς τάφους [102]. Η Reilly αμφισβητεί την κοινώς αποδεκτή αυτή ερμηνεία, ερμηνεύοντας την μία (1) εκ των δύο (2) γυναικείων μορφών ως νεκρή παρθένο, η οποία με την βοήθεια της θεραπαινίδος ή της *νυμφεύτριας* της προετοιμάζεται για τον γάμο που δεν πρόλαβε ποτέ να τελέσει. Αρκετά χρόνια αργότερα, ο Oakley αντέκρουσε επιτυχώς την συγκεκριμένη άποψη, επισημαίνοντας ότι η παρουσία των κανίστρων με τις νεκρικές προσφορές στις εν λόγω παραστάσεις δεν είναι δυνατόν να παραπέμπει σε σκηνές γαμήλιας προετοιμασίας, όπως ισχυρίζεται η Reilly [103].

Ακολουθεί το γλαφυρό άρθρο του C. Segal, " Violence and the Other: Greek, Female, and Barbarian in Euripides' Hecuba ", το οποίο δημοσιεύθηκε το 1990 και

[94] Seaford 1987, 106, 107-110, 113-114.
[95] Seaford 1987, 106-107.
[96] Hoffmann 1988.
[97] Για τα εν λόγω επιγράμματα, βλ. σελ. 262-264, 308-309.
[98] Βλ. σελ. 9.
[99] Mösch 1988, και ιδιαιτέρως 124-130.
[100] Mösch - Klingele 2006.
[101] Bergemann 1996, 186. Βλ. επίσης, σελ. 72, 202, και σημ. 571, 573-574.
[102] Reilly 1989.
[103] Oakley 2004α, 32-33, 54-55. Βλ. επίσης, σελ. 26-27.

είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένο στην τραγωδία *῾Εκάβη* του Ευριπίδου [104]. Εν προκειμένω, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετική με την θυσία της παρθένου Πολυξένης ανάλυση του συγγραφέως, ο οποίος δεν παραλείπει να αναφερθεί στις ομοιότητες του γάμου με την θυσία [105]. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι σύντομες παρατηρήσεις του αναφορικώς προς την σχέση του γάμου με τον θάνατο, και κατά συνέπεια τον γάμο των νεκρών παρθένων με τον ίδιο τον Άδη.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1993, εξεδόθη το σχετικό με τις γυναίκες στις τραγωδίες του Ευριπίδου βιβλίο της N. Rabinowitz, *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women* [106]. Η συγγραφέας αφιερώνει ένα (1) ολόκληρο κεφάλαιο στην θυσία των παρθένων, και πιο συγκεκριμένα στις θυσίες της Ιφιγένειας, της Πολυξένης, της Μακαρίας, αλλά και του νεαρού γιού του Κρέοντος Μενοικέως [107]. Πρόκειται για μία εμπεριστατωμένη και αρκετά ενδελεχή μελέτη, η οποία αποτελεί χρήσιμο βοήθημα για όποιον επιθυμεί να ασχοληθεί με το εν λόγω θέμα.

Ιδιαιτέρως σημαντικό είναι όμως και το βιβλίο του R. Rehm, *Marriage to Death. The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy*, το οποίο εξεδόθη τον επόμενο χρόνο [108]. Πρόκειται για την πλέον προσεγμένη, αναλυτική, και καλά τεκμηριωμένη μελέτη της σχέσεως του γάμου με τον θάνατο στην τραγική ποίηση. Όσον αφορά όμως στον θάνατο της αγάμου κόρης, ο συγγραφέας εξετάζει μόνον την περίπτωση της Αντιγόνης [109], και όχι εκείνες της Ιφιγένειας και της Πολυξένης, αν και τόσο στην *᾿Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι*, όσο και στην *῾Εκάβη* του Ευριπίδου, ο γάμος των τραγικών παρθένων εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένος με τον θάνατο και την θυσία [110].

Το 1996 δημοσιεύεται το εξαίρετο άρθρο του J. Bergemann, “ Die Sogenannte Lutrophoros: Grabmal für Unverheiratete Tote ? ” [111]. Εδώ ο συγγραφέας διατυπώνει, αναπτύσσει, και τεκμηριώνει τις αντιρρήσεις του αναφορικώς προς τις σχετικές με την λουτροφόρο προαναφερθείσες θεωρίες των Milchhoefer [112], Kokula [113], αλλά και Mösch [114]. Καταρρίπτει έτσι επιτυχώς κατά την γνώμη μου τις παραδοσιακές πλέον ερμηνείες σχετικά με την αποκλειστική χρήση των λουτροφόρων για την σήμανση των τάφων αγάμων νεκρών, αλλά και την διαφορετική χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου [115]. Υποστηρίζει μάλιστα ότι οι λουτροφόροι που σήμαιναν τους τάφους των αγάμων ήταν αγάλματα παιδιών που έφεραν το αγγείο με το νερό του γαμηλίου λουτρού, όπως αναφέρουν οι περισσότεροι από τους λεξικογράφους [116]. Η άποψη αυτή δεν μπορεί να τεκμηριωθεί επαρκώς, καθώς μέχρι σήμερα δεν έχει ανακαλυφθεί κανένα τέτοιο επιτύμβιο άγαλμα [117]. Περισσότερο πιθανή αποδεικνύεται η πολύ πειστική θεωρία του Bergemann, σύμφωνα με την οποία οι

---

[104] Segal 1990β.
[105] Segal 1990β, 111-119. Για την θυσία της Πολυξένης, βλ. σελ. 327-330, 339-341, 342.
[106] Rabinowitz 1993.
[107] Rabinowitz 1993, 31-66. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 311-332, 339-341, 342.
[108] Rehm 1994.
[109] Rehm 1994, 59-71.
[110] Βλ. σελ. 311-330, 339-341, 342.
[111] Bergemann 1996.
[112] Βλ. σελ. 6.
[113] Βλ. σελ. 9.
[114] Βλ. σελ. 12.
[115] Βλ. σελ. 194-205, 207-208, 211, 215.
[116] Βλ. σελ. 196, 203-204.
[117] Και ο ίδιος ο Bergemann επισημαίνει το πρόβλημα αυτό: Bergemann 1996, 153-156, 184.

λουτροφόροι ως *σήματα* τάφων παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους οικείους των θανόντων [118].

Αξίζει επίσης να αναφερθεί το άρθρο του P. Bonnechere, " La ΠΟΜΠΗ sacrificielle des victimes humaines en Grèce Ancienne ", το οποίο δημοσιεύθηκε τον επόμενο χρόνο [119]. Αντικείμενο αυτού, η θυσιαστήρια πομπή των ανθρωποθυσιών στην αρχαία ελληνική τέχνη και λογοτεχνία. Ο συγγραφέας δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις περιπτώσεις των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας, Πολυξένης, και Μακαρίας, εξετάζοντας μάλιστα τον τραγικό γάμο – θυσία των δύο (2) πρώτων σε ειδικό παράρτημα του άρθρου του [120].

Το ίδιο έτος δημοσιεύεται το άρθρο της J. Reilly, " Naked and Limbless: Learning about the Feminine Body in Ancient Athens " [121]. Εν προκειμένω, η συγγραφέας διατυπώνει την άποψη ότι οι γυμνές αρτιμελείς ή ακρωτηριασμένες *πλαγγόνες* που κρατούν οι άγαμες κόρες και τα μικρά κορίτσια των κλασικών αττικών επιτυμβίων στηλών αποτελούν μικρογραφίες του γυναικείου σώματος, οι οποίες αφιερώνονταν σε θεότητες που είχαν άμεση σχέση με την υγεία και την ίαση των ασθενειών, με την ελπίδα ότι υπό την προστασία αυτών τα κορίτσια θα πραγματοποιούσαν με επιτυχία την μετάβαση τους στην ενηλικίωση, τον γάμο, και την μητρότητα. Στην περίπτωση βεβαίως των επιτυμβίων στηλών, οι εν λόγω *πλαγγόνες* φανερώνουν ότι οι άτυχες κόρες πέθαναν πριν προλάβουν να γίνουν γυναίκες. Όπως θα δούμε στο σχετικό με τα επιτύμβια ανάγλυφα κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, η συγκεκριμένη ερμηνεία της Reilly είναι εν μέρει ορθή [122].

Το 1998 εξεδόθη το πολύ αξιόλογο βιβλίο των W. Tyrrell και L. Bennett, *Recapturing Sophocles' Antigone* [123]. Πρόκειται για μία από τις καλύτερες, αναλυτικότερες, και πλέον ενδελεχείς μελέτες της γνωστής τραγωδίας *Ἀντιγόνης* του Σοφοκλέους [124]. Μάλιστα οι συγγραφείς αφιερώνουν ένα (1) ολόκληρο κεφάλαιο στον γάμο της άτυχης κόρης του Οιδίποδος με τον ίδιο τον Άδη [125].

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το πολύ πρωτότυπο βιβλίο της S. Johnston, *Restless Dead. Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece* [126], το οποίο εξετάζει και αναλύει σε βάθος τις σχετικές με τους νεκρούς δοξασίες των αρχαίων Ελλήνων, δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στις συναντήσεις μεταξύ νεκρών και ζωντανών. Το προσεγμένο αυτό πόνημα εξεδόθη το 1999, και αποτελεί την καλύτερη και πλέον εμπεριστατωμένη μελέτη του θέματος μέχρι σήμερα. Όσον αφορά στον θάνατο της αγάμου κόρης, αξιοσημείωτο είναι το προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, το οποίο επικεντρώνεται στην σχέση της Αρτέμιδος – Εκάτης με τον θάνατο και την μύηση της παρθένου, εξετάζοντας μάλιστα αρκετές περιπτώσεις μυθικών αγάμων κορών που έφυγαν πρόωρα από την ζωή, όπως η κόρη του Ικάριου Ηριγόνη [127].

Το ίδιο έτος εκδίδεται το καλογραμμένο βιβλίο του K. Ormand, *Exchange and the Maiden: Marriage in Sophoclean Tragedy*, με θέμα τον γάμο στις τραγωδίες του

118 Bergemann 1996, 174-184. Βλ. επίσης, σελ. 194-205, 207-208, 211, 215.
119 Bonnechere 1997.
120 Bonnechere 1997, 80-83. Για την θυσία των παρθένων Ιφιγένειας, Πολυξένης, και Μακαρίας, βλ. σελ. 311-332, 339-341, 342.
121 Reilly 1997.
122 Βλ. σελ. 180-188.
123 Tyrrell και Bennett 1998.
124 Για την τραγική παρθένο Αντιγόνη, βλ. σελ. 332-338, 339-340, 341-342.
125 Tyrrell και Bennett 1998, 97-121.
126 Johnston 1999α.
127 Johnston 1999α, 203-249. Για την Ηριγόνη, βλ. σελ. 343-350, 352-354.

Σοφοκλέους [128]. Εν προκειμένω, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στο σχετικό με την Αντιγόνη κεφάλαιο του βιβλίου, όπου ο συγγραφέας εξετάζει τους τραγικούς θανάσιμους γάμους της κόρης του Οιδίποδος με τον Άδη, αλλά και τον μνηστήρα της Αίμονα [129]. Πρόκειται για μία καλά τεκμηριωμένη και προσεκτικά επιμελημένη ανάλυση, η οποία προσεγγίζει επιτυχώς την ιδέα του γάμου με τον Θάνατο στην συγκεκριμένη τραγωδία [130].

Ιδιαιτέρως σημαντικό είναι το εξαίρετο άρθρο της L. Roccos, " Back – Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maidens in 4th Century Funerary and Votive Reliefs ", το οποίο δημοσιεύτηκε το 2000 [131]. Είχε προηγηθεί το επίσης πολύ αξιόλογο άρθρο της ιδίας, " The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art ", με θέμα τις απεικονίσεις των *κανηφόρων* παρθένων στην αρχαία ελληνική τέχνη, και πιο συγκεκριμένα το χαρακτηριστικό ιμάτιο που φέρουν στην πλάτη [132]. Στα άρθρα αυτά, η συγγραφέας αποδεικνύει ότι ο αττικός πέπλος (συνήθως με ιμάτιο στην πλάτη) χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις άγαμες κόρες στην αττική τέχνη της κλασικής περιόδου, επισημαίνοντας επιπροσθέτως ότι πρόκειται για εξιδανικευμένες απεικονίσεις των ατθίδων παρθένων, οι οποίες εν προκειμένω παριστάνονται ως *κανηφόροι* [133]. Πρωτίστως όμως, πολύτιμο αρωγό στην μελέτη της εικονογραφίας των νεκρών αγάμων κορών της κλασικής Αθήνας αποτελεί το μεταγενέστερο άρθρο της Roccos, " Back – Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maidens in 4th Century Funerary and Votive Reliefs " [134], το οποίο επικεντρώνεται στις απεικονίσεις των παρθένων που φέρουν τον συγκεκριμένο τύπο ενδύματος στα αττικά επιτύμβια και αναθηματικά ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος. Εντούτοις, η συγγραφέας δεν περιορίζεται αποκλειστικά στο ζήτημα της ενδυμασίας, αλλά εξετάζει γενικότερα τις απεικονίσεις των αγάμων αυτών κορών στα εν λόγω ανάγλυφα, κατάλογο των οποίων μάλιστα παραθέτει. Ειδικής μνείας χρήζουν επίσης οι σχετικές με την χειρονομία των παρθένων που κρατούν τις άκρες του ιματίου τους εύστοχες παρατηρήσεις της [135].

Τέλος, το 2006 η S. Johnston δημοσίευσε ένα αρκετά σύντομο αλλά περιεκτικό άρθρο, υπό τον τίτλο " Antigone's Other Choice " [136]. Θέμα αυτού, η απόφαση της τραγικής ηρωίδος του Σοφοκλέους Αντιγόνης να απαγχονιστεί μέσα στον τάφο – φυλακή της [137]. Εδώ η συγγραφέας προσεγγίζει ένα ζήτημα που δεν είχε απασχολήσει ιδιαίτερα τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές της συγκεκριμένης τραγωδίας. Η σημασία του εν λόγω άρθρου έγκειται στο γεγονός ότι η Johnston εξετάζει το θέμα από μία διαφορετική οπτική γωνία, χωρίς να προχωρεί σε ενδελεχή ανάλυση των σχετικών στίχων του Σοφοκλέους. Η έρευνα της εστιάζεται στον τρόπο θανάτου που επιλέγει η Αντιγόνη, τον οποίο συσχετίζει με άλλες περιπτώσεις

---

[128] Ormand 1999.
[129] Ormand 1999, 90-98.
[130] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 335-338, 342.
[131] Roccos 2000.
[132] Roccos 1995. Για τις *κανηφόρους*, βλ. σελ. 162, σημ. 1183. Για το ιμάτιο στην πλάτη που φέρουν οι νεκρές παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και αγγείων, βλ. σελ. 35, 161 (σημ. 1180), 162, 164-165, 167, 175-176, 271, 277.
[133] Roccos 1995, 641-666. Και ιδιαιτέρως, Roccos 2000, 235-265. Για τον αττικό πέπλο, βλ. σελ. 35-36, 161-165.
[134] Roccos 2000.
[135] Σύμφωνα με την Roccos, η συγκεκριμένη χειρονομία παραπέμπει στην νεαρή ηλικία των νεκρών αγάμων κορών: Roccos 2000, 242-243. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 35-36, 175-176, και σημ. 1292.
[136] Johnston 2006.
[137] Βλ. σελ. 335, 337-338, 342, 344.

μυθικών παρθένων που πεθαίνουν πρόωρα, καταλήγοντας έτσι σε πραγματικά ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Στόχοι και δομή της διατριβής

Η εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής έχει ως στόχο την σφαιρική προσέγγιση του θέματος, η οποία όπως είδαμε δεν έχει επιχειρηθεί μέχρι σήμερα. Τα δύο (2) πρώτα κεφάλαια είναι αφιερωμένα στην εικονογραφία της νεκρής αγάμου κόρης των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και (νεκρικών κυρίως) αγγείων της κλασικής περιόδου. Στα πλαίσια αυτών, θα μελετήσουμε ενδελεχώς τις απεικονίσεις των *ἀώρων* νεκρών παρθένων στην αττική ταφική τέχνη του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνος, προσδιορίζοντας παράλληλα τα κριτήρια αναγνωρίσεως των αγάμων κορών στις εν λόγω παραστάσεις. Θα αναζητήσουμε επίσης τυχόν εικονογραφικούς τύπους ή εικονογραφικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα τις πρόωρα χαμένες παρθένους, διακρίνοντας τις έτσι από τις υπόλοιπες γυναικείες μορφές, ενώ ταυτόχρονα θα εξετάσουμε την θεματολογία, αλλά και την σημασία των συγκεκριμένων παραστάσεων. Στο τρίτο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης θα ασχοληθούμε με τις ταφές των ατθίδων αγάμων κορών, προσπαθώντας να εντοπίσουμε αν και με ποιο τρόπο οι τάφοι τους διαφέρουν από εκείνους των άλλων νεκρών, ιδιαιτέρως δε των νυμφευμένων γυναικών και των ανήβων κοριτσιών. Τα επιτύμβια επιγράμματα των άτυχων παρθένων που έφυγαν τόσο νωρίς από την ζωή θα αποτελέσουν το αντικείμενο μελέτης του τετάρτου κεφαλαίου, όπως και μέρους του σχετικού με τα επιτύμβια ανάγλυφα δευτέρου κεφαλαίου. Τα δύο (2) τελευταία κεφάλαια επικεντρώνονται στον θάνατο των μυθικών αγάμων κορών της τραγικής ποίησης και των αττικών μύθων, στην θυσία της παρθένου, την ιδέα του γάμου των πρώιμα χαμένων κορών με τον ίδιο τον Άδη, και την σχέση του θανάτου με την μύηση των κοριτσιών.

Τα σημαντικότερα προβλήματα που παρουσιάζει η μελέτη της εικονογραφίας των ατθίδων παρθένων στα επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου είναι η δυσκολία αναγνωρίσεως των νεκρών στις διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις [138], και η αρκετά συχνή έλλειψη εικονογραφικών στοιχείων που υποδεικνύουν ότι η νεκρή, αν και άτομο νεαρής ηλικίας, είναι όντως παρθένος κόρη. Για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα αυτά στα πλαίσια της παρούσης μελέτης, δημιουργήθηκαν δύο (2) ξεχωριστοί κατάλογοι επιτυμβίων αναγλύφων. Ο πρώτος περιλαμβάνει τα ανάγλυφα για τα οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι η νεκρή είναι άγαμος κόρη, και ο δεύτερος όλες τις αμφίβολες περιπτώσεις. Τα επιτύμβια ανάγλυφα που περιλαμβάνονται στους καταλόγους έχουν ταξινομηθεί σύμφωνα με τον αριθμό των ατόμων που εικονίζονται σε αυτά (μονοπρόσωπες, διμελείς, πολυπρόσωπες, και αποσπασματικές, στις οποίες δεν μπορούμε ασφαλώς να προσδιορίσουμε τον αριθμό των μορφών), και εν συνεχεία με χρονολογική σειρά. Ανάγλυφα με κοινή εικονογραφία έχουν ομαδοποιηθεί, ώστε να διευκολυνθεί η συστηματικότερη μελέτη τους. Στις περιπτώσεις των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων, τα σχόλια των λημμάτων του καταλόγου περιλαμβάνουν την αιτία για την οποία το κάθε ανάγλυφο χαρακτηρίζεται ως αμφίβολο. Σχετικά με την χρονολόγηση των αναγλύφων του δευτέρου μισού του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, οι αναφορές στο 300 π.Χ. είναι βεβαίως συμβατικές, καθώς ήδη από το 317 / 307 π.Χ. είχε

---

[138] Johansen 1951, 28-48. Wassermann 1969, 202. Prukakis 1971. Humphreys 1980, 113. Clairmont 1993, εισαγ., 119-121. Kurtz και Boardman 1994, 131. Bergemann 1997, 25-28, 35-56. Leader 1997, 698. Pomeroy 1997, 129. Ridgway 1997, 163-164. Himmelmann 1999, 57, 80. Roccos 2000, 260. Closterman 2007α, 636.

θεσπιστεί ο απαγορευτικός νόμος του Δημητρίου Φαληρέως που σηματοδότησε το τέλος της παραγωγής των εντυπωσιακών και πολυτελών αττικών επιτυμβίων αναγλύφων [139].

Αναφορικώς προς την εικονογραφία των αττικών αγγείων που εξετάζουμε, οι σημαντικότερες δυσκολίες αφορούν στην αναγνώριση του νεκρού ατόμου σε σκηνές λευκών ληκύθων που εκτυλίσσονται στον τάφο, ενίοτε όμως και σε Χαρώνειες παραστάσεις. Δεν είναι επίσης πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε τις άγαμες κόρες μεταξύ των εικονιζόμενων γυναικείων μορφών νεαρής ηλικίας. Και στην περίπτωση αυτή δημιουργήθηκαν δύο (2) ξεχωριστοί κατάλογοι αγγείων, ούτως ώστε να αντιμετωπιστούν πιο αποτελεσματικά τα προαναφερθέντα προβλήματα που παρουσιάζει η μελέτη της εικονογραφίας των νεκρών παρθένων στα αττικά αγγεία των κλασικών χρόνων. Ο πρώτος κατάλογος περιλαμβάνει τα αγγεία εκείνα για τα οποία γνωρίζουμε ότι η εικονιζόμενη νεκρή είναι όντως άγαμος κόρη, ενώ ο δεύτερος όλες τις αμφίβολες περιπτώσεις. Οι παραστάσεις που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας έχουν ταξινομηθεί σύμφωνα με την εικονογραφία τους, και εν συνεχεία με χρονολογική σειρά, καθώς η ομαδοποίηση των αγγείων με κοινή εικονογραφία διευκολύνει την συστηματικότερη μελέτη τους. Στις περιπτώσεις των αμφιβόλων παραστάσεων, τα σχόλια των λημμάτων του σχετικού καταλόγου περιλαμβάνουν την αιτία για την οποία το κάθε αγγείο χαρακτηρίζεται ως αμφίβολο.

Η διδακτορική αυτή διατριβή εκπονήθηκε με σκοπό να καλύψει το κενό της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας, και να συμβάλλει στην μελέτη του θέματος, προσεγγίζοντας σφαιρικά τον θάνατο της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Ελπίζω να αποδειχθεί χρήσιμη για κάποιους άλλους μελετητές. Αυτό άλλωστε αποτελεί την μεγαλύτερη επιβράβευση των κόπων και προσπαθειών κάθε ερευνητή.

[139] Για τον σχετικό νόμο του Δημητρίου Φαληρέως που απαγόρευε την πολυτέλεια των ταφικών μνημείων, βλ. Κικέρωνος *De Legibus* 2.64 (Keyes). Gardner 1896, 107, 118, 197. Diepolder 1931, 56. Süsserott 1938, 120, σημ. 136. Kirchner 1939. Johansen 1951, 13. Lullies και Hirmer 1956, 25. Dohrn 1957, 85, 104, 186. Kabus – Jahn 1963, 11. Braun 1966, 77, 95. Richter 1970, 30, 133. Schmaltz 1970, 14, 51. Humphreys 1980, 121. Garland 1982, 127-128, 130, 132. Lygkopoulos 1983, 76-77. Schmaltz 1983, 194. Kokula 1984, 107. Richter 1987, 162. Garland 1989, 8. Nielsen και Vestergaard 1989, 413. Kovacsovics 1990, 21, 27, 80, 91, 140. Ridgway 1990, 189. Schmitt 1991, 43. Shapiro 1991, 656. Toher 1991, 161-162. Clairmont 1993, εισαγ., 2, 66. Kurtz και Boardman 1994, 100, 114, 116, 153, 155-156, 211. Scholl 1994, 239. Γιαλούρης 1994, 44. Ridgway 1997, 157. Πωλογιώργη 1999, 209. Oliver 2000, 72-74. Roccos 2000, 251. Stears 2000 β, 219-225. Σταϊνχάουερ 2001, 309, 367. Καλτσάς 2002, 24. Kosmopoulou 2002, 22, 92-93. Closterman 2007α, 637, σημ. 28, 639, σημ. 43. Καλτσάς 2007, 266.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η άγαμος κόρη στις παραστάσεις αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου

Στην Αττική του 5ου π.Χ. αιώνος ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η προσφορά λευκών ληκύθων στους τάφους [140]. Πρόκειται για ελαιοδόχα [141] αγγεία με γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση σε λευκό ή κιτρινωπό επίχρισμα [142], η χρήση των οποίων ήταν αποκλειστικά ταφική [143]. Οι αττικές λευκές λήκυθοι με πολύχρωμη διακόσμηση εμφανίστηκαν γύρω στο 470 π.Χ., και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνος [144]. Η χρήση λευκού επιχρίσματος στα αττικά αγγεία είναι βεβαίως προγενέστερη, καθώς τα πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογούνται στον 7ο π.Χ. αιώνα [145]. Από το 530 / 525 π.Χ., το λευκό ή κιτρινωπό επίχρισμα χρησιμοποιείται σε αττικά αγγεία διαφόρων τύπων [146], τα οποία φέρουν μελανόμορφη

---

[140] Ferrari και Ridgway 1979, 94, 98. Havelock 1981, 115. Garland 1985, 108. Hoffmann 1985-1986, 175. Kurtz και Boardman 1994, 96-98. Oakley 2004α, 4-9. Oakley 2004β, 51. Oakley 2008, 338. Σύμφωνα με τον Morris, περίπου το ένα τέταρτο (1/4) των ανασκαφέντων τάφων του Κεραμεικού, αλλά και οι μισοί από τους κλασικούς τάφους που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή της πλατείας Συντάγματος, περιείχαν λευκές ληκύθους: Morris 1994, 79. Morris 1997, 141-149. Ο Oakley όμως υποστηρίζει ότι το ποσοστό αυτό είναι στην πραγματικότητα πολύ μικρότερο, και σε καμία περίπτωση δεν υπερβαίνει το ένα τέταρτο (1/4) του συνόλου των ανασκαφέντων κλασικών τάφων του Κεραμεικού και της πλατείας Συντάγματος: Oakley 2004α, 9-10. Βλ. επίσης, Houby - Nielsen 1995, 138-139.

[141] Οι λήκυθοι εχρησιμοποιούντο για την προσφορά ελαίου στους νεκρούς: Hoffmann 1985-1986, 175. Burkert 1993, 404. Kurtz και Boardman 1994, 96-97. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 8. Oakley 2004β, 51. Oakley 2008, 338. Για την σημασία και την χρήση του ελαίου στην ταφή των νεκρών και την ταφική λατρεία, βλ. σελ. 21, σημ. 173. Επίσης, Vermeule 1979, 13-14. Garland 1985, 115. Ferguson 1989, 127. Kurtz και Boardman 1994, 96-97, 134. Rehm 1994, 22. Garland 1998, 116. Alexiou 2002, 5. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 8, 11.

[142] Ἀριστοφάνους Ἐ*κκλησιάζουσαι* 995-996 (Ussher): « τὸν τῶν γραφέων ἄριστον ... ὃς τοῖς νεκροῖσι ζωγραφεῖ τὰς ληκύθους ». Wehgartner 1983, 3-10. Ειδικότερα για τις λευκές ληκύθους, βλ. Mc Mahon 1907. Kurtz 1975. Garland 1985, 108. Shapiro 1991, και ιδιαίτερα 648-656. Kurtz και Boardman 1994, 96-98. Rehm 1994, 33. Lynch 2001, 52-53. Dillon 2002, 282-283, 287. Oakley 2004α. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην Κόρινθο του 5ου π.Χ. αιώνος υπήρχε περιορισμένη παραγωγή λευκών ληκύθων, επρόκειτο όμως για κατώτερης ποιότητος απομιμήσεις των αντίστοιχων αττικών: Kurtz και Boardman 1994, 201. Dillon 2002, 287. Oakley 2004α, 10-11. Για τις εξαγωγές και απομιμήσεις των αττικών λευκών ληκύθων σε άλλες περιοχές της Ελλάδος, βλ. Oakley 2004α, 10-11. Εκτός από τις λευκές ληκύθους, στους τάφους των νεκρών προσφέρονταν βεβαίως και άλλοι τύποι αγγείων, όπως εξάλειπτρα, αλάβαστρα, αρύβαλλοι, κύλικες, πυξίδες, οινοχόαι, κάνθαροι: Fairbanks 1907, 354. Kurtz και Boardman 1994, 98. Dillon 2002, 286-287. Oakley 2004α, 206-208. Βλ. ενδεικτικά, Βερολίνο 3291: *ARV* ² 1227.9. *Add* ² 350. Boardman 1989, εικ. 270. BD αρ. 216337. Αθήνα 1955: *ARV* ² 1372.4. *Add* ² 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9-III.J.BCD.10, πίν. (043, 044) 11.5, 12.4-6. BD αρ. 217602. Βερολίνο 3262: *ARV* ² 845.168, 1672. *Para* 423. *Add* ² 296. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 28-29, εικ. 8.1, πίν. (3056, 3058) 15.1.4-6, 17.1-2. BD αρ. 212316. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 253 (Α 15041). Επίσης, σελ. 283-286 και 293-294 της παρούσης μελέτης.

[143] Hoffmann 1985-1986, 175. Reilly 1989, 412. Shapiro 1991, 648. Oakley 2004α, 11. Oakley 2004β, 51. Για την πιθανή συμβολική σημασία των λευκών ληκύθων, βλ. Humphreys 1983, 106. Lynch 2001, 52-53, 57.

[144] Rehm 1994, 35. Dillon 2002, 287-288. Oakley 2004α, 215-231. Oakley 2004β, 51.

[145] Oakley 2004α, 6, και σημ. 50. Για τα αττικά αγγεία λευκού βάθους, βλ. γενικά Mertens 1977. Wehgartner 1983. Mertens 2006.

[146] Παραδείγματος χάριν, Νέα Υόρκη 63.11.6: *ARV* ² 1617.2bis. *Para* 320. Von Bothmer 1966, 201-212, και ιδιαιτέρως 202. Cohen 1978, 118-134, πίν. 21-25.2. BD αρ. 275000. Βλ. επίσης, Mertens 1977.

διακόσμηση [147]. Στα αγγεία αυτά συγκαταλέγονται και λευκές λήκυθοι με μελανόμορφες παραστάσεις, οι πρωιμότερες εκ των οποίων χρονολογούνται γύρω στο 510-500 π.Χ. [148]. Τρείς (3) δεκαετίες αργότερα, η αρχή της κλασικής περιόδου σηματοδοτεί την πρώτη μεγάλη αλλαγή στην τεχνική των αττικών λευκών ληκύθων. Η μελανόμορφη τεχνική δίνει πλέον την θέση της στην απόδοση των παραστάσεων με αμαυρόχρωμο περίγραμμα [149], το οποίο οι αγγειογράφοι της Αθήνας χρησιμοποιούσαν ήδη από τις αρχές του αιώνος [150]. Λίγο αργότερα, γύρω στο 470 π.Χ., καθιερώνεται η εξαιρετικά εντυπωσιακή πολύχρωμη διακόσμηση των λευκών ληκύθων [151] με την χρήση κόκκινου, μαύρου, λευκού, αλλά και ερυθροκυανού χρώματος [152]. Την ίδια εκείνη χρονική περίοδο συντελείται μία ακόμη αλλαγή, αυτή την φορά στο εσωτερικό των συγκεκριμένων αγγείων, με την προσθήκη ενός μικρού χωριστού διαμερίσματος που συνδέεται με το στόμιο της ληκύθου και περιέχει το έλαιο που προσφέρεται στους νεκρούς [153]. Η αλλαγή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την χρήση μικρότερης ποσότητας υγρού για τις ταφικές προσφορές, ενδεχομένως σε μία προσπάθεια εξοικονόμησης του ελαίου που προσέφεραν στους νεκρούς [154]. Μετά τα μέσα του 5[ου] π.Χ. αιώνος, η ποικιλία των χρωμάτων που χρησιμοποιούν οι αγγειογράφοι αυξάνεται με την προσθήκη της κίτρινης ώχρας και του κυανού χρώματος [155]. Η πολυχρωμία αυτή όμως παραπέμπει περισσότερο στην ελεύθερη ζωγραφική της κλασικής περιόδου, παρά στις καθιερωμένες τεχνικές της αττικής αγγειογραφίας [156]. Από την άποψη αυτή, οι λευκές λήκυθοι είναι πολύτιμες για τον σύγχρονο μελετητή της αρχαίας ελληνικής τέχνης που επιθυμεί να μελετήσει τα χαμένα σήμερα έργα της μεγάλης ζωγραφικής των κλασικών χρόνων. Η επόμενη σημαντική αλλαγή στην ιστορία των εν λόγω αγγείων συντελείται στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου, γύρω στο 430 π.Χ., καθώς σταματά η κατασκευή των μικρών ελαιοδόχων διαμερισμάτων στο εσωτερικό τους [157]. Σύμφωνα μάλιστα με τον Oakley, το γεγονός αυτό ενδεχομένως φανερώνει ότι οι λευκές λήκυθοι δεν

---

[147] Oakley 2004α, 6, και σημ. 51. Βλ. ενδεικτικά, Northampton, Castle Ashby 40 (τέως): *CVA*, Northampton, Castle Ashby, 16-17, πίν. (680) 25.5-6. BD αρ. 1426. Leipzig, Universitat Antikenmuseum T946A: *CVA*, Leipzig, 2, πίν. 40. Heidelberg, Universität S 70: *ABL* 263.10. *CVA*, Heidelberg, Universität 4, 58-59, πίν. (1511) 172.8-9. BD αρ. 736. Μόναχο 2003 (J 355): *ABL* 105. Brommer 1972, 22, πίν. 13Β. BD αρ. 1415. Northampton, Castle Ashby 32 (τέως): *CVA*, Northampton, Castle Ashby, 15, πίν. (678) 23.14-15. BD αρ. 1419.

[148] Wehgartner 1983, 3-10. Kurtz 1975, 9-20. Oakley 2004α, 6-7, και σημ. 53-54. Πρώιμα παραδείγματα: Λονδίνο Β 639: *ABL* 227.28, πίν. 36.1. BD αρ. 456. Αθήνα 552: *ABL* 98-99, 139, 227.37, πίν. 35.3A-D. BD αρ. 457. Northampton, Castle Ashby (τέως): *CVA*, Northampton, Castle Ashby, 14, πίν. (678) 23.5-7. BD αρ. 366. Οξφόρδη 1892.36 (V 246): *ABL* 217.20. Boardman 1991, εικ. 242. BD αρ. 468. Παλέρμο, Συλλογή Mormino 769: *CVA*, Palermo, Collezione Mormino 1, III.Y.4, πίν. (2233) 3.4-6. BD αρ. 270.

[149] Oakley 2004α, 7. Παραδείγματος χάριν, Αθήνα, Βλαστός: *ARV* [2] 756.49. BD αρ. 209327. Κοπεγχάγη 2781: *ARV* [2] 645.10. *CVA*, Copenhagen, NY Carlsberg Glyptotek 1, 91, εικ. 32.45, πίν. (525) 73.1. BD αρ. 207508. Αθήνα, Βλαστός: *ABL* 271.13. *ARV* [2] 699.63. BD αρ. 208393. Παρίσι F 375: *ABL* 271.12. *ARV* [2] 699.66. BD αρ. 208395. Αθήνα, Βλαστός: *ARV* [2] 756.41. BD αρ. 209319.

[150] Oakley 2004α, 7.

[151] Oakley 2004α, 7.

[152] Oakley 2004α, 7-8.

[153] Ferrari και Ridgway 1979, 94. Hoffmann 1985-1986, 175. Kurtz και Boardman 1994, 96. Oakley 2004α, 8, και 7, εικ. 2.

[154] Για το ζήτημα αυτό και τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την σημασία του εσωτερικού διαμερίσματος των αττικών λευκών ληκύθων, βλ. Kurtz και Boardman 1994, 96. Oakley 2004α, 8.

[155] Oakley 2004α, 8.

[156] Díez de Velasco 1995, 14. Oakley 2004α, 8.

[157] Oakley 2004α, 8.

εχρησιμοποιούντο πλέον για *χοές* ελαίου στους τάφους των νεκρών [158]. Από το 430 / 425 π.Χ., η ποικιλία των χρωμάτων που χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι αγγειογράφοι για την διακόσμηση των συγκεκριμένων αγγείων γίνεται ακόμη πλουσιότερη [159], ενώ προχωρώντας προς τα τέλη του αιώνος συναντούμε επίσης την περιστασιακή χρήση σκιαγραφίας [160]. Η κατασκευή και χρήση των αττικών λευκών ληκύθων με πολύχρωμη διακόσμηση σταματά οριστικά κατά το τέλος του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [161], περίπου τρείς (3) δεκαετίες μετά την αναβίωση των επιτυμβίων αναγλύφων της Αττικής, τα οποία στον επόμενο αιώνα θα γνωρίσουν εντυπωσιακή ανάπτυξη [162]. Για τους σύγχρονους μελετητές, η παντελής απουσία λευκών ληκύθων από τους αθηναϊκούς τάφους μετά το τέλος του 5^{ου} αιώνος π.Χ. είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την χρήση των μαρμάρινων ληκύθων ως ταφικών *σημάτων* κατά τον ύστερο 5^{ο} π.Χ. αιώνα [163]. Πράγματι, το γεγονός ότι από το 430 π.Χ. το μέγεθος των λευκών ληκύθων αυξάνεται εντυπωσιακά δεν πρέπει να είναι τυχαίο [164], καθώς την ίδια εκείνη περίοδο τοποθετείται χρονικά η επανεμφάνιση των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων – μεταξύ αυτών και οι μαρμάρινες λήκυθοι με ανάγλυφη ή γραπτή διακόσμηση [165]. Φαίνεται επομένως ότι οι λευκές λήκυθοι που οι Αθηναίοι του 5^{ου} π.Χ. αιώνος χρησιμοποιούσαν για την προσφορά ελαίου στους νεκρούς τους, αντικαταστάθηκαν κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα από τις μνημειώδεις και περισσότερο εντυπωσιακές μαρμάρινες ληκύθους, οι οποίες πλέον σήμαιναν τους τάφους των θανόντων στην Αττική [166]. Όπως μάλιστα έχει επισημάνει ο Oakley, η αλλαγή αυτή πιθανότατα οφείλεται στις οικονομικές και άλλες δυσάρεστες συνέπειες που είχε ο καταστροφικός για τους Αθηναίους Πελοποννησιακός πόλεμος [167]. Σε κάθε περίπτωση, το τέλος της χρήσεως των αττικών λευκών ληκύθων ως νεκρικών ελαιοδόχων αγγείων συνδέεται άμεσα με τις αλλαγές που συντελέστηκαν όχι μόνον στην ταφική τέχνη, αλλά και στα ταφικά έθιμα της Αθήνας του ύστερου 5^{ου} και πρώιμου 4^{ου} π.Χ. αιώνος [168].

Στην αρχαία Αθήνα, οι πήλινες λήκυθοι αποτελούσαν τον πλέον δημοφιλή τύπο κτερίσματος κατά την χρονική περίοδο από το 560 έως το 400 π.Χ. [169]. Εκτός βεβαίως από τις λευκές ληκύθους, στους νεκρούς προσφέρονταν επίσης ερυθρόμορφες, μελαμβαφείς, και μελανόμορφες λήκυθοι [170]. Οι μελαμβαφείς λήκυθοι με ερυθρόμορφη διακόσμηση ανθεμίων συνέχισαν μάλιστα να χρησιμοποιούνται ως ταφικές προσφορές ακόμη και κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, όταν δηλαδή η παραγωγή των

[158] Oakley 2004α, 8.
[159] Oakley 2004α, 8.
[160] Oakley 2004α, 9.
[161] Shapiro 1991, 656. Oakley 2004α, 216.
[162] Johansen 1951, 120-121, 146-147. Clairmont 1970, 41-45. Clairmont 1986, 31-33. Shapiro 1991, 646-647. Clairmont 1993, εισαγ., 12-13. Kurtz και Boardman 1994, 114-116. Leader 1997, 684. Morris 1997, 164-165. Osborne 1997, 14. Stears 2000α, 37-41. Καλτσάς 2002, 23-24. Oakley 2004α, 216-217, 219.
[163] Schmaltz 1970, 81-92. Kurtz 1975, 68-74. Koch – Brinkmann 1999, 83-84. Oakley 2004α, 216-218.
[164] Kurtz και Boardman 1994, 119. Oakley 2004α, 216.
[165] Βλ. ανωτ. σημ. 162. Για τις αττικές μαρμάρινες ληκύθους, βλ. Schmaltz 1970. Prukakis 1971. Clairmont 1993.
[166] Ferrari και Ridgway 1979, 158. Kurtz και Boardman 1994, 119. Oakley 2004α, 216.
[167] Oakley 2004α, 217-218.
[168] Kurtz 1975, 68-74. Vickers 1984, 95. Koch – Brinkmann 1999, 83-84. Oakley 2004α, 8, 216-217.
[169] De la Genière 1984. Oakley 2004α, 9-10.
[170] Dillon 2002, 282-283. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 131 (τάφος 1), 293-299 (τάφος 1010), 304-309 (τάφος 1099), 312-315 (τάφος 449), 321-325 (τάφος 530), 334-335 (τάφος 608), 344 (τάφος 617), 345 (τάφος 246), 351-356 (ομαδική ταφή), 360-363 (τάφοι 132 και 254), 364-365 (τάφος 420), 367 (τάφος 116). Επίσης, βλ. σελ. 292-293, και σημ. 1919-1921.

λευκών ληκύθων είχε πλέον σταματήσει [171]. Από αναφορές αρχαίων κειμένων και νεκρικές παραστάσεις αττικών αγγείων γνωρίζουμε ότι κατά την *πρόθεσιν* των νεκρών τοποθετούσαν ληκύθους που περιείχαν λάδι γύρω από την νεκρική κλίνη (πίν. 215) [172]. Τα συγκεκριμένα αγγεία πιθανώς περιείχαν αρωματικά έλαια για τον αρωματισμό του σώματος του νεκρού, αλλά και του χώρου γενικότερα [173]. Η αρχαιολογική έρευνα έχει επίσης αποκαλύψει ότι οι λήκυθοι συνόδευαν τους αποθανόντες στον τάφο [174], ή ακόμη και την νεκρική πυρά, όπου καίγονταν μαζί με τον νεκρό [175]. Εκτός από την χρήση τους ως κτερίσματα, και ασφαλώς μετά την *χοή* του λαδιού που περιείχαν, οι λήκυθοι προσφέρονταν στους τάφους των νεκρών κατά τις καθιερωμένες επισκέψεις των οικείων τους, όπως βλέπουμε σε σχετικές παραστάσεις αγγείων (πίν. 216-220) [176]. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι σε κάποιες από τις εν λόγω παραστάσεις, οι λήκυθοι που έχουν προσφερθεί από τους συγγενείς των θανόντων εικονίζονται σπασμένες στην βάση ή τις βαθμίδες του ταφικού *σήματος* (πίν. 221) [177]. Πρόκειται για μία καθιερωμένη πρακτική στα πλαίσια των αρχαίων ελληνικών ταφικών εθίμων, η οποία υπαγορεύει την « θανάτωση » των αντικειμένων που επιλέγονται για να ακολουθήσουν τους νεκρούς στον τάφο, καθιστώντας παράλληλα αδύνατη την χρήση τους από τους ζωντανούς [178]. Οι λευκές λήκυθοι με πολύχρωμη διακόσμηση αποτελούν έτσι ιδανική προσφορά για τους νεκρούς, καθώς η τεχνική και η φύση των χρωμάτων τους είναι τέτοια, ώστε οι

---

[171] Kurtz και Boardman 1994, 96. Επίσης, βλ. σελ. 293, σημ. 1920-1921 (Τάφοι LXXVII και XCIII, Σαρκοφάγοι Σ 1, Eck 66, Eck 58, και Eck 44).

[172] ᾿Αριστοφάνους *᾿Εκκλησιάζουσαι* 1030-1032 (Ussher): « ὑποστόρεσαί νυν πρῶτα τῆς ὀριγάνου, / καὶ κλήμαθ' ὑπόθου συγκλάσασα τέτταρα, / καὶ ταινίωσαι **καὶ παράθου τὰς ληκύθους** … ». ᾿Αριστοφάνους *᾿Εκκλησιάζουσαι* 537-538 (Ussher). Βλ. ενδεικτικά, Βερολίνο F 2684: *ARV* ² 1390.3. *Add* ² 373. Koch – Brinkmann 1999, 142-148. BD αρ. 217904. Επίσης, Fairbanks 1914, 225, 231. Buschor 1941, 15. Sullivan 1950, 12. Garland 1985, 26, 43. Kurtz και Boardman 1994, 97. Díez de Velasco 1995, 15. Garland 1998, 118. Oakley 2004α, 5, 11, 12, 86. Oakley 2004β, 51. Stears 2008, 141.

[173] Kurtz και Boardman 1994, 97.

[174] Gardner 1896, 7, 17-18. Fairbanks 1914, 225. Hoffmann 1985-1986, 175. Kurtz και Boardman 1994, 96. Osborne 1997, 16. Oakley 2004α, 11. Oakley 2004β, 51. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 130-131 (τάφος 11), 234-235 (τάφος 155), 238-239 (ταφικό στρώμα), 250 (κατεστραμμένος τάφος), 251 (τάφος 15), 255-256 (τάφος 33), 351-355 (ομαδική ταφή), 347 (τάφος 627), 350 (τάφος 983), 358-360 (τάφος 1123). Βλ. επίσης, σελ. 292-293, και σημ. 1919-1923.

[175] Oakley 2004α, 11.

[176] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1929: *ARV* ² 743.5. *Add* ² 139. Oakley 2004α, 33, εικ. 13. BD αρ. 209186. Βερολίνο 3291: *ARV* ² 1227.9. *Add* ² 350. Boardman 1989, εικ. 270. BD αρ. 216337. Αθήνα 1935: *ARV* ² 1227.1. *Para* 466. *Add* ² 350. Τιβέριος 1996, 230, εικ. 216. BD αρ. 216329. Βοστώνη 1970.428: Kurtz 1975, πίν. 20.2. BD αρ. 2752. Βερολίνο 3262: *ARV* ² 845.168, 1672. *Para* 423. *Add* ² 296. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 28-29, εικ. 8.1, πίν. (3056, 3058) 15.1.4-6, 17.1-2. BD αρ. 212316. Αθήνα 12747: *ARV* ² 845.166. *Add* ² 296. Καββαδίας 2000, αρ. 173, πίν. 1.173. BD αρ. 212314. Αθήνα 1959: *ARV* ² 748.3. *Para* 413. *Add* ² 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Harvard 1960.341: *ARV* ² 617.13. *CVA*, Baltimore, Robinson Collection 2, 27-28, πίν. (278) 35.1. BD αρ. 207134. Επίσης, Fairbanks 1907, 354. Fairbanks 1914, 225, 231. Kurtz και Boardman 1994, 97. Rehm 1994, 28. Díez de Velasco 1995, 15. Garland 1998, 120. Dillon 2002, 282-283. Oakley 2004α, 11, 203, 205. Oakley 2004β, 51.

[177] Βλ. ενδεικτικά, Oakley 2004α, 11. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581.

[178] Burkert 1993, 403. Kurtz και Boardman 1994, 203-204. Oakley 2004α, 11. ῾Ηροδότου *῾Ιστορίαι* 5.92η.7-22 (Legrand): « Πέμψαντι γάρ οἱ ἐς Θεσπρωτοὺς ἐπ' ᾿Αχέροντα ποταμὸν ἀγγέλους ἐπὶ τὸ νεκυομαντήιον παρακαταθήκης πέρι ξεινικῆς οὔτε σημανέειν ἔφη ἡ Μέλισσα ἐπιφανεῖσα οὔτε κατερέειν ἐν τῷ κεῖται χώρῳ ἡ παρακαταθήκη· ῥιγοῦν τε γὰρ καὶ εἶναι γυμνή· **τῶν γὰρ οἱ συγκατέθαψε ἱματίων ὄφελος εἶναι οὐδέν οὐ κατακαυθέντων** … ».

παραστάσεις που τις κοσμούν δεν έχουν την ίδια διάρκεια ζωής με εκείνες των μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων, αλλά ξεθωριάζουν με την πάροδο του χρόνου, και φθείρονται αρκετά εύκολα [179]. Αγγεία με αποκλειστικά ταφικό προορισμό, πολύ συγκεκριμένη εικονογραφία, και συνεπώς αρκετά περιορισμένη θεματολογία, οι λευκές λήκυθοι δεν κατασκευάζονταν κατά παραγγελία [180]. Για την διακόσμηση κάθε ληκύθου, ο αγγειογράφος επέλεγε κάποια από τις καθιερωμένες και στερεότυπες κατηγορίες παραστάσεων: σκηνές στον τάφο, παραστάσεις *προθέσεως* νεκρού, απεικονίσεις των μυθικών ψυχοπομπών ή (σπανιότερα) άλλων μυθολογικών θεμάτων, και οικιακές σκηνές, προσθέτοντας εν συνεχεία την δική του προσωπική « σφραγίδα » μέσα από τις ιδιαιτερότητες της τεχνοτροπίας του [181]. Οι συγγενείς των θανόντων πιθανότατα επισκέπτονταν τα εργαστήρια των αγγειογράφων, και επέλεγαν τις λευκές ληκύθους που επρόκειτο να προσφέρουν στους νεκρούς τους από το απόθεμα που υπήρχε προς πώλησιν [182].

Η εικονιστική διακόσμηση των λευκών ληκύθων αποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την μελέτη των ταφικών εθίμων και των σχετικών με τον θάνατο αντιλήψεων που επικρατούσαν στην Αττική του 5ου π.Χ. αιώνος. Αξιοσημείωτο είναι βεβαίως το γεγονός ότι οι παραστάσεις που κοσμούν τις αττικές λευκές ληκύθους δεν έχουν πάντα νεκρική σημασία [183], αν και η πλειονότης αυτών συνδέεται με τα ταφικά έθιμα, τον θάνατο, και τους νεκρούς [184]. Ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά την χρονική περίοδο 470-450 π.Χ. είναι οι οικιακές σκηνές με μία (1), δύο (2), ή περισσότερες μορφές, στις οποίες φυσικά κυριαρχούν οι γυναίκες [185]. Οικογενειακές σκηνές και εικόνες από την καθημερινή ζωή εκφράζουν με τρόπο μοναδικό την τραγικότητα του θανάτου, υπενθυμίζοντας ότι οι αποθανόντες στερούνται τις απλές καθημερινές χαρές της ζωής με την οικογένεια τους [186]. Σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις, οι οικιακές αυτές σκηνές παραπέμπουν ευθέως στα ταφικά έθιμα και την λατρεία των νεκρών, καθώς απεικονίζουν την προετοιμασία των γυναικών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως τους στους τάφους των εκλιπόντων μελών της οικογένειας [187]. Σε άλλες

---

[179] Hoffmann 1985-1986, 175. Díez de Velasco 1995, 15. Oakley 2004α, 8.
[180] Oakley 2004α, 214.
[181] Oakley 2004α, 13-18, 218-219.
[182] Pomeroy 1997, 133. Oakley 2004α, 214.
[183] Kurtz και Boardman 1994, 96. Oakley 2004α, 19-75, 88-106, 141, 218.
[184] Gardner 1896, 18. Osborne 1997, 16. Oakley 2004α, 32-33, 42, 47, 54-56, 74, 76-88, 108-214, 218-219. Oakley 2008, 338.
[185] Gardner 1896, 20-22. Shapiro 1991, 651. Oakley 2004α, 19-75, 218. Oakley 2008, 338. Ο *οἶκος*, αρχικά του πατέρα και εν συνεχεία του συζύγου, είναι ο κόσμος των γυναικών στην κλασική Αθήνα: Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 647-650 (Diggle). Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 7.22, 7.25.1-2, 7.30 (Marchant). Πλάτωνος *Μένων* 71e.5-7 (Burnet). Havelock 1981, 114. Rehm 1994, 22. Brulé 2003, 159, 171. Stears 2008, 146.
[186] Πρβλ. Αθήνα 12771: *ARV* 2 1561. *Para* 521. *Add* 2 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.5, πίν. (035) 3.3.5. BD αρ. 209182. Harvard 1991.28: Oakley 2004α, 24, 26, εικ. 5. BD αρ. 28615. Βόννη 65: *ARV* 2 998.159. *CVA*, Bonn, Akademisches Kunstmuseum 1, 50, πίν. (43, 44, 46) 43.1.3, 44.3, 46.2. BD αρ. 213981. Λονδίνο D 57: *ARV* 2 1228.5. *Add* 2 351. Oakley 2004α, 53-54, εικ. 28. BD αρ. 216345. Αθήνα 12770: *ARV* 2 743.7. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.5, πίν. (034) 2.8. BD αρ. 209188. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 97. Oakley 2004α, 19-75, 191.
[187] Fairbanks 1907, 343. Sourvinou – Inwood 1996, 329. Oakley 2004α, 32-33, 42, 47, 54-56, 74. Oakley 2004β, 48-50. Oakley 2008, 338. Επίσης βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1929: *ARV* 2 743.5. *Add* 2 139. Oakley 2004α, 33, εικ. 13. BD αρ. 209186. Κοπεγχάγη (NM) 5624: *ARV* 2 1586, 997.150. *Para* 438. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 132133, πίν. (172, 173) 170.6A.6B,170A.1. BD αρ. 213972. Αθήνα 12784: *ARV* 2 998.162. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.6, πίν. (036, 037) 4.6, 5.2. BD αρ. 213984. Philadelphia, Pennsylvania Univ. 5463: *ARV* 2 996.143. Oakley 1997, πίν. 104A-B.

παραστάσεις ληκύθων εικονίζονται νεαροί Αθηναίοι οπλίτες ή ιππείς [188], προφανώς πεσόντες στα πεδία των μαχών, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οι λήκυθοι κοσμούνται ακόμη και με σκηνές μάχης [189]. Ο θάνατος των ανδρών στον πόλεμο αποδίδεται επίσης εξίσου γλαφυρά μέσα από σκηνές οπλισμού [190], ή ακόμη περισσότερο με την απεικόνιση συγκινητικών παραστάσεων αποχαιρετισμού του πολεμιστή συζύγου ή γιού, ο οποίος αναχωρεί οπλισμένος, για να μην επιστρέψει ποτέ ξανά στην οικογένεια του [191]. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν όμως και οι μυθολογικές παραστάσεις που σε αρκετές περιπτώσεις κοσμούν τις αττικές λευκές ληκύθους [192]. Μεταξύ αυτών υπερτερούν οι απεικονίσεις των μυθικών ψυχοπομπών [193]: του υποχθόνιου πορθμέως Χάρωνος [194], του Χθονίου Ερμού [195], των διδύμων αδελφών

BD αρ. 213965. Παρίσι CA 488: *ARV* [2] 997.144. Oakley 1997, εικ. 8D, πίν. 105A. BD αρ. 213966. **ΛΛ II 14** (πίν. 194).

[188] Oakley 2004α, 29-30, 186. Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 14521: *ARV* [2] 1377.18. *Para* 485. Oakley 2004α, 29-31, εικ. 11. BD αρ. 217678. Gela, Museo Archeologico N121B: *CVA*, Gela, Museo Archeologico Nazionale 3, III.I.11, πίν. (2416) 31.3-4,6. BD αρ. 673. Αθήνα 1858: *ARV* [2] 303.9. BD αρ. 203126. Λονδίνο 1928.1-17.55: *ARV* [2] 760.40. BD αρ. 209419. Βερολίνο F 2677: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 47-49, εικ. 15.2, πίν. (3072, 3073) 31.6, 32.1-5. BD αρ. 46169. Οξφόρδη 263: *ARV* [2] 1377.17. BD αρ. 217677.

[189] Oakley 2004α, 181-186. Πρβλ. Hobart, Tasmania Univ. Museum 30a: *ARV* [2] 1382.135. *Para* 486. *Add* [2] 371. Oakley 2004α, 181, 184-185, εικ. 144-145. BD αρ. 217800. Hobart, Tasmania Univ. Museum 30b: *ARV* [2] 1382.136. *Para* 486. *Add* [2] 371. Hood 1982, πίν. 17. BD αρ. 217801. Αθήνα 14517: *ARV* [2] 1373.13, 1373.18. *Add* [2] 370. Oakley 2004α, 181, 183, εικ. 143. BD αρ. 217642. Κεραμεικός 1115: Felten 1976, πίν. 29.2. BD αρ. 2439. Παρίσι S 1161: *ARV* [2] 1382.134. *Add* [2] 371. Riezler 1914, πίν. 96. BD αρ. 217799. Νέα Υόρκη 41.162.11: *ARV* [2] 1384.2. *Add* [2] 372. *CVA*, New York, Hoppin and Gallatin Collections, 17, πίν. (48) 28.2. BD αρ. 217825.

[190] Oakley 2004α, 57-61, 181. Βλ. ενδεικτικά, Λονδίνο D 51: *ARV* [2] 1000.201, 1677. *Add* [2] 313. Oakley 1997, πίν. 143A-B. BD αρ. 214023. Αθήνα 1964: *ARV* [2] 687.218. *ABL* 73. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.3, πίν. (033) 1.5. BD αρ. 208176. Malibu 84.AE.770: *Add* [2] 398. Buitron-Oliver 1995α, πίν. 12, αρ. 36. BD αρ. 16229. Βέρνη, Historisches Museum 23316: *ARV* [2] 743.8. Jucker 1970, πίν. 27,57. BD αρ. 209189. Βερολίνο 30219.47: *ARV* [2] 1238.24. Oakley 2004α, 70, αρ. 3, 72, εικ. 42-44, 74. BD αρ. 216491.

[191] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1945: *ARV* [2] 1082.2. Riezler 1914, πίν. 42. BD αρ. 214533. Λονδίνο D 51: *ARV* [2] 1000.201, 1677. *Add* [2] 313. Oakley 2004α, 61, 63, εικ. 16. BD αρ. 214023. Αθήνα 1818: *ARV* [2] 998.161, 1677. *Para* 438. *Add* [2] 313. Τιβέριος 1996, 228, αρ. 214. BD αρ. 213983. Βερολίνο F 2444: *ARV* [2] 746.14. Oakley 2004α, 62, 66, εικ. 39. BD αρ. 209215. Νέα Υόρκη 06.1021.134: *ARV* [2] 626.2. *Add* [2] 271. BD αρ. 207267. Όπως επισημαίνει ο Oakley, οι σκηνές αποχαιρετισμού, αναχώρησης, και εξοπλισμού πολεμιστών (ή ταξιδιωτών) στις λευκές ληκύθους αποτελούν μία αλληγορική απεικόνιση του θανάτου αυτών: Oakley 2004α, 57-67, 180-181.

[192] Oakley 2004α, 88-144. Πρβλ. Νέα Υόρκη 10.210.11: *ARV* [2] 1200.38. Oakley 2004α, 99, 66, εικ. III B. BD αρ. 215872. Βερολίνο 3276: *ARV* [2] 750. *Para* 414. Riezler 1914, πίν. 13. BD αρ. 209258. Αθήνα 12738: *ARV* [2] 1200.3. Riezler 1914, πίν. 14. BD αρ. 215878. Τάρας 4566: *ARV* [2] 745.1, 1702. *Para* 413. *Add* [2] 284. Oakley 2004α, 102, 104, εικ. 65. BD αρ. 209198. Γενεύη HR 299: Oakley 1997, πίν. 163. BD αρ. 6551. Παρίσι AM 94: Von Bothmer 1957, πίν. 84.2. BD αρ. 7006. Ερμιτάζ B2365 (670): *ARV* [2] 557.121, 1659. *Add* [2] 259. Reeder 1995, 309, αρ. 90. BD αρ. 206365. Παρίσι MNB 911: *ARV* [2] 301.1, 303. *Add* [2] 211. Kurtz 1975, πίν. 59,4. BD αρ. 203099. Κοπεγχάγη (NM) 6328: *ARV* [2] 283.4. *Add* [2] 208. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 132, πίν. (172) 170.1A.1B. BD αρ. 202561. Βερολίνο 1984.61: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 19-20, εικ. 4.2, πίν. (3047) 6.1-6. BD αρ. 44057.

[193] Shapiro 1991, 650-651. Kurtz και Boardman 1994, 97. Díez de Velasco 1995, 27. Oakley 2004α, 141, 218.

[194] Von Duhn 1885. Gardner 1896, 8. Fairbanks 1907, 347-348. Fairbanks 1914, 218-223. Sullivan 1950. Kurtz 1975, 208-219. Díez de Velasco 1995, 42-57. Mugione 1995. Oakley 2004α, 108-125. Πρβλ. Οξφόρδη G 258 (V 547): *ARV* [2] 756.64. *Add* [2] 285. Oakley 2004α, 113-114, 116, εικ. 67. BD αρ. 209342. Νέα Υόρκη 09.221.44: *ARV* [2] 1168.168. *Add* [2] 338. Oakley 2004α, 117, 119, εικ. 75-76. BD αρ. 215480. Παρίσι N 3449 / L 66: *ARV* [2] 847.198bis, 847.199. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 117-118, εικ. 73-74. BD αρ. 212348. Νέα Υόρκη 75.2.6: *ARV* [2] 1237.17. *Add* [2] 352. Oakley 2004α, 118, 120, εικ. 77-78. BD αρ. 216485. Κοπεγχάγη (NM) 729: *ARV* [2] 1377.13. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 134, πίν. (175) 172.4A.4B. BD αρ. 217673. Αθήνα 1757: Oakley 2004α, 123-125, εικ. 87. BD αρ.

Ύπνου και Θανάτου [196]. Γύρω στα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνος, η θεματολογία της αφηγηματικής διακόσμησης των λευκών ληκύθων εμπλουτίζεται με σκηνές *προθέσεως* νεκρών [197], κάποιες εκ των οποίων θα μας απασχολήσουν στην παρούσα μελέτη. Κατά το δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, εξαιρετικά δημοφιλείς είναι οι παραστάσεις λευκών ληκύθων στις οποίες απεικονίζονται σκηνές στον τάφο, και ως επί το πλείστον οι επισκέψεις των πενθούντων οικείων στους τάφους των νεκρών της οικογένειας [198]. Στις παραστάσεις αυτές, οι συγγενείς των αποθανόντων φέρουν συνήθως τις καθιερωμένες ταφικές προσφορές [199], ενώ σε κάποιες περιπτώσεις

15583. Αθήνα 1927: *ARV* 2 1168,130. Riezler 1914, πίν. 82. BD αρ. 215482. Βερολίνο F 2455: *ARV* 2 846.196. *Para* 423. *Add* 2 297. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 30-31, εικ. 9.1, πίν. (3057, 3058) 16.1-5, 17.3-4.6.8. BD αρ. 212344. **ΛΛ 2** (πίν. 161). Ειδικότερα για τους μυθικούς ψυχοπομπούς, βλ. σελ. 82-107.

[195] Βλ. ενδεικτικά, Jena, Schiller Univ. 338 (225): *ARV* 2 760,41. *Para* 414. *Add* 2 286. Oakley 2004α, 137-139, εικ. 102. BD αρ. 209420. Βερολίνο F 2455: *ARV* 2 846.196. *Para* 423. *Add* 2 297. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 30-31, εικ. 9.1, πίν. (3057, 3058) 16.1-5, 17.3-4.6.8. BD αρ. 212344. Λονδίνο 1928.2-13.3: *ARV* 2 1240,64. *LIMC* VI (1992), λ. Nike, αρ. 366, πίν. 587 (A. Goulaki). BD αρ. 216719. **ΛΛ 8** (πίν. 167). **ΛΛ 12** (πίν. 171). **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Επίσης, Gardner 1896, 8. Karouzou 1961. Kurtz 1975, 220-224. Díez de Velasco 1995, 35-42. Oakley 2004α, 137-144.

[196] Gardner 1896, 7-8. Fairbanks 1907, 346-347. Fairbanks 1914, 226-228. Kurtz 1975, 200-206. Shapiro 1993, 132-165, 246-255. Díez de Velasco 1995, 27-35. Mintsi 1997. Oakley 2004α, 125-137. Burton 2005. Παραδείγματος χάριν, Λονδίνο D 58: *ARV* 2 1228.12. *Para* 466. *Add* 2 351. Oakley 2004α, 128, αρ. 3, εικ. V. BD αρ. 216353. Λονδίνο D 59: *ARV* 2 851,272. Oakley 2004α, 128, αρ. 2, 130-131, εικ. 89-90. BD αρ. 212420. Αθήνα 1830: Oakley 2004α, 111, αρ. 59, εικ. 95. BD αρ. 15562. Αθήνα 12783: *ARV* 2 1237.11, 1688. *Add* 2 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 050) 16.7, 18.1. BD αρ. 216479. Αθήνα 17294: *ARV* 2 750. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.JC.13, πίν. (094) 20.1.4. BD αρ. 209255. Βερολίνο 3325: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 37-39, εικ. 4, πίν. (3065, 3067) 24.1-4, 26.6. BD αρ. 46170.

[197] Πρβλ. Lyons E 49: *ARV* 2 1385.5. Oakley 2004α, 79, αρ. 22, εικ. 51-53. BD αρ. 217831. Παρίσι (Rodin) 568: *ARV* 2 1385.6. *CVA*, Paris, Musée National Rodin, 38, πίν. (715) 27.4-5. BD αρ. 217844. Βερολίνο F 2684: *ARV* 2 1390.3. *Add* 2 373. Oakley 2004α, 79, αρ. 27, εικ. 54. BD αρ. 217904. Τορόντο 919.5.53: *ARV* 2 1234.26. *Add* 2 352. Benndorf 1868, πίν. 17,1. BD αρ. 216447. Κεραμεικός 3145: Shapiro 1991, 649, εικ. 20. BD αρ. 2326. Άμστερνταμ 567: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, πίν. 1 (37) 5, 7. BD αρ. 14151 και 42148. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* 2 846.190. *Add* 2 297. Oakley 2004α, 77, πίν. ΙΙ. BD αρ. 212338. Λονδίνο D 62: *ARV* 2 851.273. *Add* 2 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). Επίσης, Hoffmann 1985-1986, 175. Reilly 1989, 412. Shapiro 1991, 649-650. Kurtz και Boardman 1994, 97-98. Oakley 2004α, 76-87.

[198] Βλ. ενδεικτικά, Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* 2 744.1. *Para* 413. *Add* 2 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194. Νέα Υόρκη 1989.281.72: Oakley 2004α, πίν. VIII. BD αρ. 1140. Λονδίνο 1928.2-13.1: *ARV* 2 746.4. *Add* 2 284. Boardman 1989, εικ. 253. BD αρ. 209204. Κοπεγχάγη 2793: *CVA*, Copenhagen, NY Carlsberg Glyptotek 1, 92-93, πίν. (525) 73.2-3. BD αρ. 9018470. Αθήνα 2018: *ARV* 2 847.215, 1672. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.8, πίν. (041) 9.3-4.6. BD αρ. 212364. Βιέννη 3746: *ARV* 2 998.164. *Add* 2 313. Oakley 2004α, 173, 176-177, εικ. 134-135. BD αρ. 213987. Αθήνα 19354: *ARV* 2 1168.131bis. BD αρ. 215484. Αθήνα 12747: *ARV* 2 845.166. *Add* 2 296. Καββαδίας 2000, αρ. 173, πίν. 1.173. BD αρ. 212314. Επίσης, Gardner 1896, 18-20. Fairbanks 1907, 349-355. Fairbanks 1914, 228-241. Garland 1985, 108. Hoffmann 1985-1986, 175. Reilly 1989, 412. Shapiro 1991, 651-653. Kurtz και Boardman 1994, 98. Rehm 1994, 28. Sourvinou – Inwood 1996, 324-325. Dillon 2002, 283, 285, 287. Oakley 2004α, 145-214, 218. Stears 2008, 140. Η πλειονότητα των λευκών ληκύθων με νεκρώσιμη εικονογραφία απεικονίζει επισκέψεις στον τάφο: Ferrari και Ridgway 1979, 94. Kurtz και Boardman 1994, 98. Alexiou 2002, 7. Για την σημασία των συγκεκριμένων παραστάσεων, βλ. Humphreys 1983, 106. Sourvinou – Inwood 1996, 324-325. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 223-224, 231. Oakley 2008, 339. Oakley 2004β, 51.

[199] Oakley 2004α, 203-212. Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1959: *ARV* 2 748.3. *Para* 413. *Add* 2 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Βερολίνο 3291: *ARV* 2 1227.9. *Add* 2 350. Boardman 1989, εικ. 270. BD αρ. 216337. Karlsruhe B 1528: *ARV* 2 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Παρίσι CA 1640: Kurtz 1975, πίν. 20.1. BD αρ. 2753. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2Α-

εικονίζεται ακόμη και ο θρήνος στον τάφο [200]. Συχνά μάλιστα εμφανίζονται και οι ίδιοι οι νεκροί, οι οποίοι όμως παραμένουν αόρατοι για τους εν ζωή επισκέπτες των τάφων τους [201]. Οι συγκεκριμένες σκηνές αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τα ταφικά έθιμα, την λατρεία των νεκρών, και τις σχετικές με τον θάνατο αντιλήψεις στην Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνος [202].

Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετήσουμε τις απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στα αττικά αγγεία της κλασικής περιόδου, και ως επί το πλείστον στις λευκές ληκύθους του 5ου π.Χ. αιώνος. Θα εξετάσουμε τα κριτήρια βάσει των οποίων είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν οι πρόωρα χαμένες παρθένοι στις παραστάσεις των συγκεκριμένων αγγείων, αναζητώντας ταυτόχρονα εικονογραφικούς τύπους που παραπέμπουν κατ' αποκλειστικότητα στην *ἄωρα* νεκρή κόρη, και επισημαίνοντας τα εικονογραφικά στοιχεία που την χαρακτηρίζουν, διακρίνοντας την με σαφήνεια από τις άλλες γυναικείες μορφές. Στα πλαίσια τέλος της μελέτης των εν λόγω παραστάσεων, θα ερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αποδίδεται το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου των ατθίδων παρθένων από τους Αθηναίους αγγειογράφους των κλασικών χρόνων.

Α) Κριτήρια επιλογής αγγείων και προβλήματα της εικονογραφίας

Βασικό κριτήριο αναγνώρισης της αγάμου κόρης στα αττικά αγγεία της κλασικής περιόδου είναι η ενδυμασία της, και πιο συγκεκριμένα ο αττικός πέπλος, ο οποίος αποτελεί το κατεξοχήν ένδυμα της ατθίδος παρθένου [203]. Συνεπώς, οι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο γυναικείες μορφές είναι χωρίς αμφιβολία παρθένοι. Η *πλανίς*, το γνωστό από τις παραστάσεις γαμηλίων αγγείων νυφικό διάδημα, στολίζει την κεφαλή κάποιων νεκρών γυναικείων μορφών στα αγγεία που μελετούμε, παραπέμποντας σε *ἄωρα* νεκρές κόρες που πέθαναν σε ηλικία γάμου, πριν προλάβουν να νυμφευθούν [204]. Άλλο στοιχείο της γαμήλιας εικονογραφίας που χρησιμοποιείται στις νεκρικές παραστάσεις για να δηλώσει την αγαμία και τον πρόωρο θάνατο της νεκρής είναι η στερεότυπη χειρονομία *χεῖρ' ἐπί καρπῶι* με την

D. BD αρ. 2755. Βοστώνη 00.359: *ARV* ^{2} 1229.23. *Add* ^{2} 351. Oakley 2004α, 192-194, 196-197, εικ. 158-159. BD αρ. 216364. Cambridge 37.33: *ARV* ^{2} 1234.17. *CVA*, Cambridge, Fitzwilliam Museum 2, 60, πίν. (523) 14.3A-B. BD αρ. 216438. **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[200] Πρβλ. Αθήνα 1958: *ARV* ^{2} 748.2, 1668. *Para* 413. *Add* ^{2} 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.6-III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.3-5. BD αρ. 209239. Αθήνα 1934: *ARV* ^{2} 1236.1. *Add* ^{2} 352. Riezler 1914, πίν. 51. BD αρ. 216465. Αθήνα 1955: *ARV* ^{2} 1372.4. *Add* ^{2} 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9-III.J.BCD.10, πίν. (043, 044) 11.5, 12.4-6. BD αρ. 217602. Cambridge 37.33: *ARV* ^{2} 1234.17. *CVA*, Cambridge, Fitzwilliam Museum 2, 60, πίν. (523) 14.3A-B. BD αρ. 216438. Βερολίνο F 2466: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 46-47, εικ. 15.1, πίν. (3071) 30.5-8. BD αρ. 1006344. **ΛΛ 14** (πίν. 173). **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195). Επίσης, Fairbanks 1907, 352.

[201] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1817: *ARV* ^{2} 1383.11, 1692. *Para* 486. *Add* ^{2} 372. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 049) 16.4-6, 17.1. BD αρ. 217812. Βοστώνη 00.359: *ARV* ^{2} 1229.23. *Add* ^{2} 351. Oakley 2004α, 192-194, 196-197, εικ. 158-159. BD αρ. 216364. Αθήνα 1935: *ARV* ^{2} 1227.1. *Para* 466. *Add* ^{2} 350. Τιβέριος 1996, 230, εικ. 216. BD αρ. 216329. Αθήνα 1956: *ARV* ^{2} 1372,3. *Para* 485. *Add* ^{2} 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9, πίν. (043, 044) 11.4, 12.1-3. BD αρ. 217601. Αθήνα 1950: *ARV* ^{2} 1242,12. *Para* 468. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9, πίν. (043) 11.1-3. BD αρ. 216751. Βερολίνο 1983.1: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 27-28, εικ. 7.2, πίν. (3052, 3053, 3054, 3055) 11.2-3, 12.1-3, 13.1, 14.1. BD αρ. 8941. Αθήνα 1816: *ARV* ^{2} 1383.12, 1692. *Para* 486. *Add* ^{2} 372. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 049) 16.1-3, 17.2. BD αρ. 217813. Επίσης, Ferrari και Ridgway 1979, 94. Vermeule 1979, 31.

[202] Garland 1985, 107-108. Kurtz και Boardman 1994, 96-97.

[203] Βλ. σελ. 35-36, 161-165.

[204] Βλ. σελ. 41-43, 50-53.

οποία ο γαμπρός οδηγούσε την νύφη στην οικία του το βράδυ των *ἐπαυλίων*, κατά την δεύτερη ημέρα της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής [205]. Σε σκηνές λευκών ληκύθων, η νεκρή παρθένος οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* από τον ψυχοπομπό θεό Ερμή, στην βάρκα του Χάρωνος που θα την μεταφέρει στο σκοτεινό βασίλειο του Άδη [206]. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους οι μυθικές παρθένοι Ιφιγένεια και Πολυξένη σε σχετικές παραστάσεις αττικών αγγείων [207]. Η λουτροφόρος χρησιμοποιείται επίσης ως σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου, αλλά μόνον όταν απεικονίζεται πλησίον των νεκρών ατόμων. Τέλος, η νεαρή ηλικία και ο πρώιμος θάνατος της αγάμου κόρης επισημαίνεται ενίοτε και από το μέγεθος της εικονιζόμενης μορφής της, η οποία παριστάνεται μικρότερη από τις ενήλικες μορφές, αλλά εμφανώς μεγαλύτερη από τις παιδικές [208].

Η Reilly έχει διατυπώσει μία εντελώς διαφορετική άποψη για τις οικιακές σκηνές των αττικών λευκών ληκύθων που απεικονίζουν την προετοιμασία δύο (2) γυναικείων μορφών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως τους στους τάφους των νεκρών της οικογένειας [209]. Ερμηνεύει την μία (1) εκ των δύο (2) γυναικείων αυτών μορφών ως νεκρή άγαμη κόρη, η οποία με την βοήθεια της θεραπαινίδος ή της *νυμφοκόμου* προετοιμάζεται για τον γάμο που δεν κατάφερε ποτέ να τελέσει, καθώς την πρόλαβε ο θάνατος. Υποστηρίζει εν ολίγοις ότι οι συγκεκριμένες παραστάσεις δίδουν έμφαση στην αγαμία και τον πρώιμο θάνατο των άτυχων παρθένων. Η θεωρία της Reilly έχει όμως καταρριφθεί από τον Oakley, ο οποίος επεσήμανε ότι η παρουσία του κανίστρου που περιέχει νεκρικές προσφορές στις εν λόγω ληκύθους καθιστά αδόκιμο τον όποιο συσχετισμό τους με σκηνές γαμήλιας προετοιμασίας της αττικής αγγειογραφίας, επιβεβαιώνοντας έτσι την καθιερωμένη πλέον ερμηνεία αυτών ως παραστάσεων ετοιμασίας των γυναικών για την επίσκεψη στους τάφους των νεκρών οικείων τους [210]. Συμφωνώ απολύτως με την άποψη αυτή, καθώς εκτός από το γεγονός ότι η απεικόνιση των κανίστρων παραπέμπει σαφέστατα σε νεκρική, και όχι σε γαμήλια εικονογραφία, σε καμία από τις συγκεκριμένες παραστάσεις δεν εντόπισα κάποιο εικονογραφικό στοιχείο που να φανερώνει ότι πρόκειται για πρόωρα χαμένη άγαμη κόρη. Άλλωστε οι οικιακές σκηνές των λευκών ληκύθων δεν απεικονίζουν αποκλειστικά τις προετοιμασίες των γυναικών εν όψει της επισκέψεως τους στους οικογενειακούς τάφους [211], αλλά περιλαμβάνουν επίσης σκηνές γυναικωνίτη [212], ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι εικονιζόμενες γυναικείες μορφές ασχολούνται με διάφορες οικιακές εργασίες [213]. Όπως μάλιστα έχει επισημάνει η

[205] Βλ. σελ. 44-53.
[206] Βλ. σελ. 83-84, 92-101.
[207] Βλ. σελ. 123-125.
[208] Όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 32-33), αυτό ισχύει στην περίπτωση της λευκής ληκύθου **ΛΛ 9** (πίν. 168).
[209] Reilly 1989.
[210] Oakley 2004α, 32-33, 54-55. Επίσης, Blundell και Rabinowitz 2008, 126-127.
[211] Βλ. σελ. 22, σημ. 187.
[212] Παραδείγματος χάριν, Άγνωστη Ιδιωτική Συλλογή: Oakley 2004α, 35 (αρ. 32), 43, 46, εικ. 17. BD αρ. 1359. Οξφόρδη 1889.1016: *ARV* [2] 1000.195, 1563. *Add* [2] 313. Oakley 1997, πίν. 137C-D. BD αρ. 214017. Λονδίνο D 57: *ARV* [2] 1228.5. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 53-54, εικ. 28. BD αρ. 216345. Παρίσι (Rodin): *CVA*, Paris, Musée National Rodin, 37, πίν. (715) 27.1. BD αρ. 10916. Γερμανία, Ιδιωτική Συλλογή 74: Oakley 2004α, 36 (αρ. 43), 43, 46, 47, εικ. 18. BD αρ. 19742.
[213] Πρβλ. Harvard 1991.28: Oakley 2004α, 24, 26, εικ. 5. BD αρ. 28615. Αθήνα 12770: *ARV* [2] 743.7. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.5, πίν. (034) 2.8. BD αρ. 209188. Γερμανία, Ιδιωτική Συλλογή 53. Oakley 2004α, 20 (αρ. 5), 25-27, εικ. 6. BD αρ. 19743. Παλέρμο, Συλλογή Mormino 327: *CVA*, Palermo, Collezione Mormino 1, III.Y.5, πίν. (2234) 4.4. BD αρ. 2708. Μόναχο: *ARV* [2] 624.86. *Para* 398. BD αρ. 207241.

Kurtz [214], οι εν λόγω παραστάσεις εξιδανικεύουν και προβάλλουν τον σημαντικό ρόλο της γυναίκας στα πλαίσια του αθηναϊκού *οἴκου*, δηλαδή την φροντίδα των εν ζωή μελών της οικογενείας, και την μέριμνα για την απόδοση των *νενομισμένων* στους νεκρούς οικείους [215].

Το μεγαλύτερο ίσως πρόβλημα που αντιμετωπίζει όποιος επιθυμεί να μελετήσει τις αττικές λευκές ληκύθους είναι η φθορά που έχουν υποστεί τα πανέμορφα αυτά αγγεία. Όπως προανεφέρθη, η τεχνική και η φύση των χρωμάτων που χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι αγγειογράφοι για την διακόσμηση των συγκεκριμένων αγγείων καθιστούσε τις πολύχρωμες παραστάσεις τους περισσότερο ευάλωτες στον χρόνο και τις φθορές σε σχέση με τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία [216]. Υπάρχουν περιπτώσεις λευκών ληκύθων, οι παραστάσεις των οποίων δεν διακρίνονται πλέον, ή διατηρείται μόνον το περίγραμμα των μορφών και των αντικειμένων που απεικονίζονται σε αυτές, καθώς τα χρώματα τους έχουν ξεθωριάσει [217]. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, ο θεατής αποκομίζει την λανθασμένη εντύπωση ότι οι γυναικείες μορφές των ληκύθων είναι γυμνές, καθώς το χρωματιστό κάποτε ένδυμα των συγκεκριμένων μορφών έχει εξαφανιστεί [218]. Άλλοτε πάλι είναι αδύνατον να ξεχωρίσει κανείς τα αντικείμενα που κρατούν οι μορφές των εν λόγω αγγείων, ή ακόμη και άλλες λεπτομέρειες των πολύχρωμων σκηνών που τα κοσμούν [219].

Από εικονογραφικής απόψεως, οι σημαντικότερες δυσκολίες εντοπίζονται στην αναγνώριση του νεκρού ατόμου, ιδιαίτερα στις σκηνές των λευκών ληκύθων που εκτυλίσσονται στον τάφο [220]. Σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχουν αμφιβολίες ως προς το ποιες μορφές αντιπροσωπεύουν τους νεκρούς, και ποιες τους εν ζωή επισκέπτες των τάφων τους [221]. Συχνά τα αντικείμενα που κρατούν κάποιες μορφές μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε τους οικείους των θανόντων που φέρνουν τις

[214] Kurtz 1988, 147, 149.
[215] Βλ. σελ. 60, 119.
[216] Βλ. σελ. 22, σημ. 179. Για τα χρώματα των λευκών ληκύθων, βλ. Koch - Brinkmann 1999, 26-48.
[217] Oakley 2004α, 8.
[218] Fairbanks 1907, 353. Oakley 2004α, 8. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), όπως επίσης και η **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181).
[219] Βλ. ενδεικτικά, Παρίσι MNB 1729: *ARV* [2] 1374.2. *Add* [2] 370. Oakley 2004α, 189, εικ. 149-150. BD αρ. 217645. Βοστώνη 03.800: Fairbanks 1914, πίν. 16,1. Heidelberg, Universität L 42: *ARV* [2] 1374.17. Oakley 2004α, 40, αρ. 134, 54-55, εικ. 29-30. BD αρ. 217641. Παρίσι L 66 (N 3449): *ARV* [2] 847.198 bis, και 847.199. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 206, εικ. 140-141. BD αρ. 212348. **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190). **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191).
[220] Fairbanks 1907, 353. Garland 1985, 167. Kurtz και Boardman 1994, 98. Oakley 2004α, 213-214. Oakley 2008, 339, 340.
[221] Fairbanks 1914, 239. Οι γυμνές ανδρικές μορφές αθλητών ή οπλιτών, και η παρουσία πολεμιστών στον τάφο σε παραστάσεις λευκών ληκύθων ερμηνεύονται από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές ως απεικονίσεις των νεκρών: Fairbanks 1907, 353. Oakley 2004α, 165, 169. Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1822: *ARV* [2] 1229.22. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 160-161, εικ. 120-121, 165, 175, και εικ. 133. BD αρ. 216363. Βερολίνο 1983.1: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 27-28, εικ. 7.2, πίν. (3052, 3053, 3054, 3055) 11.2-3, 12.1-3, 13.1, 14.1. BD αρ. 8941. Αθήνα 1816: *ARV* [2] 1383.12, 1692. *Para* 486. *Add* [2] 372. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 049) 16.1-3, 17.2. BD αρ. 217813. Βοστώνη 00.359: *ARV* [2] 1229.23. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 192-194, 196-197, εικ. 158-159. BD αρ. 216364. Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581. Αθήνα, Αγορά P 10369: *ARV* [2] 1228.2. *Para* 466. BD αρ. 216342. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση των παραστάσεων όπου οι σκηνές στον τάφο συνδυάζονται με σκηνές αποχαιρετισμού πολεμιστή ή ταξιδιώτη, καθώς επίσης και με σκηνές μάχης, όπου η παρουσία του ταφικού *σήματος* δηλώνει τον θάνατο των εν λόγω ανδρικών μορφών: βλ. σελ. 23, σημ. 189, 191.

καθιερωμένες νεκρικές προσφορές [222] στους τάφους των εκλιπόντων μελών της οικογενείας τους [223]. Υπάρχουν όμως και απεικονίσεις νεκρών που κρατούν τέτοια αντικείμενα [224], γεγονός που περιπλέκει αρκετά την ερμηνεία των συγκεκριμένων παραστάσεων. Άλλοτε πάλι, οι χειρονομίες πένθους και θρήνου κάποιων - γυναικείων κυρίως - μορφών, παραπέμπουν σε συγγενείς των θανόντων που θρηνούν τον θάνατο τους [225], ενώ οι καθήμενες στον τάφο ή πλησίον αυτού μελαγχολικές μορφές ερμηνεύονται συνήθως ως είδωλα των νεκρών [226]. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις

---

[222] Για τις νεκρικές προσφορές, βλ. Αἰσχύλου *Πέρσαι* 219-220, 609-618 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 51-53, 406, 893-896 (Lloyd - Jones). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 94-96, 113-123, 1321-1322 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 509-512 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 897-904 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 164 (Page). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 158-168 (Diggle). Ξενοφῶντος *Κύρου Ἀνάβασις* 6.4.9.4-9 (Marchant). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.53.18.8-6 (Hense). Λουκιανοῦ *Κατάπλους* 2.8-10 (Harmon). Λουκιανοῦ *Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες* 22.10-14 (Harmon). Λουκιανοῦ *Φιλοψευδής ἢ Ἀπιστῶν* 21.11-13 (Harmon). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 19.1-8 (Harmon). Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 21.3.6-4.1 και 21.6 (Ziegler). Πλουτάρχου *Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου* 578E.3-4 (Sieveking). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 603 (Dübner). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 19.2.3-7 (Rabe). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.2b.1-2, 7.26, 7.28, 7.657 (Beckby). Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 18.11-12 (Seminar Classics 609). Μοίριδος *Λέξεις Ἀττικαί* 203.3 (Bekker). Φωτίου *Λεξικόν* Ε 28.14 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 6751 (Latte). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 813.15-17 (Gaisford). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Χ 574 και Χ 819 (Schmidt). *Etymologicum Gudianum* Χ 569.14-17 (Sturz). Fairbanks 1907, 353-354. Fairbanks 1914, 231-236. Garland 1985, 110-118, 158. Ferguson 1989, 126. Burkert 1993, 164-167, 405. Kurtz και Boardman 1994, 138, 203. Rehm 1994, 28. Zaidman και Pantel 1997, 74. Garland 1998, 120. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 29, 120, 203-212, και 230, σημ. 58.

[223] Βλ. σελ. 24, σημ. 199. Επίσης, σε κάποιες περιπτώσεις οι νεκρικές προσφορές και τα αντικείμενα που εικονίζονται στον τάφο μπορούν να μας βοηθήσουν να προσδιορίσουμε το φύλο του νεκρού: Oakley 2004α, 173, 208-209. Πρβλ. Βιέννη 3746: *ARV* [2] 998.164. *Add* [2] 313. Oakley 2004α, 173, 176-177, εικ. 134-135. BD αρ. 213987 (*κάλαθος* σε γυναικείο τάφο). Βερολίνο 3324: *ARV* [2] 754.11. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 22-23, εικ. 5.3, πίν. (3049) 81-3. BD αρ. 209286 (κάτοπτρο σε γυναικείο τάφο). Harvard 59.221: *ARV* [2] 1232.11. *CVA*, Baltimore, Robinson Collection 1, 54, εικ. 06, πίν. (174) 41.1A.1B.1C. BD αρ. 216408 (προσφορά κατόπτρου σε γυναικείο τάφο). Centre Island, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* [2] 1230,45. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 169, 172, αρ. 2, 174, εικ. 131-132. BD αρ. 216386. (προσφορά *πλαγγόνας* σε γυναικείο τάφο, πιθανώς νεκρής παρθένου ή άνηβου κοριτσιού). Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* [2] 744.1. *Para* 413. *Add* [2] 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194 (*αλτήρες*, αρύβαλλος, και *στλεγγίδα* σε ανδρικό τάφο). Αθήνα 2021: *ARV* [2] 854.1. *Add* [2] 297. Benndorf 1868, πίν. 21,2. BD αρ. 212451 (ξίφος σε ανδρικό τάφο). Houston, Fine Arts Museum 37.7: *ARV* [2] 855.3. *Para* 425. *Add* [2] 297. Miller 1989, πίν. 53D. BD αρ. 212461 (περικεφαλαία σε ανδρικό τάφο). Cambridge G 140 (GR 55.1896): *ARV* [2] 1008.3. *CVA*, Cambridge, Fitzwilliam Museum 1, 33, πίν. (269) 31.4. BD αρ. 214115 (γυναίκα φέρει περικεφαλαία και δόρυ σε ανδρικό τάφο).

[224] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1762: *ARV* [2] 1241.1. BD αρ. 216732. Αθήνα 1936: *ARV* [2] 1239.58. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.6, 13.1-3. BD αρ. 216713. Αθήνα 1822: *ARV* [2] 1229.22. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 160-161, εικ. 120-121, 165, 175, και εικ. 133. BD αρ. 216363. **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191). Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 165.

[225] Βλ. σελ. 25, σημ. 200. Επίσης πρβλ, Βερολίνο 1983.1: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 27-28, εικ. 7.2, πίν. (3052-3055) 11.2-3, 12.1-3, 13.1, 14.1. BD αρ. 8941. Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581. Οξφόρδη 1966.925: *ARV* [2] 1168.138. *Para* 459. BD αρ. 215491. Αθήνα, Αγορά P 10369: *ARV* [2] 1228.2. *Para* 466. BD αρ. 216342. Λονδίνο D 67: *ARV* [2] 1228.7. *Add* [2] 351. Koch – Brinkmann 1999, εικ. 21-23. BD αρ 216348. Cambridge 37.33: *ARV* [2] 1234.17. *CVA*, Cambridge, Fitzwilliam Museum 2, 60, πίν. (523) 14.3A-B. BD αρ. 216438.

[226] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1908: *ARV* [2] 1385,19. BD αρ. 217833. Αμβούργο 1917.817: *ARV* [2] 1381,111. *Add* [2] 371. Kurtz 1975, εικ. 47,1. BD αρ. 217773. Αθήνα 1755: *ARV* [2] 1385,17. *Para* 486. BD αρ. 217839. Παρίσι S 1660: *ARV* [2] 1240,63. Oakley 2004α, 190, εικ. 153. BD αρ. 216718. Αθήνα 1907: *ARV* [2] 1382,119. BD αρ. 217784. Αθήνα 1956: *ARV* [2] 1372,3. *Para* 485. *Add* [2] 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9, πίν. (043, 044) 11.4, 12.1-3. BD αρ. 217601. Αθήνα 17276: *ARV* [2] 1384,16. *Add* [2] 372. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.JC.14-III.JD.15, πίν. (097) 23.1.5. BD αρ. 217817. **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190). **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191). **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192). **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193).

πενθούντων οικείων που εικονίζονται καθήμενοι στον τάφο των αποθανόντων μελών της οικογενείας τους, ή πλησίον αυτού, εμφανώς θλιμμένοι και μελαγχολικοί [227]. Δεν είναι άλλωστε βέβαιο ότι σε κάθε σχετική παράσταση απεικονίζεται οπωσδήποτε το νεκρό άτομο, και όχι μόνον οι εν ζωή συγγενείς που επισκέπτονται το μνήμα του [228]. Οι δυσκολίες μάλιστα που παρουσιάζει η αναγνώριση των μορφών σε σκηνές που εκτυλίσσονται στον τάφο δεν αφορούν αποκλειστικά στις απεικονίσεις δύο (2) ή περισσοτέρων μορφών, αλλά ενίοτε αφορούν και παραστάσεις όπου εμφανίζεται ένα (1) μόνον άτομο [229].

Εκτός από τις σκηνές στον τάφο, προβλήματα εντοπίζονται επίσης στην εικονογραφία κάποιων λευκών ληκύθων που κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις, καθώς σε αυτές παριστάνεται μόνον μία (1) γυναικεία μορφή, η οποία φέρει ταφικές προσφορές [230]. Ενίοτε μάλιστα, μεταξύ της γυναικός και του Χάρωνος εικονίζεται ταφικό *σῆμα* [231]. Η δυσκολία στην ερμηνεία των συγκεκριμένων παραστάσεων αφορά στην ταυτότητα της γυναικείας μορφής, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες όπου η σκηνή περιλαμβάνει την απεικόνιση του ταφικού *σήματος*, και συνεπώς δεν είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για την ίδια την νεκρή, ή για ζωντανή γυναίκα που επισκέπτεται τον τάφο κάποιου νεκρού μέλους της οικογενείας της, το οποίο όμως δεν εικονίζεται [232].

Οι δυσκολίες που συχνά παρουσιάζει η αναγνώριση του νεκρού ατόμου στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων ασφαλώς δεν υφίστανται στις σκηνές εκείνες όπου απεικονίζεται η *πρόθεσις* των νεκρών. Το μοναδικό πρόβλημα που παρουσιάζει η ερμηνεία και μελέτη των συγκεκριμένων παραστάσεων είναι η αβεβαιότητα ως προς την συγγενική σχέση των αποθανόντων με κάποιες από τις μορφές που πλαισιώνουν την νεκρική τους κλίνη. Η μητέρα του νεκρού ατόμου είναι συνήθως η γυναικεία μορφή που εικονίζεται να θρηνεί και να *ὀδύρεται* δίπλα στο προσκέφαλο του, συχνά αγγίζοντας ή χαϊδεύοντας το πρόσωπο του παιδιού της [233]. Ανδρικές μορφές

---

[227] Παραδείγματος χάριν, Κοπεγχάγη (NM) 9048: *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 275, πίν. (362) 359.3A, 359.3B. BD αρ. 11160. Λονδίνο 1928.2-13.2: *ARV* [2] 1169. BD αρ. 215518. Νέα Υόρκη 99.13.4: *ARV* [2] 1238,30. BD αρ. 216498. Άγνωστη Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* [2] 1382,122. BD αρ. 217787. Γενεύη, Αγορά Αρχαιοτήτων: *ARV* [2] 1241,7. BD αρ. 216730. **ΛΛ 17** (πίν. 177).

[228] Πρβλ. Πράγα, Charles Univ. 22.90 (E 54): *CVA*, Prague, Université Charles 1, 61, εικ. 22, πίν. (050) 50.1. BD αρ. 2132. Βιέννη, Univ. 791A: *CVA*, Wien, Universitat, und Wien, Professor Franz v. Matsch, U42-U43, εικ. 8, πίν. (221) 27.3. BD αρ. 12486. Harvard 59.222: *CVA*, Baltimore, Robinson Collection 1, 55, πίν. (175) 42.2. BD αρ. 13443. Tübingen 5607: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 68-69, πίν. (2648) 31.1. BD αρ. 16827. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Παρίσι, Αγορά Αρχαιοτήτων: *ABL* 270.1. *ARV* [2] 752.1. BD αρ. 209271. Λονδίνο D 65: *ABL* 270.2. *ARV* [2] 752.2. *Add* [2] 285. Buxton 1994, 56, εικ. 4a. BD αρ. 209272. **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195). Επίσης, Oakley 2004α, 164-165.

[229] Δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνουμε το νεκρό άτομο από τους εν ζωή τεθλιμμένους οικείους που επισκέπτονται τον τάφο του. Βλ. ενδεικτικά, Οξφόρδη 1927.4463: *ARV* [2] 761.14. BD αρ. 209434. Αθήνα, Γ΄ Εφορεία Α 15531 (Τ 11): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 130-131, αρ. 118. BD αρ. 24546. **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[230] Παραδείγματος χάριν, Broomhall, Ιδιωτική Συλλογή Elgin: *ARV* [2] 1234.25. BD αρ. 216446. Βαρσοβία 142468 (142334): *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski 30, πίν. (043) 43.2A.2B.2C.2D. BD αρ. 7884 και 4534 (λανθασμένη διπλή καταχώρηση). **ΛΛ 6** (πίν. 165). **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[231] Πρβλ. Βαρσοβία 142468 (142334): *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski 30, πίν. (043) 43.2A.2B.2C.2D. BD αρ. 7884 και 4534 (λανθασμένη διπλή καταχώρηση). **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[232] Fairbanks 1914, 189, 222-223. Díez de Velasco 1998, 25-26, αρ. 1. Oakley 2004α, 120. Κάποιες εξ αυτών των περιπτώσεων θα μας απασχολήσουν στο παρόν κεφάλαιο, όπου θα εξετάσουμε και το συγκεκριμένο πρόβλημα της εικονογραφίας.

[233] Βλ. ενδεικτικά, Άμστερνταμ 567: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, πίν. 1 (37) 5, 7. BD αρ. 14151 και 42148. Βερολίνο F 2684: *ARV* [2] 1390.3. *Add* [2] 373. Koch – Brinkmann 1999, 142-148. BD αρ. 217904. Λονδίνο D 62: *ARV* [2] 851.273. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* [2] 846.190. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 77, πίν. ΙΙ. BD αρ. 212338.

προχωρημένης ηλικίας που παριστάνονται επάνω από το προσκέφαλο των θανόντων απεικονίζουν προφανώς τους πενθούντες πατέρες αυτών [234]. Όσον αφορά στο αντικείμενο της παρούσας μελέτης, η παρουσία γενειοφόρων αλλά όχι ηλικιωμένων ανδρών πλησίον της κλίνης γεννά το ερώτημα αν πρόκειται για τον πατέρα ή τον σύζυγο της νεκρής [235], δυσχεραίνοντας έτσι την προσπάθεια αναγνώρισης της αγάμου κόρης σε παραστάσεις *προθέσεως* νεκρών γυναικείων μορφών [236].

Β) Τα αγγεία και η εικονογραφία τους

Ο αριθμός των αττικών αγγείων του 5ου π.Χ. αιώνος που περιλαμβάνονται στο ηλεκτρονικό αρχείο Beazley υπερβαίνει τις 28.432. Ο αριθμός αυτός αυξάνεται και άλλο αν υπολογίσει κανείς ότι στο εν λόγω αρχείο δεν έχουν καταχωρηθεί όλα τα αττικά αγγεία των κλασικών χρόνων που έχουν ανακαλυφθεί, ούτε καν όλα όσα έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί στην πολύτομη σειρά του *Corpus Vasorum Antiquorum*. Η άγαμος κόρη όμως απεικονίζεται μόνον σε ένα πολύ μικρό ποσοστό των συγκεκριμένων αγγείων (Γράφημα 2). Ειδικότερα, οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν συνολικά σαράντα πέντε (45) αγγεία, εκ των οποίων τα είκοσι (20) αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις, ενώ τα είκοσι πέντε (25) αμφίβολες. Υπάρχει επιπλέον μία (1) αττική μελανόμορφη υδρία του ύστερου 6ου π.Χ. αιώνος (**ΜΥ 1** - πίν. 180) με θέμα την θυσία της Πολυξένης, η οποία έχει ενταχθεί σε παράρτημα του πρώτου καταλόγου, καθώς η εικονογραφία της παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τις αντίστοιχες παραστάσεις αττικών αγγείων της πρώιμης κλασικής περιόδου που μελετούμε (**ΛΛ 18** - πίν. 178, **ΕΚ 1** - πίν. 179). Η συντριπτική πλειονότης των παραστάσεων που περιλαμβάνονται και στους δύο (2) καταλόγους κοσμεί λευκές ληκύθους, οι οποίες ανέρχονται σε σαράντα μία (41), και αποτελούν περίπου το 91 % του συνόλου των αγγείων που εξετάζουμε. Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν επίσης δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόρους – υδρίες με παραστάσεις *προθέσεως*, η μία (1) εκ των οποίων αποτελεί αμφίβολη περίπτωση, μία (1) ερυθρόμορφη κύλικα, και μία (1) αμφίβολη ερυθρόμορφη υδρία. Βλέπουμε επομένως ότι στην Αττική των κλασικών χρόνων η νεκρή άγαμος κόρη απεικονίζεται ως επί το πλείστον στις λευκές ληκύθους του 5ου π.Χ. αιώνος.

Όλα τα αγγεία που μελετούμε χρονολογούνται αποκλειστικά στον 5ο π.Χ. αιώνα (Πίνακας Ζ), και ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ αυτού. Για την ακρίβεια, μόνον πέντε (5) από τις παραστάσεις που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας χρονολογούνται στο 490-460 π.Χ., ενώ οι υπόλοιπες σαράντα (40), οι οποίες αποτελούν περίπου το 89 % του συνολικού αριθμού των αγγείων που εξετάζουμε, είναι έργα του 450-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Ως επί το πλείστον δηλαδή, οι απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης εμφανίζονται στα αττικά αγγεία κατά το δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος.

Mannheim, Reiss-Museum 195: *ARV* ² 851.274. *CVA*, Mannheim, Reiss-Museum 1, 44-45, εικ. 13, πίν. (620) 34.1-3. BD αρ. 212422. Harvard 1952.75: *ARV* ² 1376.1. BD αρ. 217659. **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΛΛ 16** (πίν. 176). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Βλ. επίσης, Μανακίδου 2006, 90-91.

[234] Παραδείγματος χάριν, Βερολίνο F 2684: *ARV* ² 1390.3. *Add* ² 373. Koch – Brinkmann 1999, 142-148. BD αρ. 217904. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* ² 846.190. *Add* ² 297. Oakley 2004α, 77, πίν. ΙΙ. BD αρ. 212338. Mannheim, Reiss-Museum 195: *ARV* ² 851.274. *CVA*, Mannheim, Reiss-Museum 1, 44-45, εικ. 13, πίν. (620) 34.1-3. BD αρ. 212422. Houston, Fine Arts Museum 37.8: *Para* 424.373 bis. *Add* ² 297. Καββαδίας 2000, αρ. 283, εικ. 177. BD αρ. 276010.

[235] Σε κάθε περίπτωση πάντως πρόκειται για τον *κύριο* της θανούσας. Για τον *κύριο* της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα, βλ. σελ. 47, σημ. 372.

[236] **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201). **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 94.

Μεταξύ των αγγείων που μελετούμε, ιδιαίτερα δημοφιλείς είναι οι παραστάσεις στις οποίες εικονίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί: ο πορθμέας των νεκρών Χάρων, και ο Χθόνιος Ερμής [237]. Πρόκειται για είκοσι δύο (22) λευκές ληκύθους του 475-400 π.Χ., οι οποίες αποτελούν περίπου το 49 % του συνολικού αριθμού των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [238]. Σχεδόν σε όλες εμφανίζεται ο Χάρων [239], ενώ σε πέντε (5) από αυτές απεικονίζεται μαζί με τον ψυχοπομπό Ερμή, ο οποίος οδηγεί την νεκρή κόρη στην λέμβο του υποχθόνιου πορθμέως [240]. Ο θεός Ερμής παριστάνεται χωρίς τον Χάρωνα σε δύο (2) μόνον λευκές ληκύθους, όπου οδηγεί ή ετοιμάζεται να οδηγήσει την πρόωρα χαμένη παρθένο στον Κάτω Κόσμο [241]. Εξαιρετικά ασυνήθιστη είναι η παράσταση της ληκύθου **ΛΛ 13** (πίν. 172), η οποία χρονολογείται γύρω στο 420 π.Χ. Κοσμείται με σκηνή καταδίωξης γυναικείας μορφής από έναν (1) γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα, η οποία εκτυλίσσεται ενώπιον τάφου [242]. Παρών στην συγκεκριμένη παράσταση είναι μάλιστα και ο ψυχοπομπός Ερμής.

Ένδεκα (11) από τα αγγεία μας, περίπου δηλαδή το 24,5 % του συνόλου των παραστάσεων που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη, κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* νεκρών γυναικείων μορφών [243]. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται στο 460-400 π.Χ. [244]. Σε αυτά περιλαμβάνονται οι δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόροι – υδρίες, όπως επίσης και η ερυθρόμορφη υδρία των καταλόγων μας. Μόνον όμως η μία (1) από τις λουτροφόρους, καθώς και δύο (2) ακόμη λευκές λήκυθοι του 430-420 π.Χ. αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις, αφού η νεκρή κόρη που εικονίζεται σε αυτές φορά γαμήλιο διάδημα (*πλανίδα*) [245].

Δέκα (10) από τις παραστάσεις των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας έχουν ως θέμα την επίσκεψη στον τάφο [246]. Πρόκειται αποκλειστικά για έργα του 445-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), τα οποία αποτελούν περίπου το 22 % του συνολικού αριθμού των αγγείων που μελετούμε. Όλες οι σκηνές εκτυλίσσονται στον τάφο, εκτός από εκείνη της ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), στην οποία απεικονίζεται η

---

[237] Για τις συγκεκριμένες παραστάσεις, βλ. σελ. 82-101.

[238] **ΛΛ 1 - ΛΛ 13** (πίν. 160-172) και **ΛΛ ΙΙ 1 - ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 181-189). Πρόκειται ως επί το πλείστον για αγγεία του 450-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), καθώς μόνον δύο (2) εξ αυτών χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος: **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170).

[239] Δεκαεννέα (19) από τις λευκές ληκύθους που εξετάζουμε φέρουν Χαρώνειες παραστάσεις: **ΛΛ 1 - ΛΛ 10** (πίν. 160-169) και **ΛΛ ΙΙ 1 - ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 181-189). Εκτός από την **ΛΛ 9** (πίν. 168), η οποία χρονολογείται στο 475-450 π.Χ., οι υπόλοιπες είναι έργα του δεύτερου μισού του 5ου π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ).

[240] Ο Χθόνιος Ερμής εμφανίζεται σε πέντε (5) από τις Χαρώνειες παραστάσεις που μελετούμε: **ΛΛ 7 - ΛΛ 10** (πίν. 166-169) και **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Οι περισσότερες εξ αυτών χρονολογούνται στην χρονική περίοδο 450-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Μόνον η **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι πρωιμότερο έργο του 475-450 π.Χ., ενώ η **ΛΛ 10** (πίν. 169) ανήκει χρονικά στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος.

[241] **ΛΛ 11** (πίν. 170) και **ΛΛ 12** (πίν. 171). Η πρώτη χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ., ενώ η δεύτερη στο 435-430 π.Χ.

[242] Ειδικά για την συγκεκριμένη παράσταση και την ερμηνεία της, βλ. σελ. 101-107.

[243] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176)**, ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196)**, ΛΛ ΙΙ 16 – ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 197-201 και 203), και **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Ειδικότερα για τις παραστάσεις *προθέσεως* της νεκρής αγάμου κόρης, βλ. σελ. 72-74, 107-117.

[244] Οι λευκές λήκυθοι των καταλόγων μας που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* χρονολογούνται στο 440-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Οι ερυθρόμορφες λουτροφόροι – υδρίες είναι πρωιμότερες, καθώς η **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ., ενώ η **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) στο 450-425 π.Χ. Η ερυθρόμορφη υδρία είναι έργο του 430 π.Χ.

[245] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176). Για το γαμήλιο διάδημα, βλ. σελ. 41-43, 50-53.

[246] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 10 – ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 190-195), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), και **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Ειδικότερα για τις συγκεκριμένες παραστάσεις, βλ. σελ. 117-123.

προετοιμασία των γυναικών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως τους στους τάφους των νεκρών της οικογένειας. Σε επτά (7) από αυτές εμφανίζεται λουτροφόρος – υδρία, την οποία συνήθως κρατούν οι γυναίκες που επισκέπτονται τον τάφο [247].

Υπάρχουν τέλος τρείς (3) παραστάσεις αγγείων στις οποίες απεικονίζεται η *χειραγωγία* των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης, καθώς οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους [248]. Πρόκειται για μία (1) λευκή λήκυθο που χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ. (**ΛΛ 18** - πίν. 178), μία (1) πρωιμότερη ερυθρόμορφη κύλικα (**ΕΚ 1** - πίν. 179), έργο του 490-480 π.Χ., και την προαναφερθείσα αττική μελανόμορφη υδρία του 520-510 π.Χ. (**ΜΥ 1** - πίν. 180) [249].

Βλέπουμε επομένως ότι οι μισές περίπου απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος αφορούν σκηνές στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί, πρωτίστως ο Χάρων, και σπανιότερα ο Χθόνιος Ερμής. Λιγότερο δημοφιλείς φαίνεται να είναι οι παραστάσεις με θέμα την *πρόθεσιν* της πρόωρα χαμένης παρθένου και τις επισκέψεις των συγγενών στον τάφο της, οι οποίες χρησιμοποιούνται σχεδόν εξίσου συχνά από τους αγγειογράφους. Όλες οι εν λόγω σκηνές κοσμούν ως επί το πλείστον λευκές ληκύθους του 450-400 π.Χ. Η πορεία των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον τόπο της θυσίας τους έχει περιορισμένη παρουσία στα αττικά αγγεία των κλασικών χρόνων, και μάλιστα εικονίζεται αποκλειστικά σε πρώιμες παραστάσεις του 490 / 480-470 π.Χ.

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΕΚΡΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΑ ΑΤΤΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Γ) Η άγαμος κόρη

1. Ηλικία / Μέγεθος / Κλίμακα

Όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο [250], η ταφική τέχνη δεν απεικονίζει τις ηλικίες των γυναικών, αλλά την κοινωνική τους θέση σε σχέση με τον γάμο και την οικογένεια. Κάθε άγαμη κόρη εικονίζεται επομένως ως παρθένος, ενώ κάθε νυμφευμένη συνομήλικη της ως ενήλικη γυναίκα. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα η νεαρή ηλικία της παρθένου τονίζεται από το μέγεθος της, το οποίο είναι μικρότερο από εκείνο των ενηλίκων, αλλά εμφανώς μεγαλύτερο από το μέγεθος των παιδικών μορφών [251]. Αυτό συμβαίνει μόνον σε ένα (1) από τα αγγεία μας, την λευκή λήκυθο **ΛΛ 9** (πίν. 168), η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Στο συγκεκριμένο αγγείο ο ψυχοπομπός θεός Ερμής οδηγεί *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* την νεκρή κόρη στην λέμβο του Χάρωνος, ενώ πίσω της απεικονίζεται μία (1) ιστάμενη

[247] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 10 – ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 190-195). Για την λουτροφόρο - υδρία και την σημασία της απεικονίσεως της στις παραστάσεις των αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου, βλ. σελ. 71-82.

[248] Για τις παραστάσεις αυτές, βλ. σελ. 123-125.

[249] Τα δύο (2) αυτά αγγεία (**ΛΛ 18** – πίν. 178, **ΕΚ 1** – πίν. 179) που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας αποτελούν μόλις το 4,5 % του συνόλου των παραστάσεων που μελετούμε. Η μελανόμορφη υδρία δεν συνυπολογίζεται, καθώς όπως προανεφέρθη αποτελεί παράρτημα του πρώτου καταλόγου.

[250] Βλ. σελ. 157-158, 270.

[251] Beaumont 1994, 84, 88-89. Beaumont 1995, 340. Beaumont 2000, 41. Beaumont 2003, 60.

γυναικεία μορφή – προφανώς η μητέρα της [252]. Η πρόωρα χαμένη παρθένος στην προκειμένη περίπτωση παριστάνεται αρκετά μικρότερη σε μέγεθος από τις υπόλοιπες μορφές της παραστάσεως. Αν όμως συγκρίνουμε το μέγεθος της με εκείνο των παιδικών μορφών που εικονίζονται σε σκηνές λευκών ληκύθων [253], βλέπουμε ότι είναι σαφέστατα μεγαλύτερο. Πρόκειται συνεπώς για την νεώτερη όλων των αγάμων κορών που απεικονίζονται στα αττικά αγγεία της κλασικής περιόδου, η οποία παριστάνεται στα πρώτα χρόνια της ήβης της [254]. Το μέγεθος της εν λόγω νεκρής παρθένου ουσιαστικά φανερώνει ότι διανύει την μεταβατική περίοδο που μεσολαβεί μεταξύ της παιδικής ηλικίας και της ενηλικιώσεως, καθώς δεν είναι πλέον παιδί, ούτε όμως ακόμη ενήλικη γυναίκα [255].

Μελετώντας τις ιστάμενες μορφές των νεκρών παρθένων που εικονίζονται στα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος, διαπιστώνουμε ότι η σωματική διάπλαση και ανάπτυξη κάποιων εξ αυτών τις διαφοροποιεί από τις άλλες άγαμες κόρες, καθιστώντας σαφές ότι πρόκειται για τις μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένους που ετοιμάζονται να διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης [256]. Το ίδιο ισχύει επίσης στην περίπτωση των *ἀώρων* νεκρών παρθένων που *ανακαλύπτονται*, φορούν νυφικό διάδημα (*πλανίδα*), ή φέρουν καλύπτρα που χρησιμοποιείται ως νυφικός πέπλος, στοιχεία που όπως θα δούμε παραπέμπουν σε κόρες μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίες πέθαναν ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [257].

2. Στάση

Όλες οι άγαμες κόρες των αγγείων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας εικονίζονται ιστάμενες, εκτός φυσικά από εκείνες των σκηνών *προθέσεως* [258], αλλά και από τις νεκρές γυναικείες μορφές των ληκύθων **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11**

---

[252] Στην προκειμένη περίπτωση η παρουσία της μητέρας δίδει έμφαση στην νεαρή ηλικία του κοριτσιού που χάθηκε πρόωρα, ενώ ταυτόχρονα παραπέμπει στην πολύ ιδιαίτερη σχέση μεταξύ μητέρας και κόρης: βλ. Sourvinou – Inwood 1996, 330.

[253] Παραδείγματος χάριν, Νέα Υόρκη 09.221.44: *ARV* 2 1168,128. *Add* 2 338. Oakley 2004α, 108, αρ. 12, εικ. 75-76. BD αρ. 215480. Μόναχο 6221 (2791): *ARV* 2 1231,1. Felten 1971, εικ. 3.1. BD αρ. 4625 και 216389. Αθήνα 1936: *ARV* 2 1239,58. *Add* 2 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.6, 13.1-3. BD αρ. 216713. Centre Island, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* 2 1230,45. *Add* 2 351. Oakley 2004α, 169, 172, αρ. 2, 174, εικ. 131-132. BD αρ. 216386. Βιέννη, University 791: *ARV* 2 1233,2. *CVA*, Wien, Universitat, und Wien, Professor Franz v. Matsch U41-U42, εικ. 7, πίν. (221) 27.1-2. BD αρ. 216423. Φρανκφούρτη, Αγορά Αρχαιοτήτων: *ARV* 2 1236,2. Oakley 2004α, 172, αρ. 7. BD αρ. 216463.

[254] Όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που θα εξετάσουμε στο επόμενο κεφάλαιο με την μικρή Ευκολίνη του Κεραμεικού (**Ε 68** - πίν. 63), και τις νεκρές κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), και **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127).

[255] Beaumont 2000, 45.

[256] Beaumont 1994, 89, 93. Beaumont 2000, 41. Πρόκειται για τις κόρες των αγγείων **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), και **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204).

[257] Πρόκειται για τις νεκρές παρθένους των αγγείων **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ 15** (πίν. 174), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), και ενδεχομένως **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 92-101), δεν φαίνεται να ισχύει το ίδιο στις περιπτώσεις των πρόωρα χαμένων παρθένων που οδηγούνται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στην λέμβο του Χάρωνος από τον ψυχοπομπό θεό Ερμή, καθώς μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και η νεώτερη όλων των αγάμων κορών που μελετούμε (**ΛΛ 9** - πίν. 168). Για τις νεκρές παρθένους των αττικών αγγείων που *ανακαλύπτονται* και την σημασία της εν λόγω χειρονομίας, βλ. σελ. 43-44. Για το νυφικό διάδημα των αγάμων κορών, βλ. σελ. 41-43, 50-53. Για τον νυφικό πέπλο των *ἄωρα* νεκρών παρθένων, βλ. σελ. 38-39, 50-53.

[258] Για τις παραστάσεις *προθέσεως*, βλ. σελ. 72-74, 107-117.

(πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), και **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), οι οποίες όμως αποτελούν εξαιρετικά αμφίβολες περιπτώσεις ως προς το αν πράγματι πρόκειται για *ἄωρα* νεκρές παρθένους, και όχι για νυμφευμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας [259]. Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι οι άγαμες κόρες των αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου απεικονίζονται πάντα ιστάμενες, εκτός αν πρόκειται για σκηνές *προθέσεως*.

Στην συντριπτική τους πλειονότητα, οι νεκρές παρθένοι των αγγείων που μελετούμε παριστάνονται στραμμένες - πολύ συχνά σε στάση τριών τετάρτων (3/4) - προς τα αριστερά ή δεξιά [260]. Όσον αφορά στις παραστάσεις *προθέσεως*, η νεκρική κλίνη εικονίζεται πάντα στραμμένη προς τα αριστερά [261], εκτός από την ιδιαίτερα ασυνήθιστη περίπτωση της λευκής ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), όπου ισχύει ακριβώς το αντίθετο [262].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος το γεγονός ότι σε δεκατρείς (13) λευκές ληκύθους του 435-400 π.Χ., η ιστάμενη νεκρή κόρη παριστάνεται με το ένα (1) σκέλος - συνήθως εκείνο που βρίσκεται προς την πλευρά του θεατή - κινούμενο στο πλάι και προς τα πίσω [263]. Οι λήκυθοι αυτές αποτελούν περίπου το 46,5 % του συνόλου των παραστάσεων στις οποίες η πρόωρα χαμένη παρθένος εικονίζεται ιστάμενη. Στην πραγματικότητα όμως το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 59 % αν εξαιρέσουμε από τους υπολογισμούς μας και τις παραστάσεις εκείνες στις οποίες η άγαμος κόρη παριστάνεται εν κινήσει, *χειραγωγούμενη* από τον ψυχοπομπό Ερμή [264], καταδιωκόμενη από τον φτερωτό γενειοφόρο δαίμονα του Κάτω Κόσμου (**ΛΛ 13** - πίν. 172), ή - στην περίπτωση των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης - οδηγούμενη στον τόπο της θυσίας της [265]. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για απεικονίσεις του πολυκλείτιου μοτίβου στήριξης, το οποίο όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο χαρακτηρίζει σε μεγάλο βαθμό τις μορφές των ιστάμενων νεκρών παρθένων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου [266]. Υπέρ της συγκεκριμένης ερμηνείας συνηγορεί άλλωστε και η χρονολόγηση των εν λόγω ληκύθων, καθώς την χρονική περίοδο 435-400 π.Χ. το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης είχε ήδη κάνει την εμφάνιση του στην ελληνική γλυπτική [267]. Η επίδραση αυτή της πλαστικής στις απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης από τους Αθηναίους αγγειογράφους παρατηρείται ως επί το πλείστον σε λευκές ληκύθους που

[259] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 77-82.

[260] Σε επτά (7) από τα αγγεία μας η νεκρή κόρη παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα δεξιά (**ΛΛ 3** - πίν. 162, **ΛΛ 4** - πίν. 163, **ΛΛ 6** - πίν. 165, **ΛΛ 14** - πίν. 173, **ΛΛ ΙΙ 3** - πίν. 183, **ΛΛ ΙΙ 4** - πίν. 184, **ΛΛ ΙΙ 5** - πίν. 185), σε έξι (6) απεικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα αριστερά (**ΛΛ 1** - πίν. 160, **ΛΛ 2** - πίν. 161, **ΛΛ 5** - πίν. 164, **ΛΛ 17** - πίν. 177, **ΛΛ ΙΙ 2** - πίν. 182, **ΛΛ ΙΙ 8** - πίν. 188), σε άλλα οκτώ (8) εμφανίζεται στραμμένη προς τα δεξιά (**ΛΛ 7** - πίν. 166, **ΛΛ 10** - πίν. 169, **ΛΛ 18** - πίν. 178, **ΛΛ ΙΙ 1** - πίν. 181, **ΛΛ ΙΙ 7** - πίν. 187, **ΛΛ ΙΙ 9** - πίν. 189, **ΛΛ ΙΙ 22** - πίν. 204, **ΛΛ ΙΙ 23** - πίν. 205), ενώ σε πέντε (5) ακόμη εικονίζεται στραμμένη προς τα αριστερά (**ΛΛ 8** - πίν. 167, **ΛΛ 9** - πίν. 168, **ΛΛ 11** - πίν. 170, **ΛΛ 12** - πίν. 171, **ΛΛ ΙΙ 6** - πίν. 186). Σε δύο (2) μόνον περιπτώσεις η κόρη παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά (**ΕΚ 1** - πίν. 179) ή τα δεξιά (**ΛΛ 13** - πίν. 172).

[261] Όπως θα δούμε (σελ. 111-112), αυτό ισχύει γενικά στις παραστάσεις *προθέσεως* που εικονίζονται στα αττικά αγγεία των γεωμετρικών, αρχαϊκών, και κλασικών χρόνων, συμπεριλαμβανομένων και των μελανόμορφων νεκρικών πινάκων: Burns 1994, 33-34, 40.

[262] Για το ζήτημα αυτό, και ειδικότερα για το συγκεκριμένο αγγείο, βλ. σελ. 111-112.

[263] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), και ενδεχομένως στην **ΛΛ 14** (πίν. 173).

[264] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170).

[265] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179).

[266] Βλ. σελ. 160.

[267] Για το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης, βλ. σελ. 160, σημ. 1170.

χρονολογούνται κατά τις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5ου π.Χ. αιώνος [268]. Κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο μάλιστα, η πλειονότης των ιστάμενων (και όχι εν κινήσει) *ἀώρων* νεκρών παρθένων που συναντούμε στα αττικά αγγεία παριστάνεται με το άνετο σκέλος κινούμενο στο πλάι και προς τα πίσω [269].

3. Ενδυμασία

3α. Αττικός πέπλος

Ο αττικός πέπλος (ζωσμένος επάνω από το απόπτυγμα) είναι ένα (1) από τα βασικότερα κριτήρια για την αναγνώριση της αγάμου κόρης στις παραστάσεις αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου [270]. Πρόκειται άλλωστε για την κατεξοχήν χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων [271]. Η Roccos μάλιστα χαρακτηρίζει τις κόρες που παριστάνονται ενδεδυμένες με τον αττικό πέπλο « εξιδανικευμένες μορφές της ελληνίδος παρθένου » [272].

Εννέα (9) από τις ιστάμενες νεκρές κόρες των λευκών ληκύθων μας, οι οποίες αποτελούν το 20 % του συνόλου των αγγείων που μελετούμε, εικονίζονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο [273]. Πρόκειται για έξι (6) Χαρώνειες παραστάσεις [274], και τρείς (3) σκηνές με θέμα την επίσκεψη στον τάφο [275], οι οποίες χρονολογούνται στο 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Σε τρείς (3) από αυτές η πρόωρα χαμένη παρθένος φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή της [276], και σε μία (1) μόνον (**ΛΛ 5** - πίν. 164) έχει μακριά κόμη. Οι υπόλοιπες κόρες των συγκεκριμένων ληκύθων απεικονίζονται με κοντή ή μαζεμένη κόμη, εκτός από εκείνη της **ΛΛ 17** (πίν. 177), η κόμμωση της οποίας δεν διακρίνεται πλέον [277]. Η νεκρή της **ΛΛ 3** (πίν. 162) φορά επίσης ταινία στην κεφαλή της, ενώ στην περίπτωση της **ΛΛ 17** (πίν. 177) είναι αδύνατον να πούμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για ταινία ή νυφικό διάδημα (*πλανίδα*) [278]. Εν αντιθέσει με τις παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων [279], καμία από τις ενδεδυμένες με αττικό πέπλο άγαμες κόρες των αγγείων μας δεν φέρει ιμάντες στους ώμους, και μόνον εκείνη της ληκύθου **ΛΛ 2** (πίν. 161) εικονίζεται με ιμάτιο στην πλάτη. Η συγκεκριμένη νεκρή κρατά την άκρη του ιματίου της με το κατεβασμένο αριστερό

---

[268] Η πλειονότης των συγκεκριμένων λευκών ληκύθων χρονολογείται στο 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Μόνον οι **ΛΛ 12** (πίν. 171) και **ΛΛ 14** (πίν. 173) είναι έργα του 435-430 π.Χ., ενώ η **ΛΛ 17** (πίν. 177) χρονολογείται στο 430-425 π.Χ.

[269] Μόνον σε δύο (2) από τις ληκύθους μας που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος και απεικονίζουν ιστάμενες νεκρές παρθένους δεν εντοπίζεται το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης. Πρόκειται για τις **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204) και **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[270] Βλ. σελ. 25.

[271] Για τον αττικό πέπλο, βλ. σελ. 161-165.

[272] Roccos 1995, 641-666. Roccos 2000, 235-265. Επίσης, Sojc 2005, 110. Neils 2007, 58.

[273] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση των **ΛΛ 4** (πίν. 163) και **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204) οι νεκρές παρθένοι είναι πιθανότατα ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, οφείλουμε όμως να διατηρήσουμε μία μικρή επιφύλαξη, καθώς οι παραστάσεις των συγκεκριμένων αγγείων δεν είναι απόλυτα ευδιάκριτες.

[274] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[275] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[276] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Γενικά για το *λαμπάδιον*, βλ. σελ. 171-172. Ειδικότερα για το *λαμπάδιον* στις παραστάσεις των αγγείων που μελετούμε, βλ. σελ. 40.

[277] Η συγκεκριμένη λήκυθος προέρχεται από ταφική πυρά, και η φωτιά έχει εξαφανίσει πολλές από τις λεπτομέρειες της παράστασης.

[278] Βλ. ανωτ. σημ. 277.

[279] Βλ. σελ. 161-162, 164-165.

της χέρι, σε μία εξαιρετικά συνήθη για τις παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων χειρονομία, η οποία χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές και πιθανότατα παραπέμπει στην νεαρή ηλικία των άτυχων κορών [280]. Σε τρείς (3) περιπτώσεις όμως, οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι των λευκών ληκύθων που μελετούμε φορούν ιμάτιο επάνω από τον αττικό τους πέπλο [281], το οποίο μάλιστα οι δύο (2) εξ αυτών χρησιμοποιούν ως καλύπτρα [282], ακριβώς όπως οι νύφες σε παραστάσεις γαμηλίων αγγείων [283]. Οι εν λόγω νεκρές κόρες είναι αναμφίβολα άγαμες, εφόσον φέρουν αττικό πέπλο. Εν προκειμένω, το ιμάτιο που χρησιμοποιείται ως καλύπτρα παραπέμπει στον νυφικό πέπλο που οι άτυχες παρθένοι δεν θα φορέσουν ποτέ, καθώς πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [284].

3β. Χιτώνας και ιμάτιο

Δέκα (10) από τις άγαμες κόρες των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας απεικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο [285]. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται στο 470-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Μία (1) ακόμη φέρει ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο [286], ενώ η νεκρή της ληκύθου **ΛΛ 11** (πίν. 170) φορά πιθανότατα διαγώνιο ιμάτιο επάνω από τον χιτώνα της [287]. Δύο (2) από τις παρθένους των αγγείων που μελετούμε φέρουν χιτώνα με απόπτυγμα [288], η μία (1) εξ αυτών μάλιστα με ιμάτιο στην πλάτη (**ΕΚ 1** - πίν. 179). Υπάρχει επίσης μία (1) ακόμη περίπτωση στην οποία η άγαμος κόρη ενδέχεται να φορά χιτώνα με απόπτυγμα και ιμάτιο [289].

---

[280] Για την συγκεκριμένη χειρονομία, βλ. σελ. 175-176.
[281] **ΛΛ 4** (πίν. 163)**, ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 17** (πίν. 177).
[282] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 17** (πίν. 177).
[283] Πρβλ. Παρίσι G 265: *ARV* 2 416,1. *Add* 2 234. *LIMC* VII (1994), λ. Theseus, αρ. 43, πίν. 626-627 (J. Neils – S. Woodford). BD αρ. 204532. Bologna 236: *ARV* 2 532,44. *Add* 2 254. *CVA*, Bologna, Museo Civico 1, III.I.C.11, πίν. (222) 25.1-3. BD αρ. 206021. Παρίσι L 55 (N3448): *ARV* 2 924.33. *Para* 431. *Add* 2 305. Oakley και Sinos 1993, 100, εικ. 90. BD αρ. 211247. Λονδίνο D 11: *ARV* 2 899.146. *Add* 2 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Αθήνα: *ARV* 2 1127.14. *Para* 453. Reinsberg 1999, 83, εικ. 13. BD αρ. 214895. Ναύπλιον 309: *ARV* 2 1127.16. BD αρ. 214897. Ferrara 2893: *ARV* 2 1038.1, 1679. *Para* 443. *Add* 2 319. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 09-10, πίν. (1666) 22.2-4. BD αρ. 213495. Αθήνα 1174: *ARV* 2 1127.15. *Para* 453. Oakley και Sinos 1993, 97, εικ. 85. BD αρ. 214896. Βοστώνη 13.186: *ARV* 2 458.1, 1654, 481. *Para* 377. *Add* 2 243. Oakley και Sinos 1993, 98, εικ. 86. BD αρ. 204681. Βοστώνη 03.802: Oakley και Sinos 1993, 109-111, εικ. 105-107. BD αρ. 15815.
[284] Βάσει αυτού, είναι επομένως πιθανότερο η άγαμη κόρη της **ΛΛ 17** να φέρει νυφικό διάδημα και όχι ταινία στην κεφαλή, εικονιζόμενη έτσι ως μελλόνυμφη που πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί. Άλλωστε η συγκεκριμένη νεκρή *ανακαλύπτεται*: βλ. σελ. 43-44.
[285] **ΛΛ 7** (πίν. 166)**, ΛΛ 8** (πίν. 167)**, ΛΛ 12** (πίν. 171)**, ΛΛ 13** (πίν. 172)**, ΛΛ 14** (πίν. 173)**, ΛΛ 18** (πίν. 178)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Οι παρθένοι των **ΛΛ 8** (πίν. 167) και **ΛΛ 14** (πίν. 173) πιθανότατα φέρουν χιτώνα και ιμάτιο, οφείλουμε όμως να επισημάνουμε ότι η ενδυμασία τους δεν είναι απόλυτα ευδιάκριτη. Υπάρχουν τρείς (3) ακόμη νεκρές γυναικείες μορφές μεταξύ των ληκύθων που μελετούμε, οι οποίες είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο: **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191)**, ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192)**, ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193). Υπάρχουν όμως όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 77-82) σοβαρές αμφιβολίες σχετικά με το αν πρόκειται για άγαμες κόρες, και για τον λόγο αυτό θα μελετηθούν χωριστά σε επόμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου.
[286] **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182): τέλη του 5ου αιώνος π.Χ.
[287] Πρόκειται για σχετικά πρώιμη λήκυθο, η οποία χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ. Για το διαγώνιο ιμάτιο, βλ. σελ. 165.
[288] **ΛΛ 1** (πίν. 160): 450-425 π.Χ.**, ΕΚ 1** (πίν. 179): 490-480 π.Χ..
[289] **ΛΛ 4** (πίν. 163): 420-410 π.Χ. Όπως είδαμε πιο πάνω (σελ. 35, και σημ. 273), η νεκρή κόρη της συγκεκριμένης ληκύθου φέρει αττικό πέπλο, ή χιτώνα με απόπτυγμα και ιμάτιο. Η εν λόγω παράσταση δεν είναι αρκετά ευδιάκριτη, ώστε να μας επιτρέψει να προσδιορίσουμε με βεβαιότητα για ποιόν από τους δύο (2) τύπους ενδυμασίας πρόκειται.

Μία (1) από τις *ἄωρες* νεκρές των καταλόγων μας εικονίζεται τυλιγμένη στο ιμάτιο της [290], ενώ σε μία (1) αποσπασματικά σωζόμενη λευκή λήκυθο διακρίνεται το ιμάτιο που η νεκρή χρησιμοποιεί ως καλύπτρα (**ΛΛ ΙΙ 6** - πίν. 186). Δεν γνωρίζουμε όμως πως ήταν ενδεδυμένη, καθώς διασώζεται μόνον η κεφαλή της. Οι μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένοι των αγγείων που εξετάζουμε παριστάνονται συνήθως ενδεδυμένες με χιτώνα και / ή ιμάτιο [291], ενώ η νεώτερη όλων κόρη της ληκύθου **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι η μοναδική που απεικονίζεται τυλιγμένη στο ιμάτιο της [292]. Οι πρόωρα χαμένες παρθένοι που φέρουν χιτώνα και / ή ιμάτιο εικονίζονται ως επί το πλείστον σε σκηνές στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής [293], αλλά και στις τρείς (3) παραστάσεις με θέμα την θυσία των παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [294]. Όλες οι απεικονίσεις των ενδεδυμένων με χιτώνα και / ή ιμάτιο αγάμων κορών αποτελούν περίπου το 35,5 % του συνολικού αριθμού των αγγείων μας, χωρίς να υπολογίσουμε σε αυτές την αποσπασματική λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186) [295]. Βλέπουμε επομένως ότι ο χιτώνας και το ιμάτιο είναι οι πλέον δημοφιλείς τύποι ενδυμασίας των νεκρών παρθένων στα αττικά αγγεία του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [296].

Μόνον μία (1) από τις ενδεδυμένες με χιτώνα και / ή ιμάτιο νεκρές κόρες των αγγείων μας φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή (**ΛΛ 1** - πίν. 160), ενώ άλλες πέντε (5) εικονίζονται με μακριά κόμη [297]. Οι υπόλοιπες έχουν κοντή ή μαζεμένη κόμη, εκτός από τις περιπτώσεις εκείνες όπου το πίσω μέρος της κεφαλής των παρθένων είναι καλυμμένο, και συνεπώς η κόμμωση τους δεν διακρίνεται [298]. Σε αυτές συγκαταλέγεται η Πολυξένη της ερυθρόμορφης κύλικος **ΕΚ 1** (πίν. 179), η κεφαλή της οποίας καλύπτεται από *σάκκο*. Η νεαρή παρθένος της **ΛΛ 9** (πίν. 168) απεικονίζεται με μικρό κρωβύλο μαλλιών στον αυχένα. Οι νεκρές των ληκύθων **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) φορούν ταινία στην κεφαλή τους, ενώ εκείνες των **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), και **ΛΛ 18** (πίν. 178) φέρουν

---

[290] **ΛΛ 9** (πίν. 168): 475-450 π.Χ.

[291] Δέκα (10) από τις μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες των αγγείων που μελετούμε φέρουν χιτώνα και / ή ιμάτιο: **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΕΚ 1** (πίν. 179). Οι συγκεκριμένες παραστάσεις χρονολογούνται στο 490-420 π.Χ., και ως επί το πλείστον στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ). Μόνον πέντε (5) από τις μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένους εικονίζονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο: **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204). Πρόκειται αποκλειστικά για λευκές ληκύθους του 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Στα υπόλοιπα πέντε (5) αγγεία η ενδυμασία των αγάμων κορών δεν διακρίνεται, καθώς πρόκειται για σκηνές *προθέσεως*, ή εξαιρετικά φθαρμένες και αποσπασματικές παραστάσεις: **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). Για την ηλικία των εν λόγω μορφών, βλ. σελ. 32-33.

[292] Για την ηλικία της συγκεκριμένης νεκρής κόρης, βλ. σελ. 32-33.

[293] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Σε αυτές μπορεί να προστεθεί και η **ΛΛ 13** (πίν. 172), όπου εικονίζεται ο φτερωτός γενειοφόρος δαίμονας του Κάτω Κόσμου που καταδιώκει την νεκρή. Μόνον μία (1) από τις παραστάσεις των λευκών ληκύθων στις οποίες οι νεκρές κόρες παριστάνονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο απεικονίζει σκηνή επισκέψεως στον τάφο: **ΛΛ 14** (πίν. 173).

[294] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΜΥ 1** (πίν. 180).

[295] Το ποσοστό αυτό ανέρχεται περίπου στο 42 % αν εκτός από την αποσπασματική λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), δεν υπολογίσουμε επίσης τις προαναφερθείσες (ανωτ. σημ. 285) αμφίβολες περιπτώσεις **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), και τα αγγεία **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), στα οποία δεν διακρίνεται πλέον η ενδυμασία των νεκρών παρθένων.

[296] Στην περίπτωση βεβαίως των αγγείων που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* η ενδυμασία των νεκρών δεν διακρίνεται, καθώς το σώμα τους καλύπτεται πλήρως από το *ἐπίβλημα*.

[297] **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183).

[298] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΕΚ 1** (πίν. 179).

νυφικό διάδημα. Οι τρείς (3) εκ των συγκεκριμένων ληκύθων χρονολογούνται στο 440-430 π.Χ., ενώ η **ΛΛ 18** (πίν. 178) είναι πρωιμότερο έργο του 470 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Η παρουσία του νυφικού διαδήματος παραπέμπει πιστεύω σε άγαμες κόρες που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν. Το ίδιο ακριβώς θεωρώ ότι ισχύει στις πέντε (5) περιπτώσεις των ενδεδυμένων με χιτώνα και ιμάτιο νεκρών παρθένων που χρησιμοποιούν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα εν είδει νυφικού πέπλου [299], ακριβώς όπως οι νύφες των αττικών γαμηλίων αγγείων [300], αλλά και κάποιες από τις άγαμες κόρες που όπως είδαμε φέρουν ιμάτιο επάνω από τον αττικό τους πέπλο [301]. Σχεδόν όλες εν λόγω παραστάσεις χρονολογούνται στο 450-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [302], και μάλιστα σε δύο (2) από αυτές οι νεκρές παρθένοι φορούν επίσης γαμήλιο διάδημα [303]. Εν προκειμένω, ο συνδυασμός του νυφικού πέπλου και του γαμηλίου διαδήματος συνηγορεί κατά την γνώμη μου υπέρ της προαναφερθείσας ερμηνείας, φανερώνοντας ότι πρόκειται για άγαμες κόρες που πέθαναν ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [304].

3γ. Χρήση του ιματίου ως καλύπτρας (εν είδει νυφικού πέπλου)

Σε επτά (7) από τις λευκές ληκύθους που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας η ιστάμενη νεκρή κόρη χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα [305]. Οι σκηνές αυτές αποτελούν περίπου το 15,5 % του συνολικού αριθμού των παραστάσεων που εξετάζουμε. Η πλειονότης των συγκεκριμένων αγγείων χρονολογείται στο 450-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [306], και κοσμείται κυρίως με σκηνές στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής [307]. Δύο (2) από τις εν λόγω παρθένους είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, επάνω από τον οποίο φέρουν ιμάτιο που χρησιμοποιείται ως καλύπτρα [308]. Από την κόρη της **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186) διασώζεται μόνον η κεφαλή. Οι υπόλοιπες νεκρές των παραστάσεων αυτών φορούν χιτώνα και / ή ιμάτιο. Μόνον σε δύο (2) περιπτώσεις διακρίνεται η μακριά κόμη των πρόωρα χαμένων παρθένων [309], ενώ η νεκρή της ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) φέρει ταινία στην κεφαλή. Το ιμάτιο που φέρεται ως καλύπτρα παραπέμπει στον νυφικό πέπλο που φορούν οι νύφες των αττικών γαμηλίων αγγείων [310]. Επιπροσθέτως, οι τρείς (3) από τις άγαμες κόρες που φορούν νυφικό πέπλο φέρουν επίσης γαμήλιο διάδημα στην

---

[299] **ΛΛ 7** (πίν. 166)**, ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[300] Βλ. σελ. 36, σημ. 283.

[301] Βλ. σελ. 36.

[302] Μόνον η **ΛΛ 18** (πίν. 178) είναι προγενέστερη, καθώς χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ.

[303] **ΛΛ 7** (πίν. 166)**, ΛΛ 18** (πίν. 178).

[304] Την άποψη αυτή ενισχύει επίσης το γεγονός ότι η κόρη της ληκύθου **ΛΛ 18** (πίν. 178) *ανακαλύπτεται*.

[305] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166)**, ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Για την χρήση του ιματίου ως καλύπτρας, βλ. Llewellyn – Jones 2003, 91-93.

[306] Μόνον η **ΛΛ 18** (πίν. 178) είναι πρωιμότερο έργο του 470 π.Χ., ενώ η **ΛΛ 5** (πίν. 164) χρονολογείται στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνος.

[307] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166)**, ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Η **ΛΛ 17** (πίν. 177) φέρει παράσταση με θέμα την επίσκεψη στον τάφο της νεκρής κόρης, ενώ στην **ΛΛ 18** (πίν. 178) εικονίζεται η *χειραγωγία* της μυθικής παρθένου Ιφιγένειας προς τον βωμό της θυσίας της.

[308] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 17** (πίν. 177). Η πρώτη χρονολογείται στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνος, ενώ η δεύτερη στο 430-425 π.Χ.

[309] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[310] Βλ. ανωτ. σελ. 36, και σημ. 283. Για τον νυφικό πέπλο, βλ. επίσης, Llewellyn – Jones 2003, 219-227.

κεφαλή [311]. Όλες οι συγκεκριμένες *ἄωρα* νεκρές παρθένοι απεικονίζονται επομένως ως νύφες, καθώς πέθαναν σε ηλικία γάμου ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [312]. Υπογραμμίζεται έτσι το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους, ο οποίος τους στέρησε τον γάμο και τις χαρές της μητρότητας.

4. Κόμμωση

4α. Μακριά κόμη

Επτά (7) από τις νεκρές των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας έχουν μακριά κόμη [313]. Η μία (1) όμως αποτελεί εξαιρετικά αμφίβολη περίπτωση ως προς το αν πρόκειται πράγματι για παρθένο κόρη [314]. Μακριά κόμη έχει επίσης η νεκρή σε μία (1) από τις παραστάσεις *προθέσεως* που κοσμούν κάποιες εκ των ληκύθων μας (**ΛΛ ΙΙ 21** - πίν. 203). Αν και ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας, δεν χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις άγαμες κόρες [315]. Η πλειονότης των εν λόγω μορφών συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που μελετούμε [316]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για αγγεία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε στο τελευταίο τέταρτο αυτού [317], και αποτελούν περίπου το 15,5 % του συνόλου των παραστάσεων που εξετάζουμε. Στα τέσσερα (4) εξ αυτών εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί, ενώ σε δύο (2) περιπτώσεις απεικονίζονται σκηνές επισκέψεως στον τάφο [318]. Από όλες τις νεκρές των ληκύθων μας που παριστάνονται με μακριά κόμη, μόνον η **ΛΛ 5** (πίν. 164) φέρει αττικό πέπλο (με ιμάτιο). Οι υπόλοιπες είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Σε δύο (2) περιπτώσεις μάλιστα, το ιμάτιο χρησιμοποιείται ως καλύπτρα εν είδει νυφικού πέπλου [319]. Οι πρόωρα χαμένες κόρες των **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), και **ΛΛ 18** (πίν. 178) φορούν γαμήλιο διάδημα στην κεφαλή, η τελευταία σε συνδυασμό με νυφικό πέπλο και την χαρακτηριστική γαμήλια χειρονομία της *ανακαλύψεως*. Οι νεκρές παρθένοι των τεσσάρων (4) αυτών ληκύθων εικονίζονται επομένως ως νύφες που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν.

---

[311] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178). Για την περίπτωση της **ΛΛ 17**, βλ. σελ. 35-36, σημ. 277, 284.

[312] Οι τρείς (3) εξ αυτών μάλιστα *ανακαλύπτονται*: **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178). Για την χειρονομία της *ανακαλύψεως* και την σημασία της, βλ. σελ. 43-44.

[313] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193). Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί ότι υπάρχουν και έξι (6) περιπτώσεις ληκύθων στις οποίες η κεφαλή της κόρης είναι καλυμμένη, και έτσι δεν διακρίνεται η κόμμωση της: **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΕΚ 1** (πίν. 179). Και στις σκηνές *προθέσεως* όμως δεν μπορούμε σε αρκετές περιπτώσεις να διακρίνουμε την κόμμωση της νεκρής.

[314] **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193). Για την συγκεκριμένη περίπτωση, βλ. σελ. 77-82.

[315] Βλ. σελ. 148, 168-169.

[316] Βλ. σελ. 32-33. Αυτό ισχύει για τις νεκρές κόρες των **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[317] 470 π.Χ.: **ΛΛ 18** (πίν. 178). 435-430 π.Χ.: **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173). 425-400 π.Χ.: **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[318] **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183): Χαρώνειες παραστάσεις. **ΛΛ 12** (πίν. 171): Ψυχοπομπός Ερμής. **ΛΛ 13** (πίν. 172): Φτερωτός δαίμων του Κάτω Κόσμου. **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193): Επίσκεψη στον τάφο. **ΛΛ 18** (πίν. 178): Θυσία της Ιφιγένειας. **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203): *Πρόθεσις* νεκρής.

[319] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

4β. *Λαμπάδιον*

Πέντε (5) από τις νεκρές παρθένους των λευκών ληκύθων που μελετούμε φέρουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή [320]. Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως παραπέμπει σε νεανικές μορφές, δεν χαρακτηρίζει όμως αποκλειστικά τις άγαμες κόρες [321]. Πρόκειται για αγγεία που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε στο τελευταίο τέταρτο αυτού (Πίνακας Ζ) [322], και αποτελούν περίπου το 11 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Τρείς (3) από τις εν λόγω ληκύθους κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις [323]. Οι υπόλοιπες δύο (2) έχουν ως θέμα την επίσκεψη στον τάφο [324]. Η *ἄωρα* νεκρή παρθένος που εικονίζεται στην πρωιμότερη παράσταση του 450-425 π.Χ. (**ΛΛ 1** - πίν. 160) φέρει χιτώνα με απόπτυγμα, ενώ εκείνες των λευκών ληκύθων του 425-400 π.Χ. είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο [325]. Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως είναι περίπου το ίδιο δημοφιλής με την μακριά κόμη των αγάμων κορών στα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε κατά το τελευταίο τέταρτο αυτού. Η μακριά κόμη όμως συνδυάζεται σχεδόν αποκλειστικά με χιτώνα και ιμάτιο [326], ενώ το *λαμπάδιον* με αττικό πέπλο [327].

4γ. Κοντή ή μαζεμένη κόμη

Ένδεκα (11) από τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους των λευκών ληκύθων μας έχουν κοντή ή μαζεμένη κόμη [328]. Σε αυτές συγκαταλέγεται η νεώτερη από τις άγαμες κόρες **ΛΛ 9** (πίν. 168), η οποία εικονίζεται με μικρό κρωβύλο μαλλιών στον αυχένα. Οι νεκρές των **ΛΛ 3** (πίν. 162) και **ΛΛ 9** (πίν. 168) φορούν επίσης ταινία στην κεφαλή τους. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε στο τελευταίο τέταρτο αυτού (Πίνακας Ζ) [329], και αποτελούν περίπου το 24,5 % του συνόλου των παραστάσεων που μελετούμε.

---

[320] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Η παράσταση της **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187) είναι εξαιρετικά φθαρμένη και δεν μπορούμε να διακρίνουμε καλά την μορφή της νεκρής κόρης, πιθανώς όμως φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή.

[321] Για το *λαμπάδιον*, βλ. σελ. 148, 171-172.

[322] Από τις συγκεκριμένες ληκύθους, μόνον η **ΛΛ 1** (πίν. 160) είναι πρωιμότερη του 425-400 π.Χ., καθώς χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος.

[323] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187).

[324] **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[325] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), η ενδυμασία της νεκρής δεν διακρίνεται πλέον.

[326] Από τις νεκρές κόρες των ληκύθων μας που έχουν μακριά κόμη, μόνον εκείνη της **ΛΛ 5** (πίν. 164) είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, ενώ όλες οι υπόλοιπες φέρουν χιτώνα και ιμάτιο.

[327] Βλ. ανωτ. σημ. 326.

[328] **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Εδώ δεν περιλαμβάνονται βεβαίως τα αγγεία στα οποία η κεφαλή της κόρης είναι καλυμμένη, με αποτέλεσμα να μην διακρίνεται η κόμμωση της (**ΛΛ 7** - πίν. 166, **ΛΛ 8** - πίν. 167, **ΛΛ 17** - πίν. 177, **ΛΛ ΙΙ 6** - πίν. 186, **ΛΛ ΙΙ 9** - πίν. 189, **ΕΚ 1** - πίν. 179), όπως επίσης οι σκηνές *προθέσεως*, όπου δεν είναι πάντα εύκολο να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα την κόμμωση της νεκρής, και για τον λόγο αυτό θα εξεταστούν χωριστά παρακάτω (σελ. 107-117). Υπάρχουν τέλος δύο (2) ακόμη νεκρές που απεικονίζονται με κοντή / μαζεμένη κόμη, αλλά όπως θα δούμε (σελ. 77-82) πρόκειται για εξαιρετικά αμφίβολες περιπτώσεις ως προς το αν οι εν λόγω γυναικείες μορφές είναι όντως άγαμες: **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192).

[329] Μόνον οι λήκυθοι **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170), και **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181) είναι πρωιμότερες του 425-400 π.Χ. Οι **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ 11** (πίν. 170) χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος, ενώ οι άλλες δύο (2) είναι έργα του 450-425 / 420 π.Χ.

Πρόκειται αποκλειστικά για σκηνές στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής. Πέντε (5) από τις πρόωρα χαμένες κόρες των εν λόγω ληκύθων απεικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και / ή ιμάτιο [330], σε μία (1) μάλιστα περίπτωση διαγώνιο (**ΛΛ 11** - πίν. 170), ενώ άλλες τέσσερεις (4) φέρουν αττικό πέπλο [331]. Στις υπόλοιπες δύο (2) περιπτώσεις, η ενδυμασία των νεκρών παρθένων δεν διακρίνεται. Η κοντή ή μαζεμένη κόμη αποτελεί επομένως τον πλέον δημοφιλή τύπο κομμώσεως των αγάμων κορών στα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως του 425-400 π.Χ.

5. Διάδημα

Οκτώ (8) από τις άγαμες κόρες των αγγείων μας φέρουν γαμήλιο διάδημα στην κεφαλή [332]. Όλες τους συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία νεκρών παρθένων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [333]. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται στο 470-420 π.Χ., ιδιαιτέρως δε στην χρονική περίοδο 440-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ), και αποτελούν περίπου το 18 % του συνόλου των παραστάσεων που μελετούμε. Τρία (3) εξ αυτών φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* [334], δύο (2) κοσμούνται με σκηνές επισκέψεως στον τάφο [335], σε άλλα δύο (2) εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής [336], ενώ στην πρωιμότερη όλων λευκή λήκυθο **ΛΛ 18** (πίν. 178), εικονίζεται η *χειραγωγία* της Ιφιγένειας προς τον βωμό της Αρτέμιδος όπου θα θυσιαστεί. Μόνον η μία (1) από τις *ἄωρα* νεκρές κόρες των εν λόγω παραστάσεων είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο (**ΛΛ 17** - πίν. 177), επάνω από τον οποίο φέρει ιμάτιο. Οι υπόλοιπες φορούν χιτώνα και ιμάτιο [337], εκτός από τις νεκρές των παραστάσεων *προθέσεως*, οι οποίες δεν γνωρίζουμε πως ήταν ενδεδυμένες [338]. Οι πρόωρα χαμένες παρθένοι των **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 17** (πίν. 177), και **ΛΛ 18** (πίν. 178) φέρουν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα εν είδει νυφικού πέπλου, και μάλιστα οι δύο (2) εξ αυτών *ανακαλύπτονται* [339]. Τρείς (3) από τις άγαμες κόρες που φορούν νυφικό διάδημα στην κεφαλή τους έχουν μακριά κόμη [340]. Όλες παριστάνονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Οι κομμώσεις των υπολοίπων νεκρών παρθένων που φέρουν γαμήλιο διάδημα δεν διακρίνονται [341].

Το νυφικό διάδημα (*πλανίς*) [342] εμφανίζεται πάρα πολύ συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις αττικών αγγείων, όπου στολίζει την κεφαλή της νύφης [343]. Ο πλέον

---

[330] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185).

[331] **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Όλες οι συγκεκριμένες παραστάσεις χρονολογούνται στο 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ).

[332] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178). Για την περίπτωση της **ΛΛ 17**, βλ. σελ. 35, σημ. 277, και σελ. 36, σημ. 284.

[333] Βλ. σελ. 32-33.

[334] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176).

[335] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177).

[336] Στην λευκή λήκυθο **ΛΛ 7** (πίν. 166), ο Ερμής οδηγεί την νεκρή στην λέμβο του Χάρωνος, ενώ στην **ΛΛ 12** (πίν. 171) περιμένει να οδηγήσει την πρόωρα χαμένη κόρη στον Άδη.

[337] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[338] Στις παραστάσεις *προθέσεως* το σώμα των νεκρών είναι καλυμμένο από το *ἐπίβλημα*, και διακρίνεται μόνον η κεφαλή τους.

[339] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[340] **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[341] Πρόκειται για τις τρείς (3) παραστάσεις *προθέσεως*, και τις λευκές ληκύθους **ΛΛ 7** (πίν. 166) και **ΛΛ 17** (πίν. 177), οι οποίες δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, με αποτέλεσμα η κόμμωση των νεκρών παρθένων να μην διακρίνεται πλέον.

[342] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 2450 (Schmidt): « πλανίς· τὸ τῆς νύμφης χρυσοῦν διάδημα ».

συνήθης είναι ο ακτινωτός τύπος διαδήματος [344], σε αρκετές περιπτώσεις όμως χρησιμοποιείται και η *στεφάνη* [345]. Στα αγγεία που εξετάζουμε, οι τρείς (3) νεκρές κόρες των σκηνών *προθέσεως* φέρουν τον ακτινωτό τύπο διαδήματος [346], ενώ εκείνες των λευκών ληκύθων **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), και πιθανώς επίσης η Ιφιγένεια της **ΛΛ 18** (πίν. 178) [347], φορούν *στεφάνη* στην κεφαλή τους. Η **ΛΛ 17** (πίν. 177) προέρχεται από ταφική πυρά, και είναι αδύνατον να διακρίνουμε τις λεπτομέρειες της παράστασης. Όπως έχει προαναφερθεί, το γαμήλιο διάδημα των άτυχων αυτών παρθένων υπογραμμίζει το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους, φανερώνοντας ότι πέθαναν ενώ ήταν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αλλά ο θάνατος τις πρόλαβε. Επιπροσθέτως, στις ληκύθους **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 17** (πίν. 177), και **ΛΛ 18** (πίν. 178), το γαμήλιο διάδημα συνδυάζεται με τον νυφικό πέπλο [348]. Στις δύο (2) τελευταίες μάλιστα, οι

---

[343] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Βοστώνη 95.1402: *ARV* [2] 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Αθήνα 12540: *ARV* [2] 1256.11. Oakley και Sinos 1993, 71, εικ. 39. BD αρ. 217053. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Βοστώνη 10.223: *ARV* [2] 1017.44. *Add* [2] 315. Oakley και Sinos 1993, 83, εικ. 60-61. BD αρ. 214222. Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Για το νυφικό διάδημα και την εικονογραφία του, βλ. Von Salis 1920, 199-215. Blech 1982, 75-81, 276-277. Laxander 2000, 103, σημ. 518.

[344] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Βοστώνη 95.1402: *ARV* [2] 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Παρίσι L 55: *ARV* [2] 924.33. *Para* 431. *Add* [2] 305. Oakley και Sinos 1993, 100, εικ. 90. BD αρ. 211247. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Τορόντο 635: *ARV* [2] 1031.51. *Add* [2] 317. Oakley και Sinos 1993, 96, εικ. 82-84. BD αρ. 213434. Βερολίνο F 2373: *ARV* [2] 1322.20. Mösch – Klingele 2006, αρ. 72, εικ. 58. BD αρ. 220570. Για τις παραλλαγές του συγκεκριμένου τύπου διαδήματος όπως αυτές εικονίζονται στα αττικά γαμήλια αγγεία, βλ. Blech 1982, 76, εικ. 20a-d. Σε παραστάσεις αττικών αγγείων, ακτινωτό διάδημα φέρει επίσης η παρθένος θεά Άρτεμις: πρβλ. Μόσχα 594 (II1B594): *CVA*, Moscow, Pushkin State Museum of Fine Arts 4, 37, πίν. (184) 33.1-4. BD αρ. 44979. Κοπεγχάγη (NM) 126 (805): *ARV* [2] 297.11. *Add* [2] 211. *CVA*, Copenhagen, National Museum 3, 104105, πίν. (129, 130, 131) 127.1A, 127.1B, 128.1A, 128.1B, 129.1A, 129.1B, 129.1C, 129.1D. BD αρ. 203078. Ferrara 1685 (T 308): *ARV* [2] 511.5, 1657. *Para* 382. *Add* [2] 252. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 14, πίν. (1678) 34.1-4. BD αρ. 205738. Schwerin, Staatliches Museum 1308 (711): *ARV* [2] 533.60. *Add* [2] 255. *CVA*, Schwerin, Staatliches Museum 1, 17-18, πίν. (21, 22, 41) 21.1-2, 22.2, 41.4-6. BD αρ. 206039. Ερμιτάζ B2365 (670): *ARV* [2] 557.121, 1659. *Add* [2] 259. Reeder 1995, 309, αρ. 90. BD αρ. 206365. Karlsruhe B2402 (205): *ARV* [2] 604.49. *Add* [2] 267. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 26, πίν. (314) 16.1-4. BD αρ. 206988. San Francisco, Legion of Honour 1874A: *ARV* [2] 617.1. *CVA*, San Francisco, M. H. De Young Memorial Museum and California Palace of the Legion of Honor, 40-41, πίν. (478, 479) 18.2A-B,19.2A-C. BD αρ. 207135. Οξφόρδη 289 (1890.31 / V 289): *ARV* [2] 1046.11. *Add* [2] 320. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 1, 22, πίν. (117) 25.6. BD αρ. 213566.

[345] Βλ. ενδεικτικά, Ferrara 2893: *ARV* [2] 1038.1, 1679. *Para* 443. *Add* [2] 319. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 09-10, πίν. (1666) 22.2-4. BD αρ. 213495. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Αθήνα 14504: *ARV* [2] 539.44. BD αρ. 206114. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Για την *στεφάνη*, βλ. σελ. 146, σημ. 1082.

[346] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176).

[347] Το διάδημα της Ιφιγένειας στην προκειμένη περίπτωση μοιάζει με *στεφάνη*, δεν έχει όμως την χαρακτηριστική για τον συγκεκριμένο τύπο διαδήματος τριγωνική απόληξη στο κέντρο αυτού. Δεν μπορούμε επομένως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η κόρη του Αγαμέμνονος να φέρει άλλο τύπο διαδήματος, ούτε όμως και την πιθανότητα να πρόκειται για *στεφάνη* που απλώς δεν έχει αποδοθεί τόσο επιτυχημένα από τον αγγειογράφο.

[348] Για γαμήλιες παραστάσεις στις οποίες η νύφη φορά τον νυφικό της πέπλο και γαμήλιο διάδημα, βλ. ενδεικτικά, Βοστώνη 95.1402: *ARV* [2] 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ.

νεκρές κοπέλες *ανακαλύπτονται* [349]. Οι άγαμες κόρες απεικονίζονται έτσι ως θλιβερές νύφες που δεν θα μπορέσουν ποτέ να τελέσουν τον γάμο τους, καθώς η χρήση των χαρακτηριστικών αυτών στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας (*πλανίς*, νυφικός πέπλος, *ανακάλυψις*) δίνει ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου τους. Παράλληλα βεβαίως, η παρουσία του νυφικού διαδήματος στις παραστάσεις *προθέσεως* παραπέμπει στο έθιμο της ταφής των αγάμων νεκρών και των δύο (2) φύλων με γαμήλια ενδυμασία και διάδημα [350]. Πράγματι, σε σκηνές *προθέσεως* η *πλανίς* κοσμεί την κεφαλή όχι μόνον των παρθένων κορών [351], αλλά και νεαρών σε ηλικία ανδρών που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να δημιουργήσουν οικογένεια [352]. Εξαιρετικά δημοφιλές στοιχείο της γαμήλιας εικονογραφίας, το διάδημα εμφανίζεται επίσης σε νεκρικές παραστάσεις αττικών αγγείων ως σύμβολο αγαμίας και *ἀώρου* θανάτου, το οποίο φανερώνει την τραγική μοίρα των πρόωρα χαμένων νέων και νεανίδων [353]. Αυτή ακριβώς την σημασία έχει επομένως η *πλανίς* που φέρουν οι άγαμες κόρες σε όλες τις περιπτώσεις. Όπως όμως θα δούμε παρακάτω, το νυφικό διάδημα είναι ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις παρθένους των αττικών αγγείων κατά τον 5^{ο} π.Χ. αιώνα. Σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού δεν εμφανίζεται σε όλες τις απεικονίσεις αγάμων κορών, αλλά μόνον σε κάποιες εξ αυτών.

6. Χειρονομίες

6α. Οι κόρες που *ανακαλύπτονται*

Μόνον τρείς (3) από τις άγαμες κόρες των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας *ανακαλύπτονται* [354]. Και οι τρείς (3)

220627. Βοστώνη 10.223: *ARV* [2] 1017.44. *Add* [2] 315. Oakley και Sinos 1993, 83, εικ. 60-61. BD αρ. 214222. Ferrara 2893: *ARV* [2] 1038.1, 1679. *Para* 443. *Add* [2] 319. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 09-10, πίν. (1666) 22.2-4. BD αρ. 213495. Παρίσι L 55: *ARV* [2] 924.33. *Para* 431. *Add* [2] 305. Oakley και Sinos 1993, 100, εικ. 90. BD αρ. 211247. Βερολίνο F 2373: *ARV* [2] 1322.20. Mösch – Klingele 2006, αρ. 72, εικ. 58. BD αρ. 220570. Αθήνα 14504: *ARV* [2] 539.44. BD αρ. 206114. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603.

[349] Για γαμήλιες παραστάσεις στις οποίες συνδυάζονται ο νυφικός πέπλος, το γαμήλιο διάδημα, και η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, βλ. ενδεικτικά, Ferrara 2893: *ARV* [2] 1038.1, 1679. *Para* 443. *Add* [2] 319. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 09-10, πίν. (1666) 22.2-4. BD αρ. 213495. Βερολίνο F 2373: *ARV* [2] 1322.20. Mösch – Klingele 2006, αρ. 72, εικ. 58. BD αρ. 220570. Αθήνα 14504: *ARV* [2] 539.44. BD αρ. 206114. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή S. White: Oakley και Sinos 1993, 112-114, εικ. 108-111. BD αρ. 43937.

[350] Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1218-1220 (Diggle). ᾿Αχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 3.7.5 (Vilborg). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 326.6-10 (Scheer). Garland 1985, 25. Seaford 1987, 113. Reilly 1989, 431. Rehm 1994, 134. Alexiou 2002, 5, 120. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 141. Ακόμη και σήμερα στην σύγχρονη Ελλάδα, τα νεαρά άτομα και των δύο (2) φύλων που πεθαίνουν πριν προλάβουν να παντρευτούν, θάβονται ντυμένα και στολισμένα ως γαμπροί ή νύφες: Danforth 1982, 2, 13, 80. Holst – Warhaft 1992, 14. Alexiou 2002, 27, 39, 120. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 375.

[351] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176). Keuls 1985, 132. Oakley 2004α, 80, 140.

[352] Πρβλ. Φλωρεντία, Museo Archeologico Etrusco 151386 (13B1): *ARV* [2] 495.11. *CVA*, Firenze, Regio Museo Archeologico 1, III.I.15, πίν. (388) 13.1. BD αρ. 205570. Tübingen S 101720 (E 65): *ARV* [2] 1237.20. *Add* [2] 352. *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 71-72, πίν. (2649) 32.1. BD αρ. 216488. Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 81.

[353] Βλ. σελ. 41-43, 50-53, 112, 130. Για την σχέση γάμου και θανάτου, βλ. σελ. 370-377.

[354] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177)**, ΛΛ 18** (πίν. 178).

συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που μελετούμε [355]. Πρόκειται για αγγεία με διαφορετική εικονογραφία, καθώς στην **ΛΛ 8** (πίν. 167) εικονίζεται ο ψυχοπομπός Ερμής που οδηγεί την νεκρή στην λέμβο του Χάρωνος, η **ΛΛ 17** (πίν. 177) κοσμείται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο, και η **ΛΛ 18** (πίν. 178) έχει ως θέμα την θυσία της Ιφιγένειας. Οι λήκυθοι αυτές αποτελούν μόλις το 6,7 % του συνολικού αριθμού των παραστάσεων που εξετάζουμε. Η κόρη της **ΛΛ 17** (πίν. 177) είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο. Η Ιφιγένεια φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Και οι δύο (2) χρησιμοποιούν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου. Από την ενδυμασία της τρίτης παρθένου διακρίνεται πλέον μόνον το ιμάτιον, το οποίο μάλιστα φέρεται ως καλύπτρα, ενδεχομένως όμως φορούσε χιτώνα κάτω από αυτό. Η κόρη του Αγαμέμνονος έχει μακριά κόμη, ενώ λόγω του ιματίου που καλύπτει την κεφαλή τους, οι κομμώσεις των άλλων παρθένων δεν διακρίνονται. Η Ιφιγένεια φορά όπως είδαμε διάδημα στην κεφαλή της, κάτι που πιθανώς ισχύει και για την νεκρή της **ΛΛ 17** (πίν. 177). Η χειρονομία της *ανακαλύψεως* παραπέμπει στην γαμήλια τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων*, και χαρακτηρίζει συνήθως τις παντρεμένες γυναίκες ή τις νύφες [356]. Εν προκειμένω, η *ανακάλυψις* των νεκρών παρθένων φανερώνει πιστεύω ότι πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [357]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι δύο (2) εξ αυτών φέρουν επίσης νυφικό διάδημα. Οι εν λόγω άγαμες κόρες απεικονίζονται έτσι ως εν δυνάμει νύφες και μητέρες, γεγονός που υπογραμμίζει την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους, υπενθυμίζοντας ότι οι άτυχες αυτές νεκρές δεν θα νυμφευθούν ποτέ, ούτε θα γίνουν μητέρες.

6β. Οι κόρες που *χειραγωγούνται*

Έξι (6) από τις άγαμες κόρες των αγγείων που μελετούμε *χειραγωγούνται* από κάποια ανδρική μορφή [358]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για τον ψυχοπομπό θεό Ερμή, ο οποίος οδηγεί τις νεκρές στην λέμβο του Χάρωνος [359], ενώ σε δύο (2) περιπτώσεις εικονίζονται οι μυθικές παρθένοι Ιφιγένεια και Πολυξένη καθώς οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους [360]. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται στο 490-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ), και αποτελούν περίπου το 13 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Οι περισσότερες από τις εν λόγω νεκρές κόρες συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων [361]. Η νεκρή όμως της ληκύθου **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι η νεώτερη όλων των αγάμων κορών που εξετάζουμε. Καμία από τις πρόωρα χαμένες κοπέλες δεν είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, αν και σε μία (1) περίπτωση η ενδυμασία της νεκρής δεν διακρίνεται πλέον (**ΛΛ 10** - πίν. 169). Η κόρη της **ΛΛ 9** (πίν. 168) εικονίζεται τυλιγμένη στο

[355] Βλ. σελ. 32-33.
[356] Για τα *ἀνακαλυπτήρια* και την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, βλ. σελ. 177, σημ. 1296.
[357] Dentzer 1982, 485. Για την αντίστοιχη ερμηνεία στην περίπτωση των πρόωρα χαμένων παρθένων που « *ανακαλύπτονται* » σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. σελ. 177-178.
[358] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179). Η Ιφιγένεια της **ΛΛ 18** δεν *χειραγωγείται* με την ακριβή σημασία της λέξεως, αφού ο Τεύκρος την οδηγεί στον βωμό της Αρτέμιδος κρατώντας την όχι από το χέρι, αλλά από την άκρη του ιματίου της. Εντούτοις εξετάζεται εδώ, λόγω της παρεμφερούς προς τα υπόλοιπα αγγεία της συγκεκριμένης ομάδος εικονογραφίας της.
[359] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170). Μόνον στην τελευταία λήκυθο δεν εικονίζεται ο Χάρων.
[360] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179).
[361] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179). Για τις ηλικίες των αγάμων κορών που απεικονίζονται στα αγγεία μας, βλ. σελ. 32-33.

ιμάτιο της, ενώ εκείνες των **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 18** (πίν. 178), και πιθανώς επίσης της **ΛΛ 8** (πίν. 167) [362] φέρουν χιτώνα και ιμάτιο, η πρώτη μάλιστα εξ αυτών διαγώνιο. Η Πολυξένη της ερυθρόμορφης κύλικος **ΕΚ 1** (πίν. 179) φορά χιτώνα με απόπτυγμα και ιμάτιο στην πλάτη. Τρείς (3) από τις *ἄωρες* νεκρές των ληκύθων μας έχουν μαζεμένη ή κοντή κόμη [363], μεταξύ αυτών και η νεώτερη κόρη της **ΛΛ 9** (πίν. 168), η οποία παριστάνεται με μικρό κρωβύλο μαλλιών στον αυχένα και ταινία στην κεφαλή. Η Ιφιγένεια είναι η μοναδική που φέρει γαμήλιο διάδημα, και απεικονίζεται με μακριά κόμη (**ΛΛ 18** - πίν. 178), ενώ η Πολυξένη με *σάκκο* που καλύπτει την κεφαλή της (**ΕΚ 1** - πίν. 179). Στην περίπτωση της **ΛΛ 8** (πίν. 167) η κόμμωση της παρθένου δεν διακρίνεται, καθώς η κεφαλή της καλύπτεται από το ιμάτιο της. Τόσο η Ιφιγένεια, όσο και η κόρη της **ΛΛ 8** (πίν. 167) χρησιμοποιούν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου [364]. Και οι δύο (2) *ανακαλύπτονται*.

Η *χειραγώγηση* των νεκρών παρθένων στις συγκεκριμένες παραστάσεις παραπέμπει στην γαμήλια εικονογραφία των αττικών αγγείων με θέμα την *νυμφαγωγία*, η οποία λάμβανε χώρα το βράδυ των *ἐπαυλίων*, κατά την δεύτερη ημέρα του αθηναϊκού γάμου [365]. Πρόκειται για την τελετουργική *χειραγωγία* της νύφης από τον γαμπρό, ο οποίος την απομακρύνει από τον πατρικό της *οἶκο*, και την οδηγεί στην δική του οικία όπου θα ζήσει πλέον ως νυμφευμένη γυναίκα. Από τις σχετικές παραστάσεις αγγείων [366] βλέπουμε ότι ο γαμπρός κρατούσε συνήθως την νύφη με το

---

[362] Από την ενδυμασία της συγκεκριμένης νεκρής διακρίνεται πλέον μόνον το ιμάτιο της. Πιθανώς όμως φορούσε χιτώνα κάτω από αυτό.

[363] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170).

[364] Bérard 1989, 105.

[365] Για την ημέρα των *ἐπαυλίων*, βλ. Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 123 και Ε 4259 (Latte). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.39.4 (Bethe). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 164.1-12 (Bachmann). *Σούδα* Ε 1990.1-10 και Ε 1991.1-2 (Adler). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 354.1-14 και 409.36-38 (Gaisford). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Ε 49 (Erbse). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.865.4-6 (van der Valk). Deubner 1900. Brueckner 1907, 91-112. Edwards 1984, 63-65. Oakley και Sinos 1993, 10, 38-42. Vérilhac και Vial 1998, 326-327, 359-360. Reinsberg 1999, 94, 96. Για την *νυμφαγωγία*, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 722-725 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 916 (Diggle). Ἀριστοφάνους *Εἰρήνη* 1316-1317 (Coulon). Μενάνδρου *Σαμία* 730-732 (Sandbach). Φωτίου *Λεξικόν* Ζ 52.22-53.5 (Porson). *Σούδα* Ζ 33.20-22 (Adler). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Ζ 3.2-3 (Erbse). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 292.28-293.6 (Wendel). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) - Τρῳάδες* 315.2-3 (Schwartz). *Σχόλια εἰς τούς Ὄρνιθας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 1720.9-10 (Dübner). *Σχόλια εἰς τούς Σφῆκας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera, recentiora Tricliniana et Aldina)* 1326 (Koster). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 1.32.10-12 (Stallbaum). Αἰλίου Διονυσίου *Ἀττικά Ὀνόματα* Π 60 (Erbse), Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 3446 (Schmidt). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 18.492c (Erbse). Φιλοστράτου Νεωτέρου *Εἰκόνες* 877.1 (Kayser). Deubner 1936. Carson 1982, 122, 127. Garland 1990, 221. Sissa 1990, 98. Oakley και Sinos 1993, 26-34. Blundell 1998, 33. Vérilhac και Vial 1998, 312-323. Reinsberg 1999, 85-87. Blundell 2004, 41. Για παραστάσεις αττικών αγγείων με θέμα την *νυμφαγωγία*, βλ. ενδεικτικά, Τορόντο 635: *ARV* [2] 1031.51. *Add* [2] 317. Oakley και Sinos 1993, 96, εικ. 82-84. BD αρ. 213434. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Αθήνα 1174: *ARV* [2] 1127.15. *Para* 453. Oakley και Sinos 1993, 97, εικ. 85. BD αρ. 214896. Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Βοστώνη 03.802: Oakley και Sinos 1993, 109-111, εικ. 105-107. BD αρ. 15815.

[366] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Αθήνα 1174: *ARV* [2] 1127.15. *Para* 453. Oakley και Sinos 1993, 97, εικ. 85. BD αρ. 214896. Λονδίνο D 11: *ARV* [2] 899.146. *Add* [2] 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή S. White: Oakley και Sinos 1993, 112-114,

δεξί του χέρι από τον καρπό του ενός (1) χεριού της (τις περισσότερες φορές του αριστερού) [367], οδηγώντας την έξω από τον *οἶκο* του πατέρα της, και εν συνεχεία στην δική του οικία [368]. Η στερεότυπη, τελετουργική, και άκρως συμβολική αυτή χειρονομία γνωστή ως *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* είχε την δική της σημασία στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής, και δεν μπορούσε να παραλειφθεί. Αυτό φαίνεται από την συχνότητα της εμφανίσεως της στην γαμήλια εικονογραφία, όπως επίσης και από το γεγονός ότι οι σκηνές *χειραγωγίας* της νύφης δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές ως προς την απεικόνιση της συγκεκριμένης χειρονομίας [369].

Επιστρέφοντας στα αγγεία που μελετούμε, βλέπουμε ότι στην πλειονότητα των εν λόγω παραστάσεων η νεκρή παρθένος οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* από τον ψυχοπομπό Ερμή στην λέμβο του Χάρωνος, η οποία θα την μεταφέρει στον Κάτω Κόσμο [370]. Μόνον σε δύο (2) περιπτώσεις η άγαμος κόρη δεν *χειραγωγείται* από τον ψυχοπομπό θεό, αλλά από έναν (1) οπλισμένο θνητό. Πρόκειται για την λευκή λήκυθο **ΛΛ 18** (πίν. 178), στην οποία η στολισμένη ως νύφη Ιφιγένεια οδηγείται από τον Τεύκρο στον βωμό της Αρτέμιδος όπου θα θυσιαστεί [371], και για την Πολυξένη της ερυθρόμορφης κύλικος **ΕΚ 1** (πίν. 179), η οποία *χειραγωγείται* από τον οπλισμένο Νεοπτόλεμο προς τον τόπο της θυσίας της, δηλαδή τον τάφο του Αχιλλέως. Ποια είναι όμως η σημασία της κατεξοχήν αυτής γαμήλιας χειρονομίας στις νεκρικές παραστάσεις των αγγείων μας ; Σε σκηνές *νυμφαγωγίας*, η *χειραγώγηση* της νύφης ουσιαστικά εκφράζει την υποταγή της στον γαμπρό, ο οποίος με την ολοκλήρωση της

εικ. 108-111. BD αρ. 43937. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254.

[367] Neumann 1965, 59-66. Sutton 1989, 344-345. McManus 1990, 231. Rehm 1994, 14. Oakley 1995, 64. Reeder 1995, 127. Sutton 1997-1998, 29. Για την ενδεχόμενη συμβολική σημασία της δεξιάς χειρός που χρησιμοποιεί ο γαμπρός, και της αριστερής χειρός από την οποία *χειραγωγείται* η νύφη, βλ. Lloyd 1973, 171-175.

[368] Η μεταφορά της νύφης στην νέα της οικία γινόταν είτε με άμαξα, είτε πεζή, ανάλογα πάντα με την οικονομική κατάσταση του γαμπρού. Μόνον οι οικονομικά ευκατάστατοι θα είχαν την δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν άμαξα για την *νυμφαγωγία*. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ιούλιο Πολυδεύκη, η νύφη που μεταφερόταν στην οικία του γαμπρού πεζή ονομαζόταν *χαμαίπους*: Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.40.4-41.4 και 2.195.7-196.1 (Bethe). Vérilhac και Vial 1998, 319-320. Για την χρήση άμαξας κατά την *νυμφαγωγία*, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 723-725 (Diggle). Φωτίου *Λεξικόν* Α 2835 (Theodoridis). Φωτίου *Λεξικόν* Ζ 52.22-53.5 (Porson). *Σούδα* Π 710.2-3 και Ζ 33 (Adler). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 145.26-47 και 409.35-45 (Gaisford). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Ζ 3 (Erbse). *Σχόλια εἰς τούς Ὄρνιθας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 1737.5 (Dübner). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.40.5-41.1 (Bethe). Rehm 1994, 14. Vérilhac και Vial 1998, 315-317. Πρβλ. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Ferrara 2893: *ARV* [2] 1038.1, 1679. *Para* 443. *Add* [2] 319. *CVA*, Ferrara, Museo Nazionale 1, 09-10, πίν. (1666) 22.2-4. BD αρ. 213495. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Αθήνα 1630: Oakley και Sinos 1993, 95, εικ. 80-81. BD αρ. 431. Για παραστάσεις αγγείων στις οποίες το νέο ζευγάρι μεταβαίνει πεζή στην οικία του γαμπρού, βλ. ανωτ. σημ. 366. Επίσης, Sutton 1997-1998, 29-30.

[369] Για την *χειραγωγία* γυναικείων μορφών σε μυθολογικές σκηνές των αττικών αγγείων, βλ. Oakley 1995, 64-67. Neils 1997, 232.

[370] Sutton 1989, 344. Rehm 1994, 35, 39. Μόνον στην περίπτωση της **ΛΛ 11** (πίν. 170) δεν εμφανίζεται ο Χάρων. Μπορούμε όμως με ασφάλεια να υποθέσουμε ότι ο Ερμής οδηγεί την νεκρή κόρη στις όχθες του Αχέροντος, όπου την περιμένει ο μυθικός πορθμέας του Κάτω Κόσμου, ακριβώς όπως συμβαίνει σε όλες τις υπόλοιπες σχετικές παραστάσεις. Οι λεπτομέρειες άλλωστε δεν αλλοιώνουν την ουσία: ανεξαρτήτως της παρουσίας ή μη του Χάρωνος, ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την πρόωρα χαμένη παρθένο στον Άδη.

[371] Rehm 1994, 35.

γαμήλιας τελετής θα γίνει ο νέος της *κύριος* [372]. Εδώ η παθητική στάση της νύφης κατά την *χειραγωγία* της έρχεται σε αντίθεση με την αποφασιστικότητα και εμφανέστατη ισχύ του γαμπρού [373]. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία για το ποιος από τους δύο (2) συζύγους θα είναι ο ισχυρός της γαμήλιας ένωσης. Την ίδια ακριβώς σημασία έχει πιστεύω η συγκεκριμένη χειρονομία στις νεκρικές παραστάσεις που εξετάζουμε. Η νεκρή παρθένος εμφανίζεται πλήρως υποταγμένη στην τραγική της μοίρα, ακολουθώντας πειθήνια τις περισσότερες φορές τον ψυχοπομπό θεό που την οδηγεί στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα, ή τον οπλισμένο άνδρα που την *χειραγωγεί* προς τον τόπο της θυσίας της. Ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες όπου εκφράζεται κάποιος αδιόρατος σχεδόν δισταγμός, ή ίσως κάποιος φόβος από την πλευρά της νεκρής, η αντίδραση της φαντάζει εξαιρετικά αδύναμη [374]. Δεν μπορεί άλλωστε να αποφύγει το αναπόφευκτο, εν προκειμένω την επιβίβαση της στην λέμβο του Χάρωνος, ακριβώς όπως η νύφη δεν μπορεί να αποφύγει την μετάβαση της στην οικία του νυμφίου που έχει επιλέξει ο πατέρας της. Για εκείνη, ο γαμπρός που την οδηγεί στον *οἶκο* του θα είναι πλέον ο νέος της *κύριος*. Για τις άτυχες κόρες των αγγείων μας, την θέση του *κυρίου* θα πάρει ο Θάνατος, ο οποίος στην προκειμένη περίπτωση έχει την μορφή του ψυχοπομπού θεού, ή ακόμη και του νεκρού ήρωα Αχιλλέως. Παντελώς ανίσχυρες να αντισταθούν στο πεπρωμένο τους, είτε πρόκειται για τον θάνατο, είτε για τον γάμο τους, οι ατθίδες παρθένοι ουσιαστικά επιδεικνύουν την ίδια πάντα παθητική στάση έναντι της εμφανούς ισχύος του γαμπρού, του θανάτου, του ψυχοπομπού Ερμού, ή του οπλισμένου πολεμιστή που τις οδηγεί στον τόπο της θυσίας. Ακόμη και η Πολυξένη της ερυθρόμορφης κύλικος μας, η οποία φαίνεται να προβάλλει κάπως πιο σθεναρή αντίσταση σε σχέση με τις υπόλοιπες νεκρές κόρες, απεικονίζεται εμφανώς ανίσχυρη εν μέσω δύο (2) πολεμιστών που την οδηγούν στον τάφο του Αχιλλέως - ο πρώτος κρατώντας την *χεῖρ' ἐπί καρπῶι*, και ο δεύτερος ωθώντας την προς τα εμπρός. Όσον αφορά στις σκηνές *νυμφαγωγίας* των γαμηλίων αγγείων, ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η *χειραγωγία* είναι ενδεχομένως η πράξη που επισφραγίζει την μετάβαση της νύφης από την κηδεμονία του πατέρα, σε εκείνη του συζύγου [375], ενώ άλλοι επισημαίνουν ότι πρόκειται για μία τελετή συμβολικής αρπαγής της νύφης από τον γαμπρό [376]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η *χειραγώγηση* της νύφης σηματοδοτεί την μετάβαση της σε μία νέα προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα (γάμος, ενηλικίωση, μητρότητα), φανερώνοντας παράλληλα την εξουσία που έχει ο γαμπρός επάνω της. Αντιστοίχως, η *χειραγωγία* των νεκρών παρθένων στις παραστάσεις που μελετούμε συμβολίζει την μετάβαση των πρόωρα χαμένων κοριτσιών από την ζωή στον επίγειο κόσμο, σε μία νέα πραγματικότητα, η οποία - δυστυχώς για εκείνες - δεν είναι ο έγγαμος βίος, αλλά ο θάνατος, ή αλλιώς « ὁ πάντων ἁρπακτὴς ᾽Αίδης » [377]. Στα αγγεία μας, ο

---

[372] Pomeroy 1975, 62. Sutton 1989, 344-345. Reeder 1995, 127. Seaford 2003, 328. *Κύριος* ονομαζόταν ο κηδεμόνας κάθε ανήλικου τέκνου, δηλαδή του αγοριού που δεν είχε ακόμη συμπληρώσει το δέκατο όγδοο (18) έτος της ηλικίας του, ή του άγαμου κοριτσιού, όπως επίσης και ο κηδεμόνας μίας ενήλικης γυναίκας. Η γυναίκα στην κλασική Αθήνα βρισκόταν υπό την κηδεμονία ενός (1) *κυρίου* σε όλη της την ζωή: Garland 1998, 55, 57. *Κύριος* κάθε αγάμου κόρης ήταν ο πατέρας της, και σε περίπτωση που αυτός είχε πεθάνει, ένας (1) ενήλικος αδελφός, ή ο παππούς (από την πλευρά του πατέρα): MacDowell 1986, 133-135. Μετά την τέλεση του γάμου της όμως, *κύριος* της γυναίκας γινόταν πλέον ο σύζυγος της, ο οποίος αναλάμβανε εξ ολοκλήρου την φροντίδα της.

[373] Sutton 1981, 242-252. Sutton 1989, 344-345. Rehm 1994, 35-36. DeBloois 1997, 250.

[374] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΕΚ 1** (πίν. 179).

[375] Sourvinou – Inwood 1973, 21, σημ. 54. Jenkins 1983, 140.

[376] Sutton 1989, 344. McManus 1990, 231. Rehm 1994, 36-39. Blundell 1995, 123. Reeder 1995, 127. DeBloois 1997, 250. Sutton 1997-1998, 29. Blundell 1998, 34. Tyrrell και Bennett 1998, 118.

[377] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.80.5-6 (Beckby).

ψυχοπομπός Ερμής ή ο πάνοπλος άνδρας που οδηγεί την άγαμη κόρη *χεῖρ' ἐπί καρπῷι* έχει απεριόριστη εξουσία επάνω της. Και εδώ, όπως στις γαμήλιες παραστάσεις, η παρθένος δεν συνοδεύεται απλώς, αλλά μεταφέρεται, *χειραγωγείται*, οδηγείται. Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο (2) περιπτώσεων είναι βεβαίως ο τελικός προορισμός της κόρης που *χειραγωγείται*. Για την νύφη αυτός θα είναι η οικία του νυμφίου, όπου θα ξεκινήσει την νέα της ζωή ως σύζυγος, και εν συνεχεία ως μητέρα. Για την νεκρή όμως, η θλιβερή αυτή παρωδία *νυμφαγωγίας* θα καταλήξει στον σκοτεινό Άδη, όπου η πρόωρα χαμένη κόρη θα παραμείνει ες αεί.

Βλέπουμε επομένως ότι στις συγκεκριμένες νεκρικές παραστάσεις οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι *χειραγωγούνται* ως νύφες από ανδρικές μορφές που ουσιαστικά αντιπροσωπεύουν τον ίδιο τον θάνατο [378], με τελικό προορισμό τους τον Κάτω Κόσμο. Εν προκειμένω, η στερεότυπη γαμήλια χειρονομία *χεῖρ' ἐπί καρπῷι* χρησιμοποιείται για να δηλώσει τον πρόωρο θάνατο των αγάμων κορών, υπογραμμίζοντας παράλληλα την τραγικότητα αυτού. Για μία ακόμη φορά δηλαδή, ένα αναπόσπαστο στοιχείο της γαμήλιας εικονογραφίας μετατρέπεται σε σύμβολο αγαμίας στα πλαίσια νεκρικών παραστάσεων. Όπως είδαμε, το ίδιο ακριβώς ισχύει στις περιπτώσεις των νεκρών παρθένων που *ανακαλύπτονται*, φέρουν νυφικό πεπλο, και / ή φορούν γαμήλιο διάδημα στην κεφαλή τους [379]. Μάλιστα δύο (2) από τις κόρες που *χειραγωγούνται* φέρουν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα εν είδει νυφικού πέπλου – η μία (1) εξ αυτών και γαμήλιο διάδημα, ενώ επίσης *ανακαλύπτονται* [380]. Οι εν λόγω νεκρές απεικονίζονται έτσι ως νύφες που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αλλά ο θάνατος τις πρόλαβε.

Παρατηρώντας προσεκτικά τις έξι (6) προαναφερθείσες παραστάσεις, διακρίνουμε ότι η *ἄωρος* νεκρή δεν οδηγείται σε όλες τις περιπτώσεις *χεῖρ' ἐπί καρπῷι*. Σε μία (1) λήκυθο του 420 π.Χ., ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την θανούσα στην λέμβο του Χάρωνος κρατώντας την όχι από τον καρπό, αλλά από το χέρι (**ΛΛ 10** - πίν. 169). Σε μία (1) πρωιμότερη παράσταση του 440 π.Χ., ο ίδιος θεός απλώνει το αριστερό του χέρι προς το χέρι της παρθένου που στέκεται πίσω του (**ΛΛ 8** - πίν. 167). Η εν λόγω κόρη χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα, και μάλιστα *ανακαλύπτεται*. Το αριστερό ελεύθερο χέρι της απεικονίζεται με την παλάμη ανοιχτή σε πολύ μικρή απόσταση από το απλωμένο χέρι του ψυχοπομπού, δημιουργώντας έτσι την αίσθηση ότι η νεκρή τείνει διστακτικά την χείρα της προς τον θεό που θα την βοηθήσει να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος. Και στην περίπτωση της Ιφιγένειας όμως, βλέπουμε ότι ο Τεύκρος οδηγεί την κόρη του Αγαμέμνονος στον βωμό της Αρτέμιδος κρατώντας την από την άκρη του ιματίου της, και όχι από το χέρι [381]. Ο τρόπος με τον οποίο ο Χθόνιος Ερμής *χειραγωγεί* την πρόωρα χαμένη παρθένο της πρώτης ληκύθου (**ΛΛ 10** - πίν. 169), αποτελεί ουσιαστικά μία παραλλαγή της στερεότυπης γαμήλιας χειρονομίας *χεῖρ' ἐπί καρπῷι*, όπως φαίνεται από σχετικές παραστάσεις *νυμφαγωγίας* όπου ο γαμπρός οδηγεί την νύφη στην οικία του κρατώντας την από το χέρι [382].

---

[378] Η σχέση του ψυχοπομπού Χθόνιου Ερμή με τον θάνατο είναι βεβαίως αυτονόητη. Και οι ένοπλοι Έλληνες όμως που οδηγούν τις μυθικές παρθένους Ιφιγένεια και Πολυξένη στον τόπο της θυσίας τους αντιπροσωπεύουν τρόπον τινά τον θάνατο που τις περιμένει στον βωμό της Αρτέμιδος, και τον τάφο του Αχιλλέως, αντίστοιχα.

[379] Βλ. σελ. 38-39, 41-44, 50-53.

[380] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 18** (πίν. 178).

[381] **ΛΛ 18** (πίν. 178). Επίσης, βλ. σελ. 44, σημ. 358.

[382] Βλ. ενδεικτικά, Βοστώνη 03.802: Oakley και Sinos 1993, 109-111, εικ. 105-107. BD αρ. 15815. Παρίσι L 55 (N3448): *ARV* [2] 924.33. *Para* 431. *Add* [2] 305. Oakley και Sinos 1993, 100, εικ. 90. BD αρ. 211247. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA,* Copenhagen, National

Η δεύτερη λήκυθος βεβαίως δεν απεικονίζει καθ' εαυτήν την *χειραγωγία* της νεκρής, αλλά την στιγμή που προηγείται αυτής, καθώς ο θεός απλώνει το χέρι του για να πιάσει το χέρι της αγάμου κόρης (**ΛΛ 8** - πίν. 167). Σε μία (1) αττική ερυθρόμορφη λουτροφόρο του 430-425 π.Χ., η οποία σήμερα βρίσκεται στο ΕΑΜ, ο Ζωγράφος του Λουτρού απεικονίζει την στιγμή που το χέρι του γαμπρού αγγίζει τον καρπό της νύφης, χωρίς όμως ακόμη τα δάχτυλα του να έχουν κλείσει γύρω από αυτόν [383]. Όπως η νεκρή της ληκύθου μας, η κόρη χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου. Σε παραστάσεις *νυμφαγωγίας* των αττικών αγγείων, οι νύφες που *χειραγωγούνται* εμφανίζονται πλήρως υποταγμένες στον γαμπρό που τις οδηγεί στην οικία του. Το χέρι τους είναι συνήθως χαμηλωμένο [384], και σε αρκετές περιπτώσεις απολύτως χαλαρό [385], παραδομένο στην ισχύ του ανδρικού χεριού που κρατά τον καρπό ή τον πήχυ αυτού. Στην συγκεκριμένη λουτροφόρο του ΕΑΜ αντιθέτως, η νύφη φαίνεται να προτείνει - μάλλον συνεσταλμένα, αν όχι κάπως διστακτικά - το ελαφρώς υψωμένο της χέρι προς το απλωμένο χέρι του γαμπρού που σχεδόν πιάνει τον καρπό της. Η χειρονομία της θυμίζει αρκετά τον τρόπο με τον οποίο η νεκρή της ληκύθου **ΛΛ 8** (πίν. 167) αντιδρά στην προτεταμένη χείρα του Ερμού, καθώς διστακτικά και φοβισμένα ετοιμάζεται να απλώσει το χέρι της στον θεό. Μάλιστα το βλέμμα της συναντά το ενθαρρυντικό βλέμμα του ψυχοπομπού, ακριβώς όπως ο γαμπρός και η νύφη της εν λόγω λουτροφόρου, και πολλών άλλων γαμηλίων αγγείων, κοιτάζονται στα μάτια [386]. Και στις δύο (2) αυτές σκηνές ο χρόνος μοιάζει να έχει σταματήσει λίγο πριν την *χειραγωγία* της κόρης. Εντούτοις, η συνέχεια είναι γνωστή: η νύφη θα οδηγηθεί στην νέα της οικία, όπου θα ζήσει ως σύζυγος και μητέρα, ενώ η νεκρή παρθένος θα οδηγηθεί στον Άδη, εγκαταλείποντας για πάντα τον κόσμο των ζωντανών. Απεικονίζοντας την στιγμή που προηγείται της *χειραγωγίας* και τον αδιόρατο σχεδόν δισταγμό της *ἀώρου* νεκρής να απλώσει το χέρι της στον

Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή S. White: Oakley και Sinos 1993, 112-114, εικ. 108-111. BD αρ. 43937.

[383] Αθήνα 1174: *ARV* [2] 1127.15. *Para* 453. Oakley και Sinos 1993, 97, εικ. 85. BD αρ. 214896.

[384] Παραδείγματος χάριν, Τορόντο 635: *ARV* [2] 1031.51. *Add* [2] 317. Oakley και Sinos 1993, 96, εικ. 82-84. BD αρ. 213434. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Λονδίνο D 11: *ARV* [2] 899.146. *Add* [2] 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Ιδιωτική Συλλογή S. White: Oakley και Sinos 1993, 112-114, εικ. 108-111. BD αρ. 43937. Βοστώνη 13.186: *ARV* [2] 458.1, 1654, 481. *Para* 377. *Add* [2] 243. Oakley και Sinos 1993, 98, εικ. 86. BD αρ. 204681. Philadelphia, Pennsylvania Univ. 5462: Mösch – Klingele 2006, αρ. 86, εικ. 42a. BD αρ. 15295.

[385] Πρβλ. Τορόντο 635: *ARV* [2] 1031.51. *Add* [2] 317. Oakley και Sinos 1993, 96, εικ. 82-84. BD αρ. 213434. Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Βερολίνο F 2205: *ARV* [2] 383.202. *Para* 366. *Add* [2] 228. Schefold και Jung 1989, 117, εικ. 95. BD αρ. 204102. Λονδίνο D 11: *ARV* [2] 899.146. *Add* [2] 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Ιδιωτική Συλλογή S. White: Oakley και Sinos 1993, 112-114, εικ. 108-111. BD αρ. 43937. Αθήνα 1249: *ARV* [2] 539.40. Mösch – Klingele 2006, εικ. 53. BD αρ. 206110.

[386] Βλ. ενδεικτικά, Τορόντο 635: *ARV* [2] 1031.51. *Add* [2] 317. Oakley και Sinos 1993, 96, εικ. 82-84. BD αρ. 213434. Παρίσι L 55 (N3448): *ARV* [2] 924.33. *Para* 431. *Add* [2] 305. Oakley και Sinos 1993, 100, εικ. 90. BD αρ. 211247. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Βοστώνη 03.802: Oakley και Sinos 1993, 109-111, εικ. 105-107. BD αρ. 15815. Βερολίνο 3373: *CVA*, Berlin, Antikensammlung-Pergamonmuseum 1, 74-76, εικ. 8.2, πίν. (159, 160, 161) 48.1-2, 49.1-2, 50.1-2. BD αρ. 430. Βερολίνο F 2205: *ARV* [2] 383.202. *Para* 366. *Add* [2] 228. Schefold και Jung 1989, 117, εικ. 95. BD αρ. 204102. Άμστερνταμ 3495: *ARV* [2] 841.76. *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, III.IDE.3, πίν. (036) 2.1-2. BD αρ. 212255. Βιέννη 2027: *ARV* [2] 1127.11. *Add* [2] 332. *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42, πίν. (148, 149) 148.1-3, 149.2-3. BD αρ. 214892. Οξφόρδη 1966.888: Mösch – Klingele 2006, αρ. 50, εικ. 41a-b. BD αρ. 34. Επίσης, Sutton 1989, 345.

ψυχοπομπό θεό, ο Ζωγράφος του Sabouroff που φιλοτέχνησε την παράσταση της **ΛΛ 8** (πίν. 167) υπογραμμίζει την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της άτυχης παρθένου, υπενθυμίζοντας τον γάμο για τον οποίο ετοιμαζόταν, αλλά δεν θα τελέσει ποτέ.

Και η Ιφιγένεια της τρίτης ληκύθου όμως δεν *χειραγωγείται* στην κυριολεξία, καθώς ο Τεύκρος την οδηγεί στον βωμό της θυσίας κρατώντας την όχι από τον καρπό ή το χέρι, αλλά από την άκρη του ιματίου της (**ΛΛ 18** - πίν. 178). Το γεγονός αυτό βεβαίως δεν αλλοιώνει την απεικόνιση της Ιφιγένειας ως νύφης, αφού όπως είδαμε φέρει γαμήλιο διάδημα και καλύπτρα που έχει την σημασία νυφικού πέπλου, ενώ παράλληλα *ανακαλύπτεται*. Ο Τεύκρος άλλωστε δεν είναι ο ίδιος ο γαμπρός που την οδηγεί στην οικία του, ούτε ο ψυχοπομπός Ερμής που οδηγεί την νεκρή παρθένο σε έναν τραγικό και παράδοξο γάμο με τον ίδιο τον θάνατο [387]. Και στην περίπτωση αυτή πάντως, η άγαμος κόρη απεικονίζεται ως νύφη που με την πρόφαση ενός ψεύτικου γάμου οδηγείται όχι στον *οἶκο* του υποτιθέμενου νυμφίου της Αχιλλέως, αλλά στον σκοτεινό Άδη, όπου θα « νυμφευθεί » τον ίδιο τον θάνατο [388]. Για μία ακόμη φορά επομένως επιστρατεύονται στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, ούτως ώστε να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της νεαρής παρθένου [389].

7. Η απεικόνιση της νεκρής παρθένου ως νύφης

Σε δεκαέξι (16) από τις παραστάσεις που μελετούμε, η απεικόνιση των νεκρών παρθένων περιλαμβάνει στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας που χαρακτηρίζουν τις νύφες των αττικών αγγείων: την καλύπτρα που χρησιμοποιείται ως νυφικός πέπλος, την *πλανίδα*, την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, και την *χειραγώγηση* της κόρης από μία (1) ανδρική μορφή [390]. Οι άγαμες κόρες των παραστάσεων αυτών συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων μας, εκτός από την νεκρή της ληκύθου **ΛΛ 9** (πίν. 168) που είναι η νεώτερη όλων [391]. Τα συγκεκριμένα αγγεία αποτελούν περίπου το 35,5 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Πρόκειται ως επί το πλείστον για λευκές ληκύθους [392], οι περισσότερες εκ των οποίων χρονολογούνται στο 475-425 π.Χ. [393]

[387] Bonnechere 1997, 82. Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη, βλ. σελ. 370-377.

[388] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 460-462 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 369-371 (Diggle). Η Ιφιγένεια βεβαίως δεν θανατώνεται, αλλά σώζεται την τελευταία στιγμή από την θεά Αρτέμιδα. Εντούτοις, στην λήκυθο **ΛΛ 18** (πίν. 178) εικονίζεται η πορεία της προς τον βωμό της θυσίας και τον θάνατο, πριν από την σωτήρια επέμβαση της θεάς. Ειδικότερα για την συγκεκριμένη παράσταση και την απεικόνιση της κόρης του Αγαμέμνονος ως νύφης, βλ. σελ. 123-125.

[389] Rehm 1994, 35. Έχοντας εξηγήσει τους λόγους (σελ. 48-50) για τους οποίους θεωρώ ότι η εικονογραφία των **ΛΛ 8** (πίν. 167) και **ΛΛ 18** (πίν. 178) δεν διαφέρει επί της ουσίας από τα υπόλοιπα αγγεία όπου η νεκρή παρθένος οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ*, θα αναφέρομαι εν συνεχεία σε αυτές ως παραστάσεις *χειραγωγίας* της αγάμου κόρης.

[390] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[391] Βλ. σελ. 32-33.

[392] Μόνον δύο (2) από τα εν λόγω αγγεία δεν είναι λευκές λήκυθοι: η ερυθρόμορφη λουτροφόρος – υδρία **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), και η ερυθρόμορφη κύλικα **ΕΚ 1** (πίν. 179).

[393] Μόνον τρείς (3) από τις συγκεκριμένες λευκές ληκύθους είναι μεταγενέστερες του 425 π.Χ.: οι **ΛΛ 10** (πίν. 169) και **ΛΛ 15** (πίν. 175) που χρονολογούνται γύρω στο 420 π.Χ., και η **ΛΛ 5** (πίν. 164), η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνος. Η ερυθρόμορφη λουτροφόρος **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) είναι έργο του 460 π.Χ., ενώ η ερυθρόμορφη κύλικα **ΕΚ 1** (πίν. 179) είναι η πρωιμότερη όλων, καθώς χρονολογείται στο 490-480 π.Χ.

(Πίνακας Ζ). Η πλειονότης των εν λόγω ληκύθων φέρει παραστάσεις στις οποίες εμφανίζονται οι ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής [394], ενώ δύο (2) ακόμη λευκές λήκυθοι και μία (1) ερυθρόμορφη λουτροφόρος - υδρία κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* [395]. Υπάρχουν τέλος δύο (2) λήκυθοι που φέρουν σκηνές με θέμα την επίσκεψη στον τάφο της νεκρής κόρης [396], και φυσικά οι **ΛΛ 18** (πίν. 178) και **ΕΚ 1** (πίν. 179), στις οποίες απεικονίζεται η πορεία των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον τόπο της θυσίας τους.

Οι μισές από τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους των δεκαέξι (16) αυτών αγγείων φέρουν γαμήλιο διάδημα (*πλανίδα*) στην κεφαλή τους [397] - οι τρείς (3) μάλιστα σε συνδυασμό με νυφικό πέπλο [398]. Πρόκειται για μία (1) ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία και επτά (7) λευκές ληκύθους του 470-420 π.Χ., η πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο 440-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [399]. Όλες οι νεκρές των βέβαιων παραστάσεων *προθέσεως* και σκηνών επισκέψεως στον τάφο φέρουν *πλανίδα* στην κεφαλή [400]. Γαμήλιο διάδημα φορά επίσης η Ιφιγένεια της λευκής ληκύθου του Δούριδος (**ΛΛ 18** - πίν. 178), και οι κόρες των ληκύθων **ΛΛ 7** (πίν. 166) και **ΛΛ 12** (πίν. 171), οι οποίες εικονίζονται με τους ψυχοπομπούς Χάρωνα και Ερμή. Σχεδόν εξίσου συχνά με την *πλανίδα*, οι πρόωρα χαμένες παρθένοι των αγγείων μας φέρουν το ιμάτιο τους ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου [401]. Οι επτά (7) αυτές λευκές λήκυθοι χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο τρίτο τέταρτο του 5[ου] π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ) [402]. Οι περισσότερες κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις [403], σε τρείς (3) εκ των οποίων η άτυχη παρθένος οδηγείται στην λέμβο του Χάρωνος από τον θεό Ερμή [404]. Η *χειραγωγία* των αγάμων κορών εμφανίζεται σε πέντε (5) λευκές ληκύθους και μία (1) ερυθρόμορφη κύλικα, στην πλειονότητα τους σχετικά πρώιμα έργα του 490-450 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [405]. Πρόκειται αποκλειστικά για παραστάσεις στις οποίες η νεκρή οδηγείται από τον Χθόνιο Ερμή στην λέμβο του Χάρωνος, ή - στην περίπτωση των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης - από έναν (1) οπλισμένο άνδρα

---

[394] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Σε πέντε (5) από αυτές, ο Χθόνιος Ερμής οδηγεί την νεκρή κόρη στην λέμβο του Χάρωνος: **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Στις ληκύθους **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186) εμφανίζεται μόνον ο Χάρων, ενώ στις υπόλοιπες δύο (2) μόνον ο Ερμής.

[395] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176).

[396] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177).

[397] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174).

[398] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178). Η κόρη της **ΛΛ 17** (πίν. 177) επίσης *ανακαλύπτεται*.

[399] Μόνον η λήκυθος **ΛΛ 18** (πίν. 178) και η ερυθρόμορφη λουτροφόρος **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) είναι πρωιμότερες του 440-425 π.Χ., καθώς χρονολογούνται στο 470 και 460 π.Χ., αντιστοίχως. Μεταγενέστερη όλων είναι η **ΛΛ 15** (πίν. 175), έργο του 420 π.Χ.

[400] Βέβαιες παραστάσεις *προθέσεως* αγάμου κόρης: **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176). Βέβαιες σκηνές επισκέψεως στον τάφο νεκρής παρθένου: **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177).

[401] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[402] Μόνον η **ΛΛ 18** (πίν. 178) είναι πρωιμότερο έργο του 470 π.Χ., ενώ η **ΛΛ 5** (πίν. 164) χρονολογείται στα τέλη του 5[ου] π.Χ. αιώνος.

[403] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Μόνον δύο (2) από τις ληκύθους στις οποίες η νεκρή κόρη φορά νυφικό πέπλο δεν κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις. Πρόκειται για την **ΛΛ 17** (πίν. 177), η οποία φέρει σκηνή επισκέψεως στον τάφο, και την **ΛΛ 18** (πίν. 178) που έχει ως θέμα την θυσία της Ιφιγένειας.

[404] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[405] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179). Μόνον οι **ΛΛ 8** (πίν. 167), και **ΛΛ 10** (πίν. 169) χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5[ου] π.Χ. αιώνος: η πρώτη γύρω στο 440 π.Χ., ενώ η δεύτερη γύρω στο 420 π.Χ.

στον τόπο της θυσίας της. Μάλιστα δύο (2) από τις εν λόγω νεκρές κόρες φέρουν νυφικό πέπλο (η Ιφιγένεια σε συνδυασμό με *πλανίδα*), ενώ παράλληλα *ανακαλύπτονται* [406]. Η χειρονομία της *ανακαλύψεως* δεν εικονίζεται συχνά στα αγγεία που εξετάζουμε, καθώς μόνον τρείς (3) από τις πρόωρα χαμένες παρθένους *ανακαλύπτονται* [407]. Όλες τους φέρουν νυφικό πέπλο, ενώ οι δύο (2) εξ αυτών φορούν επίσης γαμήλιο διάδημα [408]. Οι κόρες των **ΛΛ 8** (πίν. 167) και **ΛΛ 18** (πίν. 178) *χειραγωγούνται* – η μεν πρώτη από τον ψυχοπομπό Ερμή, ή δε Ιφιγένεια από τον Τεύκρο [409].

Βλέπουμε επομένως ότι οι Αθηναίοι αγγειογράφοι του 5[ου] π.Χ. αιώνος χρησιμοποιούν στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας για να αποδώσουν τον *ἄωρο* θάνατο των ατθίδων παρθένων σε νεκρικές παραστάσεις αγγείων. Ο νυφικός πέπλος, η *πλανίς*, η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, και η *χειραγώγηση* της κόρης από μία (1) ανδρική μορφή παραπέμπουν σε χαρακτηριστικές απεικονίσεις της νύφης που συναντούμε πολύ συχνά σε γαμήλια αγγεία [410]. Τα ίδια αυτά στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας χρησιμοποιούνται για την απεικόνιση των νεκρών παρθένων σε λίγο περισσότερες από το ένα τρίτο (1/3) όλων των παραστάσεων που μελετούμε [411]. Η συγκεκριμένη πρακτική είναι περισσότερο δημοφιλής κατά το δεύτερο και τρίτο τέταρτο του 5[ου] π.Χ. αιώνος, και ως επί το πλείστον σε παραστάσεις στις οποίες εμφανίζονται οι ψυχοπομποί Χάρων και Χθόνιος Ερμής. Η συντριπτική πλειονότης των αγάμων κορών που παριστάνονται με τον τρόπο αυτό συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που μελετούμε [412]. Πιστεύω ότι πρόκειται για κοπέλες που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αλλά ο θάνατος τις πρόλαβε [413]. Απεικονίζοντας τις νεκρές παρθένους ως νύφες, οι αγγειογράφοι υπογραμμίζουν με τρόπο μοναδικό την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους, ο οποίος τους στέρησε τον γάμο λίγο πριν διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης και του έγγαμου βίου. Ο νυφικός πέπλος, το γαμήλιο διάδημα, η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, και η *χειραγωγία* της νύφης στην οικία του γαμπρού μετατρέπονται έτσι από κατεξοχήν στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, σε σύμβολα αγαμίας και *ἀώρου* θανάτου. Στις τέσσερεις (4) μάλιστα περιπτώσεις ληκύθων όπου η απεικόνιση της νεκρής κόρης συνδυάζει δύο (2) ή περισσότερα από τα εν λόγω στοιχεία, δίδεται ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου που ήλθε πριν από τον γάμο για τις άτυχες αυτές κοπέλες [414]. Ταυτόχρονα βεβαίως, η εικόνα της πρόωρα χαμένης παρθένου που

---

[406] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 18** (πίν. 178).
[407] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178).
[408] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178).
[409] Η τρίτη λήκυθος (**ΛΛ 17** - πίν. 177) φέρει παράσταση επισκέψεως στον τάφο.
[410] Βλ. σελ. 25-26, 33, 36, 38-39, 41-53.
[411] Βλ. σελ. 50.
[412] Βλ. σελ. 32-33, 50.
[413] Στην περίπτωση της νεότερης παρθένου (**ΛΛ 9** - πίν. 168), το μικρό μέγεθος της οποίας φανερώνει όπως είδαμε το νεαρόν της ηλικίας της (σελ. 32-33), η *χειραγωγία* της από τον θεό Ερμή είναι πιθανότερο να μην παραπέμπει στο γεγονός ότι πέθανε ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, αλλά να αποτελεί σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου που δηλώνει ότι η κόρη πέθανε σε παρθενική ηλικία, λίγο πριν προλάβει να γίνει σύζυγος και μητέρα.
[414] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178). Στην πρώτη εξ αυτών η νεκρή κόρη φέρει *πλανίδα* και καλύπτρα που έχει την σημασία νυφικού πέπλου. Στην δεύτερη χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα εν είδει νυφικού πέπλου, και *ανακαλύπτεται*, ενώ παράλληλα *χειραγωγείται* από τον ψυχοπομπό Ερμή. Η παρθένος της **ΛΛ 17**, η οποία επίσης *ανακαλύπτεται*, παριστάνεται με γαμήλιο διάδημα στην κεφαλή και καλύπτρα που φέρεται ως νυφικός πέπλος. Τέλος, η Ιφιγένεια της **ΛΛ 18** φέρει *πλανίδα* και καλύπτρα που χρησιμοποιείται ως νυφικός πέπλος,

παριστάνεται ως νύφη αναπόφευκτα παραπέμπει στην ιδέα του γάμου με τον Άδη, η οποία όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο ήταν εξαιρετικά δημοφιλής στην τραγική ποίηση [415].

8. Αντικείμενα και ζώα που κρατούν οι νεκρές παρθένοι

Δεκατρείς (13) από τις άγαμες κόρες των ληκύθων μας φέρουν κάποιο αντικείμενο ή (σπανιότερα) ζώο [416]. Τα εν λόγω αγγεία αποτελούν περίπου το 29 % του συνόλου των παραστάσεων που εξετάζουμε, ποσοστό που όμως ανέρχεται σχεδόν στο 39,5 % αν δεν υπολογίσουμε τις σκηνές *προθέσεως* και την λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), όπου διασώζεται μόνον η κεφαλή της νεκρής. Πρόκειται αποκλειστικά για λευκές ληκύθους που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες αυτού (Πίνακας Ζ) [417], και στην συντριπτική τους πλειονότητα κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις [418]. Όλες οι συγκεκριμένες παρθένοι εικονίζονται ιστάμενες, εκτός από την νεκρή της **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), η οποία όπως θα δούμε παρακάτω αποτελεί εξαιρετικά αμφίβολη περίπτωση ως προς το αν όντως πέθανε άγαμη [419]. Τέσσερεις (4) εξ αυτών παριστάνονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο [420], ενώ επτά (7) φέρουν χιτώνα και / ή ιμάτιο [421]. Σε δύο (2) περιπτώσεις η ενδυμασία των πρόωρα χαμένων κοριτσιών δεν διακρίνεται πλέον [422]. Κατά το τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ο χιτώνας και / ή το ιμάτιο είναι οι συνήθεις τύποι ενδυμασίας των αγάμων κορών που φέρουν κάποιο αντικείμενο ή ζώο. Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνος όμως, οι εν λόγω παρθένοι απεικονίζονται σχεδόν εξίσου συχνά και με αττικό πέπλο. Οι περισσότερες από τις νεκρές των συγκεκριμένων παραστάσεων έχουν κοντή κόμη [423]. Μία (1) μάλιστα από αυτές φορά ταινία στην κεφαλή της [424]. Η **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) φέρει καλύπτρα που πιθανώς έχει την σημασία νυφικού πέπλου, και η κόμμωση της δεν διακρίνεται. Υπάρχουν επίσης τρείς (3) κόρες που φέρουν *λαμπάδιον* [425], και άλλες δύο (2) που

ανακαλύπτεται, και *χειραγωγείται* από τον Τεύκρο οδηγούμενη στον βωμό της Αρτέμιδος. Πρόκειται για την μοναδική περίπτωση αγάμου κόρης στην απεικόνιση της οποίας χρησιμοποιούνται όλα τα εν λόγω στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας.

[415] Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη στην τραγική ποίηση, βλ. σελ. 317-321, 327-330, 332-338, 339-341, 342. Για τον γάμο με τον Άδη γενικότερα, βλ. σελ. 370-377.

[416] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181)**, ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191). Η κατάσταση της **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187) δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε τι αντικείμενο κρατά η νεκρή.

[417] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181)**, ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189): 450-425 π.Χ. **ΛΛ 14** (πίν. 173): 435-430 π.Χ. **ΛΛ 3** (πίν. 162): 430-420 π.Χ. **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191): 420-400 π.Χ.

[418] Σχεδόν σε όλες τις συγκεκριμένες ληκύθους η άγαμος κόρη απεικονίζεται στις όχθες του Αχέροντος, έτοιμη να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος. Ο ψυχοπομπός Ερμής εμφανίζεται μόνον στην λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), όπου συνοδεύει την νεκρή στην λέμβο του μυθικού πορθμέως. Οι **ΛΛ 14** (πίν. 173) και **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) είναι οι μοναδικές από τις εν λόγω ληκύθους που δεν κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις, αλλά με σκηνές επισκέψεως στον τάφο.

[419] Βλ. σελ. 77-82.

[420] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[421] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191).

[422] **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181)**, ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187).

[423] **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181)**, ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191).

[424] Πρόκειται για την **ΛΛ 3** (πίν. 162), η οποία χρονολογείται στο 430-420 π.Χ.

[425] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187).

εικονίζονται με μακριά κόμη [426]. Τέλος, η χρήση στοιχείων που παραπέμπουν στην γαμήλια εικονογραφία των αττικών αγγείων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, καθώς εκτός από την προαναφερθείσα πιθανή περίπτωση νυφικού πέπλου της **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), μόνον η νεκρή παρθένος της ληκύθου **ΛΛ 14** (πίν. 173) φορά *πλανίδα*.

8α. Αγγεία

Πέντε (5) από τις νεκρές κόρες των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας φέρουν αγγεία [427]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [428], τα οποία στην συντριπτική τους πλειονότητα κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις [429], και αποτελούν μόλις το 11 % του συνολικού αριθμού των αγγείων που μελετούμε. Όλες οι νεκρές απεικονίζονται ιστάμενες, εκτός από εκείνη της **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), η οποία όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν όντως πέθανε άγαμη [430]. Μόνον η πρόωρα χαμένη παρθένος της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188) είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Οι υπόλοιπες κόρες φέρουν χιτώνα και / ή ιμάτιο. Οι κομμώσεις τους ποικίλλουν [431], όπως άλλωστε και οι τύποι των αγγείων που κρατούν. Πρόκειται για εξάλειπτρα, αρυβάλλους, και ένα (1) αλάβαστρον. Πιο συγκεκριμένα, δύο (2) από τις εν λόγω νεκρές φέρουν εξάλειπτρον [432]. Η πρώτη κρατά επίσης πυξίδα (**ΛΛ 1** - πίν. 160), ενώ η δεύτερη παριστάνεται καθήμενη, και αποτελεί - όπως προανεφέρθη - εξαιρετικά αμφίβολη περίπτωση αγάμου κόρης (**ΛΛ ΙΙ 11** - πίν. 191). Σε δύο (2) από τις ληκύθους μας η νεκρή εικονίζεται έτοιμη να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος, κρατώντας αρύβαλλο [433] στο κατεβασμένο δεξί της χέρι - στην μία (1) μάλιστα εξ αυτών μαζί με *στλεγγίδα* [434]. Η παρθένος της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188) φέρει αλάβαστρον [435] στο υψωμένο δεξί της χέρι, και κάνιστρο με ταινίες στο αριστερό. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ελαιοδόχα αγγεία, τα οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την περιποίηση του σώματος και τον καλλωπισμό, παράλληλα όμως προσφέρονται και στους νεκρούς [436]. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, αγγεία φέρουν και οι νεκρές νυμφευμένες γυναίκες [437]. Επ' ουδενί

---

[426] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183). Και οι δύο (2) αυτές παρθένοι είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο.

[427] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191).

[428] Μόνον η **ΛΛ 1** (πίν. 160) είναι πρωιμότερη του 420-400 π.Χ., καθώς χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5[ου] π.Χ. αιώνος.

[429] Μόνον η αμφίβολη λήκυθος **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) φέρει σκηνή επισκέψεως στον τάφο. Σε όλες τις υπόλοιπες αυτές ληκύθους εικονίζεται η νεκρή κόρη έτοιμη να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος. Σε καμία εξ αυτών δεν εμφανίζεται ο ψυχοπομπός Ερμής.

[430] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 77-82.

[431] Η νεκρή της **ΛΛ 1** (πίν. 160) φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή, εκείνη της **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183) έχει μακριά κόμη, ενώ οι υπόλοιπες εικονίζονται με κοντή κόμη.

[432] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191). Oakley 2004α, 206.

[433] **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183). Sourvinou – Inwood 1996, 333. Oakley 2004α, 208.

[434] **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183). Για την *στλεγγίδα* που εικονίζεται στην συγκεκριμένη λευκή λήκυθο, βλ. σελ. 89.

[435] Για το αλάβαστρον, βλ. Fairbanks 1907, 354. Angermeier 1936. Mertens 1977, 128-136. Ferrari και Ridgway 1979, 80. Wehgartner 1983, 112-114. Keuls 1985, 119-120. Cook 1994, 298-299. Πωλογιώργη 1995, 236. Sourvinou - Inwood 1996, 332-333. Badinou 2003α, 51-125. Badinou 2003β. Oakley 2004α, 206.

[436] Kurtz και Boardman 1994, 95. Houby - Nielsen 1995, 141-142, 150, 165-171, 180, 183. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 240-241, αρ. 224, 244, αρ. 228, 311, αρ. 312, 318, αρ. 323, 330, αρ. 346, 334, αρ. 352, 372, αρ. 415. Βλ. επίσης, σελ. 285, 286, 293, 294, σημ. 1857, 1870, 1924-1928, και 1934.

[437] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1927: *ARV* [2] 1168,130. BD αρ. 215482. Αθήνα 1946: *ARV* [2] 1168,129. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 14 (C. Sourvinou - Inwood). BD αρ. 215481. Αθήνα 1956:

επομένως δεν πρόκειται για εικονογραφικό στοιχείο που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις άγαμες κόρες.

8β. Πυξίς

Η πυξίς εμφανίζεται σε δύο (2) μόνον λευκές ληκύθους του 450-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ), οι οποίες φέρουν Χαρώνειες παραστάσεις, και αποτελούν μόλις το 4,5 % του συνόλου των αγγείων που μελετούμε [438]. Και στις δύο (2) αυτές ληκύθους η νεκρή παρθένος κρατά την πυξίδα με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι, ενώ στο υψωμένο δεξί της χέρι φέρει στην μεν μία (1) περίπτωση εξάλειπτρον (**ΛΛ 1** - πίν. 160), στην δε άλλη ταινία **ΛΛ 3** (πίν. 162). Οι πυξίδες είναι κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν στον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών, ιδιαιτέρως δε των νυμφευμένων ή μελλονύμφων [439]. Στην αττική αγγειογραφία εμφανίζονται πολύ συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις με θέμα τον στολισμό της νύφης, ή τις προετοιμασίες εν όψει του γάμου [440]. Θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο η πυξίδα που κρατούν οι άγαμες κόρες των ληκύθων μας να τους προσδίδει την ιδιότητα της εν δυνάμει νύφης, ή της μελλόνυμφης που πέθανε ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, υπογραμμίζοντας παράλληλα την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους. Ταυτόχρονα βεβαίως, οι πυξίδες που περιέχουν τα κοσμήματα των γυναικών παραπέμπουν στον πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατά συνέπεια της ίδιας της νεκρής.

8γ. Ταινία

Τρείς (3) από τις άγαμες κόρες των λευκών ληκύθων μας φέρουν ταινία [441]. Πρόκειται αποκλειστικά για Χαρώνειες παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στο 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), και αποτελούν περίπου το 6,5 % του συνολικού αριθμού των αγγείων που εξετάζουμε. Οι δύο (2) από τις εν λόγω παρθένους είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο [442]. Η νεκρή της **ΛΛ 2** (πίν. 161) πιθανότατα κρατά διπλωμένη ταινία στο υψωμένο της δεξί χέρι, ενώ εκείνη της **ΛΛ 3** (πίν. 162) φέρει πυξίδα στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι, και ταινία που ανεμίζει - προφανώς από τον άνεμο που φυσά στις όχθες του Αχέροντος - στο υψωμένο δεξί. Οι ταινίες ήταν παραδοσιακά δείγματα σεβασμού και ευλάβειας απέναντι στην ιερότητα των αποθανόντων [443]. Όπως βλέπουμε σε σχετικές παραστάσεις αγγείων, στην Αθήνα των κλασικών χρόνων χρησιμοποιούσαν ταινίες για τον στολισμό του νεκρού [444], αλλά

ARV [2] 1372,3. *Para* 485. *Add* [2] 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9, πίν. (043, 044) 11.4, 12.1-3. BD αρ. 217601. Ενδεχομένως επίσης, **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191).

[438] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 3** (πίν. 162).

[439] Βλ. σελ. 191-192, σημ. 1385-1386. Επίσης, Sourvinou – Inwood 1996, 332.

[440] Βλ. σελ. 191, σημ. 1387. Συχνά μάλιστα οι πυξίδες κοσμούνται με γαμήλιες παραστάσεις: σελ. 191, σημ. 1388.

[441] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185). Η κόρη της **ΛΛ ΙΙ 5** πιθανότατα φέρει ταινία στο δεξί της χέρι, θα πρέπει όμως να σημειωθεί πως η συγκεκριμένη παράσταση δεν είναι απολύτως ευδιάκριτη ως προς το ζήτημα αυτό.

[442] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162).

[443] Rohde 1925, 164. Kurtz 1975, 280. Kurtz και Boardman 1994, 138. Για τις ταινίες γενικά, βλ. σελ. 207, σημ. 1483. Για τις ταινίες που εικονίζονται σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, βλ. Fairbanks 1907, 354. Fairbanks 1914, 231. Kurtz 1975, 280-287. Oakley 2004α, 204.

[444] Πρβλ. **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201). **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* [2] 846.190. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 77, πίν. ΙΙ. BD αρ. 212338. Τορόντο 378 (919.5.53): *ARV* [2] 1234.26. *Add* [2] 352. BD αρ. 216447. Harvard 1952.75: *ARV* [2] 1376.1. BD αρ. 217659. Άμστερνταμ 567: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, πίν. 1 (37) 5, 7. BD αρ. 14151 και

και του χώρου στον οποίο λάμβανε χώρα η *πρόθεσις* αυτού [445]. Οι ταινίες αποτελούσαν επίσης εξαιρετικά συνήθεις προσφορές στους τάφους των νεκρών [446]. Συχνά μάλιστα οι οικείοι των θανόντων στόλιζαν με ταινίες τους τύμβους και τα *σήματα* των τάφων τους [447]. Είναι επομένως εύλογο να υποθέσει κανείς ότι οι ταινίες που φέρουν οι *ἄωρα* νεκρές κόρες των ληκύθων μας αποτελούν σύμβολα της πρόωρης μεταβάσεως τους σε μία νέα πραγματικότητα, καθώς μετά την ενσωμάτωση τους στον Άδη θα γίνουν αποδέκτες των καθιερωμένων τιμών και προσφορών που επιβάλλει η ταφική λατρεία [448].

8δ. Κάνιστρα

Σε δύο (2) από τις λευκές ληκύθους που μελετούμε οι νεκρές κοπέλες φέρουν κάνιστρα, τα οποία περιέχουν ταινίες ή άλλες νεκρικές προσφορές [449]. Αμφότερες κοσμούνται με Χαρώνειες παραστάσεις και χρονολογούνται στο 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), ενώ αποτελούν μόλις το 4,5 % του συνόλου των αγγείων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Και οι δύο (2) κόρες παριστάνονται με αττικό πέπλο και κοντή κόμη. Συγκαταλέγονται μάλιστα μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που εικονίζονται στα αγγεία μας [450]. Η νεκρή της **ΛΛ 6** (πίν. 165) φέρει δύο (2) κάνιστρα, ένα (1) σε κάθε υψωμένο χέρι. Το πρώτο εξ αυτών είναι γεμάτο με ταινίες. Το περιεχόμενο του άλλου κανίστρου δεν διακρίνεται πλέον. Κάνιστρο με ταινίες και ενδεχομένως άλλες νεκρικές προσφορές που δεν διακρίνονται πια κρατά με το υψωμένο αριστερό της χέρι η παρθένος της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), η οποία όπως είδαμε φέρει επίσης αλάβαστρον. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την επίσκεψη στον τάφο, οι γυναικείες μορφές φέρουν πολύ συχνά κάνιστρα με νεκρικές προσφορές [451].

42148. Houston, Fine Arts Museum 37.8: *Para* 424.373 bis. *Add* ² 297. Καββαδίας 2000, αρ. 283, εικ. 177. BD αρ. 276010. Επίσης, Kurtz 1975, 283. Kurtz και Boardman 1994, 134. Oakley 2004α, 12, 204.

[445] Βλ. ενδεικτικά, **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197). Βερολίνο F 2684: *ARV* ² 1390.3. *Add* ² 373. Koch – Brinkmann 1999, 142-148. BD αρ. 217904. Επίσης, Kurtz 1975, 283. Garland 1985, 26. Oakley 2004α, 12, 204.

[446] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1958: *ARV* ² 748.2, 1668. *Para* 413. *Add* ² 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.6-III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.3-5. BD αρ. 209239. Αθήνα 2018: *ARV* ² 847.215, 1672. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.8, πίν. (041) 9.3-4.6. BD αρ. 212364. Αθήνα 1822: *ARV* ² 1229.22. *Add* ² 351. Oakley 2004α, 160-161, εικ. 120-121, 165, 175, και εικ. 133. BD αρ. 216363. Βιέννη 3746: *ARV* ² 998.164. *Add* ² 313. Oakley 2004α, 173, 176-177, εικ. 134-135. BD αρ. 213987. Κοπεγχάγη 2793: *CVA*, Copenhagen, NY Carlsberg Glyptotek 1, 92-93, πίν. (525) 73.2-3. BD αρ. 9018470. Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* ² 744.1. *Para* 413. *Add* ² 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194. Βλ. επίσης, *Σχόλια εἰς τὴν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 603 (Dübner). Fairbanks 1907, 354. Kurtz 1975, 280-282. Garland 1985, 116. Zaidman και Pantel 1997, 74. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 29, 204.

[447] Βλ. ανωτ. σημ. 446. Επίσης, Fairbanks 1914, 231. Rohde 1925, 169. Kurtz 1975, 281-282. Garland 1985, 108, 110, 116. Kurtz και Boardman 1994, 98, 116, 121, 138. Rehm 1994, 28. Dillon 2002, 283. Garland 1998, 120.

[448] Επίσης, βλ. σελ. 87, 90, 99, 104, 128, και σημ. 676. Για την ταφική λατρεία, βλ. σελ. 117-119.

[449] **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Ειδικότερα για την σημασία των κανίστρων στις συγκεκριμένες παραστάσεις, βλ. σελ. 91-92.

[450] Βλ. σελ. 32-33.

[451] Πρβλ. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Αθήνα 1959: *ARV* ² 748.3. *Para* 413. *Add* ² 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Αθήνα 1936: *ARV* ² 1239.58. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.6, 13.1-3. BD αρ. 216713. Αθήνα 1822: *ARV* ² 1229.22. *Add* ² 351. Oakley 2004α, 160-161, εικ. 120-121, 165, 175, και εικ. 133. BD αρ. 216363. Παρίσι (P.P.) 339: *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais, 34, πίν. (675) 35.7-9. BD αρ. 10913. Αθήνα 1982: *ABL* 267.12, 171, 173, 175-177, 191, πίν. 51.4, 52.1. *ARV* ² 751.1. *Add* ² 285. BD αρ. 209259. Επίσης, Fairbanks 1907, 354. Sourvinou – Inwood 1996, 333. Pomeroy 1997, 134. Oakley 2004α, 29, 203-204. Oakley 2004β, 48-50.

8ε. Κοσμήματα

Μόνον μία (1) από τις νεκρές των λευκών ληκύθων μας φέρει κόσμημα, και πιο συγκεκριμένα περιδέραιο (Πίνακας Ζ). Πρόκειται για την **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), στην οποία η θανούσα οδηγείται από τον ψυχοπομπό Ερμή στην λέμβο του Χάρωνος, ενδεδυμένη με χιτώνα, ιμάτιο που φέρεται ως καλύπτρα, ενδεχομένως εν είδει νυφικού πέπλου, και ταινία στην κεφαλή. Το περιδέραιο εικονίζεται αρκετά συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων με θέμα τον στολισμό της νύφης [452]. Ίσως επομένως το περιδέραιο που κρατά η νεκρή της ληκύθου φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί – εξ ου και ο νυφικός πέπλος που πιθανώς φέρει στην κεφαλή της. Τα κοσμήματα όμως δεν εμφανίζονται αποκλειστικά στην γαμήλια εικονογραφία, αλλά συνδέονται επίσης με τον στολισμό και καλλωπισμό των νυμφευμένων γυναικών [453]. Σε καμία περίπτωση πάντως δεν πρόκειται για ένα κατεξοχήν εικονογραφικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις άγαμες κόρες [454]. Διατηρώντας επομένως τις επιφυλάξεις μας σχετικά με την ερμηνεία του συγκεκριμένου περιδεραίου, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η εν λόγω λήκυθος αποτελεί αμφίβολη περίπτωση, εφόσον δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι η γυναικεία μορφή που οδηγείται στην λέμβο του Χάρωνος είναι πράγματι *ἄωρα* νεκρή παρθένος.

8ζ. Κατοικίδια ζώα

Δύο (2) από τις άγαμες κόρες των λευκών ληκύθων που εξετάζουμε εικονίζονται κρατώντας τα αγαπημένα τους κατοικίδια [455]. Τα συγκεκριμένα αγγεία χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ), και αποτελούν το 4,5 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοί μας. Η πρόωρα χαμένη παρθένος της **ΛΛ 14** (πίν. 173) παριστάνεται ιστάμενη πλησίον του τύμβου της, ο οποίος σημαίνεται από λουτροφόρο – υδρία. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, έχει μακριά κόμη, και στην κεφαλή της φέρει διάδημα. Στο αριστερό της χέρι κρατά μικρό λαγό, τον οποίο φαίνεται να ταΐζει με το δεξί της χέρι. Στην άλλη πλευρά του τάφου, μία (1) γονατιστή γυναικεία μορφή θρηνεί σπαρακτικά για τον θάνατο της κόρης. Εντελώς διαφορετική είναι η σκηνή που κοσμεί την δεύτερη λήκυθο (**ΛΛ ΙΙ 1** - πίν. 181). Η νεκρή απεικονίζεται ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος, έτοιμη να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος που απλώνει ήδη το χέρι του προς αυτήν. Η ενδυμασία της δεν διακρίνεται πλέον. Στο ένα (1) υψωμένο της χέρι κρατά μεγαλόσωμο πτηνό, πιθανόν πάπια [456]. Τόσο ο λαγός, όσο και τα πτηνά

---

[452] Βλ. σελ. 192, σημ. 1393.

[453] Βλ. ενδεικτικά, Παρίσι (P.P.) 318: *ARV* 2 1068.20. *Add* 2 325. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais, 18-19, πίν. (658) 18.1.7. BD αρ. 214392. Ferrara 3812 (T31AVPB): *ARV* 2 1206.13. *Add* 2 345. BD αρ. 215971. Νάπολη: *ARV* 2 1551.21, 1698. BD αρ. 218718. Νέα Υόρκη 09.221.40: *ARV* 2 1328.99. *Para* 479. *Add* 2 364. Shapiro 1993, 33, 130, 182, 203, εικ. 1, 83, 141, 162, αρ.1. BD αρ. 220655. Karlsruhe 280 (B 124): *ARV* 2 1363.1. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 33, πίν. (325) 27.6. BD αρ. 230064. Ακρόπολις: *ARV* 2 1363.4, 1691. BD αρ. 230067.

[454] Η συγκεκριμένη αμφίβολη λήκυθος είναι η μοναδική περίπτωση αγγείου στο οποίο η νεκρή φέρει κόσμημα. Περιδέραιο φορά επίσης η καθήμενη στον τάφο γυναικεία μορφή της **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), η οποία όμως αποτελεί εξαιρετικά αμφίβολη περίπτωση ως προς το αν πράγματι πρόκειται για άγαμη κόρη (βλ. σελ. 77-82). Και στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα μας (βλ. σελ. 192-193) η παρουσία κοσμημάτων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, καθώς μόνον σε τέσσερεις (4) περιπτώσεις - οι δύο (2) εξ αυτών αμφίβολες - η πρόωρα χαμένη παρθένος κρατά κάποιο κόσμημα: **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103).

[455] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181). Για τα κατοικίδια ζώα των γυναικών στην αττική αγγειογραφία, βλ. Lewis 2002, 159-166.

[456] Oakley 2004α, 212.

έχουν ιδιαίτερη συμβολική σημασία στην αρχαία ελληνική τέχνη [457]. Πιστεύω όμως ότι στην προκειμένη περίπτωση πρόκειται για τα αγαπημένα κατοικίδια ζώα των νεκρών παρθένων, τα οποία τις συντροφεύουν στον θάνατο, ακριβώς όπως και στην ζωή [458]. Οι σκηνές αυτές παραπέμπουν στις όμορφες και ανέμελες στιγμές της σύντομης ζωής των άτυχων κοριτσιών, οι οποίες έχουν πλέον χαθεί για πάντα, υπογραμμίζοντας έτσι το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους. Εντούτοις, ο λαγός της **ΛΛ 14** (πίν. 173) ενδέχεται επίσης να έχει την σημασία συμβόλου δυνητικής πολυτοκίας [459], μέσω του οποίου προβάλλεται ο δυνάμει μητρικός χαρακτήρας της κόρης που έφυγε από την ζωή σε ηλικία γάμου, πριν προλάβει να νυμφευθεί και να γίνει μητέρα [460]. Δίδεται δηλαδή έμφαση στον πρώιμο χαμό της παρθένου, ο οποίος της στέρησε τον γάμο και τις χαρές της μητρότητας. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, πτηνά κρατούν και οι νυμφευμένες γυναίκες [461]. Δεν πρόκειται επομένως για στοιχείο της εικονογραφίας που χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις άγαμες κόρες. Αντιθέτως, η περίπτωση της **ΛΛ 14** (πίν. 173) φαίνεται να είναι μοναδική, καθώς σε καμία άλλη λευκή λήκυθο το νεκρό άτομο δεν κρατά κατοικίδιο λαγό, ούτε όμως το συγκεκριμένο ζώο εμφανίζεται πλησίον άλλης νεκρής γυναικείας μορφής [462].

---

[457] Ο λαγός έχει την σημασία ερωτικού συμβόλου και συνδέεται με την θεά Αφροδίτη: Decharme 1884, 204. Καλτσάς 2002, 158 (αρ. 311). Lewis 2002, 161. Oakley 2004α, 175. Northampton, Castle Ashby 77: *CVA*, Northampton, Castle Ashby, 31, πίν. (707) 52.4.6. BD αρ. 2610. Παλέρμο, Συλλογή Mormino 41: *CVA*, Palermo, Collezione Mormino 1, III.I.RF.9, πίν. (2251) 8.9. BD αρ. 3297. Γενεύη 16902: *CVA*, Geneva, Musée d'Art et d'Histoire 1, 19, πίν. (12) 12.1-2. BD αρ. 14823. Leiden, Rijksmuseum KVB150: *CVA*, Leiden, Rijksmuseum van Oudheden 4, 44, πίν. (359, 360) 201.5, 202.1.3.5. BD αρ. 44283. Νάπολη 82496 (H 2961): *ARV* ^{2} 383.195, 1649. BD αρ. 204094. Λονδίνο E 293: *ARV* ^{2} 653.3, 1611. *CVA*, London, British Museum 5, III.Ic.4, πίν. (39) 49.2A-B. BD αρ. 207613. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα πτηνά σε κάποιες νεκρικές παραστάσεις, ιδιαιτέρως δε σε επιτύμβια ανάγλυφα, αντιπροσωπεύουν τις ψυχές των νεκρών. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 143, σημ. 1065-1066.

[458] Fairbanks 1914, 236. Oakley 2004α, 211-212.

[459] Για τον λαγό ως σύμβολο ευτοκίας και την σχέση του με τον Ασκληπιό, βλ. Σβορώνος 1909, 165, 167. Leventi 2003, 54.

[460] Η νεκρή της **ΛΛ 14** (πίν. 173) συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία αγάμων κορών που εξετάζουμε, ενώ η *πλανίδα* που φέρει στην κεφαλή της φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου: βλ. σελ. 33 (και σημ. 256), 41-43.

[461] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1814: Rühfel 1984α, 119, εικ. 48. BD αρ. 10219. Karlsruhe B 2689: *ARV* ^{2} 1386,20. *Add* ^{2} 372. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36, πίν. (328) 30.5-7. BD αρ. 217834. Παρίσι S 1660: *ARV* ^{2} 1240,63. Oakley 2004α, 190, εικ. 153. BD αρ. 216718. Βαρσοβία 198069: *Para* 487. *CVA*, Warsaw, Musée National 2, 26, πίν. (227, 228, 230) 50.1-3, 51.1-2, 53.2. BD αρ. 340075. Επιπροσθέτως, τα πτηνά στις αττικές λευκές ληκύθους δεν συνοδεύουν αποκλειστικά γυναικείες μορφές, αλλά και ανδρικές: Oakley 2004α, 209.

[462] Σε μία (1) λευκή λήκυθο του ΕΑΜ, ο λαγός εμφανίζεται επάνω σε βράχο, πλησίον του τάφου στον οποίο παριστάνεται καθήμενος ο νεκρός νέος: Αθήνα 1957: *ARV* ^{2} 1239.56, 1688. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.7, 13.4-6. BD αρ. 216711. Υπάρχει επίσης μία (1) παράσταση ληκύθου στην οποία ενδεχομένως απεικονίζεται λαγός κοντά σε επιτύμβια στήλη μικρού παιδιού (Αθήνα 17521: *CVA*, Athènes, Musée National 2, 2, III.JC.15, πίν. (097, 098) 23.2, 24.2. BD αρ. 14391), και μία (1) ακόμη περίπτωση όπου ο λαγός αποτελεί την επίστεψη επιτύμβιας στήλης σε τάφο νέου ανδρός (Αθήνα, Γ΄ Εφορεία Α 15041: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 253, αρ. 233. BD αρ. 24598). Περισσότερο δημοφιλείς στις λευκές ληκύθους είναι οι σκηνές με θέμα το κυνήγι του λαγού: π.χ. Λονδίνο D 60: *ARV* ^{2} 1230.37. *Add* ^{2} 351. Τιβέριος 1996, 231, αρ. 217. BD αρ. 216378. Βόννη 1011: *ARV* ^{2} 230.38. *CVA*, Bonn, Akademisches Kunstmuseum 1, 49, πίν. (42) 42.2-3. BD αρ. 216379. Harvard 1925.30.51: *ARV* ^{2} 302.21. *Add* ^{2} 212. *CVA*, New York, Hoppin and Gallatin Collections, 12, πίν. (19) 19.5. BD αρ. 203118.

Δ) Παραπληρωματικές μορφές

1. Πενθούντες συγγενείς και δευτερεύουσες μορφές

Οι οικείοι των νεκρών παρθένων ή άλλες δευτερεύουσες μορφές, όπως ο Τεύκρος της **ΛΛ 18** (πίν. 178), εμφανίζονται σε είκοσι τρία (23) από τα αγγεία μας, τα οποία αποτελούν περίπου το 51 % του συνολικού αριθμού των παραστάσεων που μελετούμε [463]. Πρόκειται για δεκαεννέα (19) λευκές ληκύθους, δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόρους – υδρίες, μία (1) ερυθρόμορφη υδρία, και την επίσης ερυθρόμορφη κύλικα **ΕΚ 1** (πίν. 179). Τα συγκεκριμένα αγγεία κοσμούνται κυρίως με παραστάσεις *προθέσεως* και σκηνές επισκέψεως στον τάφο [464], οι οποίες χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο δεύτερο μισό του 5^ου^ π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ) [465]. Σε δύο (2) πρώιμα έργα του 490-470 π.Χ. εικονίζεται η *χειραγωγία* των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον τόπο της θυσίας τους [466], ενώ μόνον σε μία (1) λευκή λήκυθο (**ΛΛ 9** - πίν. 168), η οποία χρονολογείται στο 475-450 π.Χ., εμφανίζονται οι ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής (Πίνακας Ζ). Τόσο στις παραστάσεις *προθέσεως*, όσο και στις σκηνές με θέμα την επίσκεψη στον τάφο, οι γυναικείες μορφές υπερτερούν αριθμητικά των ανδρών [467]. Στα αγγεία που απεικονίζουν την πορεία των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον θάνατο, όλες οι δευτερεύουσες μορφές είναι βεβαίως ανδρικές. Στην μεμονωμένη περίπτωση της **ΛΛ 9** (πίν. 168), όπου η πρόωρα χαμένη κόρη οδηγείται από τον ψυχοπομπό Ερμή στην λέμβο του Χάρωνος, πίσω από την παρθένο παριστάνεται μία (1) ιστάμενη γυναίκα – προφανώς η μητέρα του άτυχου κοριτσιού. Όσον αφορά επομένως στις απεικονίσεις των οικείων της νεκρής, οι γυναικείες μορφές υπερέχουν κατά πολύ των ανδρικών. Η εικονογραφία στην προκειμένη περίπτωση συνάδει προς την κοινωνική πραγματικότητα της κλασικής Αθήνας, όπου η θέση της γυναίκας στην ζωή της οικογένειας αφορούσε σε μεγάλο βαθμό στην συμμετοχή της σε τελετές άρρηκτα συνδεδεμένες με τον *οἶκο*, όπως ο γάμος και η κηδεία [468]. Οι γυναίκες είναι άλλωστε επιφορτισμένες με την φροντίδα των μελών της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των εκλιπόντων οικείων. Στην ζωή και τον θάνατο των συγγενών της, ο ρόλος της γυναίκας παραμένει αμετάβλητος και εξεχόντως σημαντικός. Όπως ακριβώς μεριμνά για τα εν ζωή μέλη του *οἴκου*, έτσι φροντίζει και

[463] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176)**, ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196)**, ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202)**, ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204)**, ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[464] Δέκα (10) από τα εν λόγω αγγεία φέρουν παραστάσεις *προθέσεως*: **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174)**, ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 16** (πίν. 176)**, ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196)**, ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201)**, ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Εννέα (9) λευκές λήκυθοι κοσμούνται με σκηνές επισκέψεως στον τάφο: **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204)**,** και **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Η **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202) αποτελεί ιδιάζουσα περίπτωση, καθώς φέρει παράσταση *προθέσεως* και σκηνή επισκέψεως στον τάφο της νεκρής.

[465] Μόνον η **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) είναι πρωιμότερη, καθώς χρονολογείται γύρω στο 460 π.Χ.

[466] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179).

[467] Στις παραστάσεις *προθέσεως* που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας εικονίζονται τριάντα πέντε (35) γυναικείες μορφές (εκτός βεβαίως της νεκρής), και μόνον δέκα (10) ανδρικές. Στις σκηνές επισκέψεως στον τάφο εμφανίζονται δεκαπέντε (15) γυναικείες μορφές, έναντι δύο (2) ανδρικών.

[468] Garland 1981, 74, 76. Holst - Warhaft 1992, 4. Rehm 1994, 8. Pomeroy 1997, 105. Garland 1998, 53. Oakley 2008, 341. Stears 2008, 148-149.

τους νεκρούς του [469]. Η προετοιμασία του σώματος των νεκρών οικείων για την *πρόθεσιν* και την ταφή είναι αποκλειστική αρμοδιότητα των γυναικών της οικογένειας [470]. Και ο νεκρικός θρήνος όμως είναι καθαρά γυναικεία υπόθεση [471]. Στην αρχαία Αθήνα μάλιστα ο γυναικείος θρήνος είχε αποκτήσει ιδιαίτερη τελετουργική σημασία, καθώς αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή διεξαγωγή της ταφής και την τέλεση των *νενομισμένων* [472]. Επιπροσθέτως, η φροντίδα των οικογενειακών τάφων και η απόδοση των καθιερωμένων προσφορών στους νεκρούς του *οἴκου* ήταν ιερό καθήκον των γυναικών της οικογένειας, οι οποίες για τον λόγο αυτό όφειλαν να επισκέπτονται τακτικά τους χώρους ταφής των θανόντων συγγενών τους [473].

1α. Αντικείμενα που κρατούν οι παραπληρωματικές μορφές

Σε δεκαεπτά (17) από τις είκοσι τρείς (23) προαναφερθείσες παραστάσεις, κάποιες από τις παραπληρωματικές μορφές που πλαισιώνουν την νεκρή κόρη φέρουν ένα (1) ή περισσότερα αντικείμενα [474]. Πρόκειται για δέκα (10) σκηνές επισκέψεως στον τάφο [475], οι οποίες χρονολογούνται στο 445-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), πέντε (5)

---

469 Vermeule 1979, 14. Havelock 1981, 112. Kurtz 1988, 147, 149. Rehm 1994, 8, 22, 28. Pomeroy 1997, 105-106.

470 Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1317-1319 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 897-904 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1138-1142 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1597-1603 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 497 (Diggle). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 119B.6-8 (Babbitt). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.468.1-2 (Beckby). Vermeule 1979, 14, 105. Kurtz 1984, 327. Keuls 1985, 129-130, 149-150. Kurtz και Boardman 1994, 57, 134. Rehm 1994, 8, 22, 33. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 140, 143.

471 Vermeule 1979, 15. Garland 1981, 76. Havelock 1981, 111. Kurtz 1984, 327. Holst - Warhaft 1992, 1-2. Fantham 1994, 76-79. Stears 2008, 143, 146, 149-151. Suter 2008, 156. Όπως θα αναφερθεί στο επόμενο κεφάλαιο (σελ. 240-241, και σημ. 1635), και οι άρρενες οικείοι των νεκρών θρηνούσαν για τον θάνατο τους, εκφράζοντας έτσι τον πόνο και την θλίψη τους. Ο δικός τους θρήνος όμως δεν είχε την εξέχουσα τελετουργική σημασία του γυναικείου θρήνου, και δεν αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή διεξαγωγή της ταφής, αφού επρόκειτο για μία αυθόρμητη και αυθεντική έκφραση οδύνης. Ένας άνδρας μπορεί να θρηνήσει έντονα, να κλάψει σιωπηλά, ή ακόμη και να μην θρηνήσει καθόλου (σημ. 749). Οι γυναίκες αντιθέτως, όφειλαν να θρηνήσουν για τους νεκρούς του *οἴκου*: Havelock 1981, 112. Just 1989, 156. Pomeroy 1997, 134. Van Wees 1998, 44. Alexiou 2002, 21. Dillon 2002, 288, 292. Oakley 2008, 336. Stears 2008, 147-151. Άλλωστε ο υπέρμετρος θρήνος και οι ακραίες εκφράσεις οδύνης δεν αποτελούσαν πρέπουσα ανδρική συμπεριφορά (σελ. 241, σημ. 1636-1637).

472 Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 686-687 (Page). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.404 (Beckby). Reiner 1938. Garland 1985, 30. Keuls 1985, 149-150. Pomeroy 1997, 107. Lynch 2001, 53-54. Alexiou 2002, 4, 6, 10-14. Dillon 2002, 288, 292.

473 Garland 1981, 71-76. Keuls 1985, 129-130. Rehm 1994, 8, 22, 28. Pomeroy 1997, 105, 108. Garland 1998, 53-54, 120. Alexiou 2002, 21. Dillon 2002, 283, 288, 292. Oakley 2004α, 30-42, 54-55, 74, 145-214. Stears 2008, 149-150. Ασφαλώς και οι άνδρες της οικογένειας επισκέπτονταν τους τάφους των νεκρών συγγενών τους φέροντας τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές, όμως οι επισκέψεις των γυναικών ήταν πολύ συχνότερες, αφού εκείνες ήταν επιφορτισμένες με την φροντίδα των τάφων. Αυτό φαίνεται και από τις σχετικές παραστάσεις των λευκών ληκύθων, όπου οι γυναικείες μορφές υπερτερούν των ανδρικών: Garland 1985, 104, 108. Oakley 2004α, 214.

474 **ΛΛ 15** (πίν. 175)**, ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196)**, ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202)**, ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204)**, ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

475 **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202)**, ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204)**, ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

παραστάσεις *προθέσεως* [476], έργα του 450-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), και τα δύο (2) πρώιμα αγγεία του 490-470 π.Χ. που απεικονίζουν την *χειραγωγία* των παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης [477]. Όλες οι συγκεκριμένες παραστάσεις αποτελούν περίπου το 38 % του συνόλου των αγγείων που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας. Οι εν λόγω παραπληρωματικές μορφές εικονίζονται συνήθως κρατώντας ένα (1) αντικείμενο. Μόνον σε τέσσερεις (4) ληκύθους του 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [478], και στην πρωιμότερη ερυθρόμορφη λουτροφόρο **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) [479], οι οικείοι της νεκρής φέρουν δύο (2) αντικείμενα. Υπάρχουν επίσης επτά (7) αγγεία του 490-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ), στα οποία περισσότερες από μία (1) παραπληρωματικές μορφές της ίδιας παράστασης απεικονίζονται κρατώντας αντικείμενα [480]. Σε όλες τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο, οι συγγενείς της πρόωρα χαμένης παρθένου φέρουν ένα (1) ή περισσότερα αντικείμενα ως νεκρικές προσφορές στην άτυχη κόρη. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει στις μισές σχεδόν παραστάσεις *προθέσεως* που μελετούμε [481].

Οι περισσότερες από τις παραπληρωματικές γυναικείες μορφές που εικονίζονται κρατώντας κάποιο αντικείμενο φέρουν αγγεία, ή κάνιστρα με ταινίες και άλλες νεκρικές προσφορές. Τα εν λόγω αγγεία εμφανίζονται σε οκτώ (8) λευκές ληκύθους του 445-400 π.Χ. με θέμα την επίσκεψη στον τάφο της νεκρής κόρης (Πίνακας Ζ) [482], και στην ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), η οποία κοσμείται με παράσταση *προθέσεως* και χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Πρόκειται για τέσσερεις (4) λουτροφόρους – υδρίες [483], μία (1) λουτροφόρο – αμφορέα (**ΛΛ ΙΙ 10** - πίν. 190), δύο (2) ληκύθους [484], δύο (2) αλάβαστρα [485], αλλά και δύο (2) εξάλειπτρα [486].

Επτά (7) από τις γυναικείες παραπληρωματικές μορφές των παραστάσεων που μελετούμε φέρουν κάνιστρα με ταινίες και άλλες νεκρικές προσφορές. Πρόκειται για έξι (6) λευκές ληκύθους του 440-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [487], και την ερυθρόμορφη υδρία **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), η οποία χρονολογείται γύρω στο 430 π.Χ. Τα συγκεκριμένα

---

[476] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200).

[477] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179).

[478] **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204).

[479] Πρόκειται για έργο του 450-425 π.Χ.

[480] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202).

[481] Σε πέντε (5) από τις ένδεκα (11) συνολικά παραστάσεις *προθέσεως* που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, κάποιες από τις γυναικείες μορφές που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη φέρουν ένα (1) ή περισσότερα αντικείμενα (βλ. ανωτ. σημ. 476).

[482] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204).

[483] **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195). Στην περίπτωση μάλιστα της **ΛΛ ΙΙ 15**, η γυναικεία μορφή που κρατά την λουτροφόρο – υδρία φέρει επίσης αλάβαστρον. Πρόκειται για την μοναδική περίπτωση παραπληρωματικής μορφής που εικονίζεται κρατώντας δύο (2) αγγεία. Ειδικότερα για την λουτροφόρο και την σημασία της στις παραστάσεις αγγείων που μελετούμε, βλ. σελ. 71-82.

[484] **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). Η γυναικεία μορφή της συγκεκριμένης ληκύθου φέρει επίσης κάνιστρο με ταινίες, ενώ εκείνη της λουτροφόρου πιθανώς κρατά ταινία στο άλλο της χέρι.

[485] **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). Για το αλάβαστρον, βλ. σελ. 54, σημ. 435, και σελ. 80, σημ. 619.

[486] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204). Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), η γυναίκα που επισκέπτεται τον τάφο φέρει ταινία στο άλλο της χέρι. Για το εξάλειπτρον, βλ. σελ. 80, σημ. 618, και σελ. 294, σημ. 1935.

[487] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 19** δεν είναι απολύτως ευδιάκριτο αν η εν λόγω γυναικεία μορφή φέρει κάνιστρο με ταινίες, ή πυξίδα.

αγγεία κοσμούνται με παραστάσεις *προθέσεως* και σκηνές επισκέψεως στον τάφο [488].

Έξι (6) από τις παραπληρωματικές μορφές των αγγείων μας, οι δύο (2) εξ αυτών ανδρικές, φέρουν ταινία [489]. Όλες οι συγκεκριμένες παραστάσεις χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ) [490], και απεικονίζουν την *πρόθεσιν* της νεκρής κόρης, ή την επίσκεψη των οικείων της στον τάφο αυτής [491]. Οι ταινίες αποτελούν το μοναδικό είδος νεκρικής προσφοράς προς τις πρόωρα χαμένες παρθένους που εικονίζεται τόσο στα χέρια ανδρικών, όσο και γυναικείων μορφών κατά την επίσκεψη τους στον τάφο, αν και οι γυναίκες που φέρουν ταινίες είναι διπλάσιες από τους άνδρες. Όπως φανερώνουν οι σχετικές παραστάσεις αττικών νεκρικών αγγείων, οι ταινίες προσφέρονται σε όλους τους νεκρούς ανεξαιρέτως, και όχι αποκλειστικά στις άγαμες κόρες [492].

Σε μία (1) παράσταση *προθέσεως* λευκής ληκύθου, η οποία χρονολογείται στο 430-420 π.Χ. (**ΛΛ ΙΙ 18** - πίν. 199), η ιστάμενη γυναικεία μορφή που απεικονίζεται επάνω από το προσκέφαλο της νεκρής κρατά *ῥιπίδα*. Η *ῥιπίς* στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιείται για να κρατήσει τα έντομα μακριά από την θανούσα που κείται στην νεκρική κλίνη [493].

Τέλος, οι ανδρικές μορφές που συνοδεύουν τις τραγικές παρθένους Ιφιγένεια και Πολυξένη στον τόπο της θυσίας τους είναι βεβαίως οπλισμένες. Πιο συγκεκριμένα, στην λευκή λήκυθο **ΛΛ 18** (πίν. 178) οι δύο (2) πολεμιστές που οδηγούν την κόρη του Αγαμέμνονος στον βωμό της Αρτέμιδος κρατούν ξίφη, ενώ οι ανδρικές μορφές της ερυθρόμορφης κύλικος **ΕΚ 1** (πίν. 179) φέρουν ξίφη, δόρατα, και σε μία (1) περίπτωση σκήπτρο.

1β. Χειρονομίες πένθους και θλίψης

Οι παραπληρωματικές μορφές των αγγείων μας χειρονομούν μόνον σε παραστάσεις *προθέσεως*, όπου οι γυναίκες θρηνούν και *ὀδύρονται* γύρω από την

[488] *Πρόθεσις* νεκρής κόρης: **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200). Επίσκεψη στον τάφο: **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194).

[489] **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Η γυναικεία μορφή της **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198) ενδεχομένως φέρει ταινία, ενώ στο άλλο της χέρι κρατά κάνιστρο.

[490] Οι εν λόγω λευκές λήκυθοι χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, με μοναδική εξαίρεση την πρωιμότερη **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), η οποία είναι έργο του 435-425 π.Χ. Η ερυθρόμορφη λουτροφόρος **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ η ερυθρόμορφη υδρία **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202) γύρω στο 430 π.Χ.

[491] *Πρόθεσις*: **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198). Επίσκεψη στον τάφο: **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[492] Βλ. ενδεικτικά, Νέα Υόρκη 75.2.6: *ARV* ^{2} 1237.17. *Add* ^{2} 352. Oakley 2004α, 118, 120, εικ. 77-78. BD αρ. 216485 (νεκρό αγόρι). Αθήνα 1757: Oakley 2004α, 123-125, εικ. 87. BD αρ. 15583 (νεκρός νέος). Βιέννη 3746: *ARV* ^{2} 998.164. *Add* ^{2} 313. Oakley 2004α, 173, 176-177, εικ. 134-135. BD αρ. 213987 (γυναικείος τάφος με *κάλαθο*). Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* ^{2} 744.1. *Para* 413. *Add* ^{2} 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194 (τάφος άρρενος). Βερολίνο 3324: *ARV* ^{2} 754.11. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 22-23, εικ. 5.3, πίν. (3049) 81-3. BD αρ. 209286 (γυναικείος τάφος). Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* ^{2} 846.190. *Add* ^{2} 297. Oakley 2004α, 77, και πίν. ΙΙ. BD αρ. 212338 (νεκρός νέος). Βοστώνη 10.220: *ARV* ^{2} 854.170. *Add* ^{2} 297. De Cesare 1997, 68, εικ. 21. BD αρ. 212318 (γυναικείος τάφος). Αθήνα 1822: *ARV* ^{2} 1229.22. *Add* ^{2} 351. Oakley 2004α, 160-161, εικ. 120-121, 165, 175, και εικ. 133. BD αρ. 216363 (τάφος νέου). Βερολίνο F 2678: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 49, εικ. 6, εικ. 16.1, πίν. (3074) 33.1-5. BD αρ. 1006345 (νεκρή γυναίκα). Νέα Ορλεάνη, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* ^{2} 1230.44. *Add* ^{2} 351. Miller 1997, πίν 139. BD αρ. 216385 (παιδικός τάφος). Μόναχο S 66: *ARV* ^{2} 1102.1. *Para* 451. *Add* ^{2} 329. Shapiro 1991, 648, εικ. 18. BD αρ. 216154 (νεκρός νέος).

[493] Flacelière 1991, 105. Oakley 2004α, 12.

νεκρική κλίνη τραβώντας τα μαλλιά τους, χτυπώντας την κεφαλή τους, ακουμπώντας το χέρι στην κεφαλή ή το πρόσωπο, και απλώνοντας τα χέρια τους προς την νεκρή, ενώ οι άνδρες εικονίζονται περισσότερο συγκρατημένοι, αποδίδοντας με το υψωμένο δεξί χέρι τον ύστατο χαιρετισμό στην πρόωρα χαμένη κόρη, ή ακουμπώντας το ένα (1) τους χέρι στην κεφαλή, εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους [494]. Ειδικότερα όμως για τις απεικονίσεις των οικείων της νεκρής παρθένου κατά την *πρόθεσιν* θα γίνει λόγος παρακάτω [495].

2. Θεραπαινίδες και τροφοί:

Εν αντιθέσει με τους οικείους των νεκρών παρθένων, οι δούλες εμφανίζονται σπάνια στις σκηνές των αγγείων που μελετούμε. Πιο συγκεκριμένα, μόνον σε τρείς (3) παραστάσεις εικονίζεται η θεραπαινίδα, ή η τροφός της *ἀώρου* νεκρής κόρης. Πρόκειται για την ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), και δύο (2) ακόμη λευκές ληκύθους [496], όλες τους έργα του 460-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ) και βέβαιες περιπτώσεις απεικονίσεων αγάμων κορών. Τα εν λόγω αγγεία αποτελούν μόλις το 6,6 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, ενώ οι νεκρές που παριστάνονται σε αυτά συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων [497]. Η λευκή λήκυθος **ΛΛ 10** (πίν. 169) είναι η μοναδική στην οποία εικονίζεται η θεραπαινίδα της νεκρής κόρης [498]. Σε αυτήν, ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την πρόωρα χαμένη παρθένο στην λέμβο του Χάρωνος, κρατώντας την από το χέρι. Πίσω της διακρίνεται μία (1) μικρή θεραπαινίς, η οποία κρατά εξάλειπτρον [499]. Το μικρό μέγεθος της υπηρέτριας φανερώνει το νεαρόν της ηλικίας της, ενδέχεται όμως να αποτελεί επίσης ένδειξη κατώτερης κοινωνικής θέσεως [500]. Στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων, οι θεραπαινίδες συνοδεύουν συνήθως τις νυμφευμένες γυναίκες.

Στην δεύτερη λήκυθο (**ΛΛ 14** - πίν. 173), η οποία φέρει σκηνή επισκέψεως στον τάφο, η τροφός της αγάμου κόρης θρηνεί σπαρακτικά, γονατισμένη στον τάφο της άτυχης κοπέλας που εμφανίζεται στην άλλη πλευρά του τύμβου κρατώντας το αγαπημένο της κατοικίδιο [501]. Ως τροφός της νεκρής παρθένου ερμηνεύεται και η ιστάμενη γυναικεία μορφή που εικονίζεται στην παράσταση *προθέσεως* της

[494] Όπως επισημαίνει ο Oakley, στις αττικές λευκές ληκύθους οι άρρενες οικείοι των θανόντων είναι περισσότερο εκδηλωτικοί από τις ανδρικές μορφές πενθούντων συγγενών που εικονίζονται στις ερυθρόμορφες και μελανόμορφες παραστάσεις *προθέσεως*: Oakley 2004α, 86. Βλ. επίσης, Havelock 1981, 111-113.

[495] Βλ. σελ. 107-117, όπου εξετάζονται ειδικά οι παραστάσεις *προθέσεως*.

[496] **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 14** (πίν. 173).

[497] Βλ. σελ. 32-33.

[498] Στις λευκές ληκύθους οι θεραπαινίδες συνοδεύουν συνήθως τις νυμφευμένες γυναίκες: π.χ. Αθήνα 12770: *ARV* ^{2} 743.7. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.5, πίν. (034) 2.8. BD αρ. 209188. Αθήνα 12771: *ARV* ^{2} 1561. *Para* 521. *Add* ^{2} 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.5, πίν. (035) 3.3.5. BD αρ. 209182. Βερολίνο 3137: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 31-33, εικ. 9.2, πίν. (3059, 3064) 18.1-6, 23.5. BD αρ. 30251. Bologna PU363: *ARV* ^{2} 1008,2. Oakley 1997, πίν. 146C-D. BD αρ. 214114.

[499] Για το εξάλειπτρον, βλ. σελ. 80, σημ. 618, και σελ. 294, σημ. 1935.

[500] Beaumont 1994, 84, 88. Beaumont 1995, 340. Pomeroy 1997, 128-129. Beaumont 2003, 60. Για το μικρό μέγεθος των θεραπαινίδων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. σελ. 248, και σημ. 1668-1669.

[501] Για την ερμηνεία της συγκεκριμένης γυναικείας μορφής ως θρακιώτισσας τροφού, βλ. Oakley 2004α, 158, 164. Πρόκειται για την μοναδική από τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο της νεκρής κόρης όπου η παραπληρωματική μορφή δεν φέρει κάποιο αντικείμενο ως προσφορά στην θανούσα. Προφανώς εδώ δίδεται έμφαση στον θρήνο της πενθούσας τροφού.

ερυθρόμορφης λουτροφόρου - υδρίας **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) να αγκαλιάζει τρυφερά την στολισμένη με *πλανίδα* κεφαλή της νεαρής κόρης [502]. Ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί συνέδεαν τις τροφούς με τα παιδιά που ανέθρεφαν, όπως φανερώνουν σχετικά επιτύμβια επιγράμματα [503]. Αυτό είναι εξάλλου εμφανές και στα δύο (2) αγγεία μας. Η οδύνη και ο σπαραγμός της τροφού που θρηνεί και *ὀδύρεται* στον τάφο της αγαπημένης παρθένου, όπως επίσης η τρυφερότητα και βαθιά θλίψη της τροφού που αγκαλιάζει με αγάπη την κεφαλή της νεκρής κόρης, υπογραμμίζουν με τρόπο μοναδικό την πολύ ιδιαίτερη σχέση τους με το κορίτσι που ανέθρεψαν, και τον πόνο τους για την πρόωρη απώλεια του. Ταυτόχρονα βεβαίως, η παρουσία της τροφού παραπέμπει σε νεκρό άτομο νεαρής ηλικίας, και εν προκειμένω σε άγαμη κόρη που δεν έχει ακόμη εγκαταλείψει τον πατρικό *οἶκο*, δίδοντας έτσι ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της. Η εμφάνιση των θεραπαινίδων και των τροφών στις συγκεκριμένες παραστάσεις αγγείων παραπέμπει στον πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας [504], και αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία, την οποία η θανούσα εγκαταλείπει πλέον οριστικά για να μεταβεί στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα [505]. Οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι απεικονίζονται έτσι εξιδανικευμένες, ως κόρες καλών και εύπορων αθηναϊκών οικογενειών. Επιπροσθέτως, η μορφή της αφοσιωμένης τροφού που βιώνει την απώλεια της νεκρής κοπέλας το ίδιο έντονα με τους πενθούντες οικείους της, προβάλλει την ιδανική εικόνα μίας πραγματικά ενωμένης και ισχυρής οικογένειας, και κατά συνέπεια ενός *οἴκου* που ευημερεί [506].

3. Κατοικίδια πτηνά

Μόνον σε δύο (2) λευκές ληκύθους του 445-400 π.Χ., οι οποίες αποτελούν μόλις το 4,5 % του συνόλου των παραστάσεων που μελετούμε, εικονίζονται πτηνά πλησίον της νεκρής κόρης. Η εξαιρετικά αμφίβολη λήκυθος **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), έργο του 445-425 π.Χ., κοσμείται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο. Στο εν λόγω αγγείο η νεκρή παριστάνεται καθήμενη κοντά στον τάφο της, ίσως σε *κλισμό* [507]. Στα πόδια της διακρίνεται ένα (1) μεγαλόσωμο πτηνό (μικρός ερωδιός, πάπια, ή χήνα). Στις λευκές ληκύθους, η εικόνα αυτή της καθήμενης γυναικείας μορφής που συνοδεύεται από το κατοικίδιο πτηνό της είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σε σκηνές γυναικωνίτη [508]. Αν

---

[502] Για την ερμηνεία της εν λόγω μορφής ως τροφού από την Θράκη, βλ. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13 – III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. Buschor 1941, 16. Garland 1985, 27, 141. Oakley 2004β, 50.

[503] *IG II* [2] 7873. *IG II* [2] 9112. Clairmont 1970, αρ. 18, αρ. 25, αρ. 53. Oakley 2004α, 158, 164, 230. Oakley 2008, 341. Tsagalis 2008, 101-108. Για τις τροφούς, βλ. Golden 1990, 147-149, 151-153. Schulze 1998. Oakley 2000, 244-245. Για τις φημισμένες τροφούς της Θράκης, βλ. Miller 1997, 82. Bäbler 1998. Τσιαφάκη 1998. Oakley 2000, 242-245. Tsiafakis 2000, 372-376. Oakley 2004α, 164.

[504] Sourvinou – Inwood 1996, 330.

[505] Όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 68), την ίδια ακριβώς σημασία έχει και ο αναρτημένος *σάκκος* της **ΛΛ 10** (πίν. 169), ο οποίος εικονίζεται στο βάθος της παράστασης.

[506] Oakley 2000, 246-247. Μέλη του *οἴκου* ήταν άλλωστε και οι δούλοι: ᾿Αριστοτέλους Πολιτικά 1253b. Lacey 1968, 15. Pomeroy 1997, 21-22. Oakley 2000, 246-247. DuBois 2003, 196. Sutton 2004, 328, 332, 344.

[507] Η συγκεκριμένη παράσταση δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Σώζεται μόνον ένα τμήμα αυτής, στο οποίο εικονίζεται μία (1) γυναικεία μορφή που επισκέπτεται τον τάφο κρατώντας λουτροφόρο. Η νεκρή δεν διακρίνεται σχεδόν καθόλου.

[508] Πρβλ. Οξφόρδη 549 (1895.73): *ARV* [2] 747.27, 1595. Oakley 2004α, 19, 21, αρ. 24, 23, εικ. 3. BD αρ. 209229. Ρόδος, Αρχ. Μουσείο 11902: *ARV* [2] 687.210. *CVA*, Rodi, Museo Archeologico Dello Spedale Dei Cavalieri 2, III.I.A.3, πίν. (499) 1.3. BD αρ. 208168. Αθήνα, Βλαστός: *ARV* [2] 747.24. BD αρ. 209226. Ρώμη, Αγορά Αρχαιοτήτων: Oakley 1997, πίν. 94. BD αρ. 19882. Γερμανία, Ιδιωτική

πράγματι η θανούσα απεικονίζεται καθήμενη σε *κλισμό*, τότε πρόκειται για σύνθετη παράσταση, η οποία συνδυάζει την σκηνή επισκέψεως στον τάφο με εικονογραφικά στοιχεία που παραπέμπουν σε οικιακές παραστάσεις [509], εικονίζοντας έτσι την νεκρή ως καθήμενη Αθηναία δέσποινα [510]. Στην δεύτερη λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), η οποία χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος και φέρει παράσταση *προθέσεως*, διακρίνεται μία (1) πάπια κάτω από την νεκρική κλίνη. Πρόκειται για συνήθη πρακτική του Ζωγράφου των Τριγλύφων, στον οποίο αποδίδεται το συγκεκριμένο αγγείο [511]. Η πάπια στην προκειμένη περίπτωση έχει προφανώς την σημασία του αγαπημένου κατοικιδίου της νεκρής, και χρησιμοποιείται από τον αγγειογράφο για να γεμίσει τον κενό χώρο που υπάρχει κάτω από την κλίνη [512]. Παράλληλα όμως, η παρουσία της υπογραμμίζει το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της νεαρής κυρίας της, υπενθυμίζοντας ότι η άτυχη κοπέλα δεν θα παίξει ποτέ ξανά μαζί της. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, η *πρόθεσις* λάμβανε χώρα στην οικία των θανόντων [513]. Δεν θα πρέπει επομένως να μας ξενίζει η παρουσία ενός οικόσιτου πτηνού σε μία σκηνή που εκτυλίσσεται στον χώρο της οικίας [514]. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων τα κατοικίδια πτηνά εικονίζονται επίσης πλησίον νυμφευμένων γυναικών, και κατά συνέπεια δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις άγαμες κόρες [515].

Ε) Ταφικά *σήματα* και αναρτημένα αντικείμενα σε παραστάσεις ληκύθων

1. Ταφικά *σήματα*

Ο τάφος της αγάμου κόρης εικονίζεται σε δώδεκα (12) από τις λευκές ληκύθους που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [516]. Ο αριθμός αυτός ενδεχομένως ανέρχεται σε δεκατέσσερεις (14), καθώς οι μεγάλου μεγέθους λήκυθοι που διακρίνονται πλησίον της νεκρής σε δύο (2) ακόμη παραστάσεις του 425-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), πιθανώς αποτελούν επίσης *σήματα* τάφων [517]. Όλα τα εν λόγω αγγεία χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ), και απαρτίζουν περίπου το 31 % του συνόλου των παραστάσεων που μελετούμε. Όπως είναι φυσικό, πρόκειται ως επί το πλείστον για σκηνές επισκέψεως στον τάφο [518]. Τέσσερεις (4)

Συλλογή 74: Oakley 2004α, 36, αρ. 43, 43, 46, 47, εικ. 18. BD αρ. 19742. Για τα κατοικίδια πτηνά των γυναικών στην αττική αγγειογραφία, βλ. Lewis 2002, 161-166.

[509] Oakley 2004α, 85, 187-191, 214, 223-224, 225-226, 230.

[510] Για τον λόγο αυτό θεωρώ ότι πρόκειται για εξαιρετικά αμφίβολη παράσταση, καθώς αν όντως η νεκρή απεικονίζεται κατά τον τρόπο αυτόν, τότε είναι πιθανότερο να πρόκειται για νυμφευμένη γυναίκα. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 77-82.

[511] Oakley 2004α, 84.

[512] Πρβλ. Αθήνα 990 (2754): Coldstream 1968, 41, 1a, πίν. 8b. BD αρ. 9018158. Hanfmann 1957, 71.

[513] Βλ. σελ. 107-108, σημ. 833.

[514] Για τα πτηνά ως κατοικίδια ζώα στην αρχαία Ελλάδα, βλ. σελ. 180, σημ. 1312.

[515] Βλ. ανωτ. σημ. 508.

[516] **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Οι **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), και **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) είναι όμως εξαιρετικά αμφίβολες ως προς το αν πράγματι πρόκειται για άγαμη κόρη. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 77-82. Για τις απεικονίσεις ταφικών *σημάτων* στις παραστάσεις των αττικών λευκών ληκύθων, βλ. Nakayama 1977. Oakley 2004α, 191-203, 214.

[517] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197).

[518] Εννέα (9) από τις δεκατέσσερεις (14) αυτές ληκύθους φέρουν σκηνές επισκέψεως στον τάφο: **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

από τις συγκεκριμένες ληκύθους όμως φέρουν παραστάσεις στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων, Ερμής, και ο γενειοφόρος φτερωτός δαίμονας του Κάτω Κόσμου [519], ενώ σε μία (1) ακόμη λήκυθο απεικονίζεται η *πρόθεσις* της νεκρής παρθένου (**ΛΛ ΙΙ 16** - πίν. 197). Σε εννέα (9) περιπτώσεις ο τάφος της αγάμου κόρης σημαίνεται από επιτύμβια στήλη [520], ενώ μόνον σε μία (1) σκηνή επισκέψεως στον τάφο εικονίζεται τύμβος, επί του οποίου έχει μάλιστα τοποθετηθεί λουτροφόρος – υδρία στολισμένη με κλάδους φυτών [521]. Στην λευκή λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), η οποία απεικονίζει την *πρόθεσιν* της νεκρής, δύο (2) μεγάλου μεγέθους λήκυθοι διακρίνονται στο βάθος της παράστασης. Δεν μπορούμε να πούμε με απόλυτη βεβαιότητα αν πρόκειται για μαρμάρινα *σήματα* τάφου, ή για μεγάλες πήλινες ληκύθους που χρησιμοποιούνται κατά την *πρόθεσιν*. Είναι όμως πολύ πιθανό να ισχύει το πρώτο [522], γεγονός που παραπέμπει βεβαίως σε σύνθετη παράσταση, η οποία συνδυάζει την σκηνή *προθέσεως* με την απεικόνιση των μαρμάρινων ληκύθων που θα χρησιμοποιηθούν για την σήμανση του τάφου της άτυχης παρθένου. Στην περίπτωση της **ΛΛ 5** (πίν. 164), μία (1) λήκυθος εμφανίζεται πλησίον της νεκρής κόρης, η οποία ετοιμάζεται να επιβιβασθεί στην λέμβο του Χάρωνος. Η παράσταση δεν διατηρείται καλά στο σημείο αυτό, και δεν διακρίνονται περισσότερες λεπτομέρειες. Το μέγεθος του συγκεκριμένου αγγείου που εικονίζεται πίσω από την ιστάμενη παρθένο δεν είναι το ίδιο μεγάλο με εκείνο των ληκύθων της **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), είναι όμως αρκετά μεγαλύτερο από αυτό των ληκύθων που βλέπουμε να προσφέρονται στους τάφους των νεκρών σε σχετικές παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας [523]. Είναι επομένως πιθανό η εν λόγω λήκυθος να αποτελεί το *σῆμα* του τάφου της πρόωρα χαμένης παρθένου, εφόσον μάλιστα υπάρχουν και άλλες Χαρώνειες παραστάσεις στις οποίες απεικονίζεται ο τάφος του νεκρού ατόμου [524].

---

[519] **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

[520] **ΛΛ 12** (πίν. 171): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος C-II. **ΛΛ 13** (πίν. 172): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος GB-III. **ΛΛ 17** (πίν. 177): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος D-I. **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος B-V. **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191): η παράσταση έχει ξεθωριάσει σε μεγάλο βαθμό, και δεν διακρίνεται ο τύπος της στήλης. **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος B-IV. **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος GB-III. **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος D-III. **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205): Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος E-V. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για ληκύθους με θέμα την επίσκεψη στον τάφο, εκτός από τις **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), και **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), στις οποίες εμφανίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Ερμής, φτερωτός δαίμων, και Χάρων, αντίστοιχα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ταφικό *σῆμα* που εικονίζεται στην **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), καθώς επιστέφεται από λουτροφόρο – αμφορέα πλαισιωμένη από δύο (2) αλάβαστρα, και μία (1) επιτύμβια στήλη (Nakayama 1977, 279, πίν. I, τύπος B-I).

[521] **ΛΛ 14** (πίν. 173). Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων εικονίζονται ταφικά *σήματα* στολισμένα με κλάδους φυτών: Αθήνα 1935: *ARV* [2] 1227.1. *Para* 466. *Add* [2] 350. Τιβέριος 1996, 230, εικ. 216. BD αρ. 216329. Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581. Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 21.3.5-6 (Ziegler). Garland 1985, 116. Garland 1998, 120. Oakley 2004α, 205, και σημ. 129-130. Τα φυτά είναι σύμβολα γονιμότητος, και κατά συνέπεια συνδέονται με τον υποχθόνιο κόσμο και τους νεκρούς. Ταυτόχρονα όμως συμβολίζουν την αναγέννηση της ζωής, και την ελπίδα για την συνέχιση του *οἴκου*: Garland 1985, 116. Oakley 2004α, 205. Για την σχέση των νεκρών με την γονιμότητα: Ἱπποκράτους *Περί Διαίτης* 92.3-4 (Littré): « ἀπὸ γὰρ τῶν ἀποθανόντων αἱ τροφαὶ καὶ αὐξήσιες καὶ σπέρματα γίνονται ». Φωτίου *Λεξικόν* Α 1993 (Theodoridis).

[522] Όπως παρατηρεί ο Oakley, το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος των αγγείων σε παραστάσεις *προθέσεως* του Ζωγράφου των Τριγλύφων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι πρόκειται για ζευγάρι ληκύθων, ακριβώς όπως συνέβαινε συχνά με τις μαρμάρινες ληκύθους που σήμαιναν τους τάφους στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, συνηγορεί υπέρ της πρώτης ερμηνείας: Oakley 2004α, 85.

[523] Για την προσφορά ληκύθων στους τάφους, βλ. σελ. 21, σημ. 176.

[524] Πρβλ. **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Αθήνα 1757: Oakley 2004α, 123-125, εικ. 87. BD αρ. 15583. Αθήνα 1758: *ARV* [2] 1241,1. Riezler 1914, εικ. 66. BD αρ. 216735. Βερολίνο F 2680: *ARV* [2] 1385,1. Oakley 2004α, 111, αρ. 52, εικ. 85. BD αρ. 217827. Κοπεγχάγη (NM) 729: *ARV* [2] 1377,13. *CVA*, Copenhagen,

Δεν γνωρίζουμε βεβαίως αν πρόκειται για πήλινο ή μαρμάρινο ταφικό *σῆμα*. Μοναδική είναι η περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), στην οποία ο τάφος σημαίνεται από δένδρο, όπως φανερώνουν οι ταινίες που είναι δεμένες στα κλαδιά του, η γονατιστή γυναικεία μορφή που θρηνεί πλησίον αυτού, και η δεύτερη γυναίκα που φέρει ταφικές προσφορές. Όσον αφορά στην λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), η κακή κατάσταση της γραπτής παραστάσεως της δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε πως σημαίνεται ο τάφος της νεκρής.

2. Αναρτημένα Αντικείμενα

Σε οκτώ (8) από τις λευκές ληκύθους που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας εικονίζονται αναρτημένα αντικείμενα στο βάθος της παράστασης [525]. Τα εν λόγω αγγεία αποτελούν περίπου το 19,5 % του συνόλου των ληκύθων που μελετούμε, και χρονολογούνται στο 440-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Στην πλειονότητα τους κοσμούνται με παραστάσεις *προθέσεως* και σκηνές επισκέψεως στον τάφο, ενώ μόνον σε μία (1) περίπτωση εμφανίζονται οι ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής [526]. Τα αναρτημένα αντικείμενα που απεικονίζονται σε σκηνές *προθέσεως* αγάμων κορών είναι κυρίως ταινίες ή / και στεφάνι [527] - παραδοσιακά δείγματα σεβασμού και ευλάβειας προς τους νεκρούς [528]. Σε μία (1) από τις παραστάσεις *προθέσεως* των ληκύθων μας διακρίνεται αναρτημένο κάτοπτρο στο βάθος της παράστασης (**ΛΛ 15** - πίν. 175). Κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα, τα κάτοπτρα εμφανίζονται συχνά σε σκηνές γυναικωνίτη, ενώ συνδέονται άμεσα με τον καλλωπισμό των γυναικών και τον στολισμό της νύφης εν όψει του γάμου της [529]. Στην προκειμένη περίπτωση επομένως, το κάτοπτρο παραπέμπει στον οικιακό χώρο των γυναικών, δηλαδή τον γυναικωνίτη. Την ίδια ακριβώς σημασία έχει το αναρτημένο κάτοπτρο που εικονίζεται στην λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), η οποία έχει ως θέμα την προετοιμασία των γυναικών της οικογένειας εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως στους τάφους των νεκρών του *οἴκου*. Όσον αφορά στις παραστάσεις που απεικονίζουν καθ' εαυτήν

National Museum 4, 134, πίν. (175) 172.4A.4B. BD αρ. 217673. Νέα Υόρκη 75.2.6: *ARV* [2] 1237.17. *Add* [2] 352. Oakley 2004α, 118, 120, εικ. 77-78. BD αρ. 216485.

[525] **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[526] *Πρόθεσις* νεκρής: **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Επίσκεψη στον τάφο: **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194). Ψυχοπομποί: **ΛΛ 10** (πίν. 169).

[527] **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[528] Rohde 1925, 164. Kurtz και Boardman 1994, 134, 138. Για τις ταινίες, βλ. σελ. 55, σημ. 443. Για τα στεφάνια στην τελετή της ταφής και την ταφική λατρεία: Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 599-604 (Coulon). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1141-1144 (Diggle). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 11.1-6 και 12 (Harmon). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 573.1-4 (Schwartz). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.53.18.8-9 (Hense). Ἀριστοφάνους *Ἐκκλησιάζουσαι* 537-538 (Ussher). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 601.1-3 (Dübner): « ἐδίδοτο τοῖς νεκροῖς ... καὶ στέφανος ὡς τὸν βίον διηγωνισμένοις ». Βλ. ενδεικτικά, Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581. Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* [2] 744.1. *Para* 413. *Add* [2] 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194. Αθήνα 1929: *ARV* [2] 743.5. *Add* [2] 139. Oakley 2004α, 33, εικ. 13. BD αρ. 209186. Λονδίνο 1928.2-13.1: *ARV* [2] 746.4. *Add* [2] 284. Boardman 1989, εικ. 253. BD αρ. 209204. Mainz, Gutenberg Universität 131: *CVA*, Mainz, Universität 2, 41, 11.2, πίν. (3113) 24.4-7. BD αρ. 43234. Αθήνα 1982: *ABL* 267.12, 171, 173, 175-177, 191, πίν. 51.4, 52.1. *ARV* [2] 751.1. *Add* [2] 285. BD αρ. 209259. Επίσης, Fairbanks 1907, 354. Ferrari και Ridgway 1979, 80. Vermeule 1979, 13. Garland 1985, 26, 39. Seaford 1987, 107. Ferguson 1989, 127. Burkert 1993, 402. Rehm 1994, 22. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11-12, 13, 204-205.

[529] Πωλογιώργη 2007, 163, και σημ. 45. Για τα κάτοπτρα, βλ. σελ. 188-190, και σημ. 1368, 1376, 1379.

την επίσκεψη στον τάφο, δεν είναι πάντα εύκολο να διακρίνουμε αν τα εικονιζόμενα αναρτημένα αντικείμενα αποτελούν ταφικές προσφορές, ή πρόκειται για εικονογραφικά στοιχεία που παραπέμπουν σε οικιακές σκηνές [530]. Στην περίπτωση της ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), η *στλεγγίς* [531] και οι ταινίες που διακρίνονται επάνω ακριβώς από την επίστεψη του ταφικού *σήματος* πιθανότατα αποτελούν ταφικές προσφορές. Αντιθέτως, ο αναρτημένος *σάκκος* της **ΛΛ 17** (πίν. 177) ενδεχομένως παραπέμπει σε οικιακή σκηνή, και επομένως πρόκειται για σύνθετη παράσταση [532]. Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στην λήκυθο **ΛΛ 10** (πίν. 169), όπου επίσης εικονίζεται αναρτημένος *σάκκος*, αν και πρόκειται για σκηνή *χειραγωγίας* της νεκρής κόρης από τον ψυχοπομπό Ερμή, ο οποίος την οδηγεί στην λέμβο του Χάρωνος. Είναι συνεπώς προφανές ότι πρόκειται για σύνθετη παράσταση, στην οποία η *χειραγωγία* της πρόωρα χαμένης παρθένου συνδυάζεται με το συγκεκριμένο εικονογραφικό στοιχείο που παραπέμπει σε οικιακή σκηνή. Η χρήση τέτοιων εικονογραφικών στοιχείων σε παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την επίσκεψη στον τάφο ή τους μυθικούς ψυχοπομπούς, αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία, την οποία η νεκρή κόρη εγκαταλείπει πλέον οριστικά για να μεταβεί στον υποχθόνιο *οἶκο* του Πλούτωνα [533].

Ζ) Είδωλα

Οι μικρές φτερωτές μορφές που συχνά εικονίζονται σε νεκρικές παραστάσεις λευκών ληκύθων εμφανίζονται στην αττική αγγειογραφία από τον 6^{ο} π.Χ. αιώνα [534]. Πρόκειται για τις ψυχές των νεκρών - « βροτῶν εἴδωλα καμόντων », όπως τις ονομάζει ο Όμηρος [535]. Κατά τον 5^{ο} π.Χ. αιώνα, η απεικόνιση των ειδώλων αφορά ως επί το πλείστον σε σκηνές λευκών ληκύθων με θέμα τους μυθικούς ψυχοπομπούς, την *πρόθεσιν* των θανόντων, και την επίσκεψη στον τάφο [536]. Στην περίπτωση των αγγείων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, τα είδωλα εμφανίζονται σε πέντε (5) μόνον ληκύθους [537], οι οποίες χρονολογούνται στο 475-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [538]. Τρία (3) από τα εν λόγω αγγεία, πρωιμότερα έργα του 475-440 π.Χ., φέρουν παραστάσεις *χειραγωγίας* της νεκρής κόρης από τον Χθόνιο Ερμή [539]. Τα υπόλοιπα

---

[530] Fairbanks 1907, 351. Oakley 2004α, 187, 189.

[531] Για την *στλεγγίδα*, βλ. σελ. 89, σημ. 688, 691.

[532] Για τον *σάκκο*, βλ. σελ. 188, σημ. 1371. Επίσης, Fairbanks 1907, 351. Sourvinou – Inwood 1996, 333. Oakley 2004α, 187-191. Για τις σύνθετες παραστάσεις που παραπέμπουν σε οικιακές σκηνές, βλ. σελ. 92-93, 122.

[533] Oakley 2004α, 191. Επίσης, βλ. σελ. 92-93, 122.

[534] Oakley 2004α, 212. Δήλος, Αρχ. Μουσείο Β6137.546: *ABV* 378.257. *Para* 163. *Add* [2] 100. Ζαφειροπούλου 1998, 49, 247, αρ. 31. BD αρ. 302338.

[535] Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse).

[536] Για τα είδωλα που εικονίζονται στις παραστάσεις αττικών αγγείων, βλ. Fairbanks 1914, 232. Riezler 1914, 23-25. Felten 1975, 42-45. Kurtz 1975, 52, 214. Vermeule 1979, 9, 30-32, 212-213. Siebert 1981. Peifer 1989. Díez de Velasco 1995, 73-91. Sourvinou – Inwood 1996, 336-337. *LIMC* VIII (1997), λ. Eidola, 566-570 (R. Vollkommer). Bardel 2000, 141-144, 147-151, 158. Oakley 2004α, 212-213.

[537] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199).

[538] Μετά το 420 π.Χ., τα είδωλα σταματούν σχεδόν να εμφανίζονται στις παραστάσεις λευκών ληκύθων: Oakley 2004α, 212.

[539] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170). Στις δύο (2) πρώτες, ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την νεκρή παρθένο στην λέμβο του Χάρωνος. Στην **ΛΛ 11** (πίν. 170) όμως δεν εικονίζεται ο πορθμεύς των νεκρών.

δύο (2) χρονολογούνται στο 430-420 π.Χ., και κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* [540]. Ο αριθμός των ειδώλων που εικονίζονται στις ληκύθους μας ποικίλλει: σε δύο (2) περιπτώσεις απεικονίζεται ένα (1) μόνον είδωλο [541], ενώ στις λοιπές παραστάσεις που εξετάζουμε ο αριθμός τους αυξάνεται σε δύο (2), τρία (3), ή ακόμη και οκτώ (8) [542]. Με εξαίρεση επομένως την **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), η οποία φέρει σκηνή *προθέσεως*, ο μεγαλύτερος αριθμός ειδώλων εμφανίζεται στις Χαρώνειες παραστάσεις μας [543]. Αρκετά συχνά οι μικρές φτερωτές ψυχές των λευκών ληκύθων απεικονίζονται σε χαρακτηριστική στάση θρήνου, με το ένα (1) χέρι στην κεφαλή, και το άλλο χέρι προτεταμένο [544], ακριβώς όπως οι θρηνούσες γυναικείες μορφές που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη κατά την *πρόθεσιν*, ή επισκέπτονται τους τάφους των νεκρών οικείων τους [545]. Ενίοτε μάλιστα φέρουν κάποιο αντικείμενο [546] - στην περίπτωση των ληκύθων μας μία (1) ταινία [547], και μία (1) λουτροφόρο [548]. Και στις δύο (2) παραστάσεις *προθέσεως* (**ΛΛ 16** - πίν. 176, **ΛΛ ΙΙ 18** - πίν. 199) τα είδωλα που εικονίζονται επάνω από την νεκρική κλίνη θρηνούν. Στην λήκυθο **ΛΛ 8** (πίν. 167), η οποία φέρει Χαρώνεια παράσταση και απεικονίζει ένα μικρό πλήθος οκτώ (8) ειδώλων, κάποια εξ αυτών θρηνούν, ενώ τα υπόλοιπα φτερουγίζουν γύρω από την λέμβο του Χάρωνος και τις όχθες του Αχέροντος. Με σκηνές *χειραγωγίας* της νεκρής κόρης από τον ψυχοπομπό Ερμή κοσμούνται επίσης οι λήκυθοι **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ 11** (πίν. 170), στις οποίες εμφανίζονται οι μικρές φτερωτές ψυχές που κρατούν αντικείμενα [549]. Βλέπουμε μάλιστα ότι οι παραστάσεις στις οποίες τα εικονιζόμενα είδωλα φέρουν κάποιο αντικείμενο χρονολογούνται στο 475-450 π.Χ., και είναι πρωιμότερες εκείνων που απεικονίζουν είδωλα να θρηνούν, καθώς οι τελευταίες είναι έργα του 440-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ).

Στις περιπτώσεις όπου μία (1) μικρή φτερωτή ψυχή εμφανίζεται ακριβώς επάνω από το νεκρό άτομο, πρόκειται πιθανώς για το είδωλο αυτού [550]. Και οι δύο (2) παραστάσεις *προθέσεως* που εξετάζουμε εδώ απεικονίζουν ένα (1) είδωλο που θρηνεί ακριβώς επάνω από την νεκρή κόρη [551]. Είναι επομένως πολύ πιθανό οι μικρές αυτές φτερωτές μορφές να αντιπροσωπεύουν τις ψυχές των νεκρών παρθένων, οι οποίες θρηνούν για το πρόωρο ταξίδι τους στον Κάτω Κόσμο, ακριβώς όπως ο Έκτορας των

---

540 **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199).

541 **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 16** (πίν. 176).

542 Δύο (2) είδωλα εικονίζονται στην **ΛΛ 9** (πίν. 168), τρία (3) στην **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), και οκτώ (8) στην **ΛΛ 8** (πίν. 167).

543 **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168).

544 **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). Fairbanks 1907, 348. Sourvinou – Inwood 1996, 337. Oakley 2004α, 113.

545 Παραδείγματος χάριν, **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΛΛ 16** (πίν. 176). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200). **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201). Αθήνα 1955: *ARV* ^{2} 1372.4. *Add* ^{2} 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9-III.J.BCD.10, πίν. (043, 044) 11.5, 12.4-6. BD αρ. 217602. Τορόντο 378 (919.5.53): *ARV* ^{2} 1234.26. *Add* ^{2} 352. BD αρ. 216447. Harvard 1952.75: *ARV* ^{2} 1376.1. BD αρ. 217659. Basel, Antikenmuseum BS 1958.170: *ARV* ^{2} 1230.32. *Add* ^{2} 351. *CVA*, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 3, 77, πίν. (359, 362) 47.7-8, 50.3-4. BD αρ. 216373. Νέα Υόρκη 22.139.10: *ARV* ^{2} 1236. *Add* ^{2} 352. BD αρ. 216468. Βλ. επίσης, Sourvinou – Inwood 1996, 337. Oakley 2004α, 113, 212.

546 Fairbanks 1907, 348. Oakley 2004α, 212.

547 **ΛΛ 11** (πίν. 170). Για τις ταινίες, βλ. σελ. 55, σημ. 443, και σελ. 207, σημ. 1483.

548 **ΛΛ 9** (πίν. 168). Για την λουτροφόρο και την σημασία της στην συγκεκριμένη παράσταση, βλ. σελ. 71-82.

549 Στην περίπτωση της **ΛΛ 9** (πίν. 168), μόνον ένα (1) από τα δύο (2) εικονιζόμενα είδωλα φέρει αντικείμενο, και πιο συγκεκριμένα λουτροφόρο.

550 Πρβλ. Νέα Υόρκη 1989.281.72: Oakley 2004α, πίν. VIII. BD αρ. 1140. Marburg, Philipps Universität 1016: *ARV* ^{2} 1233.19. *Add* ^{2} 352. Oakley 1997, πίν. 121A-B. BD αρ. 216416. Μόναχο 2783: *ARV* ^{2} 1373.11. BD αρ. 217635. Επίσης, Oakley 2004α, 212-213.

551 **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199).

ομηρικών επών [552]. Στην περίπτωση της **ΛΛ 9** (πίν. 168), το είδωλο που φέρει λουτροφόρο φτερουγίζει αρκετά κοντά στην κεφαλή του νεκρού κοριτσιού που *χειραγωγείται* από τον Ερμή. Ίσως και εδώ πρόκειται για την ψυχή της πρόωρα χαμένης παρθένου. Η παρουσία της ψυχής επάνω από το νεκρό σώμα σε παραστάσεις *προθέσεως* συνάδει προς την επικρατούσα αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι ψυχές των νεκρών δεν μπορούσαν να ενσωματωθούν στον Άδη πριν από την επιτυχή ολοκλήρωση του συνόλου των καθιερωμένων τελετουργιών που συνέθεταν την τελετή της ταφής στην αρχαία Ελλάδα [553]. Αν όμως το είδωλο της **ΛΛ 9** (πίν. 168) αντιπροσωπεύει πράγματι την ψυχή της αγάμου κόρης, τότε έχουμε διπλή απεικόνιση της νεκρής στην ίδια παράσταση. Αυτό συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις ληκύθων [554], όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι η μικρή φτερωτή μορφή που εμφανίζεται πλησίον των θανόντων αποτελεί το είδωλο αυτών. Οι διπλές απεικονίσεις των εν λόγω νεκρών ενδεχομένως φανερώνουν με ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο την αλλαγή που υφίστανται μετά την ενσωμάτωση τους στον Άδη: « ἐκεῖ γὰρ τὰς ψυχὰς εἴδωλα σκιώδη φρονήσεως ἀμέτοχα ὑπέθετο » [555]. Ταυτόχρονα βεβαίως, οι θανόντες των συγκεκριμένων λευκών ληκύθων εμφανίζονται και με την ανθρώπινη μορφή που κάποτε είχαν, ακριβώς όπως τους θυμούνται οι οικείοι που σε κάποιες από τις παραστάσεις αυτές θρηνούν για τον θάνατο τους, ή φέρουν τις καθιερωμένες προσφορές στους τάφους τους. Έτσι, η συνύπαρξη της ανθρώπινης μορφής των εκλιπόντων με τις μικροσκοπικές φτερωτές απρόσωπες μορφές που αντιπροσωπεύουν την ψυχή αυτών, υπογραμμίζει το θλιβερό γεγονός του θανάτου που μετατρέπει τον αγαπημένο νεκρό σε *ἀφραδέες* είδωλο [556].

Στις παραστάσεις εκείνες όπου είναι προφανές ότι τα είδωλα δεν αντιπροσωπεύουν την ψυχή του νεκρού ατόμου, όπως συμβαίνει στις ληκύθους **ΛΛ 8** (πίν. 167) και **ΛΛ 11** (πίν. 170), ασφαλώς πρόκειται για ψυχές άλλων νεκρών που όμως φανερώνουν ότι οι αποθανόντες ανήκουν πλέον στον δικό τους υποχθόνιο κόσμο [557]. Παράλληλα, η εμφάνιση των μικρών φτερωτών μορφών λειτουργεί ως υπενθύμιση της θλιβερής αλλαγής που θα συντελεστεί με την ενσωμάτωση των εκλιπόντων στον Άδη, δηλαδή την μετατροπή τους σε απρόσωπα είδωλα, τα οποία δεν έχουν καμία απολύτως ανάμνηση από την ζωή που κάποτε έζησαν [558]. Η απεικόνιση των ειδώλων στις παραστάσεις λευκών ληκύθων ενισχύει την αίσθηση της παρουσίας του θανάτου και της επαφής με τον σκοτεινό Άδη, από όπου προέρχονται οι μικροί φτερωτοί επισκέπτες. Σε σκηνές με θέμα την *χειραγωγία* της νεκρής κόρης στην λέμβο του Χάρωνος, οι μικροσκοπικές ψυχές που πετούν στις όχθες του Αχέροντος δηλώνουν ότι η πρόωρα χαμένη παρθένος εισέρχεται πλέον

---

[552] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.361-363 (Allen) : « Ὣς ἄρα μιν εἰπόντα τέλος θανάτοιο κάλυψε· / ψυχὴ δ' ἐκ ῥεθέων πταμένη Ἄϊδος δὲ βεβήκει / ὃν πότμον γοόωσα λιποῦσ' ἀνδροτῆτα καὶ ἥβην ».

[553] Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1081-1085 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 28-32, 47-50 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.71-74 (Allen). Rohde 1925, 163. Vermeule 1979, 7, 12. Garland 1985, 101-102. Garland 1998, 115. Johnston 1999α, 127-128.

[554] Βλ. ανωτ. σελ. 69, σημ. 550. Oakley 2004α, 212-213.

[555] *Σχόλια εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse). Επίσης, Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum). Για την συγκεκριμένη ερμηνεία, βλ. Díez de Velasco 1989, 316. Díez de Velasco 1995, 63, 73, 92-94.

[556] Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum).

[557] Fairbanks 1907, 348. Το ίδιο ισχύει επίσης στις παραστάσεις όπου ένα (1) είδωλο πιθανώς αντιπροσωπεύει την ψυχή του νεκρού ατόμου, αλλά συνοδεύεται και από άλλα είδωλα, δηλαδή από ψυχές άλλων νεκρών: **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ II 18** (πίν. 199).

[558] Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum). *Σχόλια εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse). Rohde 1925, 5-6, 9. Bremmer 1983, 73, 77-80, 84-88, 124. Για την συγκεκριμένη ερμηνεία, βλ. ανωτ. σημ. 555.

στον κόσμο των νεκρών [559]. Σε άλλες παραστάσεις ληκύθων, η παρουσία των ειδώλων που φτερουγίζουν γύρω από τον τάφο υπενθυμίζει ότι πρόκειται για έναν κατεξοχήν δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ ζωντανών και νεκρών [560].

Η) Εικονογραφία και θεματική των παραστάσεων

1. Η λουτροφόρος

Όπως θα δούμε στο σχετικό με τα επιτύμβια ανάγλυφα κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, η χρήση του ιδιαιτέρως κομψού αττικού αγγείου με τον επιμήκη λαιμό που σήμερα ονομάζουμε λουτροφόρο ήταν καθαρά τελετουργική, και αφορούσε αποκλειστικά στις τελετές του γάμου και της ταφής [561]. Διατυπώθηκε έτσι η άποψη ότι οι λουτροφόροι ήταν τα αγγεία που σύμφωνα με τον Δημοσθένη σήμαιναν τους τάφους των αγάμων στην Αθήνα του 4[ου] π.Χ. αιώνος, ούτως ώστε να ξεχωρίζουν από εκείνους των άλλων νεκρών [562]. Σύμφωνα μάλιστα με την Kokula, οι λουτροφόροι - υδρίες σήμαιναν αποκλειστικά τους γυναικείους τάφους, ενώ οι λουτροφόροι - αμφορείς τους ανδρικούς [563]. Και οι δύο (2) αυτές θεωρίες καθιερώθηκαν έκτοτε ως ισχύουσες, όχι μόνον στην περίπτωση των μαρμάρινων, αλλά και των πήλινων λουτροφόρων, μελανόμορφων ή ερυθρόμορφων. Όπως όμως απέδειξε η μελέτη των σχετικών επιτυμβίων αναγλύφων, οι περίοπτες ή ανάγλυφες μαρμάρινες λουτροφόροι δεν σημαίνουν τους τάφους των αγάμων νεκρών [564], ενώ και η προαναφερθείσα άποψη της Kokula δεν ευσταθεί σε όλες τις περιπτώσεις [565]. Μόνον οι λουτροφόροι που εμφανίζονται στις επιστέψεις ή τις παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων ως εικονογραφικά στοιχεία, αποτελούν σύμβολα αγαμίας που υπογραμμίζουν την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου των συγκεκριμένων νεκρών [566]. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα, ισχύει η θεωρία της Kokula σχετικά με την αποκλειστική χρήση της λουτροφόρου - υδρίας για την σήμανση των γυναικείων τάφων, και την χρήση της λουτροφόρου - αμφορέως ως *σήματος* για τους ανδρικούς μόνον τάφους [567]. Μένει επομένως να αναζητηθεί η σημασία των πήλινων λουτροφόρων που κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως*, όπως επίσης και των λουτροφόρων που εικονίζονται σε παραστάσεις λευκών ληκύθων.

---

[559] Oakley 2004α, 116.

[560] Ο τάφος χωρίζει τους ζωντανούς από τους νεκρούς, και διακηρύττει ες αεί την οριστική απομάκρυνση των θανόντων από τον επίγειο χώρο. Ταυτόχρονα όμως, αποτελεί μία πύλη που συνδέει τον Άδη με τον επάνω κόσμο, και αποτελεί δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ ζωντανών και νεκρών. Κατά τις καθιερωμένες επισκέψεις των οικείων στους οικογενειακούς τάφους, οι νεκρικές προσφορές, οι *χοές*, οι *αἱμακουρίαι*, οι επικλήσεις, και οι προσευχές, διευκολύνουν την επικοινωνία μεταξύ των δύο (2) κόσμων. Έτσι οι θανόντες καλούνται να ανέβουν στον επίγειο χώρο, για να γευτούν τις προσφορές των εν ζωή οικείων τους, αλλά και να εισακούσουν τις προσευχές τους: Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 21 (Ziegler). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 534-538 (Diggle). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 527.3-5 (Schwartz). Ο τάφος επομένως προσφέρει στους νεκρούς πρόσβαση στον κόσμο των ζωντανών, και παρέχει στους ζωντανούς την δυνατότητα επικοινωνίας με τους νεκρούς του *οἴκου*: Garland 1985, 119-120. Burkert 1993, 408. Oakley 2004α, 167, 213-214.

[561] Βλ. σελ. 197-200.

[562] Δημοσθένους *Πρός Λεωχάρη* 18.7-19.1 (Rennie). Για την συγκεκριμένη άποψη, βλ. σελ. 200, και σημ. 1437.

[563] Kokula 1984, 13, 146-148.

[564] Σελ. 206-216.

[565] Σελ. 202-204, 215.

[566] Σελ. 206-216, 277.

[567] Σελ. 209 (σημ. 1490), 211 (σημ. 1503), 216 (σημ. 1516).

Μελετώντας τις μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* [568], διαπιστώνουμε ότι στις περισσότερες εξ αυτών εικονίζεται η *πρόθεσις* νεκρών ανδρικών μορφών [569]. Ισχύουσα αποδεικνύεται πάντως η προαναφερθείσα άποψη της Kokula σχετικά με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου, καθώς οι παραστάσεις *προθέσεως* αρρένων κοσμούν αποκλειστικά λουτροφόρους – αμφορείς, ενώ οι σκηνές *προθέσεως* γυναικείων μορφών σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα λουτροφόρους – υδρίες [570]. Η διαπίστωση αυτή όμως αφορά μόνο στις λουτροφόρους που απεικονίζουν την *πρόθεσιν* των νεκρών, και όχι στις πήλινες λουτροφόρους γενικότερα. Όπως άλλωστε έχει επισημάνει ο Bergemann, λουτροφόροι και των δύο (2) τύπων συγκαταλέγονται μεταξύ των αναθημάτων που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στο ιερό της Νύμφης, όπου οι νεόνυμφες της Αττικής αφιέρωναν τις λουτροφόρους των γάμων τους [571]. Επιπροσθέτως, σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων η λουτροφόρος – υδρία δεν χρησιμοποιείται μόνον από την νύφη, ούτε η χρήση της λουτροφόρου – αμφορέως αφορά αποκλειστικά στον γαμπρό [572]. Στην περίπτωση

[568] Αναφέρομαι βεβαίως στις δημοσιευμένες λουτροφόρους που κοσμούνται με παραστάσεις *προθέσεως*, και πιο συγκεκριμένα σε όσες εξ αυτών διακρίνεται το νεκρό άτομο στην κλίνη. Δεν περιλαμβάνονται αποσπασματικές λουτροφόροι στις οποίες το πρόσωπο του νεκρού δεν διασώζεται, και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε το φύλο και την ηλικία αυτού. Για τις λουτροφόρους που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως*, βλ. Zschietzschmann 1928. Ginouvès 1962, 239-264. Karydi 1963. Van Driessche 1985. Boardman 1988. Mösch 1988. Winkler 1999. Mösch – Klingele 2006.

[569] Boardman 1988, 175, 179. Winkler 1999, 199-210. Oakley 2004β, 36, 50. Όπως μάλιστα έχει επισημάνει η Μανακίδου, « στα αγγεία υπερτερούν οι σκηνές πρόθεσης ανδρών ενώ στους ταφικούς πίνακες εκείνες με γυναίκες νεκρές »: Μανακίδου 2006, 99.

[570] Μελετώντας τις δημοσιευμένες λουτροφόρους που κοσμούνται με παραστάσεις *προθέσεως* και διατηρούνται σε τέτοια κατάσταση ώστε να είναι εφικτός ο προσδιορισμός του τύπου τους (Winkler 1999, 199-210), βλέπουμε ότι όλες οι λουτροφόροι – αμφορείς απεικονίζουν σκηνές *προθέσεως* ανδρικών μορφών, ενώ όλες οι λουτροφόροι – υδρίες φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* γυναικείων μορφών, εκτός από μία (1) πρώιμη ερυθρόμορφη λουτροφόρο – αμφορέα, στην οποία εικονίζεται η *πρόθεσις* νεκρής γυναικός: Οξφόρδη 1928.574: *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 3, 14, πίν. (641) 26.1-4. BD αρ. 3641. Επίσης, στον λαιμό δύο (2) λουτροφόρων – αμφορέων που κοσμούνται με σκηνή *προθέσεως* νεκρού νέου παριστάνονται γυναίκες θρηνωδοί, μία (1) εκ των οποίων φέρει λουτροφόρο – αμφορέα: Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Νέα Υόρκη 27.228: Mösch – Klingele 2006, αρ. 10, εικ. 44. BD αρ. 3746. Στην περίπτωση της περίφημης μελανόμορφης λουτροφόρου – αμφορέως αρ. 450 του ΕΑΜ, η οποία απεικονίζει την *πρόθεσιν* και τον ενταφιασμό γενειοφόρου ανδρός, οι θρηνωδοί που διακρίνονται στον λαιμό του αγγείου πλαισιώνουν τον τύμβο του νεκρού που σημαίνεται από λουτροφόρο – αμφορέα: Αθήνα 450: *ABL* 115, 229.59. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480.

[571] Bergemann 1996, 186. Παπαδοπούλου – Κανελλοπούλου 1997, 59, αρ. 89, 75, αρ. 133, 93, αρ. 189, 113, αρ. 247, 123, αρ. 274, 124, αρ. 277, 128, αρ. 284, 133, αρ. 297, 139, αρ. 312, 148, αρ. 336, 151, αρ. 345, 167, αρ. 389, 171, αρ. 406, 172, αρ. 408-409, 173, αρ. 411-412, 175, αρ. 418, 176, αρ. 421 και 423, 186, αρ. 453, 186-187, αρ. 455, 188-189, αρ. 461, 193, αρ. 471, 200-201, αρ. 490, 203-204, αρ. 498, 204, αρ. 499, 205, αρ. 504. Για το ιερό της Νύμφης και τα σχετικά αναθήματα, βλ. σελ. 198, και σημ. 1426. Αρκετά από τα εν λόγω ευρήματα εκτίθενται πλέον στο Νέο Μουσείο Ακροπόλεως.

[572] Στην περίφημη ερυθρόμορφη υδρία που απεικονίζει το γαμήλιο λουτρό του νυμφίου διακρίνεται μία (1) λουτροφόρος - υδρία, η οποία περιέχει το νερό του λουτρού: Βαρσοβία 142290: *ARV* ^{2} 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Σε μία (1) ερυθρόμορφη λουτροφόρο – αμφορέα του ΕΑΜ που κοσμείται με παράσταση *λουτροφορίας*, το νερό για το γαμήλιο λουτρό της νύφης, η οποία εικονίζεται στο μέσον της πομπής, μεταφέρεται σε λουτροφόρο – αμφορέα: Αθήνα 1453: *ARV* ^{2} 1127.18. *Para* 453. *Add* ^{2} 332. Oakley και Sinos 1993, 58-59, εικ. 14-15. BD αρ. 214899. Το ίδιο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση της ερυθρόμορφης λουτροφόρου – αμφορέως Karlsruhe 69.78: *ARV* ^{2} 1102.2. *Para* 451. *Add* ^{2} 329. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 3, 87, 88, 89, 90, εικ. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, εικ. 28, πίν. (2989, 2990) 44.1-4, 45.1-4. BD αρ. 216155. Σε μία (1) αττική ερυθρόμορφη πυξίδα, πλησίον της καθήμενης νύφης

επομένως των πήλινων λουτροφόρων με γαμήλια εικονογραφία η θεωρία της Kokula δεν ισχύει πάντοτε. Η νεότερη άποψη της Mösch [573], σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι - αμφορείς προορίζονταν αποκλειστικά για τις νεκρικές τελετές, ενώ οι λουτροφόροι - υδρίες για την τελετή του γάμου, αποδεικνύεται αβάσιμη [574].

Επιστρέφοντας στο ζήτημα που μας απασχολεί εντός των πλαισίων της παρούσης μελέτης, δηλαδή στις πήλινες λουτροφόρους που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως*, μένει να εξετάσουμε αν πράγματι οι νεκροί που απεικονίζονται σε αυτές είναι άγαμοι νέοι και νέες. Παρατηρώντας τις γυναικείες μορφές των σκηνών *προθέσεως* - τόσο την θανούσα που κείται στην νεκρική κλίνη, όσο και τις γυναίκες που την πλαισιώνουν θρηνώντας, βλέπουμε ότι η εικονογραφία δεν αποδίδει τις διαφορετικές ηλικίες αυτών [575]. Το γεγονός αυτό καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση της αγάμου κόρης μεταξύ των εν λόγω νεκρών γυναικείων μορφών. Μόνον όταν η κεφαλή της νεκρής κοσμείται με *πλανίδα*, η οποία όπως είδαμε παραπέμπει στον γάμο που δεν πρόλαβε να τελέσει [576], είναι ασφαλές να μιλούμε για *ἄωρα* νεκρή παρθένο [577]. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της λουτροφόρου – υδρίας **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), η πρόωρα χαμένη κόρη της οποίας φέρει *πλανίδα* [578]. Όσον αφορά όμως στην αμφίβολη ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), η κεφαλή της νεκρής δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, και συνεπώς δεν είναι βέβαιο ότι φορά γαμήλιο διάδημα [579]. Προχωρώντας στην θεώρηση των παραστάσεων *προθέσεως* νεκρών αρρένων, παρατηρούμε ότι εν αντιθέσει με τις απεικονίσεις των γυναικείων μορφών, η εικονογραφία αποδίδει τις διαφορετικές ηλικίες αυτών. Διακρίνονται έτσι οι αγένειοι άγαμοι νέοι, από τους γενειοφόρους ώριμους άνδρες [580]. Αν και στις συγκεκριμένες σκηνές *προθέσεως* οι νεκροί νέοι είναι διπλάσιοι από τους νεκρούς άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας [581], εντούτοις οι δεύτεροι

διακρίνεται λουτροφόρος – αμφορέας: Αθήνα 1630: Mösch – Klingele 2006, αρ. 71, εικ. 39. BD αρ. 431.

[573] Moesch 1988, και ιδιαιτέρως 124-130.

[574] Bergemann 1996, 186. Για παραδείγματα λουτροφόρων – αμφορέων που κοσμούνται με γαμήλιες παραστάσεις, βλ. ανωτ. σελ. 72, σημ. 571 (Παπαδοπούλου – Κανελλοπούλου 1997). Λουτροφόροι – υδρίες που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως*: πρβλ. **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). Québec 66.235: Oakley 2004β, 38-40, εικ. 3.3-3.4, 113, αρ. 30. Αθήνα, Αγορά P 14371: Moore 1986, 148, αρ. 374, πίν. 36. BD αρ. 31557. Αθήνα 12947: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.6, πίν. (017) 9.1-2. BD αρ. 14394. Αθήνα 15264: Winkler 1999, 199, αρ. 360. Kiel, Antikensammlung B 56: *CVA*, Kiel, Kunsthalle Antikensammlung 1, 40-41, εικ.14, πίν. (2681) 16.4-7. BD αρ. 28021.

[575] Μανακίδου 2006, 100 (αναφερόμενη στην αρχαϊκή εικονογραφία).

[576] Βλ. σελ. 41-43, 50-53.

[577] Βλ. και Μανακίδου 2006, 100 (για τις μελανόμορφες παραστάσεις *προθέσεως*).

[578] Havelock 1981, 113. Keuls 1985, 149-150. Oakley 2004β, 50.

[579] Οι ερυθρόμορφες λουτροφόροι - υδρίες **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) και **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) είναι οι μοναδικές δημοσιευμένες λουτροφόροι της κλασικής περιόδου που φέρουν παράσταση *προθέσεως* νεκρής γυναικείας μορφής. Σε καμία από τις δύο (2) δεν εμφανίζονται παιδιά, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να παραπέμπουν σε νυμφευμένη γυναίκα και μητέρα, ή σε άγαμη κόρη για την οποία θρηνούν τα νεώτερα σε ηλικία αδέλφια της: Μανακίδου 2006, 92-93, 95-97, 100-101. Όσον αφορά στις αρχαϊκές μελανόμορφες λουτροφόρους που κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* γυναικών (Winkler 1999, 199-200, αρ. 358-362), οι απεικονίσεις των νεκρών γυναικείων μορφών έχουν την μορφή σκιαγραφήματος, χωρίς τις λεπτομέρειες που θα μας βοηθούσαν να προχωρήσουμε σε συγκρίσεις με τις αντίστοιχες ερυθρόμορφες.

[580] Μανακίδου 2006, 100. Για την απεικόνιση της προχωρημένης ηλικίας στα αττικά αγγεία, βλ. Matheson 2009.

[581] Εντόπισα δεκαεπτά (17) δημοσιευμένες λουτροφόρους με παραστάσεις *προθέσεως* που απεικονίζουν αγένειους νέους στην νεκρική κλίνη: Μελανόμορφες: Άμστερνταμ 3507: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, III.HDEF.5, πίν. (027) 3.3-4. BD αρ. 14084. Αθήνα 450: *ABL* 115, 229.59. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480. Αθήνα 1153: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016) 8.3-4.

απεικονίζονται σε αρκετές από τις εν λόγω παραστάσεις, καθιστώντας προβληματική την παραδοσιακή ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι συνδέονται αποκλειστικά με τους άγαμους νεκρούς. Και στις δύο (2) περιπτώσεις πρόκειται για μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους - αμφορείς, έργα του ύστερου 6^{ου} και του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [582]. Οι σκηνές στις οποίες εικονίζεται η *πρόθεσις* των αγένειων νέων είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ οι παραστάσεις *προθέσεως* των γενειοφόρων ώριμων ανδρών εμφανίζονται κυρίως στο τέλος του 6^{ου} και στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [583]. Βλέπουμε δηλαδή ότι στις σκηνές *προθέσεως* που κοσμούν τις λουτροφόρους - αμφορείς των κλασικών χρόνων απεικονίζονται σχεδόν αποκλειστικά οι άγαμοι νεκροί νέοι [584]. Μάλιστα, οι πλέον προχωρημένης ηλικίας γενειοφόροι θανόντες, ανάμεσα τους και ο αρκετά ηλικιωμένος νεκρός της Tübingen S 101481 (D 29), εμφανίζονται στις λουτροφόρους της ύστερης αρχαϊκής περιόδου [585]. Από την μελέτη της εικονογραφίας των λουτροφόρων που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* προκύπτει επομένως ότι κατά τα τρία (3) πρώτα τέταρτα του 5^{ου} π.Χ. αιώνος δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην απεικόνιση των νεκρών νέων που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν, ενώ οι νεκρές άγαμες κόρες απεικονίζονται πολύ σπανιότερα.

BD αρ. 14407. Βερολίνο F 1887: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 7, 21, εικ. 2.1, πίν. (3003, 3004, 3005) 10.1-3,11.1-4, 12.1-2. BD αρ. 41992. Νέα Υόρκη 27.228: Mösch – Klingele 2006, αρ. 10, εικ. 44. BD αρ. 3746. Νέα Υόρκη 25.70.1: Winkler 1999, 206, αρ. 410. Αθήνα, Βλαστός ΒΣ 681. Αθήνα, Μπενάκη: Winkler 1999, 202, αρ. 378. Βερολίνο F 3999: Winkler 1999, 204, αρ. 396. Würzburg, Kunstgesch. Mus. Prov. H 2161: Winkler 1999, 207, αρ. 418. Ερυθρόμορφες: Κοπεγχάγη (ΝΜ) 9195: *ARV* ^{2} 519.21. *Para* 383. *Add* ^{2} 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Οξφόρδη 1923.269: *ARV* ^{2} 250.12. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 1, 42, πίν. (141) 49.1-3. BD αρ. 202513. Βιέννη 3441: *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42-43, πίν. (149) 149.1. BD αρ. 552. Βερολίνο 31008: Zschietzschmann 1928, εικ. 17. BD αρ. 41079. Μόναχο S 66: *ARV* ^{2} 1102.1. *Para* 451. *Add* ^{2} 329. Shapiro 1991, 648, εικ. 18. BD αρ. 216154. Αθήνα, Βλαστός ΒΣ 680 + ΒΣ 683: *ARV* ^{2} 233. BD αρ. 202320. Οι αντίστοιχες σκηνές *προθέσεως* στις οποίες οι νεκροί είναι γενειοφόροι ώριμοι άνδρες ανέρχονται σε οκτώ (8): Tübingen S 101481 (D 29): *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 19-20, πίν. (2256, 2257, 2258) 11.2-8, 12.1-4, 13.1-5. BD αρ. 5913. Chicago, Univ.: Johnson 1943, 390, εικ. 2. BD αρ. 14736. Basel, Συλλογή H. Cahn HC 382: Kreuzer 1992, 114, αρ. 120. BD αρ. 17553. Αθήνα, Μπενάκη 7676: Winkler 1999, 202, αρ. 377. Κεραμεικός 1680: Winkler 1999, 202, αρ. 380. Mainz, Gutenberg Universität 96: *CVA*, Mainz, Universität 1, 49, πίν. (741) 48.8. BD αρ. 12096. Ερυθρόμορφες: Αθήνα 1452: *ARV* ^{2} 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Tübingen S101622 (E 100): *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 4, 20-22, εικ. 3, πίν. (2521) 4.2-5. BD αρ. 11742. Μάλιστα ο νεκρός της λουτροφόρου Tübingen S 101481 (D 29), δείχνει να είναι περισσότερο προχωρημένης ηλικίας.

[582] Δέκα (10) μελανόμορφες και επτά (7) ερυθρόμορφες λουτροφόροι – αμφορείς φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* αγάμων αγένειων νέων (βλ. ανωτ. σημ. 581). Πρόκειται για έργα του 525-425 π.Χ., η πλειονότης των οποίων χρονολογείται στον 5^{ο} π.Χ. αιώνα, και ιδιαίτερα στο πρώτο ήμισυ αυτού. Έξι (6) μελανόμορφες και δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόροι – αμφορείς κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* γενειοφόρων ώριμων ανδρών (βλ. ανωτ. σημ. 581). Τα εν λόγω αγγεία χρονολογούνται στο 540-460 π.Χ., και ως επί το πλείστον στο 510-475 π.Χ.

[583] Όπως έχει παρατηρήσει η Μανακίδου, στις πρωιμότερες μελανόμορφες παραστάσεις *προθέσεως* υπερισχύουν οι ώριμοι άρρενες νεκροί, ενώ στις μεταγενέστερες επικρατούν οι νεκροί αγένειοι νέοι: Μανακίδου 2006, 100.

[584] Καμία από τις εν λόγω λουτροφόρους – αμφορείς στις οποίες εικονίζεται η *πρόθεσις* ώριμων γενειοφόρων ανδρών δεν χρονολογείται μετά το 470 / 460 π.Χ. Αντιθέτως, αρκετές από τις προαναφερθείσες λουτροφόρους που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* αγάμων νέων είναι έργα του 475-425 π.Χ.: Κοπεγχάγη (ΝΜ) 9195. Παρίσι CA 453. Βιέννη 3441. Βερολίνο 31008. Μόναχο S 66. Βλαστός ΒΣ 680 + ΒΣ 683.

[585] Tübingen S 101481 (D 29). Αθήνα, Μπενάκη 7676. Κεραμεικός 1680. Mainz, Gutenberg Universität 96.

Όπως θα δούμε στο σχετικό με τα επιτύμβια ανάγλυφα κεφάλαιο, ο Ευστάθιος, ο Ησύχιος, και ο Σχολιαστής της Ιλιάδος ερμηνεύουν την λουτροφόρο που σύμφωνα με τον Δημοσθένη σήμαινε τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική του 4ου π.Χ. αιώνος, ως υδρία [586]. Ως εκ τούτου, θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο η ονομασία λουτροφόρος να προσδιορίζει όλα τα αγγεία νερού, μεταξύ αυτών και την υδρία, και όχι ειδικά τον συγκεκριμένο τύπο του κομψού αγγείου με τον επιμήκη λαιμό που σήμερα φέρει την ονομασία αυτή [587]. Η χρήση της υδρίας στις γαμήλιες και νεκρικές τελετές επιβεβαιώνεται μάλιστα από σχετικές παραστάσεις αττικών αγγείων [588], ενώ υπάρχουν ακόμη και κάποιες υδρίες με γαμήλια ή νεκρική εικονογραφία [589]. Σε σκηνές λευκών ληκύθων εικονίζονται γυναίκες που φέρουν υδρίες σε τάφους [590]. Σε μία (1) περίπτωση μάλιστα, η υδρία χρησιμοποιείται για την προσφορά *χοῶν* στον τάφο [591]. Επιπροσθέτως, οι κατάλογοι των επιτυμβίων αναγλύφων μας περιλαμβάνουν μία (1) μαρμάρινη επιτύμβια υδρία (**Υ ΙΙ 1**), *σῆμα* γυναικείου τάφου, ο οποίος όμως δεν γνωρίζουμε αν ανήκε σε άγαμη νεκρή [592]. Διαπιστώνουμε επομένως ότι η χρήση, η εικονογραφία, και οι απεικονίσεις της υδρίας σε παραστάσεις αττικών αγγείων παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με

[586] Βλ. σελ. 195.
[587] Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 204-205.
[588] Υδρία σε γαμήλιες παραστάσεις: βλ. ενδεικτικά, Νέα Υόρκη 1972.118.148: Oakley και Sinos 1993, 62, εικ. 20-21. BD αρ. 44750. Βαρσοβία 142290: *ARV* 2 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Ερμιτάζ St 1791: *ARV* 2 1476.3. *Para* 496. *Add* 2 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* 2 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* 2 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Υδρία σε νεκρικές παραστάσεις: πρβλ. Karlsruhe B 1528: *ARV* 2 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Tübingen S 275368: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 67-68, εικ. 29, πίν. (2647) 30.6-8. BD αρ. 16829. Παρίσι (P.P.) 337: *ARV* 2 1388.2. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais, 34, πίν. (675) 35.2.4-6. BD αρ. 217886. Βερολίνο 3964: *ARV* 2 1230.42. BD αρ. 216383. Λωζάνη, Ιδιωτική Συλλογή: *Para* 247. *Add* 2 126. Kurtz και Boardman 1985, 177-179, εικ. 52-54. BD αρ. 361401. Νέα Υόρκη 34.32.2: *ARV* 2 1168.131. Oakley 2004α, 194, 198, εικ. 160. BD αρ. 215483. Αθήνα 19335: *ARV* 2 1687.2. BD αρ. 275502. Επίσης, Diehl 1964, 139-140. Boardman 1988, 176-177. Bergemann 1996, 165-166. Buschor 1952, 12-17. Kurtz και Boardman 1994, 143. Oakley 2004α, 206.
[589] Ερυθρόμορφες υδρίες που φέρουν γαμήλιες παραστάσεις: πρβλ. Βαρσοβία 142290: *ARV* 2 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Freiburg, Αγορά Αρχαιοτήτων, Galerie Gunter Puhze: Strocka 1987, 41, αρ. 18. BD αρ. 30267. Würzburg H 4307 (535): *ARV* 2 1112.3, 1684, 1703. *CVA*, Würzburg, Martin Von Wagner Museum 2, 32-33, εικ. 20, πίν. (2224-2225) 23.1-5, 24.1-3. BD αρ. 214708. Ερυθρόμορφες υδρίες που κοσμούνται με νεκρικές παραστάσεις: πρβλ. **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Québec 66.231: Oakley 2004β, 45-47, εικ. 3.8-3.9, 110, αρ. 25. Harvard 1960.341: *ARV* 2 617.13. *CVA*, Baltimore, Robinson Collection 2, 27-28, πίν. (278) 35.1. BD αρ. 207134 (προετοιμασία για επίσκεψη στον τάφο). Σε μία (1) λευκή λήκυθο που σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή, απεικονίζεται υδρία τοποθετημένη στην βάση ταφικού *σήματος*. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι η εν λόγω υδρία κοσμείται με παράσταση των διδύμων αδελφών Ύπνου και Θανάτου, οι οποίοι μεταφέρουν το άψυχο σώμα κάποιου νεκρού: Bern, Ιδιωτική Συλλογή Jucker: Oakley 2004β, 128, αρ. 16, 132, 135-137, εικ. 97-99.
[590] Παραδείγματος χάριν, Tübingen S 275368: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 67-68, εικ. 29, πίν. (2647) 30.6-8. BD αρ. 16829. Παρίσι (P.P.) 337: *ARV* 2 1388.2. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais, 34, πίν. (675) 35.2.4-6. BD αρ. 217886. Αθήνα 19335: *ARV* 2 1687.2. BD αρ. 275502. Bayonne, Musée 223: *ARV* 2 846.189. BD αρ. 212333. Λονδίνο, Αγορά Αρχαιοτήτων Sotheby's: *ARV* 2 846.185. BD αρ. 212337. Λωζάνη, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* 2 849.244, 1672. BD αρ. 212393. Βερολίνο 3964: *ARV* 2 1230.42. BD αρ. 216383. Αθήνα 1760: *ARV* 2 1238.37. BD αρ. 216691. Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 206.
[591] Karlsruhe B 1528: *ARV* 2 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Oakley 2004α, 206.
[592] Για το συγκεκριμένο μαρμάρινο αγγείο και την εικονογραφία του, βλ. σελ. 205, 216-219, και το αντίστοιχο λήμμα του καταλόγου των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων.

εκείνες της επονομαζόμενης λουτροφόρου [593], καθιστώντας έτσι πιθανή την προαναφερθείσα άποψη σχετικά με την κοινή ονομασία και χρήση των δύο (2) αυτών τύπων αγγείων. Η λουτροφόρος βεβαίως αποδεικνύεται εξαιρετικά δημοφιλής, καθώς χρησιμοποιείται πολύ συχνότερα από την υδρία ή άλλους τύπους αγγείων νερού στις τελετές του γάμου και της ταφής, όπως φανερώνει η συχνότητα των απεικονίσεων της σε γαμήλιες και νεκρικές παραστάσεις [594]. Σε καμία από τις λευκές ληκύθους στις οποίες οι γυναίκες φέρουν υδρία κατά την επίσκεψη τους στον τάφο δεν εικονίζονται οι θανόντες, γεγονός που θα μας βοηθούσε να εξακριβώσουμε αν πρόκειται για άγαμους ή νυμφευμένους νεκρούς. Σε μία (1) μελανόμορφη παράσταση του Ζωγράφου της Σαπφούς, η εικονογραφία της οποίας παραπέμπει στην χρήση της υδρίας κατά την τελετή της ταφής, ο αποθανών παριστάνεται ως ώριμος γενειοφόρος άνδρας. Πρόκειται όμως για αγγείο των αρχαϊκών χρόνων, περίοδο κατά την οποία όπως είδαμε στην περίπτωση των λουτροφόρων που κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως*, η αττική αγγειογραφία δεν δίδει έμφαση στους άγαμους νεκρούς [595]. Αυτό συμβαίνει κατά τα τρία (3) πρώτα τέταρτα του 5ου π.Χ. αιώνος [596], και πράγματι παρατηρούμε ότι οι θανόντες των ερυθρόμορφων υδριών που κοσμούνται με νεκρικές παραστάσεις και χρονολογούνται στην συγκεκριμένη περίοδο είναι άτομα νεαρής ηλικίας. Έτσι, στην ερυθρόμορφη υδρία Québec 66.231, ο Ερμής οδηγεί στην λέμβο του Χάρωνος έναν (1) αγένειο άγαμο νέο, ενώ στην επίσης ερυθρόμορφη υδρία **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), μία (1) γυναικεία μορφή νεαρής ηλικίας κείται στην νεκρική κλίνη πλαισιωμένη από θρηνωδούς. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμη νεκρή, καθώς η εικονογραφία δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση, αλλά ούτε και την απόρριψη του ενδεχομένου αυτού [597]. Εν κατακλείδι, υπάρχουν στοιχεία που συνδέουν την λουτροφόρο με την υδρία, καθιστώντας πιθανό το ενδεχόμενο οι δύο (2) τύποι αγγείων να είχαν την ίδια, ή έστω παρεμφερή χρήση στις γαμήλιες και νεκρικές τελετές. Είναι επίσης προφανές ότι η λουτροφόρος χρησιμοποιείται πολύ συχνότερα από την υδρία στις συγκεκριμένες τελετές, αν και όχι κατ’ αποκλειστικότητα. Εξ αυτών προκύπτει το ενδεχόμενο η υδρία να είχε την ίδια σημασία με την λουτροφόρο σε σχέση με τις ταφές των αγάμων νεκρών, όπως υποστηρίζουν ο Ευστάθιος, ο Ησύχιος, και ο Σχολιαστής της Ιλιάδος. Ελλείψει όμως των αναγκαίων εικονογραφικών στοιχείων που θα μας βοηθούσαν να αξιολογήσουμε την άποψη αυτή, θα πρέπει να περιοριστούμε σε απλές υποθέσεις, διατηρώντας πάντοτε τις επιφυλάξεις μας [598].

[593] Για την χρήση της λουτροφόρου στις γαμήλιες και νεκρικές τελετές, βλ. σελ. 197-200. Για τις γαμήλιες και νεκρικές παραστάσεις που κοσμούν τις πήλινες λουτροφόρους, βλ. σελ. 72-74, 197-198. Για τις απεικονίσεις της λουτροφόρου σε σκηνές λευκών ληκύθων, βλ. σελ. 198-199 (σημ. 1431), 76-82. Για τις μαρμάρινες επιτύμβιες λουτροφόρους, βλ. Kokula 1984. Δεν υπάρχουν παραστάσεις αττικών αγγείων στις οποίες η λουτροφόρος χρησιμοποιείται για την προσφορά *χοῶν* στους νεκρούς, όπως συμβαίνει με την υδρία της λευκής ληκύθου Karlsruhe B 1528 (βλ. ανωτ. σημ. 591). Έχει όμως διατυπωθεί η άποψη ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τις λουτροφόρους για να μεταφέρουν το νερό του νεκρικού λουτρού, αλλά και για την προσφορά *χοῶν* στους νεκρούς: σελ. 199, σημ. 1433.

[594] Βλ. σελ. 197, σημ. 1420, και σελ. 198-199, σημ. 1431.

[595] Βλ. σελ. 73-74.

[596] Βλ. σελ. 73-74.

[597] Ο Oakley (Oakley 2004β, 52) έχει διατυπώσει την άποψη ότι ίσως πρόκειται για νυμφευμένη νεκρή μητέρα, συνδέοντας το συγκεκριμένο αγγείο με την άλλη ερυθρόμορφη υδρία της ίδιας συλλογής (Québec 66.231: Oakley 2004β, 45-47, εικ. 3.8-3.9, 110, αρ. 25). Επισημαίνει μάλιστα το ενδεχόμενο οι δύο (2) αυτές υδρίες να προέρχονται από τον ίδιο τάφο, όπου είχαν τοποθετηθεί η μεν **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202) ως κτέρισμα για την νεκρή μητέρα, η δε Québec 66.231 ως κτέρισμα για τον νεκρό γιό της. Και ο ίδιος όμως παραδέχεται ότι δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν όντως αυτό ισχύει.

[598] Όπως προανεφέρθη, ανυπέρβλητο εμπόδιο στην έρευνα μας αποτελεί το γεγονός ότι σε καμία σχεδόν από τις νεκρικές παραστάσεις αττικών αγγείων του 5ου π.Χ. αιώνος όπου εικονίζονται υδρίες

Η λουτροφόρος εμφανίζεται σε οκτώ (8) από τις παραστάσεις των λευκών ληκύθων μας, οι οποίες αποτελούν περίπου το 18 % του συνόλου των αγγείων που μελετούμε [599]. Με μοναδική εξαίρεση την **ΛΛ 9** (πίν. 168), η οποία είναι έργο του 475-450 π.Χ., και απεικονίζει την *χειραγωγία* της πρόωρα χαμένης παρθένου από τον ψυχοπομπό Ερμή, όλες οι συγκεκριμένες λήκυθοι κοσμούνται με σκηνές επισκέψεως στον τάφο, και χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5[ου] π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε στο τρίτο τέταρτο αυτού (Πίνακας Ζ) [600]. Πρόκειται όμως ως επί το πλείστον για αμφίβολες περιπτώσεις, καθώς δεν είναι βέβαιο ότι οι εν λόγω νεκρές πέθαναν άγαμες [601]. Μόνον οι **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ 14** (πίν. 173) αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις νεκρών αγάμων κορών.

Εξετάζοντας τις αμφίβολες ληκύθους μας στις οποίες εμφανίζονται λουτροφόροι, βλέπουμε καταρχάς ότι δεν απεικονίζεται σε όλες η νεκρή. Αυτό συμβαίνει σε μία (1) παράσταση προετοιμασίας των γυναικών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως τους στον τάφο (**ΛΛ ΙΙ 14** - πίν. 194), και σε μία (1) ακόμη λήκυθο όπου εικονίζονται μόνον οι δύο (2) γυναίκες που έχουν επισκεφθεί τον τάφο, η μία (1) φέροντας νεκρικές προσφορές, και η άλλη θρηνώντας (**ΛΛ ΙΙ 15** - πίν. 195). Στις υπόλοιπες τέσσερεις (4) περιπτώσεις η θανούσα παριστάνεται καθήμενη, είτε σε *κλισμό* πλησίον του τάφου της [602], είτε στην βάση του ταφικού της *σήματος* (**ΛΛ ΙΙ 13** - πίν. 193). Παρατηρώντας τις εν λόγω νεκρές γυναικείες μορφές, δεν εντοπίζουμε χαρακτηριστικά που να παραπέμπουν σε άγαμη κόρη [603]. Καμία εξ αυτών δεν είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, ενώ η μακριά κόμη της καθήμενης στον τάφο νεκρής που απεικονίζεται στην λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) χαρακτηρίζει γενικά τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας, και όχι αποκλειστικά τις παρθένους [604]. Επιπροσθέτως, σε καμία άλλη από τις λευκές ληκύθους που μελετούμε οι νεκρές κόρες δεν εικονίζονται καθήμενες, αλλά παριστάνονται πάντοτε ιστάμενες [605]. Μάλιστα οι απεικονίσεις των νεκρών γυναικείων μορφών που κάθονται σε *κλισμό* πλησίον του τάφου τους παραπέμπουν περισσότερο σε νυμφευμένες Αθηναίες δέσποινες [606], παρά σε νεαρές παρθένους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την

δεν εμφανίζονται οι αποθανόντες, ώστε να προσδιορίσουμε αν πρόκειται για άγαμους ή νυμφευμένους νεκρούς. Εξαίρεση αποτελούν οι δύο (2) ερυθρόμορφες υδρίες της συλλογής Ντινιακόπουλου, Québec 66.231 και **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Στην πρώτη περίπτωση ο νεκρός είναι όντως άγαμος αγένειος νέος, για την δεύτερη όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η νεαρή γυναικεία μορφή που κείται στην νεκρική κλίνη είναι άγαμη ή νυμφευμένη. Ούτως ή άλλως δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία ώστε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα, πολλώ δε μάλλον στηριζόμενοι σε δύο (2) μόνον παραστάσεις.

599 **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195).

600 Μόνον οι **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) και **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) χρονολογούνται στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5[ου] π.Χ. αιώνος. Όλες οι υπόλοιπες είναι έργα του 445-425 / 420 π.Χ.

601 **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195).

602 **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192). Στις δύο (2) πρώτες περιπτώσεις η παράσταση έχει ξεθωριάσει. Αν και είναι αρκετά πιθανό, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι η νεκρή κάθεται σε *κλισμό*. Γεγονός είναι πάντως ότι εικονίζεται καθήμενη πλησίον του τάφου της.

603 Η νεκρή της **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190) δεν διατηρείται σχεδόν καθόλου, και δεν γνωρίζουμε πως απεικονιζόταν. Το μόνο που διακρίνεται είναι ότι κατά πάσα πιθανότητα παριστάνεται καθήμενη. Στα πόδια της εικονίζεται μεγαλόσωμο πτηνό (μικρός ερωδιός, πάπια, ή χήνα), το οποίο παραπέμπει σε σκηνές γυναικωνίτη, και εμφανίζεται αρκετά συχνά στις λευκές ληκύθους σε απεικονίσεις της καθήμενης Αθηναίας δέσποινας: σελ. 64, σημ. 508.

604 Βλ. σελ. 39, 148, 168-169.

605 Βλ. σελ. 33-35.

606 Πρβλ. Αθήνα 1818: *ARV* [2] 998.161, 1677. *Para* 438. *Add* [2] 313. Αλεξανδρή – Τζάχου 1998, 148, εικ. 43, πίν. 59-62. BD αρ. 213983. Παρίσι S 1660: *ARV* [2] 1240,63. Oakley 2004α, 190, εικ. 153. BD αρ. 216718. Βερολίνο F 2443: *ARV* [2] 995.118, 1576. *Para* 438. *Add* [2] 312. *CVA*, Berlin,

παντελή έλλειψη εικονογραφικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν τις ατθίδες παρθένους σε παραστάσεις αγγείων, με κάνει ιδιαίτερα επιφυλακτική απέναντι στην άποψη ότι πρόκειται για νεκρές άγαμες κόρες. Ασφαλώς δεν μπορούμε να απορρίψουμε εντελώς το ενδεχόμενο αυτό, εν προκειμένω όμως είναι πολύ πιθανότερο και στις τέσσερεις (4) αυτές περιπτώσεις να πρόκειται για νυμφευμένες γυναικείες μορφές, παρά για *ἄωρα* νεκρές παρθένους. Στις ληκύθους **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191), και **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192), μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή που φέρει λουτροφόρο εικονίζεται εμπρός από την καθήμενη σε *κλισμό* νεκρή. Πρόκειται βεβαίως για συγγενή της θανούσας, η οποία επισκέπτεται τον τάφο της μεριμνώντας για την τέλεση των *νενομισμένων*. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ενώ οι επισκέπτριες των ληκύθων **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) και **ΛΛ ΙΙ 12** (πίν. 192) φέρουν λουτροφόρο – υδρία, όπως θα περίμενε κανείς εφόσον η νεκρή είναι γυναίκα, η επισκέπτρια της **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190) κρατά λουτροφόρο – αμφορέα. Και στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) όμως, η νεκρή της οποίας απεικονίζεται καθήμενη στον τάφο της, διακρίνεται λουτροφόρος – αμφορέας, όχι στα χέρια κάποιας επισκέπτριας, αλλά στην επίστεψη του ταφικού *σήματος*. Το εν λόγω αγγείο πλαισιώνεται μάλιστα από δύο (2) αλάβαστρα, αναρτημένη *στλεγγίδα*, και ταινίες. Συνοψίζοντας, έχουμε τέσσερεις (4) περιπτώσεις αμφίβολων απεικονίσεων νεκρών γυναικείων μορφών, οι οποίες παριστάνονται καθήμενες, και δεν έχουν τα χαρακτηριστικά αγάμων κορών. Στις παραστάσεις εκείνες όπου η θανούσα κάθεται σε *κλισμό*, εμπρός της στέκεται μία (1) γυναικεία μορφή που φέρει λουτροφόρο. Μόνον η νεκρή της **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) εικονίζεται καθήμενη στον τάφο της, και στην επίστεψη του ταφικού *σήματος* της διακρίνεται λουτροφόρος - αμφορέας. Οι δύο (2) από τις προαναφερθείσες επισκέπτριες στους τάφους των νεκρών γυναικείων μορφών που εξετάζουμε φέρουν λουτροφόρο – υδρία, ενώ η τρίτη κρατά λουτροφόρο – αμφορέα. Εφόσον σε καμία από τις τέσσερεις (4) αυτές ληκύθους δεν υπάρχουν στοιχεία που να παραπέμπουν σε άγαμες κόρες, αλλά αντιθέτως υπάρχουν αρκετές πιθανότητες να πρόκειται για νυμφευμένες γυναίκες, η παραδοσιακή άποψη σύμφωνα με την οποία η λουτροφόρος συνδέεται αποκλειστικά με τους άγαμους νεκρούς αποδεικνύεται προβληματική. Επιπροσθέτως, η παρουσία δύο (2) λουτροφόρων – αμφορέων και δύο (2) λουτροφόρων – υδριών σε παραστάσεις όπου το νεκρό άτομο είναι γυναίκα, καθιστά αμφίβολη την θεωρία της Kokula σχετικά με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε νεκρού.

Ας εξετάσουμε τώρα τις δύο (2) βέβαιες περιπτώσεις **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ 14** (πίν. 173). Στην πρώτη εξ αυτών, η νεαρότατη παρθένος οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῶι* στην λέμβο του Χάρωνος από τον ψυχοπομπό θεό Ερμή. Πίσω της διακρίνεται η μητέρα της, ενώ μεταξύ μητέρας και κόρης εικονίζεται ένα (1) είδωλο που φέρει λουτροφόρο. Η λουτροφόρος που φέρει η φτερωτή αυτή ψυχή είναι πολύ μικρή για να διακρίνουμε τον τύπο της. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην σημασία των ειδώλων [607], αλλά και στους λόγους για τους οποίους η εν λόγω νεκρή είναι αναμφίβολα άγαμη κόρη [608]. Ας δούμε όμως και την εντελώς διαφορετική παράσταση

Antikenmuseum 8, 25-26, εικ. 6.2, πίν. (3050, 3051, 3052) 9.3-5, 10.1, 11.4-5. BD αρ. 213940. Οξφόρδη 549 (1895.73): *ARV* ² 747.27, 1595. Oakley 2004α, 19, 21, αρ. 24, 23, εικ. 3. BD αρ. 209229. Κοπεγχάγη (ΝΜ): *ARV* ² 997.150, 1586. *Para* 438. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 132133, πίν. (172, 173) 170.6Α.6Β, 170Α.1. BD αρ. 213972. Γερμανία, Ιδιωτική Συλλογή 74: Oakley 2004α, 36, αρ. 43, 43, 46, 47, εικ. 18. BD αρ. 19742. Βερολίνο 3970: *ARV* ² 997.146, 1575. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 26-27, εικ. 1.1, 1.2, 7.1, πίν. (3051, 3052) 20.2-5, 11.1. BD αρ. 213698.

[607] Βλ. σελ. 68-71.

[608] Βλ. σελ. 32-33, και 44-48.

της **ΛΛ 14** (πίν. 173), η οποία κοσμείται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο. Εδώ η πρόωρα χαμένη παρθένος απεικονίζεται ιστάμενη πλησίον του τάφου της. Έχει μακριά κόμη, χαρακτηριστικό των ατόμων νεαρής ηλικίας, και στην κεφαλή της φέρει διάδημα που φανερώνει ότι πέθανε ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [609]. Στα χέρια της κρατά τον αγαπημένο της κατοικίδιο λαγό, η παρουσία του οποίου παραπέμπει σε ανέμελες στιγμές παιχνιδιού στον πατρικό *οἶκο*, δίδοντας έτσι έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της [610]. Στην άλλη πλευρά του τάφου της παριστάνεται η γονατισμένη θρακιώτισσα τροφός που θρηνεί σπαρακτικά για τον θάνατο της κόρης [611]. Το ενδιαφέρον στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι ο τύμβος της νεκρής παρθένου σημαίνεται από λουτροφόρο – υδρία, η οποία είναι μάλιστα στολισμένη με κλάδους φυτών [612]. Έχουμε επομένως δύο (2) βέβαιες απεικονίσεις νεκρών αγάμων κορών, οι οποίες συνδυάζονται με την παρουσία λουτροφόρου. Στην πρώτη περίπτωση, η μικροσκοπική λουτροφόρος που φέρει το είδωλο έχει ασφαλώς καθαρά συμβολική σημασία. Στην δεύτερη πρόκειται για *σῆμα* τάφου, πλησίον του οποίου εικονίζεται η ιστάμενη παρθένος. Σε καμία άλλη λευκή λήκυθο δεν εντόπισα είδωλα που κρατούν λουτροφόρο, όπως συμβαίνει στην **ΛΛ 9** (πίν. 168). Η παράσταση όμως της **ΛΛ 14** (πίν. 173) παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με μία (1) λευκή λήκυθο του Ζωγράφου του Bosanquet, η οποία σήμερα βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή στην Ελβετία (πίν. 221) [613]. Στο συγκεκριμένο αγγείο ο νεκρός οπλίτης εμφανίζεται ιστάμενος πλησίον του τάφου του, με το ένα (1) του πόδι επάνω στις βαθμίδες αυτού. Το κορινθιακό κράνος στην κεφαλή του και το δόρυ που κρατά φανερώνουν ότι βρήκε πρόωρο θάνατο στο πεδίο της μάχης. Άλλωστε παριστάνεται αγένειος, χαρακτηριστικό που παραπέμπει σε άγαμο νέο. Στην άλλη πλευρά του τάφου διακρίνεται μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή που θρηνεί ακουμπώντας το ένα (1) της χέρι στην κεφαλή της, και εκτείνοντας το άλλο προς τον τάφο του νέου, ακριβώς όπως και η τροφός της νεκρής παρθένου μας, η οποία όμως εικονίζεται γονατιστή. Στο μέσον της παράστασης δεσπόζει ο τύμβος του άτυχου στρατιώτη. Σημαίνεται από λουτροφόρο – αμφορέα, η οποία κοσμείται με παράσταση θρηνούσας γυναικείας μορφής, και είναι στολισμένη με κλάδους φυτών. Οι ομοιότητες της συγκεκριμένης ληκύθου με την **ΛΛ 14** (πίν. 173) είναι εμφανέστατες. Και στις δύο (2) περιπτώσεις το άγαμο νεκρό άτομο απεικονίζεται στην μία (1) πλευρά του τύμβου του, ο οποίος σημαίνεται από λουτροφόρο στολισμένη με κλάδους φυτών, ενώ στην άλλη πλευρά του τάφου παριστάνεται μία (1) γυναίκα που θρηνεί. Εν προκειμένω δηλαδή, η λουτροφόρος δεν εικονίζεται στα χέρια κάποιας εκ των επισκεπτριών του τάφου, αλλά αποτελεί το *σῆμα* αυτού, πλησίον του οποίου εμφανίζεται μάλιστα και το ίδιο το νεκρό άτομο. Αυτή είναι η ουσιαστική διαφορά των δύο (2) βέβαιων παραστάσεων μας από τις αβέβαιες περιπτώσεις που είδαμε παραπάνω, οι νεκρές

[609] Για την μακριά κόμη, βλ. σελ. 39, 148, 168-169. Για το διάδημα, βλ. σελ. 41-43, 50-53.

[610] Βλ. σελ. 57-58.

[611] Γεγονός που όπως είδαμε επίσης παραπέμπει σε νεκρή άγαμη κόρη: σελ. 64.

[612] Για την σημασία των κλάδων στην προκειμένη περίπτωση, βλ. σελ. 66, σημ. 521. Όπως έχει επισημάνει η Sabetai, οι κλάδοι φυτών που στολίζουν την εν λόγω λουτροφόρο παραπέμπουν σε γαμήλιες παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας όπου εικονίζονται αγγεία στολισμένα με κλάδους φυτών, υπογραμμίζοντας έτσι την αγαμία της νεκρής κόρης: Sabetai 2009, 304-305. Βλ. ενδεικτικά, Λονδίνο Ε 774 (1874.5-12.1): *ARV* ^{2} 1250.32. *Para* 469. *Add* ^{2} 354. Oakley και Sinos 1993, 68, εικ. 32-35. BD αρ. 216969. Αθήνα 1629: *ARV* ^{2} 1250.34, 1688. *Para* 469. *Add* ^{2} 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 257, εικ. 168-169. BD αρ. 216971. Mainz, Gutenberg Universität 8 (6.1-5): *CVA*, Mainz, Universität 2, 14-16, εικ. 2.1, εικ. 10.2, πίν. (3091, 3092) 2.3-8, 3.1-7. BD αρ. 43210. Θεσσαλονίκη 4880: Βαλαβάνης 1991, 274, 283, πίν. 120-121. BD αρ. 46941. Αθήνα, Αγορά P 15139: Rotroff και Lamberton 2006, 14, εικ. 8. BD αρ. 19701.

[613] Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή: Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581.

γυναικείες μορφές των οποίων δεν έχουν τα χαρακτηριστικά αγάμων κορών. Εξ αυτών προκύπτει ότι η λουτροφόρος που φέρουν οι οικείοι των θανόντων κατά την καθιερωμένη επίσκεψη τους στον τάφο σε παραστάσεις λευκών ληκύθων έχει εντελώς διαφορετική σημασία από εκείνη της λουτροφόρου που απεικονίζεται πλησίον του νεκρού ατόμου, ως *σῆμα* τάφου, ή ακόμη και ως σύμβολο [614], αλλά όχι στα χέρια κάποιου από τους εν ζωή συγγενείς αυτού. Στην πρώτη περίπτωση το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους οικείους των αποθανόντων, όπως επιβάλλει η ταφική λατρεία [615], ενώ στην δεύτερη υπογραμμίζεται η αγαμία και ο πρόωρος θάνατος των άτυχων αυτών νεκρών. Οι λουτροφόροι που φέρουν οι οικείοι των εκλιπόντων κατά την επίσκεψη τους στον τάφο έχουν πιστεύω την ίδια σημασία με τα υπόλοιπα αγγεία που βλέπουμε να κρατούν σε σχετικές παραστάσεις λευκών ληκύθων: ληκύθους [616], υδρίες [617], εξάλειπτρα [618], αλάβαστρα [619], αρυβάλλους [620], κύλικες [621], οινοχόες [622],

---

[614] Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της **ΛΛ 9** (πίν. 168), όπου ασφαλώς το είδωλο που φέρει λουτροφόρο έχει συμβολική, και όχι κυριολεκτική σημασία.

[615] Για την σημασία της αποδόσεως των *νενομισμένων* στους νεκρούς του *οἴκου*, βλ. σελ. 233, σημ. 1611.

[616] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1929: *ARV* [2] 743.5. *Add* [2] 139. Oakley 2004α, 33, εικ. 13. BD αρ. 209186. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Αθήνα 1959: *ARV* [2] 748.3. *Para* 413. *Add* [2] 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Λονδίνο D 70: *ARV* [2] 1371.1. *Add* [2] 370. Koch – Brinkmann 1999, εικ. 67-73. BD αρ. 217599. Tampa, Art Museum 86.79: *ARV* [2] 749.10, 1668. *Para* 413. *Add* [2] 285. BD αρ. 209247. Tübingen S 275368: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 67-68, εικ. 29, πίν. (2647) 30.6-8. BD αρ. 16829. Βερολίνο 3291: *ARV* [2] 1227.9. *Add* [2] 350. Boardman 1989, εικ. 270. BD αρ. 216337. Ιαπωνία, Sakai, Ιδιωτική Συλλογή Oka 17: *ARV* [2] 1374.1. *Add* [2] 370. *CVA*, Japan 2, πίν. 34.5, C. BD αρ. 217647. Επίσης, Oakley 2004α, 205-206.

[617] Βλ. σελ. 75, σημ. 590-591. Επίσης, Oakley 2004α, 206.

[618] Πρβλ. Αθήνα 1955: *ARV* [2] 1372.4. *Add* [2] 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9-III.J.BCD.10, πίν. (043, 044) 11.5, 12.4-6. BD αρ. 217602. Αθήνα 1936: *ARV* [2] 1239.58. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.6, 13.1-3. BD αρ. 216713. Βοστώνη 00.359: *ARV* [2] 1229.23. *Add* [2] 351. Oakley 2004α, 192-194, 196-197, εικ. 158-159. BD αρ. 216364. Λονδίνο D 65: *ABL* 270.2. *ARV* [2] 752.2. *Add* [2] 285. Buxton 1994, 56, εικ. 4a. BD αρ. 209272. Βοστώνη 93.106: *ARV* [2] 998.160. Oakley 1997, πίν. 113A-B. BD αρ. 213982. Οξφόρδη 545 (1896.41): *ARV* [2] 998.165. *Add* [2] 313. Oakley 1997, εικ. 8E, πίν. 118C-D. BD αρ. 213986. Αθήνα 1821: *ARV* [2] 998.168. *Para* 438. *Add* [2] 313. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (039) 7.3-4.6. BD αρ. 213990. **ΛΛ 17** (πίν. 177). **ΛΛ II 22** (πίν. 204). Επίσης, Oakley 2004α, 206.

[619] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1929: *ARV* [2] 743.5. *Add* [2] 139. Oakley 2004α, 33, εικ. 13. BD αρ. 209186. Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Ιαπωνία, Sakai, Ιδιωτική Συλλογή Oka 17: *ARV* [2] 1374.1. *Add* [2] 370. *CVA*, Japan 2, πίν. 34.5, C. BD αρ. 217647. Mainz, Gutenberg Universität 21: *CVA*, Mainz, Universität 2, 38-40, εικ. 4, εικ. 10.2, πίν. (3112) 23.5-8. BD αρ. 10215. Λονδίνο D 65: *ABL* 270.2. *ARV* [2] 752.2. *Add* [2] 285. Buxton 1994, 56, εικ. 4a. BD αρ. 209272. Οξφόρδη 545 (1896.41): *ARV* [2] 998.165. *Add* [2] 313. Oakley 1997, εικ. 8E, πίν. 118C-D. BD αρ. 213986. Κοπεγχάγη (NM) 6590: *ARV* [2] 1169,142. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 134, πίν. (175) 172.1A.1B.1C. BD αρ. 215517. Αθήνα, Αγορά P 10369: *ARV* [2] 1228.2. *Para* 466. BD αρ. 216342. Επίσης, Oakley 2004α, 206.

[620] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα, Γ΄ Εφορεία Α 15041: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 253, αρ. 233. BD αρ. 24598. Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 208.

[621] Πρβλ. Ελβετία, Ιδιωτική Συλλογή (πίν. 221): Oakley 2004α, 155, αρ. 19, 205, 207, εικ. 168. BD αρ. 21581 (κύλιξ στην βάση του ταφικού *σήματος*). Επίσης, Oakley 2004α, 208.

[622] Βλ. ενδεικτικά, Άμστερνταμ 337: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, III.JABC.4, πίν. (038) 2.4-5. BD αρ. 14144. Γλασκώβη, Hunterian Museum D 1970.28: *ARV* [2] 846.182. *Para* 423. *CVA*, Glasgow, Glasgow Collections, 33, πίν. (891) 32.1-4. BD αρ. 212330. Philadelphia, Pennsylvania Univ. L 64.186: *ARV* [2] 1232.10. BD αρ. 216407. Lugano, Ιδιωτική Συλλογή von Schoen 81: *ARV* [2] 1235.10. *Para* 468. BD αρ. 216460. Meggen, Συλλογή Kappeli: *ARV* [2] 1227.3. *Para* 466. *Add* [2] 350. *CVA*, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 3, 76-77, πίν. (359, 362) 47.5-6, 50.1-6. BD αρ.

κανθάρους [623], φιάλες [624], και άλλα. Παραπέμπουν δηλαδή στην τέλεση των *νενομισμένων* από τους συγγενείς των θανόντων, οι οποίοι θα τους προσφέρουν τις καθιερωμένες *χοές* και νεκρικές προσφορές, φροντίζοντας παράλληλα τους τάφους τους. Το ίδιο ακριβώς ισχύει στην μεμονωμένη περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), όπου η λουτροφόρος – αμφορέας δεν εικονίζεται στα χέρια κάποιας επισκέπτριας, αλλά ψηλά στην επίστεψη του ταφικού *σήματος*, πλαισιωμένη από άλλα αγγεία και ταφικές προσφορές. Επ' ουδενί δεν αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς, όπως συμβαίνει στην **ΛΛ 14** (πίν. 173) και στην προαναφερθείσα λήκυθο της Ελβετίας [625], όπου ο τύμβος και η λουτροφόρος με την οποία σημαίνεται δεσπόζουν στο μέσον της παράστασης. Η λουτροφόρος – αμφορέας της **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193) έχει ουσιαστικά την ίδια σημασία με τα αλάβαστρα, την αναρτημένη *στλεγγίδα*, και τις ταινίες που την πλαισιώνουν. Πρόκειται για νεκρικές προσφορές, οι οποίες προβάλλουν την ιδανική εικόνα ενός τάφου που χαίρει της φροντίδος των εν ζωή μελών του *οἴκου*. Υπογραμμίζεται συνεπώς για μία ακόμη φορά η σπουδαιότητα της ορθής τέλεσης των *νενομισμένων* και της αποδόσεως των καθιερωμένων νεκρικών προσφορών στα πλαίσια της ταφικής λατρείας, αν και περισσότερο διακριτικά από τις περιπτώσεις εκείνες όπου η λουτροφόρος εικονίζεται στα χέρια των οικείων που επισκέπτονται τον τάφο. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στις ληκύθους **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194) και **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), οι γυναικείες μορφές των οποίων φέρουν λουτροφόρους, δεν εμφανίζεται καθόλου το νεκρό άτομο, ενώ αντιθέτως δίδεται έμφαση στην προετοιμασία εν όψει της επισκέψεως στον τάφο (**ΛΛ ΙΙ 14**), στον ταφικό θρήνο (**ΛΛ ΙΙ 15**), και στην απόδοση των απαραίτητων νεκρικών προσφορών που επιβάλλει η ταφική λατρεία (**ΛΛ ΙΙ 15**). Διαπιστώνουμε επομένως ότι μόνον όταν η λουτροφόρος απεικονίζεται πλησίον των νεκρών ατόμων σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, ενίοτε μάλιστα σημαίνοντας τον τάφο αυτών, αποτελεί σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου, υπογραμμίζοντας την τραγική μοίρα των άτυχων παρθένων και νέων που έφυγαν από την ζωή πολύ νωρίς, πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν απογόνους. Στην περίπτωση αυτή ενδέχεται μάλιστα να ισχύει η άποψη της Kokula, αν και ο αριθμός των συγκεκριμένων παραστάσεων είναι ιδιαίτερα περιορισμένος, οπότε δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο βέβαιο συμπέρασμα επ' αυτού [626]. Όσον αφορά όμως στις λουτροφόρους που έχουν την σημασία νεκρικών προσφορών, και στις λευκές ληκύθους εμφανίζονται συνήθως στα χέρια των συγγενών που

216331. Τραχώνες, Συλλογή Γερουλάνου: *ARV* [2] 1168.138bis. BD αρ. 215492. Επίσης, Oakley 2004α, 208.

[623] Παραδείγματος χάριν, Λονδίνο, Revelstoke 25: *ARV* [2] 850.266. *AR* 2005-2006, 132, εικ. 24Α-Β. BD αρ. 212414 (κάνθαρος σε τάφο). Μαδρίτη 19497 (L 299): *ARV* [2] 748.1. *Add* [2] 284. Boardman 1989, εικ. 257. BD αρ. 209238 (κάνθαρος σε τάφο). Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 208.

[624] Πρβλ. Γλασκώβη, Hunterian Museum D 1970.28: *ARV* [2] 846.182. *Para* 423. *CVA*, Glasgow, Glasgow Collections, 33, πίν. (891) 32.1-4. BD αρ. 212330. Μαδρίτη 11184: Olmos 1980, 1, 74-77, εικ. 65-67, 69-70. BD αρ. 5846. Άμστερνταμ 337: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, III.JABC.4, πίν. (038) 2.4-5. BD αρ. 14144. Γλασκώβη, Museum & Art Gallery, Kelvingrove 1894.41A: *CVA*, Glasgow, Glasgow Collections, 33, πίν. (891) 32.8-10. BD αρ. 19953. Tampa, Art Museum 86.80: *ARV* [2] 846. 188. BD αρ. 212336. Τραχώνες, Συλλογή Γερουλάνου: *ARV* [2] 1168.138bis. BD αρ. 215492. Karlsruhe B 1528: *ARV* [2] 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Επίσης, Oakley 2004α, 206.

[625] Βλ. πίν. 221, και σελ. 79, σημ. 613.

[626] Από τις τρείς (3) περιπτώσεις λευκών ληκύθων στις οποίες η λουτροφόρος απεικονίζεται πλησίον του αγάμου νεκρού ατόμου, μόνον σε δύο (2) μπορούμε να διακρίνουμε τον τύπο αυτής, καθώς η λουτροφόρος που φέρει το είδωλο της **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι βεβαίως μικροσκοπική. Στις άλλες δύο (2) ληκύθους πάντως η θεωρία της Kokula αποδεικνύεται δόκιμη, εφόσον ο τάφος της νεκρής παρθένου που εικονίζεται στην **ΛΛ 14** (πίν. 173) σημαίνεται από λουτροφόρο – υδρία, ενώ ο τάφος του νεκρού οπλίτη στην λήκυθο της Ελβετίας (πίν. 221, και σελ. 79, σημ. 613) από λουτροφόρο – αμφορέα.

επισκέπτονται τους τάφους των νεκρών της οικογένειας, παραπέμποντας όπως είδαμε στην ταφική λατρεία και την ορθή τέλεση των *νενομισμένων*, η θεωρία της Kokula δεν φαίνεται να ευσταθεί πάντα [627]. Η λουτροφόρος που εικονίζεται πλησίον των νεκρών παρθένων είναι επομένως ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις άγαμες κόρες των αττικών λευκών ληκύθων, επ' ουδενί όμως δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού εμφανίζεται σπανιότατα [628].

2. Ο πορθμέας Χάρων

Από τα αρχαία κείμενα μαθαίνουμε ότι τα σύνορα που χωρίζουν τον Άδη από τον Επάνω Κόσμο και τους ζωντανούς από τους νεκρούς είναι υδάτινα: ο παραπόταμος της Στυγός Κωκυτός, η Αχερουσία λίμνη, οι ποταμοί Αχέρων και Πυριφλεγέθων [629]. Κανείς ζωντανός ή νεκρός δεν μπορεί να διασχίσει τα σύνορα αυτά χωρίς τον πορθμέα Χάρωνα [630], ο οποίος μεταφέρει με την λέμβο του τις ψυχές των θανόντων στον Κάτω Κόσμο [631]. Ο Χάρων είναι επομένως ένας ακόμη μυθικός ψυχοπομπός [632], ακριβώς όπως ο Χθόνιος Ερμής και οι δίδυμοι αδελφοί Ύπνος και

---

[627] Όπως είδαμε (σελ. 78), σε δύο (2) από τις ληκύθους μας οι γυναικείες μορφές που επισκέπτονται τον τάφο της νεκρής φέρουν λουτροφόρο – υδρία, ενώ σε άλλες δύο (2) εικονίζεται λουτροφόρος – αμφορέας.

[628] Μόνον σε δύο (2) από τις σαράντα μία (41) λευκές ληκύθους που εξετάζουμε εικονίζεται λουτροφόρος πλησίον της νεκρής κόρης: **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 14** (πίν. 173). Τα δύο (2) αυτά αγγεία αποτελούν μόλις το 4,9 % του συνολικού αριθμού των ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας.

[629] Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας* 856 (Page). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 10.513-515 (Stallbaum). Ἡσιόδου *Θεογονία* 775-806 (West). *Σούδα* Α 4686-4688, Κ 1530 και 2230 (Adler). Λικυμνίου *Ἀποσπάσματα* 3a-3b (Page). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 180.46-48, 550.30-35 (Gaisford). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Α 360.28-30 (Tittmann). Φωτίου *Λεξικόν* Α 3431 (Theodoridis). *Etymologicum Genuinum* Α 1508 (Lasserre). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 175.4-5 (Bachmann). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 411.4-6 (Scheer). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἑπτά ἐπί Θήβας* 689-691c.4-5 (Smith). *Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 776a (di Gregorio). Sourvinou – Inwood 1996, 307, 315-316. Brewster 1997, 15-20, 69-71. Από ορισμένους σύγχρονους μελετητές μάλιστα, τα νερά θεωρούνται « περάσματα προς τον Άδη »: Δαράκη 1997, 50. Επίσης, Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 10.508-512, 11.13-22 (Mühll). Δακάρης 1998, 12. Anagnostou – Laoutides 2004, 83-84.

[630] Sourvinou – Inwood 1996, 307. Oakley 2004α, 144.

[631] Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 137-141 (Coulon): « … ΗΡ.: Εὐθὺς γὰρ ἐπὶ λίμνην μεγάλην ἥξεις πάνυ / ἄβυσσον. ΔΙ.: Εἶτα πῶς γε περαιωθήσομαι; / ΗΡ.: Ἐν πλοιαρίῳ τυννουτῳί σ' ἀνὴρ γέρων / ναύτης διάξει δύ' ὀβολὼ μισθὸν λαβών ». Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 14 (Macleod). Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 605-607 (Coulon). *Μινυάς (Ἀποσπάσματα)* 1 (Bernabé). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 10.28.1.8-3.1 (Spiro). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.68.1-4, 7.365, 7.530 (Beckby). *Σούδα* Α 4686, Ν 146 (Adler). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 13.71.1-14 (Kaibel). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἑπτά ἐπί Θήβας* 689-691c.4-5 (Smith). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1.27.11-15 (van der Valk). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἄλκηστις* 439 (Schwartz). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 438-444 (Diggle). Για τον Χάρωνα και τις απεικονίσεις αυτού στην αττική αγγειογραφία, βλ. Gardner 1896, 30-32. Fairbanks 1907, 347-348. Fairbanks 1914, 218-223. Sullivan 1950. Kurtz 1975, 208-219. Vermeule 1979, 4, και σημ. 7. Kurtz 1984, 325. Hoffmann 1985-1986, 175-176. *LIMC* III (1986), λ. Charon I (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1989. Kurtz και Boardman 1994, 97. Díez de Velasco 1995, 42-57. Mugione 1995. Sourvinou – Inwood 1996, 303-361. Brewster 1997, 15-16. Oakley 2004α, 108-125, 141, 144. Oakley 2004β, 45-46.

[632] Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 438-444 (Diggle): « ὅς τ' ἐπὶ κώπαι / πηδαλίωι τε γέρων / **νεκροπομπὸς** ἵζει / πολὺ δὴ πολὺ δὴ γυναῖκ' ἀρίσταν / λίμναν Ἀχεροντίαν πορεύσας / ἐλάται δικώπωι ».

Θάνατος [633]. Ο θάνατος για τους αρχαίους Έλληνες ήταν ουσιαστικά ένα ταξίδι από τον κόσμο των ζωντανών, στο υποχθόνιο βασίλειο των νεκρών [634]. Συνοδοιπόροι και οδηγοί των ψυχών στο επικίνδυνο αυτό ταξίδι ήταν φυσικά οι ψυχοπομποί, ανάμεσα τους και ο πορθμεύς Χάρων, με την βοήθεια του οποίου οι θανόντες διέσχιζαν τα υδάτινα σύνορα που χώριζαν τον επίγειο κόσμο από τον Άδη. Ο Χάρων εμφανίζεται στην αττική αγγειογραφία κατά τον ύστερο 6^ο^ αιώνα π.Χ. [635]. Απεικονίζεται όμως ως επί το πλείστον σε σκηνές λευκών ληκύθων του 470-400 π.Χ. [636], η πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^ου^ π.Χ. αιώνος, ενώ αντιθέτως η παρουσία του σε παραστάσεις μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων είναι περιορισμένη [637]. Στις αττικές λευκές ληκύθους ο Χάρων εμφανίζεται πολύ συχνότερα από τους άλλους μυθικούς ψυχοπομπούς [638]. Ενίοτε μάλιστα εικονίζεται μαζί με τον Χθόνιο Ερμή, ο οποίος οδηγεί το νεκρό άτομο στην λέμβο του υποχθόνιου πορθμέως [639].

Ο Χάρων απεικονίζεται σε δεκαεννέα (19) από τις λευκές ληκύθους που μελετούμε [640], η συντριπτική πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5^ου^ π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ), και ιδιαιτέρως στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες αυτού [641]. Τα εν λόγω αγγεία αποτελούν περίπου το 42 % του συνόλου των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, ποσοστό που ανέρχεται στο 46 % αν υπολογίσουμε μόνον τις λευκές ληκύθους, χωρίς τα τέσσερα (4)

---

[633] Για τον Χθόνιο Ερμή, βλ. σελ. 83-84, 92-101. Για τους δίδυμους αδελφούς Ύπνο και Θάνατο, βλ. σελ. 102-103, 105-107.

[634] Díez de Velasco 1995, 27, 42-43. Πρόκειται βεβαίως για την μυθολογική απεικόνιση της διαβατήριας τελετής που αφορά στον θάνατο και την ταφή, καθώς το εν λόγω ταξίδι των νεκρών στον Κάτω Κόσμο που γίνεται υπό την προστασία και καθοδήγηση των ψυχοπομπών θεών ουσιαστικά συμβολίζει την μετάβαση τους από την προτέρα κατάσταση (ζωή, επίγειος χώρος), σε μία νέα πραγματικότητα (θάνατος, Άδης): Lynch 2001, 54-56. Oakley 2004α, 141, 144. Επίσης, Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 252-258 (Diggle): « πικράν γε τήνδε μοι ναυκληρίαν / ἔλεξας ». Η λέξη *ναυκληρία* (*πλοῦς*) αναφέρεται στο ταξίδι προς τον Άδη που θα κάνει η Άλκηστις με την βάρκα του Χάρωνος, και χρησιμοποιείται εδώ κατ' ευφημισμόν για να δηλώσει τον επικείμενο θάνατο της ηρωίδος.

[635] Oakley 2004α, 113. Φρανκφούρτη 560: *CVA*, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 11-12, πίν. (1437) 46.4-6. BD αρ. 4966. Tübingen S 101507: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 32-33, πίν. (2267) 22.6-7. BD αρ. 9523.

[636] Hoffmann 1985-1986, 176. Oakley 2008, 340. O Oakley αναφέρει ογδόντα έξι (86) βέβαιες απεικονίσεις του Χάρωνος σε λευκές ληκύθους, και άλλες εννέα (9) αμφίβολες: Oakley 2004α, 108-113 (Κατάλογος 11). Οι αντίστοιχες καταχωρήσεις στο αρχείο Beazley ανέρχονται σε εβδομήντα τρείς (73), ενώ στο *LIMC* περιλαμβάνονται σαράντα τρείς (43): *LIMC* III (1986), λ. Charon I (C. Sourvinou - Inwood).

[637] Μελανόμορφες απεικονίσεις Χάρωνος: Φρανκφούρτη 560: *CVA*, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 11-12, πίν. (1437) 46.4-6. BD αρ. 4966. Tübingen S 101507: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 32-33, πίν. (2267) 22.6-7. BD αρ. 9523. Ερυθρόμορφες απεικονίσεις Χάρωνος: Québec 66.231: Oakley 2004β, 45-47, εικ. 3.8-3.9, 110, αρ. 25.

[638] Garland 1985, 56. Kurtz και Boardman 1994, 97. Sourvinou – Inwood 1996, 346-347. Oakley 2004α, 141, 144, 218. Ο μυθικός πορθμεύς Χάρων απεικονίζεται σε δεκαεννέα (19) από τις λευκές ληκύθους που εξετάζουμε, ο ψυχοπομπός Ερμής σε οκτώ (8), ενώ ο φτερωτός γενειοφόρος δαίμων μόνον σε μία (1).

[639] Oakley 2004α, 141.

[640] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[641] Μόνον η **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι πρωιμότερη, καθώς χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5^ου^ π.Χ. αιώνος. Οι ένδεκα (11) από τις δεκαεννέα (19) ληκύθους μας είναι έργα του 420-400 π.Χ.: **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).

ερυθρόμορφα αγγεία. Στις περισσότερες εξ αυτών, ο Χάρων εμφανίζεται μόνος με την νεκρή κόρη [642]. Ο συγκεκριμένος τύπος παραστάσεως είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα, και ειδικότερα κατά το 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [643]. Σε πέντε (5) περιπτώσεις όμως εικονίζεται επίσης ο ψυχοπομπός Ερμής, ο οποίος οδηγεί - συχνά *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* - την πρόωρα χαμένη παρθένο στην λέμβο του Χάρωνος [644]. Ο θεός εμφανίζεται ως επί το πλείστον σε πρωιμότερες παραστάσεις του 475-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [645]. Σε μία (1) εξ αυτών μάλιστα οι εικονιζόμενες νεκρές είναι δύο (2), καθώς εκτός από την νεαρή γυναικεία μορφή που οδηγεί ο Ερμής, μία (1) ακόμη νεκρή γυναίκα παριστάνεται καθήμενη στην λέμβο του μυθικού πορθμέως [646]. Όλες οι Χαρώνειες σκηνές των λευκών ληκύθων μας εκτυλίσσονται στις όχθες του Αχέροντος, εκτός από εκείνη της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), στο μέσον της οποίας δεσπόζει μία (1) επιτύμβια στήλη.

Οι απεικονίσεις του Χάρωνος στις παραστάσεις που εξετάζουμε δεν διαφέρουν από εκείνες των υπολοίπων λευκών ληκύθων στις οποίες εμφανίζεται [647]. Εικονίζεται πάντα στην λέμβο του, η οποία δεν παριστάνεται ολόκληρη [648], κρατώντας τον *κοντόν* με τον οποίο την κινεί [649]. Ενίοτε μάλιστα στηρίζει το υψωμένο και λυγισμένο του πόδι κοντά στο άκρο της πλώρης [650], στάση που σύμφωνα με τον Fairbanks ενδεχομένως οφείλεται σε επίδραση της γλυπτικής του 5ου π.Χ. αιώνος [651]. Εν αντιθέσει με τα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία που εικονίζουν τον μυθικό πορθμέα ως ηλικιωμένο [652], ο Χάρων των λευκών ληκύθων είναι ένας ώριμος άνδρας με μαύρα μαλλιά και γένεια [653]. Ως πορθμεύς, φέρει στην κεφαλή του τον χαρακτηριστικό τύπο του *πίλου* που φορούν κυρίως οι ναύτες,

---

[642] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Sourvinou – Inwood 1996, 346-347.

[643] Τρείς (3) από τις παραστάσεις στις οποίες εικονίζεται μόνον ο Χάρων με την νεκρή κόρη χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος (**ΛΛ 1** - πίν. 160, **ΛΛ ΙΙ 1** - πίν. 181, **ΛΛ ΙΙ 6** - πίν. 186), ενώ η **ΛΛ 3** (πίν. 162) είναι έργο του 430-420 π.Χ. Όλες οι υπόλοιπες χρονολογούνται στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5ου αιώνος π.Χ.

[644] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Για τις παραστάσεις εκείνες στις οποίες ο Ερμής οδηγεί την νεκρή κόρη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ*, βλ. σελ. 44-50, 92-101.

[645] Μόνον η **ΛΛ 10** (πίν. 169) είναι μεταγενέστερο έργο του 420 π.Χ. Η **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι η πρωιμότερη όλων, καθώς χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Οι υπόλοιπες είναι έργα του 450-425 π.Χ.

[646] **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να φανερώνει ότι η δεύτερη αυτή νεκρή είναι άγαμη κόρη. Αντιθέτως η εμφάνιση της παραπέμπει περισσότερο σε νυμφευμένη γυναίκα.

[647] Η μορφή του Χάρωνος στην λήκυθο **ΛΛ 3** (πίν. 162) δεν έχει διασωθεί. Πρόβλημα υπάρχει επίσης στην περίπτωση της **ΛΛ 4** (πίν. 163), η οποία βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή του εξωτερικού, και η μοναδική δημοσιευμένη φωτογραφία της δεν εικονίζει τον Χάρωνα. Γενικά για τις απεικονίσεις του Χάρωνος στις παραστάσεις λευκών ληκύθων, βλ. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221-223 (C. Sourvinou - Inwood).Sourvinou – Inwood 1996, 321-353. Oakley 2004α, 113-125, 141, 144.

[648] Kurtz 1975, 211. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 222 (C. Sourvinou - Inwood). Oakley 2004α, 116.

[649] Fairbanks 1907, 347. Sullivan 1950, 13. Kurtz 1975, 211. Garland 1985, 56. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 222 (C. Sourvinou - Inwood). Kurtz και Boardman 1994, 97. Oakley 2004α, 116.

[650] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186). Όλες χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος, εκτός από την **ΛΛ 10** (πίν. 169), η οποία είναι μεταγενέστερο έργο του 420 π.Χ.

[651] Fairbanks 1907, 262.

[652] *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221 (C. Sourvinou - Inwood). Oakley 2004α, 113, 116. Για τις εν λόγω παραστάσεις, βλ. σελ. 83, σημ. 637.

[653] Sullivan 1950, 13. Díez de Velasco 1995, 47. Oakley 2004α, 113, 116.

οι εργάτες, και οι βοσκοί [654]. Συνήθως είναι ενδεδυμένος με *εξωμίδα*, η οποία φανερώνει ότι ανήκει στην χαμηλή κοινωνικά τάξη των χειρωνάκτων [655]. Σε δύο (2) περιπτώσεις όμως φορά χιτωνίσκο [656]. Αν και ο Χάρων αντιπροσωπεύει ουσιαστικά τον ίδιο τον θάνατο [657], στις περισσότερες από τις ληκύθους μας η φυσιογνωμία του δεν προκαλεί τρόμο [658]. Μόνον σε δύο (2) παραστάσεις του 450-425 π.Χ. τα αδρά χαρακτηριστικά του κάνουν την μορφή του να φαντάζει περισσότερο απειλητική από ότι συνήθως [659]. Ο πορθμέας του Άδη εμφανίζεται ενίοτε επί το έργον, οδηγώντας την λέμβο του στις όχθες του Αχέροντος όπου τον περιμένει η νεκρή κόρη [660]. Ως επί το πλείστον όμως παριστάνεται σε στάση αναμονής, έχοντας πλέον φτάσει στον προορισμό του, έτοιμος να παραλάβει την πρόωρα χαμένη παρθένο [661]. Οι απεικονίσεις του εν αναμονή Χάρωνος είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς μεταξύ των ληκύθων μας που χρονολογούνται στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5ου π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ) [662]. Σε κάποιες από τις παραστάσεις αυτές, ο Χάρων περιμένει υπομονετικά την νεκρή κόρη να επιβιβασθεί στην λέμβο του [663]. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει ο υποχθόνιος πορθμεύς της **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), η στάση του οποίου παραπέμπει - όπως έχει επισημάνει η Sourvinou [664] - σε γλυπτά του Πολυκλείτου. Άλλοτε πάλι ο Χάρων χειρονομεί προς την θανούσα, σαν να την καλεί να επιβιβαστεί στην λέμβο του [665] - σκηνή που αναπόφευκτα θυμίζει τους γνωστούς στίχους του

---

[654] Fairbanks 1907, 347. Sullivan 1950, 13. Kurtz 1975, 211. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1995, 56. Sourvinou – Inwood 1996, 349. Oakley 2004α, 116. Oakley 2004β, 45.

[655] Fairbanks 1907, 347. Sullivan 1950, 13. Kurtz 1975, 211. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1995, 56. Sourvinou – Inwood 1996, 348-349. Oakley 2004α, 116. Oakley 2004β, 45.

[656] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169). Και στις δύο (2) αυτές περιπτώσεις, εκτός από τον Χάρωνα εικονίζεται επίσης ο θεός Ερμής, ο οποίος οδηγεί *χεῖρ' ἐπὶ καρπῷ* την πρόωρα χαμένη κόρη στην λέμβο του πορθμέως. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221 (C. Sourvinou - Inwood). Sourvinou – Inwood 1996, 348-349.

[657] Ο πορθμεύς των νεκρών Χάρων ταυτίζεται ενίοτε με τον ίδιο τον Θάνατο: *Σούδα* X 135 (Adler): « Χάρων: ὁ θάνατος ». *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.603.5-6, 7.671 (Beckby). Sourvinou – Inwood 1996, 318-320, 346. Lynch 2001, 54-56. Στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία μάλιστα, ο επερχόμενος θάνατος ενός ανθρώπου δηλώνεται ποιητικά με την αναφορά στον Χάρωνα που περιμένει για να τον οδηγήσει στον Κάτω Κόσμο: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 252-256 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 430-434 (Diggle). Sourvinou – Inwood 1996, 319-320. Oakley 2004α, 125, και σημ. 52.

[658] Sullivan 1950, 13. Kurtz 1975, 211. Kurtz 1984, 325. Garland 1985, 56. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 221-222 (C. Sourvinou - Inwood). Bérard 1989, 104-105. Sourvinou – Inwood 1996, 318, 338-343, 348-353.

[659] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186). Sourvinou – Inwood 1996, 353.

[660] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Η **ΛΛ 9** (πίν. 168) είναι η πρωιμότερη όλων, αφού χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Οι **ΛΛ 7** (πίν. 166) και **ΛΛ 8** (πίν. 167) είναι έργα του 440-430 π.Χ., ενώ οι υπόλοιπες δύο (2) χρονολογούνται στο 420-410 π.Χ.

[661] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[662] Μόνον σε δύο (2) από τις ληκύθους μας που χρονολογούνται στο 420-400 π.Χ. ο Χάρων δεν εμφανίζεται σε στάση αναμονής, αλλά οδηγεί την λέμβο του: **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Υπάρχουν επίσης ακόμη τέσσερεις (4) πρωιμότερες παραστάσεις του 450-425 π.Χ., στις οποίες ο Χάρων εικονίζεται εν αναμονή της επιβιβάσεως της νεκρής κόρης στην λέμβο του: **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[663] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[664] *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 222 (C. Sourvinou - Inwood).

[665] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). Οι **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187) δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, και επομένως η χειρονομία του Χάρωνος δεν είναι πολύ ευδιάκριτη. Η θέση του χεριού του όμως καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για

Ευριπίδου: « ὁρῶ δίκωπον ὁρῶ σκάφος ἐν / λίμναι· νεκύων δὲ πορθμεὺς / ἔχων χέρ' ἐπὶ κοντῶι Χάρων / μ' ἤδη καλεῖ· Τί μέλλεις; / ἐπείγου· σὺ κατείργεις. τάδε τοί με σπερχόμενος ταχύνει » [666]. Μάλιστα η χειρονομία του στην περίπτωση της **ΛΛ 1** (πίν. 160), όπου τείνει τον δείκτη του δεξιού του χεριού προς την παρθένο, είναι σχεδόν πανομοιότυπη με εκείνη του Χθόνιου Ερμού στην περίφημη λευκή λήκυθο του Μονάχου (**ΛΛ 12** - πίν. 171) [667]. Και οι δύο (2) άλλωστε χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Μία παραλλαγή της συγκεκριμένης χειρονομίας διακρίνουμε στην μεταγενέστερη **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνος, και ενδεχομένως επίσης στις σύγχρονες αυτής **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), όπου ο δείκτης του χεριού εικονίζεται πιο χαλαρός. Στην πρώτη περίπτωση (**ΛΛ 1, ΛΛ 12**) η εν λόγω χειρονομία μοιάζει περισσότερο επιτακτική και αυστηρή, υπογραμμίζοντας έτσι την αδυναμία της άτυχης κόρης να αντισταθεί στην τραγική της μοίρα. Η νεκρή είναι ανίσχυρη απέναντι στους ψυχοπομπούς, και επομένως είναι αναπόφευκτο για εκείνη να ακολουθήσει το κέλευσμα τους, το οποίο θα την οδηγήσει στον Άδη. Την ίδια ακριβώς σημασία έχει πιστεύω η χειρονομία του Χάρωνος στις ληκύθους **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), μόνο που εδώ η ισχύς του πορθμέως έναντι της παρθένου δηλώνεται περισσότερο ήπια και διακριτικά. Τέλος, σε κάποιες από τις παραστάσεις του εν αναμονή Χάρωνος, ο πορθμεύς απλώνει το ένα (1) του χέρι προς την νεκρή κόρη [668]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [669], στην περίπτωση των οποίων όμως δεν είναι εύκολο να διακρίνουμε αν ο Χάρων τείνει χείρα βοηθείας προς την θανούσα που ετοιμάζεται να επιβιβασθεί στην λέμβο του, ή αν η χειρονομία του αυτή έχει την σημασία αρπαγής [670]. Όποια και αν είναι βεβαίως η πρόθεση του ψυχοπομπού, η συγκεκριμένη χειρονομία, ευγενής ή βίαιη, υπενθυμίζει ότι η παρθένος που έχει πλέον φτάσει στις όχθες του Αχέροντος δεν μπορεί να αποφύγει την μοιραία επιβίβαση της στην λέμβο που θα την μεταφέρει στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα.

Σε όλες σχεδόν τις παραστάσεις στις οποίες ο Χάρων εμφανίζεται χωρίς τον ψυχοπομπό Ερμή, η νεκρή κόρη φέρει κάποιο αντικείμενο, ή αντικείμενα [671], ενώ σε μία (1) περίπτωση κρατά μεγαλόσωμο πτηνό (πιθανόν πάπια) [672]. Στις δύο (2) εκ των τριών (3) ληκύθων της συγκεκριμένης εικονογραφικής ομάδος όπου η θανούσα δεν

την ίδια χειρονομία που διακρίνουμε στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184). Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι και οι τρείς (3) αυτές λήκυθοι (**ΛΛ 5, ΛΛ ΙΙ 4, ΛΛ ΙΙ 7**) χρονολογούνται στην ίδια ακριβώς χρονική περίοδο, και πιο συγκεκριμένα στα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνος. Βλ. επίσης, Oakley 2004α, 125.

666 Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 252-256 (Diggle).

667 Για την εν λόγω λήκυθο, βλ. σελ. 99-101.

668 **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182). Στην τελευταία εξ αυτών ο Χάρων τείνει το χέρι του προς την κατεύθυνση της νεκρής κόρης, δεν είναι όμως απολύτως βέβαιο ότι της απλώνει το χέρι, καθώς η κίνηση του αποδίδεται χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες.

669 Από τις τέσσερεις (4) αυτές ληκύθους, μόνον η **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181) είναι πρωιμότερη του 420-400 π.Χ., καθώς χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος.

670 *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.603.1-2 (Beckby): « Ἄγριός ἐστι Χάρων. … Ἥρπασεν ἤδη / τὸν νέον ». *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.671 (Beckby) : « Πάντα Χάρων ἄπληστε, τί τὸν νέον ἥρπασας αὔτως / Ἄτταλον; οὐ σὸς ἔην, κἂν θάνε γηραλέος ; ».

671 **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186) διασώζεται μόνον η κεφαλή της νεκρής κόρης, και έτσι δεν γνωρίζουμε αν κρατούσε κάποιο αντικείμενο. Για τα αντικείμενα που φέρουν οι παρθένοι των λευκών ληκύθων μας, βλ. σελ. 53-57.

672 **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181). Για τα κατοικίδια ζώα που κρατούν οι άγαμες κόρες, βλ. σελ. 57-58.

φέρει αντικείμενα [673], παριστάνεται κρατώντας με το ένα (1) υψωμένο της χέρι την άκρη του ιματίου της στο ύψος του ώμου, ενώ το άλλο χέρι απεικονίζεται σχεδόν κατεβασμένο και καλυμμένο με το ιμάτιο [674]. Και οι δύο (2) χρονολογούνται στο 420-400 π.Χ. Οι παρθένοι που δεν *χειραγωγούνται* από τον Χθόνιο Ερμή παριστάνονται ιστάμενες στην όχθη του Αχέροντος, η οποία συνήθως υποδηλώνεται από την παρουσία καλαμιών [675], ενίοτε μάλιστα στολισμένων με ταινίες [676], ενώ σε κάποιες περιπτώσεις οι αγγειογράφοι αποδίδουν επίσης τα νερά του ποταμού [677]. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ασυνήθιστη σκηνή που κοσμεί την **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), στην οποία αντί για τις όχθες του Αχέροντος εικονίζεται μία (1) επιτύμβια στήλη που δεσπόζει στο μέσον της παράστασης, πλαισιωμένη από τον Χάρωνα που οδηγεί την λέμβο του, και μία (1) νεαρή παρθένο που φέρει νεκρικές προσφορές. Η απεικόνιση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας σε Χαρώνειες παραστάσεις στις οποίες δεν εμφανίζεται ο θεός Ερμής είναι ιδιαίτερα σπάνια. Πρόκειται για μία (1) μόνον λευκή λήκυθο που χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, η νεκρή κόρη της οποίας χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου [678]. Τέλος, σε καμία από τις εν λόγω ληκύθους δεν εμφανίζονται είδωλα.

Προκύπτει επομένως το εύλογο ερώτημα ποια σημασία έχουν τα αντικείμενα που φέρουν οι νεκρές παρθένοι των εν λόγω Χαρωνείων παραστάσεων. Οι πυξίδες, τα ελαιοδόχα αγγεία, και η *στλεγγίς* της **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), αντιπροσωπεύουν κατά την γνώμη μου τα προσωπικά αντικείμενα των αγάμων κορών που τις ακολουθούν στον τάφο ως κτερίσματα, και κατά συνέπεια στον Άδη [679]. Δύο (2) εξ αυτών των περιπτώσεων χρήζουν περαιτέρω διερευνήσεως. Καταρχάς η **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 183), η νεκρή της οποίας φέρει πιθανότατα αρύβαλλο, αν και στην σχετική καταχώρηση του *CVA* αναφέρεται ότι ίσως πρόκειται για *βαλλάντιον* που περιέχει τον *ὀβολό* του

---

673 Δηλαδή των Χαρωνείων παραστάσεων στις οποίες δεν εμφανίζεται ο ψυχοπομπός Ερμής, αλλά μόνον ο Χάρων με την νεκρή κόρη.

674 **ΛΛ 4** (πίν. 163)**, ΛΛ 5** (πίν. 164).

675 **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ 4** (πίν. 163)**, ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185)**, ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187).

676 **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163)**, ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), και πιθανώς επίσης οι **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). Πρόκειται για έργα του 430-400 π.Χ. Επίσης, Kurtz 1975, 211. Για τις ταινίες, βλ. σελ. 207, σημ. 1483, και σελ. 55-56, σημ. 443-448. Στις λευκές ληκύθους, οι ταινίες εμφανίζονται όπως είδαμε κυρίως σε παραστάσεις *προθέσεως* και σκηνές επισκέψεως στον τάφο, όπου στολίζουν το νεκρό άτομο ή τον τάφο αυτού, εικονίζονται αναρτημένες στον χώρο που τελείται η *πρόθεσις*, ή ακόμη και πλησίον του ταφικού *σήματος*, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ταινίες κρατούν οι οικείοι των θανόντων που επισκέπτονται τον τάφο τους για την απόδοση των καθιερωμένων νεκρικών προσφορών: σελ. 62. Οι ταινίες που στολίζουν τις καλαμιές του Αχέροντος παραπέμπουν στην ταφική λατρεία και την ιερότητα των αποθανόντων, συνδέοντας έτσι τις Χαρώνειες παραστάσεις με τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο: Fairbanks 1914, 221-222.

677 **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182)**, ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183)**, ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184)**, ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). Η πλειονότης των συγκεκριμένων ληκύθων χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνος (Πίνακας Ζ). Τα νερά του Αχέροντος ενδεχομένως απεικονίζονταν και σε άλλες από τις Χαρώνειες παραστάσεις μας, τα χρώματα των οποίων όμως έχουν ξεθωριάσει αρκετά, και δεν μπορούμε πλέον να διακρίνουμε λεπτομέρειες τέτοιου είδους. Επίσης, Kurtz 1975, 211, 347.

678 **ΛΛ 5** (πίν. 164). Για την χρήση του ιματίου ως καλύπτρας από τις νεκρές άγαμες κόρες των ληκύθων μας, βλ. σελ. 38-39, 50-53.

679 **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188). Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Η **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187) δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, και είναι αδύνατον να διακρίνουμε το αντικείμενο που φέρει η νεκρή. Ειδικότερα για τα εν λόγω αντικείμενα που κρατούν οι άγαμες κόρες, βλ. σελ. 54-55, 89. Για τα ελαιοδόχα αγγεία, τις πυξίδες, και τις *στλεγγίδες* ως κτερίσματα γυναικείων τάφων, βλ. σελ. 54, σημ. 436, σελ. 89, σημ. 691, και σελ. 284, σημ. 1851. Επίσης, βλ. σελ. 285, σημ. 1861, και σελ. 286, σημ. 1865.

Χάρωνος [680], την πληρωμή δηλαδή του μυθικού πορθμέως, ο οποίος θα μετέφερε την θανούσα στον Κάτω Κόσμο [681]. Ο ναύλος του Χάρωνος μας είναι επίσης γνωστός από τον Αριστοφάνη, και ακόμη περισσότερο από τον περίφημο νεκρικό διάλογο του Λουκιανού [682]. Στην Αθήνα, το έθιμο της τοποθέτησης νομίσματος στο στόμα συνήθως του νεκρού για την πληρωμή των πορθμείων του Χάρωνος, εμφανίζεται κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα [683]. Η αρχαιολογική έρευνα έχει όμως αποκαλύψει ότι το συγκεκριμένο έθιμο δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά την κλασική περίοδο [684]. Επιπροσθέτως, οι περισσότερες από τις ταφές που έχουν ανασκαφεί δεν περιείχαν Χαρώνειο *ὀβολό* [685], στοιχείο που φανερώνει ότι το έθιμο υπήρχε μεν, αλλά το

---

[680] *CVA*, Providence, Museum of the Rhode Island School of Design 1, 34.

[681] Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 137-141 (Coulon). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 2 (Macleod). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 10.1-5 (Harmon). Φωτίου *Λεξικόν* Δ 45.2-4 (Theodoridis). *Σούδα* Δ 59.2-4 (Adler). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 247.48-50 (Gaisford). Πλουτάρχου *Περί τῶν παρ' Ἀλεξανδρεῦσι παροιμιῶν* 5.2-3 (Crusius). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 603 (Dübner). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 77.1.3.2-5 (Rabe). Garland 1985, 23. Stevens 1991, 215, 219, 221. Kurtz και Boardman 1994, 199.

[682] Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 137-141 (Coulon). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 2 (Macleod): « ΧΑΡΩΝ: Ἀπόδος, ὦ κατάρατε, τὰ πορθμεῖα. ΜΕΝΙΠΠΟΣ: Βόα, εἰ τοῦτό σοι, ὦ Χάρων, ἥδιον. ΧΑΡΩΝ: Ἀπόδος, φημί, ἀνθ' ὧν σε διεπορθμεύσαμεν. ΜΕΝΙΠΠΟΣ: Οὐκ ἂν λάβοις παρὰ τοῦ μὴ ἔχοντος. ΧΑΡΩΝ: Ἔστι δέ τις ὀβολὸν μὴ ἔχων; ΜΕΝΙΠΠΟΣ: Εἰ μέν καὶ ἄλλος τις οὐκ οἶδα, ἐγὼ δ' οὐκ ἔχω. ... ΧΑΡΩΝ: Οὐδέν ταῦτα πρὸς πορθμέα· τὸν ὀβολὸν ἀποδοῦναί σε δεῖ· οὐ θέμις ἄλλως γενέσθαι ».

[683] Vermeule 1979, 4, και σημ. 7. Stevens 1991, 223. Oakley 2004α, 141, 144. Ο *ὀβολός* του Χάρωνος τοποθετείται συνήθως στο στόμα, και σπανιότερα - κατά τους ελληνιστικούς κυρίως χρόνους - στο χέρι, στον τάφο, ή στην κεφαλή του νεκρού: *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 247.41-44 (Gaisford). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 10.1-5 (Harmon). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 77.1.3.2-5 (Rabe). Καλλιμάχου *Ἑκάλη* 278 (Pfeiffer). Garland 1985, 23. Grinder – Hansen 1991, 211-213. Stevens 1991, 215, 218, 221, 224-225. Kurtz και Boardman 1994, 192, 199, 204. Garland 1998, 125. Stephanakis 2002, 171. Oakley 2004α, 11. Συνήθως επρόκειτο για ορειχάλκινα νομίσματα. Έχουν όμως βρεθεί επίσης αργυρά, ή ακόμη και χρυσά. Ενίοτε μάλιστα χρησιμοποιούσαν και ψεύτικα νομίσματα (νομισματόσημα) κατασκευασμένα από φύλλα χρυσού, τα οποία μερικές φορές έφεραν το εκτύπωμα αληθινών νομισμάτων: Garland 1985, 23. Grinder – Hansen 1991, 211-213. Stevens 1991, 224-225. Kurtz και Boardman 1994, 199. Stephanakis 2002, 171-173. Το νόμισμα που χρησιμοποιούσαν συνήθως ήταν ένας (1) *ὀβολός*, ή μία (1) *δανάκη*: Ἀριστοφάνους *Βάτραχοι* 139-140, 270 (Coulon). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 10.1-5 (Harmon). Λουκιανοῦ *Χάρων ἤ Ἐπισκοποῦντες* 11.17-20 (Harmon). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 601.1-3 (Dübner). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 77.1.3.2-5 (Rabe). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.67.6, 7.68, 11.168.5-6, 11.171.7, 11.209 (Beckby). Πλουτάρχου *Περί τῶν παρ' Ἀλεξανδρεῦσι παροιμιῶν* 5 (Crusius). Φωτίου *Λεξικόν* Δ 45 και 51 (Theodoridis). *Σούδα* Α 4686, Δ 59 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Δ 219 (Latte). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Δ 468.9-11 (Tittmann). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 247.41-51 (Gaisford). Stevens 1991, 216-217, 227. Kurtz και Boardman 1994, 199. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 188 (αρ. ευρ. Θ 330). Σύμφωνα με τον Stevens, η χρήση νομισμάτων μικρής αξίας για την πληρωμή του Χάρωνος ουσιαστικά συμβολίζει την φτώχεια που χαρακτηρίζει όλους τους νεκρούς ανεξαιρέτως, αφού όλοι - πλούσιοι και φτωχοί - είναι ίσοι απέναντι στον θάνατο, και κανένας δεν μπορεί να απολαύσει τα πλούτη του στον Κάτω Κόσμο: Stevens 1991, 219-220. Για την « μαγική δύναμη » του χρήματος στον αρχαίο κόσμο, και την σχέση του με τον Άδη και τους νεκρούς, βλ. Stevens 1991, 227-229. Για την αντίθετη άποψη, σύμφωνα με την οποία τα νομίσματα που τοποθετούνται στους τάφους δεν συνδέονται με τον *ὀβολό του Χάρωνος*, αλλά αποτελούν απλές ταφικές προσφορές, βλ. Grinder – Hansen 1991, 209, 214-216. Stephanakis 2002, 172-173.

[684] Ο *ὀβολός του Χάρωνος* εμφανίζεται μόνον σποραδικά σε τάφους της κλασικής περιόδου, κυρίως κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Το εν λόγω έθιμο ήταν περισσότερο διαδεδομένο στους ελληνιστικούς χρόνους: Μυλωνάς 1975, 298-299. Vermeule 1979, 4, σημ. 7. Grinder – Hansen 1991, 210-213. Stephanakis 2002, 171. Oakley 2004α, 11.

[685] Τα νεκροταφεία στα οποία έχουν ανακαλυφθεί *ὀβολοί* του Χάρωνος είναι διασκορπισμένα σε ολόκληρο τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Μόνον όμως ένας μικρός αριθμός τάφων σε κάθε ένα από αυτά περιείχε Χαρώνειους *ὀβολούς*: Grinder – Hansen 1991, 211-213. Stevens 1991, 215. Morris 1997, 134-

εφήρμοζε μία μικρή μόνο μερίδα του πληθυσμού [686]. Η μοναδική από τις λευκές ληκύθους που απεικονίζει τον *ὀβολό* του υποχθόνιου πορθμέως χρονολογείται στο 420-400 π.Χ. [687]. Ο νεκρός νέος του εν λόγω αγγείου παριστάνεται καθήμενος στην βάση της επιτύμβιας στήλης του, κρατώντας το νόμισμα με το οποίο θα πληρώσει τον Χάρωνα που διακρίνεται πλησίον του τάφου. Θεωρώ επομένως πιθανότερο το ενδεχόμενο η πρόωρα χαμένη κόρη της **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 183) να φέρει αρύβαλλο και όχι *βαλλάντιον*, εφόσον όπως είδαμε ο *ὀβολός* του Χάρωνος δεν εμφανίζεται σχεδόν καθόλου στις νεκρικές παραστάσεις των αττικών λευκών ληκύθων, ενώ και το συγκεκριμένο έθιμο δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα. Αρκετά ασυνήθιστη είναι επίσης η περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), η νεκρή της οποίας εικονίζεται κρατώντας αρύβαλλο και *στλεγγίδα*. Ο Oakley έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι πρόκειται για επισκέπτρια σε τάφο νεκρού ανδρός, και όχι για την ίδια την θανούσα, εφόσον η *στλεγγίδα* και ο αρύβαλλος χαρακτηρίζουν συνήθως τις ανδρικές μορφές νεαρής ηλικίας, και ως επί το πλείστον τους αθλητές [688]. Πουθενά όμως στην εν λόγω παράσταση δεν απεικονίζεται τάφος ή αναρτημένη ταινία [689], ούτε καν κάποιο είδωλο, το οποίο θα μπορούσε ενδεχομένως να παραπέμπει στο νεκρό άτομο, αλλά μόνον η ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος παρθένος, και ο Χάρων που οδηγεί την λέμβο του προς αυτήν. Επιπροσθέτως, η εικονογραφία της **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183) ουσιαστικά δεν διαφέρει από εκείνη των υπολοίπων ληκύθων στις οποίες η άγαμος κόρη παριστάνεται εν αναμονή του μυθικού πορθμέως στις όχθές του Αχέροντος [690]. Κατά την γνώμη μου, η νεαρή κοπέλα δεν είναι επισκέπτρια σε τάφο, αλλά η ίδια η νεκρή που περιμένει τον Χάρωνα. Όσο για το ζήτημα του αρυβάλλου και της *στλεγγίδος*, πράγματι πρόκειται για αντικείμενα που συνήθως χαρακτηρίζουν τους νέους άνδρες, όχι όμως κατ' αποκλειστικότητα, καθώς σε γυναικείους τάφους έχουν βρεθεί τόσο *στλεγγίδες*, όσο και αρύβαλλοι [691]. Είναι συνεπώς πιθανό η *ἄωρος* νεκρή της **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183) να φέρει προσωπικά της αντικείμενα, τα οποία χρησιμοποιούσε όσο ήταν ζωντανή για την καθαριότητα και φροντίδα του σώματος της [692].

---

135. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί μάλιστα το γεγονός ότι κάποιοι από τους τάφους στους οποίους βρέθηκαν *ὀβολοί* του Χάρωνος περιείχαν περισσότερα από ένα (1) νομίσματα: Grinder – Hansen 1991, 212-213. Stevens 1991, 215, 224-225. Morris 1997, 135. Επ' αυτού έχει υποστηριχθεί ότι η τοποθέτηση περισσοτέρων του ενός (1) νομισμάτων στους εν λόγω τάφους αποσκοπούσε στην διασφάλιση της ασφαλούς μεταβάσεως των συγκεκριμένων νεκρών στον Άδη, ή υποδήλωνε την κοινωνική θέση και το κύρος αυτών: Robinson και Clement 1938, 205. Stevens 1991, 224-225.

[686] Stevens 1991, 223-224.

[687] Αθήνα 1757: Oakley 2004α, 111, αρ. 57, 123-125, εικ. 87. BD αρ. 15583. Βλ. επίσης, Grinder – Hansen 1991, 210.

[688] Sourvinou – Inwood 1996, 333. Robinson 1942, 202. Carter 1998, II, 583. Σταϊνχάουερ 2001, 248. Oakley 2004α, 120. Για τον αρύβαλλο, βλ. σελ. 285, σημ. 1857. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 196. Για την *στλεγγίδα*, βλ. Marwitz 1979. Πωλογιώργη 1988, 123-129. Kurtz και Boardman 1994, 196. Oakley 2004α, 10, 208-209. Βλ. επίσης, σελ. 285, σημ. 1856, 1861, 1863.

[689] Σύμφωνα με τον Oakley, η αναρτημένη ταινία στο βάθος της παράστασης υπονοεί σε κάποιες περιπτώσεις την παρουσία μη εικονιζόμενου τάφου: Oakley 2004α, 120.

[690] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187).

[691] Πωλογιώργη 1988, 127-129. Πωλογιώργη 2007, 166, σημ. 60. Oakley 2004α, 10. Young 1951, 87-89 (τάφοι 4-5), 93-95 (τάφος 12). Βλ. επίσης, σελ. 285, σημ. 1861.

[692] Για την χρήση των *στλεγγίδων* από γυναίκες σε παραστάσεις αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου, βλ. ενδεικτικά, Βοστώνη 95.21: *ARV* ^{2} 1052.19, 1680,1614. Matheson 1995, 175, πίν. 150. BD αρ. 213650. Βερολίνο 3403: *ARV* ^{2} 1319.1. *CVA*, Berlin, Antikensammlung - Pergamonmuseum 1, 69-70, εικ. 7.6, πίν. (156) 45.1-4. BD αρ. 220538. Kusnacht, Συλλογή Hirschmann G 57: *Para* 349.29 bis. *Add* ^{2} 201. BD αρ. 352503. Βιέννη 2166: *ARV* ^{2} 1111.1. *Para* 452. *Add* ^{2} 330. *CVA*, Wien,

Όπως έχει προαναφερθεί, οι ταινίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την ταφική λατρεία, καθώς αποτελούσαν παραδοσιακά δείγματα σεβασμού και ευλάβειας απέναντι στην ιερότητα των αποθανόντων [693]. Οι ταινίες επομένως που κρατούν οι νεκρές κόρες των Χαρωνείων παραστάσεων [694] φανερώνουν ότι μετά την μετάβαση και ενσωμάτωση τους στον Άδη θα λατρεύονται πλέον ως ανώτερα όντα από τους εν ζωή οικείους τους [695]. Οι πρόωρα χαμένες κόρες θα γίνουν έτσι αποδέκτες των καθιερωμένων τιμών και προσφορών – μεταξύ αυτών και ταινιών – που επιβάλλει η οικογενειακή ταφική λατρεία.

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), η νεκρή της οποίας φέρει μεγαλόσωμο πτηνό (πιθανόν πάπια) [696]. Πρόκειται πιστεύω για το αγαπημένο κατοικίδιο πτηνό της κόρης, το οποίο την συντροφεύει στον θάνατο, ακριβώς όπως και στην ζωή. Η εικόνα της κοπέλας που στέκεται στις όχθες του Αχέροντος κρατώντας τον φτερωτό της φίλο, παραπέμπει στις όμορφες και ανέμελες στιγμές της σύντομης ζωής της, υπογραμμίζοντας έτσι το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της. Στην σχετική καταχώρηση του *CVA* γίνεται λόγος για προσφορά του πτηνού στον Χάρωνα [697], ερμηνεία που κατά την γνώμη μου είναι αβάσιμη. Η μοναδική πληρωμή που δεχόταν ο πορθμεύς των νεκρών ήταν ο περίφημος *ὀβολός* που αναφέραμε πιο πάνω. Σε κανένα αρχαίο κείμενο ή επιγραφή δεν αναφέρεται ότι ο Χάρων ήταν αποδέκτης και άλλων προσφορών πλην του *ὀβολοῦ*, ούτε υπάρχουν στοιχεία που να μας οδηγούν σε τέτοιο συμπέρασμα. Ο Σχολιαστής του Αριστοφάνους μάλιστα χαρακτηρίζει τον πορθμέα των θανόντων « *ἀδωροδόκητο* » [698]. Ο Χάρων είναι άλλωστε μυθικός εκπρόσωπος του θανάτου, και ο θάνατος δεν γίνεται ποτέ αποδέκτης προσφορών, ούτε λατρεύεται [699]. Οι μόνες προσφορές που δίνουν χαρά στον υποχθόνιο πορθμέα, αλλά και στον ίδιο τον

Kunsthistorisches Museen 2, 29, πίν. (93, 94) 93.1-3, 94.1. BD αρ. 214702. Bari, Museo Archeologico Provinciale 8693: *ARV* ² 236.4, 1638. *Add* ² 200. Petersen 1997, 55. BD αρ. 202270.

[693] Βλ. σελ. 55, σημ. 443, και σελ. 207, σημ. 1483.

[694] **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162)**, ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185). Πρόκειται αποκλειστικά για έργα του 430-400 π.Χ.

[695] Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 115B.6-C.7 (Babbitt): « τοῦτο δέ φησιν Ἀριστοτέλης ... διόπερ, ὦ κράτιστε πάντων καὶ μακαριστότατε, πρὸς τῷ μακαρίους καὶ εὐδαίμονας εἶναι τοὺς τετελευτηκότας νομίζειν καὶ τὸ ψεύσασθαί τι κατ' αὐτῶν καὶ τὸ βλασφημεῖν οὐχ ὅσιον ὡς κατὰ βελτιόνων ἡγούμεθα καὶ κρειττόνων ἤδη γεγονότων ». Πλάτωνος *Νόμοι* 927a.1-3 (Burnet). Ἱπποκράτους *Περί Διαίτης* 92.3-4 (Littré). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 113-123 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 534-538 (Diggle). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 96 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 65K-684 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 129-149, 278-282, 456-509, 583-584 (Page). Αἰσχύλου *Πέρσαι* 624-646 (Page). Πλουτάρχου *Σόλων* 21.1.1-2.1 (Ziegler) : « Ἐπαινεῖται δέ τοῦ Σόλωνος καὶ ὁ κωλύων νόμος τὸν τεθνηκότα κακῶς ἀγορεύειν**. καὶ γὰρ ὅσιον τοὺς μεθεστῶτας ἱεροὺς νομίζειν** … ». Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.53.18.8-6 (Hense) : « ... καὶ θύομέν <γ'> αὐτοῖσι τοῖς ἐναγίσμασιν / ὥσπερ θεοῖσι, καὶ χοάς γε χεόμενοι / αἰτούμεθ' αὐτοὺς δεῦρ' ἀνεῖναι τἀγαθά ». Ἀριστοτέλους *Ἀποσπάσματα* 1.4.44.8-16 (Rose). Φωτίου *Λεξικόν* Α 1993 (Theodoridis). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.2b.1-2, 7.538 (Beckby). Rohde 1925, 171. Clairmont 1970, 69-71. Garland 1985, 4, 106, 114-115, 120. Burkert 1993, 166, 408. Kurtz και Boardman 1994, 314. Rehm 1994, 29. Pulleyn 1997, 116-131. Johnston 1999α, 42-43, 80. Alexiou 2002, 8-9. Dillon 2002, 282. Redfield 2003, 375.

[696] Βλ. σελ. 57-58.

[697] *CVA*, Reading, University 1, 23.

[698] *Σχόλια εἰς τούς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia recentiora Tzetzae)* 140a-b (Koster).

[699] *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 9.158b-c (Erbse): « Ἀΐδης τοι ἀμείλιχος ἠδ' ἀδάμαστος: ... διὸ ἀνελεής ἐστιν· ὅθεν ἐν οὐδεμιᾷ πόλει ῞Αιδου βωμός ἐστιν. Αἰσχύλος: “ μόνος θεῶν γὰρ θάνατος οὐ δώρων ἐρᾷ, / οὐδ' ἄν τι θύων οὐδ' ἐπισπένδων λάβοις, / οὐδ' ἔστι βωμός, οὐδέ παιωνίζεται ” … ».

ηγεμόνα του Κάτω Κόσμου Πλούτωνα, είναι τα δάκρυα και οι θρήνοι των εν ζωή οικείων που πενθούν τους αγαπημένους νεκρούς τους [700]. Δεν θεωρώ επομένως πιθανό το ενδεχόμενο η κόρη της **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181) να προσφέρει το πτηνό στον Χάρωνα. Πρόκειται εξάλλου για λήκυθο που έχει υποστεί εκ νέου ζωγραφικές παρεμβάσεις (πιθανότατα κατά τον 19^{ο} ή 20^{ο} αιώνα), και ενδέχεται να έχουν αλλοιωθεί εικονογραφικά στοιχεία της αυθεντικής παραστάσεως. Και στην περίπτωση της **ΛΛ 1** (πίν. 160), η άγαμος κόρη φέρει εξάλειπτρόν στο υψωμένο δεξί της χέρι, το οποίο φαίνεται να προτείνει προς τον πορθμέα που εικονίζεται απέναντι της [701]. Για τους λόγους που προανέφερα, δεν πιστεύω ότι προσφέρει το αγγείο στον Χάρωνα. Ενδεικτικό αυτού είναι άλλωστε το ότι ο πορθμεύς δεν απλώνει το χέρι του προς το εξάλειπτρον, όπως θα περίμενε κανείς αν επρόκειτο για προσφορά, αλλά αντιθέτως χειρονομεί προς την πρόωρα χαμένη παρθένο, καλώντας την να επιβιβασθεί στην λέμβο. Συνεπώς, και στις δύο (2) περιπτώσεις η νεκρή κρατά προσωπικά της αντικείμενα, ενθυμήματα της σύντομης ζωής της στον επίγειο κόσμο, τα οποία την ακολουθούν στον θάνατο.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, πλην όμως αρκετά περίπλοκη, είναι η σύνθετη παράσταση της ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), η οποία συνδυάζει την εμφάνιση του Χάρωνος με σκηνή επισκέψεως στον τάφο [702]. Στην προκειμένη περίπτωση δεν εικονίζεται η όχθη του Αχέροντος, αλλά μία (1) επιτύμβια στήλη που δεσπόζει στο μέσον της παράστασης. Στην βάση της έχει μάλιστα εναποτεθεί μία (1) πήλινη λήκυθος, προσφορά στο νεκρό άτομο. Στα δεξιά του τάφου διακρίνεται ο μυθικός πορθμέας που οδηγεί την λέμβο του, ενώ στα αριστερά αυτού παριστάνεται η ιστάμενη παρθένος που φέρει αλάβαστρον και κάνιστρο με ταινίες. Το ερώτημα είναι βεβαίως αυτονόητο: πρόκειται για νεκρή κόρη, ή για επισκέπτρια που φέρει προσφορές στον τάφο ; Σε μία (1) ακόμη από τις Χαρώνειες παραστάσεις που μελετούμε (**ΛΛ 6** - πίν. 165), η οποία μάλιστα χρονολογείται στην ίδια χρονική περίοδο με την **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188) [703], η ενδεδυμένη με αττικό πέπλο παρθένος απεικονίζεται ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος. Στο ένα (1) της χέρι φέρει κάνιστρο με ταινίες, ενώ στο άλλο κρατά κάνιστρο με νεκρικές προσφορές που δεν διακρίνονται πλέον. Απέναντι της εμφανίζεται ο Χάρων στην λέμβο του, ο οποίος απλώνει το δεξί του χέρι προς αυτήν. Και εδώ προκύπτει το εύλογο ερώτημα αν πρόκειται για την ίδια την νεκρή, ή για κάποια συγγενή του νεκρού ατόμου που φέρει τις καθιερωμένες ταφικές προσφορές. Πουθενά όμως στην εν λόγω παράσταση δεν εικονίζεται τάφος, είδωλο, ή αναρτημένη ταινία, και μόνον τα κάνιστρα στα χέρια της αγάμου κόρης θυμίζουν τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο. Η χειρονομία του Χάρωνος είναι πιστεύω καθοριστική για την ερμηνεία της **ΛΛ 6** (πίν. 165). Δεν θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο να απλώνει το χέρι του για να πάρει τις νεκρικές προσφορές που περιέχουν τα κάνιστρα. Κάτι τέτοιο θα ήταν εκ διαμέτρου αντίθετο με την ίδια την φύση του ψυχοπομπού, ο οποίος μεταφέρει τους νεκρούς με την λέμβο του στον Άδη, και λαμβάνει ως αμοιβή τον καθιερωμένο *ὀβολό*. Ο ίδιος όπως είδαμε δεν γίνεται αποδέκτης άλλων προσφορών, ούτε συνδέεται με την ταφική λατρεία. Στις υπόλοιπες Χαρώνειες παραστάσεις μας όπου ο Χάρων τείνει το χέρι του προς την νεκρή κόρη, είτε χειρονομεί καλώντας την να επιβιβαστεί στην λέμβο του,

---

[700] Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος* 29-30 (Lloyd-Jones). Παλατινή *Ἀνθολογία* 7.68.1 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας* - *Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 277.5 (Cougny).

[701] Και οι δύο (2) αυτές λήκυθοι (**ΛΛ 1** - πίν. 160, **ΛΛ ΙΙ 1** - πίν. 181) χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος.

[702] Sourvinou – Inwood 1996, 347. Oakley 2004α, 117, 213. Για τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο, βλ. σελ. 117-123.

[703] Αμφότερες είναι έργα του 420-400 π.Χ.

είτε απλώνει το χέρι του για να την βοηθήσει, ή ακόμη και να την αναγκάσει να επιβιβαστεί [704]. Το ίδιο θεωρώ ότι ισχύει στην περίπτωση της **ΛΛ 6** (πίν. 165), όπου ο πορθμέας ετοιμάζεται να βοηθήσει ή να αναγκάσει την παρθένο να επιβιβαστεί στην λέμβο που θα την μεταφέρει στον Άδη. Η απεικόνιση της νεκρής που φέρει κάνιστρα με προσφορές, αντικείμενα τα οποία συνήθως κρατούν οι γυναικείες μορφές που επισκέπτονται τους τάφους, είναι βεβαίως αρκετά ασυνήθιστη. Προφανώς εδώ η θανούσα φέρει τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές που αφιερώνονται σε αυτήν από τους πενθούντες οικείους της. Πρόκειται δηλαδή για ένα (1) ακόμη εικονογραφικό στοιχείο που παραπέμπει στην ταφική λατρεία, υπενθυμίζοντας ότι μετά την ολοκλήρωση του επικείμενου ταξιδιού της με την λέμβο του Χάρωνος, η νεκρή θα λατρεύεται ως ανώτερο όν από τα εν ζωή μέλη του *οἴκου* της [705], και φυσικά θα γίνει αποδέκτης των καθιερωμένων νεκρικών τιμών και προσφορών [706]. Επιστρέφοντας επομένως στην **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), οι ταφικές προσφορές που φέρει η εικονιζόμενη παρθένος δεν φανερώνουν απαραιτήτως ότι επισκέπτεται τον τάφο κάποιου νεκρού συγγενούς. Η παρουσία όμως της επιτύμβιας στήλης καθιστά αμφίβολη την οποιαδήποτε ερμηνεία σχετικά με την ταυτότητα της κόρης. Δεν μπορούμε εν ολίγοις να καταλήξουμε σε κάποιο ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με το αν πρόκειται για την ίδια την νεκρή παρθένο, η οποία παριστάνεται πλησίον του τάφου της κρατώντας τις νεκρικές προσφορές των πενθούντων οικείων της, έτοιμη να επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος [707], ή για ζωντανή κόρη που επισκέπτεται τον τάφο κάποιου αγαπημένου της προσώπου για να του αποδώσει τα *νενομισμένα* [708].

Όσον αφορά στις πέντε (5) Χαρώνειες παραστάσεις όπου εκτός από τον μυθικό πορθμέα εμφανίζεται επίσης ο ψυχοπομπός Ερμής [709], μόνον σε μία (1) εξ αυτών η νεκρή φέρει κάποιο αντικείμενο, και για την ακρίβεια περιδέραιο (**ΛΛ ΙΙ 9** - πίν. 189). Όπως προανεφέρθη, το εν λόγω κόσμημα ενδεχομένως φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [710]. Όλες οι συγκεκριμένες σκηνές εκτυλίσσονται στις όχθες του Αχέροντος, αλλά οι συνήθεις για τις Χαρώνειες παραστάσεις καλαμιές εικονίζονται σε δύο (2) μόνο περιπτώσεις [711]. Το νερό του ποταμού δεν αποδίδεται σε καμία από τις ληκύθους αυτές, δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για λεπτομέρεια που δεν είναι πλέον ευδιάκριτη λόγω της φθοράς των χρωμάτων. Αναρτημένες ταινίες δεν απεικονίζονται, αλλά στο βάθος της παραστάσεως που κοσμεί την **ΛΛ 10** (πίν. 169) διακρίνεται αναρτημένος *σάκκος*, ο οποίος ενδεχομένως παραπέμπει σε οικιακή σκηνή, και αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία που η θανούσα εγκαταλείπει πλέον οριστικά για να μεταβεί στον Άδη [712]. Πρόκειται όπως είδαμε για

---

[704] **ΛΛ 1** (πίν. 160), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). Για τις χειρονομίες του Χάρωνος στις συγκεκριμένες παραστάσεις, βλ. σελ. 85-86.

[705] Sourvinou – Inwood 1996, 334-335. Oakley 2004α, 118, 144.

[706] Oakley 2004α, 144. Όπως είδαμε (σελ. 55-56), την ίδια ακριβώς σημασία έχουν επίσης οι ταινίες που φέρουν οι άγαμες κόρες των **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), και **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185).

[707] Αν όντως η παρθένος της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188) είναι νεκρή, τότε η εικονιζόμενη επιτύμβια στήλη υπενθυμίζει ότι η σχέση της πρόωρα χαμένης κόρης με τους εν ζωή οικείους της δεν καταλύεται, παρά το γεγονός ότι η θανούσα ξεκινά το ταξίδι της για τον Άδη, εγκαταλείποντας ες αεί τον επίγειο κόσμο.

[708] Oakley 2004α, 117, 120.

[709] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[710] Βλ. σελ. 57.

[711] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

[712] Την ίδια ακριβώς σημασία έχει επίσης η θεραπαινίς που συνοδεύει την νεκρή κόρη της συγκεκριμένης ληκύθου (βλ. σελ. 64, 95). Για τα αναρτημένα αντικείμενα που εικονίζονται στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων μας, βλ. σελ. 67-68.

σύνθετη Χαρώνεια παράσταση, στην οποία η *χειραγωγία* της πρόωρα χαμένης κόρης από τον Χθόνιο Ερμή συνδυάζεται με εικονογραφικό στοιχείο που παραπέμπει σε οικιακή σκηνή [713]. Η νεκρή της **ΛΛ 10** (πίν. 169) είναι επίσης η μοναδική από τις νεκρές παρθένους που συνοδεύεται από θεραπαινίδα, η οποία μάλιστα φέρει εξάλειπτρον [714], ενώ μόνον στην περίπτωση της **ΛΛ 9** (πίν. 168) εμφανίζεται η παραπληρωματική μορφή πενθούντος οικείου, και πιο συγκεκριμένα η μητέρα του άτυχου κοριτσιού που οδηγείται στην λέμβο του Χάρωνος. Τα μικρά φτερωτά είδωλα που αντιπροσωπεύουν τις ψυχές των νεκρών εικονίζονται σε δύο (2) από τις εν λόγω Χαρώνειες παραστάσεις μας, οι οποίες χρονολογούνται στο 475-440 π.Χ. [715]. Και στις πέντε (5) ληκύθους που εξετάζουμε ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την νεκρή κόρη στην λέμβο του Χάρωνος, συχνά μάλιστα *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* [716]. Σε όλες υπάρχουν στοιχεία που παραπέμπουν στην γαμήλια εικονογραφία των αττικών αγγείων, φανερώνοντας έτσι ότι πρόκειται για πρόωρα χαμένες παρθένους που πέθαναν ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [717]. Το διάδημα και η καλύπτρα που φέρει η θανούσα της **ΛΛ 7** (πίν. 166), το ιμάτιο που χρησιμοποιείται ως καλύπτρα, η *ανακάλυψις* της αγάμου κόρης, και η παραλλαγή της στερεότυπης χειρονομίας *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στην **ΛΛ 8** (πίν. 167), η *χειραγώγηση* του νεκρού κοριτσιού και η λουτροφόρος που φέρει το είδωλο της **ΛΛ 9** (πίν. 168), η παρθένος της **ΛΛ 10** (πίν. 169) που οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στην λέμβο του Χάρωνος, και ενδεχομένως το περιδέραιο και η καλύπτρα - πιθανόν νυφικός πέπλος - που φέρει η νεκρή στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), προβάλλουν το τραγικό γεγονός του *ἀώρου* θανάτου των άτυχων αυτών παρθένων που ο θάνατος τους στέρησε τον γάμο και την μητρότητα. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χειρονομίες των εικονιζόμενων μορφών στις **ΛΛ 7** (πίν. 166) και **ΛΛ 10** (πίν. 169). Στην πρώτη περίπτωση ο Ερμής απλώνει το δεξί του χέρι προς τον Χάρωνα, ο οποίος οδηγεί την λέμβο του στις όχθες του Αχέροντος – εκεί όπου τον περιμένουν ο ψυχοπομπός και η νεκρή κόρη [718]. Είναι προφανές ότι ο θεός απευθύνεται στον μυθικό πορθμέα, ίσως καλώντας τον ή προτρέποντας τον να βιαστεί. Αυτό φανερώνει άλλωστε και το γεγονός ότι τα βλέμματα των δύο (2) ψυχοπομπών συναντώνται. Στην **ΛΛ 10** (πίν. 169) αντιθέτως, η πρόωρα χαμένη παρθένος είναι εκείνη που χειρονομεί προς τον χθόνιο Ερμή, ο οποίος την οδηγεί στην λέμβο του Χάρωνος κρατώντας την σφιχτά από το χέρι. Πρόκειται για στερεότυπη χειρονομία που φανερώνει ομιλία, και εμφανίζεται επίσης στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα [719]. Μάλιστα ο προπορευόμενος θεός στρέφει την κεφαλή του προς την κόρη, ενώ ο Χάρων που έχει ήδη φθάσει στις όχθες του Αχέροντος και περιμένει την άφιξη τους τείνει το ελεύθερο χέρι του προς αυτούς. Η νεκρή εκφράζει ίσως τον φόβο της στον ψυχοπομπό, διστάζοντας να επιβιβαστεί στην λέμβο του πορθμέως που της απλώνει το χέρι. Η *χειραγώγηση* της από τον Χθόνιο Ερμή όμως, καθιστά σαφές ότι η άτυχη παρθένος δεν μπορεί να αποτρέψει το ύστατο ταξίδι της προς τον Άδη. Εντούτοις, οι απεικονίσεις του Ερμού στις λευκές ληκύθους μας

[713] Βλ. σελ. 68.

[714] Όπως είδαμε, η εμφάνιση της θεραπαινίδος στην συγκεκριμένη παράσταση προβάλλει τον πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας της νεκρής κόρης, ενώ παράλληλα αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία, την οποία η πρόωρα χαμένη παρθένος εγκαταλείπει πλέον οριστικά για να μεταβεί στον Κάτω Κόσμο: σελ. 64.

[715] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168). Ειδικότερα για τα είδωλα, βλ. σελ. 68-71.

[716] Oakley 2004α, 140-141. Ο Ερμής οδηγεί *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* την νεκρή κόρη της **ΛΛ 9** (πίν. 168) στην λέμβο του Χάρωνος. Επίσης, στις **ΛΛ 8** (πίν. 167) και **ΛΛ 10** (πίν. 169) εμφανίζονται κάποιες παραλλαγές της συγκεκριμένης γαμήλιας χειρονομίας: σελ. 48-50.

[717] Βλ. σελ. 38-39, 41-53.

[718] Oakley 2004α, 140-141.

[719] Βλ. σελ. 245-246.

δεν προκαλούν φόβο ή δυσάρεστα συναισθήματα, παρά την σχέση του ψυχοπομπού θεού με τον θάνατο. Αντιθέτως, η μορφή του φαντάζει σχεδόν φιλική και καθησυχαστική [720], ενίοτε μάλιστα ενθαρρυντική προς την διστακτική φοβισμένη κόρη [721], και μόνον η αποφασιστικότητα με την οποία οδηγεί την νεκρή στην λέμβο του Χάρωνος, κρατώντας την σφικτά από το χέρι [722], προδίδουν την ισχύ του έναντι αυτής [723].

Βλέπουμε επομένως ότι οι Χαρώνειες παραστάσεις στις οποίες δεν εμφανίζεται ο ψυχοπομπός Ερμής απεικονίζουν σχεδόν πάντα την νεκρή παρθένο ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος [724], όπου περιμένει τον ερχομό του μυθικού πορθμέως, ή ετοιμάζεται να επιβιβαστεί στην λέμβο του. Συνήθως η άγαμος κόρη φέρει κάποιο αντικείμενο ή αντικείμενα, και ο Χάρων παριστάνεται είτε οδηγώντας την λέμβο του, είτε εν αναμονή της νεκρής [725], προς την οποία σε αρκετές περιπτώσεις απλώνει το χέρι του ή χειρονομεί. Στις εν λόγω σκηνές δεν εικονίζονται άλλες μορφές εκτός από την πρόωρα χαμένη παρθένο και τον πορθμέα του Άδη, ούτε εμφανίζονται είδωλα, ενώ οι σύνθετες παραστάσεις είναι σπάνιες [726]. Η όχθη του Αχέροντος υποδηλώνεται κυρίως με την απεικόνιση καλαμιών [727], ενίοτε μάλιστα στολισμένων με ταινίες, αλλά σε κάποιες από τις συγκεκριμένες ληκύθους αποδίδεται επίσης το νερό του ποταμού. Οι αγγειογράφοι των εν λόγω Χαρωνείων παραστάσεων δεν χρησιμοποιούν σχεδόν καθόλου στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας για να υπογραμμίσουν την αγαμία και τον πρόωρο θάνατο των άτυχων κοριτσιών [728]. Εν προκειμένω δίδεται έμφαση στο ύστατο ταξίδι της νεκρής κόρης, η οποία θα μεταφερθεί με την λέμβο του Χάρωνος στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα, όπου πλέον ανήκει. Ο συγκεκριμένος τύπος παραστάσεως είναι περισσότερο δημοφιλής κατά τον ύστερο 5° π.Χ. αιώνα, και ως επί το πλείστον κατά το 420-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ).

Όλες οι Χαρώνειες παραστάσεις στις οποίες ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί - συχνά *χεῖρ’ ἐπί καρπῷ* - την νεκρή κόρη στις όχθες του Αχέροντος όπου θα επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος, περιλαμβάνουν ένα (1) ή περισσότερα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, υπογραμμίζοντας έτσι την αγαμία των *ἀώρων* νεκρών παρθένων, και προβάλλοντας το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους. Ταυτόχρονα βεβαίως, η παρουσία της Χαρώνειας λέμβου παραπέμπει στο τέλος του

---

[720] Bérard 1989, 105.

[721] **ΛΛ 8** (πίν. 167). Εδώ ο θεός δεν *χειραγωγεί* την νεκρή, αλλά της απλώνει το χέρι. Για την συγκεκριμένη παράσταση, βλ. σελ. 48-50.

[722] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169).

[723] Η ισχύς του θεού έναντι της νεκρής που δεν μπορεί να αποφύγει την τραγική της μοίρα είναι ιδιαίτερα εμφανής στην περίπτωση της **ΛΛ 10** (πίν. 169), όπου η χειρονομία ομιλίας της πρόωρα χαμένης κόρης εκφράζει τον δισταγμό και τον φόβο της, αλλά ο ψυχοπομπός Ερμής την οδηγεί στην λέμβο του Χάρωνος κρατώντας την σφικτά από το χέρι.

[724] Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), στην οποία όπως είδαμε εικονίζεται επιτύμβια στήλη που πλαισιώνεται από τον Χάρωνα και την ιστάμενη παρθένο.

[725] Buschor 1941, 14.

[726] Μόνον στην **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188) η Χαρώνεια παράσταση συνδυάζεται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο.

[727] Η συντριπτική πλειονότης των υπό εξέτασιν Χαρωνείων παραστάσεων στις οποίες απεικονίζονται οι καλαμιές του Αχέροντος αποδίδεται βεβαίως στον Ζωγράφο των Καλάμων: **ΛΛ 2** (πίν. 161), **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ 5** (πίν. 164), **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), **ΛΛ ΙΙ 3** (πίν. 183), **ΛΛ ΙΙ 4** (πίν. 184), **ΛΛ ΙΙ 5** (πίν. 185), **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187). Η **ΛΛ 1** (πίν. 160) δεν έχει μέχρι σήμερα αποδοθεί σε κάποιον αγγειογράφο, η τεχνοτροπία της **ΛΛ 9** (πίν. 168) παραπέμπει στον Ζωγράφο του Λονδίνου Ε 342, ενώ η **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) είναι έργο του Ζωγράφου του Μονάχου 2335.

[728] Όπως προανεφέρθη, μόνον η άγαμος κόρη της **ΛΛ 5** (πίν. 164) χρησιμοποιεί το ιμάτιο της ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου.

υποχθόνιου ταξιδιού της νεκρής, η οποία διαπλέοντας τον Αχέροντα θα ενσωματωθεί στον Άδη. Στην περίπτωση της **ΛΛ 10** (πίν. 169) μάλιστα, η εικονιζόμενη θεραπαινίς και ο αναρτημένος *σάκκος* υπενθυμίζουν παράλληλα ότι η νεαρή θανούσα εγκαταλείπει για πάντα την ζωή στην πατρική οικία, για να μεταβεί στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα [729]. Οι εν λόγω σκηνές δεν είναι εξίσου δημοφιλείς με εκείνες στις οποίες ο Χάρων εικονίζεται μόνος με την άγαμη κόρη [730], και κοσμούν ως επί το πλείστον πρωιμότερες ληκύθους του 475-425 π.Χ. (Πίνακας Ζ). Οι παρθένοι των συγκεκριμένων παραστάσεων δεν φέρουν σχεδόν ποτέ αντικείμενα [731], και ενίοτε συνοδεύονται από παραπληρωματικές μορφές [732]. Πρόκειται για πολυπρόσωπες σκηνές, στις οποίες εικονίζονται τρείς (3) ή τέσσερεις (4) μορφές (Πίνακας Ζ) [733], ενώ σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζονται επίσης μικρά φτερωτά είδωλα. Οι σύνθετές παραστάσεις είναι όμως σπάνιες [734]. Οι καλαμιές που υποδηλώνουν τις όχθες του Αχέροντος δεν απεικονίζονται πάντα, ούτε στολίζονται με αναρτημένες ταινίες. Ο Χάρων παριστάνεται συνήθως να οδηγεί την λέμβο του προς το σημείο όπου περιμένει ο ψυχοπομπός θεός με την νεκρή, η να τελεί εν αναμονή της επιβιβάσεως αυτής, σε μία (1) περίπτωση μάλιστα απλώνοντας το χέρι του προς την θανούσα (**ΛΛ 10** - πίν. 169).

Όπως έχει επισημάνει ο Oakley, ο μυθικός πορθμεύς του Κάτω Κόσμου ήταν μία μορφή οικεία για τους απλούς πολίτες των Αθηνών, και πάνω από όλα πολιτικά ορθή για μία πόλη όπως η δημοκρατική Αθήνα [735]. Ο Χάρων των αττικών λευκών ληκύθων δεν προκαλεί τρόμο, και σπάνια η μορφή του φανερώνει την υποχθόνια φύση του [736]. Αυτό συμβαίνει σε ελάχιστες παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [737]. Διαπιστώνουμε μάλιστα ότι όσο προχωρούμε προς το τέλος του αιώνος, οι απεικονίσεις του πορθμέως αποκτούν ηπιότερο χαρακτήρα, καθώς ακόμη και όταν απλώνει το χέρι του προς την νεκρή παρθένο δεν μπορούμε να διακρίνουμε αν πρόκειται για αρπαγή, ή για χείρα βοηθείας. Αντιθέτως, στις πρωιμότερες ληκύθους του 450-425 π.Χ. ο Χάρων εμφανίζεται περισσότερο ανυπόμονος, χειρονομώντας προς την δύστυχη κόρη, την οποία καλεί να επιβιβαστεί στην λέμβο του. Ήπιος και καθησυχαστικός εικονίζεται επίσης ο Χθόνιος Ερμής στις σκηνές εκείνες όπου οδηγεί την πρόωρα χαμένη παρθένο στην λέμβο του Χάρωνος.

Οι Χαρώνειες παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας προβάλλουν την εικόνα ενός μυθικού ταξιδιού, του ύστατου ταξιδιού των νεκρών, οι οποίοι διαπλέουν τα υδάτινα σύνορα που χωρίζουν τον κόσμο των ζωντανών από τον Άδη με την βοήθεια του υποχθόνιου πορθμέως. Στο τέλος του ταξιδιού αυτού, οι θανόντες θα

---

729 Oakley 2004α, 191.

730 Sourvinou – Inwood 1996, 346-347.

731 Αυτό συμβαίνει μόνον στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), η νεκρή της οποίας φέρει όπως είδαμε περιδέραιο.

732 Η νεκρή κόρη της **ΛΛ 9** (πίν. 168) συνοδεύεται από την μητέρα της, ενώ εκείνη της **ΛΛ 10** (πίν. 169) από την θεραπαινίδα της.

733 Εκτός από τις προαναφερθείσες **ΛΛ 9** (πίν. 168) και **ΛΛ 10** (πίν. 169) που φέρουν παραστάσεις τριών (3) μορφών, τέσσερεις (4) μορφές εικονίζονται στην λήκυθο **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), όπου ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την νεκρή κοπέλα στην λέμβο του Χάρωνος, εντός της οποίας παριστάνεται καθήμενη μία (1) ακόμη νεκρή γυναικεία μορφή.

734 Μόνον στην **ΛΛ 10** (πίν. 169) απεικονίζονται εικονογραφικά στοιχεία που παραπέμπουν σε οικιακές σκηνές, και πιο συγκεκριμένα ο αναρτημένος *σάκκος* και η θεραπαινίς.

735 Oakley 2004α, 144, 218. Επίσης, Vermeule 1979, 4, και σημ. 7. Díez de Velasco 1995, 56. Όπως είδαμε (σελ. 84-85), ο *πίλος* και η *εξωμίς* που φέρει ο Χάρων φανερώνουν ότι ανήκει στην χαμηλή κοινωνικά τάξη των χειρωνάκτων.

736 Sourvinou – Inwood 1996, 338-343.

737 **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186).

ενσωματωθούν ες αεί στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα, όπου πλέον ανήκουν. Συνοδοί και οδηγοί των αποθανόντων στο τελευταίο τους ταξίδι είναι βεβαίως οι ψυχοπομποί Ερμής και Χάρων. Ο πρώτος οδηγεί τους νεκρούς στις όχθες του Αχέροντος, όπου εν συνεχεία θα επιβιβαστούν στην λέμβο του Χάρωνος για να μεταβούν στον τελικό τους προορισμό. Μην προσδίδοντας στους εν λόγω ψυχοπομπούς χαρακτηριστικά που γεννούν φόβο, ή προκαλούν δυσάρεστα συναισθήματα παραπέμποντας στην σχέση τους με τον θάνατο, οι αγγειογράφοι των λευκών ληκύθων αποφεύγουν να παρουσιάσουν το ύστατο ταξίδι των νεκρών ως τρομακτική εμπειρία [738]. Εν προκειμένω, η παρουσία των ψυχοπομπών Χάρωνος και Ερμού που συνοδεύουν, οδηγούν, και συντροφεύουν τους θανόντες στο υποχθόνιο ταξίδι τους είναι περισσότερο καθησυχαστική, παρά τρομακτική [739]. Μόνον ο αδιόρατος σχεδόν δισταγμός κάποιων από τις πρόωρα χαμένες κόρες προδίδει την τραγική κατάληξη του ταξιδιού αυτού [740]. Οι Χαρώνειες παραστάσεις όμως δεν αφορούν αποκλειστικά στις νεκρές παρθένους. Στις αττικές λευκές ληκύθους απεικονίζονται επίσης νυμφευμένες γυναίκες, νέοι [741], και παιδιά που περιμένουν στις όχθες του Αχέροντος έτοιμοι να επιβιβαστούν στην λέμβο του Χάρωνος [742], συχνά μάλιστα κρατώντας κάποιο αντικείμενο [743], ή οδηγούνται σε αυτήν από τον Χθόνιο Ερμή [744], ακριβώς όπως οι άγαμες κόρες μας. Μόνο τα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας που εμφανίζονται σε Χαρώνειες παραστάσεις χαρακτηρίζουν τις

---

[738] Sourvinou – Inwood 1996, 346.

[739] *LIMC* III (1986), λ. Charon I, 222 (C. Sourvinou - Inwood). Sourvinou – Inwood 1996, 316-318, 338-343, 346. Oakley 2004α, 125, 141-144.

[740] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 10** (πίν. 169).

[741] Οι νεκροί των Χαρωνείων παραστάσεων είναι συνήθως άγαμες κόρες, νέοι, παιδιά, και νυμφευμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας: Grinder – Hansen 1991, 210. Díez de Velasco 1995, 54. Θανόντες προχωρημένης ηλικίας δεν παριστάνονται, σε ελάχιστες όμως περιπτώσεις εικονίζονται γενειοφόροι άνδρες: Βερολίνο F 2682: *ARV* [2] 1385,13. *Add* [2] 372. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 51-52, εικ. 1.4, 1.5, 17, πίν. (3076, 3077) 35.1-2.5.7-8, 36.1-4. BD αρ. 217843. Παρίσι L 66 (N 3449): *ARV* [2] 847.198 bis, και 847.199. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 206, εικ. 140-141. BD αρ. 212348. Επίσης, Sourvinou – Inwood 1996, 322, 335, 344-346.

[742] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1814: Rühfel 1984α, 119, εικ. 48. BD αρ. 10219. Νέα Υόρκη 09.221.44: *ARV* [2] 1168,128. *Add* [2] 338. Oakley 2004α, 108, αρ. 12, εικ. 75-76. BD αρ. 215480. Αθήνα 19356: *ARV* [2] 1232,5 bis. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 16 (C. Sourvinou – Inwood). BD αρ. 216402. Αθήνα 1946: *ARV* [2] 1168,129. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 14 (C. Sourvinou – Inwood). BD αρ. 215481. Αμβούργο 1984.442: Καββαδίας 2000, εικ. 202 γ-δ. BD αρ. 6395. Koln, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* [2] 1692,15bis. *Para* 485. *Add* [2] 371. Kurtz 1975, εικ. 47,2. BD αρ. 275550. Αθήνα 1927: *ARV* [2] 1168,130. BD αρ. 215482. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα οι Χαρώνειες παραστάσεις συνδυάζονται με σκηνές επισκέψεως στον τάφο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ληκύθου **ΛΛ II 8** (πίν. 188): πρβλ. Αθήνα 1757: Oakley 2004α, 123-125, εικ. 87. BD αρ. 15583. Αθήνα 1758: *ARV* [2] 1241,1. Riezler 1914, εικ. 66. BD αρ. 216735. Βερολίνο F 2680: *ARV* [2] 1385,1. Oakley 2004α, 111, αρ. 52, εικ. 85. BD αρ. 217827. Κοπεγχάγη (NM) 729: *ARV* [2] 1377,13. *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 134, πίν. (175) 172.4A.4B. BD αρ. 217673. Νέα Υόρκη 75.2.6: *ARV* [2] 1237.17. *Add* [2] 352. Oakley 2004α, 118, 120, εικ. 77-78. BD αρ. 216485.

[743] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1946: *ARV* [2] 1168,129. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 14 (C. Sourvinou – Inwood). BD αρ. 215481. Αθήνα 19356: *ARV* [2] 1232,5 bis. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 16 (C. Sourvinou – Inwood). BD αρ. 216402. Αθήνα 1927: *ARV* [2] 1168,130. BD αρ. 215482. Νέα Υόρκη 09.221.44: *ARV* [2] 1168,128. *Add* [2] 338. Oakley 2004α, 108, αρ. 12, εικ. 75-76. BD αρ. 215480. Koln, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* [2] 1692,15bis. *Para* 485. *Add* [2] 371. Kurtz 1975, εικ. 47,2. BD αρ. 275550. Αθήνα 1814: Rühfel 1984α, 119, εικ. 48. BD αρ. 10219.

[744] Παραδείγματος χάριν, Heidelberg, Universität: Baumgart 1916, 183-184, εικ. 13-13a. BD αρ. 42049. Βερολίνο F 2455: *ARV* [2] 846.196. *Para* 423. *Add* [2] 297. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 30-31, εικ. 9.1, πίν. (3057, 3058) 16.1-5, 17.3-4.6.8. BD αρ. 212344. Νέα Υόρκη 21.88.17: *ARV* [2] 846,197/198 και 1672. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 7b (C. Sourvinou – Inwood). BD αρ. 212345. Ο ψυχοπομπός Ερμής δεν οδηγεί ποτέ μικρά παιδιά στην λέμβο του Χάρωνος, αλλά μόνον άγαμες κόρες, νέους, και ενίοτε νυμφευμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας.

πρόωρα χαμένες παρθένους κατ' αποκλειστικότητα, διακρίνοντας τις έτσι από τους υπόλοιπους νεκρούς.

3. Ο ψυχοπομπός Ερμής

Θεός των συνόρων, των ορίων, και της υπέρβασης αυτών, ο Ερμής είναι ο κατεξοχήν οδηγός και προστάτης των ταξιδιωτών, όπως άλλωστε φανερώνουν οι επικλήσεις του *πυλαῖος*, *ὅδιος*, και *ἐνόδιος* [745]. Παράλληλα βεβαίως, ο Χθόνιος Ερμής είναι ο *ψυχοπομπός*, *ψυχαγωγός*, ή απλά *πομπαῖος* θεός, ο οδηγός δηλαδή των ψυχών στον Άδη [746]. Ο θεός προστάτης των ταξιδιωτών είναι επομένως εκείνος που συνοδεύει κάθε άνθρωπο στο τελευταίο του ταξίδι [747]. Σύμφωνα με το κλασικό ανθρωπολογικό σχήμα των τριμερών διαβατηρίων τελετών, απαραίτητη προϋπόθεση για την μετάβαση του ατόμου σε μία νέα πραγματικότητα είναι η ύπαρξη μίας ενδιάμεσης περιόδου περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας [748]. Όπως έχει επισημάνει ο Oakley [749], ο ρόλος του ψυχοπομπού είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την περίοδο περιθωρίου που καθιστά εφικτή την μετάβαση και ενσωμάτωση των νεκρών στον Άδη, στα πλαίσια της διαβατήριας τελετής που αφορά στον θάνατο και την ταφή. Καθ' όλη την διάρκεια της μεταβατικής αυτής περιόδου περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας, ο Χθόνιος Ερμής οδηγεί και προστατεύει τους νεκρούς, οι

---

[745] Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 8.31.4-7 (Long). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora Demetrii Triclinii) – Εὐμενίδες* 91a (Smith). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 5939 (Latte). Κακριδής 1986, ΙΙ, 176. Burkert 1993, 334. Díez de Velasco 1995, 36. Zaidman και Pantel 1997, 78.

[746] Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1547-1548 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Αἴας* 831-832 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Μήδεια* 759-760 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 743-744 (Diggle). Αἰσχύλου *Εὐμενίδες* 90-92 (Page). Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 8.31.4-7 (Long). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.1-10 και 24.99-100 (Mühll). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 57.1-11 (Quandt). Πλουτάρχου *Αἴτια Ἑλληνικά* 296f.7-297a.5 (Titchener). *Σχόλια εἰς τόν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους (glossae et scholia recentiora)* 832a.1 (Χριστοδούλου). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Π 1561.17-19 (Tittmann). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora Demetrii Triclinii) – Εὐμενίδες* 91a (Smith). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 24.1.26 (Dindorf). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.91.1-2 και 7.545.1-2 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 282.9 (Cougny). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 2.101.20-102.4 (van der Valk). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Τ 287 (Schmidt). *Σχόλια εἰς Ὀλυμπιονίκας και εἰς Πυθιονίκας τοῦ Πινδάρου* (*scholia recentiora Triclinii, Thomae Magistri, Moschopuli, Germani*) - *Εἰς Ὀλυμπιονίκας* 8.106.2-3 (Abel). *Σχόλια εἰς τόν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους (scholia vetera)* 832a (Χριστοδούλου). *Σχόλια εἰς τούς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia recentiora Tzetzae - cod. Ambrosianus gr. C 222 inf.)* 1126 (Koster). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 19.1.22-23 (Rabe). Kurtz 1975, 220. Vernant 1983, 129. Bérard 1989, 104. Reilly 1989, 412. Díez de Velasco 1995, 36. Kurtz και Boardman 1994, 97. Sourvinou – Inwood 1996, 304. Oakley 2004β, 45.

[747] Zaidman και Pantel 1997, 78.

[748] Van Gennep 1960.

[749] Oakley 2004α, 141, 144. Ο Oakley μάλιστα υποστηρίζει ότι η εικονογραφία των λευκών ληκύθων συνδέεται άρρηκτα με την διαβατήρια τελετή της ταφής: Oakley 2004α, 225-226. Σύμφωνα με την συγκεκριμένη θεωρία, οι εμπνευσμένες από την καθημερινή ζωή και τον οικογενειακό βίο παραστάσεις, οι οποίες κοσμούν αρκετές λευκές ληκύθους, αντιπροσωπεύουν την προτέρα κατάσταση που εγκαταλείπει ο νεκρός με τον θάνατο του. Οι μυθολογικές σκηνές, ιδιαιτέρως δε οι παραστάσεις στις οποίες εικονίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί (Ύπνος και Θάνατος, Χθόνιος Ερμής, Χάρων), όπως επίσης και οι απεικονίσεις της *προθέσεως* των νεκρών, συμβολίζουν την μεταβατική περίοδο περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας που μεσολαβεί μεταξύ του θανάτου, και της ενσωματώσεως των εκλιπόντων στον Άδη. Τέλος, οι παραστάσεις με θέμα τις επισκέψεις στον τάφο (ή την σχετική προετοιμασία των γυναικών), αντικατοπτρίζουν το τελευταίο στάδιο της διαβατήριας τελετής, δηλαδή την μετάβαση και ενσωμάτωση των θανόντων στον Κάτω Κόσμο.

οποίοι έχουν ήδη εγκαταλείψει την προτέρα κατάσταση (ζωή), αλλά δεν έχουν ακόμη ενσωματωθεί στην νέα πραγματικότητα (Άδης).

Ο θεός των ορίων και της υπέρβασης αυτών είναι ο πλέον κατάλληλος για να διασχίσει τα σύνορα που χωρίζουν τον κόσμο των ζωντανών, από το βασίλειο των νεκρών. Το ταξίδι αυτό του ψυχοπομπού Ερμή αποτελεί άλλωστε δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ των δύο (2) κόσμων [750]. Θεός ουράνιος και χθόνιος ταυτόχρονα, ο γιός του Διός και της Μαίας βρίσκεται διαρκώς εν κινήσει [751]: είτε ως αγγελιαφόρος των θεών [752], είτε ως οδηγός των ψυχών στον Άδη. Ο *ὅδιος* Ερμής ταξιδεύει διαρκώς και με απόλυτη ελευθερία ανάμεσα στους δύο (2) κόσμους. Είναι ο *πυλαῖος* θεός που διασχίζει με την ίδια ευκολία την είσοδο του Επάνω Κόσμου, και την είσοδο του Άδη. Ένας θεός των ορίων που όμως δεν γνωρίζει όρια, ένας αιώνιος ταξιδευτής [753]: από το φώς στο σκοτάδι, από την ζωή στον θάνατο, από τον υπέργειο κόσμο στον υπόγειο, και αντιστρόφως. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι ο θεός που οδηγεί τις ψυχές των νεκρών στον Άδη είναι επίσης ο μοναδικός οδηγός όσων έχουν την σπάνια τύχη να επιστρέψουν στον Επάνω Κόσμο, έστω και προσωρινά [754]. Έτσι, στον μύθο του Πρωτεσιλάου και της Λαοδαμείας, ο Ερμής οδηγεί την ψυχή του ήρωα στον κόσμο των ζωντανών [755]. Ο ίδιος θεός οδηγεί την Περσεφόνη στην μητέρα της, όταν ο Δίας διατάσσει την επάνοδο της από το βασίλειο του Πλούτωνα [756]. Κύριος των επίγειων και των υποχθονίων οδών, ο ψυχοπομπός Ερμής συνδέει τον κόσμο των νεκρών με τον επίγειο χώρο, καθιστώντας εφικτή την μετάβαση από την ζωή στο θάνατο, και κάποιες ελάχιστες φορές, από τον Άδη στον κόσμο των ζωντανών [757].

Ο Χθόνιος Ερμής απεικονίζεται σε οκτώ (8) λευκές ληκύθους, οι οποίες αποτελούν σχεδόν το 18 % του συνόλου των αγγείων που εξετάζουμε [758], και

---

[750] Κακριδής 1986, II, 176.

[751] Vernant 1983, 129.

[752] Vernant 1983, 129. Díez de Velasco 1995, 36. Ο ρόλος του θεϊκού αγγελιαφόρου και κήρυκος δεν αφορά μόνον στον ολύμπιο θεό Ερμή, αλλά και στην χθόνια υπόσταση αυτού: *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 4.572 (Allen). Στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου, η Ηλέκτρα παρακαλεί τον Χθόνιο Ερμή να μεταφέρει τις προσευχές της στον Άδη, στους υποχθόνιους δαίμονες, και στην ψυχή του νεκρού Αγαμέμνονα: Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 165 και 124-131 (Page). Κατά την ετήσια θυσία που ετελείτο στις Πλαταιές προς τιμήν των πεσόντων στην ομώνυμη μάχη, ο *ἄρχων* των Πλαταιών προσευχόταν πρώτα στον Δία και τον Χθόνιο Ερμή, και εν συνεχεία καλούσε τους νεκρούς να απολαύσουν την θυσιαστήρια αυτή προσφορά: Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 21 (Ziegler). Ο Ερμής είναι επομένως εκείνος που θα οδηγήσει τις ψυχές των νεκρών στον Επάνω Κόσμο, για να απολαύσουν το αίμα της θυσίας (*αἱμακουρίαι*). Είναι ο θεός που συνδέει τον κόσμο των ζωντανών, με τον κόσμο των νεκρών. Για να έλθουν σε επαφή με τους νεκρούς, οι ζωντανοί πρέπει πρώτα να τον επικαλεστούν. Έτσι, κατά την επίκληση της ψυχής του Δαρείου στην τραγωδία *Πέρσαι* του Αισχύλου, απευθύνεται έκκληση στην Γή, τον Χθόνιο Ερμή, και τον Άδη, να στείλουν την ψυχή του νεκρού βασιλιά στον Επάνω Κόσμο: Αἰσχύλου *Πέρσαι* 624-651 (Page).

[753] Zaidman και Pantel 1997, 78.

[754] Sourvinou – Inwood 1996, 304.

[755] Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 28.3.10-13 (Macleod). Sourvinou – Inwood 1996, 305.

[756] *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.334-379 (Allen). Πρβλ. Νέα Υόρκη 28.57.23: *ARV* [2] 1012.1. *Para* 440. *Add* [2] 314. Robertson 1992, 204, εικ. 214. BD αρ. 214158.

[757] Vernant 1983, 129-130. Sourvinou – Inwood 1996, 304-305.

[758] Το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 19,5 % αν υπολογίσουμε μόνον τις λευκές ληκύθους, χωρίς τα ερυθρόμορφα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Γενικά για τις απεικονίσεις του ψυχοπομπού Ερμού στις αττικές λευκές ληκύθους, βλ. Kurtz 1975, 220-224. Kurtz 1984, 325. Garland 1985, 54-55. Hoffmann 1985-1986, 176. Reilly 1989, 412. Kurtz και Boardman 1994, 97. Díez de Velasco 1995, 35-42. Oakley 2004α, 137-144.

χρονολογούνται στο 475-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [759]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για Χαρώνειες παραστάσεις, όπου όπως είδαμε ο θεός οδηγεί την νεκρή κόρη στην λέμβο του Χάρωνος [760]. Ο Ερμής είναι επίσης παρών στην σκηνή καταδίωξης της θανούσας από τον φτερωτό γενειοφόρο δαίμονα, η οποία εκτυλίσσεται στον τάφο αυτής (**ΛΛ 13** - πίν. 172). Υπάρχουν όμως και δύο (2) λευκές λήκυθοι στις οποίες ο ψυχοπομπός θεός εικονίζεται μόνος με την πρόωρα χαμένη παρθένο [761]. Η πρωιμότερη εκ των δύο (2) δεν διαφέρει επί της ουσίας από τις Χαρώνειες παραστάσεις, καθώς ο Ερμής παριστάνεται να οδηγεί την άγαμη κόρη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ*, προφανώς στην λέμβο του Χάρωνος, η οποία δεν απεικονίζεται [762]. Πλησίον του θεού διακρίνεται μάλιστα ένα (1) μικρό φτερωτό είδωλο που φέρει ταινία. Η παρουσία του ειδώλου φανερώνει ότι η άτυχη παρθένος οδεύει πλέον προς τον υποχθόνιο κόσμο των νεκρών. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η δεύτερη λήκυθος (**ΛΛ 12** - πίν. 171), έργο του Ζωγράφου της Φιάλης που χρονολογείται στο 435-430 π.Χ. Ο ψυχοπομπός εικονίζεται καθήμενος σε βράχο, κρατώντας το *κηρύκειον* στο αριστερό του χέρι. Με το δεξί χέρι του χειρονομεί προς την νεκρή κόρη, η οποία παριστάνεται απέναντι του ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει πιθανότατα μακριά κόμη, η οποία παραπέμπει σε άτομο νεαρής ηλικίας [763], και με τα δύο (2) της χέρια τοποθετεί ή διορθώνει το διάδημα που διακρίνεται στην κεφαλή της. Πίσω της διακρίνεται ο τάφος της, ο οποίος σημαίνεται από επιτύμβια στήλη στολισμένη με ταινίες. Εν αντιθέσει επομένως με τις υπόλοιπες παραστάσεις, στην προκειμένη περίπτωση ο θεός δεν οδηγεί την θανούσα στις όχθες του Αχέροντος, όπου θα επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος, αλλά τελεί εν αναμονή αυτής. Αυτό άλλωστε φανερώνει η χειρονομία του, η οποία όπως είδαμε είναι σχεδόν πανομοιότυπη με εκείνη του μυθικού πορθμέως της **ΛΛ 1** (πίν. 160) [764]. Ο Ερμής καλεί την άτυχη παρθένο να τον ακολουθήσει, ίσως ακόμη προτρέποντας την να βιαστεί. Εκείνη ετοιμάζεται για το ύστατο ταξίδι της, φορώντας ή διορθώνοντας το νυφικό διάδημα της, το οποίο φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [765]. Η παρουσία της επιτύμβιας στήλης που διακρίνεται πίσω από την νεκρή δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τον προορισμό του επικείμενου ταξιδιού της. Η άγαμος κόρη θα μεταβεί στον Άδη, όπου θα παραμείνει ες αεί, εγκαταλείποντας οριστικά τον κόσμο των ζωντανών. Για τους εν ζωή οικείους της είναι ήδη ένα ανώτερο όν, το οποίο θα γίνει αποδέκτης των καθιερωμένων τιμών και προσφορών που επιβάλλει η ταφική λατρεία, όπως υπενθυμίζουν οι ταινίες που στολίζουν την επιτύμβια στήλη της [766]. Την ίδια ακριβώς σημασία έχει και η ταινία που φέρει η μικρή φτερωτή ψυχή της **ΛΛ 11** (πίν. 170). Τέλος, εν αναμονή απεικονίζεται επίσης ο Ερμής της **ΛΛ 13** (πίν. 172), η οποία κοσμείται με σκηνή καταδίωξης της νεκρής στον τάφο της από έναν (1) φτερωτό γενειοφόρο δαίμονα του Κάτω Κόσμου, και χρονολογείται στο 420 π.Χ. Εδώ ο Ερμής παριστάνεται καθήμενος πλησίον του τάφου, περιμένοντας υπομονετικά να

---

[759] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).
[760] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Έχουμε ήδη εξετάσει τις εν λόγω παραστάσεις: σελ. 83-84, 92-97.
[761] **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171). Στις παραστάσεις λευκών ληκύθων ο Ερμής δεν εικονίζεται συχνά μόνος με τα νεκρά άτομα, αλλά συνήθως εμφανίζεται σε Χαρώνειες παραστάσεις: Oakley 2004α, 141.
[762] **ΛΛ 11** (πίν. 170): γύρω στο 460 π.Χ.
[763] Βλ. σελ. 39, 148, 168-169.
[764] Βλ. σελ. 86. Επίσης, Oakley 2008, 340.
[765] Keuls 1985, 132. Oakley 2004α, 140. Oakley 2008, 340.
[766] Oakley 2004α, 146.

παραλάβει την θανούσα [767]. Η μορφή του θεού έχει ξεθωριάσει, φαίνεται όμως ότι κρατούσε την *κηρύκειο ράβδο* του στο υψωμένο δεξί του χέρι [768].

Σε καμία από τις οκτώ (8) παραστάσεις μας η παρουσία του Χθόνιου Ερμού δεν προκαλεί τρόμο ή δυσάρεστα συναισθήματα, αν και πρόκειται για θεότητα άρρηκτα συνδεδεμένη με τους νεκρούς και τον Άδη. Ακόμη και η *χειραγώγηση* των πρόωρα χαμένων παρθένων από τον ψυχοπομπό δεν γίνεται με βίαιο τρόπο. Η απόλυτη εξουσία του θεού και η ισχύς του έναντι των νεκρών κοριτσιών είναι ασφαλώς αδιαμφισβήτητη, αλλά αποδίδεται με τον πλέον ήπιο τρόπο: την *χειραγώγηση* κάποιων εκ των αγάμων κορών μας, και την χειρονομία του Ερμού στην περίπτωση της **ΛΛ 12** (πίν. 171). Οι λήκυθοι που εξετάζουμε απεικονίζουν διαφορετικά στάδια του ύστατου ταξιδιού της νεκρής προς τον Άδη. Ενός θλιβερού και επικίνδυνου ταξιδιού που τελείται υπό την προστασία και καθοδήγηση του ψυχοπομπού θεού, η παρουσία του οποίου αποδεικνύεται περισσότερο καθησυχαστική παρά δυσάρεστη [769]. Ο Χθόνιος Ερμής των **ΛΛ 12** (πίν. 171) και **ΛΛ 13** (πίν. 172) τελεί εν αναμονή στον τάφο της κόρης, έτοιμος να την οδηγήσει στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα [770]. Μάλιστα η παρθένος της **ΛΛ 12** (πίν. 171) ετοιμάζεται για το επικείμενο ταξίδι της στον Κάτω Κόσμο. Στην περίπτωση της **ΛΛ 11** (πίν. 170) όμως, η θανούσα βρίσκεται ήδη καθ' οδόν προς τον Άδη, οδηγούμενη *χεῖρ' ἐπί καρπῷι* από τον ψυχοπομπό θεό. Το τέλος του ταξιδιού της νεκρής με τον Χθόνιο Ερμή εικονίζεται στις Χαρώνειες παραστάσεις των ληκύθων μας, όπου ο θεός και η πρόωρα χαμένη παρθένος φθάνουν στις όχθες του Αχέροντος ποταμού [771]. Εκεί ο ρόλος του θεϊκού ψυχοπομπού θα τελειώσει, καθώς η αποθανούσα θα επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος για να μεταβεί στον υποχθόνιο κόσμο των νεκρών, όπου θα παραμείνει ες αεί [772]. Οι απεικονίσεις του εν αναμονή Ερμού χρονολογούνται στον ύστερο 5^{ο} π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο 435-420 π.Χ. (Πίνακας Ζ), ενώ το

---

767 Ειδικότερα για την ασυνήθιστη αυτή παράσταση και τον γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα, βλ. σελ. 101-107.

768 Το *κηρύκειον*, κατεξοχήν σύμβολο του αγγελιαφόρου των θεών, έχει την δύναμη να φέρνει τον ύπνο, και να αφυπνίζει: *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 57.8-9 (Quandt). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.343-344 (Allen). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.2-4 (Mühll). Για την σχέση του Ερμή με τον ύπνο, δίδυμο αδελφό του θανάτου, βλ. Σοφοκλέους *Αἴας* 831-833 (Lloyd-Jones). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 1.28.9 (Kaibel). *Σούδα* Κ 2547.4-6 (Adler). Κακριδής 1986, ΙΙ, 176. Ο ψυχοπομπός θεός λατρεύεται επίσης ως *ὑπνοδότης, ὀνειροπομπός, ὕπνου προστάτης*, και *ἡγήτωρ ὀνείρων*: *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 4.14 (Allen). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 1.28.9 (Kaibel). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 1.131.30 και 1.269.35-38 (Stallbaum). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 23.198.6-11 (Dindorf). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 361.14-20 (Gaisford). *Etymologicum Gudianum* Ε 509.3-7 (Stefani). *Etymologicum Parvum* Ε 51.2-10 (Pintaudi). Με την βοήθεια του *κηρυκείου* του, ο Ερμής οδηγεί τις ψυχές των νεκρών στον Άδη: Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.1-5 (Mühll). Για την σημασία των δύο (2) φιδιών που περιπλέκονται γύρω από την *κηρύκειο ράβδο* του Ερμού, βλ. Burkert 1993, 335. Για την ιδιαίτερη σχέση των φιδιών με τους νεκρούς και τον θάνατο, βλ. Πλουτάρχου *Ἆγις καί Κλεομένης* 60.5-6 (Ziegler). Αἰλιανοῦ *Περί ζῴων ἰδιότητος* 1.51 (Hercher). Ἀρχελάου *Ἀποσπάσματα* 129.2-5 (Lloyd-Jones). Παρίσι (C.M.) 353: *ABV* 346.7. *Add* [2] 94. *CVA*, Paris, Bibliothèque Nationale 2, 52-53, πίν. (457-458) 71.7-9, 72.1-4. BD αρ. 301934. Kurtz και Boardman 1994, 226-227.

769 Díez de Velasco 1995, 37, 39. Το ταξίδι προς τον Κάτω Κόσμο με οδηγό τον Χθόνιο Ερμή, αλλά και τον πορθμέα Χάρωνα, αποτελεί την μυθολογική απεικόνιση της μεταβατικής περιόδου περιθωρίου που καθιστά εφικτή την μετάβαση και ενσωμάτωση των νεκρών στον Άδη: Oakley 2004α, 141, 144. Σε κάθε διαβατήρια τελετή, η περίοδος περιθωρίου θεωρείται πάντοτε επικίνδυνη για το άτομο που την διανύει. Επιπλέον, κατά την μετάβαση τους από την μία κατάσταση στην άλλη, οι μυούμενοι είναι ιδιαιτέρως ευάλωτοι: Danforth 1982, 37. Douglas 1988, 95-97. Zaidman 1996, 4, 6.

770 Fairbanks 1907, 348.

771 **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).

772 Sourvinou – Inwood 1996, 306-307.

ύστατο ταξίδι της αγάμου κόρης εμφανίζεται ως επί το πλείστον στις πρωιμότερες ληκύθους (Πίνακας Ζ) [773]. Σε τρείς (3) εξ αυτών εικονίζονται μικρά φτερωτά είδωλα [774], τα οποία φανερώνουν ότι οι νεκρές οδεύουν προς τον Άδη, εκεί όπου και οι ίδιες θα μεταμορφωθούν σε « εἴδωλα σκιώδη φρονήσεως ἀμέτοχα » [775]. Με μοναδική εξαίρεση την **ΛΛ 13** (πίν. 172), η οποία ούτως ή άλλως αποτελεί ιδιάζουσα περίπτωση, σε όλες τις παραστάσεις στις οποίες η νεκρή παρθένος συνοδεύεται από τον Χθόνιο Ερμή εντοπίζουμε στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας [776]: την *χειραγωγία* της κόρης [777], την καλύπτρα που φέρεται ως νυφικός πέπλος [778], την *πλανίδα* [779], την λουτροφόρο (**ΛΛ 9** - πίν. 168), και την χειρονομία της *ανακαλύψεως* (**ΛΛ 8** - πίν. 167). Εν κατακλείδι, οι απεικονίσεις του θεού ως ψυχοπομπού των *ἀώρων* νεκρών παρθένων στις ληκύθους που μελετούμε έχουν διττή σημασία. Αφ' ενός μεν προβάλλουν το θλιβερό γεγονός του ύστατου ταξιδιού της νεκρής στον Άδη, το οποίο πραγματοποιείται υπό την επίβλεψη του Χθονίου Ερμού, αφ' ετέρου δε υπογραμμίζουν την αγαμία αυτής, δίδοντας έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της. Στην πρώτη περίπτωση, η *χειραγώγηση* της κόρης από τον ψυχοπομπό, όπως και η χειρονομία του θεού που καλεί την θανούσα να τον ακολουθήσει (**ΛΛ 12** - πίν. 171), υπενθυμίζουν ότι η δύστυχη παρθένος δεν μπορεί να αποτρέψει το ύστατο ταξίδι που θα την οδηγήσει στον Κάτω Κόσμο. Στην δεύτερη περίπτωση, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας φανερώνει ότι η νεκρή πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, αλλά ο θάνατος την πρόλαβε. Όπως έχει προαναφερθεί, ο Χθόνιος Ερμής των αττικών λευκών ληκύθων δεν οδηγεί στον Άδη αποκλειστικά τις άγαμες κόρες, αλλά επίσης νέους και νυμφευμένες γυναίκες νεαρής κυρίως ηλικίας [780]. Μόνον τα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας που χρησιμοποιούνται στις εν λόγω παραστάσεις για να δηλώσουν ότι ο θάνατος ήλθε πριν από τον γάμο για τις άτυχες κοπέλες χαρακτηρίζουν τις πρόωρα χαμένες παρθένους κατ' αποκλειστικότητα, διακρίνοντας τις έτσι από τους υπόλοιπους νεκρούς.

4. Ο φτερωτός γενειοφόρος δαίμων

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ιδιαιτέρως ασυνήθιστη παράσταση της **ΛΛ 13** (πίν. 172), η οποία χρονολογείται γύρω στο 420 π.Χ. Στο μέσον αυτής διακρίνεται μία (1) επιτύμβια στήλη στολισμένη με ταινίες, στην βάση της οποίας εικονίζεται η νεκρή γυναικεία μορφή της ληκύθου μας. Έχει μακριά κόμη, η οποία παραπέμπει σε άτομο νεαρής ηλικίας [781], και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο.

---

[773] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170): 475-450 π.Χ. **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189): 450-425 π.Χ. Μόνον η **ΛΛ 10** (πίν. 169) είναι μεταγενέστερο έργο του 420 π.Χ.

[774] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170). Οι δύο (2) τελευταίες χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ η **ΛΛ 8** (πίν. 167) είναι μεταγενέστερο έργο του 440 π.Χ.

[775] *Σχόλια εἰς τὴν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse). Επίσης, Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum). Για τα είδωλα των λευκών ληκύθων και την σημασία τους, βλ. σελ. 68-71.

[776] Για τα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας που εμφανίζονται στις ληκύθους μας και την σημασία αυτών, βλ. σελ. 38-39, 41-53.

[777] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 11** (πίν. 170).

[778] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189). Όλες οι εν λόγω λήκυθοι χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Το περιδέραιο που φέρει η νεκρή της **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) ενδέχεται επίσης να παραπέμπει στον στολισμό της νύφης, υπογραμμίζοντας έτσι την αγαμία της θανούσας: σελ. 57.

[779] **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 12** (πίν. 171). Αμφότερες χρονολογούνται στο 440-430 π.Χ.

[780] Βλ. σελ. 96, σημ. 741-744.

[781] Βλ. σελ. 39, 148, 168-169.

Η κεφαλή της είναι στραμμένη προς τον γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα που την καταδιώκει, και η στάση της φανερώνει ότι προσπαθεί να αποφύγει τον διώκτη της. Ο δαίμων παριστάνεται εν κινήσει, απλώνοντας τα χέρια του προς την θανούσα. Στην άλλη πλευρά του τάφου διακρίνεται η μορφή του ψυχοπομπού Ερμού, ο οποίος απεικονίζεται καθήμενος.

Πρώτος ο Pottier επεσήμανε την πιθανή σχέση του δαίμονος που εμφανίζεται στην λήκυθο μας, με την τρομακτική μορφή του Θανάτου που περιγράφει ο Ευριπίδης στην τραγωδία του *Ἄλκηστις* [782]. Εντελώς διαφορετική είναι η προσέγγιση που ακολούθησε ο Hoffmann, υποστηρίζοντας ότι στην προκειμένη περίπτωση εικονίζεται ο Χάρος, ένας παλαιότερος ελληνικός δαίμων του θανάτου, ο οποίος κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα αντικαταστάθηκε από τον ηπιότερο και λιγότερο τρομακτικό πορθμέα Χάρωνα [783]. Η εν λόγω θεωρία δεν έχει γίνει όμως αποδεκτή από τους υπόλοιπους σύγχρονους μελετητές [784], οι οποίοι έχουν διατυπώσει τις δικές τους απόψεις επί του θέματος. Η Sourvinou θεωρεί ότι πρόκειται για απεικόνιση του Θανάτου [785], ενώ η Kurtz έχει επισημάνει τις ομοιότητες του εικονιζόμενου δαίμονος με τον Χάρωνα των αττικών λευκών ληκύθων [786]. Στηριζόμενος στην παρατήρηση αυτή, ο Díez de Velasco ερμηνεύει την συγκεκριμένη μορφή ως μία πιο τρομακτική και βίαιη εκδοχή του ψυχοπομπού Χάρωνος [787]. Τέλος, ο Oakley συμφωνεί με τον Pottier, διατυπώνοντας την άποψη ότι πρόκειται για τον Θάνατο, ο οποίος όμως έχει Χαρώνεια χαρακτηριστικά, αφού ως μυθικός ψυχοπομπός, ο πορθμεύς Χάρων ταυτίζεται με τον θάνατο [788].

Πράγματι, η μορφή του δαίμονος που εμφανίζεται στην **ΛΛ 13** (πίν. 172) παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τις απεικονίσεις τόσο του Θανάτου, όσο και του Χάρωνος στις αττικές λευκές ληκύθους. Ο Θάνατος παριστάνεται συνήθως γενειοφόρος και πάντα φτερωτός [789], ενώ ο Χάρων εικονίζεται επίσης γενειοφόρος και ενδεδυμένος με *εξωμίδα* [790], ακριβώς όπως ο δαίμων που καταδιώκει την νεκρή στον τάφο της. Επιπροσθέτως, η φυσιογνωμία του εν λόγω δαίμονος θυμίζει τον Χάρωνα της **ΛΛ ΙΙ 6** (πίν. 186), ο οποίος φαντάζει περισσότερο απειλητικός από ότι συνήθως [791]. Στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων όμως, ο Θάνατος εμφανίζεται πάντοτε με τον δίδυμο αδελφό του Ύπνο [792], ενώ ο Χάρων απεικονίζεται στην λέμβο

---

[782] Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 73-76, 843-845 (Diggle). Pottier 1916.

[783] Hoffmann 1984, 65-69. Hoffmann 1985-1986, 173-204, και ιδιαιτέρως 176-183.

[784] Sourvinou – Inwood 1996, 359-360. Oakley 2004α, 132.

[785] Sourvinou – Inwood 1996, 307.

[786] Kurtz 1975, 203-204.

[787] Díez de Velasco 1989, 318-322. Díez de Velasco 1992. Díez de Velasco 1995, 57-62.

[788] Oakley 2004α, 132-135.

[789] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 17294: *ARV* 2 750. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.JC.13, πίν. (094) 20.1.4. BD αρ. 209255. Λονδίνο D 58: *ARV* 2 1228.12. *Para* 466. *Add* 2 351. Oakley 2004α, 128, αρ. 3, εικ. V. BD αρ. 216353. Λονδίνο D 59: *ARV* 2 851,272. Oakley 2004α, 128, αρ. 2, 130-131, εικ. 89-90. BD αρ. 212420. Αθήνα 12783: *ARV* 2 1237.11, 1688. *Add* 2 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 050) 16.7, 18.1. BD αρ. 216479. Νέα Υόρκη 23.160.43: *ARV* 2 1242.2. *Para* 468. Shapiro 1993, αρ. 79, 144, εικ. 100. BD αρ. 216741. Αθήνα 1796: *ARV* 2 1385.7. Mintsi 1997, 60, εικ. 9. BD αρ. 217845. Αθήνα 1830: Oakley 2004α, 111, αρ. 59, εικ. 95. BD αρ. 15562.

[790] Βλ. σελ. 84-85, και σημ. 653, 655.

[791] Βλ. σελ. 85. Η συγκεκριμένη λήκυθος χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος.

[792] Kurtz 1975, 203. Όλες οι σχετικές παραστάσεις των λευκών ληκύθων απεικονίζουν την μεταφορά των νεκρών από τους δίδυμους αδελφούς Ύπνο και Θάνατο. Η ίδια σκηνή περιγράφεται από τον Όμηρο στην *Ἰλιάδα*, όπου ο Ύπνος και ο Θάνατος μεταφέρουν το σώμα του νεκρού Σαρπηδόνος στην πατρίδα του για να ταφεί: ῾Ομήρου *Ἰλιάς* 16.667-675 (Allen). Η μεταφορά των θανόντων από τους δίδυμους γιούς της Νύχτας εμφανίζεται επίσης σε αττικά μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία: πρβλ. Νέα Υόρκη 1972.11.10: *Add* 2 396. Τιβέριος 1996, 124-125, εικ. 94-95. BD αρ. 187.

του. Υπάρχει εντούτοις ένας (1) αττικός ερυθρόμορφος κάνθαρος, έργο των μέσων του 5ου π.Χ. αιώνος, στον οποίο ο γενειοφόρος φτερωτός Θάνατος παριστάνεται μόνος, μεταφέροντας τον νεκρό χωρίς την βοήθεια του αδελφού του [793]. Βλέπουμε επομένως ότι ο δαίμων της **ΛΛ 13** (πίν. 172) έχει κοινά στοιχεία με τον Θάνατο, αλλά και με τον Χάρωνα των λευκών ληκύθων, χωρίς όμως να ταυτίζεται απόλυτα με κάποιον από τους δύο (2). Το γεγονός αυτό με οδηγεί στο συμπέρασμα ότι διώκτης της νεκρής παρθένου είναι πράγματι ο Θάνατος, ο οποίος εν προκειμένω εικονίζεται με Χαρώνεια χαρακτηριστικά, ακριβώς όπως υποστηρίζει ο Oakley. Ως ψυχοπομπός άλλωστε, ο Χάρων ταυτίζεται ουσιαστικά με τον Θάνατο [794]. Πρόκειται αναμφίβολα για την πλέον τρομακτική απεικόνιση του Θανάτου στην αττική αγγειογραφία. Σε καμία άλλη μελανόμορφη ή ερυθρόμορφη παράσταση, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και των λευκών ληκύθων, ο Θάνατος δεν εμφανίζεται βίαιος και επιθετικός, όπως στην περίπτωση της **ΛΛ 13** (πίν. 172) [795]. Αντιθέτως παριστάνεται ήπιος, μεταφέροντας προσεκτικά τα άψυχα σώματα των θανόντων με την βοήθεια του δίδυμου αδελφού του [796]. Οι σκηνές αυτές δεν προκαλούν τρόμο, αλλά θλίψη και μελαγχολία. Ενίοτε μάλιστα και ο ίδιος ο Θάνατος θλίβεται για τον χαμό του νεκρού που κρατά στα χέρια του [797]. Μόνον στην **ΛΛ 13** (πίν. 172) ο θάνατος του ατόμου αποκτά την σημασία βίαιης αρπαγής [798], καθώς ο δαίμων του θανάτου καταδιώκει την έντρομη νεκρή στον τάφο της. Προβάλλεται έτσι μία δυσάρεστη και τρομακτική όψη του θανάτου, εντελώς διαφορετική από τις συνήθεις ήπιες και καθησυχαστικές απεικονίσεις αυτού που συναντούμε στις παραστάσεις των αττικών αγγείων [799]. Θεωρώ πολύ πιθανό το ενδεχόμενο η παρέκκλιση της συγκεκριμένης ληκύθου από την καθιερωμένη εικονογραφία του Θανάτου να οφείλεται στην επίδραση των προαναφερθέντων στίχων του Ευριπίδου, όπως έχει επισημάνει ο Pottier [800].

Φρανκφούρτη 532: *ABL* 242.23. *CVA*, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 15, πίν. (1440) 49.8-10. BD αρ. 5133. Παρίσι F 388: *ABL* 238.133. Shapiro 1993, 136, εικ. 89. BD αρ. 7309. Νέα Υόρκη 56.171.25: *ABV* 509.137. *Para* 248. *Add* 2 127. *ABL* 239.137. *CVA*, New York, Metropolitan Museum of Art 4, 67-69, πίν. (779) 51.1-2. BD αρ. 305529. Βερολίνο 3252: *ABV* 522. *ABL* 255.28. Shapiro 1993, 141, εικ. 95. BD αρ. 330735. Αθήνα 505: *ABV* 564,580. Shapiro 1993, 138, εικ. 91. BD αρ. 331676. Τέξας, Ιδιωτική Συλλογή Hunt 5: Shapiro 1993, 134, εικ. 87. BD αρ. 7043. Port Sunlight, Lady Lever Art Gallery 5060: Robertson 1987, εικ. 42-44. BD αρ. 17489. Λονδίνο Ε 12: *ARV* 2 126.24, 128. *Para* 333. *Add* 2 176. Shapiro 1993, 135, εικ. 88. BD αρ. 201052. Παρίσι G 163: *ARV* 2 227.12. *Para* 347. *Add* 2 199. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 1, III.IC.5, III.IC.6, πίν. (46, 47) 8.1-4, 9.1-3. BD αρ. 202217. Για τις απεικονίσεις του Ύπνου και του Θανάτου στις λευκές ληκύθους και γενικότερα στην αττική αγγειογραφία, βλ. Fairbanks 1907, 346-347. Fairbanks 1914, 226-228. Kurtz 1975, 200-206. Vermeule 1979, 148-151. Kurtz 1984, 325. Garland 1985, 59. Hoffmann 1985-1986, 175. Shapiro 1991, 650. Shapiro 1993, 132-165, 246-255. Díez de Velasco 1995, 27-35. Willinghöfer 1996. Mintsi 1997. Lissarague 2000. Oakley 2004α, 125-137. Burton 2005. Oakley 2008, 340.

793 Λονδίνο Ε 155: *ARV* 2 832.37, 1672. *Para* 422. *Add* 2 295, 308. *CVA*, London, British Museum 4, III.Ic.6, πίν. (226, 228) 33.2A-D,35.2A-C. BD αρ. 212127.

794 Βλ. σελ. 85, σημ. 657.

795 Kurtz 1975, 203.

796 Vermeule 1979, 37, 150. Oakley 2004α, 126-127.

797 Πρβλ. Αθήνα 1928: *ARV* 2 1237.3. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 046) 11.8, 14.1. BD αρ. 216471.

798 *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.80.5-6 (Beckby): « ... ὁ πάντων ἁρπακτὴς Ἀίδης ». *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.186.5-6, 7.221.5-6, 7.308.1-2, 7.476.7-8, 7.481.1-2, 7.603.1-2, 7.643 και 7.671 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 213.1-3, 214.1-2, 268.1-2, 337, 487.7-8, 540, 548, και 654 (Cougny).

799 Díez de Velasco 1995, 57-62. Burton 2005, 53.

800 Ο Ευριπίδης περιγράφει έναν Θάνατο τρομακτικό, ο οποίος πίνει το αίμα των σφαγίων που θυσιάζονται στους τάφους των θανόντων, και φέρει ξίφος, ως θύτης των νεκρών: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 73-76, 843-845 (Diggle). Η ανατριχιαστική αυτή περιγραφή θα μπορούσε κάλλιστα να έχει εμπνεύσει τον αγγειογράφο της ληκύθου μας. Για την ερμηνεία του Pottier, βλ. σελ. 102, σημ. 782.

Η καταδίωξη της νεκρής από τον γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα θυμίζει σκηνές ερωτικής καταδίωξης και αρπαγής παρθένων που εικονίζονται σε αττικά αγγεία [801]. Ακριβώς για τον λόγο αυτό πιστεύω ότι η νεαρή γυναικεία μορφή της ληκύθου **ΛΛ 13** (πίν. 172) είναι άγαμος κόρη. Στην προκειμένη περίπτωση, ο θάνατος παρουσιάζεται ως ένα βίαιο και εξαιρετικά δυσάρεστο γεγονός, το οποίο έκοψε απότομα το νήμα της ζωής της άτυχης παρθένου, οδηγώντας την πρόωρα στον Κάτω Κόσμο. Ταυτόχρονα βεβαίως, οι ομοιότητες της συγκεκριμένης παράστασης με σκηνές ερωτικής καταδίωξης και αρπαγής ενδεχομένως παραπέμπουν στην ιδέα του γάμου της *ἀώρου* νεκρής κόρης με τον Άδη, η οποία ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής στην τραγική ποίηση [802]. Για μία ακόμη φορά επομένως, διακρίνουμε στοιχεία που πιθανώς υποδηλώνουν την επίδραση της τραγωδίας στην παράσταση που φέρει η **ΛΛ 13** (πίν. 172) [803]. Επιπροσθέτως, η παρουσία του τάφου, αλλά και του ψυχοπομπού Ερμού, καθιστούν σαφές ότι η παρθένος δεν θα μπορέσει να ξεφύγει από τον τρομερό διώκτη της. Θα οδηγηθεί αναπόφευκτα στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα από τον Χθόνιο Ερμή, εγκαταλείποντας ες αεί την ζωή και τον επίγειο κόσμο, για να γίνει αποδέκτης των καθιερωμένων νεκρικών τιμών και προσφορών που επιβάλλει η ταφική λατρεία, όπως φανερώνουν οι ταινίες που ήδη στολίζουν την επιτύμβια στήλη της [804]. Η απεικόνιση του εν αναμονή Ερμού επιβεβαιώνει πιστεύω την προαναφερθείσα ερμηνεία του φτερωτού γενειοφόρου δαίμονος ως Θανάτου, καθώς είναι απολύτως εναρμονισμένη με την αλληλουχία των ψυχοπομπών που εικονίζεται στις λευκές ληκύθους [805]: ο Ύπνος και ο Θάνατος μεταφέρουν τους νεκρούς στον

[801] Παραδείγματος χάριν, Ερμιτάζ 709 (ST 1461): *ARV* 2 487,61. *Para* 512. Sourvinou – Inwood 1987, 140-141, πίν. IIIc-d. BD αρ. 205444. Λονδίνο E 64: *ARV* 2 455.9, 1654. *Add* 2 243. *CVA*, London, British Museum 9, 22-24, εικ. 03A, 05B, πίν. (788-789) 12.A-B, 13.A-C. BD αρ. 212625. Βρυξέλλες R 284: *ARV* 2 493.1. *Add* 2 249. *CVA*, Brussels, Musées royaux d'Art et d'Histoire (Cinquantenaire) 2, III.I.D.3-III.I.D.4, πίν. (076) 7.2A, 2B. BD αρ. 205549. Ερμιτάζ 777 (ST 1786): *ARV* 2 500.11. *Add* 2 251. Sourvinou – Inwood 1991, εικ. 5. BD αρ. 205639. Bologna 269 (17190): *ARV* 2 599,8. *Para* 395. *Add* 2 266. *CVA*, Bologna, Museo Civico 5, III.I.5, III.I.7, πίν. (1471, 1475, 1476, 1477, 1478) 97.3-4, 101.1-7, 102.1-4, 103.1-2, 104.1-3. BD αρ. 206936. Λονδίνο E 457.2: *ARV* 2 650.2. *Add* 2 276. BD αρ. 207564. Νέα Υόρκη 56.171.59: *ARV* 2 973,13. *Para* 435. BD αρ. 213247. Yale University 134 (1913.134): *ARV* 2 1015.13. *Add* 2 315. Oakley 1990, πίν. 8B, 32F, αρ. 13. BD αρ. 214190. Νέα Υόρκη 17.230.35: *ARV* 2 1020.100. *Add* 2 316. Oakley 1990, πίν. 79, αρ. 100. BD αρ. 214280. Επίσης, Hoffmann 1985-1986, 176-177, 183. Η χειρονομία της εν λόγω νεκρής κόρης που κρατά το ιμάτιο της στο υψωμένο της χέρι εμφανίζεται σε σκηνές ερωτικής καταδίωξης γυναικείων μορφών (π.χ. Ερμιτάζ 709 / ST 1461, *ARV* 2 487,61. *Para* 512. Sourvinou – Inwood 1987, πίν. IIIc-d. BD αρ. 205444), και σύμφωνα με την Sourvinou – Inwood παραπέμπει στις απεικονίσεις της νύφης σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων: Sourvinou – Inwood 1987, 140-141.

[802] Burton 2005, 52-53. Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη στην τραγική ποίηση, βλ. σελ. 317-321, 327-330, 332-338, 339-340, 341-342. Για τον γάμο με τον Άδη γενικότερα, βλ. σελ. 370-377.

[803] Έχουμε ήδη αναφερθεί στην άποψη του Pottier (σελ. 102, 103), ο οποίος αποδίδει την ασυνήθιστη για τα δεδομένα των αττικών αγγείων απεικόνιση του Θανάτου της **ΛΛ 13** (πίν. 172), στην τρομακτική περιγραφή του δαίμονος από τον Ευριπίδη.

[804] Buschor 1941, 8. Oakley 2004α, 146.

[805] Sourvinou – Inwood 1996, 306-307, 346-347. Oakley 2004α, 129. Σε κάποιες παραστάσεις λευκών ληκύθων που απεικονίζουν την μεταφορά των νεκρών στον τάφο από τους δίδυμους αδελφούς Ύπνο και Θάνατο, ο ψυχοπομπός Ερμής παριστάνεται εν αναμονή πλησίον του τάφου, όπως στην περίπτωση της **ΛΛ 13** (πίν. 172), έτοιμος να μεταφέρει το νεκρό άτομο στις όχθες του Αχέροντος: πρβλ. Αθήνα 12783: *ARV* 2 1237.11, 1688. *Add* 2 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 050) 16.7, 18.1. BD αρ. 216479. Αθήνα 1830: Oakley 2004α, 111, αρ. 59, εικ. 95. BD αρ. 15562. Στην δεύτερη αυτή λήκυθο εμφανίζεται επίσης ο Χάρων στην λέμβο του, σε κάποια απόσταση από τον τάφο της νεκρής. Εν προκειμένω δηλαδή εικονίζονται όλα τα στάδια του ύστατου ταξιδιού της θανούσας στον Άδη, αφού όλοι οι ψυχοπομποί συνυπάρχουν στην ίδια παράσταση. Το ίδιο ενδεχομένως ισχύει και στην περίπτωση της **ΛΛ 13** (πίν. 172), όπου ο μυθικός πορθμέας δεν εμφανίζεται, αλλά όπως είδαμε ο Θάνατος που καταδιώκει την πρόωρα χαμένη κόρη έχει Χαρώνεια χαρακτηριστικά.

τάφο τους [806], όπου περιμένει ο Χθόνιος Ερμής για να τους οδηγήσει στις όχθες του Αχέροντος [807]. Εκεί θα επιβιβαστούν στην λέμβο του Χάρωνος, η οποία θα τους μεταφέρει στον Κάτω Κόσμο [808].

Στις νεκρικές παραστάσεις των αττικών αγγείων όμως, ο Ύπνος και ο Θάνατος δεν μεταφέρουν ποτέ τις νεκρές άγαμες κόρες, οι οποίες οδηγούνται στον Κάτω Κόσμο αποκλειστικά από τον ψυχοπομπό Ερμή και τον μυθικό πορθμέα Χάρωνα. Στην ελληνική μυθολογία, ο Ύπνος και ο Θάνατος ήταν οι δίδυμοι γιοί της Νύχτας [809]. Η τόσο στενή συγγένεια των δύο (2) θεών αντικατοπτρίζει την πεποίθηση ότι ο θάνατος είναι αιώνιος ύπνος [810], ή αντίστροφα, ότι ο ύπνος είναι ένας σύντομος και προσωρινός θάνατος [811]. Στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία μάλιστα, ο ύπνος και τα σχετικά ρήματα [812] χρησιμοποιούνται κατ' ευφημισμόν για να δηλώσουν τον θάνατο ενός ανθρώπου [813]. Ως *λυσιμελεῖς* θεοί, ο Ύπνος και ο Θάνατος « λύουν » τα ανθρώπινα μέλη [814]. Πάνω από όλα όμως, χαρίζουν την λύτρωση από τα δεινά που βασανίζουν τους θνητούς [815] – ο μεν ύπνος προσωρινά, ο δε θάνατος για πάντα. Στην

---

[806] Fairbanks 1914, 226. Kurtz 1975, 204-205. Díez de Velasco 1995, 34. Sourvinou – Inwood 1996, 306. Oakley 2004α, 129.

[807] Díez de Velasco 1995, 40. Sourvinou – Inwood 1996, 306. Oakley 2004α, 129.

[808] Sourvinou – Inwood 1996, 306-307. Oakley 2004α, 129.

[809] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 14.231, 16.672 (Allen). Ἡσιόδου *Θεογονία* 211-212, 756-766 (West). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 107D.12-E.8 (Babbitt). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 5.18.1 (Spiro). Η νύχτα ταυτίζεται με το απόλυτο σκοτάδι. Και ο θάνατος όμως είναι το αιώνιο σκότος που καλύπτει τους θνητούς: Πλουτάρχου *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον* 1093A.6-7 και 1104D.11-E.3 (Westman). Στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ο θάνατος συχνά περιγράφεται ως σκοτάδι, ομίχλη, ή μαύρο σύννεφο, το οποίο καλύπτει τους ετοιμοθάνατους: Ὁμήρου *Ἰλιάς* 4.461, 5.47, 13.671-672, 15.578 και 16.350 (Allen). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 4.180, 22.88 (Mühll). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1451-1453 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 268-269 (Diggle). Θεόγνιδος *Ἐλεγεῖαι* 1.707 (Young). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.251.1-2 και 7.646.3-4 (Beckby). Πλουτάρχου *Περί Πολυφιλίας* 95A.4 (Babbitt). Vermeule 1979, 39. Llewellyn – Jones 2003, 307.

[810] *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 87.1-7 (Quandt). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 107D.1-2 και 107D.12-E.8 (Babbitt). Ψευδο - Πλουτάρχου *Περί τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων* 878A (Mau). *Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 759 (di Gregorio). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Α 66.6-7, Δ 576.11-17 (Tittmann). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1.84.39.42, 4.385.4-10 (van der Valk). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 2.100, 11.171-173 (Dindorf). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 291.57-292.2 και 745.35-38 (Gaisford).

[811] Σοφοκλέους *Φιλοκτήτης* 855-860 (Lloyd-Jones). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 13.79-80 (Mühll). Μνησιμάχου Κωμικοῦ *Ἀποσπάσματα* 11 (Kock). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 85.7-8 (Quandt). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.52b.39 (Hense). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 107E.9-F.4 (Babbitt). *Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 759 (di Gregorio). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 2.35 (Hercher). Vermeule 1979, 145.

[812] *Κοιμῶμαι, κατευνάζω, εὕδω, εὐνάω*, κλπ.

[813] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 11.240-242, 14.482-483 (Allen). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 1450-1451 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 832-833 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Τραχίνιαι* 1041-1043 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ῥῆσος* 762 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱππόλυτος* 1387-1388 (Diggle). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.30.1-2, 7.78.2, 7.173.3-4, 7.338.6, 7.459.3-4, 7.725.3-4 (Beckby).

[814] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 4.469-470, 7.11-16, 11.240-242, 11.260, 15.435, 15.581, 16.312, 16.341, 16.400, 16.465, και 17.523-524 (Allen). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 20.56-57 και 23.342-343 (Mühll). Μόσχου *Εὐρώπη* 3-4 (Gow). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Λ 1445 (Latte). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 2.308.6-7, 3.442.27-28 και 4.682.1-2 (van der Valk). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.420.2 (Beckby).

[815] Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 255, 353 (Radt). Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 698.1 (Radt). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 449 (Nauck). Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες* 802-803 (Page). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 85.5-8 (Quandt). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 108E.9, 114B.9-10 και 120D.3 (Babbitt). *Σούδα* Θ 44

ελληνική μυθολογία άλλωστε, η Λήθη ήταν αδελφή των διδύμων θεών [816]. Ο Ύπνος και ο Θάνατος εμφανίζονται στην αττική αγγειογραφία κατά το τελευταίο τέταρτο του 6ου π.Χ. αιώνος [817]. Οι πρωιμότερες εξ αυτών των παραστάσεων, συμπεριλαμβανομένου και του περίφημου κρατήρος του Ευφρονίου, απεικονίζουν την μεταφορά του νεκρού Σαρπηδόνος - σπανιότερα δε του Μέμνονος - από τους φτερωτούς αδελφούς [818], οι οποίοι σύμφωνα με τον Όμηρο μετέφεραν το σώμα του στην Λυκία για να ταφεί [819]. Συνήθως μάλιστα στις παραστάσεις αυτές οι γιοί της Νύχτας παριστάνονται ως πολεμιστές [820]. Στις λευκές ληκύθους όμως, ο Ύπνος και ο Θάνατος δεν φέρουν πολεμική εξάρτυση. Μεταφέρουν θνητούς, και ως επί το πλείστον άνδρες νεαρής κυρίως ηλικίας, μεταξύ αυτών και νεκρούς πολεμιστές [821]. Σπάνια οι δύο (2) θεοί κρατούν το άψυχο σώμα κάποιας γυναίκας [822], ενώ καμία από τις ελάχιστες γυναικείες μορφές που μεταφέρουν δεν έχει τα χαρακτηριστικά παρθένου κόρης [823]. Στις πρωιμότερες παραστάσεις, οι δίδυμοι αδελφοί

(Adler). Πλουτάρχου *Περί Δεισιδαιμονίας* 166c.1-3 (Babbitt). Σέξτου Ἐμπειρικοῦ *Πρός Μουσικούς* 6.22.2-3 (Mau).

[816] *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 85.7-8 (Quandt). Ἡσιόδου *Θεογονία* 227 (West).

[817] Oakley 2004α, 125.

[818] Σαρπηδών: Νέα Υόρκη 1972.11.10: *Add* 2 396. Τιβέριος 1996, 124-125, εικ. 94-95. BD αρ. 187. Ιδιωτική Συλλογή Hunt 5: Shapiro 1993, 134, εικ. 87. BD αρ. 7043. Λονδίνο E 12: *ARV* 2 126.24, 128. *Para* 333. *Add* 2 176. Shapiro 1993, 135, εικ. 88. BD αρ. 201052. Παρίσι F 388: *ABL* 238.133. Shapiro 1993, 136, εικ. 89. BD αρ. 7309. Βερολίνο 3252: *ABV* 522. *ABL* 255.28. Shapiro 1993, 141, εικ. 95. BD αρ. 330735. Παρίσι G 163: *ARV* 2 227.12. *Para* 347. *Add* 2 199. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 1, III.IC.5, III.IC.6, πίν. (46, 47) 8.1-4, 9.1-3. BD αρ. 202217. Port Sunlight, Lady Lever Art Gallery 5060: Robertson 1987, εικ. 42-44. BD αρ. 17489. Νέα Υόρκη 56.171.25: *ABV* 509.137. *Para* 248. *Add* 2 127. *ABL* 239.137. *CVA*, New York, Metropolitan Museum of Art 4, 67-69, πίν. (779) 51.1-2. BD αρ. 305529. Στον τελευταίο αυτό μελανόμορφο αμφορέα της Νέας Υόρκης (αρ. 56.171.25), εικονίζεται επίσης η μεταφορά του νεκρού Μέμνονος από την φτερωτή μητέρα του Ηώ. Μέμνων: Αθήνα 505: *ABV* 564,580. Shapiro 1993, 138, εικ. 91. BD αρ. 331676. Η μεταφορά του νεκρού Σαρπηδόνος ή του Μέμνονος απεικονίζεται πιθανώς και στην αττική μελανόμορφη λήκυθο Φρανκφούρτη 532: *ABL* 242.23. *CVA*, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 15, πίν. (1440) 49.8-10. BD αρ. 5133. Επίσης, Vermeule 1979, 148-150. Garland 1985, 59. Hoffmann 1985-1986, 175. Sourvinou – Inwood 1996, 326. Oakley 2004α, 125-26.

[819] Ὁμήρου Ἰλιάς 16.667-675 (Allen). Το συγκεκριμένο απόσπασμα έχει αναμφίβολα αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τις εν λόγω παραστάσεις.

[820] Πρβλ. Νέα Υόρκη 1972.11.10: *Add* 2 396. Τιβέριος 1996, 124-125, εικ. 94-95. BD αρ. 187. Ιδιωτική Συλλογή Hunt 5: Shapiro 1993, 134, εικ. 87. BD αρ. 7043. Λονδίνο E 12: *ARV* 2 126.24, 128. *Para* 333. *Add* 2 176. Shapiro 1993, 135, εικ. 88. BD αρ. 201052. Παρίσι F 388: *ABL* 238.133. Shapiro 1993, 136, εικ. 89. BD αρ. 7309. Βερολίνο 3252: *ABV* 522. *ABL* 255.28. Shapiro 1993, 141, εικ. 95. BD αρ. 330735. Νέα Υόρκη 56.171.25: *ABV* 509.137. *Para* 248. *Add* 2 127. *ABL* 239.137. *CVA*, New York, Metropolitan Museum of Art 4, 67-69, πίν. (779) 51.1-2. BD αρ. 305529.

[821] Vermeule 1979, 150. Garland 1985, 59. Hoffmann 1985-1986, 176. Kurtz και Boardman 1994, 97. Díez de Velasco 1995, 31. Πρβλ. Αθήνα 1928: *ARV* 2 1237.3. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 046) 11.8, 14.1. BD αρ. 216471. Νέα Υόρκη 23.160.43: *ARV* 2 1242.2. *Para* 468. Shapiro 1993, αρ. 79, 144, εικ. 100. BD αρ. 216741. Αθήνα 1796: *ARV* 2 1385.7. Mintsi 1997, 60, εικ. 9. BD αρ. 217845. Αθήνα 12783: *ARV* 2 1237.11, 1688. *Add* 2 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 050) 16.7, 18.1. BD αρ. 216479. Βερολίνο F 2456: Mintsi 1997, 61, εικ. 10a-b. BD αρ. 16420. Λονδίνο D 58: *ARV* 2 1228.12. *Para* 466. *Add* 2 351. Oakley 2004α, 128, αρ. 3, εικ. V. BD αρ. 216353. Λονδίνο D 59: *ARV* 2 851,272. Oakley 2004α, 128, αρ. 2, 130-131, εικ. 89-90. BD αρ. 212420. Στις δύο (2) τελευταίες ληκύθους που σήμερα βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο, οι δίδυμοι αδελφοί μεταφέρουν νεκρούς πολεμιστές νεαρής ηλικίας.

[822] Vermeule 1979, 150. Díez de Velasco 1995, 31.

[823] Αθήνα 1830: Oakley 2004α, 111, αρ. 59, εικ. 95. BD αρ. 15562. Αθήνα 16421: *ARV* 2 1237,13. Oakley 2004α, 128, αρ. 7, 133, εικ. 92-94. Βερολίνο 3325: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 37-39, εικ. 4, πίν. (3065, 3067) 24.1-4, 26.6. BD αρ. 46170. Ο Oakley έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι η νεκρή της πρώτης ληκύθου (Αθήνα 1830) ενδεχομένως είναι η μητέρα του παιδιού που εικονίζεται στην λέμβο του Χάρωνος: Oakley 2004α, 129.

προσωποποιούν το *εὖ θανεῖν* των ομηρικών ηρώων, δηλαδή τον ηρωικό θάνατο των πολεμιστών στο πεδίο της μάχης [824], όπως άλλωστε φανερώνει και η πολεμική τους εξάρτυση [825]. Στις λευκές ληκύθους αντιθέτως, δεν δίδεται έμφαση στον θάνατο των πολεμιστών κατ' αποκλειστικότητα, αλλά γενικότερα στον καλό και ευγενή θάνατο των εικονιζομένων νεκρών, πολεμιστών και μη [826]. Απεικονίζονται έτσι κυρίως άρρενες νέοι, ενίοτε μάλιστα ως πολεμιστές, και σε ελάχιστες μόνον περιπτώσεις εμφανίζονται νεκρές γυναικείες μορφές, πιθανότατα νυμφευμένες. Ο αποκλεισμός των αγάμων κορών από τις παραστάσεις αυτές στις οποίες ουσιαστικά κυριαρχούν οι νεκροί νέοι ενδεχομένως οφείλεται στην επική προέλευση της εν λόγω σκηνής, και στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της με τον ηρωικό θάνατο των πολεμιστών. Οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι των λευκών ληκύθων οδηγούνται στον Άδη αποκλειστικά από τον Χθόνιο Ερμή και από τον μυθικό πορθμέα Χάρωνα, η παρουσία των οποίων δεν προσδίδει τίποτε το ηρωικό στις συγκεκριμένες παραστάσεις, αλλά αντιθέτως προβάλλει το πρόωρο ταξίδι των άτυχων κοριτσιών στον Κάτω Κόσμο, και το θλιβερό γεγονός της αγαμίας τους. Ο Θάνατος της **ΛΛ 13** (πίν. 172) δεν είναι επομένως ο ένδοξος και ευγενής θάνατος των πολεμιστών που μαζί με τον δίδυμο αδελφό του Ύπνο μεταφέρει τα σώματα των πεσόντων από το πεδίο της μάχης στον τάφο, αλλά ο Θάνατος - Χάρων, ο υποχθόνιος ψυχοπομπός που αρμόζει σε μία άγαμη κόρη, η οποία εικονίζεται ευάλωτη και αδύναμη να αντισταθεί στην τραγική μοίρα που θα την οδηγήσει - παρθένο ακόμη - στον Άδη [827].

5. Η *πρόθεσις*

Η *πρόθεσις* των νεκρών στην κλασική Αθήνα λάμβανε χώρα την επομένη του θανάτου αυτών, κατά την δεύτερη ημέρα του ταφικού τριημέρου [828]. Σκοπός της *προθέσεως*, η οποία διαρκούσε μία (1) ολόκληρη ημέρα, ήταν να επιβεβαιωθεί ο θάνατος του ατόμου προς αποφυγήν περιπτώσεων νεκροφάνειας [829], και κατόπιν τούτου να δοθεί η ευκαιρία σε συγγενείς και φίλους να αποχαιρετίσουν τους θανόντες. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Ιούλιο Πολυδεύκη και τον Φώτιο, η έκθεση των νεκρών σε κοινή θέα ήταν μία ευκαιρία να διαπιστωθεί εάν ο θάνατος τους οφειλόταν σε φυσικά αίτια, ή σε δολοφονική ενέργεια [830]. Οι πιο στενοί συγγενείς του εκάστοτε εκλιπόντος ήταν ηθικά και νομικά υποχρεωμένοι να μεριμνήσουν για την *πρόθεσιν* και την ταφή αυτού [831]. Μάλιστα σε περιπτώσεις δικαστικού αγώνος για διεκδίκηση κληρονομίας, οι συγγενείς που μερίμνησαν για την *πρόθεσιν* του θανόντος είχαν ένα ισχυρότατο επιχείρημα υπέρ των αξιώσεων τους [832]. Ο χώρος που χρησιμοποιούσαν για την *πρόθεσιν* ήταν η οικία του νεκρού [833]. Ο τυλιγμένος με

---

[824] Oakley 2004α, 126-127.
[825] Hoffmann 1985-1986, 175.
[826] Sourvinou – Inwood 1996, 326-327, 328, 347.
[827] Díez de Velasco 1995, 56. Sourvinou – Inwood 1996, 344-346.
[828] Ἀντιφῶντος *Περί τοῦ χορευτοῦ* 34.1-5 (Gernet).
[829] Πλάτωνος *Νόμοι* 959a.1-4 (Burnet). Oakley 2004α, 12.
[830] Φωτίου *Λεξικόν* Π 453.17-21 (Porson). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.65 (Bethe).
[831] Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 662-664 (Diggle). Rehm 1994, 22.
[832] Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου* 32 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 36 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Νικοστράτου κλήρου* 19.3-8 (Roussel). Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 65 (Rennie). Garland 1981, 100-103. Pemberton 1989, 47-48. Kurtz και Boardman 1994, 134-135. Rehm 1994, 22. Alexiou 2002, 19-21. Stears 2008, 142, 148, 150.
[833] Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 62.6-65.1 (Rennie). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 49-53 (Diggle). Πλάτωνος *Νόμοι* 959a.1-4 (Burnet). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.719 (Allen). Rohde 1925, 163. Garland 1985, 27-28. Tyrrell και Brown 1991, 191. Burkert 1993, 402. Kurtz και Boardman 1994, 134-135. Rehm 1994, 8,

σάβανο (*ἔνδυμα*) [834] αποθανών ήταν ξαπλωμένος σε κλίνη [835], επάνω σε μία παχιά στρώση υφάσματος (*στρῶμα*) [836], και καλυμμένος με ένα (1) επιπλέον ύφασμα που ονομαζόταν *ἐπίβλημα* [837]. Ακάλυπτη έμενε μόνον η κεφαλή των θανόντων [838], η οποία συχνά έφερε στεφάνι [839], ή ακόμη και διάδημα [840]. Για να παραμείνει κλειστό το στόμα του νεκρού, υφασμάτινες συνήθως ταινίες που ονομάζονταν *ὀθόναι* τυλίγονταν γύρω από το κεφάλι και την κάτω σιαγόνα [841]. Χρησιμοποιούσαν όμως και *προσκεφάλαια*, τα οποία ανασήκωναν το κεφάλι του τοποθετημένου στην κλίνη θανόντος, εμποδίζοντας έτσι το άνοιγμα του στόματος του [842]. Γύρω από την νεκρική κλίνη τοποθετούσαν ληκύθους, οι οποίες πιθανώς περιείχαν αρωματικά έλαια για τον αρωματισμό του νεκρού, αλλά και του χώρου γενικότερα [843]. Όπως βλέπουμε σε σχετικές παραστάσεις αγγείων, στον χώρο όπου ετελείτο η *πρόθεσις* υπήρχαν αναρτημένες ταινίες και στεφάνια [844], ενώ ταινίες στόλιζαν επίσης την νεκρική κλίνη και τους ίδιους τους αποθανόντες [845]. Οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν *ῥιπίδες* για να κρατήσουν τα διάφορα έντομα μακριά από τον νεκρό [846]. Κατά την *πρόθεσιν* των θανόντων, ιδιαίτερη σημασία είχε ο θρήνος των γυναικών γύρω από την νεκρική κλίνη [847], ο οποίος συνοδευόταν από έντονες εκφράσεις οδύνης (*ὀδυρμός*) [848]: το

---

22. Johnston 1999α, 40. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11-12, 81-82. Stears 2008, 140-141, 146. Ο νόμος που αναφέρει ο Δημοσθένης (*Πρός Μακάρτατον* 62.6-65.1) περιορίζει κατ' οίκον την *πρόθεσιν* του νεκρού και τον θρήνο, αποσκοπώντας στον περιορισμό των ευκαιριών για επίδειξη πλούτου και ισχύος από τις αριστοκρατικές οικογένειες της Αθήνας. Για την σχετική νομοθεσία του Σόλωνος και την *πρόθεσιν* των νεκρών γενικότερα, βλ. επίσης Reiner 1938, 31, 35-46, 54-57. Για τις διαφορετικές απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τον χώρο της οικίας όπου ετελείτο η *πρόθεσις*, και το ενδεχόμενο να λάμβανε χώρα ακόμη και στην αυλή της οικίας, καιρού επιτρέποντος, βλ. Reiner 1938, 36 κ.ε. Boardman 1955, 55-56. Garland 1985, 27-28. Hame 1999, 32-35. Oakley 2004α, 81-82. Lynch 2006, 372, 374. Stears 2008, 141.

[834] Garland 1985, 24. MacDowell 1986, 170. Flacelière 1991, 105. Kurtz και Boardman 1994, 135. Garland 1998, 116-117. Oakley 2004α, 11.

[835] *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἱππόλυτος* 1445 (Schwartz). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.719-720 (Allen). Vermeule 1979, 13. Garland 1985, 24. Ferguson 1989, 127. Kurtz και Boardman 1994, 135. Garland 1998, 117. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 140-141.

[836] Garland 1985, 24. Kurtz και Boardman 1994, 135. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11.

[837] Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 765-766 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱππόλυτος* 1457-1458 (Diggle). Πρόκλου *Εἰς τάς Πολιτείας Πλάτωνος ὑπόμνημα* 2.114.4-10 (Kroll). Garland 1985, 24. Kurtz και Boardman 1994, 135. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11.

[838] Alexiou 2002, 5. Αυτό βλέπουμε άλλωστε σε όλες τις σχετικές παραστάσεις αγγείων και τους νεκρικούς πίνακες.

[839] Βλ. σελ. 67, σημ. 528.

[840] Βλ. σελ. 43, 73.

[841] Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 19.19-20 (Harmon). Βλ. ενδεικτικά, Νέα Υόρκη 27.228: Vermeule 1979, 14, εικ. 8a. BD αρ. 3746. Νέα Υόρκη 08.258.21: *ARV* 2 1086.1. *Para* 449. *Add* 2 327. Boardman 1989, εικ. 184. BD αρ. 214585. Επίσης, Garland 1985, 23-24. Stevens 1991, 221. Kurtz και Boardman 1994, 135, 200-201. Garland 1998, 116. Dillon 2002, 288-289. Oakley 2004α, 12.

[842] Παραδείγματος χάριν, Νέα Υόρκη 27.228: Mösch – Klingele 2006, αρ. 10, εικ. 44. BD αρ. 3746. **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). Lyons E 49 (E 288.3): *ARV* 2 1385.5. Oakley 2004α, 79, αρ. 22, εικ. 51-53. BD αρ. 217831. Αθήνα 1452: *ARV* 2 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* 2 846.190. *Add* 2 297. Oakley 2004α, 77, και πίν. II. BD αρ. 212338. Βλ. επίσης, Garland 1985, 23-24. Kurtz και Boardman 1994, 135. Garland 1998, 117. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11-12. Stears 2008, 141.

[843] Βλ. σελ. 21, σημ. 173.

[844] Βλ. σελ. 56, σημ. 445, και σελ. 67, σημ. 528.

[845] Βλ. σελ. 55, σημ. 444.

[846] **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). Flacelière 1991, 105. Oakley 2004α, 12.

[847] *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 611 (Dübner). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.720-776 (Allen). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 12.1 (Harmon). Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1452: *ARV* 2 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Βερολίνο 31008: Zschietzschmann 1928, εικ. 17. BD

χτύπημα του κεφαλιού και του στήθους, την πρόκληση αμυχών στο πρόσωπο, το τράβηγμα των μαλλιών [849]. Εν αντιθέσει με τις γυναίκες, οι άρρενες οικείοι του

αρ. 41079. Παρίσι CA 453: *ARV* [2] 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* [2] 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* [2] 519.21. *Para* 383. *Add* [2] 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Harvard 1952.75: *ARV* [2] 1376.1. BD αρ. 217659. **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200). **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Επίσης, Rohde 1925, 164. Vermeule 1979, 13. Havelock 1981, 111-112. Garland 1985, 29-31. Ferguson 1989, 127. Flacelière 1991, 105-106. Tyrrell και Brown 1991, 191. Burkert 1993, 402. Kurtz και Boardman 1994, 57, 135. Rehm 1994, 8, 22. Pomeroy 1997, 107. Alexiou 2002, 6, 108. Dillon 2002, 292. Oakley 2004α, 12. Stears 2008, 149-151. Για την ιδιαίτερη τελετουργική σημασία του γυναικείου θρήνου, βλ. σελ. 60, σημ. 472. Τα δάκρυα και οι έντονες εκφράσεις οδύνης αποτελούν την υπέρτατη προσφορά των ζωντανών στους νεκρούς, και έχουν επίσης την σημασία απόδοσης τιμών στους εκλιπόντες: *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1023a-b (Smith). Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 131b-131c (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 73-78 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.6-11 (Allen). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 4.197-198, 24.186-190, 24.292-296 (Mühll). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.680.2-4 (van der Valk). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 2.316.16-17 (Stallbaum). Vermeule 1979, 14. Garland 1985, 30-31. Garland 1998, 116. Lynch 2001, 54. Alexiou 2002, 4. Dillon 2002, 292. Η στέρηση μίας τέτοιας προσφοράς ήταν επομένως δεινή για τους θανόντες: Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 868-870 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1058-1065 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 28-30, 194-206, 842-852 (Lloyd-Jones). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.43-46 (Mühll). Λουκιανοῦ *Ἐνάλιοι Διάλογοι* 5.2.10-12 (Macleod). Lynch 2001, 54. Όπως οι άταφοι, έτσι και οι άκλαυτοι νεκροί προκαλούν την οργή των θεών, η οποία πλήττει τους υπεύθυνους για την ύβρι αυτή: Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.71-73 (Mühll). Ἰ. Στοβαίου Ἀνθολόγιον 4.56.12.3-4 (Hense). Alexiou 2002, 4. Ο θρήνος είναι βεβαίως μία ανθρώπινη ανάγκη που προκύπτει από την αγάπη για τον νεκρό και την οδύνη για τον θάνατο του, και προσφέρει παρηγοριά και ανακούφιση στους ζωντανούς: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 1081 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 24-26 (Page). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 473.1-4 (Nauck). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός τήν γυναῖκα* 609B.1-3 (Sieveking). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.54.7 και 4.54.15 (Hense). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 326.49-327.6 (Gaisford). Garland 1985, 30. Holst - Warhaft 1992, 29. Pomeroy 1997, 107. Lynch 2001, 53. Alexiou 2002, 125. Dillon 2002, 292. Stears 2008, 149, 150-151. Και οι νεκροί όμως ήδονται από τους θρήνους και τις εκφράσεις οδύνης των πενθούντων οικείων τους: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.552.9-10 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας* - *Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 290.3-4 (Cougny). Rohde 1925, 164. Vermeule 1979, 14. Holst - Warhaft (1992), 29. Garland 1998, 116. Στα πλαίσια όμως της ταφικής διαδικασίας, η ανθρώπινη ανάγκη εξωτερίκευσης των έντονων συναισθημάτων που γεννά η επαφή με τον θάνατο μετατρέπεται σε πράξη τελετουργική, και γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο της διαβατήριας τελετής της ταφής: Kurtz και Boardman 1994, 28, 94, 125, 202, και εικ. 43-44. Alexiou 2002, 4, 14.

[848] Ο *ὀδυρμός* εκφράζει την οδύνη των γυναικών, οι οποίες θρηνούν για την απώλεια των αγαπημένων τους προσώπων. Βεβαίως, οι ακραίες αυτές εκφράσεις οδύνης έχουν παράλληλα την σημασία ενός συμβολικού αυτοακρωτηριασμού: Holst – Warhaft 1992, 28. Oakley 2004α, 76. Τα πλήγματα που καταφέρνουν οι πενθούντες στον ίδιο τους τον εαυτό αποτελούν υπέρτατη προσφορά στον νεκρό: Rohde 1925, 164. Vermeule 1979, 31. Πρόκειται για την εξωτερίκευση του πόνου που τους προκάλεσε ο θάνατος του – στην ουσία δηλαδή μία προσφορά του ίδιου του εαυτού τους μέσα από τον πόνο.

[849] Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1350-1351, 1519-1529 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 49-51, 73-77, 87-89, 826-827 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 423-433 (Page) Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 86-95 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 103-104 (Diggle). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 626-627, 1235-1236 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 141-150 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1209-1211 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑλένη* 367-374, 1087-1089 (Diggle). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 960-967 (Diggle). Σοφοκλέους *Αἴας* 621-634 (Lloyd-Jones). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.405-406, 24.710-712 (Allen). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 12 και 19.1-4 (Harmon). *Σχόλια εἰς τούς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia recentiora)* 422.10-13 (Koster). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.241.3-4, 7.574.7-8 (Beckby). Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1452: *ARV* [2] 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Λονδίνο D 62: *ARV* [2] 851.273. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. Παρίσι CA 453: *ARV* [2] 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* [2] 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* [2] 519.21. *Para* 383. *Add* [2] 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344)

νεκρού εμφανίζονται περισσότερο συγκρατημένοι, συχνά αγγίζοντας το κεφάλι ή το πρόσωπο τους εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους [850]. Μάλιστα στις παραστάσεις *προθέσεως* της αττικής αγγειογραφίας οι άνδρες συνήθως αποδίδουν τον ύστατο χαιρετισμό στον θανόντα, εκτείνοντας το υψωμένο δεξί τους χέρι με την παλάμη ανοιχτή και στραμμένη προς την νεκρική κλίνη [851].

Η *πρόθεσις* των νεκρών εμφανίζεται στην αττική αγγειογραφία κατά τους γεωμετρικούς χρόνους, και πιο συγκεκριμένα τον 8^{ο} π.Χ. αιώνα [852]. Απεικονίζεται σε μελανόμορφους νεκρικούς πίνακες [853], όπως επίσης σε μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου μέχρι το 400 π.Χ. [854]. Πρόκειται κυρίως για μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους, και φυσικά

340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* [2] 846.190. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 77, πίν. II. BD αρ. 212338. **ΛΛ 15** (πίν. 175). **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). Επίσης, Rohde 1925, 164. Buschor 1941, 15. Vermeule 1979, 14. Havelock 1981, 111. Garland 1985, 31. Keuls 1985, 149-150. Ferguson 1989, 127. Flacelière 1991, 105. Kurtz και Boardman 1994, 135, 202. Rehm 1994, 22, 26. Garland 1998, 116. Alexiou 2002, 6. Dillon 2002, 292. Foley 2003, 130. Oakley 2004α, 76, και σημ. 9. Stears 2008, 141, 147.

[850] Παραδείγματος χάριν, Οξφόρδη 1923.269: *ARV* [2] 250.12. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 1, 42, πίν. (141) 49.1-3. BD αρ. 202513. Λονδίνο D 62: *ARV* [2] 851.273. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. Νέα Υόρκη 23.160.37: *ARV* [2] 1242. 3. BD αρ. 216742. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* [2] 846.190. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 77, πίν. II. BD αρ. 212338. **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201). **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 237-242. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 57. Oakley 2004α, 86. Stears 2008, 143, 147.

[851] Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 609-610, 767-769, 1002-1005 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 9 (Page). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 772-773 (Diggle). Πρβλ. Παρίσι CA 453: *ARV* [2] 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* [2] 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Οξφόρδη 1923.269: *ARV* [2] 250.12. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 1, 42, πίν. (141) 49.1-3. BD αρ. 202513. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* [2] 519.21. *Para* 383. *Add* [2] 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. **ΛΛ 16** (πίν. 176). **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). Βλ. επίσης, Kurtz 1975, 299-303. Havelock 1981, 111. Kurtz και Boardman 1994, 135. Rehm 1994, 22-24. McNiven 2000, 73. Alexiou 2002, 6. Oakley 2004α, 12, 76-77. Stears 2008, 141. Όπως ο θρήνος των γυναικών, έτσι και ο αποχαιρετισμός του νεκρού από τους άνδρες έχει ιδιαίτερη τελετουργική σημασία, καθώς εντάσσεται στα πλαίσια της τελετής αποχωρισμού που σηματοδοτεί την οριστική απομάκρυνση του θανόντος από τον κόσμο των ζωντανών στα πλαίσια της διαβατήριας τελετής της ταφής: Ferguson 1989, 127. Σε πολλά - αναθηματικά κυρίως - ανάγλυφα, οι πιστοί υψώνουν το δεξί τους χέρι προς κάποιον θεό, ήρωα, βωμό, ιερό, ή προς το άγαλμα κάποιας θεότητος, σε μία χειρονομία που θυμίζει τον χαιρετισμό των νεκρών κατά την *πρόθεσιν*: π.χ. Αθήνα 1489 (Καλτσάς 2002, 143, αρ. 275), Αθήνα 1402 (Καλτσάς 2002, 210-211, αρ. 428), Αθήνα 4465 (Καλτσάς 2002, 212-213, αρ. 434), Αθήνα 1431 (Καλτσάς 2002, 212-213, αρ. 435), Αθήνα 1429 (Καλτσάς 2002, 214, αρ. 437), Αθήνα 3874 (Καλτσάς 2002, 220-221, αρ. 458), Αθήνα 1333 (Καλτσάς 2002, 226, αρ. 475). Κατά συνέπεια, εκτός από την σημασία του χαιρετισμού, η στερεότυπη αυτή χειρονομία είχε επίσης την έννοια της απόδοσης τιμών εις ένδειξιν σεβασμού, ακόμη και λατρείας. Εκτείνοντας επομένως το δεξί τους χέρι προς τον εκλιπόντα, οι οικείοι και φίλοι του αποδίδουν τον ύστατο χαιρετισμό, τιμώντας τον παράλληλα ως ανώτερο όν, το οποίο θα γίνει αποδέκτης των καθιερωμένων τιμών και προσφορών που επιβάλλει η ταφική λατρεία.

[852] Αθήνα 804: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.D.8, πίν. (008) 8.1. BD αρ. 1010917. Νέα Υόρκη 14.130.14: BD αρ. 9018109. Ahlberg 1971. Havelock 1981, 108-112. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 93. Burns 1994, 33. Brigger και Giovannini 2004, 198-201. Oakley 2004α, 76. Oakley 2008, 335. Stears 2008, 140.

[853] Βλ. ενδεικτικά, Παρίσι MNB 905: *ABL* 229.58. Shapiro 1991, 630, εικ. 1. BD αρ. 463. Νέα Υόρκη 54.11.5: Vermeule 1979, 13, εικ. 7. BD αρ. 3749. Βιέννη IV 4398: Boardman 1955, 61, αρ. 20, εικ. 8. BD αρ. 17634 και 20527 (λανθασμένη διπλή καταχώρηση). Κεραμεικός 677: Lullies 1946-47, 56, αρ. 1, πίν. 1.1. BD αρ. 43698. Βερολίνο F 1811A-B + 1826: *ABV* 146.22-23. *Add* [2] 41. Mommsen 1998, εικ. 1-1C. BD αρ. 350041. Επίσης, Zschietzschmann 1928. Boardman 1955. Garland 1985, 28. Siurla - Theodoridou 1989, 452-456. Burns 1994, 33. Brigger και Giovannini 2004, 203-208.

[854] Siurla - Theodoridou 1989, 443-450. Burns 1994, 33-34. Brigger και Giovannini 2004, 208-212. Oakley 2004α, 76. Stears 2008, 140.

για λευκές ληκύθους [855]. Έπειτα από τέσσερεις σχεδόν (4) αιώνες παρουσίας στα αττικά αγγεία [856], οι παραστάσεις *προθέσεως* εξαφανίζονται μετά το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνος, ακριβώς όπως και οι λευκές λήκυθοι [857]. Οι εικονιζόμενες σκηνές *προθέσεως* αποδεικνύονται συχνά πολύτιμες για τους σύγχρονους μελετητές, καθώς συμπληρώνουν τις σχετικές αναφορές αρχαίων συγγραφέων, συμβάλλουν στην ερμηνεία και μελέτη των αρχαιολογικών ευρημάτων που αφορούν στον θάνατο και την ταφή των νεκρών, ενώ παράλληλα αναδεικνύουν άγνωστες πτυχές της ταφικής διαδικασίας [858]. Αξιοσημείωτο είναι τέλος το γεγονός ότι ποτέ δεν εικονίζεται η *πρόθεσις* ηλικιωμένων ατόμων ή παιδιών [859].

Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν ένδεκα (11) παραστάσεις *προθέσεως* νεκρής. Πρόκειται για οκτώ (8) λευκές ληκύθους, δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόρους – υδρίες [860], και μία (1) επίσης ερυθρόμορφη υδρία [861], οι οποίες αποτελούν περίπου το 24,5 % του συνόλου των αγγείων που μελετούμε [862]. Οι εν λόγω παραστάσεις χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, εκτός από την λουτροφόρο – υδρία **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), η οποία είναι πρωιμότερο έργο του 460 π.Χ. (Πίνακας Ζ) [863]. Σε όλες τις σκηνές *προθέσεως* που εξετάζουμε η θανούσα κείται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, εκτός από την ιδιαίτερα ασυνήθιστη περίπτωση της λευκής ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), όπου ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Σχεδόν πάντα σε παραστάσεις *προθέσεως* η νεκρική κλίνη παριστάνεται στραμμένη προς τα αριστερά [864], δηλαδή προς την πόρτα της οικίας [865], γεγονός που

---

[855] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 450: *ABL* 115, 229.59. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480. Νέα Υόρκη 27.228: Mösch – Klingele 2006, αρ. 10, εικ. 44. BD αρ. 3746. Οξφόρδη 1928.574: *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 3, 14, πίν. (641) 26.1-4. BD αρ. 3641. Βερολίνο 31008: Zschietzschmann 1928, εικ. 17. BD αρ. 41079. Παρίσι CA 453: *ARV* [2] 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* [2] 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Αθήνα 1452: *ARV* [2] 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Άμστερνταμ 567: *CVA*, The Hague, Musée Scheurleer 1, πίν. 1 (37) 5, 7. BD αρ. 14151 και 42148. Νέα Υόρκη 07.286.40: *ARV* [2] 846.190. *Add* [2] 297. Oakley 2004α, 77, πίν. II. BD αρ. 212338. Λονδίνο D 62: *ARV* [2] 851.273. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. Επίσης, Garland 1985, 28. Burns 1994, 33-34. Brigger και Giovannini 2004, Brigger και Giovannini 2004, 212-215. Oakley 2004α, 76. Για τις παραστάσεις *προθέσεως* που κοσμούν τις μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους, βλ. σελ. 72-74, και ιδιαίτερα σημ. 568. Για τις παραστάσεις *προθέσεως* των λευκών ληκύθων, βλ. Fairbanks 1914, 223-226. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989. Shapiro 1991, 649-650. Burns 1994, 36. Kurtz και Boardman 1994, 97-98. Oakley 2004α, 76-87.

[856] Oakley 2004α, 219.

[857] Oakley 2004α, 86. Stears 2008, 140.

[858] Kurtz και Boardman 1994, 98, 139.

[859] Oakley 2004α, 86. Μανακίδου 2006, 101. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, η αττική αγγειογραφία απεικονίζει την *πρόθεσιν* νεκρών ανδρικών και γυναικείων μορφών νεαρής κυρίως ηλικίας. Δεν είναι όμως πάντα βέβαιο ότι πρόκειται για αγάμους νέους και παρθένους κόρες: Oakley 2004α, 87.

[860] Για τις λουτροφόρους σε σχέση με τους άγαμους νεκρούς, βλ. σελ. 71-82.

[861] Για τις υδρίες και την πιθανή σχέση τους με τους άγαμους νεκρούς, βλ. σελ. 75-76.

[862] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202).

[863] Οι λευκές λήκυθοι μας που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως* χρονολογούνται στο 440-400 π.Χ., και ως επί το πλείστον στο τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος, ενώ τα εν λόγω ερυθρόμορφα αγγεία είναι έργα του 460-425 π.Χ.

[864] Βλ. σελ. 34, σημ. 261. Επίσης, Havelock 1981, 113. Oakley 2004α, 86.

[865] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 4522 (Latte): « ἀνὰ πρόθυρον τετραμμένος· εἰς τὸ πρόθυρον βλέπων. τοιοῦτον γὰρ τὸ σχῆμα τῆς τῶν νεκρῶν προθέσεως ». Ὁμήρου *Ἰλιάς* 19.212 (Allen). Garland 1985, 24. Flacelière 1991, 105. Kurtz και Boardman 1994, 135. Garland 1998, 117. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 141.

ενδεχομένως συμβολίζει την επικείμενη (και οριστική) εγκατάλειψη της από τους αποθανόντες [866]. Σχετικά με την μεμονωμένη περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως επρόκειτο για ζεύγος ληκύθων που έφεραν την ίδια παράσταση *προθέσεως*, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό της κλίνης και των εικονιζόμενων μορφών, σαν να αποτελούσαν η μία καθρέπτη της άλλης [867]. Οι νεκρές των αγγείων μας απεικονίζονται καλυμμένες με το *ἐπίβλημα*, το οποίο αφήνει ακάλυπτη μόνον την στηριζόμενη σε *προσκεφάλαιον* κεφαλή τους. Σε έξι (6) από τις συγκεκριμένες παραστάσεις, ταινίες στολίζουν την θανούσα και την νεκρική της κλίνη [868]. Είναι ιδιαίτερα δύσκολο να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα τις άγαμες κόρες μεταξύ των νεκρών γυναικείων μορφών σε σκηνές *προθέσεως* [869]. Λόγω του *ἐπιβλήματος* η ενδυμασία τους δεν διακρίνεται, ούτε εμφανίζονται παιδιά μεταξύ των πενθούντων οικείων, τα οποία θα μπορούσαν ενδεχομένως να παραπέμπουν σε νυμφευμένη γυναίκα και μητέρα, ή σε άγαμη κόρη για την οποία θρηνούν τα νεώτερα σε ηλικία αδέλφια της [870]. Μόνον η *πλανίς* που στολίζει την κεφαλή κάποιων εκ των νεκρών γυναικείων μορφών φανερώνει πέραν πάσης αμφιβολίας ότι πρόκειται για πρόωρα χαμένη παρθένο, η οποία φέρει το νυφικό διάδημα που δεν πρόλαβε να φορέσει ως νύφη, αφού πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [871]. Η *πλανίς* αποτελεί επομένως το κατεξοχήν σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου στις παραστάσεις *προθέσεως* των αττικών αγγείων του 5^ου^ π.Χ. αιώνος, και μάλιστα δεν κοσμεί μόνον την κεφαλή νεκρών αγάμων κορών, αλλά και αρρένων νέων [872].

Η κύρια διαφορά μεταξύ των παραστάσεων *προθέσεως* που φέρουν οι λευκές λήκυθοι και εκείνων που κοσμούν τα ερυθρόμορφα αγγεία είναι ο μικρός αριθμός των πενθούντων οικείων που εικονίζονται στις λευκές ληκύθους, εν αντιθέσει με τις πολυπληθέστερες ερυθρόμορφες συνθέσεις [873]. Αυτό δεν οφείλεται απλώς στον περιορισμένο - συγκριτικά με τις ερυθρόμορφες λουτροφόρους και υδρίες - χώρο που έχουν στην διάθεση τους οι αγγειογράφοι των λευκών ληκύθων [874], καθώς από τις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνος παρατηρείται μία γενικότερη τάση μείωσης του αριθμού των εικονιζομένων μορφών που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη σε παραστάσεις προθέσεως της αττικής αγγειογραφίας [875]. Από εικονογραφικής απόψεως όμως, οι

---

[866] Vermeule 1979, 13: « η θέση αυτή του νεκρού συμβολίζει το επικείμενο ταξίδι του στον Άδη ». Ferguson 1989, 127: « προσανατολίζουν το σώμα του νεκρού προς την κατεύθυνση που πρόκειται να ακολουθήσει, εγκαταλείποντας για πάντα την οικία του ». Κολόμποβα και Οζερεσκαΐα 1989, 107: « τα πόδια του νεκρού είναι στραμμένα προς την θύρα, σημάδι πως δεν θα ξαναγυρίσει ποτέ πια ». Σύμφωνα με την Alexiou, η συγκεκριμένη θέση της νεκρικής κλίνης είχε επίσης αποτροπαϊκή σημασία. Έδιωχνε δηλαδή μακριά από τον νεκρό και την οικία του κάθε κακή δαιμονική ύπαρξη: Alexiou 2002, 5, σημ. 12.

[867] Burns 1994, 40.

[868] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Για τις ταινίες και την σημασία τους, βλ. σελ. 55-56.

[869] Ενδεικτικό αυτού είναι βεβαίως το γεγονός ότι από τις ένδεκα (11) παραστάσεις *προθέσεως* που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, μόνον οι τρείς (3) αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις (**ΛΛ 15** - πίν. 175, **ΛΛ 16** - πίν. 176, **ΕΛΟυ 1** - πίν. 174), ενώ οι υπόλοιπες είναι αμφίβολες.

[870] Μανακίδου 2006, 92-93, 95-97, 100-101.

[871] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174). Buschor 1941, 16. Havelock 1981, 113. Keuls 1985, 149-150. Oakley 2004β, 50. Για την *πλανίδα* που φέρουν οι άγαμες κόρες των αγγείων μας, βλ. σελ. 41-43.

[872] Βλ. σελ. 43, σημ. 352.

[873] Shapiro 1991, 649. Oakley 2004α, 77.

[874] Oakley 2004α, 77.

[875] Burns 1994, 36. Βλ. ενδεικτικά τις λουτροφόρους: Αθήνα 12947: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.6, πίν. (017) 9.1-2. BD αρ. 14394. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675.

σκηνές *προθέσεως* των αττικών αγγείων δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές ως προς την σύνθεση τους. Στο κέντρο της παραστάσεως δεσπόζει η νεκρική κλίνη, η οποία πλαισιώνεται από τους πενθούντες συγγενείς των θανόντων – συνήθως γυναίκες που θρηνούν και *ὀδύρονται* [876]. Στα ερυθρόμορφα αγγεία που υπάρχει περισσότερος χώρος, συχνά εμφανίζονται και άνδρες που αποδίδουν τον ύστατο χαιρετισμό στο νεκρό άτομο [877]. Στην περίπτωση μάλιστα της λουτροφόρου – υδρίας **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), δεν εικονίζονται μόνον ιστάμενες, αλλά και έφιππες ανδρικές μορφές, ενώ η ερυθρόμορφη υδρία **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202) φέρει επίσης σκηνή επισκέψεως γυναικών στον τάφο της νεκρής [878]. Στην εν λόγω υδρία, όπως και στην αμφίβολη ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) δεν παριστάνονται καθόλου άνδρες, και η θανούσα πλαισιώνεται αποκλειστικά από γυναικείες μορφές που θρηνούν ή φέρουν νεκρικές προσφορές. Ο αριθμός των πενθούντων οικείων που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη στις λευκές ληκύθους δεν υπερβαίνει τους τρείς (3), ενώ σε αρκετές περιπτώσεις απεικονίζονται δύο (2), ή ακόμη και ένας (1) μόνον συγγενής του νεκρού ατόμου (Πίνακας Ζ). Μάλιστα όσο προχωρούμε προς το τέλος του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ο αριθμός των πενθούντων συγγενών συνήθως μειώνεται [879]. Σε δύο (2) από τις παραστάσεις *προθέσεως* των λευκών ληκύθων μας, οι οποίες χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 5^{ου} αιώνος π.Χ., εικονίζεται μόνον μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή πλησίον της νεκρής (Πίνακας Ζ) [880]. Σε τρείς (3) ληκύθους του 430-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), μεταξύ αυτών αμφότερες οι βέβαιες περιπτώσεις **ΛΛ 15** (πίν. 175) και **ΛΛ 16** (πίν. 176), απεικονίζονται δύο (2) πενθούντες οικείοι της πρόωρα χαμένης κόρης [881], ενώ στις υπόλοιπες τρείς (3), οι οποίες χρονολογούνται στο 440-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), την νεκρική κλίνη πλαισιώνουν τρείς (3) ιστάμενες μορφές [882].

Μόνον σε τρείς (3) περιπτώσεις εμφανίζονται ανδρικές μορφές [883], μία (1) σε κάθε παράσταση, οι δύο (2) εκ των οποίων παριστάνονται ιστάμενες στην κεφαλή της κλίνης [884]. Ο ένας (1) άνδρας υψώνει το δεξί του χέρι, αποδίδοντας τον ύστατο χαιρετισμό στην νεκρή παρθένο (**ΛΛ 16** - πίν. 176). Ο άλλος απλώς κοιτάζει μελαγχολικός την θανούσα (**ΛΛ ΙΙ 21** - πίν. 203). Ο τρίτος εικονίζεται κοντά στα πόδια της νεκρής, την οποία χαϊδεύει με τρυφερότητα (**ΛΛ ΙΙ 20** - πίν. 201). Κανείς εξ αυτών δεν θρηνεί, ούτε χειρονομεί εκφράζοντας την θλίψη και το πένθος του. Η ανδρική μορφή της **ΛΛ 16** (πίν. 176) είναι νεαρής ηλικίας, όπως φανερώνει το γεγονός ότι παριστάνεται αγένεια. Η *πλανίς* που φέρει στην κεφαλή της η νεκρή της συγκεκριμένης ληκύθου φανερώνει ότι πρόκειται για άγαμη κόρη. Η σχετικά νεαρή

---

[876] Shapiro 1991, 650. Burns 1994, 34. Oakley 2008, 336.

[877] Βλ. σελ. 110, σημ. 851.

[878] Στην προκειμένη περίπτωση, η σκηνή επισκέψεως στον τάφο της νεκρής που εικονίζεται στην νεκρική κλίνη πλαισιωμένη από γυναίκες που θρηνούν παραπέμπει στην επιτυχή ολοκλήρωση της ταφικής διαδικασίας, και φυσικά στην ταφική λατρεία. Το αγγείο κοσμείται δηλαδή με δύο (2) παραστάσεις που εκτυλίσσονται σε διαφορετική χρονική στιγμή, συνδέονται όμως άρρηκτα μεταξύ τους, καθώς μετά το πέρας της ταφής η θανούσα θα ενσωματωθεί στον Άδη και θα λατρεύεται πλέον ως ανώτερο όν από τους εν ζωή οικείους της. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση της περίφημης μελανόμορφης λουτροφόρου του Ζωγράφου της Σαπφούς, η οποία απεικονίζει την *πρόθεσιν*, τον ενταφιασμό, αλλά και τον θρήνο κατά την επίσκεψη στον τάφο του νεκρού ανδρός: Αθήνα 450: *ABL* 115, 229.59. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480. Για το εν λόγω αγγείο, βλ. επίσης, Closterman 2007β.

[879] Oakley 2004α, 85.

[880] **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198).

[881] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200).

[882] **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[883] **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[884] **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

ηλικία του εν λόγω ανδρός καθιστά πιθανότερο το ενδεχόμενο να είναι αδελφός, παρά πατέρας αυτής. Ασφαλώς δεν μπορεί να είναι σύζυγος, καθώς η άτυχη κοπέλα πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί. Οι δύο (2) άλλοι άρρενες των ληκύθων μας είναι γενειοφόροι, και επομένως μεγαλύτερης ηλικίας. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πρόκειται για τους πατέρες ή τους συζύγους των νεκρών γυναικείων μορφών, εφόσον δεν είναι βέβαιο ότι πέθαναν άγαμες [885].

Στις παραστάσεις *προθέσεως* που μελετούμε οι θέσεις των πενθούντων οικείων γύρω από την νεκρική κλίνη είναι πολύ συγκεκριμένες. Σε όλες τις ληκύθους μας εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή κοντά στο προσκέφαλον της νεκρής, στραμμένη προς εκείνη. Στις περιπτώσεις όπου εμφανίζεται και δεύτερος συγγενής, άνδρας η γυναίκα, η θέση αυτού είναι πάντοτε στην κεφαλή της κλίνης [886], ενώ όταν απεικονίζεται και τρίτη μορφή, ανδρική ή γυναικεία, παριστάνεται ιστάμενη κοντά στα πόδια της θανούσας [887]. Στις πολυπληθέστερες ερυθρόμορφες παραστάσεις μας, εικονίζεται πάντοτε μία (1) γυναικεία μορφή στην κεφαλή της κλίνης, μία (1) ακόμη πλησίον του προσκεφάλου της νεκρής, και άλλη μία (1) κοντά στα πόδια αυτής, ενώ οι υπόλοιπες γυναικείες μορφές εμφανίζονται σε μικρή απόσταση από την νεκρική κλίνη. Εξαίρεση αποτελεί η πρωιμότερη όλων ερυθρόμορφη λουτροφόρος – υδρία **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) [888], όπου την κλίνη της αγάμου κόρης πλαισιώνουν πέντε (5) γυναικείες μορφές. Γνωρίζουμε ότι η αθηναϊκή νομοθεσία επέτρεπε την συμμετοχή στην *πρόθεσιν* των νεκρών μόνον στις στενές συγγενείς αυτών, και σε όσες γυναίκες είχαν συμπληρώσει ή υπερβεί το εξηκοστό (60) έτος της ηλικίας τους [889]. Είναι ασφαλώς αυτονόητο ότι οι θέσεις πλησίον της νεκρικής κλίνης, και ειδικά στην κεφαλή αυτής, ή δίπλα ακριβώς από το προσκέφαλον της νεκρής, καταλαμβάνονται αποκλειστικά από τις πλέον στενές συγγενείς της άτυχης κοπέλας - μητέρα, γιαγιά, αδελφή, και όταν πρόκειται για άρρενες οικείους, πατέρας ή αδελφός. Η Μανακίδου έχει διατυπώσει την άποψη ότι στις αττικές μελανόμορφες σκηνές *προθέσεως* η μητέρα απεικονίζεται συνήθως δίπλα στο προσκέφαλον των θανόντων, ενώ η γιαγιά στην κεφαλή της κλίνης [890]. Θεωρώ πολύ πιθανό το ενδεχόμενο η ερμηνεία αυτή να ισχύει και στις περιπτώσεις των παραστάσεων *προθέσεως* που εξετάζουμε, τουλάχιστον όσον αφορά στην μητέρα της νεκρής. Σε όλα τα αγγεία μας, η θέση δίπλα στο προσκέφαλον της θανούσας καταλαμβάνεται από μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή που θρηνεί και *ὀδύρεται*, συνήθως κοιτάζοντας με θλίψη το πρόσωπο της νεκρής [891]. Ακόμη και στις περιπτώσεις όπου εμφανίζεται μόνον μία (1) μορφή πενθούντος οικείου, πρόκειται πάντοτε για γυναίκα που παριστάνεται στην συγκεκριμένη θέση [892]. Στην **ΛΛ ΙΙ 20**

[885] Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 94.
[886] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200).
[887] **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).
[888] Πρόκειται για έργο του 460 π.Χ.
[889] Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 62.10-63.3 (Rennie). Πρωταρχικό μέλημα της αθηναϊκής ταφικής νομοθεσίας ήταν ο περιορισμός της δυνατότητας των ευπόρων και αριστοκρατικών οικογενειών της πόλεως να προχωρήσουν σε επίδειξη πλούτου και ισχύος κατά την ταφή των νεκρών τους. Έτσι, η ταφική νομοθεσία απαγόρευε τον ακραίο και προσποιητό θρήνο, αλλά και τον *ὀδυρμό* των γυναικών, ο οποίος ήταν δυνατόν να τραβήξει την προσοχή των πολιτών κατά την διεξαγωγή της κηδείας. Για τον λόγο αυτό, μόνον οι στενές συγγενείς του εκάστοτε νεκρού, και όσες γυναίκες είχαν συμπληρώσει ή υπερβεί το εξηκοστό (60) έτος της ηλικίας τους, επιτρεπόταν να συμμετέχουν στις κηδείες. Για την αθηναϊκή ταφική νομοθεσία, βλ. σελ. 241, σημ. 1638.
[890] Μανακίδου 2006, 90-91, 93.
[891] Μόνον η θρηνούσα γυναικεία μορφή της **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), η οποία εικονίζεται ιστάμενη πλησίον του προσκεφάλου της νεκρής, δεν κοιτάζει το πρόσωπο αυτής. Το βλέμμα της είναι στραμμένο προς την άλλη γυναίκα που παριστάνεται στην κεφαλή της κλίνης, φέροντας κάνιστρο ή πυξίδα.
[892] **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198).

(πίν. 201) μάλιστα, η εν λόγω γυναικεία μορφή ενδεχομένως χαϊδεύει το πρόσωπο της αποθανούσας [893], αν και το αγγείο έχει υποστεί φθορά στο σημείο αυτό, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε με απόλυτη βεβαιότητα την ακριβή θέση του χεριού της. Πιστεύω ότι είναι πολύ πιθανό σε όλες αυτές τις περιπτώσεις να εικονίζεται η μητέρα της νεκρής, όπως έχει επισημάνει η Μανακίδου. Όσο για την μορφή που εμφανίζεται στην κεφαλή της νεκρικής κλίνης, σε δύο (2) από τις ληκύθους μας πρόκειται όπως είδαμε για τον πατέρα ή σύζυγο, και τον αδελφό της εκλιπούσας [894]. Ως επί το πλείστον όμως η θέση αυτή καταλαμβάνεται από γυναικείες μορφές [895], αναμφίβολα στενές συγγενείς της νεκρής [896] - ίσως την γιαγιά, ή ακόμη και την αδελφή της. Ενδιαφέρουσα εξαίρεση αποτελεί η ερυθρόμορφη λουτροφόρος – υδρία **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), όπου στην κεφαλή της κλίνης παριστάνεται όχι κάποια συγγενής, αλλά η τεθλιμμένη τροφός της πρόωρα χαμένης παρθένου [897], η οποία αγκαλιάζει τρυφερά την στολισμένη με *πλανίδα* κεφαλή της [898].

Οι γυναικείες μορφές που συμμετέχουν στην *πρόθεσιν* της νεκρής θρηνούν και *ὀδύρονται*, συνήθως ακουμπώντας το χέρι τους στο πρόσωπο ή την κεφαλή τους εις ένδειξιν πένθους και θλίψης [899], τραβώντας τα μαλλιά τους [900], υψώνοντας ή εκτείνοντας το ένα (1) τους χέρι προς την κατεύθυνση της νεκρικής κλίνης, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φέρουν νεκρικές προσφορές [901]. Στην περίπτωση των λευκών

---

[893] Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 88.

[894] **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[895] Όπως παρατηρούν οι Oakley και Burns, στις παραστάσεις *προθέσεως* νεκρών γυναικείων μορφών η θέση στην κεφαλή της νεκρικής κλίνης καταλαμβάνεται συνήθως από γυναίκες, ενώ στις παραστάσεις *προθέσεως* νεκρών αρρένων εικονίζονται συνήθως ανδρικές μορφές στην κεφαλή της κλίνης: Burns 1994, 36-38. Oakley 2004α, 86-87.

[896] Burns 1994, 34. Stears 2008, 141.

[897] Ειδικότερα για την τροφό της συγκεκριμένης παράστασης, βλ. σελ. 63-64.

[898] Σε κάποιες παραστάσεις *προθέσεως*, μία (1) από τις γυναικείες μορφές που εικονίζονται γύρω από το προσκέφαλον των νεκρών αγκαλιάζει ή χαϊδεύει στοργικά την κεφαλή ή το πρόσωπο αυτών: π.χ. Παρίσι CA 453: *ARV* [2] 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* [2] 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Αθήνα 1452: *ARV* [2] 233.2. Schulze 1998, εικ. 2.2. BD αρ. 202188. Λονδίνο D 62: *ARV* [2] 851.273. *Add* [2] 297. Καββαδίας 2000, αρ. 282, εικ. 176.282. BD αρ. 212421. Βιέννη 3441: *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42-43, πίν. (149) 149.1. BD αρ. 552. Βλ. επίσης, ῾Ομήρου ᾿*Ιλιάς* 23.136-137, 24.719-724 (Allen). Kurtz 1975, 308. Vermeule 1979, 15. Garland 1985, 43. Garland 1998, 115. Stears 2008, 141. Alexiou 2002, 6. Οι χειρονομίες αυτές εκφράζουν με τρόπο συγκινητικό την οδύνη των γυναικών της οικογένειας για την απώλεια του αγαπημένου τους προσώπου, όπως επίσης την στοργή και τρυφερότητα τους για τον νεκρό: Kurtz 1975, 308. Garland 1985, 28-29. Rehm 1994, 22-24. Garland 1998, 115.

[899] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196), **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202). Για την εικονογραφία των χειρονομιών πένθους και θλίψης στην αττική αγγειογραφία, βλ. Havelock 1981, 109-116. McNiven 2000, 72-75. Pedrina 2001.

[900] **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203), δεν είναι ξεκάθαρο αν η ιστάμενη γυναικεία μορφή που *ὀδύρεται* πλησίον του προσκεφάλου της νεκρής τραβά τα μαλλιά της, ή χτυπά την κεφαλή της και με τα δύο (2) της χέρια. Το τράβηγμα των μαλλιών και το χτύπημα της κεφαλής ήταν συνήθεις πράξεις των θρηνωδών κατά τον *ὀδυρμό*: βλ. σελ. 108-109, σημ. 848. Επίσης, οι ιστάμενες γυναικείες μορφές των **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197) και **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198) παριστάνονται με το ένα (1) χέρι υψωμένο και λυγισμένο στο ύψος της κεφαλής. Όσον αφορά στην **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), είναι προφανές ότι η χειρονομία της γυναικός παραπέμπει στον *ὀδυρμό* αυτής. Ίσως το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), η κατάσταση της οποίας όμως δεν μας επιτρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η εικονιζόμενη γυναικεία μορφή να κρατούσε κάποιο αντικείμενο. Η συγκεκριμένη χειρονομία είναι πάντως αρκετά ασαφής, καθώς θα μπορούσε να απεικονίζει το τράβηγμα των μαλλιών, το χτύπημα της κεφαλής, ή ακόμη και την πρόκληση αμυχών στο πρόσωπο – όλες τους χαρακτηριστικές πράξεις *ὀδυρμοῦ* (σελ. 109, σημ. 848).

[901] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196). Η εν λόγω γυναικεία μορφή της **ΛΛ 15** (πίν. 175) κρατά με το ένα (1) της χέρι κάνιστρο που περιέχει ταινίες, ενώ

ληκύθων μας πρόκειται ως επί το πλείστον για κάνιστρα με ταινίες και άλλες νεκρικές προσφορές [902], ενώ αντιθέτως οι γυναικείες μορφές της ερυθρόμορφης λουτροφόρου – υδρίας **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196) κρατούν λήκυθο, ταινία, και αλάβαστρον [903]. Οι εν λόγω νεκρικές προσφορές θα συνοδεύσουν βεβαίως την θανούσα στον τάφο, ως κτερίσματα [904]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η ιστάμενη στην κεφαλή της κλίνης γυναίκα που εικονίζεται στην **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199) φέρει *ῥιπίδα*, η χρήση της οποίας απομακρύνει τα έντομα από το άψυχο σώμα της νεκρής [905].

Σε δύο (2) λευκές ληκύθους του 430-420 π.Χ. εμφανίζονται μικροσκοπικά είδωλα που ίπτανται θρηνώντας επάνω από την νεκρική κλίνη [906]. Στην **ΛΛ 16** (πίν. 176) απεικονίζεται μία (1) μόνον μικρή φτερωτή ψυχή, ενώ στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199) τα εικονιζόμενα είδωλα είναι τρία (3). Και στις δύο (2) αυτές παραστάσεις ένα (1) είδωλο πετά πολύ κοντά ή επάνω από την κεφαλή της θανούσας. Όπως έχει προαναφερθεί, πιθανώς πρόκειται για την ίδια την ψυχή της νεκρής που θρηνεί για τον πρόωρο θάνατο και την μετάβαση της στον σκοτεινό Άδη [907]. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα αντικείμενα – αναρτημένα και μη – που εικονίζονται στο βάθος των παραστάσεων τεσσάρων (4) λευκών ληκύθων του 430-400 π.Χ. [908]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για αναρτημένες ταινίες και στεφάνια, παραδοσιακά δείγματα σεβασμού και ευλάβειας προς τους αποθανόντες, τα οποία όπως είδαμε στόλιζαν τον χώρο όπου ετελείτο η *πρόθεσις* [909]. Το αναρτημένο κάτοπτρο της **ΛΛ 15** (πίν. 175) παραπέμπει στον γυναικωνίτη, τον οικιακό δηλαδή χώρο των γυναικών, ενώ παράλληλα αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση του πρόωρου θανάτου της αγάμου κόρης, η οποία δεν θα καθρεφτιστεί ποτέ ξανά σε αυτό, ούτε θα το χρησιμοποιήσει για να στολιστεί εν όψει του γάμου της [910]. Ενδεικτικός του χώρου όπου λαμβάνει χώρα η *πρόθεσις* της θανούσας είναι ασφαλώς ο ιωνικός κίονας που διακρίνεται στο βάθος της παράστασης **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203) [911]. Τέλος, στην λήκυθο του Ζωγράφου των Τριγλύφων **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), η αγαπημένη κατοικίδια πάπια της νεκρής απεικονίζεται κάτω από την νεκρική κλίνη. Η παρουσία του οικόσιτου πτηνού υπογραμμίζει το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της άτυχης κοπέλας, η οποία δεν θα παίξει ποτέ ξανά μαζί του [912]. Στο βάθος της ίδιας παράστασης διακρίνονται δύο (2) μεγάλου μεγέθους λήκυθοι. Δεν μπορούμε να συμπεράνουμε με απόλυτη βεβαιότητα αν πρόκειται για μαρμάρινα *σήματα* τάφου, ή για μεγάλες πήλινες ληκύθους που χρησιμοποιούνται κατά την *πρόθεσιν*. Η πρώτη ερμηνεία είναι

ακουμπά το άλλο στην κεφαλή της, οδυρόμενη για τον θάνατο της νεκρής. Το ίδιο ενδεχομένως ισχύει και στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198): βλ. ανωτ. σημ. 900.

[902] Oakley 2004α, 87. Η **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200) έχει υποστεί φθορά στο συγκεκριμένο σημείο, και έτσι δεν μπορούμε να διακρίνουμε με απόλυτη βεβαιότητα αν η ιστάμενη γυναικεία μορφή φέρει κάνιστρο με νεκρικές προσφορές, ή πυξίδα.

[903] Η ιστάμενη κοντά στα πόδια της νεκρής γυναικεία μορφή κρατά λήκυθο στο ένα (1) της χέρι και ταινία στο άλλο, ενώ η γυναίκα που εικονίζεται όπισθεν αυτής φέρει αλάβαστρον.

[904] Για τα αντικείμενα που κρατούν οι παραπληρωματικές μορφές των αγγείων μας, βλ. σελ. 60-62.

[905] Για την *ῥιπίδα* βλ. σελ. 62, σημ. 493.

[906] **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199).

[907] Για το ζήτημα αυτό, και γενικότερα για τα είδωλα των λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, βλ. σελ. 68-71.

[908] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

[909] Βλ. σελ. 108.

[910] Βλ. σελ. 67.

[911] Oakley 2004α, 81, 87. Lynch 2006, 372, 374. Βλ. επίσης, σελ. 107-108, σημ. 833 της παρούσης μελέτης.

[912] Για την πάπια της συγκεκριμένης ληκύθου, βλ. σελ. 64-65.

όμως αρκετά πιθανή [913], παραπέμποντας έτσι σε σύνθετη παράσταση, η οποία συνδυάζει την σκηνή *προθέσεως* με την απεικόνιση των μαρμάρινων ληκύθων που θα χρησιμοποιηθούν για την σήμανση του τάφου της εικονιζόμενης νεκρής μετά την επιτυχή ολοκλήρωση της ταφικής διαδικασίας [914]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η απεικόνιση της *προθέσεως* των θανόντων στα αττικά αγγεία, όπου οι πενθούντες οικείοι θρηνούν και *ὀδύρονται* γύρω από την νεκρική κλίνη, ή φέρουν τις καθιερωμένες προσφορές στους νεκρούς τους, προβάλλει την ιδανική εικόνα μίας ενωμένης οικογένειας, τα εν ζωή μέλη της οποίας μεριμνούν για την ταφή των εκλιπόντων συγγενών τους και την ορθή τέλεση των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία [915]. Παράλληλα βεβαίως, οι εν λόγω σκηνές λειτουργούν ως υπενθύμιση της θλιβερής πραγματικότητας του θανάτου, καθώς ο θρήνος και η βαθύτατη οδύνη των πενθούντων συγγενών που πλαισιώνουν το άψυχο σώμα του νεκρού ατόμου φανερώνουν το βαρύτατο πλήγμα που έχει δεχθεί ο *οἶκος* από την απώλεια ενός (1) εκ των μελών του [916].

6. Η επίσκεψη στον τάφο

Μέγιστη υποχρέωση κάθε αθηναϊκής οικογένειας ήταν να θυμάται και να τιμά τους νεκρούς της [917]. Το ιερό αυτό καθήκον των εν ζωή μελών του *οἴκου* επέτασσε τις συχνές επισκέψεις στους τάφους των οικείων νεκρών, την φροντίδα των μνημάτων τους, και την απόδοση των καθιερωμένων προσφορών σε αυτούς [918]. Ταυτόχρονα βεβαίως, η συχνή « επαφή » με τους αγαπημένους νεκρούς στα πλαίσια της καθημερινότητας του οικογενειακού βίου ικανοποιούσε την έντονη συναισθηματική ανάγκη των οικείων τους να μην αποχωριστούν τους δικούς τους ανθρώπους [919]. Η σχέση επομένως της οικογένειας με τον εκλιπόντα δεν καταλύεται μετά τον θάνατο του [920]. Αντιθέτως επαναπροσδιορίζεται, και αποκτά στοιχεία λατρείας. Οι επιτάφιες προσφορές και οι επισκέψεις στους τάφους σφυρηλατούν έναν ισχυρό δεσμό μεταξύ ζωντανών και νεκρών [921], διατηρώντας έτσι την οικογένεια ενωμένη ακόμη και πέρα από τον θάνατο [922]. Επιπροσθέτως, οι νεκροί με την σειρά τους ανταπέδιδαν στους ζωντανούς τις φροντίδες τους [923]. Γίνονταν πάροχοι αγαθών, προστάτες, και αρωγοί αυτών [924]. Όπως άλλωστε επισημαίνει ο Αριστοτέλης, οι

---

[913] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 66-67, και σημ. 522.
[914] Oakley 2004α, 87.
[915] Oakley 2004α, 223-224, 231.
[916] Fairbanks 1914, 223-224.
[917] Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 237 (Lloyd - Jones). Garland 1981, 75. Garland 1985, 104. Sourvinou – Inwood 1996, 325. Pulleyn 1997, 120. Johnston 1999α, 43. Bell 2000, 192.
[918] Ξενοφῶντος *Ἀπομνημονεύματα* 2.2.13.9-14.1 (Marchant). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 326-327 (Lloyd - Jones). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 199-200 (Page). Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα* 78.10-18 (Diels). Rohde 1925, 168-169. Garland 1981, 75. Garland 1985, 104, 122. Burkert 1993, 404. Rehm 1994, 28. Sourvinou – Inwood 1996, 325. Johnston 1999α, 42-43. Oakley 2004α, 13, 203-212.
[919] Garland 1985, 119.
[920] Garland 1998, 120.
[921] Garland 1985, 120, 122.
[922] Sourvinou – Inwood 1996, 325. Redfield 2003, 350. Garland 1998, 120.
[923] Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 87-95 (Page). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.657 (Beckby). Garland 1985, 120. Pulleyn 1997, 116-119.
[924] Βλ. σελ. 90, σημ. 695. Επίσης, Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 757 (Nauck). Πλάτωνος *Κρατύλος* 403a4-5 (Burnet).

αποθανόντες ήταν καλύτεροι και ανώτεροι από τους ζωντανούς [925]. Λατρεύονταν ως ανώτερα όντα [926], εξευμενίζονταν [927], ετιμώντο, και γίνονταν αποδέκτες προσφορών. Οι ζωντανοί επιζητούσαν την εύνοια τους, παρακαλούσαν για την βοήθεια τους [928], και συνόδευαν τις επιτάφιες προσφορές τους με προσευχές και ικεσίες [929], αναγνωρίζοντας έτσι ότι οι εκλιπόντες είχαν μεταβεί σε ένα ανώτερο επίπεδο, σε μία βαθμίδα υψηλότερη από την ανθρώπινη [930]. Η λατρεία των νεκρών και η λογική δώρου - αντιδώρου που διέπει την σχέση τους με τους ζωντανούς συνδέονται άρρηκτα με την ιδιαίτερη σημασία των επιταφίων προσφορών και των καθιερωμένων επισκέψεων στους τάφους [931]. Παράλληλα όμως, η φροντίδα των τάφων και οι προσφορές των εν ζωή οικείων τους ήταν σημαντικά δώρα αγάπης για τους αποθανόντες. Φαίνεται μάλιστα ότι η τέλεση των *νενομισμένων* από άτομα μισητά στον νεκρό, οι επιτάφιες προσφορές των οποίων δεν συνοδεύονταν από αγάπη και σεβασμό για εκείνον, δεν εθεωρείτο πρέπουσα [932]. Επιπλέον, οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι οι νεκροί είχαν ανάγκη τις προσφορές των ζωντανών, και ευφραίνονταν από αυτές [933]. Οι θανόντες εξοργίζονταν όταν οι εν ζωή συγγενείς τους δεν μεριμνούσαν για την τέλεση των *νενομισμένων* [934]. Η τρομερή οργή τους έπληττε την οικογένεια, ή ακόμη και ολόκληρη την κοινότητα [935]. Οι ικανοποιημένοι και εξευμενισμένοι νεκροί αντιθέτως, χάριζαν στους ζωντανούς την πολυπόθητη εύνοια τους, και έστελναν τα πλούσια δώρα τους στον επίγειο κόσμο [936]. Με εξαίρεση τους πεσόντες στα πεδία των μαχών και τους ηρωοποιημένους επιφανείς νεκρούς, η ταφική λατρεία ήταν οικογενειακή υπόθεση εξαιρετικής σημασίας [937]. Κέντρα της οικογενειακής αυτής λατρείας ήταν βεβαίως οι τάφοι των νεκρών του *οἴκου* [938]. Μέσω της ταφικής λατρείας, η ανάμνηση των αποθανόντων οικείων διατηρείται ζωντανή [939]. Δημιουργείται έτσι ένας άρρηκτος δεσμός μεταξύ των διαφόρων γενεών κάθε οικογένειας, ο οποίος συνδέει το παρελθόν, με το παρόν και το μέλλον [940].

[925] Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 115B.6-C.7 (Babbitt). Rohde 1925, 166. Clairmont 1970, 69-71.

[926] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.2b.1-2 (Beckby). Rohde 1925, 169-171. Pulleyn 1997, 131.

[927] Rohde 1925, 171. Garland 1985, 5-6. Burkert 1993, 408. Lynch 2001, 54. Alexiou 2002, 9.

[928] Rohde 1925, 171. Garland 1985, 106.

[929] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 534-538 (Diggle). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 113-123 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 129-149, 456-509, 583-584 (Page). Αἰσχύλου *Πέρσαι* 624-646 (Page). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 65K-684 (Diggle). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.53.18.8-6 (Hense). Garland 1985, 4, 114-115. Pulleyn 1997, 116-131. Alexiou 2002, 8.

[930] Πλάτωνος *Πολιτεία* 469b (Burnet). Kurtz και Boardman 1994, 314. Dillon 2002, 282. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 252.

[931] Garland 1985, 120. Sourvinou – Inwood 1996, 325. Johnston 1999α, 42-43. Alexiou 2002, 9.

[932] Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 432-441 (Lloyd - Jones). Ἰσαίου *Περί τοῦ Κλεωνύμου κλήρου* 10 (Roussel). Garland 1985, 118-119.

[933] Λουκιανοῦ *Χάρων ἤ Ἐπισκοποῦντες* 22.16-19 (Harmon). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 9 (Harmon). Rohde 1925, 169-170. Garland 1985, 118-120. Burkert 1993, 408. Δαράκη 1997, 87. Garland 1998, 120. Johnston 1999α, 43, 80. Oakley 2004α, 13, 167.

[934] Johnston 1999α, 80. Alexiou 2002, 9.

[935] Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 278-282 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 405-430 (Lloyd - Jones). Garland 1985, 120. Burkert 1993, 408. Johnston 1999α, 80.

[936] Βλ. σελ. 90, σημ. 695.

[937] Rohde 1925, 171-174. Burkert 1993, 405. Pomeroy 1997, 126. Bell 2000, 192.

[938] Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 96 (Diggle). Rohde 1925, 166-167. Burkert 1993, 521.

[939] Burkert 1993, 405.

[940] Keuls 1985, 150. Shapiro 1991, 656. Burkert 1993, 405. Redfield 2003, 375.

Οι επισκέψεις στους τάφους των νεκρών συγγενών ήταν ως επί το πλείστον υποχρέωση των γυναικών της οικογένειας [941]. Το γεγονός αυτό συνδέεται άμεσα με την θέση της γυναίκας στην ζωή της οικογένειας, και την συμμετοχή της σε τελετές άρρηκτα συνδεδεμένες με τον *οἶκο*, όπως ο γάμος και η κηδεία [942]. Η γυναίκα φροντίζει τα μέλη του *οἴκου* όχι μόνο στην ζωή, αλλά και στον θάνατο [943]. Είναι επομένως η πλέον κατάλληλη για να διατηρήσει « ζωντανή » την σχέση της οικογένειας με τους νεκρούς της. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι οι άνδρες δεν επισκέπτονταν καθόλου τους τάφους των οικείων τους [944]. Η φροντίδα όμως των οικογενειακών τάφων και η απόδοση των καθιερωμένων προσφορών στους νεκρούς του *οἴκου* ήταν καθήκον των γυναικών, οι οποίες για τον λόγο αυτό επισκέπτονταν συχνότερα από τους άνδρες τους χώρους ταφής των μελών της οικογένειας. Αυτό φαίνεται άλλωστε και από τις σχετικές παραστάσεις των λευκών ληκύθων, όπου οι γυναικείες μορφές που επισκέπτονται τους τάφους των θανόντων υπερτερούν των ανδρικών [945].

Οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο εμφανίζονται στην αττική αγγειογραφία κατά τις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [946]. Η πρωιμότερη απεικόνιση του θέματος κοσμεί τον λαιμό της περίφημης μελανόμορφης λουτροφόρου του Ζωγράφου της Σαπφούς, όπου θρηνούσες γυναικείες μορφές πλαισιώνουν τον σημαινόμενο από λουτροφόρο τύμβο του θανόντος [947]. Στην περίπτωση των λευκών ληκύθων, οι σκηνές που εκτυλίσσονται στον τάφο είναι εξαιρετικά δημοφιλείς από τα μέσα του 5^{ου} αιώνος π.Χ., και μέχρι το τέλος αυτού, υπερτερώντας μάλιστα όλων των υπολοίπων παραστάσεων που κοσμούν τα εν λόγω αγγεία [948]. Όπως έχει προαναφερθεί, οι συγκεκριμένες σκηνές αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τους σύγχρονους

---

[941] Fantham 1994, 96-97. Rehm 1994, 8, 28. Pomeroy 1997, 108. Garland 1998, 54, 120. Dillon 2002, 283, 288, 292. Oakley 2004α, 30-42, 54-55, 74, 145-214. Stears 2008, 149-150.

[942] Rehm 1994, 8. Sourvinou – Inwood 1996, 329. Pomeroy 1997, 105. Garland 1998, 53. Stears 2008, 148-149.

[943] Havelock 1981, 112. Kurtz 1988, 147, 149. Rehm 1994, 8, 28. Sourvinou – Inwood 1996, 329. Pomeroy 1997, 105.

[944] Oakley 2004α, 153, 159-164, 168. Σε σχετικές παραστάσεις λευκών ληκύθων, οι άνδρες συνήθως στέκονται λυπημένοι κοντά στον τάφο, εναποθέτουν τις προσφορές τους σε αυτόν, ή αποδίδουν τον καθιερωμένο χαιρετισμό στο νεκρό: π.χ. Νέα Υόρκη 1989.281.72: Oakley 2004α, πίν. VIII. BD αρ. 1140. Αθήνα 2018: *ARV* ^{2} 847.215, 1672. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.8, πίν. (041) 9.3-4.6. BD αρ. 212364. Βιέννη 3746: *ARV* ^{2} 998.164. *Add* ^{2} 313. Oakley 2004α, 173, 176-177, εικ. 134-135. BD αρ. 213987. Ιαπωνία, Sakai, Ιδιωτική Συλλογή Oka 17: *ARV* ^{2} 1374.1. *Add* ^{2} 370. *CVA*, Japan 2, πίν. 34.5, C. BD αρ. 217647. Νέα Υόρκη 35.11.5: *ARV* ^{2} 744.1. *Para* 413. *Add* ^{2} 284. Oakley 2004α, 145-146, πίν. VII. BD αρ. 209194. **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[945] Οι επισκέψεις στους τάφους των νεκρών εικονίζονται συχνά σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, στις οποίες η παρουσία των γυναικών είναι πολύ συχνότερη από εκείνη των ανδρών: Garland 1985, 104, 108. Lissarague 1993, 172. Oakley 2004α, 153, 214. Oakley 2008, 338. Επιπλέον, οι γυναίκες είναι συνήθως αυτές που φέρνουν τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές στους τάφους, σύμφωνα πάντα με την σχετική εικονογραφία. Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 12801: *ABL* 266.2, 51, 172, 173-174, 176, 178, πίν. 51.2A-D. BD αρ. 2755. Αθήνα 1958: *ARV* ^{2} 748.2, 1668. *Para* 413. *Add* ^{2} 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.6-III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.3-5. BD αρ. 209239. Αθήνα 1959: *ARV* ^{2} 748.3. *Para* 413. *Add* ^{2} 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Αθήνα 1955: *ARV* ^{2} 1372.4. *Add* ^{2} 370. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.9-III.J.BCD.10, πίν. (043, 044) 11.5, 12.4-6. BD αρ. 217602. Αθήνα 1936: *ARV* ^{2} 1239.58. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.10, πίν. (043, 045) 11.6, 13.1-3. BD αρ. 216713. Επίσης, Fairbanks 1907, 351.

[946] Oakley 2004α, 145.

[947] Αθήνα 450: *ABL* 115, 229.59. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480. Επίσης, Oakley 2004α, 145.

[948] Kurtz και Boardman 1994, 98. Sourvinou – Inwood 1996, 325. Oakley 2004α, 213, 218.

μελετητές των αθηναϊκών ταφικών εθίμων του 5ου π.Χ. αιώνος, αν και συχνά παρουσιάζουν σημαντικές δυσκολίες ως προς την αναγνώριση του νεκρού ατόμου [949].

Εξαιρώντας τις ιδιαιτέρως αμφίβολες ληκύθους **ΛΛ ΙΙ 10 – ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 190-195), οι οποίες έχουν συζητηθεί παραπάνω [950], βλέπουμε ότι οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο εμφανίζονται μόνον σε τέσσερεις (4) από τις παραστάσεις λευκών ληκύθων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [951]. Πρόκειται για έργα του 435-400 π.Χ. (Πίνακας Ζ), τα οποία αποτελούν μόλις το 8,9 % του συνόλου των παραστάσεων που εξετάζουμε. Στις τρείς (3) εξ αυτών, το ταφικό *σῆμα* που δεσπόζει στο κέντρο της παράστασης πλαισιώνεται από την *ἄωρο* νεκρή, η οποία παριστάνεται ιστάμενη στα δεξιά αυτού με κατεύθυνση προς τα δεξιά, και από μία (1) ακόμη μορφή που επισκέπτεται τον τάφο της άτυχης παρθένου, και απεικονίζεται στην άλλη πλευρά του ταφικού *σήματος* στραμμένη προς τα αριστερά [952]. Η κόρη της **ΛΛ 14** (πίν. 173) εικονίζεται ιστάμενη πλησίον του τύμβου της, ο οποίος σημαίνεται από λουτροφόρο – υδρία, σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου [953]. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, έχει μακριά κόμη [954], και στην κεφαλή της φέρει *πλανίδα*, η οποία φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [955]. Στα χέρια της κρατά τον αγαπημένο της κατοικίδιο λαγό, η παρουσία του οποίου παραπέμπει στις περασμένες ανέμελες στιγμές του παιχνιδιού της με το μικρό ζώο, δίδοντας έτσι έμφαση στην τραγικότητα του πρώιμου θανάτου της [956]. Στην άλλη πλευρά του τάφου διακρίνεται η γονατισμένη θρακιώτισσα τροφός της νεκρής, η οποία θρηνεί σπαρακτικά για τον θάνατο της κόρης που η ίδια ανέθρεψε. Η απεικόνιση της τροφού υπογραμμίζει την νεαρή ηλικία της παρθένου που δεν έχει ακόμη εγκαταλείψει τον πατρικό *οἶκο*, προβάλλοντας έτσι το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της [957]. Είναι προφανές ότι η κόρη και η τροφός της **ΛΛ 14** (πίν. 173) δεν αντιλαμβάνονται η μία την παρουσία της άλλης. Η μεν *ἄωρος* νεκρή εμφανίζεται απορροφημένη με τον μικρό λαγό που κρατά, η δε γονατισμένη θρακιώτισσα θρηνεί και *ὀδύρεται* γεμάτη απόγνωση για τον θάνατο της παρθένου, χωρίς να γνωρίζει ότι εκείνη βρίσκεται - αθέατη βεβαίως - κοντά της. Στις άλλες δύο (2) ληκύθους **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204) και **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205) δεν εικονίζεται ο θρήνος, αλλά η απόδοση των καθιερωμένων νεκρικών προσφορών στον τάφο. Η άγαμος κόρη των εν λόγω παραστάσεων παριστάνεται ιστάμενη πλησίον της επιτύμβιας στήλης που σημαίνει τον τάφο της, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, την κατεξοχήν ενδυμασία των αθίδων παρθένων [958], και φέροντας *λαμπάδιον* στην κεφαλή [959]. Στην άλλη

---

[949] Βλ. σελ. 25, 27-30.

[950] Βλ. σελ. 77-82. Όπως είδαμε στην εν λόγω υποενότητα, οι έξι (6) αυτές λευκές λήκυθοι κοσμούνται μεν με σκηνές επισκέψεως στον τάφο - η **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194) μάλιστα φέρει παράσταση με θέμα την προετοιμασία των γυναικών εν όψει της καθιερωμένης επισκέψεως στους τάφους των νεκρών της οικογένειας - αλλά είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν πράγματι πρόκειται για νεκρές άγαμες κόρες. Για τον λόγο αυτό δεν περιλαμβάνονται στην παρούσα συζήτηση, ούτε εξετάζονται μαζί με τις παραστάσεις επισκέψεως στον τάφο νεκρών παρθένων. Το ίδιο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση της επίσης αμφιβόλου ληκύθου **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), στην οποία η Χαρώνεια παράσταση συνδυάζεται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο. Ειδικά για το συγκεκριμένο αγγείο έχει γίνει λόγος στην σχετική με τον Χάρωνα υποενότητα (σελ. 91-92), και επομένως δεν θα συζητηθεί εδώ.

[951] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[952] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205).

[953] Βλ. σελ. 78-82.

[954] Για την μακριά κόμη των νεκρών παρθένων που εικονίζονται στα αγγεία μας, βλ. σελ. 39.

[955] Για το διάδημα, βλ. σελ. 41-43, 50-53.

[956] Βλ. σελ. 57-58.

[957] Βλ. σελ. 63-64.

[958] Για τον αττικό πέπλο, βλ. σελ. 35-36, 161-165.

[959] Για το *λαμπάδιον*, βλ. σελ. 40, 171-172.

πλευρά του τάφου εμφανίζεται μία (1) μορφή που φέρει νεκρικές προσφορές. Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204) πρόκειται για μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή που κρατά εξάλειπτρον στο υψωμένο δεξί της χέρι, και ταινία στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι [960]. Η **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205) είναι η μοναδική από τις παραστάσεις μας όπου ο επισκέπτης του τάφου είναι άνδρας, και πιο συγκεκριμένα αγένειος νέος, ο οποίος εναποθέτει ταινία στο ταφικό *σῆμα* [961]. Αν και θεωρώ πολύ πιθανό το ενδεχόμενο οι εικονιζόμενες παρθένοι των εν λόγω ληκύθων να είναι νεκρές, δεν μπορούμε εντούτοις να αποκλείσουμε την περίπτωση να πρόκειται για επισκέπτριες στον τάφο κάποιου αγαπημένου οικείου. Ειδικά η κόρη της **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204) απεικονίζεται πλήρως αποστασιοποιημένη και μελαγχολική, ενώ δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται την παρουσία της γυναίκας που επισκέπτεται τον τάφο. Το γεγονός αυτό φανερώνει κατά την γνώμη μου ότι η συγκεκριμένη παρθένος είναι νεκρή, υπάρχει όμως και ένα μικρό έστω ενδεχόμενο να πρόκειται για πενθούσα συγγενή, η οποία εμφανίζεται παραδομένη στην θλίψη της κατά την επίσκεψη στον τάφο κάποιου εκ των εκλιπόντων μελών της οικογενείας της. Δεν υπάρχουν εντούτοις στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ή να αποκλείουν κάποια από τις δύο (2) αυτές ερμηνείες. Αυτό άλλωστε είναι και το σημαντικότερο πρόβλημα που συναντά κανείς μελετώντας τις σκηνές των λευκών ληκύθων που εκτυλίσσονται στον τάφο, όπως έχει προαναφερθεί [962].

Εντελώς διαφορετική είναι η σύνθεση της σκηνής επισκέψεως στον τάφο που κοσμεί την λήκυθο **ΛΛ 17** (πίν. 177). Στο μέσον της παραστάσεως εικονίζεται μία (1) καθήμενη σε βράχο προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία κρατά εξάλειπτρον [963]. Πρόκειται πιστεύω για την μητέρα της νεκρής, η σκυμμένη κεφαλή της οποίας φανερώνει την βαθύτατη θλίψη που ασφαλώς αισθάνεται για τον θάνατο του παιδιού της. Πλησίον αυτής, στο βάθος της παράστασης, διακρίνεται η επιτύμβια στήλη που σημαίνει τον τάφο της αγάμου κόρης, η οποία παριστάνεται ενώπιον της μητέρας της, ιστάμενη προς τα αριστερά. Είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων [964], ενώ φέρει επίσης ιμάτιο που χρησιμοποιείται ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου [965]. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την *πλανίδα* που πιθανότατα κοσμεί την κεφαλή της, αλλά και την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, παραπέμπουν σε *ἄωρα* νεκρή κόρη που πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί [966]. Με το κατεβασμένο δεξί της χέρι κρατά μάλιστα την άκρη του ιματίου της - χειρονομία που όπως είδαμε χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές, και πιθανότατα παραπέμπει στην νεαρή της ηλικία [967]. Η απεικόνιση της νεκρής παρθένου προβάλλει εν ολίγοις το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της, ο οποίος ήλθε πριν η άτυχη κόρη προλάβει να νυμφευθεί και να δημιουργήσει οικογένεια. Την σκηνή επισκέψεως στον τάφο της

---

[960] Για το εξάλειπτρον, βλ. σελ. 80, σημ. 618, και σελ. 294, σημ. 1935. Για τις ταινίες, βλ. σελ. 207, σημ. 1483, και σελ. 55-56, σημ. 443-448.

[961] Οι τέσσερεις (4) από τις πέντε (5) εικονιζόμενες μορφές που επισκέπτονται τον τάφο της νεκρής κόρης στις εν λόγω ληκύθους είναι γυναικείες. Όπως έχει άλλωστε προαναφερθεί (βλ. σελ. 59-60, 261), οι γυναίκες υπερτερούν των ανδρών στις σκηνές επισκέψεως στον τάφο, καθώς ήταν επιφορτισμένες με την φροντίδα των οικογενειακών τάφων και την απόδοση των *νενομισμένων* στους νεκρούς του *οἴκου*.

[962] Βλ. σελ. 27-29.

[963] Για το εξάλειπτρον, βλ. σελ. 80, σημ. 618, και σελ. 294, σημ. 1935.

[964] Για τον αττικό πέπλο, βλ. σελ. 35-36, 161-165.

[965] Βλ. σελ. 38-39.

[966] Για την *πλανίδα*, βλ. σελ. 41-43, 50-53. Για την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, βλ. σελ. 43-44. Για την απεικόνιση της νεκρής παρθένου ως νύφης στα αγγεία που μελετούμε, βλ. σελ. 50-53.

[967] Για την συγκεκριμένη χειρονομία, η οποία είναι εξαιρετικά συνήθης στις απεικονίσεις των νεκρών παρθένων των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. σελ. 35-36, 175-176.

ΛΛ 17 (πίν. 177) συμπληρώνει μία (1) ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται όπισθεν της καθήμενης μητέρας, και φέρει κάνιστρο με νεκρικές προσφορές που όμως πλέον δεν διακρίνονται. Στο βάθος της παράστασης, πλησίον της επιτύμβιας στήλης, διακρίνεται αναρτημένος *σάκκος*, ο οποίος ενδεχομένως παραπέμπει σε οικιακή σκηνή και αποτελεί θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία που η νεκρή κόρη έχει πλέον εγκαταλείψει οριστικά για να μεταβεί στον σκοτεινό Άδη [968].

Σε όλες τις σκηνές επισκέψεως στον τάφο που εξετάζουμε, η νεκρή κόρη παριστάνεται στην μία (1) πλευρά του ταφικού της *σήματος*, ενώ οι εν ζωή επισκέπτες του τάφου της στην άλλη. Ο τάφος χωρίζει επομένως τους ζωντανούς από τους νεκρούς, και αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο της οριστικής αποχώρησης των θανόντων από την ζωή στον επίγειο κόσμο. Είναι ένα πέρασμα που οδηγεί από τον ένα κόσμο στον άλλον, το « κατώφλι » που πρέπει να διαβούν οι νεκροί μετά τον θάνατο τους, για να φθάσουν στον Άδη [969]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η ταφή των νεκρών, η οποία ολοκληρώνεται με τον ενταφιασμό αυτών και το κλείσιμο του τάφου τους, είναι η διαβατήρια τελετή που καθιστά εφικτή την μετάβαση και ενσωμάτωση τους στον Άδη [970]. Μάλιστα οι θανόντες δεν μπορούσαν να μεταβούν στον Κάτω Κόσμο πριν από την ολοκλήρωση της ταφής τους, την είσοδο τους δηλαδή στον τάφο, ο οποίος οδηγεί στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα [971]. Ταυτόχρονα όμως, ο τάφος είναι μία πύλη που συνδέει τον Άδη με τον Επάνω Κόσμο, και αποτελεί δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ ζωντανών και νεκρών [972]. Μέσω του τάφου οι ζωντανοί έρχονται σε επαφή με τους νεκρούς [973], καθώς οι νεκρικές προσφορές, οι *χοές*, οι *αἱμακουρίαι*, οι επικλήσεις, και οι προσευχές προς τους αποθανόντες διευκολύνουν την επικοινωνία μεταξύ των δύο (2) κόσμων, ανοίγοντας προσωρινά τις πύλες - τάφους. Έτσι οι εκλιπόντες καλούνται να ανέβουν στον επίγειο χώρο για να γευτούν τις προσφορές των εν ζωή οικείων τους, και να εισακούσουν τις προσευχές τους [974].

Οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο προβάλλουν την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας [975], οι γυναίκες της οποίας μεριμνούν για την φροντίδα των οικογενειακών τάφων, τις νεκρικές προσφορές, και την τέλεση των *νενομισμένων*, ενώ οι άνδρες επισκέπτονται τα μνήματα των αποθανόντων οικείων τους για να τους

[968] Oakley 2004α, 191.
[969] Stevens 1991, 229.
[970] Johnston 1999α, 40. Morris 1987, 29, 30, 32. Με το κλείσιμο του τάφου που σηματοδοτεί την ολοκλήρωση της ταφής, ο Επάνω Κόσμος « κλείνει » για τον αποθανόντα, ο οποίος έχει πλέον εισέλθει στο υποχθόνιο βασίλειο, εγκαταλείποντας για πάντα την ζωή, το φώς του ήλιου, και τους δικούς του ανθρώπους. Ο κλειστός τάφος χωρίζει ουσιαστικά, σαν μία πύλη που κλείνει, τους δύο (2) κόσμους: τον Άδη από τον επίγειο χώρο, και κατά συνέπεια τους νεκρούς από τους ζωντανούς.
[971] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.71-74 (Allen). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1081-1085 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 28-32 (Diggle). Rohde 1925, 163. Vermeule 1979, 12. Garland 1985, 101-102. Garland 1998, 115. Johnston 1999α, 127-128. Όπως βλέπουμε στις σχετικές παραστάσεις των λευκών ληκύθων, το ταξίδι των νεκρών προς τον Άδη ξεκινά από τον τάφο, όπου οι αποθανόντες μεταφέρονται από τους δίδυμους αδελφούς Ύπνο και Θάνατο. Εκεί τους αναμένει ο ψυχοπομπός Ερμής, ο οποίος θα τους οδηγήσει στην λέμβο του Χάρωνος για να μεταβούν στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνος: π.χ. Αθήνα 12783: *ARV* [2] 1237.11, 1688. *Add* [2] 352. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.12, πίν. (048, 050) 16.7, 18.1. BD αρ. 216479. **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 13** (πίν. 172). Για τις Χαρώνειες παραστάσεις, βλ. σελ. 82-97. Για τις απεικονίσεις του ψυχοπομπού Ερμού στις λευκές ληκύθους, βλ. σελ. 83-84, 92-101. Για τον Ύπνο και τον Θάνατο, βλ. σελ. 102-103, 105-107.
[972] Garland 1985, 6, 120. Oakley 2004α, 167, 213. Kurtz και Boardman 1994, 205, 314.
[973] Garland 1985, 6, 119-120. Lissarague 1993, 170. Oakley 2004α, 167-168.
[974] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 391-393, 534-538 (Diggle). Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 21 (Ziegler). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 527.3-5 (Schwartz). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 11.37 (Dindorf). Garland 1985, 114. Burkert 1993, 405.
[975] Oakley 2004α, 223-224, 231.

αποδώσουν τις καθιερωμένες τιμές και προσφορές που επιβάλλει η ταφική λατρεία. Υπογραμμίζεται έτσι η ενότητα του *οἴκου*, καθώς νεκροί και ζωντανοί συνυπάρχουν στις ίδιες παραστάσεις λευκών ληκύθων. Βεβαίως, οι εν λόγω σκηνές δεν αποκρύπτουν την θλιβερή πραγματικότητα του θανάτου, στην οποία παραπέμπει ο θρήνος και η βαθιά θλίψη των πενθούντων οικείων που επισκέπτονται τους τάφους των αποθανόντων μελών της οικογενείας τους, όπως επίσης και η απεικόνιση των νεκρών ως πλήρως αποστασιοποιημένων και μελαγχολικών. Παράλληλα όμως υπενθυμίζουν ότι η οικογένεια παραμένει ενωμένη ακόμη και πέρα από τον θάνατο, μέσω της ταφικής λατρείας που διαμορφώνει ισχυρότατους δεσμούς μεταξύ ζωντανών και αποθανόντων, και εγγυάται την διατήρηση της αναμνήσεως των νεκρών του *οἴκου* [976]. Όπως άλλωστε παρατηρεί ο Burkert, « η λατρεία των νεκρών παραμένει το θεμέλιο και η έκφραση της οικογενειακής ταυτότητας· όποιος τιμά τους προγόνους του αναμένει να κάνουν το ίδιο και οι απόγονοι του: από την ανάμνηση των νεκρών αναπτύσσεται η επιθυμία της συνέχειας » [977].

7. Η θυσία της παρθένου

Η ιστορία των άτυχων παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης μας είναι γνωστή από την ελληνική μυθολογία και την τραγική ποίηση [978]. Η κόρη του Αγαμέμνονος και της Κλυταιμνήστρας καλείται στην Αυλίδα για να νυμφευθεί τον Αχιλλέα, στην πραγματικότητα όμως ο γάμος αυτός αποτελεί πρόσχημα για την μετάβαση της στον χώρο όπου οι Αχαιοί θα την θυσιάσουν στην θεά Αρτέμιδα, ώστε να κατευνάσουν την τρομερή οργή της. Η Ιφιγένεια βεβαίως δεν πέθανε, αλλά σώθηκε την τελευταία στιγμή χάρη στην επέμβαση της θεάς. Δυστυχώς η νεαρή κόρη του Πριάμου Πολυξένη δεν είχε την ίδια τύχη, καθώς μετά την άλωση της Τροίας θυσιάστηκε στον τάφο του νεκρού Αχιλλέως, ο οποίος απαίτησε το δικό του μερίδιο από τα ελληνικά λάφυρα.

Οι τραγικές παρθένοι Ιφιγένεια και Πολυξένη εικονίζονται σε δύο (2) μόνον από τις παραστάσεις μας, οι οποίες αποτελούν μόλις το 4,5 % του συνόλου των αγγείων που μελετούμε. Πρόκειται για την πρώιμη λήκυθο **ΛΛ 18** (πίν. 178), έργο του Δούριδος που χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ., και την ερυθρόμορφη κύλικα **ΕΚ 1** (πίν. 179), η οποία είναι έργο του 490-480 π.Χ. Η Ιφιγένεια της εν λόγω ληκύθου έχει μακριά κόμη και φορά γαμήλιο διάδημα στην ελαφρώς σκυμμένη κεφαλή της. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο μάλιστα φέρεται ως καλύπτρα, εν είδει νυφικού πέπλου. Το βλέμμα της είναι χαμηλωμένο προς το έδαφος, και με το αριστερό της χέρι *ανακαλύπτεται*. Εμπρός της παριστάνεται ο Τεύκρος με πλήρη πολεμική εξάρτυση και ξίφος στο χέρι, ο οποίος οδηγεί την άτυχη κόρη προς τον βωμό της Αρτέμιδος, κρατώντας την από την άκρη του ιματίου της [979]. Η κεφαλή του είναι στραμμένη προς το μέρος της. Πίσω της διακρίνεται ένας (1) ακόμη πολεμιστής που όμως δεν διασώζεται ολόκληρος. Εμφανέστατη είναι στην προκειμένη περίπτωση η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας [980], τα οποία χρησιμοποιούνται από τον αγγειογράφο για να αποδώσουν την τραγική μοίρα της

[976] Sourvinou – Inwood 1996, 325. Oakley 2004α, 231.
[977] Burkert 1993, 405.
[978] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 460-462 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις*. Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 192-249 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 528-576 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 1018-1029 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη*. Εὐριπίδου *Τρῳάδες*.
[979] Bonnechere 1997, 72-74, 80, 82.
[980] Για την απεικόνιση της νεκρής παρθένου ως νύφης, βλ. σελ. 50-53.

παρθένου που με το πρόσχημα ενός γάμου οδηγείται στον βωμό της θυσίας [981]: η *πλανίς* [982], ο νυφικός πέπλος [983], η χειρονομία της *ανακαλύψεως* [984], η *αἰδώς* της νύφης [985], και η παρουσία του ανδρός που την οδηγεί χωρίς εκείνη να προβάλλει αντίσταση [986]. Ο αγγειογράφος ασφαλώς γνωρίζει ότι στο τέλος της παράδοξης αυτής *νυμφαγωγίας* την Ιφιγένεια δεν περιμένει ο θάνατος, αλλά η δια βίου παρθενία και αφοσίωση στην θεά Αρτέμιδα, την οποία η Ιφιγένεια θα υπηρετήσει ως ιέρεια μέχρι το τέλος της ζωής της. Επιλέγει όμως να απεικονίσει την θλιβερή εκείνη στιγμή του μύθου πριν από την σωτήρια επέμβαση της θεάς, όπου η παρθένος προορίζεται για τον υποχθόνιο *οἶκο* ενός θανάσιμου νυμφίου: « … ῞Αιδης ᾿Αχιλλεὺς ἦν ἄρ', οὐχ ὁ Πηλέως, / ὅν μοι προτείνας πόσιν ἐν ἁρμάτων ὄχοις / ἐς αἱματηρὸν γάμον ἐπόρθμευσας δόλωι » [987].

Στην ερυθρόμορφη κύλικα **ΕΚ 1** (πίν. 179), ο Νεοπτόλεμος που απεικονίζεται με πλήρη πολεμική εξάρτυση και ξίφος στο χέρι οδηγεί την νεαρή Πολυξένη *χεῖρ' ἐπί καρπῷι* στον τάφο του Αχιλλέα όπου θα θυσιαστεί [988]. Η κόρη του Πριάμου φέρει χιτώνα με απότυγμα και ιμάτιο στην πλάτη, και φορά *σάκκο* στην κεφαλή [989]. Στρέφεται προς τα πίσω, κοιτώντας έναν (1) γενειοφόρο άνδρα που την ακολουθεί κρατώντας δόρυ, και ωθώντας την προς τα εμπρός. Στην πομπή συμμετέχουν εννέα (9) ακόμη οπλισμένοι άνδρες, ο ένας (1) εκ των οποίων κρατά σκήπτρο, ενώ οι υπόλοιποι φέρουν δόρατα. Από όλες τις νεκρές κόρες των αγγείων μας που *χειραγωγούνται*, η Πολυξένη της συγκεκριμένης κύλικος προβάλλει την πλέον σθεναρή αντίσταση [990]. Είναι όμως εμφανώς ανίσχυρη, εν μέσω δύο (2) πολεμιστών που την οδηγούν στον τάφο του Αχιλλέως, ο πρώτος (Νεοπτόλεμος) κρατώντας την *χεῖρ' ἐπί καρπῷι*, και ο δεύτερος ωθώντας την προς τα εμπρός. Ο αγγειογράφος Μάκρων, στον οποίο αποδίδεται η εν λόγω παράσταση, απεικονίζει την άτυχη παρθένο αδύναμη να αποτρέψει την θλιβερή της μοίρα, καθώς οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷι* ως τραγική νύφη στον τάφο ενός θανατηφόρου γαμπρού που θα γίνει ο νυφικός της θάλαμος [991].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως και η αττική μελανόμορφη υδρία **ΜΥ 1** (πίν. 180), η οποία χρονολογείται στο 520-510 π.Χ., και φέρει παράσταση με θέμα την θυσία της Πολυξένης. Αν και δεν πρόκειται για έργο της κλασικής περιόδου,

---

[981] Bonnechere 1997, 82. Oakley 2004α, 103.

[982] Για την *πλανίδα*, βλ. σελ. 41-43, 50-53.

[983] Για τον νυφικό πέπλο, βλ. σελ. 38-39, 50-53.

[984] Neils 2003, 143. Για την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, βλ. σελ. 43-44.

[985] Reeder 1995, 123-124. Ferrari 2002, 55. Σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων η νύφη εικονίζεται ενίοτε με ελαφρώς χαμηλωμένη κεφαλή, εις ένδειξιν σεμνότητος και συστολής: π.χ. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Αθήνα 1388: *ARV* [2] 1317.1. *Para* 478. *Add* [2] 363. Oakley και Sinos 1993, 99-100, εικ. 87-89. BD αρ. 220526. Βερολίνο F 2373: *ARV* [2] 1322.20. Mösch – Klingele 2006, αρ. 72, εικ. 58. BD αρ. 220570. Βοστώνη 13.186: *ARV* [2] 458.1, 1654, 481. *Para* 377. *Add* [2] 243. Oakley και Sinos 1993, 98, εικ. 86. BD αρ. 204681. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Αθήνα 15404: *ARV* [2] 539.44. BD αρ. 206114.

[986] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 44-50.

[987] Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 364-371 (Diggle). Η εν λόγω λήκυθος βρέθηκε στο ιερό της Δήμητρος Μαλοφόρου, στον Σελινούντα της Σικελίας: Gàbrici 1927, 331-336. Όπως έχει επισημάνει η Buitron-Oliver, η εικονογραφία της **ΛΛ 18** (πίν. 178) δεν είναι ξένη προς την συγκεκριμένη θεά, καθώς η αγαπημένη κόρη της Περσεφόνη νυμφεύθηκε τον ίδιο τον Άδη: Buitron-Oliver 1995β, 440.

[988] Bonnechere 1997, 72-74, 80, 82.

[989] Για τον *σάκκο*, βλ. σελ. 188, σημ. 1371.

[990] Bonnechere 1997, 72.

[991] Για την συγκεκριμένη γαμήλια χειρονομία και την *χειραγώγηση* των νεκρών παρθένων στα αγγεία που μελετούμε, βλ. σελ. 44-50.

εντούτοις το συγκεκριμένο αγγείο έχει ενταχθεί σε παράρτημα των καταλόγων μας, καθώς η εικονογραφία του παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με εκείνη των **ΛΛ 18** (πίν. 178) και **ΕΚ 1** (πίν. 179). Στην εν λόγω υδρία, μία (1) ανδρική μορφή με πλήρη πολεμική εξάρτυση και δόρυ στο χέρι οδηγεί την νεαρή Πολυξένη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στον τάφο του Αχιλλέα, όπου θα θυσιαστεί [992]. Η άτυχη παρθένος έχει πιθανότατα μακριά κόμη, και εικονίζεται τυλιγμένη στο ιμάτιο της, το οποίο χρησιμοποιεί επίσης ως καλύπτρα της σκυμμένης κεφαλής της. Ενώπιον της διακρίνεται ο τάφος του Αχιλλέως, στον οποίο εμφανίζεται ένα (1) φίδι [993], ένας (1) μικρόσωμος σκύλος [994], και το πάνοπλο είδωλο του νεκρού ήρωα. Πίσω από την Πολυξένη εικονίζονται δύο (2) ένοπλοι άνδρες, και ένας (1) ακόμη πολεμιστής που οδηγεί τέθριππο. Και εδώ ο αγγειογράφος χρησιμοποιεί στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας (καλύπτρα που φέρεται ως νυφικός πέπλος, *χεῖρ' ἐπί καρπῷ*, σκυμμένη κεφαλή - *αἰδώς*) για να υπογραμμίσει τον τραγικό θάνατο της κόρης, η οποία οδηγείται σε έναν θανάσιμο « γάμο », πλήρως υποταγμένη στην θλιβερή της μοίρα.

Βλέπουμε επομένως ότι στα αγγεία μας οι μυθικές παρθένοι Ιφιγένεια και Πολυξένη απεικονίζονται ως τραγικές νύφες που οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους [995]. Η Ιφιγένεια άλλωστε έρχεται στην Αυλίδα με το πρόσχημα ενός γάμου, ενώ η Πολυξένη προσφέρεται ως *φίλον πρόσφαγμα* [996] στον νεκρό ήρωα Αχιλλέα, ο οποίος σύμφωνα με κάποιες εκδοχές του γνωστού μύθου αγαπούσε την κόρη του Πριάμου, και επιθυμούσε να την κάνει γυναίκα του [997]. Για τις άτυχες αυτές παρθένους της ελληνικής μυθολογίας, ο γάμος είναι συνυφασμένος με τον θάνατο και την θυσία [998], καθώς η αδυσώπητη μοίρα τους επιτάσσει να γίνουν νύφες του Θανάτου [999]. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, η ιδέα του γάμου με τον Άδη είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στην τραγική ποίηση, όπου ο θάνατος των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας, Πολυξένης, και Αντιγόνης έχει την μορφή ενός τραγικού γάμου με νυμφίο τον ίδιο τον Θάνατο [1000].

---

[992] Bonnechere 1997, 72-74, 80, 82-83.

[993] Για την ιδιαίτερη σχέση των φιδιών με τους νεκρούς και τον θάνατο, βλ. σελ. 100, σημ. 768.

[994] Ο σκύλος έχει ιδιαίτερη χθόνια σημασία, καθώς συνδέεται με την Εκάτη, υποχθόνια θεότητα της μαγείας και των νυχτερινών *φασμάτων*: Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 968 (Nauck). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 1.5 (Quandt). *Ὕμνοι Ἀνώνυμοι - Ὕμνος εἰς Ἑκάτην* 4 (Heitsch). Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* 2.12, 2.35-36 (Gow). *Σχόλια Θεοκρίτου (scholia vetera)* 2.1112 και 2.3536 (Wendel). *Ὕμνοι Ἀνώνυμοι (Hymni e papyris magicis collecti)* 13.7 (Heitsch). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 252 και Ε 1267 (Latte). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 10.17 και 22.3-11 (Bachmann). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Α 7 (Erbse). Φωτίου *Λεξικόν* Α 114 (Theodoridis). Τις πύλες του Άδη φρουρεί άλλωστε ο τρομερός σκύλος Κέρβερος: Ἡσιόδου *Θεογονία* 767-774 (West). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 13.71.1-14 (Kaibel). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 4 (Harmon). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 601.1-3 (Dübner). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Κ 1184.4-6 και 1186.1-2 (Tittmann). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Κ 2298b (Latte). Bell 2000, 191.

[995] Bonnechere 1997, 81-83.

[996] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 37-44 (Diggle).

[997] *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Τρῳάδες* 16.5-8 (Schwartz). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 41.8-10 (Schwartz). Ψευδο - Νόννου *Σχόλια Μυθολογικά* 4.8 (Nimmo). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 269.1-6 (Scheer). Φλαβίου Φιλοστράτου *Ἡρωικός* 737.19-738.8 (Kayser).

[998] Jenkins 1983, 141. Bonnechere 1997.

[999] Bonnechere 1997, 82-82.

[1000] Ειδικότερα για τον « γάμο » των μυθικών αυτών παρθένων με τον ίδιο τον θάνατο, βλ. σελ. 317-321, 327-330, 332-338, 339-340, 341-342.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει ότι ένα μικρό μόνον ποσοστό του συνολικού αριθμού των κλασικών αττικών αγγείων που φέρουν νεκρικές παραστάσεις επικεντρώνεται στον *ἄωρο* θάνατο των αγάμων κορών. Πρόκειται κυρίως για λευκές ληκύθους, καθώς οι σχετικές απεικονίσεις στα ερυθρόμορφα αγγεία είναι ελάχιστες. Όλα τα αγγεία μας χρονολογούνται αποκλειστικά στον 5^{ο} π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως στο δεύτερο ήμισυ αυτού. Η εικονογραφία τους εστιάζεται ως επί το πλείστον στο ταξίδι της πρόωρα χαμένης κόρης προς τον Άδη, το οποίο τελείται υπό την καθοδήγηση και προστασία των μυθικών ψυχοπομπών Χάρωνος και Ερμού. Σε αρκετές περιπτώσεις εικονίζεται επίσης η *πρόθεσις* των νεκρών παρθένων, αν και οι εν λόγω σκηνές είναι λιγότερο δημοφιλείς από τις Χαρώνειες παραστάσεις. Η επίσκεψη στον τάφο των αγάμων κορών εμφανίζεται σπανιότερα, ενώ σε ελάχιστα πρώιμα αγγεία του 490-470 π.Χ. παριστάνεται η θλιβερή *νυμφαγωγία* των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον τόπο της θυσίας τους, όπου θα « νυμφευθούν » τον ίδιο τον θάνατο. Η εξαφάνιση των λευκών ληκύθων μετά το 400 π.Χ., και η αντικατάσταση τους από τις μνημειώδεις μαρμάρινες ληκύθους του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, σηματοδοτούν το τέλος των απεικονίσεων του θανάτου της αγάμου κόρης στην αττική αγγειογραφία.

Αξιοσημείωτα είναι επίσης τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μελέτη των πήλινων λουτροφόρων που φέρουν παραστάσεις *προθέσεως*, καθώς τα συγκεκριμένα αγγεία θεωρούνται άρρηκτα συνδεδεμένα με τις ταφές των αγάμων νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων. Εξετάζοντας τις μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους που κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως*, διαπιστώσαμε ότι στις περισσότερες εξ αυτών εικονίζεται η *πρόθεσις* νεκρών ανδρικών μορφών, ενώ ισχύουσα απεδείχθη και η γνωστή θεωρία της Kokula σχετικά με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου. Στην περίπτωση των γυναικείων μορφών που εικονίζονται στις εν λόγω παραστάσεις, η εικονογραφία δεν αποδίδει τις διαφορετικές ηλικίες αυτών, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση της νεκρής αγάμου κόρης [1001]. Μόνον όταν η κεφαλή της θανούσας κοσμείται με *πλανίδα*, το νυφικό διάδημα που δεν πρόλαβε να φορέσει, είναι βέβαιο ότι πρόκειται για πρόωρα χαμένη παρθένο. Εν αντιθέσει όμως με τις απεικονίσεις των γυναικών, η εικονογραφία αποδίδει τις διαφορετικές ηλικίες των ανδρικών μορφών, διακρίνοντας έτσι τους αγένειους αγάμους νέους από τους γενειοφόρους ώριμους άνδρες [1002]. Αν και οι νεκροί νέοι εικονίζονται πολύ συχνότερα από τους άρρενες νεκρούς μεγαλύτερης ηλικίας, εντούτοις η παρουσία των τελευταίων στις συγκεκριμένες σκηνές *προθέσεως* καθιστά προβληματική την παραδοσιακή ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι συνδέονται αποκλειστικά με τους άγαμους νεκρούς. Η *πρόθεσις* των αγένειων νέων είναι ιδιαιτέρως δημοφιλής κατά το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ οι παραστάσεις *προθέσεως* των γενειοφόρων ωρίμων ανδρών χρονολογούνται ως επί το πλείστον από το τέλος του 6^{ου} μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, με τους πλέον προχωρημένης ηλικίας θανόντες να εμφανίζονται στις λουτροφόρους της ύστερης αρχαϊκής περιόδου. Προκύπτει επομένως το συμπέρασμα ότι στις σκηνές *προθέσεως* που κοσμούν τις λουτροφόρους των κλασικών χρόνων απεικονίζονται σχεδόν αποκλειστικά οι νεκροί άγαμοι νέοι, στην απεικόνιση των οποίων δίδεται μάλιστα

[1001] Lissarague 1993, 168-169.
[1002] Lissarague 1993, 168-169.

ιδιαίτερη έμφαση κατά τα τρία (3) πρώτα τέταρτα του 5ου π.Χ. αιώνος, ενώ αντιθέτως οι νεκρές άγαμες κόρες απεικονίζονται πολύ σπανιότερα. Αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε και από το γεγονός ότι οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν μόνον δύο (2) ερυθρόμορφες λουτροφόρους που φέρουν παράσταση *προθέσεως*, η μία (1) εκ των οποίων είναι μάλιστα αμφίβολη [1003].

Η λουτροφόρος εμφανίζεται επίσης σε παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την επίσκεψη στον τάφο, ή σε οικιακές σκηνές που απεικονίζουν την προετοιμασία των γυναικών εν όψει των καθιερωμένων επισκέψεων τους στους τάφους των νεκρών της οικογένειας. Από την μελέτη των συγκεκριμένων παραστάσεων προκύπτει ότι η λουτροφόρος που φέρουν οι οικείοι των θανόντων κατά την επίσκεψη τους στον τάφο έχει εντελώς διαφορετική σημασία από εκείνη της λουτροφόρου που εικονίζεται πλησίον του νεκρού ατόμου, ως *σῆμα* τάφου, ή ακόμη και ως σύμβολο. Οι λουτροφόροι που κρατούν οι επισκέπτες των τάφων παραπέμπουν στην απόδοση των αναγκαίων νεκρικών προσφορών στους αποθανόντες, υπογραμμίζοντας έτσι την σπουδαιότητα της ορθής τέλεσης των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία. Όταν όμως η λουτροφόρος απεικονίζεται πλησίον των νεκρών ατόμων, ενίοτε μάλιστα σημαίνοντας τον τάφο αυτών, αποτελεί σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση στην τραγική μοίρα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων και νέων, υπενθυμίζοντας ότι έφυγαν πολύ νωρίς από την ζωή, πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να δημιουργήσουν οικογένεια. Αν και οι σχετικές παραστάσεις είναι ελάχιστες, φαίνεται ότι εν προκειμένω ισχύει η θεωρία της Kokula. Η εικονιζόμενη πλησίον των νεκρών αγάμων κορών λουτροφόρος - υδρία είναι βεβαίως ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρώιμου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις πρόωρα χαμένες παρθένους των αττικών λευκών ληκύθων, όμως δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού εμφανίζεται σπανίως.

Σχεδόν τα μισά από τα αγγεία που μελετούμε φέρουν παραστάσεις στις οποίες εικονίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί: ο πορθμέας των νεκρών Χάρων, και ο Χθόνιος Ερμής. Πρόκειται αποκλειστικά για λευκές ληκύθους, στις περισσότερες εκ των οποίων εμφανίζεται ο Χάρων, ενίοτε μαζί με τον θεό Ερμή. Ο γιός του Διός και της Μαίας παριστάνεται χωρίς τον Χάρωνα σε δύο (2) μόνον παραστάσεις, όπου οδηγεί ή ετοιμάζεται να οδηγήσει την άτυχη νεκρή στον Κάτω Κόσμο [1004]. Εξαιρετικά ασυνήθιστη είναι η εικονογραφία της ληκύθου **ΛΛ 13** (πίν. 172), η οποία κοσμείται με σκηνή καταδίωξης νεαρής γυναικείας μορφής από έναν (1) γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα πλησίον τάφου, παρουσία του ψυχοπομπού Ερμού. Οι Χαρώνειες παραστάσεις που εξετάζουμε χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως στο 420-400 π.Χ. Στις περισσότερες εξ αυτών ο Χάρων απεικονίζεται μόνος με την νεκρή παρθένο. Ο συγκεκριμένος τύπος παραστάσεως είναι μάλιστα περισσότερο δημοφιλής κατά τις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του αιώνος, ενώ αντιθέτως ο Χθόνιος Ερμής εικονίζεται σε πρωιμότερες ληκύθους του 475-420 π.Χ.

Αν και οι ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής αντιπροσωπεύουν ουσιαστικά τον ίδιο τον θάνατο, στις περισσότερες από τις ληκύθους μας η παρουσία τους δεν προκαλεί τρόμο. Οι εν λόγω παραστάσεις απεικονίζουν διαφορετικά στάδια του ταξιδιού της νεκρής κόρης προς τον Άδη [1005]. Το ύστατο αυτό ταξίδι τελείται υπό την προστασία και καθοδήγηση των δύο (2) ψυχοπομπών, η παρουσία των οποίων

[1003] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΕΛΟυ ΙΙ 1** (πίν. 196).
[1004] **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171).
[1005] Sourvinou – Inwood 1996, 304.

αποδεικνύεται μάλλον καθησυχαστική, και όχι δυσάρεστη [1006]. Όπως έχει επισημάνει ο Oakley, τέτοιες σκηνές ασφαλώς θα ήταν παρήγορες για τους πενθούντες οικείους των θανόντων [1007]. Ο μυθικός πορθμεύς εικονίζεται πάντοτε στην λέμβο του, συνήθως φέροντας *εξωμίδα*, αλλά και *πίλο* στην κεφαλή – μορφή που θυμίζει περισσότερο τους χειρώνακτες και τους ναυτικούς της δημοκρατικής Αθήνας, παρά υποχθόνιο ψυχοπομπό. Σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζεται επί το έργον, οδηγώντας την λέμβο του στις όχθες του Αχέροντος όπου περιμένει η νεκρή. Ως επί το πλείστον όμως παριστάνεται σε στάση αναμονής, έχοντας φτάσει στην όχθη του ποταμού, όπου θα παραλάβει την άτυχη παρθένο. Ενίοτε περιμένει υπομονετικά την θανούσα, άλλοτε όμως χειρονομεί προς εκείνη σαν να την καλεί να επιβιβαστεί στην λέμβο, ή της απλώνει το ένα (1) του χέρι. Ο Χθόνιος Ερμής των Χαρωνείων παραστάσεων οδηγεί - συχνά *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* - την πρόωρα χαμένη παρθένο στις όχθες του Αχέροντος, όπου θα επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος. Η *χειραγώγηση* των νεκρών κοριτσιών δεν είναι βίαιη, αλλά είναι προφανές ότι οι άγαμες κόρες δεν μπορούν να αποφύγουν την τραγική μοίρα που τις οδηγεί τόσο νωρίς στον Κάτω Κόσμο. Όσον αφορά στις λευκές ληκύθους όπου ο ψυχοπομπός θεός εικονίζεται μόνος με την νεκρή παρθένο, η πρωιμότερη εκ των δύο (2) δεν διαφέρει σημαντικά από τις Χαρώνειες παραστάσεις, καθώς και εδώ ο Ερμής οδηγεί την άγαμη κόρη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* (**ΛΛ 11** - πίν. 170). Στην δεύτερη όμως περίπτωση, ο θεός τελεί εν αναμονή στον τάφο της παρθένου, έτοιμος να την οδηγήσει στον σκοτεινό Άδη (**ΛΛ 12** - πίν. 171).

Οι Χαρώνειες παραστάσεις στις οποίες δεν εμφανίζεται ο Χθόνιος Ερμής απεικονίζουν σχεδόν πάντα την νεκρή κόρη ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος, έτοιμη να επιβιβαστεί στην λέμβο του υποχθόνιου πορθμέως, ή εν αναμονή αυτού. Συνήθως η πρόωρα χαμένη παρθένος φέρει κάποιο αντικείμενο ή αντικείμενα, ενώ σε μία (1) λήκυθο (**ΛΛ ΙΙ 1** - πίν. 181) κρατά μεγαλόσωμο πτηνό (πιθανόν πάπια). Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για τα προσωπικά αντικείμενα των άτυχων κοριτσιών που τις ακολουθούν στον τάφο ως κτερίσματα, άρα και στον Άδη, ενώ στην δεύτερη η θανούσα κρατά το αγαπημένο της κατοικίδιο, θλιβερό ενθύμιο των όμορφων και ανέμελων στιγμών στον πατρικό *οἶκο*, το οποίο υπογραμμίζει το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της. Στις σκηνές αυτές δεν εικονίζονται άλλες μορφές εκτός από την νεκρή παρθένο και τον Χάρωνα, ούτε εμφανίζονται είδωλα, ενώ οι σύνθετες παραστάσεις είναι σπάνιες. Ενίοτε όμως διακρίνονται ταινίες που στολίζουν τις καλαμιές του Αχέροντος, υπενθυμίζοντας ότι μετά την μετάβαση και ενσωμάτωση τους στον Άδη, οι *ἄωρα* νεκρές κόρες θα γίνουν αποδέκτες των *νενομισμένων* τιμών και προσφορών που επιβάλλει η οικογενειακή ταφική λατρεία. Στις συγκεκριμένες Χαρώνειες παραστάσεις δεν χρησιμοποιούνται σχεδόν καθόλου στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας για να προβάλλουν την αγαμία και τον πρώιμο θάνατο των ατθίδων παρθένων. Η έμφαση εδώ δίδεται στο ύστατο ταξίδι της νεκρής κόρης, η οποία θα διαπλεύσει τα υδάτινα σύνορα του Κάτω Κόσμου με την λέμβο του Χάρωνος, για να μεταβεί στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα.

Όλες οι παραστάσεις των λευκών ληκύθων μας στις οποίες εμφανίζεται ο ψυχοπομπός Ερμής περιλαμβάνουν ένα (1) ή περισσότερα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, τα οποία προβάλλουν την αγαμία των νεκρών παρθένων, δίδοντας έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου τους που ήλθε πριν προλάβουν να νυμφευθούν. Παράλληλα όμως, η παρουσία της Χαρώνειας λέμβου και η *χειραγώγηση* των αγάμων κορών από τον θεό Ερμή παραπέμπουν στο ύστατο ταξίδι

[1006] Díez de Velasco 1995, 42. Sourvinou – Inwood 1996, 317-318, 346.
[1007] Sourvinou – Inwood 1996, 346. Oakley 2004α, 141, 144, 227.

των παρθένων προς τον υποχθόνιο κόσμο, υπενθυμίζοντας ότι οι άτυχες νεκρές δεν μπορούν να αποφύγουν την θλιβερή τους μοίρα. Οι παρθένοι των εν λόγω παραστάσεων δεν κρατούν σχεδόν ποτέ αντικείμενα, ενώ ενίοτε συνοδεύονται από παραπληρωματικές μορφές. Σε κάποιες περιπτώσεις εικονίζονται μάλιστα μικρά φτερωτά είδωλα. Οι σύνθετες παραστάσεις είναι σπάνιες, και οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες σκηνές εκτυλίσσονται στις όχθες του Αχέροντος, αλλά δεν απεικονίζουν αναρτημένες ταινίες.

Όσον αφορά στην πολύ ασυνήθιστη παράσταση της **ΛΛ 13** (πίν. 172), διώκτης της θανούσας είναι πιθανότατα ο Θάνατος, ο οποίος όμως εικονίζεται με Χαρώνεια χαρακτηριστικά. Πρόκειται για την μοναδική δυσάρεστη και τρομακτική απεικόνιση του θανάτου της αγάμου κόρης, στην οποία ο αγγειογράφος έχει προσδώσει την σημασία βίαιης αρπαγής, υπογραμμίζοντας έτσι την πρώιμη μετάβαση της άτυχης παρθένου στον Άδη. Προβάλλεται εν ολίγοις μία εντελώς διαφορετική όψη του θανάτου από τις συνήθεις ήπιες απεικονίσεις αυτού στην αττική αγγειογραφία. Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης ληκύθου ενδεχομένως οφείλεται στην επίδραση της ανατριχιαστικής περιγραφής του Θανάτου που συναντούμε στην τραγωδία *Ἄλκηστις* του Ευριπίδου. Επιπροσθέτως, η καταδίωξη της νεκρής από τον γενειοφόρο φτερωτό δαίμονα θυμίζει σκηνές ερωτικής καταδίωξης και αρπαγής παρθένων, παραπέμποντας έτσι στην ιδέα του γάμου της πρόωρα χαμένης κόρης με τον ίδιο τον Άδη.

Περίπου το ένα τέταρτο (1/4) του συνόλου των αγγείων που εξετάζονται στην παρούσα μελέτη κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* νεκρών γυναικείων μορφών. Πρόκειται κυρίως για λευκές ληκύθους, αλλά και τρία (3) ερυθρόμορφα αγγεία - δύο (2) εξ αυτών λουτροφόροι – υδρίες. Όλες οι εν λόγω παραστάσεις χρονολογούνται στο 460-400 π.Χ., μόνον όμως η μία (1) από τις λουτροφόρους, καθώς και δύο (2) λευκές λήκυθοι αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις νεκρής αγάμου κόρης [1008].

Οι σκηνές *προθέσεως* των υπό εξέτασιν αττικών αγγείων δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές ως προς την εικονογραφία τους, εκτός από το γεγονός ότι στις λευκές ληκύθους ο αριθμός των εικονιζόμενων πενθούντων οικείων είναι μικρότερος από εκείνον των πολυπληθέστερων ερυθρόμορφων παραστάσεων. Στο κέντρο της παράστασης δεσπόζει η νεκρική κλίνη, η οποία σχεδόν πάντα παριστάνεται στραμμένη προς τα αριστερά, πλαισιωμένη από τους πενθούντες συγγενείς – συνήθως γυναικείες μορφές που θρηνούν και *ὀδύρονται*, ή φέρουν νεκρικές προσφορές. Ειδικά στην περίπτωση των λευκών ληκύθων, ο αριθμός των οικείων που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη δεν υπερβαίνει τους τρείς (3), και υπάρχουν σκηνές *προθέσεως* που απεικονίζουν έναν (1) μόνον συγγενή της αποθανούσας. Οι ανδρικές μορφές πενθούντων οικείων εμφανίζονται σπανιότερα από τις γυναικείες, εκφράζοντας πιο συγκρατημένα την θλίψη τους για τον θάνατο του αγαπημένου τους προσώπου. Συνήθως καταλαμβάνουν την θέση στην κεφαλή της κλίνης, ενώ η μητέρα της νεκρής εικονίζεται πλησίον του προσκεφάλου αυτής. Ενίοτε μάλιστα μικρά φτερωτά είδωλα ίπτανται θρηνώντας επάνω από την νεκρική κλίνη, πολύ κοντά ή επάνω από την κεφαλή της θανούσας. Πρόκειται πιθανώς για την ίδια την ψυχή της νεκρής που θρηνεί για την πρόωρη μετάβαση της στον Κάτω Κόσμο.

Η απεικόνιση της *προθέσεως* των αποθανόντων προβάλλει το τραγικό γεγονός του θανάτου που πλήττει την οικογένεια, υπογραμμίζοντας παράλληλα την ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους εν ζωή συγγενείς των εκλιπόντων. Η αναγνώριση των αγάμων κορών μεταξύ των νεκρών γυναικείων μορφών σε σκηνές *προθέσεως*

[1008] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174).

είναι ιδιαίτερα δύσκολη, αφού λόγω του *ἐπίβλήματος* που τις καλύπτει, η ενδυμασία τους δεν διακρίνεται. Μόνον η *πλανίς* που κοσμεί την κεφαλή κάποιων εκ των νεκρών γυναικείων μορφών φανερώνει ότι αναμφίβολα πρόκειται για *ἄωρα* νεκρή παρθένο, η οποία φέρει το νυφικό διάδημα που δυστυχώς για εκείνη δεν θα φορέσει ποτέ ως νύφη. Η *πλανίς* αποτελεί επομένως το κατεξοχήν σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου στις αττικές παραστάσεις *προθέσεως* του $5^{ου}$ π.Χ. αιώνος, όπου ενίοτε κοσμεί επίσης την κεφαλή αγάμων αρρένων νέων.

Η επίσκεψη στον τάφο των νεκρών αγάμων κορών απεικονίζεται σε περιορισμένο αριθμό λευκών ληκύθων του 435-400 π.Χ. Σε όλες τις εν λόγω παραστάσεις η πρόωρα χαμένη παρθένος παριστάνεται ιστάμενη στην μία (1) πλευρά του ταφικού της *σήματος*, ενώ στην άλλη διακρίνονται οι εν ζωή επισκέπτες του τάφου της. Πρόκειται ως επί το πλείστον για μία (1) ή περισσότερες γυναικείες μορφές που φέρουν τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές ή θρηνούν και *ὀδύρονται* για τον πρώιμο θάνατο της κόρης. Ανδρικές μορφές οικείων εμφανίζονται σπάνια. Οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο προβάλλουν την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας, τα εν ζωή μέλη της οποίας μεριμνούν για την τέλεση των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία, υπογραμμίζοντας παράλληλα την ενότητα του *οἴκου* ακόμη και πέρα από τον θάνατο [1009].

Η *χειραγωγία* των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον τόπο της θυσίας τους απεικονίζεται σε μία (1) μόνον λευκή λήκυθο που χρονολογείται γύρω στο 470 π.Χ. (**ΛΛ 18** - πίν. 178), και σε μία (1) πρωιμότερη ερυθρόμορφη κύλικα του 490-480 π.Χ. (**ΕΚ 1** - πίν. 179). Στα συγκεκριμένα αγγεία, οι εν λόγω άγαμες κόρες απεικονίζονται ως τραγικές νύφες που οδηγούνται η μεν Ιφιγένεια στον βωμό της Αρτέμιδος, ή δε Πολυξένη στον τάφο του Αχιλλέως, όπου αμφότερες θα θυσιαστούν. Εν προκειμένω, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας προβάλλει τον τραγικό θάνατο της αγάμου κόρης, η οποία μάλιστα εμφανίζεται ως νύφη που θα τελέσει γάμο με τον ίδιο τον θάνατο.

Τα βασικότερα κριτήρια για την αναγνώριση της νεκρής αγάμου κόρης και την διάκριση της από τα άνηβα κορίτσια ή τις νυμφευμένες γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας στα αττικά αγγεία του $5^{ου}$ π.Χ. αιώνος, είναι η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας που παραπέμπουν στην αγαμία των πρόωρα χαμένων παρθένων, και φυσικά ο αττικός πέπλος. Οι νεκρές άγαμες κόρες των αγγείων μας παριστάνονται πάντοτε ιστάμενες. Εικονίζονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων, χωρίς ιμάντες στους ώμους, και σπανίως με ιμάτιο στην πλάτη. Οι κόρες που φέρουν αττικό πέπλο αποτελούν εξιδανικευμένες μορφές της ελληνίδας παρθένου [1010]. Εντούτοις, η πλέον συνήθης ενδυμασία των νεκρών αγάμων κορών στις παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας είναι ο χιτώνας και το ιμάτιον που όμως δεν χαρακτηρίζουν τις παρθένους κατ’ αποκλειστικότητα, αφού τον συγκεκριμένο τύπο ενδυμασίας φέρουν επίσης τα μικρά κορίτσια, αλλά και οι νυμφευμένες γυναίκες. Οι περισσότερες από τις άτυχες κόρες των αγγείων μας απεικονίζονται με κοντή ή μαζεμένη κόμη, αρκετές όμως έχουν μακριά κόμη ή φέρουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Η μακριά κόμη και το *λαμπάδιον* χαρακτηρίζουν γενικώς τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας, όχι όμως αποκλειστικά τις παρθένους [1011]. Χρειάζεται πάντως ιδιαίτερη προσοχή, καθώς και οι ώριμες

[1009] Oakley 2004α, 223-224, 213, 231.
[1010] Roccos 1995, 664-666.
[1011] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 39-40, 148.

πενθούσες γυναίκες που θρηνούν και *ὀδύρονται* παριστάνονται ενίοτε με μακριά κόμη σε νεκρικές παραστάσεις αγγείων [1012]. Στις παραστάσεις που εξετάζουμε, η μακριά κόμη των νεκρών αγάμων κορών συνδυάζεται σχεδόν αποκλειστικά με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ το *λαμπάδιον* με αττικό πέπλο. Επί της ουσίας βεβαίως, οι κομμώσεις των γυναικείων μορφών στην αττική αγγειογραφία του 5ου π.Χ. αιώνος δεν μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε τις νεκρές παρθένους, διακρίνοντας τις από τις νυμφευμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας.

Σε περισσότερα από το ένα τρίτο (1/3) των αγγείων που εξετάζουμε, η απεικόνιση των πρόωρα χαμένων παρθένων περιλαμβάνει στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας: την καλύπτρα που φέρεται ως νυφικός πέπλος, την *πλανίδα*, την χειρονομία της *ανακαλύψεως*, και την *χειραγώγηση* της κόρης από μία (1) ανδρική μορφή. Οι νεκρές άγαμες κόρες εικονίζονται έτσι ως νύφες του ίδιου του Θανάτου, γεγονός που φανερώνει ότι πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αλλά ο θάνατος τις πρόλαβε. Εν προκειμένω, η χρήση των προαναφερθέντων στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας υπογραμμίζει την αγαμία των άτυχων αυτών παρθένων, προβάλλοντας το θλιβερό γεγονός του πρώιμου θανάτου τους.

Μόνον σε μία (1) λευκή λήκυθο το μέγεθος της νεκρής φανερώνει ότι πρόκειται για νεαρή παρθένο, η οποία εικονίζεται μικρότερη από τις ενήλικες μορφές, αλλά μεγαλύτερη από τις παιδικές (**ΛΛ 9** - πίν. 168). Κανένα από τα αντικείμενα που κρατούν οι άγαμες κόρες των αγγείων μας δεν χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους, ενώ το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση των πτηνών που απεικονίζονται στα χέρια των νεκρών κορών, ή πλησίον αυτών. Όσον αφορά όμως στον μικρό λαγό που κρατά η πρόωρα χαμένη παρθένος της **ΛΛ 14** (πίν. 173), σε καμία άλλη λευκή λήκυθο το νεκρό άτομο δεν φέρει κατοικίδιο λαγό, ούτε το συγκεκριμένο ζώο εμφανίζεται πλησίον κάποιας νεκρής γυναικείας μορφής. Εν προκειμένω, το μικρό κατοικίδιο που κρατά η άτυχη κόρη παραπέμπει στις όμορφες και ανέμελες στιγμές του παρθενικού της βίου στον πατρικό *οἶκο*, υπογραμμίζοντας έτσι το τραγικότατο γεγονός του πρώιμου θανάτου της.

Η λουτροφόρος είναι ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις άγαμες κόρες των αττικών λευκών ληκύθων, μόνον όμως όταν εικονίζεται πλησίον των νεκρών παρθένων. Σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού εμφανίζεται σπανίως. Οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής δεν οδηγούν στον Άδη αποκλειστικά τις πρόωρα χαμένες κόρες, αλλά επίσης νυμφευμένες γυναίκες νεαρής κυρίως ηλικίας, άρρενες νέους, ακόμη και παιδιά. Μόνο τα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας που χρησιμοποιούνται για την απεικόνιση των άτυχων παρθένων στις εν λόγω παραστάσεις τις χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα, διακρίνοντας τις έτσι από τους υπόλοιπους νεκρούς, και υπογραμμίζοντας το θλιβερό γεγονός του πρώιμου θανάτου τους, ο οποίος τους στέρησε τον γάμο και την μητρότητα. Τα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος απεικονίζουν την *πρόθεσιν* νεκρών ανδρικών και γυναικείων μορφών νεαρής συνήθως ηλικίας. Μόνον η *πλανίς* που στολίζει την κεφαλή κάποιων εκ των συγκεκριμένων γυναικείων μορφών παραπέμπει πέραν πάσης αμφιβολίας σε άγαμη κόρη. Οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο των νεκρών παρθένων εμφανίζονται σε περιορισμένο αριθμό λευκών ληκύθων, όπου ο αττικός πέπλος της κόρης, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας, και - σπανιότερα - η λουτροφόρος που εικονίζεται πλησίον της θανούσας, καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για *ἄωρα* νεκρή παρθένο. Τέλος, σε λιγοστά πρώιμα αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος δίδεται ιδιαίτερη

[1012] Beaumont 1994, 90. Oakley 2008, 339.

έμφαση στον τραγικό πρώιμο θάνατο και την αγαμία των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης, οι οποίες απεικονίζονται ως νύφες που οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους, εκεί όπου θα « νυμφευθούν » τον ίδιο τον Θάνατο.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, οι απεικονίσεις των νεκρών αγάμων κορών στα αττικά αγγεία είναι περιορισμένες σε αριθμό. Στις μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους του 500-450 π.Χ. που κοσμούνται με νεκρικές παραστάσεις κυριαρχούν οι σκηνές *προθέσεως* των αγένειων νέων, ενώ οι παραστάσεις *προθέσεως* των γενειοφόρων ωρίμων ανδρών χρονολογούνται ως επί το πλείστον από το τέλος του 6^{ου}, μέχρι και το πρώτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Η *πρόθεσις* των πρόωρα χαμένων κοριτσιών εικονίζεται σπανίως στις αττικές λουτροφόρους της περιόδου. Η *χειραγωγία* των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης προς τον βωμό της θυσίας τους παριστάνεται αποκλειστικά σε λιγοστές πρώιμες παραστάσεις του 490-470 π.Χ. Η εμφάνιση των αττικών λευκών ληκύθων με πολύχρωμη διακόσμηση κατά το δεύτερο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, συνοδεύεται από τις πρώτες απεικονίσεις των μυθικών ψυχοπομπών Χάρωνος και Ερμού, οι οποίοι συνοδεύουν την νεκρή κόρη στο ύστατο ταξίδι της προς τον Άδη, και από την πρωιμότερη παράσταση λευκής ληκύθου στην οποία η λουτροφόρος χρησιμοποιείται ως σύμβολο αγαμίας για να υπογραμμίσει τον πρόωρο θάνατο της παρθένου (**ΛΛ 9** - πίν. 168). Οι άγαμες κόρες των ληκύθων αυτών είναι συνήθως ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Όλα τα αγγεία του 500-450 π.Χ. περιλαμβάνουν στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, δίδοντας έμφαση στην τραγικότητα του πρώιμου θανάτου και την αγαμία των άτυχων κορών. Είδωλα εμφανίζονται σε δύο (2) μόνον λευκές ληκύθους του 475-450 π.Χ., όπου η παρθένος *χειραγωγείται* από τον Χθόνιο Ερμή [1013]. Και στις δύο (2) περιπτώσεις, το είδωλον που εικονίζεται πλησίον της νεκρής φέρει αντικείμενο.

Οι απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στην αττική αγγειογραφία χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Ιδιαίτερα συνήθεις κατά την συγκεκριμένη περίοδο είναι οι παραστάσεις στις οποίες εικονίζονται οι μυθικοί ψυχοπομποί Χάρων και Ερμής. Σχεδόν σε όλες εμφανίζεται ο Χάρων, ενίοτε μαζί με τον Χθόνιο Ερμή, ο οποίος παριστάνεται μόνος με την πρόωρα χαμένη παρθένο σε δύο (2) ληκύθους του 460-430 π.Χ. [1014]. Ο Χάρων των αττικών λευκών ληκύθων δεν προκαλεί τρόμο ή άλλα δυσάρεστα συναισθήματα, και μόνον σε ελάχιστες παραστάσεις που χρονολογούνται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος η μορφή του φαντάζει απειλητική. Στις πρωιμότερες λευκές ληκύθους του 450-425 π.Χ. εμφανίζεται μάλλον ανυπόμονος, ενίοτε χειρονομώντας προς την θανούσα. Όσο όμως προχωρούμε προς το τέλος του αιώνος, οι απεικονίσεις του υποχθόνιου πορθμέως αποκτούν ηπιότερο χαρακτήρα. Σε κάποιες παραστάσεις του 440-410 π.Χ., ο Χάρων εικονίζεται να οδηγεί την λέμβο του στις όχθες του Αχέροντος, όπου ήδη περιμένει η νεκρή παρθένος. Κατά τις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, οι Χαρώνειες παραστάσεις γίνονται εξαιρετικά δημοφιλείς, συνήθως μάλιστα χωρίς την παρουσία του Ερμού. Στις περισσότερες εξ αυτών ο Χάρων παριστάνεται εν αναμονή της άτυχης κόρης, προς την οποία απλώνει ενίοτε το ένα (1) του χέρι. Ο Χθόνιος Ερμής αντιθέτως εικονίζεται κυρίως σε λευκές ληκύθους του 475-420 π.Χ., οι πρωιμότερες εκ των οποίων επικεντρώνονται ως επί το πλείστον στο ύστατο ταξίδι της παρθένου προς τον Άδη, υπό την προστασία των

[1013] **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 11** (πίν. 170).
[1014] **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171).

μυθικών ψυχοπομπών. Στις μεταγενέστερες όμως παραστάσεις του 435-420 π.Χ., ο Χθόνιος Ερμής τελεί εν αναμονή στον τάφο της νεκρής κόρης.

Οι σκηνές *προθέσεως* που εμφανίζονται ακόμη σε κάποιες αττικές ερυθρόμορφες λουτροφόρους κατά το τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος, εξακολουθούν να προβάλλουν τον θάνατο των αγάμων νέων, απεικονίζοντας σπανιότερα τις πρόωρα χαμένες κόρες. Η *πρόθεσις* νεκρών γυναικείων μορφών νεαρής ηλικίας εικονίζεται σε αρκετές λευκές ληκύθους του 440-400 π.Χ. Μόνον όμως σε μία (1) ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία του 460 π.Χ., καθώς επίσης και σε δύο (2) λευκές ληκύθους του 430-420 π.Χ., το γαμήλιο διάδημα που κοσμεί την κεφαλή της νεκρής φανερώνει ότι πρόκειται για παρθένο κόρη [1015]. Βλέπουμε μάλιστα ότι όσο προχωρούμε προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνος, ο αριθμός των πενθούντων συγγενών που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων συνήθως μειώνεται. Οι σκηνές επισκέψεως στον τάφο της αγάμου κόρης εμφανίζονται σε περιορισμένο αριθμό λευκών ληκύθων που χρονολογούνται στο 435-400 π.Χ. Πρωιμότερη όλων είναι η περίφημη λήκυθος του Ζωγράφου της Φιάλης **ΛΛ 14** (πίν. 173), έργο του 435-430 π.Χ., όπου ο τάφος της νεκρής παρθένου σημαίνεται από λουτροφόρο, χαρακτηριστικό σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου.

Όσον αφορά στις απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στα αττικά αγγεία του 450-400 π.Χ., οι περισσότερες από τις πρόωρα χαμένες παρθένους είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Ο αττικός πέπλος εμφανίζεται σε εννέα (9) λευκές ληκύθους του 430-400 π.Χ., οι οποίες αποτελούν το ένα πέμπτο (1/5) του συνόλου των παραστάσεων που εξετάζουμε. Αρκετά συχνά οι αγγειογράφοι χρησιμοποιούν στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας για να υπογραμμίσουν την αγαμία και τον πρώιμο θάνατο των άτυχων κοριτσιών, ιδιαιτέρως κατά το τρίτο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Σε δεκατρείς (13) λευκές ληκύθους του 435-400 π.Χ., η ιστάμενη νεκρή κόρη παριστάνεται με το ένα (1) σκέλος κινούμενο στο πλάι και προς τα πίσω, σύμφωνα με το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης της κλασικής ζύγισης. Στην αττική αγγειογραφία του 5ου π.Χ. αιώνος, η επίδραση της γλυπτικής στην απεικόνιση της αγάμου κόρης παρατηρείται κυρίως σε παραστάσεις λευκών ληκύθων του 420-400 π.Χ. Η κοντή ή μαζεμένη κόμη αποτελεί τον πλέον δημοφιλή τύπο κομμώσεως των *ἀώρων* νεκρών παρθένων στα αγγεία του 450-400 π.Χ., ιδιαιτέρως κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου π.Χ. αιώνος. Την ίδια χρονική περίοδο, αρκετές από τις πρόωρα χαμένες κόρες εικονίζονται επίσης με μακριά κόμη ή *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Σχεδόν στο ένα τρίτο (1/3) των παραστάσεων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας οι νεκρές παρθένοι φέρουν κάποιο αντικείμενο ή αντικείμενα (αγγεία, πυξίδες, ταινίες, κάνιστρα με νεκρικές προσφορές), σπανιότερα δε το αγαπημένο τους κατοικίδιο ζώο. Οι εν λόγω απεικονίσεις είναι μάλιστα περισσότερο συνήθεις κατά τις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του 5ου π.Χ. αιώνος.

Οι οικείοι των νεκρών παρθένων, ή άλλες παραπληρωματικές μορφές εμφανίζονται στα μισά περίπου αγγεία μας, ως επί το πλείστον έργα του 450-400 π.Χ. Οι πενθούντες συγγενείς φέρουν συχνά αντικείμενα, κυρίως αγγεία, ή κάνιστρα με ταινίες και άλλες νεκρικές προσφορές. Είδωλα εικονίζονται σε τρείς (3) λευκές ληκύθους του 440-420 π.Χ., όπου θρηνούν για τον θάνατο της κόρης [1016].

Βλέπουμε επομένως ότι κατά το πρώτο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνος, ο περιορισμένος αριθμός απεικονίσεων της νεκρής αγάμου κόρης εστιάζεται ως επί το πλείστον στο ύστατο ταξίδι της προς τον Άδη, υπογραμμίζοντας παράλληλα την

[1015] **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174).

[1016] **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 16** (πίν. 176), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199).

αγαμία και το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της. Τα θέματα αυτά συνεχίζουν να είναι ιδιαιτέρως δημοφιλή κατά το δεύτερο μισό του αιώνος, όπου χρονολογείται η πλειονότης των παραστάσεων που αφορούν στον θάνατο της ατθίδος παρθένου, όμως κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο δίδεται επίσης έμφαση στην σχέση της νεκρής με την οικογένεια της, και στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους οικείους της πρόωρα χαμένης κόρης.

Οι απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στην αττική αγγειογραφία του 5[ου] π.Χ. αιώνος επικεντρώνονται είτε στην ίδια την νεκρή παρθένο, είτε στην σχέση της με τους πενθούντες οικείους της. Στην πρώτη περίπτωση υπογραμμίζεται η αγαμία και το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου των άτυχων κοριτσιών, τα οποία οδηγούνται στον Άδη από τους μυθικούς ψυχοπομπούς πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να γνωρίσουν τις χαρές της μητρότητας. Στην δεύτερη περίπτωση προβάλλεται η ιδανική εικόνα μίας ενωμένης οικογένειας, τα εν ζωή μέλη της οποίας θρηνούν για τον θάνατο των πρόωρα χαμένων παρθένων, φροντίζουν για την *πρόθεσιν* και την ταφή αυτών, επισκέπτονται συχνά τους τάφους τους φέροντας τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές, και γενικότερα μεριμνούν για την τέλεση των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία.

Στα αθηναϊκά αγγεία του 5[ου] π.Χ. αιώνος, η νεκρή άγαμος κόρη παριστάνεται ενίοτε ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, ως εξιδανικευμένη μορφή της ατθίδος παρθένου. Η αγαμία και ο πρώιμος θάνατος της κόρης υπογραμμίζονται ως επί το πλείστον με την χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας, όπως η *πλανίς*, η στερεότυπη χειρονομία της *ανακαλύψεως*, η καλύπτρα που χρησιμοποιείται ως νυφικός πέπλος, η *χειραγωγία* της θανούσας από μία (1) ανδρική μορφή [1017], και σε ελάχιστες περιπτώσεις από την απεικόνιση λουτροφόρου πλησίον της νεκρής παρθένου. Σε περιορισμένο αριθμό παραστάσεων εμφανίζονται επίσης τα αγαπημένα κατοικίδια ζώα των άτυχων κοριτσιών, η παρουσία των οποίων δίδει έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους, καθώς παραπέμπει στις όμορφες και ανέμελες στιγμές της σύντομης ζωής τους στον πατρικό *οἶκο*. Η εμφάνιση των πενθούντων οικείων σε παραστάσεις *προθέσεως* ή σκηνές επισκέψεως στον τάφο προβάλλει την ενότητα της οικογένειας ακόμη και πέρα από τον θάνατο, υπογραμμίζοντας την ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους εν ζωή συγγενείς των νεκρών παρθένων, και υπενθυμίζοντας ότι οι ισχυροί δεσμοί μεταξύ των νεκρών και ζωντανών μελών του *οἴκου* δεν καταλύονται ποτέ [1018]. Οι αναφορές στον πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας είναι περιορισμένες, αφού μόνον σε έξι (3) αγγεία εικονίζονται θεραπαινίδες, πυξίδες, και κοσμήματα [1019]. Οι υπηρέτριες και τα αναρτημένα αντικείμενα που διακρίνονται στο βάθος κάποιων παραστάσεων αποτελούν θλιβερή υπενθύμιση της ζωής στην οικία, την οποία η πρόωρα χαμένη παρθένος εγκαταλείπει πλέον οριστικά, για να μεταβεί στον Άδη. Η απεικόνιση της πενθούσας τροφού στις **ΛΛ 14** (πίν. 173) και **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) παραπέμπει σε νεκρό άτομο νεαρής ηλικίας, και εν προκειμένω σε άγαμη κόρη που δεν έχει ακόμη εγκαταλείψει τον πατρικό *οἶκο*, δίδοντας έτσι ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην τραγικότητα του θανάτου που ήλθε τόσο νωρίς για την δύστυχη παρθένο. Όσον αφορά στην θεματική των αγγείων που απεικονίζουν τον θάνατο της αγάμου κόρης, οι παραστάσεις στις οποίες εμφανίζονται

[1017] Rehm 1994, 35, 39.

[1018] Oakley 2004α, 231.

[1019] Στην **ΛΛ 10** (πίν. 169), την νεκρή κόρη που οδηγείται στην λέμβο του Χάρωνος ακολουθεί η θεραπαινίδα της, ενώ στις **ΛΛ 14** (πίν. 173) και **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174) εμφανίζεται η πενθούσα τροφός της πρόωρα χαμένης παρθένου. Σε δύο (2) λευκές ληκύθους η άγαμος κόρη φέρει πυξίδα (**ΛΛ 1** - πίν. 160, **ΛΛ 3** - πίν. 162), ενώ στην αμφίβολη **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189) κρατά περιδέραιο.

οι μυθικοί ψυχοπομποί επικεντρώνονται στο πρώιμο ταξίδι της νεκρής παρθένου προς τον Άδη, υπογραμμίζοντας συχνά το θλιβερό γεγονός της αγαμίας της, μέσω της χρήσεως στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας. Οι σκηνές *προθέσεως* και επισκέψεως στον τάφο προβάλλουν την ορθή τέλεση των σχετικών με την ταφή και την ταφική λατρεία *νενομισμένων* από τους πενθούντες οικείους της θανούσας, δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην ενότητα της οικογένειας και την θλίψη που προκάλεσε ο θάνατος της κόρης στους εν ζωή συγγενείς της. Οι παραστάσεις που έχουν ως θέμα την θυσία των παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης εστιάζονται αποκλειστικά στην αγαμία και το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου τους. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως, οι σκηνές που κοσμούν τα αττικά αγγεία του 5^{ου} π.Χ. αιώνος συνδυάζουν δύο (2) ή περισσότερα από τα προαναφερθέντα εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία παραπέμπουν σε διαφορετικές πτυχές της σύντομης ζωής και του πρώιμου θανάτου της αγάμου κόρης [1020].

Οι Αθηναίοι αγγειογράφοι του 5^{ου} π.Χ. αιώνος χρησιμοποιούν ως επί το πλείστον στερεότυπα θέματα της νεκρικής εικονογραφίας για να απεικονίσουν τον θάνατο της αγάμου κόρης: το ύστατο ταξίδι στον Άδη υπό την συνοδεία των μυθικών ψυχοπομπών, την *πρόθεσιν* των θανόντων, και την επίσκεψη στον τάφο, ενώ σπανίως επιλέγουν μυθολογικές σκηνές με θέμα την θυσία των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης. Σε όλες αυτές τις παραστάσεις, ο πρώιμος θάνατος και η αγαμία της κόρης υπογραμμίζεται μέσω της χρήσεως στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας, ή ακόμη και της λουτροφόρου που σε ελάχιστες περιπτώσεις εικονίζεται πλησίον της νεκρής. Οι συγγενείς της άτυχης παρθένου επισκέπτονταν τα εργαστήρια των αγγειογράφων για να διαλέξουν από τα έτοιμα αγγεία που υπήρχαν προς πώλησιν, εκείνα που θα προσφέρουν στην πρόωρα χαμένη κόρη. Πιο συγκεκριμένα, οι οικείοι της θανούσας έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ τριών (3) τύπων παραστάσεων. Πρώτον, τις παραστάσεις που επικεντρώνονται στην ίδια την νεκρή παρθένο, υπογραμμίζοντας το τραγικό γεγονός του θανάτου της που ήλθε πολύ νωρίς, πριν εκείνη προλάβει να νυμφευθεί και να γίνει μητέρα. Συνήθως πρόκειται για απεικονίσεις του θλιβερού ταξιδιού της *ἀώρου* νεκρής κόρης προς τον Κάτω Κόσμο, το οποίο τελείται υπό την προστασία και επίβλεψη των μυθικών ψυχοπομπών. Δεύτερον, τις παραστάσεις εκείνες στις οποίες δίδεται έμφαση στην σχέση της αποθανούσας με την οικογένεια της, και την ορθή τέλεση των σχετικών με την ταφή και την ταφική λατρεία *νενομισμένων* από τους εν ζωή οικείους της. Πρόκειται κυρίως για σκηνές *προθέσεως*

[1020] Παραδείγματος χάριν, η παρουσία της μητέρας της νεαρής παρθένου που *χειραγωγείται* από τον θεό Ερμή στην λευκή λήκυθο **ΛΛ 9** (πίν. 168), υπογραμμίζει την πολύ ιδιαίτερη σχέση μεταξύ μητέρας και κόρης, τις οποίες χώρισε ο θάνατος. Εντούτοις, η συγκεκριμένη παράσταση επικεντρώνεται πρωτίστως στο πρόωρο ταξίδι της νεκρής παρθένου προς τον Άδη, υπενθυμίζοντας παράλληλα ότι το άτυχο κορίτσι πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί, όπως φανερώνει η μικροσκοπική λουτροφόρος που φέρει το φτερωτό είδωλο. Στις Χαρώνειες παραστάσεις **ΛΛ 3** (πίν. 162), **ΛΛ 4** (πίν. 163), **ΛΛ ΙΙ 2** (πίν. 182), και πιθανώς επίσης **ΛΛ 5** (πίν. 164) και **ΛΛ ΙΙ 7** (πίν. 187), δίδεται μεν έμφαση στο ύστατο ταξίδι της κόρης υπό την καθοδήγηση και προστασία των μυθικών ψυχοπομπών, αλλά οι ταινίες που στολίζουν τις καλαμιές του Αχέροντος αποτελούν μία μάλλον διακριτική υπενθύμιση της ταφικής λατρείας που θα συνδέει ες αεί την θανούσα με την οικογένεια της. Στην περίπτωση μάλιστα της **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), η απεικόνιση του θλιβερού ταξιδιού προς τον Κάτω Κόσμο με την λέμβο του Χάρωνος, συνδυάζεται με σκηνή επισκέψεως στον τάφο. Στις παραστάσεις *προθέσεως* **ΛΛ 15** (πίν. 175), **ΛΛ 16** (πίν. 176), και **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), όπου προβάλλεται η ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους πενθούντες οικείους και ο θρήνος για τον θάνατο της κόρης, η *πλανίς* που στολίζει την κεφαλή της νεκρής φανερώνει ότι πέθανε άγαμη. Ακόμη και η σκηνή επισκέψεως στον τάφο της πρόωρα χαμένης παρθένου **ΛΛ 17** (πίν. 177), παραπέμπει βεβαίως στην ταφική λατρεία και τους άρρηκτους δεσμούς που συνδέουν την αποθανούσα με τα εν ζωή μέλη της οικογενείας της, υπογραμμίζει όμως ταυτόχρονα την αγαμία και τον πρώιμο θάνατο της δύστυχης κόρης, η οποία εν προκειμένω εικονίζεται ως νύφη.

αλλά και επισκέψεως στον τάφο, όπου προβάλλεται η ενότητα της οικογένειας, και παρουσιάζεται μία εξιδανικευμένη εικόνα του *οἴκου*. Τρίτον, τα αγγεία που κοσμούνται με σύνθετες παραστάσεις, οι οποίες δεν επικεντρώνονται αποκλειστικά στον τραγικό θάνατο της παρθένου, αλλά αναδεικνύουν επίσης τους ισχυρότατους δεσμούς που την συνδέουν με την οικογένεια της. Η αττική αγγειογραφία του 5^{ου} π.Χ. αιώνος προβάλλει επομένως το σύντομο πέρασμα της *ἀώρου* νεκρής κόρης από την ζωή, δίδοντας έμφαση στο γεγονός ότι πέθανε πολύ νέα, πριν ακόμη προλάβει να νυμφευθεί και να δημιουργήσει οικογένεια. Παράλληλα όμως επισημαίνει ότι ο πρώιμος θάνατος που την χώρισε από τα αγαπημένα της πρόσωπα, βυθίζοντας τους συγγενείς της στο πένθος, δεν θα σβήσει την ανάμνηση της, καθώς οι ισχυρότατοι δεσμοί που την συνδέουν με τους εν ζωή οικείους της θα συνεχίσουν να υφίστανται μέσω της οικογενειακής ταφικής λατρείας [1021].

[1021] Humphreys 1980, 113. Oakley 2004α, 231.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η άγαμος κόρη στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου

Σύμφωνα με τον Όμηρο, οι επιτύμβιες στήλες αποτελούν τιμή για τους νεκρούς: « … τύμβῳ τε στήλῃ τε· τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ θανόντων » [1022]. Οι λέξεις *σῆμα* [1023] και *μνῆμα* [1024] που συχνά χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν την ύπαρξη επιτυμβίων αναγλύφων, αποκαλύπτουν επίσης την πολύ ιδιαίτερη σημασία τους: ως *σῆμα*, το επιτύμβιο ανάγλυφο φανερώνει τον χώρο ταφής του κάθε νεκρού [1025], ενώ ως *μνῆμα* διατηρεί ζωντανή την ανάμνηση του αποθανόντος [1026]. Παράλληλα βεβαίως, τα *σήματα* δίνουν επιπρόσθετες πληροφορίες για τους νεκρούς, κυρίως μέσω των επιταφίων επιγραφών και επιγραμμάτων που συχνά φέρουν. Όπως επισημαίνει ο Burkert, « το *σῆμα* παραμένει αναλλοίωτο και διακηρύσσει στην αιωνιότητα την παρουσία του νεκρού » [1027].

Για να μελετήσει κανείς την εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων είναι αναγκαίο να λάβει υπόψιν του μία σειρά από διαφορετικές παραμέτρους που διέπουν την σημασία, την μορφή, την εξέλιξη, αλλά και την χρήση αυτών.

Εκτός από την προαναφερθείσα σημασία τους ως *σήματα* και *μνήματα* των θανόντων, τα επιτύμβια ανάγλυφα είναι επίσης έργα τέχνης, τα οποία αντικατοπτρίζουν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της πλαστικής στην Αττική των κλασικών χρόνων. Εμφανής είναι μάλιστα η επίδραση των γλυπτών του Παρθενώνος σε επιτύμβιες στήλες όχι μόνον του 5^{ου}, αλλά και του 4^{ου} π.Χ. αιώνος [1028]. Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι πολλοί από τους γλύπτες εκείνους που εργάστηκαν υπό την επίβλεψη του Φειδίου για την δημιουργία των γλυπτών του Παρθενώνος, βρήκαν στην αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος των Αθηναίων για τα επιτύμβια ανάγλυφα ένα

1022 Ὁμήρου *Ἰλιάς* 16.457, 16.675 (Allen). Επίσης, Πλάτωνος *Πολιτεία* 414a.2-4 (Burnet): « καὶ τιμὰς δοτέον καὶ ζῶντι καὶ τελευτήσαντι, τάφων τε καὶ τῶν ἄλλων μνημείων μέγιστα γέρα λαγχάνοντα ».

1023 Ἡσύχιου *Λεξικόν* Σ 492 (Schmidt).

1024 Φωτίου *Λεξικόν* Μ 272.19-20 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Η 794, Μ 1498, Σ 492, Τ 1633 (Schmidt). *Etymologicum Gudianum* Μ 396.4, Τ 523.21-26 (Sturz). *Σούδα* Η 511.1, Μ 1154 (Adler).

1025 *Σῆμα*: σημείο, σημάδι, σύμβολο, γνώρισμα (Liddell - Scott). Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 1.89.11-90.4 (Long). Ἀριστοτέλους *Ἀποσπάσματα* 8.50.640.143-145 (Rose). Ἀπολλωνίου Ῥοδίου *Ἀργοναυτικά* 2.836-842 (Fraenkel). Kurtz και Boardman 1994, 206. Humphreys 1983, 92. Lissarague 1993, 170. Zaidman και Pantel 1997, 74. Hoffmann 1992, 318.

1026 Το *μνῆμα* ή *μνημεῖον* έχει την έννοια του ενθυμήματος, του σημείου δηλαδή που χρησιμεύει για την διατήρηση της ανάμνησης (Liddell - Scott). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 702-703 (Diggle). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 3.882.22-24 (van der Valk): « Γέρας δέ θανόντων λέγει τύμβον καὶ στήλην καὶ ὅλως τὰ κατὰ τὸν τάφον πρὸς μόνην μνήμην ὀνόματος. διὸ καὶ μνῆμα καὶ σῆμα ὁ τάφος …». *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 287.1-2 (Cougny): « Μαργαρίδος τόδε σῆμα ἑῆς Εὔηνος ἔτευξεν / είνεκα μνημοσύνης τῆς φιλίης ἀλόχου ». *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 228, 356, 368, (Cougny). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.667 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 636.5-8 (Cougny): « ταχὺς δέ με παρθέν[ον] οὖσαν / δαίμων εἰς Ἀΐδην πέμψεν ἀμειλιχίως. / Ἀλλὰ καὶ ὣς τεθνῶσαν ἐτίμεον ἐνταφίοισιν / καὶ τύμβον γράψαν μνημοσύνης ἕνεκεν ». Kurtz και Boardman 1994, 206. Humphreys 1983, 92, 104. Redfield 2003, 375. Hoffmann 1992, 318, 346. Hoffmann 1997, 19. Brown 2005, 5.

1027 Burkert 1993, 404. Επίσης, Lissarague 1993, 170. Hoffmann 2006, 74.

1028 Stears 2000α, 39-40. Καλτσάς 2002, 23.

νέο (και ιδιαιτέρως επικερδές) πεδίο δημιουργίας [1029]. Εκτός όμως από τα παρθενώνεια γλυπτά, οι δημιουργοί των αττικών επιτυμβίων στηλών εμπνέονται και από άλλες λαμπρές δημιουργίες της κλασικής περιόδου, όπως παραδείγματος χάριν το περίφημο άγαλμα της Αφροδίτης *ἐν κήποις* του Αλκαμένους [1030]. Βεβαίως, η φύση και ο ταφικός προορισμός των συγκεκριμένων αναγλύφων περιόριζε αρκετά την ελευθερία των καλλιτεχνών σε σχέση με άλλους τομείς της ελληνικής πλαστικής τέχνης ως προς την επιλογή και απόδοση του θέματος. Δημιουργήθηκε έτσι μία σειρά εικονογραφικών τύπων που καθιερώθηκε ως πλήρως αποδεκτή και απολύτως κατάλληλη για την γλυπτή διακόσμηση των επιτυμβίων αναγλύφων [1031]. Ανάμεσα στα εικονογραφικά αυτά στερεότυπα διακρίνονται εντούτοις και έργα ιδιαιτέρως πρωτότυπα [1032], όπως οι επιτύμβιες στήλες του Αντιπάτρου [1033], της Αμεινοκλείας (**Ε 72** - πίν. 67), του Δημοκλείδους [1034], της Μυννίας (**Ε 62** - πίν. 58), το επιτύμβιο ανάγλυφο από την Άνδρο (**Ε ΙΙ 17** - πίν. 110), και η επιτύμβια στήλη με την θεραπαινίδα που τοποθετεί μαξιλάρι σε *δίφρον* για να καθίσει η νεκρή κυρία της (**Ε 50** - πίν. 46). Φαίνεται όμως ότι ήταν σύνηθες η οικογένεια του νεκρού να επιλέγει το επιτύμβιο ανάγλυφο που θα σήμαινε τον τάφο του στο εργαστήριο του γλύπτη, μέσα από μία ομάδα προκατασκευασμένων αναγλύφων, ή ακόμη και σχεδίων, τα οποία ασφαλώς βασίζονταν - ως επί το πλείστον τουλάχιστον - στην καθιερωμένη και στερεότυπη πλέον για τα επιτύμβια ανάγλυφα εικονογραφία [1035]. Οι γλύπτες προχωρούσαν επίσης σε μικρές προσθήκες ή αλλαγές των αναγλύφων, προσαρμόζοντας τα στις επιθυμίες της εκάστοτε οικογένειας [1036]. Οι λεπτομέρειες αυτές σε συνδυασμό με τις επιτάφιες επιγραφές είναι στην ουσία τα στοιχεία εκείνα που μεταμορφώνουν ένα επιτύμβιο ανάγλυφο, η θεματική του οποίου ακολουθεί έναν συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, σε *σῆμα* ενός συγκεκριμένου τάφου, και *μνῆμα* ενός συγκεκριμένου νεκρού.

Εκτός όμως από έργο τέχνης, το οποίο αναπόφευκτα φέρει την « σφραγίδα » του γλύπτη που το φιλοτέχνησε, κάθε επιτύμβιο ανάγλυφο έχει την δική του ιδιαίτερη σημασία για την οικογένεια του αποθανόντος. Για να προσεγγίσει επομένως ένα τέτοιο ανάγλυφο, ο σύγχρονος μελετητής πρέπει να αναζητήσει τις απαντήσεις σε δύο (2) ερωτήματα: τι επιλέγει να απεικονίσει ο καλλιτέχνης, αλλά και τι επιλέγει να προβάλλει η οικογένεια του νεκρού. Η επιλογή του ταφικού *σήματος*, της παραστάσεως, και των επιγραφών που αυτό θα φέρει είναι αποκλειστική ευθύνη και προνόμιο των οικείων του εκάστοτε θανόντος. Η οικογένεια του νεκρού καλείται δηλαδή να αποφασίσει ποιες από τις αρετές του θα υπογραμμίσει, και ποιες πτυχές της ζωής του θα προβάλλει. Εκτός από την διατήρηση της μνήμης του αποθανόντος, τα επιτύμβια ανάγλυφα δίνουν συχνά ιδιαίτερη έμφαση και στην ενότητα της οικογένειας. *Σήματα* και *μνήματα* για τους νεκρούς, γίνονται επίσης σε αρκετές περιπτώσεις « μνημεία » για ολόκληρη την οικογένεια, καθώς προβάλλουν τους άρρηκτους δεσμούς μεταξύ των μελών του *οἴκου*, αλλά και την ευημερία αυτού. Το

[1029] Kurtz και Boardman 1994, 115. Stears 2000α, 40. Για το υψηλό κόστος των επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. Nielsen και Vestergaard 1989. Scholl 1994. Oliver 2000.
[1030] Η επίδραση του περίφημου αγάλματος του Αλκαμένους, το οποίο δεν διασώζεται, διακρίνεται σε δύο (2) επιτύμβιες στήλες του καταλόγου μας: **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 75** (πίν. 70). Για τον τύπο της *ἐν κήποις* Αφροδίτης, βλ. σελ. 211, σημ. 1504.
[1031] Stears 1995, 111.
[1032] Kurtz και Boardman 1994, 129.
[1033] Αθήνα 1488 (Clairmont 1993, αρ. 3.410).
[1034] Αθήνα 752 (Clairmont 1993, αρ. 1.330).
[1035] Ridgway 1987, 405. Clairmont 1993, εισαγ., 64, 66-72. Kurtz και Boardman 1994, 129. Hoffmann 1997, 19. Pomeroy 1997, 130. Foley 2003, 131. Hoffmann 2006, 61.
[1036] Kurtz και Boardman 1994, 129.

υψηλό κόστος των επιτυμβίων αναγλύφων [1037] και η θέση τους εκατέρωθεν των κυρίων οδικών αρτηριών που οδηγούσαν έξω από την πόλη των Αθηνών, τα καθιστούσαν ιδανικά για την προβολή της κοινωνικής θέσεως και οικονομικής ευημερίας της κάθε οικογένειας [1038]. Από το τέλος του 5ου π.χ. αιώνος και μετά, η συγκέντρωση των τάφων της οικογένειας σε έναν κοινό ταφικό περίβολο, και η τοποθέτηση των *σημάτων* τους στον τοίχο της προσόψεως αυτού, προβάλλουν την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας, υπογραμμίζοντας με τρόπο μοναδικό την ενότητα και την ευημερία της [1039]. Μελέτες των αττικών ταφικών περιβόλων και των επιτυμβίων αναγλύφων τους φανερώνουν μάλιστα ότι σε αρκετές περιπτώσεις τα *σήματα* των τάφων που περικλείουν συνδέονται μεταξύ τους, ενώ ακόμη και οι θέσεις των επιτυμβίων αναγλύφων στην πρόσοψη ενός ταφικού περιβόλου ενδέχεται να αντικατοπτρίζουν τις σχέσεις μεταξύ των νεκρών μελών της οικογένειας [1040]. Βεβαίως, η εικόνα ενός ταφικού περιβόλου δεν παραμένει στατική και αναλλοίωτη στον χρόνο, αλλά μεταβάλλεται διαρκώς [1041], καθώς προστίθενται σε αυτόν νέες ταφές και ταφικά *σήματα*. Το ίδιο ισχύει όμως και για τα επιτύμβια ανάγλυφα, τα οποία με την πάροδο του χρόνου μετατρέπονται συχνά σε *μνήματα* και άλλων μελών της οικογένειας, ενίοτε με την απλή προσθήκη επιγραφών [1042]. Συνεπώς, ακόμη και στις περιπτώσεις των μονοπροσώπων στηλών ο νεκρός δεν εμφανίζεται απομονωμένος από την οικογένεια του. Οι πενθούντες οικείοι του είναι άλλωστε εκείνοι οι οποίοι διάλεξαν το ταφικό *σῆμα* που θα διατηρήσει αναλλοίωτη στον χρόνο την ανάμνηση του, προβάλλοντας ταυτόχρονα την εικόνα μίας πραγματικά ενωμένης και ακμάζουσας οικογένειας [1043].

Ας επικεντρωθούμε όμως στην άγαμη κόρη, ξεκινώντας από την διατύπωση των βασικών ερωτημάτων στα οποία θα προσπαθήσει να δώσει απαντήσεις η παρούσα μελέτη. Πώς αναγνωρίζουμε την *ἄωρα* νεκρή παρθένο στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου ; Υπάρχουν συγκεκριμένα εικονογραφικά στοιχεία που την χαρακτηρίζουν, διακρίνοντας την με σαφήνεια από τις άλλες γυναικείες μορφές ; Μπορούμε να διακρίνουμε συγκεκριμένους εικονογραφικούς τύπους που παραπέμπουν αποκλειστικά (ή σχεδόν αποκλειστικά) στην νεκρή άγαμη κόρη ; Η τραγικότητα του θανάτου των *ἀώρων* νεκρών παρθένων που τόσο γλαφυρά

[1037] Βλ. σελ. 138, σημ. 1029.

[1038] Stears 1995, 114. Closterman 2007α, 633-634.

[1039] Humphreys 1980, 97-98. Bergemann 1997. Closterman 2007α.

[1040] Schmaltz 1983, 1-23. Closterman 2007α, 640-645.

[1041] Closterman 2007α, 640.

[1042] Schmaltz 1979, 15-21. Humphreys 1980, 113. Kurtz και Boardman 1994, 131. Bergemann 1997, 25-28. Closterman 2007α, 638.

[1043] Αντιστοίχως, η αθηναϊκή πολιτεία θάβει τους νεκρούς του πολέμου δημοσία δαπάνη, εγείροντας μεγαλοπρεπή ταφικά *σήματα* προς τιμήν τους. Εντυπωσιακά επιτύμβια ανάγλυφα με παραστάσεις μαχομένων ιππέων ή πολεμιστών κοσμούσαν συνήθως τα *σήματα* αυτά (Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.29.6.1-5 (Spiro). Stupperich 1977. Garland 1985, 90-92. Loraux 1986, 22. Kurtz και Boardman 1994 113-114. Stupperich 1994α), τα οποία επίσης έφεραν ιδιαιτέρως προσεγμένες επιτάφιες επιγραφές που εξυμνούσαν την ανδρεία των πεσόντων υπέρ πατρίδος: π.χ. *IG I* ² 943. *Agora* 17, *Funerary Monuments*, 16. Βλ. επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 249. Loraux 1986, 22. Η πόλη που περιορίζει διά νόμου την πολυτέλεια των ιδιωτικών ταφών και των ταφικών μνημείων, θεσπίζει μεγαλοπρεπείς δημόσιες κηδείες και ανεγείρει επιβλητικά ταφικά *σήματα* προς τιμήν των νεκρών πολεμιστών της. Αποδίδει τις ύψιστες τιμές σε όσους θυσιάστηκαν για εκείνη, εκθειάζοντας το παράδειγμα τους. Ηρωοποιώντας τους νεκρούς του πολέμου, η δημοκρατική Αθήνα δημιουργεί το πρότυπο του *καλοῦ κἀγαθοῦ* Αθηναίου πολίτη, ο οποίος πρόθυμα θυσιάζει την ζωή του για την πατρίδα, και επιβραβεύεται για την ανδρεία και την αρετή του από την πολιτεία. Κατά τον ίδιο τρόπο, η οικογένεια « χρησιμοποιεί » τα επιτύμβια ανάγλυφα των νεκρών μελών της για να υπογραμμίσει την ενότητα της, να προβάλλει την κοινωνική της θέση, και να επιδείξει την ευημερία της.

υπογραμμίζεται στην λογοτεχνία έχει θέση στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων ; Και τέλος, για να θυμηθούμε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, πως επιλέγει ο γλύπτης να απεικονίσει την άγαμη κόρη, και τι επιλέγει να προβάλλει η οικογένεια της μέσω του επιτυμβίου αναγλύφου της ;

Α) Κριτήρια επιλογής επιτυμβίων αναγλύφων και προβλήματα της εικονογραφίας

Κατά την συγκέντρωση του υλικού, από τον κατάλογο των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων απορρίφθηκαν:

1) Αποσπασματικά ή ιδιαιτέρως φθαρμένα ανάγλυφα, τα οποία δεν προσφέρονται για μελέτη της εικονογραφίας τους, όπως επίσης και επιτύμβιες στήλες κατεστραμμένες ως προς τυχόν διαγνωστικά στοιχεία.

2) Επιτύμβια ανάγλυφα τα επιγράμματα ή οι επιγραφές των οποίων αναφέρονται σε νυμφευμένες γυναίκες.

3) Γυναικείες μορφές με καλυμμένη κεφαλή, χαρακτηριστικό που παραπέμπει σε νυμφευμένες γυναίκες [1044].

4) Γυναικείες μορφές που *ανακαλύπτονται*. Η συγκεκριμένη χειρονομία χαρακτηρίζει συνήθως τις νυμφευμένες γυναίκες ή τις νύφες [1045]. Εξαίρεση στον κανόνα αυτό αποτελούν κάποιες περιπτώσεις παρθένων που « *ανακαλύπτονται* » (**Ε 39** - πίν. 36, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 66**, **Ε 80** - πίν. 75, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5**, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟα 1** - πίν. 157, **ΛΟυ 1** - πίν. 158). Η ενδυμασία και κόμμωση των εν λόγω μορφών δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για άγαμες κόρες. Όπως θα υποστηρίξω παρακάτω, η *ανακάλυψις* των άτυχων αυτών παρθένων ενδεχομένως φανερώνει ότι πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [1046].

5) Γυναικείες μορφές με *κάλαθο*, *ἄτρακτο*, ή *ὑλακάτη*, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της συζύγου και οικοδέσποινας [1047].

6) Γυναικείες μορφές (μητέρες), οι οποίες εικονίζονται με τα παιδιά τους.

7) Καθήμενες γυναικείες μορφές, οι οποίες *δεξιώνονται* ιστάμενες ανδρικές μορφές, ή απεικονίζονται πλησίον αυτών. Συνήθως πρόκειται για νυμφευμένες γυναίκες, οι οποίες απεικονίζονται με τον σύζυγο ή τον γιό τους. Για τις λιγοστές εξαιρέσεις θα γίνει λόγος παρακάτω.

8) Καθήμενες γυναικείες μορφές, πλην ορισμένων εξαιρέσεων. Η απεικόνιση μίας μορφής ως καθήμενης παραπέμπει συνήθως σε άτομο μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ αποτελεί επίσης ένδειξη κοινωνικής θέσεως. Στην περίπτωση των γυναικών πρόκειται ως επί το πλείστον για γυναικείες μορφές που δεν είναι ιδιαίτερα νέες, ή είναι νυμφευμένες [1048]. Πολύ συχνά συναντούμε καθήμενους άνδρες, και μάλιστα άνδρες ώριμους ή ηλικιωμένους, οι οποίοι πολλάκις κρατούν ραβδί [1049]. Στην περίπτωση μίας (1) καθήμενης γυναικείας μορφής, η οποία *δεξιώνεται* ιστάμενη ανδρική μορφή, ή

[1044] Dentzer 1982, 489. Beaumont 1994, 91. Bectarte 2009, 236. Dillon 2010, 111, 113.

[1045] Fehr 1971, 110. Dentzer 1982, 485. Tyrrell και Brown 1991, 38. Stears 1995, 120. Scholl 1996, 169-170. Reinsberg 1999, 85. Leventi 2003, 48.

[1046] Για την χειρονομία *ανακαλύψεως* των νεκρών παρθένων, βλ. σελ. 177-178.

[1047] Johansen 1951, 14. Stears 1995, 120, 123.

[1048] Stears 1995, 120. Strömberg 2003, 33-34.

[1049] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 2.291, 2.291a, 2.310c, 2.317a, 2.320, 2.323a, 2.329c, 2.330c, 2.360e, 2.372e, 2.436, 2.453, 2.881, 3.172, 3.269a, 3.311a, 3.325, 3.354, 3.374c, 3.376c, 3.398a, 3.399, 3.426a, 3.710, 3.846, 3.876, 3.878, 3.895, 4.280, 4.355, 5.450, 6.181. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 129-130.

απεικονίζεται πλησίον αυτής, είναι πιθανότερο να πρόκειται για ζευγάρι, ή - αν ο άνδρας είναι νέος - για μητέρα και γιό. Αντιστοίχως, όταν εικονίζονται δύο (2) γυναικείες μορφές, εκ των οποίων η μία (1) είναι ιστάμενη, αλλά *ανακαλύπτεται* ή έχει καλυμμένη την κεφαλή της (χαρακτηριστικά των νυμφευμένων συνήθως γυναικών, όπως προανεφέρθη), ενώ η άλλη είναι καθήμενη, πρόκειται για δύο (2) νυμφευμένες γυναίκες (με την καθήμενη να είναι πιθανόν μεγαλύτερη σε ηλικία). Όπως θα δούμε κατά την μελέτη των επιτυμβίων αναγλύφων, οι νεκρές παρθένοι εικονίζονται σχεδόν πάντοτε ιστάμενες. Το ίδιο ισχύει τις περισσότερες φορές και για τις νεαρές σε ηλικία γυναίκες. Στον κατάλογο όμως των επιτυμβίων στηλών που εξετάζουμε περιλαμβάνονται κάποιες καθήμενες γυναικείες μορφές, οι οποίες είναι αναμφίβολα νεαρής ηλικίας: **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91). Πρόκειται για την εξαίρεση στον « κανόνα » που αναφέραμε παραπάνω, σύμφωνα με τον οποίο οι καθήμενες γυναικείες μορφές είναι συνήθως νυμφευμένες και μεγαλύτερης ηλικίας. Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί πως οι καθήμενες μορφές δεν υποδηλώνουν πάντα τους νεκρούς [1050].

Η αναγνώριση της νεκρής σε διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις

Στην περίπτωση των διμελών και πολυπροσώπων παραστάσεων, όταν δεν υπάρχει κάποιο επίγραμμα το οποίο να βοηθά στην αναγνώριση της νεκρής, και εφόσον συχνά επιγράφονται όλες οι μορφές που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα, και όχι αποκλειστικά οι θανόντες [1051], η μελέτη της εικονογραφίας μπορεί να μας βοηθήσει να προσδιορίσουμε - αν και όχι πάντα με βεβαιότητα - ποια μορφή είναι νεκρή. Έχοντας όμως αναφέρει ότι συχνά τα επιτύμβια ανάγλυφα μετατρέπονται με την πάροδο του χρόνου σε *μνήματα* και άλλων μελών της οικογένειας εκτός του αρχικού νεκρού, και ενίοτε μάλιστα χρησιμοποιούνται εκ νέου για την σήμανση ξένων τάφων, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η παρούσα μελέτη περιορίζεται στην αρχική χρήση των αναγλύφων, ή έστω σε αυτήν όπου η εικονογραφία επισημαίνει το νεκρό πρόσωπο για το οποίο στήθηκε το ανάγλυφο [1052].

α) *Δεξίωσις*: η χειρονομία της *δεξιώσεως* σε διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις μας βοηθά να περιορίσουμε έστω τον αριθμό των πιθανών νεκρών, γεγονός που καθιστά ευκολότερη την αναγνώριση του θανόντος [1053]. Είναι δηλαδή λογικό να θεωρήσουμε ότι ένα (1) από τα δύο (2) αυτά άτομα που παριστάνονται σε χειραψία είναι ο νεκρός ή η νεκρή που αναζητούμε.

β) Ο αριθμός των πιθανών νεκρών σε πολυπρόσωπες παραστάσεις δύναται να περιοριστεί από την επισήμανση των μορφών εκείνων που μπορούμε με βεβαιότητα

[1050] Παραδείγματος χάριν, στις επιτύμβιες στήλες **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 71** (πίν. 66), και στην μαρμάρινη λουτροφόρο - υδρία **ΛΟυ 1** (πίν. 158), νεκρή δεν είναι η καθήμενη μορφή, αλλά η ιστάμενη παρθένος.

[1051] Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 259, 265.

[1052] Η μελέτη της συντριπτικής πλειονότητας των επιτυμβίων αναγλύφων μας αφορά στην πρώτη χρήση αυτών. Στους καταλόγους μας όμως περιλαμβάνεται επίσης ένας περιορισμένος αριθμός επιτυμβίων στηλών που έχουν υποστεί εκ νέου επεξεργασία, ούτως ώστε να χρησιμοποιηθούν για την σήμανση ενός άλλου τάφου από εκείνον που αρχικά σήμαιναν: **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128). Στην προκειμένη περίπτωση μας ενδιαφέρει κατ' εξαίρεσιν η δεύτερη χρήση των εν λόγω επιτυμβίων αναγλύφων, καθώς οι αλλαγές στην εικονογραφία τους πιθανώς αποσκοπούσαν στην επαναχρησιμοποίηση αυτών για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων.

[1053] Για την *δεξίωσιν*, βλ. σελ. 228-233.

να απορρίψουμε ως « δευτερεύουσες ». Εκτός από τις θεραπαινίδες, τις οποίες συνήθως αναγνωρίζουμε εύκολα, μορφές που βρίσκονται στο βάθος της παράστασης, ενίοτε μάλιστα σε λιγότερο έντονο ανάγλυφο από τις υπόλοιπες, είναι λογικό να απορριφθούν ως αρχικοί νεκροί [1054]. Επίσης, συχνά μπορούμε να διακρίνουμε τους πενθούντες οικείους των θανόντων, οι οποίοι θλίβονται και θρηνούν για την απώλεια των αγαπημένων τους προσώπων. Οι πενθούντες συγγενείς επομένως διακρίνονται από τους νεκρούς μέσω των γνωστών χειρονομιών που δηλώνουν πένθος: χέρι στο μάγουλο, το μέτωπο, την κεφαλή, ή το σαγόνι, ενίοτε δε και τα κομμένα λόγω πένθους μαλλιά τους [1055].

γ) Στο δύσκολο έργο της αναγνώρισης των νεκρών σε διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις βοηθά επίσης το γεγονός ότι το βλέμμα των πενθούντων συγγενών αλλά και των θεραπαινίδων πολλάκις επικεντρώνεται, όπως είναι λογικό, στο άτομο που έχει πεθάνει [1056]. Εκείνο αντιθέτως εικονίζεται συχνά αποστασιοποιημένο και μελαγχολικό, με βλέμμα που χάνεται μακριά, χωρίς να συναντά την ματιά των αγαπημένων του προσώπων, ή με σκυμμένο το κεφάλι [1057].

δ) Τα χάδια και η τρυφερότητα κάποιων μορφών προς άλλα άτομα σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων [1058], όπως επίσης και οι χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία [1059], μας βοηθούν να διακρίνουμε τους νεκρούς από τους πενθούντες συγγενείς τους. Ο Clairmont πάντως δεν φαίνεται να ακολουθεί μία σταθερή ερμηνεία. Αντιθέτως, από τα σχόλια του καταλόγου του για το συγκεκριμένο ζήτημα αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι τέτοιες χειρονομίες είναι δυνατόν να χαρακτηρίζουν τόσο τους νεκρούς που παρηγορούν τους τεθλιμμένους οικείους τους, όσο και τους πενθούντες συγγενείς που αποχαιρετούν για πάντα τους θανόντες, χωρίς όμως να υπάρχουν στοιχεία που καθιστούν έγκυρη την ταύτιση αυτή. Σε παραστάσεις αγγείων και μελανόμορφους πίνακες με θέμα την *πρόθεσιν* των νεκρών, οι άρρενες οικείοι συχνά εικονίζονται να χαιρετίζουν τον εκλιπόντα [1060], ενώ οι γυναίκες

[1054] **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155). Όπως προανεφέρθη (σελ. 141, σημ. 1052), μας ενδιαφέρει η αρχική ανάγνωση του εκάστοτε επιτυμβίου αναγλύφου ως ταφικού *σήματος* ενός (1) μόνον τάφου, και ενός (1) συγκεκριμένου νεκρού για τον οποίο εξ αρχής επιλέχθηκε, και όχι η ενδεχόμενη μεταγενέστερη χρήση του ως *μνήματος* για όλα τα εικονιζόμενα μέλη της οικογενείας.

[1055] **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 66**, **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 18**, **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156).

[1056] **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124).

[1057] **Ε 67** (πίν. 62), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152).

[1058] **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 94** (πίν. 89), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156).

[1059] **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β).

[1060] Πρβλ. Παρίσι MNB 905: *ABL* 229.58. Shapiro 1991, 630, εικ. 1. BD αρ. 463. Tübingen S 101481: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 19-20, εικ. 8, πίν. (2256, 2257, 2258) 11.2-8, 12.1-4, 13.1-5. BD αρ. 5913. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Αθήνα 1170: *ARV* ^{2} 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* ^{2} 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13-III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. BD αρ. 205750. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* ^{2} 519.21. *Para* 383. *Add* ^{2} 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826.

τον αγκαλιάζουν τρυφερά [1061]. Επιπλέον, η απεικόνιση των νεκρών στα επιτύμβια ανάγλυφα ως αποστασιοποιημένων και μελαγχολικών [1062], αλλά και η κοινή πεποίθηση των αρχαίων Ελλήνων ότι οι νεκροί στον Άδη « ζούσαν » ως σκιές ή είδωλα, τα οποία δεν είχαν καμία απολύτως ανάμνηση από την ζωή τους στον επίγειο κόσμο, δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα, δεν αισθάνονταν τίποτε, και δεν ήταν σε θέση να μιλήσουν, ευρισκόμενοι ουσιαστικά σε μία κατάσταση πλήρους ανυπαρξίας [1063], καθιστούν πιστεύω πιθανότερο το ενδεχόμενο τέτοιες χειρονομίες και εκδηλώσεις τρυφερότητας να προσδιορίζουν τους πενθούντες οικείους του εκάστοτε νεκρού, έχοντας βεβαίως ως αποδέκτες τους θανόντες προς τους οποίους απευθύνονται.

ε) Συχνά επίσης, η παρουσία κατοικιδίων ζώων μας βοηθά να αναγνωρίσουμε τους νεκρούς σε διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις. Παραδείγματος χάριν, οι σκύλοι που κινούνται ζωηρά προς μία (1) συγκεκριμένη μορφή (**Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121), ή προσπαθούν να φτάσουν το πτηνό που η εν λόγω μορφή κρατά στο χέρι της (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 12** - πίν. 12, **Ε 14** - πίν. 13β, **Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15), όπως άλλωστε και οι κυνηγετικοί σκύλοι που στέκονται ακριβώς δίπλα σε κάποιον άνδρα, υποδηλώνουν συνήθως τον θανόντα [1064]. Επιπροσθέτως, το πτηνό στα χέρια μίας (1) νεαρής γυναικείας μορφής, η κοντά σε αυτήν (εάν πρόκειται για ερωδιό, χήνα, ή πέρδικα), καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για την θανούσα, η οποία εικονίζεται με το αγαπημένο της κατοικίδιο (**Ε 4** - πίν. 4, **Ε 5** - πίν. 5, **Ε 6** - πίν. 6, **Ε 7** - πίν. 7, **Ε 8** - πίν. 8, **Ε 9** - πίν. 9, **Ε 11** - πίν. 11, **Ε 12** - πίν. 12, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 14** - πίν. 13β, **Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15, **Ε 24** - πίν. 22, **Ε 25** - πίν. 23, **Ε 26** - πίν. 24, **Ε 41** - πίν. 38, **Ε 53** - πίν. 49, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 81** - πίν. 76, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 86** - πίν. 81, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 12** - πίν. 105). Έχει μάλιστα διατυπωθεί η άποψη ότι τα πτηνά που εμφανίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα συμβολίζουν τις ψυχές των νεκρών [1065], αν και κάτι τέτοιο δεν έχει μέχρι σήμερα αποδειχθεί [1066]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι πολύ σημαντικό να τεκμηριώνεται από άλλα εικονογραφικά στοιχεία ότι η φέρουσα το πτηνό είναι όντως η νεκρή, και όχι κάποια δευτερεύουσα μορφή (θεραπαινίς ή πενθούσα συγγενής). Λιγότερο εύκολη είναι η ερμηνεία της εικονογραφίας των επιτυμβίων αναγλύφων στα οποία εικονίζεται μία (1) νεαρή

[1061] Βλ. ενδεικτικά, Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Αθήνα 1170: *ARV* ^{2} 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* ^{2} 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13-III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. BD αρ. 205750. Νέα Υόρκη 54.11.5: Vermeule 1979, 13, εικ. 7. BD αρ. 3749. Παρίσι MNB 905: *ABL* 229.58. Shapiro 1991, 630, εικ. 1. BD αρ. 463. Βιέννη 3441: *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42-43, πίν. (149) 149.1. BD αρ. 552. Επίσης, Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.719-724 (Allen), όπου η Ανδρομάχη αγκαλιάζει την κεφαλή του νεκρού συζύγου της Έκτορα ενώ θρηνεί, και Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.136-137 (Allen), όπου ο Αχιλλέας αγκαλιάζει την κεφαλή του αγαπημένου φίλου του Πατρόκλου, θρηνώντας για τον θάνατο του.
[1062] Himmelmann 1956 (Versunkenheit, Entrückung, Verklärung).
[1063] *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse): « ἐκεῖ γὰρ τὰς ψυχὰς εἴδωλα σκιώδη φρονήσεως ἀμέτοχα ὑπέθετο ... ». Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum): « διογενές Λαερτιάδη, πολυμήχαν' Ὀδυσσεῦ, / σχέτλιε, τίπτ' ἔτι μεῖζον ἐνὶ φρεσὶ μήσεαι ἔργον; / πῶς ἔτλης Ἄϊδόσδε κατελθέμεν, ἔνθα τε νεκροὶ / ἀφραδέες ναίουσι, βροτῶν εἴδωλα καμόντων ; ».
[1064] Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.820, 1.880, 1.935, 1.953, 2.149, 2.218, 2.809, 2.950, 3.195, 3.233.
[1065] Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός τήν γυναῖκα* 611E (Sieveking). Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος* 175-177 (Lloyd-Jones). Harrison 1991, 200-201. Clairmont 1993, I, 398. Ogden 2002α, 12-14. Oakley 2004α, 211-212. Βλ. επίσης, Vermeule 1979, 18. Bremmer 1983, 94, σημ. 61.
[1066] Pollard 1977, 191.

γυναικεία μορφή που φέρει πτηνό, και ένα (1) παιδί, το οποίο απλώνει τα χέρια του προς αυτό, όπως στην περίπτωση της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77), ή της Χαιρεστράτης και του Λυσάνδρου (**Ε 81** - πίν. 76) [1067]. Πρόκειται άραγε για νεκρή κόρη, η οποία εγκαταλείποντας τον επίγειο κόσμο εμπιστεύεται το αγαπημένο της κατοικίδιο στον μικρότερο αδελφό ή την μικρή αδελφή της, όπως έχουν υποστηρίξει ορισμένοι σύγχρονοι μελετητές, για ζωντανή κοπέλα που αποχαιρετά το νεκρό παιδί, ή για δύο (2) νεκρά αδέλφια, όπως μας πληροφορεί το σχετικό επίγραμμα στην περίπτωση της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77) ;

ζ) Σε κάποιες περιπτώσεις, η παρουσία μίας (1) θεραπαινίδος (η οποία συχνά φέρει πυξίδα [1068], ενίοτε δε εικονίζεται θλιμμένη να πενθεί για τον θάνατο της κυρίας της [1069]) πλησίον μίας (1) ιστάμενης ή καθήμενης γυναικείας μορφής, ενδέχεται επίσης να υποδηλώνει ότι η μορφή αυτή είναι η νεκρή του επιτυμβίου αναγλύφου (**Ε 55** - πίν. 51, **Ε 56** - πίν. 52, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 59** - πίν. 55, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 72** - πίν. 67, **Ε 73** - πίν. 68, **Ε 74** – πίν. 69, **Ε 85** - πίν. 80, **Ε 86** - πίν. 81, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε 89** - πίν. 84, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε 91** - πίν. 86, **Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε ΙΙ 15** - πίν. 108, **Ε ΙΙ 17** - πίν. 110, **Ε ΙΙ 33**, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ 3**, **Λ ΙΙ 11** - πίν. 152, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155, **ΛΟα 1** - πίν. 157, **ΛΟυ 1** - πίν. 158, **Υ ΙΙ 1** - πίν. 159).

Η παρθένος κόρη

Όπως έχει προαναφερθεί [1070], ο όρος « παρθένος κόρη » παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα (κορίτσια που διανύουν την περίοδο της ήβης, η οποία στην αρχαία Αθήνα συνέπιπτε με την ηλικία γάμου), ταυτόχρονα όμως και σε μία εξίσου συγκεκριμένη κοινωνική και προσωπική κατάσταση, δηλαδή την αγαμία, και κατά συνέπεια την παρθενία. Ο συνδυασμός όλων αυτών των χαρακτηριστικών αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό μίας νεαρής κόρης ως παρθένου, όπως επίσης για την διαφοροποίηση αυτής από τα άνηβα κορίτσια και τις νυμφευμένες συνομηλίκους της. Προκύπτει επομένως το εύλογο ερώτημα αν η εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου καθιστά εφικτή την διάκριση της αγάμου κόρης που έφυγε από την ζωή πριν ακόμη προλάβει να νυμφευθεί, από τα μικρά κορίτσια και τις νυμφευμένες νεαρές γυναίκες.

Στην Αττική των κλασικών χρόνων, η χρήση επιτυμβίων ανάγλυφων για την σήμανση των παιδικών τάφων περιορίζεται αποκλειστικά στις επιτύμβιες στήλες, οι οποίες κοσμούνται ως επί το πλείστον με μονοπρόσωπες παραστάσεις. Αντιθέτως, οι τάφοι των ατθίδων παρθένων σημαίνονται τόσο από επιτύμβιες στήλες, όσο και από λίθινα αγγεία. Και εδώ όμως υπάρχει εμφανής προτίμηση στην χρήση των επιτυμβίων στηλών [1071]. Τα επιτύμβια ανάγλυφα των αγάμων κορών κοσμούνται με μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Στην προκειμένη

[1067] Επίσης, οι επιτύμβιες στήλες **Ε 83** (πίν. 78) και **Ε 84** (πίν. 79), με το ίδιο ακριβώς θέμα.
[1068] **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 33**, **Λ 3**, **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).
[1069] **Ε 55** (πίν. 51), **ΛΟα 1** (πίν. 157).
[1070] Βλ. σελ. 3-5.
[1071] Βλ. σελ. 152.

περίπτωση μάλιστα, οι συνθέσεις με μία (1) ή δύο (2) μορφές είναι εξίσου δημοφιλείς, και υπερτερούν των πολυπροσώπων συνθέσεων [1072]. Στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, τα άνηβα κορίτσια απεικονίζονται πάντα εμφανώς μικρότερα σε μέγεθος από τις παρθένους [1073]. Αυτό βεβαίως ισχύει γενικά για τις παιδικές μορφές, οι οποίες διακρίνονται έτσι από τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (παρθένες, εφήβους, και ενηλίκους) [1074]. Η σωματική διάπλαση των παρθένων είναι ένα ακόμη στοιχείο που τις διαφοροποιεί από τα μικρά κορίτσια, καθιστώντας σαφές ότι πρόκειται για έφηβες κόρες που σύντομα θα γίνουν γυναίκες [1075]. Ιδιαίτερα οι μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένοι εικονίζονται περισσότερο ανεπτυγμένες σωματικά [1076]. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, τα άνηβα κορίτσια και οι άγαμες κόρες παριστάνονται σχεδόν πάντα ιστάμενες [1077], ενδεδυμένες συνήθως με αττικό πέπλο [1078], ή χιτώνα και ιμάτιο [1079] (ενίοτε διαγώνιο) [1080], ή μόνον με χιτώνα [1081]. Οι πλέον χαρακτηριστικοί τύποι κομμώσεως

[1072] Βλ. σελ. 153-154.

[1073] **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153). Roccos 2000, 257, 260.

[1074] Beaumont 1994, 84, 88-89. Beaumont 1995, 340. Beaumont 2003, 60.

[1075] Beaumont 1994, 89, 93. Beaumont 2000, 41. Roccos 2000, 260-261.

[1076] **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Λ 1** (πίν. 144), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Η καθήμενη νεκρή της **Ε 95** (πίν. 90-91) έχει την σωματική διάπλαση ενήλικης γυναίκας, καθώς το συγκεκριμένο επιτύμβιο ανάγλυφο σήμαινε αρχικά τον τάφο μίας νυμφευμένης Αθηναίας. Κατά την δεύτερη όμως χρήση της στήλης, η νεκρή μετετράπη σε άγαμη κόρη με την προσθήκη νεανικής κόμης (βλ. σελ. 267-268).

[1077] Strömberg 2003, 33. Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν μόνον έξι (6) περιπτώσεις καθήμενων παρθένων (**Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95 -** πίν. 90-91), και τρία (3) ακόμη αμφίβολα επιτύμβια ανάγλυφα, στα οποία εικονίζονται καθήμενες γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας (**Ε ΙΙ 15** - πίν. 108, **Λ ΙΙ 2** - πίν. 146, **Υ ΙΙ 1** - πίν. 159). Από όλες τις επιτύμβιες στήλες μικρών κοριτσιών που έχουν καταχωρηθεί στο *Classical Attic Tombstones*, μόνον σε μία (1) το νεκρό κορίτσι παριστάνεται καθήμενο: Clairmont 1993, αρ. 0.857a.

[1078] Όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 161-165), ο αττικός πέπλος (ζωσμένος επάνω από το απόπτυγμα) είναι το κατεξοχήν ένδυμα της ατθίδος παρθένου, και είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε. Μπορεί να φορεθεί με ή χωρίς χιτώνα, ιμάντες στους ώμους, και ιμάτιο στην πλάτη. Τα άνηβα κορίτσια των αττικών επιτυμβίων στηλών εμφανίζονται ενδεδυμένα με αττικό πέπλο (Clairmont 1993, αρ. 0.780, 0.845, 0.910, 0.912), όχι όμως τόσο συχνά όσο οι άγαμες κόρες. Σπανιότερα επίσης φέρουν ιμάντες στους ώμους σε συνδυασμό με τον αττικό πέπλο (Clairmont 1993, αρ. 0.780), ενώ το ιμάτιο στην πλάτη που συνήθως συνοδεύει τον συγκεκριμένο τύπο ενδυμασίας στις απεικονίσεις των νεκρών παρθένων δεν είναι καθόλου δημοφιλές στα επιτύμβια ανάγλυφα μικρών κοριτσιών. Για τον αττικό πέπλο, βλ. σελ. 161-165.

[1079] Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, τόσο οι άγαμες κόρες (σελ. 166), όσο και τα μικρά κορίτσια (Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.781, 0.783, 0.787, 0.833, 0.861, 0.872, 0.881) εικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Στην δεύτερη μάλιστα περίπτωση, συναντούμε επίσης άνηβα κορίτσια που φορούν ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο (Clairmont 1993, αρ. 0.850, 0.857a, 0.858a, 0.864, 0.909, 0.915, 0.918). Για τον συγκεκριμένο τύπο ενδυμασίας, βλ. σελ. 166.

[1080] Εκτός από τις παρθένους κόρες (σελ. 165), και τα άνηβα κορίτσια απεικονίζονται ενίοτε ενδεδυμένα με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο (Clairmont 1993, αρ. 0.694, 0.858, 0.913). Για το διαγώνιο ιμάτιο, βλ. σελ. 165.

[1081] Σε κάποιες περιπτώσεις, οι πρόωρα χαμένες παρθένοι και τα μικρά κορίτσια των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων εικονίζονται φορώντας μόνον χιτώνα (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε ΙΙ 19** - πίν. 111, Clairmont 1993, αρ. 0.721, 0.722). Τα άνηβα κορίτσια παριστάνονται επίσης ενδεδυμένα με ζωσμένο χιτώνα (Clairmont 1993, αρ. 0.851, 0.869a, 0.890, 0.908). Ο χιτώνας που συγκρατείται με ιμάντες εμφανίζεται συνήθως σε απεικονίσεις μικρών κοριτσιών (Clairmont 1993, αρ. 0.783, 0.845, 0.851,

των ατθίδων παρθένων, δηλαδή η μακριά κόμη και η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, εμφανίζονται σπανίως σε απεικονίσεις μικρών κοριτσιών [1082]. Το ίδιο ισχύει επίσης για το *λαμπάδιον*, το οποίο χαρακτηρίζει τις νεανικές γυναικείες μορφές (παρθένους και νυμφευμένες κοπέλες), αλλά όχι τις παιδούλες [1083]. Τόσο οι άγαμες κόρες, όσο και τα άνηβα κορίτσια εικονίζονται με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή [1084], αν και ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως είναι περισσότερο δημοφιλής στην περίπτωση των παιδικών μορφών [1085]. Σε συνδυασμό όμως με την λεγόμενη πεπονοειδή κόμμωση (*melon coiffure*), χρησιμοποιείται για την απεικόνιση γυναικείων μορφών νεαρής ηλικίας (άγαμες κόρες ή νυμφευμένες γυναίκες), ακόμη και ανήβων κοριτσιών [1086]. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι ατθίδες παρθένοι και τα μικρά κορίτσια παριστάνονται φέροντας την συνήθη για τις νυμφευμένες γυναίκες κοντή ή μαζεμένη κόμη [1087]. Όπως θα δούμε, οι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο άγαμες κόρες κρατούν συνήθως την άκρη του ιματίου που φέρουν στην πλάτη τους με το ένα (1),

---

0.869a, 0.890, 0.908, 0.912, 0.915, 0.941), και σπανιότερα σε μορφές νεκρών παρθένων (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε 9** - πίν. 9, **Ε 81** - πίν. 76).

[1082] Clairmont 1993, αρ. 0.721, 0.722. Για τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως και τις άγαμες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που τον φέρουν, βλ. σελ. 168-169. Τα άνηβα κορίτσια των αττικών επιτυμβίων στηλών εικονίζονται συνήθως με σχετικά κοντή κόμη (Clairmont 1993, αρ. 0.722, 0.780, 0.781, 0.783, 0.787, 0.837, 0.845, 0.850, 0.851, 0.859, 0.861, 0.864, 0.869a, 0.908, 0.909, 0.910, 0.913, 0.915, 0.916, 0.941), το μάκρος της οποίας δεν ξεπερνά τους ώμους, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις φορούν ταινία στην κεφαλή (Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.694, 0.910, 0.913). Χαρακτηριστικός στις απεικονίσεις παιδικών μορφών είναι ο κρωβύλος άκοπων μαλλιών στο μέτωπο (Clairmont 1993, αρ. 0.694, 0.722, 0.783, 0.845, 0.909, 0.916), γνωστός από τα αρχαία κείμενα ως *σκόλλυς*, ο οποίος παραπέμπει στην πρακτική της αφιέρωσης των μαλλιών σε θεότητες ή ήρωες που προστάτευαν τα νεαρά άτομα, αγόρια και κορίτσια, εν όψει της μεταβάσεως τους από την εφηβική ηλικία, στην ενηλικίωση (η οποία για τα κορίτσια συμπίπτει με τον γάμο και την απόκτηση του πρώτου τους παιδιού): Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 2.30.2-5 (Bethe). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Κ 3843, Σ 1060 (Schmidt). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 11.88.1-2 (Kaibel). Πλουτάρχου *Θησεύς* 5.1.1-6 (Ziegler). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.19.1, 1.43.4.1-9, 2.32.1.1-10, 8.20.3.1 (Spiro). Εὐριπίδου *Ἱππόλυτος* 1425-1427 (Diggle). Ἡροδότου *Ἱστορίαι* 4.34.3-35.1 (Legrand). Harrison 1988β, 247-254. Dowden 1989, 66. Brulé 1996, 2-3. Zaidman 1996, 3. Bodiou 2009, 175-177. Βλ. επίσης, σελ. 150-151 της παρούσης μελέτης. Τέλος, τα μικρά κορίτσια των αττικών επιτυμβίων στηλών φέρουν συχνά *στεφάνη* στην κεφαλή (Clairmont 1993, αρ. 0.850, 0.851, 0.857a, 0.859, 0.864, 0.869a, 0.881, 0.915, 0.941, Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 388-389, αρ. 447, εικ. 447, αρ. ευρ. Μ 4521), εν αντιθέσει με τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων, καμία εκ των οποίων δεν φορά *στεφάνη*. Η *στεφάνη* χαρακτηρίζει τις παιδικές μορφές ανεξαρτήτως φύλου, εμφανίζεται όμως και σε απεικονίσεις αγάμων κορών εκτός των επιτυμβίων αναγλύφων: Βλ. ενδεικτικά, Ακρόπολις 674: Γιαλούρης 1994, 72-73, αρ. 30-31. Ακρόπολις 675: Γιαλούρης 1994, 68, αρ. 25. Ακρόπολις 682: Γιαλούρης 1994, 70-71, αρ. 28-29. Αθήνα 4889: Καλτσάς 2002, 48-49, αρ. 45. Μόναχο 2797: *ARV* ² 1022.138, 1678. *Para* 441. *Add* ² 316. Oakley 1990, 88-89, αρ. 138, πίν. 109. BD αρ. 214319. Αθήνα 19355: *ARV* ² 1022.139 bis. *Para* 441. *Add* ² 316. Oakley 1990, 89, αρ. 139 bis, πίν. 111. BD αρ. 214321. *Στεφάνη* φέρει επίσης η παρθένος θεά Άρτεμις: πρβλ. Νέα Υόρκη 41.162. *ARV* ² 640.77. *Add* ² 274. *CVA*, Cambridge (MA), Fogg Museum and Gallatin Collections, 103, πίν. (406, 409) 58.4, 61.3. BD αρ. 207429. Μαδρίτη 11119: *ARV* ² 553.42. *Add* ² 258. *CVA*, Madrid, Museo Arqueologico Nacional 2, IIIC.9-10, πίν. (77, 81) 20.2A-B, 24.3. BD αρ. 206317. Βιέννη 331 (3739): *ARV* ² 210.173. *Add* ² 195. *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museum 3, 38, πίν. (140) 140.1-3. BD αρ. 201991. Malibu 86.AE.236 (S80.AE.258): *Para* 448.10. *Add* ² 325. *CVA*, Malibu, J. Paul Getty Museum 7, 37, εικ. 13, πίν. (1638, 1647) 361.1-2, 370.1-2. BD αρ. 276097. Για την *στεφάνη*, βλ. Krug 1968, 136-137 (τύπος A1α). Clairmont 1993, I, 138.

[1083] Το *λαμπάδιον* εμφανίζεται μόνον σε δύο (2) απεικονίσεις μικρών κοριτσιών: Clairmont 1993, αρ. 0.711, 0.840. Η παιδούλα της πρώτης επιτύμβιας στήλης πιθανότατα είχε *λαμπάδιον* στην κεφαλή, το οποίο όμως δεν διασώζεται. Για το *λαμπάδιον*, βλ. σελ. 171-172.

[1084] Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.694, 0.881, 0.911, 0.912, 0.982. Βλ. επίσης, σελ. 170.

[1085] Για τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως, βλ. σελ. 170.

[1086] Βλ. σελ. 170-171.

[1087] Βλ. σελ. 172-173.

ενίοτε δε και με τα δύο (2) κατεβασμένα τους χέρια [1088]. Η συγκεκριμένη χειρονομία χαρακτηρίζει κυρίως τις νεανικές μορφές, και σπανιότερα τις παιδικές [1089]. Στις επιτύμβιες στήλες που σημαίνουν τους τάφους τους, τα μικρά κορίτσια εικονίζονται ως επί το πλείστον κρατώντας πτηνά [1090] και *πλαγγόνες* [1091], συνοδευόμενα από τα κατοικίδια ζώα τους [1092], ή παίζοντας με το αγαπημένο τους σκυλάκι [1093]. Οι ίδιες ακριβώς εικόνες εμφανίζονται αρκετά συχνά στα επιτύμβια ανάγλυφα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων, μόνο που στην προκειμένη περίπτωση δεν αποτελούν την συντριπτική πλειονότητα των παραστάσεων που κοσμούν τα εν λόγω ταφικά *σήματα*, όπως συμβαίνει με τις επιτύμβιες στήλες των άνηβων κοριτσιών [1094]. Εν αντιθέσει όμως με τις άγαμες κόρες [1095], τα μικρά κορίτσια σπανίως συνοδεύονται από θεραπαινίδες [1096] ή *δεξιώνονται* κάποια άλλη μορφή [1097].

Όπως αποδεικνύει η μελέτη των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε τις άγαμες κόρες από τις νυμφευμένες συνομήλικες τους που εικονίζονται σε μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων της κλασικής περιόδου. Συχνά στις διμελείς και πολυπρόσωπες συνθέσεις η νεαρή ηλικία της παρθένου τονίζεται από το μέγεθος της, το οποίο είναι μικρότερο από εκείνο των άλλων μορφών, εκτός φυσικά των παιδικών [1098]. Οι μικρότερες από τις *ἄωρα* νεκρές κόρες εμφανίζονται επίσης λιγότερο ανεπτυγμένες σωματικά [1099], γεγονός που βοηθά στην διαφοροποίηση τους από τις νυμφευμένες κοπέλες. Το ακριβώς αντίθετο ισχύει βεβαίως στην περίπτωση των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων, η σωματική διάπλαση των οποίων φανερώνει

[1088] Βλ. σελ. 175-176.
[1089] Clairmont 1993, αρ. 0.910, 0.982.
[1090] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.711, 0.721, 0.722, 0.820, 0.832a, 0.833a, 0.840, 0.858, 0.869a, 0.881, 0.890, 0.909, 0.911, 0.912, 0.913, 0.918, 0.941. Βλ. επίσης, Woysch 1982, 110-124. Hoffmann 1997, 28. Roccos 2000, 259.
[1091] Hoffmann 1997, 28. Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.780, 0.851, 0.853a, 0.869a, 0.915, 0.916, 0.918. Ενίοτε μάλιστα κρατούν και άλλα παιδικά παιχνίδια, όπως *πλαταγή* (π.χ. Clairmont 1993, αρ. 0.722, 0.845), ή τόπι (βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 0.859, 0.881, 0.908).
[1092] Hoffmann 1997, 28. Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 0.783, 0.869a, 0.881, 0.890, 0.909, 0.912, 0.918.
[1093] Hoffmann 1997, 28. Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.780, 0.787, 0.820, 0.833, 0.840, 0.845, 0.853a, 0.857a, 0.858a, 0.859, 0.859a, 0.861, 0.864, 0.872, 0.913, 0.915, 0.941.
[1094] Για τις παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που εικονίζονται κρατώντας πτηνό, βλ. σελ. 178-180, 224-226, 254. Για εκείνες που κρατούν *πλαγγόνα*, βλ. σελ. 180-188, 254-255. Για τις άγαμες κόρες που συνοδεύονται από μεγαλόσωμα πτηνά, βλ. σελ. 223-224. Για τα σκυλάκια και το παιχνίδι των νεκρών παρθένων μαζί τους, βλ. σελ. 221-223, 224-226.
[1095] Για τα επιτύμβια ανάγλυφα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων που συνοδεύονται από θεραπαινίδες, οι οποίες συχνά κρατούν πυξίδα, βλ. σελ. 247-258. Για την *δεξίωσιν*, βλ. σελ. 228-233.
[1096] Μόνον σε τρείς (3) επιτύμβιες στήλες το νεκρό κορίτσι εικονίζεται μαζί με την μικρή θεραπαινίδα του: Clairmont 1993, αρ. 0.860a, 0.909, 0.912. Στις δύο (2) από αυτές η υπηρέτρια φέρει πυξίδα (Clairmont 1993, αρ. 0.860a, 0.912), ενώ στην τρίτη κρατά το αγαπημένο κατοικίδιο πτηνό της νεκρής κυρίας της (πάπια), ακριβώς όπως οι μικρές υπηρέτριες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 88** (πίν. 83) και (πιθανώς επίσης) **Ε 58** (πίν. 54).
[1097] Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων τα παιδιά δεν *δεξιώνονται* άλλες μορφές, παιδικές ή ενήλικες. Εξαίρεση αποτελούν μόνον δύο (2) επιτύμβιες στήλες του 4[ου] π.Χ. αιώνος: Clairmont 1993, αρ. 0.910, 1.822. Στην πρώτη περίπτωση το νεκρό αγόρι *δεξιώνεται* την μικρή αδελφή του, ενώ στην δεύτερη ένα (1) άνηβο κορίτσι *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα του. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 232, σημ. 1603.
[1098] Beaumont 2000, 41. Επίσης, βλ. σελ. 145, 158.
[1099] **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 68** (πίν. 63). Roccos 2000, 260-261.

ότι σύντομα θα μεταβούν στην ενηλικίωση [1100]. Αν και οι νυμφευμένες γυναίκες εικονίζονται πολύ συχνά καθήμενες [1101], εντούτοις υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις νυμφευμένων γυναικών νεαρής ηλικίας, οι οποίες παριστάνονται ιστάμενες [1102], ακριβώς όπως οι πρόωρα χαμένες παρθένοι [1103]. Τόσο οι άγαμες κόρες, όσο και οι νυμφευμένες γυναίκες απεικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο [1104], ή με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο [1105]. Μόνον όμως οι πρώτες φορούν τον αττικό πέπλο, ο οποίος άλλωστε αποτελεί την κατεξοχήν χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων [1106]. Η μακριά κόμη, η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, η πεπονοειδής κόμμωση (συνήθως σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή), και το *λαμπάδιον*, δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις πρόωρα χαμένες παρθένους, αλλά γενικότερα τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας, νυμφευμένες και μη [1107]. Επιπροσθέτως, η συνήθης για τις νυμφευμένες γυναίκες κοντή ή μαζεμένη κόμη, χρησιμοποιείται ενίοτε και για την απεικόνιση αγάμων κορών, ή ακόμη και ανήβων κοριτσιών [1108], ενώ η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής είναι χαρακτηριστική των νεανικών μορφών, όχι όμως κατ' αποκλειστικότητα των αγάμων κορών [1109]. Ο μοναδικός επομένως τύπος κομμώσεως που μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις άγαμες κόρες από τις νυμφευμένες συνομήλικες τους είναι η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή (χωρίς πεπονοειδή κόμμωση) [1110]. Η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, η οποία συνήθως παραπέμπει στην γαμήλια τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων*, και ως εκ τούτου χαρακτηρίζει τις παντρεμένες γυναίκες ή τις νύφες, εμφανίζεται επίσης σε κάποια από τα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε [1111]. Οι εν λόγω παρθένοι συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία αγάμων κορών των επιτυμβίων αναγλύφων, και είναι προφανές ότι πρόκειται για νεαρές κοπέλες που βρίσκονται πλέον σε ηλικία γάμου, και όχι για νεώτερες κόρες στην αρχή της ήβης τους. Η συγκεκριμένη χειρονομία φανερώνει πιστεύω πως οι εν λόγω *ἄωρες* νεκρές πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και κατά την διάρκεια της *μνηστείας* τους. Την ίδια ακριβώς σημασία ενδέχεται να έχουν τα κάτοπτρα, οι πυξίδες, και τα κοσμήματα που εμφανίζονται σε κάποια επιτύμβια ανάγλυφα παρθένων. Πρόκειται για κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν στην ομορφιά και τον καλλωπισμό των γυναικών, όπως επίσης στον στολισμό της νύφης εν όψει του γάμου της [1112]. Στα

[1100] Βλ. σελ. 158.
[1101] Βλ. σελ. 140, και σημ. 1048.
[1102] Strömberg 2003, 33. Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.315, 1.662, 1.695, 1.761, 1.770, 1.772, 1.870, 1.898, 1.905, 2.284, 2.480, 2.810, 3.350, 4.120.
[1103] Για τις ιστάμενες παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. σελ. 159-160. Για τον σπάνιο εικονογραφικό τύπο της καθήμενης κόρης, ο οποίος εμφανίζεται στο δεύτερο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος, βλ. σελ. 216-219.
[1104] Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, οι νυμφευμένες γυναίκες εικονίζονται συχνά ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.695, 1.870, 2.120, 2.150, 2.151, 2.206, 2.210, 2.220, 2.286, 2.300, 2.301, 2.390, 2.426, 2.430, 2.750, 2.780, 2.780a, 2.810, 2.820, 2.850, 3.075, 3.170, 3.284, 3.350, 3.384c, 3.415a, 3.416, 3.441, 3.461, 3.466, 3.930, 4.415, 4.430, 4.431, 4.910, 4.930. Για τον συγκεκριμένο τύπο ενδυμασίας των αγάμων κορών, βλ. σελ. 166.
[1105] Βλ. σελ. 165.
[1106] Βλ. σελ. 161-165.
[1107] Για την μακριά κόμη και την μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, βλ. σελ. 168-169. Για την πεπονοειδή κόμμωση, βλ. σελ. 170-171. Για το *λαμπάδιον*, βλ. σελ. 171-172.
[1108] Βλ. σελ. 172-173.
[1109] Για την μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής, βλ. σελ. 173-174.
[1110] Για την κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, βλ. σελ. 170.
[1111] Για τις άγαμες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που « *ανακαλύπτονται* », βλ. σελ. 177-178. Για την τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων* και την συγκεκριμένη χειρονομία, βλ. σελ. 177, σημ. 1296.
[1112] Βλ. σελ. 188-193, και σημ. 1376-1377, 1379, 1385-1388, 1393.

αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, οι νυμφευμένες γυναίκες ή οι δευτερεύουσες γυναικείες μορφές που τις πλαισιώνουν (θεραπαινίδες και συγγενείς) φέρουν αρκετά συχνά πυξίδες, κάτοπτρα, και κοσμήματα [1113]. Η παρουσία των αντικειμένων αυτών σε επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών πιθανώς προσδίδει στις πρόωρα χαμένες κοπέλες την ιδιότητα της μελλόνυμφης, ή της εν δυνάμει νύφης και μέλλουσας μητέρας [1114]. Σε άλλες παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων βλέπουμε ιστάμενες νεαρές γυναικείες μορφές - νεκρές παρθένους, αλλά και νυμφευμένες γυναίκες - να κρατούν πτηνά, τα οποία μάλιστα προτείνουν προς ένα (1) μικρό παιδί, αγόρι ή κορίτσι. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται βεβαίως για τα μικρότερα αδέλφια των πρόωρα χαμένων παρθένων [1115], ενώ στην δεύτερη για τα παιδιά των νεκρών γυναικών [1116]. Καμία όμως από τις νεαρές νυμφευμένες γυναίκες δεν κρατά *πλαγγόνα*, όπως οι άγαμες κόρες και τα μικρά κορίτσια των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων [1117]. Τέλος, τόσο οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι, όσο και οι νυμφευμένες κοπέλες εικονίζονται συχνά πλαισιωμένες από τους πενθούντες οικείους τους, τους οποίους συνήθως *δεξιώνονται* [1118]. Συνοδεύονται επίσης από την θεραπαινίδα τους, η οποία φέρει πυξίδα ή πενθεί για τον θάνατο της κυρίας της [1119].

Βλέπουμε επομένως ότι η εικονογραφία της αγάμου κόρης στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου έχει κοινά στοιχεία με την αντίστοιχη εικονογραφία των ανήβων κοριτσιών και των νυμφευμένων γυναικών νεαρής ηλικίας. Το γεγονός αυτό δεν είναι βεβαίως τυχαίο, αλλά αντικατοπτρίζει το μεταβατικό στάδιο που διανύουν οι ατθίδες παρθένοι κατά την συγκεκριμένη περίοδο της ζωής τους. Φανερώνει δηλαδή ότι οι άγαμες κόρες ετοιμάζονται να διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης, το οποίο για τις γυναίκες συμπίπτει με τον γάμο και την τεκνοποίηση [1120], εγκαταλείποντας έτσι για πάντα την παιδική και παρθενική ηλικία. Δεν είναι πλέον παιδιά, ούτε όμως ακόμη ολοκληρωμένες γυναίκες, καθώς βρίσκονται ανάμεσα στους δύο (2) αυτούς κόσμους - τον κόσμο των παιδιών, και τον κόσμο των ενηλίκων. Οι απεικονίσεις τους δανείζονται στοιχεία τόσο από την εικονογραφία των μικρών κοριτσιών, όσο και από εκείνη των νυμφευμένων συνομηλίκων τους, αλλά σε καμία περίπτωση οι νεαρές παρθένοι δεν ταυτίζονται με κάποια από τις δύο (2) αυτές ηλικιακές ομάδες. Υπάρχουν άλλωστε όπως θα δούμε συγκεκριμένα εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα την *ἄωρα* νεκρή κόρη, διακρίνοντας την από τις άλλες γυναικείες μορφές - παιδικές, ή ενήλικες [1121].

Επιγραφές

Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα αποτελεί επίσης το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις η εικονογραφία δεν συνάδει προς τις σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες [1122]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πολύ γνωστή επιτύμβια στήλη της

[1113] Βλ. σελ. 190-191, 193.
[1114] Βλ. σελ. 190-193.
[1115] Για τον εικονογραφικό τύπο της παρθένου που εικονίζεται προτείνοντας πτηνό προς τον μικρότερο αδελφό ή την μικρή αδελφή της, βλ. σελ. 246-247.
[1116] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.662, 1.770, 1.867, 1.870, 4.670.
[1117] Για τις *πλαγγόνες* που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, βλ. σελ. 147, 180-188, 254-255.
[1118] Βλ. σελ. 226-246.
[1119] Βλ. σελ. 247-258.
[1120] Beaumont 1994, 87. Beaumont 2000, 48. Βλ. επίσης, σελ. 150-151.
[1121] Βλ. σελ. 277-278.
[1122] Stears 1995, 112. Foley 2003, 131.

Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77), για την οποία έχει διατυπωθεί η άποψη ότι θα μπορούσε κάλλιστα να σημαίνει τον τάφο μίας νεαρής μητέρας που εικονίζεται στην συγκεκριμένη παράσταση ενώ παίζει με το μικρό αγόρι της [1123]. Το επίγραμμα όμως αναφέρεται με σαφήνεια σε δύο (2) νεκρά αδέλφια [1124].

Σε άλλες περιπτώσεις πάλι, οι επιτάφιες επιγραφές αναφέρουν μία γυναίκα ως κόρη κάποιου, χωρίς να γίνεται λόγος για σύζυγο. Όμως η εικονογραφία τέτοιων επιτυμβίων αναγλύφων δεν παραπέμπει πάντοτε σε άγαμη κόρη. Παραδείγματος χάριν, η επιγραφή μίας αττικής επιτυμβίας ληκύθου που σήμερα βρίσκεται στην Pennsylvania (Clairmont 1993, αρ. 3.355) αναφέρει το όνομα της νεκρής: « Νικοβούλη Σημιάδου θυγάτηρ ». Η Νικοβούλη, η οποία όμως δεν έχει τα χαρακτηριστικά νέας κοπέλας, παριστάνεται καθήμενη, ενώ *δεξιώνεται* τον ηλικιωμένο πατέρα της. Στο βάθος εικονίζεται η επίσης προχωρημένης ηλικίας μητέρα της. Σε ένα άλλο επιτύμβιο ανάγλυφο, την στήλη της νεκρής Φιλίννας (Clairmont 1993, αρ. 1.348a), διαβάζουμε: « Φιλίννα Πραξίωνος θυγάτηρ ». Πρόκειται για μονοπρόσωπο επιτύμβιο ανάγλυφο, η νεκρή του οποίου δεν έχει τα χαρακτηριστικά ατόμου νεαρής ηλικίας. Εικονίζεται καθήμενη, χρησιμοποιώντας το ιμάτιο της ως καλύπτρα, ενώ με το αριστερό της χέρι *ανακαλύπτεται*. Η καλυμμένη κεφαλή και η χειρονομία της *ανακαλύψεως* παραπέμπουν σε νυμφευμένη γυναίκα. Η επιγραφή αναφέρεται όμως στην κόρη του Πραξίωνος. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση του ταφικού επιγράμματος που έχει χαραχθεί στο επιστύλιο της επιτύμβιας στήλης της νεκρής Φυλονόης, σήμερα στο ΕΑΜ [1125] : « ἐνθάδε Φυλονόη κεῖται θυγάτηρ […] σώφρων, εὐσύνετος, πᾶσαν ἔχο[υσ' ἀρετήν] ». Αν και το επίγραμμα αναφέρεται στην κόρη Φυλονόη, το πατρώνυμο της οποίας δεν διασώζεται, η συγκινητική ανάγλυφη παράσταση της στήλης καθιστά σαφές ότι πρόκειται για νυμφευμένη γυναίκα που πέθανε κατά τον τοκετό, ή την λοχεία [1126]. Σύμφωνα με τον Clairmont [1127], οι δεσμοί μεταξύ γονέων και παιδιών ήταν τόσο ισχυροί, ώστε πολλές φορές οι παντρεμένες γυναίκες απεικονίζονταν στα επιτύμβια ανάγλυφα μαζί με τούς γονείς και τα αδέλφια τους, και όχι με τον σύζυγο τους. Επιπροσθέτως, γνωρίζουμε ότι μέχρι την γέννηση του πρώτου παιδιού τους οι νεόνυμφες κοπέλες εξακολουθούσαν να αποκαλούνται « *νύμφες* » [1128], λέξη που επίσης χρησιμοποιείται για να δηλώσει τις νύφες, αλλά και τις άγαμες κόρες που βρίσκονται σε ηλικία

[1123] Clairmont 1970, 90.

[1124] Στην προκειμένη περίπτωση, η μαρτυρία της επιγραφής πρέπει να θεωρηθεί βασική και τελική. Η επιγραφή είναι επομένως αυτή που καθορίζει την ερμηνεία του επιτυμβίου αναγλύφου που έχει επιλέξει η οικογένεια της νεκρής.

[1125] Αθήνα 3790: Clairmont 1970, αρ. 51. Clairmont 1993, αρ. 2.780. Καλτσάς 2002, αρ. 362. *IG II* ² 12963.

[1126] Clairmont 1970, 128. Hoffmann 1992, 322-323. Η Φυλονόη εικονίζεται καθήμενη, ενώ μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή κρατά το μωρό της, το οποίο απλώνει τα χέρια του προς την νεκρή μητέρα του.

[1127] Clairmont 1970, 111.

[1128] Φωτίου *Λεξικόν* Ν 304.23, 305.3 (Porson): « νύμφαι· καὶ αἱ νεόγαμοι κόραι … Νύμφη: … καὶ ἡ νεόγαμος γυνή ». *Λεξικόν Vindobonense* N 5.1 (Nauck): « νύμφη κατὰ τοὺς παλαιοὺς ἐπὶ τῆς νέας συνοίκου λέγεται ». *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 18.279 (Dindorf): « κούρης] τῆς νύμφης. οὐ μόνον δέ ἡ παρθένος, ἀλλὰ καὶ ἡ γεγαμημένη κόρη καλεῖται ». ᾿Απίωνος *Γλῶσσαι Ὁμηρικαί* 75.95.19-21 (Ludwich). King 1983, 112. Oakley και Sinos 1993, 10. Reeder 1995, 128. Δαράκη 1997, 151. Clark 1998, 14. Calame 1999, 126. Beaumont 2000, 48. Cole 2004, 210. Sutton 2004, 338. Pirenne – Delforge 2007, 315.

γάμου [1129]. Μόνον μετά την απόκτηση του πρώτου παιδιού της η *νύμφη* γίνεται πλέον *γυνή*, δηλαδή ενήλικη γυναίκα [1130]. Συνεπώς, η διαδικασία μετάβασης των παρθένων στην ενηλικίωση ξεκινά με τον γάμο, και ολοκληρώνεται οριστικά όταν εκείνες γίνονται για πρώτη φορά μητέρες [1131]. Η γέννηση του πρώτου παιδιού σηματοδοτεί την πλήρη ενσωμάτωση της νύφης στον *οἶκο* του συζύγου της [1132]. Ως φυσική συνέπεια της γαμήλιας και ερωτικής ένωσης του νέου ζευγαριού, η μητρότητα αποτελεί την επισφράγιση και ουσιαστική ολοκλήρωση (*τέλος*) [1133] του γάμου, μέσω του οποίου η παρθένος γίνεται *γυνή* και μητέρα γνήσιων τέκνων [1134]. Η χρήση επομένως του πατρωνύμου στις επιτύμβιες επιγραφές δεν παραπέμπει κατ' ανάγκην σε ανύπανδρη γυναίκα [1135], καθώς δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις να πρόκειται για νυμφευμένες νεκρές που όμως έφυγαν από την ζωή πριν γίνουν μητέρες, και κατά συνέπεια πριν ενσωματωθούν οριστικά στον συζυγικό *οἶκο*. Για τον λόγο αυτό είναι αναγκαίο να τεκμηριώνεται από εικονογραφικά ή άλλα στοιχεία ότι η νεκρή ήταν πράγματι άγαμη.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η περίπτωση της επιτύμβιας στήλης της νεαρής Μυννίας (**Ε 62** - πίν. 58), στην οποία παριστάνεται σκηνή *δεξιώσεως* μίας (1) καθήμενης γυναίκας που *ανακαλύπτεται*, με μία (1) ιστάμενη κοπέλα. Η καθήμενη μορφή έχει καλυμμένη την κεφαλή της, σκυμμένο το κεφάλι, και φαίνεται πλήρως αποστασιοποιημένη. Δεν αντιλαμβάνεται ούτε την νεαρή Μυννία που την κοιτά με τρυφερότητα, ούτε ένα (1) γονατιστό μικρό κορίτσι στα πόδια της, το οποίο μάταια της απλώνει το χέρι. Η εικονογραφία δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας: νεκρή είναι η καθήμενη γυναίκα, η οποία προφανώς εικονίζεται μαζί με τις δύο (2) κόρες της. Η επιγραφή ανατρέπει όμως πλήρως όλα τα δεδομένα: « Ἐνθάδε κεῖται Μυννία μητρί ποθεινή ». Νεκρή είναι εν τέλει η νεαρή Μυννία που *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της [1136].

Την παρέκκλιση αυτή της εικονογραφίας από την πραγματικότητα που φανερώνουν οι επιγραφικές μαρτυρίες μπορούμε πιστεύω να την αποδώσουμε στο γεγονός ότι τα επιτύμβια ανάγλυφα αγοράζονταν συνήθως έτοιμα (ή σχεδόν έτοιμα), και δεν κατασκευάζονταν κατόπιν παραγγελίας από τους συγγενείς του νεκρού. Προφανώς οι πενθούντες οικείοι αγόραζαν το ανάγλυφο της αρεσκείας τους, χωρίς να

[1129] *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 18.279 (Dindorf). Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 12.1-3 (Seminar Classics 609). Κορνούτου *Ἐπιδρομή τῶν κατά τήν ἑλληνικήν θεολογίαν παρεδεδομένων* 44.5-9 (Lang). Cole 2004, 210. Pirenne – Delforge 2007, 315.

[1130] Oakley και Sinos 1993, 10. Demand 1994, 17. Reeder 1995, 128. Clark 1998, 14. Calame 1999, 126. Beaumont 2000, 48. Larson 2001, 100. Cole 2004, 210. Sutton 2004, 338. Stears 2008, 145.

[1131] King 1983, 112, 122. Oakley και Sinos 1993, 10. Reeder 1995, 128. Δαράκη 1997, 151. Clark 1998, 14. Larson 2001, 100. Sutton 2004, 338. Bodiou και Brulé 2005, 7.

[1132] Brulé 2003, 52.

[1133] Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 2.226.33-35 (Stallbaum): « Τέλος δέ γάμου ἢ ὁ γάμος περιφραστικῶς ἢ ἡ τεκνοποιΐα ... ». Redfield 1982, 193. Για το *τέλος* του γάμου, βλ. σελ. 338, σημ. 2342.

[1134] Johnston 1999α, 69. Η απόκτηση γνησίων και νομίμων απογόνων ήταν άλλωστε ο σκοπός του γάμου στην αρχαία Αθήνα. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 201.

[1135] Σε κάποιες περιπτώσεις ίσως πρόκειται για χήρες ή διαζευγμένες γυναίκες, οι οποίες είχαν επιστρέψει στην πατρική οικία μετά τον θάνατο του συζύγου τους, ή τον χωρισμό τους από αυτόν. Για τις Αθηναίες χήρες, βλ. Mc Dowell 1986, 140-141. Για το διαζύγιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, βλ. Isager 1981-1982, 87. Mc Dowell 1986, 139-141. Cohn - Haft 1995. Reinsberg 1999, 56. Χαρακτηριστικό παράδειγμα νυμφευμένης γυναίκας που χρησιμοποιεί το πατρώνυμο και όχι το όνομα του συζύγου της αποτελεί η μητέρα του Φιλίππου Β΄, η οποία αυτοχαρακτηρίζεται ως Ευρυδίκα Σίρρα: Palagia 2010.

[1136] Και στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή η επιγραφή και όχι η εικονογραφία καθορίζει την τελική ερμηνεία του επιτυμβίου αναγλύφου.

δίνουν πάντα σημασία στα καθιερωμένα εικονογραφικά μοτίβα της κλασικής ταφικής τέχνης, και εξειδίκευαν την κατάσταση που ήθελαν να παρουσιάσουν με την επιγραφή. Μία ακόμη εξήγηση για κάποιες από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η εικονογραφία δεν εναρμονίζεται με τις επιγραφικές μαρτυρίες είναι βεβαίως και η επαναχρησιμοποίηση των επιτυμβίων αναγλύφων [1137].

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι τα επιγράμματα που επαινούν την σωφροσύνη [1138] και εργατικότητα των γυναικών, ή περιλαμβάνουν φράσεις όπως « γυνή χρηστή », είναι πιθανότερο να παραπέμπουν σε νυμφευμένες γυναίκες [1139], σύμφωνα πάντα με το πρότυπο της ενάρετης συζύγου και καλής οικοκυράς.

Β) Τα επιτύμβια ανάγλυφα και η εικονογραφία τους

Το σύνολο των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που έχει συγκεντρώσει ο Clairmont ανέρχεται στις 2.682. Ένα μικρό μόνον ποσοστό από αυτά αφορά στις ταφές των *ἀώρων* νεκρών παρθένων (Γράφημα 1) [1140]. Πιο συγκεκριμένα, οι κατάλογοι της παρούσης μελέτης περιλαμβάνουν εκατό (100) βέβαιες περιπτώσεις, και εβδομήντα πέντε (75) αμφίβολες, εκ των οποίων όμως οι ένδεκα (11) δεν περιλαμβάνονται στον Clairmont. Η συντριπτική πλειονότης των βέβαιων επιτυμβίων αναγλύφων αποτελείται από επιτύμβιες στήλες, ενώ τα μαρμάρινα αγγεία περιορίζονται σε τρείς (3) ληκύθους, και μία (1) μόνον λουτροφόρο - υδρία. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων, ο κατάλογος των οποίων περιλαμβάνει πενήντα επτά (57) επιτύμβιες στήλες, δεκαέξι (16) μαρμάρινες ληκύθους, μία (1) υδρία, και μία (1) λουτροφόρο - αμφορέα. Υπάρχει δηλαδή μία εμφανής προτίμηση στην χρήση επιτυμβίων στηλών για την σήμανση των τάφων ατθίδων παρθένων, ενώ αντιθέτως η χρήση των μαρμάρινων αγγείων είναι ιδιαίτερα περιορισμένη [1141].

Και οι δύο (2) κατάλογοι περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος (Πίνακας Α). Μόνον δεκαέξι (16) από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα που εξετάζουμε χρονολογούνται στον ύστερο 5^{ο} π.Χ. αιώνα. [1142]. Εξ αυτών προκύπτει το συμπέρασμα ότι η ανέγερσις

[1137] Για την επαναχρησιμοποίηση και εκ νέου επεξεργασία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. σελ. 265-268.

[1138] Όπως θα δούμε, εξαίρεση αποτελούν τα επιγράμματα των επιτυμβίων στηλών **Ε 29** (πίν. 27) και **Ε 53** (πίν. 49), στα οποία επαινείται η σωφροσύνη των νεκρών παρθένων.

[1139] Hoffmann 1988, 79-80.

[1140] Μόνον εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα αφορούν σε περιπτώσεις αγάμων κορών - περίπου δηλαδή το ένα δέκατο πέμπτο (1/15) ή 6,5 % του συνολικού αριθμού των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνονται στο *Classical Attic Tombstones*. Το ποσοστό αυτό γίνεται ακόμη μικρότερο αν δεν υπολογίσουμε τις αμφίβολες περιπτώσεις των καταλόγων μας, ο αριθμός των οποίων ανέρχεται στις εβδομήντα πέντε (75). Στην περίπτωση αυτή, τα εκατό (100) βέβαια ανάγλυφα μας αποτελούν περίπου το ένα εικοστό έβδομο (1/27) του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων, δηλαδή μόλις το 3,7 % αυτών.

[1141] Πιο συγκεκριμένα, ο αριθμός των επιτυμβίων στηλών που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας ανέρχεται σε εκατόν πενήντα τρείς (153), περίπου δηλαδή στο 87,5 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, ενώ τα μαρμάρινα αγγεία είναι μόλις είκοσι δύο (22) - τα δεκαοκτώ (18) εκ των οποίων είναι μάλιστα αμφίβολα. Πρόκειται ως επί το πλείστον για επιτύμβιες ληκύθους, αφού ο αριθμός των μαρμάρινων λουτροφόρων μας είναι πολύ μικρός: μόνον μία (1) λουτροφόρος - υδρία, και μία (1) αμφίβολη λουτροφόρος – αμφορέας. Ο κατάλογος των μαρμάρινων αγγείων που εξετάζουμε περιλαμβάνει επίσης μία (1) αμφίβολη μαρμάρινη υδρία.

[1142] Μόλις δηλαδή το 9 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε είναι έργα του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Τα έξι (6) από αυτά χρονολογούνται στο 430-420 π.Χ. (**Ε 1**, **Ε 4** - πίν. 4, **Ε 30** - πίν. 28, **Ε 53** - πίν. 49, **Ε 81** - πίν. 76, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98), και τα υπόλοιπα δέκα (10) στο 420-400

μαρμάρινων επιτυμβίων αναγλύφων προς τιμήν *ἀώρων* νεκρών παρθένων στην Αττική των κλασικών χρόνων ήταν περισσότερο συνηθισμένη κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, ιδίως δε κατά την χρονική περίοδο 375-340 π.Χ. [1143].

Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν εξήντα τέσσερεις (64) μονοπρόσωπες παραστάσεις, εξήντα μία (61) διμελείς, τριάντα δύο (32) πολυπρόσωπες, και δεκαοκτώ (18) αποσπασματικές. Είναι εμφανές ότι οι παραστάσεις με μία (1) ή δύο (2) μορφές είναι εξίσου δημοφιλείς, και μάλιστα υπερτερούν των πολυπροσώπων συνθέσεων. Παραστάσεις με περισσότερες από τέσσερεις (4) μορφές είναι εξαιρετικά σπάνιες, και η πλειονότης των πολυπροσώπων συνθέσεων περιορίζεται κυρίως στην απεικόνιση τριών (3) μορφών [1144]. Στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών υπερτερούν οι μονοπρόσωπες παραστάσεις, αλλά οι διμελείς συνθέσεις είναι επίσης αρκετά συνηθισμένες [1145]. Τα μαρμάρινα αγγεία δεν φέρουν μονοπρόσωπες

π.Χ. (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε 27** - πίν. 25, **Ε 28** - πίν. 26, **Ε 75** - πίν. 70, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Ε ΙΙ 12** - πίν. 105, **Ε ΙΙ 29** - πίν. 123, **Ε ΙΙ 35** - πίν. 128, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151). Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι μόνον ένα (1) από τα δεκαέξι (16) αυτά ανάγλυφα είναι μαρμάρινο αγγείο. Πρόκειται για μία (1) επιτύμβια λήκυθο του 420-400 π.Χ. (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151), η οποία όμως αποτελεί αμφίβολη περίπτωση επιτυμβίου αναγλύφου αγάμου κόρης. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα νυμφευμένων γυναικών που χρονολογούνται στον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο 430-400 π.Χ., είναι πολύ περισσότερα από εκείνα των νεκρών παρθένων κατά την ίδια χρονική περίοδο. Στο *Classical Attic Tombstones* περιλαμβάνονται πενήντα τρία (53) επιτύμβια ανάγλυφα του 5ου π.Χ. αιώνος, τα οποία σήμαιναν τους τάφους νυμφευμένων γυναικών.

1143 Ο αριθμός των επιτυμβίων αναγλύφων που χρονολογούνται στην συγκεκριμένη χρονική περίοδο είναι σχεδόν διπλάσιος από εκείνων του λοιπού 4ου π.Χ. αιώνος. 400-375 π.Χ.: σαράντα ένα (41) ανάγλυφα (**Ε 2, Ε 6, Ε 7, Ε 9, Ε 10, Ε 11, Ε 17, Ε 18, Ε 24, Ε 25, Ε 29, Ε 31, Ε 41, Ε 48, Ε 49, Ε 55, Ε 56, Ε 62, Ε 76, Ε 77β, Ε 83, Ε 85, Ε 86, Ε 88, Ε 89, Ε ΙΙ 1β, Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 2, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 7, Ε ΙΙ 8, Ε ΙΙ 9, Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β, Ε ΙΙ 30, Ε ΙΙ 36, Ε ΙΙ 37, Ε ΙΙ 38, Λ 1, Λ ΙΙ 11, ΛΟα 1**). 375-340 π.Χ.: εβδομήντα πέντε (75) ανάγλυφα (**Ε 8, Ε 12, Ε 13, Ε 14, Ε 19, Ε 20, Ε 21, Ε 22, Ε 23, Ε 26, Ε 32, Ε 33, Ε 34, Ε 35, Ε 38, Ε 39, Ε 42, Ε 43, Ε 44, Ε 57, Ε 58, Ε 59, Ε 63, Ε 64, Ε 67, Ε 69, Ε 70, Ε 72, Ε 73, Ε 74, Ε 77, Ε 78, Ε 84, Ε 87, Ε 90, Ε 91, Ε ΙΙ 3, Ε ΙΙ 4, Ε ΙΙ 10, Ε ΙΙ 11, Ε ΙΙ 13, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 14β, Ε ΙΙ 20, Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 21, Ε ΙΙ 22, Ε ΙΙ 23, Ε ΙΙ 24, Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 26, Ε ΙΙ 31, Ε ΙΙ 32, Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 39, Ε ΙΙ 40, Ε ΙΙ 41, Ε ΙΙ 42, Ε ΙΙ 43, Ε ΙΙ 44, Ε ΙΙ 45, Ε ΙΙ 46, Λ 2, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3, Λ ΙΙ 4, Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 12, Λ ΙΙ 13, Λ ΙΙ 14, Λ ΙΙ 15, Λ ΙΙ 16, ΛΟυ 1, Υ ΙΙ 1**). 350-300 π.Χ.: σαράντα δύο (42) ανάγλυφα (**Ε 3, Ε 15, Ε 16, Ε 36, Ε 40, Ε 45, Ε 46, Ε 50, Ε 51, Ε 52, Ε 54, Ε 60, Ε 61, Ε 65, Ε 66, Ε 68, Ε 71, Ε 79, Ε 80, Ε 91β, Ε 91γ, Ε 92, Ε 93, Ε 94, Ε 95, Ε ΙΙ 15, Ε ΙΙ 16, Ε ΙΙ 17, Ε ΙΙ 19, Ε ΙΙ 27, Ε ΙΙ 28, Ε ΙΙ 34, Ε ΙΙ 47, Ε ΙΙ 48, Ε ΙΙ 49, Ε ΙΙ 50, Ε ΙΙ 51, Λ 3, Λ ΙΙ 2, Λ ΙΙ 6, Λ ΙΙ 8, Λ ΙΙ 9**). Γενικότερα κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, ο αριθμός των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων αυξάνεται εντυπωσιακά: Kurtz και Boardman 1994, 129. Stears 2000 β, 206-207.

1144 Από τα τριάντα δύο (32) πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα που συνθέτουν το υλικό μας, τα είκοσι δύο (22) φέρουν τριμελείς παραστάσεις (**Ε 62** - πίν. 58, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 64** - πίν. 60, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 66**, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 72** - πίν. 67, **Ε 73** - πίν. 68, **Ε 74** - πίν. 69, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 29** - πίν. 123, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **Ε ΙΙ 33**, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Λ ΙΙ 11** - πίν. 152, **ΛΟα 1** - πίν. 157), και τα οκτώ (8) τετραμελείς (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151, **Λ ΙΙ 12** - πίν. 153, **Λ ΙΙ 13** - πίν. 154, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), ενώ υπάρχουν μόνον δύο (2) ανάγλυφα που απεικονίζουν περισσότερες από τέσσερεις (4) μορφές. Πρόκειται για την αμφίβολη επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), και την επίσης αμφίβολη μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), στις οποίες εικονίζονται πέντε (5), και επτά (7) μορφές, αντιστοίχως.

1145 Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν εξήντα τέσσερεις (64) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες (**Ε 1 - Ε 46**: πίν. 1-43, **Ε 75 - Ε 77**: πίν. 70-72, **Ε 79** - πίν. 74, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε ΙΙ 1 - Ε ΙΙ 11**: πίν. 92-104), σαράντα οκτώ (48) διμελείς (**Ε 48 - Ε 61**: πίν. 44-57, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 78**, **Ε 81 - Ε 92**: πίν. 76-87, **Ε ΙΙ 12 - Ε ΙΙ 28**: πίν. 105-122), και μόνον είκοσι τρείς (23) πολυπρόσωπες (**Ε 62 - Ε 74**: πίν. 58-69, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε 93 - Ε 95**: πίν. 88-91, **Ε ΙΙ 29 - Ε ΙΙ 34**: πίν. 123-127), από τις οποίες οι είκοσι (20) κοσμούνται με τριμελείς παραστάσεις (**Ε 62 - Ε 66**: πίν. 58-61, **Ε 69 - Ε 74**: πίν. 64-69, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε 93 - Ε 95**: πίν. 88-91, **Ε ΙΙ 29** - πίν. 123, **Ε ΙΙ 31 - Ε ΙΙ 34**: πίν. 125-127), οι δύο (2) με

παραστάσεις, ενώ κοσμούνται συχνότερα με διμελείς συνθέσεις [1146]. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι οι πολυπρόσωπες παραστάσεις των μαρμάρινων επιτυμβίων ληκύθων περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον τέσσερεις (4) μορφές [1147].

Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, οι μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες ατθίδων παρθένων είναι περισσότερο δημοφιλείς από τις αντίστοιχες διμελείς, ενώ οι πολυπρόσωπες συνθέσεις είναι ελάχιστες [1148]. Η πλειονότης όμως των μονοπροσώπων επιτυμβίων στηλών που εξετάζουμε χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος [1149]. Οι διμελείς παραστάσεις είναι αρκετά συνηθισμένες καθ' όλη την διάρκεια του 4ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε κατά την χρονική περίοδο 375-350 π.Χ., όπου γίνονται εξίσου δημοφιλείς με τις μονοπρόσωπες συνθέσεις [1150]. Κατά το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, η χρήση μονοπροσώπων επιτυμβίων στηλών για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων μειώνεται αισθητά, και

τετραμελείς (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63) και η μία (1) με παράσταση πέντε (5) μορφών (**Ε ΙΙ 30** - πίν. 124).

[1146] Έχουμε δώδεκα (12) μαρμάρινες ληκύθους με διμελείς παραστάσεις (**Λ 1 - Λ 3**: πίν. 144-145, **Λ ΙΙ 1 - Λ ΙΙ 9**: πίν. 146-150), και μόνον επτά (7) με πολυπρόσωπες (**Λ ΙΙ 10 - Λ ΙΙ 16**: πίν. 151-156). Η επιτύμβια μαρμάρινη υδρία του καταλόγου μας κοσμείται με διμελή παράσταση, ενώ οι μαρμάρινες λουτροφόροι με πολυπρόσωπες συνθέσεις, η μεν λουτροφόρος - αμφορέας τριών (3) μορφών, η δε λουτροφόρος - υδρία τεσσάρων (4).

[1147] Από τις επτά (7) πολυπρόσωπες ληκύθους μας, οι πέντε (5) φέρουν τετραμελείς παραστάσεις: **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 12 - Λ ΙΙ 15** (πίν. 153-155β). Οι άλλες δύο (2) κοσμούνται με παραστάσεις τριών (3) (**Λ ΙΙ 11** - πίν. 152), και επτά (7) μορφών (**Λ ΙΙ 16** - πίν. 156).

[1148] Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν συνολικά εννέα (9) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες του 5ου π.Χ. αιώνος (**Ε 1** - πίν. 1, **Ε 4** - πίν. 4, **Ε 5** - πίν. 5, **Ε 27** - πίν. 25, **Ε 28** - πίν. 26, **Ε 30** - πίν. 28, **Ε 75** - πίν. 70, **Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98). Οι τέσσερεις (4) από αυτές χρονολογούνται στην χρονική περίοδο 430-420 π.Χ. (**Ε 1** - πίν. 1, **Ε 4** - πίν. 4, **Ε 30** - πίν. 28, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98) και οι υπόλοιπες στην χρονική περίοδο 420-400 π.Χ. Οι διμελείς παραστάσεις του 5ου π.Χ. αιώνος είναι μόνον τέσσερεις (4): δύο (2) επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο 430-420 π.Χ. (**Ε 53** - πίν. 49, **Ε 81** - πίν. 76), και άλλες δύο (2) του 420-400 π.Χ. (**Ε 82** - πίν. 77, **Ε ΙΙ 12** - πίν. 105). Υπάρχουν τέλος δύο (2) πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο 420-400 π.Χ.: μία (1) επιτύμβια στήλη με παράσταση τριών (3) μορφών (**Ε ΙΙ 29** - πίν. 123), και μία (1) μαρμάρινη λήκυθος με παράσταση τεσσάρων (4) μορφών (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151).

[1149] Ο κατάλογος μας περιλαμβάνει είκοσι μία (21) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες του 400-375 π.Χ. (**Ε 2** - πίν. 2, **Ε 6** - πίν. 6, **Ε 7** - πίν. 7, **Ε 9** - πίν. 9, **Ε 10** - πίν. 10, **Ε 11** - πίν. 11, **Ε 17** - πίν. 16, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 24** - πίν. 22, **Ε 25** - πίν. 23, **Ε 29** - πίν. 27, **Ε 31** - πίν. 29, **Ε 41** - πίν. 38, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε ΙΙ 1β** - πίν. 93, **Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 2** - πίν. 94, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 7** - πίν. 100, **Ε ΙΙ 8** - πίν. 101, **Ε ΙΙ 9** - πίν. 102), είκοσι τέσσερεις (24) μονοπρόσωπες στήλες του 375-350 π.Χ. (**Ε 8** - πίν. 8, **Ε 12** - πίν. 12, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 14** - πίν. 13β, **Ε 19** - πίν. 18, **Ε 20** - πίν. 19, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 22** - πίν. 20, **Ε 23** - πίν. 21, **Ε 26** - πίν. 24, **Ε 32** - πίν. 30, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 34** - πίν. 32, **Ε 35** - πίν. 33, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 42** - πίν. 39, **Ε 43** - πίν. 40, **Ε 44** - πίν. 41, **Ε 77** - πίν. 72, **Ε ΙΙ 3** - πίν. 96, **Ε ΙΙ 4** - πίν. 97, **Ε ΙΙ 10** - πίν. 103, **Ε ΙΙ 11** - πίν. 104), και εννέα (9) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο 350-300 π.Χ. (**Ε 3** - πίν. 3, **Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15, **Ε 36** - πίν. 34, **Ε 40** - πίν. 37, **Ε 45** - πίν. 42, **Ε 46** - πίν. 43, **Ε 79** - πίν. 74, **Ε 80** - πίν. 75).

[1150] Από τις πενήντα επτά (57) διμελείς παραστάσεις του 4ου π.Χ. αιώνος που περιλαμβάνονται στο υλικό το οποίο μελετούμε, οι δεκατρείς (13) χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του αιώνος (**Ε 48** - πίν. 44, **Ε 49** - πίν. 45, **Ε 55** - πίν. 51, **Ε 56** - πίν. 52, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 85** - πίν. 80, **Ε 86** - πίν. 81, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε 89** - πίν. 84, **Ε ΙΙ 18**, **Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Λ 1** - πίν. 144), είκοσι έξι (26) χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο αυτού (**Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 59** - πίν. 55, **Ε 78**, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε 91** - πίν. 86, **Ε ΙΙ 13** - πίν. 106, **Ε ΙΙ 14** - πίν. 106β, **Ε ΙΙ 14β** - πίν. 107, **Ε ΙΙ 20** - πίν. 112, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113, **Ε ΙΙ 21** - πίν. 114, **Ε ΙΙ 22** - πίν. 115-116, **Ε ΙΙ 23** - πίν. 117, **Ε ΙΙ 24** - πίν. 118, **Ε ΙΙ 25** - πίν. 119, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ ΙΙ 1**, **Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5**, **Λ ΙΙ 7**, **Υ ΙΙ 1** - πίν. 159), και οι υπόλοιπες δεκαοκτώ (18) χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος (**Ε 50** - πίν. 46, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 54** - πίν. 50, **Ε 60** - πίν. 56, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 92** - πίν. 87, **Ε ΙΙ 15** - πίν. 108, **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109, **Ε ΙΙ 17** - πίν. 110, **Ε ΙΙ 19** - πίν. 111, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121, **Ε ΙΙ 28** - πίν. 122, **Λ 3**, **Λ ΙΙ 2** - πίν. 146, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **Λ ΙΙ 8** - πίν. 149, **Λ ΙΙ 9** - πίν. 150).

εκδηλώνεται εμφανής προτίμηση στις διμελείς παραστάσεις. Η πλειονότης των πολυπροσώπων επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας χρονολογείται στην χρονική περίοδο 375-300 π.Χ., και ιδιαίτερα στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, όπου οι πολυπρόσωπες συνθέσεις - κυρίως με τρείς (3) μορφές - γίνονται περισσότερο δημοφιλείς [1151].

Στις μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες μας, οι πλέον δημοφιλείς εικονογραφικοί τύποι είναι τρείς (3) (Πίνακας Β). Πρώτον, η απεικόνιση ιστάμενης παρθένου, η οποία συνήθως κρατά την άκρη του ιματίου της με το ένα (1), ενίοτε δε και με τα δύο (2) της κατεβασμένα χέρια, ή κρατά κάποιο αντικείμενο, ή (σπανιότερα) « *ανακαλύπτεται* ». Δεύτερον, η κόρη που εικονίζεται κρατώντας πτηνό, ενώ συχνά συνοδεύεται και από σκύλο μικρού μεγέθους, ο οποίος προσπαθεί να πιάσει το πτηνό. Τρίτον, η νεκρή που παριστάνεται κρατώντας *πλαγγόνα*, και σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύεται από μεγαλόσωμο πτηνό (ερωδιό ή χήνα). Ο πρώτος τύπος εμφανίζεται κυρίως τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, και είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά το πρώτο ήμισυ αυτού. Ο δεύτερος τύπος απαντάται σε επιτύμβια ανάγλυφα τόσο του 5^{ου}, όσο και του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Οι περισσότερες όμως από τις επιτύμβιες στήλες στις οποίες εμφανίζεται χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Ο τρίτος εικονογραφικός τύπος περιορίζεται σε επιτύμβια ανάγλυφα του πρώτου μισού του 4^{ου} π.Χ. αιώνος.

Στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων που μελετούμε κυριαρχούν οι σκηνές στις οποίες η νεκρή *δεξιώνεται* μία (1) ιστάμενη ή καθήμενη μορφή (Πίνακας Β). Η συντριπτική πλειονότης των παραστάσεων αυτών χρονολογείται στον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, και ως επί το πλείστον στην χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. Η *δεξίωσις* γίνεται μάλιστα ιδιαίτερα δημοφιλής κατά το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, τόσο στις διμελείς, όσο και στις πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων. Αρκετά συχνές είναι επίσης οι διμελείς παραστάσεις επιτυμβίων στηλών στις οποίες η νεκρή κόρη συνοδεύεται από την θεραπαινίδα της, η οποία συνήθως κρατά πυξίδα (Πίνακας Β). Όλες οι συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες χρονολογούνται στον 4^{ο} π.Χ. αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος η απεικόνιση ανάγλυφων Σειρήνων θρηνωδών στις επιστέψεις δεκαέξι (16) επιτυμβίων στηλών (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 13** - πίν.

[1151] Στους καταλόγους μας περιλαμβάνονται μόνον δύο (2) πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα του 420-400 π.Χ.: μία (1) επιτύμβια στήλη με παράσταση τριών (3) μορφών (**Ε ΙΙ 29** - πίν. 123), και μία (1) μαρμάρινη λήκυθος, στην οποία εικονίζονται τέσσερεις (4) μορφές (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151). Τέσσερα (4) από τα πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα μας χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Πρόκειται για δύο (2) επιτύμβιες στήλες (**Ε 62** - πίν. 58, **Ε ΙΙ 30** - πίν. 124), μία (1) μαρμάρινη λήκυθο (**Λ ΙΙ 11** - πίν. 152), και την λουτροφόρο - αμφορέα. Όλες φέρουν παραστάσεις με τρείς (3) μορφές, εκτός από την **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), στην οποία εικονίζονται πέντε (5) μορφές. Κατά το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, ο αριθμός των επιτυμβίων αναγλύφων που φέρουν πολυπρόσωπες συνθέσεις αυξάνεται: έχουμε δέκα (10) επιτύμβιες στήλες στις οποίες απεικονίζονται τρείς (3) μορφές (**Ε 63** - πίν. 59, **Ε 64** - πίν. 60, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 72** - πίν. 67, **Ε 73** - πίν. 68, **Ε 74** - πίν. 69, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **Ε ΙΙ 33**) και μία (1) ακόμη με τέσσερεις (4) μορφές (**Ε 67** - πίν. 62), τέσσερεις (4) μαρμάρινες ληκύθους με παραστάσεις τεσσάρων (4) μορφών (**Λ ΙΙ 12** - πίν. 153, **Λ ΙΙ 13** - πίν. 154, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β), την μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), στην οποία εικονίζονται επτά (7) μορφές, και την λουτροφόρο - υδρία **ΛΟυ 1** (πίν. 158) με τέσσερεις (4) μορφές - σύνολο δεκαεπτά (17) επιτύμβια ανάγλυφα. Τέλος, υπάρχουν εννέα (9) πολυπρόσωπες επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Στις οκτώ (8) από αυτές απεικονίζονται τρείς (3) μορφές (**Ε 65** - πίν. 61, **Ε 66**, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127), ενώ μία (1) μόνον φέρει παράσταση τεσσάρων (4) μορφών (**Ε 68** - πίν. 63).

13, **Ε 23** - πίν. 21, **Ε 32** - πίν. 30, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 36** - πίν. 34, **Ε 44** - πίν. 41, **Ε 55** - πίν. 51, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109, **Ε ΙΙ 24** - πίν. 118, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **Ε ΙΙ 39** - πίν. 131) [1152]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 375-350 π.Χ. [1153]. Παριστάνονται όλες κατενώπιον, εκτός από εκείνες των **Ε 55** (πίν. 51) και **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), οι οποίες είναι ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά, και δεξιά, αντιστοίχως. Οι Σειρήνες των εν λόγω επιτυμβίων αναγλύφων απεικονίζονται με το ένα (1) χέρι στην κεφαλή και το άλλο στο στήθος, εις ένδειξιν θρήνου και *ὀδυρμοῦ* [1154]. Οι οκτώ (8) από αυτές έχουν το δεξί τους χέρι στην κεφαλή και το αριστερό στο στήθος (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 32** - πίν. 30, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε ΙΙ 24** - πίν. 118, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126), ενώ άλλες επτά (7) ακριβώς αντίστροφα (**Ε 13** - πίν. 13, **Ε 23** - πίν. 21, **Ε 36** - πίν. 34, **Ε 55** - πίν. 51, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109, **Ε ΙΙ 39** - πίν. 131). Οκτώ (8) από τις

[1152] Οι Σειρήνες συνδέονται με τον θρήνο για τους νεκρούς: Εὐριπίδου *Ἑλένη* 167-178 (Diggle). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 17.115.4.6-5.1 (Fischer). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.515 (Beckby). Εκτός από τις ανάγλυφες Σειρήνες που εικονίζονται σε επιστέψεις αττικών επιτυμβίων στηλών, έχουν επίσης βρεθεί επιτύμβια αγάλματα των συγκεκριμένων μυθικών όντων: π.χ. Αθήνα 774 (Clairmont 1993, αρ. 2. Καλτσάς 2002, αρ. 358). Αθήνα 775 (Καλτσάς 2002, αρ. 407). Αθήνα 2583 (Καλτσάς 2002, αρ. 387). Κεραμεικός Ρ 761 (Ensoli 1987, 291-309, πίν. 16). Βοστώνη 03.757, (Comstock και Vermeule 1976, 49, αρ. 71). Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 385, αρ. 445, εικ. 445, αρ. ευρ. Λ 5773. Βλ. επίσης, *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.491.3-4 (Beckby). Collignon 1911, 216-225. Kurtz και Boardman 1994, 126-127, 225-226. Vedder 1985α, 65-73, εικ. 46 και 49. Hofstetter 1990, 152, Α 213, εικ. 34. Στις αττικές επιτύμβιες στήλες, οι Σειρήνες εμφανίζονται κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα: Cook 1969, 67, εικ. 40-45. Kurtz και Boardman 1994, 126. Υπάρχουν δύο (2) τύποι ταφικών Σειρήνων: οι *θρηνωδοί*, οι οποίες τραβούν τα μαλλιά τους και χτυπούν τα στήθη τους ακριβώς όπως οι γυναίκες που θρηνούν και *ὀδύρονται*, και οι μουσικοί, οι οποίες εικονίζονται με *αυλό* ή « *λύρα* »: Kurtz και Boardman 1994, 126-127, 227. Για Σειρήνες θρηνωδούς, βλ. ενδεικτικά: Αθήνα 2583 (Καλτσάς 2002, αρ. 387). Κεραμεικός Ρ 761 (Ensoli 1987, 291-309, πίν. 16). Βοστώνη 03.757, (Comstock και Vermeule 1976, 49, αρ. 71). Για Σειρήνες μουσικούς, βλ. ενδεικτικά: Αθήνα 774 (Clairmont 1993, αρ. 2, Καλτσάς 2002, αρ. 358). Αθήνα 775 (Καλτσάς 2002, αρ. 407). Πειραιάς 228 (Σταϊνχάουερ 2001, εικ. 453). Για την σχέση των Σειρήνων με την μουσική και το τραγούδι, βλ. *Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 12.39-54, 12.158-200 (Stallbaum). Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 745d.8-f.8 (Hubert). Stackelberg 1837, 10-11. Buschor 1944, 61-68. Cook 1969, 67, και σημ. 20. Pollard 1977, 188-189. Vermeule 1979, 201, 205-206. Κακριδής 1986, II, 267-268. Harrison 1991, 204. Για την σχέση των Σειρήνων με τον θάνατο, τον Άδη, και τους νεκρούς, βλ. Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 861 (Radt). Nilsson 1961, I, 182-183. Dietrich 1967, 342. Pollard 1977, 189-191. Vermeule 1979, 205. Kurtz και Boardman 1994, 227. Κακριδής 1986, II, 267-269. Harrison 1991, 201, 203-204. Για τις Σειρήνες στον μύθο, την λογοτεχνία, και την τέχνη της αρχαίας Ελλάδος, βλ. Roscher 1884-1937, IV, Seirenen, 609. Pollard 1977, 188-191. Vermeule 1979, 201-206. Hofstetter 1990. Harrison 1991, 197-207. Για τις Σειρήνες στην αρχαία ελληνική πλαστική, βλ. Hofstetter 1990, 64-68, 139-185, 196-200, 207-209, 212-214, 218, 235-265, 279-296. Rolley 1994, 41. Για τις Σειρήνες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, βλ. Picard 1963, 1391. Ferrari και Ridgway 1979, 160. Woysch 1982, 91-99. Hofstetter 1990, 151-185. Harrison 1991, 203-204. Clairmont 1993, αρ. 1.355. Kurtz και Boardman 1994, 126-127. Σταϊνχάουερ 2001, 278-279. Για τις διάφορες απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την σημασία των ταφικών Σειρήνων, βλ. Cook 1969, 67. Gardner 1896, 128. Pollard 1977, 189-190. Vermeule 1979, 205-206. Κακριδής 1986, II, 269. Σταϊνχάουερ 2001, 278-279. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 385. Η επικρατέστερη ερμηνεία θέλει τις ταφικές Σειρήνες να θρηνούν λυπητερά για τους νεκρούς, συμμεριζόμενες την θλίψη των πενθούντων οικείων τους: Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 745d.8-f.8 (Hubert). Cook 1969, 67, και σημ. 19. Vermeule 1979, 205-206. Gardner 1896, 128. Kurtz και Boardman 1994, 126. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 385. Θα πρέπει τέλος να υπογραμμιστεί ότι οι Σειρήνες εμφανίζονται σε επιτύμβιες στήλες του 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως του 375-300 π.Χ. Η πλειονότης των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων χρονολογείται μάλιστα στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος.

[1153] Όλες οι εν λόγω επιτύμβιες στήλες χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, εκτός από τις: **Ε 9** - πίν. 9, και **Ε 55** - πίν. 51 (400-375 π.Χ.), **Ε 36** - πίν. 34, **Ε 61** - πίν. 57, και **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109 (350-300 π.Χ.).

[1154] Η Σειρήνα της στήλης **Ε 44** (πίν. 41) είναι αποσπασματική. Πιθανότατα όμως απεικονιζόταν και αυτή κατά τον ίδιο τρόπο, ως θρηνωδός.

δεκαέξι (16) Σειρήνες των επιτυμβίων στηλών μας πλαισιώνονται μάλιστα από άλλες μορφές, πτηνά, ή αντικείμενα. Συγκεκριμένα, τις **Ε 33** (πίν. 31), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109) και **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131) πλαισιώνουν δύο (2) γονατιστές γυναίκες θρηνωδοί με το ένα (1) χέρι στην κεφαλή και το άλλο στο στήθος τους, ακριβώς όπως και οι Σειρήνες. Η **Ε 23** (πίν. 21) πλαισιώνεται από δύο (2) Σφίγγες [1155], ενώ η **Ε 57** (πίν. 53) από μία (1) λουτροφόρο - υδρία εκ δεξιών [1156], και μία (1) Σφίγγα εξ αριστερών. Τέλος, τις **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 61** (πίν. 57), και **Ε 67** (πίν. 62) πλαισιώνει ζεύγος περιστεριών [1157]. Οι Σειρήνες όμως δεν εμφανίζονται αποκλειστικά στις επιτύμβιες στήλες *ἀώρων* νεκρών παρθένων, αλλά εικονίζονται σε επιτύμβια ανάγλυφα ανδρών και γυναικών, παιδιών και ενηλίκων, χωρίς καμία διάκριση [1158].

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΑ ΑΤΤΙΚΑ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Γ) Η άγαμος κόρη

1. Ηλικία / Μέγεθος / Κλίμακα

Αν και η αρχαία ελληνική τέχνη του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, στον οποίο χρονολογούνται τα περισσότερα από τα επιτύμβια ανάγλυφα που εξετάζουμε, αποδίδει πιο πιστά την ανθρώπινη ηλικία [1159], δεν είναι πάντοτε εύκολο να

[1155] Για τις Σφίγγες, βλ. Roscher 1884-1937, IV, Sphinx, 1338. Vermeule 1979, 171-173. Harrison 1991, 207-212. Hoffmann 1997, 77-82. Cohen 2000, 103-106. Oakley 2004α, 105, 146. Για τις Σφίγγες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, βλ. Richter 1961, 6, 15, αρ. 1-4, εικ. 1-20, αρ. 11-19, εικ. 34-65, αρ. 37, εικ. 96-106, αρ. 38-40, εικ. 110-122. Vermeule 1979, 171. Woysch 1982, 84. Harrison 1991, 211-212. Clairmont 1993, αρ. 0.710, 1.214, 1.825, 2.154, 2.348d, 2.398, 3.418, 3.822, 3.905. Kurtz και Boardman 1994, 81-83, 126, 225-227. Sourvinou - Inwood 1996, 143, 268, 270-273, 275, 278, 409. Cohen 2000, 103. Oakley 2004α, 105, 146.

[1156] Για την σημασία της συγκεκριμένης λουτροφόρου - υδρίας, βλ. σελ. 208-210.

[1157] Τα περιστέρια είναι σύμβολα της θεάς Αφροδίτης: *Σχόλια εἰς τόν Προμηθέα Δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου (scholia vetera)* 857b.1-3 (Herington). Μαχαίρα 2008, 51-52, 96. Αναθηματικά αγαλμάτια περιστεριών έχουν ανακαλυφθεί στο ιερό της Αφροδίτης και του Έρωτος στην Ιερά Οδό: Μαχαίρα 2008, 51-52, αρ. 2-3 (ΕΑΜ 1592 - ΕΑΜ 1593), 74-77, αρ. 25-38, 90, αρ. 89-90. Στην νότια κλιτύ της Ακροπόλεως, όπου γνωρίζουμε ότι υπήρχαν δύο (2) ιερά της Αφροδίτης (Μπρουσκάρη 2002, 139), ανακαλύφθηκε αποθέτης μαρμάρινων αναθηματικών περιστεριών, πιθανότατα αφιερωμένων στην συγκεκριμένη θεά: Walker 1979, 248. Από τα εν λόγω ιερά πιστεύεται ότι προέρχονται και άλλα λίθινα αναθηματικά περιστέρια που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, κάποια εκ των οποίων ήταν μάλιστα τοποθετημένα σε λαξευμένες υποδοχές για αφιερώματα στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως: Μπρουσκάρη 2002, 139, αρ. 1955 ΝΑΜ 47, εικ. 141. Παρόμοια αναθηματικά περιστέρια έχουν επίσης βρεθεί στο ιερό της θεάς Αφροδίτης στο Δαφνί: Travlos 1971, 185, εικ. 233-234. Έχουν άμεση σχέση με την γονιμότητα, αλλά και χθόνια σημασία: Μαχαίρα 2008, 51-52, 96. Δεν είναι επομένως τυχαία η συχνή απεικόνιση τους σε επιτύμβια ανάγλυφα: Μαχαίρα 2008, 51-52. Εμφανίζονται κατά ζεύγη στις επιστέψεις αττικών επιτυμβίων στηλών του 375-300 π.Χ., πλαισιώνοντας Σειρήνα θρηνωδό: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.370, 1.473, 2.307a, 2.313b, 2.424b, 2.431, 2.848, 3.410b. Εξαίρεση αποτελεί μία (1) επιτύμβια στήλη του 350-300 π.Χ. με παράσταση ανάγλυφης λουτροφόρου - αμφορέως, στο στόμιο της οποίας εικονίζεται ζεύγος περιστεριών: Clairmont 1993 αρ. 2.417b. Τα περιστέρια εμφανίζονται συχνότερα σε επιτύμβιες στήλες γυναικών, τόσο αγάμων, όσο και νυμφευμένων, νεώτερης, αλλά και μεγαλύτερης ηλικίας.

[1158] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.776, 0.834, 0.841, 0.855a, 0.874a, 0.878, 0.913, 1.210a, 1.326, 1.328, 1.346, 1.356, 1.370, 1.382, 1.386, 1.393, 1.440, 1.473, 1.745, 1.797, 1.814, 1.825, 1.855, 1.862, 1.932, 2.208, 2.274, 2.307a, 2.313b, 2.322b, 2.335a, 2.335d, 2.368, 2.398, 2.424b, 2.429b, 2.431, 2.848, 3.320, 3.369b, 3.389b, 3.397, 3.405a, 3.410b, 3.423a, 3.441, 3.880, 3.905, 3.932, 4.417, 5.910.

[1159] Stears 1995, 118-119. Roccos 2000, 259.

προσδιορίσουμε με ακρίβεια την ηλικία των εικονιζόμενων μορφών [1160]. Επιπροσθέτως, όπως επισημαίνει η Stears, η ταφική τέχνη δεν απεικονίζει τις ηλικίες των γυναικών, αλλά την κοινωνική τους θέση, και πιο συγκεκριμένα αν επρόκειτο για άγαμες κόρες, ή παντρεμένες γυναίκες και μητέρες [1161]. Κάθε νεκρή άγαμη κόρη εικονίζεται ως παρθένος, ενώ κάθε νεαρή κοπέλα της ίδιας ακριβώς ηλικίας, η οποία είχε όμως προλάβει να νυμφευθεί πριν πεθάνει, απεικονίζεται ως ενήλικη γυναίκα, τουλάχιστον ως προς τα εικονογραφικά μοτίβα.

Μπορούμε πάντως με αρκετή ευκολία να προσδιορίσουμε τις νεώτερες σε ηλικία από τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε [1162]. Πρόκειται ασφαλώς για την μικρή Ευκολίνη του Κεραμεικού (**Ε 68** - πίν. 63) [1163], και τις κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε4** (πίν. 4), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 30** (πίν. 28), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε ΙΙ 6** (πίν. 99), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127). Στις διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις, η νεαρή ηλικία της παρθένου τονίζεται από το μέγεθος της, το οποίο είναι μικρότερο από εκείνο των άλλων μορφών [1164], εκτός αν πρόκειται για παιδιά [1165]. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η παρθένος κόρη διανύει το μεταβατικό στάδιο που θα την οδηγήσει στην ενηλικίωση. Βρίσκεται μεταξύ δύο (2) κόσμων, καθώς δεν είναι πλέον παιδί, αλλά ούτε ακόμη ενήλικη γυναίκα [1166]. Εικονίζεται έτσι μικρότερη σε μέγεθος από τις ενήλικες μορφές, αφού δεν έχει ενηλικιωθεί, αλλά μεγαλύτερη από τις παιδικές, εφόσον έχει εγκαταλείψει οριστικά την παιδική της ηλικία. Τέλος, οι μεγαλύτερες σε ηλικία κοπέλες εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 32** (πίν. 30), **Ε 35** (πίν. 33), **Ε 36** (πίν. 34), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Από αυτές, οι επτά (7) « *ανακαλύπτονται* » (**Ε 11** - πίν. 11, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 80** - πίν. 75, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟυ 1** - πίν. 158, **ΛΟα 1** - πίν. 157).

[1160] Beaumont 1994, 86-93.
[1161] Stears 1995, 122-123. Επίσης, Lissarague 1993, 168-169.
[1162] Για τα κριτήρια διάκρισης των νεωτέρων από τις μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένους, βλ. Roccos 2000, 260-261.
[1163] Sojc 2005, 113.
[1164] Αυτό είναι ιδιαιτέρως εμφανές στις επιτύμβιες στήλες **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127). Beaumont 2000, 41. Roccos 2000, 257, 260, 262.
[1165] Roccos 2000, 257, 260, 262. Στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, οι άγαμες κόρες εικονίζονται πάντα μεγαλύτερες σε μέγεθος από τις παιδικές μορφές: **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154).
[1166] Stears 1995, 118-121. Beaumont 2000, 45. Roccos 2000, 259.

2. Στάση

Στην συντριπτική τους πλειονότητα, οι ατθίδες παρθένοι που μελετούμε εικονίζονται ιστάμενες. Συγκεκριμένα, μόνον σε εννέα (9) από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) ανάγλυφα που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, περίπου δηλαδή στο 5 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε, εμφανίζονται καθήμενες γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας: **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159) [1167]. Τρία (3) όμως από τα ανάγλυφα αυτά είναι αμφίβολα, ενώ άλλα δύο (2) έχουν υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1168]. Όλα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, εκτός από την υδρία, η οποία είναι έργο του 375-350 π.Χ. Οι λιγοστές αυτές εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν τον κανόνα ότι οι νεκρές παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων παριστάνονται σχεδόν πάντα ιστάμενες.

Οι περισσότερες από τις άγαμες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε παριστάνονται κατενώπιον, ή κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες - ενίοτε σε στάση τριών τετάρτων (3/4) - προς τα αριστερά ή δεξιά [1169]. Η στάση αυτή

[1167] Όπως είδαμε (σελ. 140-141), η απεικόνιση μίας μορφής ως καθήμενης παραπέμπει συνήθως σε άτομο μεγαλύτερης ηλικίας, ενώ αποτελεί επίσης ένδειξη κοινωνικής θέσεως. Καθήμενες εικονίζονται ως επί το πλείστον οι γυναίκες που δεν είναι ιδιαίτερα νέες, ή είναι νυμφευμένες.

[1168] **Ε 92** (πίν. 87): Schmaltz και Salta 2003, 93, αρ. 65. **Ε 95** (πίν. 90-91): Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

[1169] Clairmont 1993, I, 230. Οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν τριάντα δύο (32) επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία η νεκρή κόρη παριστάνεται κατενώπιον (**Ε 12** - πίν. 12, **Ε 19** - πίν. 18, **Ε 40** - πίν. 37, **Ε 42** - πίν. 39, **Ε 43** - πίν. 40, **Ε 45** - πίν. 42, **Ε 46** - πίν. 43, **Ε 56** - πίν. 52, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 59** - πίν. 55, **Ε 60** - πίν. 56, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 66, Ε 75** - πίν. 70, **Ε 86** - πίν. 81, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε ΙΙ 6** - πίν. 99, **Ε ΙΙ 17** - πίν. 110, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Ε ΙΙ 37** - πίν. 129β, **Ε ΙΙ 43** - πίν. 135, **Ε ΙΙ 44** - πίν. 136, **Ε ΙΙ 45** - πίν. 137, **Ε ΙΙ 46** - πίν. 138, **Ε ΙΙ 47** - πίν. 139, **Ε ΙΙ 48** - πίν. 140, **Ε ΙΙ 49** - πίν. 141, **Ε ΙΙ 50** - πίν. 142, **Ε ΙΙ 51** - πίν. 143, **Λ 1** - πίν. 144), είκοσι ένα (21) στα οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 41** - πίν. 38, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε ΙΙ 20** - πίν. 112, **Ε ΙΙ 25** - πίν. 119, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 29** - πίν. 123, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 38** - πίν. 130, **Ε ΙΙ 39** - πίν. 131, **Ε ΙΙ 41** - πίν. 133, **Ε ΙΙ 42** - πίν. 134, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ ΙΙ 8** - πίν. 149), και μόνον δύο (2) στα οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά (**Ε 85** - πίν. 80, **Ε ΙΙ 8** - πίν. 101). Σε είκοσι επτά (27) επιτύμβια ανάγλυφα η νεκρή εικονίζεται στραμμένη προς τα αριστερά (**Ε 8** - πίν. 8, **Ε 22** - πίν. 20, **Ε 26** - πίν. 24, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 44** - πίν. 41, **Ε 53** - πίν. 49, **Ε 54** - πίν. 50, **Ε 62** - πίν. 58, **Ε 64** - πίν. 60, **Ε 72** - πίν. 67, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε ΙΙ 2** - πίν. 94, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 4** - πίν. 97, **Ε ΙΙ 12** - πίν. 105, **Ε ΙΙ 13** - πίν. 106, **Ε ΙΙ 23** - πίν. 117, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121, **Ε ΙΙ 28** - πίν. 122, **Ε ΙΙ 30** - πίν. 124, **Λ ΙΙ 9** - πίν. 150, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151, **Λ ΙΙ 13** - πίν. 154, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156), και σε είκοσι πέντε (25) στραμμένη προς τα δεξιά (**Ε 1** - πίν. 1, **Ε 2** - πίν. 2, **Ε 4** - πίν. 4, **Ε 5** - πίν. 5, **Ε 6** - πίν. 6, **Ε 10** - πίν. 10, **Ε 11** - πίν. 11, **Ε 17** - πίν. 16, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 28** - πίν. 26, **Ε 29** - πίν. 27, **Ε 55** - πίν. 51, **Ε 78, Ε 81** - πίν. 76, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε ΙΙ 3** - πίν. 96, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98, **Ε ΙΙ 14β** - πίν. 107, **Ε ΙΙ 19** - πίν. 111, **Ε ΙΙ 21** - πίν. 114, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **Λ ΙΙ 12** - πίν. 153, **ΛΟυ 1** - πίν. 158, **ΛΟα 1** - πίν. 157). Τέλος, σε τριάντα (30) επιτύμβια ανάγλυφα η θανούσα παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα αριστερά (**Ε 3** - πίν. 3, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 14** - πίν. 13β, **Ε 23** - πίν. 21, **Ε 24** - πίν. 22, **Ε 25** - πίν. 23, **Ε 27** - πίν. 25, **Ε 50** - πίν. 46, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε 91** - πίν. 86, **Ε ΙΙ 14** - πίν. 106β, **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113, **Ε ΙΙ 22** - πίν. 115-116, **Ε ΙΙ 24** - πίν. 118, **Ε ΙΙ 33, Λ 3, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 11** - πίν. 152), ενώ σε άλλα δεκαπέντε (15) εικονίζεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα δεξιά (**Ε 7** - πίν. 7, **Ε 20** - πίν. 19, **Ε 48** - πίν. 44, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε 77** - πίν. 72, **Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Ε ΙΙ 1β** - πίν. 93, **Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 7** - πίν. 100, **Ε ΙΙ 9** - πίν. 102, **Ε ΙΙ 10** - πίν. 103, **Ε ΙΙ 11** - πίν. 104, **Ε ΙΙ 35** - πίν. 128, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5**). Σε αυτά δεν έχουν υπολογισθεί βεβαίως οι καθήμενες μορφές, όπως επίσης τα αποσπασματικά επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία δεν διασώζεται το σώμα της κόρης, και επομένως δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η στάση αυτής.

είναι η πιο συνηθισμένη στις επιτύμβιες στήλες, όπως επίσης στις μονοπρόσωπες και διμελείς παραστάσεις, ενώ αντιθέτως στα μαρμάρινα αγγεία και στις πολυπρόσωπες συνθέσεις η νεκρή κοπέλα παριστάνεται συχνότερα στραμμένη, ή ελαφρώς στραμμένη / σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα αριστερά (Πίνακας Γ). Στην πλειονότητα των επιτυμβίων αναγλύφων του 5ου π.Χ. αιώνος, η νεκρή κόρη παριστάνεται στραμμένη προς τα δεξιά, σπανιότερα δε προς τα αριστερά (Πίνακας Δ). Κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα αντιθέτως, και ιδιαιτέρως κατά την χρονική περίοδο 375-340 π.Χ., οι νεκρές παρθένοι απεικονίζονται συχνότερα κατενώπιον, η κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες / σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα αριστερά ή δεξιά (Πίνακας Δ).

Εξαιρετικά σύνηθες για τις ιστάμενες κόρες που μελετούμε είναι το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης, με το άνετο σκέλος κινούμενο στο πλάι και προς τα πίσω, ή (σπανιότερα) το αττικό μοτίβο στήριξης, με το άνετο σκέλος κινούμενο προς τα εμπρός [1170]. Μάλιστα στις περισσότερες περιπτώσεις, και ανεξαρτήτως της στάσεως του σώματος, λυγισμένο εικονίζεται το αριστερό πόδι της ιστάμενης παρθένου [1171]. Επιπροσθέτως, όταν η κόρη παριστάνεται στραμμένη προς τα δεξιά ή τα αριστερά, τότε λυγισμένο εικονίζεται συνήθως το πόδι που βρίσκεται προς την πλευρά του θεατή. Στα επιτύμβια ανάγλυφα μας, τα συγκεκριμένα μοτίβα στήριξης εμφανίζονται εξίσου σε επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία, μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις του 5ου και του 4ου π.Χ. αιώνος. Περισσότερο δημοφιλή φαίνεται μάλιστα να είναι κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως κατά την χρονική περίοδο 400-340 π.Χ. (Πίνακας Α) [1172].

[1170] Η στάση αυτή εμφανίζεται σε ενενήντα τέσσερα (94) επιτύμβια ανάγλυφα: **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 46** (πίν. 138), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), **Ε ΙΙ 51** (πίν. 143), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Ο αριθμός αυτός ενδέχεται όμως να είναι μεγαλύτερος, καθώς σε αρκετά από τα επιτύμβια ανάγλυφα μας τα πόδια των ιστάμενων παρθένων δεν διασώζονται. Για το πολυκλείτιο και το αττικό μοτίβο στήριξης της κλασικής ζύγισης, βλ. Robinson 1936, 134-137. Richter 1970, 55-57, 247-252. Γιαλούρης 1994, 23. Borbein 1996, 70-76. Καλτσάς 2002, 20.

[1171] Μόνον σε είκοσι εννέα (29) επιτύμβια ανάγλυφα η ιστάμενη κοπέλα λυγίζει το δεξί της πόδι: **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1172] Δύο (2) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο 430-420 π.Χ., τέσσερα (4) στο 420-400 π.Χ., είκοσι τέσσερα (24) στο πρώτο τέταρτο του 4ου αιώνος π.Χ., σαράντα πέντε (45) στο 375-340 π.Χ., και δεκαεννέα (19) στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος.

3. Ενδυμασία

Όπως θα δούμε, η ενδυμασία και η κόμμωση είναι τα πλέον βασικά κριτήρια για την αναγνώριση της παρθένου κόρης στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου.

3α. Αττικός πέπλος

Όπως έχει αποδείξει η Roccos [1173], η χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων είναι ο αττικός πέπλος [1174], τον οποίο εκτός από τις θνητές κόρες φορούν κατ' εξοχήν οι παρθένες θεές Αθηνά [1175] και Άρτεμις [1176], η ελευσινιακή Κόρη [1177], αλλά και ο Απόλλων [1178]. Ο αττικός πέπλος μπορεί να φορεθεί με ή χωρίς χιτώνα [1179], ιμάτιο στην πλάτη [1180], και αρκετά συχνά ιμάντες στους ώμους [1181]. Το συγκεκριμένο

[1173] Roccos 1991, 400-401. Roccos 1995, 641-666. Και ιδιαιτέρως, Roccos 2000, 235-265.

[1174] Για τον αττικό πέπλο, βλ. Barker 1922, 421-422, πίν. 7 (III d). Bieber 1928, 17-18. Ridgway 1984, 29-58. Harrison 1977α, 37-48. Edwards, 1985, 43. Roccos 1988, 2. Roccos 1991, 400-401. Clairmont 1993, εισαγ., 32. Roccos 1995, 641-666. Scholl 1996, 121. Roccos 2000, 235-265 (ιδιαιτέρως 244-245). Leventi 2003, 53, 56. Sojc 2005, 110. Grossman 2007, 317-318. Theisen 2009, 55-66. Xagorari 2010, 121-122. Για τον πέπλο γενικότερα, βλ. Bieber 1928, 17-18. Tölle-Kastenbein 1980, 239-248, εικ. 21-32. Roccos 2000, 245. Lee 2005. Pekridou-Gorecki 2008, 92, 99-105, εικ. 51-54. Bectarte 2009, 237. Theisen 2009, 15-24. Dillon 2010, 65, 78-82.

[1175] *LIMC* II (1984), λ. Athena, αρ. 144, πίν. 720, αρ. 185, πίν. 726, αρ. 220-230, πίν. 729-730, αρ. 233, πίν. 731, αρ. 249, πίν. 733, αρ. 267, πίν. 735, αρ. 269, πίν. 736, αρ. 623, πίν. 764, αρ. 625, πίν. 765 (P. Demargne). Barker 1922, 417, 422. Bieber 1928, 18, 34-37, εικ. 4-5. Bieber 1977, 89-93, εικ. 386-408. Edwards, 1985, 43. Mansfield 1985. Roccos 1988, 2. Barber 1992, 103-117. Roccos 2000, 235-236, 244. Kosmopoulou 2002, 112. Leventi 2003, 56. Grossman 2007, 318.

[1176] *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 125-133, πίν. 454, αρ. 161-163, πίν. 456-457, αρ. 181-182, πίν. 459-460, αρ. 397 και 402, πίν. 478, αρ. 405, πίν. 479, αρ. 417, πίν. 480, αρ. 521-525, πίν. 487, αρ. 1127 και 1131, πίν. 536 (L. Kahil). Edwards, 1985, 43. Roccos 2000, 235-236, 239-240, 244. Leventi 2003, 56. Grossman 2007, 318.

[1177] *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 21, πίν. 642, αρ. 230, πίν. 650 (G. Günter). Bieber 1977, 89-90, εικ. 386-390. Roccos 2000, 244.

[1178] *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 145-146, πίν. 195-196, αρ. 149, πίν. 196 (O. Palagia). Roccos 1988, 2. Leventi 2003, 56.

[1179] Roccos 1988, 2. Roccos 1991, 401. Clairmont 1993, εισαγ., 32. Roccos 2000, 247-248. Sojc 2005, 110. Η Roccos υποστηρίζει ότι οι παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων που δεν φορούν χιτώνα κάτω από τον αττικό τους πέπλο ενδέχεται να ανήκουν σε παλαιές οικογένειες των Αθηνών: Roccos 2000, 248.

[1180] Roccos 1988. Clairmont 1993, εισαγ., 32. Roccos 1995, 641-666. Scholl 1996, 121. Ridgway 1997, 169-170. Roccos 2000, 235-265 (ιδιαιτέρως 237-243). Sojc 2005, 110. Grossman 2007, 317. Xagorari 2010, 121-122. Η Άρτεμις, η Αθηνά, ο Απόλλων, αλλά και η Νίκη, φέρουν επίσης τον αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Αθηνά: *LIMC* II (1984), λ. Athena, αρ. 373, πίν. 747, αρ. 392, πίν. 749, αρ. 606, πίν. 763 (P. Demargne). *LIMC* III (1986), λ. Boule, αρ. 1, πίν. 125 (V. Komninos). Άρτεμις: *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 132, πίν. 454, αρ. 163, πίν. 457, αρ. 181-182, πίν. 459-460, αρ. 397, πίν. 478, αρ. 405, πίν. 479, αρ. 417, πίν. 480, αρ. 463, πίν. 483, αρ. 621, πίν. 495 (L. Kahil). Απόλλων: *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 145-146, πίν. 195-196, αρ. 149, πίν. 196 (O. Palagia). Νίκη: *LIMC* VI (1992), λ. Nike, αρ. 124, πίν. 571, αρ. 160, πίν. 575, αρ. 381, πίν. 588, αρ. 431, 436, 446, και 450, πίν. 592, αρ. 451, 456, και 458, πίν. 593, αρ. 557, πίν. 597, αρ. 659, πίν. 601 (A. Goulaki). Roccos 1988, 2, 502-503, 505. Roccos 1991, 399-400. Roccos 2000, 237-241.

[1181] Clairmont 1993, εισαγ., 32. Roccos 2000, 235-265 (ιδιαιτέρως 245-247). Grossman 2007, 317. Οι ιμάντες συγκρατούν βεβαίως το ένδυμα των παρθένων. Αρκετοί όμως μελετητές τους αποδίδουν και μία ιδιαίτερη συμβολική σημασία, υποστηρίζοντας ότι επρόκειτο για σύμβολα παρθενίας και γονιμότητος. Η Roccos θεωρεί μάλιστα πιθανό να αφιερώνονταν στην Αρτέμιδα εν όψει του γάμου των παρθένων, μαζί με την παρθενική ζώνη και τα ενδύματα των μελλόνυμφων κοριτσιών: Roccos 2000, 246. Για τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την ενδεχόμενη συμβολική σημασία των συγκεκριμένων ιμαντών, βλ. Roccos 2000, 246-247. Γεγονός είναι πάντως ότι οι εν λόγω ιμάντες χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις άγαμες κόρες, αφού οι νυμφευμένες γυναίκες δεν τους φορούν ποτέ:

ένδυμα χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις παρθένους στην αττική τέχνη της κλασικής περιόδου [1182]. Σύμφωνα μάλιστα με την Roccos, οι κόρες που φέρουν τον αττικό πέπλο (συνήθως με ιμάτιο στην πλάτη) εικονίζονται ως *κανηφόροι* [1183], και αποτελούν εξιδανικευμένες μορφές της ελληνίδας παρθένου [1184].

Εβδομήντα έξι (76) από τις παρθένους των αναγλύφων που μελετούμε, περίπου δηλαδή το 43,5 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, φορούν τον αττικό πέπλο [1185]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία, μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στον 4° π.Χ. αιώνα, και ως επί το πλείστον στην χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. (Πίνακας Ε) [1186]. Τον αττικό πέπλο φέρουν τόσο οι νεώτερες (**Ε 44** -

---

Clairmont 1993, εισαγ., 88. Roccos 2000, 246. Ιμάντες στους ώμους φέρουν επίσης η Άρτεμις, η Αθηνά, η Νίκη, η Ίρις, οι Αμαζόνες, και η Ανδρομέδα: Roccos 2000, 246-247. Άρτεμις: *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 679, πίν. 238 (W. Lambrinoudakis). *LIMC* II (1984), λ. Artemis Kindyas, αρ. 4 (R. Fleischer). *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 211 και 361, πίν. 475, αρ. 560, πίν. 490, αρ. 614, πίν. 494, αρ. 856, πίν. 510, αρ. 882, πίν. 512 (L. Kahil). Αθηνά: *LIMC* II (1984), λ. Athena, αρ. 267, πίν. 735 (P. Demargne). Παρίσι N 3163: *ABV* 415.3. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 5, III.HG.6, III.HG.7, πίν. (361, 362) 5.8-14, 6.1. BD. αρ. 303149. Ερμιτάζ 51659: Τιβέριος 1996, 204-205, εικ. 189-190. BD. αρ. 30214. Νίκη: *LIMC* VI (1992), λ. Nike, αρ. 160, πίν. 575, 431, και 436, πίν. 592 (A. Goulaki). Ίρις: *LIMC* V (1990), λ. Hera, αρ. 100, πίν. 494, αρ. 156, πίν. 498, αρ. 391, πίν. 427 (A. Kossatz). *LIMC* V (1990), λ. Iris, αρ. 60, πίν. 489 (A. Kossatz). Αμαζόνες: *LIMC* I (1981), λ. Amazones, αρ. 100, πίν. 453, αρ. 186, πίν. 465, αρ. 369, πίν. 486, αρ. 381 και 384, πίν. 488-489, αρ. 392, πίν. 490, αρ. 778, πίν. 523, (P. Devambez). Ανδρομέδα: *LIMC* I (1981), λ. Andromeda I, αρ. I 23, πίν. 628 (K. Schauenburg).

[1182] Roccos 1995, 641-666. Roccos 2000, 235-265. Στην αττική τέχνη της κλασικής περιόδου, εκτός από τις ατθίδες κόρες που εικονίζονται στα αγγεία και τα επιτύμβια ανάγλυφα, τον αττικό πέπλο (συνήθως με ιμάτιο στην πλάτη) φορούν επίσης μυθικές παρθένοι, όπως η Ήβη και η Διηάνειρα: Roccos 2000, 235, 242. Τολέδο, Museum of Art 82.88: *CVA*, Toledo, Museum of Art 2, 11-13, πίν. (967-971) 84.1-2, 85.1-2, 86.1-2, 87.1-2. BD αρ. 11777. Για την σημασία του αττικού πέπλου, βλ. Roccos 2000, 235-265.

[1183] Roccos 1995, 641-666. Roccos 2000, 235-265. Neils 2007, 58. Στην Αθήνα και την Σικελία, οι παρθένοι που βρίσκονταν πλέον σε ηλικία γάμου γίνονταν *κανηφόροι*, έφεραν δηλαδή το ιερό *κάνιστρο* σε πομπή προς τιμήν της παρθένου θεάς Αρτέμιδος: *Σχόλια Θεοκρίτου (scholia vetera)* 2.66-68 a-b (Wendel). Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 641-647 (Coulon). Για την *κανηφορία* και τις *κανηφόρους*, βλ. Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 168.5-9 (Dindorf). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Κ 654 (Latte). Φωτίου *Λεξικόν* Κ 129.18-130.2 (Porson). *Σούδα* Κ 308 (Adler). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Κ 270.32-271.2 (Bekker). Richter 1926. Buschor 1941, 24. Sourvinou 1971, 342. Pomeroy 1975, 75-76. Walbank 1981. Brulé 1987, 301-335. Αντωνίου 1990, 185. Cantarella 1991, 22. Vernant 1991, 216. Burkert 1993, 223-224. Osborne 1993, 393. Zaidman 1994, 344-346. Roccos 1995. Lefkowitz 1996, 79-80. Scodel 1996, 112-114. Zaidman 1996, 4-5. Viitaniemi 1998, 53, 55. Roccos 2000, 261. Dillon 2002, 37-41. Neils 2007, 57-58, 63, 66, 75.

[1184] Roccos 1995, 641-666. Roccos 2000, 235-265. Sojc 2005, 110. Neils 2007, 58.

[1185] **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 6** (πίν. 99), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 46** (πίν. 138), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), **Ε ΙΙ 51** (πίν. 143), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1186] Μόνον ένα (1) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 1** - πίν. 1) χρονολογείται στον 5° π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο 430-420 π.Χ. Τα υπόλοιπα χρονολογούνται στον 4° π.Χ. αιώνα. 400-375 π.Χ.: εννέα (9) ανάγλυφα (**Ε 18** - πίν. 17, **Ε 41** - πίν. 38, **Ε 56** - πίν. 52, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε 85** - πίν. 80, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Ε ΙΙ 37** - πίν. 129β, **Ε ΙΙ 38** - πίν. 130, **Λ 1** - πίν. 144). 375-340 π.Χ.: τριάντα

πίν. 41, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 6** - πίν. 99, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127), όσο και οι μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας (**Ε 39** - πίν. 36, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 60** – πίν. 56, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε 94** - πίν. 89, **Λ 1** - πίν. 144, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟυ 1** - πίν. 158).

Οι περισσότερες από τις κόρες που είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο φορούν επίσης χιτώνα [1187], ο οποίος είναι μάλιστα ιδιαιτέρως δημοφιλής στις επιτύμβιες στήλες (Πίνακας Ε) [1188]. Στα μαρμάρινα αγγεία αντιθέτως, οι νεκρές παρθένοι απεικονίζονται εξίσου συχνά με ή χωρίς χιτώνα κάτω από τον πέπλο τους [1189]. Ο χιτώνας μέσα από τον αττικό πέπλο είναι περισσότερο συνηθισμένος κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ., και εμφανίζεται τόσο σε μονοπρόσωπες, όσο και σε διμελείς ή πολυπρόσωπες συνθέσεις [1190].

επτά (37) ανάγλυφα (**Ε 12** - πίν. 12, **Ε 19** - πίν. 18, **Ε 20** - πίν. 19, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 42** - πίν. 39**, Ε 43** - πίν. 40, **Ε 44** - πίν. 41, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 59** - πίν. 55, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε ΙΙ 13** - πίν. 106, **Ε ΙΙ 22** - πίν. 115-116, **Ε ΙΙ 23** - πίν. 117, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 39** - πίν. 131, **Ε ΙΙ 41** - πίν. 133, **Ε ΙΙ 42** - πίν. 134, **Ε ΙΙ 43** - πίν. 135, **Ε ΙΙ 44** - πίν. 136, **Ε ΙΙ 45** - πίν. 137, **Ε ΙΙ 46** - πίν. 138, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5, ΛΟυ 1** - πίν. 158). 350-300 π.Χ.: είκοσι οκτώ (28) ανάγλυφα (**Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15, **Ε 45** - πίν. 42, **Ε 46** - πίν. 43, **Ε 50** - πίν. 46, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 60** - πίν. 56, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 66, Ε 68** - πίν. 63, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Ε ΙΙ 47** - πίν. 139, **Ε ΙΙ 48** - πίν. 140, **Ε ΙΙ 49** - πίν. 141, **Ε ΙΙ 50** - πίν. 142, **Ε ΙΙ 51** - πίν. 143, **Λ 3, Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **Λ ΙΙ 8** - πίν. 149).

[1187] Οι κόρες φέρουν χιτώνα κάτω από τον αττικό τους πέπλο σε πενήντα τέσσερα (54) επιτύμβια ανάγλυφα: **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39)**, Ε 43** (πίν. 40), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), **Ε ΙΙ 51** (πίν. 143), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, ΛΟυ 1** (πίν. 158). Μόνον σε δώδεκα (12) επιτύμβια ανάγλυφα εικονίζονται φορώντας αττικό πέπλο χωρίς χιτώνα: **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 66, Ε 80** (πίν. 75), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149). Τα υπόλοιπα δέκα (10) ανάγλυφα είναι αποσπασματικά, και δεν μπορούμε να διακρίνουμε αν οι παρθένοι φορούσαν χιτώνα, ή όχι.

[1188] Ο χιτώνας κάτω από τον αττικό πέπλο εμφανίζεται σε σαράντα εννέα (49) επιτύμβιες στήλες. Μόνον σε οκτώ (8) επιτύμβιες στήλες οι κόρες φέρουν τον αττικό πέπλο χωρίς χιτώνα. Βλ. ανωτ. σημ. 1187.

[1189] Οι πέντε (5) από τις εννέα (9) ενδεδυμένες με αττικό πέπλο νεκρές παρθένους που απεικονίζονται στα μαρμάρινα αγγεία των καταλόγων μας, φορούν χιτώνα κάτω από τον πέπλο τους. Μεταξύ αυτών, και η άγαμος κόρη της λουτροφόρου – υδρίας **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Βλ. ανωτ. σημ. 1187.

[1190] Ο χιτώνας μέσα από τον αττικό πέπλο εικονίζεται σε μία (1) επιτύμβια στήλη του 5ου π.Χ. αιώνος (**Ε 1** - πίν. 1), έξι (6) επιτύμβιες στήλες του 400-375 π.Χ. (**Ε 18** - πίν. 17, **Ε 41** - πίν. 38, **Ε 56** - πίν. 52, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Ε ΙΙ 38** - πίν. 130), είκοσι οκτώ (28) επιτύμβια ανάγλυφα του 375-340 π.Χ. (**Ε 12** - πίν. 12, **Ε 19** - πίν. 18, **Ε 20** - πίν. 19, **Ε 21** - πίν. 19β**, Ε 38** - πίν. 35, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 42** - πίν. 39, **Ε 43** - πίν. 40, **Ε 44** - πίν. 41, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 63** - πίν. 59, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 39** - πίν. 131, **Ε ΙΙ 41** - πίν. 133, **Ε ΙΙ 42** - πίν. 134, **Ε ΙΙ 43** - πίν. 135, **Ε ΙΙ 44** - πίν. 136, **Ε ΙΙ 45** - πίν. 137, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5, ΛΟυ 1** - πίν. 158), και δεκαεννέα (19) του 350-300 π.Χ. (**Ε 45** - πίν. 42, **Ε 50** - πίν. 46, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 60** - πίν. 56, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Ε ΙΙ 48** - πίν. 140, **Ε ΙΙ 50** - πίν. 142, **Ε ΙΙ 51** - πίν. 143, **Λ 3**).

Τριάντα πέντε (35) από τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας φορούν τον αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, ενώ τριάντα τρείς (33) φέρουν τον πέπλο τους χωρίς ιμάντες (Πίνακας Ε) [1191]. Οι κόρες των επιτυμβίων στηλών που είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο εμφανίζονται σχεδόν εξίσου συχνά με ή χωρίς ιμάντες στους ώμους. Στα μαρμάρινα αγγεία αντιθέτως, η πλειονότης των νεκρών παρθένων φορά ιμάντες επάνω από τον πέπλο. Σχεδόν όλες οι κόρες των συγκεκριμένων αναγλύφων που χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος φέρουν ιμάντες [1192]. Κατά την χρονική περίοδο 375-340 π.Χ., οι παρθένοι που φορούν τον πέπλο τους χωρίς ιμάντες είναι λίγο περισσότερες από εκείνες που απεικονίζονται με αττικό πέπλο και ιμάντες στους ώμους [1193]. Κατά το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος όμως, χρησιμοποιούνται εξίσου και οι δύο (2) τύποι μορφών [1194].

Η συντριπτική πλειονότης των νεκρών παρθένων που είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο φέρει επίσης ιμάτιο στην πλάτη (Πίνακας Ε) [1195]. Πρόκειται για

1191 Αττικός πέπλος με ιμάντες στους ώμους: **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 66, Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 6** (πίν. 99), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148). Αττικός πέπλος χωρίς ιμάντες στους ώμους: **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 51** (πίν. 143), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Υπάρχουν επίσης οκτώ (8) αποσπασματικά επιτύμβια ανάγλυφα, η κατάσταση των οποίων δεν μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε εάν οι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο παρθένοι έφεραν ιμάντες. Ο αττικός πέπλος με ιμάντες στους ώμους εμφανίζεται σε μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις.

1192 Σε επτά (7) από τα οκτώ (8) επιτύμβια ανάγλυφα του 400-375 π.Χ., οι εικονιζόμενες παρθένοι φέρουν τον αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους: **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Λ 1** (πίν. 144). Σε ένα (1) μόνον η άγαμος κόρη εικονίζεται φορώντας αττικό πέπλο χωρίς ιμάντες (**Ε ΙΙ 38** - πίν. 130).

1193 Σε δεκαπέντε (15) από τα τριάντα τρία (33) επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο 375-340 π.Χ., οι νεκρές κοπέλες φέρουν ιμάντες στους ώμους (**Ε 12** - πίν. 12, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 43** - πίν. 40, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 58** - πίν. 54, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε ΙΙ 22** - πίν. 115-116, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 43** - πίν. 135, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5**), ενώ στα υπόλοιπα δεκαοκτώ (18) φορούν τον αττικό πέπλο χωρίς ιμάντες.

1194 Σε δώδεκα (12) από τα είκοσι πέντε (25) επιτύμβια ανάγλυφα του 350-300 π.Χ., οι ατθίδες κόρες φέρουν ιμάντες επάνω από τον αττικό τους πέπλο (**Ε 16** - πίν. 15, **Ε 50** - πίν. 46, **Ε 60** - πίν. 56, **Ε 66, Ε 68** - πίν. 63, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Ε ΙΙ 49** - πίν. 141, **Ε ΙΙ 50** - πίν. 142, **Λ 3, Λ ΙΙ 6** - πίν. 148), ενώ στα υπόλοιπα δεκατρία (13) εικονίζονται χωρίς ιμάντες.

1195 Σε εβδομήντα ένα (71) επιτύμβια ανάγλυφα οι νεκρές παρθένοι φέρουν αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη: **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 46** (πίν. 138), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Μόνον σε πέντε (5) επιτύμβιες στήλες οι κόρες φορούν τον αττικό πέπλο χωρίς ιμάτιο στην πλάτη: **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 6** (πίν. 99), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 51** (πίν. 143).

επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 4^{ου} π.Χ. αιώνος που κοσμούνται με μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις.

Τέλος, οι περισσότερες από τις κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο φορούν επίσης χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη (Πίνακας Ε). Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 375-300 π.Χ., στα οποία οι νεκρές παρθένοι εμφανίζονται εξίσου συχνά με ή χωρίς ιμάντες στους ώμους (Πίνακας Ε) [1196].

3β. Διαγώνιο ιμάτιο

Σε άτομα νεαρής ηλικίας παραπέμπει επίσης το διαγώνιο ιμάτιο [1197], σε συνδυασμό όμως πάντα με κόμμωση νεανικής μορφής. Ο συγκεκριμένος τύπος ιματίου χαρακτηρίζει πολύ συχνά την ελευσινιακή Κόρη [1198]. Διαγώνιο ιμάτιο φορούν επίσης οι Νύμφες [1199], και γενικότερα θεότητες νεαρής ηλικίας που συνδέονται με την χθόνια λατρεία και την γονιμότητα [1200]. Μόνον δεκαοκτώ (18) από τις παρθένους των αναγλύφων που μελετούμε [1201], αριθμός που αντιστοιχεί περίπου στο 10 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων μας, φέρουν το διαγώνιο ιμάτιο. Πρόκειται ως επί το πλείστον για επιτύμβιες στήλες με μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος [1202]. Οι νεκρές κόρες που εικονίζονται σε αυτές φορούν πάντα χιτώνα κάτω από το διαγώνιο ιμάτιο τους, και έχουν μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη τους σύμφωνα με το θεϊκό πρότυπο της ελευσινιακής Κόρης, σπανιότερα δε *λαμπάδιον*. Παριστάνονται ιστάμενες, συνήθως ενώ *δεξιώνονται* άλλες μορφές, κρατώντας πτηνό, ή *πλαγγόνα* [1203]. Καμία από τις νεώτερες σε ηλικία παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνονται στους καταλόγους μας δεν είναι ενδεδυμένη με διαγώνιο ιμάτιο.

[1196] Στο ΕΑΜ υπάρχει επίσης ένα (1) ακρωτήριο επιτύμβιας στήλης, το οποίο έχει την μορφή παρθένου (Αθήνα 744, 370-340 π.Χ.: Conze 1893-1922, αρ. 852. Gardner 1896, 129, εικ. 49. Roccos 2000, 252, εικ. 12, 253, αρ. 5). Η εν λόγω παρθένος έχει μακριά κόμη και φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια. Η επιτύμβια στήλη δεν διασώζεται.

[1197] Για το διαγώνιο ιμάτιο, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 28, 32. Filges 1997, 13-31. Leventi 2003, 59-61.

[1198] *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 16, πίν. 641, αρ. 70, πίν. 644 (G. Günter). Filges 1997, 13-31, αρ. 1-47. Leventi 2003, 59-61.

[1199] Αθήνα 1449: Καλτσάς 2002, αρ. 454. Αθήνα 3874: Καλτσάς 2002, αρ. 458. Leventi 2003, 60-61.

[1200] Leventi 2003, 61.

[1201] **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 9** (πίν. 102), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β).

[1202] Από τις δεκαεπτά (17) επιτύμβιες στήλες στις οποίες οι νεκρές κοπέλες φορούν το διαγώνιο ιμάτιο, οι δεκαέξι (16) χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος: **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 9** (πίν. 102), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124).

[1203] Σε έξι (6) από τα δεκαοκτώ (18) επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία εμφανίζεται το διαγώνιο ιμάτιο, οι νεκρές παρθένοι *δεξιώνονται* άλλες μορφές (**Ε 62** - πίν. 58, **Ε ΙΙ 24** - πίν. 118, **Ε ΙΙ 25** - πίν. 119, **Ε ΙΙ 29** - πίν. 123, **Ε ΙΙ 30** - πίν. 124, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β), σε πέντε (5) κρατούν πτηνό (**Ε 7** - πίν. 7, **Ε 8** - πίν. 8, **Ε 10** - πίν. 10, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 86** - πίν. 81), σε άλλα πέντε (5) κρατούν *πλαγγόνα* (**Ε 22** - πίν. 20, **Ε 24** - πίν. 22, **Ε 26** - πίν. 24, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε 91** - πίν. 86), ενώ στα υπόλοιπα εικονίζονται κρατώντας δυσδιάκριτα αντικείμενα.

3γ. Χιτώνας και ιμάτιο

Πενήντα οκτώ (58) από τις νεαρές γυναικείες μορφές των αναγλύφων που μελετούμε, περίπου δηλαδή το ένα τρίτο (1/3 ή 33 %) του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, φορούν χιτώνα και ιμάτιο [1204]. Πρόκειται για ιστάμενες και καθήμενες μορφές, μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις, επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος. Η πλειονότης αυτών χρονολογείται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος (Πίνακας Α). Οι κοπέλες που φέρουν χιτώνα και ιμάτιο συγκαταλέγονται ως επί το πλείστον στις μεγαλύτερες σε ηλικία μορφές των καταλόγων μας [1205]. Πέντε (5) από αυτές μάλιστα « *ανακαλύπτονται* » [1206]. Υπάρχουν επίσης δύο (2) περιπτώσεις νεαρών γυναικείων μορφών που φορούν μόνον χιτώνα (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε ΙΙ 19** - πίν. 111), και τρείς (3) επιτύμβιες στήλες στις οποίες ο χιτώνας των παρθένων συγκρατείται με ιμάντες (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε 9** - πίν. 9, **Ε 81** - πίν. 76) [1207]. Ο συγκεκριμένος τύπος ενδύματος δεν είναι ιδιαίτερα διαγνωστικός, καθώς χιτώνα και ιμάτιο φέρουν τόσο τα άνηβα κορίτσια και οι άγαμες κόρες, όσο και οι νυμφευμένες γυναίκες κάθε ηλικίας [1208]. Για να χαρακτηριστεί επομένως ως παρθένος μία νεαρή κοπέλα που φορά χιτώνα και ιμάτιο, πρέπει να υπάρχουν περαιτέρω εικονογραφικά στοιχεία που να φανερώνουν ότι όντως πρόκειται για άγαμη κόρη.

3δ. Αργείος πέπλος

Τέσσερεις (4) από τις νεανικές γυναικείες μορφές των επιτυμβίων στηλών που εξετάζουμε εικονίζονται ενδεδυμένες με αργείο πέπλο [1209]. Οι συγκεκριμένες στήλες αποτελούν μόλις το 2,3 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, και χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος [1210]. Οι δύο (2) από τις εν λόγω επιτύμβιες στήλες κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, στις οποίες η ιστάμενη προς τα αριστερά νεκρή

[1204] **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 25** (πίν. 23), **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 78, Ε 79** (πίν. 74), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 1β** (πίν. 93), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Σε τρία (3) από αυτά τα επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 14** - πίν. 13β, **Ε ΙΙ 17** - πίν. 110, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155), η ιστάμενη κοπέλα φέρει ζωσμένο χιτώνα. Για τον χιτώνα, βλ. Pekridou-Gorecki 2008, 92-99, εικ. 46-49. Bectarte 2009, 237-238. Theisen 2009, 67-111. Για το ιμάτιον, βλ. Pekridou-Gorecki 2008, 92, 105-106, εικ. 54-56. Bectarte 2009, 238. Βλ. επίσης, Dillon 2010, 64-65.

[1205] Χιτώνα και ιμάτιο φορούν όμως και κάποιες από τις νεώτερες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας: **Ε4** (πίν. 4), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121).

[1206] Πρόκειται για τις επιτύμβιες στήλες **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 75** (πίν. 70), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), και την μαρμάρινη λουτροφόρο - αμφορέα **ΛΟα 1** (πίν. 157).

[1207] Για τους εν λόγω ιμάντες, βλ. Pekridou-Gorecki 2008, 123, εικ. 69. Τέτοιους ιμάντες φέρει επίσης η ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και χιτώνα καθήμενη κόρη της **Ε 91γ** (πίν. 86γ).

[1208] Bectarte 2009, 236, 238-242.

[1209] **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113). Για τον αργείο πέπλο, βλ. Leventi 2003, 54-56. Theisen 2009, 41-55.

[1210] Μόνον η **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92) είναι πρωιμότερο έργο του 420-400 π.Χ. Η **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β) χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, ενώ οι υπόλοιπες δύο (2) επιτύμβιες στήλες είναι έργα του 375-350 π.Χ.

κοπέλα *δεξιώνεται* έναν (1) ιστάμενο προς τα δεξιά γενειοφόρο άνδρα [1211]. Οι υπόλοιπες φέρουν μονοπρόσωπη παράσταση ιστάμενης προς τα δεξιά νεαρής γυναικείας μορφής που κρατά κάποιο αντικείμενο [1212]. Οι μισές από τις ενδεδυμένες με αργείο πέπλο νεκρές μας έχουν μακριά κοτσίδα [1213], ενώ σχεδόν όλες φορούν χιτώνα κάτω από τον πέπλο τους [1214] και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου μάλιστα κρατούν με το ένα (1) κατεβασμένο τους χέρι [1215]. Η χειρονομία αυτή αποτελεί χαρακτηριστικό μοτίβο κοινωνικής παρουσίασης, και χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την απεικόνιση ατόμων νεαρής ηλικίας [1216]. Το ίδιο ισχύει για την μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, και γενικότερα για την μακριά κόμη [1217].

Ο αργείος πέπλος χαρακτηρίζει συνήθως τις νυμφευμένες γυναίκες και μητέρες [1218], όπως είναι οι θεές Ήρα [1219], Δήμητρα [1220], και Λητώ [1221] που συχνά φέρουν τον συγκεκριμένο τύπο ενδύματος. Ενίοτε όμως τον αργείο πέπλο φορούν επίσης παρθενικές μορφές που βρίσκονται σε ηλικία γάμου, και κατά συνέπεια παριστάνονται ως δυνάμει σύζυγοι και μητέρες [1222], ή θεότητες νεαρής ηλικίας που σχετίζονται με την γονιμότητα [1223], όπως οι Νύμφες [1224]. Ενδέχεται επομένως οι νεκρές των εν λόγω επιτυμβίων στηλών να απεικονίζονται ενδεδυμένες με τον αργείο πέπλο ως εν δυνάμει σύζυγοι και μητέρες, καθώς πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [1225]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και οι τέσσερεις (4) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία νεαρών γυναικείων μορφών των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε. Θα πρέπει εντούτοις να διευκρινιστεί πως πρόκειται για αμφίβολες περιπτώσεις επιτυμβίων στηλών ατθίδων παρθένων, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να τεκμηριώνουν τις

[1211] **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113).

[1212] Η νεκρή της **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92) φέρει κάτοπτρο, ενώ εκείνη της **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) κρατούσε κάποιο αντικείμενο που δεν διακρίνεται πλέον (ίσως περιδέραιο ή στεφάνι).

[1213] **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β). Η νεκρή της **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92) φορά *σφενδόνη* και ταινία στα μαλλιά της. Εκείνη της **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113) έχει μαζεμένη κόμη, και ενδεχομένως φέρει επίσης ταινία στην κεφαλή.

[1214] **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), και πιθανώς επίσης η **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103). Όσον αφορά στην **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), η φθορά του αναγλύφου στο σημείο αυτό δεν επιτρέπει να διακρίνουμε αν και η συγκεκριμένη γυναικεία μορφή φορά χιτώνα κάτω από τον πέπλο της.

[1215] **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113). Οι νεκρές των **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β) και **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113) κρατούν την άκρη του ιματίου τους με το κατεβασμένο αριστερό τους χέρι, ενώ εκείνη της πρωιμότερης στήλης του 420-400 π.Χ. (**Ε ΙΙ 1** - πίν. 92), κρατά την άκρη του ιματίου της με το κατεβασμένο δεξί της χέρι.

[1216] Βλ. σελ. 175-176. Αυτός είναι και ο βασικότερος λόγος για τον οποίο η γυναικεία μορφή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113) περιελήφθη στον κατάλογο των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων μας, καθώς η γενικότερη εμφάνιση της δεν παραπέμπει σε άτομο νεαρής ηλικίας.

[1217] Βλ. σελ. 168-169.

[1218] Roccos 2000, 241, 245. Leventi 2003, 55.

[1219] *LIMC* IV (1988), λ. Hera, αρ. 99 και 108, πίν. 409, αρ. 133a, πίν. 411, αρ. 135, πίν. 412 (A. Kossatz - Deissmann). Leventi 2003, 55.

[1220] *LIMC* IV (1988), λ. Demeter, αρ. 52, 54, και 55, πίν. 566, αρ. 56-57, 64-66, και 68, πίν. 567, αρ. 69-74, πίν. 568, αρ. 75, 79, και 81-82, πίν. 569, αρ. 84, πίν. 570, αρ. 143, πίν. 572, αρ. 234, πίν. 578, αρ. 270, πίν. 579 (L. Beschi). Peschlow – Bindokat 1972, 110-117, 127-136. Leventi 2003, 55.

[1221] *LIMC* VI (1992), λ. Leto, αρ. 3, πίν. 129, αρ. 25, πίν. 132 (L. Kahil – N. Icard-Gianolio). Αθήνα 1389: Καλτσάς 2002, 136-137, αρ. 262. Αθήνα 3917: Καλτσάς 2002, 216-217, αρ. 447. Leventi 2003, 55, σημ. 63.

[1222] Leventi 2003, 55-56. Επίσης, *LIMC* II (1984), λ. Athena, αρ. 237 και 242, πίν. 732 (P. Demargne). Σπετσιέρη – Χωρέμη 2004, 226-227.

[1223] Leventi 2003, 55-56.

[1224] Καλτσάς 2002, 135, αρ. 260, 218, αρ. 450. Leventi 2003, 55.

[1225] Όπως θα δούμε παρακάτω, υπέρ αυτής της ερμηνείας συνηγορεί επίσης το κάτοπτρο που φέρει η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), αλλά και το περιδέραιο που ενδεχομένως κρατούσε η κόρη της **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103). Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 190, 192-193.

ενδεδυμένες με αργείο πέπλο νεαρές γυναικείες μορφές που εικονίζονται σε αυτές ως πρόωρα χαμένες άγαμες κόρες.

3ε. *Κάνδυς*

Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της επιτύμβιας στήλης **Ε 6** (πίν. 6), η οποία χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Εδώ, η νεκρή παρθένος ονόματι Μύττιον είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και *κάνδυν*. Η *κάνδυς* ήταν ένδυμα περσικής προελεύσεως, το οποίο σε σκηνές αττικών αγγείων φορούν τα παιδιά (αγόρια και κορίτσια), αλλά και γυναικείες μορφές, συχνά νεαρής ηλικίας [1226].

3ζ. Ιμάτιο τύπου Μικρής Ηρακλεώτισσας

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επιτύμβια στήλη **Ε 3** (πίν. 3) του καταλόγου μας, η οποία χρονολογείται στο 350-300 π.Χ. Η νεκρή στην προκειμένη περίπτωση φορά το ιμάτιο της με τρόπο που θυμίζει τον τύπο της Μικρής Ηρακλεώτισσας [1227]. Ο συγκεκριμένος τύπος χαρακτηρίζει συνήθως γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας.

4. Κόμμωση

4α. Μακριά κόμη, ή μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη

Η μακριά κόμη και η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη είναι οι πλέον χαρακτηριστικοί τύποι κομμώσεως των αθίδων παρθένων [1228]. Η μακριά κόμη χαρακτηρίζει γενικώς τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας [1229]. Η παρθένος θεά Αθηνά παριστάνεται συχνά με μακριά κόμη [1230], ενώ υπάρχουν σχετικές παραστάσεις και της θεάς Αρτέμιδος [1231]. Πενήντα έξι (56) από τις κόρες των αναγλύφων που

[1226] Για την *κάνδυν*, βλ. Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 7.58 (Bethe). Φωτίου *Λεξικόν* Κ 129.12 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Κ 647 (Latte). *Σούδα* Κ 304 (Adler). *Etymologicum Gudianum* Κ 297.29 (Sturz). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Κ 277.11 (Bachmann). Πλουτάρχου *Ἀρταξέρξης* 24.10.1 (Ziegler). Ξενοφῶντος *Κύρου Ἀνάβασις* 1.5.8.4 (Marchant). Gow 1928, 144-148. Kingsley 1975. Linders 1984. Miller 1997, 165-169. Roccos 2000, 237-238, και σημ. 24. Pekridou-Gorecki 2008, 154, εικ. 72.

[1227] Παριστάνεται δηλαδή τυλιγμένη στο ιμάτιο της, το οποίο καλύπτει και τα δύο (2) της χέρια. Το αριστερό της χέρι είναι κατεβασμένο, ενώ το λυγισμένο δεξί εικονίζεται μπροστά στο στήθος, υψωμένο προς την κατεύθυνση του αριστερού ώμου. Για τον τύπο της Μικρής Ηρακλεώτισσας, βλ. Kurtz και Boardman 1994, 125-126. Καλτσάς 2002, 268, αρ. 242. Dillon 2010, 65, 82-86.

[1228] Dehl 1981, 175. Clairmont 1993, εισαγ., 32, 35. Beaumont 2000, 41.

[1229] Οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες, όπως επίσης και οι νυμφευμένες, είχαν συνήθως τα μαλλιά τους μαζεμένα. Εξαίρεση αποτελούν οι σκηνές επιτυμβίων αναγλύφων στα οποία εικονίζονται γυναίκες που πέθαναν κατά τον τοκετό. Στις περιπτώσεις αυτές οι νεκρές εικονίζονται συχνά με μακριά κόμη: π.χ. Clairmont 1993, αρ. 2.869, 3.282, 3.357a, 3.375, 3.442, 3.463a, 4.470.

[1230] *LIMC* II (1984), λ. Athena, αρ. 18 και 20, πίν. 704, αρ. 37, πίν. 707, αρ. 48-49, πίν. 708-709, αρ. 93, πίν. 713, αρ. 122 και 127, πίν. 717, αρ. 136-138, πίν. 719, αρ. 144, πίν. 720, αρ. 152, πίν. 722, αρ. 171 και 173, πίν. 723, αρ. 186, πίν. 726, αρ. 195, πίν. 727, αρ. 207 και 220, πίν. 729, αρ. 221, πίν. 730, αρ. 491, πίν. 755, αρ. 510, πίν. 757, αρ. 584-585, πίν. 761, αρ. 591 και 598, πίν. 762 (P. Demargne). Παρίσι CA 3662: *ARV* 2 12.11. *Add* 2 152. *LIMC* I (1981), λ. Gigantes, 342, πίν. 147 (F. Vian). BD αρ. 200059. Παρίσι G 104: *ARV* 2 318.1, 1645, 313. *Para* 358. *Add* 2 214. *LIMC* VII (1994), λ. Theseus, 36, πίν. 624-625 (J. Neils – S. Woodford). BD αρ. 203217. Roccos 1991, 402.

[1231] *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 169-170, πίν. 458, αρ. 409, πίν. 480, αρ. 454, πίν. 482, αρ. 572 και 575, πίν. 491, αρ. 578 και 587, πίν. 492, αρ. 613-614, πίν. 494, αρ. 642-643 και 645, πίν. 497 (L.

μελετούμε, δηλαδή το 32 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, έχουν μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη τους [1232]. Πρόκειται για ιστάμενες μορφές [1233] που εικονίζονται σε επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία, μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι οποίες χρονολογούνται ως επί το πλείστον στον 4° π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως στο δεύτερο τέταρτο αυτού (Πίνακας Α). Η μακριά κόμη / κοτσίδα είναι η συνήθης κόμμωση των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων στα επιτύμβια ανάγλυφα που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [1234]. Πολλές από αυτές παριστάνονται κρατώντας πτηνό, *πλαγγόνα*, ή ακόμη συχνότερα ενώ *δεξιώνονται* άλλες μορφές. Οι περισσότερες από τις κόρες που έχουν μακριά κόμη ή κοτσίδα φορούν αττικό πέπλο, συνήθως με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη (αρκετά συχνά και με ιμάντες στους ώμους) [1235], ή χιτώνα με ιμάτιο - σε αρκετές περιπτώσεις διαγώνιο.

Kahil). Παρίσι CA 599: *ARV* ^{2} 691.27. *Add* ^{2} 280. BD αρ. 208262. Με μακριά κόμη εικονίζονται επίσης η Περσεφόνη, ο Απόλλων, η Νίκη, οι Νύμφες, και οι Χάριτες. Περσεφόνη: *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 17, πίν. 641, αρ. 98, πίν. 645, αρ. 134 και 140, πίν. 647, αρ. 197, πίν. 649, αρ. 279, πίν. 653 (G. Günter). Απόλλων: *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 40-46, πίν. 185-186, αρ. 68 και 70, πίν. 188, αρ. 83-84, πίν. 190-191, αρ. 101, πίν. 192, αρ. 146, πίν. 196, αρ. 153 και 164, πίν. 197, αρ. 197 και 199-200, πίν. 200, αρ. 231 και 238, πίν. 203, αρ. 290 και 295, πίν. 207, αρ. 332, πίν. 210-211, αρ. 430-433, πίν. 217, αρ. 449, 456, και 461, πίν. 219 (O. Palagia). *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 26 και 30-33, πίν. 298, αρ. 34-35 και 37-39, πίν. 299-300, αρ. 42, πίν. 301, αρ. 67, πίν. 305 (W. Lambrinoudakis). Νίκη: *LIMC* VI (1992), λ. Nike, αρ. 13, 16, και 18-19, πίν. 559-560, αρ. 33, 41, 43, και 45-47, πίν. 561-562, αρ. 99, πίν. 568, αρ. 104, πίν. 569, αρ. 124, πίν. 571, αρ. 320, πίν. 584 (A. Goulaki). Νύμφες: *LIMC* VIII (1997), λ. Nymphai, αρ. 13, πίν. 586, αρ. 18, πίν. 587, αρ. 30, πίν. 588, αρ. 43 και 47, πίν. 593, αρ. 96, πίν. 597 (M. Halm). Χάριτες: *LIMC* III (1986), λ. Charites, αρ. 16 και 19, πίν. 152, αρ. 25, πίν. 153, αρ. 29-30, πίν. 154, αρ. 32-33, πίν. 155, αρ. 35 και 37, πίν. 156 (H. Sichtermann).

[1232] **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 32** (πίν. 30), **Ε 34** (πίν. 32), **Ε 35** (πίν. 33), **Ε 36** (πίν. 34), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 49** (πίν. 45), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 78, Ε 80** (πίν. 75), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε ΙΙ 6** (πίν. 99), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 40** (πίν. 132), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Ο αριθμός αυτός ενδέχεται να είναι μεγαλύτερος, καθώς δεν διασώζονται όλες οι κεφαλές των μορφών που μελετούμε. Μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη έχει ίσως η νεκρή παρθένος της επιτύμβιας στήλης **Ε 41** (πίν. 38), η κόμμωση της οποίας δεν είναι ευδιάκριτη, αλλά και η αποσπασματική κόρη της **Ε 24** (πίν. 22).

[1233] Εξαίρεση αποτελεί μόνον η καθήμενη κόρη της **Ε 91β** (πίν. 86β), και ενδεχομένως επίσης η μαρμάρινη λήκυθος **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), στην οποία η νεκρή ίσως είναι καθήμενη.

[1234] Επτά (7) από τις κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που έχουν μακριά κόμη ή κοτσίδα « *ανακαλύπτονται* »: **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 80** (πίν. 75), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157).

[1235] Από τις είκοσι τέσσερεις (24) κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που έχουν μακριά κόμη ή κοτσίδα και είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, οι δεκαεπτά (17) φορούν χιτώνα κάτω από τον πέπλο τους (**Ε 1** - πίν. 1, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ 3, Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), οι είκοσι μία (21) απεικονίζονται με ιμάτιο στην πλάτη (**Ε 16** - πίν. 15, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 39** - πίν. 36, **Ε 51** - πίν. 47, **Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Λ 1** - πίν. 144, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ 3, Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), ενώ οι δεκαέξι (16) φέρουν ιμάντες στους ώμους (**Ε 16** - πίν. 15, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 21** - πίν. 19β, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε ΙΙ 6** - πίν. 99, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 36** - πίν. 129, **Λ 1** - πίν. 144, **Λ 2** - πίν. 145, **Λ 3, Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148).

4β. Κοτσίδα γύρω από την κεφαλή

Υπάρχουν επτά (7) περιπτώσεις ιστάμενων παρθένων που εικονίζονται έχοντας κοτσίδα γύρω από την κεφαλή τους [1236]. Πρόκειται αποκλειστικά για επιτύμβιες στήλες, οι οποίες αποτελούν το 4 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε. Οι τέσσερεις (4) εξ αυτών (**Ε 23** - πίν. 21, **Ε 30** - πίν. 28, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 44** - πίν. 41) κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις, ενώ οι υπόλοιπες τρείς (3) με διμελείς ή πολυπρόσωπες. Οι περισσότερες χρονολογούνται στον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, και συγκεκριμένα στην χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. [1237]. Κατά τους κλασικούς χρόνους, και ιδιαίτερα κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως χρησιμοποιείται ευρύτατα για την απεικόνιση παιδικών μορφών, αγοριών και κοριτσιών [1238], αλλά και νεαρών παρθένων [1239]. Ο Απόλλων [1240], η Βραυρωνία Αρτέμιδα [1241], και η Κόρη [1242] εικονίζονται επίσης με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή τους [1243]. Στην πλειονότητα τους, οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που έχουν κοτσίδα γύρω από την κεφαλή συγκαταλέγονται μεταξύ των νεωτέρων σε ηλικία παρθένων που μελετούμε [1244]. Οι τρείς (3) από τις επτά (7) αυτές παρθένους (**Ε 44** - πίν. 41, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63) φορούν αττικό πέπλο με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη (η κόρη της στήλης **Ε 68** - πίν. 63 φέρει μάλιστα και ιμάντες στους ώμους). Οι νεκρές των **Ε 23** (πίν. 21) και **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Από τις υπόλοιπες δύο (2) επιτύμβιες στήλες διασώζονται μόνον οι κεφαλές των νεκρών κοριτσιών.

4γ. Πεπονοειδής κόμμωση (με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή)

Η λεγόμενη πεπονοειδής κόμμωση, η οποία επίσης χαρακτηρίζει μορφές νεαρής ηλικίας, όχι όμως αποκλειστικά ανύπανδρες κοπέλες [1245], εμφανίζεται -

---

[1236] **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 30** (πίν. 28), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105). Η **Ε 65** (πίν. 61) είναι όμως αμφίβολη περίπτωση ως προς το θέμα της κομμώσεως, η οποία δεν διακρίνεται καθαρά. Για τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως, βλ. Vorster 1983, 21-22. Clairmont 1993, εισαγ., 35. Clairmont 1993, I, 227. Despinis 1994, 177-179, 194. Scholl 1996, 121. Leventi 2003, 62.

[1237] Μόνον οι **Ε 30** (πίν. 28) και **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105) είναι έργα του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη χρονολογείται στο 430-420 π.Χ., και η δεύτερη στο 420-400 π.Χ. Οι **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 33** (πίν. 31) και **Ε 44** (πίν. 41) χρονολογούνται στο 375-350 π.Χ., ενώ οι **Ε 65** (πίν. 61) και **Ε 68** (πίν. 63) στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος.

[1238] Vorster 1983, 21-22, αρ. 5 (Βραυρών 62). Milleker - Johnston 1986, 49. Clairmont 1993, I, 227. Scholl 1996, 121. Bergemann 1997, 99. Despinis 1994, 178. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 108, αρ. 91, εικ. 91.

[1239] Milleker - Johnston 1986, 49. Bergemann 1997, 99. Despinis 1994, 179. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 108, αρ. 91, εικ. 91.

[1240] *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 47, πίν. 186, αρ. 599, πίν. 228-229 (O. Palagia). Καλτσάς 2002, αρ. 155. Milleker - Johnston 1986, 49-50. Despinis 1994, 178, 194.

[1241] Despinis 1994, 173-198, εικ. 31-36. Leventi 2003, 62. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 108, αρ. 91, εικ. 91.

[1242] Meyer 1989α, 298, αρ. 117, εικ. 38,1. Leventi 2003, 62.

[1243] Στο αναθηματικό ανάγλυφο αρ. 1352 του ΕΑΜ, το οποίο χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος και προέρχεται από το Ασκληπιείο της Αθήνας, η Πανάκεια εικονίζεται ως κορίτσι με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή: Leventi 2003, 142-143 (R 36), πίν. 26.2. Καλτσάς 2002, αρ. 444.

[1244] Μόνον η **Ε 23** (πίν. 21) συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία αγάμων κορών μας. Πρόκειται όμως για παρθένο με αρκετά ασυνήθιστη κόμμωση, όπως έχει επισημάνει ο Clairmont: Clairmont 1993, I, 316.

[1245] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 2.457, 2.829, 2.919, 3.463: οι νεκρές γυναικείες μορφες των συγκεκριμένων επιτυμβίων στηλών έχουν πεπονοειδή κόμμωση, αλλά είναι νυμφευμένες. Βλ. επίσης, Dillon 2010, 117.

σχεδόν πάντα σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή [1246] - σε πέντε (5) ανάγλυφα των καταλόγων μας, τα οποία αποτελούν περίπου το 3 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε [1247]. Πρόκειται για τέσσερεις (4) πολυπρόσωπες επιτύμβιες στήλες με παραστάσεις τριών (3) μορφών, και μία (1) διμελή μαρμάρινη λήκυθο, έργα του 4ου π.Χ. αιώνος, και ως επί το πλείστον του 350-300 π.Χ. [1248]. Τρείς (3) από τις πέντε (5) μορφές που φέρουν την συγκεκριμένη κόμμωση εικονίζονται καθήμενες (**Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91). Όλες οι κοπέλες φορούν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη [1249], εκτός από την νεκρή της **Ε 95** (πίν. 90-91), η οποία είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Πρόκειται όμως για επιτύμβιο ανάγλυφο που έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1250]. Κατά συνέπεια, η εν λόγω ενδυμασία παραπέμπει στην πρώτη χρήση της στήλης, η οποία δεν αφορούσε σε νεκρή κόρη, αλλά σε νυμφευμένη γυναίκα.

4δ. *Λαμπάδιον*

Είκοσι (20) από τις νεαρές γυναικείες μορφές των αναγλύφων μας, περίπου δηλαδή το 11,5 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, έχουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή [1251]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ιστάμενες μορφές [1252] μονοπροσώπων και διμελών παραστάσεων [1253], οι οποίες κοσμούν επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος [1254]. Η πλειονότης των εν λόγω μορφών είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο [1255]. Μόνον

[1246] Η πεπονοειδής κόμμωση σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή χρησιμοποιείται για την απεικόνιση αγάμων κορών, αλλά και νυμφευμένων γυναικών νεαρής ηλικίας (πρβλ. Bergemann 1997, ναΐσκος αρ. 668. Πιθανώς επίσης, Clairmont 1993, αρ. 2.919, 3.463), ή ακόμη και ανήβων κοριτσιών. Πεπονοειδή κόμμωση με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή φέρει η μικρή *ἄρκτος* με το περιστέρι από την Βραυρώνα: Aikaterinides 2001, 118.

[1247] **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 33, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149). Σε όλες τις εν λόγω παραστάσεις, η πεπονοειδής κόμμωση της νεκρής συνδυάζεται με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, εκτός από εκείνη της πρωιμότερης αμφίβολης στήλης **Ε ΙΙ 33**. Στην επιτύμβια στήλη **Ε 95** (πίν. 90-91), η πεπονοειδής κόμμωση είναι αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας και επαναχρησιμοποίησης του αναγλύφου. Στην προκειμένη περίπτωση, η εν λόγω κόμμωση προσετέθη ούτως ώστε η καθήμενη νεκρή που κατά την πρώτη χρήση της συγκεκριμένης στήλης ήταν νυμφευμένη γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, να μετατραπεί σε νεαρή γυναικεία μορφή. Για την πεπονοειδή κόμμωση, βλ. Πειραιάς 4647: *LIMC* ΙΙ (1984), λ. Artemis, αρ. 161, πίν. 456 (L. Kahil). Vorster 1983, αρ. 24 (Μόναχο, Glyptothek 272a). Clairmont 1993, Ι, 227. Ridgway 1997, 168. Πωλογιώργη 1999, 185-186, και σημ. 84. Dillon 2010, 114-116. Xagorari 2010, 124.

[1248] Όλα τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, εκτός από την αμφίβολη επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 33**, η οποία είναι έργο του 375-350 π.Χ.

[1249] Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), και **Ε ΙΙ 33**, οι νεκρές κοπέλες φέρουν επίσης χιτώνα κάτω από τον αττικό τους πέπλο.

[1250] Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

[1251] **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128), **Λ ΙΙ 7**, **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), και **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Η νεαρή γυναικεία μορφή της **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) φέρει επίσης ταινία και *ὀπισθοσφενδόνη* στην κεφαλή (βλ. σελ. 189, σημ. 1374).

[1252] Καθήμενες γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας με *λαμπάδιον* στην κεφαλή εικονίζονται σε δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα: **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159).

[1253] Μόνον τρία (3) από τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις: **Ε 69** (πίν. 64), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β).

[1254] Έξι (6) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στον 5ο π.Χ. αιώνα (**Ε 5** - πίν. 5, **Ε 27** - πίν. 25, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98, **Ε ΙΙ 35** - πίν. 128, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151), και τα υπόλοιπα στον 4ο π.Χ. αιώνα.

[1255] **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 35** (πίν.

μία (1) από τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας φορά αττικό πέπλο και έχει *λαμπάδιον* στην κεφαλή (**Ε 69** - πίν. 64). Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως χαρακτηρίζει αποκλειστικά γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας [1256]. Η παρθένος θεά Άρτεμις [1257], η Νίκη [1258], όπως επίσης οι Νύμφες [1259], οι Χάριτες [1260], και οι Ώρες [1261] εικονίζονται συχνά με *λαμπάδιον* στην κεφαλή, το οποίο παραπέμπει στην πολύ ιδιαίτερη σχέση τους με την γονιμότητα [1262].

4ε. Κοντή ή μαζεμένη κόμη

Δεκαοκτώ (18) από τις νεαρές γυναικείες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε παριστάνονται με κοντή ή μαζεμένη κόμη [1263]. Πρόκειται για δεκατρείς (13) επιτύμβιες στήλες και πέντε (5) μαρμάρινες ληκύθους, οι οποίες

---

128), **Λ ΙΙ 7**, **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Σε μία (1) επιτύμβια στήλη (**Ε 5** - πίν. 5) η κόρη φορά μόνον χιτώνα που συγκρατείται με ιμάντες, ενώ σε άλλα δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο: **Ε 8** (πίν. 8), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β).

[1256] Beaumont 2000, 41. Για το *λαμπάδιον*, βλ. Gulaki 1981, 95-96. Βουτυράς 1990, 125-126. Clairmont 1993, εισαγ., 35. Bergemann 1997, 99. Leventi 2003, 62. Dillon 2010, 117. Xagorari 2010, 124, και σημ. 22.

[1257] *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 177, πίν. 459, αρ. 351 και 356, πίν. 474, αρ. 408, πίν. 479, αρ. 416-417, πίν. 480, αρ. 463, πίν. 483, αρ. 471-472, πίν. 484, αρ. 618-619, πίν. 495, αρ. 673, πίν. 499, αρ. 708-709, πίν. 502, αρ. 970, πίν. 517, αρ. 997, πίν. 521, αρ. 997 και 1000, πίν. 521, αρ. 1020, πίν. 525, αρ. 1065, πίν. 529, αρ. 1179, πίν. 541, αρ. 1398, πίν. 561, αρ. 1433, πίν. 563 (L. Kahil). Βουτυράς 1990, 126.

[1258] *LIMC* VI (1992), λ. Nike, αρ. 14, πίν. 559, αρ. 99, πίν. 568, αρ. 110 και 114, πίν. 570, αρ. 148-149, πίν. 574, αρ. 170, πίν. 577, αρ. 237 και 272, πίν. 580, αρ. 277, 290, και 301, πίν. 581, αρ. 304 και 310, πίν. 582, αρ. 322, πίν. 584 (A. Goulaki). Γιαλούρης 1967, 25-27, εικ. 22-24 (Αθήνα 159). Harrison 1977β, 175. Simon 1988, 70, εικ. 1. Βουτυράς 1990, 126. Leventi 2003, 62.

[1259] *LIMC* VIII (1997), λ. Nymphai, αρ. 34 και 37, πίν. 590, αρ. 50-52, πίν. 594, αρ. 58 και 61, πίν. 595, αρ. 75, πίν. 596 (M. Halm). Fuchs 1962, 242. Leventi 2003, 62.

[1260] *LIMC* III (1986), λ. Charites, αρ. 24, πίν. 153 (H. Sichtermann). Harrison 1977β, 270. Leventi 2003, 62.

[1261] *LIMC* V (1990), λ. Horai, αρ. 9, πίν. 344, αρ. 22, πίν. 346, αρ. 32 και 34, πίν. 347 (V. Machaira). *LIMC* V (1990), λ. Horai, αρ. 3, πίν. 349, αρ. 8, πίν. 350 (L. Abad Casal). Harrison 1977β, 270. Leventi 2003, 62. Με *λαμπάδιον* στην κεφαλή εικονίζονται επίσης η θεά Αφροδίτη, και οι Αγλαυρίδες: Tübingen S 101609: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 4, 78-79, εικ. 19, πίν. (2551) 34.1-4. BD αρ. 2724. Κοπεγχάγη (ΝΜ) 731: *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 125-126, πίν. (165) 163.1. BD αρ. 7928. Providence 25.085: *CVA*, Providence, Museum of the Rhode Island School of Design 1, 31, πίν. (77) 24.2A-C. BD αρ. 7952. *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, αρ. 464, πίν. 44, αρ. 656, πίν. 64, αρ. 826, πίν. 82, αρ. 830, 833, και 839, πίν. 83, αρ. 931-932, πίν. 91, αρ. 1105, πίν. 111, αρ. 1183, πίν. 118, αρ. 1191, πίν. 119, αρ. 1214, πίν. 122, αρ. 1218-1219, πίν. 123, αρ. 1247, πίν. 125, αρ. 1252, πίν. 126, αρ. 1338, πίν. 131 (A. Delivorrias). *LIMC* I (1981), λ. Aglauros, Herse, Pandrosos, αρ. 7, πίν. 210-211, αρ. 38, πίν. 215 (U. Kron).

[1262] Leventi 2003, 62.

[1263] **Ε 3** (πίν. 3), **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Λ ΙΙ 5**, **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). Οι **Ε 3** (πίν. 3) και **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120) είναι σήμερα χαμένες, και οφείλουμε να είμαστε κάπως επιφυλακτικοί ως προς το αν τα σωζόμενα σχέδια αυτών αποδίδουν πιστά τους τύπους των κομμώσεων. Δεν μπορούμε δηλαδή να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι εν λόγω νεκρές να είχαν πεπονοειδή κόμμωση ή κοτσίδα γύρω από την κεφαλή τους, οι οποίες δεν διακρίνονται στα σχέδια. Το ίδιο ισχύει επίσης στις περιπτώσεις των **Ε 84** (πίν. 79), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), και **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), η φθορά των οποίων δεν επιτρέπει την αναγνώριση των κομμώσεων με απόλυτη βεβαιότητα. Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι **Ε 9** (πίν. 9) και **Ε 53** (πίν. 49) έχουν υποστεί εκ νέου επεξεργασία. Στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για επιτύμβια στήλη αγοριού, το οποίο όμως μετετράπη σε νεαρή κόρη κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου. Όσον αφορά στην **Ε 53** (πίν. 49), η ιστάμενη συγγενής που κατά την πρώτη χρήση της στήλης δεξιωνόταν την καθήμενη νεκρή, μετετράπη πλέον σε νεκρή παρθένο.

αποτελούν περίπου το 10,3 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, και χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο πρώτο ήμισυ του 4^{ου} π.Χ. αιώνος [1264]. Στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών υπερτερούν οι μονοπρόσωπες παραστάσεις [1265]. Αντιθέτως, οι τρείς (3) από τις πέντε (5) μαρμάρινες ληκύθους κοσμούνται με πολυπρόσωπες συνθέσεις [1266]. Όλες οι εν λόγω νεκρές απεικονίζονται ιστάμενες, και οι περισσότερες εξ αυτών είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο [1267]. Μόνον τρείς (3) από τις άγαμες αυτές κόρες φέρουν αττικό πέπλο [1268]. Μία (1) ακόμη εικονίζεται φορώντας αργείο πέπλο (**Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113) [1269]. Η πρόωρα χαμένη παρθένος της **Ε 6** (πίν. 6) φέρει *κάνδυν*, ενώ εκείνη της **Ε 3** (πίν. 3) φορά το ιμάτιο της με τρόπο που θυμίζει τον τύπο της μικρής Ηρακλεώτισσας [1270]. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως χαρακτηρίζει συνήθως τις νυμφευμένες ή / και μεγαλύτερης ηλικίας γυναικείες μορφές [1271], χρησιμοποιείται όμως και για την απεικόνιση ανήβων κοριτσιών [1272].

4ζ. Μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής

Τέσσερεις (4) από τις ιστάμενες παρθένους των επιτυμβίων στηλών που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας παριστάνονται με την κόμη τους μαζεμένη στην κορυφή της κεφαλής [1273]. Σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για μέρος της κόμης των αγάμων κορών, οι οποίες παράλληλα απεικονίζονται με μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη τους [1274]. Οι επιτύμβιες αυτές στήλες χρονολογούνται στο 375-300 π.Χ. [1275], και αποτελούν μόλις το 2,3 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε. Οι τρείς (3) εξ αυτών κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, ενώ η **Ε 67** (πίν. 62) φέρει πολυπρόσωπη σύνθεση τεσσάρων (4)

[1264] 430-420 π.Χ.: **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 53** (πίν. 49). 400-375 π.Χ.: **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152). 375-350 π.Χ.: **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Λ ΙΙ 5**, **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). 350-300 π.Χ.: **Ε 3** (πίν. 3), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150).

[1265] Οι οκτώ (8) από τις δεκατρείς (13) αυτές επιτύμβιες στήλες κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις: **Ε 3** (πίν. 3), **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100). Οι υπόλοιπες πέντε (5) φέρουν διμελείς συνθέσεις: **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120).

[1266] Η **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152) κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών, η **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155) με πολυπρόσωπη παράσταση τεσσάρων (4) μορφών, και η **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) με πολυπρόσωπη παράσταση επτά (7) μορφών. Οι **Λ ΙΙ 5** και **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150) φέρουν διμελείς συνθέσεις.

[1267] **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156).

[1268] **Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Λ ΙΙ 5**. Για τον αττικό πέπλο, βλ. ανωτ. σελ. 161-165.

[1269] Για τον αργείο πέπλο, βλ. ανωτ. σελ. 166-168.

[1270] Για την *κάνδυν*, βλ. ανωτ. σελ. 168. Για τον τύπο της μικρής Ηρακλεώτισσας, βλ. ανωτ. σελ. 168.

[1271] Clairmont 1993, εισαγ., 35. Bectarte 2009, 236. Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.176, 1.190, 1.309, 1.934, 2.176, 2.182, 2.221, 2.286, 2.289a, 2.291b, 2.300, 2.339, 2.351, 2.362, 2.363, 2.386, 2.391c, 2.428a, 2.441, 2.444, 2.457a, 2.480, 2.780, 2.816, 2.820, 2.858, 2.892, 2.941, 2.959, 3.214, 3.243, 3.302, 3.346, 3.350, 3.351, 3.361, 3.384c, 3.390, 3.391b, 3.406, 3.407, 3.419, 3.459a, 3.461, 4.671, 4.770, 4.810.

[1272] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 0.780, 0. 781, 0.787, 0.851, 0.864, 0.869a, 0.913, 0.915.

[1273] **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109). Για τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως, βλ. Dillon 2010, 116-118, 120-122.

[1274] Η πρόωρα χαμένη παρθένος της **Ε 87** (πίν. 82) έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, ενώ μέρος της κόμης της εικονίζεται μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής της. Οι άγαμες κόρες των **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 67** (πίν. 62), και **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109) παριστάνονται με μακριά κόμη, μέρος της οποίας είναι μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής τους.

[1275] 375-350 π.Χ.: **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 87** (πίν. 82). 350-300 π.Χ.: **Ε 60** (πίν. 56), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109).

μορφών. Όλες οι εν λόγω άγαμες κόρες εικονίζονται φορώντας αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, εκτός από εκείνη της **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), από την οποία διασώζεται μόνον η κεφαλή, και κατά συνέπεια δεν γνωρίζουμε πως ήταν ενδεδυμένη. Οι νεκρές των **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 67** (πίν. 62), και **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων μας. Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως είναι χαρακτηριστικός της παρθένου θεάς Αρτέμιδος [1276], και χρησιμοποιείται για τις απεικονίσεις νεανικών - όχι όμως κατ' ανάγκην παρθενικών - γυναικείων μορφών [1277]. Με μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής τους παριστάνονται επίσης ο Απόλλων [1278], η θεά Αφροδίτη [1279], η Κόρη [1280], και οι Νύμφες [1281]. Η αφθονία των άκοπων μαλλιών που μαζεύονται στην κορυφή του κεφαλιού παραπέμπει στον γονιμικό και *κουροτροφικό* χαρακτήρα των νεανικών μορφών που φέρουν την κόμμωση αυτή [1282].

4η. Κρωβύλος άκοπων μαλλιών

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η κόμμωση της Χαιρεστράτης στην γνωστή επιτύμβια στήλη του ΕΑΜ (**Ε 81** - πίν. 76). Η νεκρή κόρη στην προκειμένη περίπτωση εικονίζεται με κρωβύλο άκοπων μαλλιών στο μέτωπο, καθώς επίσης και μικρό κρωβύλο στον αυχένα. Η κόμμωση αυτή παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας, είναι όμως αρκετά ασυνήθιστη για τους κλασικούς χρόνους. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, ίσως οφείλεται σε εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση του αναγλύφου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους [1283].

[1276] *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 133 και 140, πίν. 455, αρ. 162, πίν. 457, αρ. 212, πίν. 463, αρ. 224 και 230, πίν. 464, αρ. 274, πίν. 468, αρ. 759, πίν. 506, αρ. 816, πίν. 508, αρ. 906, πίν. 514, αρ. 974, πίν. 518, αρ. 987, πίν. 520 (L. Kahil). Themelis 1971, 69. Harrison 1988β, 253. Leventi 2003, 62. Καλτσάς και Δεσπίνης 2007, 144-145, αρ. 38.

[1277] Dillon 2010, 116-117. Παραδείγματος χάριν, Conze 1893-1922, αρ. 1211, πίν. 268. Clairmont 1993, αρ. 2.307a, 2.426b, 3.361, 4.381. Bergemann 1997, ναΐσκοι αρ. 673, 704, 707. Η καθήμενη νεαρή γυναικεία μορφή της επιτύμβιας στήλης 2.426b (Clairmont 1993) που παριστάνεται με την κόμη της μαζεμένη στην κορυφή της κεφαλής είναι νυμφευμένη, όπως φανερώνει η χρήση του ιματίου ως καλύπτρας, αλλά και η χειρονομία της *ανακαλύψεως*. Στην περίπτωση αντιθέτως της μαρμάρινης ληκύθου 4.381 (Clairmont 1993), τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως φέρει η ενδεδυμένη με αττικό πέπλο ιστάμενη νεαρή παρθένος που εικονίζεται στο αριστερό άκρο της παράστασης.

[1278] *LIMC* II (1984), λ. Apollon, αρ. 39g και 39i, πίν. 184, αρ. 79, πίν. 189, αρ. 146, πίν. 196, αρ. 196, πίν. 199, αρ. 291, πίν. 207, αρ. 418, πίν. 216, αρ. 616, πίν. 230 (O. Palagia). Kenner 1972, 9-18. Giuliano 1979, 192-194, αρ. 122. Harrison 1988β, 253. Roccos 1988, 55. Γιαλούρης 1994, 164, 260, αρ. 159. Palagia 1997, 187. Leventi 2003, 62. Συχνά ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως αποδίδεται πιο περίτεχνα σε περίοπτα έργα της μεγάλης πλαστικής, όπως ο Απόλλων του Belvedere και η Αφροδίτη του Καπιτωλίου.

[1279] *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, αρ. 404 και 409-410, πίν. 38-39, αρ. 431, πίν. 41, αρ. 456, πίν. 44, αρ. 479, πίν. 46, αρ. 486, πίν. 47, αρ. 516, πίν. 50, αρ. 518 και 523, πίν. 51, αρ. 616-617, πίν. 60-61, αρ. 628, πίν. 62, αρ. 645, πίν. 63, αρ. 666, πίν. 65, αρ. 698 και 704, πίν. 70, αρ. 710, πίν. 71, αρ. 725 και 728, πίν. 72, αρ. 746, πίν. 74, αρ. 755, πίν. 75, αρ. 765, πίν. 76, αρ. 871, πίν. 86, αρ. 913, πίν. 90, αρ. 998, πίν. 97, αρ. 1021, πίν. 101, αρ. 1028, πίν. 102, αρ. 1061, πίν. 107 (A. Delivorrias). Comstock και Vermeule 1976, 39, αρ. 55. Harrison 1988β, 253. Leventi 2003, 62. Καλτσάς και Δεσπίνης 2007, 216-219, αρ. 75. Dillon 2010, 121.

[1280] *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 45, πίν. 643, αρ. 74, πίν. 644 (G. Günter). Leventi 2003, 62.

[1281] *LIMC* VIII (1997), λ. Nymphai, αρ. 6, πίν. 584, αρ. 10, 14a, και 16, πίν. 586, αρ. 40b, πίν. 591, αρ. 106, πίν. 597 (M. Halm). Harrison 1988β, 253. Καλτσάς 2002, 221, αρ. 459. Τον συγκεκριμένο τύπο κομμώσεως φέρει επίσης η μία (1) από τις τρείς (3) Μούσες που απεικονίζονται στην ανάγλυφη πλάκα αρ. 216 του βάθρου από την Μαντίνεια της Αρκαδίας, σήμερα στο ΕΑΜ (αρ. 215, 216, 217): Καλτσάς και Δεσπίνης 2007, 82, 84-85, αρ. 12.

[1282] Harrison 1988β, 253. Leventi 2003, 62.

[1283] Schmaltz και Salta 2003, 67, αρ. 2, εικ. 1c-d.

5. Χειρονομίες των νεκρών παρθένων

5α. Οι κόρες που κρατούν το ιμάτιο τους

Σαράντα επτά (47) από τις ιστάμενες νεαρές γυναικείες μορφές που μελετούμε κρατούν την άκρη ή τις άκρες του ιματίου που φέρουν στην πλάτη τους με το ένα (1), ή και με τα δύο (2) κατεβασμένα τους χέρια [1284]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινες ληκύθους, οι οποίες αποτελούν περίπου το 27 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι της παρούσης μελέτης, και κοσμούνται με μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Η συντριπτική πλειονότης των συγκεκριμένων αναγλύφων χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αιώνα, ιδιαιτέρως δε στο 375-300 π.Χ. [1285]. Τόσο οι νεώτερες (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127), όσο και οι μεγαλύτερες σε ηλικία (**Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 61** - πίν. 57, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113, **Λ 1** - πίν. 144) κόρες των επιτυμβίων αυτών αναγλύφων εικονίζονται κρατώντας την άκρη του ιματίου τους. Η εν λόγω χειρονομία είναι εξαιρετικά δημοφιλής στις απεικονίσεις ιστάμενων παρθένων που φορούν αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη [1286]. Σχεδόν

[1284] Πρόκειται για τα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), και **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149). Ο αριθμός αυτός ενδέχεται όμως να είναι μεγαλύτερος, αφού αρκετά από τα επιτύμβια ανάγλυφα των καταλόγων μας είναι αποσπασματικά.

[1285] 420-400 π.Χ.: **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92). 400-375 π.Χ.: **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Λ 1** (πίν. 144). 375-340 π.Χ.: **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147). 350-300 π.Χ.: **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Λ 3, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149).

[1286] Clairmont 1993, εισαγ., 32. Ridgway 1997, 169-170. Σαράντα τέσσερεις (44) από τις εξήντα εννέα (69) παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας που φέρουν αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη κρατούν την άκρη ή τις άκρες του ιματίου τους: **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149). Αφαιρώντας τις αποσπασματικές επιτύμβιες στήλες **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε ΙΙ 41** (πίν. 133), **Ε ΙΙ 42** (πίν. 134), **Ε ΙΙ 46** (πίν. 138), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), και **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142), βλέπουμε ότι μόνον δέκα (10) από τις κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που φορούν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη δεν κρατούν την άκρη του ιματίου τους. Οι δύο (2) από αυτές κρατούν *πλαγγόνα* και με τα δύο (2) τους χέρια (**Ε 18** - πίν. 17, **Ε 90** - πίν. 85), οι τρείς (3) παριστάνονται καθήμενες (**Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89), μία (1) « *ανακαλύπτεται* » με το ένα (1) της χέρι, ενώ με το άλλο κρατά πτηνό (**Ε 66**), και οι υπόλοιπες

όλες οι κόρες που κρατούν την άκρη ή τις άκρες του ιματίου τους είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο. Υπάρχουν μόνον τρείς (3) περιπτώσεις νεαρών γυναικείων μορφών που φέρουν αργείο πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη (**Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113), την άκρη του οποίου κρατούν με το ένα (1) τους χέρι. Μάλιστα οι **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β) και **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113) παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες ως προς την εικονογραφία τους [1287]. Αξιοσημείωτα είναι επίσης δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ., όπου οι ιστάμενες νεκρές είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, πτυχές του οποίου κρατούν στο ένα (1) κατεβασμένο τους χέρι (**Ε ΙΙ 1β** - πίν. 93, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155).

Οι περισσότερες από τις νεαρές γυναικείες μορφές των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων κρατούν την άκρη του ιματίου που φέρουν στην πλάτη τους με το κατεβασμένο αριστερό τους χέρι [1288]. Πρόκειται για έργα του 4ου π.Χ. αιώνος, η πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο 375-340 π.Χ. (Πίνακας Α). Μόνον σε επτά (7) παραστάσεις η ιστάμενη νεκρή κρατά την άκρη του ιματίου της με το κατεβασμένο δεξί της χέρι [1289]. Τέλος, οκτώ (8) από τις νεκρές των επιτυμβίων αναγλύφων μας κρατούν τις άκρες του ιματίου τους και με τα δύο (2) κατεβασμένα τους χέρια [1290]. Τα ανάγλυφα αυτά χρονολογούνται στον 4ο π.Χ. αιώνα, και ως επί το πλείστον στο 400-350 π.Χ. [1291]. Σύμφωνα με την Roccos, η συγκεκριμένη χειρονομία χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές, και πιθανότατα παραπέμπει στην νεαρή ηλικία των νεκρών παρθένων ως σημάδι νεότητος [1292].

« *ανακαλύπτονται* », ενώ ταυτόχρονα *δεξιώνονται* άλλη μορφή (**Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β, **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟυ 1** - πίν. 158).

[1287] Και στις δύο (2) παριστάνεται μία (1) ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με αργείο πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, η οποία *δεξιώνεται* ιστάμενη ανδρική μορφή με το δεξί της χέρι, ενώ με το κατεβασμένο αριστερό κρατά την άκρη του ιματίου της. Οι συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος. Για τον αργείο πέπλο, βλ. σελ. 166-168.

[1288] **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 45** (πίν. 42), **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 36** (πίν. 129), **Ε ΙΙ 38** (πίν. 130), **Ε ΙΙ 43** (πίν. 135), **Ε ΙΙ 44** (πίν. 136), **Ε ΙΙ 45** (πίν. 137), **Ε ΙΙ 47** (πίν. 139), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149).

[1289] **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 46** (πίν. 43), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β), **Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3**. Η **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92) χρονολογείται στο 420-400 π.Χ., οι **Ε 85** (πίν. 80) και **Ε ΙΙ 37** (πίν. 129β) στο 400-375 π.Χ., οι **Ε 20** (πίν. 19) και **Λ 2** (πίν. 145) στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, ενώ οι υπόλοιπες δύο (2) στο 350-300 π.Χ.

[1290] **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Λ 1** (πίν. 144). Τις δύο (2) άκρες του ιματίου που έχει στην πλάτη της κρατά επίσης η παρθένος που αποτελεί το ακρωτήριο της χαμένης σήμερα επιτύμβιας στήλης, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω (Αθήνα 744, 370-340 π.Χ.: Conze 1893-1922, αρ. 852. Roccos 2000, 252, εικ. 12, 253, αρ. 5).

[1291] Η Roccos υποστηρίζει ότι το μοτίβο των νεαρών παρθένων που κρατούν τις άκρες του ιματίου τους και με τα δύο (2) χέρια είναι μεταγενέστερο των μέσων του 4ου π.Χ. αιώνος: Roccos 2000, 243. Δεν φαίνεται όμως να προκύπτει κάτι τέτοιο από την μελέτη των επιτυμβίων αναγλύφων μας. Από τα οκτώ (8) επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία η νεκρές κόρες κρατούν τις άκρες του ιματίου τους και με τα δύο (2) τους χέρια, μόνον δύο (2) χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος (**Ε 65** - πίν. 61, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127), ενώ τα υπόλοιπα στο πρώτο μισό αυτού.

[1292] Όπως επισημαίνει η Roccos, οι μορφές που απεικονίζονται κρατώντας την άκρη ή τις άκρες των ενδυμάτων τους στην αρχαία ελληνική τέχνη είναι συνήθως άτομα νεαρής ηλικίας, ή ακόμη και παιδιά: Roccos 2000, 242-243. Πρόκειται για χαρακτηριστικό μοτίβο κοινωνικής παρουσίασης που χρησιμοποιείται για την απεικόνιση ατόμων νεαρής ηλικίας. Πρβλ. και την παραλλαγή του πολύ γνωστού μοτίβου της *ανακαλύψεως* για νεανικές μορφές: Dentzer 1982, 485. Leventi 2003, 67, 69.

5β. Οι κόρες που « *ανακαλύπτονται* »

Δεκατέσσερεις (14) από τις ιστάμενες νεκρές κόρες των αναγλύφων μας, δηλαδή το 8 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, « *ανακαλύπτονται* » [1293]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες, μαρμάρινες ληκύθους, αλλά και λουτροφόρους, οι οποίες κοσμούνται με μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Χρονολογούνται ως επί το πλείστον στον 4° π.Χ. αιώνα, και ιδιαίτερα στο 375-300 π.Χ. [1294]. Οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες μορφές είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, ενώ οι υπόλοιπες φορούν χιτώνα και ιμάτιο [1295]. Τα επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία οι νεκρές παρθένοι που « *ανακαλύπτονται* » εικονίζονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο χρονολογούνται στο 375-300 π.Χ., ενώ εκείνα στα οποία φέρουν χιτώνα και ιμάτιο είναι πρωιμότερα, καθώς σχεδόν όλα χρονολογούνται στο 420-375 π.Χ. (Πίνακας Α)

Όπως έχει προαναφερθεί, η χειρονομία της *ανακαλύψεως* χαρακτηρίζει συνήθως τις παντρεμένες γυναίκες ή τις νύφες, καθώς παραπέμπει στην γαμήλια τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων* [1296]. Η Roccos υποστηρίζει - ορθώς κατά την άποψη μου - πως η *ανακάλυψις* των νεκρών παρθένων φανερώνει ότι επρόκειτο να νυμφευθούν σύντομα, αλλά ο θάνατος τις πρόλαβε [1297]. Οι συγκεκριμένες κόρες συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών των επιτυμβίων αναγλύφων μας. Πρόκειται για νεαρές κοπέλες σε ηλικία γάμου, και όχι για κορίτσια στην αρχή της ήβης τους, όπως παραδείγματος χάριν η μικρή Ευκολίνη του Κεραμεικού (**Ε 68** - πίν. 63). Δεν φαίνεται όμως να τίθεται ζήτημα ηλικίας, αφού η χειρονομία της *ανακαλύψεως* δεν χαρακτηρίζει όλες ανεξαιρέτως τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που βρίσκονται σε ηλικία γάμου. Αντιθέτως, οι παρθένοι που « *ανακαλύπτονται* » αποτελούν σαφέστατα μειοψηφία. Ίσως επρόκειτο για

[1293] **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 66, Ε 75** (πίν. 70), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Πρόκειται βεβαίως για μία παραλλαγή του γνωστού μοτίβου της *ανακαλύψεως*, εφόσον οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας είναι ανύπανδρες, και επομένως δεν έχουν καλυμμένη την κεφαλή τους. Οι νυμφευμένες γυναίκες *ανακαλύπτονται* ανασηκώνοντας το ιμάτιο που χρησιμοποιούν ως καλύπτρα της κεφαλής τους, ενώ οι άγαμες κοπέλες ανασηκώνουν την άκρη του ενδύματος (συνήθως του ιματίου τους) που καλύπτει τον ένα (1) τους ώμο. Για την συγκεκριμένη παραλλαγή του μοτίβου της *ανακαλύψεως*, βλ. Dentzer 1982, 485. Leventi 2003, 67, 69.

[1294] Μόνον ένα (1) από τα συγκεκριμένα ανάγλυφα (**Ε 75** - πίν. 70) χρονολογείται στον ύστερο 5° π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο 420-400 π.Χ. Τα **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 48** (πίν. 44), και **ΛΟα 1** (πίν. 157) χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, τα **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, ΛΟυ 1** (πίν. 158) στο 375-350 π.Χ., και τα υπόλοιπα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος.

[1295] Οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 66, Ε 80** (πίν. 75), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), και **ΛΟυ 1** (πίν. 158) φορούν αττικό πέπλο. Οι υπόλοιπες είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο.

[1296] Για την συγκεκριμένη χειρονομία και την σημασία της, βλ. Καρούζος 1965, 257, 271-278. Κοντολέων 1965, 366-372, 381, 394-395, 398. Fehr 1971, 110. Dentzer 1982, 484-489. Oakley 1982, 113-118. Meyer 1989α, 227-228. McManus 1990, 231. Clairmont 1993, εισαγ., 86. Rehm 1994, 40. Stears 1995, 119-120. Scholl 1996, 169-170. Blundell 2002, 159-161. Leventi 2003, 48, 68-69. Llewellyn - Jones 2003, 98-110, 114. Blundell 2004, 42. Πωλογιώργη 2007, 177, και σημ. 75. Για τα *ἀνακαλυπτήρια*, βλ. Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα* 2.10-21 (Diels). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.36.3-4 (Bethe). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 4345 (Latte). Brueckner 1904. Oakley 1982. Redfield 1982, 192. Brulé 1987, 319-321. Sutton 1989, 357-358. Carson 1990, 163-164. Sissa 1990, 94-98. Avagianou 1991, 130, 135 (σημ. 374), 137, 139. Patterson 1991, 54-56. Tyrrell και Brown 1991, 38. Oakley και Sinos 1993, 25-26. Rehm 1994, 14, 17, 30, 141-142. Reeder 1995, 125-127. Blundel 1998, 38. Vérilhac και Vial 1998, 304-312. Reinsberg 1999, 85. Ferrari 2002, 186-190. Ferrari 2003, 32-35. Llewellyn - Jones 2003, 227-248, 317-318. Redfield 2003, 69-70, 241.

[1297] Roccos 2000, 242, 260. Επίσης, Stears 1995, 119-120.

μνηστευμένες παρθένους [1298], οι οποίες όμως δεν πρόλαβαν ποτέ να νυμφευθούν. Στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή, η χειρονομία της *ανακαλύψεως* χαρακτηρίζει τις εν δυνάμει νύφες και μητέρες.

6. Αντικείμενα και ζώα που κρατούν οι νεκρές παρθένοι, ή τις συνοδεύουν

6α. Πτηνά

Τριάντα δύο (32) από τις ιστάμενες παρθένους, και δύο (2) από τις καθήμενες νεκρές κόρες των υπό μελέτην αναγλύφων, περίπου δηλαδή το 19,5 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, εικονίζονται κρατώντας πτηνό [1299]. Σε μία (1) μάλιστα από αυτές τις περιπτώσεις η νεκρή κόρη κρατά μικρή πάπια (**Ε 5** - πίν. 5). Πρόκειται αποκλειστικά για επιτύμβιες στήλες του 5[ου] και 4[ου] π.Χ. αιώνος, οι οποίες κοσμούνται ως επί το πλείστον με μονοπρόσωπες ή διμελείς παραστάσεις [1300]. Οι περισσότερες εξ αυτών χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος (Πίνακας Α). Τόσο οι νεώτερες (**Ε4, Ε 9** - πίν. 9, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 33** - πίν. 31), όσο και οι μεγαλύτερες σε ηλικία (**Ε 11** - πίν. 11, **Ε 31** - πίν. 29, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 81** - πίν. 76, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 91β** - πίν. 86β, **Ε 91γ** - πίν. 86γ, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 8** - πίν. 101) κόρες των επιτυμβίων στηλών μας εικονίζονται κρατώντας πτηνά. Δώδεκα (12) από τις παρθένους των συγκεκριμένων αναγλύφων φορούν αττικό πέπλο [1301]. Πρόκειται για έργα του 4[ου] π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως του 375-300 π.Χ. [1302]. Το διαγώνιο ιμάτιο εμφανίζεται σε πέντε (5) σχετικές επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος, και ως επί το πλείστον στο πρώτο τέταρτο αυτού [1303]. Υπάρχουν επίσης δώδεκα (12) ιστάμενες κόρες που κρατούν πτηνά και είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο [1304], και μία (1) ακόμη που φορά μόνον χιτώνα (**Ε 5**

[1298] Δεν *ανακαλύπτονται* μόνον οι νυμφευμένες γυναίκες, αλλά και οι μνηστευμένες παρθένοι: Dentzer 1982, 485.

[1299] **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 34** (πίν. 32), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 66, Ε 68** (πίν. 63), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105). Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι στις δέκα (10) από αυτές τις επιτύμβιες στήλες (**Ε 10** - πίν. 10, **Ε 31** - πίν. 29, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 34** - πίν. 32, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 85** - πίν. 80, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 8** - πίν. 101, **Ε ΙΙ 11** - πίν. 104) είναι πολύ πιθανό, αλλά όχι απολύτως βέβαιο ότι η νεκρή κρατά πτηνό. Γενικά για τα πτηνά στην αρχαία Ελλάδα, την ελληνική μυθολογία, και την λογοτεχνία, βλ. Pollard 1977.

[1300] Δεκαεπτά (17) από τις εν λόγω επιτύμβιες στήλες κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις (**Ε 4** - πίν. 4, **Ε 5** - πίν. 5, **Ε 6** - πίν. 6, **Ε 7** - πίν. 7, **Ε 8** - πίν. 8, **Ε 9** - πίν. 9, **Ε 11** - πίν. 11, **Ε 12** - πίν. 12, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 14** - πίν. 13β, **Ε 15** - πίν. 14, **Ε 16** - πίν. 15, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95, **Ε ΙΙ 8** - πίν. 101, **Ε ΙΙ 11** - πίν. 104), εννέα (9) με διμελείς (**Ε 53** - πίν. 49, **Ε 81** - πίν. 76, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 84** - πίν. 79, **Ε 85** - πίν. 80, **Ε 86** - πίν. 81, **Ε 87** - πίν. 82, **Ε ΙΙ 12** - πίν. 105), και μόνον τρείς (3) με πολυπρόσωπες (**Ε 66, Ε 68** - πίν. 63, **Ε 91γ** - πίν. 86γ). Οι υπόλοιπες είναι αποσπασματικές.

[1301] **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 38** - πίν. 35, **Ε 66, Ε 68** (πίν. 63), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ).

[1302] Από τα εν λόγω ανάγλυφα, μόνον η επιτύμβια στήλη **Ε 85** (πίν. 80) χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4[ου] π.Χ. αιώνος.

[1303] **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 86** (πίν. 81). Μόνον η **Ε 8** χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4[ου] π.Χ. αιώνος.

[1304] **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105).

- πίν. 5), όλες σε επιτύμβια ανάγλυφα του 430-350 π.Χ. Πτηνό κρατά όμως και η νεκρή Μύττιον της επιτύμβιας στήλης **Ε 6** (πίν. 6), η οποία όπως είδαμε είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και *κάνδυν*.

Στις μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες του 400-350 π.Χ., οι νεκρές παρθένοι έχουν συνήθως επικεντρωμένο το βλέμμα τους στο πτηνό που κρατούν [1305]. Σε τρείς (3) από αυτές (**Ε 8** - πίν. 8, **Ε 38** - πίν. 35, **Ε ΙΙ 2β** - πίν. 95) η νεκρή εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά, κρατώντας το πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι. Ενίοτε μάλιστα, σε μονοπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο 430-400 π.Χ., αλλά και στο πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος, οι πρόωρα χαμένες κόρες επιδεικνύουν ιδιαίτερη τρυφερότητα προς τον φτερωτό τους φίλο, χαϊδεύοντας ή ταΐζοντας τον [1306]. Κατά τον 4[ο] π.Χ. αιώνα, οι ιστάμενες παρθένοι που κρατούν πτηνά εικονίζονται συχνά συνοδευόμενες από ένα (1) μικρόσωμο σκύλο, ο οποίος κινείται ζωηρά προς το μέρος τους [1307]. Συνήθως μάλιστα προτείνουν το πτηνό προς το συμπαθές τετράποδο [1308].

Από τις διμελείς παραστάσεις, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εικονογραφικός τύπος της νεκρής κοπέλας που εικονίζεται με τον μικρότερο αδελφό, ή την μικρή αδελφή της. Μάλιστα οι εν λόγω παιδικές μορφές απλώνουν τα χέρια τους προς το πτηνό που εκείνη κρατά, όπως παραδείγματος χάριν η Μνησαγόρα και ο Νικοχάρης, ή η Χαιρεστράτη και ο Λύσανδρος [1309]. Όλα τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο 430-350 π.Χ. Κατά το πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος, η ιστάμενη παρθένος που κρατά πτηνό συνοδεύεται σε κάποιες περιπτώσεις και από την μικρή θεραπαινίδα της [1310].

Όπως έχει προαναφερθεί, τα πτηνά μας βοηθούν σε αρκετές περιπτώσεις να αναγνωρίσουμε την νεκρή σε διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η πολύ γνωστή επιτύμβια στήλη της Αρίστυλλας (**Ε 53** - πίν. 49), η οποία έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1311]. Κατά την πρώτη χρήση του αναγλύφου, η ιστάμενη γυναικεία μορφή ήταν συγγενής της καθήμενης νεκρής. Με την νέα επεξεργασία της στήλης όμως μετετράπη σε νεκρή κόρη που αποχαιρετά την μητέρα της, όπως φανερώνει το επίγραμμα, αλλά και το πτηνό που προσετέθη στο χέρι της συγκεκριμένης μορφής. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα πτηνά στις επιτύμβιες παραστάσεις συμβολίζουν τις ψυχές των νεκρών, αλλά κάτι τέτοιο δεν έχει μέχρι σήμερα αποδειχθεί. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο οι πρόωρα χαμένες κόρες να εικονίζονται κρατώντας τα αγαπημένα τους κατοικίδια, ακριβώς όπως

[1305] **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101).

[1306] **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104). Για τις χειρονομίες τρυφερότητας προς τα κατοικίδια ζώα που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 113.

[1307] **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 68** (πίν. 63). Σε παραστάσεις που περιλαμβάνουν περισσότερες από μία (1) μορφές τα σκυλάκια που κινούνται ζωηρά προς τις ιστάμενες κόρες υποδεικνύουν ότι είναι οι νεκρές. Στην πολυπρόσωπη επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63), το μικρό σκυλί που κινείται ζωηρά προς την κόρη είναι ένα (1) από τα εικονογραφικά στοιχεία που μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε την νεκρή. Στην διμελή επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), το σκυλάκι υποδεικνύει ότι νεκρή είναι η ιστάμενη παρθένος που *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της.

[1308] Ειδικότερα για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, βλ. σελ. 224-226.

[1309] **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79). Για τον εικονογραφικό αυτό τύπο, βλ. σελ. 246-247.

[1310] **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 87** (πίν. 82). Για τον εικονογραφικό τύπο της ιστάμενης παρθένου που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα, βλ. σελ. 254.

[1311] Πωλογιώργη 1999, 179, εικ. 43α. Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 87.

συχνά συνοδεύονται από μικρόσωμους σκύλους [1312]. Τα πτηνά δεν χαρακτηρίζουν πάντως κατ' αποκλειστικότητα τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους. Σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων πολλές παιδικές μορφές [1313], αγόρια και κορίτσια, όπως επίσης και νεκροί έφηβοι ή νεαροί άνδρες [1314], εικονίζονται κρατώντας πτηνά [1315]. Ακόμη και άνδρες ή γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας κρατούν πτηνά σε επιτύμβια ανάγλυφα [1316], συνήθως δείχνοντας ή προσφέροντας τα σε παιδιά και βρέφη [1317], όπως στην περίφημη επιτύμβια στήλη της Αμφαρέτης [1318].

6β. *Πλαγγόνες*

Δεκατέσσερεις (14) από τις ιστάμενες κόρες των αναγλύφων που μελετούμε, δηλαδή το 8 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, εικονίζονται κρατώντας *πλαγγόνα* [1319]. Πρόκειται αποκλειστικά για επιτύμβιες στήλες του 400-350 π.Χ. [1320], οι οποίες φέρουν μονοπρόσωπες ή διμελείς παραστάσεις [1321]. Οι μισές από αυτές απεικονίζουν μία (1) ιστάμενη παρθένο, η οποία κρατά *πλαγγόνα* [1322]. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος είναι μάλιστα περισσότερο δημοφιλής κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1323]. Υπάρχουν επίσης τρία (3) επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 24** - πίν. 22, **Ε 25** - πίν. 23, **Ε 26** - πίν. 24), στα οποία η άγαμος κόρη παριστάνεται στραμμένη (ή κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη) προς τα αριστερά,

---

[1312] Cavalier 1988, 289. Για τα πτηνά ως κατοικίδια ζώα στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Gosling 1935, 111-113. Lazenby 1949α, 249-250. Lazenby 1949β, 300-301. Pollard 1977, 87-95, 135-140. Böhr 1999, 79. Lewis 2002, 159-166.

[1313] Hoffmann 1997, 28. Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.691, 0.693, 0.696, 0.704, 0.710, 0.711, 0.720, 0.721, 0.722, 0.777, 0.778, 0.779, 0.780, 0.783, 0.787, 0.788, 0.789, 0.832, 0.840, 0.845, 0.846, 0.849, 0.853a, 0.857a, 0.858, 0.859, 0.860, 0.865, 0.866, 0.866a, 0.867a, 0.869, 0.869a, 0.870, 0.871, 0.871a, 0.872a, 0.873, 0.873a, 0.874, 0.881, 0.882, 0.883, 0.884, 0.909, 0.910, 0.911, 0.912, 0.913, 0.914, 0.915, 0.918, 0.919, 0.920, 0.921, 0.922, 0.926, 0.927, 0.930, 0.931, 0.940, 0.941, 0.945, 0.980, 0.982, 1.630, 1.708, 1.714, 1.721, 1.987, 2.670, 2.772, 2.821, 2.851, 2.820, 2.872a, 2.874b, 3.680, 3.826, 3.905, 3.954, 6.850. Βλ. επίσης, Woysch 1982, 110-124, αρ. 65-255.

[1314] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.154, 1.227, 1.245, 1.278, 1.317, 1.322a, 1.330a, 1.331, 1.348, 1.360, 1.364, 1.365, 1.370, 1.385, 1.550, 1.725, 1.789, 1.850, 1.855, 1.856, 1.866, 2.159, 2.287, 2.332.

[1315] Για τα πτηνά που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, βλ. Woysch 1982, 39-52.

[1316] Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.686, 2.183, 2.221a, 3.467.

[1317] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.662, 1.688, 1.690, 1.694, 1.715, 1.763, 1.786, 1.829, 1.842, 1.867, 1.868, 1.870, 1.871, 1.950, 2.763, 2.771, 3.810, 4.670.

[1318] Clairmont 1993, αρ. 1.660.

[1319] **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 25** (πίν. 23), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86). Θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο οι επιτύμβιες στήλες **Ε 19** (πίν. 18) και **Ε 20** (πίν. 19), οι οποίες χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, να είναι έργα του ιδίου αττικού εργαστηρίου, όπως φανερώνουν οι ομοιότητες στην απεικόνιση της στάσεως και της ενδυμασίας των δύο (2) ιστάμενων παρθένων, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αποδίδεται το κατεβασμένο χέρι που κρατά την άκρη του ιματίου τους.

[1320] Έξι (6) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος (**Ε 17** - πίν. 16, **Ε 18** - πίν. 17, **Ε 24** - πίν. 22, **Ε 25** - πίν. 23, **Ε 88** - πίν. 83, **Ε 89** - πίν. 84), και τα υπόλοιπα οκτώ (8) στο δεύτερο τέταρτο αυτού.

[1321] Οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις: **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 25** (πίν. 23), **Ε 26** (πίν. 24).

[1322] **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21).

[1323] Οι πέντε (5) από τις επτά (7) ιστάμενες κόρες που κρατούν *πλαγγόνα* χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος: **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21).

κρατώντας *πλαγγόνα*, και συνοδευόμενη από μεγαλόσωμο πτηνό (ερωδιό ή χήνα). Στις υπόλοιπες τέσσερεις (4) επιτύμβιες στήλες μας, η *ἄωρος* νεκρή συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα (**Ε 88** - πίν. 83, **Ε 89** - πίν. 84, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε 91** - πίν. 86) [1324]. Οι νεκρές παρθένοι που κρατούν *πλαγγόνα* είναι συνήθως ενδεδυμένες με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο, ή με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη [1325]. Οι κόρες που φορούν το διαγώνιο ιμάτιο συνοδεύονται τις περισσότερες φορές από μεγαλόσωμο πτηνό ή από την θεραπαινίδα τους [1326]. Αντιθέτως, ο αττικός πέπλος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής σε μονοπρόσωπες παραστάσεις ιστάμενων παρθένων που κρατούν *πλαγγόνα*, κυρίως κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1327].

Πλαγγόνες δεν κρατούν όμως μόνον οι νεκρές παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, αλλά και τα μικρά κορίτσια [1328]. Στην περίπτωση βεβαίως των τελευταίων, πρόκειται προφανώς για τα αγαπημένα τους παιχνίδια. Αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το ίδιο ακριβώς ισχύει για τις *ἄωρα* νεκρές κόρες [1329], θεωρώ πολύ πιθανό το ενδεχόμενο οι *πλαγγόνες* που κρατούν οι παρθένοι των επιτυμβίων στηλών μας να έχουν επίσης μία ιδιαίτερη συμβολική σημασία. Υπέρ της συγκεκριμένης απόψεως συνηγορεί άλλωστε και το γεγονός ότι καμία από τις μικρότερες σε ηλικία άγαμες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε δεν κρατά *πλαγγόνα* [1330].

Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου εικονίζονται τρείς (3) διαφορετικοί τύποι *πλαγγόνας*: η γυμνή αρτιμελής *πλαγγόνα* [1331], η γυμνή ακρωτηριασμένη *πλαγγόνα* [1332], και η καθήμενη ενδεδυμένη *πλαγγόνα* [1333]. Ο πρώτος τύπος εμφανίζεται στις επιτύμβιες στήλες **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 25** (πίν. 23), **Ε 89** (πίν. 84), και ίσως επίσης στην **Ε 90** (πίν. 85), η οποία είναι όμως αρκετά

[1324] Στα τρία (3) από αυτά (**Ε 89** - πίν. 84, **Ε 90** - πίν. 85, **Ε 91** - πίν. 86) η θεραπαινίς φέρει πυξίδα, ενώ στο τέταρτο κρατά πάπια. Στην επιτύμβια στήλη **Ε 89** (πίν. 84) μάλιστα, η μικρή θεραπαινίς προσφέρει την *πλαγγόνα* στην νεκρή κυρία της, από την οποία διασώζεται μόνον το απλωμένο χέρι που λαμβάνει το παιχνίδι. Ειδικότερα για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, βλ. σελ. 254-255.

[1325] Αττικός πέπλος με ιμάτιο στην πλάτη: **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 90** (πίν. 85). Χιτώνας με διαγώνιο ιμάτιο: **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 91** (πίν. 86). Χιτώνας και ιμάτιο: **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 25** (πίν. 23).

[1326] Από τις πέντε (5) επιτύμβιες στήλες στις οποίες η νεκρή κόρη είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο, στις δύο (2) συνοδεύεται από μεγαλόσωμο πτηνό (**Ε 24** - πίν. 22, **Ε 26** - πίν. 24), και σε άλλες δύο (2) από μικρή θεραπαινίδα (**Ε 88** - πίν. 83, **Ε 91** - πίν. 86).

[1327] Από τα πέντε (5) επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία η νεκρή παρθένος φέρει αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη, μόνον σε ένα (1) συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα (**Ε 90** - πίν. 85). Η πλειονότης των αναγλύφων αυτών χρονολογείται στο 375-350 π.Χ.

[1328] Hoffmann 1997, 28. Kousser 2004, 103. Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.721, 0.780, 0.851, 0.853a, 0.869a, 0.915, 0.916, 0.918. Πρόκειται αποκλειστικά για επιτύμβιες στήλες του 4ου π.Χ. αιώνος. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων *πλαγγόνες* κρατούν μόνον τα μικρά κορίτσια και οι νεκρές παρθένοι. Για τις *πλαγγόνες* που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα και την πιθανή σημασία τους, βλ. Καστριώτης 1909. Dörig 1958. Cavalier 1988. Clairmont 1993, I, 227-228. Reilly 1997. Larson 2001, 101-107. Oakley 2003, 265. Hoffmann 2006, 64.

[1329] Καστριώτης 1909, 128-130. Elderkin 1930, 465. Dörig 1958, 41-53. Cavalier 1988, 290-291.

[1330] Δύο (2) μάλιστα από τις νεκρές κόρες που κρατούν *πλαγγόνα* (**Ε 23** - πίν. 21, **Ε 88** - πίν. 83), συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Για τις ηλικίες των αγάμων κορών που μελετούμε, βλ. σελ. 157-158.

[1331] Cavalier 1988, 289.

[1332] Τα χέρια του συγκεκριμένου τύπου *πλαγγόνας* φτάνουν μόνον μέχρι τους αγκώνες, ενώ τα πόδια της μέχρι τα γόνατα. Τα επάνω και κάτω άκρα είναι δηλαδή ακρωτηριασμένα κατά το ήμισυ. Newhall - Stillwell 1952, 148. Dörig 1958, 46, 52, πίν. 22,3, 25,4, 26,1-2. Χαριτωνίδης 1958, 45-46, εικ. 83. Schmidt 1977, 114-128. Cavalier 1988, 289. Nicholls 1995, 436-437. Roccos 2000, 259. Kousser 2004, 103. Dewailly 2007, 150.

[1333] Bell 1981, 94-97. Dörig 1958, 51-52.

φθαρμένη, ο δεύτερος στις στήλες **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 88** (πίν. 83), ενώ ο τρίτος μόνον στην **Ε 22** (πίν. 20) [1334].

Ειδικά για τον πρώτο και δεύτερο τύπο *πλαγγόνας* έχει διατυπωθεί η άποψη ότι δεν επρόκειτο για παιδικό παιχνίδι, αλλά για ένα είδος αναθήματος άρρηκτα συνδεδεμένου με το γυναικείο φύλο [1335]. Η Reilly υποστηρίζει ότι οι συγκεκριμένες μικρογραφίες του γυμνού γυναικείου σώματος, ακρωτηριασμένες και μη, αφιερώνονταν σε θεότητες που είχαν άμεση σχέση με την υγεία και την ίαση των ασθενειών, όπως παραδείγματος χάριν ο Ασκληπιός [1336]. Έχουν πράγματι βρεθεί τέτοια αναθήματα σε ιερά των συγκεκριμένων θεοτήτων [1337]. Σύμφωνα με την θεωρία της Reilly, τα εν λόγω αφιερώματα αποσκοπούσαν στην εξασφάλιση της εύνοιας των θεοτήτων αυτών, και προσφέρονταν με την ελπίδα ότι τα κορίτσια θα πραγματοποιούσαν με επιτυχία την μετάβαση τους στην ενηλικίωση, οπότε ως υγιείς γυναίκες πλέον, θα νυμφεύονταν και θα αποκτούσαν παιδιά. Κατά την Reilly επομένως, ο συγκεκριμένος τύπος *πλαγγόνας* συνδέεται με την υγιή ανάπτυξη και ωρίμανση του γυναικείου σώματος, όπως επίσης και με την μετάβαση των κοριτσιών από την παρθενική ηλικία, στην ενηλικίωση, τον γάμο, και την μητρότητα [1338]. Η εγκυρότητα όμως της ερμηνείας αυτής τίθεται υπό αμφισβήτηση, καθώς και οι τρείς (3) τύποι *πλαγγόνας* έχουν ανακαλυφθεί σε ιερά θεοτήτων όπως η Δήμητρα, η Κόρη, και η Άρτεμις [1339], οι οποίες δεν έχουν βεβαίως σχέση με την υγεία και την ίαση των ασθενειών, αλλά και σε τάφους [1340]. Αρκετοί σύγχρονοι μελετητές πιστεύουν ότι πρόκειται για παιδικά παιχνίδια [1341], τα οποία προσφέρονταν από τις μελλόνυμφες παρθένους ως προγαμιαία αναθήματα σε θεότητες που προστάτευαν τα νεαρά άτομα και επέβλεπαν την μετάβαση τους στην ενηλικίωση [1342]. Ειδικά για τον δεύτερο τύπο της γυμνής ακρωτηριασμένης *πλαγγόνας* έχει υποστηριχθεί ότι ίσως απεικονίζει την Αναδυομένη Αφροδίτη [1343]. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει μάλιστα η άποψη σύμφωνα με την οποία οι ακρωτηριασμένες *πλαγγόνες* παραπέμπουν σε υποχθόνιες θεότητες όπως η Περσεφόνη [1344]. Τέλος, όσον αφορά στην μεμονωμένη περίπτωση της ενδεδυμένης καθήμενης *πλαγγόνας*, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για αναπαράσταση της ένθρονης Ήρας Νυμφευομένης [1345], επίκληση που παραπέμπει

[1334] Ο δεύτερος και ο τρίτος τύπος *πλαγγόνας* εμφανίζεται επίσης σε επιτύμβιες στήλες μικρών κοριτσιών. Καθήμενη ενδεδυμένη *πλαγγόνα*: Clairmont 1993, αρ. 0.780. Γυμνή ακρωτηριασμένη *πλαγγόνα*: Clairmont 1993, αρ. 0.851, 0.869a, 0.915.

[1335] Reilly 1997, 159-165.

[1336] Reilly 1997, 161-164. Oakley 2003, 265.

[1337] Van Straten 1981, 100-101, 105-143, 150-151, και ιδιαιτέρως 105-106, 108-110. Aleshire 1989, 40-48. Reilly 1997, 161-163.

[1338] Reilly 1997, 161-164. Merker 2000, 49. Kousser 2004, 103-104.

[1339] Thompson 1952, 154. Bell 1981, 94-97. Merker 2000, 48-49, 94-96, πίν. 12-13 και 75. Kousser 2004, 103. Dewailly 2007, 148-152.

[1340] Buschor 1941, 25-26, και 22, εικ. 16. Thompson 1952, 154. Χαριτωνίδης 1958, 45-46, εικ. 83. Schlörb 1966, 49-50, εικ. 40. Αλεξανδρή 1967, 115, πίν. 98γ. Αλεξανδρή 1970, 82, πίν. 65β. Αλεξανδρή 1973-1974, 126, πίν. 99γ. Bell 1981, 94, 96. Merker 2000, 49. Oakley 2004α, 169, 174, εικ. 131-132.

[1341] Buschor 1941, 25. Schmidt 1977, 115-128. Bell 1981, 94-96. Merker 2000, 49.

[1342] Buschor 1941, 26. Dörig 1958, 44. Bell 1981, 94-97. Furtwängler 1997, 147, σημ. 67. Merker 2000, 49. Dewailly 2007, 150, 152. Για τις διάφορες ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την σημασία των συγκεκριμένων πήλινων ειδωλίων που οι αρχαιολόγοι συνήθως αποκαλούν *πλαγγόνες*, βλ. Thompson 1963, 87-91. Bell 1981, 94-97. Furtwängler 1997, 147, σημ. 67. Merker 2000, 49-50. Dewailly 2007, 150, 152.

[1343] Nicholls 1995, 436-437, και σημ. 152. Για τον τύπο της Αφροδίτης Αναδυομένης, βλ. *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, 54-57, αρ. 423-455, πίν. 40-43 (A. Delivorrias). Mitchell - Havelock 2007, 86-93.

[1344] Palagia 2000.

[1345] Dörig 1958, 48-50. Bell 1981, 95. Schachter 1981, I, 242-244. Schlörb 1988, 70, σημ. 26.

στην ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδος του γάμου [1346], ή ακόμη και για απεικονίσεις των μελλονύμφων παρθένων, οι οποίες παριστάνονταν καθήμενες, ως νύφες [1347].

Γνωρίζουμε ότι στην αρχαία Αθήνα, τα κορίτσια που επρόκειτο να νυμφευθούν αφιέρωναν στην θεά προστάτιδα των παρθένων Αρτέμιδα τις *πλαγγόνες* και τα υπόλοιπα παιχνίδια τους, σύμβολα της παιδικής / παρθενικής τους ηλικίας, την οποία εγκατέλειπαν πλέον οριστικά λόγω του επικείμενου γάμου τους [1348]. Στο έθιμο αυτό ενδεχομένως παραπέμπουν οι *πλαγγόνες* που κρατούν οι *ἄωρες* νεκρές των επιτυμβίων αναγλύφων μας, οι οποίες φανερώνουν ότι οι άτυχες κοπέλες πέθαναν άγαμες. Εικονίζονται δηλαδή κρατώντας ες αεί τις *πλαγγόνες* που δεν πρόλαβαν ως νύφες να αφιερώσουν στην Αρτέμιδα, παραμένοντας παρθένοι για πάντα. Η Reilly έχει απορρίψει βεβαίως την συγκεκριμένη ερμηνεία, επισημαίνοντας ότι ενώ τα σχετικά επιγράμματα αναφέρονται σε διάφορα είδη παιχνιδιών που αφιέρωναν οι μελλόνυμφες κόρες στην παρθένο θεά, οι *ἄωρες* νεκρές των αττικών επιτυμβίων στηλών δεν κρατούν άλλα παιχνίδια εκτός από *πλαγγόνες* [1349]. Πρόκειται ασφαλώς για μία λογική παρατήρηση, αλλά δεν νομίζω ότι μπορούμε να απορρίψουμε την εν λόγω θεωρία βασιζόμενοι αποκλειστικά σε αυτήν. Γενικά τα είδη των παιχνιδιών που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα είναι περιορισμένα σε αριθμό: τα κορίτσια εικονίζονται μόνον με *πλαγγόνες* ή τόπια [1350], και τα αγόρια με τόπια, αστραγάλους, ή τροχούς [1351]. Επιπροσθέτως, και η ίδια η Reilly διατηρεί τις επιφυλάξεις της σχετικά με το ενδεχόμενο η θεωρία που έχει διατυπώσει για τον τύπο

[1346] Παπαχατζή 1994, 5 (*Βοιωτικά - Φωκικά*), 36, σημ. 2. Για την Ήρα ως θεά του γάμου, βλ. Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.228.20-229.1 (van der Valk). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 157.5-6, 157.32-33 (Sandbach). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 217 (Dübner). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Νεμεονίκας* 10.31 (Drachmann). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Δ 2184 (Latte). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) - Φοίνισσαι* 1760.14 (Schwartz). Λιβανίου *Λόγοι* 14.61.8 (Foerster). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 5.429.2 (Erbse). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Νεμεονίκας* 10.31 (Drachmann). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.38.5-6 (Bethe). Φωτίου *Λεξικόν* Γ 27 (Theodoridis). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 120 (Latte). Burkert 1993, 284-288. Brulé 2003, 147. Redfield 2003, 364. Ειδικά στην Βοιωτία, η συγκεκριμένη επίκληση της θεάς του γάμου Ήρας συνδέεται με τον εορτασμό των *Δαιδάλων*, και με τον σχετικό μύθο. Ουσιαστικά πρόκειται για μία τελετή Ιερού Γάμου, η οποία σύμφωνα με τον Παυσανία έχει άμεση σχέση με την ονομασία του αγάλματος της Ήρας Νυμφευομένης στις Πλαταιές Βοιωτίας: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.2.7.12-3.1.1 (Spiro). Παπαχατζή 1994, 5 (*Βοιωτικά - Φωκικά*), 37, σημ. 2. Για τον εορτασμό των *Δαιδάλων* και τον σχετικό μύθο, βλ. Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.3.1-8 (Spiro). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* F 3b, 388,F 1.15-32 (Jacoby). Farnell 1896, 189-190. Dörig 1958, 42-43. Schachter 1981, I, 242-250. Burkert 1993, 289-290. Dillon 1997, 135-138. Clark 1998, 20-23. Larson 2001, 113-114.

[1347] Bell 1981, 94-97: Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, οι καθήμενες *πλαγγόνες* περιλαμβάνονταν στις καθιερωμένες προγαμιαίες προσφορές των μελλονύμφων παρθένων σε ιερά θεοτήτων που συνδέονταν με τον γάμο και την ενηλικίωση των κοριτσιών. Ακολουθούσαν επίσης στον τάφο τις άτυχες παρθένους που πέθαιναν άγαμες, ενδεχομένως ως αφιερώματα στην βασίλισσα του Άδη Περσεφόνη - τραγικά προγαμιαία αναθήματα ενός γάμου που δεν τελέστηκε ποτέ στον κόσμο των ζωντανών: Bell 1981, 96. Για τις *πλαγγόνες* ως κτερίσματα τάφων, βλ. σελ. 284, σημ. 1847, και σελ. 292, 294-295 της παρούσης μελέτης.

[1348] *Παλατινή Ἀνθολογία* 6.276, 6.280 (Beckby). Καστριώτης 1909, 126-127. Roccos 2000, 240. Dillon 2002, 229. Kosmetatou 2010, 226. Η αφιέρωση των παιδικών παιχνιδιών της νύφης συμβολίζει το τέλος της παιδικής ηλικίας του κοριτσιού που σύντομα θα γίνει γυναίκα. Πρόκειται για μία τελετή αποχωρισμού, η οποία σηματοδοτεί την απομάκρυνση της παρθένου νύφης από την προτέρα κατάσταση (παρθενία, παιδική ηλικία), εν όψει της μετάβασης της σε μία νέα πραγματικότητα (γάμος, ενηλικίωση, μητρότητα). Γενικά για τις *πλαγγόνες* ως προγαμιαία αναθήματα, βλ. Larson 2001, 229.

[1349] Reilly 1997, 159.

[1350] Clairmont 1993, I 140.

[1351] Clairmont 1993, I 140-141.

της ακρωτηριασμένης *πλαγγόνας* να ισχύει επίσης για τον τύπο της αρτιμελούς γυμνής *πλαγγόνας* [1352].

Ειδικά για τους τύπους της γυμνής αρτιμελούς και ακρωτηριασμένης *πλαγγόνας* έχει όπως είδαμε διατυπωθεί η άποψη ότι δεν είναι παιδικά παιχνίδια, αλλά αναθήματα που συνδέονται άρρηκτα με το γυναικείο φύλο [1353]. Σύμφωνα όμως με την Larson, οι *πλαγγόνες* που εικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα έχουν διττή σημασία, καθώς πρόκειται μεν για παιδικά παιχνίδια, αλλά ταυτόχρονα και για εν δυνάμει αναθήματα, εφόσον αφιερώνονταν επίσης σε ιερά θεοτήτων. Η μία χρήση δηλαδή, δεν αποκλείει την άλλη [1354]. Η συγκεκριμένη θεωρία είναι βεβαίως πολύ λογική, και με βρίσκει απόλυτα σύμφωνη. Πιστεύω ότι οι *πλαγγόνες* των αττικών επιτυμβίων στηλών αποτελούν τραγικά σύμβολα του πρόωρου θανάτου των άτυχων παρθένων, οι οποίες έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να ενηλικιωθούν, να νυμφευθούν, και να γίνουν μητέρες. Η σημασία επομένως της *πλαγγόνας* που κρατούν οι νεκρές κόρες δεν αλλάζει, είτε θεωρήσουμε ότι πρόκειται για παιδικό παιχνίδι που τα πρόωρα χαμένα κορίτσια δεν αφιέρωσαν ποτέ στην Αρτέμιδα εν όψει του γάμου τους, είτε για κάποιο ανάθημα που δεν πρόλαβαν να προσφέρουν στις θεότητες που θα επέβλεπαν την ασφαλή μετάβαση τους στην ενηλικίωση.

Πως μπορεί όμως να εξηγηθεί η παρουσία τέτοιων αναθημάτων σε ιερά και άλλων θεοτήτων, πέραν της προστάτιδας των παρθένων Αρτέμιδος ; Στην αρχαία Ελλάδα, τα σύμβολα κάθε προσωπικής καταστάσεως ή περιόδου της ζωής του ανθρώπου που έφτανε στο τέλος της, όπως παραδείγματος χάριν τα εργαλεία του επαγγέλματος που για κάποιον λόγο κανείς εγκατέλειπε, συχνά αφιερώνονταν σε ιερά θεών. Στην προκειμένη περίπτωση, τα αναθήματα συμβόλιζαν το μη αναστρέψιμο της αλλαγής αυτής στην ζωή των συγκεκριμένων ανθρώπων, όπως επίσης και την συγκεκριμένη περίοδο ή προσωπική κατάσταση που είχε οριστικά εγκαταλειφθεί, εν όψει της μετάβασης σε μία νέα πραγματικότητα. Πρωτίστως όμως, σηματοδοτούσαν το τέλος της προτέρας κατάστασης, και την οριστική απομάκρυνση του ατόμου από αυτήν. Πρόκειται επομένως για μία τελετή αποχωρισμού. Στην ουσία δηλαδή, οι πιστοί αφιέρωναν συμβολικά ολόκληρη εκείνη την περίοδο της ζωής τους που είχε πλέον τελειώσει, στις θεϊκές δυνάμεις που τους προστάτευαν καθ' όλη την διάρκεια της [1355]. Οι μελλόνυμφες παρθένοι αφιέρωναν έτσι τα παιδικά τους παιχνίδια, και εν προκειμένω τις *πλαγγόνες* τους, στις θεότητες που τις προστάτευαν κατά την παιδική / παρθενική τους ηλικία, και επέβλεπαν την μετάβαση τους στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση. Εκτός από την κατεξοχήν θεά της μύησης των παρθένων Αρτέμιδα [1356],

---

[1352] Reilly 1997, 163.

[1353] Βλ. σελ. 182, και σημ. 1335-1336, 1338.

[1354] Larson 2001, 101-103.

[1355] Burkert 1993, 162. Redfield 2003, 350. Παραδείγματος χάριν, ο ηλικιωμένος ψαράς Κινύρης που εγκαταλείπει το ψάρεμα λόγω ηλικίας, αφιερώνει τα δίχτυα του στις Νύμφες, θεότητες που συνδέονται με το υγρό στοιχείο: *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 6.25, 6.26 (Beckby). Επίσης οι εταίρες, οι οποίες αφιερώνουν τα κάτοπτρα τους στην θεά του έρωτος Αφροδίτη, όταν πλέον αποσύρονται λόγω ηλικίας: *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 6.18-6.20 (Beckby). Frontisi και Vernant 2001, 49-50.

[1356] Η παρθένος κόρη του Διός Άρτεμις είναι μία *κουροτρόφος* θεότητα, προστάτιδα των παρθένων και θεά της μύησης των κοριτσιών, η οποία λατρεύεται επίσης ως θεότητα της γονιμότητας και του τοκετού: Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη* 5.73.5.1-6.2 (Fischer). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 2.2-5, 2.8-13, 36.3-4, 36.8, 36.14 (Quandt). Λιβανίου *Λόγοι* 5.27.5-6 (Foerster). Πλουτάρχου *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλωι τῆς σελήνης* 938e.11-f.2 (Pohlenz). Πλάτωνος *Θεαίτητος* 149b.9-10 (Burnet). Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες* 676-677 (Page). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 157.70-72 (Sandbach). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 958 (Diggle). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) - Ἀγαμέμνων* 135-138 (Smith). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Ἀθηνᾶν* 13.30-32 (Dindorf). Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Δίαν* 7.17 (Dindorf). Mellink 1943, 48-50. Hadzisteliou - Price 1978, 2, 57, 61-62, 81-82, 88-89, 112, και σημ. 64, 121-122,

αποδέκτες τέτοιων προσφορών θα μπορούσαν κάλλιστα να είναι και άλλες θεές που συνδέονται με τον γάμο, την γονιμότητα, και την ενηλικίωση των κοριτσιών [1357], όπως η Ήρα [1358], η Περσεφόνη [1359], η Δήμητρα [1360], η Αφροδίτη [1361], και οι

133, 138-141, 149, 157-160, 189-190, 204. Kahil 1983, 233, 239-240, 243. King 1983, 122. Αντωνίου 1990, 183. Burkert 1993, 321-322. Zaidman 1996, 2. Ekroth 2003, 99. Bodiou 2009, 176.Όπως παρατηρεί ο Burkert: « Κανείς γάμος δεν γίνεται χωρίς την Άρτεμι: ό,τι προηγείται και ό,τι έπεται σ' αυτήν την αποφασιστική καμπή στην ζωή των κοριτσιών υπόκειται στην δύναμη της, αφού μπορεί να στέλνει και να αποτρέπει κινδύνους » (Burkert 1993, 321). Η Άρτεμις είναι επομένως μία κατεξοχήν γαμήλια θεότητα, η οποία προστατεύει τις παρθένους κατά την μετάβαση τους στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι μελλόνυμφες κόρες των Αθηνών της αφιερώνουν τα παιδικά τους παιχνίδια, τα παρθενικά τους ενδύματα, αλλά και μέρος των μαλλιών τους, εγκαταλείποντας οριστικά την παιδική και παρθενική τους ηλικία (βλ. σελ. 183, σημ. 1348). Στην ίδια θεά θυσιάζει επίσης ο πατέρας της νύφης, τελώντας την καθιερωμένη θυσία (*προτέλεια*) κατά την πρώτη ημέρα του αθηναϊκού γάμου: Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.38.1-39.3 (Bethe). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 433-434 (Diggle). Φωτίου *Λεξικόν* Π 464.19-21 (Porson). Αἰλίου Διονυσίου *Ἀττικά Ὀνόματα* Π 69 (Erbse). *Σούδα* Π 2865 (Adler).

[1357] Γνωρίζουμε άλλωστε ότι στην Αθήνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις οι προγαμιαίες θυσίες και προσφορές είχαν ως αποδέκτες πολλές διαφορετικές θεότητες, ή ακόμη και μυθικές μορφές ηρωοποιημένων παρθένων, οι οποίες συνδέονταν με τον γάμο, την γονιμότητα, και την μύηση των κοριτσιών. Γαμήλιες Θυσίες: *Τέλειος* Ζεύς και Ήρα *Τελεία*: Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.73.2.6-3.1 (Fischer). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.34.12.1-5 (Spiro). Γενικά για τα προγαμιαία αναθήματα στην θεά του γάμου Ήρα, βλ. Baumbach 2004. Άρτεμις: σημ. 1356. Αφροδίτη: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.34.12.1-5 (Spiro). Ουρανός και Γή: Πρόκλου *Εἰς τόν Τίμαιον Πλάτωνος* 3.176.26-28 (Diehl). Νύμφες: Πλουτάρχου *Ἐρωτικαί Διηγήσεις* 772b.9-10 (Hubert). Ευμενίδες: Αἰσχύλου *Εὐμενίδες* 834-836 (Page). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) - Εὐμενίδες* 835 (Smith). Τριτοπάτορες: *Σούδα* Τ 1023 (Adler). Φωτίου *Λεξικόν* Τ 604.4-17 (Porson). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 237.4-6 (Dindorf). Εύκλεια: Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 20.7.1-8.3 (Ziegler). Αφιέρωση κόμης, παιχνιδιών, παρθενικών ενδυμάτων στην Αρτέμιδα: σελ. 183, σημ. 1348. Αφιέρωση κόμης στον Ιππόλυτο: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.32.1.1-10 (Spiro). Zeitlin 1986, 66. Αφιέρωση κόμης στην παρθένο Ιφινόη: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.43.4.1-9 (Spiro). Αφιέρωση κόμης στον τάφο των Υπερβορείων παρθένων: Ἡροδότου *Ἱστορίαι* 4.34.3-35.1 (Legrand). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.43.4.6-9 (Spiro). Αφιέρωση λουτροφόρων στο ιερό της Νύμφης ή σε σπήλαια Νυμφών: σελ. 198, σημ. 1426-1427. Αφιέρωση ζώνης μελλονύμφων κορών στην Αθηνά *Ἀπατουρία*: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.33.1.1-2.1 (Spiro). Γαμήλια αναθήματα των Επιζεφυρίων Λοκρών στην Περσεφόνη: Sourvinou - Inwood 1973. Dillon 2002, 222-228. Redfield 2003, 346-385.

[1358] Η Ήρα είναι η κατεξοχήν θεά του γάμου, γνωστή ως *Γαμηλία*, *Γαμοστόλος*, *Ζυγία*, *Τελεία*, και *Συζυγία*: Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.228.20-229.1 (van der Valk). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 157.5-6, 157.32-33 (Sandbach). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 217 (Dübner). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Νεμεονίκας* 10.31 (Drachmann). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Δ 2184 (Latte). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) - Φοίνισσαι* 1760.14 (Schwartz). Λιβανίου *Λόγοι* 14.61.8 (Foerster). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 5.429.2 (Erbse). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Νεμεονίκας* 10.31 (Drachmann). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.38.5-6 (Bethe). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Δ 2184 (Latte). *Σούδα* Τ 270 και 271.1-4 (Adler). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.73.2.6-3.1 (Fischer). Ἀριστοφάνους *Θεσμοφοριάζουσαι* 973-976 (Coulon). *Σχόλια εἰς τάς Θεσμοφοριάζουσας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 973 (Dübner). Brulé 2003, 147. Burkert 1993, 286, 290. Η Ήρα Νυμφευομένη προστατεύει τις μελλόνυμφες παρθένους και εγγυάται την ευόδωση των γάμων τους: Παπαχατζή 1994, 5 (*Βοιωτικά - Φωκικά*), 36, σημ. 2. Ο αττικός μήνας *Γαμηλιών* μάλιστα, κατά τον οποίο τελούνταν οι γάμοι στην Αττική, ήταν αφιερωμένος στην συγκεκριμένη θεά: Φωτίου *Λεξικόν* Γ 27 (Theodoridis). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 120 (Latte). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.228.20-229.1 (van der Valk). Η βασίλισσα των θεών Ήρα αποτελεί το θεϊκό πρότυπο της θνητής συζύγου (Redfield 2003, 364. Bell 1981, 95), καθώς η γαμήλια ένωση της με τον Δία καθιέρωσε τον γάμο ως θεσμό για θεούς και ανθρώπους: Διονυσίου Ἁλικαρνασσέως *Τέχνη Ῥητορική* 2.2.6-16 (Radermacher). Λιβανίου *Λόγοι* 14.61.9 (Foerster). Burkert 1993, 286. Δαράκη 1997, 118: « Η ιερή ένωση Διός και Ήρας τοποθετεί τα

Νύμφες [1362], ή ακόμη και οι προαναφερθείσες θεότητες που σύμφωνα με την Reilly είχαν άμεση σχέση με την υγιή ανάπτυξη και ωρίμανση του γυναικείου σώματος, και κατά συνέπεια με την ενηλικίωση και τον γάμο των κοριτσιών.

ανθρώπινα παντρολογήματα κάτω από ένα ουράνιο σήμα, ενώ ταυτόχρονα επιτυγχάνει την αρμονία ανάμεσα στους θρησκευτικούς και τους νομικούς θεσμούς ».

[1359] Η κόρη της θεάς Δήμητρας Περσεφόνη είναι το θεϊκό πρότυπο της ελληνίδας παρθένου νύφης, ενώ ο γνωστός μύθος της αρπαγής της από τον βασιλιά του Κάτω Κόσμου Πλούτωνα αποτελεί ουσιαστικά το μυθικό αντίστοιχο του γάμου των θνητών παρθένων: Lincoln 1979. Foley 1982, 169. Loraux 1995, 90-91. Ormand 1999, 25. Dillon 2002, 225. Redfield 2003, 364, 368, 375-376. Στην περιοχή των Επιζεφυρίων Λοκρών, όπου η Περσεφόνη λατρευόταν ως γαμήλια θεότητα (Dillon 2002, 225, 228. Redfield 2003, 375), οι μελλόνυμφες παρθένοι αφιέρωναν πήλινα τόπια - προφανώς τα παιδικά τους παιχνίδια - στο ιερό της θεάς: Redfield 2003, 372. Γνωρίζουμε επίσης ότι στην Σικελία εορτάζονταν τα *Ἀνακαλυπτήρια* της Περσεφόνης, όπως και τα *Θεογάμια*, ο γάμος δηλαδή της Κόρης με τον Πλούτωνα: Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 1.37.3-4 (Bethe). *Σχόλια εἰς Ὀλυμπιονίκας και εἰς Πυθιονίκας τοῦ Πινδάρου* (*scholia recentiora Triclinii, Thomae Magistri, Moschopuli, Germani*) - *Εἰς Ὀλυμπιονίκας* 6.161g (Abel). Avagianou 1991, 136-139.

[1360] Η Δήμητρα, μητέρα της κατεξοχήν νύφης Περσεφόνης, είναι μία θεά της γονιμότητας, η οποία μάλιστα ταυτίζεται με την ίδια την Μητέρα Γή: *Σχόλια εἰς τόν Ἄρατον (Scholia vetera)* 150.8-11 (Martin). Πλουτάρχου *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλωι τῆς σελήνης* 942d.4-11 (Pohlenz). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) - Φοίνισσαι* 683.8-11 (Schwartz). Εὐριπίδου *Βάκχαι* 275-276 (Diggle). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.31.4.6 (Spiro). Εὐριπίδου *Ῥῆσος* 964 (Diggle). Ἡσιόδου *Θεογονία* 912 (West). Καλλιμάχου *Ὕμνοι* 6.2, 6.136-138 (Pfeiffer). *Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (scholia vetera)* 913-914 (di Gregorio). *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.364-369, 2.486-489 (Allen). Πλάτωνος *Κρατύλος* 403a.4-5 (Burnet). Burkert 1993, 338.

[1361] Η θεά του έρωτα Αφροδίτη έχει μία πολύ ιδιαίτερη σχέση με τον γάμο, την γονιμότητα, και την ερωτική ένωση των ζευγαριών: Χαρίτωνος *Τά περί Χαιρέαν καί Καλλιρρόην* 3.2.12.4-5 (Blake). Πλουτάρχου *Γαμικά Παραγγέλματα* 138c.12-d.4 (Babbitt). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 781.14-19 (Nauck). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 5.426-429 (Allen). Λουκιανοῦ *Θεῶν Κρίσις* 16.2 (Harmon). Fontenrose 1981, 167-174. Burkert 1993, 324, 327-328. Λατρεύεται μάλιστα ως *Γαμηλία*, *Ζυγία*, *Ζυγῖτις*, και *Ἀνδρογυνία*: Φωτίου *Βιβλιοθήκη* 144b.4-6 (Henry). Brulé 2003, 147. Στην Τροιζήνα υπήρχε ιερό της Αφροδίτης *Νυμφίας*, ενώ στην Ναύπακτο, οι χήρες που επιθυμούσαν να παντρευτούν ξανά προσεύχονταν στην θεά: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.32.7.6-8.1, 10.38.12.5-13.1 (Spiro). Στην Ερμιόνη της Αργολίδος, όλες οι μελλόνυμφες, ακόμη και οι χήρες που επρόκειτο να τελέσουν δεύτερο γάμο, θυσίαζαν σε αυτήν: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.34.12.1-5 (Spiro). Ο Έρωτας, αγαπημένος γιός της θεάς Αφροδίτης, σχετίζεται επίσης με τον γάμο, και πιο συγκεκριμένα με την ερωτική ένωση του ζευγαριού, όπως ακριβώς και η μητέρα του: *Σχόλια εἰς τούς Ὄρνιθας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 1737.1-1740.1 (Dübner). Ἀριστοφάνους *Ὄρνιθες* 1737-1741 (Coulon). Χαρίτωνος *Τά περί Χαιρέαν καί Καλλιρρόην* 3.2.5.5 (Blake).

[1362] Οι Νύμφες, *κουροτρόφοι* θεότητες της φύσεως και της γονιμότητας, αποτελούσαν την συνοδεία της θεάς Αρτέμιδος: Ἑρμείου *Σχόλια εἰς τόν Πλάτωνος Φαῖδρον* 264.1-2 (Couvreur). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 6.22.9.6-7 (Spiro). Ἀπολλωνίου Ῥοδίου *Ἀργοναυτικά* 1.1222-1229 (Fraenkel). Καλλιμάχου *Ὕμνοι* 3.170 (Pfeiffer). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 625-626 (Diggle). Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 7 (Seminar Classics 609). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 11.13.19-25 (Kaibel). Hadzisteliou - Price 1978, 57, 126, 135-136, 141-142, 148, 194. Η Larson μάλιστα, χαρακτηρίζει τις Νύμφες « μυθοποιημένες μορφές της ελληνίδας παρθένου »: Larson 2001, 109. Οι Νύμφες λατρεύονται επίσης ως θεότητες του γάμου, ιδίως σε σχέση με το γυναικείο φύλο: Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 34A.355.16-28 (Mette). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Πυθιονίκας* 4.106a.14-16 (Drachmann). Στην Αττική ήταν έθιμο οι νύφες να αφιερώνουν τις λουτροφόρους που χρησιμοποιούσαν για το γαμήλιο λουτρό τους στο ιερό της Νύμφης, το οποίο βρισκόταν στις νότιες κλιτύες της Ακροπόλεως (βλ. σελ. 198, σημ. 1426), ή ακόμη και σε σπήλαια Νυμφών της περιοχής (βλ. σελ. 198, σημ. 1427), ενώ στην Αλίαρτο της Βοιωτίας θυσίαζαν στις Νύμφες της εγχώριας κρήνης πριν από κάθε γάμο: Πλουτάρχου *Ἐρωτικαί Διηγήσεις* 772b.9-10 (Hubert). Ο Αισχύλος συνδέει τις Νύμφες με την μύηση των κοριτσιών εν όψει της μεταβάσεως τους στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση: Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 34A.355.16-23 (Mette). Η πολύ ιδιαίτερη σχέση των Νυμφών με

Όσον αφορά στις προαναφερθείσες θεωρίες [1363] σύμφωνα με τις οποίες οι εν λόγω *πλαγγόνες* εικόνιζαν θεότητες όπως η Αναδυομένη Αφροδίτη και η Ήρα Νυμφευομένη, ή αποτελούσαν απεικονίσεις των μελλονύμφων παρθένων, δεν μπορούμε να υιοθετήσουμε ή να απορρίψουμε κάποια από αυτές, ελλείψει στοιχείων. Σε κάθε περίπτωση όμως, η σημασία των συγκεκριμένων προγαμιαίων αναθημάτων δεν αλλάζει. Οι *πλαγγόνες* που κρατούν όχι μόνον οι νεκρές παρθένοι, αλλά και κάποια μικρά κορίτσια [1364] σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων, συμβολίζουν τον *ἄωρο* θάνατο των άτυχων αυτών κοριτσιών που πέθαναν πριν προλάβουν να γίνουν γυναίκες, να νυμφευθούν, και να αποκτήσουν απογόνους. Είτε πρόκειται για απεικονίσεις θεοτήτων που συνδέονται με τον γάμο, όπως η Ήρα, θεϊκό πρότυπο της θνητής συζύγου, και η θεά του έρωτα Αφροδίτη, είτε για απεικονίσεις των θνητών μελλονύμφων παρθένων που παριστάνονται ως νύφες, οι *πλαγγόνες* αποτελούν σύμβολα της μετάβασης των κοριτσιών στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο [1365], και η παρουσία τους στις αττικές επιτύμβιες στήλες φανερώνει ότι για τις νεκρές κόρες η μετάβαση αυτή δεν συντελέστηκε ποτέ.

Εν κατακλείδι, και οι τρείς (3) τύποι *πλαγγόνας* που κρατούν οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων έχουν μία ιδιαίτερη συμβολική σημασία, καθώς συνδέονται άμεσα με την μετάβαση των κοριτσιών στην ενηλικίωση, τον γάμο, και την μητρότητα. Αφιερώνονται σε ιερά θεοτήτων που προστατεύουν τις παρθένους κατά το πέρασμα τους από την παιδική και εφηβική ηλικία, στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο, ή συνδέονται με την υγιή ανάπτυξη και ωρίμανση του γυναικείου σώματος, με την ελπίδα ότι τα κορίτσια θα γίνουν υγιείς γυναίκες, οι οποίες θα νυμφευθούν και θα αποκτήσουν παιδιά, μεταβαίνοντας έτσι με επιτυχία στην ενηλικίωση και την νέα προσωπική πραγματικότητα που συνιστά ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας. Συμβολίζουν τον παρθενικό βίο που η κόρη εγκαταλείπει πλέον οριστικά για να γίνει γυναίκα, να νυμφευθεί, και να αποκτήσει απογόνους. Στα χέρια όμως των άτυχων αυτών παρθένων που εικονίζονται στις επιτύμβιες στήλες μας οι *πλαγγόνες* μετατρέπονται σε τραγικά σύμβολα αιώνιας παρθενίας [1366], καθώς

το γυναικείο φύλο βασίζεται επίσης στο γεγονός ότι όπως οι θνητές γυναίκες, έτσι και οι Νύμφες ακολουθούν την ίδια πορεία που οδηγεί από την παρθενία, στην μητρότητα: Redfield 2003, 316.

[1363] Βλ. σελ. 182-183, σημ. 1343-1347.

[1364] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 0.851, 0.869a, 0.915.

[1365] Η Kousser έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι η γυναικεία προτομή του περίφημου επινήτρου της Ερέτριας έχει ακριβώς την ίδια σημασία με τις *πλαγγόνες* που κρατούν οι *ἄωρες* νεκρές των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, και σε συνδυασμό με την εικονογραφία του επινήτρου παραπέμπει στην μετάβαση των γυναικών από την παρθενία, στον γάμο και την ενηλικίωση: Kousser 2004, και ιδιαιτέρως 98, 102-104. Για το επίνητρο της Ερέτριας (Αθήνα 1629), βλ. *ARV* [2] 1250.34, 1688. *Para* 460. *Add* [2] 354. BD αρ. 216971. *LIMC* VI (1992), λ. Nereus, αρ. 86, πίν. 527 (M. Pipili). *LIMC* VII (1994), λ. Peitho, αρ. 6, πίν. 178 (N. Icard-Gianolio). *LIMC* VII (1994), λ. Peleus, αρ. 172, πίν. 199 (R. Vollkommer). Brueckner 1907, 95. Rodenwaldt 1926, 197. Schweitzer 1961. Arias και Hirmer 1962, 370, αρ. 203, πίν. 203. Clairmont 1962. Boardman και Dörig 1967, III, 68, 69, 73-74, εικ. 51, 54. Simon 1976, πίν. 216. Καρούζος και Καρούζου 1981, 78, 98-101, πίν 92 α-η. Shapiro 1986, 14 κ.ε., πίν 2, αρ. 3-4. Richter 1987, 349-350, εικ. 468. Lezzi – Hafter 1988, 347-348 κ.ε., αρ. 257, πίν 168-169. Boardman 1989, εικ. 235. Immerwahr 1990, 115, αρ. 798, πίν 34.141, 35.142-144. Lissarague 1993, 158-160, εικ. 10a-b. Shapiro 1993, 105-106, 117-118, 206, 241, αρ. 47, εικ. 58. Oakley και Sinos 1993, 40-41, 46, 127-128, εικ. 128-130. Fantham 1994, 98, 101, εικ. 3.15. Barringer 1995, 34, 88, 93, 199. Couëlle 1996, 231, εικ. 94-94bis. Sparkes 1996, 71, εικ. III.4. Τιβέριος 1996, 184-185, 326, πίν 167-168. Boardman 2001, 267, εικ. 298. Brulé 2003, 146. Kousser 2004. Cohen 2006, 158, εικ. 8. Καλτσάς και Fachard 2010, 206, αρ. 126, 328, εικ. 10. Van der Meijden 2010, 150-152, εικ. 8. Για την άποψη ότι το επίνητρο της Ερέτριας προέρχεται από τάφο αγάμου κόρης, βλ. Van der Meijden 2010, 152.

[1366] Bell 1981, 95.

φανερώνουν ότι οι ατθίδες κόρες πέθαναν πρόωρα, πριν ακόμη προλάβουν να γίνουν γυναίκες, να νυμφευθούν, και να γνωρίσουν τις χαρές της μητρότητας [1367].

6γ. Κάτοπτρα

Πέντε (5) από τις νεαρές ιστάμενες γυναικείες μορφές των υπό εξέταση επιτυμβίων αναγλύφων κρατούν κάτοπτρα [1368], ενώ υπάρχουν και άλλες δύο (2) αμφίβολες περιπτώσεις σχετικών παραστάσεων [1369]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες, οι οποίες χρονολογούνται στο 420-375 π.Χ., και αποτελούν το 4 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [1370]. Μάλιστα οι περισσότερες από τις συγκεκριμένες κοπέλες (**Ε 27** - πίν. 25, **Ε 28** - πίν. 26, **Ε 29** - πίν. 27, **Ε ΙΙ 1** - πίν. 92, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία γυναικείων μορφών που μελετούμε. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ομοιότητα που παρουσιάζουν οι **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), και **Ε ΙΙ 1β** (πίν. 93) [1371], ως προς την

[1367] Cavalier 1988, 290-291. Oakley 2003, 265. Kousser 2004, 103. Hoffmann 2006, 64.

[1368] Για τα κάτοπτρα, βλ. Züchner 1942. Karouzou 1951. Oberländer 1967. Congdon - Keene 1981. Πωλογιώργη 1995, 236. Βοκοτοπούλου 1997, 41-42. Schwarzmaier 1997. Frontisi και Vernant 2001. Bectarte 2006, 168-169. Πωλογιώργη 2007, 163. Για τα κάτοπτρα και την σχέση τους με την θεά Αφροδίτη και τον γυναικείο ερωτισμό, βλ. Newhall - Stillwell 1952, 9. Sourvinou - Inwood 1978, 105, 111-112, 115, 119. Frontisi και Vernant 2001, 7, 63-64, 74, 83, 163-167, 217-220. Για την αφιέρωση κατόπτρων σε γυναικείες θεότητες, βλ. Tod 1930. Newhall - Stillwell 1952, 212. Κόντης 1967, 186. Sourvinou - Inwood 1978, 112. Πωλογιώργη 1995, 236. Houby – Nielsen 1996, 240. Frontisi και Vernant 2001, 62-63, 220-221, 220, σημ. 8. Dillon 2002, 13. Πωλογιώργη 2007, 163. Για τα κάτοπτρα σε παραστάσεις αγγείων, βλ. Πωλογιώργη 1995, 236. Frontisi και Vernant 2001, 73-76, 80, 82-83, 94, 217-220. Για την σχέση του κατόπτρου με τον θάνατο, τα είδωλα των νεκρών, και τον Αδη, βλ. Hoffmann 1988, 78. Frontisi και Vernant 2001, 151, 152, 163-171, 174-176, 210. Πωλογιώργη 2007, 165. Για τα κάτοπτρα στις παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 26. Clairmont 1993, I, 228-230. Rehm 1994, 41. Leader 1997, 693-694. Bectarte 2006, 178-180.

[1369] **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 18**. Κάτοπτρα ενδέχεται επίσης να κρατούσαν οι νεαρές γυναικείες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε ΙΙ 1β** (πίν. 93) και **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151). Η **Ε ΙΙ 1β** (πίν. 93) είναι αποσπασματική, ενώ στην **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) δεν διασώζεται το αντικείμενο που ίσως κρατούσε η ιστάμενη κοπέλα.

[1370] Μόνον ένα (1) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα είναι μαρμάρινη λήκυθος (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151), αλλά αμφίβολη ως προς την παρουσία κατόπτρου. Όλες οι συγκεκριμένες παραστάσεις είναι μονοπρόσωπες, εκτός από την διμελή **Ε ΙΙ 18**, και την προαναφερθείσα μαρμάρινη λήκυθο, η οποία είναι πολυπρόσωπη. Οι **Ε 27** (πίν. 25), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), και **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) χρονολογούνται στο 420-400 π.Χ., ενώ οι υπόλοιπες χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος.

[1371] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεφαλή της γυναικείας μορφής του αμφίβολου - ως προς την παρουσία κατόπτρου - επιτυμβίου αναγλύφου **Ε ΙΙ 1β** (πίν. 93), η οποία φαίνεται να φορά *σάκκο*. Η Άρτεμις, η Αφροδίτη, η Κόρη, η Υγίεια, οι Νύμφες, οι Χάριτες, οι Ώραι, και οι Αγλαυρίδες εικονίζονται φορώντας *σάκκο* στην κεφαλή, χαρακτηριστικό που παραπέμπει στην πολύ ιδιαίτερη σχέση τους με την γονιμότητα: Leventi 2003, 62, 95. Άρτεμις: *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 172-174, πίν. 458, αρ. 175, πίν. 459, αρ. 358, πίν. 475, αρ. 459, πίν. 482, αρ. 1122, πίν. 535, αρ. 1283, πίν. 551, αρ. 1348, πίν. 557, αρ. 202 και 211, πίν. 578 (L. Kahil). Leventi 2003, 62. Αφροδίτη: *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, αρ. 916, πίν. 90, αρ. 1094, πίν. 110, αρ. 1102, πίν. 111, αρ. 1112, πίν. 112, αρ. 1158, πίν. 115, αρ. 1298, πίν. 129, αρ. 1343, πίν. 131 (A. Delivorrias). Leventi 2003, 62. Κόρη: *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 87, πίν. 645, αρ. 136, πίν. 647 (G. Günter). Leventi 2003, 62. Υγίεια: Leventi 2003, 62. Νύμφες: *LIMC* VIII (1997), λ. Nymphai, αρ. 23, πίν. 587 (M. Halm). Leventi 2003, 62. Χάριτες: *LIMC* III (1986), λ. Charites, αρ. 25, πίν. 153 (H. Sichtermann). Leventi 2003, 62. Ώραι: *LIMC* V (1990), λ. Horai, αρ. 42, πίν. 348 (V. Machaira). Leventi 2003, 62. Αγλαυρίδες: *LIMC* I (1981), λ. Aglauros, Herse, Pandrosos, αρ. 29, πίν. 213, αρ. 30, πίν. 214, αρ. 33, πίν. 215 (U. Kron). Leventi 2003, 62. Για τον *σάκκο*, βλ. Carter 1983, 274, εικ. 40 a-b. Younger 1997, 134. Leventi 2003, 62, 95.

εικονογραφία τους. Σε όλες τις περιπτώσεις εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή νεαρής ηλικίας στραμμένη προς τα δεξιά, η οποία συνήθως κρατά την άκρη του ιματίου της με το δεξί κατεβασμένο της χέρι, ενώ το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στο κάτοπτρο που κρατά στο υψωμένο αριστερό της χέρι. Όλες οι γυναικείες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων μας που κρατούν κάτοπτρα κοιτάζονται σε αυτά, εκτός από την νεκρή της αμφίβολης στήλης **Ε ΙΙ 18** [1372].

Όλες οι συγκεκριμένες γυναικείες μορφές που κρατούν κάτοπτρα είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, εκτός από την νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), η οποία φορά αργείο πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη [1373]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κόμμωση των νεαρών γυναικείων μορφών στα σχετικά επιτύμβια ανάγλυφα του 420-400 π.Χ. Δύο (2) από αυτές έχουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή (**Ε 27** - πίν. 25, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151), ενώ η δεύτερη φορά επίσης ταινία και *ὀπισθοσφενδόνη* [1374]. Στην περίπτωση της **Ε 28** (πίν. 26), η καλύπτρα της νεκρής φαίνεται να είναι αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας του αναγλύφου. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η νεκρή της εν λόγω επιτύμβιας στήλης ήταν αρχικά άγαμη κόρη, η οποία όμως μετετράπη σε νυμφευμένη γυναίκα με την προσθήκη καλύπτρας στο πίσω μέρος της κεφαλής [1375]. Κατά την δεύτερη επομένως χρήση του αναγλύφου, η θανούσα έφερε το ιμάτιο της ως καλύπτρα. Δεν μπορούμε πάντως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να επρόκειτο για μνηστευμένη ή μελλόνυμφη παρθένο, ή ακόμη και για νεαρή νεόνυμφη γυναίκα. Πρόκειται άλλωστε για ιστάμενη γυναικεία μορφή νεαρής ηλικίας, η οποία μάλιστα δεν *ανακαλύπτεται*, χειρονομία που όπως έχει προαναφερθεί παραπέμπει σε νυμφευμένες γυναίκες.

[1372] Το επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε ΙΙ 18** αποτελεί μία ιδιαίτερα ασυνήθιστη περίπτωση, καθώς η νεαρή γυναικεία μορφή που εικονίζεται σε αυτό κρατά κάτοπτρο στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι, ενώ παράλληλα *δεξιώνεται* μία (1) ιστάμενη παρθένο. Στο ιερό της Αρτέμιδος στην Βραυρώνα έχουν ανακαλυφθεί κάτοπτρα, ή ακόμη και μικρογραφίες κατόπτρων, τα οποία είχαν προσφερθεί στην θεά από μελλόνυμφες παρθένους της Αττικής, εν όψει του επικείμενου γάμου τους: Tod 1930, 34. Linders 1972, 4, 12, 14 (σημ. 59), 27-28, 46. Frontisi και Vernant 2001, 62-63, 220-221, 220, σημ. 8. Dillon 2002, 13. Ίσως η μόνη από τις νεκρές κοπέλες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που δεν κοιτάζεται στο κάτοπτρο της, δηλαδή η κόρη της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 18**, απεικονίζεται κρατώντας το κάτοπτρο που δεν πρόλαβε να αφιερώσει στην θεά, καθώς πέθανε άγαμη. Κατεξοχήν σύμβολο της γυναικείας ομορφιάς που συχνά εμφανίζεται σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων με θέμα τον στολισμό της νύφης (Frontisi και Vernant 2001, 61-63, 74, 80, 82-83, 217-220), το κάτοπτρο στο κατεβασμένο χέρι της άτυχης νεκρής υπογραμμίζει επίσης την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της, υπενθυμίζοντας ότι δεν θα καθρεφτιστεί ποτέ ξανά σε αυτό, ούτε θα στολιστεί για τον γάμο της.

[1373] Σχετικά με την **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), οι απόψεις διίστανται. Η στήλη έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου, καθώς αρχικά η νεκρή είχε μακριά κοτσίδα που έπεφτε στην πλάτη της. Κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου όμως η κοτσίδα αφαιρέθηκε, και προσετέθη *σφενδόνη*, όπως υποστηρίζει ο Clairmont (Clairmont 1993, αρ. 1.152), ή καλύπτρα, η οποία σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta παρέπεμπε στον γάμο που δεν πρόλαβε να τελέσει η άτυχη νεκρή (Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 82). Η άποψη αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεν γνωρίζουμε όμως με βεβαιότητα αν η εν λόγω νεκρή ήταν άγαμη. Με προβληματίζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι αφαιρέθηκε η κοτσίδα της παρθένου κόρης, χαρακτηριστικό που ούτως ή άλλως παρέπεμπε σε άγαμη νεκρή, για να προστεθεί η *σφενδόνη*, ή η καλύπτρα (και πιο συγκεκριμένα, ώστε το ιμάτιο να φέρεται ως καλύπτρα). Η αλλαγή αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως να φανερώνει ότι η κόρη πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, αλλά δεν αποκλείεται επίσης να επρόκειτο για νεόνυμφη γυναίκα. Η Άρτεμις, η Περσεφόνη, η Αφροδίτη, οι Νύμφες, οι Χάριτες, οι Ώραι και οι Αγλαυρίδες εικονίζονται φορώντας *σφενδόνη*, η οποία παραπέμπει στην σχέση τους με την γονιμότητα: *LIMC* II (1984), λ. Artemis, αρ. 59, 76, 103, 1180a (L. Kahil). *LIMC* VIII (1997), λ. Persephone, αρ. 18, αρ. 101, πίν. 645 (G. Günter). *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, αρ. 500, πίν. 49, αρ. 1097, πίν. 110, αρ. 1161-1162, πίν. 115, αρ. 1166, πίν. 116, αρ. 1183, πίν. 118, αρ. 1237, πίν. 124, αρ. 1251, πίν. 126 (A. Delivorrias). *LIMC* VIII (1997), λ. Nymphai, αρ. 30, πίν. 588 (M. Halm). *LIMC* III (1986), λ. Charites, αρ. 23, πίν. 153 (H. Sichtermann). Γιαλούρης 1994, αρ. 125. Leventi 2003, 62.

[1374] Για την *σφενδόνη* και την *ὀπισθοσφενδόνη*, βλ. Krug 1968, 140, τύπος 9. Leventi 2003, 62.

[1375] Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 92.

Κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα [1376], τα κάτοπτρα δεν χρησιμοποιούνται μόνον από τις ανύπανδρες κόρες και τις νύφες [1377], ή μόνον από τις νυμφευμένες γυναίκες. Στην εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων κάτοπτρα φέρουν τόσο οι νεαρές γυναίκες, κάποιες από τις οποίες δεν αποκλείεται να πέθαναν άγαμες, όσο και οι παντρεμένες γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, οι οποίες εικονίζονται συνήθως καθήμενες [1378]. Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι καμία από τις γυναικείες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων μας τις οποίες μπορούμε με βεβαιότητα να αποκαλούμε παρθένους λόγω της χαρακτηριστικής ενδυμασίας και της κομμώσεως τους (αττικός πέπλος, κοτσίδα γύρω από την κεφαλή) δεν φέρει κάτοπτρο. Το ερώτημα αν οι ιστάμενες νεαρές γυναίκες των επιτυμβίων αναγλύφων που κοιτάζονται σε κάτοπτρο καλλωπίζονται εν όψει του γάμου τους, ο οποίος όμως δεν πρόλαβε να τελεστεί λόγω του πρόωρου θανάτου τους, παραμένει - προς το παρόν τουλάχιστον - αναπάντητο. Αν όντως πρόκειται για άγαμες παρθένους, τότε ίσως το κάτοπτρο που κρατούν φανερώνει ότι οι νεκρές είναι μνηστευμένες, και άρα μελλόνυμφες κόρες. Νεαρές γυναικείες μορφές όπως εκείνες των επιτυμβίων στηλών **Ε 28** (πίν. 26) και **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92) ενδέχεται να μην είναι νυμφευμένες, αλλά εν δυνάμει νύφες. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι καμία από τις νεώτερες σε ηλικία παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων δεν φέρει κάτοπτρο. Η χρήση κατόπτρου παραπέμπει στον γυναικείο καλλωπισμό [1379], και χαρακτηρίζει τις νύφες και τις παντρεμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας. Στην προκειμένη περίπτωση πιστεύω ότι το ίδιο ενδεχομένως ισχύει και για τις μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένους που ετοιμάζονται να νυμφευθούν [1380]. Το κάτοπτρο δηλαδή στα χέρια μίας αγάμου κόρης έχει πιθανώς την ίδια σημασία με την χειρονομία της *ανακαλύψεως* των παρθένων [1381]: φανερώνει ότι η άτυχη κοπέλα πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και μνηστευμένη, ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί. Θα πρέπει εντούτοις να σημειωθεί πως τα κάτοπτρα που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα δεν παραπέμπουν αποκλειστικά στον καλλωπισμό των γυναικών, αλλά έχουν επίσης ιδιόμορφο συμβολισμό ως προάγγελοι θανάτου [1382].

[1376] Hoffmann 1988, 77-78. Frontisi και Vernant 2001, 50-55, 49-65, 74, 76-78, 73, 216-217, 228. Redfield 2003, 320. Bectarte 2006, 165, 171. Πωλογιώργη 2007, 163.

[1377] Τα κάτοπτρα εμφανίζονται αρκετά συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις με θέμα τον στολισμό της νύφης: π.χ. Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Αθήνα 1629: *ARV* [2] 1250.34, 1688. *Para* 469. *Add* [2] 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 257, εικ. 168-169. BD αρ. 216971. Λονδίνο Ε 774: *ARV* [2] 1250.32. *Para* 469. *Add* [2] 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 253, 9, εικ. 1Ε, 244, εικ. 84Β, πίν. 163Α, 164. BD αρ. 216969. Ερμιτάζ St. 1791: *ARV* [2] 1476.3. *Para* 496. *Add* [2] 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Βερολίνο (Pergamon) 3373: *CVA*, Berlin, Antikensammlung-Pergamonmuseum 1, 74-76, πίν. 8.2, (159, 160, 161) 48.1-2, 49.1-2, 50.1-2. Oakley και Sinos 1993, 116-119, εικ. 115-119. BD αρ. 430. Βλ. επίσης, Clairmont 1970, 78. Rehm 1994, 41. Frontisi και Vernant 2001, 80, 82-83, 94, 217-220.

[1378] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.305, 1.471, 1.768, 2.187, 2.208, 2.209b, 2.210, 2.255, 2.291a, 2.313, 2.590, 2.670, 2.831, 3.345b, 4.378.

[1379] Πωλογιώργη 1995, 236. Hoffmann 1988, 77-78. Frontisi και Vernant 2001, 61-63, 74, 77. Redfield 2003, 320. Πωλογιώργη 2007, 163.

[1380] Clairmont 1970, 78: αναφερόμενος στην γνωστή επιτύμβια στήλη της Παυσιμάχης (**Ε 29** - πίν. 27), ο Clairmont διατυπώνει την άποψη ότι το κάτοπτρο που κρατά η νεκρή έχει την ίδια συμβολική σημασία με την λουτροφόρο - υδρία, φανερώνοντας ότι η άτυχη κόρη πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί.

[1381] Για τις παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας που « *ανακαλύπτονται* » και την σημασία της συγκεκριμένης χειρονομίας, βλ. σελ. 177-178.

[1382] Balensiefen 1990, 171-173. Palagia 2008, 230, και σημ. 68. Ευχαριστίες οφείλονται στην κ. Παλαγγιά για την συγκεκριμένη επισήμανση.

6δ. Πυξίδες

Δύο (2) από τις ιστάμενες κόρες των μονοπροσώπων επιτυμβίων στηλών μας κρατούν πυξίδα (**Ε 1** - πίν. 1, **Ε ΙΙ 5** - πίν. 98), ενώ υπάρχει και μία (1) ακόμη αμφίβολη περίπτωση αποσπασματικής επιτύμβιας στήλης, η νεκρή της οποίας ενδέχεται να φέρει πυξίδα (**Ε ΙΙ 11** - πίν. 104). Τα δύο (2) πρώτα ανάγλυφα χρονολογούνται στο 430-420 π.Χ., ενώ το τρίτο αρκετά αργότερα, στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Οι κόρες των **Ε 1** (πίν. 1) και **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98) παριστάνονται στραμμένες προς τα δεξιά, κρατώντας την ανοιχτή πυξίδα με το αριστερό τους χέρι, ενώ με το δεξί αφαιρούν κάποιο κόσμημα ή ταινία από αυτή [1383]. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα πυξίδες κρατούν συχνότερα οι θεραπαινίδες, ή ακόμη και κάποιες γυναίκες συγγενείς των νεκρών [1384]. Πρόκειται για κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν ευθέως στον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών [1385], ιδιαιτέρως δε των νυμφευμένων ή μελλονύμφων [1386]. Οι πυξίδες που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα περιέχοντας τα κοσμήματα των γυναικών είναι παράλληλα σύμβολα πλούτου και ευημερίας για την οικογένεια της νεκρής, και κατά συνέπεια φανερώνουν την κοινωνική θέση αυτής. Η πυξίδα εμφανίζεται σε σκηνές αγγείων με θέμα τον στολισμό της νύφης ή τις προετοιμασίες εν όψει του γάμου [1387]. Αρκετές πυξίδες κοσμούνται επίσης με γαμήλιες παραστάσεις [1388]. Αν και δεν μπορούμε βεβαίως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών με τις νεκρές κόρες που κρατούν πυξίδες να παραπέμπουν σε σκηνές της καθημερινής ζωής των γυναικών, θεωρώ εξίσου πιθανό η πυξίδα στα χέρια των

1383 Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104) εικονίζεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά, κρατώντας ίσως πυξίδα στο αριστερό της χέρι, από την οποία αφαιρεί κάποιο αντικείμενο με το δεξί χέρι.

1384 Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.661, 1.670, 1.768, 1.772, 1.774, 1.848, 1.898, 2.150, 2.152, 2.182, 2.187, 2.208, 2.237, 2.255, 2.274, 2.300, 2.301, 2.306, 2.327, 2.353, 2.356, 2.360, 2.364, 2.407, 2.431, 2.441, 2.499, 2.723, 2.726, 2.745, 2.749, 2.750, 2.753, 2.774, 2.806, 2.820, 2.831, 2.836, 2.842, 2.844, 2.854, 2.866, 2.881, 2.897, 2.902, 2.903, 2.933, 2.948, 3.219, 3.239, 3.252, 3.280, 3.284, 3.340, 3.352, 3.353, 3.362, 3.385, 3.387, 3.404, 3.416, 3.423, 3.438, 3.452, 3.703, 3.776, 3.777, 3.862, 3.872, 3.878, 3.892, 3.911, 3.923, 3.930, 3.934, 4.374, 4.423, 4.424, 4.428, 4.445, 4.446, 4.469, 4.910, 4.950, 6.181, 6.905. Η πυξίδα στα χέρια της ίδιας της νεκρής εμφανίζεται σε πολύ λιγότερες παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.050, 1.080, 1.191, 1.184, 1.264, 1.620, 1.774, 1.808, 1.905, 2.151, 2.186, 2.306, 2.334a, 2.724, 2.786, 2.870, 2.903, 3.130, 3.368c, 4.680, 4.930. Για τις πυξίδες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 36, 87-88.

1385 Sourvinou - Inwood 1996, 332. Για τις πυξίδες, βλ. Roberts 1978. Cook 1994, 299-300.

1386 Ο στολισμός και καλλωπισμός παραπέμπει ως επί το πλείστον σε παντρεμένες γυναίκες ή νύφες, και δεν αποτελεί συνήθη εικονογραφικό τύπο για τις άγαμες κόρες. Για τον στολισμό της νύφης σε γαμήλιες παραστάσεις αττικών αγγείων, βλ. Oakley και Sinos 1993, 16-21, 44-47, εικ. 22-35.

1387 Παραδείγματος χάριν, Λονδίνο Ε 774: *ARV* 2 1250.32. *Para* 469. *Add* 2 354. Oakley και Sinos 1993, 68, εικ. 32-35. BD αρ. 216969. Νέα Υόρκη 1972.118.148: Oakley και Sinos 1993, 62, εικ. 20-21. BD αρ. 44750. Αθήνα 14790: *ARV* 2 1126.4. Oakley και Sinos 1993, 64, εικ. 23. BD αρ. 214884. Αθήνα 1454: *ARV* 2 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Αθήνα 14791: *ARV* 2 1126.5. Oakley και Sinos 1993, 70, εικ. 38. BD αρ. 214885. Ερμιτάζ St. 1791: *ARV* 2 1476.3. *Para* 496. *Add* 2 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Βλ. επίσης, Sourvinou - Inwood 1996, 332.

1388 Roberts 1978, 178-184. Βλ. ενδεικτικά, Λονδίνο D 11: *ARV* 2 899.146. *Add* 2 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Λονδίνο Ε 774: *ARV* 2 1250.32. *Para* 469. *Add* 2 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 253, 9, εικ. 1E, 244, εικ. 84B, πίν. 163A, 164. BD αρ. 216969. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* 2 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* 2 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Würzburg 541: *ARV* 2 1133.196, 1684. *Add* 2 333. *CVA*, Würzburg, Martin Von Wagner Museum 2, 48-49, εικ. 37, πίν. (2234, 2235-2236) 33.4, 34.1-5, 35.1-8. BD αρ. 215006. Βερολίνο (Pergamon) 3373: *CVA*, Berlin, Antikensammlung-Pergamonmuseum 1, 74-76, πίν. 8.2, (159, 160, 161) 48.1-2, 49.1-2, 50.1-2. BD αρ. 430.

συγκεκριμένων μορφών να τους προσδίδει την ιδιότητα της μελλόνυμφης, ή της εν δυνάμει νύφης, υπογραμμίζοντας παράλληλα την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους. Ίσως δηλαδή πρόκειται για νεαρές παρθένους που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν. Άλλωστε καμία από τις συγκεκριμένες κοπέλες δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των νεωτέρων σε ηλικία παρθένων που μελετούμε, και μάλιστα η νεκρή της στήλης **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98) είναι μία (1) από τις μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας. Είναι εντούτοις σημαντικό να διευκρινιστεί πως οι πυξίδες δεν χρησιμοποιούνται μόνον ως κοσμηματοθήκες, αλλά ενδέχεται να περιέχουν ποικιλία αντικειμένων, ενίοτε δε και *ειλητάρια* [1389]. Δεν είναι επομένως βέβαιο ότι σε όλα τα υπό εξέτασιν επιτύμβια ανάγλυφα οι εικονιζόμενες πυξίδες περιέχουν κοσμήματα, αν και πρόκειται για αντικείμενα άρρηκτα συνδεδεμένα με τον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών.

6ε. Κοσμήματα

Υπάρχουν τέσσερεις (4) επιτύμβιες στήλες στις οποίες η ιστάμενη νεκρή κόρη κρατά ή ενδέχεται να κρατά κάποιο κόσμημα [1390]. Οι τρείς (3) από αυτές είναι μονοπρόσωπες (**Ε 2** - πίν. 2**, Ε ΙΙ 7** - πίν. 100, **Ε ΙΙ 10** - πίν. 103), ενώ η **Ε 55** (πίν. 51) διμελής. Όλες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα στο πρώτο τέταρτο αυτού [1391]. Οι εν λόγω μορφές παριστάνονται στραμμένες προς τα δεξιά, ή κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά [1392]. Τρείς (3) εξ αυτών κρατούν ή ενδέχεται να κρατούν περιδέραιο στα δύο (2) τους χέρια (**Ε 2** - πίν. 2**, Ε ΙΙ 7** - πίν. 100, **Ε ΙΙ 10** - πίν. 103). Η τέταρτη ίσως κρατά δακτυλίδι. Συνοδεύεται μάλιστα από την θεραπαινίδα της, η οποία φέρει πυξίδα. Όλες οι κόρες των συγκεκριμένων αναγλύφων είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, εκτός από την νεκρή της στήλης **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), η οποία φορά αργείο πέπλο και ίσως χιτώνα. Οι εν λόγω κοπέλες συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Σε γαμήλια αγγεία με θέμα τον στολισμό της νύφης η μελλόνυμφη συχνά φορά, ή πρόκειται να φορέσει περιδέραιο, το οποίο στην προκειμένη περίπτωση κρατούν οι *νυμφοκόμοι* της [1393]. Θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο

[1389] Πρβλ. τα γραπτά *ειλητάρια* στην επιτύμβια στήλη του νεαρού Ευφήρου από τον Κεραμεικό: Κεραμεικός P 1169 / I 417. Clairmont 1993, αρ. 1.081. Posamentir 2002. Posamentir 2006, αρ. 2. Ευχαριστώ την κ. Παλαγγιά για την εν λόγω υπόδειξη.

[1390] **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103). Στην **Ε 2** (πίν. 2) η νεκρή Καλλιστράτη κρατά περιδέραιο. Οι υπόλοιπες είναι αμφίβολες ως προς την παρουσία κοσμημάτων. Η ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 7**, η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, κρατά ταινία. Δεν είναι όμως απολύτως βέβαιο ότι πρόκειται για την νεκρή, ούτε γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη. Τα κοσμήματα εμφανίζονται επίσης σε επιτύμβια ανάγλυφα νυμφευμένων γυναικών: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.761, 2.150, 2.208, 2.220, 2.223a, 2.319a, 2.343, 2.438b, 4.680. Επίσης, Stears 1995, 120. Για τα κοσμήματα στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, I, 229-230. Hoffmann 2006, 64.

[1391] Μόνον η **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), η οποία είναι ίσως αττικίζουσα, χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος.

[1392] Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι οι νεκρές των αμφιβόλων επιτυμβίων στηλών **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100) και **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ τους ως προς την στάση των μορφών και γενικότερα την εικονογραφία τους. Όπως φαίνεται από τον κατάλογο των αμφιβόλων επιτυμβίων στηλών μας, οι **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100) και **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) ανήκουν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο (βλ. « τύπος Ευκολίνης », σελ. 220-221).

[1393] Παραδείγματος χάριν, Λονδίνο E 774: *ARV* ^{2} 1250.32. *Para* 469. *Add* ^{2} 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 253, 9, εικ. 1E, 244, εικ. 84B, πίν. 163A, 164. BD αρ. 216969. Αθήνα 1454: *ARV* ^{2} 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Βοστώνη 95.1402: *ARV* ^{2} 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Ερμιτάζ St. 1791: *ARV* ^{2} 1476.3. *Para* 496. *Add* ^{2} 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Βερολίνο (Pergamon) 3373: *CVA*,

οι νεκρές κόρες που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα κρατώντας κοσμήματα να πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, ακριβώς όπως και οι νεαρές γυναικείες μορφές που κρατούν κάτοπτρα ή πυξίδες. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι μία νεαρή κοπέλα που ετοιμάζεται να φορέσει ένα κόσμημα ή μία ταινία δεν είναι απαραιτήτως μελλόνυμφη. Οι εν λόγω σκηνές δεν αποκλείεται δηλαδή να παραπέμπουν στην καθημερινή ζωή των γυναικών. Τέλος, τα κοσμήματα φανερώνουν τον πλούτο, την ευημερία, και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν της εκάστοτε νεκρής, ακριβώς όπως και οι πυξίδες που τα περιέχουν [1394].

6ζ. Αγγεία

Μόνον δύο (2) από τις γυναικείες μορφές των επιτυμβίων στηλών μας κρατούν αγγεία. Πρόκειται για την μονοπρόσωπη στήλη **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96), και την διμελή **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107) [1395]. Και οι δύο (2) χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Παριστάνονται ιστάμενες προς τα δεξιά, ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Η νεαρή γυναικεία μορφή της **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96) κρατά υδρία στο δεξί κατεβασμένο της χέρι, ενώ υψώνει το αριστερό της χέρι με την παλάμη ανοιχτή σαν σε χαιρετισμό. Η γυναικεία μορφή της **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107) κρατά μικρό αγγείο στο υψωμένο αριστερό της χέρι. Απέναντι της εικονίζεται ιστάμενος άνδρας, ο οποίος υψώνει το δεξί του χέρι προς αυτήν. Η **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107) είναι σήμερα χαμένη, και στην μοναδική φωτογραφία της που υπάρχει δεν διακρίνεται ο τύπος του αγγείου που κρατά η νεκρή.

Ειδικά για την γυναικεία μορφή της **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96) έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για ιέρεια [1396], κάτι που όμως δεν έχει επιβεβαιωθεί [1397]. Το υψωμένο χέρι της νεκρής θυμίζει παραστάσεις με σκηνές *προθέσεως*, όπου οι οικείοι του θανόντος εκτείνουν το υψωμένο δεξί τους χέρι με την παλάμη ανοιχτή και στραμμένη προς τον εκλιπόντα [1398]. Το ίδιο συμβαίνει επίσης σε πολλά αναθηματικά ανάγλυφα, στα οποία οι πιστοί υψώνουν το δεξί τους χέρι προς κάποιον θεό, ήρωα, βωμό, ιερό, ή

Berlin, Antikensammlung-Pergamonmuseum 1, 74-76, πίν. 8.2, (159, 160, 161) 48.1-2, 49.1-2, 50.1-2. BD αρ. 430.

[1394] Leader 1997, 692. Οι επιτύμβιες στήλες που κοσμούνται με παραστάσεις ιστάμενων νεαρών γυναικείων μορφών, οι οποίες κρατούν πυξίδα ή κόσμημα, αποτελούν το 4 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε.

[1395] Και οι δύο (2) επιτύμβιες στήλες περιλαμβάνονται στον κατάλογο των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων μας, καθώς δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι οι νεαρές γυναικείες μορφές που εικονίζονται σε αυτές πέθαναν άγαμες. Η εικονογραφία τους παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, και για τον λόγο αυτό εξετάζονται στο παρόν κεφάλαιο, αν και πρόκειται για αμφίβολες περιπτώσεις.

[1396] Neumann 1965, 181, και σημ. 161. Clairmont 1993, αρ. 1.334.

[1397] Μάντης 1990, 52.

[1398] Βλ. ενδεικτικά, Tübingen S 101481: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 19-20, εικ. 8, πίν. (2256, 2257, 2258) 11.2-8, 12.1-4, 13.1-5. BD αρ. 5913. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Οξφόρδη 1923.269: *ARV* ^{2} 250.12. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 1, 42, πίν. (141) 49.1-3. BD αρ. 202513. Αθήνα 1170: *ARV* ^{2} 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* ^{2} 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13-III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. BD αρ. 205750. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* ^{2} 519.21. *Para* 383. *Add* ^{2} 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Βλ. επίσης, Rehm 1994, 24. Blundell και Williamson 1998, 115. Alexiou 2002, 6.

προς το άγαλμα κάποιας θεότητος (θέση σεβίζοντος) [1399]. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις όμως πρόκειται για χειρονομία που γίνεται πάντα με το υψωμένο δεξί χέρι, και όχι με το αριστερό, όπως στην επιτύμβια στήλη μας. Η υδρία συγκαταλέγεται μεταξύ των αγγείων που χρησιμοποιούνται στις νεκρώσιμες τελετές, και προσφέρονται στους νεκρούς [1400]. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων μάλιστα εικονίζονται υδρίες τοποθετημένες επάνω σε τάφους, ή γυναίκες που φέρουν υδρίες κατά τις επισκέψεις τους στα μνήματα της οικογένειας [1401]. Σύμφωνα με κάποιους λεξικογράφους, στην Αθήνα υπήρχε μία πένθιμη εορτή που ονομαζόταν *Ὑδροφορία* (κατά τον Ησύχιο *Ὑδροφόρια*) [1402]. Δεν αποκλείεται επομένως η υδρία που κρατά η νεαρή γυναικεία μορφή της στήλης **Ε ΙΙ 3** (πίν. 96) να έχει νεκρική σημασία. Ίσως το ίδιο να ισχύει και για την νεκρή της **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), αλλά εφόσον δεν διακρίνεται ο τύπος του αγγείου που κρατά, δεν γνωρίζουμε αν έχει σχέση με τις νεκρώσιμες τελετές.

6η. Λουτροφόρος

Το πρόβλημα των λουτροφόρων

Γνωρίζουμε ότι στην Αττική των κλασικών χρόνων οι τάφοι των αγάμων νεκρών σημαίνονταν με ειδικό τρόπο, ώστε να ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται να υπονοεί ο Δημοσθένης στον δικανικό λόγο του *Πρός Λεωχάρη*: « … ἠρρώστησεν ὁ Ἀρχιάδης, καὶ τελευτᾷ τὸν βίον ἀπόντος τοῦ Μειδυλίδου ἄγαμος ὢν. τί τούτου σημεῖον; λουτροφόρος ἐφέστηκεν ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀρχιάδου τάφῳ » [1403]. Αν και η πατρότητα του συγκεκριμένου λόγου αμφισβητείται, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για αυθεντικό κείμενο του 4ου π.Χ. αιώνος [1404]. Σε αυτό ακριβώς το απόσπασμα των κλασικών χρόνων βασίστηκε η ονομασία του ψηλού αγγείου με τον επιμήκη λαιμό που σήμερα αποκαλούμε λουτροφόρο. Βεβαίως, το κείμενο του Δημοσθένους αναφέρεται απλώς στην ειδική σήμανση του τάφου, χωρίς όμως να εξηγεί τι ήταν η « λουτροφόρος »

[1399] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1329: Καλτσάς 2002, αρ. 260. Αθήνα 1500: Καλτσάς 2002, αρ. 264. Αθήνα 1404: Καλτσάς 2002, αρ. 266. Αθήνα 1950: Καλτσάς 2002, αρ. 273. Αθήνα 1402: Καλτσάς 2002, αρ. 428. Αθήνα 1345: Καλτσάς 2002, αρ. 432. Αθήνα 1431: Καλτσάς 2002, αρ. 435. Αθήνα 1429: Καλτσάς 2002, αρ. 437. Αθήνα 1377: Καλτσάς 2002, αρ. 442. Αθήνα 1408: Καλτσάς 2002, αρ. 457. Αθήνα 3874: Καλτσάς 2002, αρ. 458. Αθήνα 1332: Καλτσάς 2002, αρ. 472. Αθήνα 1333: Καλτσάς 2002, αρ. 475.

[1400] Karlsruhe B 1528: *ARV* 2 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Diehl 1964, 67-127 (ειδικά για τους τάφους στην Αττική: 69-73). Kurtz και Boardman 1994, 143. Oakley 2004α, 206. Οι υδρίες χρησιμοποιούνται επίσης ως τεφροδόχοι, αλλά και ως ταφικά αγγεία για τον ενταφιασμό παιδιών: Diehl 1964, 146-163. Kurtz και Boardman 1994, 143.

[1401] Oakley 2004α, 206. Πρβλ. Tübingen S 275368: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 67-68, εικ. 29, πίν. (2647) 30.6-8. BD αρ. 16829. Λωζάνη, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* 2 849.244, 1672. BD αρ. 212393. Bayonne Musée 223: *ARV* 2 846.185. BD αρ. 212333. Μόναχο 7663: *ARV* 2 1200.40. BD αρ. 215874. Βερολίνο 3964: *ARV* 2 1230.42. BD αρ. 216383. Αθήνα 1760: *ARV* 2 1238.37. BD αρ. 216691. Παρίσι (P.P.) 337: *ARV* 2 1388.2. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais, 34, πίν. (675) 35.2.4-6. BD αρ. 217886. Αθήνα 19335: *ARV* 2 1687.2. BD αρ. 275502. Σε μία (1) λευκή λήκυθο μάλιστα, μία (1) γυναίκα προσφέρει *χοές* σε τάφο χρησιμοποιώντας υδρία και φιάλη: Karlsruhe B 1528: *ARV* 2 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616.

[1402] *Σούδα* Υ 68 (Adler). Φωτίου *Λεξικόν* Υ 615.13-14 (Porson). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 774.56-57 (Gaisford). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Υ 95 (Schmidt).

[1403] Δημοσθένους *Πρός Λεωχάρη* 18.7-19.1 (Rennie).

[1404] Bergemann 1996, 152.

που χρησιμοποιήθηκε για τον σκοπό αυτό. Προφανώς κάτι τέτοιο θα ήταν περιττό για τους Αθηναίους του 4ου π.Χ. αιώνος, οι οποίοι ασφαλώς γνώριζαν πως σημαίνονταν οι τάφοι των αγάμων στην Αττική [1405].

Στα μεταγενέστερα κείμενα του Ευσταθίου και του Σχολιαστού της Ιλιάδος δίδεται η εξής ερμηνεία του όρου λουτροφόρος: « καὶ τοῖς πρὸ γάμου δὲ τελευτῶσιν ἡ λουτροφόρος, φασίν ἐπετίθετο **κάλπις** εἰς ἔνδειξιν τοῦ ὅτι ἄ-λουτος τὰ νυμφικὰ καὶ ἄγονος ἄπεισι » (Ευστάθιος) [1406], « καὶ τοῖς γαμοῦσι δὲ λουτρὸν ἐξ αὐτῶν ἐκόμιζον γονὴν οἰωνιζόμενοι, **καὶ τοῖς πρὸ γάμων τε-λευτῶσιν ἡ λουτροφόρος κάλπις ⟨ἐπ⟩ετίθετο** » (Σχολιαστής Ιλιάδος) [1407]. Τα αποσπάσματα αυτά αναφέρονται σε αγγεία που σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών, και πιο συγκεκριμένα σε έναν τύπο υδρίας (*κάλπις*). Παρομοίως, ο Ησύχιος ερμηνεύει την λουτροφόρο ως υδρία, δηλαδή αγγείο νερού, επισημαίνοντας όμως και μία δεύτερη παράλληλη σημασία της λέξεως: « λουτροφόρα ἄγγη· τὰς **ὑδρίας** ⟨ἃς⟩ τοῖς ἀποθανοῦσιν ἀγάμοις ἔπεμπον. ἔπεμπον δὲ καὶ ⟨εἰς⟩ τοὺς γάμους. λουτροφόρος· κυρίως μὲν ἡ **ὑδρία** ἡ τοῖς παλαιοῖς εἰς τὰ λουτρὰ ἀπονεμο-μένη. ἐκάλουν δὲ οὕτω καὶ τὸν φέροντα τὰ λουτρά. ἤδη δὲ **καὶ πᾶσα ὑδρία**. ἕτεροι δέ, ἐπεὶ ἔπεμπον εἰς τοὺς γάμους λουτροφόρους, καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι τὸ αὐτὸ ἐποίουν » [1408]. Εκτός δηλαδή από το αγγείο που περιέχει το νερό για το λουτρό, *λουτροφόρος* ονομάζεται επίσης το άτομο που μεταφέρει το νερό του λουτρού, ακριβώς όπως οι φέροντες υδρία ονομάζονται *υδριαφόροι*, και οι παρθένοι που μεταφέρουν το κάνιστρο της θυσίας αποκαλούνται *κανηφόροι*. Στο γνωστό απόσπασμα της *Σαμίας* του Μενάνδρου: « Χρυσί, πέμπε τὰς γυναῖκας, λουτροφόρον, αὐλητρίδα » [1409], είναι προφανές ότι πρόκειται για την γυναίκα που μεταφέρει το νερό του λουτρού, και όχι για το σχετικό αγγείο. Προκύπτει επομένως μία δεύτερη πιθανή ερμηνεία του όρου λουτροφόρος, η οποία περιπλέκει ακόμη περισσότερο το όλο ζήτημα, όπως έχει επισημάνει και ο Bergemann [1410].

Διαφορετική είναι όμως η εξήγηση που δίνουν οι περισσότεροι λεξικογράφοι για τις λουτροφόρους που σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων: « **τῶν δ᾽ ἀγάμων λουτροφόρος τῷ μνήματι ἐφίστατο, κόρη ἀγγεῖον ἔχουσα ὑδροφόρον, ὑδρίαν ἢ πρόχουν ἢ κρωσσὸν ἢ κάλπιν**. τὴν δὲ ἐφισταμένην εἰκόνα, εἴτε λουτροφόρος εἴη εἴτε ἄλλη τις, ἐπίστημα ᾽Ισαῖος κέκληκεν » (Ιούλιος Πολυδεύκης) [1411], « Λουτροφόρος καὶ λουτροφο-ρεῖν· ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι ἑαυτοῖς κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν, ἔπεμπον δ᾽ ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγύτατα γένους παῖδα ἄρρενα, καὶ οὗτοι ἐλουτροφόρουν. **ἔθος δὲ ἦν καὶ τῶν ἀγάμων ἀποθανόντων λου-τροφόρον ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς ὑδρίαν ἔχων**. λέγει περὶ τούτων Δείναρχος ἔν τε τῷ κατὰ Θεοδότου καὶ ἐν τῇ κατὰ Καλλισθέ-νους εἰσαγγελίᾳ » (Αρποκρατίων) [1412], « Λουτροφόρος · ὁ ἐν τῇ τοῦ γάμου ἡμέρᾳ πεμπόμενος παῖς παρασκευάσαι τοῖς γαμοῦσι τὸ λουτρόν. Λουτρο-φορεῖ ὁ τὴν ὑδρίαν ἔχων παῖς καὶ ὑπηρετῶν ἐν τῷ λουτῷ τοῖς γαμοῦσιν.

[1405] Bergemann 1996, 152.
[1406] Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν ῾Ομήρου ᾽Ιλιάδα* 4.702.11-13 (van der Valk).
[1407] *Σχόλια εἰς τήν ῾Ομήρου ᾽Ιλιάδα (scholia vetera)* 23.142a1.3-4 (Erbse).
[1408] ῾Ησύχιου *Λεξικόν* Λ 1280, 1282 (Latte).
[1409] Μενάνδρου *Σαμία* 730 (Sandbach).
[1410] Bergemann 1996, 153. Επίσης, Garland 1985, 87-88.
[1411] ᾽Ιουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.66.2-6 (Bethe).
[1412] ῾Αρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα ῾Ρητόρων* 195.6-14 (Dindorf).

Λουτροφόρος ἐν τῷ μνήματι ἐπίκειται · ἔθος ἦν Ἀθήνησι τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι λουτροφόρον ἐπὶ τὸ μνῆμα καθιστάνειν. τοῦτο δὲ ἦν **παῖς ὑδρίαν ἔχων, ἐκ λίθου πεποιημένος** » (*Λεξικά Segueriana*) [1413], « λουτροφόρος καὶ λουτροφορεῖν· ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι ἑαυτοῖς κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν, ἔπεμπον δὲ ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγύτατον τοῦ γένους παῖδα ἄρρενα. **ἐλουτροφόρουν δὲ καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσιν ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφιστάμενοι** » (*Λεξικόν Vindobonense*) [1414], « Λουτροφόρος καὶ Λουτροφορεῖν· ἔθος ἦν τοῖς γαμοῦσιν Ἀθήνησι λουτρὰ μεταπέμπεσθαι ἑαυτοῖς κατὰ τὴν τοῦ γάμου ἡμέραν. ἔπεμπον δὲ ἐπὶ ταῦτα τὸν ἐγγυτάτω γένους παῖδα ἄρρενα· καὶ οὗτοι ἐλουτροφόρουν. **ἔθος δὲ ἦν καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι λουτροφορεῖν καὶ ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς ὑδρίαν ἔχων.** τὰ δὲ λουτρὰ ἐκόμιζον ἐκ τῆς νῦν μὲν Ἐννεακόρου καλουμένης κρήνης, πρότερον δὲ Καλλιρόης » (*Σούδα*) [1415]. Σύμφωνα δηλαδή με τα συγκεκριμένα λήμματα, οι λουτροφόροι που σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική ήταν αγάλματα παιδιών [1416] που κρατούσαν το αγγείο με το νερό για το λουτρό του γάμου.

Η λέξη λουτροφόρος έχει επομένως διπλή σημασία, καθώς δεν αναφέρεται μόνον στο αγγείο για το νερό του λουτρού, αλλά και στο νεαρής ηλικίας άτομο που φέρει το αγγείο αυτό στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής [1417]. Προκύπτει έτσι το εύλογο ερώτημα ποια από τις δύο (2) λουτροφόρους σήμαινε τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων: το αγγείο στο οποίο αναφέρονται οι Σχολιαστές της Ιλιάδος, ή το άγαλμα του παιδιού που περιγράφουν οι λεξικογράφοι ; Και στις δύο (2) περιπτώσεις πρόκειται βεβαίως για κείμενα μεταγενέστερα της κλασικής αρχαιότητος, με τις ίδιες ακριβώς πιθανότητες λανθασμένων ερμηνειών. Μόνον ο λόγος του Δημοσθένους χρονολογείται όπως είδαμε στον 4° π.Χ. αιώνα, αλλά ο ρήτορας δεν διευκρινίζει σε ποια από τις δύο (2) σημασίες της λέξεως λουτροφόρος αναφέρεται.

Το κείμενο αυτό του Δημοσθένους αποτέλεσε την αφορμή για την ονομασία του ιδιαιτέρως κομψού αγγείου που σήμερα είναι ευρύτατα γνωστό ως λουτροφόρος. Το συγκεκριμένο αγγείο, η χρήση του οποίου πιστεύεται ότι ήταν καθαρά

[1413] *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Λ 276.27-30 (Bekker).

[1414] *Λεξικόν Vindobonense* Λ 12 (Nauck).

[1415] *Σούδα* Λ 694 (Adler).

[1416] Όπως είδαμε, σε κάποια από τα σχετικά κείμενα αναφέρεται ότι οι *λουτροφόροι* ήταν αγόρια: Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 195.6-14 (Dindorf). *Λεξικόν Vindobonense* L 12 (Nauck). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.19-21 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Λ 1282 (Latte). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Λ 276.23-26 (Bekker). Ο Ιούλιος Πολυδεύκης και ο Φώτιος κάνουν όμως λόγο για κορίτσια *λουτροφόρους*: Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.43.4-6 (Bethe), και Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.15-16 (Porson). Σε παραστάσεις αγγείων με θέμα την μεταφορά του νερού για το γαμήλιο λουτρό, ένα (1) κορίτσι φέρει το αγγείο με το νερό (*λουτροφόρος*), ενώ ένα (1) αγόρι συμμετέχει στην κατά τα άλλα γυναικεία πομπή, παίζοντας *αυλό*: π.χ. Αθήνα 1453: *ARV* ^{2} 1127.18. *Para* 453. *Add* ^{2} 332. Oakley και Sinos 1993, 58-59, εικ. 14-15. BD αρ. 214899. Karlsruhe 69.78: *ARV* ^{2} 1102.2. *Para* 451. *Add* ^{2} 329. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 3, 87, 88, 89, 90, εικ. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, εικ. 28, πίν. (2989, 2990) 44.1-4, 45.1-4. BD αρ. 216155. Πιστεύω ότι χρησιμοποιούσαν εξίσου αγόρια και κορίτσια ως *λουτροφόρους*, επιλέγοντας το παιδί εκείνο που ήταν πιο κοντά σε συγγένεια στον γαμπρό ή την νύφη: Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 195.6-14 (Dindorf). *Λεξικόν Vindobonense* L 12 (Nauck). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.19-21 (Porson). Θεωρώ επίσης πιθανό το ενδεχόμενο να χρησιμοποιούσαν αγόρια *λουτροφόρους* για να μεταφέρουν το νερό για το λουτρό του γαμπρού, και κορίτσια *λουτροφόρους* για το λουτρό της νύφης. Το ίδιο μάλιστα υποστηρίζουν οι Kurtz και Boardman: Kurtz και Boardman 1994, 141. Αν αυτό όντως ίσχυε, τότε προφανώς οι τάφοι των αγάμων αρρένων σημαίνονταν με αγάλματα αγοριών *λουτροφόρων*, ενώ οι τάφοι των παρθένων με αγάλματα κοριτσιών.

[1417] Garland 1985, 87-88. Kurtz και Boardman 1994, 141-142. Bergemann 1996, 153-155.

τελετουργική [1418], συνδέεται με την τελετή του γάμου στην Αθήνα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, και ειδικότερα με το γαμήλιο λουτρό των μελλονύμφων [1419]. Η λουτροφόρος εμφανίζεται πολύ συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων [1420], ενώ μεγάλος αριθμός λουτροφόρων κοσμείται με γαμήλιες παραστάσεις [1421], οι οποίες μάλιστα περιλαμβάνουν και σκηνές *λουτροφορίας* [1422]. Οι σκηνές αυτές επιβεβαιώνουν ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν πράγματι το εν λόγω αγγείο για να μεταφέρουν το νερό του γαμηλίου λουτρού [1423]. Η λουτροφόρος εμφανίζεται άλλωστε και σε παραστάσεις αγγείων στις οποίες οι μελλόνυμφοι απεικονίζονται κατά την διάρκεια του γαμηλίου λουτρού τους [1424]. Μετά την ολοκλήρωση της γαμήλιας τελετής, οι νεόνυμφες αφιέρωναν τις λουτροφόρους αυτές σε ιερά γαμηλίων

[1418] Για το αγγείο που σήμερα ονομάζουμε λουτροφόρο και την σχέση του με την γαμήλια τελετή, βλ. Roberts 1978, 4-5. Boardman 1988, 177. Mösch 1988. Oakley και Sinos 1993, 15-16. Sabetai 1993, 129-174. Rehm 1994, 30-31. Bergemann 1996, 163-166. Reinsberg 1999, 73-74, 97. Larson 2001, 112. Dillon 2002, 219. Mösch – Klingele 2006.

[1419] Stears 1995, 113. Bergemann 1996, 163-165. Για το λουτρό του γάμου και την *λουτροφορία*, βλ. Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 378 (Coulon). Μενάνδρου *Σαμία* 713-714 (Sandbach). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 818 (Diggle). *Λεξικόν Vindobonense* L 12 (Nauck). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.5-10, 17-25, Ν 305.1-2 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ν 719 (Latte). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.43.4-6 (Bethe). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 343.42-45 (Gaisford). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 195.6-14 (Dindorf). Θουκυδίδου *Ἱστορίαι* 2.15.5 (Jones). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) - Φοίνισσαι* 347.4-7 (Schwartz). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.702.9-10 (van der Valk). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Λ 276.23-26 (Bekker). *Σούδα* Λ 694 (Adler). Ginouvès 1962, 265-282. Oakley και Sinos 1993, 15-16. Rehm 1994, 14, 30-31. Vérilhac και Vial 1998, 294-295. Reinsberg 1999, 73-79. Brulé 2003, 148. Llewellyn - Jones 2003, 219. Bodiou 2009, 181-184.

[1420] Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 14790: *ARV* [2] 1126.4. Oakley και Sinos 1993, 64, εικ. 23. BD αρ. 214884. Würzburg 541: *ARV* [2] 1133.196, 1684. *Add* [2] 333. *CVA*, Würzburg, Martin Von Wagner Museum 2, 48-49, εικ. 37, πίν. (2234, 2235-2236) 33.4, 34.1-5, 35.1-8. BD αρ. 215006. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Λονδίνο Ε 774: *ARV* [2] 1250.32. *Para* 469. *Add* [2] 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 253, 9, εικ. 1Ε, 244, εικ. 84Β, πίν. 163Α, 164. BD αρ. 216969. Αθήνα 1629: *ARV* [2] 1250.34, 1688. *Para* 469. *Add* [2] 354. Τιβέριος 1996, 184-185, εικ. 167-168. BD αρ. 216971.

[1421] Παραδείγματος χάριν, Άμστερνταμ 3495: *ARV* [2] 841.76. *CVA*, The Hague, Musee Scheurleer 1, III.IDE.3, πίν. (036) 2.1-2. BD αρ. 212255. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Βιέννη 2027: *ARV* [2] 1127.11. *Add* [2] 332. *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42, πίν. (148, 149) 148.1-3, 149.2-3. BD αρ. 214892. Οξφόρδη 1966.888: Reeder 1995, 169, αρ. 25. BD αρ. 34.

[1422] Πρβλ. Αθήνα 1453: *ARV* [2] 1127.18. *Para* 453. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 58-59, εικ. 14-15. BD αρ. 214899. Karlsruhe 69.78: *ARV* [2] 1102.2. *Para* 451. *Add* [2] 329. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 3, 87, 88, 89, 90, εικ. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, εικ. 28, πίν. (2989, 2990) 44.1-4, 45.1-4. BD αρ. 216155. Sarajevo 418: *CVA*, Sarajevo**,** Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, 38, πίν. (158) 31-1.4. BD αρ. 8595. Sarajevo 422: *CVA*, Sarajevo**,** Musée National de la République Socialiste de Bosnie-Herzégovine, 37, πίν. (156) 29-1.3. BD αρ. 9285. *Λουτροφορία* ονομάζεται η μεταφορά του νερού από την πηγή ή τον ποταμό, στην οικία των μελλονύμφων, όπου θα λάβει χώρα το γαμήλιο λουτρό τους. Όπως βλέπουμε στις σχετικές παραστάσεις αγγείων, η *λουτροφορία* είχε την μορφή εορταστικής πομπής γυναικών, κάποιες από τις οποίες έφεραν αναμμένες δάδες, ενώ τις συνόδευε ο ήχος του αυλού. Ο Φώτιος αναφέρει ότι στην Αθήνα το νερό του γαμηλίου λουτρού μεταφερόταν με άμαξα: Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.5-6 (Porson). Η εικονογραφία των συγκεκριμένων αγγείων όμως, δεν επιβεβαιώνει την μαρτυρία του. Ίσως η χρήση άμαξας ήταν προαιρετική, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας.

[1423] Sabetai 2009, 291, σημ. 2.

[1424] Βλ. ενδεικτικά, Βαρσοβία 142290: *ARV* [2] 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Νέα Υόρκη 1972.118.148: Oakley και Sinos 1993, 62, εικ. 20-21. BD αρ. 44750.

θεοτήτων της Αττικής [1425]. Στις νότιες κλιτύες της Ακροπόλεως ανασκαφές έφεραν στο φώς το λεγόμενο « ιερό της Νύμφης », όπου ανακαλύφθηκε πλήθος λουτροφόρων, όπως επίσης και άλλα αγγεία, μεταξύ των οποίων και αρκετοί λέβητες γαμικοί [1426]. Οι λουτροφόροι που βρέθηκαν στο ιερό είναι διακοσμημένες με γαμήλιες παραστάσεις, και χρονολογούνται από τον 7ο π.Χ. αιώνα, έως τους Ελληνιστικούς χρόνους. Παρεμφερή αναθήματα έχουν βρεθεί σε διάφορα σπήλαια της Αττικής, τα οποία ήταν αφιερωμένα στις Νύμφες [1427], αλλά και στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, στην Ακρόπολη των Αθηνών [1428]. Προφανώς πρόκειται για ευχαριστήριες προσφορές των νεονύμφων γυναικών στις θεότητες που τις προστάτευσαν κατά την παρθενική τους ηλικία, όπως επίσης και κατά την μετάβαση τους στον γάμο και την ενηλικίωση.

Εκτός όμως από την γαμήλια τελετή, η λουτροφόρος συνδέεται επίσης με τον θάνατο, την ταφή των νεκρών, και τις ταφικές τελετές [1429]. Λουτροφόροι που φέρουν νεκρικές, αλλά και γαμήλιες παραστάσεις, έχουν ανακαλυφθεί σε τάφους και αύλακες προσφορών [1430]. Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων βλέπουμε λουτροφόρους

[1425] Oakley και Sinos 1993, 42-43. Rehm 1994, 31. Reinsberg 1999, 97. Bergemann 1996, 164. Βλ. και κατωτ. σημ. 1426-1428.

[1426] Η Larson υποστηρίζει ότι το συγκεκριμένο ιερό ήταν αφιερωμένο στην θεοποιημένη Νύμφη, θεότητα του γάμου που ενδεχομένως ταυτίζεται με την Ήρα *Νυμφευομένη* της Βοιωτίας, ή ακόμη και με την νύφη του Άδη Περσεφόνη, ενώ αναφέρεται στην πιθανότητα η Νύμφη της Ακροπόλεως να έχει χθόνια υπόσταση, και να λατρεύεται ως σύζυγος του *Μειλιχίου* Διός: Larson 2001, 112. Το όνομα της σαφώς παραπέμπει στις Νύμφες, θεότητες της φύσεως, της βλάστησης, αλλά και του γάμου, όπως επίσης και στην θνητή ελληνίδα *νύμφη*, την παρθένο δηλαδή που βρίσκεται σε ηλικία γάμου, την νύφη, ή ακόμη και την νεόνυμφη γυναίκα: *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 18.279 (Dindorf). Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 12.1-3 (Seminar Classics 609). Κορνούτου *Ἐπιδρομή τῶν κατά τήν ἑλληνικήν θεολογίαν παρεδεδομένων* 44.5-9 (Lang). Φωτίου *Λεξικόν* Ν 304.23, 305.3 (Porson). *Λεξικόν Vindobonense* Ν 5.1 (Nauck). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Ν 310.9 (Bachmann). *Etymologicum Gudianum* Ν 412.22-30 (Sturz). Ὠρίωνος Γραμματικοῦ *Περί Ἐτυμολογιῶν* Ν 107.17-19, 112.3-5 (Sturz). Ἀπίωνος *Γλῶσσαι Ὁμηρικαί* 75.95.19-21 (Ludwich). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Ἀντιγόνη* 629.5 (Papageorgius). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.35.4-5 (Bethe). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 608.35-42 (Gaisford). Larson 2001, 109. Για τις Νύμφες ως γαμήλιες θεότητες, βλ. Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 34A.355.16-28 (Mette). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Πυθιονίκας* 4.106a.14-16 (Drachmann). Larson 1997, 252-253. Larson 2001, 100-112. Για το ιερό της Νύμφης και τα αναθήματα που βρέθηκαν σε αυτό, βλ. Ginouvès 1962, 275. Travlos 1971, 361. Webster 1972, 106-107. Brouskari 1974, 84-118. Oakley και Sinos 1993, 42-43. Sabetai 1993, 130. Παπαδοπούλου 1997. Παπαδοπούλου 2002-2005. Reinsberg 1999, 97. Larson 2001, 112. Dillon 2002, 219. Papadopoulou 2000-2005.

[1427] Στην Βάρη (King 1903. Weller 1903. Travlos 1971, 361. Travlos 1988, 447. Larson 2001, 242-245. Dillon 2002, 219), την Πάρνηθα (Ρωμαίος 1906. Travlos 1971, 361. Travlos 1988, 408. Larson 2001, 245-246. Dillon 2002, 219), το Δαφνί (Τραυλός 1937. Travlos 1971, 361. Larson 2001, 248. Dillon 2002, 219), την Ελευσίνα (Τραυλός 1960, 52-55, εικ. 41-43. Travlos 1971, 361. Larson 2001, 248. Dillon 2002, 219). Επίσης, Larson 2001, 112, 228-229.

[1428] Larson 2001, 112. Γενικά για το ιερό της Αρτέμιδος Βραυρωνίας στην Ακρόπολη των Αθηνών, βλ. Travlos 1971, 124-126.

[1429] Garland 1985, 87. Mösch 1988. Shapiro 1991, 647. Sabetai 1993, 129-174. Kurtz και Boardman 1994, 141-142. Rehm 1994, 27, 31. Bergemann 1996, 166-167. Mösch - Klingele 2006. Sabetai 2009.

[1430] Παραδείγματος χάριν, Βοστώνη 24.151: *CVA*, Boston, Museum of Fine Arts 2, 11, πίν. (901) 67.1-4. BD αρ. 63. Αθήνα 450: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.5-III.H.EFGH.6, πίν. (016, 017) 8.1-2, 9.3. BD αρ. 480. Κεραμεικός 2865: *Para* 15. *Add* [2] 8. Oakley 1994, 340, εικ. 5. BD αρ. 350071. Βλ. επίσης, Vierneisel 1964. Knigge και Willemsen 1964, 41, εικ. 37. Μαρινάτος 1970, 25, εικ. 39β. *ΑΔ* 18 Β, 1963, 33-34, εικ. 34.4. Wolters 1891, 382, αρ. 21. Bergemann 1996, 169-172. Sabetai 2009. Ιδιαίτερα δημοφιλείς μεταξύ των νεκρικών παραστάσεων που κοσμούν τις αττικές μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους είναι μάλιστα οι σκηνές *προθέσεως* των νεκρών: π.χ. Αθήνα 12947: *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.H.EFGH.6, πίν. (017) 9.1-2. BD αρ. 14394.

τοποθετημένες επάνω σε τάφους, και τους πενθούντες οικείους που φέρουν τα συγκεκριμένα αγγεία κατά τις επισκέψεις τους στα μνήματα της οικογένειες [1431]. Στην Αττική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, οι πήλινες μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόροι προσφέρονται στους νεκρούς, σημαίνουν τους τάφους αυτών [1432], αλλά χρησιμοποιούνται και κατά τις νεκρώσιμες τελετές [1433]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μάλιστα η άποψη ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν τον συγκεκριμένο τύπο αγγείου για να μεταφέρουν το νερό του νεκρικού λουτρού [1434]. Από τον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα, μαρμάρινες λουτροφόροι με ανάγλυφη διακόσμηση χρησιμοποιούνται για την σήμανση τάφων, ή απεικονίζονται ανάγλυφες σε

Βερολίνο F 1887: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 7, 21, εικ. 2.1, πίν. (3003, 3004, 3005) 10.1-3, 11.1-4, 12.1-2. BD αρ. 41992. Βερολίνο F 1888: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 7, 21-23, εικ. 2.2, πίν. (3005, 3006, 3007) 12.3-4, 13.1-3, 14.1-4. BD αρ. 41991. Παρίσι CA 453: *ARV* ² 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ² 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* ² 519.21. *Para* 383. *Add* ² 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Σε ανδρικούς τάφους έχουν επίσης βρεθεί πήλινες λουτροφόροι, οι οποίες κοσμούνται με σκηνές μάχης: βλ. ενδεικτικά, Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 369-370, αρ. 410, εικ. 410 (αρ. ευρ. Α 15369). Beazley 1932. Van Driessche 1973. Stupperich 1977, 155-162. Clairmont 1983, 76-81. Boardman 1988, 177. Mösch 1988, 125. Bergemann 1996, 173. Oakley 2004α, 181.

[1431] Πρβλ. Αθήνα 1975: *ABL* 163. Kurtz 1975, εικ. 20.3. BD αρ. 2751. Malibu 83.AE.42: *AM* 111, 1996, εικ. 28.1-2. BD αρ. 13350. Ticino, Ιδιωτική Συλλογή K 315: Oakley 1994, 241-242, 245, εικ. 1-3, 10B. BD αρ. 21581. Αθήνα 19355: *ARV* ² 1022.139 bis. *Para* 441. *Add* ² 316. Boardman 1989, εικ. 267. BD αρ. 214321. Βρυξέλλες A 2289: *ARV* ² 1238.25. *CVA*, Brussels, Musées royaux d'Art et d'Histoire (Cinquantenaire) 3, III.J.B.4, πίν. (134) 5.7A.7B.7C. BD αρ. 216492. Λονδίνο D 71: *ARV* ² 1384.15. *Add* ² 372. *AM* 111, 1996, εικ. 28.3. BD αρ. 217816.

[1432] Κάποιες από τις πήλινες λουτροφόρους που φέρουν νεκρικές παραστάσεις έχουν στον πυθμένα τους οπές, γεγονός που καθιστά αδύνατη την χρήση τους για την μεταφορά νερού. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα συγκεκριμένα αγγεία είχαν χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά ως *σήματα* τάφων, και κατά συνέπεια οι οπές στον πυθμένα τους είχαν είτε συμβολική, είτε καθαρά πρακτική σημασία. Στην πρώτη περίπτωση, οι οπές καθιστούν το αγγείο ακατάλληλο προς χρήσιν για τους ζωντανούς, και επομένως κατάλληλο για ταφική χρήση. Σχετικά με την πιθανή πρακτική σημασία των οπών αυτών, έχει υποστηριχθεί ότι εχρησιμοποιούντο για την προσφορά *χοῶν* στους νεκρούς, για να βρίσκουν διέξοδο τα νερά της βροχής και να μην λιμνάζουν εντός του αγγείου, ή ακόμη και για την εισαγωγή μεταλλικών ελασμάτων, τα οποία θα συγκρατούσαν το αγγείο επάνω στον τάφο, εμποδίζοντας τυχόν πτώση του. Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι οι εν λόγω οπές δεν υπάρχουν σε όλες τις πήλινες λουτροφόρους που γνωρίζουμε ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για την σήμανση τάφων. Για το συγκεκριμένο ζήτημα, βλ. Boardman 1988, 176. Bergemann 1996, 169-171. Sabetai 2009, 291, 293, 296, 301, 304-305. Για τις λουτροφόρους που έχουν ανακαλυφθεί σε αύλακες προσφορών αττικών τάφων και την « θανάτωση » αυτών, βλ. Sabetai 2009.

[1433] Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι Αθηναίοι χρησιμοποιούσαν την λουτροφόρο για να μεταφέρουν το νερό του νεκρικού λουτρού, αλλά και για την προσφορά *χοῶν* στους νεκρούς: Gardner 1896, 115. Garland 1985, 87. Bergemann 1996, 172. Επιπροσθέτως, η παρουσία λουτροφόρων σε τάφους, σαρκοφάγους, νεκρικές πυρές, όπως επίσης και αύλακες προσφορών, συνηγορεί υπέρ της χρήσεως των συγκεκριμένων αγγείων ως κτερισμάτων ή / και νεκρικών προσφορών. Για το ζήτημα αυτό, και την « θανάτωση » των λουτροφόρων που προσφέρονταν στους νεκρούς, βλ. Sabetai 2009.

[1434] Boardman 1988, 176. Στα πλαίσια της προετοιμασίας του νεκρού για την *πρόθεσιν*, οι γυναίκες της οικογένειας έπλεναν το άψυχο σώμα του, το οποίο εν συνεχεία άλειφαν με λάδι, έντυναν, και στόλιζαν. Για το νεκρικό λουτρό, βλ. Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 609-613 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1317-1319, 1667 (Diggle). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 11.1-6 (Harmon). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 897-904, 1199-1204 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1138-1139 (Lloyd-Jones). Πλάτωνος *Φαίδων* 115a.6-8 (Burnet). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1150-1152 (Diggle). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.186-190 (Mühll). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 158-160 (Diggle). Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1597-1603 (Lloyd-Jones). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 2.316.16-17 (Stallbaum). Rohde 1925, 163. Ginouvès 1962, 239-264. Vermeule 1979, 12-14. Garland 1985, 24, 43. Mc Dowell 1986, 170. Burkert 1993, 401-402. Kurtz και Boardman 1994, 134, 139-140. Rehm 1994, 8, 22. Pomeroy 1997, 105-106. Garland 1998, 116. Johnston 1999α, 39. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 140.

επιτύμβιες στήλες [1435]. Η εικονογραφία τους είναι όμως διαφορετική από εκείνη των πήλινων λουτροφόρων, καθώς οι παραστάσεις με τις οποίες κοσμούνται δεν διαφέρουν ως προς την εικονογραφία και την θεματική τους από τις παραστάσεις των υπολοίπων επιτυμβίων αναγλύφων [1436].

Η πολύ ιδιαίτερη αυτή σχέση του συγκεκριμένου αγγείου με τις τελετές του γάμου και της ταφής αποτέλεσε το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ της απόψεως ότι πρόκειται για την λουτροφόρο που σύμφωνα με τον Δημοσθένη, τον Ευστάθιο, και τον Σχολιαστή της Ιλιάδος σήμαινε τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική [1437]. Η εν λόγω ερμηνεία έχει έκτοτε καθιερωθεί ως βάσιμη και κοινώς αποδεκτή, όπως άλλωστε και το όνομα λουτροφόρος για τον χαρακτηριστικό αυτό τύπο αγγείου. Την ίδια ευνοϊκή μεταχείριση είχε επίσης η θεωρία της Kokula, η οποία μελετώντας τους δύο (2) τύπους της λουτροφόρου υποστήριξε ότι οι λουτροφόροι - υδρίες σήμαιναν αποκλειστικά τους γυναικείους τάφους, ενώ οι λουτροφόροι - αμφορείς τους ανδρικούς [1438]. Έκτοτε η άποψη αυτή καθιερώθηκε ως ισχύουσα όχι μόνον για τις μαρμάρινες, αλλά και για τις πήλινες μελανόμορφες και ερυθρόμορφες λουτροφόρους που όπως είδαμε χρησιμοποιούσαν οι Αθηναίοι στις τελετές του γάμου και της ταφής.

Ο πειστικότερος αντίλογος στις ευρύτατα αποδεκτές αυτές θεωρίες προέρχεται από τον Bergemann, ο οποίος ανέπτυξε και τεκμηρίωσε τις αντιρρήσεις του επ' αυτών στο πολύ ενδιαφέρον σχετικό άρθρο του [1439]. Μελετώντας τις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων μαρμάρινων λουτροφόρων, ο Bergemann επισημαίνει την συχνή απεικόνιση γυναικών που συνοδεύονται από τα παιδιά τους, και κατά συνέπεια δεν είναι δυνατόν να είναι άγαμες, και την ακόμη συχνότερη εμφάνιση ανδρών προχωρημένης ηλικίας [1440]. Οι ηλικιωμένοι αυτοί άνδρες που εικονίζονται στις παραστάσεις των μαρμάρινων λουτροφόρων δεν είχαν διαφύγει της προσοχής της Kokula, η οποία όμως συνέχισε να υποστηρίζει ότι οι λουτροφόροι σήμαιναν αποκλειστικά τους τάφους των αγάμων νεκρών [1441]. Διατύπωσε μάλιστα την άποψη ότι πρόκειται για άγαμους άνδρες, ερμηνεύοντας την συχνότητα των απεικονίσεων τους στις παραστάσεις των συγκεκριμένων αναγλύφων ως απόρροια του αθηναϊκού τρόπου ζωής, ο οποίος κατά την γνώμη της δεν ευνοούσε τον γάμο [1442]. Ασφαλώς στην Αθήνα δεν υπήρχαν οι ιδιόμορφες κοινωνικές πρακτικές και οι νόμοι που προωθούσαν τον θεσμό του γάμου, όπως συνέβαινε στην Σπάρτη [1443]. Αυτό όμως

[1435] Kurtz και Boardman 1994, 119. Bergemann 1996, 150. Καλτσάς 2002, 23.

[1436] Kurtz και Boardman 1994, 120. Για την εικονογραφία των πήλινων λουτροφόρων, βλ. σελ. 72-74 του σχετικού με τα αγγεία κεφαλαίου.

[1437] Milchhoefer 1880. Bergemann 1996, 149-151. Mösch - Klingele 2006.

[1438] Kokula 1984, 13, 146-148. Επίσης, Boardman 1988, 171-179, και ιδιαιτέρως 175-179.

[1439] Bergemann 1996. Την παραδοσιακή ερμηνεία της λουτροφόρου ως ταφικού *σήματος* που χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τους άγαμους νεκρούς αμφισβητούν επίσης οι Kurtz και Boardman: Kurtz και Boardman 1994, 141-143.

[1440] Bergemann 1996, 159-162.

[1441] Kokula 1984, 147-149. Bergemann 1996, 151.

[1442] Kokula 1984, 147-149. Bergemann 1996, 151.

[1443] Η ισχύς του γαμηλίου θεσμού στην Σπάρτη οφείλεται στην ιδιαίτερη σημασία που είχε για την σπαρτιατική κοινωνία η γέννηση όσο το δυνατόν περισσότερων νομίμων παιδιών. Για ένα στρατιωτικό κράτος όπως ήταν η Σπάρτη, η καταπολέμηση της λειψανδρίας που επέφεραν οι διάφορες πολεμικές επιχειρήσεις και η δημιουργία ενός ισχυρού και επομένως πολυάριθμου στρατού ήταν εξεχόντως σημαντικές. Η σπαρτιατική πολιτεία δημιουργεί κίνητρα για την απόκτηση απογόνων, και θεσπίζει νόμους που τιμωρούν την αγαμία των πολιτών. Βάσει σχετικής νομοθεσίας, οι Σπαρτιάτες που είχαν τρείς (3) γιούς απαλάσσονταν από τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, ενώ όσοι είχαν τέσσερεις (4) γιούς δεν πλήρωναν καθόλου φόρους. Αντιθέτως, ιδιαίτερα αυστηροί ήταν οι νόμοι για όσους δεν σέβονταν τον θεσμό του γάμου, όπως φαίνεται από τις αναφορές αρχαίων συγγραφέων σε δίκες *ἀγαμίας*, *ὀψιγαμίας*, και *κακογαμίας*: Πλουτάρχου *Περί τῆς εἰς τά ἔγγονα φιλοστοργίας* 493e.4-6 (Pohlenz).

δεν σημαίνει ότι ο τρόπος ζωής των Αθηναίων πολιτών και τα χαρακτηριστικά της αθηναϊκής κοινωνίας ευνοούσαν την αγαμία. Σύμφωνα με τις σχετικές αναφορές αρχαίων κειμένων, σκοπός του γάμου στην αρχαία Αθήνα ήταν η δημιουργία ενός νέου *οἴκου* [1444], και ιδιαίτερα η γέννηση γνήσιων τέκνων [1445] - κατά προτίμηση αγοριών. Η απόκτηση απογόνων, και προπαντός αρρένων κληρονόμων, διασφάλιζε όλα όσα είχαν θεμελιώδη σημασία για την αθηναϊκή οικογένεια [1446]: την διατήρηση της οικογενειακής περιουσίας, την συνέχιση αλλά και ανανέωση του *οἴκου* [1447], την διαιώνιση του γένους, την διατήρηση των οικογενειακών παραδόσεων, την φροντίδα των ηλικιωμένων γονέων (*γηροτροφία*) [1448], και την συνέχιση της οικογενειακής λατρείας - κυρίως όσον αφορά στην απόδοση των *νενομισμένων* (τιμών και προσφορών) στους νεκρούς του *οἴκου* και τους προγόνους. Αντίθετα από ότι υποστηρίζει η Kokula, ο γάμος ήταν ένας θεσμός εξαιρετικής σημασίας για τους Αθηναίους πολίτες [1449]. Επιπροσθέτως, η τραγικότητα του θανάτου των *ἀώρων* νεκρών που τόσο γλαφυρά υπογραμμίζουν τα αρχαία κείμενα και τα σχετικά επιτάφια επιγράμματα έγκειται στο νεαρό της ηλικίας τους, και στο γεγονός ότι πέθαναν πολύ νωρίς, πριν προλάβουν να νυμφευθούν, να αποκτήσουν οικογένεια, και να απολαύσουν τις χαρές της ζωής [1450]. Δεν μπορώ να πεισθώ ότι οι ηλικιωμένοι άνδρες

Πλουτάρχου *Λύσανδρος* 30.5.7-10 (Perrin). Ὀλυμπιοδώρου *Σχόλια εἰς τόν Πλάτωνος Ἀλκιβιάδην* 157.9-13 (Westerink). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.22a.16 (Hense). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.48.6-7, 8.40.5-6 (Bethe). Πλουτάρχου *Λυκοῦργος* 15.1.5-2.9 (Perrin). Γνωρίζουμε ότι σε τέτοιες περιπτώσεις επιβάλλονταν ποινές στους ενόχους, ενδεχομένως μάλιστα και χρηματικό πρόστιμο. Ειδικά οι άγαμοι υποβάλλονταν σε δημόσια ταπείνωση, ενώ παράλληλα υπήρχε νόμος του Λυκούργου που τους απαγόρευε να παρίστανται ως θεατές στις *Γυμνοπαιδίες*: Πλουτάρχου *Ἀποφθέγματα Λακωνικά* 227 e.11-f.6 (Nachstädt). Πλουτάρχου *Λυκοῦργος* 15.1.5-7 (Perrin). Ο Αθήναιος μάλιστα αναφέρει ότι στα πλαίσια κάποιας σπαρτιατικής εορτής, οι άγαμοι σύρονταν στον βωμό και ραπίζονταν από τις γυναίκες: Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 13.2.8-13 (Kaibel).

[1444] Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.22a.21 (Hense).

[1445] Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 7.12 και 19.1-4 (Marchant). Δημοσθένους *Κατά Νεαίρας* 122.1-5 (Rennie). Ψευδο-Λουκιανοῦ *Ἔρωτες* 33.1-2 (Macleod). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.44.4-6 (Bethe). Μενάνδρου Ῥήτορος *Περί Ἐπιδεικτικῶν* 408.7 (Russell). Ο Λιβάνιος χαρακτηρίζει τον Γάμο « πατέρα όλων των ανθρώπων »: Λιβανίου *Λόγοι* 5.27.1-2 (Foerster). Επίσης, Redfield 1982, 193.

[1446] Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 503-504 (Page). Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου* 7.5-11 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου* 30 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 10.1-5, 36.1-5, 46.1-8 (Roussel). Πλάτωνος *Ἱππίας μείζων* 291d.9-e.2 (Burnet). Εὐριπίδου *Μήδεια* 1032-1035 (Diggle). Ξενοφῶντος *Ἀπομνημονεύματα* 2.2.13.9-14.1 (Marchant). Garland 1985, 26. Keuls 1985, 150. Rehm 1994, 12. Zaidman και Pantel 1997, 71-72. Brulé 2003, 69, 160-161.

[1447] Η ανανέωση αυτή επιτυγχάνεται μέσω του γάμου των απογόνων, οι οποίοι θα δημιουργήσουν έτσι τους δικούς τους *οἴκους*, και θα αποκτήσουν με την σειρά τους παιδιά. Ο τελέσφορος γάμος εγγυάται ουσιαστικά το μέλλον του *οἴκου*.

[1448] Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 7.12, 19.1-4 (Marchant). Τα παιδιά φροντίζουν τους ηλικιωμένους γονείς και τους αποδίδουν τις νεκρικές τιμές όταν εκείνοι πεθάνουν: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 662-664 (Diggle).

[1449] Des Bouvrie 1990, 45. Buxton 1994, 116.

[1450] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 862-871, 876-882, 916-920 (Lloyd-Jones). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 110E.3-4, 113C.1-8 (Babbitt). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 205.6-7 (Sandbach). Ἀντιφῶντος *Τετραλογία Β΄* 1.2.4-5 (Gernet). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 1029-1030 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1218-1219 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 416, 425 (Diggle). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 13 (Harmon). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1167-1172 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 167-169 (Diggle). Νόννου *Διονυσιακά* 2.107 (Keydell). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.334.11-15, 7.439.1-3, 7.453, 7.468.1-5, 7.483, 7.487, 7.488, 7.490, 7.491, 7.515, 7.527, 7.558.1-2, 7.560.7-8, 7.604, 7.611.3-4, 7.643, 7.649, 7.662.1, 7.671, 13.23.5-6, 13.27 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 246, 255, 311.1-3, 566, 592, 632, 636.5-8, 645, 649.1-2 (Cougny). Gardner 1896, 115. Reilly 1989, 431. Rehm 1994, 32.

των μαρμάρινων λουτροφόρων που σύμφωνα με την Kokula πέθαναν άγαμοι αντιμετωπίζονταν ως *ἄωροι* νεκροί. Ο θάνατος σε προχωρημένη ηλικία δεν είναι ασφαλώς δυνατόν να θεωρηθεί πρόωρος. Η αγαμία των συγκεκριμένων ανδρών, αν υποθέσουμε ότι αυτό που ισχυρίζεται η Kokula ισχύει, είναι προφανώς αποτέλεσμα προσωπικής επιλογής, και όχι αναγκαίο δεινό που επέφερε ο *ἄωρος* θάνατος. Και φυσικά κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι οι άνδρες αυτοί έφυγαν νωρίς, πριν προλάβουν να απολαύσουν τις χαρές της ζωής. Δυσκολεύομαι πράγματι να αποδεχθώ τον ισχυρισμό της Kokula, όπως επίσης και να κατανοήσω τον λόγο για τον οποίο οι τάφοι των συγκεκριμένων ανδρών έχρηζαν ειδικής σημάνσεως, ούτως ώστε να ξεχωρίζουν από τους υπολοίπους, ακριβώς όπως συνέβαινε στην περίπτωση των πρόωρα χαμένων νέων και νεανίδων. Συμφωνώ επομένως με την άποψη του Bergemann ότι ο αρκετά μεγάλος αριθμός ανδρών προχωρημένης ηλικίας, αλλά και μητέρων που εικονίζονται μαζί με τα παιδιά τους στις μαρμάρινες επιτύμβιες λουτροφόρους της κλασικής περιόδου, καταρρίπτει την παραδοσιακή πλέον θεωρία που θέλει τα συγκεκριμένα μαρμάρινα αγγεία να σημαίνουν κατ’ αποκλειστικότητα τους τάφους των αγάμων νεκρών. Ο Bergemann αμφισβητεί μάλιστα και την προαναφερθείσα άποψη της Kokula, σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι - αμφορείς εχρησιμοποιούντο μόνον για τους άνδρες, ενώ οι λουτροφόροι - υδρίες αποκλειστικά για τις γυναίκες [1451]. Αποδεικνύει δε τους ισχυρισμούς του παραθέτοντας αρκετά παραδείγματα μαρμάρινων λουτροφόρων - αμφορέων που έχουν χρησιμοποιηθεί για την σήμανση γυναικείων τάφων, αλλά και λουτροφόρων - υδριών που γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι σήμαιναν ανδρικούς τάφους [1452]. Επισημαίνει επίσης ότι τα αναθήματα που έχουν ανακαλυφθεί κατά τις ανασκαφές στο ιερό της Νύμφης, όπου όπως είδαμε οι νεόνυμφες της Αττικής αφιέρωναν τις λουτροφόρους των γάμων τους, περιλαμβάνουν (εκτός από λουτροφόρους - υδρίες) και λουτροφόρους - αμφορείς [1453]. Κατά τον ίδιο τρόπο αντικρούει και την νεότερη άποψη της Mösch [1454], σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι - αμφορείς εχρησιμοποιούντο αποκλειστικά για τις νεκρικές τελετές, ενώ οι λουτροφόροι - υδρίες για την τελετή του γάμου [1455].

Μελετώντας τα επιτύμβια ανάγλυφα των ατθίδων παρθένων κατέληξα στο συμπέρασμα ότι οι ενστάσεις του Bergemann είναι απολύτως λογικές. Ενδεικτικό αυτού είναι άλλωστε το γεγονός ότι οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν εκατόν εβδομήντα μία (171) επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινες ληκύθους, αλλά μόνον δύο (2) λουτροφόρους, εκ των οποίων η μία (1) είναι μάλιστα αμφίβολη, ενώ το σύνολο των επιτυμβίων στηλών στις οποίες εικονίζονται ανάγλυφες λουτροφόροι ανέρχεται μόλις σε δεκατρείς (13) [1456]. Αν όντως οι λουτροφόροι σήμαιναν τους τάφους των αγάμων στην Αττική των κλασικών χρόνων, τότε ο κατάλογος των βέβαιων επιτυμβίων αναγλύφων μας θα έπρεπε να περιλαμβάνει αποκλειστικά περίοπτες ή ανάγλυφες λουτροφόρους. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει, γεγονός που αποδεικνύει πιστεύω ότι η παραδοσιακή πλέον ερμηνεία της μαρμάρινης λουτροφόρου ως ταφικού *σήματος* αποκλειστικά για τους άγαμους νεκρούς είναι λανθασμένη [1457].

[1451] Bergemann 1996, 185-187. Επίσης, Dehl 1981, 177-178.
[1452] Bergemann 1996, 185-187.
[1453] Bergemann 1996, 186.
[1454] Mösch 1988, και ιδιαιτέρως 124-130.
[1455] Bergemann 1996, 186.
[1456] Είναι επομένως προφανές ότι η παρουσία της λουτροφόρου δεν εθεωρείτο αναγκαία για τον χαρακτηρισμό κάθε ατθίδος παρθένου που πέθανε άγαμη. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 216.
[1457] Παραδείγματος χάριν, στην μαρμάρινη λουτροφόρο που σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς (αρ. 3636: Clairmont 1993, αρ. 4.410) η καθήμενη νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία

Όσον αφορά στην χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις μαρμάρινων και πήλινων λουτροφόρων όπου η θεωρία της Kokula δεν ισχύει. Ας σημειωθεί δε ότι η μία (1) από τις δύο (2) μαρμάρινες λουτροφόρους των καταλόγων μας (**ΛΟα 1** - πίν. 157) είναι λουτροφόρος - αμφορέας, αλλά σήμαινε τον τάφο νεκρής γυναίκας, και όχι ανδρός, όπως είναι προφανές από την ανάγλυφη παράσταση και την σχετική επιγραφή που φέρει. Επίσης, σε μία (1) επιτύμβια στήλη του ΕΑΜ, η καθήμενη νεκρή εικονίζεται δίπλα σε λουτροφόρο - αμφορέα [1458]. Το αντίθετο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση μίας (1) αττικής ερυθρόμορφης υδρίας, η οποία κοσμείται με παράσταση που έχει ως θέμα το γαμήλιο λουτρό του γαμπρού [1459]. Σ’ αυτήν διακρίνεται καθαρά μία (1) λουτροφόρος - υδρία, η οποία περιέχει το νερό του λουτρού. Στις σχετικά πρόσφατες ανασκαφές που έγιναν στην περιοχή του Κεραμεικού με αφορμή την κατασκευή του υπόγειου σιδηροδρόμου των Αθηνών, ανακαλύφθηκε τμήμα ερυθρόμορφης λουτροφόρου - υδρίας, η οποία φέρει σκηνή Αμαζονομαχίας [1460]. Αν και πρόκειται για λουτροφόρο - υδρία, η εικονογραφία του εν λόγω αγγείου φανερώνει ότι προέρχεται από ανδρικό τάφο [1461]. Ο Wolters έχει διατυπώσει την άποψη ότι δεν υπήρχε ουσιαστική διαφορά ως προς την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου, αναφέροντας ως παράδειγμα την περίπτωση της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), όπου εικονίζεται ανάγλυφη λουτροφόρος - αμφορέας με παράσταση γυναικών που πλαισιώνουν λουτροφόρο - υδρία [1462]. Η απεικόνιση και των δύο (2) τύπων λουτροφόρου στο ίδιο αυτό επιτύμβιο ανάγλυφο χρησιμοποιείται επίσης από τον Bergemann για την τεκμηρίωση των όσων υποστηρίζει επί του συγκεκριμένου θέματος [1463].

Όπως είδαμε, η συντριπτική πλειονότης των λεξικογράφων κάνει λόγο για αγάλματα παιδιών που έφεραν το αγγείο με το νερό του γαμηλίου λουτρού. Την άποψη αυτή αποδέχεται και ο Bergemann, αναγνωρίζοντας όμως το αδύνατο σημείο της, αφού δεν έχουν μέχρι σήμερα βρεθεί τέτοια αγάλματα [1464]. Τίθεται επομένως το αρχικό πρόβλημα της μορφής αυτών των αγαλμάτων, και της απουσίας τους από τα νεκροταφεία της Αττικής στα οποία έχουν διεξαχθεί ανασκαφές. Σύμφωνα με τον Bergemann, ταφικά *σήματα* τέτοιου είδους θα πρέπει να ήταν αρκετά σπάνια, αφού η επιλογή των επιτυμβίων αναγλύφων για τους τάφους των αγάμων νεκρών γινόταν από τους εν ζωή συγγενείς τους, οι οποίοι συνήθως επέλεγαν να προβάλλουν τις

νυμφευμένη, και *δεξιώνεται* τον ιστάμενο σύζυγο της. Σε μία (1) επιτύμβια στήλη του ΕΑΜ (αρ. 792: Dehl 1981, εικ. 50.1. Clairmont 1993, αρ. 1.691. Catoni 2005, 33, εικ. 1. Mösch - Klingele 2006, αρ. 77b), η καθήμενη νεκρή είναι νεαρής ηλικίας και εικονίζεται δίπλα σε λουτροφόρο - αμφορέα, κρατώντας ένα (1) βρέφος. Είναι προφανές ότι πρόκειται για νυμφευμένη γυναίκα, η οποία πέθανε κατά τον τοκετό ή την λοχεία. Σε μία (1) επιτύμβια στήλη με ανάγλυφη λουτροφόρο - υδρία από τον Κεραμεικό (Κεραμεικός Ρ 663: Clairmont 1993, αρ. 3.703. Prukakis 1970, εικ. 1), η νεκρή νεαρή γυναίκα παραδίδει το μωρό της σε μία (1) συγγενή της. Και στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή, η λουτροφόρος εικονίζεται σε επιτύμβιο ανάγλυφο νυμφευμένης γυναίκας, και μάλιστα μητέρας. Έχουμε επομένως τρείς (3) περιπτώσεις γυναικών διαφορετικής ηλικίας - δύο (2) νέων γυναικών που πιθανότατα πέθαναν κατά τον τοκετό, και μίας (1) πιο προχωρημένης ηλικίας, οι οποίες είναι αναμφίβολα νυμφευμένες, και τουλάχιστον οι δύο (2) από αυτές μητέρες.

[1458] Dehl 1981, εικ. 50.1. Clairmont 1993, αρ. 1.691. Catoni 2005, 33, εικ. 1. Mösch - Klingele 2006, αρ. 77b.

[1459] Βαρσοβία 142290: *ARV* ^{2} 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567.

[1460] Αρ. ευρ. Α 15369: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 369-370, αρ. 410, εικ. 410.

[1461] Για τον συσχετισμό των λουτροφόρων που φέρουν σκηνές μάχης με ανδρικούς τάφους, βλ. Beazley 1932, 15, 21. Robertson 1992, 221. Kaltsas 2006, 282.

[1462] Wolters 1891, 391, αρ. 1.

[1463] Bergemann 1996, 186-187.

[1464] Bergemann 1996, 153-156, 184. Επίσης, Garland 1985, 87-88.

οικογενειακές αρετές, αντί για τον *άωρο* θάνατο των άτυχων νέων [1465]. Αν και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, η εξήγηση αυτή δεν πείθει απόλυτα. Η παντελής απουσία έστω και ενός (1) αγάλματος *λουτροφόρου* είναι ένα πρόβλημα που δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει, καθώς αποτελεί το βασικότερο εμπόδιο στην τεκμηρίωση της εν λόγω θεωρίας.

Επί της ουσίας δηλαδή, δεν γνωρίζουμε ποιες ήταν οι λουτροφόροι που σύμφωνα με το κείμενο του Δημοσθένους σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική [1466]. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η παραδοσιακή πλέον ερμηνεία σύμφωνα με την οποία επρόκειτο για τον γνωστό τύπο αγγείου που σήμερα φέρει το όνομα αυτό, έχει αποδειχθεί λανθασμένη. Αμφίβολη είναι επίσης η θεωρία της Kokula, σχετικά με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε ατόμου. Η ανασκευή των απόψεων αυτών θέτει όμως υπό αμφισβήτηση και την ονομασία του εν λόγω αγγείου, το αρχαίο όνομα του οποίου δεν μας είναι γνωστό [1467]. Στα σχετικά αποσπάσματα των σχολιαστών της Ιλιάδος και των λεξικογράφων, η λέξη λουτροφόρος χρησιμοποιείται για τον χαρακτηρισμό των αγγείων νερού γενικότερα, και όχι αποκλειστικά για τον προσδιορισμό ενός συγκεκριμένου τύπου αγγείου: « τῶν δ᾿ ἀγάμων λουτροφόρος τῷ μνήματι ἐφίστατο, κόρη **ἀγγεῖον** ἔχουσα **ὑδροφόρον**, **ὑδρίαν ἢ πρόχουν ἢ κρωσσὸν ἢ κάλπιν** » [1468], « λουτροφόρα ἄγγη· τὰς **ὑδρίας** … λουτροφόρος· κυρίως μὲν ἡ **ὑδρία** … ἤδη δὲ **καὶ πᾶσα ὑδρία** » [1469]. Η χρήση διαφόρων τύπων αγγείων νερού στις γαμήλιες και νεκρικές τελετές επιβεβαιώνεται επίσης από τις σχετικές παραστάσεις αγγείων [1470]. Συνεπώς, αν και το αγγείο που σήμερα ονομάζουμε

[1465] Bergemann 1996, 155, 184. Η λουτροφόρος είναι επομένως ένα (1) από τα σύμβολα που χαρακτηρίζουν τις ατθίδες παρθένους στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, επ᾿ ουδενί όμως δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *άώρου* θανάτου τους, αφού δεν εμφανίζεται σε όλα τα επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 216.

[1466] Kurtz και Boardman 1994, 142.

[1467] Kurtz και Boardman 1994, 142, Bergemann 1996, 156.

[1468] Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.66.2-6 (Bethe).

[1469] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Λ 1280, 1282 (Latte). Επίσης, *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.142a1.3-4 (Erbse): « … καὶ τοῖς πρὸ γάμων τελευτῶσιν **ἡ λουτροφόρος κάλπις** ⟨ἐπ⟩ετίθετο ». Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.702.11-13 (van der Valk): « … καὶ τοῖς πρὸ γάμου δὲ τελευτῶσιν ἡ λουτροφόρος, φασίν ἐπετίθετο **κάλπις** ». *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Λ 276.27-30 (Bekker): « ἔθος ἦν Ἀθήνῃσι τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι λουτροφόρον ἐπὶ τὸ μνῆμα καθιστάνειν. τοῦτο δὲ ἦν παῖς **ὑδρίαν** ἔχων ». Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 195.6-14 (Dindorf): « ἔθος δὲ ἦν καὶ τῶν ἀγάμων ἀποθανόντων λουτροφόρον ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς **ὑδρίαν** ἔχων ». *Σούδα* Λ 694 (Adler): « ἔθος δὲ ἦν καὶ τοῖς ἀγάμοις ἀποθανοῦσι λουτροφορεῖν καὶ ἐπὶ τὸ μνῆμα ἐφίστασθαι· τοῦτο δὲ ἦν παῖς **ὑδρίαν** ἔχων ».

[1470] Υδρία σε γαμήλιες παραστάσεις: βλ. ενδεικτικά, Νέα Υόρκη 1972.118.148: Oakley και Sinos 1993, 62, εικ. 20-21. BD αρ. 44750. Βαρσοβία 142290: *ARV* [2] 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Ερμιτάζ St 1791: *ARV* [2] 1476.3. *Para* 496. *Add* [2] 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Λέβης (απλός ή Γαμικός) σε γαμήλιες παραστάσεις: πρβλ. Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Λονδίνο E 774: *ARV* [2] 1250.32. *Para* 469. *Add* [2] 354. Lezzi-Hafter 1988, αρ. 253, 9, εικ. 1E, 244, εικ. 84B, πίν. 163A, 164. BD αρ. 216969. Αθήνα 1629: *ARV* [2] 1250.34, 1688. *Para* 469. *Add* [2] 354. Τιβέριος 1996, 184-185, εικ. 167-168. BD αρ. 216971. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Υδρία με παράσταση γαμηλίου λουτρού: Βαρσοβία 142290: *ARV* [2] 571.76. *Para* 390. *CVA*, Goluchow, Musée Czartoryski, 23-24, πίν. (032) 32.3A.3B. BD αρ. 206567. Λέβητες Γαμικοί που κοσμούνται με

λουτροφόρο φαίνεται να είναι ιδιαίτερα δημοφιλές στις τελετές του γάμου και της ταφής [1471], εντούτοις δεν χρησιμοποιείται κατ' αποκλειστικότητα. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι ο κατάλογος των αμφίβολων επιτυμβίων αναγλύφων μας περιλαμβάνει και μία (1) μαρμάρινη υδρία, *σῆμα* ενός γυναικείου τάφου [1472]. Είναι επομένως πολύ πιθανό η ονομασία λουτροφόρος να προσδιορίζει όλα τα αγγεία νερού, και όχι ειδικά τον συγκεκριμένο τύπο αγγείου [1473]. Αν και έχει πλέον καθιερωθεί το όνομα λουτροφόρος για το ψηλό αυτό αγγείο με τον επιμήκη λαιμό, στην πραγματικότητα θα ήταν ίσως ορθότερο να μιλούμε όχι για **την** λουτροφόρο, αλλά γενικότερα για λουτροφόρο αγγείο [1474] - χαρακτηρισμός εξίσου κατάλληλος για τις υδρίες και τα άλλα αγγεία νερού που μπορούσαν κάλλιστα να χρησιμοποιηθούν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στα πλαίσια των γαμήλιων και νεκρικών τελετών.

Μένει να αναζητηθεί η σημασία των μαρμάρινων λουτροφόρων που σήμαιναν τους τάφους των νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων, εφόσον η παραδοσιακή ερμηνεία που θέλει τα μαρμάρινα αυτά αγγεία να αποτελούν σύμβολα αγαμίας έχει τεθεί υπό αμφισβήτησιν. Ο Bergemann έχει διατυπώσει την άποψη ότι οι μαρμάρινες λουτροφόροι παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων*, σύμφωνα πάντα με το τελετουργικό της ταφής των νεκρών στην κλασική Αθήνα [1475]. Υποστηρίζει δηλαδή ότι εφόσον οι πήλινες λουτροφόροι χρησιμοποιούνται στις νεκρικές τελετές, η επιλογή των μαρμάρινων λουτροφόρων για την σήμανση τάφων φανερώνει ότι η οικογένεια του νεκρού φρόντισε για το νεκρικό λουτρό και την ταφή του με τον εθιμικό τρόπο. Προβάλλεται έτσι η εικόνα μίας ιδανικής οικογένειας, η οποία τιμά και φροντίζει τους νεκρούς της μεριμνώντας για την τέλεση των καθιερωμένων ταφικών τελετών και εθίμων. Η άποψη αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Για να την αξιολογήσουμε όμως, θα πρέπει πρώτα να μελετήσουμε την εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων μας στα οποία εμφανίζεται η λουτροφόρος.

γαμήλιες παραστάσεις: βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Αθήνα 14790: *ARV* [2] 1126.4. Oakley και Sinos 1993, 64, εικ. 23. BD αρ. 214884. Νέα Υόρκη 16.73: *ARV* [2] 1126.6. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 69, εικ. 37. BD αρ. 214886. Αθήνα 14791: *ARV* [2] 1126.5. Oakley και Sinos 1993, 70, εικ. 38. BD αρ. 214885. Μόναχο 7578: *ARV* [2] 1126.3. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 72, εικ. 40. BD αρ. 21483. Υδρία σε παραστάσεις λευκών ληκύθων: πρβλ. Karlsruhe B 1528: *ARV* [2] 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Tübingen S 275368: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 5, 67-68, εικ. 29, πίν. (2647) 30.6-8. BD αρ. 16829. Παρίσι (P.P.) 337: *ARV* [2] 1388.2. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais 34, πίν. (675) 35.2.4-6. BD αρ. 217886. Αθήνα 19335: *ARV* [2] 1687.2. BD αρ. 275502. Βερολίνο 3964: *ARV* [2] 1230.42. BD αρ. 216383. Diehl 1964, 139-140. Boardman 1988, 176-177. Bergemann 1996, 165-166. Buschor 1952, 12-17. Kurtz και Boardman 1994, 143.

[1471] Bergemann 1996, 165. Ανεξαρτήτως των σοβαρών αμφιβολιών που υπάρχουν σχετικά με την καθιερωμένη πλέον ονομασία του συγκεκριμένου αγγείου και την χρήση του ως *σήματος* στους τάφους των αγάμων νεκρών, η πολύ ιδιαίτερη σχέση του με τις τελετές του γάμου και της ταφής παραμένει αδιαμφισβήτητη. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 197-200. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 141. Bergemann 1996, 163-167.

[1472] Δεν γνωρίζουμε αν η καθήμενη νεκρή της μαρμάρινης υδρίας **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159) είναι άγαμη ή νυμφευμένη.

[1473] Bergemann 1996, 165-166. Ενδεχομένως δηλαδή να πρόκειται για ονομασία που παραπέμπει στην συγκεκριμένη χρήση των αγγείων νερού (αγγεία που χρησιμοποιούνται για να μεταφερθεί το νερό του γαμηλίου ή νεκρικού λουτρού), και δεν προσδιορίζει έναν ειδικό τύπο αγγείου.

[1474] Garland 1985, 87. Kurtz και Boardman 1994, 142.

[1475] Bergemann 1996, 174-184.

Η λουτροφόρος στα επιτύμβια ανάγλυφα των ατθίδων παρθένων

Η λουτροφόρος εμφανίζεται σε δεκαέξι (16) από τα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε [1476]. Πρόκειται για δεκατέσσερεις (14) επιτύμβιες στήλες, ως επί το πλείστον έργα του 375-300 π.Χ. [1477], και τις δύο (2) μαρμάρινες λουτροφόρους μας, οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος. Οι εν λόγω επιτύμβιες στήλες κοσμούνται με μονοπρόσωπες (**Ε 75** - πίν. 70, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε 77** - πίν. 72), διμελείς (**Ε 52** - πίν. 48, **Ε 54** - πίν. 50, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 78, Ε ΙΙ 21** - πίν. 114), και πολυπρόσωπες παραστάσεις (**Ε 69** - πίν. 64, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126), ενώ οι μαρμάρινες λουτροφόροι αποκλειστικά με πολυπρόσωπες. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η μονοπρόσωπη στήλη **Ε 80** (πίν. 75), στην οποία η νεκρή παρθένος Αγνοστράτη εικονίζεται δίπλα σε λουτροφόρο που φέρει διμελή παράσταση *δεξιώσεως* της ιδίας με νεαρό άνδρα. Όλες οι κόρες των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων παριστάνονται ιστάμενες, ενδεδυμένες με αττικό πέπλο (**Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 69** - πίν. 64, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε 80** - πίν. 75, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), ή με χιτώνα και ιμάτιο (**Ε 75** - πίν. 70, **Ε 77** - πίν. 72, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 78, Ε 79** - πίν. 74, **Ε ΙΙ 21** - πίν. 114, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **ΛΟα 1** - πίν. 157) [1478]. Οι περισσότερες έχουν μάλιστα μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη τους, ενώ δύο (2) από αυτές απεικονίζονται με *λαμπάδιον* στην κεφαλή [1479]. Στα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα δεν συναντούμε καμία από τις νεωτέρες σε ηλικία άγαμες κόρες μας. Αντιθέτως, οι μισές από τις παρθένους που εικονίζονται στις συγκεκριμένες παραστάσεις συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε (**Ε 52** - πίν. 48, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 75** - πίν. 70, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **ΛΟυ 1** - πίν. 158, **ΛΟα 1** - πίν. 157). Οι πέντε (5) μάλιστα από αυτές « *ανακαλύπτονται* » (**Ε 75** - πίν. 70, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε ΙΙ 21** - πίν. 114, **ΛΟυ 1** - πίν. 158, **ΛΟα 1** - πίν. 157), γεγονός που φανερώνει ότι πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν.

Η πλειονότης των λουτροφόρων που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας είναι λουτροφόροι - υδρίες. Η λουτροφόρος - αμφορέας εμφανίζεται σε τρείς (3) μόνον περιπτώσεις: ως περίοπτο μαρμάρινο αγγείο με ανάγλυφη διακόσμηση (**ΛΟα 1** - πίν. 157), ως γραπτή προσθήκη στο βάθος της παράστασης επιτύμβιας στήλης λόγω νέας επεξεργασίας του αναγλύφου (**Ε 52** - πίν. 48) [1480], και ανάγλυφη σε επιτύμβια στήλη, η οποία όμως κοσμείται με παράσταση γυναικείων μορφών που πλαισιώνουν λουτροφόρο - υδρία (**Ε ΙΙ 32** - πίν. 126). Πρόκειται για έργα του 4ου π.Χ. αιώνος, τα δύο (2) εκ των οποίων αποτελούν αμφίβολες περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, η μαρμάρινη λουτροφόρος – αμφορέας **ΛΟα 1** (πίν. 157) φέρει παράσταση νεαρής

[1476] **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 78, Ε 79** (πίν. 74), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157).

[1477] 420-400: **Ε 75** (πίν. 70). 400-375: **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 77β** (πίν. 73). 375-350: **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 78**, **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126). 350-300: **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 79** (πίν. 74), **Ε 80** (πίν. 75).

[1478] Η επιτύμβια στήλη **Ε 54** (πίν. 50) είναι αποσπασματική.

[1479] Μακριά κόμη ή κοτσίδα: **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 78, Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). *Λαμπάδιον*: **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 69** (πίν. 64). Δεν διασώζονται οι κεφαλές των νεκρών παρθένων που εικονίζονται στις επιτύμβιες στήλες **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73) και **Ε 79** (πίν. 74), ενώ η παράσταση της γραπτής στήλης **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114) δεν διακρίνεται καθαρά.

[1480] Yfantidis 1984, 21, αρ. 20, εικ. 3,1.2. Schmaltz και Salta 2003, 87-88, αρ. 53, εικ. 19a-b, σχέδιο 1 (σελ. 88).

ιστάμενης γυναικείας μορφής, ενδεδυμένης με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία πλαισιώνεται από τις δύο (2) θεραπαινίδες της. Με το αριστερό της χέρι « *ανακαλύπτεται* », ενώ με το δεξί αφαιρεί κάποιο κόσμημα ή άλλο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά η μία (1) υπηρέτρια. Αν και πρόκειται για νεαρή κοπέλα, όπως φανερώνει η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη.

Περισσότερο περίπλοκη είναι η περίπτωση της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), στην οποία εικονίζεται ανάγλυφη λουτροφόρος - αμφορέας που κοσμείται με παράσταση τριών (3) ιστάμενων γυναικείων μορφών, ενδεδυμένων με χιτώνα και ιμάτιο. Οι δύο (2) εξ αυτών πλαισιώνουν λουτροφόρο - υδρία, ενώ οι μακριές κοτσίδες τους φανερώνουν ότι πρόκειται για άτομα νεαρής ηλικίας. Μάλιστα η μία (1) από τις συγκεκριμένες κοπέλες κρατά ταινία, με την οποία ετοιμάζεται να στολίσει την λουτροφόρο - υδρία. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται Σειρήνα θρηνωδός [1481]. Σύμφωνα με τους Wolters και Bergemann, η εμφάνιση και των δύο (2) τύπων λουτροφόρου στο ίδιο αυτό ανάγλυφο φανερώνει ότι δεν υπήρχε ουσιαστική διαφορά ως προς την χρήση της λουτροφόρου - αμφορέως και της λουτροφόρου - υδρίας [1482]. Πρόκειται πιστεύω για μία πολύ λογική παρατήρηση, την οποία δεν έχω κανένα λόγο να αμφισβητήσω. Η στήλη **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126) είναι η μοναδική μεταξύ των επιτυμβίων αναγλύφων μας στην οποία εμφανίζονται και οι δύο (2) τύποι λουτροφόρου, και μάλιστα η μία (1) λουτροφόρος εικονίζεται σε παράσταση που κοσμεί την άλλη. Δεν γνωρίζουμε αν η απεικόνιση και των δύο (2) τύπων του συγκεκριμένου αγγείου στην ίδια επιτύμβια στήλη είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία. Ίσως εδώ πρέπει να θυμηθούμε την προαναφερθείσα θεωρία του Bergemann, σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι ως *σήματα* τάφων παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους οικείους των θανόντων. Η παράσταση που κοσμεί την ανάγλυφη λουτροφόρο της **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), επικεντρώνεται πράγματι στα ταφικά έθιμα και την απόδοση των καθιερωμένων τιμών και προσφορών στους νεκρούς του *οἴκου*, αφού στο κέντρο αυτής εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή που ετοιμάζεται να στολίσει την επιτύμβια λουτροφόρο - υδρία με την ταινία που κρατά [1483]. Η σκηνή αυτή είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη για τα δεδομένα της εικονογραφίας των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, καθώς θυμίζει περισσότερο παράσταση λευκής ληκύθου με θέμα την καθιερωμένη επίσκεψη των γυναικών στους

[1481] Βλ. σελ. 155-157, και ιδιαίτερα σημ. 1152.

[1482] Wolters 1891, 391, αρ. 1, Bergemann 1996, 186.

[1483] Σύμφωνα με τους Boardman και Kurtz (Kurtz και Boardman 1994, 99), « στην ελληνική θρησκεία χρησιμοποιούνταν ευρέως ταινίες, για να αναδείξουν το αντικείμενο που στόλιζαν ως κάτι ιδιαίτερο, κάτι ιερό ». Επίσης, Γιαλούρης 1982, 134: « η μάλλινη ταινία, ιδιαίτερα διαδεδομένη στην λατρεία, συνήθως στόλιζε ιερά αντικείμενα ». Οι ταινίες ήταν παραδοσιακά δείγματα σεβασμού και ευλάβειας: Kurtz και Boardman 1994, 138. Ο Rohde μάλιστα υποστηρίζει ότι οι ταινίες αποτελούσαν ένδειξη σεβασμού για την ιερότητα των αποθανόντων: Rohde 1925, 164. Για τις ταινίες που προσφέρονταν στους τάφους των νεκρών, βλ. *Σχόλια εἰς τὴν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 603 (Dübner). Zaidman και Pantel 1997, 74. Garland 1985, 116. Kurtz και Boardman 1994, 98. Dillon 2002, 283. Oakley 2004α, 29, 204, 205. Σκηνές λευκών ληκύθων που παραπέμπουν στην προσφορά ταινιών σε τάφους και τον στολισμό ταφικών *σημάτων* με ταινίες: βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1958: *ARV* [2] 748.2. *Para* 413. *Add* [2] 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.6-III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.3-5. BD αρ. 209239. Αθήνα 1959: *ARV* [2] 748.3. *Para* 413. *Add* [2] 284. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.7, πίν. (038) 6.6-7. BD αρ. 209240. Αθήνα 2018: *ARV* [2] 847.215, 1672. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.8, πίν. (041) 9.3-4.6. BD αρ. 212364. Karlsruhe B 1528: *ARV* [2] 1372.17. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 36-37, πίν. (328) 30.8-9. BD αρ. 217616. Αθήνα 17294: *ARV* [2] 750. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.JC.13, πίν. (094) 20.1.4. BD αρ. 209255. Αρ. Ευρ. Α 15037, Α 15042, Α 15046, Α 15450: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 255-256, 347. Βλ. επίσης, Rohde 1925, 169. Ferrari και Ridgway 1979, 80.

τάφους των νεκρών της οικογένειας [1484]. Η κοπέλα που ετοιμάζεται να στολίσει την λουτροφόρο - υδρία με την ταινία που κρατά είναι πιθανότατα κάποια συγγενής - ενδεχομένως αδελφή - της νεκρής, τον τάφο της οποίας έχει επισκεφθεί. Νεκρή είναι προφανώς η δεύτερη γυναικεία μορφή που εικονίζεται ιστάμενη στην άλλη πλευρά του ταφικού *σήματος*, δηλαδή της λουτροφόρου - υδρίας. Πρόκειται για γυναίκα νεαρής ηλικίας, όμως δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη. Όπισθεν αυτής διακρίνεται μία (1) ακόμη συγγενής, ίσως η μητέρα της. Παρεμφερής είναι η εικονογραφία μίας μαρμάρινης ληκύθου που σήμερα βρίσκεται στην Βόννη (πίν. 206) [1485]. Σε αυτήν απεικονίζεται ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή με μακριά κοτσίδα, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία ετοιμάζεται να στολίσει με ταινία μία (1) επιτύμβια λουτροφόρο - υδρία. Όπισθεν αυτής διακρίνεται ιστάμενη παρθένος με πυξίδα. Αντίθετα όμως από την επιτύμβια στήλη μας, στην προκειμένη περίπτωση το άτομο που έχει πεθάνει είτε δεν εικονίζεται, είτε δεν μπορεί να αναγνωριστεί, και συνεπώς δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για άνδρα ή γυναίκα. Πέραν αυτού βεβαίως, οι ομοιότητες μεταξύ των δύο (2) αναγλύφων είναι εμφανέστατες. Και στις δύο (2) περιπτώσεις εικονίζεται η καθιερωμένη επίσκεψη των γυναικών της οικογένειας στον τάφο κάποιου συγγενούς, και ειδικότερα ο στολισμός της λουτροφόρου - υδρίας που σημαίνει τον συγκεκριμένο τάφο με ταινία από μία (1) νεαρή γυναίκα. Τα δύο (2) αυτά επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται μάλιστα στην ίδια χρονική περίοδο (375-350 π.Χ.). Πιστεύω ότι η εικονογραφία τους δίνει έμφαση στην απόδοση των καθιερωμένων τιμών και προσφορών στους νεκρούς του *οἴκου*, ενισχύοντας έτσι την σχετική θεωρία του Bergemann, αλλά πάλι πρόκειται για περιπτώσεις κατ' εξαίρεσιν.

Στην περίπτωση τέλος της επιτύμβιας στήλης **Ε 52** (πίν. 48), διακρίνονται ίχνη γραπτής λουτροφόρου - αμφορέως στο βάθος της παράστασης, και πιο συγκεκριμένα στον ελεύθερο χώρο μεταξύ της κεφαλής και του αριστερού χεριού του καθήμενου γενειοφόρου ανδρός [1486]. Η γραπτή αυτή λουτροφόρος προσετέθη εν όψει της επαναχρησιμοποίησης του αναγλύφου, κατά την πρώτη χρήση του οποίου νεκρή ήταν η ιστάμενη παρθένος που *δεξιώνεται* τον καθήμενο πατέρα της. Η προσθήκη όμως του συγκεκριμένου αγγείου, όπως επίσης και η θέση του πλησίον του Κηφισοκρίτου, φανερώνει ίσως ότι η εν λόγω επιτύμβια στήλη επαναχρησιμοποιήθηκε για την σήμανση ανδρικού τάφου. Η γραπτή λουτροφόρος - αμφορέας που προσετέθη στο βάθος της παράστασης μεταξύ της κεφαλής και του υψωμένου αριστερού χεριού του γενειοφόρου ανδρός, ενδεχομένως υποδεικνύει ότι κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου νεκρή δεν ήταν η ιστάμενη παρθένος, αλλά ο καθήμενος πατέρας της.

Η λουτροφόρος δεν εικονίζεται όμως αποκλειστικά σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων, αλλά ενίοτε εμφανίζεται και στις επιστέψεις αυτών. Σε τρείς (3) από τις επιτύμβιες στήλες μας (**Ε 54** - πίν. 50, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 71** - πίν. 66), έργα του 375-300 π.Χ., διακρίνονται ανάγλυφες λουτροφόροι - υδρίες που κοσμούν τις επιστέψεις αυτών. Και στις τρείς (3) περιπτώσεις νεκρή είναι η ιστάμενη κόρη που *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της (**Ε 54** - πίν. 50, **Ε 71** - πίν. 66) ή αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά η μικρή θεραπαινίδα της (**Ε 57** - πίν.

[1484] Για τις παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα τις επισκέψεις στους τάφους, βλ. Humphreys 1983, 106. Garland 1985, 108. Reilly 1989, 412. Kurtz και Boardman 1994, 98. Rehm 1994, 28. Sourvinou - Inwood 1996, 324-325. Alexiou 2002, 7. Dillon 2002, 283, 285, 287. Oakley 2004α, 145-214, 223-224, 231. Stears 2008, 140. Επίσης, σελ. 117-123 της παρούσης μελέτης.
[1485] Clairmont 1993, αρ. 2.311b.
[1486] Yfantidis 1984, 21, αρ. 20, εικ. 3,1.2. Schmaltz και Salta 2003, 87-88, αρ. 53, εικ. 19a-b, σχέδιο 1 (σελ. 88).

53). Η ενδυμασία (αττικός πέπλος με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη) και η μακριά κόμη των νεαρών γυναικείων μορφών που εικονίζονται στις στήλες **Ε 57** (πίν. 53) και **Ε 71** (πίν. 66) δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για νεκρές παρθένους. Το επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε 54** (πίν. 50) είναι αποσπασματικό, και έτσι δεν γνωρίζουμε τι φορούσε η νεκρή κοπέλα. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου της και η κόμμωση της (*λαμπάδιον*) φανερώνουν όμως ότι πρόκειται για άτομο αρκετά νεαρής ηλικίας. Είναι επομένως πολύ πιθανό η άτυχη Κλειταίχμη να πέθανε άγαμη. Στην περίπτωση μάλιστα της συγκεκριμένης επιτύμβιας στήλης, η λουτροφόρος - υδρία δεν έχει χαραχθεί στην επίστεψη αυτής, αλλά στο σώμα της, ακριβώς επάνω από το πλαίσιο εντός του οποίου εικονίζεται η ανάγλυφη παράσταση, και μεταξύ των δύο (2) επιγραφών που κατονομάζουν την νεκρή και την καθήμενη μητέρα της. Στην **Ε 71** (πίν. 66) αντιθέτως, η μικρού μεγέθους λουτροφόρος - υδρία εικονίζεται ανάγλυφη, στο κέντρο ακριβώς της επίστεψης της στήλης. Περισσότερο εντυπωσιακή είναι η επίστεψη της **Ε 57** (πίν. 53), στο κέντρο της οποίας απεικονίζεται Σειρήνα θρηνωδός που πλαισιώνεται από λουτροφόρο - υδρία εκ δεξιών, και Σφίγγα εξ αριστερών. Αναζητώντας αντίστοιχες περιπτώσεις επιτυμβίων στηλών στις επιστέψεις των οποίων εικονίζονται λουτροφόροι - αμφορείς, εντόπισα τρία (3) σχετικά ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Στην πρώτη περίπτωση νεκρός είναι ένας (1) αρκετά νέος άνδρας στην ακμή της ηλικίας του, ο οποίος παριστάνεται ως οπλίτης εν κινήσει, με πλήρη πολεμική εξάρτυση (πίν. 207) [1487]. Η δεύτερη στήλη κοσμείται με παράσταση αποξυόμενου νέου, ο οποίος συνοδεύεται από τον μικρό δούλο του (πίν. 208) [1488], ενώ στο τρίτο επιτύμβιο ανάγλυφο ο νεκρός ιστάμενος νέος *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα του, παρουσία του θλιμμένου πατέρα του (πίν. 209) [1489]. Και στις τρείς (3) περιπτώσεις, οι λουτροφόροι - αμφορείς εικονίζονται στις επιστέψεις επιτυμβίων στηλών που σήμαιναν τους τάφους νέων σε ηλικία ανδρών [1490], οι δύο (2) εκ των οποίων προφανώς πέθαναν άγαμοι [1491], ίσως δε και ο τρίτος [1492]. Όπως είδαμε, το ίδιο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση των τριών (3) επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 57** (πίν. 53), και **Ε 71** (πίν. 66), στα οποία απεικονίζονται γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας που πέθαναν άγαμες. Πιστεύω ότι η παρουσία των λουτροφόρων στην επίστεψη των συγκεκριμένων επιτυμβίων στηλών ενδεχομένως παραπέμπει στον *ἄωρο* θάνατο των νεαρών σε ηλικία θανόντων, παρθένων αλλά και νέων, οι οποίοι πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν. Εδώ δηλαδή το εν λόγω αγγείο λειτουργεί επιπρόσθετα, ως σύμβολο της αγαμίας του νεκρού. Στις περιπτώσεις αυτές όμως, το γεγονός του πρόωρου θανάτου των άτυχων νεκρών δηλώνεται μάλλον διακριτικά, αφού οι παραστάσεις που κοσμούν τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα δίνουν πρωτίστως έμφαση στην σχέση των θανόντων με την οικογένεια τους, και σε άλλα στοιχεία της σύντομης ζωής τους. Οικογενειακές σκηνές (**Ε 54** - πίν. 50, **Ε 71** - πίν. 66, Clairmont 1993, αρ. 3.408a), εικόνες της καθημερινότητας στον γυναικωνίτη ή

[1487] Παρίσι ΜΑ 3382, 390-360 π.Χ.: Clairmont 1993, αρ. 1.277.
[1488] Πειραιάς 1447, γύρω στο 330 π.Χ.: Clairmont 1993, αρ. 1.944.
[1489] Κοπεγχάγη 2615, 360-330 π.Χ.: Clairmont 1993, αρ. 3.408a.
[1490] Εδώ φαίνεται μεν να ισχύει η θεωρία της Kokula σχετικά με την χρήση των λουτροφόρων - αμφορέων αποκλειστικά για τους άρρενες νεκρούς, και των λουτροφόρων - υδριών κατ' αποκλειστικότητα για το γυναικείο φύλο, όπως όμως έχει αποδείξει ο Bergemann μελετώντας όλα τα σχετικά επιτύμβια ανάγλυφα, σε αρκετές περιπτώσεις η διάκριση αυτή δεν είναι δόκιμη. Αυτό φαίνεται άλλωστε και από την προαναφερθείσα περίπτωση της λουτροφόρου - αμφορέως μας, η οποία σήμαινε γυναικείο τάφο.
[1491] Clairmont 1993, αρ. 1.944, 3.408a.
[1492] Εν αντιθέσει με τις γυναίκες, οι άνδρες στην κλασική Αθήνα δεν νυμφεύονταν σε μικρή ηλικία, αλλά γύρω στα τριάντα (30) τους χρόνια. Δεν αποκλείεται ο οπλίτης της προαναφερθείσας επιτύμβιας στήλης (Clairmont 1993, αρ. 1.277) να σκοτώθηκε στον πόλεμο πριν ακόμη προλάβει να νυμφευθεί.

στο *γυμνάσιον* (**Ε 57** - πίν. 53, Clairmont 1993, αρ. 1.944), ακόμη και ο ένδοξος θάνατος του οπλίτη στην μάχη (Clairmont 1993, αρ. 1.277), προβάλλονται σε πρώτο πλάνο. Την εικονογραφία των συγκεκριμένων επιτυμβίων στηλών συμπληρώνει η εμφάνιση της λουτροφόρου στην επίστεψη τους, υπενθυμίζοντας ότι οι νεκροί που εικονίζονται σε αυτές πέθαναν άγαμοι [1493]. Η αγαμία επομένως των θανόντων δεν είναι το πρωταρχικό στοιχείο που επιλέγει να προβάλλει η οικογένεια τους στην προκειμένη περίπτωση [1494].

Στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε περιλαμβάνονται πέντε (5) λουτροφόροι, δύο (2) περίοπτες, και τρείς (3) ανάγλυφες, οι οποίες κοσμούνται ως επί το πλείστον με πολυπρόσωπες παραστάσεις [1495]. Πρόκειται για έργα του πρώτου μισού του 4ου π.Χ. αιώνος, η πλειονότης των οποίων χρονολογείται μάλιστα στο 375-350 π.Χ. [1496]. Έχουμε ήδη αναφερθεί σε δύο (2) από αυτά, την λουτροφόρο - αμφορέα **ΛΟα 1** (πίν. 157), και την ασυνήθιστη εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126). Το άλλο περίοπτο αγγείο μας, η μαρμάρινη λουτροφόρος - υδρία **ΛΟυ 1** (πίν. 158), φέρει παράσταση ιστάμενης παρθένου που « *ανακαλύπτεται* », ενώ παράλληλα *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της παρουσία μίας (1) ιστάμενης γυναικείας μορφής, και μίας (1) θεραπαινίδας που φέρει πυξίδα και *ῥιπίδα*. Η μοναδική επιγραφή που φέρει η **ΛΟυ 1** (πίν. 158) είναι το όνομα της νεκρής κόρης, το οποίο έχει χαραχθεί ακριβώς επάνω από την ανάγλυφη μορφή της. Η ενδυμασία και η κόμμωση της (αττικός πέπλος με ιμάτιο στην πλάτη και μακριά κοτσίδα) φανερώνουν ότι αναμφίβολα πρόκειται για νεαρή παρθένο. Η εν λόγω λουτροφόρος - υδρία σήμαινε επομένως τον τάφο *ἀώρου* νεκρής κόρης, η οποία πέθανε σε ηλικία γάμου ή ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, όπως φανερώνει η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, αλλά και η πυξίδα που κρατά η θεραπαινίς [1497]. Το γεγονός αυτό βεβαίως δεν επιβεβαιώνει την παραδοσιακή θεωρία σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι - υδρίες σήμαιναν αποκλειστικά τους τάφους των αγάμων κοριτσιών, αφού πρόκειται για μία (1) μόνον μαρμάρινη λουτροφόρο - υδρία ανάμεσα στα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [1498]. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση της ανάγλυφης σε επιτύμβια στήλη λουτροφόρου - υδρίας **Ε 69** (πίν. 64), η οποία κοσμείται με παράσταση ιστάμενης παρθένου που *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της, παρουσία του ιστάμενου πατέρα της. Η ενδυμασία και η κόμμωση της νεκρής (αττικός πέπλος με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, *λαμπάδιον*) καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για άγαμη κόρη. Όμως η μεμονωμένη αυτή περίπτωση ανάγλυφης

[1493] Δεν είναι πιστεύω τυχαίο ότι το μοναδικό από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα που επικεντρώνεται στην ίδια την νεκρή άγαμο κόρη (**Ε 57** - πίν. 53) και όχι στην σχέση της με την οικογένεια της είναι εκείνο με την πλέον εντυπωσιακή επίστεψη, η λουτροφόρος της οποίας εικονίζεται σε πιο έξεργο ανάγλυφο και εμφανώς μεγαλύτερη σε μέγεθος από εκείνες των υπολοίπων αναγλύφων. Για την παράσταση της επιτύμβιας στήλης **Ε 57** (πίν. 53), βλ. σελ. 250.

[1494] Η αγαμία τους δηλώνεται πιο διακριτικά, μέσω της λουτροφόρου που εικονίζεται στις επιστέψεις των επιτυμβίων στηλών τους ως θλιβερή υπενθύμιση της τραγικότητας του θανάτου τους, ο οποίος ήλθε πολύ νωρίς, πριν οι άτυχες παρθένοι και οι νεκροί νέοι προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν οικογένεια.

[1495] **Ε 69** (πίν. 64), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157).

[1496] Μόνον η λουτροφόρος - αμφορέας **ΛΟα 1** (πίν. 157) χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος.

[1497] Βλ. σελ. 177-178, 249-251.

[1498] Έχουμε άλλωστε ήδη αναφερθεί στην μαρμάρινη λουτροφόρο - υδρία αρ. 3636 του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιώς (Clairmont 1993, αρ. 4.410), η καθήμενη νεκρή της οποίας είναι νυμφευμένη, και *δεξιώνεται* τον ιστάμενο σύζυγο της.

λουτροφόρου - υδρίας [1499] δεν αρκεί για να αποδειχθεί πέραν πάσης αμφιβολίας η αποκλειστική χρήση του συγκεκριμένου τύπου αγγείου για την σήμανση των τάφων αγάμων κοριτσιών. Έχουμε άλλωστε αναφερθεί στην επιτύμβια στήλη από τον Κεραμεικό, η ανάγλυφη λουτροφόρος - υδρία της οποίας κοσμείται με παράσταση ιστάμενης νεκρής γυναίκας που παραδίδει το μωρό της σε κάποια συγγενή της, έχοντας προφανώς πεθάνει κατά τον τοκετό ή την περίοδο της λοχείας [1500]. Αμφίβολη είναι τέλος η περίπτωση της στήλης **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), η οποία φέρει ανάγλυφη λουτροφόρο - υδρία που πλαισιώνεται από τυλιγμένες ταινίες και ζεύγος αλαβάστρων. Η εν λόγω λουτροφόρος κοσμείται με γραπτή παράσταση ιστάμενης γυναικείας μορφής ενδεδυμένης με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία πιθανώς « *ανακαλύπτεται* », ενώ ταυτόχρονα *δεξιώνεται* ιστάμενη ανδρική μορφή. Αν και οι δύο (2) αυτές μορφές έχουν ξεθωριάσει με την πάροδο του χρόνου, εντούτοις φαίνεται ότι μάλλον είναι άτομα νεαρής ηλικίας. Είναι όμως άγνωστο αν πρόκειται για παντρεμένο ζευγάρι, ή για αδέλφια, και κατά συνέπεια δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή Παραμύθιον πέθανε άγαμη [1501]. Δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι οι περίοπτες ή ανάγλυφες λουτροφόροι - υδρίες σήμαιναν αποκλειστικά τους τάφους των αγάμων παρθένων στην Αθήνα των κλασικών χρόνων. Αντιθέτως, υπάρχουν περίοπτα ή ανάγλυφα μαρμάρινα αγγεία τέτοιου τύπου, η εικονογραφία των οποίων φανερώνει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για την σήμανση των τάφων νυμφευμένων γυναικών [1502]. Στην προκειμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται πιθανότατα η θέση του Bergemann, ο οποίος ταυτίζει την σημασία των συγκεκριμένων αγγείων με εκείνη των μαρμάρινων ληκύθων, υποστηρίζοντας ότι παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των καθιερωμένων ταφικών τελετουργιών και εθίμων.

Η λουτροφόρος - υδρία εμφανίζεται επίσης σε επτά (7) παραστάσεις επιτυμβίων στηλών, ως επί το πλείστον έργων του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, όπου εικονίζεται πάντοτε πλησίον της ιστάμενης νεκρής [1503]. Το πρωιμότερο από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 75** - πίν. 70), το οποίο χρονολογείται στο 420-400 π.Χ., φέρει μονοπρόσωπη παράσταση ιστάμενης νεαρής γυναικείας μορφής, ενδεδυμένης με χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξί της χέρι η νεκρή « *ανακαλύπτεται* », ενώ με τον αριστερό της αγκώνα στηρίζεται σε λουτροφόρο - υδρία που διακρίνεται στα αριστερά της. Ο χιτώνας που αποκαλύπτει τον έναν (1) ώμο παραπέμπει στον τύπο του περίφημου αγάλματος της στηριζόμενης Αφροδίτης *ἐν κήποις*, έργο του Αθηναίου γλύπτη Αλκαμένους [1504]. Ο Schmaltz έχει μάλιστα διατυπώσει την πολύ

[1499] Η δεύτερη ανάγλυφη λουτροφόρος - υδρία **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126) που περιλαμβάνεται στους καταλόγους μας είναι όπως είδαμε αμφίβολη περίπτωση, καθώς δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη νεκρή.

[1500] Κεραμεικός Ρ 663: Clairmont 1993, αρ. 3.703. Prukakis 1970, εικ. 1.

[1501] Η χειρονομία της *ανακαλύψεως* στην προκειμένη περίπτωση ενδέχεται να παραπέμπει τόσο σε νυμφευμένη γυναίκα, όσο και σε άγαμη κόρη που όμως πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και μνηστευμένη.

[1502] Παραδείγματος χάριν, Πειραιάς 3636: Clairmont 1993, αρ. 4.410. Κεραμεικός Ρ 663: Clairmont 1993, αρ. 3.703. Prukakis 1970, εικ. 1.

[1503] **Ε 75** (πίν. 70), **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 78, Ε 79** (πίν. 74), **Ε 80** (πίν. 75). Μόνον η **Ε 75** (πίν. 70) χρονολογείται στον 5^{ο} π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στο 420-400 π.Χ. Η επιτύμβια στήλη **Ε 76** (πίν. 71) είναι αποσπασματική, και δεν διακρίνεται ο τύπος της λουτροφόρου που εικονίζεται πλησίον της ιστάμενης παρθένου. Πιθανότατα όμως πρόκειται για λουτροφόρο - υδρία, όπως στα υπόλοιπα επιτύμβια ανάγλυφα. Στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται να ισχύει η θεωρία της Kokula σχετικά με την χρήση των λουτροφόρων - υδριών αποκλειστικά για τις γυναίκες. Όπως βεβαίως έχει αποδείξει ο Bergemann, η διάκριση αυτή δεν είναι πάντοτε δόκιμη.

[1504] Για την Αφροδίτη *ἐν κήποις* του Αλκαμένους, βλ. Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.19.2.7-9 (Spiro). Λουκιανοῦ *Εἰκόνες* 4.12-16, 6.9-14 (Kayser). Πλινίου Πρεσβυτέρου *Naturalis Historiae* 36.16

ενδιαφέρουσα άποψη ότι αυτό φανερώνει αποθέωση της νεκρής [1505]. Γεγονός είναι πάντως ότι η νεαρή γυναίκα « *ανακαλύπτεται* », ενώ ταυτόχρονα στηρίζεται σε λουτροφόρο - υδρία. Την ίδια ακριβώς στάση συναντούμε σε μία (1) ακόμη επιτύμβια στήλη (**Ε 78**), η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Εδώ η νεκρή κοπέλα είναι επίσης ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, και έχει μακριά κοτσίδα, ενώ στηρίζεται με τον αριστερό της αγκώνα σε λουτροφόρο - υδρία, η οποία όμως δεν εικονίζεται δίπλα, αλλά όπισθεν αυτής. Με το δεξί της χέρι η θανούσα *δεξιώνεται* μία (1) εξίσου νεαρή ιστάμενη γυναικεία μορφή - ίσως την αδελφή της - που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Πριν προχωρήσουμε στην ερμηνεία των συγκεκριμένων παραστάσεων, ας σταθούμε για λίγο σε τρείς (3) αντίστοιχες περιπτώσεις επιτυμβίων στηλών του 350-300 π.Χ., οι οποίες σήμαιναν ανδρικούς τάφους. Η πρώτη εξ αυτών φέρει μονοπρόσωπη παράσταση ιστάμενου μελαγχολικού νέου, ο οποίος εικονίζεται σχεδόν γυμνός, στηρίζοντας το σώμα του σε λουτροφόρο - αμφορέα που παριστάνεται όπισθεν αυτού, και την κεφαλή του στο αριστερό υψωμένο του χέρι (πίν. 210) [1506], σε στάση που θυμίζει έντονα τον νεκρό της περίφημης στήλης του Ιλισσού (πίν. 214) [1507]. Στην ίδια ακριβώς στάση απεικονίζεται και ο γυμνός νέος της δεύτερης επιτύμβιας στήλης μας, η οποία κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών (πίν. 211) [1508]. Μαζί με τον νεκρό εικονίζονται και οι τεθλιμμένοι γονείς του. Η μητέρα του απλώνει μάλιστα το χέρι της προς αυτόν, εκείνος όμως δεν φαίνεται να αντιλαμβάνεται την κίνηση της, καθώς εμφανίζεται πλήρως αποστασιοποιημένος και μελαγχολικός. Η τρίτη επιτύμβια στήλη προέρχεται από το βόρειο νεκροταφείο του Πειραιώς και είναι αποσπασματική (πίν. 212) [1509]. Ο νεκρός νέος εικονίζεται γυμνός, στηρίζοντας το σώμα του σε λουτροφόρο - αμφορέα, και κρατώντας την κεφαλή του με το υψωμένο δεξί του χέρι. Από τον μικρό δούλο που τον συνοδεύει διασώζονται μόνον τα πόδια. Και στις τρείς (3) περιπτώσεις πρόκειται για άτομα νεαρής ηλικίας, τα οποία προφανώς έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να νυμφευθούν. Νεαρές σε ηλικία είναι επίσης οι γυναικείες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 75** (πίν. 70) και **Ε 78**, οι οποίες πιθανότατα πέθαναν άγαμες. Ειδικά στην περίπτωση της **Ε 75** (πίν. 70), η χειρονομία της *ανακαλύψεως* και οι ομοιότητες της συγκεκριμένης γυναικείας μορφής με τον τύπο της στηριζομένης Αφροδίτης του Αλκαμένους ενδεχομένως παραπέμπουν στην απεικόνιση της εν δυνάμει νύφης και συζύγου, φανερώνοντας ότι η άτυχη κοπέλα πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί. Η χρήση του συγκεκριμένου αγγείου ως στηρίγματος για τις ιστάμενες μορφές των νεκρών νέων και νεανίδων στις πέντε (5) αυτές επιτύμβιες στήλες δεν φαίνεται να είναι τυχαία. Άλλωστε για την στήριξη των μορφών θα μπορούσε κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί ένας (1) *πεσσός* ή κιονίσκος, όπως συμβαίνει σε άλλες παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων [1510]. Πιστεύω ότι στην προκειμένη περίπτωση η λουτροφόρος χρησιμοποιείται επιλεκτικά για να δηλώσει κάτι σχετικά με τους νεκρούς που στηρίζονται σε αυτήν: το γεγονός ότι πέθαναν πρόωρα, πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να δημιουργήσουν οικογένεια. Όλες αυτές οι τραγικές μορφές - η εν δυνάμει νύφη, η νεκρή κοπέλα που *δεξιώνεται* την αδελφή της, και οι γυμνοί μελαγχολικοί νέοι που εικονίζονται βυθισμένοι στην

(Mayhoff). Langlotz 1954. Richter 1970, 239. Harrison 1977β, 165. *LIMC* II (1984), λ. Aphrodite, 30-31, αρ. 193-196 (A. Delivorrias).

[1505] Schmaltz 1983, 221.

[1506] Άγνωστη Συλλογή: Clairmont 1993, αρ. 1.456.

[1507] Αθήνα 869: Clairmont 1993, αρ. 2.950.

[1508] Κεραμεικός P 1137 + I 183: Clairmont 1993, αρ. 3.455. Kokula 1984, L 45.

[1509] Πειραιάς 5318: Σταϊνχάουερ 1998, 84-85. Σταϊνχάουερ 2001, 359, αρ. 469.

[1510] Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.200, 1.282, 1.315, 1.371, 1.790, 1.796, 1.810, 1.879, 1.953, 2.950, 2.954, 2.955, 2.981.

μοναξιά του θανάτου - στηρίζονται στην λουτροφόρο που θα μετέφερε το νερό για το γαμήλιο λουτρό τους, αλλά δυστυχώς για εκείνους περιείχε εν τέλει το νερό του νεκρικού λουτρού.

Την ίδια ακριβώς σημασία έχει πιστεύω η παρουσία της λουτροφόρου - υδρίας πλησίον των υπολοίπων γυναικείων μορφών στις επιτύμβιες στήλες **Ε 76** (πίν. 71), **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 79** (πίν. 74), και **Ε 80** (πίν. 75). Τέσσερεις (4) εξ αυτών είναι αποσπασματικές (**Ε 76** – πίν. 71, **Ε 77** - πίν. 72, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 79** - πίν. 74), δεν αποκλείεται όμως οι νεκρές των **Ε 77β** (πίν. 73) και **Ε 79** (πίν. 74) να ακουμπούσαν στις εικονιζόμενες λουτροφόρους - υδρίες, ακριβώς όπως εκείνες των προαναφερθέντων στηλών **Ε 75** (πίν. 70) και **Ε 78**. Μάλιστα η νεκρή του διμελούς επιτυμβίου αναγλύφου **Ε 77β** (πίν. 73) ίσως δεξιωνόταν την ιστάμενη παρθένο που απεικονίζεται ενώπιον της, όπως στην περίπτωση της **Ε 78,** όπου η θανούσα στηρίζεται σε λουτροφόρο - υδρία, ενώ παράλληλα *δεξιώνεται* την νεαρή αδελφή της. Οι *ἄωρες* νεκρές των τριών (3) αυτών επιτυμβίων στηλών είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, εν αντιθέσει με την κόρη του επίσης αποσπασματικού αναγλύφου **Ε 76** (πίν. 71), η οποία φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή της δεν διασώζεται, αλλά η ενδυμασία της δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για παρθένο, στα αριστερά της οποίας διακρίνεται λουτροφόρος. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης **Ε 80** (πίν. 75), όπου έχουμε διπλή απεικόνιση της νεκρής θυγατέρας του Θεοδότου. Στην κύρια παράσταση του αναγλύφου η νεαρή Αγνοστράτη εικονίζεται μόνη, φορώντας την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων (αττικός πέπλος), και κρατώντας πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι. Πρόκειται για χαρακτηριστικό τύπο *ἀώρου* νεκρής κόρης, η οποία μάλιστα παριστάνεται ιστάμενη πλησίον λουτροφόρου - υδρίας που φέρει ανάγλυφη παράσταση. Σ’ αυτήν εμφανίζεται για δεύτερη φορά η πρόωρα χαμένη Αγνοστράτη, η οποία με το δεξί της χέρι *δεξιώνεται* έναν (1) ιστάμενο νεαρό άνδρα ονόματι Θεόδωρο, πιθανότατα αδελφό της, ενώ με το αριστερό « *ανακαλύπτεται* ». Η ανάγλυφη αυτή παράσταση της λουτροφόρου είναι αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας της στήλης σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta [1511], οι οποίοι υποστηρίζουν ότι μετά τον θάνατο της Αγνοστράτης, και αφού είχε θεσπιστεί η νομοθεσία του Δημητρίου Φαληρέως που απαγόρευε την πολυτέλεια των ταφικών μνημείων, πέθανε και ο αδελφός της Θεόδωρος. Με την μεταγενέστερη προσθήκη της ανάγλυφης παράστασης Αγνοστράτης και Θεοδώρου στην λουτροφόρο της **Ε 80** (πίν. 75), η οικογένεια των νεκρών νέων μετέτρεψε το ταφικό *σῆμα* της Αγνοστράτης, σε επιτύμβια στήλη και των δύο (2) αδελφών. Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα ερμηνεία που δεν έχω λόγο να αμφισβητήσω, καθώς προσφέρει πειστικές απαντήσεις σε δύο (2) κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με την ασυνήθιστη εικονογραφία της εν λόγω επιτύμβιας στήλης. Εφόσον δηλαδή η ανάγλυφη παράσταση της λουτροφόρου προσετέθη κατά την δεύτερη χρήση του επιτυμβίου αναγλύφου, η διπλή απεικόνιση της νεκρής κόρης είναι αποτέλεσμα της επαναχρησιμοποίησης αυτού, και δεν αποτελεί στοιχείο της αρχικής εικονογραφίας του. Επιπροσθέτως, η παρατήρηση των Schmaltz και Salta αποτρέπει την λανθασμένη ερμηνεία της λουτροφόρου ως ταφικού *σήματος*, όπως κανονικά θα φανέρωνε η ανάγλυφη παράσταση με την οποία κοσμείται. Κατά την πρώτη δηλαδή χρήση της **Ε 80** (πίν. 75), η ιστάμενη νεκρή Αγνοστράτη εικονίζεται μόνη, και σύμφωνα πάντα με το κλασικό πρότυπο της εξιδανικευμένης ατθίδος παρθένου. Φορά τον αττικό πέπλο, έχει μακριά κόμη (ίσως κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της), και κρατά το αγαπημένο της πτηνό, όπως τόσες άλλες παρθένοι των επιτυμβίων

[1511] Schmaltz και Salta 2003, 79, αρ. 32.

αναγλύφων. Πλησίον αυτής εμφανίζεται η λουτροφόρος - υδρία, η οποία συμβολίζει πιστεύω τον πρόωρο θάνατο της, ακριβώς όπως συμβαίνει και στην περίπτωση των υπολοίπων γυναικείων μορφών που μελετούμε εδώ. Κατά την δεύτερη χρήση της στήλης, η Αγνοστράτη επανεμφανίζεται ιστάμενη, με την ίδια ακριβώς κόμμωση και ενδυμασία, στην ανάγλυφη παράσταση που έχει προστεθεί στο σώμα της λουτροφόρου. Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα δεν εικονίζεται μόνη, αλλά *δεξιώνεται* τον αδελφό της Θεόδωρο, ο οποίος πιθανότατα έχει επίσης πεθάνει. Στην δεύτερη όμως αυτή απεικόνιση της, η νεκρή κόρη « *ανακαλύπτεται* ». Η χειρονομία της *ανακαλύψεως* ενδεχομένως υποδηλώνει ότι η άτυχη κοπέλα πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένη και ετοιμαζόταν να νυμφευθεί. Προκύπτει επομένως το εύλογο ερώτημα γιατί δεν « *ανακαλύπτεται* » και η Αγνοστράτη της επιτύμβιας στήλης, εφόσον πρόκειται για το ίδιο ακριβώς άτομο. Φαίνεται ότι κατά την πρώτη χρήση του αναγλύφου, η οικογένεια της νεκρής επέλεξε να τονίσει τον πρόωρο θάνατο της και το γεγονός ότι πέθανε άγαμη, όπως φανερώνει η λουτροφόρος - υδρία που εικονίζεται δίπλα της, αλλά και η παρθενική της εμφάνιση. Κατά την νέα επεξεργασία όμως της επιτύμβιας στήλης μετά τον θάνατο του Θεοδώρου, επίσης σε νεαρή ηλικία, η προσθήκη της ανάγλυφης παράστασης στο σώμα της λουτροφόρου δεν μετέτρεψε απλώς το συγκεκριμένο ανάγλυφο σε ταφικό *σῆμα* και των δύο (2) αδελφών, αλλά αποτύπωσε στο μάρμαρο το τραγικό πλήγμα που είχε υποστεί η οικογένεια του Θεοδότου με τον *ἄωρο* θάνατο των δύο (2) παιδιών. Η *ανακάλυψις* επομένως της Αγνοστράτης υπογραμμίζει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ήταν μνηστευμένη, αλλά ο θάνατος την πρόλαβε πριν προλάβει να νυμφευθεί και να αποκτήσει απογόνους που θα διασφάλιζαν το μέλλον του *οἴκου*. Η απεικόνιση της νεκρής παρθένου που « *ανακαλύπτεται* » στο σώμα της λουτροφόρου - υδρίας, αγγείου που χρησιμοποιείται τόσο για το γαμήλιο, όσο και για το νεκρικό λουτρό, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της αγάμου κόρης Αγνοστράτης. Στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών **Ε 76** (πίν. 71) και **Ε 80** (πίν. 75), η λουτροφόρος - υδρία εικονίζεται δίπλα σε *ἄωρα* νεκρές παρθένους, ενώ ειδικά στην δεύτερη εξ αυτών είναι προφανές ότι χρησιμοποιείται για να δοθεί έμφαση στο γεγονός ότι η κόρη πέθανε άγαμη. Τα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 77** (πίν. 72), **Ε 77β** (πίν. 73), και **Ε 79** (πίν. 74) είναι αποσπασματικά, πιστεύω όμως ότι η παρουσία της λουτροφόρου - υδρίας σε αυτά δύναται να ερμηνευθεί κατά τον ίδιο τρόπο. Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι η λουτροφόρος - υδρία που εικονίζεται πλησίον των ιστάμενων νεκρών γυναικείων μορφών [1512] είχε ενδεχομένως την ίδια ακριβώς σημασία με εκείνη των προαναφερθέντων παραστάσεων στις οποίες οι νεκρές κοπέλες στηρίζονται στο εν λόγω αγγείο. Και στις δύο (2) περιπτώσεις, η λουτροφόρος - υδρία, αγγείο που χρησιμοποιείται τόσο στις γαμήλιες, όσο και στις νεκρικές τελετές, λειτουργεί επιπρόσθετα ως κριτήριο και σύμβολο της αγαμίας των *ἀώρων* νεκρών. Παραπέμπει δηλαδή στον γάμο που δεν πρόλαβαν να τελέσουν, υπενθυμίζοντας παράλληλα ότι έφυγαν από την ζωή πολύ νωρίς.

[1512] Δεν υπάρχουν αντίστοιχες παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων στα οποία εικονίζονται λουτροφόροι - αμφορείς πλησίον ιστάμενων ανδρών. Γεννάται βεβαίως το ερώτημα γιατί μόνον οι νεκρές ιστάμενες κόρες εικονίζονται πλησίον λουτροφόρων, και όχι οι νεκροί νέοι. Ίσως αυτό οφείλεται στην εξέχουσα σημασία που είχε ο γάμος για το γυναικείο φύλο, καθώς σηματοδοτούσε την μετάβαση των γυναικών στην ενηλικίωση. Για την ελληνίδα παρθένο ο γάμος αποτελούσε σκοπό ζωής και μέσον προσωπικής ολοκλήρωσης (Blundell 1995, 124. Blundell 1998, 25. Bodiou 2009, 184). Για τους άνδρες αντιθέτως, η ενηλικίωση ήταν καθαρά ζήτημα ηλικίας. Ενώ ο γάμος και η δημιουργία οικογένειας επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην ζωή τους, δεν αποτελούσαν το μοναδικό σημαντικό γεγονός κατά την διάρκεια αυτής, όπως στην περίπτωση των γυναικών.

Εν κατακλείδι, πιστεύω ότι η θεωρία του Bergemann είναι πολύ πιθανό να ισχύει στις περιπτώσεις των περίοπτων ή ανάγλυφων μαρμάρινων λουτροφόρων, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως *σήματα* ανδρικών και γυναικείων τάφων, ενώ συχνά κοσμούνται με ανάγλυφες, ή ακόμη και γραπτές παραστάσεις. Τα περίοπτα ή ανάγλυφα μαρμάρινα αυτά αγγεία πιθανώς παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων*, των καθιερωμένων δηλαδή ταφικών τελετουργιών, προσφορών, και εθίμων από τους εν ζωή οικείους των νεκρών. Προβάλλεται έτσι η εικόνα μίας ιδανικής οικογένειας, η οποία φροντίζει για τους νεκρούς του *οἴκου* και τις οικογενειακές παραδόσεις. Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα, η θεωρία της Kokula σχετικά με την αποκλειστική χρήση της λουτροφόρου - υδρίας για την σήμανση των γυναικείων τάφων, και την χρήση της λουτροφόρου - αμφορέως ως *σήματος* για τους ανδρικούς μόνον τάφους, δεν αποδεικνύεται πάντοτε ισχύουσα. Απορρίπτεται επίσης η παραδοσιακή ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι λουτροφόροι σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών, αφού όπως έχει αποδείξει ο Bergemann συχνά εικονίζονται σε αυτές άνδρες προχωρημένης ηλικίας και νυμφευμένες γυναίκες με τα παιδιά τους.

Διαφορετική σημασία φαίνεται να έχουν οι λουτροφόροι που εμφανίζονται στις επιστέψεις των επιτυμβίων στηλών, αλλά και στις ανάγλυφες παραστάσεις αυτών. Στις περιπτώσεις αυτές πιστεύω ότι η λουτροφόρος παραπέμπει πρωτίστως στον *ἄωρο* θάνατο των συγκεκριμένων νεκρών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν. Πρόκειται άλλωστε για ένα αγγείο που όπως είδαμε χρησιμοποιείται τόσο στις γαμήλιες, όσο και στις νεκρικές τελετές. Η παρουσία των λουτροφόρων στα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα προβάλλει με πολύ ιδιαίτερο τρόπο την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου που μετέτρεψε το γαμήλιο λουτρό σε νεκρικό για τους άτυχους αυτούς νεκρούς. Προτείνω επομένως την διάκριση της περίοπτης ή ανάγλυφης λουτροφόρου που χρησιμοποιείται ως ταφικό *σῆμα* και συχνά κοσμείται με ανάγλυφες ή (ενίοτε) γραπτές παραστάσεις, από την λουτροφόρο που χρησιμοποιείται ως εικονογραφικό στοιχείο στις παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών, ή ακόμη και στις επιστέψεις αυτών [1513]. Στην πρώτη περίπτωση πιστεύω ότι υπογραμμίζεται η ορθή τέλεση των *νενομισμένων*, ενώ στην δεύτερη προβάλλεται το γεγονός ότι οι θανόντες πέθαναν άγαμοι [1514]. Οι λουτροφόροι - *σήματα* κοσμούν τους τάφους αγάμων και νυμφευμένων νεκρών, νεαρής αλλά και πιο προχωρημένης ηλικίας αδιακρίτως [1515], ενώ αντιθέτως οι λουτροφόροι που εντάσσονται στην εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων εμφανίζονται αποκλειστικά σε επιτύμβιες στήλες νεαρών σε ηλικία ατόμων. Η παρουσία της λουτροφόρου στην επίστεψη της στήλης αποτελεί μία έμμεση και περισσότερο διακριτική αναφορά στην αγαμία των θανόντων, εν αντιθέσει με την εμφάνιση του συγκεκριμένου αγγείου στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών, όπου ο θάνατος πριν από τον γάμο προβάλλεται με μεγαλύτερη έμφαση. Στην δεύτερη αυτή περίπτωση οι λουτροφόροι εικονίζονται πάντοτε πλησίον των

[1513] Η λουτροφόρος - υδρία ως εικονογραφικό στοιχείο εμφανίζεται σε δέκα (10) από τις επιτύμβιες στήλες μας (**Ε 54** - πίν. 50, **Ε 57** - πίν. 53, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 75** - πίν. 70, **Ε 76** - πίν. 71, **Ε 77** - πίν. 72, **Ε 77β** - πίν. 73, **Ε 78, Ε 79** - πίν. 74, **Ε 80** - πίν. 75), οι οποίες αποτελούν περίπου το 6 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε.

[1514] Η επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126) αποτελεί ασυνήθιστη περίπτωση για τους λόγους που έχουμε προαναφέρει. Αν και η εικονογραφία της δίνει έμφαση στην απόδοση των καθιερωμένων νεκρικών τιμών και προσφορών κατά τις επισκέψεις στον τάφο, δεν θεωρώ απίθανο το ενδεχόμενο η λουτροφόρος - υδρία που σημαίνει τον τάφο της νεκρής να φανερώνει επίσης ότι πέθανε άγαμη.

[1515] Το ίδιο πιστεύω ότι ισχύει και στην περίπτωση της μαρμάρινης υδρίας **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159), η οποία είχε χρησιμοποιηθεί για την σήμανση γυναικείου τάφου. Πρόκειται για αμφίβολη περίπτωση, καθώς δεν γνωρίζουμε αν η καθήμενη νεκρή ήταν άγαμη.

νεκρών, οι οποίοι ενίοτε στηρίζονται σε αυτές. Η λουτροφόρος εμφανίζεται σε επιστέψεις στηλών που σήμαιναν τάφους πρόωρα χαμένων νέων και παρθένων. Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα φαίνεται να ισχύει η θεωρία της Kokula, αφού τα επιτύμβια ανάγλυφα των αρρένων νεκρών φέρουν στις επιστέψεις τους αποκλειστικά λουτροφόρους - αμφορείς, ενώ εκείνα των νεαρών παρθένων λουτροφόρους - υδρίες. Το ίδιο ισχύει επίσης στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών όπου εικονίζονται *ἄωρα* νεκρές κόρες και γυμνοί νέοι να στηρίζονται οι μεν σε λουτροφόρους - υδρίες, και οι δε σε λουτροφόρους - αμφορείς. Μόνον οι άγαμες κόρες εμφανίζονται ιστάμενες πλησίον λουτροφόρων, και πιο συγκεκριμένα λουτροφόρων - υδριών [1516], σε παραστάσεις επιτυμβίων στηλών. Το γεγονός ότι δεν υπάρχουν αντίστοιχες παραστάσεις για τους άνδρες οφείλεται ίσως στην εξέχουσα σημασία που είχε ο γάμος για το γυναικείο φύλο, καθιστώντας έτσι αναγκαία την θλιβερή υπενθύμιση μέσω του αγγείου που χρησιμοποιείται στις τελετές του γάμου και του θανάτου, ότι η άτυχη αυτή κόρη πέθανε νωρίς, αλλά πάνω από όλα ότι πέθανε άγαμη.

Η παντελής απουσία έστω και ενός (1) από τα αγάλματα λουτροφόρων που σύμφωνα με τα σχετικά λήμματα των λεξικογράφων σήμαιναν τους τάφους των αγάμων νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων [1517], όπως επίσης και το γεγονός ότι η λουτροφόρος εμφανίζεται μόνον σε δεκαέξι (16) από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα μας, φανερώνει ότι η παρουσία του συγκεκριμένου αγγείου δεν εθεωρείτο αναγκαία για τον χαρακτηρισμό κάθε νεαρής κοπέλας που πέθαινε άγαμη. Η λουτροφόρος είναι επομένως ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων κατά τους κλασικούς χρόνους, επ' ουδενί όμως δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού δεν εμφανίζεται σε όλα τα επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών, αλλά χρησιμοποιείται περιστασιακά και δευτερευόντως μαζί με άλλα κριτήρια σε κάποια εξ αυτών.

7. Καθήμενη νεανική μορφή

Ο εικονογραφικός τύπος της καθήμενης νεκρής κόρης εμφανίζεται σε έξι (6) επιτύμβιες στήλες [1518], και ίσως σε δύο (2) ακόμη ανάγλυφα, μία (1) αμφίβολη επιτύμβια στήλη και μία (1) αποσπασματική μαρμάρινη λήκυθο [1519]. Και τα οκτώ (8) αυτά επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Καθήμενη εικονίζεται επίσης η νεαρή γυναικεία μορφή της μαρμάρινης υδρίας **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159), η οποία όμως αποτελεί αμφίβολη περίπτωση, εφόσον δεν γνωρίζουμε αν

[1516] Και στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται ότι ισχύει η θεωρία της Kokula.

[1517] Βλ. σελ. 196, 203-204.

[1518] **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91). Θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο οι επιτύμβιες στήλες **Ε 92** (πίν. 87) και **Ε 93** (πίν. 88), οι οποίες χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, να είναι έργα του ιδίου αττικού εργαστηρίου, όπως φανερώνουν οι ομοιότητες στην απεικόνιση της στάσεως και της ενδυμασίας των δύο (2) καθήμενων νεκρών παρθένων.

[1519] **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146). Πολύ ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η αμφίβολη μαρμάρινη λήκυθος **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), η οποία είναι αποσπασματική. Δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα το ογκώδες αντικείμενο που διακρίνεται πίσω ακριβώς από την πλάτη της νεαρής Σικελίας. Ίσως πρόκειται για κάθισμα ή κλίνη, γεγονός που καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο η νεκρή να ήταν καθήμενη. Κοντά της εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή - πιθανότατα η μητέρα της, ή άλλη συγγενής.

πρόκειται για άγαμη νεκρή [1520]. Το εν λόγω μαρμάρινο αγγείο είναι πάντως πρωιμότερο των υπολοίπων, και χρονολογείται στο 375-350 π.Χ. Τέσσερα (4) από τα επιτύμβια ανάγλυφα μας κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις [1521], ενώ τα υπόλοιπα φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις τριών (3) μορφών. Η **Ε 91β** (πίν. 86β) θεωρείται αποσπασματική, καθώς προέρχεται από ναόσχημη επιτύμβια στήλη που δεν διασώζεται, και επομένως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο απεικόνισης και άλλων μορφών σε αυτήν. Στις διμελείς παραστάσεις κυριαρχεί ο πολύ γνωστός εικονογραφικός τύπος της καθήμενης νεκρής που συνοδεύεται από την θεραπαινίδα της, η οποία φέρει την πυξίδα με τα κοσμήματα της κυρίας της [1522]. Μάλιστα οι νεκρές των επιτυμβίων στηλών **Ε 92** (πίν. 87) και **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108) αφαιρούν κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα. Το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της καθήμενης κόρης της στήλης **Ε 93** (πίν. 88), η οποία φέρει πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών. Η νεκρή αφαιρεί κάποιο κόσμημα ή άλλο στολίδι από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά η υπηρέτρια της, ενώ στο βάθος της παράστασης διακρίνεται η αποσπασματική μορφή ενός (1) άνδρα, πιθανότατα του θλιμμένου πατέρα της πρόωρα χαμένης κόρης. Όπως έχει προαναφερθεί, ο στολισμός των νεκρών παρθένων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα ενδεχομένως τους προσδίδει την ιδιότητα της μελλόνυμφης, ή της εν δυνάμει νύφης. Ίσως δηλαδή οι εν λόγω κόρες πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή κατά την περίοδο της *μνηστείας* τους. Η εικονογραφία των άλλων επιτυμβίων στηλών που κοσμούνται με πολυπρόσωπες παραστάσεις επικεντρώνεται αντιθέτως στην σχέση της θανούσας με την οικογένεια της. Η *ἄωρα* νεκρή παρθένος της **Ε 91γ** (πίν. 86γ) κρατά το αγαπημένο της κατοικίδιο πτηνό, και πλαισιώνεται από τους τεθλιμμένους γονείς της. Η καθήμενη νεκρή της **Ε 94** (πίν. 89) *δεξιώνεται* την θλιμμένη μητέρα της, η οποία με το άλλο της χέρι την χαϊδεύει τρυφερά, ενώ στο βάθος της παράστασης εικονίζεται ο συντετριμμένος πατέρας της άτυχης κοπέλας. Στο επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε 95** (πίν. 90-91), η θανούσα *δεξιώνεται* τον ιστάμενο πατέρα της κρατώντας μάλιστα με τρυφερότητα τον πήχυ του δεξιού χεριού του, παρουσία της τεθλιμμένης μητέρας της. Η χειρονομία αυτή της κόρης προς τον πατέρα είναι περισσότερο συνήθης μεταξύ συζύγων, και παραπέμπει στην αρχική μορφή του αναγλύφου, το οποίο έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1523]. Κατά την πρώτη χρήση αυτού, η καθήμενη νεκρή ήταν νυμφευμένη γυναίκα που δεξιωνόταν τον ιστάμενο σύζυγο της. Οι νεκρές των επιτυμβίων στηλών **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), και **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε [1524].

Ο εικονογραφικός τύπος της καθήμενης νεκρής, η οποία αφαιρεί κάποιο κόσμημα ή άλλο σχετικό αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά η ιστάμενη θεραπαινίδα της, παραπέμπει στην φημισμένη επιτύμβια στήλη της Ηγησούς, έργο του 420-400 π.Χ. (πίν. 213) [1525]. Πολλά έχουν γραφτεί για το περίφημο αυτό

[1520] Η καθήμενη νεανική γυναικεία μορφή εμφανίζεται επομένως σε επτά (7) από τα ανάγλυφα μας, τα οποία αποτελούν το 4 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε.

[1521] **Ε 92** (πίν. 87), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159).

[1522] **Ε 92** (πίν. 87), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159).

[1523] Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

[1524] Αυτό είναι βεβαίως αυτονόητο στην περίπτωση της επιτύμβιας στήλης **Ε 95** (πίν. 90-91), η οποία όπως είδαμε έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου. Κατά την πρώτη χρήση του αναγλύφου η νεκρή εικονιζόταν ως νυμφευμένη γυναίκα, και επομένως τα χαρακτηριστικά του προσώπου της δεν παραπέμπουν σε νεανική μορφή.

[1525] Clairmont 1993, αρ. 2.150. Για την επιτύμβια στήλη της Ηγησούς, βλ. Conze 1893-1922, αρ. 68, εικ. 30. Gardner 1896, πίν. 25. Brueckner 1909, 104-108. Rodenwaldt 1923, εικ. 73. Bieber 1928, εικ. 14,1. Diepolder 1931, 27, εικ. 20. Süsserott 1938, 96. Carpenter 1950, 327-328, εικ. 7. Lippold 1950, 196, εικ. 72.2. Johansen 1951, 17-20, εικ. 5. Buschor 1956, Lullies και Hirmer 1956, εικ. 185. Dohrn

επιτύμβιο ανάγλυφο, αλλά και για την επιγραφή της στήλης: Ἡγησῶ Προξένο. Οι απόψεις σχετικά με το αν ο Πρόξενος ήταν πατέρας της Ηγησούς, η οποία στην περίπτωση αυτή ίσως πέθανε άγαμη, ή σύζυγος της, διίστανται. Έχει επίσης υποστηριχθεί ότι η Ηγησώ ήταν κόρη του Προξένου και σύζυγος του Κοροίβου, το όνομα του οποίου αναγράφεται στην στήλη που είναι τοποθετημένη ακριβώς δίπλα σε εκείνη της Ηγησούς, στον οικογενειακό τους ταφικό περίβολο [1526]. Πιστεύω ότι η Ηγησώ ήταν όντως νυμφευμένη, καθώς ούτε η ενδυμασία, αλλά ούτε και η κόμμωση της δεν παραπέμπουν σε άγαμη κόρη, όπως στις επιτύμβιες στήλες **Ε 92** (πίν. 87) και **Ε 93** (πίν. 88). Καθήμενες γυναικείες μορφές σαν την Ηγησώ αποτελούν κατά την γνώμη μου εξιδανικευμένες απεικονίσεις της ενάρετης Αθηναίας συζύγου και οικοδέσποινας [1527]. Γεγονός είναι πάντως ότι καθήμενες οι άγαμες νεκρές εμφανίζονται σπανιότατα στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου. Στην περίπτωση των συγκεκριμένων αναγλύφων μας, η ενδυμασία και η κόμμωση των νεαρών καθήμενων γυναικείων μορφών καθιστούν σαφές ότι πρόκειται για πρόωρα χαμένες παρθένους. Οι κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), και **Ε 94** (πίν. 89) φέρουν την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων: αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλές των **Ε 91β** (πίν. 86β), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), και **Ε 92** (πίν. 87) δεν διασώζονται, οι άλλες δύο (2) νεκρές όμως έχουν πεπονοειδή κόμμωση με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, η οποία παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας [1528]. Χαρακτηριστική των νεανικών μορφών είναι επίσης η μακριά κόμη της **Ε 91β** (πίν. 86β), τμήμα της οποίας διατηρείται παρά την απώλεια της κεφαλής. Η καθήμενη γυναικεία μορφή της **Ε 95** (πίν. 90-91) είναι βεβαίως ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, αφού αρχικά επρόκειτο για νυμφευμένη γυναίκα. Κατά την νέα επεξεργασία όμως της στήλης, η οποία προφανώς χρησιμοποιήθηκε για την σήμανση τάφου νεαρής κοπέλας, προσετέθη η πεπονοειδής κόμμωση (με κοτσίδα) της νεκρής, η οποία την μετέτρεψε σε *ἄωρα* νεκρή κόρη που *δεξιώνεται* όχι πλέον τον σύζυγο, αλλά τον πατέρα της [1529].

1957, 96-114, εικ. 6, 8a, 22b, αρ. 41. Schuchhardt 1959, 69, εικ. 58, 84. Frel 1960, αρ. 17, εικ. 1. Thimme 1964. Adam 1966, 59. Braun 1966, 18-20. Boardman και Dörig 1967, III, 86-89. Καρούζου 1967, 77, εικ. 32. Schefold 1967, εικ. 89. Wassermann 1969, 194, 198. Himmelmann-Wildschütz 1971, εικ. 63. Καρούζου 1974, 166. Robertson 1975, 363.366, εικ. 121d. Dörig 1976, 142. Schlörb 1976, 74, σημ. 45. Stupperich 1977, αρ. 146. Καρούζος και Καρούζου 1981, 78, εικ. 93a-b. Ridgway 1981, 146-148.200.237, εικ. 107. Garland 1982, 142, A 20. Fuchs 1983, 490-492, εικ. 574. Lygkopoulos 1983, 12, αρ. 6.20. Ridgway 1983, 194. Schmaltz 1983, 1-23, 71.105.126.142.145, εικ. 1-2. Woodford 1986, 142, εικ. 211. Richter 1987, 130-131, εικ. 168. Knigge 1988, 131-134, εικ. 127-128. Osborne 1988, 14, εικ. 8. Schlörb 1988, 14, 18, σημ. 21, 95, σημ. 28, 103, 123, 126, σημ. 11. Strocka 1988, 159, εικ. 92. Garland 1990, 228, εικ. 34. Stewart 1990, 172, εικ. 477. Salta 1991, 15. Boardman 1992, 184, εικ. 151. Clairmont 1993, αρ. 2.150. Γιαλούρης 1994, αρ. 147-148. Stears 1995, 119, 124, εικ. 7.2. Scholl 1996, 275, αρ. 196. Leader 1997, 686, 689-690, 691-692, 693, εικ. 2. Ridgway 1997, 167,324, εικ. 38. Stewart 1997, 124-129. Oakley 2000, 237. Καλτσάς 2002, 156, αρ. 309. Strömberg 2003, 32-33, πίν. 4. Francis 2004, 87. Επιγραφή: *IG I* ^{2} 1079. Davies 1971, 477-479 (12285, VI).

1526 Closterman 2007α, 648-649.

1527 Το ίδιο πιστεύουν οι Leader και Closterman: Leader 1997, 689-690. Closterman 2007α, 648-649. Επίσης, Stewart 1997, 127.

1528 Ιδιαιτέρως νεανικά είναι επίσης τα χαρακτηριστικά του προσώπου της καθήμενης κόρης που εικονίζεται στην επιτύμβια στήλη **Ε 93** (πίν. 88).

1529 Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52. Οι νεκρές των αμφίβολων επιτυμβίων αναγλύφων **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), και **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159) είναι επίσης ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Το νεαρόν της ηλικίας τους τονίζεται από τις κομμώσεις τους: οι καθήμενες νεκρές των **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108) και **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159) έχουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή, ενώ η νεαρή Σικελία της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146) έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμες κόρες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι **Ε 91β** (πίν. 86β) και **Ε 91γ** (πίν. 86γ). Αν και η πρώτη είναι αποσπασματική, οι ομοιότητες στην απεικόνιση των καθήμενων νεκρών παρθένων που κρατούν το αγαπημένο τους κατοικίδιο πτηνό καθιστούν αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για τον ίδιο εικονογραφικό τύπο. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε η κόρη της **Ε 91β** (πίν. 86β) πλαισιωνόταν από τους τεθλιμμένους πενθούντες γονείς της, όπως εκείνη της **Ε 91γ** (πίν. 86γ). Πρόκειται για τις μοναδικές περιπτώσεις καθήμενων παρθένων που κρατούν πτηνό, καθώς - όπως είδαμε σε προηγούμενη υποενότητα - οι νεκρές άγαμες κόρες που φέρουν πτηνό απεικονίζονται συνήθως ιστάμενες [1530]. Η στάση της πενθούσας μητέρας στην **Ε 91γ** (πίν. 86γ) ομοιάζει προς την στάση της νεαρής γυναικείας μορφής που απεικονίζεται ιστάμενη πίσω από την νεκρή στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), αλλά και της θεραπαινίδος στην **ΛΟα 1** (πίν. 157) [1531]. Παρομοίως, η θλιμμένη μορφή του πατέρα στο ίδιο ανάγλυφο θυμίζει τις αντίστοιχες ανδρικές μορφές της **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125) και της επιτύμβιας στήλης του ΕΑΜ με αριθμό ευρετηρίου 871 [1532].

Ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος της καθήμενης αγάμου κόρης εμφανίζεται κατά το δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Οι νεκρές παρθένοι εικονίζονται καθήμενες, αφαιρώντας κάποιο κόσμημα από την πυξίδα που κρατά η θεραπαινίδα τους [1533], ή πλαισιωμένες από τους τεθλιμμένους γονείς τους. Πρόκειται για τις πλέον επιβλητικές μορφές παρθένων που συναντούμε στα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Η εικονογραφία των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων παραπέμπει στον ιδιαίτερα συνήθη τρόπο απεικόνισης των νυμφευμένων γυναικών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, όπου οι νεκρές εικονίζονται καθήμενες, πλαισιωμένες από τα παιδιά και τους πενθούντες οικείους τους, ή αφαιρώντας κάποιο στολίδι από την πυξίδα που κρατά η υπηρέτρια τους [1534]. Η εξιδανικευμένη αυτή μορφή της Αθηναίας δέσποινας ενέπνευσε τους γλύπτες που φιλοτέχνησαν τις κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας, αποτυπώνοντας στο μάρμαρο την εντυπωσιακή εικόνα της ιδανικής ατθίδος παρθένου σε όλη της την μεγαλοπρέπεια. Οι άτυχες αυτές νεκρές εικονίζονται καθήμενες ως δυνάμει νύφες, σύμφωνα με την θέση που θα έπρεπε να έχουν στον *οἶκο*, αλλά έχασαν για πάντα εξαιτίας του πρόωρου θανάτου τους, πριν προλάβουν να γίνουν σύζυγοι και μητέρες. Πιστεύω επομένως ότι οι εν λόγω κόρες πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν.

[1530] Για τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που κρατούν πτηνό, βλ. σελ. 178-180. Για τα πτηνά που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών και την σημασία τους, βλ. σελ. 178-180, 221, 223-226.

[1531] Βλ. επίσης, Αθήνα 743 (Καλτσάς 2002, 198-199, αρ. 395), Αθήνα 820 (Καλτσάς 2002, 202, αρ. 404), και Αθήνα 709 (Καλτσάς 2002, 207, αρ. 420).

[1532] Αθήνα 871: Clairmont 1993, αρ. 2.954. Καλτσάς 2002, 194, αρ. 385.

[1533] Για την σημασία της θεραπαινίδος που κρατά πυξίδα, βλ. σελ. 249-251.

[1534] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.660, 1.691, 1.692, 1.694, 1.700, 1.714, 1.786, 1.842, 1.848, 1.871, 1.934, 1.969, 1.975, 2.150, 2.151, 2.152, 2.182, 2.187, 2.202, 2.206, 2.208, 2.220, 2.237, 2.255, 2.274, 2.277, 2.286, 2.300, 2.301, 2.302, 2.306, 2.335, 2.339, 2.343, 2.351, 2.390, 2.426, 2.431, 2.433, 2.441, 2.464, 2.466, 2.590, 2.652, 2.670, 2.724, 2.725, 2.727, 2.750, 2.759, 2.763, 2.771, 2.778, 2.780, 2.783, 2.786, 2.795, 2.797, 2.815, 2.820, 2.829, 2.849, 2.850, 2.851, 2.871, 2.878, 2.902, 2.903, 2.909, 2.915, 2.916, 2.919, 2.920, 3.130, 3.243, 3.252, 3.284, 3.302, 3.388, 3.461, 3.466, 3.471, 3.911, 4.235, 4.425, 4.930. Αντιθέτως, οι καθήμενες μορφές μικρών κοριτσιών είναι εξαιρετικά σπάνιες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.857a. Όπως έχει προαναφερθεί, καθήμενες εικονίζονται συνήθως οι νυμφευμένες ή μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες.

8. Τύπος Ευκολίνης

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εμφανίζεται σε πέντε (5) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες, οι οποίες χρονολογούνται στο 400-350 π.Χ., και περιλαμβάνονται στον κατάλογο των αμφιβόλων επιτυμβίων αναγλύφων μας [1535]. Στις πρωιμότερες εξ αυτών περιλαμβάνεται η γνωστή επιτύμβια στήλη της Ευκολίνης, κόρης του Αντιφάνους, από το αθηναϊκό νεκροταφείο του Κεραμεικού (**Ε ΙΙ 7** - πίν. 100) [1536]. Σε όλα τα συγκεκριμένα ανάγλυφα η ιστάμενη νεκρή παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά, στηρίζοντας το βάρος του σώματος της στο αριστερό της σκέλος, ενώ το δεξί εικονίζεται με το γόνατο λυγισμένο, σε στάση ανάπαυσης, σύμφωνα με το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στο αντικείμενο που κρατά, το οποίο όμως δεν διασώζεται. Στην περίπτωση της Ευκολίνης επρόκειτο πιθανώς για περιδέραιο που κρατούσε και με τα δύο (2) της χέρια [1537]. Περιδέραιο ή στεφάνι κρατούσε ίσως στα χέρια της και η νεκρή της **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103). Η θλιμμένη Αμεινοδώρα (**Ε ΙΙ 8** - πίν. 101) απεικονίζεται κρατώντας πτηνό ή κάποιο δυσδιάκριτο αντικείμενο στο ελαφρά υψωμένο αριστερό της χέρι, ενώ η αποσπασματική μορφή του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102) ενδέχεται να κρατούσε δύο (2) αντικείμενα, ένα (1) στο κάθε χέρι. Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104) κρατά ίσως πτηνό με το αριστερό της χέρι, το οποίο μάλιστα χαϊδεύει τρυφερά, ή ακόμη και πυξίδα. Σχεδόν όλες οι συγκεκριμένες γυναικείες μορφές είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο - η μία (1) εξ αυτών με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο [1538]. Πρόκειται βεβαίως για άτομα νεαρής ηλικίας [1539], τρία (3) εκ των οποίων (η Ευκολίνη, η Αμεινοδώρα, και η κόρη της στήλης **Ε ΙΙ 10** - πίν. 103) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Δεν γνωρίζουμε όμως αν οι εν λόγω νεκρές πέθαναν άγαμες. Το γεγονός ότι εικονίζονται μόνες και ιστάμενες, σε συνδυασμό με το νεαρόν της ηλικίας τους, ενδέχεται να παραπέμπει σε άγαμες κόρες. Έχουμε άλλωστε συναντήσει αρκετές τέτοιες μορφές στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε, η πλειονότητα των οποίων μάλιστα χρονολογείται στο πρώτο μισό του τετάρτου π.Χ. αιώνος, ακριβώς όπως και οι συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες [1540]. Δεν μπορεί όμως να αποδειχθεί

[1535] **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104).

[1536] Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι ίσως επρόκειτο για άγαμη ή νεόνυμφη κοπέλα: Clairmont 1970, 80.

[1537] Hoffmann 1997, 24. Όπως προανεφέρθη (σελ. 192-193), τα κοσμήματα στα επιτύμβια ανάγλυφα παραπέμπουν στον γυναικείο στολισμό και καλλωπισμό, και ενδέχεται να προσδίδουν στις άγαμες νεκρές την ιδιότητα της εν δυνάμει νύφης και συζύγου, φανερώνοντας έτσι ότι η άτυχη κόρη πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί. Ίσως αυτό ισχύει και στην περίπτωση της Ευκολίνης, η οποία μάλιστα συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε.

[1538] Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) φέρει αργείο πέπλο και πιθανώς χιτώνα, ενώ εκείνη της στήλης **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102) φορά χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Οι υπόλοιπες νεκρές των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο.

[1539] Η μακριά κόμη της Αμεινοδώρας (**Ε ΙΙ 8** - πίν. 101) και η μακριά κοτσίδα της νεκρής του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) φανερώνουν το νεαρόν της ηλικίας τους. Νεανική είναι επίσης η μελαγχολική μορφή της Ευκολίνης (**Ε ΙΙ 7** - πίν. 100), όπως φαίνεται και από τα χαρακτηριστικά του προσώπου της. Αν και οι κεφαλές των γυναικείων μορφών που εικονίζονται στις επιτύμβιες στήλες **Ε ΙΙ 9** (πίν. 102) και **Ε ΙΙ 11** (πίν. 104) δεν διασώζονται, η στάση του σώματος τους και το γεγονός ότι ανήκουν στον ίδιο εικονογραφικό τύπο με τις νεκρές κοπέλες των άλλων επιτυμβίων αναγλύφων, καθιστά εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται επίσης για άτομα νεαρής ηλικίας.

[1540] **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 4** (πίν. 4), **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 17** (πίν. 16), **Ε 18** (πίν. 17), **Ε 19** (πίν. 18), **Ε 20** (πίν. 19), **Ε 21** (πίν. 19β), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 38** (πίν. 35), **Ε 40** (πίν. 37), **Ε 41** (πίν. 38), **Ε 42** (πίν. 39), **Ε 43** (πίν. 40), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε ΙΙ 1γ**. Μόνον

πέραν πάσης αμφιβολίας ότι η Ευκολίνη, η Αμεινοδώρα, και οι υπόλοιπες νεκρές των επιτυμβίων αυτών αναγλύφων πέθαναν όντως άγαμες.

9. Συνοδεύοντα ζώα

Τα κατοικίδια ζώα που συνοδεύουν τις νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας (μικρόσωμοι σκύλοι συντροφιάς και πτηνά) δεν έχουν κάποια ιδιαίτερη συμβολική σημασία, αλλά παραπέμπουν στις όμορφες στιγμές της καθημερινότητας των παρθένων, οι οποίες έχουν πλέον χαθεί για πάντα. Οι τρυφερές σκηνές της νεκρής που παίζει με το σκυλάκι της, ή συντροφεύεται από το αγαπημένο της πτηνό, δίνουν έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της, υπενθυμίζοντας ότι η κόρη δεν θα χαρεί ποτέ ξανά παίζοντας μαζί τους.

9α. Σκυλάκι

Σε δέκα (10) από τις επιτύμβιες στήλες των καταλόγων μας, οι οποίες αποτελούν περίπου το 6 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, η νεκρή κόρη συνοδεύεται από το αγαπημένο της σκυλάκι [1541]. Πρόκειται για έργα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, τα οποία στην πλειονότητα τους κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις [1542]. Οι νεκρές παρθένοι εικονίζονται ιστάμενες, ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ή αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη [1543]. Τόσο οι νεώτερες (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 33** - πίν. 31, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121), όσο και οι μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες (**Ε 11** - πίν. 11, **Ε 31** - πίν. 29, **Ε 36** - πίν. 34) των επιτυμβίων στηλών μας εικονίζονται μαζί με τα σκυλάκια τους. Μάλιστα η νεκρή της **Ε 11** (πίν. 11) « *ανακαλύπτεται* ». Η συντριπτική πλειονότης των συγκεκριμένων παρθένων κρατά πτηνό, το οποίο συνήθως προτείνει προς τον τετράποδο φίλο της [1544]. Το μικρό ζώο κινείται ζωηρά προς αυτήν, προσπαθώντας να φτάσει το πτηνό [1545]. Οι νεκρές κόρες των εν λόγω επιτυμβίων στηλών συνοδεύονται αποκλειστικά από μικρού μεγέθους σκύλους. Σε επιτύμβια ανάγλυφα [1546], αλλά και

τα τέσσερα (4) από τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα δεν χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος (**Ε 1**, **Ε 4**, **Ε 5**, **Ε 40**).

[1541] **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121). Υπάρχουν επίσης κάποιες περιπτώσεις αποσπασματικών επιτυμβίων στηλών, στις οποίες η νεκρή παρθένος πιθανώς εικονιζόταν μαζί με το σκυλάκι της: **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 34** (πίν. 32), **Ε 36** (πίν. 34).

[1542] Μόνον η **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121) φέρει διμελή παράσταση καθήμενης γυναίκας που *δεξιώνεται* την ιστάμενη παρθένο, ενώ η επιτύμβια στήλη της Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63) είναι πολυπρόσωπη.

[1543] Οι κόρες των **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), και **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ εκείνη της **Ε 10** (πίν. 10) με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων στηλών **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), και **Ε 68** (πίν. 63), οι οποίες χρονολογούνται στο 375-300 π.Χ., και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, φέρουν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη.

[1544] Μόνον οι κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε 9** (πίν. 9), και **Ε 68** (πίν. 63) κρατούν το πτηνό ψηλά, χωρίς να το προτείνουν προς το σκυλάκι. Και στις περιπτώσεις αυτές όμως, τα μικρά τετράποδα κινούνται ζωηρά προς τις νεκρές παρθένους. Για τον εικονογραφικό τύπο της κόρης που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από το σκυλάκι της, βλ. σελ. 224-226.

[1545] Μόνον στην διμελή παράσταση του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121) η κόρη δεν κρατά πτηνό, αλλά *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της, ενώ το σκυλάκι της κινείται ζωηρά προς το μέρος της. Στην προκειμένη περίπτωση μάλιστα, το μικρό ζώο μας υποδεικνύει ότι η ιστάμενη παρθένος είναι νεκρή.

[1546] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 0.590, 0.691, 0.704, 0.726, 0.777, 0.778, 0.780, 0.782, 0.785, 0.787, 0.788, 0.820, 0.831a, 0.833, 0.834a, 0.835a, 0.836a, 0.838a, 0.839, 0.840, 0.841, 0.845, 0.846, 0.849, 0.852, 0.853a, 0.855, 0.855a, 0.858a, 0.859, 0.859a, 0.860, 0.861, 0.862, 0.864, 0.865, 0.866a,

σε παραστάσεις *χοῶν* [1547], τα ίδια μικρά τετράποδα εικονίζονται αρκετά συχνά μαζί με παιδικές μορφές, αγόρια και κορίτσια. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου οι μικρόσωμοι σκύλοι συντροφιάς συνοδεύουν παιδιά και ενήλικες, άνδρες και γυναίκες, νεαρά άτομα, αλλά και μορφές περισσότερο προχωρημένης ηλικίας [1548]. Πρόκειται ασφαλώς για τα αγαπημένα κατοικίδια των θανόντων, τα οποία τους συντροφεύουν στα επιτύμβια ανάγλυφα που σημαίνουν τους τάφους τους, ακριβώς όπως όταν ζούσαν [1549].

Δεν είναι πάντοτε εύκολο να προσδιορίσουμε τις φυλές των σκύλων που απεικονίζονται σε παραστάσεις της αρχαίας ελληνικής τέχνης [1550]. Εξαιρετικά δημοφιλείς σκύλοι συντροφιάς ήταν βεβαίως τα περίφημα *Μελιταῖα κυνίδια* [1551]. Δεν

0.867a, 0.869, 0.870, 0.871, 0.871a, 0.872, 0.872a, 0.873, 0.873a, 0.874, 0.877, 0.880, 0.882, 0.883, 0.912, 0.913, 0.914, 0.915, 0.917, 0.919, 0.920, 0.922, 0.926, 0.927, 0.930, 0.940, 0.941, 0.942, 0.945, 0.980, 0.981, 0.982, 1.888, 1.894, 1.987, 2.792.

[1547] Παραδείγματος χάριν, Κοπεγχάγη (NM) B 141: *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 122, πίν. (160) 158.1. BD αρ. 10749. Karlsruhe 271: *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 1, 37, εικ. 3, πίν. (329) 31. BD αρ. 12474. Basel BS 1941.122: *CVA*, Basel, Antikenmuseum und Sammlung Ludwig 3, 68, εικ. 10.3, πίν. (354, 356) 42.5-6, 44.3. BD αρ. 16283. Λονδίνο E 527: *CVA*, Fogg & Gallatin, πίν. 60.8. BD αρ. 10232. Παρίσι (P.P.) 389: *ARV* [2] 1388.2. *CVA*, Paris, Musée du Petit Palais 31, πίν. (672) 32.2-3. BD αρ. 10910. Μόναχο 6156: *CVA*, München, Museum Antiker Kleinkunst 2, 24, πίν. (286) 90.9. BD αρ. 11379. Αρ. ευρ. Α 15272: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 355-356, αρ. 389, εικ. 389. Βλ. επίσης, Van Hoorn 1951, 46-47. Neils 2003, 146-147, 285, αρ. 95. Καλτσάς και Fachard 2010, 211, αρ. 136.

[1548] Hoffmann 1997, 28. Γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.190, 2.386, 3.680. Ανδρικές μορφές νεαρής ηλικίας: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.191, 1.245, 1.278, 1.317, 1.322a, 1.330a, 1.343, 1.360, 1.370, 1.856, 2.777, 2.811, 2.892. Μάλιστα οι ιστάμενοι νέοι των επιτυμβίων αναγλύφων 1.245, 1.278, 1.317, 1.322a, 1.330a, 1.360, και 1.370, προτείνουν το πτηνό που κρατούν προς το μικρό σκυλάκι, το οποίο κινείται ζωηρά προς το μέρος τους. Γυναικείες μορφές μεγαλύτερης ηλικίας: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 2.312d, 2.284, 2.350, 2.416, 2.892a, 3.286, 3.383c, 3.420, 4.357, 4.415. Ανδρικές μορφές μεγαλύτερης ή προχωρημένης ηλικίας: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 1.852, 2.947, 2.970. Για σχετικές παραστάσεις αττικών ερυθρόμορφων αγγείων, βλ. ενδεικτικά, Λονδίνο E 267: *ARV* [2] 199.28. *Add* [2] 191. *CVA*, London, British Museum 3, III.Ic.5, πίν. (174, 175) 9.1A-B, 10.1A-B. BD αρ. 201836. Λωζάνη, Ιδιωτική Συλλογή: *ARV* [2] 207.143, 1633. *Add* [2] 194. Picon 1986, πίν. 5, αρ. 23. BD αρ. 201962. Ρώμη, Accademia di Lincei 2478: *ARV* [2] 642.107. BD αρ. 207462. Salerno, Museo Nazionale 1132: *ARV* [2] 263.50. *Add* [2] 205. Allocca 1974, 160-161. BD αρ. 202732. Ρώμη, Mus. Naz. Etrusco di Villa Giulia 1054: *ARV* [2] 275.50. *Add* [2] 207. *CVA*, Roma, Museo Nazionale Etrusco di Villa Giulia 4, 11, 12, 13, εικ. 3, πίν. (2874) 7.1-2. BD αρ. 202886. Μόναχο, Preyss: *ARV* [2] 700.7. BD αρ. 208422.

[1549] Για τους σκύλους στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, βλ. Vermeule 1972, 57. Woysch 1982, 53-60. Zlotogorska 1997.

[1550] Johnson 1919, 209. Phillips 2002, 83-84, 86, 94, 102. Για τους σκύλους στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Gosling 1935, 109-110. Lazenby 1949α, 245-247. Hull 1964, 20-38. Lonsdale 1979, 149-152. Reilly 1993. Phillips 2002. Για τις απεικονίσεις σκύλων στην αρχαία ελληνική τέχνη, βλ. Johnson 1919. Richter 1930, 31-33. Gosling 1935, 109-110. Lazenby 1949α, 246-247. Vermeule 1968, 98-99. Reilly 1993. Phillips 2002, 86-87.

[1551] Για τα *Μελιταῖα κυνίδια*, βλ. Ἀριστοτέλους *Τῶν περί τά ζῷα ἱστοριῶν* 612b.10-11 (Louis). Ἀριστοφάνους Βυζαντίου *Τῶν Ἀριστοτέλους περί ζῴων ἐπιτομή* 2.197.1-2, 2.204.5-7, 2.387.1-2 (Lampros). Ἀριστοτέλους *Προβλήματα* 892a.18-21 (Bekker). Αἰσώπου *Μῦθοι* 75.1.1, 75.3.1, 93.1-2 (Hausrath). Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 6.55.9-11 (Long). Θεοφράστου *Χαρακτῆρες* 21.9.1-2 (Steinmetz). Στράβωνος *Γεωγραφικά* 6.2.11.37-38 (Meineke). Πλουτάρχου *Περί Εὐθυμίας* 472c.11-13 (Pohlenz). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 12.16.6-7, 12.16.26-17.3 (Kaibel). Λουκιανοῦ *Φιλοψευδής ἤ Ἀπιστῶν* 27.29-32 (Harmon). Λουκιανοῦ *Περί τῶν ἐπί μισθῷ συνόντων* 34.21-22 (Harmon). Ἀρτεμιδώρου *Ὀνειροκριτικόν* 2.11.16-48 (Pack). Λουκιανοῦ *Συμπόσιον* 19.2-3 (Macleod). Αἰλιανοῦ *Περί ζῴων ἰδιότητος* 7.40.7-10 (Hercher). Φλαβίου Φιλοστράτου *Εἰκόνες* 2.17.13.7-8 (Benndorf). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 13.42.14-18 (Hercher). Σιμπλικίου *Ὑπόμνημα εἰς τάς κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους* 8.238.17-18 (Kalbfleisch). Ἀλκίφρονος *Ἐπιστολαί* 2.19.3.1-6 (Schepers). Θεμιστίου *Βασανιστής ἤ Φιλόσοφος* 248c.2-3 (Downey). Ἀγαθίου Σχολαστικοῦ *Ἱστορίαι* 173.11-13 (Keydell).

επρόκειτο όμως για το μοναδικό είδος μικρόσωμου κατοικιδίου σκύλου στην αρχαία Ελλάδα, όπως φανερώνουν οι σχετικές αναφορές αρχαίων κειμένων [1552]. Παρατηρώντας τα εικονιζόμενα σκυλάκια των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε, διαπιστώνουμε ότι εκείνα των **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), και **Ε 68** (πίν. 63), πιθανότατα ανήκουν στην ίδια φυλή. Ενδεχομένως πρόκειται για *Μελιταῖα κυνίδια*, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι επ' αυτού [1553]. Το σκυλάκι της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121) δεν είναι ευδιάκριτο, ενώ εκείνο της **Ε 9** (πίν. 9) διαφέρει από τα υπόλοιπα, κυρίως ως προς την πυκνότητα του τριχώματος και το μέγεθος της ουράς. Ίσως οι διαφορές αυτές να υποδηλώνουν ότι πρόκειται για μικρόσωμο σκύλο που δεν ανήκει στην ίδια φυλή με τους προαναφερθέντες, αν και σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να οφείλονται απλώς στην τεχνοτροπία του γλύπτη που φιλοτέχνησε το εν λόγω ανάγλυφο. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η επιτύμβια στήλη **Ε 9** (πίν. 9) είναι η πρωιμότερη όλων, καθώς χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4[ου] π.Χ. αιώνος, ενώ οι υπόλοιπες είναι έργα του 375-300 π.Χ. [1554].

9β. Πτηνά

Όπως είδαμε, αρκετές από τις νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας κρατούν πτηνά [1555]. Υπάρχουν όμως και τέσσερεις (4) περιπτώσεις *ἀώρων* νεκρών

Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 2.148.41-43 (Stallbaum). Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικά (κατ' ἐπιτομήν)* 443.6-7 (Meineke). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 3.84.7 (van der Valk). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Μ 727 (Latte). *Σούδα* Μ 519 (Adler). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 577.50-53 (Gaisford). *Λεξικόν Ἀνεπίγραφον* 626.37-40 (Sturz). *Παράρτημα παροιμιῶν* 4.25 (Schneidewin). Αἰλίου Ἡρωδιανοῦ *Ἐπιμερισμοί* 81.11 (Boissonade). Κλήμεντος Αλεξανδρινοῦ *Παιδαγωγός* 3.4.30.2.1-3 (Harl). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera)* 600-605.9-13 (Pertusi). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 17.19 (Rabe). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 10.335c1.3-4 (Erbse). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera partim Procli et recentiora partim Moschopuli, Tzetzae et Joannis Galeni)* 598.7-11 (Gaisford). *Σχόλια εἰς Προτρεπτικόν και Παιδαγωγόν Κλήμεντος Αλεξανδρινοῦ* 337.23-29 (Stählin). Johnson 1919, 209, 211-212. Gosling 1935, 110. Lazenby 1949α, 246. Hull 1964, 21, 35. Busuttil 1969. Merlen 1971, 44-45. Phillips 2002, 86, 94.

[1552] Ξενοφῶντος *Κυνηγετικός* 3.1.1-3.2 (Marchant): « Τὰ δὲ γένη τῶν κυνῶν διττά, αἱ μὲν καστόριαι, αἱ δὲ ἀλωπεκίδες. ἔχουσι δ' αἱ μὲν καστόριαι τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην ὅτι Κάστωρ ἡσθεὶς τῷ ἔργῳ μάλιστα αὐτὰς διεφύλαξεν· αἱ δ' ἀλωπεκίδες διότι ἐκ κυνῶν τε καὶ ἀλωπέκων ἐγένοντο· **ἐν πολλῷ δὲ χρόνῳ συγκέκραται αὐτῶν ἡ φύσις.** χείρους δὲ καὶ πλείους αἱ τοιαίδε, **μικραί,** γρυπαί, χαροποί, μυωποί, ἄμορφοι, σκληραί, ἀσθενεῖς, ψιλαί, ὑψηλαί, ἀσύμμετροι, ἄψυχοι, ἄρρινες, οὐκ εὔποδες. **αἱ μὲν οὖν μικραὶ πολλάκις ἀποστεροῦνται τῆς ἐργασίας διὰ τὸ μικρόν** ». Θεμιστίου *Βασανιστής ἤ Φιλόσοφος* 248c.2-3 (Downey): « καὶ μὴ πονηρὸν κυνίδιον, ἀλωπεκίς ποθεν ἢ Μελιταία ».

[1553] Στο *Classical Attic Tombstones* οι μικρόσωμοι σκύλοι συντροφιάς των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων προσδιορίζονται ως Μαλτέζικα (Maltese), ή Σπίτς (Spitz): Clairmont 1993, I, 139 (βλ. επίσης, Johnson 1919, 211-212). Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται βεβαίως για τα *Μελιταῖα κυνίδια*, ενώ στην δεύτερη για λίγο μεγαλύτερα σκυλάκια από τα *Μελιταῖα*. Συχνά όμως ο Clairmont αναφέρεται απλώς σε μικρού μεγέθους σκύλους, χωρίς να προσδιορίζει την φυλή αυτών. Αυτό συμβαίνει στην περίπτωση των **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), και **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121). Μόνον το σκυλάκι της **Ε 68** (πίν. 63) χαρακτηρίζεται ως *Μελιταῖον*, ενώ εκείνα των **Ε 12** (πίν. 12) και **Ε 16** (πίν. 15) ως μικρά Σπίτς.

[1554] Πιο συγκεκριμένα, οι **Ε 12** (πίν. 12) και **Ε 14** (πίν. 13β) χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4[ου] π.Χ. αιώνος, ενώ οι υπόλοιπες είναι έργα του 350-300 π.Χ.

[1555] Πρόκειται για πτηνά μικρού σχετικά μεγέθους. Τα πλέον μεγαλόσωμα εξ αυτών είναι τα περιστέρια, και φυσικά η μικρή πάπια που κρατά η νεαρή Νικησώ της επιτύμβιας στήλης **Ε 5** (πίν. 5). Για τις συγκεκριμένες παραστάσεις, βλ. σελ. 178-180, 254.

παρθένων, οι οποίες εικονίζονται έχοντας κοντά τους τα αγαπημένα κατοικίδια πτηνά τους. Πρόκειται αποκλειστικά για μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες, οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, και ως επί το πλείστον στο πρώτο τέταρτο αυτού [1556]. Οι εν λόγω νεκρές εικονίζονται ιστάμενες, ενδεδυμένες στην πλειονότητα τους με χιτώνα και ιμάτιο - σε δύο (2) μάλιστα περιπτώσεις, με διαγώνιο ιμάτιο [1557]. Οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 25** (πίν. 23), και **Ε 26** (πίν. 24) κρατούν *πλαγγόνα* και συνοδεύονται από μεγαλόσωμα πτηνά (ερωδιό ή χήνα) [1558], ενώ η νεκρή παρθένος της **Ε 41** (πίν. 38) στέκεται δίπλα σε πέρδικα, η οποία τσιμπολογά το έδαφος. Οι ερωδιοί και οι χήνες δεν εμφανίζονται συχνά στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, και συνοδεύουν πάντα γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας [1559]. Οι πέρδικες εμφανίζονται συχνότερα, αλλά και αυτές εικονίζονται αποκλειστικά με γυναικείες μορφές, νεώτερης ή μεγαλύτερης ηλικίας [1560]. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι τα πτηνά που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα συμβολίζουν τις ψυχές των νεκρών [1561]. Δεν πιστεύω όμως ότι κάτι τέτοιο ισχύει στην περίπτωση των μεγαλόσωμων πτηνών που συνοδεύουν τις νεκρές κόρες των επιτυμβίων στηλών μας. Εδώ προφανώς πρόκειται για τα κατοικίδια πτηνά των πρόωρα χαμένων κοριτσιών, η παρουσία των οποίων παραπέμπει σε ευτυχισμένες στιγμές της καθημερινής ζωής των παρθένων που όμως χάθηκαν για πάντα.

9γ. Κόρη με πτηνό και σκυλάκι

Ο βασικός εικονογραφικός τύπος της ιστάμενης νεκρής κόρης που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από το σκυλάκι της εμφανίζεται σε εννέα (9) επιτύμβιες στήλες του 4ου π.Χ. αιώνος, οι οποίες στην συντριπτική τους πλειονότητα κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις, και αποτελούν περίπου το 5 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε [1562]. Οι παρθένοι των

[1556] **Ε 24** (πίν. 22), **Ε 25** (πίν. 23), **Ε 26** (πίν. 24), **Ε 41** (πίν. 38). Όλες χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, εκτός από την **Ε 26** (πίν. 24), η οποία είναι έργο του 375-350 π.Χ.

[1557] Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε 25** (πίν. 23) φορά χιτώνα και ιμάτιο, ενώ εκείνες των **Ε 24** (πίν. 22) και **Ε 26** (πίν. 24) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Μόνον η κόρη του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε 41** (πίν. 38) φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα κατεβασμένα της χέρια.

[1558] Για τις νεκρές κόρες που εικονίζονται κρατώντας *πλαγγόνα*, βλ. σελ. 180-188, 254-255.

[1559] Εκτός από τις επιτύμβιες στήλες μας, οι ερωδιοί εμφανίζονται μόνον σε άλλα δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα, όπου συνοδεύουν μικρά κορίτσια (Clairmont 1993, αρ. 0.783, 0.918). Το ένα (1) μάλιστα από αυτά κρατά *πλαγγόνα* (Clairmont 1993, αρ. 0.918), ακριβώς όπως και οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων μας. Οι χήνες εμφανίζονται σε δύο (2) ακόμη επιτύμβιες στήλες του 4ου π.Χ. αιώνος (Clairmont 1993, αρ. 2.380b, 3.467). Στην πρώτη από αυτές η χήνα εικονίζεται κάτω από το κάθισμα νεαρής καθήμενης γυναικείας μορφής, ενώ στην δεύτερη παριστάνεται στην αγκαλιά της καθήμενης νεκρής, η οποία φαίνεται να είναι επίσης νεαρής ηλικίας.

[1560] Εκτός από την επιτύμβια στήλη μας, οι πέρδικες εικονίζονται σε άλλα επτά (7) επιτύμβια ανάγλυφα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος. Εμφανίζονται στα χέρια μικρών κοριτσιών (Clairmont 1993, αρ. 0.690, 0.722, 0.858 - πρόκειται όμως για αμφίβολες περιπτώσεις, καθώς δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι τα εν λόγω κορίτσια κρατούν πέρδικα και όχι κάποιο άλλο πτηνό), κοντά σε ιστάμενες παρθένους και γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας (Clairmont 1993, αρ. 246, 3.461), ή κάτω από το κάθισμα καθήμενων γυναικείων μορφών μεγαλύτερης ηλικίας (Clairmont 1993, αρ. 2.185, 3.340).

[1561] Βλ. σελ. 143, σημ. 1065-1066.

[1562] **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 68** (πίν. 63). Πρόκειται για μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες, με μοναδική εξαίρεση το επιτύμβιο ανάγλυφο της Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63), το οποίο κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τεσσάρων (4) μορφών. Στις επιστέψεις των **Ε 9** (πίν. 9) και **Ε 13** (πίν. 13), οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, εικονίζονται Σειρήνες θρηνωδοί. Ο εικονογραφικός τύπος της κόρης που κρατά πτηνό ενώ συνοδεύεται από το σκυλάκι της πιθανώς

συγκεκριμένων επιτυμβίων στηλών εικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο (μία (1) εξ αυτών με διαγώνιο ιμάτιο), ή με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη [1563]. Μάλιστα η νεκρή της **Ε 11** (πίν. 11) « *ανακαλύπτεται* », χειρονομία που ενδεχομένως φανερώνει ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και μνηστευμένη. Η πλέον συνήθης εκδοχή του εικονογραφικού αυτού τύπου αφορά στην απεικόνιση της αγάμου κόρης ενώ προτείνει το πτηνό που κρατά στο κατεβασμένο της χέρι προς το σκυλάκι, το οποίο κινείται ζωηρά προς αυτήν προσπαθώντας να φτάσει το πτηνό. Το παιχνίδι αυτό της παρθένου με τον τετράποδο φίλο της εικονίζεται στις επτά (7) από τις εννέα (9) εν λόγω επιτύμβιες στήλες [1564]. Στα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 9** (πίν. 9) και **Ε 68** (πίν. 63), η νεκρή κρατά μεν πτηνό - στην περίπτωση μάλιστα της στήλης **Ε 9** (πίν. 9) ίσως πρόκειται για δύο (2) πτηνά - αλλά στο υψωμένο της χέρι, ενώ το μικρό σκυλί κινείται ζωηρά προς το μέρος της. Η κόρη της **Ε 9** (πίν. 9) αποτελεί ειδική περίπτωση, καθώς (όπως υποστηρίζουν οι Schmaltz και Salta) η συγκεκριμένη επιτύμβια στήλη αρχικά απεικόνιζε ένα (1) αγόρι, το οποίο όμως μετετράπη σε νεαρή παρθένο εν όψει της μεταγενέστερης επαναχρησιμοποίησης του αναγλύφου [1565]. Και η εικονογραφία της στήλης **Ε 68** (πίν. 63) είναι όμως πολύ διαφορετική από τις υπόλοιπες που εξετάζουμε εδώ, καθώς δεν πρόκειται για μονοπρόσωπη, αλλά για πολυπρόσωπη παράσταση. Στην προκειμένη περίπτωση δεν δίδεται έμφαση στο παιχνίδι της κόρης με το πτηνό και το σκυλάκι, το οποίο αποτελεί δευτερεύον εικονογραφικό στοιχείο της παράστασης, αλλά στην σχέση της πρόωρα χαμένης Ευκολίνης με τους πενθούντες οικείους της που την πλαισιώνουν. Οι περισσότερες από τις νεκρές παρθένους που εικονίζονται στις επιτύμβιες στήλες μας παριστάνονται στραμμένες, ή ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά. Σχεδόν όλα τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο 375-300 π.Χ. (Πίνακας Α). Αντιθέτως, οι κόρες των πρωιμότερων επιτυμβίων στηλών απεικονίζονται συχνότερα στραμμένες προς τα δεξιά [1566]. Ανεξαρτήτως όμως της στάσεως των νεκρών κοριτσιών, σχεδόν όλες κρατούν το πτηνό με το δεξί τους χέρι [1567]. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος δεν χρησιμοποιείται αποκλειστικά στις επιτύμβιες στήλες που σημαίνουν τους τάφους νεκρών παρθένων. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, αγόρια, κορίτσια, αλλά και άρρενες νέοι εικονίζονται ενώ παίζουν με το σκυλάκι τους, προτείνοντας προς αυτό το πτηνό που κρατούν [1568]. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος

αποτελούσε επίσης το θέμα των παραστάσεων που κοσμούσαν τις στήλες **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 33** (πίν. 31), και **Ε 34** (πίν. 32), από τις οποίες διασώζονται μόνον οι κεφαλές των νεκρών παρθένων.

[1563] Χιτώνας και ιμάτιο: **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β). Χιτώνας και διαγώνιο ιμάτιο: **Ε 10** (πίν. 10). Αττικός πέπλος με ιμάτιο στην πλάτη: **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15), **Ε 68** (πίν. 63). Οι κόρες των εν λόγω επιτυμβίων στηλών που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος είναι συνήθως ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ εκείνες που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό αυτού φέρουν αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη.

[1564] **Ε 10** (πίν. 10), **Ε 11** (πίν. 11), **Ε 12** (πίν. 12), **Ε 13** (πίν. 13), **Ε 14** (πίν. 13β), **Ε 15** (πίν. 14), **Ε 16** (πίν. 15).

[1565] Schmaltz και Salta 2003, 82, αρ. 40, εικ. 12b-d.

[1566] Συγκεκριμένα, οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων στηλών **Ε 10** (πίν. 10) και **Ε 11** (πίν. 11), οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, παριστάνονται στραμμένες προς τα δεξιά. Μόνον η νεκρή της στήλης **Ε 9** (πίν. 9), η οποία επίσης χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Η κόρη της **Ε 12** (πίν. 12), η οποία είναι μεταγενέστερο έργο του 375-350 π.Χ., παριστάνεται κατενώπιον.

[1567] Εξαίρεση αποτελούν δύο (2) από τις πρωιμότερες επιτύμβιες στήλες μας, η **Ε 9** (πίν. 9), και η **Ε 10** (πίν. 10), οι οποίες είναι έργα του 400-375 π.Χ. Στην πρώτη περίπτωση η νεκρή κόρη ίσως κρατά δύο (2) πτηνά, ένα (1) σε κάθε υψωμένο της χέρι. Στην δεύτερη, η πρόωρα χαμένη παρθένος κρατά το πτηνό και με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια.

[1568] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.777, 0.778, 0.780, 0.782, 0.785, 0.787, 0.788, 0.820, 0.830, 0.831a, 0.832, 0.833, 0.834a, 0.835a, 0.836a, 0.839, 0.840, 0.841, 0.846, 0.849, 0.853a, 0.855a, 0.856a, 0.858a, 0.859, 0.860, 0.861, 0.864, 0.865, 0.866a, 0.867a, 0.870, 0.871, 0.871a, 0.872a, 0.873, 0.873a, 0.874,

χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την απεικόνιση ατόμων νεαρής ηλικίας - μικρών παιδιών [1569], παρθένων, και νέων. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι τρείς (3) από τις νεκρές κόρες των εν λόγω επιτυμβίων στηλών συγκαταλέγονται μεταξύ των νεωτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε (**Ε 9** - πίν. 9, **Ε 13** - πίν. 13, **Ε 68** - πίν. 63). Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων, η τρυφερή σκηνή του παιχνιδιού με τα αγαπημένα κατοικίδια αποτυπώνει στο μάρμαρο τις ευτυχισμένες και ανέμελες στιγμές της καθημερινής ζωής των *ἀώρων* νεκρών, οι οποίες έχουν όμως παρέλθει για πάντα, προβάλλοντας έτσι με τρόπο μοναδικό την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους [1570].

Δ) Παραπληρωματικές μορφές

1. Πενθούντες συγγενείς και δευτερεύουσες μορφές

Σε εξήντα οκτώ (68) από τα ανάγλυφα μας, τα οποία αποτελούν περίπου το 39 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, οι νεκρές παρθένοι εικονίζονται μαζί με μέλη της οικογενείας τους [1571]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα του 375-300 π.Χ. [1572], τα οποία κοσμούνται με διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Τόσο οι νεώτερες (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127), όσο και οι μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας (**Ε 52** - πίν. 48, **Ε 62** - πίν. 58, **Ε 64** - πίν. 60, **Ε 67** - πίν. 62, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 81** - πίν. 76, **Ε 82** - πίν. 77, **Ε 83** - πίν. 78, **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** - πίν. 89,

---

0.877, 0.880, 0.882, 0.883, 0.884, 0.913, 0.914, 0.915, 0.917, 0.920, 0.922, 0.926, 0.929, 0.940, 0.941, 0.942, 0.945, 0.980, 0.981, 0.982, 1.245, 1.278, 1.282, 1.317, 1.322a, 1.330a, 1.360, 1.987, 2.332.

[1569] Hoffmann 1997, 28.

[1570] Cavalier 1988, 289. Hoffmann 1992, 334.

[1571] **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 78, Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Οι οικογενειακές σκηνές γίνονται ιδιαίτερα δημοφιλείς στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος: Hoffmann 1997, 20. Leader 1997, 694-695. Pomeroy 1997, 130. Strömberg 2003, 33. Closterman 2007α, 635, 648. Για τις οικογενειακές σκηνές στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Bergemann 1997, 93-94. Hoffmann 1997, 38. Closterman 2007α, 645-651.

[1572] 430-420 π.Χ.: **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 81** (πίν. 76). 420-400 π.Χ.: **Ε 82** (πίν. 77), **Ε ΙΙ 12** (πίν. 105), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151). 400-375 π.Χ.: **Ε 48** (πίν. 44), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152). 375-340 π.Χ.: **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 78, Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 33, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). 350-300 π.Χ.: **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 68** (πίν. 63), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150).

Ε 95 - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 14** - πίν. 106β, **Ε ΙΙ 14β** - πίν. 107, **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109, **Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Ε ΙΙ 20** - πίν. 112, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113, **Ε ΙΙ 32** - πίν. 126, **Λ 1** - πίν. 144, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **Λ ΙΙ 9** - πίν. 150, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151, **Λ ΙΙ 11** - πίν. 152, **Λ ΙΙ 12** - πίν. 153, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156, **ΛΟυ 1** - πίν. 158) εικονίζονται αρκετά συχνά με τους συγγενείς τους. Στις περιπτώσεις αυτές δεν δίδεται έμφαση στην νεκρή κόρη, αλλά στην σχέση της με τα μέλη της οικογενείας της. Η εικονογραφία των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων προβάλλει την εικόνα μίας ενωμένης οικογένειας, υπογραμμίζοντας τους ισχυρούς δεσμούς που ενώνουν τα μέλη της, και την αρμονία που διέπει τις μεταξύ τους σχέσεις [1573]. Τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα γίνονται δηλαδή « μνημεία » για όλη την οικογένεια, και όχι μόνον για τις *ἄωρες* νεκρές, τους τάφους των οποίων σημαίνουν. Όπως έχει άλλωστε προαναφερθεί, η χρήση των επιτυμβίων αναγλύφων μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου, καθώς αρκετά από αυτά μετατρέπονται σε *μνήματα* και άλλων μελών της οικογένειας, ενίοτε με την απλή προσθήκη επιγραφών.

Τα επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία οι νεκρές κόρες εικονίζονται μαζί με γυναίκες συγγενείς τους είναι υπερδιπλάσια από εκείνα στα οποία εμφανίζονται οι άρρενες οικείοι τους. Πιο συγκεκριμένα, σε τριάντα ένα (31) επιτύμβια ανάγλυφα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι συνοδεύονται από γυναίκες της οικογενείας τους, συνήθως τις μητέρες τους, ενίοτε δε τις αδελφές τους [1574]. Οι άνδρες αντιθέτως εμφανίζονται μόνον σε δεκατέσσερα (14) επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα του 375-350 π.Χ. [1575]. Πρόκειται συνήθως για τους πατέρες των νεκρών κοριτσιών, ή (σπανιότερα) για τους αδελφούς αυτών. Υπάρχουν τέλος δεκαοκτώ (18) επιτύμβια ανάγλυφα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, και ως επί το πλείστον του 375-300 π.Χ., στα οποία οι πρόωρα χαμένες παρθένοι πλαισιώνονται από άνδρες και γυναίκες συγγενείς τους - συνήθως τους δύο (2) γονείς τους [1576]. Το γεγονός ότι οι γυναίκες, μητέρες και αδελφές των νεκρών κοριτσιών, υπερτερούν των ανδρών στα επιτύμβια ανάγλυφα μας, παραπέμπει χωρίς αμφιβολία στην πολύ ιδιαίτερη σχέση των γυναικών της οικογένειας [1577], και ακόμη περισσότερο στους ισχυρούς δεσμούς που συνδέουν την μητέρα με την κόρη. Ας μην λησμονούμε άλλωστε ότι οι άτυχες κόρες δεν έφυγαν ποτέ από την πατρική τους εστία, εφόσον πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν. Εικονίζονται έτσι μαζί με τους γονείς και τα αδέλφια τους, την οικογένεια που έχασαν για πάντα. Αξιοσημείωτο είναι τέλος το γεγονός ότι οι μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε εμφανίζονται σχεδόν εξίσου συχνά πλαισιωμένες από γυναικείες ή ανδρικές μορφές, ή ακόμη και από τους δύο (2) γονείς τους [1578]. Οι νεώτερες όμως

[1573] Johansen 1951, 42-48. Humphreys 1980, 112-121. Schmaltz 1983, 219. Bergemann 1997. Leader 1997, 694-699. Ridgway 1997, 162-163. Strömberg 2003, 33. Closterman 2007α.

[1574] **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66**, **Ε 77β** (πίν. 73), **Ε 78, Ε ΙΙ 12** (πίν. 105), **Ε ΙΙ 13** (πίν. 106), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), **Ε ΙΙ 33, Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1575] **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152).

[1576] **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156).

[1577] Για την σχέση αυτή και την απεικόνιση της στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Sojc 2005, 113-117.

[1578] Grossman 2007, 318.

κόρες δεν εικονίζονται ποτέ μόνον με τον πατέρα τους [1579], αλλά είτε αποκλειστικά με την μητέρα τους (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121), είτε και με τους δύο (2) γονείς τους (**Ε 68** - πίν. 63, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127). Στην περίπτωση δηλαδή των μικρότερων σε ηλικία κοριτσιών, η εικονογραφία των διμελών και πολυπροσώπων επιτυμβίων αναγλύφων προβάλλει την πολύ ιδιαίτερη σχέση της μητέρας με το παιδί της [1580].

1α. *Δεξίωσις*

Η χειρονομία της *δεξιώσεως* είναι από τις πλέον συνήθεις στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων. Σαράντα τέσσερεις (44) από τις νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας, σχεδόν δηλαδή το 25 % του συνολικού αριθμού των νεαρών γυναικείων μορφών που μελετούμε, *δεξιώνονται* κάποια ιστάμενη ή καθήμενη συγγενική τους μορφή, άνδρα ή γυναίκα [1581]. Πρόκειται για διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, η πλειονότητα των οποίων χρονολογείται στο 375-300 π.Χ., και ιδιαίτερα στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1582]. Όλες οι νεκρές παρθένοι των συγκεκριμένων αναγλύφων παριστάνονται ιστάμενες, εκτός από δύο (2) επιτύμβιες στήλες του 350-300 π.Χ., στις οποίες εικονίζονται καθήμενες (**Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91) [1583]. Αρκετές από τις μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας (**Ε 62** - πίν. 58, **Ε 64** - πίν. 60, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 80** - πίν. 75, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 14** - πίν. 106β, **Ε ΙΙ 20** - πίν. 112, **Ε ΙΙ 20β** - πίν. 113, **Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **Λ ΙΙ 9** - πίν. 150, **Λ ΙΙ 11** - πίν. 152, **Λ ΙΙ 12** - πίν. 153, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), αλλά και δύο (2) από τις νεώτερες εξ αυτών (**Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 27** - πίν. 121), *δεξιώνονται* μέλη της οικογενείας τους. Είκοσι επτά (27) από τις νεκρές κοπέλες των εν λόγω αναγλύφων *δεξιώνονται* καθήμενες ή ιστάμενες γυναικείες μορφές [1584], ενώ οι υπόλοιπες δεκαεπτά (17) *δεξιώνονται*

1579 Grossman 2007, 318.

1580 Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι σε τρείς (3) από τις συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 65** - πίν. 61, **Ε 68** - πίν. 63) η ιστάμενη μητέρα χαϊδεύει τρυφερά την νεκρή κόρη της.

1581 **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 78, Ε 80** (πίν. 75), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

1582 430-420 π.Χ.: **Ε 53** (πίν. 49). 420-400 π.Χ.: **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123). 400-375 π.Χ.: **Ε 62** (πίν. 58), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152). 375-340 π.Χ.: **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 78, Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). 350-300 π.Χ.: **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150).

1583 Η καθήμενη νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε 94** (πίν. 89) *δεξιώνεται* ιστάμενη γυναικεία μορφή, παρουσία ιστάμενου ανδρός που ακουμπά το χέρι του στο πρόσωπο του εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους. Το ακριβώς αντίθετο ισχύει στην περίπτωση της **Ε 95** (πίν. 90-91), όπου η καθήμενη νεκρή *δεξιώνεται* ιστάμενη ανδρική μορφή, παρουσία ιστάμενης γυναίκας που πενθεί. Ειδικότερα για τις συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες και για τον τύπο της καθήμενης νεκρής κόρης, βλ. σελ. 216-219.

1584 **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 78**, **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε**

ιστάμενες ή καθήμενες ανδρικές μορφές [1585]. Η πλειονότητα των παραστάσεων στις οποίες οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι *δεξιώνονται* γυναικείες μορφές χρονολογείται στο 375-300 π.Χ., ενώ εκείνες στις οποίες *δεξιώνονται* ανδρικές μορφές χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα στο 375-350 π.Χ. Οι νεώτερες σε ηλικία κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120) και **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121) *δεξιώνονται* καθήμενες γυναικείες μορφές (προφανώς τις μητέρες τους), ενώ οι μεγαλύτερες σε ηλικία κοπέλες *δεξιώνονται* εξίσου συχνά ανδρικές και γυναικείες μορφές [1586]. Υπογραμμίζεται δηλαδή για μία ακόμη φορά η πολύ ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης.

Οι περισσότερες από τις γυναικείες μορφές που *δεξιώνονται* οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας εικονίζονται καθήμενες. Μόνον σε πέντε (5) επιτύμβιες στήλες οι νεκρές κοπέλες *δεξιώνονται* ιστάμενες γυναικείες μορφές [1587]. Όλες οι γυναικείες μορφές που *δεξιώνονται* οι νεκρές παρθένοι είναι γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας, εκτός από τις δύο (2) ιστάμενες μορφές των επιτυμβίων στηλών **Ε 78** και **Ε ΙΙ 18**, ενδεχομένως δε και την καθήμενη γυναικεία μορφή της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 7**, οι οποίες είναι άτομα νεαρής ηλικίας. Πρόκειται ίσως για αδελφές των νεκρών κοριτσιών, ενώ οι μεγαλύτερες σε ηλικία γυναίκες είναι πιθανότατα οι μητέρες αυτών. Τα περισσότερα επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία οι άγαμες κόρες *δεξιώνονται* καθήμενες γυναικείες μορφές κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις. Μόνον οκτώ (8) από αυτά φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις τριών (3), τεσσάρων (4), και επτά (7) μορφών, οι οποίες χρονολογούνται στον 4[ο] π.Χ. αιώνα [1588]. Σε τέσσερεις (4) επιτύμβιες στήλες του 375-300 π.Χ., η νεκρή *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της παρουσία ενός (1) ιστάμενου ανδρός, ο οποίος θα πρέπει να είναι ο πατέρας της (**Ε 69** - πίν. 64, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125). Και οι τέσσερεις (4) νεκρές παρθένοι των συγκεκριμένων παραστάσεων είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο. Στις μαρμάρινες ληκύθους **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β) και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), οι οποίες χρονολογούνται στο 375-350 π.Χ., η κόρη *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της παρουσία ενός (1) ιστάμενου ανδρός - πιθανότατα του πατέρα της - και άλλων μελών της οικογενείας [1589]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η

ΙΙ 25 (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1585] **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155).

[1586] Οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 94** (πίν. 89), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) και **ΛΟυ 1** (πίν. 158) *δεξιώνονται* γυναικείες μορφές, ενώ εκείνες των **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152) και **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153) *δεξιώνονται* ανδρικές μορφές.

[1587] **Ε 78**, **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 18**, **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123).

[1588] **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Η πλειονότητα των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4[ου] π.Χ. αιώνος. Μόνον η στήλη **Ε 62** (πίν. 58) είναι έργο του 400-375 π.Χ., ενώ η **Ε 71** (πίν. 66) χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος.

[1589] Η **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β) φέρει παράσταση τεσσάρων (4) μορφών. Εκτός από τους γονείς της νεκρής εικονίζεται επίσης ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας κάποιας ηλικίας. Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι πρόκειται ίσως για τον αδελφό του πατέρα της θανούσας, δηλαδή τον θείο της: Clairmont 1993, 4.331. Η **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) κοσμείται με την πλέον πολυπληθή παράσταση από όλα τα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Εδώ η νεκρή *δεξιώνεται* την μητέρα της παρουσία του πατέρα της, ο οποίος την χαϊδεύει τρυφερά, δύο (2) ιστάμενων νεαρών γυναικείων μορφών, ίσως αδελφών της νεκρής, και δύο (2) μικρών θεραπαινίδων με πυξίδα. Θα πρέπει πάντως να διευκρινισθεί ότι πρόκειται για αμφίβολες περιπτώσεις επιτυμβίων αναγλύφων, εφόσον δεν γνωρίζουμε αν οι εικονιζόμενες νεκρές

επιτύμβια στήλη της νεαρής Μυννίας (**Ε 62** - πίν. 58), η οποία *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της. Στα πόδια της καθήμενης γυναίκας εικονίζεται ένα (1) μικρό κορίτσι, το οποίο απλώνει το χέρι της προς αυτήν. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για την μικρή αδελφή της νεκρής. Στην λουτροφόρο – υδρία **ΛΟυ 1** (πίν. 158), η *ἄωρα* νεκρή παρθένος συνοδεύεται από την θεραπαινίδα της που φέρει πυξίδα και *ῥιπίδα*, ενώ πίσω από την καθήμενη μητέρα διακρίνεται μία (1) εξαιρετικά φθαρμένη ιστάμενη γυναικεία μορφή - προφανώς συγγενής της νεκρής, ή ίσως δεύτερη υπηρέτρια. Ένδεκα (11) από τις είκοσι δύο (22) νεκρές κόρες που *δεξιώνονται* καθήμενες γυναικείες μορφές, και πιο συγκεκριμένα τις μητέρες τους [1590], σε επιτύμβια ανάγλυφα του 375-300 π.Χ. είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο [1591]. Τρείς (3) από αυτές μάλιστα « *ανακαλύπτονται* » (**Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** - πίν. 148, **ΛΟυ 1** - πίν. 158). Οι υπόλοιπες φορούν χιτώνα και ιμάτιο, ή (σπανιότερα) χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο [1592]. Μόνο μία (1) από τις νεαρές κοπέλες που *δεξιώνονται* ιστάμενες γυναικείες μορφές είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο (**Ε 94** - πίν. 89) [1593].

Οι ανδρικές μορφές που *δεξιώνονται* οι νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας παριστάνονται σχεδόν εξίσου συχνά καθήμενες ή ιστάμενες [1594]. Όλοι οι καθήμενοι άνδρες εικονίζονται γενειοφόροι, και είναι εμφανές ότι δεν πρόκειται για άτομα νεαρής, αλλά περισσότερο προχωρημένης ηλικίας. Πρόκειται πιθανότατα για τους πατέρες των νεκρών κοριτσιών, αν και για κάποιες αμφίβολες περιπτώσεις νεαρών γυναικείων μορφών, οι οποίες δεν γνωρίζουμε αν όντως πέθαναν άγαμες, δεν μπορούμε να απορρίψουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται επίσης για τους συζύγους τους [1595]. Το ίδιο ισχύει και για τις περισσότερες ιστάμενες ανδρικές

πέθαναν άγαμες. Δεν μπορούμε δηλαδή να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο οι εν λόγω ανδρικές μορφές να είναι σύζυγοι, και όχι πατέρες των συγκεκριμένων νεαρών γυναικείων μορφών.

[1590] Για την συγγενική σχέση των νεκρών αγάμων κορών με τις γυναικείες μορφές που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα των καταλόγων μας, βλ. σελ. 227-228, 229-230, 234-237, 243-245.

[1591] Οι νεκρές κόρες *δεξιώνονται* καθήμενες γυναικείες μορφές στα εξής επιτύμβια ανάγλυφα: **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 27** (πίν. 121), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Σε ένδεκα (11) εξ αυτών παριστάνονται ενδεδυμένες με αττικό πέπλο: **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1592] Χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο φορούν οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 62** (πίν. 58), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), και **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), τα οποία χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4[ου] π.Χ. αιώνος. Οι νεκρές των **Ε 53** (πίν. 49), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Πρόκειται για έργα του 375-300 π.Χ., με μόνη εξαίρεση την πρώιμη επιτύμβια στήλη **Ε 53** (πίν. 49), η οποία χρονολογείται στο 430-420 π.Χ. Η **Ε 54** (πίν. 50) είναι αποσπασματική.

[1593] Οι νεκρές των **Ε 78** και **Ε ΙΙ 18** φορούν χιτώνα και ιμάτιο, ενώ η κόρη της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 29** (πίν. 123) είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η νεαρή γυναικεία μορφή της **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111) φέρει μόνον χιτώνα.

[1594] Καθήμενες ανδρικές μορφές: **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155). Ιστάμενες ανδρικές μορφές: **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153).

[1595] Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η διαφορά ηλικίας μεταξύ των ζευγαριών στην κλασική Αθήνα ήταν αρκετά μεγάλη. Ένας ώριμος γενειοφόρος άνδρας κάποιας ηλικίας δεν αποκλείεται επομένως να είναι σύζυγος μίας νεαρής γυναίκας, και όχι πατέρας της. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583.6-10 (Radt). Ἡσιόδου *Ἔργα καί Ἡμέραι* 695-699 (Solmsen). Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 3.13, 7.5 (Marchant). Lacey 1968, 162-163. Blundell 1995, 120. Flacelière 1995, 111-112. Brulé 1996, 5-7. Cantarella 1998, 86. Reinsberg 1999, 59-60, και σημ. 22. Brulé 2003, 130-132 137-138.

μορφές, εκτός από εκείνες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), όπου πρόκειται για νεαρούς άνδρες - ίσως αδελφούς των νεκρών παρθένων [1596]. Η πλειονότης των παραστάσεων στις οποίες οι ιστάμενες νεκρές *δεξιώνονται* ανδρικές μορφές είναι διμελείς. Υπάρχουν όμως έξι (6) επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ., τα οποία κοσμούνται με πολυπρόσωπες παραστάσεις [1597]. Η κόρη της **Ε 64** (πίν. 60) *δεξιώνεται* τον καθήμενο πατέρα της παρουσία ενός (1) ιστάμενου νεαρού ανδρός, πιθανότατα του αδελφού της, ο οποίος τον παρηγορεί για τον πρόωρο θάνατο της παρθένου. Στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), η νεκρή που συνοδεύεται από την θεραπαινίδα της *δεξιώνεται* καθήμενο γενειοφόρο άνδρα μεγάλης ηλικίας, ενώ στο βάθος της παράστασης διακρίνεται εμφανώς θλιμμένη μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή. Πρόκειται ίσως για τους γονείς της άτυχης κοπέλας, ή - αν εκείνη ήταν νυμφευμένη - για τον σύζυγο και την μητέρα της. Από την υπηρέτρια της συνοδεύεται και η νεαρή γυναικεία μορφή της ληκύθου **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), η οποία *δεξιώνεται* έναν (1) ιστάμενο άνδρα - τον πατέρα, ή ακόμη και τον σύζυγο της, εφόσον δεν είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για άγαμη κόρη. Στην παράσταση της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), η νεκρή *δεξιώνεται* ιστάμενο γενειοφόρο άνδρα, προφανώς τον πατέρα ή τον σύζυγο της, ενώ διακρίνεται επίσης η μικρή αδελφή της, η οποία απλώνει το χέρι της προς το πτηνό που κρατά η καθήμενη μητέρα τους. Με την οικογένεια της εικονίζεται και η νεαρή κοπέλα της ληκύθου **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), η οποία *δεξιώνεται* τον καθήμενο πατέρα της, παρουσία της μητέρας και του μικρότερου αδελφού της [1598]. Ιδιαίτερα αμφίβολη είναι η περίπτωση της νεκρής Ναυσικράτης (**Ε ΙΙ 30** - πίν. 124), η οποία *δεξιώνεται* έναν (1) καθήμενο γενειοφόρο άνδρα με ραβδί παρουσία της μητέρας της και δύο (2) μικρών παιδιών. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη κόρη, η οποία *δεξιώνεται* τον πατέρα της παρουσία της μητέρας και των δύο (2) μικρότερων αδελφών της, ή για νυμφευμένη νεαρή γυναίκα που εικονίζεται μαζί με τον άνδρα, την μητέρα, και τα παιδιά της, όπως ισχυρίζεται ο Πετράκος [1599]. Οι περισσότερες από τις νεκρές κοπέλες που *δεξιώνονται* καθήμενες ανδρικές μορφές είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ η νεκρή της **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124) φορά χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο [1600]. Τα συγκεκριμένα ανάγλυφα χρονολογούνται μάλιστα στο δεύτερο τέταρτο του 4^ου^ π.Χ. αιώνος, εκτός από το **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124) που είναι έργο του 400-375 π.Χ. Τρείς (3) από τις κόρες που *δεξιώνονται* ιστάμενες ανδρικές μορφές φέρουν αττικό πέπλο (**Ε 80** - πίν. 75, **Λ ΙΙ 3** - πίν. 147, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β). Πρόκειται για έργα του 375-300 π.Χ., στα δύο (2) εκ των οποίων οι πρόωρα χαμένες παρθένοι *δεξιώνονται* άνδρες νεαρής ηλικίας, ενώ παράλληλα « *ανακαλύπτονται* » (**Ε 80** - πίν. 75, **Λ ΙΙ 4** - πίν. 147β). Οι νεαρές γυναικείες μορφές των επιτυμβίων στηλών **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β)

[1596] Στην περίπτωση της γραπτής επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114) δεν αποκλείεται επίσης να πρόκειται για τον μνηστήρα, ή ακόμη και για τον σύζυγο της νεκρής, η οποία δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη. Η προαναφερθείσα διαφορά ηλικίας μεταξύ των ζευγαριών στην κλασική Αθήνα είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο οι νέοι άνδρες που εικονίζονται μαζί με τις νεκρές κόρες ερμηνεύονται ως αδελφοί, και όχι ως σύζυγοι ή μνηστήρες αυτών.

[1597] **Ε 64** (πίν. 60), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155). Για την ιδιαίτερη περίπτωση του επίσης πολυπρόσωπου αναγλύφου **Ε 95** (πίν. 90-91), έργου του 350-300 π.Χ., η νεκρή κόρη του οποίου παριστάνεται καθήμενη, βλ. σελ. 217, 267-268.

[1598] Η χειρονομία της ιστάμενης γυναίκας, η οποία ακουμπά τους αγκώνες της στο κάθισμα του καθήμενου ανδρός υποδηλώνει πιστεύω ότι πρόκειται για ζευγάρι που εικονίζεται με τα δύο (2) παιδιά του, την νεαρή κοπέλα που *δεξιώνεται* τον πατέρα της, και τον μικρότερο αδελφό της που συνοδεύεται από τον σκύλο του. Η κόρη είναι επίσης πολύ νέα για να είναι μητέρα του αγοριού, το οποίο δεν είναι πολύ μικρό σε ηλικία.

[1599] *Έργον* 1988, 3, εικ. 3-4.

[1600] Μόνον η κόρη της επιτύμβιας στήλης **Ε 52** (πίν. 48) φέρει χιτώνα και αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη.

και **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113) είναι ενδεδυμένες με αργείο πέπλο, ενώ οι υπόλοιπες από τις νεκρές κοπέλες που *δεξιώνονται* ιστάμενους άνδρες φορούν χιτώνα και ιμάτιο [1601]. Τα ανάγλυφα αυτά χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος.

Η χειρονομία της *δεξιώσεως* είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος [1602], και ιδιαιτέρως σε εκείνα του 375-300 π.Χ. Αν και η συγκεκριμένη χειρονομία δεν χαρακτηρίζει συνήθως τα παιδιά [1603], αλλά τους ενήλικες, αρκετές από τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας *δεξιώνονται* τους οικείους τους - την μητέρα, τον πατέρα, ή (σπανιότερα) τα αδέλφια τους. Εκτός από τα επιτύμβια ανάγλυφα, στα οποία εμφανίζεται κατά τον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα [1604], η *δεξίωσις* εικονίζεται επίσης σε αναθηματικά και ψηφισματικά ανάγλυφα των κλασικών χρόνων, όπως και σε παραστάσεις αγγείων, όχι όμως και στις αττικές λευκές ληκύθους, όπου είναι εξαιρετικά σπάνια [1605]. Η χειρονομία της *δεξιώσεως* απεικονίζεται σε διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις, ενώ χρησιμοποιείται εξίσου σε περιπτώσεις ανδρικών και γυναικείων μορφών, ιστάμενων ή καθήμενων, νεώτερων, αλλά και πρεσβύτερων. Έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις σχετικά με την ακριβή σημασία της *δεξιώσεως* [1606]. Έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για χειρονομία αποχαιρετισμού, η οποία συμβολίζει τον αποχωρισμό των νεκρών από την οικογένεια τους που εγκαταλείπουν για να μεταβούν στον Άδη [1607]. Η αντίθετη άποψη όμως θέλει την οικογένεια να ενώνεται ξανά στον Κάτω Κόσμο, με την χειρονομία της *δεξιώσεως* να αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο της επανένωσης αυτής, καθώς οι νεκροί υποδέχονται πλέον τους συγγενείς τους στον υποχθόνιο κόσμο των νεκρών [1608]. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η *δεξίωσις* συνδέει δύο (2) μορφές [1609]. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, η οικειότητα, η τρυφερότητα, αλλά και η θλίψη για τον θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου είναι εμφανείς σε παραστάσεις *δεξιώσεως* μεταξύ των θανόντων και των πενθούντων συγγενών τους. Η ερμηνεία που πρώτος διατύπωσε ο Johansen, έχει υιοθετηθεί από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές. Σύμφωνα με αυτήν, η *δεξίωσις* φανερώνει τους ισχυρούς

[1601] Μάλιστα η νεαρή ιστάμενη γυναικεία μορφή της γραπτής επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114) « *ανακαλύπτεται* ».
[1602] Καλτσάς 2002, 23.
[1603] Τα παιδιά στις αττικές επιτύμβιες στήλες της κλασικής περιόδου σχεδόν ποτέ δεν *δεξιώνονται* άλλες παιδικές ή ενήλικες μορφές: Pemberton 1989, 49. Stears 1995, 126. Roccos 2000, 260. Μόνον σε μία (1) επιτύμβια στήλη του 350-300 π.Χ., το νεκρό αγόρι *δεξιώνεται* την ιστάμενη αδελφή του: Clairmont 1993, αρ. 0.910. Η μοναδική περίπτωση *δεξιώσεως* μεταξύ παιδιού και ενηλίκου εμφανίζεται σε μία (1) μαρμάρινη λήκυθο του 375-350 π.Χ., όπου ένα (1) ιστάμενο μικρό κορίτσι *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα του: Clairmont 1993, αρ. 1.822. Η χειρονομία που συνδέει τα παιδιά με τις ενήλικες μορφές - επιτελώντας τρόπον τινά την λειτουργία της *δεξιώσεως* - είναι συνήθως η επίδειξη του πτηνού που κρατούν σε κάποιον ενήλικο, ή αντιστρόφως, το ενδιαφέρον που δείχνουν για τα πτηνά που κρατούν (και συχνά τους προσφέρουν) οι ενήλικες μορφές: π.χ. Clairmont 1993, αρ. 1.630, 1.660, 1.662, 1.688, 1.690, 1.694, 1.708, 1.714, 1.715, 1.721, 1.763, 1.786, 1.789, 1.842, 1.867, 1.868, 1.869, 1.870, 1.871, 1.950, 2.630, 2.670, 2.763, 2.771, 2.821, 2.851, 2.820, 2.872a, 2.874b, 3.810, 3.954, 4.670, 6.850. Επίσης, Pemberton 1989, 49.
[1604] Davies 1985, 628. Pemberton 1989, 45, 47.
[1605] Johansen 1951, 60. Kurtz 1975, 225. Davies 1985, 627-630, 639. Pemberton 1989, 46, 48-50. Kurtz και Boardman 1994, 98, 130. Stears 1995, 126. Oakley 2004α, 61, 181, 222.
[1606] Για την χειρονομία της *δεξιώσεως* και την σημασία της, βλ. Johansen 1951, 149-151. Schmaltz 1983, 214-215. Davies 1985. Pemberton 1989. Clairmont 1993, εισαγ., 115. Kurtz και Boardman 1994, 130-131. Lawton 1995, 36-38. Stears 1995, 126. Bergemann 1997, 61-62. Πωλογιώργη 1999, 211. Roccos 2000, 260. Καλτσάς 2002, 23. Kosmopoulou 2002, 94-95. Strömberg 2003, 34. Hoffmann 2006, 62, 71-72. Closterman 2007α, 635.
[1607] Ferrari και Ridgway 1979, 158. Davies 1985, 629-630, 639. Pemberton 1989, 48, 50. Stears 1995, 126.
[1608] Davies 1985, 629-630, 639.
[1609] Davies 1985, 628-630.

δεσμούς που συνδέουν τα μέλη της οικογένειας μεταξύ τους - δεσμούς που δεν μπορεί να καταλύσει ούτε ο ίδιος ο θάνατος. Η χειρονομία της *δεξιώσεως* δεν παραπέμπει στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο διεξαγωγής της σκηνής, αλλά συμβολίζει την διαχρονική ενότητα και ισχύ της οικογένειας, η οποία παραμένει ενωμένη ες αεί, ακόμη και μετά το πλήγμα της απώλειας ενός (1) ή περισσοτέρων από τα μέλη της [1610]. Ταυτόχρονα όμως, η *δεξίωσις* μεταξύ των νεκρών και των πενθούντων οικείων τους ενδεχομένως υποδηλώνει ότι ακόμη και μετά τον θάνατο τους θα εξακολουθήσουν να είναι μέλη του *οἴκου*, απολαμβάνοντας τις τιμές και τις νεκρικές προσφορές που οφείλονται στους νεκρούς της οικογένειας. Πρόκειται ίσως για μία υπόσχεση των ζωντανών προς τους νεκρούς συγγενείς τους, η οποία καθιστά σαφή την πρόθεση των πρώτων να τηρήσουν τα *νενομισμένα* που επιβάλλει η ταφική λατρεία στην αρχαία Ελλάδα [1611], ενώ ταυτόχρονα διατηρεί ζωντανή την ελπίδα για την διατήρηση της οικογενειακής ενότητας και ευημερίας.

1β. Χειρονομίες πένθους και θλίψης

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι οι χειρονομίες πένθους και θλίψης από την πλευρά των συγγενών των νεκρών παρθένων είναι ιδιαίτερα σπάνιες. Βεβαίως, τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου χαρακτηρίζονται από την έλλειψη έντονης θλίψης και πένθους που διακατέχει τις λευκές ληκύθους και γενικότερα τα αγγεία που κοσμούνται με νεκρικές παραστάσεις [1612]. Στα επιτύμβια ανάγλυφα η θλίψη των πενθούντων οικείων είναι συγκρατημένη, και ο πόνος τους για την απώλεια που βιώνουν δεν εκδηλώνεται έντονα, όπως στις σχετικές παραστάσεις αγγείων όπου ο θρήνος και ο *ὀδυρμός* είναι ιδιαίτερα συνήθεις [1613]. Οι συγγενείς των

[1610] Johansen 1951, 149-151. Davies 1985, 627-640, και ιδιαιτέρως 628-630. Pemberton 1989. Lawton 1995, 36-38. Stears 1995, 126. Bergemann 1997, 61-62. Πωλογιώργη 1999, 211. Roccos 2000, 260. Strömberg 2003, 33-34. Hoffmann 2006, 62. Closterman 2007α, 635.

[1611] Για την σημασία της ταφής των νεκρών με τον εθιμικό τρόπο, και την σπουδαιότητα της αποδόσεως των *νενομισμένων* στους νεκρούς του *οἴκου*, βλ. Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 55.3 (Oppermann). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.146 (Bethe). Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος* 8.10 (Rennie). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 519 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 49-53, 280-285, 308-313, 524-541, 670-672 (Diggle). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.69.5.1-6 (Fischer): « τὸν δ' Ἅιδην λέγεται τὰ περὶ τὰς ταφὰς καὶ τὰς ἐκφορὰς καὶ τιμὰς τῶν τεθνεώτων καταδεῖξαι, τὸν πρὸ τοῦ χρόνον μηδεμιᾶς οὔσης ἐπιμελείας περὶ αὐτούς· διὸ καὶ τῶν τετελευτηκότων ὁ θεὸς οὗτος παρείληπται κυριεύειν, ἀπονεμηθείσης τὸ παλαιὸν αὐτῷ τῆς τούτων ἀρχῆς καὶ φροντίδος ». Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1320-1321 (Diggle): « τοῖς γὰρ θανοῦσι χρὴ τὸν οὐ τεθνηκότα / τιμὰς διδόντα χθόνιον εὐσεβεῖν θεόν ». Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1409-1410 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 317-320 (Diggle). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 2.97-102, 19.142-147, 24.132-137, 24.186-190 (Stallbaum). Αἰσχίνου *Κατά Τιμάρχου* 13.4-12 (Martin). Ἰσαίου *Περί τοῦ Μενεκλέους κλήρου* 10.1-5, 36, 46.1-8 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου* 7.5-11, 32 (Roussel). Ἰσαίου *Περί τοῦ Νικοστράτου κλήρου* 19.3-8 (Roussel). Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 65 (Rennie). Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου* 30 (Roussel). Λυσίου *Κατά Φίλωνος Δοκιμασίας* 21.1-22.1 (Albini). Πλάτωνος *Ἱππίας μείζων* 291d.9-e.2 (Burnet). Ξενοφῶντος *Ἀπομνημονεύματα* 2.2.13.9-14.1 (Marchant). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 662-664 (Diggle). Εὐριπίδου *Μήδεια* 1032-1035 (Diggle). Rohde 1925, 162-163. Vermeule 1979, 12. Humphreys 1980, 98-101. Garland 1985, 26, 104. Keuls 1985, 150. Pemberton 1989, 47-48. Golden 1990, 107-110. Flacelière 1991, 104. Strauss 1993, 41. Kurtz και Boardman 1994, 315. Bergemann 1996, 182-183. Bergemann 1997, 24-25, 32, 93-94, 153. Johnston 1999α, 39, 43. Closterman 2007α, 645-651. Closterman 2007β, 60-61. Stears 2008, 142, 147-148, 149-150.

[1612] Clairmont 1993, εισαγ., 110. Γιαλούρης 1994, 36. Kurtz και Boardman 1994, 98, 131. Stears 1995, 129. Oakley 2004α, 76-77, 152-153. Επίσης, βλ. σελ. 63-64, 108-109, και 115 του σχετικού με τα αγγεία κεφαλαίου.

[1613] Βλ. σελ. 63-64, 108-109, 115.

νεκρών στα επιτύμβια ανάγλυφα εμφανίζονται συχνά θλιμμένοι, ενίοτε ακουμπώντας το χέρι στο πρόσωπο ή την κεφαλή τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τα μαλλιά τους είναι κομμένα κοντά, λόγω πένθους [1614]. Μόνον σε δέκα (10) από τα ανάγλυφα που μελετούμε, τα οποία αποτελούν περίπου το 6 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, οι οικείοι των *ἀώρων* νεκρών παρθένων ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο ή την κεφαλή τους, εις ένδειξιν θλίψης και πένθους [1615]. Πρόκειται για επτά (7) ιστάμενες γυναικείες μορφές (**Ε 63** - πίν. 59, **Ε 66**, **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 18**, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156), και τέσσερεις (4) ιστάμενους γενειοφόρους άνδρες (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 94** - πίν. 89, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151). Η πλειονότης των συγκεκριμένων αναγλύφων κοσμείται με πολυπρόσωπες παραστάσεις και χρονολογείται στο 375-300 π.Χ. [1616]. Στην περίπτωση των **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), και **Ε 95** (πίν. 90-91), η γυναίκα που πενθεί τον θάνατο της αγάμου κόρης είναι πιθανότατα η μητέρα της. Οι νεώτερες γυναικείες μορφές των υπολοίπων επιτυμβίων αναγλύφων είναι ίσως αδελφές των νεκρών κοριτσιών. Οι νεκρές των επιτυμβίων στηλών **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89) και **Ε 95** (πίν. 90-91) εικονίζονται μάλιστα καθήμενες, ενώ εκείνες των **Ε 63** (πίν. 59) και **Ε 66** « *ανακαλύπτονται* ». Στην επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 18**, η πενθούσα νεαρή γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* την νεκρή κοπέλα με το άλλο της χέρι. Στα υπόλοιπα ανάγλυφα οι εν λόγω γυναίκες εικονίζονται πίσω ή δίπλα από την νεκρή, ενίοτε μάλιστα στο βάθος της παράστασης (**Ε 63** - πίν. 59, **Ε 95** - πίν. 90-91). Οι γυναίκες που πενθούν για τον θάνατο των παρθένων ακουμπούν το χέρι στο πρόσωπο ή το σαγόνι τους, ενώ οι ιστάμενοι γενειοφόροι άνδρες στην κεφαλή, το πρόσωπο, ή το σαγόνι τους. Πρόκειται για άνδρες κάποιας ηλικίας, προφανώς τους πατέρες των νεκρών κοριτσιών, ο ένας (1) μάλιστα εκ των οποίων στηρίζεται σε ραβδί (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151). Μόνον η συγκεκριμένη ανδρική μορφή δεν εικονίζεται στο βάθος της παράστασης, όπως εκείνες των επιτυμβίων στηλών **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), και **Ε 94** (πίν. 89). Σε όλες μάλιστα τις επιτύμβιες αυτές στήλες, μία (1) ιστάμενη γυναίκα χαϊδεύει τρυφερά την ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη [1617] νεκρή κόρη, παρουσία του θλιμμένου πατέρα της. Οι ιστάμενοι άνδρες που εικονίζονται στο βάθος της παράστασης των **Ε 67** (πίν. 62) και **Ε 94** (πίν. 89) είναι οι πλέον συντετριμμένες μορφές πενθούντων συγγενών που συναντούμε στα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Θα περίμενε ασφαλώς κανείς, δεδομένου του ισχυρού δεσμού μητέρας και κόρης, οι τραγικότερες μορφές των εν λόγω επιτυμβίων αναγλύφων να είναι οι μητέρες που πενθούν για τον *ἄωρο* θάνατο των νεαρών κοριτσιών τους [1618]. Αντ' αυτού βλέπουμε όμως εξίσου θλιμμένους πατέρες, οι οποίοι εκφράζουν τον πόνο για την απώλεια των παρθένων θυγατέρων τους. Η μικρή Ευκολίνη (**Ε 68** - πίν.

[1614] Clairmont 1993, εισαγ., 110-112, 114. Hoffmann 2006, 62.

[1615] **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 18, Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). Όπως θα δούμε παρακάτω (σελ. 253-254), σε άλλα τρία (3) επιτύμβια ανάγλυφα οι νεκρές κόρες συνοδεύονται από θεραπαινίδες που ακουμπούν το χέρι στο πρόσωπο τους εις ένδειξιν πένθους (**Ε 55** - πίν. 51, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156, **ΛΟα 1** - πίν. 157).

[1616] 420-400 π.Χ.: **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151). 400-375 π.Χ.: **Ε ΙΙ 18**. 375-350 π.Χ.: **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). 350-300 π.Χ.: **Ε 66, Ε 68** (πίν. 63), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91).

[1617] Από τις τέσσερεις (4) παραστάσεις μας στις οποίες εικονίζονται ιστάμενες ανδρικές μορφές που πενθούν, μόνον στην λήκυθο **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) η νεαρή κοπέλα είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Πιο συγκεκριμένα, οι νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63) και **Ε 94** (πίν. 89) φέρουν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη, ενώ εκείνες των **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 18**, **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο.

[1618] Στις παραστάσεις λευκών ληκύθων και άλλων αγγείων με νεκρικές παραστάσεις κυριαρχεί ο θρήνος και *ὀδυρμός* των γυναικών, ενώ συνήθως οι άνδρες εμφανίζονται συγκριτικά πιο συγκρατημένοι. Για τις εν λόγω παραστάσεις, βλ. σελ. 237, σημ. 1625-1626, σελ. 239-240, σημ. 1631.

63), συγκαταλέγεται μεταξύ των νεώτερων σε ηλικία μορφών που μελετούμε, ενώ από τις μεγαλύτερες σε ηλικία κόρες μας είναι εκείνες των **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) [1619].

Τέσσερεις (4) από τις ιστάμενες συγγενείς των νεκρών παρθένων εικονίζονται με κοντή κόμη, προφανώς λόγω πένθους [1620]. Πρόκειται για τρείς (3) επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, και μία (1) πρώιμη μαρμάρινη λήκυθο του 420-400 π.Χ. (**Ε 65** - πίν. 61, **Ε 66, Ε ΙΙ 19** - πίν. 111, **Λ ΙΙ 10** - πίν. 151). Η πλειονότης των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων κοσμείται με πολυπρόσωπες παραστάσεις [1621]. Όπως είδαμε, η νεαρή γυναικεία μορφή της στήλης **Ε 66,** ίσως αδελφή της νεκρής που « *ανακαλύπτεται* », ακουμπά επίσης το χέρι της στο πρόσωπο της εις ένδειξιν θλίψης και πένθους. Οι μεγαλύτερης ηλικίας γυναίκες των **Ε 65** (πίν. 61) και **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111) είναι πιθανώς οι μητέρες των νεκρών κοριτσιών. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), η οποία στηρίζει μάλιστα το κεφάλι της στο δεξί της χέρι, φαίνεται αρκετά νέα για να είναι μητέρα της νεκρής. Πρόκειται ίσως για μεγαλύτερη σε ηλικία αδελφή της, ή άλλη συγγενή. Οι δύο (2) κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε 65** (πίν. 61) και **Ε 66** είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, ενώ οι υπόλοιπες φορούν χιτώνα (**Ε ΙΙ 19** - πίν. 111), ή χιτώνα και ιμάτιο (**Λ ΙΙ 10** - πίν. 151).

Τις πλέον θλιμμένες μορφές πενθούντων συγγενών, ανδρών και γυναικών, συναντούμε σε ένδεκα (11) επιτύμβια ανάγλυφα των καταλόγων μας [1622]. Πρόκειται για πολυπρόσωπες παραστάσεις εννέα (9) επιτυμβίων στηλών και δύο (2) μαρμάρινων ληκύθων, η συντριπτική πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο 375-300 π.Χ. [1623]. Στις περισσότερες από αυτές η νεκρή παρθένος πλαισιώνεται από έναν (1) άνδρα και μία (1) γυναίκα (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Λ ΙΙ 14** - πίν.

1619 Για την μικρή Ευκολίνη (**Ε 68** - πίν. 63), όπως επίσης και για τις μεγαλύτερες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 94** (πίν. 89), και **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) πενθούν οι ιστάμενοι πατέρες τους.

1620 Για την κοπή των μαλλιών εις ένδειξιν πένθους, βλ. Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 215-217, 425-427, 512-513 (Diggle). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera)* - *Ἄλκηστις* 427 (Schwartz): « κελεύω αὐτοὺς μετέχειν τοῦ πένθους τῷ κεκάρθαι καὶ μελανειμονεῖν ». Ξενοφῶντος *Ἑλληνικά* 1.7.8 (Marchant). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.241.1-2 (Beckby). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.160.3-8 (van der Valk). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 971-979 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 141-150 (Diggle). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 960-967 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑλένη* 1087-1089 (Diggle). Ἀριστοτέλους *Ἀποσπάσματα* 1.16.101 (Rose): « διὸ καὶ περὶ τὰ πένθη τοὐναντίον παρασκευάζομεν· ὁμοπαθείᾳ γὰρ τοῦ κεκμηκότος κολοβοῦμεν ἡμᾶς αὐτοὺς τῇ τε κουρᾷ τῶν τριχῶν ». Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.680.2-4 (van der Valk): « καὶ ὥσπερ ἡ ταφὴ καὶ ἡ ἐπ' αὐτῇ στήλη καὶ τὸ δάκρυον, οὕτω καὶ ἡ τῆς κόμης κουρὰ γέρας θανόντων, καθὰ μυριαχοῦ δηλοῦται ». Flacelière 1991, 106. Clairmont 1993, εισαγ., 35. Rehm 1994, 26. Stears 2008, 141.

1621 Μόνον η επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111) κοσμείται με διμελή παράσταση.

1622 **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155). Οι ηλικίες των νεκρών παρθένων που εικονίζονται στα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα ποικίλλουν. Οι κόρες των **Ε 68** (πίν. 63) και **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127) είναι από τις πλέον νεώτερες, ενώ αντιθέτως εκείνες των **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), και **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε. Οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125) και **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127) είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο, ενώ οι υπόλοιπες με χιτώνα και ιμάτιο.

1623 Μόνον η μαρμάρινη λήκυθος **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151) χρονολογείται στο 420-400 π.Χ. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, υπάρχει γενικά η τάση να αποδίδεται σαφέστερα το συναίσθημα: Kurtz και Boardman 1994, 131.

155), προφανώς τους γονείς της (στην πλειονότητα τουλάχιστον των συγκεκριμένων αναγλύφων), ο ένας (1) εκ των οποίων σε κάποιες περιπτώσεις παριστάνεται καθήμενος (**Ε 71** - πίν. 66, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155). Συχνά μάλιστα ο πατέρας ή η μητέρα *δεξιώνεται* την πρόωρα χαμένη κόρη, ενώ ο δεύτερος γονέας εικονίζεται στο βάθος της παράστασης (**Ε 71** - πίν. 66, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155). Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 71** (πίν. 66) και **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), η καθήμενη μητέρα κοιτάζει μελαγχολική την νεαρή παρθένο που *δεξιώνεται*, ενώ στο βάθος διακρίνεται ο θλιμμένος πατέρας της νεκρής. Στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155) καθήμενος εικονίζεται ο γενειοφόρος άνδρας, πατέρας ή σύζυγος της νεκρής - εφόσον πρόκειται για αμφίβολη περίπτωση, την οποία *δεξιώνεται*. Μεταξύ των δύο (2) μορφών εικονίζεται με σκυμμένη την κεφαλή της η ιστάμενη μητέρα της κοπέλας που πενθεί για τον θάνατο της κόρης της. Παραδομένοι στην θλίψη και τον πόνο είναι οι γονείς της παρθένου που εικονίζεται στην επιτύμβια στήλη **Ε 67** (πίν. 62). Η ιστάμενη μητέρα της, με την θλίψη ζωγραφισμένη στο πρόσωπο της απλώνει το δεξί της χέρι προς την νεκρή, προφανώς για να την χαϊδέψει. Στο βάθος διακρίνεται ο συντετριμμένος πατέρας του κοριτσιού, ο οποίος ακουμπά το ένα (1) χέρι στην κεφαλή του. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για τις πλέον τραγικές μορφές πενθούντων οικείων που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Το χάδι της μητέρας προς την νεκρή κόρη της εμφανίζεται επίσης στην στήλη **Ε 94** (πίν. 89), μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες η θανούσα παριστάνεται καθήμενη. Με το άλλο της χέρι μάλιστα η θλιμμένη μητέρα *δεξιώνεται* την παρθένο. Περισσότερο εκφραστικός στον πόνο και την θλίψη του είναι ο πατέρας της νεκρής, ο οποίος διακρίνεται στο βάθος της παράστασης φανερά συντετριμμένος, ακουμπώντας το χέρι του στο πρόσωπο του. Και στα δύο (2) αυτά ανάγλυφα (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 94** - πίν. 89), η μητέρα εμφανίζεται σε πρώτο πλάνο χαϊδεύοντας τρυφερά την κόρη της, ενώ στο βάθος της παράστασης διακρίνεται η τραγική μορφή του ηλικιωμένου πατέρα που εκφράζει την απόγνωση του για τον θάνατο της παρθένου. Παρεμφερής είναι η διάταξη των μορφών και στην περίπτωση της **Ε 91γ** (πίν. 86γ), η πρόωρα χαμένη κόρη της οποίας παριστάνεται καθήμενη, κρατώντας το αγαπημένο της κατοικίδιο πτηνό. Πλησίον αυτής απεικονίζεται η ιστάμενη μητέρα της, η οποία ακουμπά το ένα (1) της χέρι στο πρόσωπο της εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται η μελαγχολική μορφή του πατέρα, στο πρόσωπο του οποίου είναι ζωγραφισμένη η θλίψη για την κόρη που έχασε. Καθήμενη εικονίζεται και η νεκρή της **Ε 95** (πίν. 90-91), η οποία όμως αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1624]. Κατά την πρώτη χρήση της στήλης, ο ιστάμενος άνδρας που *δεξιώνεται* την θανούσα ήταν ο σύζυγος της, ο οποίος μετετράπη σε πατέρα αυτής, εν όψει της επαναχρησιμοποίησης του αναγλύφου. Ανάμεσα στις δύο (2) μορφές εικονίζεται και η ιστάμενη μητέρα της νεκρής, χαμένη μέσα στην θλίψη της, ακουμπώντας το δεξί της χέρι στο πρόσωπο της. Περισσότερο συγκρατημένη, αλλά εμφανώς θλιμμένη και μελαγχολική εμφανίζεται η ιστάμενη γυναίκα της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), η οποία είναι αποσπασματική. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται ίσως για την τροφό του νεκρού κοριτσιού, αφού έχει τα χαρακτηριστικά μεγαλύτερης και όχι νέας γυναίκας. Δεν αποκλείεται πάντως να πρόκειται για στενή συγγενή - ίσως γιαγιά - της άτυχης παρθένου. Την νεκρή κόρη του που *δεξιώνεται* κοιτάζει με πόνο ο καθήμενος πατέρας της στήλης **Ε 64** (πίν. 60). Παρών στην προκειμένη περίπτωση είναι επίσης ο αδελφός της εκλιπούσας, ο οποίος κοιτάζει μελαγχολικός την πρόωρα χαμένη αδελφή του, ενώ παράλληλα παρηγορεί τον ηλικιωμένο πατέρα του. Μία ήρεμη θλίψη

[1624] Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

χαρακτηρίζει την ιστάμενη γυναικεία μορφή της επιτύμβιας στήλης **Ε 68** (πίν. 63), η οποία χαϊδεύει τρυφερά την μικρή Ευκολίνη. Πρόκειται ίσως για την μητέρα, ή για κάποια μεγαλύτερη αδελφή της. Στο βάθος εικονίζεται ο πατέρας της νεαρής κόρης, θλιμμένος και μελαγχολικός, αλλά συγκρατημένος, ακουμπώντας το δεξί του χέρι στο πρόσωπο του. Μία (1) δεύτερη ιστάμενη γυναίκα στο βάθος της παράστασης, η μητέρα ή ίσως η γιαγιά της νεκρής, εμφανίζεται παραδομένη στην θλίψη της. Ιδιαίτερα μελαγχολική είναι η δεύτερη γυναικεία μορφή της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 10** (πίν. 151), η οποία μάλιστα στηρίζει το πρόσωπο της με το δεξί της χέρι. Όπως είδαμε, η εν λόγω μορφή έχει κοντή κόμη, προφανώς λόγω πένθους. Πρόκειται ίσως για αδελφή της νεκρής κοπέλας. Περισσότερο θλιμμένος και σκεπτικός εικονίζεται ο ηλικιωμένος πατέρας του συγκεκριμένου αναγλύφου, ο οποίος στηρίζεται στο ραβδί του, και ακουμπά το ένα (1) του χέρι στο σαγόνι εις ένδειξιν θλίψης και πένθους.

Βλέπουμε ότι οι πενθούντες οικείοι των νεκρών παρθένων χαρακτηρίζονται ως επί το πλείστον από συγκρατημένη θλίψη και ήρεμη μελαγχολία. Ο πόνος και η απόγνωση για τον θάνατο της αγαπημένης κόρης που έφυγε πρόωρα εμφανίζονται μόνον στις επιτύμβιες στήλες **Ε 67** (πίν. 62) και **Ε 94** (πίν. 89). Ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές όμως, η θλίψη και το πένθος δεν εκφράζονται το ίδιο έντονα όπως στις λευκές ληκύθους και τα λοιπά αγγεία που φέρουν νεκρικές παραστάσεις. Όπως προανεφέρθη, πρόκειται για γενικότερο χαρακτηριστικό των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου, και όχι για εικονογραφικό στοιχείο που αφορά αποκλειστικά στις άγαμες κόρες. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι οι πλέον συντετριμμένες μορφές των επιτυμβίων αναγλύφων μας είναι οι πατέρες των *ἄωρα* νεκρών κοριτσιών που εικονίζονται στις στήλες **Ε 67** (πίν. 62) και **Ε 94** (πίν. 89), στο βάθος της παράστασης μεν, αλλά εξαιρετικά τραγικοί μέσα στον πόνο και την θλίψη τους. Εν αντιθέσει και πάλι με τις σχετικές παραστάσεις αγγείων, όπου οι γυναίκες θρηνούν και *ὀδύρονται* για τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων, ενώ οι άνδρες εμφανίζονται περισσότερο συγκρατημένοι, στις επιτύμβιες στήλες που μελετούμε οι ρόλοι αντιστρέφονται. Οι άνδρες εκφράζουν εντονότερα τον πόνο και την απόγνωση τους για την απώλεια που βιώνουν, ενώ οι γυναίκες παριστάνονται απόλυτα βυθισμένες στην θλίψη και το πένθος τους, πλην όμως συγκρατημένες και αξιοπρεπείς. Η πολύ ιδιαίτερη σχέση της γυναίκας με τα μέλη της οικογένειας της που είναι ταγμένη να φροντίζει, και ακόμη περισσότερο η ισχυρότατη σχέση της μητέρας με τα παιδιά της - σχέσεις οι οποίες στην αγγειογραφία γίνονται εμφανείς μέσω του σπαραγμού των γυναικών επάνω από τα σώματα των νεκρών που αγκαλιάζουν με τρυφερότητα σε παραστάσεις *προθέσεως* [1625], ή κατά τον νεκρικό θρήνο και *ὀδυρμό* [1626], εκδηλώνονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας πολύ πιο

[1625] Βλ. ενδεικτικά, Παρίσι CA 453: *ARV* ² 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ² 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Λονδίνο D 62: *ARV* ² 851.273. *Add* ² 297. Oakley 2004α, 78, αρ. 2. BD αρ. 212421. Αθήνα 1170: *ARV* ² 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* ² 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13-III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. BD αρ. 205750. Νέα Υόρκη 54.11.5: Vermeule 1979, 13, εικ. 7. BD αρ. 3749. Βιέννη 3441: *CVA*, Wien, Kunsthistorisches Museen 3, 42-43, πίν. (149) 149.1. BD αρ. 552. Βλ. επίσης, Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.719-724 (Allen). Vermeule 1979, 15. Garland 1985, 43. Alexiou 2002, 6. Stears 2008, 141.

[1626] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.405-406, 24.710-712 (Allen). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 86-95, 141-150 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 626-627 (Diggle). *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.574.7-8 (Beckby). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 49-51, 73-86 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1209-1211 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1519-1529 (Diggle). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 960-967 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑλένη* 1087-1089 (Diggle). Σοφοκλέους *Αἴας* 621-634 (Lloyd-Jones). Πορφυρίου *Ζητήματα Ὁμηρικά* 22.487.4-5 (Schrader). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 20.12.10-12 (Macleod). Βλ. ενδεικτικά, Αθήνα 1452: *ARV* ² 233.2. BD αρ. 202188. Αθήνα 1170: *ARV* ² 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* ² 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2,

διακριτικά: η μητέρα αναζητά το βλέμμα της νεκρής της κόρης, την κοιτάζει με θλίψη και αγάπη, ή την χαϊδεύει τρυφερά (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 94** - πίν. 89). Όπως είδαμε, οι γυναικείες μορφές που εικονίζονται με τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων είναι πολύ περισσότερες από τις αντίστοιχες ανδρικές, ενώ οι νεώτερες σε ηλικία κόρες συνοδεύονται πάντα από την μητέρα τους, ακόμη και όταν ο πατέρας τους είναι επίσης παρών. Στις περιπτώσεις μάλιστα εκείνες όπου η θανούσα πλαισιώνεται και από τους δύο (2) γονείς της, η μητέρα εμφανίζεται συχνότερα σε πρώτο πλάνο, ενώ ο πατέρας στο βάθος της παράστασης [1627]. Στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε υπογραμμίζεται δηλαδή, έστω και διακριτικά, η πολύ δυνατή σχέση μητέρας και παιδιού, ενώ προβάλλονται οι άρρηκτοι δεσμοί που συνδέουν την μητέρα με την κόρη της [1628]. Η εικονογραφία όμως των επιτυμβίων αναγλύφων μας δεν αγνοεί τον ρόλο του πατέρα και την σχέση του με την κόρη του, αφού σε δεκατέσσερεις (14) παραστάσεις επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων ληκύθων οι πατέρες των νεκρών παρθένων εικονίζονται σε πρώτο πλάνο, και μάλιστα συνήθως *δεξιώνονται* τις κόρες τους [1629]. Είδαμε άλλωστε ότι οι πατέρες των νεκρών κοριτσιών εμφανίζονται σε αρκετές περιπτώσεις βυθισμένοι στο πένθος και την θλίψη για τον πρόωρο θάνατο των νεαρών θυγατέρων τους [1630].

Η εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που σημαίνουν τους τάφους των *ἀώρων* νεκρών παρθένων κατά τους κλασικούς χρόνους απεικονίζει τις

III.ID.13-III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. BD αρ. 205750. Tübingen S 101481: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 19-20, εικ. 8, πίν. (2256, 2257, 2258) 11.2-8, 12.1-4, 13.1-5. BD αρ. 5913. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Κοπεγχάγη (NM) 9195: *ARV* ^{2} 519.21. *Para* 383. *Add* ^{2} 253. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264, πίν. (343, 344) 340.1A, 340.1B, 340.1C, 340.1D, 340.1E, 341.1. BD αρ. 205826. Tübingen S 101622: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 4, 20-22, εικ. 3, πίν. (2521) 4.2-5. BD αρ. 11742. Επίσης, Rohde 1925, 164-165. Vermeule 1979, 14. Garland 1985, 31. Keuls 1985, 147-150. Ferguson 1989, 127. Flacelière 1991, 105. Kurtz και Boardman 1994, 135, 202. Rehm 1994, 22, 26. Garland 1998, 72, 116. Loraux 1998. Alexiou 2002, 6. Dillon 2002, 292. Oakley 2004α, 76, και σημ. 9. Stears 2008, 141, 147.

[1627] Σε οκτώ (8) επιτύμβια ανάγλυφα η μητέρα της νεκρής εμφανίζεται σε πρώτο πλάνο, ενώ ο πατέρας της στο βάθος της παράστασης: **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 91γ** (πίν. 86γ), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). Στα περισσότερα από τα συγκεκριμένα ανάγλυφα η μητέρα *δεξιώνεται* την κόρη της (**Ε 70** - πίν. 65, **Ε 71** - πίν. 66, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε ΙΙ 31** - πίν. 125, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156), ενώ σε τέσσερα (4) από αυτά την χαϊδεύει τρυφερά (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 70** - πίν. 65, **Ε 94** - πίν. 89). Σε μία (1) ακόμη επιτύμβια στήλη, ο πατέρας της πρόωρα χαμένης παρθένου εικονίζεται στο βάθος της παράστασης, ενώ η καθήμενη νεκρή αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την πυξίδα που κρατά η θεραπαινίδα της (**Ε 93** - πίν. 88). Μόνον σε τέσσερα (4) επιτύμβια ανάγλυφα η μητέρα εμφανίζεται στο βάθος της παράστασης (**Ε 63** - πίν. 59, **Ε 95** - πίν. 90-91, **Ε ΙΙ 34** - πίν. 127, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155). Στην στήλη **Ε 63** (πίν. 59) όμως ο πατέρας δεν είναι παρόν, αφού η θανούσα πλαισιώνεται μόνον από την θεραπαινίδα και την πενθούσα μητέρα της. Στα υπόλοιπα τρία (3) επιτύμβια ανάγλυφα μας, οι πατέρες των νεκρών κοριτσιών εικονίζονται σε πρώτο πλάνο. Στην περίπτωση της **Ε 95** (πίν. 90-91), αρχικά επρόκειτο για τον σύζυγο της νεκρής, ο οποίος κατά την εκ νέου επεξεργασία αυτής μετετράπη σε πατέρα που *δεξιώνεται* την καθήμενη κόρη του. Το επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127) αποτελεί αμφίβολη περίπτωση, καθώς δεν γνωρίζουμε αν νεκρή είναι η νεαρή παρθένος, ή ο ιστάμενος πατέρας της. Αμφίβολη είναι όμως και η μαρμάρινη λήκυθος **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), για την οποία δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο καθήμενος άνδρας να είναι σύζυγος της νεκρής, και όχι πατέρας της.

[1628] Foley 2003, 132.

[1629] **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 12** (πίν. 153), **Λ ΙΙ 13** (πίν. 154), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155).

[1630] Μάλιστα στην πολυπρόσωπη μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), ο ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας, πιθανόν πατέρας της θανούσας, κρατά τρυφερά τον δεξιό βραχίονα της νεαρής κοπέλας, ενώ εκείνη *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της.

σχέσεις και των δύο (2) γονέων με τις πρόωρα χαμένες κόρες τους, δίδοντας όμως έμφαση στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της μητέρας με το παιδί της. Εντούτοις, οι μητέρες και αδελφές των νεκρών κοριτσιών εμφανίζονται βυθισμένες στην θλίψη και το πένθος, αλλά λιγότερο συντετριμμένες από τους πενθούντες πατέρες αυτών. Προκύπτει επομένως το εύλογο ερώτημα, γιατί ενώ στα επιτύμβια ανάγλυφα υπογραμμίζεται η σχέση των νεκρών παρθένων με τις μητέρες τους και τις υπόλοιπες γυναίκες της οικογενείας, οι εν λόγω γυναικείες μορφές χαρακτηρίζονται από μία συγκρατημένη οδύνη, ενώ αντιθέτως οι πατέρες των *ἄωρα* νεκρών κοριτσιών εκδηλώνουν εντονότερα συναισθήματα πόνου και απόγνωσης για τον θάνατο τους, ακόμη και όταν εικονίζονται στο βάθος της παράστασης. Η ένταση των συναισθημάτων πένθους και οδύνης που αποδίδουν οι γλύπτες των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων στους πενθούντες άρρενες οικείους των άτυχων παρθένων, και η βαθιά άλλα συγκρατημένη θλίψη που χαρακτηρίζει τις πενθούσες γυναίκες της οικογένειας στα ανάγλυφα αυτά, έρχονται σε απόλυτη αντίθεση με τον τρόπο που τα δύο (2) φύλα εκφράζουν συνήθως τον πόνο τους για τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων σε παραστάσεις αγγείων, μελανόμορφων πινάκων, όπως επίσης και σε αρχαία κείμενα. Η εξαιρετικά συνήθης στην αγγειογραφία και την λογοτεχνία εικόνα των γυναικών που εκδηλώνουν με έντονο - και ενίοτε ακραίο - τρόπο την οδύνη και την απόγνωση τους για τον θάνατο των αγαπημένων τους πρόσώπων [1631],

[1631] Σε παραστάσεις λευκών ληκύθων, μελανόμορφων νεκρικών πινάκων, και άλλων αγγείων που κοσμούνται με νεκρικές παραστάσεις, οι γυναίκες θρηνούν και *ὀδύρονται*, αγκαλιάζουν τρυφερά τους νεκρούς οικείους τους, και εκδηλώνουν με ιδιαίτερη ένταση τα συναισθήματα οδύνης και απόγνωσης που τις διακατέχουν. Και οι άνδρες εκφράζουν βεβαίως τον πόνο και την θλίψη τους για τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων στις εν λόγω παραστάσεις, ιδίως δε οι άνδρες μεγαλύτερης ηλικίας που θρηνούν την απώλεια των παιδιών τους. Συγκριτικά όμως με την ένταση των γυναικείων συναισθημάτων η δική τους παρουσία είναι πιο διακριτική, και οι εκδηλώσεις θλίψεως και οδύνης από την πλευρά τους περισσότερο συγκρατημένες. Ενώ οι γυναίκες θρηνούν τραβώντας τα μαλλιά τους, χτυπώντας την κεφαλή και τα στήθη τους, ή προκαλώντας αμυχές στις παρειές τους, οι άνδρες εκφράζουν την οδύνη τους αγγίζοντας απλώς το κεφάλι ή το πρόσωπο τους. Παραδείγματος χάριν, Παρίσι MNB 905: *ABL* 229.58. Shapiro 1991, 630, εικ. 1. BD αρ. 463. Tübingen S 101481: *CVA*, Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität 3, 19-20, εικ. 8, πίν. (2256, 2257, 2258) 11.2-8, 12.1-4, 13.1-5. BD αρ. 5913. Βερολίνο F 1887: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 7, 21, εικ. 2.1, πίν. (3003, 3004, 3005) 10.1-3, 11.1-4, 12.1-2. BD αρ. 41992. Βερολίνο F 1888: *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 7, 21-23, εικ. 2.2, πίν. (3005, 3006, 3007) 12.3-4, 13.1-3, 14.1-4. BD αρ. 41991. Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. Βερολίνο F 2684: *ARV* ^{2} 1390.3. *Add* ^{2} 373. BD αρ. 217904. Στην τελευταία αυτή λήκυθο, ο πατέρας του νεκρού νέου απλώνει μάλιστα το χέρι του για να χαϊδέψει το πρόσωπο του παιδιού του. Για τον ακραίο θρήνο και *ὀδυρμό* των γυναικών στην λογοτεχνία, βλ. Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.405-407, 22.430-436, 22.475-515, 24.710-712, 24.723-760 (Allen). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 12, 19.1-4 (Harmon). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1350-1351, 1435-1437, 1485-1530 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 49-53, 71-97, 280-285, 826-827, 918-924, 955-979, 1114-1164 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 86-152, 167-168, 231-232, 254-255 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 103-104 (Diggle). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 98-152, 278-291, 466-510, 578-633, 720-779, 790-798, 1167-1245, 1302-1314 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 54-58, 112-166, 175-189, 198-212 (Diggle). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.574.7-8, 7.644.5-6 (Beckby). Εὐριπίδου *Ἑλένη* 167-178, 367-374, 1050-1054, 1087-1089 (Diggle). Εὐριπίδου *Ὀρέστης* 960-967 (Diggle). Σοφοκλέους *Αἴας* 621-634, 891-939 (Lloyd-Jones). *Ομήρου Ὀδύσσεια* 8.523-527, 24.58-62 (Stallbaum). Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι* 20.12.10-12 (Macleod). Φλαβίου Φιλοστράτου *Ἡρωικός* 738.21-23 (Kayser). Πλουτάρχου *Δημοσθένης* 22.5.2 (Ziegler). Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 91-116 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας* 861-865 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 806-816, 842-852, 857-871, 876-882, 891-923, 933-934 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 154-186, 229-237, 417-431, 438-440, 511-514, 681-707, 760 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 1072-1197, 1214-1330 1440-1446 (Page). Vermeule 1979, 14. Garland 1985, 31. Keuls 1985, 147-150. Ferguson 1989, 127. Flacelière 1991, 105. Kurtz και Boardman 1994, 135,

συνδέεται άμεσα με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα ως θρηνωδού για τους νεκρούς του *οἴκου* της [1632], και την άποψη ότι οι γυναίκες είναι από την φύση τους πιο εκδηλωτικές από τους άνδρες [1633]. Ο Ευριπίδης και ο Πορφύριος υπογραμμίζουν μάλιστα την αφόρητη οδύνη και απόγνωση που αισθάνεται η κάθε μητέρα που χάνει το παιδί της [1634]. Το πάθος και η ένταση που χαρακτηρίζει το γυναικείο πένθος επισκιάζει βεβαίως την διακριτικότερη συμπεριφορά των πενθούντων ανδρών, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι άρρενες οικείοι του νεκρού δεν ένιωθαν θλίψη και πόνο για την απώλεια του. Ο πατέρας που θρηνεί πικρά για τον θάνατο του παιδιού του είναι μία μορφή που συναντάμε αρκετά συχνά στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία [1635]. Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων όμως, ο

---

202. Rehm 1994, 22, 26. Garland 1998, 72, 116. Loraux 1998. Alexiou 2002, 6. Dillon 2002, 292. Oakley 2004α, 76, και σημ. 9. Στην ελληνική μυθολογία μάλιστα, ο θρήνος των γυναικών είναι τόσο ακραίος, ώστε αρκετά συχνά έχει ως αποτέλεσμα την μεταμόρφωση τους, συνήθως σε πτηνα: Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 1140-1145 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 107-109, 148-149 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες* 57-67 (Page). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 1502 (Latte). Φωτίου *Λεξικόν* Α 442 (Theodoridis). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 36.17-18 (Bachmann). Ψευδο - Λουκιανοῦ *Ἀλκυών* 1 (Macleod). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 1089-1093 (Diggle). Ἀντωνίνου Λιβεράλις *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* 2.6.2-5 (Cazzaniga). Forbes - Irving 1990, 121. Oakley 2004α, 211-212, και σημ. 157. Απαρηγόρητες για τον χαμό του αδελφού τους Φαέθοντος, οι θρηνούσες κόρες του Ηλίου μεταμορφώθηκαν σε δένδρα (λεύκες): *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 427.6-17 (Gaisford). Buxton 2009, 117-119, 228. Η τραγική μητέρα Νιόβη, η οποία θρηνεί ακατάπαυστα για τα νεκρά παιδιά της, μεταμορφώνεται σε πέτρα (βράχο) που εξακολουθεί να χύνει δάκρυα ακόμη και με αυτή την μορφή: Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.614-617 (Allen). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 24.602.14-19 (Heyne). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 150-152 (Lloyd-Jones). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.21.3.8-13 (Spiro). Buxton 2009, 98, 201-202.

[1632] Στην αρχαία Αθήνα ο γυναικείος θρήνος και *ὀδυρμός* είχε εξέχουσα τελετουργική σημασία, καθώς αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την σωστή διεξαγωγή της ταφής και την τέλεση των *νενομισμένων*. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 429-433 (Page). Vermeule 1979, 15 105-106. Garland 1985, 30. Keuls 1985, 149-150. Kurtz και Boardman 1994, 28. Pomeroy 1997, 107. Alexiou 2002, 4, 6, 10-14. Dillon 2002, 288, 292. Stears 2008, 146, 149-151.

[1633] Πορφυρίου *Ζητήματα Ὁμηρικά* 22.487.4-5 (Schrader): « σύνηθες γὰρ γυναιξὶ πολυλογεῖν ἐν τοῖς πένθεσι καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῖς παισὶ πάθος κινεῖν ». Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 6.202.4-5 (Bethe): « τὸ γυναικεῖον γένος ἐστὶ θρηνῶδες καὶ φιλόθρηνον καὶ φιλόδυρτον καὶ θρηνητικόν ». Πλουτάρχου *Σόλων* 12.8.3-9.1 (Ziegler): « καὶ γὰρ εὐσταλεῖς ἐποίησε ταῖς ἱερουργίαις καὶ περὶ τὰ πένθη πρᾳοτέρους, θυσίας τινὰς εὐθὺς ἀναμείξας πρὸς τὰ κήδη, καὶ τὸ σκληρὸν ἀφελὼν καὶ τὸ βαρβαρικόν, ᾧ συνείχοντο πρότερον αἱ πλεῖσται γυναῖκες ». Πλάτωνος *Φαίδων* 117d.8-e.1 (Burnet). Εὐριπίδου *Ἑλένη* 991 (Diggle). Just 1989, 155-157. Segal 1992, 148-149. Pomeroy 1997, 134. Van Wees 1998, 43. Dillon 2002, 292. Cawthorn 2008, 87. Suter 2009, 70, 78.

[1634] Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 79-86 (Diggle): « ἄπληστος ἅδε μ' ἐξάγει χάρις γόων / πολύπονος, ὡς ἐξ ἀλιβλήτου πέτρας / ὑγρὰ ῥέουσα σταγὼν / ἄπαυστος αἰεὶ γόων. / τὸ γὰρ θανόντων τέκνων / ἐπίπονόν τι κατὰ γυναῖκας / ἐς γόους πάθος πέφυκεν· ἓ ἕ. / θανοῦσα τῶνδ' ἀλγέων λαθοίμαν ». Πορφυρίου *Ζητήματα Ὁμηρικά* 22.487.4-5 (Schrader). Οι πιο γνωστές τραγικές μητέρες της ελληνικής μυθολογίας και λογοτεχνίας είναι βεβαίως η Νιόβη, η Εκάβη, η Ιοκάστη, η Ανδρομάχη, η Πρόκνη - Αηδών, οι μητέρες των νεκρών Αργείων στην τραγωδία *Ἱκέτιδες* του Ευριπίδου, η Θέτιδα, η μητέρα του Σαρπηδόνος Ευρώπη, αλλά και η Κλυταιμνήστρα (στην τραγωδία *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι*). Ακόμη και μία θεά, η Δήμητρα, θρηνεί σπαρακτικά για την αρπαγή της κόρης της από τον Πλούτωνα. Για τον θρήνο της μητέρας στην αρχαία Ελλάδα, βλ. Keuls 1985, 147-149. Loraux 1998.

[1635] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.568.7-8 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 193.7-8, 350.5 (Cougny). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 13 (Harmon). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.408-429, 23.222-223 (Allen). Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 1.13.2.3-4 (Vilborg). Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1158-1160, 1173-1183, 1200-1223 (Diggle). *SEG* 23.164.b.1. *IG II* ^{2} 12147. Garland 1998, 116. Oakley 2004α, 12. Stears 2008, 141, 147. Για τον νεκρικό θρήνο των ανδρών, βλ.

υπέρμετρος θρήνος και *ὀδυρμός*, όπως επίσης και οι ακραίες εκφράσεις οδύνης δεν αποτελούσαν πρέπουσα ανδρική συμπεριφορά, καθώς παρέπεμπαν σε γυναικεία ή ακόμη και σε βαρβαρικά ήθη [1636]. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευριπίδη και τον Πλάτωνα, στους ευγενείς και τους αληθινά ενάρετους άνδρες δεν πρέπουν οι θρήνοι [1637]. Πως εξηγείται το γεγονός ότι η εικόνα των πενθούντων ανδρών και γυναικών στα επιτύμβια ανάγλυφα είναι εκ διαμέτρου αντίθετη με τις σχετικές παραστάσεις της αττικής αγγειογραφίας, αλλά και τα αποσπάσματα αρχαίων κειμένων ; Γιατί ειδικά στα επιτύμβια ανάγλυφα οι πατέρες των νεκρών παρθένων εμφανίζονται ιδιαιτέρως συντετριμμένοι, ενώ οι μητέρες αυτών περισσότερο συγκρατημένες στην εκδήλωση της θλίψεως και του πένθους τους ; Γνωρίζουμε ότι η αθηναϊκή πολιτεία, από την εποχή του Σόλωνος ακόμη, προσπαθούσε να περιορίσει τον υπερβολικά θορυβώδη θρήνο και τις ακραίες εκφράσεις οδύνης των γυναικών, θεσπίζοντας ειδική νομοθεσία [1638]. Μάλιστα, για να διασφαλίσει την υπακοή των γυναικών στους συγκεκριμένους νόμους, η πολιτεία είχε επιστρατεύσει τους *γυναικονόμους*, οι οποίοι επόπτευαν τα γυναικεία ήθη και ήλεγχαν την συμπεριφορά

Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη* 1158-1160, 1173-1183, 1200-1223 (Diggle). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 8 (Page). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 18.16-35, 22.408 23.222-225 (Allen). Πλουτάρχου *Θησεύς* 22.2.4-5 (Ziegler). Αἰσχίνου *Κατά Τιμάρχου* 143.1-2 (Martin). Φλαβίου Φιλοστράτου *Τά ἐς τόν Τυανέα Ἀπολλώνιον* 7.36.22-23 (Kayser). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 13 (Harmon). Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 1.13.2.3-4 (Vilborg). Πλάτωνος *Φαίδων* 117c.5-e.4 (Burnet). Πλάτωνος *Πολιτεία* 388a.5-d.7, 605c.10-e.7 (Burnet). Stears 2008, 146-147, 151. Ιδιαίτερα εκδηλωτικοί κατά τους θρήνους τους είναι μάλιστα οι ομηρικοί ήρωες: Ὁμήρου *Ἰλιάς* 18.16-35, 22.408, 23.222-225 (Allen).

[1636] Πλάτωνος *Φαίδων* 117c.5-e.4 (Burnet). Πλάτωνος *Πολιτεία* 388a.5-d.7, 605c.10-e.7 (Burnet). Πλουτάρχου *Σόλων* 21.7.3-5 (Ziegler). Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 1353-1356, 1412 (Diggle). Σοφοκλέους *Τραχίνιαι* 1070-1075 (Lloyd-Jones): « Ἴθ', ὦ τέκνον, τόλμησον, οἴκτιρόν τέ με / πολλοῖσιν οἰκτρόν, ὅστις **ὥστε παρθένος / βέβρυχα κλαίων**· καὶ τόδ' οὐδ' ἂν εἷς ποτε / τόνδ' ἄνδρα φαίη πρόσθ' ἰδεῖν δεδρακότα, / ἀλλ' ἀστένακτος αἰὲν εἰπόμην κακοῖς· / **νῦν δ' ἐκ τοιούτου θῆλυς ηὕρημαι τάλας** ». Εὐριπίδου *Ἑλένη* 991-992 (Diggle): « τί ταῦτα; δακρύοις εἰς τὸ θῆλυ τρεπόμενος / ἐλεινὸς ἦν ἂν μᾶλλον ἢ δραστήριος ». Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 451-453 (Diggle). Πλουτάρχου *Σόλων* 12.8.3-9.1 (Ziegler). Segal 1992, 148-151. Loraux 1998, 10-11, 24. Van Wees 1998, 18, 43-44. McNiven 2000, 72, 75. Foley 2001, 24. Dillon 2002, 292. Brulé 2003, 51. Cawthorn 2008, 86-87. Suter 2008, 156. Suter 2009, 70-71, 78. Η Stears έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι ίσως ο θρήνος των ηλικιωμένων ανδρών που πενθούσαν για τον πρόωρο θάνατο των παιδιών τους ήταν κοινωνικά αποδεκτός, σε αντίθεση με τον θρήνο των νεώτερων σε ηλικία αρρένων: Stears 2008, 147. Για τις απεικονίσεις θρηνούντων ηλικιωμένων ανδρών στις νεκρικές παραστάσεις αττικών αγγείων, βλ. McNiven 2000, 73-74.

[1637] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 446-449 (Diggle). Πλάτωνος *Πολιτεία* 387d-388a.4 (Burnet). Havelock 1981, 116. Segal 1992, 149. Loraux 1998, 10-11. Van Wees 1998, 17, 43. Stears 2008, 147. Suter 2009, 71.

[1638] Πλουτάρχου *Σόλων* 12.8.3-9.1, 21.6.1-2 (Ziegler). Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 62.6-65.1 (Rennie). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1246-1250 (Lloyd-Jones). Κικέρωνος *De Legibus* 2.59 (Keyes). Garland 1981, 76, 99. Garland 1989, 1, 3. Holst - Warhaft 1992, 26-28, 31-32, 34. Segal 1992, 149. Garland 1994, 36. Loraux 1998, 9-28. Van Wees 1998, 31, 51, σημ. 49. Foley 2001, 22. Alexiou 2002, 17-23. Stears 2008, 143. Για την ταφική νομοθεσία στην Αθήνα, βλ. Rohde 1925, 164-165. Stupperich 1977, 71-86. Garland 1981, 76-80, 96-103. Johnston 1986, 40-41. Mc Dowell 1986, 170. Garland 1989. Tyrrell και Brown 1991, 191. Shapiro 1991, 630-631. Toher 1991, 160-164. Holst - Warhaft 1992, 26-28, 31-32, 34. Morris 1992-1993. Kurtz και Boardman 1994, 114-116, 135, 189, 191. Rehm 1994, 26. Pomeroy 1995, 111-112. Pomeroy 1997, 100-105. Van Wees 1998, 31, 51, σημ. 49. Garland 1998, 117. Foley 2001, 22, 25-26, 40, 54. Alexiou 2002, 14-23. Dillon 2002, 292. Seaford 2003, 134-136, 140-150. Strömberg 2003, 32-33. Kavoulaki 2005, 135-138. Closterman 2007β, 51-52, 54. Oakley 2008, 335, 341. Stears 2008, 143, 149, 150-151.

των γυναικών στις κηδείες [1639]. Όπως έχει προαναφερθεί, τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου δεν σημαίνουν απλώς τους τάφους των νεκρών, αλλά συχνά μετατρέπονται σε « μνημεία » για ολόκληρη την οικογένεια των θανόντων, προβάλλοντας την εξιδανικευμένη εικόνα ενός *οἴκου* που ευημερεί. Στην προκειμένη περίπτωση, οι παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων μας απεικονίζουν την ιδανική αθηναϊκή οικογένεια: γυναίκες συγκρατημένες, ευπρεπείς, και κόσμιες, οι οποίες φροντίζουν τρυφερά τα μέλη της οικογενείας τους ως στοργικές σύζυγοι και μητέρες, χωρίς ποτέ να παρεκτρέπονται - ακόμη και όταν πενθούν για τον πρόωρο θάνατο των κοριτσιών τους, και σεβάσμιες ανδρικές μορφές, πρότυπα του καλού οικογενειάρχη και στοργικού πατέρα, οι οποίοι εμφανίζονται συντετριμμένοι από την απώλεια των παιδιών τους [1640]. Επιπροσθέτως, η τοποθέτηση των επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων στις προσόψεις των ταφικών περιβόλων καθιστούσε τα ταφικά αυτά *σήματα* περίοπτα και μνημειώδη, εκθέτοντας τα αμεσότερα δημοσίως εν συγκρίσει με τις λευκές ληκύθους και τα ερυθρόμορφα νεκρικά αγγεία [1641]. Όπως ο *οἶκος*, έτσι και ο ταφικός περίβολος ανήκε ουσιαστικά στον άρρενα αρχηγό της οικογενείας, το πένθος και η θλίψη του οποίου για την απώλεια κάθε μέλους του *οἴκου* έπρεπε να διατρανώνεται, ιδίως αν επρόκειτο για άτομο νεαρής ηλικίας που έφυγε πρόωρα από την ζωή. Υπέρ της συγκεκριμένης ερμηνείας συνηγορεί μάλιστα η εικονογραφία επιτυμβίων αναγλύφων όπως η περίφημη στήλη του Ιλισσού (πίν. 214), στα οποία οι άνδρες θρηνούν ιδιαιτέρως εμφατικά για τον πρώιμο θάνατο των αγοριών τους, ενώ αντιθέτως οι μητέρες αυτών δεν εικονίζονται καθόλου [1642]. Ταυτόχρονα βεβαίως, το πένθος και η θλίψη των οικείων που πλαισιώνουν τις νεκρές παρθένους στα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα προβάλλουν την εικόνα μίας ιδιαίτερα αγαπημένης και ενωμένης οικογένειας.

1γ. Χειρονομίες τρυφερότητας

Οι χειρονομίες τρυφερότητας εμφανίζονται σε οκτώ (8) ανάγλυφα του 375-300 π.Χ., τα οποία αποτελούν περίπου το 4,6 % του συνόλου των επιτυμβίων

[1639] ᾿Αθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 6.46.18-21 (Kaibel). ᾿Ιουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.112.1-3 (Bethe). Segal 1992, 149. Loraux 1998, 23-24. Dillon 2002, 290-291. Για τους *γυναικονόμους*, βλ. Garland 1981. Ogden 2002β.

[1640] Γενικότερα για την εξιδανικευμένη απεικόνιση των ανδρών και γυναικών της οικογένειας στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Bergemann 1997, 69-94. Leader 1997, και ιδιαιτέρως 688-692.

[1641] Garland 1982, 132. Closterman 1999, 2-3. Closterman 2007α, 633-634, 651. Για τις λευκές ληκύθους και τα ερυθρόμορφα νεκρικά αγγεία, βλ. σελ. 18-136.

[1642] Πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 2.930 (στήλη Ιλισσού), 2.950, 2.954. Ειδικότερα για την στήλη του Ιλισσού (πίν. 214), βλ. Conze 1893-1922, αρ. 1055, πίν. 211. Gardner 1896, 142, πίν. XV. Rodenwaldt 1923, εικ. 77. Waldmann 1923, αρ. 137. Diepolder 1931, 51, πίν. 48. Süsserott 1938, 119.187. Johansen 1951, 22, εικ. 9. Bieber 1955, 25, εικ. 69. Himmelmann-Wildschütz 1956. Buschor 1958, 90. Kenner 1960, 52. Kantorowicz 1961, 37, εικ. 11. Neumann 1965, 124, εικ. 63. Beazley και Ashmole 1966, 63, εικ. 138. Boardman και Dörig 1967, III, 124-125. Καρούζου 1967, 109, πίν. 39. Frel 1969, αρ. 294. Schmaltz 1970, 57.93. Robertson 1975, 382. Protzmann 1977, 180, εικ. 4. Stewart 1977, 117-118, πίν. 49a. Woysch 1982, αρ. 298, πίν. 45. Fuchs 1983, 496, εικ. 578. Lygkopoulos 1983, 80, αρ. 52. Schmaltz 1983, 72-74. Geominy 1984, 235, εικ. 232. Kokula 1984, 96, αρ. 22. Mainoldi 1984, 38.81, αρ. 9. Rühfel 1984α, 142, εικ. 58. Vedder 1985α, 24. Kaempf – Dimitriadou 1986, 31. Woodford 1986, 158, εικ. 233. Richter 1987, 162-163, εικ. 218. Vierneisel 1988, 36, 55, αρ. 4. 146. Meyer 1989α, 76. Meyer 1989β, 63. Ridgway 1990, 35. Stewart 1990, 180, εικ. 517-519. Clairmont 1993, 821-824, αρ. 2.930. Γιαλούρης 1994, αρ. 193. Kurtz και Boardman 1994, 131-132, πίν. 32. Boardman 1995, 116, 125, εικ. 124.1-2. Spivey 1996, 120-121, εικ. 86. Spivey 1997, 296. Vikela 1997, 255, πίν. 35,2. Καλτσάς 2002, 193-194, αρ. 382.

αναγλύφων που μελετούμε [1643]. Πρόκειται για επτά (7) επιτύμβιες στήλες και μία (1) μαρμάρινη λήκυθο, οι οποίες κοσμούνται ως επί το πλείστον με πολυπρόσωπες παραστάσεις [1644]. Όλες οι συγκεκριμένες χειρονομίες έχουν ως αποδέκτες τις *ἄωρα* νεκρές κόρες, εκτός από εκείνη της στήλης **Ε 95** (πίν. 90-91), όπου η καθήμενη νεκρή κρατά τρυφερά τον πήχυ του δεξιού χεριού του ιστάμενου πατέρα της. Η χειρονομία αυτή είναι συνήθης μεταξύ συζύγων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου [1645]. Αυτό ακριβώς ισχύει και στην περίπτωση της **Ε 95** (πίν. 90-91), αφού πρόκειται για στήλη που έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1646]. Κατά την πρώτη χρήση αυτής, η θανούσα δεξιωνόταν τον ιστάμενο σύζυγο της. Η εν λόγω χειρονομία παρέπεμπε δηλαδή στην μεταξύ τους συζυγική σχέση.

Σε τέσσερεις (4) από τις συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναίκα, πιθανότατα η μητέρα της νεκρής, η οποία χαϊδεύει τρυφερά ή απλώνει το χέρι της για να χαϊδέψει το πρόσωπο της πρόωρα χαμένης παρθένου [1647]. Όλες οι νεκρές κόρες των επιτυμβίων αυτών αναγλύφων φέρουν χιτώνα και αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη, και παριστάνονται ιστάμενες, εκτός από εκείνη της στήλης **Ε 94** (πίν. 89), η οποία εμφανίζεται καθήμενη. Οι εν λόγω επιτύμβιες στήλες χρονολογούνται μάλιστα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, με μοναδική εξαίρεση την **Ε 67** (πίν. 62), η οποία χρονολογείται νωρίτερα, στο 375-350 π.Χ. Η **Ε 67** (πίν. 62) είναι επίσης η μόνη περίπτωση στην οποία η πενθούσα μητέρα απλώνει μεν το χέρι για να χαϊδέψει την νεκρή κόρη της, αλλά δεν την αγγίζει όπως οι μητέρες των υπολοίπων σχετικών αναγλύφων μας. Το χέρι της μένει μετέωρο κοντά στο πρόσωπο της παρθένου, το βλέμμα της οποίας χάνεται μακριά από τους θλιμμένους γονείς που στέκονται δίπλα της. Στις υπόλοιπες τρείς (3) επιτύμβιες στήλες (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 68** - πίν. 63, **Ε 94** - πίν. 89) η μητέρα εικονίζεται σε πρώτο πλάνο, χαϊδεύοντας τρυφερά το πρόσωπο (και ιδιαίτερα το σαγόνι) της νεκρής. Οι εκδηλώσεις αγάπης και τρυφερότητας προς την πρόωρα χαμένη κοπέλα δεν περιορίζονται όμως στο χάδι αυτό. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή της στήλης **Ε 51** (πίν. 47) αγκαλιάζει την θανούσα με το άλλο της χέρι, εκείνη της **Ε 68** (πίν. 63) αγγίζει με αγάπη τον πήχυ του υψωμένου δεξιού χεριού της μικρής Ευκολίνης, ενώ η μητέρα της **Ε 94** (πίν. 89) *δεξιώνεται* την καθήμενη νεκρή. Αξιοσημείωτο είναι πάντως το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες κόρες συγκαταλέγονται τόσο μεταξύ των νεώτερων σε ηλικία μορφών που μελετούμε (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε 68** - πίν. 63), όσο και μεταξύ των μεγαλυτέρων εξ αυτών (**Ε 67** - πίν. 62, **Ε 94** - πίν. 89).

Η γυναικεία μορφή της επιτύμβιας στήλης **Ε 65** (πίν. 61), η οποία επίσης χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, αγκαλιάζει με αγάπη την ιστάμενη κόρη υπό το βλέμμα ενός (1) μικρού κοριτσιού που εικονίζεται στην άκρη της παράστασης. Η νεκρή στην προκειμένη περίπτωση είναι από τις νεώτερες σε

[1643] Για τις χειρονομίες τρυφερότητας στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 112-113. Meyer 1999. Sojc 2005, 114-117.

[1644] **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). Από αυτές, μόνον η **Ε 51** (πίν. 47) φέρει διμελή παράσταση.

[1645] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 2.100, 2.198, 2.336a, 2.362b, 2.378d, 3.322a, 3.391a, 3.392b, 3.409, 3.436, 3.440, 3.861, 4.415, 4.472. Η ίδια χειρονομία μεταξύ γυναικών: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 2.291b, 3.279, 3.351a, 4.431, 4.440, μεταξύ πατέρα και γιού: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 2.461, 3.462a, μεταξύ μητέρας και γιού: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 2.754, 3.397a, 3.890. Γενικά για την συγκεκριμένη χειρονομία, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 113.

[1646] Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

[1647] **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 94** (πίν. 89). Sojc 2005, 114-115. Η συγκεκριμένη χειρονομία τρυφερότητας εμφανίζεται επίσης σε επιτύμβια ανάγλυφα νυμφευμένων γυναικών, αλλά και ανδρών, όπου μία (1) ιστάμενη συγγενής των θανόντων τους χαϊδεύει με αγάπη: π.χ. Clairmont 1993, αρ. 2.466, 3.321b, 3.465, 3.907, 2.457, 3.354b, 3.360b, 3.447, 3.461, 3.461a, 3.892. Βλ. επίσης, Clairmont 1993, εισαγ., 112. Όλα τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο 375-300 π.Χ.

ηλικία παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας. Είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια. Η ιστάμενη γυναίκα που την αγκαλιάζει προστατευτικά έχει κοντή κόμη, πιθανώς εις ένδειξιν πένθους [1648].

Στην εξαιρετικά αποσπασματική επιτύμβια στήλη **Ε 70** (πίν. 65), η καθήμενη μητέρα κρατά με τρυφερότητα τον δεξιό βραχίονα της νεκρής κόρης της, την οποία πιθανώς επίσης δεξιωνόταν [1649]. Το ίδιο ακριβώς βλέπουμε και στην πολυπρόσωπη μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), μόνο που εδώ η ιστάμενη νεκρή *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της, ενώ ένας (1) γενειοφόρος άνδρας, ίσως ο πατέρας της, αγγίζει απαλά τον βραχίονα του δεξιού χεριού της. Πρόκειται για την μοναδική περίπτωση άρρενος οικείου που εκδηλώνει την τρυφερότητα του για την νεαρή θανούσα [1650]. Και τα δύο (2) ανάγλυφα χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ η κόρη που εικονίζεται στην **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας.

Εν κατακλείδι, οι εκδηλώσεις τρυφερότητας και τα χάδια προς τις νεκρές παρθένους προέρχονται σχεδόν πάντα από τις πενθούσες μητέρες αυτών [1651]. Μόνον στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), ο ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας, πατέρας ή ακόμη και σύζυγος της θανούσας, αγγίζει τρυφερά τον βραχίονα του δεξιού χεριού της. Ούτε στην προκειμένη περίπτωση όμως η σχέση της κόρης με την μητέρα της επισκιάζεται από την τρυφερότητα του ανδρός. Το βλέμμα της *ἀώρου* νεκρής είναι επικεντρωμένο στην καθήμενη μητέρα της, την οποία επίσης *δεξιώνεται*, και δεν φαίνεται να προσέχει τον άνδρα που την αγγίζει με αγάπη. Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 70** (πίν. 65), και **Ε 94** (πίν. 89) προβάλλεται για μία ακόμη φορά η πολύ ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης, ενώ παράλληλα δίδεται έμφαση στους ισχυρότατους συναισθηματικούς δεσμούς που τις συνδέουν. Η μητρική αγάπη, η τρυφερότητα, και η φροντίδα της μητέρας προς το παιδί της είναι διάχυτες στα ανάγλυφα αυτά, πάντοτε όμως σε συνδυασμό με μία έντονη θλίψη και μελαγχολία. Στις παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων μας, οι χειρονομίες τρυφερότητας των μητέρων προς τις νεκρές παρθένους είναι εξίσου τραγικές με τις χειρονομίες θλίψης και οδύνης των πενθούντων οικείων τους [1652]. Η μητέρα της στήλης **Ε 65** (πίν. 61) αγκαλιάζει την κόρη της προστατευτικά, αλλά δεν μπορεί να την προστατεύσει από τον θάνατο που ήρθε τόσο νωρίς. Το χέρι της βυθισμένης στην θλίψη μητέρας που απλώνεται για να χαϊδέψει το πρόσωπο της *ἀώρου* νεκρής στο επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε 67** (πίν. 62) μένει μετέωρο, θυμίζοντας με τρόπο δραματικό ότι η γυναίκα δεν θα χαϊδέψει ποτέ ξανά το

[1648] Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι πρόκειται για την τροφό του νεκρού κοριτσιού: Clairmont 1993, 1.943. Δεν υπάρχουν όμως στοιχεία που να αποκλείουν το ενδεχόμενο η γυναικεία μορφή που αγκαλιάζει την νεαρή παρθένο να είναι η μητέρα της, κάτι που θεωρώ αρκετά πιθανό. Για τον εναγκαλισμό των μορφών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 113. Sojc 2005, 115. Η Sojc έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι ο εικονογραφικός τύπος της μητέρας που αγκαλιάζει την νεκρή κόρη της στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, παραπέμπει σε παραστάσεις της θεάς Δήμητρας και της Κόρης: Sojc 2005, 115.

[1649] Clairmont 1993, εισαγ., 113.

[1650] Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να πρόκειται για τον σύζυγο και όχι για τον πατέρα της νεκρής, η οποία δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη.

[1651] Εδώ η εικονογραφία συνάδει προς τα κοινωνικά ήθη, αφού η έκφραση συναισθημάτων ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας στην αρχαία Ελλάδα. Αυτό φαίνεται από τις νεκρικές παραστάσεις αγγείων και από τα αρχαία κείμενα στα οποία οι γυναίκες θρηνούν και *ὀδύρονται*, συχνά εκδηλώνοντας με ακραίο τρόπο την οδύνη και το πένθος τους για τον θάνατο των αγαπημένων τους προσώπων. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 237-242, και σημ. 1625-1626, 1631-1634, 1636, 1638-1639.

[1652] Roccos 2000, 260. Sojc 2005, 114-115.

παιδί της. Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 94** (πίν. 89), το χάδι και η τρυφερότητα προς την πρόωρα χαμένη παρθένο απεικονίζονται σε πρώτο πλάνο. Στο βάθος όμως των περισσοτέρων από τις συγκεκριμένες παραστάσεις, οι συντετριμμένες μορφές των υπολοίπων πενθούντων οικείων, και οι χειρονομίες μέσω των οποίων εκφράζουν το πένθος και την θλίψη τους για τον θάνατο των νεαρών κοριτσιών, προσδίδουν στο συγκινητικό σύμπλεγμα μητέρας και κόρης την αληθινά τραγική του διάσταση [1653]. Όπως η *δεξίωσις*, έτσι και οι χειρονομίες τρυφερότητας συνδέουν τις δύο (2) μορφές, δηλαδή την νεκρή κόρη και τον γονέα που την χαϊδεύει, προβάλλοντας την ιδανική εικόνα μίας απόλυτα ενωμένης και αγαπημένης οικογένειας. Εν αντιθέσει βεβαίως με την χειρονομία της *δεξιώσεως*, η οποία δεν υποδεικνύει ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, τα χάδια και οι εκδηλώσεις τρυφερότητος καθιστούν σαφές ότι οι αποδέκτες αυτών είναι χωρίς αμφιβολία νεκροί, ενώ παράλληλα υπογραμμίζουν τις ισχυρές σχέσεις στοργής και αγάπης που συνδέουν τα μέλη του *οἴκου*.

1δ. Χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία

Οι χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία εμφανίζονται σε δύο (2) επιτύμβιες στήλες και δύο (2) μαρμάρινες ληκύθους του 400-350 π.Χ. [1654]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για ανάγλυφα που φέρουν διμελείς παραστάσεις, και αποτελούν περίπου το 2,3 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε [1655]. Όπως έχει προαναφερθεί, οι εν λόγω χειρονομίες μας βοηθούν να διακρίνουμε τους νεκρούς από τους πενθούντες οικείους τους [1656]. Όλες οι νεκρές κοπέλες των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων εικονίζονται ιστάμενες. Εκείνες μάλιστα των **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), και **Λ 1** (πίν. 144) συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε. Μόνον η παρθένος της μαρμάρινης ληκύθου **Λ 1** (πίν. 144) φορά αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Οι συγγενείς που απευθύνονται στις νεκρές κόρες των μαρμάρινων ληκύθων είναι γυναίκες - η μία (1) εξ αυτών καθήμενη (**Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β), ενώ εκείνοι των επιτυμβίων στηλών **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107) και **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β) είναι άνδρες. Σε δύο (2) περιπτώσεις μάλιστα, οι πενθούντες οικείοι *δεξιώνονται* τα νεκρά κορίτσια στα οποία ομιλούν (**Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β). Οι συγγενείς των νεκρών παρθένων χρησιμοποιούν το δεξί τους χέρι για να απευθυνθούν σε αυτές (**Ε ΙΙ 14β** - πίν. 107, **Λ 1** - πίν. 144). Όταν όμως ταυτόχρονα τις *δεξιώνονται*, χρησιμοποιούν υποχρεωτικά το αριστερό τους χέρι που μένει ελεύθερο (**Ε ΙΙ 19β** - πίν. 111β, **Λ ΙΙ 15** - πίν. 155β) [1657]. Οι χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία δεν υποδεικνύουν απλώς τους νεκρούς προς τους οποίους

[1653] Το ίδιο ισχύει βεβαίως και για την μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), όπου πίσω ακριβώς από την νεκρή εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή, και μία (1) μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, οι οποίες ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο τους, εις ένδειξιν θλίψης και πένθους.

[1654] **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β). Για τις συγκεκριμένες χειρονομίες, βλ. ενδεικτικά: Clairmont 1993, αρ. 1.687, 1.696, 1.843, 1.859, 1.892, 1.943, 1.947, 1.972, 2.053, 2.175, 2.191, 2.205, 2.207, 2.208, 2.211, 2.214, 2.234, 2.310, 2.422, 2.426, 2.430, 2.455, 2.711, 2.749, 2.760, 2.776, 2.806, 2.829, 2.868, 2.878, 2.889, 2.948, 3.075, 3.160, 3.190, 3.209, 3.213, 3.214, 3.239, 3.243, 3.289, 3.250, 3.264, 3.275, 3.276, 3.305, 3.318, 3.334, 3.359, 3.388, 3.414, 3.432, 3.433, 3.442, 3.455, 3.461, 3.466, 3.791, 3.842, 3.843, 3.868, 3.893, 3.905, 4.170, 4.205, 4.235, 4.238, 4.239, 4.309, 4.331, 4.350, 4.351, 4.356, 4.413, 4.425, 4.433, 4.650, 4.781, 4.930, 5.150, 5.280, 5.290, 5.480. Επίσης, Clairmont 1993, εισαγ., 111.

[1655] Μόνο η λήκυθος **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β) κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τεσσάρων (4) μορφών.

[1656] Βλ. σελ. 142-143.

[1657] Για την χειρονομία της *δεξιώσεως* οι μορφές χρησιμοποιούν πάντοτε το δεξί τους χέρι. Για την ιδιαίτερη σημασία του δεξιού χεριού στην αρχαιότητα, βλ. Lloyd 1973. Henning 2010.

απευθύνονται, αλλά συνδέουν τις δύο (2) μορφές - την ομιλούσα, και εκείνη που γίνεται αποδέκτης των λεγομένων αυτών. Δεν είναι ασφαλώς δυνατόν να γνωρίζουμε αν με την συγκεκριμένη χειρονομία οι πενθούντες οικείοι απέδιδαν τον ύστατο χαιρετισμό στους θανόντες, ή αν απευθύνονταν σε αυτούς με λόγια αγάπης. Σε κάθε περίπτωση πάντως, οι χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία λειτουργούν ταυτόχρονα ως θλιβερή υπενθύμιση της τραγικής πραγματικότητας: η πρόωρα χαμένη κόρη δεν μπορεί πλέον να ακούσει, ούτε να απαντήσει στα λεγόμενα των τεθλιμμένων οικείων της [1658].

1ε. Αδέλφια

Στις διμελείς παραστάσεις τεσσάρων (4) επιτυμβίων στηλών, οι οποίες αποτελούν μόλις το 2,3 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, η ιστάμενη νεκρή κόρη εικονίζεται μαζί με ένα (1) μικρότερο σε ηλικία αγόρι ή κορίτσι, προς το οποίο μάλιστα προτείνει το πτηνό που κρατά [1659]. Πρόκειται βεβαίως για τα αδέλφια των αγάμων αυτών κορών. Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 81** (πίν. 76) και **Ε 82** (πίν. 77) που χρονολογούνται στον ύστερο 5^{ο} π.Χ. αιώνα, η *ἄωρα* νεκρή παρθένος παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά και συνοδεύεται από τον μικρότερο αδελφό της, ενώ στις μεταγενέστερες **Ε 83** (πίν. 78) και **Ε 84** (πίν. 79), οι οποίες χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, απεικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά, συνοδευόμενη από την μικρή αδελφή της. Σε όλες τις παραστάσεις η νεκρή προτείνει το πτηνό που κρατά προς το παιδί, το οποίο απλώνει τα χέρια του προς αυτό [1660]. Εξαίρεση αποτελεί το κορίτσι της **Ε 84** (πίν. 79) που πιθανώς κρατά πτηνό στο υψωμένο αριστερό του χέρι. Με ιδιαίτερη λαχτάρα απλώνουν τα χέρια τους προς το πτηνό τα μικρά παιδιά των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 82** (πίν. 77) και **Ε 83** (πίν. 78), ενώ το μεγαλύτερο σε ηλικία αγόρι της στήλης **Ε 81** (πίν. 76) απλώνει ήρεμα και περισσότερο συγκρατημένα το χέρι του, για να δεχθεί το πτηνό που του προσφέρει η αδελφή του. Οι κόρες των **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), και **Ε 83** (πίν. 78) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο (η τελευταία με διαγώνιο ιμάτιο), και συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε. Η νεαρή παρθένος της επιτύμβιας στήλης **Ε 84** (πίν. 79) είναι αντιθέτως η μόνη που φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Το πτηνό που κρατούν οι κόρες των τεσσάρων (4) αυτών επιτυμβίων στηλών φανερώνει ότι είναι νεκρές. Δεν γνωρίζουμε όμως αν το ίδιο ισχύει και για τα μικρότερα αδέλφια τους, με εξαίρεση το περίφημο επιτύμβιο ανάγλυφο της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77), όπου το επίγραμμα σαφώς αναφέρει ότι και τα δύο (2) παιδιά είναι νεκρά. Ειδικά για την συγκεκριμένη στήλη έχει επισημανθεί ότι η εικονογραφία παραπέμπει περισσότερο σε νεαρή μητέρα που εικονίζεται μαζί με το παιδί της [1661], αλλά η οικογένεια των δύο (2) αδελφών επέλεξε το εν λόγω ανάγλυφο για την σήμανση του τάφου τους, και η προσθήκη του επιγράμματος ανέτρεψε τα εικονογραφικά δεδομένα

[1658] Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές σε περιπτώσεις όπως εκείνες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β) και **Λ 1** (πίν. 144), όπου οι νεκρές κοπέλες εικονίζονται παντελώς αποστασιοποιημένες, και δεν δείχνουν να αντιλαμβάνονται την παρουσία των οικείων τους - πόσο μάλλον τα λεγόμενα τους.

[1659] **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 83** (πίν. 78), **Ε 84** (πίν. 79). Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εμφανίζεται επίσης σε επιτύμβιες στήλες μικρών παιδιών, αλλά και νεαρών ανδρικών μορφών: πρβλ. Clairmont 1993, αρ. 0.720, 0.789, 0.836, 0.837, 0.857, 1.725, 1.789. Τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος.

[1660] Το αντικείμενο που κρατά η κόρη της επιτύμβιας στήλης **Ε 84** (πίν. 79) δεν είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτο, πιθανότατα όμως πρόκειται για πτηνό.

[1661] Clairmont 1970, 90. Ridgway 1987, 405.

διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για *ἄωρα* νεκρή παρθένο που απεικονίζεται μαζί με τον επίσης νεκρό μικρό αδελφό της. Το ίδιο παρατηρούμε όμως και στις επιτύμβιες στήλες **Ε 81** (πίν. 76) και **Ε 83** (πίν. 78), η εικονογραφία των οποίων θα μπορούσε κάλλιστα να παραπέμπει σε νεαρές μητέρες που απεικονίζονται μαζί με τα παιδιά τους [1662]. Στην περίπτωση μάλιστα της Χαιρεστράτης και του Λυσάνδρου (**Ε 81** - πίν. 76), όπου ο Λύσανδρος είναι αρκετά μεγάλος για να είναι γιός της νεαρής σε ηλικία Χαιρεστράτης, οι Schmaltz και Salta υποστηρίζουν ότι ο κρωβύλος άκοπων μαλλιών στο μέτωπο, καθώς και ο μικρός κρωβύλος στον αυχένα της νεκρής, χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε άτομο νεαρότατης ηλικίας, είναι ίσως αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας της στήλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους [1663]. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε ίσως η Χαιρεστράτη ήταν μητέρα του Λυσάνδρου κατά την πρώτη χρήση του αναγλύφου, αλλά μετά την εκ νέου επεξεργασία αυτού μετετράπη σε άγαμη κόρη με την προσθήκη των κρωβύλων που υπογραμμίζουν το νεαρόν της ηλικίας της. Η μακριά κόμη και τα πολύ νεανικά χαρακτηριστικά του προσώπου της γυναικείας μορφής στην επιτύμβια στήλη **Ε 83** (πίν. 78), παραπέμπουν επίσης σε άγαμη νεκρή νεαρής ηλικίας, η οποία εικονίζεται εδώ μαζί με την μικρότερη αδελφή της. Όσο για την νεκρή του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε 84** (πίν. 79), η ενδυμασία της δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι πρόκειται για παρθένο κόρη. Όπως έχει προαναφερθεί, το πτηνό που παραδίδεται ή προτείνεται σε παιδί έχει κατά μία έννοια την σημασία της *δεξιώσεως*, « συνδέοντας » τα παιδιά με τις ενήλικες μορφές [1664]. Η εικονογραφία των συγκεκριμένων παραστάσεων προβάλλει τους ισχυρούς δεσμούς συγγένειας και αγάπης που συνδέουν τις πρόωρα χαμένες κόρες με τα μικρότερα αδέλφια τους.

2. Θεραπαινίδες

Οι θεραπαινίδες εμφανίζονται μαζί με τις νεαρές κυρίες τους σε τριάντα τρία (33) από τα ανάγλυφα μας, τα οποία αποτελούν σχεδόν το 19 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε [1665]. Πρόκειται αποκλειστικά για διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων του 4ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε του 375-350 π.Χ. [1666]. Η πλειονότης των

[1662] Για επιτύμβια ανάγλυφα ιστάμενων νεκρών μητέρων νεαρής ηλικίας, οι οποίες προτείνουν το πτηνό που κρατούν προς τα παιδιά τους, βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.662, 1.867, 1.870, 4.670.

[1663] Schmaltz και Salta 2003, 67, αρ. 2, εικ. 1c-d.

[1664] Βλ. σελ. 232, σημ. 1603.

[1665] **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 73** (πίν. 68), **Ε 74** (πίν. 69), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Ε ΙΙ 33, Λ 2** (πίν. 145), **Λ 3, Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Η **Ε 60** (πίν. 56) είναι αμφίβολη περίπτωση, καθώς δεν γνωρίζουμε αν όντως πρόκειται για μικρή θεραπαινίδα ή για συγγενή της νεκρής. Ο Clairmont πιστεύει ότι ίσως κρατούσε πυξίδα: Clairmont 1993, 1.971. Τα χέρια της όμως δεν διασώζονται, και έτσι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι. Roccos 2000, 259-260. Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι οι άγαμες κόρες των **Ε 46** (πίν. 43), **Ε ΙΙ 48** (πίν. 140), **Ε ΙΙ 49** (πίν. 141), και **Ε ΙΙ 50** (πίν. 142) ενδεχομένως συνοδεύονταν από τις θεραπαινίδες τους: Αλεξανδρή 1969. Δεσπίνης 2002, 209-212.

[1666] 400-375 π.Χ.: **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 89** (πίν. 84), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **ΛΟα 1** (πίν. 157). 375-350 π.Χ.: **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 73** (πίν. 68), **Ε 74** (πίν. 69), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε ΙΙ 33, Λ 2** (πίν. 145), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). 350-300 π.Χ.: **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Λ 3**.

θεραπαινίδων αυτών είναι μικρά κορίτσια [1667]. Το μικρό μέγεθος κάποιων μορφών στα επιτύμβια ανάγλυφα δεν φανερώνει πάντα το νεαρόν της ηλικίας τους, αλλά μπορεί να είναι επίσης ένδειξη κατώτερης κοινωνικής θέσεως [1668]. Αυτό ισχύει συχνά στην περίπτωση των υπηρετών και υπηρετριών που απεικονίζονται στις παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων. Παρατηρώντας τα σχετικά ανάγλυφα μας, βλέπουμε ότι ακόμη και στις περιπτώσεις όπου η θεραπαινίδες δεν είναι μικρά κορίτσια εμφανίζονται μικρότερες σε μέγεθος από τις νεκρές κυρίες τους [1669]. Η παρουσία των θεραπαινίδων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου παραπέμπει στον πλούτο, την ευμάρεια, και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν της εκάστοτε νεκρής [1670]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι καμία από τις νεώτερες σε ηλικία κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε δεν εικονίζεται με την υπηρέτρια της. Αντιθέτως, αρκετές από τις μεγαλύτερες σε ηλικία παρθένους συνοδεύονται από θεραπαινίδες [1671]. Θα πρέπει τέλος να διευκρινιστεί ότι στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα, τόσο οι άγαμες, όσο και οι νυμφευμένες νεκρές [1672] συνοδεύονται από τις υπηρέτριες τους [1673].

[1667] Μόνον στα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 33, Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), και **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159), οι θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις νεκρές δεν είναι μικρά κορίτσια. Στην επιτύμβια στήλη **Ε 92** (πίν. 87), η έφηβη θεραπαινίς είναι αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας του αναγλύφου, καθώς αρχικά επρόκειτο για νεαρή ιστάμενη παρθένο, η οποία όμως κατά την δεύτερη χρήση της στήλης μετετράπη σε υπηρέτρια. Στην λουτροφόρο - αμφορέα **ΛΟα 1** (πίν. 157) εικονίζονται δύο (2) θεραπαινίδες, μία (1) μικρή, και μία (1) μεγαλύτερη σε ηλικία. Νεαρής ηλικίας φαίνεται επίσης να είναι η υπηρέτρια της λουτροφόρου - υδρίας **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1668] Beaumont 1994, 84, 88. Beaumont 1995, 340. Stears 1995, 124. Pomeroy 1997, 128-129. Roccos 2000, 259. Beaumont 2003, 60. Στις παραστάσεις που κοσμούν τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, οι μορφές των υπηρετών και υπηρετριών είναι συνήθως μικρότερες σε μέγεθος από εκείνες των κυρίων τους, ακόμη και αν πρόκειται για ενήλικα άτομα. Παραδείγματος χάριν, στην περίπτωση της επιτύμβιας στήλης της μικρής Καλλίστιον (Clairmont 1993, αρ. 0.912), η θεραπαινίς του νεκρού κοριτσιού είναι εντυπωσιακά μικροσκοπική. Λόγω ελλείψεως χώρου, η μορφή της υπηρέτριας περιορίζεται υποχρεωτικά στο στενό πεδίο της δεξιάς παραστάδας της στήλης. Το γεγονός αυτό δεν δικαιολογεί όμως το εξαιρετικά χαμηλό ύψος της μικρής θεραπαινίδας, η οποία θα μπορούσε κάλλιστα να παριστάνεται ψηλότερη, και συνεπώς περισσότερο ρεαλιστική ως ανάγλυφη μορφή. Το υπερβολικά μικρό μέγεθος της υπηρέτριας στην προκειμένη περίπτωση χρησιμοποιείται ως ένδειξη της χαμηλής κοινωνικής της θέσεως, όπως επισημαίνει και ο Himmelmann: Himmelmann-Wildschütz 1971, 40, 650-651.

[1669] **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159).

[1670] Stears 1995, 124.

[1671] **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 60** (πίν. 56), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, οι θεραπαινίδες συνοδεύουν συχνά τις ενήλικες νυμφευμένες γυναίκες, σπανιότατα όμως τα μικρά κορίτσια. Συγκεκριμένα, υπάρχουν μόνον τρείς (3) επιτύμβιες στήλες στις οποίες το νεκρό κορίτσι εικονίζεται μαζί με την μικρή θεραπαινίδα του: Clairmont 1993, αρ. 0.860a, 0.909, 0.912.

[1672] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.692, 1.761, 1.772, 1.848, 1.898, 1.934, 1.975, 2.150, 2.151, 2.187, 2.202, 2.243, 2.249, 2.255, 2.274, 2.276, 2.286, 2.302, 2.305, 2.315, 2.335, 2.356, 2.364, 2.431, 2.749, 2.750, 2.762, 2.763, 2.781, 2.810, 2.815, 2.842, 2.850, 2.854, 2.872, 2.881, 2.894, 2.902, 2.917, 2.933, 3.252, 3.280, 3.282, 3.284, 3.309, 3.326, 3.345, 3.362, 3.374, 3.375, 3.407, 3.416, 3.421, 3.442, 3.456, 3.457, 3.471, 3.672, 3.680, 3.788, 3.869, 3.892, 3.893, 3.922, 3.934, 3.954, 4.374, 4.410, 4.416, 4.417, 4.423, 4.424, 4.425, 4.428, 4.430, 4.431, 4.438, 4.439, 4.445, 4.467, 4.470, 4.680, 4.770, 4.910, 4.930, 4.950.

[1673] Γενικά για τις απεικονίσεις υπηρετών και υπηρετριών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, βλ. Clairmont 1993, εισαγ., 36-37.

2α. Θεραπαινίδες με πυξίδα

Σε είκοσι δύο (22) από τα ανάγλυφα μας, περίπου δηλαδή σε ένα ποσοστό 12,5 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, οι νεκρές παρθένοι συνοδεύονται από ιστάμενες θεραπαινίδες που κρατούν την πυξίδα με τα κοσμήματα τους [1674]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 4ου π.Χ. αιώνος, οι οποίες φέρουν διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Τα μισά από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1675]. Δεκατρείς (13) από τις ατθίδες παρθένους των παραστάσεων αυτών είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, ενώ οι υπόλοιπες φορούν χιτώνα και ιμάτιο - σε μία (1) περίπτωση μάλιστα, χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο [1676]. Η πλειονότης των θεραπαινίδων που εικονίζονται μαζί τις νεκρές κόρες στα συγκεκριμένα ανάγλυφα είναι μικρά κορίτσια. Οι περισσότερες από αυτές κρατούν την πυξίδα της νεκρής κυρίας τους με το αριστερό τους χέρι, ενίοτε ακουμπώντας το δεξί χέρι στο κάλυμμα της πυξίδας [1677]. Αυτό ισχύει ως επί το πλείστον για τα επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος. Σε οκτώ (8) παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων του 375-300 π.Χ., οι μικρές υπηρέτριες κρατούν την πυξίδα και με τα δυό (2) τους χέρια [1678]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι σε δύο (2) μαρμάρινα αγγεία του 400-350 π.Χ. (**Λ ΙΙ 16** - πίν. 156, **ΛΟα 1** - πίν. 157) εμφανίζονται όχι μία (1), αλλά δύο (2) θεραπαινίδες [1679]. Η μία (1)

[1674] **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 33, Λ 3, Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟα 1** (πίν. 157), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Υπάρχουν βεβαίως και αποσπασματικά επιτύμβια ανάγλυφα, σε κάποια εκ των οποίων η νεκρή ενδεχομένως συνοδευόταν από την θεραπαινίδα της που κρατούσε πυξίδα. Παραδείγματος χάριν, στις επιτύμβιες στήλες **Ε 49** (πίν. 45) και **Ε ΙΙ 40** (πίν. 132) διασώζεται η κεφαλή της νεκρής κόρης και η πυξίδα που κρατούσε μία δεύτερη μορφή, αλλά δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν επρόκειτο για θεραπαινίδα, ή για συγγενή της θανούσας. Πυξίδα ίσως κρατούσε και η μικρή υπηρέτρια της μαρμάρινης ληκύθου **Λ 2** (πίν. 145). Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι η παρθένος της **Ε 46** (πίν. 43) συνοδευόταν από θεραπαινίδα που έφερε πυξίδα: Despinis 1998, 145-146, πίν. 35.1-2. Δεσπίνης 2002, 211. Βλ. επίσης, Roccos 2000, 259-260.

[1675] 400-375 π.Χ.: **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 89** (πίν. 84), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **ΛΟα 1** (πίν. 157). 375-350 π.Χ.: **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε ΙΙ 33, Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). 350-300 π.Χ.: **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ 3**.

[1676] Οι κόρες των **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 33, Λ 3,** και **ΛΟυ 1** (πίν. 158) φέρουν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Οι υπόλοιπες παρθένοι των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο - εκείνη δε της στήλης **Ε 91** (πίν. 86) με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η νεκρή της **Ε 89** (πίν. 84) δεν διασώζεται.

[1677] Οι θεραπαινίδες των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 91** (πίν. 86), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158) και **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159) κρατούν την πυξίδα της νεκρής με το αριστερό τους χέρι. Οι τρείς (3) από αυτές ακουμπούν το δεξί τους χέρι στο κάλυμμα της πυξίδας (**Ε 63** - πίν. 59, **Λ ΙΙ 14** - πίν. 155, **Υ ΙΙ 1** - πίν. 159). Όλα τα συγκεκριμένα ανάγλυφα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, εκτός από το **Ε 61** (πίν. 57), το οποίο είναι έργο του 350-300 π.Χ.

[1678] **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 33, Λ 3**.

[1679] Στην λουτροφόρο – αμφορέα **ΛΟα 1** (πίν. 157), μόνον η μία (1) από τις δύο (2) θεραπαινίδες (η μικρότερη σε ηλικία) κρατά ανοιχτή πυξίδα από την οποία η νεκρή κόρη αφαιρεί κάποιο αντικείμενο. Η δεύτερη στέκεται πίσω από την κυρία της, εμφανώς θλιμμένη για τον θάνατο της. Στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) αντιθέτως, η οποία κοσμείται με την πλέον πολυπρόσωπη σύνθεση επτά (7) μορφών, δύο (2) μικρές θεραπαινίδες που κρατούν κλειστή πυξίδα πλαισιώνουν την τετραμελή οικογένεια που εικονίζεται γύρω από την νεκρή.

μάλιστα από τις υπηρέτριες της λουτροφόρου - αμφορέως κρατά δύο (2) πυξίδες, μία (1) σε κάθε χέρι. Όπως έχει προαναφερθεί, οι θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις νεκρές κόρες στις παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων, αλλά και οι πυξίδες με τα κοσμήματα που οι πρώτες κρατούν, παραπέμπουν στην ευμάρεια και την κοινωνική θέση των οικογενειών των νεκρών παρθένων.

Σε δεκατρία (13) από τα επιτύμβια ανάγλυφα μας, τα οποία φέρουν διμελείς παραστάσεις, εμφανίζεται ο γνωστός εικονογραφικός τύπος της νεκρής που συνοδεύεται από θεραπαινίδα με πυξίδα [1680]. Σε τέσσερεις (4) από τις σχετικές παραστάσεις οι μικρές υπηρέτριες κρατούν και άλλα αντικείμενα εκτός από την πυξίδα της νεκρής κόρης [1681]. Η σχέση των πυξίδων με τον γυναικείο στολισμό και καλλωπισμό γίνεται περισσότερο εμφανής στις περιπτώσεις των επιτυμβίων αναγλύφων στα οποία οι νεκρές παρθένοι απλώνουν το χέρι τους προς την ανοιχτή πυξίδα που κρατά η υπηρέτρια τους, προφανώς για να αφαιρέσουν κάποιο κόσμημα, ζώνη, ή ταινία μέσα από αυτήν. Πρόκειται για έξι (6) επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος, τα οποία στην πλειονότητα τους κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις [1682]. Στα πέντε (5) από αυτά, οι θεραπαινίδες κρατούν την πυξίδα της νεκρής και με τα δύο (2) τους χέρια [1683]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι σε τρείς (3) από τις συγκεκριμένες επιτύμβιες στήλες (**Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε ΙΙ 15** - πίν. 108) οι νεκρές εικονίζονται καθήμενες. Όλες μάλιστα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος. Όπως έχει προαναφερθεί, οι καθήμενες γυναικείες μορφές είναι συνήθως μεγαλύτερης ηλικίας, και νυμφευμένες. Εξαίρεση στον κανόνα αποτελούν οι κόρες των **Ε 92** (πίν. 87) και **Ε 93** (πίν. 88), οι οποίες είναι ενδεδυμένες με χιτώνα, αττικό πέπλο, και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή της πρώτης δεν διασώζεται, η δεύτερη όμως έχει πεπονοειδή κόμμωση με κοτσίδα. Η ενδυμασία των εν λόγω μορφών παραπέμπει σε άγαμες κόρες, οι οποίες εδώ εικονίζονται καθήμενες. Η **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108) είναι αμφίβολη περίπτωση, καθώς δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή ήταν άγαμη. Πρόκειται πάντως για άτομο νεαρής ηλικίας, όπως φανερώνει το *λαμπάδιον* που φέρει. Καθήμενη είναι επίσης η νεκρή της αμφίβολης μαρμάρινης υδρίας **Υ ΙΙ 1** (πίν. 159), η οποία όμως δεν αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την πυξίδα που πιθανώς κρατά η ιστάμενη θεραπαινίδα της. Το

[1680] **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ 3, Υ ΙΙ 1** (πίν. 159). Οι περισσότερες από τις νεκρές κόρες των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη: **Ε 56** (πίν. 52), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 92** (πίν. 87), **Λ 3**. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος εμφανίζεται αρκετά συχνά σε επιτύμβια ανάγλυφα νυμφευμένων γυναικών: π.χ. Clairmont 1993, αρ. 1.661, 1.772, 1.774, 1.821, 1.848, 1.857, 1.889, 1.894, 1.896, 1.898, 1.907, 1.931, 1.975, 2.150, 2.151, 2.186, 2.202, 2.209b, 2.249, 2.255, 2.274, 2.276, 2.276b, 2.294a, 2.305, 2.313, 2.424a, 2.431. Το ακριβώς αντίθετο ισχύει στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών μικρών κοριτσιών, όπου ο εν λόγω εικονογραφικός τύπος είναι σπανιότατος: Clairmont 1993, αρ. 0.860a, 0.912.

[1681] Η υπηρέτρια της επιτύμβιας στήλης **Ε 89** (πίν. 84) προσφέρει στην νεκρή την *πλαγγόνα* που κρατά, ενώ οι θεραπαινίδες των **Ε 85** (πίν. 80) και **ΛΟυ 1** (πίν. 158) φέρουν επίσης *ῥιπίδα* εκτός από την πυξίδα της κυρίας τους. Η υπηρέτρια που εικονίζεται στην μαρμάρινη λήκυθο **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152) κρατά ένα δεύτερο αντικείμενο στο κατεβασμένο δεξί της χέρι. Πρόκειται ενδεχομένως για καλάθι, ή ίσως ακόμη και για δεύτερη πυξίδα.

[1682] **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Μόνον οι **Ε 93** (πίν. 88) και **ΛΟα 1** (πίν. 157) φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις τριών (3) μορφών. Οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 59** (πίν. 55), **Ε 92** (πίν. 87), και **Ε 93** (πίν. 88) είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, ενώ εκείνες των **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108) και **ΛΟα 1** (πίν. 157) φορούν χιτώνα και ιμάτιο.

[1683] Στην λουτροφόρο - αμφορέα μας, η θεραπαινίς κρατά ανοιχτή πυξίδα στο δεξί της χέρι, από την οποία η νεκρή αφαιρεί κάποιο κόσμημα ή άλλο αντικείμενο, και δεύτερη πυξίδα στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι.

συγκεκριμένο ανάγλυφο είναι πρωιμότερο από τα άλλα τρία (3), καθώς χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Γεγονός είναι πάντως ότι οι καθήμενες άγαμες κόρες των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων είναι ελάχιστες, καθώς στην συντριπτική τους πλειονότητα οι νεκρές παρθένοι απεικονίζονται ιστάμενες [1684].

Όπως έχει προαναφερθεί, η πυξίδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών, αλλά και με την προετοιμασία της νύφης εν όψει του γάμου της [1685]. Δεν είναι τυχαίο ότι καμία από τις νεώτερες σε ηλικία παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε δεν συνοδεύεται από θεραπαινίδα που κρατά πυξίδα. Αντιθέτως, κάποιες από τις νεκρές κόρες οι υπηρέτριες των οποίων φέρουν πυξίδα συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία παρθένων που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας [1686], ενώ τέσσερεις (4) από αυτές « *ανακαλύπτονται* » [1687]. Οι πυξίδες και οι θεραπαινίδες εμφανίζονται κατά κόρον στα επιτύμβια ανάγλυφα νυμφευμένων γυναικών [1688], όπως στην περίφημη στήλη της Ηγησούς (πίν. 213) [1689]. Στις παραστάσεις επομένως των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε, τόσο η παρουσία της θεραπαινίδος, όσο και η πυξίδα που αυτή φέρει χαρακτηρίζουν τις εν δυνάμει νύφες και μητέρες, δηλαδή τις άτυχες εκείνες παρθένους που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν [1690]. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στις περιπτώσεις των νεκρών παρθένων που « *ανακαλύπτονται* ». Η μία (1) μάλιστα από αυτές αφαιρεί με το άλλο της χέρι κάποιο κόσμημα ή στολίδι από την ανοιχτή πυξίδα που φέρει η μικρή υπηρέτρια (**ΛΟα 1** - πίν. 157).

2β. Θεραπαινίδες που κρατούν άλλα αντικείμενα

Οι περισσότερες από τις ιστάμενες θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας φέρουν πυξίδα. Μόνον σε έξι (6) επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ. οι μικρές υπηρέτριες κρατούν κάποια άλλα αντικείμενα [1691]. Πρόκειται για πέντε (5) επιτύμβιες στήλες που κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, και την λουτροφόρο – υδρία **ΛΟυ 1** (πίν. 158), η οποία φέρει πολυπρόσωπη παράσταση τεσσάρων (4) μορφών. Σε δύο (2) από τα εν λόγω επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 85** - πίν. 80, **ΛΟυ 1** - πίν. 158), οι θεραπαινίδες κρατούν πυξίδα στο αριστερό τους χέρι, και *ῥιπίδα* στο δεξί. Μάλιστα η θεραπαινίς της **Ε 85** (πίν. 80) έχει υψωμένο το χέρι που κρατά την *ῥιπίδα* προς την ιστάμενη παρθένο. Ίσως της προσφέρει την *ῥιπίδα*, θεωρώ όμως εξίσου πιθανό το ενδεχόμενο να της κάνει αέρα με αυτήν, καθώς η κόρη κρατά πτηνό ή δυσδιάκριτο αντικείμενο στο ένα (1) της χέρι, ενώ με το άλλο κρατά την άκρη του ιματίου της. Πυξίδα κρατά

[1684] Ειδικότερα για τον εικονογραφικό τύπο των καθήμενων νεκρών παρθένων, βλ. σελ. 216-219.
[1685] Βλ. σελ. 191-192.
[1686] **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 11** (πίν. 152), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Όπως είδαμε, το ίδιο ισχύει γενικά για τις πρόωρα χαμένες κόρες που συνοδεύονται από θεραπαινίδες, αλλά και για όσες από τις νεκρές κρατούν πυξίδα.
[1687] **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 63** (πίν. 59), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157).
[1688] Παραδείγματος χάριν, Clairmont 1993, αρ. 1.821, 1.894, 2.150, 2.151, 2.186, 2.208, 2.223a, 2.255, 2.276, 2.300, 2.306, 2.334a, 2.407, 2.431, 2.441, 2.750, 2.820, 2.844b, 2.854, 3.284, 3.340, 3.366b, 3.368c, 3.416, 3.421, 3.423, 3.438, 3.954, 4.910, 4.930. Βλ. επίσης, σελ. 191, σημ. 1384.
[1689] Clairmont 1993, αρ. 2.150. Για την περίφημη επιτύμβια στήλη της Ηγησούς (πίν. 213), βλ. σελ. 217, σημ. 1525.
[1690] Το ίδιο υποστηρίζει επίσης η Roccos: Roccos 2000, 259.
[1691] **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 89** (πίν. 84), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). Οι νεκρές παρθένοι των **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 87** (πίν. 82), και **ΛΟυ 1** (πίν. 158) είναι ενδεδυμένες με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη. Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε 88** (πίν. 83) φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η **Ε 89** (πίν. 84) είναι αποσπασματική.

επίσης στο αριστερό της χέρι η υπηρέτρια της **Ε 89** (πίν. 84), η οποία με το δεξί χέρι προσφέρει *πλαγγόνα* στην νεκρή κυρία της. Στην επιτύμβια στήλη **Ε 87** (πίν. 82), η παρθένος κρατά πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι, ενώ η μικρή θεραπαινίδα της φέρει το κλουβί του πτηνού αυτού. Η υπηρέτρια της **Ε 88** (πίν. 83) κρατά μία (1) πάπια, προφανώς το αγαπημένο κατοικίδιο πτηνό της άτυχης κόρης. Η *ἄωρος* νεκρή όμως δεν φαίνεται να την προσέχει, καθώς το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στην *πλαγγόνα* που κρατά με τα δύο (2) της χέρια. Πάπια ίσως κρατούσε και η θεραπαινίδα της στήλης **Ε 58** (πίν. 54), αν και η ανάγλυφη παράσταση έχει υποστεί φθορές στο σημείο αυτό, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι.

2γ. Άλλες θεραπαινίδες

Πέντε (5) από τις θεραπαινίδες των επιτυμβίων στηλών που μελετούμε απεικονίζονται επί το έργον, υπηρετώντας τις νεκρές κυρίες τους [1692]. Πρόκειται για τρείς (3) πολυπρόσωπες παραστάσεις του 375-350 π.Χ. (**Ε 72** - πίν. 67, **Ε 73** - πίν. 68, **Ε 74** - πίν. 69), και δύο (2) διμελείς παραστάσεις που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος (**Ε 50** - πίν. 46, **Ε ΙΙ 17** - πίν. 110). Οι **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 73** (πίν. 68), και **Ε 74** (πίν. 69), υπάγονται μάλιστα στον ίδιο εικονογραφικό τύπο. Η **Ε 72** (πίν. 67) είναι η μόνη από τις τρείς (3) αυτές επιτύμβιες στήλες που διασώζεται ακέραιη. Σε αυτήν εικονίζεται γονατισμένη μικρή θεραπαινίς, η οποία τοποθετεί το σανδάλι στο πόδι της ιστάμενης νεκρής κυρίας της. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται ιστάμενη γυναίκα, η οποία κρατά πυξίδα στο αριστερό της χέρι. Όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εν λόγω νεκρή είναι μελλόνυμφη, και φορά τα νυφικά της υποδήματα (*νυμφίδες*) με την βοήθεια της θεραπαινίδος της [1693].

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και επίσης αρκετά ασυνήθιστη είναι τέλος η εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης **Ε 50** (πίν. 46). Η πρόωρα χαμένη παρθένος εικονίζεται ιστάμενη, φορώντας αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Όπισθεν αυτής διακρίνεται θεραπαινίς που τοποθετεί μαξιλάρι σε *δίφρον*, προφανώς για να καθίσει η νεκρή κυρία της. Όπως είδαμε, οι καθήμενες γυναικείες μορφές των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων είναι συνήθως παντρεμένες, ή και μεγαλύτερης ηλικίας. Υπάρχουν βεβαίως κάποιες εξαιρέσεις καθήμενων παρθένων, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω (**Ε 92** - πίν. 87, **Ε 93** - πίν. 88, **Ε 94** - πίν. 89, **Ε 95** - πίν. 90-91). Τα ανάγλυφα αυτά χρονολογούνται μάλιστα στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, ακριβώς όπως και η επιτύμβια στήλη μας. Η περίπτωση όμως της **Ε 50** (πίν. 46) είναι μοναδική, καθώς η κόρη είναι μεν ιστάμενη, αλλά η

[1692] **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 73** (πίν. 68), **Ε 74** (πίν. 69), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110).

[1693] Ειδικότερα για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο και τις επιτύμβιες στήλες **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 73** (πίν. 68), και **Ε 74** (πίν. 69), βλ. σελ. 256-258 (« τύπος Αμεινοκλείας »). Παρεμφερής είναι ίσως η εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), στην οποία παριστάνεται ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο. Στα αριστερά της νεκρής εικονίζεται η γονατισμένη υπηρέτρια της, η οποία ενδεχομένως βοηθά την κυρία της να ντυθεί. Η ερμηνεία αυτή εξηγεί πιστεύω την θέση των χεριών της θεραπαινίδος: το δεξί της χέρι ακουμπά τον αριστερό μηρό της ιστάμενης μορφής, ενώ με το άλλο χέρι αγγίζει την αριστερή κνήμη της νεκρής, λίγο πιο κάτω από το γόνατο. Πρόκειται βεβαίως για αμφίβολη περίπτωση επιτυμβίου αναγλύφου, καθώς δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή πέθανε άγαμη. Την ερμηνεία του δυσχεραίνουν επίσης οι ζημιές που έχουν υποστεί και οι δύο (2) μορφές - ειδικά τα χέρια και οι κεφαλές τους. Αν η εν λόγω νεαρή γυναικεία μορφή είναι όντως άγαμη, τότε ίσως η υπηρέτρια της την βοηθά να ντυθεί για τον γάμο της. Στην περίπτωση αυτή προφανώς ετοιμαζόταν να νυμφευθεί, αλλά ο θάνατος την πρόλαβε. Δεν αποκλείεται όμως στην συγκεκριμένη περίπτωση να πρόκειται για μία απλή σκηνή της καθημερινής ζωής των γυναικών, η οποία δεν συνδέεται με τον γάμο, αλλά ούτε και με τον *ἄωρο* θάνατο των παρθένων. Η εικονογραφία της στήλης **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110) είναι πάντως εξαιρετικά ασυνήθιστη.

παρουσία του *δίφρου* και η κίνηση της υπηρέτριας υποδηλώνουν ότι θα καθίσει σε αυτόν [1694]. Η άποψη μου είναι ότι ίσως η *ἄωρος* νεκρή του συγκεκριμένου επιτυμβίου αναγλύφου πέθανε ενώ ήταν μνηστευμένη και επρόκειτο να νυμφευθεί. Για τον λόγο αυτό εικονίζεται ιστάμενη, ως άγαμος κόρη, αλλά έτοιμη να καθίσει στον *δίφρον* που της ετοιμάζει η θεραπαινίδα της – σύμβολο ίσως του γάμου της που δεν πρόλαβε να τελεστεί. Η άτυχη παρθένος παρουσιάζεται δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση ως μελλόνυμφη και παρ' ολίγον σύζυγος, καθώς ο άδειος *δίφρος* που μάταια την περιμένει παραπέμπει στην μετάβαση της σε μία νέα κοινωνική και προσωπική πραγματικότητα, αυτήν της νυμφευμένης γυναίκας και μέλλουσας μητέρας, η οποία όμως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Δεν μπορούμε πάντως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για μία σκηνή από την καθημερινότητα των γυναικών στην Αθήνα της κλασικής περιόδου.

2δ. Θεραπαινίδες που πενθούν

Τρείς (3) από τις ιστάμενες θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις *ἄωρες* νεκρές των επιτυμβίων αναγλύφων μας ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο τους, χειρονομία που φανερώνει θλίψη και πένθος. Πρόκειται για δύο (2) πολυπρόσωπα μαρμάρινα αγγεία, και μία (1) επιτύμβια στήλη με διμελή παράσταση νεαρής ιστάμενης γυναικείας μορφής, η οποία ενδεχομένως κρατά κάποιο κόσμημα, και μικρής υπηρέτριας που φέρει πυξίδα (**Ε 55** - πίν. 51, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156, **ΛΟα 1** - πίν. 157). Τα τρία (3) αυτά ανάγλυφα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Στα εν λόγω μαρμάρινα αγγεία μάλιστα, οι νεκρές συνοδεύονται όχι από μία (1), αλλά από δύο (2) θεραπαινίδες. Η νεκρή της μαρμάρινης ληκύθου **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) περιστοιχίζεται από την οικογένεια της, και η πολυπληθής αυτή παράσταση πλαισιώνεται από δύο (2) μικρές υπηρέτριες που κρατούν πυξίδες. Η ιστάμενη νεαρή μορφή της λουτροφόρου – αμφορέως **ΛΟα 1** (πίν. 157) δεν εικονίζεται μαζί με συγγενείς της, αλλά με τις δύο (2) θεραπαινίδες της, οι οποίες την πλαισιώνουν. Η μία (1) εξ αυτών κρατά πυξίδα, από την οποία η νεκρή αφαιρεί κάποιο αντικείμενο, ενώ η άλλη στέκεται πίσω από την θανούσα, ακουμπώντας το πρόσωπο της με το χέρι της εις ένδειξιν θλίψης και πένθους. Και στις τρείς (3) περιπτώσεις οι νεκρές κοπέλες είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε. Αν όντως πρόκειται για άγαμες κόρες, τότε ίσως οι υπηρέτριες δεν πενθούν απλώς τον θάνατο τους, αλλά θλίβονται επίσης για το γεγονός ότι πέθαναν πρόωρα - σε ηλικία γάμου μεν, ή ακόμη και μνηστευμένες, όμως πριν προλάβουν να νυμφευθούν [1695]. Οι παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων στις οποίες εικονίζονται υπηρέτες και υπηρέτριες που πενθούν τον θάνατο των κυρίων τους παρουσιάζουν μία εξιδανικευμένη εικόνα του *οἴκου*, μέλη του οποίου ήταν άλλωστε και οι δούλοι [1696]. Οι απεικονίσεις των πιστών υπηρετών και υπηρετριών που θλίβονται για τον θάνατο των κυρίων τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις βιώνουν μάλιστα την απώλεια τους το ίδιο έντονα με τους

[1694] Δεσπίνης 2002, 221.

[1695] Οι νεκρές των μαρμάρινων αγγείων **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) και **ΛΟα 1** (πίν. 157) αποτελούν αμφίβολες περιπτώσεις αγάμων κορών. Η νεκρή της επιτύμβιας στήλης **Ε 55** (πίν. 51) πέθανε πιθανότατα άγαμη, ενώ όπως έχει προαναφερθεί, το δακτυλίδι που ενδεχομένως κρατά και η πυξίδα που φέρει η μικρή υπηρέτρια της ενδεχομένως παραπέμπουν σε κόρη που πέθανε ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί (βλ. σελ. 191-193).

[1696] Oakley 2000, 246-247.

πενθούντες οικείους των νεκρών, ενισχύουν την ιδανική εικόνα μίας πραγματικά ενωμένης και ισχυρής οικογένειας, και κατά συνέπεια ενός *οἴκου* που ευημερεί [1697].

2ε. Κόρη με πτηνό που συνοδεύεται από θεραπαινίδα

Ο εικονογραφικός τύπος της νεκρής ιστάμενης παρθένου που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα εμφανίζεται σε τρείς (3) επιτύμβιες στήλες, οι οποίες αποτελούν μόνον το 1,7 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε. Τα εν λόγω ανάγλυφα φέρουν διμελείς παραστάσεις, και χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος [1698]. Οι κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε 85** (πίν. 80) και **Ε 87** (πίν. 82) φορούν αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Στο υψωμένο τους χέρι κρατούν πτηνό, ενώ με το άλλο κατεβασμένο χέρι κρατούν την άκρη του ιματίου τους. Η νεκρή της στήλης **Ε 86** (πίν. 81) είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Κρατά πτηνό στο κατεβασμένο της χέρι, υψώνοντας το άλλο χέρι (που δεν διασώζεται ολόκληρο) επάνω από την κεφαλή της υπηρέτριας της. Και οι τρείς (3) παριστάνονται κατενώπιον, ή κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά. Δίπλα τους εικονίζονται μικρές ιστάμενες θεραπαινίδες, οι οποίες έχουν στραμμένη την προσοχή τους στις νεκρές κυρίες τους. Μάλιστα οι υπηρέτριες που συνοδεύουν τις παρθένους των στηλών **Ε 85** (πίν. 80) και **Ε 87** (πίν. 82) κρατούν κάποια αντικείμενα: η πρώτη πυξίδα [1699] και *ῥιπίδα* που προσφέρει στην θανούσα [1700], ενώ η δεύτερη το κλουβί του πτηνού που έχει στο υψωμένο της χέρι η *ἄωρος* νεκρή. Τα πτηνά στην προκειμένη περίπτωση είναι ασφαλώς τα αγαπημένα κατοικίδια των πρόωρα χαμένων κοριτσιών, και όπως είδαμε εμφανίζονται συχνά στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε. Έχουμε επίσης αναφερθεί στην σημασία της απεικόνισης των θεραπαινίδων, οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις συνοδεύουν τις άτυχες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας [1701]. Τέλος, οι μορφές των νεκρών νεανίδων που κοσμούν τις επιτύμβιες στήλες **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), και **Ε 87** (πίν. 82), κρατώντας πτηνό και συνοδευόμενες από τις μικρές υπηρέτριες τους, χαρακτηρίζονται από μία ιδιαίτερη μεγαλοπρέπεια, σύμφωνα πάντα με το κλασικό πρότυπο της εξιδανικευμένης ατθίδος παρθένου.

2ζ. Κόρη με *πλαγγόνα* που συνοδεύεται από θεραπαινίδα

Ο εικονογραφικός τύπος της ιστάμενης παρθένου που κρατά *πλαγγόνα* και συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα εικονίζεται σε τέσσερεις (4) επιτύμβιες στήλες, οι οποίες κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, και χρονολογούνται στο πρώτο μισό

[1697] Βλ. ενδεικτικά, Clairmont 1993, αρ. 1.848, 1.894, 2.243, 2.286, 2.315b, 2.850, 2.870a, 2.872, 2.888a, 2.894a, 2.895, 2.912, 2.950, 2.954, 3.284, 3.309, 3.339a, 3.345, 3.359b, 3.370a, 3.374, 3.379, 3.396c, 3.788, 3.905, 3.922, 4.417, 4.431, 4.438, 4.467, 4.850, 4.910.

[1698] **Ε 85** (πίν. 80), **Ε 86** (πίν. 81), **Ε 87** (πίν. 82). Υπάρχουν επίσης δύο (2) επιτύμβιες στήλες του 350-300 π.Χ., στις οποίες εικονίζεται ιστάμενο κορίτσι που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από μικρή θεραπαινίδα: Clairmont 1993, αρ. 0.909, 0.912, αλλά και τρείς (3) επιτύμβιες στήλες του 375-350 π.Χ., στις οποίες ο ιστάμενος νεκρός νέος κρατά πτηνό και συνοδεύεται από τον μικρό υπηρέτη του: Clairmont 1993, αρ. 1.850, 1.855, 1.866. Στα επιτύμβια ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος χαρακτηρίζει αποκλειστικά τα άτομα νεαρής ηλικίας, ανεξαρτήτως φύλου.

[1699] Για την σημασία της πυξίδας, βλ. σελ. 191-192.

[1700] Ενδέχεται όμως να της κάνει και αέρα, όπως έχω επισημάνει πιο πάνω: σελ. 251.

[1701] Η παρουσία των θεραπαινίδων στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα παραπέμπει στον πλούτο της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν στην κοινωνική θέση της εκάστοτε νεκρής κόρης. Ειδικότερα για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 248.

του 4[ου] π.Χ. αιώνος [1702]. Οι εν λόγω επιτύμβιες στήλες αποτελούν μόλις το 2,3 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε. Κανένα από τα άνηβα νεκρά κορίτσια που εικονίζονται στις επιτύμβιες στήλες τους κρατώντας *πλαγγόνα* [1703] δεν συνοδεύεται από την υπηρέτρια της. Επομένως, ο εικονογραφικός αυτός τύπος χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις άγαμες κόρες που βρίσκονται σε ηλικία γάμου. Οι νεκρές των **Ε 88** (πίν. 83) και **Ε 91** (πίν. 86) έχουν μακριά κόμη και είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο, ενώ η πρόωρα χαμένη παρθένος της στήλης **Ε 90** (πίν. 85) φέρει αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη [1704]. Όλες οι νεκρές κοπέλες παριστάνονται στραμμένες προς τα αριστερά, εκτός από εκείνη της **Ε 89** (πίν. 84), η οποία εικονίζεται στραμμένη προς τα δεξιά. Σε όλα τα συγκεκριμένα ανάγλυφα η κόρη κρατά *πλαγγόνα*, με εξαίρεση την αποσπασματική επιτύμβια στήλη **Ε 89** (πίν. 84), στην οποία η *ἄωρος* νεκρή απλώνει το χέρι της για να δεχθεί την *πλαγγόνα* που της προσφέρει η μικρή υπηρέτρια. Οι παρθένοι των επιτυμβίων στηλών **Ε 88** (πίν. 83) και **Ε 90** (πίν. 85) κρατούν την *πλαγγόνα* με τα δύο (2) τους χέρια, ενώ αντιθέτως η νεκρή της στήλης **Ε 91** (πίν. 86) κρατά την *πλαγγόνα* στο υψωμένο δεξί της χέρι. Η κεφαλή της κόρης που εικονίζεται στο επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε 88** (πίν. 83) είναι η μόνη που διασώζεται. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στην *πλαγγόνα* που κρατά, και χαρακτηρίζεται από μία αδιόρατη μελαγχολία. Πιθανότατα κατά τον ίδιο τρόπο, δηλαδή αφοσιωμένες στις *πλαγγόνες* τους και πλήρως αποστασιοποιημένες παριστάνονταν επίσης οι νεκρές των **Ε 90** (πίν. 85) και **Ε 91** (πίν. 86). Στα χέρια της μεγαλύτερης σε ηλικία κόρης των επιτυμβίων αυτών αναγλύφων (**Ε 88** - πίν. 83) διακρίνεται ο τύπος της γυμνής ακρωτηριασμένης *πλαγγόνας*, σύμβολο του πρόωρου θανάτου της [1705]. Οι νεκρές κοπέλες των επιτυμβίων στηλών **Ε 89** (πίν. 84) και **Ε 90** (πίν. 85) κρατούν γυμνές αρτιμελείς *πλαγγόνες* - τα αγαπημένα παρθενικά τους παιχνίδια που δεν πρόλαβαν να αφιερώσουν στην προστάτιδα τους θεά Αρτέμιδα, εν όψει του γάμου τους [1706]. Η *πλαγγόνα* της **Ε 91** (πίν. 86) δεν διασώζεται. Όλες οι μικρές ιστάμενες θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις νεαρές κυρίες τους κρατούν αντικείμενα. Η υπηρέτρια της στήλης **Ε 88** (πίν. 83) κρατά πάπια - προφανώς το προσφιλές κατοικίδιο της νεκρής, ενώ οι άλλες τρείς (3) θεραπαινίδες κρατούν πυξίδες [1707]. Σημείο αναφοράς για την ερμηνεία του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου είναι οι *πλαγγόνες* που κρατούν οι άτυχες παρθένοι. Πρόκειται για ένα κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους [1708], το οποίο φανερώνει ότι έφυγαν από την ζωή πολύ νωρίς, πριν ακόμη προλάβουν να γίνουν γυναίκες, να νυμφευθούν, και να αποκτήσουν απογόνους. Την τραγική αυτή εικόνα της νεκρής κόρης που φέρει το σύμβολο της πρόωρης μετάβασης της στον Άδη, συμπληρώνει η παρουσία της μικρής θεραπαινίδος, η οποία παραπέμπει στην κοινωνική θέση της θανούσας, προβάλλοντας για μία ακόμη φορά το εξιδανικευμένο πρότυπο της ατθίδος παρθένου.

[1702] **Ε 88** (πίν. 83), **Ε 89** (πίν. 84), **Ε 90** (πίν. 85), **Ε 91** (πίν. 86).
[1703] Clairmont 1993, αρ. 0.721, 0.780, 0.851, 0.853a, 0.869a, 0.915, 0.916, 0.918.
[1704] Από την νεκρή της αποσπασματικής επιτύμβιας στήλης **Ε 89** (πίν. 84) διασώζεται μόνον το ένα (1) χέρι.
[1705] Για τον τύπο της γυμνής ακρωτηριασμένης *πλαγγόνας*, βλ. σελ. 181-182.
[1706] Για την συγκεκριμένη ερμηνεία, βλ. σελ. 180-188.
[1707] Για την σημασία των θεραπαινίδων που συνοδεύουν τις νεκρές παρθένους, βλ. σελ. 248. Για τις πυξίδες, βλ. σελ. 191-192.
[1708] Για τις *πλαγγόνες* που κρατούν οι κόρες των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και την συμβολική σημασία τους, βλ. σελ. 180-188, 254-255.

2η. Τύπος Αμεινοκλείας

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιτύμβια στήλη της Αμεινοκλείας (**Ε 72** - πίν. 67), έργο του 375-350 π.Χ., η οποία φέρει πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών. Η νεκρή συγκαταλέγεται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που μελετούμε, και εικονίζεται ιστάμενη, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο χρησιμοποιεί επίσης ως καλύπτρα. Με το δεξί της χέρι ακουμπά την κεφαλή μικρής θεραπαινίδος, η οποία έχει γονατίσει μπροστά της και τοποθετεί το σανδάλι στο ελαφρά υψωμένο αριστερό πόδι της θανούσας. Στα αριστερά της θεραπαινίδος εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή που κρατά πυξίδα. Εμπνευσμένη ίσως από την καθημερινή ζωή των γυναικών της Αθήνας [1709], η εικόνα της μικρής υπηρέτριας που βοηθά την νεκρή κυρία της να φορέσει το υπόδημα της έχει πιστεύω ιδιαίτερη συμβολική σημασία. Οι απόψεις πάντως των σύγχρονων μελετητών σχετικά με την σημασία της ασυνήθιστης αυτής παράστασης διίστανται. Έχει υποστηριχθεί ότι η υπόδηση της νεαρής Αμεινοκλείας συμβολίζει το ταξίδι της προς τον Άδη, και την οριστική αποχώρηση της από τον επίγειο κόσμο των ζωντανών [1710]. Έχει επίσης διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για μελλόνυμφη κοπέλα, η οποία πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί [1711]. Εικονίζεται επομένως ως νύφη που φορά τις *νυμφίδες*, τα ειδικά δηλαδή παπούτσια που φορούσαν αποκλειστικά οι νύφες στον γάμο τους [1712]. Αν και οι δύο (2) απόψεις είναι λογικές, θεωρώ ότι η δεύτερη προσεγγίζει περισσότερο την πραγματικότητα. Σκηνές που θυμίζουν την παράσταση της επιτύμβιας στήλης **Ε 72** (πίν. 67) απεικονίζονται σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων, όπου μία (1) μικρή θεραπαινίς ή ένας (1) μικρός φτερωτός Έρωτας βοηθούν την νύφη να φορέσει τις *νυμφίδες* [1713]. Σε δύο (2) από αυτές μάλιστα, κοντά στην νύφη εικονίζεται μία (1) ιστάμενη γυναίκα που φέρει πυξίδα, ακριβώς όπως και στο επιτύμβιο ανάγλυφο μας [1714]. Αν όντως στην προκειμένη περίπτωση η άτυχη Αμεινόκλεια παριστάνεται ως νύφη, τότε η ιστάμενη γυναίκα είναι ίσως η *νυμφεύτρια*, η οποία στόλιζε την νύφη και βρισκόταν κοντά της καθ' όλη την

[1709] Η Hoffmann ερμηνεύει μάλιστα την συγκεκριμένη παράσταση ως σκηνή από την καθημερινή ζωή των γυναικών στον γυναικωνίτη: Hoffmann 2006, 70.

[1710] Wassermann 1969, 199. Για την παρουσία υποδημάτων σε τάφους, βλ. Kurtz και Boardman 1994, 200. Ο Picard έχει επίσης υποστηρίξει ότι η συγκεκριμένη ανάγλυφη παράσταση συνδέεται με τα Ελευσίνια Μυστήρια, διατυπώνοντας έτσι την άποψη ότι η μυημένη νεκρή Αμεινόκλεια προετοιμάζεται για το ταξίδι που θα την οδηγήσει στον Κάτω Κόσμο: Picard 1946-47. Hoffmann 2006, 69-70.

[1711] Stears 1995, 125.

[1712] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ν 720 (Latte). Vérilhac και Vial 1998, 298.

[1713] Πρβλ. Λονδίνο Ε 774: *ARV* ^{2} 1250.32. *Para* 469. *Add* ^{2} 354. Oakley και Sinos 1993, 68, εικ. 32-35. BD αρ. 216969. Βοστώνη 95.1402: *ARV* ^{2} 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Νέα Υόρκη 19.192.86: *ARV* ^{2} 1130.152. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 31. Malibu 86.AE.259: *CVA*, Malibu, J. Paul Getty Museum 7, 54-56, εικ. 27, πίν. (1654-1655) 377.1-4, 378.1-3. BD αρ. 214962. Αθήνα 1659: *ARV* ^{2} 1322.11. *Add* ^{2} 363. Reeder 1995, 173, αρ. 28. BD αρ. 220560. Στο τελευταίο αυτό παράδειγμα η νύφη φορά μόνη της τις *νυμφίδες*, χωρίς καμία βοήθεια. Σύμφωνα με την Blundell, η υπόδηση της νύφης στις συγκεκριμένες παραστάσεις αγγείων συμβολίζει την επικείμενη μετάβαση της από την παρθενία και τον πατρικό *οἶκο*, στον έγγαμο βίο, την ενηλικίωση, και τον *οἶκο* του συζύγου της: Blundell 2002, 149-150. Αντιστοίχως, οι *νυμφίδες* της άτυχης Αμεινοκλείας συμβολίζουν την μετάβαση της από την ζωή στον θάνατο, ενώ λειτουργούν παράλληλα και ως θλιβερή υπενθύμιση της μετάβασης από τον παρθενικό βίο, στον γάμο και την μητρότητα, που όμως δεν θα συντελεστεί ποτέ για την πρόωρα χαμένη κοπέλα.

[1714] Λονδίνο Ε 774: *ARV* ^{2} 1250.32. *Para* 469. *Add* ^{2} 354. Oakley και Sinos 1993, 68, εικ. 32-35. BD αρ. 216969. Αθήνα 1659: *ARV* ^{2} 1322.11. *Add* ^{2} 363. Reeder 1995, 173, αρ. 28. BD αρ. 220560.

διάρκεια της γαμήλιας τελετής [1715]. Πρόκειται βεβαίως για συγγενή της νεκρής κοπέλας. Παρατηρώντας την ενδυμασία της Αμεινοκλείας δεν διακρίνω στοιχεία που να αντιτίθενται στο ενδεχόμενο η *ἄωρος* νεκρή να εικονίζεται ως νύφη. Η καλύπτρα της θα μπορούσε κάλλιστα να έχει την σημασία νυφικού πέπλου, όπως βλέπουμε σε γαμήλιες παραστάσεις αγγείων [1716]. Συγκρίνοντας όμως την Αμεινόκλεια με τις Αθηναίες νύφες που απεικονίζονται σε παραστάσεις αγγείων, παρατηρούμε ότι από την κόρη του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε 72** (πίν. 67) λείπουν τα κοσμήματα με τα οποία στολίζονται οι νύφες [1717], και ιδιαίτερα η *πλανίς*, το νυφικό δηλαδή διάδημα [1718] που εμφανίζεται πολύ συχνά στην γαμήλια εικονογραφία [1719]. Η Αμεινόκλεια φορούσε οπωσδήποτε ενώτια, όπως φανερώνουν οι οπές που διακρίνονται στα αυτιά της. Ίσως τα υπόλοιπα κοσμήματα της αποδίδονταν ζωγραφιστά, και έτσι σήμερα δεν διακρίνονται, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλα επιτύμβια ανάγλυφα [1720]. Ειδικά για το ζήτημα της *πλανίδος*, θα πρέπει να αναφερθεί ότι σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta η κόμμωση της νεκρής έχει υποστεί μικρές αλλαγές, οι οποίες παραπέμπουν σε νέα επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση της στήλης κατά τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα [1721]. Δεν αποκλείεται δηλαδή η εκ νέου επεξεργασία της κομμώσεως να είχε ως αποτέλεσμα την αφαίρεση του γραπτού νυφικού διαδήματος. Εν κατακλείδι, θεωρώ αρκετά πιθανό το ενδεχόμενο η μελλόνυμφη Αμεινόκλεια, η οποία όμως πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί, να εικονίζεται στην επιτύμβια στήλη της ως νύφη [1722].

[1715] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ν 723 (Latte). Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 16Α.137.3-4 (Mette). Ἀριστοφάνους *Ἀχαρνῆς* 1056-1057 (Coulon). Φωτίου *Λεξικόν* Ν 304.8-10 (Porson). *Σούδα* Ν 592 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 604 (Schmidt). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Ν 310.7 (Bachmann). Μοίριδος *Λέξεις Ἀττικαί* 204.9 (Bekker). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.41.4-5 (Bethe). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ν 715 (Latte).

[1716] Βλ. ενδεικτικά, Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* 2 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* 2 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* 2 841.75. *Para* 423. *Add* 2 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Βερολίνο F 2530: *ARV* 2 831.20, 1702. *Add* 2 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Λονδίνο D 11: *ARV* 2 899.146. *Add* 2 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904.

[1717] Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 10.34.12.2-3 (Fischer). Βοστώνη 95.1402: *ARV* 2 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Oakley και Sinos 1993, 16-20. Reeder 1995, 127.

[1718] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 2450 (Schmidt).

[1719] Παραδείγματος χάριν, Αθήνα 1454: *ARV* 2 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Βοστώνη 95.1402: *ARV* 2 1326.71. *Para* 478. Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Οξφόρδη 1927.4067: *ARV* 2 1179. *CVA*, Oxford, Ashmolean Museum 2, 112, πίν. (423) 59.3-4. BD αρ. 215626. Βερολίνο F 2530: *ARV* 2 831.20, 1702. *Add* 2 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254.

[1720] Γραπτό κόσμημα που σήμερα πλέον δεν διακρίνεται κρατά η Ηγησώ (πίν. 213), και ίσως οι κόρες των επιτυμβίων στηλών **Ε 55** (πίν. 51), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), όπως επίσης και άλλες γυναικείες μορφές των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου: π.χ. Clairmont 1993, αρ. 1.761, 2.208, 2.220, 2.223a, 2.319a, 2.343, 4.680.

[1721] Schmaltz και Salta 2003, 68, αρ. 5.

[1722] Η ίδια ερμηνεία είναι ίσως δόκιμη στην περίπτωση της αμφίβολης επιτύμβιας στήλης από την Άνδρο (**Ε ΙΙ 17** - πίν. 110). Η ιστάμενη νεκρή παριστάνεται κατενώπιον, ενδεδυμένη με ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο, αλλά η κεφαλή και τα χέρια της δεν διασώζονται. Ιδιαίτερα αποσπασματική είναι επίσης η μορφή της γονατιστής θεραπαινίδος που εικονίζεται στα αριστερά της θανούσας, την οποία αγγίζει και με τα δύο (2) της χέρια. Πιστεύω ότι εν προκειμένω η υπηρέτρια ίσως βοηθά την κυρία της να ντυθεί, όπως φαίνεται από την θέση των χεριών της: με το δεξί της χέρι ακουμπά τον αριστερό μηρό της νεκρής, ενώ με το αριστερό χέρι αγγίζει την αριστερή κνήμη της, λίγο πιο κάτω από το γόνατο. Η

Εκτός όμως από το συγκεκριμένο ανάγλυφο, ο εικονογραφικός αυτός τύπος εμφανίζεται σε δύο (2) ακόμη επιτύμβιες στήλες, οι οποίες είναι εξαιρετικά αποσπασματικές [1723]. Και οι δύο (2) χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, ακριβώς όπως και η στήλη της Αμεινοκλείας. Από την πρώτη (**Ε 73** - πίν. 68) διασώζεται μόνον το ελαφρά υψωμένο πόδι ιστάμενης γυναικείας μορφής, και το σώμα γονατιστής μικρής θεραπαινίδος, η οποία τοποθετεί το σανδάλι στο πόδι της θανούσας. Από την δεύτερη (**Ε 74** - πίν. 69) διασώζονται η κεφαλή και μέρος του σώματος γονατιστής μικρής θεραπαινίδος, η οποία σηκώνει το κεφάλι κοιτάζοντας την ιστάμενη νεκρή κυρία της. Από την θανούσα διασώζεται μόνον το κατεβασμένο δεξί χέρι που κρατά την άκρη του ιματίου της. Στο βάθος της παράστασης διακρίνονται επίσης κάποιες πτυχές του ιματίου ιστάμενης γυναικείας μορφής. Παρά την θλιβερά αποσπασματική κατάσταση τους, οι ομοιότητες των συγκεκριμένων αναγλύφων με την επιτύμβια στήλη της Αμεινοκλείας είναι εμφανέστατες. Μικρές διαφορές διακρίνουμε στην **Ε 74** (πίν. 69), όπου η μικρή θεραπαινίς δεν είναι προσηλωμένη στην δουλειά της, όπως η υπηρέτρια της Αμεινοκλείας, αλλά υψώνει την κεφαλή της κοιτάζοντας την νεκρή, η οποία μάλιστα κρατά την άκρη του ιματίου της με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Δεν γνωρίζουμε αν η εν λόγω μορφή ήταν ενδεδυμένη με την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων (αττικός πέπλος και ιμάτιο στην πλάτη), γεγονός που θα ενίσχυε την άποψη ότι πρόκειται για άγαμη κόρη, η οποία πιθανώς εικονίζεται ως νύφη. Όπως έχει προαναφερθεί, η χειρονομία της ιστάμενης γυναικείας μορφής που κρατά την άκρη του ιματίου της με το κατεβασμένο της χέρι είναι εξαιρετικά δημοφιλής στις απεικονίσεις ιστάμενων παρθένων που φορούν αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη. Η Roccos μάλιστα υποστηρίζει ότι η συγκεκριμένη χειρονομία χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές, και αποτελεί σημάδι νεότητος [1724]. Στην περίπτωση μας, φανερώνει ότι η νεκρή είναι άτομο νεαρής ηλικίας. Παρά τις μικρές αυτές διαφορές, είναι προφανές ότι η εικονογραφία των επιτυμβίων στηλών **Ε 73** (πίν. 68) και **Ε 74** (πίν. 69) δεν διέφερε από εκείνη του επιτυμβίου αναγλύφου της Αμεινοκλείας. Θεωρώ ιδιαίτερα πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για έργα του ιδίου αττικού εργαστηρίου, εφόσον άλλωστε χρονολογούνται στο ίδιο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος δίνει έμφαση στην τραγική μοίρα της πρόωρα χαμένης κόρης, η οποία πέθανε ενώ ετοιμαζόταν να νυμφευθεί. Η απεικόνιση των νεκρών παρθένων ως μελλονύμφων στα επιτύμβια ανάγλυφα που σημαίνουν τον τάφο τους, προβάλλει με τρόπο μοναδικό το θλιβερό γεγονός του θανάτου τους, ο οποίος ήλθε νωρίς, ενώ εκείνες ετοιμάζονταν για έναν γάμο που δεν επρόκειτο να τελέσουν ποτέ. Το υψωμένο πόδι της Αμεινοκλείας παραμένει μετέωρο, και η μικρή θεραπαινίς που τοποθετεί το σανδάλι της δεν έχει ολοκληρώσει το έργο της, ακριβώς όπως οι προετοιμασίες του γάμου της άτυχης νεκρής έμειναν για πάντα ημιτελείς.

εικονογραφία του συγκεκριμένου αναγλύφου θυμίζει αρκετά την επιτύμβια στήλη της Αμεινοκλείας, με την γονατιστή θεραπαινίδα που βοηθά την νεκρή να φορέσει το σανδάλι της. Ίσως και στην προκειμένη περίπτωση η νεκρή της Άνδρου ετοιμάζεται με την βοήθεια της υπηρετρίας της για τον γάμο της, ο οποίος όμως δεν πρόκειται να τελεστεί ποτέ.

[1723] Τα τρία (3) αυτά ανάγλυφα, στα οποία εμφανίζεται ο εικονογραφικός τύπος της Αμεινοκλείας, αποτελούν περίπου το 2 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε.

[1724] Roccos 2000, 242-243. Για την εν λόγω χειρονομία, βλ. σελ. 175-176.

Ε) Επιγραφές

Εβδομήντα επτά (77) από τα ανάγλυφα μας, δηλαδή το 44 % του συνόλου των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, φέρουν επιγραφές [1725]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, τα οποία κοσμούνται με μονοπρόσωπες, διμελείς, αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις. Η συντριπτική πλειονότης των συγκεκριμένων επιγραφών αναφέρει το όνομα της νεκρής, συχνά συνοδευόμενο από το πατρώνυμο και το όνομα του δήμου στον οποίο ανήκε ο πατέρας της θανούσας, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις επιγράφονται τα ονόματα όλων των μορφών που εικονίζονται στο εκάστοτε επιτύμβιο ανάγλυφο [1726].

Σε είκοσι οκτώ (28) από τα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε επιγράφεται μόνον το όνομα της νεκρής κόρης [1727]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία, έργα του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε του 400-350 π.Χ. [1728]. Δεκαεπτά (17) από τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις, επτά (7) με διμελείς, ενώ οι δύο (2) μαρμάρινες λουτροφόροι και η επιτύμβια στήλη **Ε 66** φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις [1729]. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι σε όλα τα εν λόγω μαρμάρινα αγγεία επιγράφεται μόνον το όνομα της νεκρής, παρά το γεγονός ότι συνοδεύεται και από άλλες μορφές. Στην περίπτωση της μονοπρόσωπης στήλης **Ε 9** (πίν. 9), η οποία έχει υποστεί επεξεργασία εκ νέου, η επιγραφή προσετέθη κατά την δεύτερη χρήση του

[1725] **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 3** (πίν. 3), **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 30** (πίν. 28), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 32** (πίν. 30), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 35** (πίν. 33), **Ε 36** (πίν. 34), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 40** (πίν. 37), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 49** (πίν. 45), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 54** (πίν. 50), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 78, Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150), **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157). Ο αριθμός αυτός ενδέχεται να είναι μεγαλύτερος, καθώς αρκετά από τα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε είναι αποσπασματικά, οπότε δεν γνωρίζουμε αν έφεραν επιγραφές. Επτά (7) από τις επιγραφές των επιτυμβίων αναγλύφων μας δεν διασώζονται ολόκληρες: **Ε 1** (πίν. 1), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 25** (πίν. 119), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **Λ ΙΙ 9** (πίν. 150). Η επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 10** (πίν. 103) φέρει πιθανότατα μεταγενέστερη επιγραφή της ελληνιστικής περιόδου: Εὐαμέρι Χαῖρε.

[1726] Kurtz και Boardman 1994, 131.

[1727] **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 5** (πίν. 5), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 30** (πίν. 28), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 32** (πίν. 30), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 40** (πίν. 37), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 49** (πίν. 45), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε 78, Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146), **ΛΟυ 1** (πίν. 158), **ΛΟα 1** (πίν. 157).

[1728] 430-420 π.Χ.: **Ε 30** (πίν. 28). 420-400 π.Χ.: **Ε 5** (πίν. 5). 400-375 π.Χ.: **Ε 2** (πίν. 2), **Ε 6** (πίν. 6), **Ε 7** (πίν. 7), **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 31** (πίν. 29), **Ε 49** (πίν. 45), **Ε ΙΙ 2** (πίν. 94), **Ε ΙΙ 2β** (πίν. 95), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Λ 1** (πίν. 144), **ΛΟα 1** (πίν. 157). 375-350 π.Χ.: **Ε 8** (πίν. 8), **Ε 22** (πίν. 20), **Ε 32** (πίν. 30), **Ε 39** (πίν. 36), **Ε 44** (πίν. 41), **Ε 58** (πίν. 54), **Ε 78, Ε 84** (πίν. 79), **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131), **ΛΟυ 1** (πίν. 158). 350-300 π.Χ.: **Ε 40** (πίν. 37), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 66, Ε ΙΙ 15** (πίν. 108), **Λ ΙΙ 2** (πίν. 146).

[1729] Η επιτύμβια στήλη **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131) είναι αποσπασματική. Από τις διμελείς παραστάσεις μας, η **Ε 49** (πίν. 45) δεν διασώζεται ολόκληρη, επομένως δεν αποκλείεται να υπήρχε και δεύτερη επιγραφή με το όνομα της καθήμενης γυναικείας μορφής. Σε τρία (3) επιτύμβια ανάγλυφα (**Ε 58** - πίν. 54, **Ε ΙΙ 15** - πίν. 108, **ΛΟα 1** - πίν. 157), οι νεκρές συνοδεύονται από τις θεραπαινίδες τους. Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα δεν επιγράφονται βεβαίως τα ονόματα των δούλων που εικονίζονται μαζί με τους νεκρούς: Roccos 2000, 259.

αναγλύφου, αφού το νεαρό αγόρι που αρχικά εικονιζόταν μετετράπη σε παρθένο [1730]. Στην μονοπρόσωπη επιτύμβια στήλη της νεαρής Καλλιστράτης (**Ε 2** - πίν. 2) αναγράφεται επίσης το όνομα και ο δήμος ενός ανδρός (Καλλισθένης Παιανιεύς), χωρίς όμως ο ίδιος να εικονίζεται σε αυτήν. Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον πατέρα, οπότε προκύπτει το εύλογο ερώτημα γιατί το όνομα δεν χρησιμοποιείται στην γενική ως πατρώνυμο, ή για άλλο συγγενή της νεκρής. Η δεύτερη αυτή επιγραφή είναι πάντως μεταγενέστερη, οπότε παραπέμπει σε χρήση του αναγλύφου και για άλλον νεκρό της οικογένειας. Πιθανότατα το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση της επιτύμβιας στήλης **Ε 66**, στην οποία αρχικά αναγραφόταν το όνομα της νεκρής, ενώ αργότερα προσετέθη το όνομα και το πατρώνυμο μίας (1) εκ των δύο (2) γυναικείων μορφών που πλαισιώνουν την πρόωρα χαμένη κόρη.

Μόνον σε επτά (7) επιτύμβιες στήλες του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος επιγράφεται το όνομα και το πατρώνυμο της νεκρής κόρης [1731]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα του 375-300 π.Χ., τα οποία στην πλειονότητα τους κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις [1732]. Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί η **Ε 3** (πίν. 3), η οποία δεν φέρει το πατρώνυμο, αλλά το μητρώνυμο της θανούσας, και πιο συγκεκριμένα την εξής επιγραφή: [Χ]ρυσὶς χρηστὴ Ἀρχεστράτης θυγάτηρ. Το όνομα της νεκρής ακολουθεί ένας σύντομος αλλά περιεκτικός έπαινος για τον ενάρετο χαρακτήρα της, μέσω της χρήσεως του επιθέτου *χρηστή*. Ασυνήθιστο είναι βεβαίως το γεγονός της αναφοράς στην μητέρα και όχι στον πατέρα, σε μία πατριαρχική κοινωνία όπως η αθηναϊκή, όπου οι γυναίκες συνήθως προσδιορίζονταν από το πατρώνυμο ή το όνομα του συζύγου τους. Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι η Χρυσίς ήταν ίσως κόρη εταίρας, γεγονός που θα εξηγούσε την απουσία του πατρωνύμου από την εν λόγω επιτάφια επιγραφή, όπως και την έμφαση που δίδεται - για ευνόητους λόγους - στον ενάρετο χαρακτήρα της πρόωρα χαμένης κοπέλας [1733]. Η επιτύμβια στήλη της Αγνοστράτης (**Ε 80** - πίν. 75) φέρει στην πραγματικότητα δύο (2) επιγραφές. Εκτός από το όνομα και το πατρώνυμο της νεκρής (Ἁγνο[στράτη] Θεοδότου θυγάτηρ), σε αυτήν επιγράφονται επίσης τα ονόματα των δύο (2) ιστάμενων μορφών (Ἁγνοστράτη Θεόδωρος), οι οποίες σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta προσετέθησαν αργότερα στην ανάγλυφη λουτροφόρο που εικονίζεται πλησίον της κόρης. Σε κανένα από τα συγκεκριμένα επιτύμβια ανάγλυφα δεν εικονίζεται ο πατέρας της νεκρής, το όνομα του οποίου αναφέρεται στην επιγραφή. Στην **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111) μάλιστα, η νεαρή κοπέλα *δεξιώνεται* μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή, ίσως την μητέρα της, η οποία όμως δεν ονομάζεται.

Σε οκτώ (8) επιτύμβιες στήλες του 375-300 π.Χ. επιγράφεται το όνομα και το πατρώνυμο της νεκρής, όπως επίσης και το όνομα του δήμου στον οποίο ανήκε ο πατέρας αυτής, ή αν πρόκειται για οικογένεια μετοίκων, ο τόπος καταγωγής της θανούσας [1734]. Η πλειονότης των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων κοσμείται

[1730] Schmaltz και Salta 2003, 82, αρ. 40, εικ. 12b-d.

[1731] **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 33** (πίν. 31), **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111).

[1732] 430-420 π.Χ.: **Ε ΙΙ 5** (πίν. 98). 400-375 π.Χ.: **Ε 55** (πίν. 51). 375-350 π.Χ.: **Ε 23** (πίν. 21), **Ε 33** (πίν. 31). 350-300 π.Χ.: **Ε 61** (πίν. 57), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111). Οι επιτύμβιες στήλες **Ε 55** (πίν. 51), **Ε 61** (πίν. 57), και **Ε ΙΙ 19** (πίν. 111) κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις. Στην περίπτωση των δύο (2) πρώτων όμως, η νεκρή συνοδεύεται από την μικρή θεραπαινίδα της.

[1733] Clairmont 1993, αρ. 1.416.

[1734] **Ε 35** (πίν. 33), **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122). Η επιγραφή της επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120) δεν διασώζεται ολόκληρη. Στο χαμένο σήμερα τμήμα της πιθανότατα επιγραφόταν το όνομα και το

με διμελείς παραστάσεις και χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1735]. Σε τρείς (3) περιπτώσεις η νεκρή εικονίζεται μαζί με μία (1) γυναίκα, πιθανότατα την μητέρα της (**Ε 51** - πίν. 47, **Ε ΙΙ 26** - πίν. 120, **Ε ΙΙ 28** - πίν. 122). Ο πατέρας της κοπέλας εμφανίζεται ίσως σε δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα, τα οποία όμως είναι αμφίβολα, και επομένως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για τον σύζυγο, ή άλλο συγγενή της θανούσας (**Ε ΙΙ 14** - πίν. 106β, **Ε ΙΙ 14β** - πίν. 107). Σε δύο (2) μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες της ίδιας χρονικής περιόδου δεν επιγράφεται το πατρώνυμο, αλλά μόνον το όνομα της νεκρής και ο δήμος στον οποίο ανήκε, ή ο τόπος καταγωγής της [1736].

Σε ένδεκα (11) από τα επιτύμβια ανάγλυφα μας επιγράφονται τα ονόματα όλων των εικονιζομένων μορφών [1737]. Πρόκειται για επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινες ληκύθους του 430-350 π.Χ., οι οποίες στην πλειονότητα τους κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, και χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος [1738]. Ακόμη και στην περίπτωση των πολυπληθών για τα δεδομένα των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων παραστάσεων **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124) και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) αναγράφονται τα ονόματα όλων των μορφών, με εξαίρεση φυσικά τις δύο (2) μικρές θεραπαινίδες της μαρμάρινης ληκύθου. Όπως έχει προαναφερθεί, η αναγραφή όλων των ονομάτων των μορφών που απεικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση των νεκρών στις περιπτώσεις εκείνες όπου η εικονογραφία δεν υποδεικνύει με σαφήνεια ποια από τις εικονιζόμενες μορφές είναι νεκρή. Πολλές φορές όμως αυτό είναι αρκετό για να μετατρέψει το ταφικό *σῆμα* ενός (1) μόνον νεκρού, σε *μνῆμα* και άλλων μελών της οικογενείας.

Στην επιτύμβια στήλη **Ε 71** (πίν. 66), η οποία είναι έργο του 350-300 π.Χ. και κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών, επιγράφεται μόνον το όνομα, το πατρώνυμο, και ο δήμος στον οποίο ανήκουν οι δύο (2) εκ των τριών (3) μορφών, και πιο συγκεκριμένα η νεκρή παρθένος και ο ιστάμενος πατέρας της, ενώ δεν αναγράφεται το όνομα της καθήμενης μητέρας που *δεξιώνεται* την πρόωρα χαμένη κόρη. Στην περίπτωση αντιθέτως της πρωιμότερης στήλης **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, και κοσμείται με παράσταση *δεξιώσεως* καθήμενης γυναίκας και ιστάμενης παρθένου - προφανώς μητέρας και κόρης, αναγράφονται το όνομα, το πατρώνυμο, και το όνομα του δήμου αμφοτέρων των μορφών. Η σύγχρονη της πολυπρόσωπη λήκυθος **Λ ΙΙ 14** (πίν. 155)

πατρώνυμο της καθήμενης γυναικείας μορφής που *δεξιώνεται* την νεαρή παρθένο. Έχουμε δύο (2) περιπτώσεις επιτυμβίων στηλών μετοίκων γυναικών από την Βοιωτία: **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β): […] *ανθα* [Με]λικράτεος Θηβαία, και **Ε 57** (πίν. 53): Σιληνὶς Μυίσκου Βοιωτία. Και στις δύο (2) περιπτώσεις προσδιορίζεται ο τόπος καταγωγής της ιδίας της νεκρής, και όχι του πατέρα αυτής (π.χ. […] *ανθα* [Με]λικράτεος Θηβαίου, ή Σιληνὶς Μυίσκου Βοιωτοῦ).

[1735] 375-350 π.Χ.: **Ε 35** (πίν. 33), **Ε 57** (πίν. 53), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε ΙΙ 14** (πίν. 106β), **Ε ΙΙ 14β** (πίν. 107), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120). 350-300 π.Χ.: **Ε 51** (πίν. 47), **Ε ΙΙ 28** (πίν. 122). Το επιτύμβιο ανάγλυφο **Ε 35** (πίν. 33) έφερε μονοπρόσωπη παράσταση, ενώ η στήλη της Αμεινοκλείας (**Ε 72** - πίν. 67) κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών. Στην διμελή επιτύμβια στήλη **Ε 57** (πίν. 53), η νεκρή παρθένος συνοδεύεται από την μικρή θεραπαινίδα της.

[1736] **Ε 36** (πίν. 34), **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97). Η πρώτη χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, και η δεύτερη στο 375-350 π.Χ. Η επιγραφή της επιτύμβιας στήλης **Ε 36** (πίν. 34) αναφέρει το όνομα του αττικού δήμου στον οποίο ανήκε η νεκρή, ενώ στην **Ε ΙΙ 4** (πίν. 97) αναγράφεται ο τόπος καταγωγής της νεκρής που προφανώς προερχόταν από οικογένεια μετοίκων.

[1737] **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156).

[1738] 430-420 π.Χ.: **Ε 81** (πίν. 76). 400-375 π.Χ.: **Ε ΙΙ 19β** (πίν. 111β), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124). 375-350 π.Χ.: **Ε 64** (πίν. 60), **Ε ΙΙ 20β** (πίν. 113), **Ε ΙΙ 21** (πίν. 114), **Ε ΙΙ 24** (πίν. 118), **Λ ΙΙ 4** (πίν. 147β), **Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β), **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156). Τα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 64** (πίν. 60), **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124), **Λ ΙΙ 15** (πίν. 155β) και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156) κοσμούνται με πολυπρόσωπες παραστάσεις.

επιγράφεται με τα ονόματα όλων των μορφών, εκτός φυσικά από το όνομα της θεραπαινίδος, χωρίς όμως τα πατρώνυμα αυτών, ενώ αναφέρεται μόνον μία (1) φορά το όνομα του αττικού δήμου στον οποίο ανήκει η οικογένεια που εικονίζεται στο συγκεκριμένο ανάγλυφο. Σε μία αποσπασματική επιγραφή επιτύμβιας στήλης (**Ε ΙΙ 20** - πίν. 112), η οποία επίσης χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, και φέρει παράσταση ιστάμενης γυναικείας μορφής που *δεξιώνεται* ιστάμενη ανδρική μορφή, αναφέρονται τα ονόματα των δύο (2) μορφών, αλλά και ο δήμος της Αττικής στον οποίο ανήκει ο εικονιζόμενος άνδρας. Οι επιγραφές των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 52** (πίν. 48) και **Ε 94** (πίν. 89), έργων του δευτέρου μισού του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, αναφέρουν τα ονόματα και τα πατρώνυμα όλων των μορφών, όπως και το όνομα του δήμου του πατέρα, ο οποίος μάλιστα εικονίζεται και στις δύο (2) παραστάσεις. Στην σύγχρονη αυτών επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63), η οποία απεικονίζεται πλαισιωμένη από την οικογένεια της, αναγράφονται τα ονόματα όλων των μορφών, αλλά μόνον το πατρώνυμο και ο δήμος του πατέρα. Τέλος, σε δύο (2) επιτύμβιες στήλες του 350-300 π.Χ. (**Ε 54** - πίν. 50, **Ε ΙΙ 16** - πίν. 109), στις οποίες η θανούσα εικονίζεται πιθανότατα μαζί με την μητέρα της, επιγράφονται τα ονόματα και των δύο (2) μορφών, αλλά μόνον το πατρώνυμο της νεκρής, ενώ στην πρώτη εξ αυτών αναφέρεται μάλιστα το όνομα του πατρικού δήμου.

Μόνον πέντε (5) από τις επιτύμβιες στήλες που μελετούμε, οι οποίες αποτελούν μόλις το 2,85 % του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων μας, φέρουν επιτάφια επιγράμματα [1739]. Πρόκειται για έργα του 430-375 π.Χ., η πλειονότης των οποίων χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος [1740]. Εξ αυτών, οι **Ε 53** (πίν. 49) και **Ε 82** (πίν. 77) κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις, οι **Ε 29** (πίν. 27) και **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100) με μονοπρόσωπες, ενώ η **Ε 62** (πίν. 58) φέρει πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών. Στα επιτύμβια ανάγλυφα **Ε 62** (πίν. 58) και **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100), έργα του 400-375 π.Χ., έχουν μάλιστα χαραχθεί και επιγραφές με το όνομα και πατρώνυμο της νεκρής [1741]. Στις επιτύμβιες στήλες **Ε 29** (πίν. 27) και **Ε 53** (πίν. 49) αντιθέτως, οι συγκεκριμένες πληροφορίες παρέχονται από τα επιγράμματα, τα οποία αναφέρουν το όνομα, το πατρώνυμο, αλλά και το όνομα της μητέρας της πρόωρα χαμένης παρθένου. Μόνον στην δεύτερη όμως περίπτωση η νεκρή εικονίζεται μαζί με την μητέρα της, την οποία μάλιστα *δεξιώνεται*. Το επίγραμμα της περίφημης στήλης της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77) [1742] ονομάζει μόνον τα δύο (2) νεκρά αδέλφια, αν και αναφέρεται επίσης στους πενθούντες γονείς τους. Τα επιγράμματα των επιτυμβίων αναγλύφων **Ε 29** (πίν. 27) και **Ε 53** (πίν. 49) επαινούν την σωφροσύνη και αρετή των άτυχων παρθένων [1743], ενώ εκείνο της στήλης **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100) παραθέτει ένα λογοπαίγνιο που συνδέει το

[1739] **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε 82** (πίν. 77), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100). Λόγω σχήματος, τα μαρμάρινα αγγεία δεν προσφέρονται για την χάραξη επιγραμμάτων: Clairmont 1993, εισαγ., 44.

[1740] 430-420 π.Χ.: **Ε 53** (πίν. 49). 420-400 π.Χ.: **Ε 82** (πίν. 77). 400-375 π.Χ.: **Ε 29** (πίν. 27), **Ε 62** (πίν. 58), **Ε ΙΙ 7** (πίν. 100).

[1741] Στην περίπτωση μάλιστα της πολυπρόσωπης παράστασης **Ε 62** (πίν. 58) αναγράφονται τα ονόματα όλων των εικονιζόμενων μορφών, αλλά μόνον το πατρώνυμο της νεκρής, η οποία *δεξιώνεται* την μητέρα της παρουσία της μικρότερης αδελφής της.

[1742] Hoffmann 1988, 76-77.

[1743] Hoffmann 1988, 79-80. Για την σωφροσύνη των γυναικών στην αρχαία λογοτεχνία και στα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. North 1966, 76, σημ. 105. Clairmont 1970, 52-53. Humphreys 1980, 114. Vérilhac 1985, 91, 94, 100, 102, 104-105. Hoffmann 1988, 79-80. Hoffmann 1992, 341-343. Houby - Nielsen 1995, 151. Stears 1995, 118. Leader 1997, 692-694, 699. Pomeroy 1997, 130. Stehle 2001, 182. Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 134. Tsagalis 2008, 135-160.

όνομα της νεκρής με τον συγκαταβατικό χαρακτήρα της [1744]. Στα επιτύμβια επιγράμματα της Παυσιμάχης (**Ε 29** - πίν. 27) [1745] και της Ευκολίνης (**Ε ΙΙ 7** - πίν. 100) [1746], τα οποία χρονολογούνται στο 400-375 π.Χ., ο θάνατος παρουσιάζεται σαν ένα αναπόφευκτο γεγονός, από το οποίο δεν μπορεί κανείς να ξεφύγει (« πᾶσι θανεῖν [ε]ἵμαρτα[ι] ὅσοι ζῶσιν »), ενώ ειδικά στην περίπτωση της Ευκολίνης, ο *ἄωρος* θάνατος της κόρης αποδίδεται στην μοίρα: « βίο δὲ κεῖται ἔχοσ᾽ ὑπὸ γῆς μοῖραν ἐφ᾽ ἧιπερ ἔφυ ». Τα επιτάφια επιγράμματα της Παυσιμάχης (**Ε 29** - πίν. 27) και των αδελφών Μνησαγόρας και Νικοχάρους (**Ε 82** - πίν. 77), δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο βαρύ πένθος των τεθλιμμένων οικείων: « σὺ δὲ πένθος οἰκτρὸν [ἔ]χε[ι]ν ἔλιπες Παυσιμάχη προγόνοις μητρ[ί] τ[ε Φ]αινί[π]πη καὶ πατρὶ Παυσανίᾳ » [1747], « πατρὶ φίλωι καὶ μητρὶ λιπόντε ἀμφοῖμ μέγα πένθος, ὅνεκα ἀποφθιμένω βήτην δόμον Ἀίδος ἔσω » [1748]. Εξίσου συγκινητικό, το λιτό επίγραμμα που είναι χαραγμένο στην επιτύμβια στήλη της νεαρής Μυννίας (**Ε 62** - πίν. 58) υπογραμμίζει την βαθιά αγάπη της μητέρας προς την κόρη που έχασε τόσο νωρίς: « Ἐνθάδε κεῖται Μυννία μητρί ποθεινή ». Μόνον το επίγραμμα της Παυσιμάχης αναφέρεται στην ανάγλυφη παράσταση που κοσμεί την επιτύμβια στήλη της, απεικονίζοντας την ιστάμενη παρθένο να κοιτάζεται μελαγχολική στο κάτοπτρο που κρατά [1749]. Ο έπαινος προς την νεκρή συμπληρώνει στην προκειμένη περίπτωση την εικονογραφία της στήλης [1750], η οποία παραπέμπει στον καλλωπισμό των γυναικών [1751] και την μοναξιά του θανάτου [1752]: « σῆ[ς] δ᾽ ἀρετῆ[ς μ]νημ[ε]ῖον ὁρᾶν τό[δ]ε τοῖς παριόσιν σωφροσύνη[ς] τ[ε] ». Το ίδιο ακριβώς ισχύει στις περιπτώσεις των επιτυμβίων στηλών της Αρίστυλλας και της Ευκολίνης, όπου τα επιγράμματα συμπληρώνουν την εικονογραφία των αναγλύφων, σκιαγραφώντας το πορτραίτο της πρόωρα χαμένης κόρης. Η αναφορά του επιγράμματος στον συγκαταβατικό χαρακτήρα της Ευκολίνης φανερώνει μία διαφορετική όψη της θλιμμένης και πλήρως αποστασιοποιημένης νεκρής, η οποία εικονίζεται ιστάμενη, με το βλέμμα της επικεντρωμένο στο περιδέραιο που κάποτε κρατούσε - σημάδι ίσως ότι πέθανε σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και μνηστευμένη. Η τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου της υπογραμμίζεται έτσι ακόμη περισσότερο, αφ᾽ ενός με την απεικόνιση της νεαρής κοπέλας που έφυγε τόσο νωρίς από την ζωή, και αφ᾽ ετέρου με την επιγραφόμενη αναφορά στο στοιχείο του χαρακτήρα της που την έκανε ιδιαίτερα αγαπητή και μοναδική για τους δικούς της ανθρώπους. Στην περίπτωση της

[1744] Hoffmann 1997, 24.
[1745] Hoffmann 1988, 77-78.
[1746] Hoffmann 1988, 78-79.
[1747] Hoffmann 2006, 64.
[1748] Brown 2005, 1, 5.
[1749] Hoffmann 2006, 63-64.
[1750] Hoffmann 2006, 63-64. Το επίγραμμα επικεντρώνεται στον χαρακτήρα της νεκρής, ενώ η εικονογραφία της ανάγλυφης παράστασης στην νεότητα και το κάλλος της, στοιχεία που υπογραμμίζουν την τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου της.
[1751] Όπως έχει προαναφερθεί, το κάτοπτρο είναι ένα αντικείμενο που συνδέεται αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο, και ειδικότερα με τον καλλωπισμό των γυναικών. Εικονίζεται συχνά σε γαμήλιες παραστάσεις με θέμα τον στολισμό της νύφης. Στην προκειμένη περίπτωση, η εικονογραφία της στήλης προβάλλει την ομορφιά και νεότητα της νεκρής Παυσιμάχης, η οποία ίσως πέθανε σε ηλικία γάμου, και για τον λόγο αυτό ενδεχομένως απεικονίζεται ως εν δυνάμει νύφη και σύζυγος. Για τα κάτοπτρα, βλ. σελ. 188-190. Για την συγκεκριμένη ερμηνεία, βλ. σελ. 190.
[1752] Η Παυσιμάχη εμφανίζεται επίσης πλήρως αποστασιοποιημένη και μελαγχολική, με βλέμμα που χάνεται μέσα στο κάτοπτρο της. Πρόκειται για χαρακτηριστική μορφή νεκρής κόρης.

Αρίστυλλας [1753], ο χαρακτηρισμός « σώφρων θυγατέρ » βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με την εικονογραφία της στήλης, η οποία παρουσιάζει την νεκρή να *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της, προβάλλοντας τους ισχυρούς δεσμούς αγάπης και συγγένειας που τις ενώνουν. Παράλληλα όμως, το συγκεκριμένο επίγραμμα συμπληρώνει την απεικόνιση της άτυχης παρθένου, επαινώντας την σωφροσύνη για την οποία αισθάνονταν χωρίς αμφιβολία ιδιαίτερα υπερήφανοι οι γονείς της. Το επίγραμμα αυτό προσετέθη κατά την δεύτερη χρήση της στήλης, η οποία αρχικά έφερε παράσταση καθήμενης νεκρής γυναίκας με πυξίδα, και ιστάμενης γυναικείας μορφής. Στο επιστύλιο είχε μάλιστα χαραχθεί το όνομα της θανούσης. Εν όψει της επαναχρησιμοποίησης του επιτυμβίου αναγλύφου, αφαιρέθηκε η πυξίδα της καθήμενης γυναίκας, η ιστάμενη συγγενής μετετράπη σε νεαρή Αρίστυλλα, ενώ παράλληλα προσετέθη η χειρονομία της *δεξιώσεως* που συνδέει τις δύο (2) μορφές, όπως άλλωστε και το πτηνό που κρατά η Αρίστυλλα. Αφαιρέθηκε επίσης το όνομα της καθήμενης νεκρής, για να προστεθεί το γνωστό επίγραμμα, το οποίο μας βοηθά να αναγνωρίσουμε στο πρόσωπο της ιστάμενης πλέον μορφής την νεκρή Αρίστυλλα, και σε αυτό της καθήμενης μορφής την μητέρα της Ροδίλλη. Το αντίθετο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση της επιτύμβιας στήλης της Μυννίας, όπου όπως έχει προαναφερθεί, το επίγραμμα δεν συνάδει προς την εικονογραφία του αναγλύφου. Η συγκεκριμένη επιτύμβια στήλη φέρει παράσταση *δεξιώσεως* μίας (1) καθήμενης γυναίκας που *ανακαλύπτεται*, με μία (1) ιστάμενη κοπέλα. Η καθήμενη μορφή έχει σκύψει την καλυμμένη κεφαλή της [1754], και εικονίζεται πλήρως αποστασιοποιημένη. Δεν αντιλαμβάνεται την κόρη της Μυννία που την κοιτά με αγάπη κρατώντας το χέρι της, ούτε δίνει σημασία στο μικρό γονατιστό κορίτσι που απεικονίζεται στα πόδια της, απλώνοντας εις μάτην το χέρι του προς αυτήν. Η εικονογραφία δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφιβολίας: νεκρή είναι η καθήμενη γυναίκα, η οποία προφανώς εικονίζεται μαζί με τις δύο (2) κόρες της, Ἀρτεμισίας και Μυννία. Το επίγραμμα ανατρέπει όμως όλα τα εικονογραφικά δεδομένα: « Ἐνθάδε κεῖται Μυννία μητρί ποθεινή ». Νεκρή είναι επομένως η νεαρή Μυννία που *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της, παρουσία της μικρότερης αδελφής της. Φαίνεται ότι η εικονογραφία της εν λόγω επιτύμβιας στήλης, η οποία σαφέστατα παραπέμπει σε νεκρή μητέρα, δεν απέτρεψε την οικογένεια της νεκρής από την επιλογή του αναγλύφου για την σήμανση του τάφου της πρόωρα χαμένης Μυννίας. Αντιθέτως, η προσθήκη του επιγράμματος επιβάλλει μία διαφορετική ανάγνωση της εικονογραφίας, η οποία προσαρμόζεται έτσι στα δεδομένα του τραγικού θανάτου της άτυχης παρθένου: η νεκρή μητέρα μετατρέπεται σε πενθούσα μητέρα, η οποία εικονίζεται πλέον βυθισμένη στο πένθος και την θλίψη για τον χαμό της νεαρής κόρης της Μυννίας, η οποία την κοιτά με αγάπη προσπαθώντας ίσως να απαλύνει τον πόνο της, όπως άλλωστε και η μικρή Ἀρτεμισίας, μοναδική παρηγοριά της τραγικής μητέρας. Διαφορετική ανάγνωση της αρχικής εικονογραφίας επιβάλλει επίσης το επίγραμμα της επιτύμβιας στήλης των δύο (2) νεκρών αδελφών, της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους. Τα δύο (2) παιδιά εικονίζονται σε μία όμορφη σκηνή της καθημερινής

[1753] Tod 1951, 184. Hoffmann 1988, 75-76.

[1754] Λανθασμένα στην προκειμένη περίπτωση η Foley υποστηρίζει ότι η καλυμμένη κεφαλή της μητέρας παραπέμπει στο πένθος της για τον θάνατο της αγαπημένης κόρης της Μυννίας: Foley 2003, 132. Η ίδια λανθασμένη άποψη διατυπώνεται επίσης στον κατάλογο της έκθεσης *Pandora: Women in Classical Greece* (Reeder 1995, 337). Η καλυμμένη κεφαλή και η χειρονομία της *ανακαλύψεως* φανερώνουν ότι πρόκειται για νυμφευμένη γυναίκα, την μητέρα των δύο (2) κοριτσιών που ο γλύπτης αρχικά απεικόνισε ως αποστασιοποιημένη νεκρή, αλλά μετετράπη σε θλιμμένη μητέρα της πρόωρα χαμένης παρθένου με την προσθήκη του επιτυμβίου επιγράμματος που άλλαξε πλήρως τα εικονογραφικά δεδομένα.

ζωής τους, παίζοντας αμέριμνα με το κατοικίδιο πτηνό που κρατά η ιστάμενη Μνησαγόρα στο κατεβασμένο της χέρι, προτείνοντας το στον μικρό γονατιστό Νικοχάρη, ο οποίος απλώνει με λαχτάρα τα χέρια του προς αυτό. Όπως έχει προαναφερθεί, η εικονογραφία της συγκεκριμένης παράστασης, όπως και η αρκετά μεγάλη διαφορά ηλικίας μεταξύ των δύο (2) παιδιών, παραπέμπουν περισσότερο σε νεαρή μητέρα που απεικονίζεται μαζί με το παιδί της. Στην προκειμένη περίπτωση όμως, το επίγραμμα καθιστά σαφές ότι πρόκειται για δύο (2) νεκρά αδέλφια, τα οποία δεν πρόκειται να παίξουν ποτέ ξανά μαζί, « ὅνεκα ἀποφθιμένω βήτην δόμον Ἀίδος ἔσω ».

Η συντριπτική πλειονότης των επιταφίων επιγραφών μας αναφέρει το όνομα της νεκρής, συχνά συνοδευόμενο από το πατρώνυμο και το όνομα του δήμου στον οποίο ανήκε, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ονομάζονται όλες οι μορφές που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα. Σπανιότερα είναι τα επιγράμματα που επαινούν τις αρετές της πρόωρα χαμένης κόρης [1755], υπογραμμίζοντας παράλληλα τον πόνο που προκάλεσε ο θάνατος της στους πενθούντες οικείους της [1756], αν και η αποσπασματική κατάσταση πολλών επιτυμβίων αναγλύφων δεν μας επιτρέπει να έχουμε μία καθαρή εικόνα του ακριβούς αριθμού των επιγραμμάτων που ενδεχομένως έφεραν. Γεγονός είναι πάντως ότι η προσθήκη του ονόματος της νεκρής, όπως επίσης και η αναγραφή των ονομάτων όλων των μορφών της παράστασης, μετατρέπει την επιτύμβια στήλη ή το μαρμάρινο αγγείο που η οικογένεια της άτυχης παρθένου πιθανότατα επέλεξε από μία ομάδα προκατασκευασμένων αναγλύφων στο εργαστήριο του γλύπτη, η θεματική των οποίων ακολουθεί συνήθως τους καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους, σε ταφικό *σῆμα* της συγκεκριμένης αγάμου κόρης, ή ακόμη και άλλων μελών της οικογενείας της. Η επιγραφή επομένως, και όχι η εικονογραφία, καθορίζει την τελική ερμηνεία του επιτυμβίου αναγλύφου που έχουν επιλέξει η οικείοι της νεκρής για την σήμανση του τάφου της. Οι επιτάφιες επιγραφές μεταμορφώνουν επομένως ένα επιτύμβιο ανάγλυφο, το οποίο από εικονογραφικής απόψεως ενδέχεται να ομοιάζει με άλλα τέτοια ανάγλυφα, σε *σῆμα* ενός συγκεκριμένου τάφου, και *μνῆμα* ενός συγκεκριμένου νεκρού [1757]. Μέσω των επιγραφών, οι νεκρές κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων δεν είναι πλέον οι ανώνυμες εξιδανικευμένες μορφές που δημιούργησε το χέρι ενός γλύπτη, αλλά αποκτούν ταυτότητα [1758]. Ενίοτε μάλιστα, οι επιτάφιες επιγραφές επιβάλλουν ακόμη και την διαφορετική ανάγνωση της αρχικής εικονογραφίας των αναγλύφων [1759], όπως στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών της Μυννίας, ή της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους.

Ζ) Εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις νέας επεξεργασίας των επιτυμβίων αναγλύφων, εν όψει της επαναχρησιμοποίησης τους για την σήμανση

[1755] Wassermann 1969, 198. Hoffmann 1992, 318.
[1756] Humphreys 1980, 114. Hoffmann 1992, 318.
[1757] Γενικότερα για τις επιτάφιες επιγραφές και τα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. Hastings 1912. Lattimore 1942. Σκιαδάς 1967. Clairmont 1970. Humphreys 1983, 92, 107. Herbert 1984. Clairmont 1987. Hoffmann 1988. Kurtz και Boardman 1994, 239-252. Pomeroy 1997, 126-128. Tsagalis 2008.
[1758] Keuls 1985, 151-152. Hoffmann 1992, 330. Sourvinou - Inwood 1996, 335.
[1759] Pomeroy 1997, 129.

νέων τάφων [1760]. Δεκαπέντε (15) από τις επιτύμβιες στήλες που μελετούμε έχουν υποστεί επεξεργασία εκ νέου [1761]. Οι πέντε (5) από αυτές χρονολογούνται στον ύστερο 5ο π.Χ. αιώνα, ενώ οι υπόλοιπες είναι έργα του 4ου π.Χ. αιώνος [1762]. Πρόκειται για μονοπρόσωπα, διμελή, ακόμη και πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα. Η πλέον συνηθισμένη μορφή νέας επεξεργασίας αφορά στην μετατροπή της κομμώσεως της νεκρής, ενίοτε δε και των οικείων που την πλαισιώνουν [1763]. Αλλαγές στις κομμώσεις των μορφών έχουν εντοπισθεί σε εννέα (9) από τις επιτύμβιες στήλες μας [1764]. Στην πλειονότητα των συγκεκριμένων περιπτώσεων έγιναν μετατροπές ή ακόμη και προσθήκες στην κόμμωση της νεκρής, μεταμορφώνοντας την έτσι σε άτομο νεαρής ηλικίας [1765]. Μόνον σε ένα (1) επιτύμβιο ανάγλυφο αφαιρέθηκε η μακριά κοτσίδα της κόρης (**Ε ΙΙ 1** - πίν. 92), η οποία αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο κομμώσεως των ατθίδων παρθένων, για να προστεθεί καλύπτρα [1766] ή *σφενδόνη*, ενδεχομένως εις ένδειξιν του γάμου που δεν πρόλαβε να τελέσει η άτυχη νεκρή [1767]. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η αλλαγή της κομμώσεως της ιστάμενης παρθένου που εικονίζεται στην επιτύμβια στήλη **Ε 92** (πίν. 87), η οποία μετέτρεψε την νεαρή συγγενή της θανούσας σε θεραπαινίδα [1768]. Στην περίπτωση της **Ε 28** (πίν. 26) η κόμμωση της νεκρής παρέμεινε αμετάβλητη, αλλά η μεταγενέστερη προσθήκη της καλύπτρας που φέρει στην κεφαλή της είχε ως αποτέλεσμα - σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta - την μετατροπή αυτής από άγαμη κόρη, σε νυμφευμένη νεαρή γυναίκα [1769]. Στο επιτύμβιο ανάγλυφο της Στρατυλλίδος (**Ε 52** - πίν. 48) αντιθέτως, η επαναχρησιμοποίηση της

[1760] Για την εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, βλ. Schmaltz 1979, 13-27. Vedder 1985β, 169-177. Kurtz και Boardman 1994, 128. Schmaltz 1998, 165-190. Πωλογιώργη 1999, 173-213. Schmaltz 2001, 44-51. Schmaltz και Salta 2003, 49-204.

[1761] **Ε 9** (πίν. 9), **Ε 28** (πίν. 26), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128). Σε αυτές θα πρέπει να προστεθεί και η επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης του Κεραμεικού (**Ε 68** - πίν. 63), η οποία όμως δεν εξετάζεται εδώ, καθώς η επαναχρησιμοποίηση της δεν επέφερε καθόλου αλλαγές στην εικονογραφία της: βλ. σελ. 398-399.

[1762] 430-420 π.Χ.: **Ε 53** (πίν. 49), **Ε 81** (πίν. 76). 420-400 π.Χ.: **Ε 28** (πίν. 26), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128). 400-375 π.Χ.: **Ε 9** (πίν. 9), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101). 375-350 π.Χ.: **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112). 350-300 π.Χ.: **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 80** (πίν. 75), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε 95** (πίν. 90-91), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109).

[1763] Schmaltz και Salta 2003, 169.

[1764] **Ε 64** (πίν. 60), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε 81** (πίν. 76), **Ε 92** (πίν. 87), **Ε ΙΙ 1** (πίν. 92), **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101), **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112), **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128). Οι μικρές αλλαγές στην κόμμωση της Αμεινοκλείας (**Ε 72** - πίν. 67) παραπέμπουν σε εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση του αναγλύφου κατά τον ύστερο 4ο π.Χ. αιώνα. Στην περίπτωση της αποσπασματικής επιτύμβιας στήλης **Ε ΙΙ 16** (πίν. 109), οι Schmaltz και Salta έχουν εντοπίσει ίχνη νέας επεξεργασίας στις κομμώσεις και των δύο (2) μορφών.

[1765] **Ε 64** (πίν. 60): Με την προσθήκη της μακριάς κόμης, η ιστάμενη γυναικεία μορφή που ήταν πιθανότατα νυμφευμένη με τον Αρκεσίλα κατά την αρχική χρήση της στήλης, μετετράπη σε άγαμη κόρη. **Ε 81** (πίν. 76): Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, ο κρωβύλος άκοπων μαλλιών στο μέτωπο, καθώς και ο μικρός κρωβύλος στον αυχένα της νεκρής, χαρακτηριστικά που παραπέμπουν σε άτομο ιδιαίτερα νεαρής ηλικίας, είναι ίσως αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας του αναγλύφου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. **Ε ΙΙ 8** (πίν. 101): η κόμμωση της Αμεινοδώρας έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία, η οποία προφανώς αποσκοπούσε στην επαναχρησιμοποίηση της στήλης για νεκρή νεώτερης ηλικίας. Προσετέθη έτσι η μακριά κόμη που παραπέμπει σε νέα κοπέλα. **Ε ΙΙ 20** (πίν. 112): Εν όψει της δεύτερης χρήσεως του συγκεκριμένου επιτυμβίου αναγλύφου, η ιστάμενη γυναικεία μορφή μετετράπη σε άτομο νεαρής ηλικίας με την προσθήκη μακριάς κόμης. Αφαιρέθηκαν επίσης οι χειρίδες του χιτώνος της. **Ε ΙΙ 35** (πίν. 128): Το *λαμπάδιον* της κόρης είναι μεταγενέστερη προσθήκη, η οποία υπογραμμίζει το νεαρόν της ηλικίας της.

[1766] Πιο συγκεκριμένα, το ιμάτιο χρησιμοποιείται ως καλύπτρα.

[1767] Clairmont 1993, αρ. 1.152. Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 82.

[1768] Schmaltz 1970, αρ. 45.

[1769] Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 92.

στήλης δεν επέφερε αλλαγές στις εικονιζόμενες μορφές. Προσετέθη απλώς μία (1) γραπτή λουτροφόρος - αμφορέας στο βάθος της παράστασης, και πιο συγκεκριμένα στον ελεύθερο χώρο μεταξύ της κεφαλής και του αριστερού χεριού του καθήμενου γενειοφόρου ανδρός [1770]. Η προσθήκη του εν λόγω αγγείου, όπως και η θέση του πλησίον του Κηφισοκρίτου, ο οποίος κατά την πρώτη χρήση του αναγλύφου ήταν ο πατέρας της πρόωρα χαμένης παρθένου, ενδεχομένως φανερώνει ότι η στήλη χρησιμοποιήθηκε εκ νέου για την σήμανση ανδρικού τάφου. Η γραπτή λουτροφόρος - αμφορέας που προσετέθη στο βάθος της παράστασης πλησίον της ανδρικής μορφής ίσως υποδηλώνει ότι κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου νεκρή δεν ήταν πλέον η ιστάμενη κόρη, αλλά ο καθήμενος πατέρας της. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος η περίπτωση της επιτύμβιας στήλης της Αγνοστράτης (**Ε 80** - πίν. 75), καθώς σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η ανάγλυφη παράσταση που κοσμεί την εικονιζόμενη πλησίον της νεκρής παρθένου λουτροφόρο - υδρία είναι αποτέλεσμα νέας επεξεργασίας του επιτυμβίου αναγλύφου [1771]. Έχουν μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι μετά τον θάνατο της άτυχης κόρης, και αφού είχε θεσπιστεί η νομοθεσία του Δημητρίου Φαληρέως που απαγόρευε την πολυτέλεια των ταφικών μνημείων, πέθανε και ο αδελφός της Θεόδωρος. Με την μεταγενέστερη προσθήκη της ανάγλυφης παράστασης *δεξιώσεως* της Αγνοστράτης με τον Θεόδωρο στην λουτροφόρο της **Ε 80** (πίν. 75), η οικογένεια των νεκρών νέων μετέτρεψε το ταφικό *σῆμα* της Αγνοστράτης σε επιτύμβια στήλη και των δύο (2) αδελφών.

Σε κάποιες περιπτώσεις όμως, η επαναχρησιμοποίηση των επιτυμβίων αναγλύφων επιβάλλει ακόμη μεγαλύτερες αλλαγές στην αρχική εικονογραφία τους. Κατά την πρώτη χρήση της γνωστής επιτύμβιας στήλης της Αρίστυλλας (**Ε 53** - πίν. 49), νεκρή ήταν η καθήμενη γυναίκα, η οποία είχε καλυμμένη την κεφαλή με το ιμάτιο της και ανεκαλύπτετο, ενώ με το άλλο της χέρι κρατούσε πυξίδα. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή ήταν συγγενής της νεκρής, το όνομα της οποίας είχε χαραχθεί στο επιστύλιο του αναγλύφου. Κατά την νέα επεξεργασία της στήλης, η εν λόγω επιγραφή αφαιρέθηκε. Η ιστάμενη συγγενής μετετράπη σε νεαρή Αρίστυλλα, στο χέρι της οποίας προσετέθη πτηνό. Παράλληλα αφαιρέθηκε η πυξίδα που κρατούσε η καθήμενη γυναίκα. Αποτέλεσμα της δεύτερης χρήσεως του αναγλύφου είναι και η χειρονομία της *δεξιώσεως* που συνδέει τις δύο (2) μορφές. Τέλος, στο κάτω μέρος της στήλης χαράχθηκε το επίγραμμα που προσδιορίζει την ιστάμενη Αρίστυλλα ως νεκρή κόρη της καθήμενης γυναίκας [1772]. Εξίσου ριζικές είναι οι αλλαγές που υπέστη η εικονογραφία του επιτυμβίου αναγλύφου **Ε 95** (πίν. 90-91), το οποίο αρχικά έφερε παράσταση *δεξιώσεως* της καθήμενης νεκρής γυναίκας με τον ιστάμενο σύζυγο της, παρουσία κάποιας συγγενούς [1773]. Η θανούσα είχε μάλιστα καλυμμένη την κεφαλή με το ιμάτιο της, ενώ με το αριστερό της χέρι ανεκαλύπτετο - χαρακτηριστικά που παραπέμπουν χωρίς αμφιβολία σε νυμφευμένη γυναίκα. Κατά την εκ νέου επεξεργασία της στήλης, το κάλυμμα της κεφαλής και η χειρονομία της *ανακαλύψεως* αφαιρέθηκαν, ενώ προσετέθη η πεπονοειδής κόμμωση με κοτσίδα, η οποία μετέτρεψε την καθήμενη νεκρή γυναίκα σε *ἄωρα* νεκρή κόρη που *δεξιώνεται* τον πατέρα της. Για την μετατροπή του συζύγου σε πατέρα ενδεχομένως τονίστηκε η προχωρημένη ηλικία του ανδρός με την προσθήκη ρυτίδων. Αφαιρέθηκε επίσης το ιμάτιο από την κεφαλή της ιστάμενης γυναίκας, η κόμμωση της οποίας μετεβλήθη, ούτως ώστε να

[1770] Yfantidis 1984, 21, αρ. 20, εικ. 3,1.2. Schmaltz και Salta 2003, 87-88, αρ. 53, εικ. 19a-b, σχέδιο 1 (σελ. 88).
[1771] Schmaltz και Salta 2003, 79, αρ. 32.
[1772] Για την εκ νέου επεξεργασία της συγκεκριμένης επιτύμβιας στήλης, βλ. Πωλογιώργη 1999, 179, εικ. 43α. Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 87.
[1773] Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

παραπέμπει σε γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας - προφανώς την μητέρα της νεκρής. Εν αντιθέσει δηλαδή με την **Ε 53** (πίν. 49), όπου η επαναχρησιμοποίηση της στήλης είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή της ιστάμενης συγγενούς σε νεκρή παρθένο, και της καθήμενης νεκρής σε μητέρα της πρόωρα χαμένης κόρης, στην προκειμένη περίπτωση η καθήμενη μορφή παραμένει νεκρή και κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου. Μετατρέπεται όμως σε άτομο νεαρής ηλικίας που *δεξιώνεται* όχι πλέον τον σύζυγο, αλλά τον πατέρα της. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το αποτέλεσμα της νέας επεξεργασίας της επιτύμβιας στήλης **Ε 9** (πίν. 9), στην οποία αρχικά εικονιζόταν ένα (1) νεαρό αγόρι. Κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου, το αγόρι μετετράπη σε παρθένο κόρη με την προσθήκη χιτώνος και υποδημάτων, ενώ προσετέθη και η επιγραφή με το όνομα της νεκρής [1774]. Τέλος, οι Schmaltz και Salta υποστηρίζουν ότι η μορφή του ιστάμενου νεαρού ανδρός που εικονίζεται στο βάθος της επιτύμβιας στήλης **Ε 64** (πίν. 60) να κοιτά με θλίψη την πρόωρα χαμένη κόρη, προσετέθη εν όψει της δεύτερης χρήσεως του αναγλύφου, ούτως ώστε να υπογραμμιστεί η τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου της άτυχης παρθένου [1775]. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε η επαναχρησιμοποίηση της στήλης είχε ως αποτέλεσμα την μετατροπή της διμελούς ανάγλυφης παραστάσεως που έφερε κατά την πρώτη χρήση της, σε πολυπρόσωπη παράσταση τριών (3) μορφών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την μελέτη των αναγλύφων μας προκύπτει ότι ένα μικρό μόνον ποσοστό του συνολικού αριθμού των επιτυμβίων αναγλύφων που έχει συγκεντρώσει ο Clairmont είχε χρησιμοποιηθεί για την σήμανση των τάφων αγάμων κορών. Παρατηρείται επίσης μία εμφανής προτίμηση στην χρήση επιτυμβίων στηλών για την σήμανση των τάφων ατθίδων παρθένων, σε αντίθεση με την χρήση των μαρμάρινων αγγείων, η οποία είναι ιδιαιτέρα περιορισμένη. Είναι προφανές ότι η εικόνα που έχουμε από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, και ιδιαίτερα από την τραγική ποίηση, όπου δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην τραγικότητα του θανάτου των πρόωρα χαμένων παρθένων [1776], δεν επαληθεύεται από την μελέτη των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου. Το μικρό ποσοστό επιτυμβίων στηλών και μαρμάρινων αγγείων που σήμαιναν τους τάφους αγάμων κορών, επί του συνόλου των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που έχουν ανακαλυφθεί, ενδεχομένως φανερώνει ότι ο θάνατος της *ἀώρου* νεκρής κόρης στην Αττική των κλασικών χρόνων δεν είχε την εξέχουσα σημασία που του αποδίδουν οι τραγικοί ποιητές. Παράλληλα όμως δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο περιορισμένος αριθμός των εν λόγω ταφικών *σημάτων* να έχει άμεση σχέση με την πραγματική ζωή, φανερώνοντας πολύ απλά ότι δεν πέθαναν τόσες πολλές άγαμες κόρες.

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι το αγγείο που έχει συνδεθεί με τις ταφές των αγάμων νεκρών στην Αττική των κλασικών χρόνων, δηλαδή η επονομαζόμενη λουτροφόρος, όχι μόνον δεν αποτελεί την συντριπτική πλειονότητα των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε όπως θα περίμενε κανείς, αλλά η χρήση της για την

[1774] Schmaltz και Salta 2003, 82, αρ. 40, εικ. 12b-d.

[1775] Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 96.

[1776] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 862-871, 876-882, 916-920 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1218-1219 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 416, 425 (Diggle). *Παλατινὴ Ἀνθολογία* 7.487, 7.488, 7.490, 7.491, 7.515, 7.604, 7.611.3-4, 7.649 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινῆς Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 255, 645 (Cougny).

σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων αποδεικνύεται σχεδόν ανύπαρκτη. Η παρουσία μίας (1) μόνον λουτροφόρου - υδρίας και μίας (1) αμφιβόλου περιπτώσεως λουτροφόρου - αμφορέως ανάμεσα σε τόσα επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών, καταρρίπτει την παραδοσιακή πλέον θεωρία σύμφωνα με την οποία η λουτροφόρος σήμαινε αποκλειστικά τους τάφους των νεαρών σε ηλικία ατόμων που πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν, τουλάχιστον όσον αφορά στις γυναίκες. Υπό αμφισβήτησιν τελεί επίσης η θεωρία της Kokula, η οποία έχει υποστηρίξει ότι οι λουτροφόροι - υδρίες εχρησιμοποιούντο αποκλειστικά για τις γυναικείες ταφές, ενώ οι λουτροφόροι - αμφορείς για τις ανδρικές. Το γεγονός ότι οι κατάλογοι μας περιλαμβάνουν μία (1) λουτροφόρο - υδρία, αλλά και μία (1) λουτροφόρο - αμφορέα, στην οποία εικονίζεται μία (1) νεκρή κοπέλα πλαισιωμένη από τις δύο (2) θεραπαινίδες της, επιβεβαιώνουν τις ενστάσεις του Bergemann επί της συγκεκριμένης θεωρίας.

Μελετώντας τα σχετικά επιτύμβια ανάγλυφα, προτείνω την διάκριση της περίοπτης ή ανάγλυφης λουτροφόρου που χρησιμοποιείται ανεξαιρέτως ως ταφικό *σῆμα* σε τάφους αγάμων και νυμφευμένων νεκρών, ανδρών και γυναικών, νεαρής αλλά και πιο προχωρημένης ηλικίας, από την λουτροφόρο που χρησιμοποιείται ως εικονογραφικό στοιχείο στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών - ενίοτε δε και στις επιστέψεις αυτών, ενώ εμφανίζεται αποκλειστικά σε επιτύμβια ανάγλυφα νεαρών σε ηλικία ατόμων και των δύο (2) φύλων. Πιστεύω ότι στην πρώτη περίπτωση ισχύει η ερμηνεία του Bergemann, σύμφωνα με την οποία οι μαρμάρινες λουτροφόροι παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων*, φανερώνοντας έτσι ότι η οικογένεια του νεκρού φρόντισε για το νεκρικό λουτρό και την ταφή του με τον εθιμικό τρόπο. Στην δεύτερη περίπτωση αντιθέτως, όπου η υπόθεση της Kokula αποδεικνύεται ισχύουσα, η παρουσία της λουτροφόρου παραπέμπει πρωτίστως στον *ἄωρο* θάνατο των εικονιζόμενων νεκρών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν απογόνους. Εν αντιθέσει τέλος με την εμφάνιση του εν λόγω αγγείου στις παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων, όπου ο θάνατος πριν από τον γάμο προβάλλεται με μεγαλύτερη έμφαση, η παρουσία της λουτροφόρου στις επιστέψεις των επιτυμβίων στηλών αποτελεί μία έμμεση και περισσότερο διακριτική αναφορά στην αγαμία των θανόντων, καθώς η εικονογραφία των συγκεκριμένων αναγλύφων επικεντρώνεται πρωτίστως στην σχέση των άτυχων νεκρών με την οικογένεια τους, και σε άλλα στοιχεία της σύντομης ζωής τους.

Η πλειονότης των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας είναι έργα του 4° π.Χ. αιώνος. Είναι επομένως προφανές ότι η χρήση επιτυμβίων αναγλύφων για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων στην Αττική των κλασικών χρόνων ήταν περισσότερο συνηθισμένη κατά τον 4° π.Χ. αιώνα, ιδίως δε κατά την χρονική περίοδο 375-340 π.Χ. Ο περιορισμένος αριθμός των επιτυμβίων αναγλύφων αγάμων κορών που χρονολογούνται στον ύστερο 5° π.Χ. αιώνα είναι ίσως αποτέλεσμα της έντονης κρίσεως που βίωνε η Αθήνα την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Εν μέσω του Πελοποννησιακού πολέμου, με τον αριθμό των νεκρών να αυξάνεται διαρκώς, τόσο στα πεδία των μαχών, όσο και εντός του κλεινού άστεως κατά την περίοδο του τρομερού λοιμού, με τις δεινές για τους Αθηναίους συνέπειες της καταστροφής στην Σικελία, και φυσικά την οριστική ήττα από τους Σπαρτιάτες, ο πρόωρος θάνατος των παρθένων μοιάζει λιγότερο τραγικός.

Στις μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες που μελετούμε κυριαρχούν τρείς (3) εικονογραφικοί τύποι, οι οποίοι είναι περισσότερο δημοφιλείς κατά το πρώτο ήμισυ

του 4ου π.Χ. αιώνος. Η ιστάμενη παρθένος που συνήθως κρατά την άκρη του ιματίου της με το ένα (1), ενίοτε δε και με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια, ή φέρει κάποιο αντικείμενο, ή (σπανιότερα) « *ανακαλύπτεται* ». Η κόρη που κρατά πτηνό, και συχνά συνοδεύεται από το αγαπημένο της σκυλάκι, το οποίο κινείται ζωηρά προς το μέρος της προσπαθώντας να πιάσει το πτηνό. Η νεαρή κοπέλα που κρατά *πλαγγόνα*, και σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύεται από μεγαλόσωμο πτηνό (ερωδιό ή χήνα).

Στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας κυριαρχούν οι σκηνές στις οποίες η νεκρή *δεξιώνεται* μία (1) ιστάμενη ή καθήμενη, ανδρική ή γυναικεία μορφή. Η χειρονομία της *δεξιώσεως* είναι εξαιρετικά δημοφιλής στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου. Αρκετά συνήθεις είναι επίσης οι διμελείς παραστάσεις επιτυμβίων στηλών στις οποίες η πρόωρα χαμένη κόρη εικονίζεται μαζί με την θεραπαινίδα της που συνήθως φέρει πυξίδα. Σπανιότεροι είναι οι βασικοί εικονογραφικοί τύποι της ιστάμενης παρθένου που κρατά πτηνό ή *πλαγγόνα* και συνοδεύεται από την μικρή θεραπαινίδα της, ή ακόμη προτείνει το πτηνό που κρατά προς μία (1) παιδική μορφή - τον αδελφό ή την αδελφή της [1777], αλλά και της καθήμενης νεκρής κόρης, η οποία εικονίζεται συνοδευόμενη από θεραπαινίδα που φέρει πυξίδα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις πλαισιώνεται και από τους πενθούντες γονείς της.

Οι μονοπρόσωπες παραστάσεις επικεντρώνονται επομένως στην ίδια την νεκρή κόρη, η οποία απεικονίζεται σύμφωνα με τα κλασικά πρότυπα της εξιδανικευμένης ατθίδος παρθένου. Συχνά εμφανίζεται ενδεδυμένη με την χαρακτηριστική παρθενική ενδυμασία των κοριτσιών της Αθήνας, κρατώντας την άκρη ή τις άκρες του ιματίου της - χειρονομία που χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις νεανικές μορφές, και πιθανότατα παραπέμπει στο νεαρόν της ηλικίας τους. Ενίοτε μάλιστα η *ἄωρος* νεκρή « *ανακαλύπτεται* ». Σε κάθε περίπτωση πάντως, η ηλικία δεν παίζει καθοριστικό ρόλο για τον χαρακτηρισμό μίας νεαρής γυναικείας μορφής ως παρθένου, καθώς η εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων δεν δίνει έμφαση τόσο στις ηλικίες των γυναικών, όσο στην κοινωνική τους θέση ως άγαμες κόρες, ή νυμφευμένες γυναίκες και μητέρες. Κάθε άγαμη νεκρή κόρη απεικονίζεται δηλαδή ως παρθένος, ενώ κάθε νεαρή κοπέλα της ίδιας ακριβώς ηλικίας, η οποία είχε όμως προλάβει να νυμφευθεί πριν πεθάνει, και ίσως ακόμη να γίνει μητέρα, εικονίζεται πλέον ως ενήλικη γυναίκα.

Οι διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις αντιθέτως, δίνουν περισσότερη έμφαση στην σχέση της αγάμου νεκρής με την οικογένεια της. Η ιδιαίτερα συνήθης στις παραστάσεις αυτές χειρονομία της *δεξιώσεως* συμβολίζει όπως είδαμε τους άρρηκτους δεσμούς που συνδέουν την πρόωρα χαμένη κόρη με τους οικείους της, προβάλλοντας έτσι την ιδανική εικόνα μίας ενωμένης και αγαπημένης οικογένειας. Ξεχωριστή περίπτωση αποτελούν οι διμελείς παραστάσεις της *ἀώρου* νεκρής παρθένου που εικονίζεται μαζί με την θεραπαινίδα της. Εδώ το ενδιαφέρον εστιάζεται και πάλι στην νεκρή κοπέλα, αλλά η παρουσία της θεραπαινίδας με την πυξίδα παραπέμπει στον πλούτο, την ευμάρεια, και την κοινωνική θέση της οικογένειας - και κατ' επέκτασιν της θανούσας. Η χρήση επομένως ενός μονοπροσώπου, διμελούς, ή πολυπροσώπου επιτυμβίου αναγλύφου για την σήμανση του τάφου νεαρής κόρης εξαρτάται από το τι επιλέγει να προβάλλει η οικογένεια της νεκρής: τον τραγικό θάνατο της άτυχης παρθένου που έφυγε τόσο νωρίς από την ζωή, ή τους ισχυρούς δεσμούς αγάπης και τρυφερότητας που θα την ενώνουν για πάντα με την οικογένεια

[1777] Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος δίνει έμφαση στην σχέση της νεκρής με την οικογένεια της, προβάλλοντας τους άρρηκτους δεσμούς αγάπης και συγγένειας που συνδέουν τις πρόωρα χαμένες παρθένους με τα μικρότερα αδέλφια τους.

της ; Η πρώτη επιλογή αποδεικνύεται ιδιαιτέρως δημοφιλής στις περιπτώσεις των πρωιμότερων επιτυμβίων στηλών, και πιο συγκεκριμένα κατά την χρονική περίοδο 430-375 π.Χ., όπου υπάρχει σαφής προτίμηση στις μονοπρόσωπες παραστάσεις. Κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος προβάλλεται εξίσου ο *ἄωρος* θάνατος της νεκρής, και η σχέση της με την οικογένεια της, καθώς επιλέγονται τόσο οι μονοπρόσωπες, όσο και οι διμελείς, ή ακόμη και οι πολυπρόσωπες συνθέσεις. Η σημαντική όμως αύξηση του αριθμού των διμελών παραστάσεων κατά το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, στην διάρκεια του οποίου η χρήση μονοπροσώπων στηλών μειώνεται αισθητά, φανερώνει την συνειδητή επιλογή των πενθούντων οικείων να σημάνουν τους τάφους των πρόωρα χαμένων κοριτσιών με επιτύμβια ανάγλυφα στα οποία εικονίζονται οι άρρηκτοι δεσμοί που θα τις συνδέουν για πάντα με την οικογένεια τους.

Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, οι νεκρές παρθένοι παριστάνονται σχεδόν πάντα ιστάμενες, ενώ η ενδυμασία και η κόμμωση αποτελούν τα βασικότερα κριτήρια για την αναγνώριση τους. Η χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων είναι βεβαίως ο αττικός πέπλος, ο οποίος μπορεί να φορεθεί με ή χωρίς χιτώνα, ιμάντες στους ώμους, και πολύ συχνά ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη ή τις άκρες του οποίου συνήθως κρατούν οι ιστάμενες κόρες με το ένα (1), ενίοτε δε και με τα δύο (2) κατεβασμένα τους χέρια. Οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων μας που απεικονίζονται ενδεδυμένες με τον αττικό πέπλο αποτελούν εξιδανικευμένες μορφές της ελληνίδας παρθένου [1778]. Το διαγώνιο ιμάτιο παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας, πάντοτε όμως σε συνδυασμό με κόμμωση νεανικής μορφής. Ο αργείος πέπλος, ένδυμα που συνήθως χαρακτηρίζει τις νυμφευμένες γυναίκες και μητέρες, εμφανίζεται σε περιορισμένο αριθμό αμφίβολων (ως προς την παρουσία αγάμων κορών) επιτυμβίων αναγλύφων, κυρίως κατά το πρώτο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνος. Οι εν λόγω νεκρές ενδεχομένως παριστάνονται ως δυνάμει σύζυγοι και μητέρες, καθώς πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν.

Οι πλέον χαρακτηριστικοί τύποι κομμώσεως των ατθίδων παρθένων είναι η μακριά κόμη και η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη. Κάποιες από τις νεκρές κοπέλες των επιτυμβίων αναγλύφων μας εικονίζονται επίσης με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, *λαμπάδιον*, ή πεπονοειδή κόμμωση (κυρίως σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή). Η μακριά κόμη, το *λαμπάδιον*, και η πεπονοειδής κόμμωση χαρακτηρίζουν γενικώς τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας, ενώ η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή χρησιμοποιείται συχνά κατά τους κλασικούς χρόνους, και ως επί το πλείστον κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, για την απεικόνιση παιδιών και νεαρών παρθένων. Πεπονοειδή κόμμωση σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή φέρουν οι άγαμες κόρες, οι νεαρές νυμφευμένες γυναίκες, ενίοτε δε και τα άνηβα κορίτσια. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι ατθίδες παρθένοι και τα μικρά κορίτσια παριστάνονται επίσης με κοντή ή μαζεμένη κόμη, αν και πρόκειται για συνήθη τύπο κομμώσεως των νυμφευμένων γυναικών. Η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής εμφανίζεται σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων στηλών του 375-300 π.Χ., πάντοτε σε συνδυασμό με μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη.

Οι πλέον δημοφιλείς τύποι ενδυμασίας και κομμώσεως των νεκρών παρθένων που απεικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου παραπέμπουν σε νεαρές θεότητες που συνδέονται με την παρθενία των γυναικών, τον γάμο, την μετάβαση των κοριτσιών στην ενηλικίωση, και την γονιμότητα. Η Άρτεμις,

[1778] Roccos 1995, 664-666. Roccos 2000, 235, 262.

η Αθηνά, η Κόρη, αλλά και ο Απόλλων, εικονίζονται αρκετά συχνά ενδεδυμένοι με τον αττικό πέπλο, το κατεξοχήν ένδυμα των ατθίδων παρθένων [1779]. Η ελευσινιακή Κόρη, οι Νύμφες, και γενικότερα θεότητες νεαρής ηλικίας που συνδέονται με την χθόνια λατρεία και την γονιμότητα, φέρουν το διαγώνιο ιμάτιο. Η παρθένος θεά Αθηνά παριστάνεται συχνά με μακριά κόμη, ενώ υπάρχουν σχετικές παραστάσεις και της θεάς Αρτέμιδος. Το *λαμπάδιον* εμφανίζεται σε απεικονίσεις της θεάς Αρτέμιδος, της Νίκης, των Νυμφών, των Χαρίτων, και των Ωρών, όπου παραπέμπει στην πολύ ιδιαίτερη σχέση τους με την γονιμότητα. Η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής φανερώνει τον γονιμικό και *κουροτροφικό* χαρακτήρα των νεανικών μορφών που την φέρουν, και αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο κομμώσεως της παρθένου θεάς Αρτέμιδος. Με την συγκεκριμένη κόμμωση παριστάνονται επίσης ο Απόλλων, η Αφροδίτη, η Κόρη, και οι Νύμφες. Τέλος, ο Λύκειος Απόλλων, η Βραυρωνία Άρτεμις, και η Κόρη, εικονίζονται με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή τους. Οι παρθένες θεές Άρτεμις και Αθηνά είναι οι προστάτιδες των αγάμων κοριτσιών, και θεότητες της μύησης των παρθένων, οι οποίες επιβλέπουν την μετάβαση τους από την παρθενική ηλικία, στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση [1780]. Η Κόρη αποτελεί το θεϊκό πρότυπο της ελληνίδας παρθένου νύφης, ενώ ο Απόλλων είναι ένας *κουροτρόφος* θεός που συνδέεται με την μύηση των νεαρών σε ηλικία ατόμων, και την μετάβαση τους στην ενηλικίωση. Η θεά του έρωτος Αφροδίτη είναι μία θεότητα με κατεξοχήν γονιμικό χαρακτήρα [1781]. Οι Νύμφες είναι θεότητες της γονιμότητος, αλλά και « μυθοποιημένες μορφές της ελληνίδας παρθένου » [1782]. Η Νίκη παριστάνεται πάντοτε με νεανική μορφή, και έχει ιδιαίτερη σχέση με την θεά Αθηνά. Οι Ώρες και οι Χάριτες, θεότητες της βλάστησης και της γονιμότητος, συνοδεύουν την Αφροδίτη και την Αρτέμιδα, ενώ συνδέονται με τον μύθο της πρώτης θνητής νύφης Πανδώρας, την οποία στόλισαν μαζί με την Αθηνά και την Πειθώ. Ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά προβάλλονται στις περιπτώσεις των νεκρών παρθένων που εικονίζονται ενδεδυμένες όπως οι συγκεκριμένες θεότητες, ή με κομμώσεις που παραπέμπουν σε αυτές: η παρθενική αγνότητα, η νεαρή ηλικία, η μετάβαση της εν δυνάμει νύφης από τον παρθενικό στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση που όμως δεν πρόλαβε να συντελεσθεί, ο θάνατος της κόρης που όπως η Περσεφόνη κατεβαίνει στον σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα, και η γονιμότητα των νεαρών παρθένων που δυστυχώς δεν θα γίνουν ποτέ μητέρες.

Κατά τον ύστερο 5^{ο} π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα κατά την χρονική περίοδο 430-400 π.Χ., ο αριθμός των επιτυμβίων αναγλύφων που χρησιμοποιούνται για την σήμανση των τάφων ατθίδων παρθένων είναι αρκετά περιορισμένος, ενώ υπάρχει εμφανής προτίμηση στις μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες. Οι περισσότερες από τις πρόωρα χαμένες κοπέλες των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ αρκετές εικονίζονται με *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Στις τελευταίες αυτές δεκαετίες του 5^{ου} π.Χ. αιώνος εμφανίζεται ένας (1) από τους βασικούς εικονογραφικούς τύπους της αγάμου κόρης: η ιστάμενη παρθένος προτείνει το πτηνό που κρατά προς τον μικρότερο αδελφό της, ο οποίος απλώνει τα

[1779] Η Άρτεμις, η Αθηνά, και η Κόρη είναι θεότητες άρρηκτα συνδεδεμένες με την παρθενική ηλικία, την μύηση των γυναικών, αλλά και την μετάβαση των κοριτσιών από την παρθενία στον γάμο: Roccos 1988, 2, 502. Roccos 2000, 262.

[1780] Roccos 2000, 239-240. Σε ρωμαϊκά επιτύμβια ανάγλυφα και αγάλματα που χρονολογούνται από τον 1^{ο} έως και τον 3^{ο} μ.Χ. αιώνα, οι νεκρές παρθένοι απεικονίζονται συχνά με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην θεά προστάτιδα τους Αρτέμιδα: D'Ambra 2007, 228-251, και ιδιαίτερα 237-249.

[1781] Friedrich 1978, 95-97. Rosenzweig 2004, 4, 6, 19, 30, 37, 40, 45, 48, 80, 97-98, 103. Breitenberger 2007, 12-13, 17, 43. Mitchell - Havelock 2007, 29, 36, 78, 127.

[1782] Larson 1997, 257. Larson 2001, 109.

χέρια του για να το δεχθεί. Σε επιτύμβιες στήλες του 430-420 π.Χ., η νεκρή κόρη απεικονίζεται επίσης ιστάμενη, κρατώντας ανοιχτή πυξίδα από την οποία ετοιμάζεται να αφαιρέσει κάποιο κόσμημα, ταινία, ζώνη, ή άλλο αντικείμενο. Κατά την χρονική περίοδο 420-400 π.Χ., ιδιαίτερα δημοφιλείς είναι οι παραστάσεις ιστάμενων νεαρών γυναικείων μορφών, οι οποίες κοιτάζονται στα κάτοπτρα που κρατούν. Η εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων του 430-400 π.Χ. που μελετούμε είναι επομένως αρκετά φτωχή, και επικεντρώνεται ως επί το πλείστον στην ίδια την νεκρή κόρη, υπογραμμίζοντας το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της που έλαβε χώρα πριν εκείνη προλάβει να νυμφευθεί.

Ο αριθμός των επιτυμβίων αναγλύφων που χρησιμοποιούνται για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων αυξάνεται κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως κατά την χρονική περίοδο 375-340 π.Χ. Οι μονοπρόσωπες παραστάσεις εξακολουθούν να υπερτερούν των διμελών και πολυπροσώπων συνθέσεων μέχρι το 375 π.Χ., αλλά κατά το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος οι διμελείς παραστάσεις γίνονται εξίσου δημοφιλείς με τις μονοπρόσωπες, ενώ οι πολυπρόσωπες συνθέσεις τριών (3) ως επί το πλείστον μορφών εμφανίζονται συχνότερα [1783]. Στο δεύτερο όμως μισό του αιώνος, η χρήση μονοπροσώπων επιτυμβίων αναγλύφων μειώνεται αισθητά, καθώς αυξάνεται ο αριθμός των διμελών παραστάσεων. Εξαιρετικά σύνηθες στα επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος που μελετούμε, και ιδιαίτερα σε εκείνα του 400-340 π.Χ., είναι επίσης το χαρακτηριστικό για τα γλυπτά της κλασικής περιόδου πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης των ιστάμενων μορφών, ή (σπανιότερα) το αττικό μοτίβο στήριξης.

Ο αττικός πέπλος, κατεξοχήν ενδυμασία των ατθίδων παρθένων, γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, και ως επί το πλείστον στα επιτύμβια ανάγλυφα του 375-300 π.Χ. Σε παραστάσεις όμως του 400-350 π.Χ., οι άτυχες κοπέλες εμφανίζονται επίσης ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ή με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ., οι ιστάμενες κόρες κρατούν συνήθως την άκρη ή τις άκρες του ιματίου που συχνά φέρουν στην πλάτη τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις « *ανακαλύπτονται* ». Η μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη είναι ο πλέον συνήθης τύπος κομμώσεως των νεκρών παρθένων στα επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως του 375-350 π.Χ. Η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, χαρακτηριστική κόμμωση των παιδικών μορφών και γενικότερα των ατόμων νεαρής ηλικίας, εμφανίζεται κυρίως κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. Η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής χρησιμοποιείται - πάντα σε συνδυασμό με μακριά κόμη ή κοτσίδα - για την απεικόνιση περιορισμένου αριθμού αγάμων κορών σε επιτύμβιες στήλες της ίδιας περιόδου (375-300 π.Χ.). Η πεπονοειδής κόμμωση (συνήθως με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή), η οποία επίσης χαρακτηρίζει τις νεανικές μορφές, εικονίζεται ως επί το πλείστον σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων που χρονολογούνται στο 350-300 π.Χ. Τέλος, αρκετές από τις νεαρές γυναικείες μορφές που μελετούμε απεικονίζονται με *λαμπάδιον* σε επιτύμβια ανάγλυφα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ κάποιες άλλες παριστάνονται με κοντή ή μαζεμένη κόμη, κυρίως σε παραστάσεις του 400-350 π.Χ.

[1783] Αυτό συμβαίνει γενικότερα στα επιτύμβια αλλά και αναθηματικά ανάγλυφα μετά τα μέσα του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, όπου ο αριθμός των μορφών αυξάνεται, ενώ γίνεται συνήθης η διάταξη τους σε επάλληλα επίπεδα χώρου: Ridgway 1997, 160. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι πολυπρόσωπες επιτύμβιες στήλες αρ. 819 (Clairmont 1993, αρ. 4.930), αρ. 870 (Clairmont 1993, αρ. 3.461), αρ. 832 (Clairmont 1993, αρ. 4.431), αρ. 737 (Clairmont 1993, αρ. 3.460), και αρ. 743 (Clairmont 1993, αρ. 4.430) του ΕΑΜ. Επίσης, τα αναθηματικά ανάγλυφα αρ. 1335 (Leventi 2003, αρ. R 56, πίν. 36), αρ. 1377 (Leventi 2003, αρ. R 37, πίν. 27), αρ. 1332 (Καλτσάς 2002, 224-225, αρ. 472), και αρ. 1333 (Leventi 2003, αρ. R 70, πίν. 46) από το Ασκληπιείο της Αθήνας, σήμερα στο ΕΑΜ.

Η λουτροφόρος - υδρία ως σύμβολο του πρόωρου θανάτου της αγάμου κόρης εμφανίζεται σε παραστάσεις επιτυμβίων στηλών του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος, όπου εικονίζεται πάντοτε πλησίον της ιστάμενης παρθένου και αποτελεί έναν (1) από τους βασικούς εικονογραφικούς τύπους της *ἀώρου* νεκρής κόρης, όπως επίσης και σε επιστέψεις επιτυμβίων στηλών του 375-300 π.Χ. Αρκετές από τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που χρονολογούνται στον $4^{ο}$ π.Χ. αιώνα συνοδεύονται από το αγαπημένο τους σκυλάκι, προς το οποίο μάλιστα προτείνουν συνήθως το πτηνό που κρατούν [1784]. Την ίδια εκείνη χρονική περίοδο του 400-350 π.Χ., συναντούμε έναν (1) από τους βασικούς εικονογραφικούς τύπους της νεκρής ατθίδος παρθένου, η οποία εικονίζεται ιστάμενη, κρατώντας πτηνό, και συνοδευόμενη από την θεραπαινίδα της. Γενικότερα, οι άγαμες κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος απεικονίζονται συχνά κρατώντας πτηνά, ή συνοδευόμενες από τα πλέον μεγαλόσωμα εξ αυτών - ερωδιούς, χήνες, και πέρδικες. Ο εικονογραφικός τύπος της ιστάμενης παρθένου, η οποία προτείνει το πτηνό που κρατά προς τον μικρότερο αδελφό ή την μικρή αδελφή της, συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι το 350 π.Χ. Εν αντιθέσει όμως με τις παραστάσεις του ύστερου 5ου π.Χ. αιώνος, όπου η άτυχη κόρη συνοδεύεται από τον μικρό αδελφό της, στις επιτύμβιες στήλες του 400-350 π.Χ. εικονίζεται μαζί με την μικρότερη αδελφή της. Κατά το πρώτο μισό του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος, οι νεκρές παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων μας εμφανίζονται επίσης κρατώντας κοσμήματα, τα οποία ενδεχομένως φανερώνουν ότι πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ακόμη και μνηστευμένες. Ιστάμενες νεαρές γυναικείες μορφές που κρατούν κάτοπτρα εξακολουθούν να απεικονίζονται σε επιτύμβια ανάγλυφα του 400-375 π.Χ., ενώ σε παραστάσεις επιτυμβίων στηλών που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα στο δεύτερο τέταρτο αυτού, αρκετές από τις πρόωρα χαμένες κόρες εικονίζονται κρατώντας *πλαγγόνα*. Κατά την χρονική αυτή περίοδο του 400-350 π.Χ. εμφανίζεται ένας (1) ακόμη βασικός εικονογραφικός τύπος της ατθίδος παρθένου, η οποία παριστάνεται ιστάμενη, κρατώντας *πλαγγόνα*, και συνοδευόμενη από την θεραπαινίδα της. Σε τρείς (3) επιτύμβιες στήλες του 375-350 π.Χ., πιθανότατα έργα του ιδίου εργαστηρίου, εντοπίζουμε τον σπανιότερο εικονογραφικό τύπο της Αμεινοκλείας, η οποία εικονίζεται ως νύφη, φορώντας τα νυφικά της υποδήματα εν όψει του γάμου που δεν πρόλαβε να τελέσει ποτέ. Αρκετά ασυνήθιστος είναι επίσης ο εικονογραφικός τύπος της καθήμενης νεκρής κόρης, ο οποίος κάνει την εμφάνιση του κατά το δεύτερο μισό του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος.

Σε αρκετές διμελείς αλλά και πολυπρόσωπες παραστάσεις του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε του 375-350 π.Χ., οι νεκρές παρθένοι συνοδεύονται από υπηρέτριες που κρατούν την πυξίδα με τα κοσμήματα τους. Μάλιστα κάποιες από τις θεραπαινίδες που εικονίζονται σε επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ., ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο τους εις ένδειξιν θλίψης και πένθους για τον θάνατο της νεαρής κυρίας τους. Οι υπηρέτριες εμφανίζονται αρκετά συχνά σε επιτύμβια ανάγλυφα ατθίδων παρθένων, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος. Σε επιτύμβιες στήλες του 375-300 π.Χ., οι θεραπαινίδες των πρόωρα χαμένων κοριτσιών απεικονίζονται επίσης επί το έργον, υπηρετώντας τις νεκρές κυρίες τους. Την ίδια εκείνη χρονική περίοδο οι άγαμες κόρες παριστάνονται συχνά πλαισιωμένες από μέλη της οικογενείας τους, συνήθως τους γονείς τους, και ως επί το πλείστον τις μητέρες τους - ενίοτε δε και τις αδελφές τους. Οι άρρενες συγγενείς των άτυχων παρθένων εικονίζονται αποκλειστικά σε παραστάσεις

[1784] Η απεικόνιση μικρών σκύλων και κατοικιδίων πτηνών στα επιτύμβια ανάγλυφα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων είναι ιδιαίτερα δημοφιλής κατά το πρώτο ήμισυ του $4^{ου}$ π.Χ. αιώνος.

επιτυμβίων αναγλύφων του 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαίτερα του 375-350 π.Χ. Οι πλέον θλιμμένες μορφές πενθούντων οικείων εμφανίζονται σε επιτύμβια ανάγλυφα του 375-300 π.Χ., όπου σε κάποιες περιπτώσεις ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο ή την κεφαλή τους, εις ένδειξιν θλίψης και πένθους για τον πρόωρο θάνατο της κόρης. Μάλιστα σε τρείς (3) επιτύμβιες στήλες του 350-300 π.Χ., οι ιστάμενες συγγενείς των νεκρών κοριτσιών απεικονίζονται με κοντή κόμη, λόγω πένθους. Κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ., και ως επί το πλείστον κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, η χειρονομία της *δεξιώσεως* γίνεται εξαιρετικά δημοφιλής στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις που μελετούμε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι χειρονομίες τρυφερότητας των τεθλιμμένων γονέων προς την νεκρή κόρη τους, τις οποίες συναντούμε κυρίως σε επιτύμβια ανάγλυφα του 375-300 π.Χ. Σε δύο (2) επιτύμβια ανάγλυφα που χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος (**Ε 70** - πίν. 65, **Λ ΙΙ 16** - πίν. 156), ο ένας (1) εκ των δύο (2) γονέων κρατά τρυφερά τον δεξιό βραχίονα της ιστάμενης παρθένου, ενώ στην μεταγενέστερη επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63), έργο του 350-300 π.Χ., η μελαγχολική συγγενής της *ἀώρου* νεκρής κόρης αγγίζει απαλά τον πήχυ του υψωμένου δεξιού χεριού της. Σε άλλες παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων του 350-300 π.Χ., οι μητέρες αγκαλιάζουν τις κόρες που έχασαν για πάντα, ή χαϊδεύουν με αγάπη το πρόσωπο τους [1785]. Εξίσου συγκινητικές είναι όμως και οι χειρονομίες που φανερώνουν ομιλία, οι οποίες εμφανίζονται αποκλειστικά σε επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ. Στις περιπτώσεις αυτές, οι θλιμμένες μορφές των οικείων απευθύνονται εις μάτην στις νεκρές παρθένους που δεν μπορούν πλέον να τους ακούσουν, ούτε να συνομιλήσουν μαζί τους.

Η εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων του 4ου π.Χ. αιώνος που μελετούμε είναι επομένως αρκετά πλούσια, καθώς οι περισσότεροι εικονογραφικοί τύποι της αγάμου κόρης εμφανίζονται κατά την συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Όπως είδαμε άλλωστε, η πλειονότης των επιτυμβίων αναγλύφων που χρησιμοποιούνται για την σήμανση των τάφων νεκρών παρθένων χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αιώνα, και ιδιαίτερα στο 375-340 π.Χ. Κατά το πρώτο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος, δίδεται περισσότερη έμφαση στην ίδια την νεκρή κόρη, ενώ παράλληλα υπογραμμίζεται το τραγικό γεγονός του θανάτου της που ήρθε πολύ νωρίς, πριν η άτυχη κοπέλα προλάβει να νυμφευθεί. Οι παραστάσεις όμως που κοσμούν τα επιτύμβια ανάγλυφα του 375-300 π.Χ., επικεντρώνονται εξίσου στην τραγική μοίρα της πρόωρα χαμένης νεκρής, και στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της με τα μέλη του *οἴκου* της, προβάλλοντας έτσι την ιδανική εικόνα μίας αγαπημένης και ενωμένης οικογένειας.

Η εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων που σημαίνουν τους τάφους των *ἀώρων* νεκρών παρθένων στην Αττική των κλασικών χρόνων επικεντρώνεται είτε στην ίδια την νεκρή κόρη, η οποία συχνά απεικονίζεται σύμφωνα με τα κλασικά πρότυπα της ιδανικής ατθίδος παρθένου [1786], είτε στην σχέση της με τους πενθούντες

[1785] Οι χειρονομίες τρυφερότητας προς τις νεκρές κόρες των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων προέρχονται σχεδόν πάντα από τις πενθούσες μητέρες αυτών, οι οποίες εμφανίζονται πολύ συχνότερα από τους πατέρες των κοριτσιών στις διμελείς παραστάσεις που εξετάζουμε. Το γεγονός αυτό παραπέμπει πιστεύω στην πολύ ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των γυναικών της οικογένειας, και ως επί το πλείστον στους ισχυρότατους δεσμούς αγάπης και τρυφερότητας που συνδέουν κάθε μητέρα με την κόρη της.

[1786] Stears 1995, 118. Σύμφωνα με κάποιους σύγχρονους μελετητές, η αύξηση των απεικονίσεων γυναικείων μορφών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, όπως επίσης και η προβολή μίας εξιδανικευμένης εικόνας αυτών, αντικατοπτρίζουν τον γνωστό νόμο του Περικλέους που θεσπίστηκε το 451 / 450 π.Χ., αναγνωρίζοντας ως Αθηναίους πολίτες μόνον όσους είχαν πατέρα και μητέρα Αθηναίους. Οι νεκρές γυναίκες του *οἴκου* εικονίζονται ως εξιδανικευμένες Αθηναίες σύζυγοι

οικείους της, προβάλλοντας την ιδανική εικόνα μίας ενωμένης οικογένειας, και υπογραμμίζοντας τους ισχυρούς δεσμούς αγάπης και συγγένειας που ενώνουν τα μέλη της [1787]. Σε αρκετές περιπτώσεις δίδεται επίσης έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της άτυχης κόρης, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για νεκρές που πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή κατά την περίοδο της *μνηστείας*, πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν παιδιά. Από την εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε δεν λείπουν όμως και οι έμμεσες αναφορές στον πλούτο, την ευημερία, και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν της εκάστοτε νεκρής.

Μέσω της επιλογής των εικονογραφικών στοιχείων που θα χρησιμοποιηθούν στην σύνθεση της παράστασης του εκάστοτε επιτυμβίου αναγλύφου, προβάλλονται συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της νεκρής κόρης. Η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, ο εικονογραφικός τύπος της Αμεινοκλείας, τα κάτοπτρα [1788], οι πυξίδες, και τα κοσμήματα, φανερώνουν ότι οι νεαρές κοπέλες πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν. Οι θεραπαινίδες, οι πυξίδες, και τα κοσμήματα, παραπέμπουν επίσης στον πλούτο, την ευημερία, και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν της εκάστοτε νεκρής. Τα μικρά κατοικίδια των άτυχων κοριτσιών επισημαίνουν την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου τους, υπενθυμίζοντας ότι δεν θα απολαύσουν ποτέ ξανά τις ανέμελες στιγμές του παιχνιδιού με τα αγαπημένα τους ζώα. Οι *πλαγγόνες* συμβολίζουν τον *ἄωρο* θάνατο των παρθένων, δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι πέθαναν πολύ νωρίς, πριν ακόμη προλάβουν να γίνουν γυναίκες, να νυμφευθούν, και να αποκτήσουν παιδιά. Ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος της καθήμενης κόρης προβάλλει την επιβλητική εικόνα της ιδανικής παρθένου, η οποία απεικονίζεται ως δυνάμει νύφη, σύμφωνα με την θέση που θα έπρεπε να έχει στον *οἶκο*, αλλά έχασε για πάντα, φανερώνοντας ενδεχομένως ότι η άτυχη κοπέλα πέθανε λίγο πριν νυμφευθεί. Η εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων μας υπογραμμίζει επίσης την πολύ δυνατή σχέση στοργής και αγάπης που συνδέει την μητέρα με την κόρη της, προβάλλοντας όμως παράλληλα την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας: οι γυναίκες παρουσιάζονται συγκρατημένες και κόσμιες, ευπρεπείς σύζυγοι και τρυφερές μητέρες που δεν παρεκτρέπονται ποτέ, ούτε ακόμη και όταν πενθούν για τον πρόωρο θάνατο των κοριτσιών τους, ενώ οι άνδρες παριστάνονται σεβάσμιοι, άριστοι οικογενειάρχες και στοργικοί πατέρες, βαθιά συντετριμμένοι από την απώλεια των παιδιών τους.

Αρκετά συχνά μάλιστα, οι παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε δεν ακολουθούν πιστά έναν (1) συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο, αλλά συνδυάζουν δύο (2) ή περισσότερα από τα προαναφερθέντα εικονογραφικά στοιχεία, τα οποία παραπέμπουν σε διαφορετικές πτυχές της σύντομης ζωής και του πρόωρου

και μητέρες, ενώ οι πρόωρα χαμένες παρθένοι ως γνήσιες ατθίδες κόρες και εν δυνάμει σύζυγοι και μητέρες Αθηναίων πολιτών: Roccos 1995, 666. Stears 1995, 115. Osborne 1997, και ιδιαιτέρως 14, 28-33. Stears 2000 α, 51-52. Strömberg 2003, 34. Closterman 2007α, 648-649. Για τον εν λόγω νόμο και την σημασία του, βλ. Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 26.3.3-6 (Oppermann). Δημοσθένους *Κατά Νεαίρας* 17.1-6, 52 (Rennie). Πλουτάρχου *Περικλῆς* 37.3.1-4 (Ziegler). Lacey 1968, 100-103. Humphreys 1974. Davies 1978. Mc Dowell 1986, 108. Just 1989, 17, 60-62, 79-80. Des Bouvrie 1990, 43-44. Patterson 1990. Sealey 1990, 15-16. Tyrrell και Brown 1991, 102. Osborne 1994, 93-94. Cantarella 1998, 100. Reinsberg 1999, 46-48. Seaford 2003, 338-339. Και ιδιαιτέρως, Patterson 1981.

[1787] Humphreys 1980, 112-121. Bergemann 1997. Leader 1997, 698-699. Strömberg 2003, 33. Closterman 2007α.

[1788] Στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου κάτοπτρα φέρουν τόσο οι νεαρές κοπέλες (άγαμες, νύφες, ή νυμφευμένες), όσο και οι παντρεμένες γυναίκες μεγαλύτερης ηλικίας - ποτέ όμως τα μικρά κορίτσια.

θανάτου της αγάμου κόρης. Παραδείγματος χάριν, η εξιδανικευμένη μορφή της ενδεδυμένης με αττικό πέπλο ατθίδος παρθένου δεν εμφανίζεται αποκλειστικά στις μονοπρόσωπες και διμελείς παραστάσεις που επικεντρώνονται στην νεκρή κόρη, αλλά απεικονίζεται επίσης σε διμελείς ή πολυπρόσωπες συνθέσεις [1789] όπου δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην σχέση της θανούσας με την οικογένεια της [1790].

Επιστρέφοντας στα ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή του κεφαλαίου, η αναγνώριση της νεκρής αγάμου κόρης στα επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου δεν είναι πάντα εύκολη. Η νεαρή ηλικία μίας γυναικείας μορφής δεν αρκεί για να της προσδώσουμε τον χαρακτηρισμό της παρθένου που πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί, καθώς οι γυναίκες στην Αθήνα των κλασικών χρόνων νυμφεύονταν συνήθως όταν ήταν ακόμη πολύ νέες. Ο αττικός πέπλος - με ή χωρίς ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη ή τις άκρες του οποίου συνήθως κρατά η κόρη με το ένα (1), ενίοτε δε και με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια - αποτελεί το κατεξοχήν γνώρισμα των ατθίδων παρθένων στα επιτύμβια ανάγλυφα που μελετούμε. Η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή νεαρής γυναικείας μορφής παραπέμπει σε άγαμη κόρη. Η παρουσία της λουτροφόρου - υδρίας στην επίστεψη επιτυμβίων στηλών, ή πλησίον της ιστάμενης νεκρής σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων, δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον πρόωρο θάνατο της άτυχης παρθένου που δεν θα γίνει ποτέ σύζυγος και μητέρα. Η χρήση συγκεκριμένων εικονογραφικών τύπων, μοτίβων και συνθέσεων φανερώνει επίσης ότι οι κόρες των εν λόγω επιτυμβίων αναγλύφων πέθαναν άγαμες: η ιστάμενη παρθένος που κρατά πτηνό και εικονίζεται μαζί με το

[1789] **Ε 51** (πίν. 47), **Ε 52** (πίν. 48), **Ε 63** (πίν. 59), **Ε 65** (πίν. 61), **Ε 67** (πίν. 62), **Ε 68** (πίν. 63), **Ε 69** (πίν. 64), **Ε 70** (πίν. 65), **Ε 71** (πίν. 66), **Ε 84** (πίν. 79), **Ε 93** (πίν. 88), **Ε 94** (πίν. 89), **Ε ΙΙ 22** (πίν. 115-116), **Ε ΙΙ 23** (πίν. 117), **Ε ΙΙ 26** (πίν. 120), **Ε ΙΙ 31** (πίν. 125), **Ε ΙΙ 34** (πίν. 127), **Λ 1** (πίν. 144), **Λ ΙΙ 3** (πίν. 147), **Λ ΙΙ 6** (πίν. 148), **Λ ΙΙ 8** (πίν. 149), **ΛΟυ 1** (πίν. 158).

[1790] Ας δούμε για παράδειγμα την γνωστή επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης (**Ε 68** - πίν. 63), η οποία εικονίζεται ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, το κατεξοχήν ένδυμα των ατθίδων παρθένων. Η κοτσίδα που διακρίνεται γύρω από την κεφαλή της αποτελεί έναν (1) από τους πλέον χαρακτηριστικούς τύπους κομμώσεως των παιδικών μορφών, αλλά και των νεαρών παρθένων, κατά τους κλασικούς χρόνους. Ο Λύκειος Απόλλων, η Βραυρωνία Άρτεμις, και η Κόρη, θεότητες νεαρής ηλικίας που συνδέονται με την παρθενική αγνότητα, την γονιμότητα, την μύηση των κοριτσιών, τον γάμο, και την μετάβαση των νεαρών ατόμων στην ενηλικίωση, εικονίζονται επίσης με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή. Με το αριστερό της χέρι η Ευκολίνη κρατά την άκρη του ιματίου που φορά στην πλάτη της, χειρονομία που πιθανότατα υποδηλώνει το νεαρόν της ηλικίας της. Το νεκρό κορίτσι απεικονίζεται σύμφωνα με τα κλασικά πρότυπα της ατθίδος παρθένου, η οποία έφυγε από την ζωή σε πολύ νεαρή ηλικία. Δεν εικονίζεται όμως μόνη. Στο βάθος της παράστασης εμφανίζεται η βαθύτατα θλιμμένη μορφή μίας (1) γυναίκας με καλυμμένη την κεφαλή, και ένας (1) ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας που ακουμπά το δεξί του χέρι στο πρόσωπο του εις ένδειξιν πένθους. Μία (1) μελαγχολική ιστάμενη γυναικεία μορφή χαϊδεύει τρυφερά το πρόσωπο της κόρης, και αγγίζει με αγάπη τον πήχυ του υψωμένου δεξιού χεριού της. Η νεκρή παρθένος πλαισιώνεται επομένως από τους πενθούντες οικείους της, και δέχεται τα στοργικά χάδια της θλιμμένης μητέρας της. Προβάλλεται έτσι η ιδανική εικόνα μίας ενωμένης οικογένειας, ενώ παράλληλα υπογραμμίζονται οι ισχυροί δεσμοί αγάπης και συγγένειας που ενώνουν τα μέλη της, και ιδιαίτερα η σχέση του άτυχου κοριτσιού με την μητέρα του. Στο υψωμένο δεξί της χέρι η Ευκολίνη κρατά το κατοικίδιο πτηνό της, ενώ το αγαπημένο της σκυλάκι κινείται ζωηρά προς αυτήν. Η σύνθεση της πολυπρόσωπης αυτής παράστασης είναι τέτοια, ώστε εκ πρώτης όψεως ο θεατής αγνοεί την παρουσία των μικρών ζώων. Το βλέμμα αναπόφευκτα εστιάζεται στην τραγική μορφή της μητέρας που χαϊδεύει την πρόωρα χαμένη κόρη της, και εν συνεχεία στις υπόλοιπες τεθλιμμένες μορφές των πενθούντων συγγενών, για να εντοπίσει εν τέλει το πτηνό και το σκυλάκι που συντροφεύουν την παρθένο, επιβεβαιώνοντας ότι πρόκειται για την νεκρή. Στην προκειμένη περίπτωση, τα αγαπημένα κατοικίδια της κόρης χρησιμοποιούνται ως συμπληρωματικά εικονογραφικά στοιχεία. Ενώ δηλαδή η εικονογραφία της επιτύμβιας στήλης επικεντρώνεται στην εξιδανικευμένη μορφή της παρθένου, και την σχέση της με τα μέλη της οικογενείας της, η παρουσία των μικρών κατοικιδίων αποτελεί μία έμμεση και περισσότερο διακριτική υπενθύμιση του πρώιμου θανάτου της νεαρής Ευκολίνης, παραπέμποντας σε ανέμελες στιγμές παιχνιδιού που η άτυχη κόρη δεν θα απολαύσει ποτέ ξανά.

σκυλάκι ή την θεραπαινίδα της, η ιστάμενη κόρη που κρατά *πλαγγόνα* και συχνά συνοδεύεται από την υπηρέτρια της ή από το κατοικίδιο πτηνό της, η ενδεδυμένη με αττικό πέπλο καθήμενη παρθένος, και η πρόωρα χαμένη κόρη που παριστάνεται ιστάμενη, φορώντας τις *νυμφίδες* του γάμου που δεν θα τελέσει ποτέ. Τα εικονογραφικά αυτά στοιχεία μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, διακρίνοντας τις από τις νυμφευμένες ή μεγαλύτερες σε ηλικία γυναικείες μορφές [1791]. Πολύ λιγότερα όμως από τα εν λόγω εικονογραφικά στοιχεία διαφοροποιούν τις άγαμες κόρες από τα μικρά κορίτσια που απεικονίζονται σε επιτύμβιες στήλες και μαρμάρινα αγγεία του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος [1792]. Σε παραστάσεις επιτυμβίων στηλών που σημαίνουν παιδικούς τάφους συναντούμε άνηβα κορίτσια ενδεδυμένα με αττικό πέπλο, όπως επίσης με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή τους, μικρές Αθηναίες που κρατούν πτηνά και παίζουν με το αγαπημένο τους σκυλάκι, ή κρατούν *πλαγγόνες* και συνοδεύονται από το κατοικίδιο πτηνό τους [1793]. Μόνον η λουτροφόρος - υδρία, η θεραπαινίς που συνοδεύει την νεκρή παρθένο, η οποία κρατά *πλαγγόνα* ή πτηνό, και οι σπανιότεροι εικονογραφικοί τύποι της Αμεινοκλείας, αλλά και της καθήμενης κόρης που φορά αττικό πέπλο, χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις άγαμες κόρες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος το γεγονός ότι η εικονογραφία των επιτυμβίων αναγλύφων ατθίδων παρθένων περιλαμβάνει στοιχεία που παραπέμπουν τόσο σε απεικονίσεις μικρών κοριτσιών [1794], όσο και ενηλίκων ή νυμφευμένων γυναικών [1795]. Ο συνδυασμός των εικονογραφικών αυτών στοιχείων δεν είναι πιστεύω τυχαίος, καθώς συνάδει απόλυτα προς την κοινωνική και προσωπική πραγματικότητα της ελληνίδας παρθένου. Οι άγαμες κόρες διανύουν την μεταβατική περίοδο της ζωής τους που θα τις οδηγήσει από την παρθενική ηλικία, στον έγγαμο βίο και την μητρότητα. Δεν είναι πλέον παιδιά, αλλά δεν έχουν γίνει ακόμη γυναίκες. Όπως τα μικρά κορίτσια, έτσι και οι νεαρές παρθένοι δεν έχουν ενηλικιωθεί, αφού δεν έχουν νυμφευθεί, ενώ εξακολουθούν να ζούν στον *οἶκο* του πατέρα τους. Βρίσκονται όμως σε ηλικία γάμου, και ετοιμάζονται να γίνουν γυναίκες, σύζυγοι, και μητέρες. Απεικονίζονται επομένως με χαρακτηριστικά που παραπέμπουν στην παιδική ηλικία, την οποία ακόμη δεν έχουν εγκαταλείψει οριστικά, αλλά επίσης ως εν δυνάμει νύφες ή νυμφευμένες γυναίκες, εν όψει της επικείμενης μεταβάσεως τους στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο [1796]. Την εικόνα της πρόωρα χαμένης κόρης συμπληρώνουν βεβαίως τα προαναφερθέντα εικονογραφικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους, υπενθυμίζοντας ότι η πολυπόθητη αυτή μετάβαση των άτυχων κοριτσιών δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

[1791] Βλ. σελ. 147-149.

[1792] Βλ. σελ. 144-147. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η σωματική διάπλαση και το μέγεθος των μορφών μας βοηθούν να διακρίνουμε με σχετική ευκολία τα μικρά κορίτσια από τις νεαρές παρθένους: Beaumont 1994, 84, 88-89. Roccos 2000, 260-261. Beaumont 2003, 60.

[1793] Clairmont 1993, I, 134-141.

[1794] Ο αττικός πέπλος, η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, το παιχνίδι με το πτηνό και το σκυλάκι, οι *πλαγγόνες* που κρατούν οι κόρες κάθε ηλικίας, συχνά συνοδευόμενες από μεγαλόσωμα πτηνά, και το κορίτσι που προτείνει πτηνό προς τον μικρότερο αδελφό ή την μικρή αδελφή της. Με εξαίρεση τον εικονογραφικό αυτό τύπο των δύο (2) αδελφών, τα επιτύμβια ανάγλυφα που σημαίνουν παιδικούς τάφους δεν προβάλλουν ιδιαίτερα την σχέση των νεκρών παιδιών με την οικογένεια τους.

[1795] Η *ανακάλυψις*, η χειρονομία της *δεξιώσεως* που χαρακτηρίζει ως επί το πλείστον τις ενήλικες μορφές, οι πυξίδες, τα κοσμήματα, και τα κάτοπτρα που παραπέμπουν στον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών, οι θεραπαινίδες που συνοδεύουν τις νεκρές κυρίες τους, ο τύπος της καθήμενης γυναικείας μορφής, και η σχέση της νεκρής με τα μέλη της οικογενείας της.

[1796] Όπως παρατηρεί η Roccos, οι παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων βρίσκονται μεταξύ δύο (2) κόσμων, καθώς δεν είναι πλέον παιδιά, αλλά ούτε ακόμη ενήλικες γυναίκες: Roccos 2000, 259. Επίσης, Stears 1995, 118-123.

Οι γλύπτες χρησιμοποιούν ως επί το πλείστον κοινές συνθέσεις και στερεότυπους εικονογραφικούς τύπους που έχουν καθιερωθεί ως δόκιμοι για την απεικόνιση της ατθίδος παρθένου στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου [1797]. Εν συνεχεία, η οικογένεια της νεκρής επιλέγει το ταφικό της *σῆμα* στο εργαστήριο γλυπτικής, μέσα από μία ομάδα προκατασκευασμένων αναγλύφων, ή ακόμη και σχεδίων εργασίας που διέθεταν οι γλύπτες [1798]. Αν οι οικείοι της άτυχης κοπέλας το επιθυμούσαν, ήταν δυνατόν να γίνουν μικρές προσθήκες ή αλλαγές στην εικονογραφία των αναγλύφων. Εντούτοις, η ιδιομορφία μίας σύνθεσης που δεν ακολουθεί τους καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους ενδέχεται πιθανότατα να σημαίνει ειδική παραγγελία εκ μέρους των συγγενών της θανούσης, όπως στις περιπτώσεις των επιτύμβιων αναγλύφων **Ε 50** (πίν. 46), **Ε 72** (πίν. 67), **Ε ΙΙ 17** (πίν. 110), **Ε ΙΙ 32** (πίν. 126), και **Λ ΙΙ 16** (πίν. 156), η εικονογραφία των οποίων είναι πραγματικά ασυνήθιστη. Εξαιρετική σημασία είχε η χάραξη των επιταφίων επιγραφών και επιγραμμάτων που ουσιαστικά μετέτρεπαν το ανώνυμο επιτύμβιο ανάγλυφο, η θεματική του οποίου συνήθως ακολουθούσε έναν στερεότυπο εικονογραφικό τύπο, σε *σῆμα* του συγκεκριμένου τάφου, και *μνῆμα* της συγκεκριμένης *ἀώρου* νεκρής. Είναι βεβαίως προφανές ότι τα περιθώρια επιλογής για τους συγγενείς της πρόωρα χαμένης κόρης ήταν αρκετά περιορισμένα, ιδίως όσον αφορά στην εικονογραφία του επιτυμβίου αναγλύφου που θα σήμαινε τον τάφο της. Επί της ουσίας, η οικογένεια έπρεπε να επιλέξει το ταφικό *σῆμα* του νεκρού κοριτσιού μέσα από τρείς (3) κατηγορίες αναγλύφων. Πρώτον, τα επιτύμβια ανάγλυφα που επικεντρώνονται στην ίδια την άγαμη κόρη, υπογραμμίζοντας την τραγικότητα του πρώιμου θανάτου της, και αρκετά συχνά επίσης το γεγονός ότι πέθανε άγαμη. Δεύτερον, τα ανάγλυφα εκείνα που δίνουν περισσότερη έμφαση στην σχέση της θανούσας με τους πενθούντες οικείους της, και γενικότερα στην ενότητα της οικογενείας [1799], παρουσιάζοντας έτσι μία εξιδανικευμένη εικόνα του *οἴκου* [1800]. Τρίτον, τα επιτύμβια ανάγλυφα που κοσμούνται με πιο σύνθετες παραστάσεις, οι οποίες συνδυάζουν περισσότερα εικονογραφικά στοιχεία, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις προβάλλουν εξίσου τον τραγικό θάνατο της παρθένου, και την πολύ ιδιαίτερη σχέση της με την οικογένεια της. Μέσω της επιλογής του επιτυμβίου αναγλύφου που θα σημάνει τον τάφο της νεκρής κόρης, αλλά και του επιταφίου επιγράμματος, το οποίο δίνει έναν περισσότερο προσωπικό τόνο στο συνήθως προκατασκευασμένο ανάγλυφο, οι οικείοι της καλούνται να αποφασίσουν ποιες από τις αρετές της θα υπογραμμίσουν, και ποιες πτυχές της σύντομης ζωής της θα προβάλλουν. Η επιλογή αυτή θα διαμορφώσει εν τέλει την εικόνα της άτυχης παρθένου που θα σφραγίσει το σύντομο πέρασμα της από την ζωή, διατηρώντας ες αεί την ανάμνηση της *ἀώρου* νεκρής κόρης, της εν δυνάμει νύφης, και της πολυαγαπημένης θυγατέρας ή αδελφής.

[1797] Για την ιδιαίτερη σημασία των στερεότυπων αυτών εικονογραφικών τύπων, βλ. Pomeroy 1997, 130.

[1798] Adam 1966, 108. Hoffmann 1997, 19. Ridgway 1997, 163. Romano 2006, 31.

[1799] Για την σημασία που απέδιδαν οι Αθηναίοι στην ενότητα της οικογένειας, βλ. Πωλογιώργη 1999, 211-212.

[1800] Strömberg 2003, 34.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η ταφή της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων

Όπως έχει επισημάνει ο Morris, « οι ταφές είναι δύσκολο να αναλυθούν και έχουν τα δικά τους προβλήματα, αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να βοηθήσουν τα κείμενα και τις εικονιστικές παραστάσεις ώστε να μας δώσουν μία καλύτερη αντίληψη ενός τύπου τελετουργίας » [1801]. Στα προηγούμενα κεφάλαια μελετήσαμε τις απεικονίσεις της *ἀώρου* νεκρής παρθένου στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα και αγγεία της κλασικής περιόδου [1802]. Στο παρόν κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με την αρχαιολογία του θανάτου της αγάμου κόρης, εξετάζοντας τα ανασκαφικά δεδομένα που αφορούν στις ταφές των πρόωρα χαμένων ατθίδων παρθένων. Το βασικό ερώτημα που θα μας απασχολήσει εδώ είναι εάν οι ταφές των αγάμων κορών παρουσιάζουν διαφορές από εκείνες των άλλων νεκρών, και ιδιαιτέρως των νυμφευμένων γυναικών, ή των ανήβων κοριτσιών. Θα αναζητήσουμε δηλαδή τυχόν στοιχεία που χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα τις ταφές των νεκρών παρθένων, διακρίνοντας τις έτσι από τις υπόλοιπες γυναικείες ταφές, και ενδεχομένως υπογραμμίζοντας τον πρώιμο θάνατο τους.

Α) Προβλήματα της μελέτης των σχετικών με τις ταφές ανασκαφικών δεδομένων

Το μείζον πρόβλημα που αντιμετωπίζουν όσοι επιθυμούν να μελετήσουν την αρχαιολογία της ταφής στην αρχαία Ελλάδα είναι αναμφίβολα η ατελής δημοσίευση των ανασκαφικών δεδομένων [1803]. Αν και η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αποκαλύψει έναν αρκετά μεγάλο αριθμό θέσεων με κλασικές ταφές στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, εντούτοις η δημοσίευση των περισσοτέρων εκ των συγκεκριμένων ανασκαφών παραμένει ανεπαρκής, ενώ δεν έχουν καν δημοσιευθεί τα ευρήματα όλων των ανασκαφικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα. Συχνά οι δημοσιεύσεις των ανασκαφών είναι τόσο σύντομες, ώστε παραλείπονται δεδομένα που θα μπορούσαν να αποδειχθούν πολύτιμα για όσους επιχειρούν να μελετήσουν τις ταφές και τα ταφικά έθιμα της αρχαίας Αθήνας. Άλλοτε πάλι, ο σωστικός χαρακτήρας πολλών από τις επείγουσες ανασκαφές που διεξάγονται εντός της πόλεως των Αθηνών και των λοιπών οικισμών της Αττικής με αφορμή κάποια οικοδομική εργασία, ή άλλο έργο που αποκαλύπτει τις θαμμένες κάτω από την σύγχρονη πόλη αρχαιότητες, υπαγορεύει την βιαστική και ενίοτε μη ολοκληρωμένη ανασκαφική έρευνα. Οι λεπτομερείς δημοσιεύσεις των ανασκαφέντων αττικών νεκροταφείων της κλασικής περιόδου είναι συνεπώς λιγοστές. Σε αυτές περιλαμβάνονται οι ανασκαφές της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στον Κεραμεικό, η δημοσίευση των οποίων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υποδειγματική [1804], και οι ανασκαφικές έρευνες που

[1801] Morris 1997, 256.
[1802] Βλ. σελ. 18-279.
[1803] Kurtz και Boardman 1994, 21, 86.
[1804] Εκτός από την εξαίρετη πολύτομη σειρά *Kerameikos: Ergebnisse der Ausgrabungen* του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, υπάρχει επίσης πληθώρα σχετικών δημοσιεύσεων, κυρίως σε γερμανικά και ελληνικά αρχαιολογικά περιοδικά. Ανάμεσα τους ξεχωρίζουν οι λεπτομερείς δημοσιεύσεις των εν λόγω ανασκαφικών ερευνών σε τεύχη των *AM* και *AA*, από τα πρώτα έτη των ανασκαφών, μέχρι και σήμερα. Ιδιαίτερης μνείας χρήζουν μάλιστα οι εξής δημοσιεύσεις: Κουρουνιώτου 1913β. Brueckner 1920. Vierneisel 1962. Schlörb 1966. Knigge 1966. Von Freytag 1976. Θα πρέπει εντούτοις να σημειωθεί ότι η ανασκαφή του Vierneisel το 1960 / 1961 δεν δημοσιεύθηκε εξίσου αναλυτικά.

έχουν διεξαχθεί από Έλληνες αρχαιολόγους στα δυτικά νεκροταφεία της Ελευσίνος και του Ωρωπού [1805], στην Ανθούσα [1806], στην περιοχή της πλατείας Συντάγματος [1807] και του βορείου τμήματος των Μακρών Τειχών στον Ταύρο [1808], όπως επίσης στο περίφημο νεκροταφείο του Ραμνούντος, όπου όμως οι περισσότεροι από τους τάφους είχαν συληθεί [1809]. Επιπροσθέτως, αξιοσημείωτη είναι η δημοσίευση των τάφων που ανεσκάφησαν το 1936 στην οδό Λένορμαν της σύγχρονης Αθήνας [1810], το άρθρο του Βιβλιοδέτη για την κεραμική του νεκροταφείου που ανακαλύφθηκε στην περιοχή του αρχαίου αττικού δήμου Μυρρινούντος (σημερινή Μερέντα Μαρκοπούλου) [1811], αλλά και οι σχετικές με τις ανασκαφές στον Μαραθώνα [1812], την Βάρη (αττικός δήμος Ἀναγυροῦντος) [1813], και την Γλυφάδα (αττικός δήμος Αἰξωνέων) [1814] δημοσιεύσεις. Τα νεώτερα και εξεχόντως εντυπωσιακά αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φώς με αφορμή τα ολυμπιακά έργα, την κατασκευή του νέου Διεθνούς Αεροδρομίου Ελευθέριος Βενιζέλος, της Αττικής Οδού, και κυρίως του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί, αν και αρκετά εξ αυτών έχουν παρουσιαστεί συνοπτικά μέσα από εξαιρετικά καλαίσθητες και προσεγμένες εκδόσεις [1815]. Τέλος, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το άρθρο του Young " Sepulturae Intra Urbem " [1816], στο οποίο παρουσιάζονται λεπτομερώς οι τάφοι της αρχαϊκής κυρίως περιόδου που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς Αθηνών, στα πλαίσια των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών.

Ακόμη μεγαλύτερες δυσκολίες για όποιον επιθυμεί να μελετήσει συστηματικά τις ταφές και τα ταφικά έθιμα της κλασικής Αθήνας προκύπτουν από το θλιβερό γεγονός ότι σπανίως οι δημοσιεύσεις των ανασκαφικών δεδομένων περιλαμβάνουν την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που ανακαλύφθηκαν κατά την διεξαγωγή της ανασκαφής. Η συντριπτική πλειονότης των δημοσιεύσεων επικεντρώνεται έτσι στα κτερίσματα των τάφων, συνήθως αγνοώντας παντελώς τα σκελετικά υπολείμματα των νεκρών, τα οποία τις περισσότερες φορές θάβονται εκ νέου, χωρίς να μελετηθούν από ειδικούς επιστήμονες [1817]. Στερούμαστε επομένως ιδιαιτέρως σημαντικές πληροφορίες, όπως το βιολογικό φύλο και η ηλικία των νεκρών ατόμων [1818], αλλά και περαιτέρω στοιχεία σχετικά με τις ασθένειες [1819], την διατροφή [1820], ακόμη και την

[1805] Μυλωνάς 1975. Πωλογιώργη 1988. Πωλογιώργη 1998.

[1806] Πωλογιώργη 2002-2005.

[1807] Χαριτωνίδης 1958.

[1808] Σκιλάρντι 1975.

[1809] Μαστροκώστας 1958. Πετράκος 1979. Πετράκος 1987. Πετράκος 1999. Ετήσιες αναλυτικές εκθέσεις των ανασκαφών δημοσιεύθηκαν από τον Πετράκο στα τεύχη των *ΠΑΕ* από το 1975 έως το 2002.

[1810] Boulter 1963.

[1811] Βιβλιοδέτης 2007. Για το αρχαίο νεκροταφείο του Μυρρινούντος, βλ. Βιβλιοδέτης 2005, 165-192.

[1812] Στάης 1890. Stais 1893. Karo 1935, 179-182. Karo 1936, 125-127. Walter 1940, 178-183. Μαρινάτος 1970, 20-28. Οικονομάκου 2004, 115-164.

[1813] Karo 1936, 123-125. Riemann 1937, 121-124. Walter 1940, 175-178. Καλλιπολίτης 1963. Καλλιπολίτης 1965.

[1814] Λιάγκουρας 1972, 159-162. Πετριτάκη 1979, 72-76. Γιαννοπούλου – Κονσολάκη 1990, 45-80, και ιδιαιτέρως 69-79.

[1815] Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003. Πλάτωνος – Γιώτα 2004. Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005. Ειδικά για τα νεκροταφεία των Αχαρνών, βλ. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 126-159. Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 25-48.

[1816] Young 1951.

[1817] Morris 1997, 129. Oakley 2004α, 10.

[1818] Oakley 2004α, 10. Για τον προσδιορισμό της ηλικίας και του βιολογικού φύλου βάσει των σκελετικών καταλοίπων, βλ. Morris 1997, 94-115.

[1819] Βλ. Morris 1997, 117-124.

αναγνώριση τυχόν φυλετικών ή οικογενειακών ομοιοτήτων των θανόντων [1821], οι οποίες θα μπορούσαν να προκύψουν από την προσεκτική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων τους. Την αξία των σκελετικών μελετών για την σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα αποδεικνύουν οι ελάχιστες δημοσιευμένες ανασκαφικές έρευνες κλασικών νεκροταφείων της Αττικής, όπως εκείνες της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στον Κεραμεικό της Αθήνας [1822], του Μυλωνά στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνος [1823], ή του Χαριτωνίδη στην περιοχή της πλατείας Συντάγματος [1824], οι οποίες περιλαμβάνουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα δεδομένα που προκύπτουν από την μελέτη των ανακαλυφθέντων σκελετών. Σε κάποιες περιπτώσεις μάλιστα, η οστεολογική εξέταση των εν λόγω νεκρών κατέστησε εφικτό τον προσδιορισμό της ακριβούς ηλικίας αυτών [1825].

Ο πλέον ασφαλής τρόπος προσδιορισμού του βιολογικού φύλου των αποθανόντων είναι η μελέτη της πυέλου, το σχήμα της οποίας διαφοροποιεί τους σκελετούς των αρρένων από εκείνους των θηλέων [1826]. Επιπροσθέτως, οι ανδρικοί σκελετοί είναι συνήθως περισσότερο μεγαλόσωμοι και γεροδεμένοι, με μακρύτερα οστά από τους ελαφρύτερους και πιο λεπτοκαμωμένους γυναικείους [1827], ενώ και το γυναικείο στέρνο είναι εμφανώς μικρότερο από το ανδρικό [1828]. Τα ανδρικά κρανία είναι μεγαλύτερα από τα γυναικεία, και έχουν περισσότερο ογκώδεις σιαγόνες [1829]. Οι σκελετοί όμως των θηλέων περιέχουν μεγαλύτερες ποσότητες κιτρικού άλατος από εκείνους των αρρένων, εκτός αν πρόκειται για άνηβα κορίτσια ή ηλικιωμένες γυναίκες [1830]. Ο προσδιορισμός της ηλικίας των νεκρών στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην μελέτη της αναπτύξεως, φθοράς, και γενικότερης κατάστασης των δοντιών τους, από τα οποία μάλιστα οι ειδικοί μπορούν να αποκομίσουν πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την διατροφή και τις ασθένειες των θανόντων [1831]. Ο βαθμός σκελετικής αναπτύξεως βοηθά επίσης στην διαφοροποίηση των νεαρών σε ηλικία ατόμων, κυρίως παιδιών και εφήβων, από τους ενήλικες [1832]. Στην περίπτωση αποσπασματικών ή θραυσματικών σκελετικών καταλοίπων, ο προσδιορισμός της ηλικίας γίνεται εφικτός μέσω της μικροσκοπικής αναλύσεως του φλοιού, και κατά συνέπεια της μικροδομής των οστών (*όστεον*) [1833].

Η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων δεν αποτελεί όμως πανάκεια για την ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων, ούτε μπορεί να δώσει απαντήσεις σε όλα τα επιστημονικά ερωτήματα που σχετίζονται με την αρχαιολογία του θανάτου. Η κατάσταση των οστών δεν επιτρέπει πάντοτε τον προσδιορισμό του βιολογικού φύλου ή της ηλικίας των νεκρών - στοιχείων εξαιρετικής σημασίας για τους

[1820] Βλ. Morris 1997, 121-129.
[1821] Morris 1997, 115-117.
[1822] Γερουλάνος 1920. Knigge 1976. Kovacsovics 1990.
[1823] Μυλωνάς 1975, ΙΙ, 301-311.
[1824] Χαριτωνίδης 1958, πίν. Ε.
[1825] Χαριτωνίδης 1958. Knigge 1976. Kovacsovics 1990. Καββαδίας και Λαγιά 2009, 81-85.
[1826] Cornwall 1974, 230-232. Brothwell 1981, 51, 54-56. Mays 1998, 33.
[1827] Brothwell 1981, 61, 63. Mays 1998, 33-36.
[1828] Brothwell 1981, 61. Renfrew και Bahn 1991, 374.
[1829] Brothwell 1981, 59. Renfrew και Bahn 1991, 374.
[1830] Renfrew και Bahn 1991, 374.
[1831] Brothwell 1981, 51-55, 71-73, 151-160. Renfrew και Bahn 1991, 267-268, 374-375, 394-395, 398-399. Chamberlain 1994, 16-18. Mays 1998, 57-62. Whittaker 2000.
[1832] Chamberlain 1994, 13-14. Mays 1998, 47-49. Scheuer και Black 2000.
[1833] Renfrew και Bahn 1991, 375. Chamberlain 1994, 14. Τσαλίκη 2004, 88.

μελετητές των αρχαίων τάφων [1834]. Ένα βασικό πρόβλημα είναι η διαφορά στον βαθμό διατήρησης των οστών, η οποία εξαρτάται τόσο από την ηλικία, όσο και από το βιολογικό φύλο των θανόντων. Έτσι, οι σκελετοί των παιδιών και των ηλικιωμένων αποσυντίθενται πολύ γρηγορότερα από εκείνους των νεώτερων ενηλίκων [1835], ενώ και οι ελαφρύτεροι γυναικείοι σκελετοί αποσυντίθενται ταχύτερα από τους βαρύτερους ανδρικούς [1836]. Ο προσδιορισμός της ηλικίας των σκελετών ενηλίκων ατόμων άνω των είκοσι πέντε (25) ετών δεν είναι εύκολος, και μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις υπάρχει ο κίνδυνος η ανάλυση οστών να δώσει μικρότερες ηλικίες από τις πραγματικές [1837]. Εξίσου δύσκολη αποδεικνύεται η αναγνώριση του βιολογικού φύλου των νεκρών από την εξέταση των σκελετικών τους καταλοίπων, καθώς τα πλέον αξιόπιστα συμπεράσματα προέρχονται από την μελέτη της πυέλου, η οποία όμως δεν διασώζεται πάντοτε [1838]. Επιπροσθέτως, ο προσδιορισμός του βιολογικού φύλου δεν είναι καθόλου εύκολος στην περίπτωση των παιδικών σκελετών, ακόμη και αν πρόκειται για καλά διατηρημένα οστά [1839]. Συχνά επίσης οι πιο γεροδεμένοι σκελετοί ερμηνεύονται με ιδιαίτερη ευκολία ως ανδρικοί, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα [1840]. Όταν βεβαίως τα υπό εξέτασιν οστά προέρχονται από καύση, τότε είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιοριστεί το βιολογικό φύλο και η ακριβής ηλικία των θανόντων, ιδιαιτέρως δε αν η καύση είναι πρωτογενής [1841]. Παραμένει εντούτοις εφικτή η διάκριση μεταξύ παιδιών και ενηλίκων.

Ακόμη δυσκολότερο είναι όμως το έργο των αρχαιολόγων που καλούνται να ερμηνεύσουν και να δημοσιεύσουν τα δεδομένα των ανασκαφικών τους ερευνών, χωρίς την βοήθεια των ειδικών που θα μπορούσαν, έστω και κατά προσέγγιση σε ορισμένες περιπτώσεις, να αναγνωρίσουν το βιολογικό φύλο και την ηλικία αρκετών από τους σκελετούς που περιείχαν οι ανασκαφέντες τάφοι. Αν και το μεγάλο μήκος του τάφου ή της σαρκοφάγου δεν παραπέμπει πάντοτε σε νεκρό ενήλικα [1842], συνήθως το μέγεθος των οστών και το ύψος του σκελετού καθιστά σχετικά εύκολο να διακρίνει κανείς τα παιδικά οστά από τους σκελετούς των ενηλίκων, ιδιαίτερα όταν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Κατά κανόνα, οι αρχαιολόγοι δεν έχουν βεβαίως τις ειδικές γνώσεις που απαιτούνται για την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων, ώστε να διαγνώσουν το βιολογικό φύλο και την ηλικία των θανόντων. Καταφεύγουν επομένως στην αρχαιολογική έρευνα, χρησιμοποιώντας τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς για να προσδιορίσουν το βιολογικό φύλο και την ηλικιακή ομάδα στην οποία αυτοί ανήκουν. Έτσι, τα μικκύλα αγγεία [1843], οι χόες [1844], τα πήλινα

[1834] Carter 1998, II, 583. Όπως μπορεί εύκολα να παρατηρήσει κανείς μελετώντας τις σχετικές με τις ανασκαφικές έρευνες της Γερμανικής Αρχαιολογικής Σχολής στο αθηναϊκό νεκροταφείο του Κεραμεικού δημοσιεύσεις, είναι πολύ περισσότερες οι γενικές αναφορές σε σκελετούς ενηλίκων ή παιδιών, χωρίς σαφή προσδιορισμό του βιολογικού φύλου ή της ηλικίας αυτών, από εκείνες όπου τα εν λόγω χαρακτηριστικά των νεκρών αναγράφονται με κάθε λεπτομέρεια. Προφανώς αυτό συμβαίνει επειδή σε αρκετές περιπτώσεις η κατάσταση των οστών δεν καθιστά εφικτή την αναγνώριση του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των θανόντων.

[1835] Walker και Johnson 1988, 183, 185-188. Walker 1995, 33-34. Morris 1997, 96-97.

[1836] Weiss 1972. Walker και Johnson 1988, 183, 186-188. Walker 1995, 35-36. Morris 1997, 105.

[1837] Boddington 1987, 190. Morris 1997, 95.

[1838] Cornwall 1974, 230-232. Brothwell 1981, 51, 54-56. Morris 1997, 105.

[1839] Morris 1997, 105. Mays 1998, 38. Baker και Dupras 2005, 10.

[1840] Weiss 1972. Walker 1995, 36, 40. Morris 1997, 105.

[1841] Morris 1997, 105. Mays 1998, 207-224. Schmidt και Symes 2008. Paleothodoros 2009α, 58.

[1842] Πωλογιώργη 2007, 157, σημ. 26.

[1843] Τάφος IV (βρέφος): Χαριτωνίδης 1958, 83, αρ. 72. Πυρές 1, 2, 5, 10, 11, 12 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 114-116, 119-120, 126-129. Επίσης, Blegen και Palmer 1964, 80. Μυλωνάς 1975, 293.

ειδώλια παιδιών, ζώων, και πτηνών [1845], οι *πλαγγόνες* [1846], οι *πλαταγαί* [1847], και τα θήλαστρα [1848], θεωρούνται συνήθη κτερίσματα των παιδικών τάφων. Τα κάτοπτρα [1849], τα αγγεία που περιέχουν *πλακούντες ψιμυθίου* ή άλλα υλικά για τον καλλωπισμό του προσώπου [1850], οι πυξίδες [1851], τα κοσμήματα [1852], οι *αγνύθες* και οι *ἄτρακτοι* [1853], τα επίνητρα [1854], όπως επίσης τα πήλινα ειδώλια ενθρόνων γυναικείων

Kurtz και Boardman 1994, 197, 202. Houby – Nielsen 1995, 149. Πωλογιώργη 1995, 233, 245. Σταϊνχάουερ 2001, 249.

[1844] Τάφος 41 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 121, 123-127. Τάφος CIV (παιδικός): Χαριτωνίδης 1958, 35-36, αρ. 33. Τάφος IX (νεογνού): Χαριτωνίδης 1958, 103-104, αρ. 88. Τάφος LVIII (παιδικός): Χαριτωνίδης 1958, 43-47, αρ. 44. Επίσης, Μυλωνάς 1975, 282-283, 290-291. Kurtz και Boardman 1994, 94. Houby – Nielsen 1995, 149. Σταϊνχάουερ 2001, 249. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 128. Για τους χόες, βλ. Van Hoorn 1951. Green 1971. Ferrari και Ridgway 1979, 104. Rühfel 1984β. Hamilton 1992. Αλεξανδρή 1997.

[1845] Τάφος 41 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 121, 123-127. Τάφος 1010 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 293-304. Τάφος Β 17 (παιδικός): Μυλωνάς 1975, 42-47. Πώρινη Σαρκοφάγος (παιδική): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 42. Επίσης, Χαριτωνίδης 1958, 141. Μυλωνάς 1975, 294. Houby – Nielsen 1995, 150. Πωλογιώργη 1995, 245. Σταϊνχάουερ 2001, 249.

[1846] Τάφος Κ 2 (άνηβου κοριτσιού): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 144. Τάφος LXIII (κοριτσιού 3-4 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 43, αρ. 42. Τάφος LVIII (κοριτσιού 7 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 43-47, αρ. 44. Τάφος CXII (κοριτσιού 10 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 28-30, αρ. 28. Τάφος LXXXIV (κοριτσιού 12 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 60-62, αρ. 59. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 197. Μαραγκού 1996, 134. Σταϊνχάουερ 2001, 249. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 343. Για τις *πλαγγόνες*, βλ. σελ. 147, 180-188, 254-255, και ιδιαίτερα σημ. 1329, 1331-1333, 1337, 1339-1345, 1347.

[1847] Kurtz και Boardman 1994, 197. Σταϊνχάουερ 2001, 249.

[1848] Τάφος 14 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 232-233. Τάφος LXXXIV (κοριτσιού 12 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 60-62, αρ. 59. Τάφος D (παιδικός): Boulter 1963, 120-122. Επίσης, Μυλωνάς 1975, 282-283, 293. Kurtz και Boardman 1994, 94, 197. Μαραγκού 1996, 114. Σταϊνχάουερ 2001, 249. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 128. Για τα θήλαστρα, βλ. Sparkes και Talcott 1970, 161-162, πίν. 39:1197-1199. Knigge 1976, 5, πίν. 80. Collin – Bouffier 1999.

[1849] Λάρναξ 1 (γυναικεία): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 182, 211-212, εικ. 7. Τάφοι Α-Β (γυναικείοι): Boulter 1963, 115-120. Τάφος 5 (γυναικείος): Πωλογιώργη 2007, 148-155. Σαρκοφάγοι Eck 72 και Eck 66 (νεαρές γυναίκες): Kovacsovicks 1990, 13-14, αρ. 8, και 16-17, αρ. 16. Σαρκοφάγοι Eck 69, DP 14, DP 6 (γυναικείες): Kovacsovicks 1990, 34-35, αρ. 22, 84-86, αρ. 88 και 96. Σαρκοφάγος Me 55 (γυναίκα 32 ετών): Kovacsovicks 1990, 113, αρ. 106. Τάφος Me 28 (γυναικείος): Kovacsovicks 1990, 120, αρ. 127. Σαρκοφάγος 3 (νυμφευμένης γυναικός): Brueckner 1920, 136-138. Τάφοι LXXXVIII, XX, και XXXVII (γυναικείοι): Χαριτωνίδης 1958, 16-18, αρ. 11, 109-111, αρ. 99, και 113-114, αρ. 106. Τάφος 2 (γυναικείος): Κουρουνιώτου 1911, 254 (Ι). Βλ. επίσης, Μυλωνάς 1975, 297. Kurtz και Boardman 1994, 197. Houby – Nielsen 1995, 150, 170, 172. Πωλογιώργη 1995, 236. Houby – Nielsen 1996, 239-240. Carter 1998, II, 584. Πετράκος 1999, Ι, 341. Σταϊνχάουερ 2001, 248-249. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 134, 354. Πωλογιώργη 2007, 149. Για τα κάτοπτρα, βλ. σελ. 188, σημ. 1368, σελ. 190, σημ. 1376 και 1379.

[1850] Τάφος LXXXVIII (γυναικείος): Χαριτωνίδης 1958, 16-18, αρ. 11. Τάφος 2 (γυναικείος): Κουρουνιώτου 1911, 254 (Ι). Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 150, 170, 172. Πετράκος 1999, Ι, 341.

[1851] Λάρναξ 1 (γυναικεία): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 182, 211-212, εικ. 7. Τάφος Α (γυναικείος): Boulter 1963, 115-118. Σαρκοφάγος Eck 72 (νεαρή γυναίκα): Kovacsovicks 1990, 13-14, αρ. 8. Σαρκοφάγος Eck 69 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 34-35, αρ. 22. Ταφή IV (γυναικεία): Σκιλάρντι 1968, 16-19. Τάφος LXXXVIII (γυναικείος): Χαριτωνίδης 1958, 16-18, αρ. 11. Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 170, 172. Μαραγκού 1996, 98. Σταϊνχάουερ 2001, 248-249. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 244, 288. Για τις πυξίδες, βλ. Roberts 1978. Cook 1994, 299-300.

[1852] Σαρκοφάγος Eck 66 (νεαρή γυναίκα): Kovacsovicks 1990, 16-17, αρ. 16. Σαρκοφάγος Eck 69 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 34-35, αρ. 22. Σαρκοφάγος Me 56 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 113, αρ. 107. Επίσης, Blegen και Palmer 1964, 83. Houby – Nielsen 1995, 170, 172. Πετράκος 1999, Ι, 341.

[1853] Τάφος Β (γυναικείος): Boulter 1963, 118-120. Σαρκοφάγος Eck 69 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 34-35, αρ. 22. Τάφος Me 32 (γυναικείος): Kovacsovicks 1990, 118, αρ. 121. Τάφος Me 31 (γυναικείος): Kovacsovicks 1990, 119, αρ. 123. Σαρκοφάγος Eck 72 (νεαρή γυναίκα): Kovacsovicks 1990, 13-14, αρ. 8. Επίσης, Buxton 1994, 116. Houby – Nielsen 1995, 170, 172. Σταϊνχάουερ 2001, 248-249. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 428. Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 42. Ειδικότερα για

μορφών παραπέμπουν ως επί το πλείστον σε γυναικείες ταφές [1855]. Η *στλεγγίδα* [1856], ο αρύβαλλος [1857], και τα αγγεία συμποσίου (κύλιξ, κάνθαρος) [1858], συνδέονται παραδοσιακά με το ανδρικό βιολογικό φύλο, και κατά συνέπεια με τις ταφές αρρένων.

Όπως έχει όμως αποδειχθεί, ο προσδιορισμός του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των νεκρών με αποκλειστικό κριτήριο τα κτερίσματα που περιέχουν οι τάφοι τους δεν είναι απόλυτα ασφαλής, ενώ μπορεί να οδηγήσει ακόμη και σε λανθασμένα συμπεράσματα [1859]. Τα μικκύλα αγγεία που τόσο συχνά εμφανίζονται σε παιδικές ταφές, χρησιμοποιούνται ενίοτε για τον κτερισμό τάφων ενηλίκων ατόμων, ενδεχομένως ως υποκατάστατα καλύτερης ποιότητας νεκρικών προσφορών [1860]. Σε γυναικείες ταφές έχουν ανακαλυφθεί *στλεγγίδες* [1861], όργανα καθαρισμού του σώματος που όμως θεωρούνται άρρηκτα συνδεδεμένα με το ανδρικό βιολογικό φύλο [1862], ιδιαιτέρως δε με τους εφήβους και τους άνδρες νεαρής ηλικίας, στους τάφους των οποίων προσφέρονται ως σύμβολα αγωνιστικής παιδείας [1863]. Τα πήλινα ειδώλια ενθρόνων γυναικείων μορφών αποτελούν μεν αρκετά συνήθη κτερίσματα

τις *αγνύθες*, βλ. Crowfoot 1936-1937. Davidson και Thompson 1943, 65-94. Hoffmann 1964. Μαραγκού 1996, 142-143.

1854 Kurtz και Boardman 1994, 197. Σταϊνχάουερ 2001, 248-249. Για τα επίνητρα, βλ. Robinson 1945. Bakalakis 1960. Benbow 1975. Badinou 2003α, 1-50. Badinou 2003β. Mercati 2003. Frauke 2006.

1855 Αύλακα προσφορών γυναικείου τάφου στον Κεραμεικό: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 338-343. Σαρκοφάγος Eck 53: Kovacsovicks 1990, 46, αρ. 44 (πήλινο ειδώλιο θρόνου σε γυναικείο τάφο). Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 170. Για τα πήλινα ειδώλια ενθρόνων γυναικείων μορφών, βλ. Winter 1903, I, 72, 9. Higgins 1967, 74, εικ. 24, και πίν. 30c.

1856 Λάρναξ 2 (νέου ανδρός): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 211-212. Τάφος VII (εφήβου): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 69. Ταφικός περίβολος I (νέου ανδρός): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 206. Σαρκοφάγος Σ 1 (νέου ανδρός): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 145. Σαρκοφάγος Eck 78 (ανδρός): Kovacsovicks 1990, 18-19, αρ. 20. Σαρκοφάγος Eck 58 (ανδρός 50 ετών): Kovacsovicks 1990, 41, αρ. 30. Τάφος Me 35 (ανδρός 42 ετών): Kovacsovicks 1990, 116, αρ. 114. Τάφος Me 37 (ανδρός 37 ετών): Kovacsovicks 1990, 120, αρ. 128. Σαρκοφάγος 1 (άνδρας προχωρημένης ηλικίας): Brueckner 1920, 131-133. Σαρκοφάγος 2 (νεαρός άνδρας): Brueckner 1920, 133-136. Σαρκοφάγος 4 (άνδρας μέσης ή προχωρημένης ηλικίας): Brueckner 1920, 138-139. Τάφος LVII (νέος άνδρας): Χαριτωνίδης 1958, 20, αρ. 14. Τάφος XLVIII (έφηβος 14 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 90-93, αρ. 78. Τάφος III (ανδρικός): Σκιλάρντι 1975, 77-78. Βλ. επίσης, Blegen και Palmer 1964, 83. Kurtz και Boardman 1994, 196. Houby – Nielsen 1995, 150, 170. Carter 1998, II, 583. Πετράκος 1999, I, 385. Σταϊνχάουερ 2001, 248. Oakley 2004α, 120. Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 129, 145, 354. Για την *στλεγγίδα*, βλ. σελ. 89, σημ. 688.

1857 Τάφος 1099 (νέου ανδρός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 304-312. Σαρκοφάγος 4 (άνδρας μέσης ή προχωρημένης ηλικίας): Brueckner 1920, 138-139. Επίσης, Σταϊνχάουερ 2001, 248. Oakley 2004α, 120. Για τον αρύβαλλο, βλ. Beazley 1929. Beazley 1930-1931. Haspels 1930-1931. Hommel 1978. Cook 1994, 298.

1858 Ταφή II (ώριμου ανδρός): Σκιλάρντι 1968, 11-12. Σαρκοφάγος 2 (νεαρός άνδρας): Brueckner 1920, 133-136. Επίσης, Σταϊνχάουερ 2001, 249.

1859 Robinson 1942, 182. Morris 1997, 115. Carter 1998, II, 583. Oakley 2004α, 10. Βιβλιοδέτης 2005, 124.

1860 Kurtz και Boardman 1994, 202. Σαρκοφάγος Eck 51 (γυναίκα 48 ετών): Kovacsovicks 1990, 47-48, αρ. 47. Σαρκοφάγος Eck 64 (νέου ανδρός): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24. Σαρκοφάγος 4 (άνδρας μέσης ή προχωρημένης ηλικίας): Brueckner 1920, 138-139. Επίσης, Carter 1998, II, 586.

1861 Σαρκοφάγος Me 56 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 113, αρ. 107. Τάφος Me 39 (γυναίκα 40 ετών): Kovacsovicks 1990, 116, αρ. 116. Επίσης, Robinson 1942, 182. Πωλογιώργη 1988, 127-129. Kurtz και Boardman 1994, 197. Houby – Nielsen 1995, 170, σημ. 316. Houby – Nielsen 1996, 239. Carter 1998, II, 583-584. Oakley 2004α, 10. Πωλογιώργη 2007, 166, σημ. 60.

1862 Βλ. ανωτ. σημ. 1856.

1863 Kurtz και Boardman 1994, 196. Σταϊνχάουερ 2001, 248.

των γυναικείων τάφων, αλλά εντοπίζονται επίσης σε ταφές παιδιών [1864]. Οι πυξίδες επιλέγονται για τον κτερισμό γυναικείων [1865], παιδικών [1866], ενίοτε δε και ανδρικών τάφων [1867], αν και πρόκειται για κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν στον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών [1868]. Οι αστράγαλοι, αγαπημένα παιδικά παιχνίδια, δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά τις παιδικές ή εφηβικές ταφές, καθώς συγκαταλέγονται μεταξύ των κτερισμάτων που έχουν βρεθεί σε τάφους ενηλίκων ανδρών και γυναικών [1869]. Εκτός από τις γυναικείες ταφές, όπου η ύπαρξη αγγείων καλλωπισμού είναι αναμενόμενη, τα αλάβαστρα δεν λείπουν ούτε από τους παιδικούς και ανδρικούς τάφους [1870]. Οι κάνθαροι, αγγεία πόσεως που χρησιμοποιούνται στα συμπόσια και ως εκ τούτου θεωρούνται κατάλληλες προσφορές για τις ανδρικές ταφές, εμφανίζονται παράλληλα σε παιδικούς τάφους, και μάλιστα πολύ μικρών παιδιών ή βρεφών [1871].

Τα κάτοπτρα αποτελούν βεβαίως χαρακτηριστικά κτερίσματα των γυναικείων ταφών. Όμως, ο τάφος ενός νέου ανδρός που ανακαλύφθηκε στο αθηναϊκό νεκροταφείο του Κεραμεικού και χρονολογείται στις αρχές του δευτέρου τετάρτου

[1864] Τάφος HW 111: Knigge 1976, 97-98, αρ. 40. Τάφος HW 44: Knigge 1976, 99, αρ. 42. Τάφος SW 146: Knigge 1976, 125-126, αρ. 152. Τάφος LVIII (παιδικός): Χαριτωνίδης 1958, 43-47, αρ. 44.

[1865] Βλ. σελ. 284, σημ. 1851. Επίσης, Πωλογιώργη 2007, 159.

[1866] Τάφος 1010 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 293-304. Εγχυτρισμός: Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 431. Τάφος Κ 2 (άνηβου κοριτσιού): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 144. Πυρές 1, 2, 5, 10, 11, 12 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 114-116, 119-120, 126-129. Εγχυτρισμοί SW 100, SW 52, SW 94, SW 103, και SW 113: Knigge 1976, 114, αρ. 102, 128-129, αρ. 168, 140, αρ. 222, 142, αρ. 236, 153, αρ. 297. Τάφος Β 17 (παιδικός): Μυλωνάς 1975, 42-47, 276. Τάφος Χ (κοριτσιού): Σκιλάρντι 1975, 97-99. Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 150. Πωλογιώργη 2007, 159.

[1867] Σαρκοφάγος Eck 64 (νέου ανδρός): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24. Τάφος του Λίσσου στον Κεραμεικό: Schlörb 1964. Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 140, 172. Πωλογιώργη 2007, 159.

[1868] Βλ. σελ. 191, σημ. 1385. Επίσης, Μαραγκού 1996, 98. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 244, 288.

[1869] Τάφος 1010 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 293-304. Τάφος 1099 (νέου ανδρός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 304-312. Τάφος VII (εφήβου): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 69. Σαρκοφάγος DP 14 (γυναικεία): Kovacsovicks 1990, 84-85, αρ. 88. Λάρναξ Eck 75 (παιδική): Kovacsovicks 1990, 15, αρ. 11. Τάφος LIV (παιδί 4-5 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 99-102, αρ. 86. Επίσης, Μυλωνάς 1975, 296. Kurtz και Boardman 1994, 197. Σταϊνχάουερ 2001, 249. Για τους αστραγάλους, βλ. Πωλογιώργη 1995, 121, σημ. 18. Hoffmann 1997, 107-112. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 302, 311-312, 364.

[1870] Τάφος 1099 (ανδρικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 304-312. Λάρναξ 1 (γυναικεία): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 182, 211-212, εικ. 7. Λάρναξ 2 (ανδρική): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 211-212. Τάφος Τ 25 (γυναικείος): Καλλιπολίτης 1963, 131. Τάφος Β (γυναικείος): Boulter 1963, 118-120. Πυρές 2 και 12 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 115-116, 128-129. Τάφος 5 (γυναικείος): Πωλογιώργη 2007, 148-155. Τάφος hS 40 (ανδρικός): Schlörb 1966, 69-70, αρ. 131. Σαρκοφάγοι Eck 72, Eck 66, Eck 69, Eck 59, Eck 51, Eck 46, DP 14, και Me 56, (γυναικείες): Kovacsovicks 1990, 13-14, αρ. 8, 16-17, αρ. 16, 34-35, αρ. 22, 39-40, αρ. 27, 47-48, αρ. 47, 57-58, αρ. 55, 84-85, αρ. 88, και 113, αρ. 107. Σαρκοφάγοι Eck 64, Eck 58, Eck 63, και Eck 44 (ανδρικές): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24, 41, αρ. 30, 42, αρ. 32, και 57, αρ. 53. Τάφοι Me 39, Me 31, Me 29, και Me 28 (γυναικείοι): Kovacsovicks 1990, 116, αρ. 116, 119, αρ. 123, 119, αρ. 125, και 120, αρ. 127. Λάρναξ Eck 75 (παιδική): Kovacsovicks 1990, 15, αρ. 11. Τάφοι Eck 45, Eck 35, Me 35, και Me 33 (ανδρικοί): Kovacsovicks 1990, 59-60, αρ. 59, 61, αρ. 64, 116, αρ. 114, και 117, αρ. 118. Εγχυτρισμός Eck 34: Kovacsovicks 1990, 61, αρ. 65. Σαρκοφάγος DP 10 (παιδιού / εφήβου): Kovacsovicks 1990, 85, αρ. 92. Σαρκοφάγοι 1, 2, και 4 (ανδρικές): Brueckner 1920, 131-136, 138-139. Σαρκοφάγος 3 (γυναικεία): Brueckner 1920, 136-138. Τάφος XX (γυναικείος): Χαριτωνίδης 1958, 109-111, αρ. 99. Τάφος 2 (γυναικείος): Κουρουνιώτου 1911, 254 (Ι). Τάφος ΙΙΙ (ανδρικός): Σκιλάρντι 1975, 77-78. Τάφος Χ (κοριτσιού): Σκιλάρντι 1975, 97-99. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 197. Houby – Nielsen 1995, 141, 170. Πωλογιώργη 1995, 236, 245. Για τα αλάβαστρα, βλ. σελ. 54, σημ. 435. Βλ. επίσης, Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 334, 372.

[1871] Πυρές 1, 2, 10, 12 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 114-116, 126, 128-129. Για τον συγκεκριμένο τύπο αγγείου, βλ. Courbin 1953. Hedreen 1992, 88-90. Cook 1994, 303-305. Valavanis 1996, 25, 33.

του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, περιείχε ένα (1) χάλκινο κάτοπτρο [1872]. Εντός του ίδιου τάφου ανακαλύφθηκαν επίσης πυξίδες με *ψιμύθια* για τον καλλωπισμό του προσώπου - κτερίσματα κατεξοχήν γυναικεία. Φαίνεται ότι ο νεκρός Μακαρεύς ήταν πιθανότατα ηθοποιός, όπως αποκαλύπτει η επιγραφή που βρέθηκε πλησίον του τάφου του [1873]. Στην περίπτωση αυτή δηλαδή, το κάτοπτρο και τα *ψιμύθια* - συνήθη σύνεργα του γυναικείου καλλωπισμού - ήταν τα εργαλεία του επαγγέλματος που ασκούσε ο αποθανών, ο οποίος προφανώς τα χρησιμοποιούσε για να μεταμφιεστεί στον εκάστοτε χαρακτήρα που υποδυόταν. Εν προκειμένω, τα κτερίσματα του τάφου παραπέμπουν στο επάγγελμα, και όχι στο βιολογικό φύλο του νεκρού [1874]. Είναι εντούτοις πασιφανές πόσο εύκολα η παρουσία των εν λόγω αντικειμένων εντός της σαρκοφάγου Eck 64 θα μπορούσε να οδηγήσει στον λανθασμένο προσδιορισμό της ταφής ως γυναικείας, εάν ο σκελετός του νεαρού ηθοποιού δεν είχε μελετηθεί από ειδικούς. Εξίσου σημαντική αποδεικνύεται η ύπαρξη της επιτύμβιας επιγραφής, η οποία μας βοηθά να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε την χρήση των κατεξοχήν γυναικείων αυτών αντικειμένων για τον κτερισμό του συγκεκριμένου ανδρικού τάφου. Η ταφή του Μακαρέως αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση διάκρισης του γενετικά καθορισμένου βιολογικού φύλου, από το πολιτισμικά και κοινωνικά κατασκευασμένο κοινωνικό φύλο του θανόντος [1875]. Αν και στην Αττική των κλασικών χρόνων δεν συναντούμε πολύ συχνά τέτοιες περιπτώσεις, το παράδειγμα της ταφής του εν λόγω νεκρού καθιστά σαφές ότι τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μελέτη των κτερισμάτων δεν είναι πάντοτε ασφαλή.

Βλέπουμε επομένως ότι τα κτερίσματα που συνοδεύουν τους νεκρούς στον τάφο δεν είναι πάντοτε ενδεικτικά του βιολογικού φύλου και της ηλικίας αυτών [1876], ενώ μπορούν να οδηγήσουν ακόμη και σε λανθασμένα συμπεράσματα. Ειδικά στην περίπτωση των παιδικών ταφών έχει παρατηρηθεί ότι τα κτερίσματα που προσφέρονται στα νεκρά βρέφη ή τα παιδιά μικρής ηλικίας δεν συνδέονται με το βιολογικό φύλο αυτών [1877]. Επιπροσθέτως, τα κτερίσματα των παιδικών τάφων δεν συνάδουν πάντα με την ηλικία των θανόντων [1878], αλλά ενίοτε υπογραμμίζουν τον πρόωρο θάνατο τους, προβάλλοντας πτυχές της ζωής που τα άτυχα παιδιά δεν πρόλαβαν να ζήσουν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο παιδικός τάφος 1010 του Κεραμεικού, ο οποίος ανακαλύφθηκε στα πλαίσια των ανασκαφών του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών [1879]. Αν και παιδική, η συγκεκριμένη ταφή που χρονολογείται στο πρώτο τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνος περιείχε μεταξύ άλλων μία (1) μελανόμορφη λήκυθο με ερωτικά συμπλέγματα. Η εικονογραφία του εν λόγω αγγείου ασφαλώς δεν συμβαδίζει με την ηλικία του νεκρού. Αντιθέτως παραπέμπει στην ερωτική ζωή των ενηλίκων, την οποία όμως το δύστυχο παιδί δεν θα απολαύσει ποτέ, αφού έφυγε από την ζωή τόσο νωρίς. Παρεμφερή σημασία έχει το

[1872] Σαρκοφάγος Eck 64 (νέου ανδρός): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24. Houby – Nielsen 1995, 172. Για κάτοπτρα σε ανδρικές ταφές του Μεταποντίου, βλ. Carter 1998, II, 584.

[1873] *IG II* ² 6626: Μακαρεὺς Λακιάδης. Ἀρχέβιος. / εἴ σε τύχη προὔπεμψε καὶ ἡλικίας ἐπέβησεν, / ἐλπίδι γ′ ἦσθα μέγας τῶι τε δοκεῖμ, Μακαρεῦ, / ἡνίοχος τέχνης τραγικῆς Ἕλλησιν ἔσεσθαι· / σωφ[ρ]οσύνει δ′ ἀρετῆ[ι] τε οὐκ ἀκλεὴς ἔθανες. Επίσης, Kovacsovicks 1990, 31-33. Houby – Nielsen 1995, 140.

[1874] Αντίστοιχο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση σιδερένιου αγροτικού εργαλείου σε γυναικείο τάφο της Αττικής, ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνος: Λάρναξ 1 (γυναικεία): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 182, 211-212, εικ. 7.

[1875] Για το βιολογικό και κοινωνικό φύλο, βλ. Oakley 1985. Arnold 2002.

[1876] Houby – Nielsen 1995, 138, 140, 170.

[1877] Houby – Nielsen 1995, 140, 150. Houby – Nielsen 1996, 244.

[1878] Houby – Nielsen 1995, 150.

[1879] Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 293-304. Βλ. επίσης, Paleothodoros 2009γ.

ερυθρόμορφο αλάβαστρον που χρησιμοποιήθηκε για τον κτερισμό ενός (1) αττικού παιδικού τάφου του 490-480 π.Χ., ο οποίος ανακαλύφθηκε στην περιοχή της Ηλιουπόλεως [1880]. Το συγκεκριμένο αγγείο φέρει παράσταση δύο (2) γυναικείων μορφών, η μία (1) εκ των οποίων παριστάνεται καθήμενη, κοιτάζοντας το είδωλο της στο κάτοπτρο που κρατά, ενώ η άλλη εικονίζεται ιστάμενη [1881]. Σύμφωνα με την Πωλογιώργη, η εικονογραφία του αλαβάστρου φανερώνει ότι το νεκρό παιδί ήταν πιθανότατα κορίτσι [1882]. Εν προκειμένω βεβαίως, η απεικόνιση της καθήμενης Αθηναίας δέσποινας που καλλωπίζεται δεν συνάδει με το νεαρόν της ηλικίας του άτυχου αυτού κοριτσιού, αλλά δίδει έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου που ήλθε τόσο νωρίς για την μικρή Αθηναία, η οποία δεν θα μεταβεί ποτέ στην ενηλικίωση, ούτε θα θαυμάσει την γυναικεία ομορφιά της στον στιλπνό δίσκο ενός κατόπτρου [1883].

Δεν είναι επίσης πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε τα προσωπικά αντικείμενα των νεκρών που τους ακολουθούν στον τάφο, από τις ταφικές προσφορές των πενθούντων συγγενών τους, οι οποίες δεν είναι απαραίτητο να συνάδουν με την ηλικία ή το βιολογικό φύλο των θανόντων [1884]. Σε παιδικούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνος βρέθηκαν *στλεγγίδες* μεγάλου μεγέθους, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από παιδιά, αλλά μόνον από ενήλικες [1885]. Εν προκειμένω δηλαδή δεν πρόκειται για τις *στλεγγίδες* των ίδιων των νεκρών παιδιών, αλλά είτε για προσφορές προσωπικών αντικειμένων των ενηλίκων οικείων τους [1886], είτε για κτερίσματα με ιδιαίτερη συμβολική σημασία, τα οποία υπενθυμίζουν ότι τα άτυχα παιδιά έφυγαν από τον επίγειο κόσμο πολύ νωρίς, και δεν θα χρησιμοποιήσουν ποτέ τις εν λόγω *στλεγγίδες* στην ενήλικη ζωή τους [1887].

Τέλος, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση του δημοσιευμένου από την Πωλογιώργη τάφου 2 της Σαλαμίνος [1888], όπου δύο (2) πυξίδες, τα καλύμματα αυτών μαζί με το κάλυμμα τρίτης πυξίδος, ένα (1) χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, και το απεσπασμένο κάλυμμα του, χρησιμοποιήθηκαν ως ένα είδος αυτοσχέδιου « κέρνου » για προσφορές προς το νεκρό άτομο [1889]. Ο σκελετός δεν έχει διατηρηθεί, επομένως το βιολογικό φύλο και η ηλικία του νεκρού παραμένουν άγνωστα [1890]. Υπό άλλες συνθήκες, η ύπαρξη του κατόπτρου θα καθιστούσε πιθανότερο το ενδεχόμενο να επρόκειτο για γυναικεία ταφή [1891]. Εφόσον όμως κατά την Πωλογιώργη ο δίσκος δεν είχε πλέον την έννοια κατόπτρου, αλλά πινακίου για προσφορές, θα μπορούσε να αποτελεί προσφορά σε οποιονδήποτε νεκρό, ανεξαρτήτως βιολογικού φύλου και ηλικίας [1892]. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία έχει αμφισβητηθεί από τον Παλαιοθόδωρο [1893], ο οποίος επισημαίνει πως δεν υπάρχουν καθόλου υπολείμματα των εν λόγω προσφορών,

---

[1880] Πωλογιώργη 1995. Βλ. επίσης, Paleothodoros 2009γ.
[1881] Πωλογιώργη 1995, 233-239, πίν. 63β-δ.
[1882] Πωλογιώργη 1995, 245.
[1883] Πωλογιώργη 1995, 245.
[1884] Kurtz και Boardman 1994, 197. Carter 1998, II, 584, σημ. 77. Πωλογιώργη 2007, 166.
[1885] Μυλωνάς 1975, 274-275, 278.
[1886] Μυλωνάς 1975, 297.
[1887] Carter 1998, II, 586. Όπως είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο, την ίδια ακριβώς σημασία έχουν τα διακοσμημένα με ερωτικές σκηνές ή σκηνές γυναικωνίτη αγγεία που έχουν ανακαλυφθεί σε παιδικούς τάφους.
[1888] Πωλογιώργη 2007, 147-148, 155-192.
[1889] Πωλογιώργη 2007, 158, σημ. 29, 159-162, 166.
[1890] Πωλογιώργη 2007, 157.
[1891] Βλ. σελ. 284, σημ. 1849.
[1892] Πωλογιώργη 2007, 162.
[1893] Paleothodoros 2009β.

γεγονός που καθιστά αμφίβολη την θεωρία της Πωλογιώργη. Διατυπώνει μάλιστα την ενδιαφέρουσα άποψη ότι η καταστροφή των κατόπτρων που χρησιμοποιούνται για τον κτερισμό τάφων στην Αττική των κλασικών χρόνων, στο νεκροταφείο Lucifero των Επιζεφυρίων Λοκρών, και στην Ετρουρία, οφείλεται στην πεποίθηση ότι οι ψυχές των προσφάτως αποθανόντων, αλλά και των οργισμένων νεκρών που δεν ησύχαζαν ποτέ, ήταν δυνατόν να επιστρέψουν στον επίγειο κόσμο μέσω των κατόπτρων. Σύμφωνα με την εν λόγω ερμηνεία [1894], ακριβώς αυτό το ενδεχόμενο της επιστροφής τέτοιων επικίνδυνων και εκδικητικών *φασμάτων* προσπαθούσαν να αποτρέψουν οι ζωντανοί μέσω της καταστροφής των κατόπτρων που συνόδευαν τους νεκρούς στον τάφο, όπως συνέβη στην περίπτωση του τάφου 2 της Σαλαμίνος.

Β) Οι ταφές των αγάμων κορών στα αττικά νεκροταφεία των κλασικών χρόνων

Επιχειρώντας να μελετήσουμε τους τάφους των αγάμων κορών στην κλασική Αθήνα, αναπόφευκτα θα συναντήσουμε τα προαναφερθέντα δισεπίλυτα προβλήματα, καθώς δεν μπορούμε να υπερβούμε τις σημαντικές δυσκολίες που προκύπτουν από την ατελή δημοσίευση των ανασκαφικών ερευνών και την ελλιπή μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που περιέχουν οι ανεσκαμμένοι τάφοι. Υποχρεωτικά επομένως θα περιοριστούμε στα ανεσκαμμένα νεκροταφεία της Αττικής που έχουν δημοσιευθεί επαρκώς, δίδοντας μάλιστα ιδιαίτερη έμφαση στα στοιχεία που προκύπτουν από την εξέταση των ανακαλυφθέντων σκελετών.

Το αρχικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι βεβαίως αυτονόητο: πώς αναγνωρίζουμε τον τάφο της αγάμου κόρης ; Το πλέον ασφαλές και αξιόπιστο κριτήριο για τον εντοπισμό ενός τέτοιου τάφου είναι το επιτύμβιο ανάγλυφο που έχει χρησιμοποιηθεί για την σήμανση αυτού. Όταν δηλαδή η εικονογραφία του επιτυμβίου αναγλύφου που σημαίνει κάποιον τάφο παραπέμπει σε πρόωρα χαμένη παρθένο, ενίοτε μάλιστα σε συνδυασμό με κάποιο σχετικό επίγραμμα, τότε χωρίς αμφιβολία ο τάφος αυτός ανήκει σε άγαμη κόρη. Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης εξετάστηκαν εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα νεκρών παρθένων, τα οποία προφανώς αντιστοιχούν σε ισάριθμες ταφές αγάμων κορών. Τα ανασκαφικά επομένως δεδομένα που αφορούν στους εν λόγω τάφους θα αποτελέσουν την βάση για την μελέτη της ταφής των ατθίδων παρθένων που επιχειρούμε εδώ [1895].

Το αποτέλεσμα της προσπάθειας συσχετισμού των συγκεκριμένων επιτυμβίων αναγλύφων με ανεσκαμμένους τάφους είναι πραγματικά απογοητευτικό. Όπως μπορούμε να δούμε στον σχετικό πίνακα (Πίνακας Η), δεν έχουμε καμία απολύτως πληροφορία σχετικά με τον τόπο εύρεσης των εβδομήντα οκτώ (78) από τα εν λόγω ανάγλυφα [1896], ενώ δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για την προέλευση άλλων εξήντα

[1894] Paleothodoros 2009β.

[1895] Όπως είδαμε στο σχετικό με τα επιτύμβια ανάγλυφα κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, μόνον τα εκατό (100) από τα εν λόγω ανάγλυφα αποτελούν βέβαιες περιπτώσεις ταφικών *σημάτων* αγάμων κορών, ενώ τα υπόλοιπα εβδομήντα πέντε (75) αμφίβολες. Στο παρόν κεφάλαιο θα μελετηθούν όλα τα δημοσιευμένα ανασκαφικά δεδομένα που αφορούν στους εκατόν εβδομήντα πέντε (175) αυτούς τάφους, αλλά για ευνόητους λόγους θα δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στις ταφές που αντιστοιχούν σε βέβαιες περιπτώσεις επιτυμβίων αναγλύφων νεκρών παρθένων.

[1896] **Ε 2 - Ε 8, Ε 10, Ε 12, Ε 13, Ε 16, Ε 20, Ε 21, Ε 23 - Ε 26, Ε 28, Ε 30, Ε 32, Ε 36, Ε 39, Ε 40, Ε 42, Ε 43, Ε 54, Ε 59, Ε 62 - Ε 67, Ε 70, Ε 71, Ε 79, Ε 85, Ε 86, Ε 88, Ε 90, Ε 92, Ε 93, Ε ΙΙ 9, Ε ΙΙ 12, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 15, Ε ΙΙ 18 - Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 23 - Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 28, Ε ΙΙ 29, Ε ΙΙ 31, Ε ΙΙ 34, Ε ΙΙ 36, Ε ΙΙ 37, Ε ΙΙ 43 - Ε ΙΙ 48, Ε ΙΙ 50, Λ 3, Λ 4, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 9, Λ ΙΙ 11 - Λ ΙΙ 15, ΛΟα 1, Υ ΙΙ 1.**

εννέα (69) [1897]. Οκτώ (8) ακόμη επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών είχαν χρησιμοποιηθεί εκ νέου [1898], εντοιχιστεί [1899], ή αποσπαστεί από τον χώρο του τάφου που κάποτε σήμαιναν [1900]. Από τα υπόλοιπα είκοσι (20) ανάγλυφα [1901], ο τόπος ευρέσεως των οποίων μας είναι γνωστός, μόνον ένα (1) μπορεί να συσχετισθεί με κάποιο συγκεκριμένο τάφο [1902]. Πρόκειται για την επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης από τον Κεραμεικό (**Ε 68** - πίν. 63). Κατά την ανασκαφή του ομώνυμου τύμβου επί του οποίου ήταν τοποθετημένο το εν λόγω επιτύμβιο ανάγλυφο, ανακαλύφθηκε ο τάφος της νεαρής παρθένου. Περιείχε την λάρνακα με τον σκελετό της νεκρής κόρης (hS 198), και δέκα (10) αλαβάστρινα αλάβαστρα (KER 8791) [1903].

Είναι βεβαίως προφανές ότι η μελέτη ενός (1) μόνο τάφου δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε αξιόπιστα συμπεράσματα σχετικά με την ταφή της αγάμου κόρης στην Αθήνα της κλασικής περιόδου. Θα καταφύγουμε επομένως στις επαρκώς δημοσιευμένες ανασκαφές των αττικών νεκροταφείων, αναζητώντας πιθανές περιπτώσεις τάφων νεκρών παρθένων. Όπως έχει προαναφερθεί, « άγαμος κόρη » χαρακτηρίζεται κάθε έφηβη κοπέλα που βρίσκεται μεν σε ηλικία γάμου, αλλά δεν έχει ακόμη νυμφευθεί [1904]. Εν προκειμένω δηλαδή μας ενδιαφέρουν οι τάφοι των εφήβων κοριτσιών. Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί ότι ελλείψει επιτυμβίων αναγλύφων, η εικονογραφία και οι επιγραφές των οποίων θα επιβεβαίωναν ότι οι εν λόγω κόρες πέθαναν όντως άγαμες, δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι κάθε τάφος έφηβης Αθηναίας παραπέμπει οπωσδήποτε σε πρόωρα χαμένη παρθένο. Εφόσον για τα κορίτσια της Αττικής η περίοδος της ήβης συνέπιπτε με την ηλικία γάμου [1905], οι τάφοι των εφήβων κορών ενδέχεται να περιέχουν τα οστά *ἀώρων* νεκρών παρθένων, ή νεαρών συζύγων. Θα μελετήσουμε έτσι τους τάφους των εφήβων κοριτσιών, διατηρώντας ασφαλώς τις επιφυλάξεις μας ως προς το αν σε όλες τις περιπτώσεις πρόκειται για άγαμες κόρες.

Είναι πραγματικά αδύνατον να εντοπίσουμε όλους τους τάφους εφήβων κοριτσιών που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι σήμερα, αφού η ατελής δημοσίευση των περισσοτέρων ανασκαφικών ερευνών δεν καθιστά εφικτή την αναγνώριση τους. Ακόμη και η μελέτη των κτερισμάτων δεν μπορεί να μας βοηθήσει στην προκειμένη

[1897] **Ε 11, Ε 17 - Ε 19, Ε 22, Ε 27, Ε 29, Ε 33 - Ε 35, Ε 41, Ε 44, Ε 46 - Ε 49, Ε 51, Ε 53, Ε 55 - Ε 58, Ε 60, Ε 61, Ε 69, Ε 73 - Ε 78, Ε 80 - Ε 84, Ε 87, Ε 91 - Ε 91γ, Ε 94, Ε 95, Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 5, Ε ΙΙ 6, Ε ΙΙ 8, Ε ΙΙ 11, Ε ΙΙ 13, Ε ΙΙ 16, Ε ΙΙ 17, Ε ΙΙ 21, Ε ΙΙ 22, Ε ΙΙ 27, Ε ΙΙ 32, Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 35, Ε ΙΙ 38, Ε ΙΙ 40, Ε ΙΙ 51, Λ ΙΙ 3 - Λ ΙΙ 6, Λ ΙΙ 8, Λ ΙΙ 10, Λ ΙΙ 16, ΛΟυ 1.**

[1898] **Ε ΙΙ 7, Ε ΙΙ 10.**

[1899] **Ε 50, Ε ΙΙ 3.**

[1900] **Ε 9, Ε ΙΙ 14β, Ε ΙΙ 26, Λ 1.** Οι **Ε ΙΙ 14β** και **Ε ΙΙ 26** είχαν μεταφερθεί σε εκκλησία και μοναστήρι αντίστοιχα, η **Ε 9** βρέθηκε εντός οχετού, ενώ η **Λ 1** ανακαλύφθηκε σε φρεάτιο αρχαίου υδραγωγείου.

[1901] **Ε 1, Ε 14, Ε 15, Ε 31, Ε 38, Ε 45, Ε 52, Ε 68, Ε 72, Ε 89, Ε ΙΙ 1, Ε ΙΙ 1β, Ε ΙΙ 2, Ε ΙΙ 4, Ε ΙΙ 30, Ε ΙΙ 39, Ε ΙΙ 41, Ε ΙΙ 42, Ε ΙΙ 49, Λ ΙΙ 2.**

[1902] Υπάρχουν δύο (2) ακόμη περιπτώσεις επιτυμβίων στηλών από το νεκροταφείο του Ραμνούντος, οι οποίες γνωρίζουμε από ποιους ταφικούς περιβόλους προέρχονται, αλλά δεν συνδέονται με κάποιον τάφο. Η **Ε ΙΙ 30** (πίν. 124) ανακαλύφθηκε στην περιοχή του περιβόλου της Μνησικρατείας, όπου πιθανότατα ανήκε. Ο συγκεκριμένος ταφικός περίβολος είχε καταστραφεί κατά τους αρχαίους χρόνους, και πολλά από τα μέλη του είχαν εκ νέου χρησιμοποιηθεί σε άλλα ταφικά μνημεία: *Έργον* 1988, 3, εικ. 3-4. *AR* 1988-89, 19, εικ. 15. Πετράκος 1999, Ι, 372-374, εικ. 268-269. Πετράκος 1999, ΙΙ, αρ. 305. Η **Ε ΙΙ 39** (πίν. 131) προέρχεται από τον περίβολο του Ιεροτέλους, ο οποίος όμως ήταν συλημένος: Πετράκος 1977, 18, εικ. 5. Πετράκος 1980, αρ. 10. Garland 1982, 165, N5 (g). Πετράκος 1982, 157, εικ. 98. Bergemann 1997, 175, αρ. 661. Πετράκος 1999, Ι, 387-399, και εικ. 295.

[1903] Brueckner 1909, 117. Schlörb 1966, 83-84, αρ. 141, εικ. 54.1-2, 55.1, 63. Knigge 1988, 137, εικ. 133. Bergemann 1997, 164, αρ. 271.

[1904] Βλ. σελ. 3-5.

[1905] Βλ. σελ. 3, σημ. 15.

περίπτωση, καθώς δεν αναζητούμε γενικώς γυναικείες ή παιδικές ταφές, αλλά αποκλειστικά τάφους κοριτσιών εφηβικής ηλικίας. Μόνον η εξέταση των σκελετικών καταλοίπων από ειδικούς επιτρέπει τον προσδιορισμό της ακριβούς ηλικίας των θανόντων, και κατά συνέπεια τον εντοπισμό των τάφων εφήβων κοριτσιών [1906]. Αναγκαστικά επομένως θα πρέπει να περιοριστούμε στις ελάχιστες λεπτομερείς δημοσιεύσεις των ανασκαφέντων αττικών νεκροταφείων της κλασικής περιόδου, οι οποίες περιλαμβάνουν τα πορίσματα τέτοιων οστεολογικών μελετών. Εν ολίγοις, η έρευνα μας θα επικεντρωθεί στο αθηναϊκό νεκροταφείο του Κεραμεικού [1907], το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνος [1908], και το νεκροταφείο των κλασικών χρόνων που βρίσκεται πλησίον της σημερινής πλατείας Συντάγματος [1909].

Εξετάζοντας τις σχετικές δημοσιεύσεις, διαπιστώνουμε καταρχάς ότι σε αρκετές περιπτώσεις η κακή διατήρηση των ανακαλυφθέντων σκελετών δεν επιτρέπει τον προσδιορισμό της ηλικίας και του βιολογικού φύλου των θανόντων [1910], ενώ ακόμη δυσκολότερη αποδεικνύεται η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που προέρχονται από καύση νεκρού [1911]. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις γίνεται απλά λόγος για σκελετό ενηλίκου ή παιδιού, όποτε βεβαίως αυτό είναι εφικτό. Αναγκαστικά επομένως η έρευνα μας θα περιοριστεί αποκλειστικά στους ενταφιασμούς νεκρών, η κατάσταση των σκελετικών καταλοίπων των οποίων καθιστά δυνατή την αναγνώριση του βιολογικού φύλου και της ηλικίας αυτών. Οι συγκεκριμένες ταφές δεν υπερβαίνουν τις εβδομήντα (70) σε αριθμό, και μόνον τέσσερεις (4) εξ αυτών αφορούν σε νεκρά κορίτσια εφηβικής ηλικίας. Πρόκειται για δύο (2) τάφους από τον Κεραμεικό [1912], και δύο (2) ακόμη από την περιοχή της πλατείας Συντάγματος [1913]. Καμία ταφή έφηβης κόρης δεν εντοπίστηκε μεταξύ των δημοσιευμένων τάφων του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνος.

Έχουμε συνεπώς τέσσερεις (4) πιθανές ταφές *ἀώρων* νεκρών παρθένων, και φυσικά την προαναφερθείσα βέβαιη περίπτωση του τάφου της νεαρής Ευκολίνης από τον Κεραμεικό [1914]. Στον πίνακα που ακολουθεί, έχουν συγκεντρωθεί όλα τα απαραίτητα ανασκαφικά δεδομένα που θα μας βοηθήσουν να μελετήσουμε και να συγκρίνουμε τις εν λόγω ταφές. Αν και ο αριθμός των τάφων που έχουμε στην διάθεση μας είναι πολύ μικρός, εντούτοις θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στα αρχικά μας ερωτήματα. Θα επιχειρήσουμε δηλαδή να εξετάσουμε αν πράγματι υπάρχουν στοιχεία που χαρακτηρίζουν κατ’ αποκλειστικότητα τις ταφές των αγάμων κορών, διακρίνοντας τις έτσι από εκείνες των νυμφευμένων γυναικών ή των ανήβων κοριτσιών, και ενδεχομένως προβάλλοντας το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου τους. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην μελέτη των κτερισμάτων που συνοδεύουν τις συγκεκριμένες νεκρές κόρες, με την ελπίδα ότι ίσως προκύψουν κάποια συμπεράσματα που θα μας βοηθήσουν να ορίσουμε πιο ασφαλή και αποτελεσματικά κριτήρια για την αναγνώριση των τάφων και άλλων ατθίδων παρθένων.

[1906] Για τον προσδιορισμό του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των θανόντων από την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων, βλ. Cornwall 1974, 219-233. Brothwell 1981, 51-66. Mays 1998, 33-73.

[1907] Γερουλάνος 1920. Knigge 1976. Kovacsovics 1990.

[1908] Μυλωνάς 1975.

[1909] Χαριτωνίδης 1958.

[1910] Brothwell 1981, 51. Walker και Johnson 1988, 184, 188. Walker 1995, 34-36, 40-41.

[1911] Βλ. σελ. 283, σημ. 1841.

[1912] Τάφος HW 198: Knigge 1976, 90-91, αρ. 20. Τάφος Eck 33: Kovacsovics 1990, 61-62, αρ. 66.

[1913] Τάφος LXXXI: Χαριτωνίδης 1958, 10-11, αρ. 7. Τάφος LXXXIV: Χαριτωνίδης ΑΕ 1958, 60-62, αρ. 59.

[1914] Λάρναξ hS 198: Schlörb 1966, 83-84, αρ. 141, εικ. 54.1-2, 55.1, 63.

Ταφές Εφήβων Κοριτσιών				
ΤΑΦΗ	ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ	ΗΛΙΚΙΑ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΑ
Λάρναξ hS 198 (Ευκολίνης)	Κεραμεικός	Αρχές ήβης	350-300 π.Χ.	10 αλαβάστρινα αλάβαστρα (KER 8791)
Τάφος HW 198	Κεραμεικός	12-14 ετών	Αρχές 5ου π.Χ. αιώνος	14 λήκυθοι (μελανόμορφες και μελαμβαφείς), μικρή όλπη, 2 σκυφίδια (το ένα μονωτό), 2 εξάλειπτρα, 2 μικκύλα εξάλειπτρα, λύχνος, ερυθρόμορφο αλάβαστρον με σκηνές ερωτοτροπίας
Τάφος Eck 33	Κεραμεικός	15 ετών	Τέλος 4ου π.Χ. αιώνος	Δεν βρέθηκαν κτερίσματα
Τάφος LXXXI	Πλατεία Συντάγματος	Παρθένος	Κλασική (450-400 π.Χ. ;)	Κεφαλή ειδωλίου γυναικός, κορμός και πόδι *πλαγγόνος*, θραύσμα ερυθρόμορφου αγγείου, μελαμβαφές ληκύθιο
Τάφος LXXXIV	Πλατεία Συντάγματος	12 ετών	Κλασική (450-400 π.Χ. ;)	*Πλαγγών*, θήλαστρον, θραύσματα λευκής ληκύθου, θραύσματα ληκυθίων

Όπως βλέπουμε στον παραπάνω πίνακα, ο προσδιορισμός της ηλικίας των νεκρών κοριτσιών μας και η ακριβής χρονολόγηση των τάφων τους από τους ανασκαφείς δεν κατέστη σε όλες τις περιπτώσεις δυνατή. Στην σχετική δημοσίευση των ανασκαφών του Κεραμεικού, ο σκελετός της Ευκολίνης περιγράφεται ως ανήκων σε « μεγάλο παιδί » [1915]. Η εικονογραφία όμως της επιτύμβιας στήλης (**Ε 68** - πίν. 63) που σήμαινε τον τάφο της φανερώνει ότι πρόκειται αναμφίβολα για πρόωρα χαμένη παρθένο [1916], η οποία μάλιστα απεικονίζεται ως νεαρό κορίτσι που βρίσκεται στις αρχές της εφηβείας [1917]. Εν προκειμένω δηλαδή, η εικονογραφία του επιτυμβίου αναγλύφου συνάδει με την περιγραφή που έχουμε για το μέγεθος του σκελετού της Ευκολίνης, και μας βοηθά να προσδιορίσουμε την ηλικία της. Όσον αφορά στην νεκρή του τάφου LXXXI, ο Χαριτωνίδης επισημαίνει μεν ότι πρόκειται για παρθένο κόρη, αλλά δεν αναφέρει την ακριβή της ηλικία [1918].

Οι ταφές των αγάμων κορών του 5^{ου} π.Χ. αιώνος είναι εμφανώς πλουσιότερες σε κτερίσματα από εκείνες του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, η μία (1) εκ των οποίων ήταν μάλιστα ακτέριστη (Eck 33). Για τον κτερισμό των συγκεκριμένων τάφων χρησιμοποιήθηκαν αγγεία και πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών / *πλαγγόνες*. Περισσότερο δημοφιλείς μεταξύ αυτών είναι οι λήκυθοι, τα αλάβαστρα (αλαβάστρινα ή πήλινα), και οι *πλαγγόνες*.

Όπως έχει προαναφερθεί, οι πήλινες λήκυθοι αποτελούν τον πλέον συνήθη τύπο κτερίσματος των αθηναϊκών τάφων από το 560 π.Χ., έως το τέλος των κλασικών

[1915] Schlörb 1966, 83.
[1916] Βλ. σελ. 158, 161-165, 170, 175-176, 224-226, και ιδιαιτέρως 277, σημ. 1790.
[1917] Όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσης μελέτης (σελ. 158), η μικρή Ευκολίνη είναι η νεώτερη όλων των αγάμων κορών που εικονίζονται στα επιτύμβια ανάγλυφα μας. Το νεαρόν της ηλικίας της τονίζεται από το μέγεθος της, το οποίο είναι εμφανώς μικρότερο από εκείνο των ενηλίκων μορφών της παράστασης, αλλά και από το γεγονός ότι απεικονίζεται λιγότερο ανεπτυγμένη σωματικά από τις άλλες παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάσαμε.
[1918] Χαριτωνίδης 1958, 11 (αρ. 7), και Πίνακας Ε. Σύμφωνα με τον Χαριτωνίδη, η χρήση της *πλαγγόνος* και της κεφαλής γυναικείου ειδωλίου για τον κτερισμό του συγκεκριμένου τάφου, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ταφή παρθένου κόρης: Χαριτωνίδης 1958, 11.

χρόνων [1919]. Οι λήκυθοι [1920] και τα ληκύθια [1921] προσφέρονται σε τάφους παιδιών και ενηλίκων [1922], αρρένων και θηλέων νεκρών κάθε ηλικίας [1923]. Ως εκ τούτου, η χρήση τους για τον κτερισμό των ταφών που εξετάζουμε δεν διαφοροποιεί τις πρόωρα χαμένες εφήβους μας από τους υπόλοιπους θανόντες. Το ίδιο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση των αλαβάστρων, πήλινων [1924], αλαβάστρινων [1925], ή λίθινων [1926], τα οποία εμφανίζονται σε γυναικείους, ανδρικούς, αλλά και παιδικούς τάφους [1927]. Θα πρέπει εντούτοις να αναφερθούμε στο ερυθρόμορφο αλάβαστρον που βρέθηκε στον τάφο HW 198 του Κεραμεικού [1928]. Το συγκεκριμένο αγγείο κοσμείται με σκηνές ερωτοτροπίας, οι οποίες ασφαλώς δεν συνάδουν με την παρθενική ηλικία της νεκρής. Αρχικά μάλιστα η Knigge διατύπωσε την άποψη ότι πιθανώς επρόκειτο για ταφή

[1919] Βλ. σελ. 20-21, και σημ. 169-171. Για τις ληκύθους, βλ. Fairbanks 1907. Fairbanks 1914. *ABL*. Rudolph 1971. Kurtz 1975. De la Genière 1984. Cook 1994, 296-298. Μαραγκού 1996, 82. Oakley 2004α.

[1920] Τάφοι 41 και 1010 (παιδικοί): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 121, 123-127, 271, 293-304. Τάφος 1099 (νέου ανδρός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 304-312. Τάφος VII (εφήβου): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 69. Ταφικός περίβολος I (νέου ανδρός): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 206. Τάφος Τ 25 (γυναικείος): Καλλιπολίτης 1963, 131. Τάφοι Α-Β (γυναικείοι): Boulter 1963, 115-120. Τάφος hS 40 (ανδρικός): Schlörb 1966, 69-70, αρ. 131. Τάφος HW 93 (παιδικός): Knigge 1976, 119, αρ. 123. Εγχυτρισμοί SW 103 και SW 113: Knigge 1976, 142, αρ. 236, 153, αρ. 297. Σαρκοφάγοι Eck 66, Eck 59, Eck 53, και Eck 46 (γυναικείες): Kovacsovicks 1990, 16-17, αρ. 16, 39-40, αρ. 27, 46, αρ. 44, και 57-58, αρ. 55. Λάρναξ Eck 75 (παιδική): Kovacsovicks 1990, 15, αρ. 11. Σαρκοφάγοι Eck 78, Eck 58, και Eck 44 (ανδρικές): Kovacsovicks 1990, 18-19, αρ. 20, 41, αρ. 30, και 57, αρ. 53. Τάφος Ε 25 (γυναίκα και παιδί): Μυλωνάς 1975, 223-224. Τάφος LIII (βρέφους): Χαριτωνίδης 1958, 102-103, αρ. 87. Τάφος IX (νεογνού): Χαριτωνίδης 1958, 103-104, αρ. 88. Τάφος II (εφήβων): Σκιλάρντι 1975, 72-77.

[1921] Τάφος Κ 2 (άνηβου κοριτσιού): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 144. Σαρκοφάγος Σ 1 (νέου ανδρός): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 145. Σαρκοφάγος Σ 2 (γυναικεία): Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 146. Τάφος Β (γυναικείος): Boulter 1963, 118-120. Τάφοι LXXXVIII και XXXVII (γυναικείοι): Χαριτωνίδης 1958, 16-18, αρ. 11, και 113-114, αρ. 106. Τάφος LVII (νέος άνδρας): Χαριτωνίδης 1958, 20, αρ. 14. Τάφοι LIII και XLVI (βρεφών): Χαριτωνίδης 1958, 102-103, αρ. 87, και 83-84, αρ. 74. Τάφος LVIII (παιδικός): Χαριτωνίδης 1958, 43-47, αρ. 44. Τάφος CXII (κοριτσιού 10 ετών): Χαριτωνίδης 1958, 28-30, αρ. 28. Τάφοι LXXXV και XXXVII (γυναικείοι): Χαριτωνίδης 1958, 62-64, αρ. 60, και 113-114, αρ. 106. Τάφος LXXVII (παιδικός ;): Χαριτωνίδης 1958, 13-14, αρ. 10. Τάφος XCIII (άρρενος νέου ;): Χαριτωνίδης 1958, 18-19, αρ. 12.

[1922] Μυλωνάς 1975, 286-287.

[1923] Houby – Nielsen 1995, 141, 170.

[1924] Τάφος 1099 (ανδρικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 271, 304-312. Λάρναξ 1 (γυναικεία): Σταϊνχάουερ και Αποστολοπούλου 2005, 182, 211-212, εικ. 7. Τάφος Τ 25 (γυναικείος): Καλλιπολίτης 1963, 131. Τάφος 2 (γυναικείος): Κουρουνιώτου 1911, 254 (I). Τάφος Χ (κοριτσιού): Σκιλάρντι 1975, 97-99. Τάφος hS 40 (ανδρικός): Schlörb 1966, 69-70, αρ. 131.

[1925] Τάφος Β (γυναικείος): Boulter 1963, 118-120. Σαρκοφάγοι Eck 72, Eck 66, Eck 69, Eck 51, Eck 46, και DP 14 (γυναικείες): Kovacsovicks 1990, 13-14, αρ. 8, 16-17, αρ. 16, 34-35, αρ. 22, 47-48, αρ. 47, 57-58, αρ. 55, και 84-85, αρ. 88. Σαρκοφάγοι Eck 64, Eck 58, και Eck 44 (ανδρικές): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24, 41, αρ. 30, και 57, αρ. 53. Τάφοι Me 39, Me 31, Me 29, και Me 28 (γυναικείοι): Kovacsovicks 1990, 116, αρ. 116, 119, αρ. 123, 119, αρ. 125, και 120, αρ. 127. Λάρναξ Eck 75 (παιδική): Kovacsovicks 1990, 15, αρ. 11. Τάφοι Eck 45, Eck 35, Me 35, και Me 33 (ανδρικοί): Kovacsovicks 1990, 59-60, αρ. 59, 61, αρ. 64, 116, αρ. 114, και 117, αρ. 118. Εγχυτρισμός Eck 34: Kovacsovicks 1990, 61, αρ. 65. Σαρκοφάγος DP 10 (παιδιού / εφήβου): Kovacsovicks 1990, 85, αρ. 92. Τάφος XX (γυναικείος): Χαριτωνίδης 1958, 109-111, αρ. 99. Τάφος III (ανδρικός): Σκιλάρντι 1975, 77-78.

[1926] Πυρές 2 και 12 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 115-116, 128-129. Τάφος 5 (γυναικείος): Πωλογιώργη 2007, 148-155. Σαρκοφάγοι Eck 59 και Me 56 (γυναικείες): Kovacsovicks 1990, 39-40, αρ. 27, και 113, αρ. 107. Σαρκοφάγοι Eck 64 και Eck 63 (ανδρικές): Kovacsovicks 1990, 36-38, αρ. 24, και 42, αρ. 32.

[1927] Βλ. σελ. 286, σημ. 1870.

[1928] Αρ. ευρ. 2713 (KER 8325-27). Para 331. *Add* ² 172. Knigge 1976, 91, αρ. 23, πίν. 19, εικ. 6-7. BD αρ. 352434. Βλ. επίσης, Paleothodoros 2009γ.

εταίρας [1929]. Όταν όμως η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων κατέστησε εφικτό τον προσδιορισμό της ηλικίας της θανούσας, η οποία προσδιορίστηκε γύρω στα δώδεκα (12) με δεκατέσσερα (14) έτη, η ίδια η Knigge αναθεώρησε την ερμηνεία της και δημοσίευσε τον εν λόγω τάφο αναφερόμενη πλέον σε νεκρή παρθένο [1930]. Πρόκειται βεβαίως για αμφίβολη ταφή αγάμου κόρης, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι πράγματι πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί. Αν όντως η άτυχη κόρη έφυγε από την ζωή άγαμη, τότε η εικονογραφία του αλαβάστρου που τοποθετήθηκε στον τάφο της παραπέμπει στην ερωτική ζωή των ενηλίκων που ίδια δεν θα ζήσει ποτέ [1931]. Προβάλλεται έτσι το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της, το οποίο δεν της επέτρεψε να διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης.

Όσον αφορά στα υπόλοιπα κτερίσματα που περιέχουν οι τάφοι των νεκρών κοριτσιών μας, η μικρή όλπη προσφέρεται αρκετά συχνά σε παιδικές ταφές των κλασικών χρόνων [1932]. Το ίδιο ισχύει για τα σκυφίδια [1933], αλλά και τα μικκύλα εξάλειπτρα [1934], αν και ο συγκεκριμένος τύπος αγγείου εμφανίζεται σπανίως σε αττικούς τάφους της κλασικής περιόδου [1935]. Όπως άλλωστε προανεφέρθη, τα μικρού μεγέθους αγγεία χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον για τον κτερισμό των παιδικών ταφών [1936]. Τα θήλαστρα [1937] και οι *πλαγγόνες* [1938] χαρακτηρίζουν συνήθως τους παιδικούς τάφους, ενώ αντιθέτως οι λύχνοι εντοπίζονται σε ταφές παιδιών και ενηλίκων [1939]. Από το πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής που περιείχε ο τάφος LXXXI διασώζεται μόνον η κεφαλή, και επομένως δεν γνωρίζουμε για ποιόν τύπο ειδωλίου πρόκειται.

Βλέπουμε επομένως ότι κανένα από τα κτερίσματα που περιέχουν οι τάφοι των εφήβων κοριτσιών μας δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις εν λόγω ταφές, διαφοροποιώντας τις έτσι από εκείνες των άλλων νεκρών, και ιδιαιτέρως των ανήβων κοριτσιών. Όπως άλλωστε είδαμε, πρόκειται για αγγεία και πήλινα ειδώλια που

[1929] Knigge 1964, και ιδιαιτέρως 108-109.
[1930] Knigge 1976, 90, αρ. 20.
[1931] Για την παρεμφερή περίπτωση του παιδικού τάφου 1010 από τον Κεραμεικό, ο οποίος περιείχε μεταξύ άλλων μία (1) μελανόμορφη λήκυθο με ερωτικά συμπλέγματα, βλ. σελ. 287, και σημ. 1878-1879.
[1932] Εγχυτρισμός: Πλάτωνος – Γιώτα 2004, 431. Εγχυτρισμός SW 58: Knigge 1976, 105, αρ. 66. Εγχυτρισμός SW 51: Knigge 1976, 107, αρ. 77. Εγχυτρισμός SW 100: Knigge 1976, 114, αρ. 102. Εγχυτρισμός HW 209: Knigge 1976, 137, αρ. 211. Εγχυτρισμός νεογέννητου Eck 87: Kovacsovicks 1990, 9-10, αρ. 7. Εγχυτρισμός τάφου 176: Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 230-231. Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 149, 179, 182. Για την όλπη, βλ. Wegener 1946. Clark 1992. Cook 1994, 292.
[1933] Εγχυτρισμός SW 100: Knigge 1976, 114, αρ. 102. Εγχυτρισμός SW 52: Knigge 1976, 128-129, αρ. 168. Εγχυτρισμός SW 94: Knigge 1976, 140, αρ. 222. Εγχυτρισμός SW 103: Knigge 1976, 142, αρ. 236. Εγχυτρισμός V: Πωλογιώργη 2002-2005, 35-38, 95-96. Τάφος 237 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 331.
[1934] Τάφος 449 (παιδικός): Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 312-321. Τάφος SW 149 (παιδικός): Knigge 1976, 104, αρ. 64. Επίσης, Houby – Nielsen 1995, 150, 180, 183.
[1935] Τα εξάλειπτρα, μικκύλα ή κανονικού μεγέθους, δεν αποτελούν συνήθη κτερίσματα των αττικών τάφων κατά τους κλασικούς χρόνους: Houby – Nielsen 1995, 150. Oakley 2004α, 206. Για το εξάλειπτρον, βλ. Schreibler 1964. Schreibler 1968. Houby – Nielsen 1995, 150. Μαραγκού 1996, 77.
[1936] Βλ. σελ. 283, σημ. 1843.
[1937] Βλ. σελ. 284, σημ. 1848.
[1938] Βλ. σελ. 284, σημ. 1846.
[1939] Πυρές 2, 5, 10 (παιδιά / βρέφη): Young 1951, 115-116, 119-120, 126. Ταφή ΙΙ (ώριμου ανδρός): Σκιλάρντι 1968, 11-12. Εγχυτρισμός νεογέννητου Eck 48: Kovacsovicks 1990, 58-59, αρ. 56. Τάφος Me 18 (ενήλικος): 121, αρ. 129. Τάφος Eck 23 (ανδρός 40 ετών): Kovacsovicks 1990, 73, αρ. 87. Επίσης, Kurtz και Boardman 1994, 314. Felton 1999, 14. Για τους λύχνους, βλ. Howland 1958. Scheibler 1976. Blondé 1983. Μαραγκού 1996, 138.

προσφέρονται σε παιδικούς τάφους, κάποια δε εξ αυτών και σε ταφές ενηλίκων [1940]. Όσον αφορά δηλαδή στην επιλογή των κτερισμάτων, οι τάφοι των εφήβων κορών παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με αυτούς των ανήβων κοριτσιών. Αντιθέτως, η απουσία κατόπτρων, αγγείων που περιέχουν *πλακούντες ψιμυθίου* ή άλλα υλικά για τον καλλωπισμό του προσώπου, *αγνυθών*, *ατράκτων*, επινήτρων, και λοιπών αντικειμένων που συνδέονται με την υφαντική εργασία [1941], καθιστά εφικτή την διάκριση των τάφων που εξετάζουμε από εκείνους των νυμφευμένων γυναικών. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι αρκετά από τα κτερίσματα που συνοδεύουν τις νεκρές εφήβους μας στους ενταφιασμούς του 5^{ου} π.Χ. αιώνος (τάφοι HW 198, LXXXI, και LXXXIV) εμφανίζονται ως επί το πλείστον σε παιδικές ταφές (μικκύλα αγγεία, *πλαγγόνες*, θήλαστρο). Η χρήση τους για τον κτερισμό των τάφων εφήβων κοριτσιών πιθανώς φανερώνει ότι πέθαναν άγαμες, πριν προλάβουν να εγκαταλείψουν την παιδική και εφηβική ηλικία για να μεταβούν στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο [1942]. Η παρουσία του θηλάστρου στον τάφο κοριτσιού δώδεκα (12) ετών (τάφος LXXXIV), ηλικία κατά την οποία δεν νοείται βεβαίως η χρήση του συγκεκριμένου αγγείου, ενδεχομένως υποδηλώνει τον πρόωρο θάνατο της νεαρής παρθένου, υπενθυμίζοντας ότι έφυγε από την ζωή πριν ακόμη ενηλικιωθεί. Παρομοίως, οι *πλαγγόνες* των τάφων LXXXI και LXXXIV επισημαίνουν ότι οι άτυχες κόρες πέθαναν άγαμες, και έτσι τα αγαπημένα παιχνίδια - σύμβολα της παιδικής τους ηλικίας που δεν πρόλαβαν να αφιερώσουν στην Αρτέμιδα ως προγαμιαία αναθήματα, τις ακολούθησαν πλέον στον τάφο [1943].

Γ) ***Grab eines attischen Mädchens***

Το 1939, ο Buschor δημοσίευσε την σύντομη αλλά καλογραμμένη μελέτη του *Grab eines attischen Mädchens* [1944]. Αντικείμενο αυτής, τα πλούσια ευρήματα ενός αττικού τάφου του 5^{ου} π.Χ. αιώνος [1945], στον οποίο σύμφωνα με τον συγγραφέα είχε ταφεί κάποια πρόωρα χαμένη παρθένος κόρη [1946]. Δεν γνωρίζουμε τίποτε για τον εν λόγω τάφο, ούτε καν σε ποια περιοχή βρέθηκε [1947]. Ως εκ τούτου, δεν έχουμε κανένα απολύτως στοιχείο σχετικά με τον σκελετό που περιείχε. Επί της ουσίας δηλαδή δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν όντως πρόκειται για ταφή αγάμου κόρης. Προκύπτει ακόμη και το εύλογο ερώτημα αν όλα τα αντικείμενα που αναφέρει ο Buschor

---

[1940] Δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιο συμπέρασμα σχετικά με τον τύπο του ερυθρόμορφου αγγείου από το οποίο προέρχεται το θραύσμα που βρέθηκε στον τάφο LXXXI, όπως επίσης και για το είδος του πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής του ιδίου τάφου. Θα πρέπει επομένως να διευκρινιστεί ότι οι αναφορές στα κτερίσματα των τάφων που εξετάζουμε δεν περιλαμβάνουν τα αποσπασματικά αυτά ευρήματα.

[1941] Για την σχέση των εν λόγω αντικειμένων με τις γυναικείες ταφές, βλ. σελ. 284, σημ. 1849-1850, 1853-1854.

[1942] Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο (σελ. 5, 149), ο γάμος στην αρχαία Αθήνα σηματοδοτεί την μετάβαση των κοριτσιών από την παιδική / εφηβική ηλικία, στην ενηλικίωση.

[1943] Huysecom 2008, 66, 69. Όπως άλλωστε είδαμε (σελ. 180-188, 254-255), οι απεικονίσεις των αγάμων κορών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου περιλαμβάνουν τον χαρακτηριστικό εικονογραφικό τύπο της ιστάμενης παρθένου που κρατά *πλαγγόνα*, τραγικό σύμβολο αιώνιας παρθενίας που φανερώνει ότι η άτυχη κόρη πέθανε πρόωρα, πριν προλάβει να νυμφευθεί και να μεταβεί επιτυχώς στην ενηλικίωση.

[1944] Βλ. σελ. 7, και σημ. 46.

[1945] Βάσει των λευκών ληκύθων που περιέχει, ο συγκεκριμένος τάφος χρονολογείται γύρω στο 440 π.Χ.

[1946] Buschor 1941, 5.

[1947] Από τα ευρήματα προκύπτει ότι πρόκειται για αττικό τάφο, αλλά δεν γνωρίζουμε την τοποθεσία αυτού: Buschor 1941, 5.

προέρχονται πράγματι από τον ίδιο τάφο. Ο ίδιος φαίνεται αρκετά βέβαιος για αυτό [1948], και έτσι θα στηριχθούμε στην μαρτυρία του, διατηρώντας εντούτοις κάποιες αναγκαίες επιφυλάξεις επί του θέματος. Επειδή όμως τα κτερίσματα του συγκεκριμένου τάφου παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, θεώρησα αναγκαίο να αναφερθώ σε αυτόν.

Τα κτερίσματα του εν λόγω τάφου έχουν μεταφερθεί στην Γερμανία [1949]. Σύμφωνα με τον Buschor [1950], πρόκειται για δεκατρία (13) αντικείμενα: έναν (1) γυάλινο μικκύλο αμφορέα [1951], δύο (2) μελαμβαφείς πυξίδες [1952], δύο (2) μικκύλα πήλινα ομοιώματα *κανίστρων* [1953], μία (1) πήλινη *πλαγγόνα* [1954], ένα (1) πήλινο ειδώλιο *κανηφόρου* [1955], ένα (1) πήλινο ειδώλιο ιστάμενης μορφής που φέρει λύρα [1956], η κεφαλή της οποίας δεν διασώζεται, και πέντε (5) λευκές ληκύθους [1957]. Οι τρείς (3) εξ αυτών κοσμούνται με σκηνές επισκέψεως στον τάφο [1958], ενώ η τέταρτη φέρει παράσταση δύο (2) ιστάμενων ανδρικών μορφών, προφανώς πατέρα και γιού [1959]. Η περίφημη πέμπτη λήκυθος που απεικονίζει δύο (2) από τις Μούσες στο όρος Ελικών, συγκαταλέγεται μεταξύ των αριστουργημάτων του Ζωγράφου του Αχιλλέως, και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου [1960].

Όπως έχει προαναφερθεί, τα μικκύλα αγγεία, τα πήλινα ειδώλια, και οι *πλαγγόνες* αποτελούν συνήθη κτερίσματα των παιδικών και παρθενικών τάφων [1961]. Οι λήκυθοι προσφέρονται σε τάφους αρρένων και θηλέων νεκρών κάθε ηλικίας [1962], ενώ οι πυξίδες χρησιμοποιούνται για τον κτερισμό γυναικείων, παιδικών, ενίοτε δε ακόμη και ανδρικών ταφών, αν και πρόκειται για κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα [1963]. Βλέπουμε επομένως ότι τουλάχιστον ως προς τον κτερισμό του, ο εν λόγω τάφος δεν διαφέρει από τους τάφους των *ἀώρων* νεκρών παρθένων που εξετάσαμε στο παρόν κεφάλαιο, ούτε όμως και από τις ταφές των ανήβων κοριτσιών. Η έρευνα μας απέδειξε άλλωστε ότι δεν μπορούμε να αναγνωρίσουμε τις κλασικές ταφές των ατθίδων αγάμων κορών αποκλειστικά από τα κτερίσματα που περιέχουν, αλλά ούτε και να τις διακρίνουμε από εκείνες των ανήβων κοριτσιών [1964].

1948 Buschor 1941, 5.

1949 Johnson 1940, 207.

1950 Buschor 1941, 22-70.

1951 Buschor 1941, 22, και 21, εικ. 14. Βλ. επίσης, Fossing 1940, 72, σημ. 3, εικ. 48. Weinberg 1992, 86-87, αρ. 19-20. Μαραγκού 1996, 175, αρ. 273.

1952 Buschor 1941, 22-24, και 20, εικ. 13. Για τις πυξίδες, βλ. σελ. 284, σημ. 1851.

1953 Buschor 1941, 24-25, και 21, εικ. 15. Βλ. επίσης, σελ. 162, σημ. 1183 (*κανηφόρος*).

1954 Buschor 1941, 25-26, και 22, εικ. 16. Για τις *πλαγγόνες*, βλ. σελ. 147, 180-188, 254-255, 284 (σημ. 1846), 292, 294-295, και ιδιαιτέρως σημ. 1331-1333, 1337, 1339-1345, 1347.

1955 Buschor 1941, 26-28, και 23, εικ. 18. Για τις *κανηφόρους*, βλ. σελ. 162, σημ. 1183.

1956 Buschor 1941, 26-29, και 23, εικ. 19.

1957 Buschor 1941, 30-70 (εικ. 26-31), και 26-29, 71 (εικ. 22-25, 56).

1958 Μόναχο: *ARV* [2] 845.171. *Para* 423. Oakley 2004α, 152, εικ. 116-117, 154, αρ. 12. BD αρ. 212319. Μόναχο S 77: *ARV* [2] 845.179. *Para* 423. *Beihefte zum Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland*, IV, 54, εικ. 2. BD αρ. 212327. Δεν κατάφερα να εντοπίσω την τρίτη λήκυθο (Buschor 1941, 32, και 26, εικ. 22), η οποία δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Θεωρώ πιθανό το ενδεχόμενο και αυτή να βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μονάχου, όπου έχουν μεταφερθεί οι άλλες τέσσερεις (4) λήκυθοι του εν λόγω τάφου.

1959 Μόναχο S 78: *ARV* [2] 855.1. *Para* 425. Oakley 2004α, 68-69, αρ. 9, και 71, εικ. 41. BD αρ. 212459.

1960 Μόναχο S 80: *ARV* [2] 997.155, 1568. *Para* 438. *Add* [2] 312. Τιβέριος 1996, 229, 356-357, αρ. 215. BD αρ. 213977.

1961 Βλ. σελ. 284, 292, 294.

1962 Βλ. σελ. 293.

1963 Βλ. σελ. 286.

1964 Βλ. σελ. 294-295, 303-304.

Αν και η αριστουργηματική λήκυθος των Μουσών αναπόφευκτα επισκιάζει τα υπόλοιπα ευρήματα που αναφέρει ο Buschor, εντούτοις εξαιρετικό ενδιαφέρον για την έρευνα μας παρουσιάζουν τρία (3) από τα λιγότερο εντυπωσιακά κτερίσματα του συγκεκριμένου τάφου. Πρόκειται βεβαίως για το πήλινο ειδώλιο της *κανηφόρου*, και τα δύο (2) μικκύλα πήλινα ομοιώματα *κανίστρων*. Όπως ανεφέρθη σε προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, οι ατθίδες παρθένοι που βρίσκονταν πλέον σε ηλικία γάμου γίνονταν *κανηφόροι*, φέροντας το ιερό *κάνιστρο* σε πομπή προς τιμήν της παρθένου θεάς Αρτέμιδος [1965]. Η *κανηφορία* ήταν επομένως άρρηκτα συνδεδεμένη με την παρθενική ηλικία των νεαρών κορών της Αθήνας. Ως εκ τούτου, πιστεύω ότι τα πήλινα *κάνιστρα* και η *κανηφόρος* του τάφου είχαν ιδιαίτερη συμβολική σημασία. Καταρχάς η παρουσία τους επιβεβαιώνει ότι η εν λόγω νεκρή πέθανε πρόωρα, πριν ακόμη ενηλικιωθεί, όπως άλλωστε φανερώνει και η ύπαρξη της *πλαγγόνας* που την συνόδευσε στον τάφο. Η *κανηφόρος* και τα *κάνιστρα* πιθανώς παραπέμπουν στην παρθενική ηλικία της θανούσας, και φυσικά στην *κανηφορία* που ίσως δεν πρόλαβε να τελέσει. Εφόσον όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ακριβή ηλικία της *ἀώρου* νεκρής, δεν μπορούμε ασφαλώς να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται ακόμη και για άνηβο κορίτσι που έφυγε από την ζωή λίγο πριν την μετάβαση της στην εφηβική / παρθενική ηλικία. Στην προκειμένη περίπτωση, το ειδώλιο της *κανηφόρου* και τα πήλινα ομοιώματα *κανίστρων* προβάλλουν το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της μικρής Αθηναίας που δεν θα μεταφέρει ποτέ το ιερό *κάνιστρο* προς τιμήν της Αρτέμιδος, ακριβώς όπως τα αγγεία με τις ερωτικές σκηνές που έχουν βρεθεί σε παιδικούς και παρθενικούς τάφους παραπέμπουν στην ερωτική ζωή των ενηλίκων που οι πρόωρα χαμένοι νεκροί δεν θα ζήσουν ποτέ [1966].

Εν κατακλείδι, θεωρώ πολύ πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται πράγματι για ταφή παρθένου κόρης, ακριβώς όπως υποστηρίζει ο Buschor, παρά για τάφο ανήβου κοριτσιού. Δεν μπορώ όμως επ' ουδενί να προβάλλω την άποψη μου αυτή ως ισχύουσα πέραν πάσης αμφιβολίας, εφόσον δεν υπάρχουν στοιχεία που θα μας βοηθούσαν να προσδιορίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα την ηλικία της νεκρής. Το γεγονός ότι δεν γνωρίζουμε τίποτε για την συγκεκριμένη ταφή μας επιβάλλει βεβαίως να είμαστε κάπως επιφυλακτικοί. Σε κάθε περίπτωση πάντως, πιστεύω πως είναι εύλογο να μιλούμε για *ἄωρο* νεκρή, η οποία έφυγε από την ζωή πριν προλάβει να διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης και του εγγάμου βίου, όπως άλλωστε φανερώνουν και τα κτερίσματα του τάφου της.

Δ) Οι ταφές των αγάμων κορών στην Κόρινθο, την Βοιωτία, την Σαμοθράκη, το Μεταπόντιον, και τους Επιζεφυρίους Λοκρούς

Στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου, θεωρήθηκε σκόπιμο να εξεταστούν οι κλασικές ταφές των αγάμων κορών και σε κάποιες άλλες περιοχές του αρχαίου ελληνικού κόσμου, ούτως ώστε να εντοπιστούν τυχόν ομοιότητες αυτών με τις ταφές των ατθίδων παρθένων μας. Οι περιοχές που επιλέχθηκαν για τον σκοπό αυτό είναι οι γειτονικές προς την Αττική Κόρινθος και Βοιωτία (Τανάγρα, Ριτσώνα, Ακραίφνιον), όπως επίσης η νήσος Σαμοθράκη, το Μεταπόντιον, και η περιοχή των Επιζεφυρίων Λοκρών στην Κάτω Ιταλία, οι νεκροπόλεις των οποίων έχουν ανασκαφεί και δημοσιευθεί με κάθε λεπτομέρεια.

[1965] Βλ. σελ. 162, σημ. 1183.
[1966] Βλ. σελ. 287-288, 293-294.

1. Βοιωτία

Στην περίπτωση της Βοιωτίας, οι δημοσιεύσεις των αρχαίων νεκροταφείων που ανακαλύφθηκαν στις περιοχές της Τανάγρας [1967], της Ριτσώνας [1968], και του Ακραιφνίου [1969], εστιάζονται ως επί το πλείστον στην μελέτη και αξιολόγηση των κτερισμάτων. Μάλιστα ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στα αγγεία και τα πήλινα ειδώλια που περιείχαν οι ανασκαφέντες τάφοι. Τα δημοσιευμένα πορίσματα των εν λόγω ανασκαφών είναι όμως εξαιρετικά ελλιπή ως προς την μελέτη των σκελετικών καταλοίπων, καθώς δεν περιλαμβάνουν σχεδόν καθόλου στοιχεία για τους νεκρούς που ήταν θαμμένοι στους βοιωτικούς αυτούς τάφους. Είναι επομένως προφανές ότι οι σκελετοί των θανόντων δεν εξετάστηκαν από ειδικούς, και έτσι δεν κατέστη εφικτός ο προσδιορισμός της ηλικίας και του βιολογικού φύλου των νεκρών. Το γεγονός αυτό δεν μας επιτρέπει βεβαίως να αναγνωρίσουμε τις ταφές των αγάμων κορών στα συγκεκριμένα νεκροταφεία, ενώ δεν εντοπίστηκαν ούτε επιτύμβια ανάγλυφα ή επιγραφές που να παραπέμπουν σε παρθενικούς τάφους.

2. Σαμοθράκη

Η περίπτωση της Σαμοθράκης είναι ενδεικτική των δυσκολιών που αντιμετωπίζει όποιος επιθυμεί να μελετήσει σε βάθος την αρχαιολογία της ταφής στην αρχαία Ελλάδα. Αν και η δημοσίευση των ανασκαφέντων νεκροπόλεων της νήσου είναι εξαιρετικά εμπεριστατωμένη [1970], εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στο προσεγμένο αυτό δίτομο έργο δεν περιλαμβάνεται η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που περιείχαν οι ανακαλυφθέντες τάφοι. Από την εξέταση του υλικού προκύπτει ότι στην Σαμοθράκη των κλασικών χρόνων, η καύση [1971] ή ο ενταφιασμός σε πίθο ήταν ιδιαιτέρως δημοφιλείς τρόποι ταφής. Παρατηρήθηκε επίσης ότι τα οστά των θανόντων δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση στις περισσότερες περιπτώσεις ενταφιασμών, συμπεριλαμβανομένων και των ενταφιασμών σε πίθο. Ίσως αυτοί να είναι οι λόγοι για τους οποίους δεν διεξήχθη μελέτη των σκελετικών καταλοίπων κατά την ανασκαφική έρευνα, αν και υπάρχει ένας περιορισμένος αριθμός τάφων οι σκελετοί των οποίων είναι καλύτερα διατηρημένοι, αλλά δεν έχουν εξεταστεί από ειδικούς. Εφόσον βεβαίως δεν υπάρχουν πορίσματα σκελετικών μελετών που να καθιστούν εφικτό τον προσδιορισμό του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των νεκρών της νήσου, ούτε όμως άλλα στοιχεία, όπως παραδείγματος χάριν επιτύμβιες επιγραφές που να αναφέρονται σε πρόωρα χαμένες παρθένους, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε τις ταφές των αγάμων κορών στις αρχαίες νεκροπόλεις της Σαμοθράκης.

3. Μεταπόντιον

Η δημοσίευση των ευρημάτων της ανασκαφικής έρευνας που διεξήχθη στις αρχαίες νεκροπόλεις Pantanello, Saldone, και Sant' Angelo Vecchio του Μεταποντίου, θα μπορούσε κάλλιστα να χαρακτηριστεί υποδειγματική [1972]. Το εξαίρετο αυτό δίτομο έργο περιλαμβάνει τα πορίσματα της μελέτης των σκελετικών

[1967] Andreiomenou 1985. Ανδρειωμένου 2007.
[1968] Burrows και Ure 1907-8. Burrows και Ure 1909. Ure 1910.
[1969] Ανδρειωμένου 1974. Ανδρειωμένου 1977. Ανδρειωμένου 1994. Andreiomenou 1994.
[1970] Dusenbery 1998.
[1971] Για τις δυσκολίες που παρουσιάζει η μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που προέρχονται από καύσεις, βλ. σελ. 283, 291, και σημ. 1841.
[1972] Carter 1998.

καταλοίπων που περιείχαν οι ανακαλυφθέντες τάφοι, επιτρέποντας έτσι σε αρκετές περιπτώσεις τον προσδιορισμό της ηλικίας και του βιολογικού φύλου των θανόντων. Από την εξέταση του υλικού προέκυψαν μόνον δύο (2) πιθανές περιπτώσεις κλασικών ταφών αγάμων κορών. Πρόκειται για τους τάφους 95 [1973] και 212 [1974] της νεκροπόλεως του Pantanello.

Ο πλούσιος σε κτερίσματα τάφος 95 χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, και πιο συγκεκριμένα στο 443-403 π.Χ. Περιείχε τον παιδικό / εφηβικό σκελετό ατόμου 10-14 ετών, πιθανότατα κοριτσιού, όπως προκύπτει από τα κτερίσματα του τάφου, καθώς δεν κατέστη εφικτός ο προσδιορισμός του βιολογικού φύλου από την οστεολογική μελέτη [1975]. Ο ανασκαφέας μάλιστα διατυπώνει την άποψη ότι ενδεχομένως πρόκειται για νεαρή παρθένο, η οποία ετοιμαζόταν να διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης, και ήταν ίσως μνηστευμένη [1976]. Η εν λόγω ταφή ήταν κτερισμένη με μία (1) μελαμβαφή λήκυθο, ένα (1) μικκύλο μελαμβαφή χόα, ένα (1) μελαμβαφή λέβητα γαμικό, δύο (2) μονωτούς ταινιωτούς σκύφους, ένα (1) μικκύλο μαγειρικό σκεύος, έναν (1) αμφορέα, ένα (1) μελαμβαφή σκύφο, ένα (1) μελαμβαφές ληκύθιον, έναν (1) ερυθρόμορφο λέβητα γαμικό, έναν (1) αστράγαλο, δύο (2) χάλκινα κάτοπτρα, και ένα (1) πήλινο περιδέραιο ή διάδημα που ήταν ίσως επιχρυσωμένο. Ο τάφος περιείχε επίσης έξι (6) πόρπες.

Ο τάφος 212 χρονολογείται στο 421-387 π.Χ. Σύμφωνα με το πόρισμα της σκελετικής μελέτης, πρόκειται για ταφή νεαρής κοπέλας 15-19 ετών. Ο τάφος της πρόωρα χαμένης νεκρής περιείχε μία (1) ερυθρόμορφη υδρία, δύο (2) μελαμβαφείς πυξίδες με πώματα, μία (1) ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδή λήκυθο, έξι (6) πόρπες, και ένα (1) χάλκινο κάτοπτρο.

Παρατηρούμε επομένως ότι και οι δύο (2) τάφοι περιέχουν κάτοπτρα, μία (1) τουλάχιστον λήκυθο, και αρκετές πόρπες. Στις νεκροπόλεις του Μεταποντίου, τα κάτοπτρα χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον για τον κτερισμό των ταφών ενηλίκων γυναικών ή εφήβων κοριτσιών [1977], αν και υπάρχει ένας περιορισμένος αριθμός κατόπτρων που προέρχονται από ανδρικές ταφές [1978], όχι όμως και από παιδικούς τάφους [1979]. Οι λήκυθοι προσφέρονται τόσο σε ανδρικούς, όσο και σε γυναικείους τάφους [1980], ενώ οι πόρπες εντοπίζονται συνήθως σε γυναικείες ταφές [1981], σπανιότερα σε ανδρικές [1982], και σχεδόν καθόλου σε παιδικές [1983]. Κατά κανόνα μάλιστα, οι γυναικείοι τάφοι περιέχουν μεγαλύτερο αριθμό πορπών από ότι οι αντίστοιχοι ανδρικοί, στους οποίους δεν συναντούμε συχνά περισσότερες από μία (1) με δύο (2) πόρπες [1984]. Οι διαφορές αυτές οφείλονται βεβαίως στους διαφορετικούς τύπους ανδρικής, γυναικείας, και παιδικής ενδυμασίας [1985]. Οι πόρπες όμως δεν εκλαμβάνονται ως κτερίσματα, καθώς ουσιαστικά πρόκειται για τα « υπολείμματα »

[1973] Carter 1998, I, 275, αρ. 67.
[1974] Carter 1998, I, 353-354, αρ. 219.
[1975] Carter 1998, I, 275. Carter 1998, II, 585.
[1976] Carter 1998, I, 275.
[1977] Carter 1998, II, 584, 587.
[1978] Carter 1998, II, 584.
[1979] Carter 1998, II, 587.
[1980] Carter 1998, II, 586.
[1981] Carter 1998, II, 584, 585.
[1982] Carter 1998, II, 584.
[1983] Carter 1998, II, 587.
[1984] Carter 1998, II, 584.
[1985] Carter 1998, II, 584, 587.

των ενδυμάτων με τα οποία είχαν ενταφιαστεί οι θανόντες, και όχι για ταφικές προσφορές [1986].

Όσον αφορά στα άλλα κτερίσματα των δύο (2) τάφων, ο λέβης γαμικός και η πυξίς εμφανίζονται ως επί το πλείστον σε γυναικείες ταφές, αν και υπάρχουν περιπτώσεις ανδρικών τάφων του Μεταποντίου που περιείχαν τους συγκεκριμένους τύπους αγγείων [1987]. Κανένα από τα υπόλοιπα αγγεία που είχαν χρησιμοποιηθεί για τον κτερισμό των τάφων 95 και 212 δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις ταφές αρρένων ή θηλέων, παιδιών ή ενηλίκων [1988]. Εν αντιθέσει με την Αττική, όπου τα μικκύλα αγγεία αποτελούν όπως είδαμε συνήθη κτερίσματα των παιδικών τάφων [1989], στο Μεταπόντιον εντοπίζονται κυρίως σε ταφές ενηλίκων [1990]. Το ίδιο ισχύει επίσης για το θήλαστρον, το οποίο στις νεκροπόλεις του Μεταποντίου εμφανίζεται πολύ συχνότερα σε τάφους ενηλίκων (πιθανότατα ως ελαιοδόχο αγγείο), από ότι στις παιδικές ταφές [1991]. Κοσμήματα συναντούμε ως επί το πλείστον σε γυναικείους τάφους [1992], ενώ αστραγάλους συνήθως σε παιδικούς [1993]. Αξιοσημείωτο είναι τέλος το γεγονός ότι η πλειονότης των κτερισμάτων που περιέχουν οι παιδικές ταφές δεν τις διαφοροποιεί από εκείνες των ενηλίκων [1994].

Βλέπουμε επομένως ότι τα περισσότερα αντικείμενα που βρέθηκαν στους τάφους 95 και 212 της νεκροπόλεως του Pantanello, χρησιμοποιούνται για τον κτερισμό ανδρικών, γυναικείων, αλλά και παιδικών ταφών. Και οι δύο (2) τάφοι περιείχαν όμως κτερίσματα που συναντούμε σχεδόν αποκλειστικά σε γυναικείες ταφές [1995], ενώ μόνον στην περίπτωση του τάφου 95 εντοπίστηκε αντικείμενο (αστράγαλος) που παραπέμπει συνήθως σε παιδικές ταφές. Από την μελέτη των εν λόγω τάφων δεν προέκυψε κανένα στοιχείο που να καθιστά εφικτή την αναγνώριση των ταφών αγάμων κορών και την διάκριση τους από τις ταφές των άλλων νεκρών του Μεταποντίου, ή την σύγκριση αυτών με τους τάφους των πρόωρα χαμένων παρθένων της Αττικής. Πρόκειται άλλωστε για δύο (2) μόνον πιθανές περιπτώσεις παρθενικών τάφων, γεγονός που μας επιβάλλει να είμαστε ιδιαιτέρως προσεκτικοί ως προς την εξαγωγή συμπερασμάτων.

4. Κόρινθος

Η δημοσίευση των ευρημάτων της ανασκαφικής έρευνας που διεξήχθη στο Βόρειο νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου είναι ιδιαιτέρως εμπεριστατωμένη και μεθοδική [1996]. Μάλιστα η μελέτη των επαρκώς διατηρημένων σκελετών επέτρεψε τον προσδιορισμό του βιολογικού φύλου και της ηλικίας κάποιων από τους θανόντες. Κατά την εξέταση του υλικού, εντοπίστηκε μία (1) μόνον πιθανή περίπτωση ταφής αγάμου κόρης. Πρόκειται για τον τάφο 420, ο οποίος χρονολογείται στον ύστερο 5^{ο}

[1986] Carter 1998, II, 584.
[1987] Carter 1998, II, 585-586.
[1988] Carter 1998, II, 585-586.
[1989] Βλ. σελ. 283, 296, και σημ. 1843.
[1990] Carter 1998, II, 586.
[1991] Carter 1998, II, 586.
[1992] Carter 1998, II, 585.
[1993] Carter 1998, II, 586-587.
[1994] Carter 1998, II, 586-587. Εξαίρεση αποτελούν βεβαίως οι αστράγαλοι, οι οποίοι χαρακτηρίζουν συνήθως τις παιδικές ταφές.
[1995] Ο τάφος 95 περιείχε δύο (2) κάτοπτρα, πήλινο περιδέραιο ή διάδημα, και δύο (2) λέβητες γαμικούς, ενώ ο τάφος 212 ήταν κτερισμένος με κάτοπτρο και δύο (2) πυξίδες.
[1996] Blegen και Palmer 1964.

π.Χ. αιώνα [1997]. Περιείχε τον εφηβικό σκελετό ατόμου 12-14 ετών, πιθανότατα κοριτσιού, όπως προκύπτει από τα κτερίσματα. Εντός του τάφου ανακαλύφθηκαν υπολείμματα αυγού, ένας (1) κορινθιακός *ὀβολός*, δύο (2) πήλινα αγαλμάτια καθήμενων γυναικείων μορφών, ένας (1) σκύφος, μία (1) οινοχόη, και ένας (1) λύχνος. Κατά τους κλασικούς χρόνους, οι συγκεκριμένοι τύποι αγγείων και οι λύχνοι εμφανίζονται σε ταφές ενηλίκων, αλλά και παιδιών [1998]. Τα αυγά αποτελούν συνήθεις νεκρικές προσφορές κυρίως των γυναικείων και παιδικών τάφων του 5ου και 4ου π.Χ. αιώνος, όπου ενδεχομένως προσφέρονται ως σύμβολα γονιμότητος και ανάπτυξης [1999]. Τα πήλινα αγαλμάτια χρησιμοποιούνται ως επί το πλείστον για τον κτερισμό παιδικών ταφών [2000], ενώ αντιθέτως οι *ὀβολοί* του Χάρωνος τοποθετούνται συνήθως σε τάφους ενηλίκων [2001]. Η εν λόγω ταφή ήταν επομένως κτερισμένη με αντικείμενα που συναντούμε σε τάφους ενηλίκων και παιδιών. Ως εκ τούτου, δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να επιτρέπουν την αναγνώριση των ταφών αγάμων κορών στο Βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου. Επιπροσθέτως, η μελέτη ενός (1) μόνον πιθανού τάφου νεκρής παρθένου δεν μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλή και ουσιώδη συμπεράσματα επί του θέματος.

5. Επιζεφύριοι Λοκροί

Στις αρχές του 20ου αιώνος, ο Orsi ανέσκαψε 1.675 τάφους της νεκροπόλεως Lucifero, στην περιοχή των Επιζεφυρίων Λοκρών [2002]. Από τους ανασκαφέντες αυτούς τάφους δημοσιεύθηκαν μόνον οι εκατόν εξήντα δύο (162) [2003]. Η συντριπτική πλειονότης των εν λόγω τάφων χρονολογείται στην χρονική περίοδο από τις αρχές του 6ου π.Χ. αιώνος, μέχρι το πρώτο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνος [2004].

Οι γυναικείες ταφές που χρονολογούνται στην εποχή του μεγάλου πλούτου της νεκροπόλεως (δεύτερο ήμισυ του 6ου π.Χ. αιώνος - πρώτο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνος) [2005] είναι κτερισμένες με κάτοπτρα, κοσμήματα, πυξίδες, ληκύθους, αλάβαστρα, ορειχάλκινες σφαίρες, μικκύλα χάλκινα αγγεία, κανδηλέρια (*candelabrum*), και ενίοτε πόρπες [2006]. Μελετώντας τις συγκεκριμένες ταφές, ο Cerchiai εντόπισε σημαντικές διαφορές μεταξύ των τάφων που περιείχαν κάτοπτρα, και εκείνων που δεν περιείχαν [2007]. Αναλυτικότερα, από τους πενήντα δύο (52) γυναικείους τάφους που εξέτασε, οι σαράντα (40) ήταν κτερισμένοι με ένα (1) ή περισσότερα κάτοπτρα [2008]. Μία ομάδα από τους δώδεκα (12) τάφους στους οποίους δεν εντοπίστηκαν κάτοπτρα, περιείχε πόρπες [2009]. Σύμφωνα με τον Cerchiai, τα κάτοπτρα και τα κοσμήματα δίδουν έμφαση στον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας ως συζύγου, και κατά συνέπεια η χρήση τους για τον κτερισμό γυναικείων ταφών

[1997] Blegen και Palmer 1964, 271-272.
[1998] Blegen και Palmer 1964, 80.
[1999] Blegen και Palmer 1964, 84.
[2000] Blegen και Palmer 1964, 83.
[2001] Blegen και Palmer 1964, 83-84.
[2002] Redfield 2003, 220.
[2003] *NSc* 1911, ***Suppl.***, 4 κ.ε. *NSc* 1912, ***Suppl.***, 3 κ.ε. *NSc* 1913, ***Suppl.***, 3 κ.ε. *NSc* 1917, 101 κ.ε. Redfield 2003, 220.
[2004] Cerchiai 1982, 289.
[2005] Cerchiai 1982, 289, 291.
[2006] Cerchiai 1982, 291-292.
[2007] Cerchiai 1982, 292.
[2008] Cerchiai 1982, 297, σημ. 11.
[2009] Cerchiai 1982, 292.

φανερώνει ότι οι εν λόγω νεκρές ήταν νυμφευμένες [2010]. Γίνεται έτσι εφικτή η διάκριση μεταξύ των νυμφευμένων γυναικών, οι οποίες όπως αναφέρει « στολίζουν το σώμα », από τις άγαμες κοπέλες, οι οποίες « στολίζουν το ένδυμα » [2011]. Κατά τον Cerchiai επομένως, η απουσία κατόπτρων σε συνδυασμό με την παρουσία πορπών παραπέμπει σε νεκρές που πέθαναν άγαμες [2012].

Από τους είκοσι έναν (21) δημοσιευμένους παιδικούς τάφους της ίδιας περιόδου που εξέτασε ο Cerchiai, ορισμένοι δεν ήταν κτερισμένοι αποκλειστικά με παιχνίδια, αλλά περιείχαν επίσης αντικείμενα (ενίοτε μάλιστα μικρογραφικά) τα οποία παραπέμπουν στον κόσμο των ενηλίκων γυναικών, όπως κάτοπτρα, κιβωτίδια, αργυρούς δακτυλίους, κ.α. [2013]. Τα εν λόγω αντικείμενα δίδουν έμφαση στον γάμο που τα άτυχα κορίτσια δεν πρόλαβαν να τελέσουν λόγω του πρώιμου θανάτου τους, προσδίδοντας έτσι στις *ἄωρες* νεκρές την ιδιότητα της δυνάμει νύφης [2014]. Οι έξι (6) από τους είκοσι έναν (21) αυτούς τάφους περιείχαν τους σκελετούς μεγάλων παιδιών, ενώ δεν ήταν κτερισμένοι με παιδικά, ούτε με μικρογραφικά αντικείμενα [2015]. Πρόκειται για φτωχικές ταφές, οι οποίες περιέχουν κυρίως γυναικεία αντικείμενα [2016].

Κατά την τελευταία περίοδο χρήσεως του νεκροταφείου Lucifero (δεύτερο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνος - πρώτο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνος) [2017], οι ταφές είναι γενικά φτωχότερες [2018]. Οι περισσότεροι τάφοι περιέχουν κυρίως κεραμικές προσφορές, ενώ τα κοσμήματα χρησιμοποιούνται σπανιότατα για τον κτερισμό των γυναικείων ταφών [2019]. Τα κάτοπτρα όμως συνεχίζουν να προσφέρονται σε γυναικείους τάφους, και σύμφωνα με τον Cerchiai αποτελούν το βασικό κριτήριο αναγνώρισης των ταφών νυμφευμένων γυναικών, καθώς από τους σαράντα εννέα (49) δημοσιευμένους γυναικείους τάφους της συγκεκριμένης περιόδου που μελέτησε, οι τριάντα οκτώ (38) περιείχαν κάτοπτρα [2020].

Αναφορικώς προς τις παιδικές ταφές της τελευταίας αυτής περιόδου, σαράντα οκτώ (48) εκ των οποίων εξέτασε ο Cerchiai, ο τύπος κτερίσματος που κυριαρχεί είναι η πόρπη, τυπικό εξάρτημα του γυναικείου ενδύματος [2021]. Οι εν λόγω παιδικοί τάφοι, όπως και είκοσι (20) ταφές νεαρών σε ηλικία ατόμων που μελετήθηκαν από τον Cerchiai, περιείχαν παιδικά αντικείμενα, αλλά και αντικείμενα που παραπέμπουν στον κόσμο των ενηλίκων [2022].

Βλέπουμε συνεπώς ότι οι τάφοι των νυμφευμένων γυναικών στο νεκροταφείο Lucifero χαρακτηρίζονται από την παρουσία κατόπτρων, ενώ οι ταφές των αγάμων κορών από την απουσία κατόπτρων και την παρουσία πορπών. Η χρήση όχι αποκλειστικά παιδικών, αλλά και άλλων αντικειμένων (μικρογραφικών και μη) που παραπέμπουν στον κόσμο των ενηλίκων γυναικών για τον κτερισμό των παιδικών τάφων, προσδίδει στα νεκρά κορίτσια την ιδιότητα της δυνάμει νύφης, δίδοντας έτσι έμφαση στην πρωιμότητα του θανάτου που τους στέρησε τον γάμο και την μητρότητα. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές κατά την εποχή του μεγάλου πλούτου

2010 Cerchiai 1982, 292.
2011 Cerchiai 1982, 292.
2012 Cerchiai 1982, 292-293.
2013 Cerchiai 1982, 293, και 297, σημ. 17.
2014 Cerchiai 1982, 293.
2015 Cerchiai 1982, 293.
2016 Cerchiai 1982, 293.
2017 Cerchiai 1982, 289.
2018 Cerchiai 1982, 293-294.
2019 Cerchiai 1982, 294.
2020 Cerchiai 1982, 294, και 298, σημ. 22.
2021 Cerchiai 1982, 295, και 298, σημ. 29.
2022 Cerchiai 1982, 295-296, και 298, σημ. 31.

της νεκροπόλεως, όπου οι ταφές των αγάμων κορών περιέχουν κυρίως γυναικεία, και όχι παιδικά αντικείμενα. Ο κτερισμός των εν λόγω τάφων υποδηλώνει ότι οι άτυχες νεκρές έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να ολοκληρώσουν την μετάβαση τους από την παιδική / εφηβική ηλικία, στον έγγαμο βίο και την μητρότητα. Εν αντιθέσει επομένως με τις πρόωρα χαμένες ατθίδες παρθένους των κλασικών χρόνων, οι οποίες όπως είδαμε θάβονταν ως παιδιά που πέθαναν πριν διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης, οι άγαμες κόρες των Επιζεφυρίων Λοκρών θάβονται ως δυνάμει νυμφευμένες γυναίκες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα στοιχεία που έχουμε στην διάθεση μας για να μελετήσουμε την ταφή της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων είναι ελάχιστα, καθώς μόνον ένα (1) από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα *ἀώρων* νεκρών παρθένων που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης μπορεί να συσχετιστεί με κάποιον τάφο. Αναζητήσαμε έτσι τις ταφές εφήβων κοριτσιών, η ηλικία των οποίων καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να πρόκειται για άγαμες κόρες. Βεβαίως, ο όρος « παρθένος κόρη » παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη ηλικία, δηλαδή την εφηβεία, η οποία στην αρχαία Αθήνα συνέπιπτε με την ηλικία γάμου για τα κορίτσια [2023]. Ταυτόχρονα όμως αναφέρεται σε μία πολύ συγκεκριμένη κοινωνική και προσωπική κατάσταση: την παρθενία, και φυσικά την αγαμία, οι οποίες αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για να θεωρηθεί παρθένος μία Αθηναία έφηβη [2024]. Συνεπώς, δεν αντιστοιχούν όλες οι ταφές εφήβων κοριτσιών σε τάφους νεκρών παρθένων, εφόσον η εφηβική ηλικία από μόνη της δεν συνιστά στοιχείο αγαμίας.

Η ατελής δημοσίευση των περισσοτέρων ανασκαφικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί μέχρι σήμερα στα αρχαία νεκροταφεία της Αττικής, και η ελλιπής μελέτη των σκελετικών καταλοίπων που περιείχαν οι ανεσκαμμένοι τάφοι αποτέλεσαν τα σημαντικότερα εμπόδια στην έρευνα μας. Αναπόφευκτα επομένως περιοριστήκαμε στα λιγοστά αττικά νεκροταφεία της κλασικής περιόδου, οι ανασκαφές των οποίων έχουν δημοσιευθεί επαρκώς, και μάλιστα περιλαμβάνουν σημαντικά δεδομένα που προκύπτουν από την εξέταση των ανακαλυφθέντων σκελετών, όπως ο προσδιορισμός της ακριβούς ηλικίας και του βιολογικού φύλου των θανόντων. Ακόμη όμως και στην περίπτωση των λεπτομερών αυτών δημοσιεύσεων, διαπιστώσαμε πως η καύση και η κακή διατήρηση των σκελετικών καταλοίπων δεν κατέστησαν εφικτή την αναγνώριση του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των περισσοτέρων αποθανόντων. Έτσι, από τον ήδη περιορισμένο αριθμό των ενταφιασθέντων νεκρών προσδιορισμένου βιολογικού φύλου και ηλικίας προέκυψαν ελάχιστες ταφές εφήβων κοριτσιών, οι οποίες σε συνδυασμό με τον τάφο της νεαρής Ευκολίνης του Κεραμεικού αποτέλεσαν το αντικείμενο μελέτης του παρόντος κεφαλαίου.

Εξετάζοντας τις συγκεκριμένες ταφές, παρατηρήσαμε καταρχάς ότι οι τάφοι που χρονολογούνται στον 5^{ο} π.Χ. αιώνα είναι πλουσιότεροι σε κτερίσματα από εκείνους του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Τα αντικείμενα που είχαν ταφεί μαζί με τις νεκρές εφήβους ήταν αποκλειστικά αγγεία και πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, μεταξύ των οποίων υπερτερούσαν οι λήκυθοι, τα αλάβαστρα, και οι *πλαγγόνες*. Καμία από τις εν λόγω νεκρικές προσφορές δεν χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τους τάφους των πρόωρα χαμένων κορών μας, διαφοροποιώντας τους έτσι από αυτούς των

[2023] Βλ. σελ. 3, και σημ. 15.
[2024] Βλ. σελ. 3-5.

άλλων νεκρών. Μάλιστα οι ταφές των εφήβων κοριτσιών παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με εκείνες των ανήβων κοριτσιών, τουλάχιστον όσον αφορά στην επιλογή των κτερισμάτων. Αντιθέτως, η απουσία αντικειμένων που συνήθως χρησιμοποιούνται για τον κτερισμό των γυναικείων ταφών επιτρέπει την διάκριση των τάφων που εξετάζουμε, από αυτούς των νυμφευμένων γυναικών. Το γεγονός ότι αρκετά από τα κτερίσματα των ταφών του 5^{ου} π.Χ. αιώνος που μελετήσαμε εντοπίζονται κυρίως σε παιδικούς τάφους, καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να παραπέμπουν στην παιδική ηλικία που τα άτυχα κορίτσια δεν εγκατέλειψαν ποτέ, καθώς πέθαναν πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να μεταβούν στην ενηλικίωση. Φαίνεται δηλαδή ότι τουλάχιστον κατά τον 5^{ο} π.Χ. αιώνα, οι νεκρές κόρες θάβονται ως κορίτσια / παιδιά που χάθηκαν λίγο πριν διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης. Θα πρέπει εντούτοις να επισημάνουμε ότι οι ερμηνείες αυτές διατυπώνονται με τις επιφυλάξεις που επιβάλλει ο περιορισμένος αριθμός τάφων που έχουμε στην διάθεση μας, όπως επίσης και το γεγονός ότι πρόκειται για ταφές εφήβων κοριτσιών, οι οποίες αποτελούν πιθανές, αλλά όχι κατ' ανάγκην βέβαιες περιπτώσεις αγάμων κορών – με μοναδική ασφαλώς εξαίρεση την περίπτωση της νεαρής Ευκολίνης. Σε κάθε περίπτωση πάντως είναι αδύνατον να αναγνωρίσουμε τους κλασικούς τάφους των ατθίδων παρθένων αποκλειστικά από τα κτερίσματα που περιέχουν, διακρίνοντας τους από εκείνους των άλλων νεκρών, και ιδιαίτερα των ανήβων κοριτσιών. Ο προσδιορισμός του βιολογικού φύλου και της ακριβούς ηλικίας των θανόντων μέσω της μελέτης των σκελετικών τους καταλοίπων, εφόσον βεβαίως ο βαθμός διατηρήσεως των οστών το επιτρέπει, μας βοηθά να εντοπίσουμε ταφές εφήβων κοριτσιών που ενδέχεται να έφυγαν από την ζωή πριν τελέσουν τους γάμους τους. Μόνον όμως η εικονογραφία και οι επιγραφές των επιτυμβίων αναγλύφων που σημαίνουν τέτοιους τάφους, στοιχεία που δυστυχώς δεν διαθέτουμε [2025], μπορούν να φανερώσουν πέραν πάσης αμφιβολίας ότι οι νεκρές αυτές κόρες δεν ενηλικιώθηκαν ποτέ, αλλά παρέμειναν παρθένοι ες αεί.

[2025] Εξαιρουμένης φυσικά της μεμονωμένης περιπτώσεως της Ευκολίνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η άγαμος κόρη στα αττικά επιτύμβια επιγράμματα της κλασικής περιόδου

Στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης εξετάσαμε τα επιγράμματα και τις επιγραφές που φέρουν τα επιτύμβια ανάγλυφα των αγάμων κορών μας. Υπάρχουν όμως τρείς (3) ακόμη περιπτώσεις αττικών επιτυμβίων επιγραμμάτων της κλασικής περιόδου που αναφέρονται στον *ἄωρο* θάνατο ατθίδων παρθένων και παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για δύο (2) μαρμάρινες ενεπίγραφες πλάκες που δεν συνοδεύονται από ανάγλυφες παραστάσεις, και το κατώτερο τμήμα επιτύμβιας στήλης, η ανάγλυφη παράσταση της οποίας δεν διασώζεται. Όλα χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 4[ου] π.Χ. αιώνος.

Η **Επ 1** είναι η μοναδική από τις επιγραφές μας που απευθύνεται στον περαστικό, επιζητώντας την συμπόνια και τα δάκρυα του για τον πρόωρο θάνατο της νεαρής Κλεοπτολέμης [2026]: « ἡλικίαν δάκ[ρυσον, ὁδοιπόρε, τῆσδε θανούσης] ». Από το επίγραμμα μαθαίνουμε ότι το άτυχο κορίτσι πέθανε σε ηλικία δώδεκα (12) ετών [2027]. Αν και η **Επ 1** δεν αναφέρεται στις αρετές της κόρης, όπως συχνά συμβαίνει στα επιτύμβια επιγράμματα [2028], εντούτοις επισημαίνει ότι ήταν ιδιαίτερα αγαπητή: « πολλὰ φίλοις] στερχθεῖσ' ». Αξιοσημείωτη είναι η διπλή αναφορά στην λέξη ἀθάνατον, η οποία εν προκειμένω χαρακτηρίζει το πένθος και την οδύνη που προκάλεσε ο πρώιμος θάνατος της παρθένου, και βρίσκεται σε πλήρη αντιδιαστολή προς την θνητή φύση της *ἀώρου* νεκρής κόρης – αντίθεση που υπογραμμίζεται μέσω της κατά διαδοχήν παραθέσεως των δύο (2) επιθέτων (ἀθάνατον, θνητῆς): « ἀθά[νατον δὲ λιποῦσ' ἄλγος … πένθ[ο]ς Μνη[σοῖ προλέλοι]πας ἀθάνατον θνητῆς εἵνεκα συν[τυχία]ς ». Οι ρητορικές ερωτήσεις προς τον Άδη που διατυπώνονται στο συγκεκριμένο επίγραμμα δίδουν ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της δύστυχης κόρης του Μειδοτέλους [2029]: « ὦ πολύκλαυθ' Ἅιδη, τ[ί Κλεοπτολ]έμη[ν ἔτι κούραν] ἥρπασας ἡλικίας δύσ[μορον; οὐ] σέ[βεαι]; ». Ο αιφνίδιος *ἄωρος* θάνατος του κοριτσιού προβάλλεται έτσι ως θλιβερό αποτέλεσμα της βίαιης αρπαγής της από τον ίδιο τον Άδη [2030]. Αναπόφευκτος βεβαίως ο συσχετισμός με την αρπαγή

[2026] Kurtz και Boardman 1994, 239. Αν και πολύ πρωιμότερη από την **Επ 1**, η αρχαϊκή επιγραφή που φέρει η βάση του κούρου Κροίσου στο ΕΑΜ (Αθήνα 3851) αποτελεί το πιο γνωστό παράδειγμα επιτυμβίου επιγράμματος που απευθύνεται στον διαβάτη, επιζητώντας τον οίκτο του για τον *ἄωρο* θάνατο του νεκρού: Καλτσάς 2002, 58-59, αρ. 69. Μεταγενέστερα παραδείγματα υπάρχουν επίσης στην *Παλατινή Ἀνθολογία*: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.558, 7.337 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 449, 657 (Cougny).

[2027] Πρόκειται για το μοναδικό από τα επιγράμματα μας που αναφέρει την ηλικία της νεκρής. Από την **Επ 3** μαθαίνουμε ότι η νεκρή Ηράκλεια ήταν έφηβη, δεν γίνεται όμως καμία αναφορά στην ακριβή της ηλικία.

[2028] Kurtz και Boardman 1994, 239. Σε τέσσερα (4) από τα επιτύμβια επιγράμματα μας γίνεται αναφορά στις αρετές της νεκρής παρθένου: **Επ 3, Ε 29, Ε 53, Ε ΙΙ 7**.

[2029] Τέτοια ερωτήματα συναντούμε συχνά στα επιγράμματα της *Παλατινής Ἀνθολογίας*, όπου εκτός από τον Άδη απευθύνονται ενίοτε στις Μοίρες, τον Χάρωνα, και τον άσπλαχνο δαίμονα του θανάτου: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.186, 7.187, 7.334, 7.483, 7.568, 7.643, 7.671 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 277, 337, 348b, 654 (Cougny).

[2030] Για τον *ἄωρο* θάνατο ως βίαιη αρπαγή στα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. Vérilhac 1978-1982, 173-184.

της παρθένου Περσεφόνης, κατεξοχήν νύφης του Θανάτου [2031]. Τα εν λόγω ερωτήματα παραπέμπουν επομένως στην ιδέα του γάμου της Κλεοπτολέμης με τον Άδη, η οποία όμως δηλώνεται πολύ διακριτικά [2032]. Όσον αφορά στους πενθούντες οικείους της νεκρής, η **Επ 1** δεν αναφέρεται μόνον στους συντετριμμένους γονείς, αλλά και στα αδέλφια αυτής: « μητρὶ δὲ τεῖ μελέαι πένθ[ο]ς Μνη[σοῖ προλέλοι]πας ἀθάνατον θνητῆς εἵνεκα συν[τυχία]ς ὦ μελέα μῆτερ καὶ ὁμαίμονες ὅς τέ σ' ἔφυσεν Μειδοτέλης αὐτῶι πῆμα ». Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται πάντως στο βαρύτατο πένθος της μητέρας του κοριτσιού [2033]. Προβάλλεται δηλαδή η πολύ στενή σχέση της μητέρας με την κόρη της, στοιχείο που συναντούμε επίσης στο επιτύμβιο επίγραμμα της Μυννίας (**Ε 62**) [2034]. Τέλος, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στο γεγονός ότι η πρόωρα χαμένη παρθένος έφυγε από την ζωή πριν προλάβει να νυμφευθεί, ανταλλάσσοντας τον νυμφίο και τον νυφικό *θάλαμο* με τους νεκρικούς θρήνους, και τον γάμο με τον τάφο που δέχτηκε το άψυχο σώμα της: « οἶ γόον, οὐ θάλαμον τὸν σὸν προσορῶσι θανούσης, θρῆνόν τε ἀντ' ἀνδρὸς καὶ τάφον ἀντὶ γάμου ». Υπογραμμίζεται έτσι η αγαμία της θανούσας, και κατά συνέπεια η τραγικότητα του θανάτου της που ήλθε τόσο νωρίς [2035].

Η περισσότερο ευσύνοπτη **Επ 2** επικεντρώνεται αποκλειστικά στο τραγικό γεγονός του *ἀώρου* θανάτου της άτυχης κόρης, και την οδύνη της πενθούσας μητέρας της [2036]. Όπως η Κλεοπτολέμη της **Επ 1**, έτσι και η νεκρή Πλαγγών ανταλλάσσει τους *ὑμεναίους*, δηλαδή τις γαμήλιες ωδές, με τους νεκρικούς θρήνους, και κατά συνέπεια

[2031] Guépin 1968, 141. Για την αρπαγή της Περσεφόνης, βλ. σελ. 371-373.

[2032] Για την ιδέα του γάμου των νεκρών παρθένων με τον Άδη, βλ. σελ. 370-377. Για την συμβολική αρπαγή της νύφης στα πλαίσια της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής, βλ. σελ. 47, σημ. 376. Επίσης, Redfield 1982, 191. Jenkins 1983. Just 1989, 235. Oakley 1995, 67. Reeder 1995, 128.

[2033] Stehle 2001, 182.

[2034] Όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, η εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου δίδει επίσης έμφαση στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της μητέρας με την πρόωρα χαμένη κόρη της: σελ. 227-228, 109, 228-230, 244. Αρκετά από τα επιτύμβια επιγράμματα της *Παλατινής Ἀνθολογίας* αναφέρονται στον πόνο της μητέρας που χάνει το παιδί της: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.181, 7.184, 7.261, 7.292, 7.334, 7.374, 7.466, 7.467, 7.468, 7.482, 7.487, 7.488, 7.527, 7.542, 7.574, 7.611, 7.638, 7.644 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 200, 214, 253, 275, 290, 338, 340, 364b, 365, 373, 504, 574, 640, 657, 664, 690, 692, 694 (Cougny).

[2035] Stehle 2001, 183. Η αντίθεση μεταξύ του γάμου που η άτυχη παρθένος δεν τέλεσε, και του θανάτου που την πήρε από τους οικείους της τόσο νωρίς, χρησιμοποιείται συχνά στα επιτύμβια επιγράμματα για να δώσει έμφαση στην αγαμία και την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της κόρης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το επιτύμβιο επίγραμμα **Επ 2**, το οποίο θα εξετάσουμε στην συνέχεια, όπως επίσης αρκετά επιγράμματα της *Παλατινής Ἀνθολογίας*: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.182, 7.183, 7.492, 7.547, 7.604, 7.649, 7.711 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 133, 255, 364b (Cougny). Βλ. επίσης, Vérilhac 1978-1982, 157-159. Στην τραγωδία *Ἡρακλεῖδαι* του Ευριπίδου, η κόρη του Ηρακλέους Μακαρία ανταλλάσσει την θυσία με την παρθενία που δεν θα προσφερθεί σε κανένα σύζυγο, και με τα παιδιά που δεν θα αποκτήσει ποτέ: Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 586-592 (Diggle). Αντιστοίχως, η θυσία της Ιφιγένειας και η δόξα που θα κερδίσει προσφέροντας την ίδια της την ζωή για το καλό της πατρίδος της, αντικαθιστούν τον γάμο που δεν θα τελέσει, και τα παιδιά που δεν θα αποκτήσει: Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1398-1399 (Diggle). Και η Ευριπίδεια Ανδρομέδα όμως ανταλλάσσει τις γαμήλιες ωδές με τους νεκρικούς θρήνους: Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 122.1034-1037 (Nauck).

[2036] Θρεψιάδης 1952-1955, 63.

τον γάμο με τον θάνατο [2037]: « οὐ σὲ γάμων πρόπολος, Πλαγγών, Ὑμέναιος ἐν οἴκοις ὤλβισεν, ἀλλ' ἐδάκρυσ' ἑλκτὸς ἀποφθιμένην ». Δίδεται επομένως έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου της παρθένου, η οποία δεν θα διαβεί ποτέ το κατώφλι της ενηλικίωσης, ούτε θα γίνει σύζυγος και μητέρα. Και εδώ υπογραμμίζεται η πολύ ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης [2038], καθώς δεν αναφέρεται ο πατέρας της νεκρής, ούτε κάποιο άλλο μέλος της οικογενείας της, αλλά μόνον η συντετριμμένη μητέρα αυτής που θρηνεί για τον χαμό της: « σῷ δὲ πάθει μήτηρ καταλείβεται, οὐδέ ποτ' αὐτὴν λείπουσι θρήνων πενθίδιοι στεναχαί ».

Αντίθετα από τις προηγούμενες δύο (2) επιγραφές μας, η **Επ 3** δεν επικεντρώνεται στην αγαμία της νεκρής κόρης, αλλά επαινεί την αγνότητα αυτής [2039]: « [εἰ θέμις ἦν] θνητὴν ἐναρίθμιο[ν ἁγνεύο]υσαν | ἀθανάταις νο[μίσαι, σοὶ] τὸ γέρας τόδ' ἂν ἦν ». Αναφέρεται επίσης ότι η άτυχη Ηράκλεια πέθανε σε εφηβική ηλικία, εγκαταλείποντας το σπίτι της μητέρας της, για να μεταβεί στους *θαλάμους* της Περσεφόνης [2040]: « ᾤιχου ἀποφθιμ[έ]νη μητρὸς προλιποῦσα μέ-[λ]αθρον | Σίμου ἀνοικτίστω[ς] Φερσεφόνης θαλάμου<ς> ». Εν προκειμένω υπογραμμίζεται ο *ἄωρος* θάνατος της παρθένου, η οποία έφυγε από την ζωή σε πολύ νεαρή ηλικία, ενώ δεν υπάρχει καμία αναφορά στον γάμο που δεν πρόλαβε να τελέσει. Για την πρόωρα χαμένη κόρη, η βασίλισσα του Άδη Περσεφόνη αντικαθιστά την στοργική αγκαλιά της μητέρας που εγκατέλειψε για πάντα.

[2037] Για τους *ὑμεναίους*, βλ. σελ. 314, σημ. 2089. Ο Ὑμέναιος ήταν πρόσωπο μυθικό: Φωτίου *Βιβλιοθήκη* 321a.19-28 (Henry). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.231.7-21 (van der Valk). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 776.41-49 (Gaisford). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera partim Procli et recentiora partim Moschopuli, Tzetzae et Joannis Galeni)* 1.153-156 (Gaisford). Λουκιανοῦ Ἡρόδοτος 5.18-20 (Kilburn). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 18.493 (Heyne). Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευστάθιο, επρόκειτο για *ἄωρα* νεκρό νέο: Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.231.19-20 (van der Valk). Sissa 1990, 106-107. Στο συγκεκριμένο επίγραμμα, ο Ὑμέναιος εμφανίζεται να θρηνεί για τον πρόωρο θάνατο της Πλαγγόνος: Θρεψιάδης 1952-1955, 62-63.

[2038] Όπως είδαμε, το ίδιο ακριβώς ισχύει στην περίπτωση των **Επ 1** και **Ε 62**.

[2039] Ο έπαινος για τους θανόντες είναι συνήθης στα επιτύμβια επιγράμματα, και εμφανίζεται σε τρείς (3) ακόμη επιγραφές αγάμων κορών (**Ε 29, Ε 53, Ε ΙΙ 7**), όπου εξαίρεται η αρετή (**Ε 29**), η σωφροσύνη (**Ε 29, Ε 53**), και ο συγκαταβατικός χαρακτήρας των νεκρών παρθένων (**Ε ΙΙ 7**). Βλ. επίσης, *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.337, 7.513, 7.695 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 43, 48, 122a-b, 126a-b, 133, 142, 149, 152, 217, 223, 252, 320, 347, 377, 414, 487, 544, 552, 618, 629, 672a (Cougny). Hoffmann 1988, 79-80. Γενικότερα για τον έπαινο των θανόντων στα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. Lattimore 1942, 285-288. Tod 1951, 184. Σκιαδάς 1967, 74-78. Clairmont 1970, 52-53. Vérilhac 1978-1982, 3-34. Vérilhac 1985, 91, 94, 100-106, 108-111. Kurtz και Boardman 1994, 239. Tsagalis 2008, 22, 23-24, 27, 135-182.

[2040] Η αναφορά στους *θαλάμους* της Περσεφόνης χρησιμοποιείται κατ' ευφημισμόν για να δηλώσει το υποχθόνιο βασίλειο των νεκρών. Την ίδια ακριβώς σημασία έχουν οι αναφορές στον *οἶκο* του Άδου που συναντούμε τόσο σε επιτύμβια επιγράμματα, όσο και σε αρχαία κείμενα (δόμον Ἀίδος, εἰν Ἀίδα δόμοισιν, Ἀΐδαο δόμους, Πλουτέος ἐν μελάθροις): **Ε 82**. Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 436-437 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 22.482 (Allen). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 50, 167, 251, 493, 502, 539, 605, 618 (Cougny). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.466, 7.607, 7.621, 7.686 (Beckby). Για τους *θαλάμους* της Περσεφόνης, βλ. Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 1022 (Diggle). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.489, 7.507b (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 43, 122a, 127, 193, 214 (Cougny). Σκιαδάς 1967, 77-79. Clairmont 1970, 54. Tsagalis 2008, 86-134.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο αριθμός των σωζόμενων αττικών επιτυμβίων επιγραμμάτων αγάμων κόρων που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους είναι αρκετά περιορισμένος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι μόνον πέντε (5) από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα νεκρών παρθένων που εξετάσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο, δηλαδή μόλις το 2,85 % του συνόλου των εν λόγω επιτυμβίων αναγλύφων, φέρουν επιτύμβια επιγράμματα [2041]. Μόνο δύο (2) από τα επιτύμβια επιγράμματα που μελετήσαμε ανάγονται στον 5ο π.Χ. αιώνα, και πιο συγκεκριμένα στις τρείς (3) τελευταίες δεκαετίες αυτού [2042]. Τα υπόλοιπα χρονολογούνται στον 4ο αιώνα π.Χ. [2043].

Σχεδόν σε όλα τα επιτύμβια επιγράμματα μας γίνεται λόγος για την μητέρα της νεκρής παρθένου [2044]. Συνήθως προβάλλεται το πένθος [2045], ο θρήνος [2046], και η οδύνη της μητέρας για την απώλεια της κόρης της [2047]. Δίδεται έτσι ιδιαίτερη έμφαση στην πολύ στενή σχέση της μητέρας με την κόρη, και στους άρρηκτους δεσμούς αγάπης που τις συνδέουν [2048]. Μόνον τρία (3) από τα οκτώ (8) επιτύμβια επιγράμματα που εξετάσαμε αναφέρονται στο πένθος και την θλίψη του πατέρα της πρόωρα χαμένης παρθένου [2049]. Σε κανένα εξ αυτών δεν αναφέρεται αποκλειστικά ο πατέρας, αλλά γίνεται επίσης λόγος για την μητέρα της θανούσας, ενώ στην περίπτωση της **Επ 1** αναφέρονται και τα αδέλφια της νεκρής κόρης.

Αρκετά συνήθης είναι ο έπαινος για τις πρόωρα χαμένες παρθένους με αναφορές στην σωφροσύνη [2050], την αρετή [2051], την αγνότητα [2052], και τον συγκαταβατικό τους χαρακτήρα [2053]. Εξίσου συχνές είναι οι αναφορές στο πένθος, την οδύνη, και τον θρήνο των οικείων της αγάμου κόρης [2054]. Κάποια εκ των επιτυμβίων επιγραμμάτων του 4ου π.Χ. αιώνος επισημαίνουν επίσης την θνητή φύση της θανούσας [2055]. Στην περίπτωση της **Ε 82**, ο θάνατος της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους αποδίδεται στην μοίρα [2056], ενώ στην **Επ 1** ο θάνατος της δωδεκάχρονης

[2041] Βλ. σελ. 262-265.
[2042] **Ε 53**, **Ε 82**.
[2043] Οι **Ε 29, Ε 62, Ε ΙΙ 7** χρονολογούνται στο πρώτο ήμισυ του αιώνος, ενώ οι **Επ 1, Επ 2,** και **Επ 3** στο δεύτερο ήμισυ αυτού.
[2044] Μόνον στην **Ε ΙΙ 7** δεν αναφέρεται η μητέρα της νεκρής Ευκολίνης, πρόκειται όμως για αμφίβολη περίπτωση επιτύμβιας στήλης, και δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για άγαμη κόρη. Επίσης, το επίγραμμα της **Ε 53** αναφέρει απλώς τα ονόματα και των δύο (2) γονέων της νεκρής, χωρίς να επικεντρώνεται στον πόνο της πενθούσας μητέρας, όπως συμβαίνει στα περισσότερα από τα επιγράμματα που εξετάζουμε.
[2045] **Ε 29, Ε 82, Επ 1.**
[2046] **Επ 2.**
[2047] **Επ 2.**
[2048] Στο επιτύμβιο επίγραμμα της νεκρής Μυννίας (**Ε 62**), δεν προβάλλεται το πένθος της μητέρας, αλλά η αγάπη και ο πόθος που αισθάνεται για την κόρη που έχασε: « Ἐνθάδε κεῖται Μυννία **μητρὶ ποθεινὴ** ». Επίσης, στην περίπτωση της **Επ 3** δίδεται έμφαση στον αποχωρισμό της μητέρας από την κόρη, η οποία την εγκαταλείπει για να μεταβεί στο σκοτεινό βασίλειο της Περσεφόνης.
[2049] **Ε 29, Ε 82, Επ 1.**
[2050] **Ε 29, Ε 53.** Stehle 2001, 182. Βλ. επίσης, σελ. 152, 262, και σημ. 1743 της παρούσης μελέτης.
[2051] **Ε 29.** Stehle 2001, 182.
[2052] **Επ 3.**
[2053] **Ε ΙΙ 7.**
[2054] **Ε 29, Ε 82, Επ 1, Επ 2.** Brown 2005, 5.
[2055] **Ε 29, Ε ΙΙ 7, Επ 1.**
[2056] Brown 2005, 1.

Κλεοπτολέμης αποκτά την σημασία αρπαγής από τον ίδιο τον Άδη [2057]. Σε δύο (2) επιγράμματα μάλιστα, η μετάβαση των νεκρών παρθένων στον Κάτω Κόσμο δηλώνεται ευφημιστικά με αναφορές στους *θαλάμους* της Περσεφόνης [2058] και τον *δόμον* του Άδου [2059].

Μόνον τα τρία (3) επιτύμβια επιγράμματα **Επ 1**, **Επ 2**, και **Επ 3**, τα οποία όπως είδαμε χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, προβάλλουν το τραγικό γεγονός του *ἀώρου* θανάτου των νεκρών παρθένων που χάθηκαν σε τόσο νεαρή ηλικία [2060]. Στα δύο (2) πρώτα μάλιστα δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην αγαμία των πρόωρα χαμένων κορών, οι οποίες « ανταλλάσσουν » τον γάμο με τον νεκρικό θρήνο, και τον νυφικό *θάλαμο* με τον τάφο [2061]. Μόλις δηλαδή το 25 % του συνόλου των επιτυμβίων επιγραμμάτων που μελετούμε περιλαμβάνουν αναφορές στον γάμο που η άτυχη παρθένος δεν θα τελέσει ποτέ. Στην περίπτωση της **Επ 1**, ο θάνατος της κόρης περιγράφεται ως βίαιη αρπαγή από τον ίδιο τον Θάνατο, παραπέμποντας έτσι εμμέσως στον μύθο της Περσεφόνης, και κατά συνέπεια στην ιδέα του γάμου των νεκρών αγάμων κορών με τον Άδη [2062], η οποία όμως εν προκειμένω δηλώνεται πολύ διακριτικά.

Βλέπουμε επομένως ότι τα επιτύμβια επιγράμματα των αγάμων κορών προβάλλουν πρωτίστως την σχέση της νεκρής παρθένου με την οικογένεια της, και κυρίως με την μητέρα της [2063], δίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στο πένθος των τεθλιμμένων οικείων της κόρης [2064]. Τα μισά από τα επιγράμματα που εξετάσαμε εξαίρουν επίσης τις αρετές της θανούσας. Οι αναφορές στον *ἄωρο* θάνατο και την αγαμία της άτυχης παρθένου εμφανίζονται αποκλειστικά στα επιτύμβια επιγράμματα του 350-300 π.Χ., αλλά μόνον ένα (1) εξ αυτών παραπέμπει στην ιδέα του γάμου της πρόωρα χαμένης κόρης με τον ίδιο τον Άδη.

[2057] Για τον αρπακτή Άδη των επιτυμβίων επιγραμμάτων, βλ. Lattimore 1942, 147-148. Σκιαδάς 1967, 87.
[2058] **Επ 3.**
[2059] **Ε 82**. Brown 2005, 1, 5.
[2060] Για τον *ἄωρο* θάνατο στα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. Lattimore 1942, 178, 184-188, 191-196, 264. Griessmair 1966. Clairmont 1970, 53. Vérilhac 1978-1982. Tsagalis 2008, 200-204.
[2061] Σκιαδάς 1967, 82-89. Tsagalis 2008, 201-203. Γενικότερα για τον θάνατο των αγάμων στα επιτύμβια επιγράμματα, βλ. Lattimore 1942, 192-194. Griessmair 1966, 63-75.
[2062] Βλ. επίσης, Σκιαδάς 1967, 88. Janakieva 2005, 7, 8.
[2063] Clairmont 1970, 56.
[2064] Βλ. επίσης, Lattimore 1942, 177-181. Griessmair 1966, 30-44. Clairmont 1970, 53.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ο θάνατος της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση

Η μυθική ελληνίδα παρθένος εμφανίζεται αρκετά συχνά ευάλωτη και αδύναμη, έχοντας την ανάγκη της ανδρικής προστασίας [2065]. Πολλάκις μάλιστα γίνεται έρμαιο της ανδρικής ισχύος: υφίσταται τις ερωτικές επιθέσεις αρρένων ηρώων και θεών [2066], προσφέρεται από τον πατέρα της σαν έπαθλο για το σπουδαίο κατόρθωμα κάποιου ήρωα [2067], ενώ οδηγείται ακόμη και στον θάνατο, παντελώς ανήμπορη να αντισταθεί στις επιθυμίες και τις αποφάσεις των ανδρών [2068]. Όμως οι μύθοι αναφέρονται επίσης σε ηρωικές παρθένους, η απαράμιλλη γενναιότητα των

[2065] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της Ανδρομέδας, η οποία έχοντας προσφερθεί από τον πατέρα της ως ανθρώπινη θυσία στο θαλάσσιο κήτος που μάστιζε την Αιθιοπία, σώζεται την τελευταία στιγμή από τον Περσέα: Ἐρατοσθένους *Καταστερισμοί* 1.15.5-9 (Olivieri). Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 2.43.1-44.5 (Wagner). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 114-122, 127-132 (Nauck). Η κόρη του Αγαμέμνονος Ηλέκτρα περιμένει την σωτηρία από τον ερχομό του αδελφού της Ορέστη, βυθισμένη στο πένθος της και ανήμπορη να αντισταθεί στην εξουσία του Αιγίσθου και της Κλυταιμνήστρας: Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 110-120, 164-172, 185-192, 282-306, 378-386, 622-627, 807-822 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου *Χοηφόροι* 130-137, 444-450 (Page). Αδύναμες εμφανίζονται επίσης οι νεαρές παρθένοι Ισμήνη και Χρυσόθεμις, αδελφές της Αντιγόνης και της Ηλέκτρας, αντιστοίχως: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1-99 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 328-471, 992-1057 (Lloyd-Jones).

[2066] *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 18.12-15 (Quandt). *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2 (Allen): αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.117.7-9 (Wagner). Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* 22.137-170 (Gow). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 3.17.3.3-4 (Spiro): αρπαγή των Λευκιππίδων από τους Διόσκουρους. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.196.7-8, 3.199.1-2 (Wagner). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.19.5.3-6, 5.19.1.2 (Spiro): αρπαγή της Ωρείθυιας από τον Βορέα. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.2.5-3.3.3 (Wagner). Μόσχου *Εὐρώπη* (Gow): αρπαγή της Ευρώπης από τον Δία. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 1.85.8-10, 3.157.1-8 (Wagner). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.5.1.5-6 (Spiro): αρπαγή της Αίγινας από τον Δία. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.128.1-2, 3.155.1-2 (Wagner). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.41.5.1-3 (Spiro). Πλουτάρχου *Θησεύς* 31 (Ziegler). Ἡροδότου *Ἱστορίαι* 1.3.1-8 (Legrand): αρπαγή της Ελένης από τον Θησέα και τον Πάρη. Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 8.47.4.4-7 (Spiro): βιασμός της Αυγής από τον Ηρακλή. Εὐριπίδου *Ἴων* 10-11 (Diggle): βιασμός της Κρέουσας από τον Απόλλωνα.

[2067] Ο Πέλοπας και ο Εύηνος προσφέρουν τις κόρες τους σε όποιον καταφέρει να τους νικήσει σε αγώνες αρματοδρομίας: Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 4.73.3-4 (Fischer). Ο Ικάριος και ο Δαναός προκήρυσσουν αγώνες δρόμου με έπαθλο τις κόρες τους: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 3.12.1.4-2.11 (Spiro). Ο Πελίας δίνει την κόρη του Άλκηστη για σύζυγο σε όποιον καταφέρει να ζέψει ένα λιοντάρι και έναν κάπρο στο άρμα του: Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 1.105.1-6 (Wagner). Ο Κηφέας υπόσχεται την κόρη του Ανδρομέδα στον Περσέα, εάν εκείνος κατορθώσει να φονεύσει το φοβερό θαλάσσιο κήτος που πλήττει το βασίλειο του: Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 2.44.1-5 (Wagner). Ο Μεγαρεύς διακηρύττει πως θα δώσει την κόρη του Ευαίχμη σε όποιον ήρωα σκοτώσει τον κιθαιρώνιο λέοντα: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.41.3.9-12 (Spiro). Ο Νηλέας προσφέρει την κόρη του για σύζυγο μόνον σε όποιον κατορθώσει να του φέρει τα βόδια του Ιφίκλου: Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 1.98.1-3 (Wagner).

[2068] Ο Αγαμέμνων προσφέρει την κόρη του Ιφιγένεια ως θύμα της εξιλαστήριας θυσίας που απαιτεί η οργισμένη θεά Αρτέμιδα: Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-225, 1415-1418 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 530-533 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 1020-1023 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 8-9, 359-360, 365-366, 565, 783-786 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 97-107, 528-542, 873, 880, 883, 1166-1208, 1231-1232 (Diggle). Ο Κηφέας αποφασίζει να θυσιάσει την κόρη του Ανδρομέδα για την σωτηρία της χώρας: Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 120-121 (Nauck). Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 2.43.7-11 (Wagner). Ἐρατοσθένους *Καταστερισμοί* 1.15.6-8 (Olivieri). Η Αντιγόνη θάβεται ζωντανή κατ' εντολήν του Κρέοντος: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 773-780, 885-890, 1068-1069 (Lloyd-Jones). Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.78.3-6 (Wagner).

οποίων πραγματικά εντυπωσιάζει [2069]. Τα κατορθώματα και η τόλμη των ανδρείων αυτών κορών εμπνέουν τους τραγικούς ποιητές της κλασικής Αθήνας [2070]. Ο ηρωισμός της Αντιγόνης που με αυτοθυσία υπερασπίζεται τον νεκρό αδελφό της και πεθαίνει αρνούμενη να παραβεί τον άγραφο νόμο που επιτάσσει τον σεβασμό στους νεκρούς, υμνείται από τον Σοφοκλή στην γνωστή τραγωδία του, η οποία φέρει το όνομα της νεαρής ηρωίδας [2071]. Το ίδιο αξιοθαύμαστη είναι η γενναιοψυχία των παρθένων Ιφιγένειας [2072] και Μακαρίας [2073] που θυσιάζονται για το καλό της πατρίδας και της οικογένειας τους, αντιστοίχως. Ο Ευριπίδης επαινεί επίσης το θάρρος της Πολυξένης, η οποία αποδέχεται την μοίρα της με στωική αξιοπρέπεια, θεωρώντας προτιμότερο τον θάνατο από την αιχμαλωσία και την ατίμωση [2074]. Η μυθική ελληνίδα παρθένος της τραγικής ποίησης έχει επομένως δύο πρόσωπα. Είναι σεμνή, ευάλωτη, αδύναμη, και ανίσχυρη απέναντι στην ανδρική βούληση. Είναι όμως και ικανή για τις πλέον αξιέπαινες πράξεις ηρωισμού και αυτοθυσίας, κερδίζοντας έτσι με την γενναιότητα και την αξιοπρέπεια της τον θαυμασμό των ανδρών.

Α) Η θυσία της παρθένου: Ιφιγένεια, Πολυξένη, Μακαρία

1. Ιφιγένεια

Από τους πιο γνωστούς μύθους της ελληνικής μυθολογίας, η ιστορία της κόρης του Αγαμέμνονος Ιφιγένειας ενέπνευσε και τους τρείς μεγάλους τραγικούς ποιητές της Αθήνας. Μόνον όμως οι τραγωδίες του Ευριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* και *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* έχουν διασωθεί, ενώ από τα σχετικά έργα του Αισχύλου και του Σοφοκλέους δεν γνωρίζουμε παρά ελάχιστα αποσπάσματα [2075].

Ο μύθος της Ιφιγένειας ξεκινά με την απόφαση του πατέρα της να υπακούσει στο θέλημα της οργισμένης θεάς Αρτέμιδος, η οποία απαιτεί την θυσία της παρθένου για να εξευμενιστεί και να επιτρέψει στον ελληνικό στόλο που βρίσκεται καθηλωμένος στην Αυλίδα να αποπλεύσει με προορισμό την Τροία. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει τον Αγαμέμνονα να μην επιθυμεί την θυσία της κόρης του, και μάλιστα να επιχειρεί να την αποτρέψει. Στο τέλος βεβαίως, οι συνθήκες και η πίεση που του ασκείται από τον ελληνικό στρατό τον αναγκάζουν να δεχθεί την θυσία της Ιφιγένειας [2076], την οποία προσκαλεί στην Αυλίδα με το πρόσχημα ενός ψεύτικου γάμου με τον ήρωα Αχιλλέα. Παρά τις προσπάθειες της Κλυταιμνήστρας και του ίδιου του Αχιλλέως να αποτραπεί η θυσία της άτυχης κόρης, ο Αγαμέμνων δεν μεταπείθεται. Εν τέλει η ίδια η Ιφιγένεια προσφέρεται να θυσιαστεί για το καλό της πατρίδας της. Την ώρα όμως της θυσίας η Άρτεμις σώζει την παρθένο, βάζοντας στην

[2069] Loraux 1995, 98-107. Liebowitz – Knapp 1997, 85. Lefkowitz 2007, 83, 88.
[2070] Θα πρέπει βεβαίως να σημειωθεί πως δεν πρόκειται για ατθίδες παρθένους, αλλά για την αθηναϊκή εκδοχή πανελληνίων μύθων που προβάλλουν τον ηρωικό, ταυτόχρονα όμως και εξεχόντως τραγικό πρώιμο θάνατο των μυθικών αυτών αγάμων κορών.
[2071] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 692-700, 817-818 (Lloyd-Jones).
[2072] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1378-1401, 1446, 1472-1473, 1553-1562 (Diggle). Zaidman 1996, 8. Mastronarde 2010, 238, 264.
[2073] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 500-600 (Diggle). Zaidman 1996, 8. Mastronarde 2010, 238, 264.
[2074] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 342-378, 547-582 (Diggle). Mastronarde 2010, 238, 264.
[2075] Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 16A.134-141 (Mette). Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583.6-10 (Radt). Επίσης, ο Αισχύλος αφιερώνει μέρος του πρώτου χορικού της τραγωδίας *Ἀγαμέμνων* στην θυσία της Ιφιγένειας: Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-247 (Page).
[2076] Bonnechere 1998, 197-198.

θέση της επάνω στον βωμό ένα ελάφι, το οποίο φυσικά θυσιάζεται αντ' αυτής. Έτσι η κόρη του Αγαμέμνονος δεν πεθαίνει, αλλά γίνεται ιέρεια της θεάς, την οποία πλέον θα υπηρετεί εφ' όρου ζωής.

Στον μύθο της Ιφιγένειας, ο θάνατος της αγάμου κόρης εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένος με τον γάμο και την θυσία [2077]. Αυτό είδαμε άλλωστε και στην περίφημη λήκυθο του Δούριδος, όπου η άτυχη παρθένος απεικονίζεται ως νύφη που όμως δεν οδηγείται στον *οἶκο* του νυμφίου, αλλά στον βωμό της θυσίας της, και κατά συνέπεια στον θάνατο [2078]. Ιδιαίτερη έμφαση στην σχέση αυτή μεταξύ γάμου, θανάτου, και θυσίας δίδεται στις σχετικές με την Ιφιγένεια, αλλά και την Πολυξένη τραγωδίες του Ευριπίδου που θα εξετάσουμε στην συνέχεια.

Συνοδευόμενη από την μητέρα της Κλυταιμνήστρα, η Ευριπίδεια Ιφιγένεια φθάνει στην Αυλίδα, όπου υποτίθεται ότι θα νυμφευθεί τον ήρωα Αχιλλέα [2079]. Χωρίς βεβαίως να το γνωρίζει, η άτυχη παρθένος προορίζεται για την τέλεση ενός θανάσιμου « γάμου », ο οποίος δεν θα την οδηγήσει στον *οἶκο* του γιού της Θέτιδος, όπως η ίδια πιστεύει, αλλά στον βωμό της Αρτέμιδος, και κατ' επέκτασιν στον θάνατο. Αναφερόμενος στις προετοιμασίες και τα έθιμα του γάμου [2080], καθώς η Κλυταιμνήστρα και η Ιφιγένεια ετοιμάζονται για τον υποτιθέμενο γάμο της δεύτερης, ο Ευριπίδης δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην τραγική μοίρα της κόρης, η οποία πορεύεται προς έναν αιματηρό γάμο που ουσιαστικά ισοδυναμεί με θάνατο. Φυσικά οι γαμήλιες προετοιμασίες σταματούν αμέσως μόλις οι δύο γυναίκες πληροφορούνται τα σχέδια του Αγαμέμνονος να θυσιάσει την κόρη του. Όμως το νυφικό λουτρό έχει ήδη λάβει χώρα [2081], ενώ η *προτέλεια* πρόκειται να τελεστεί σύντομα [2082]. Η προίκα της νύφης

[2077] Bonnechere 1994, 40-45.

[2078] Για την συγκεκριμένη λήκυθο, βλ. σελ. 123-124, 125.

[2079] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 414-417, 607-626 (Diggle). Rabinowitz 1993, 39. Johnston 1999α, 238.

[2080] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 433-439, 693, 717-741 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 818, 365-368, 372 (Diggle). Seaford 1987, 109. Goff 2004, 353.

[2081] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 818 (Diggle). Η τελετή του γάμου στην Αθήνα των κλασικών χρόνων διαρκούσε τρείς (3) ημέρες, η πρώτη εκ των οποίων έφερε την ονομασία *ἀπαυλία*: Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 4345 (Latte). Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα* 2.10-21 (Diels). Φωτίου *Λεξικόν* Α 2287.2 (Theodoridis). Κατά την *ἀπαυλία* ημέρα λάμβανε χώρα το γαμήλιο λουτρό του γαμπρού και της νύφης: Ἀριστοφάνους *Λυσιστράτη* 378 (Coulon). Μενάνδρου *Σαμία* 713-714 (Sandbach). *Λεξικόν Vindobonense* L 12 (Nauck). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 231.5-10, 17-25 (Porson). Για το γαμήλιο λουτρό και την σημασία του, βλ. Ginouvès 1962, 265-282. Seaford 1987, 107. Carson 1990, 152. Garland 1990, 220. Oakley και Sinos 1993, 15-16. Rehm 1994, 14. Sabetai 1997, 321. Liebowitz – Knapp 1997, 82. Reinsberg 1999, 73-79. Dillon 2002, 219-220. Llewellyn – Jones 2003, 219.

[2082] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 433-434, 718-723, 1110-1114 (Diggle). Foley 1985, 70. Κατά την *ἀπαυλία* ημέρα, ο πατέρας της νύφης τελούσε την *προτέλεια*, δηλαδή την καθιερωμένη προγαμιαία θυσία προς τιμήν της θεάς Αρτέμιδος, προστάτιδος των αγάμων κοριτσιών. Πρόκειται ουσιαστικά για την συμβολική θυσία της ίδιας της παρθένου, η οποία πρέπει να « πεθάνει », εγκαταλείποντας κατ' αυτόν τον τρόπο την προτέρα κατάσταση (παρθενία), ώστε να αναγεννηθεί σε μία νέα προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα (ενηλικίωση, έγγαμος βίος, μητρότητα): Jenkins 1983, 141-142. Cantarella 1985, 95. Seaford 1987, 108-109. Vernant 1991, 215. Burkert 1993, 180. Reeder 1995, 329. Liebowitz – Knapp 1997, 71, 77, 85. Ormand 1999, 93. Foley 2001, 305. Seaford 2003, 471-473. Cole 2004, 211. Johnston 2006, 180. Παράλληλα όμως, η θεά των παρθένων Άρτεμις πρέπει να εξευμενιστεί για την επικείμενη απώλεια της παρθενίας της νύφης: Burkert 1983, 62-63. Lloyd - Jones 1983, 99. Dillon 2002, 235. Cole 2004, 211. Έτσι η παρθένος θυσιάζεται συμβολικά από τον ίδιο της τον πατέρα, και προσφέρεται στην θεά ως εξιλαστήριο θύμα. Στα πλαίσια επομένως της διαβατήριας τελετής του γάμου, ο συμβολικός θάνατος - θυσία της παρθένου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή μετάβαση της από την παρθενική ηλικία, στον έγγαμο βίο, την ενηλικίωση, και την μητρότητα, πάντοτε βεβαίως υπό την αιγίδα της Αρτέμιδος, θεάς που επιβλέπει την μύηση των παρθένων: Kahil 1983, 243. King 1983, 122. Lloyd - Jones 1983, 98. Vernant 1991, 215. Kraemer 1992, 23. Burkert

έχει μεταφερθεί στην Αυλίδα [2083], εκεί όπου σύμφωνα με τα απατηλά λόγια του Αγαμέμνονος ο γάμος της Ιφιγένειας θα τελεστεί υπό το γονιμοποιό φώς της πανσελήνου, ως είθισται [2084]. Γίνεται επίσης λόγος για το καθιερωμένο γαμήλιο γεύμα που ακολουθεί την *προτέλεια* [2085], για την συμμετοχή της μητέρας στην προετοιμασία και τέλεση των γάμων της κόρης της [2086], για τις γαμήλιες δάδες [2087]

1993, 321-322. Reeder 1995, 303-304. Scodel 1996, 119. Dillon 2002, 234-235, 293. Redfield 2003, 109. Για την *προτέλεια*, βλ. Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 718, 433-439 (Diggle). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 262.14-16 (Dindorf). *Σούδα* Π 2865-2867 (Adler). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Π 293.5-6 (Bekker). Φωτίου *Λεξικόν* Π 464.6-10, 16-21 (Porson). *Etymologicum Gudianum* Π 483.6-7 (Sturz). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Π 33 (Erbse). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 3974, 4156 (Schmidt). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.38.1-39.3 (Bethe). Τιμαίου Σοφιστοῦ *Ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος Λέξεων* Π 1001a.27-28 (Dübner). Αἰλίου Ἡρωδιανοῦ *Φιλέταιρος* 301.1-2 (Dain). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἀγαμέμνων* 65 b-c (Smith). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora Demetrii Triclinii) - Ἀγαμέμνων* 227 (Smith). Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 2.12.1.1 (Vilborg). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 133 (Latte). Αἰλίου Διονυσίου *Ἀττικά Ὀνόματα* Π 69 (Erbse). *Σχόλια εἰς τάς Θεσμοφοριάζουσας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 973 (Dübner). Burkert 1983, 62-63. Burkert 1993, 457. Oakley και Sinos 1993, 11-12. Vérilhac και Vial 1998, 291-293. Ormand 1999, 26.

2083 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 610-612 (Diggle). Seaford 1987, 109. Για τον θεσμό της προικός, βλ. Μενάνδρου *Σαμία* 726-729 (Sandbach). Μενάνδρου *Περικειρομένη* 1012-1015 (Sandbach). Μενάνδρου *Δύσκολος* 842-844 (Sandbach). Δημοσθένους *Πρός Σπουδίαν* 6.1-3 (Rennie). Πλάτωνος *Νόμοι* 944a.4-6 (Burnet). Πλουτάρχου *Ἀριστείδης* 27.2.1-4, 27.6-7 (Ziegler). *Etymologicum Gudianum* K 305.3-8, Π 481.1-3 (Sturz). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 451.55-57, 689.7-12, 790.42-52 (Gaisford). Ὠρίωνος Γραμματικοῦ *Περί Ἐτυμολογιῶν* Π 133.20, Φ 160.11 (Sturz). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.35.5-8 (Bethe). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 17.413 (Dindorf). Φωτίου *Λεξικόν* Θ 91.16-17 και 92.4-7, Φ 645.5-7 (Porson). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Φ 404.29 (Bachmann). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Μήδεια* 956 (Schwartz). *Σούδα* Θ 372, Φ 224-225 (Adler). Ἀριστοφάνους Βυζαντίου *Ἀποσπάσματα - Ὀνόματα Ἡλικιῶν (fragmentum Parisinum)* 2 (Nauck). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Φοίνισσαι* 1587.6-7 (Schwartz). *Λεξικόν Vindobonense* Ε 81 (Nauck). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 124.7-10 (Dindorf). Lacey 1968, 109-110. Pomeroy 1975, 62-63. Garland 1981, 161-170. Vernant 1982, 46-48, 56. Keuls 1985, 100-101. Mc Dowell 1986, 138-141. Just 1989, 47-50, 72-74. Garland 1990, 217. Leduc 1993, 278-281. Mossé 1993, 58-59, 161-166. Oakley και Sinos 1993, 10, 38. Rehm 1994, 11. Redfield 1995, 157, 167. Garland 1998, 48-49, 56. Reinsberg 1999, 56-58. Brulé 2003, 123-125. Seaford 2003, 331-333, 335. Blundell 2004, 41-42.

2084 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 716-717 (Diggle). Η γαμήλια τελετή λάμβανε χώρα μόνον όταν η σελήνη ήταν γεμάτη, καθώς στο φώς της πανσελήνου απεδίδοντο ιδιαίτερες γονιμοποιές δυνάμεις: Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 101.29-34, 104.15-18, 105.4-19 (Sandbach). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera)* 765-768.28-31 και 33 (Pertusi). Πλουτάρχου *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλωι τῆς σελήνης* 942c.10-d.1 (Pohlenz). Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου* 18.7-8 (Seminar Classics 609). Oakley και Sinos 1993, 10.

2085 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 720-723 (Diggle). Μετά την τέλεση της *προτέλειας*, ο πατέρας της νύφης παρέθετε γεύμα στην οικία του: Ἀλκίφρονος *Ἐπιστολαί* 3.13.3.3-7 (Schepers). Oakley και Sinos 1993, 22-24. Reinsberg 1999, 79-82. Brulé 2003, 148.

2086 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 693, 732-736, 739-741 (Diggle). Foley 1985, 72. Rabinowitz 1993, 45. Foley 2003, 128. Η μητέρα της νύφης είχε εξέχουσα θέση στην *νυμφαγωγία*, όπου προπορευόταν των νεονύμφων φέροντας γαμήλια δάδα ή δάδες: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 317-319 (Diggle). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 292.28-293.6 (Wendel). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Τρῳάδες* 315.2-3 (Schwartz). Βλ. επίσης, Sutton 1989, 339. Oakley και Sinos 1993, 14, 23, 26, 30-33. Oakley 1995, 64. Reeder 1995, 127. Foley 2003, 128.

2087 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 732-733 (Diggle). Parisinou 2000, 54-55. Για τις γαμήλιες δάδες, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 723-725 (Diggle). Εὐριπίδου *Μήδεια* 1027 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 344-346 (Diggle). Μενάνδρου *Σαμία* 731-732 (Sandbach). Ἀριστοφάνους *Εἰρήνη* 1316-1317 (Coulon). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 18.492c (Erbse). Φιλοστράτου Νεωτέρου *Εἰκόνες* 877.1

και τα στεφάνια [2088], για τον *ὑμέναιο* [2089], τους *λωτούς* [2090], τις ετοιμασίες του γάμου, την *ἔκδοσιν* [2091] και την *ἐξαγωγή* της νύφης [2092]. Οι αναφορές του Ευριπίδου αλλά και

(Kayser). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Τρῳάδες* 315.2-3 (Schwartz). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Φοίνισσαι* 344 (Schwartz). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἄλκηστις* 989.3-6 (Schwartz). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 292.28-293.6 (Wendel). *Etymologicum Gudianum* Δ 328.5-8 (Stefani). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 244.37-41 (Gaisford). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.865.6-8 (van der Valk). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Ε 49 (Erbse). Αθήνα 1453: *ARV* [2] 1127.18. *Para* 453. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 58-59, εικ. 14-15. BD αρ. 214899. Λονδίνο 1923.1-18.1: *ARV* [2] 1103.1. Boardman 1989, εικ. 191. BD αρ. 216157. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Λονδίνο D 11: *ARV* [2] 899.146. *Add* [2] 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Επίσης, Oakley και Sinos 1993, 15-16, 26, 30-34, 36, 38. Blundell 1998, 32. Reinsberg 1999, 71, 74-76, 83-84, 86. Parisinou 2000, 54-59.

[2088] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 436, 905 (Diggle). Foley 1985, 73, 76. Για την χρήση των στεφάνων στην γαμήλια τελετή, βλ. Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 353 (Diggle). Μενάνδρου *Σαμία* 74, 731-732 (Sandbach). *Σούδα* Ν 597, Σ 339, Υ 107.1-2 (Adler). *Σχόλια εἰς τούς Ὄρνιθας τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 160 (Dübner). Φλαβίου Φιλοστράτου *Ἡρωικός* 733.2-3 (Kayser). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.43.3 (Bethe). Ἀρτεμιδώρου *Ὀνειροκριτικόν* 4.5.1-5 (Pack). Liebowitz – Knapp 1997, 82. Seaford 1987, 107. Reilly 1989, 426. Oakley και Sinos 1993, 16, 18, 20, 30. Rehm 1994, 14. Reeder 1995, 127. Βερολίνο F 2372: Oakley και Sinos 1993, 90, εικ. 72-73. BD αρ. 9603. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254. Αθήνα 1454: *ARV* [2] 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Αθήνα 12540: *ARV* [2] 1256.11. Oakley και Sinos 1993, 71, εικ. 39. BD αρ. 217053. Ερμιτάζ St 1791: *ARV* [2] 1476.3. *Para* 496. *Add* [2] 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Μόναχο 7578: *ARV* [2] 1126.3. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 72, εικ. 40. BD αρ. 214883. Βοστώνη 10.223: *ARV* [2] 1017.44. *Add* [2] 315. Oakley και Sinos 1993, 83, εικ. 60-61. BD αρ. 214222. Λονδίνο 1920.12-21.1: *ARV* [2] 1277.23, 1282.1, 1689. *Add* [2] 357. Oakley και Sinos 1993, 92-94, εικ. 75-78. BD αρ. 216210. Αθήνα 1174: *ARV* [2] 1127.15. *Para* 453. Oakley και Sinos 1993, 97, εικ. 85. BD αρ. 214896.

[2089] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 436-437, 693 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 365-367 (Diggle). Ο *ὑμέναιος* ήταν το κατεξοχήν γαμήλιο άσμα. Για τον *ὑμέναιο*, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 722-725 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 916 (Diggle). Ἰσοκράτους *Εὐαγόρας* 16.6-8 (Brémond). Ξενοφῶντος *Ἐφεσιακά* 3.6.2.4 (Dalmeyda). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 1.9.27-31 (Kaibel). Λουκιανοῦ Ἡρόδοτος 5.18-20 (Kilburn). Φωτίου *Λεξικόν* Υ 618.16-18 (Porson). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Υ 177-178, 181 (Schmidt). *Παρεκβολαί διαφόρων γραμματικῶν περί γραμματικῆς μεθόδου Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός (Scholia Londinensia)* 450.25 (Hilgard). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Υ 312.17-18 (Bekker). Διονυσίου Ἁλικαρνασσέως *Τέχνη Ῥητορική* 2.1.4-5 (Radermacher). *Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τά Κυνηγετικά* 1.340 (Bussemaker). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.231.7-21 (van der Valk). *Etymologicum Gudianum* Υ 540.9-14 (Sturz). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 18.493 (Erbse). *Παλατινή Ἀνθολογία* 9.514 (Beckby). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.37.4-7 (Bethe). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 776.41-49 (Gaisford). Φωτίου *Βιβλιοθήκη* 321a.19-28 (Henry). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera partim Procli et recentiora partim Moschopuli, Tzetzae et Joannis Galeni)* 1.153-156 (Gaisford). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 18.493 (Heyne). Επίσης, Brueckner 1907, 85-90. Garland 1990, 221. Sissa 1990, 106-109. Oakley και Sinos 1993, 11. Vérilhac και Vial 1998, 321-322. Reinsberg 1999, 33, 80, 87.

[2090] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 437-438 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 367-368 (Diggle). Έτσι ονομάζονταν οι αυλοί που χρησιμοποιούσαν στους γάμους: *Σούδα* Λ 742 (Adler).

[2091] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 687 (Diggle). *Ἔκδοσις* ονομάζεται η παράδοση της νύφης από τον *κύριο* της στον γαμπρό, ο οποίος θα είναι πλέον ο νέος της *κύριος*, με σκοπό την δημιουργία ενός νέου *οἴκου*. Για την *ἔκδοσιν*, βλ. Μενάνδρου *Γεωργός* 9-10 (Sandbach). Ἰουλίου Πολυδεύκους

του Αισχύλου στους πέπλους της Ιφιγένειας, ενδεχομένως παραπέμπουν στον πέπλο της νύφης [2093]. Μάλιστα σε ένα από τα ελάχιστα διασωθέντα αποσπάσματα της χαμένης σήμερα τραγωδίας του Αισχύλου που έφερε το όνομα της κόρης του Αγαμέμνονος, η Κλυταιμνήστρα καλείται *νυμφεύτρια* της δύστυχης Ιφιγένειας, η οποία με το πρόσχημα ενός ψεύτικου γάμου θα νυμφευθεί τον ίδιο τον θάνατο [2094]. Τέλος, ο ίδιος ο Αγαμέμνων επισημαίνει πόσο οδυνηρή είναι η απώλεια μίας κόρης για τους γονείς της, όταν εκείνη παντρεύεται και εγκαταλείπει για πάντα τον πατρικό *οἶκο* [2095].

Στις σχετικές με την Ιφιγένεια τραγωδίες του Ευριπίδου, αλλά και στον *Ἀγαμέμνονα* του Αισχύλου, ο γάμος συνδέεται στενά με την θυσία της παρθένου κόρης [2096]. Πολλές από τις αναφορές των τραγικών ποιητών στον « γάμο » της Ιφιγένειας έχουν επομένως διπλή σημασία [2097]. Όπως είδαμε, το νυφικό λουτρό της παρθένου έχει ήδη τελεστεί, όμως εκείνη πρόκειται να θυσιαστεί. Στην αρχή της θυσίας άλλωστε, το ζώο που πρόκειται να θυσιαστεί (*ἱερεῖον*) ραντίζεται με νερό (*ἄρχεσθαι*) [2098]. Σύμφωνα μάλιστα με τον Ευριπίδη, το νυφικό λουτρό της κόρης του Αγαμέμνονος λαμβάνει χώρα στην Αυλίδα [2099], στον τόπο δηλαδή της θυσίας, και πριν από την θανάτωση του *ἱερείου*, όπως συμβαίνει και με τις θυσίες ζώων (*ἄρχεσθαι*) [2100]. Έτσι η παρθένος έρχεται σε επαφή με το νερό, ακριβώς όπως το ζώο που θυσιάζεται [2101]. Λίγο πριν από τον σφαγιασμό του *ἱερείου*, ο θύτης κόβει μερικές τρίχες από το μέτωπο του και τις ρίχνει στην φωτιά του βωμού (*ἀπάρχεσθαι*) [2102]. Οι

Ὀνομαστικόν 3.35.2-4 (Bethe). Vernant 1982, 46-47. Just 1989, 48-49, 71-72, 74. Garland 1990, 218. Rehm 1994, 11-12. Reinsberg 1999, 45, 53, 72, 85. Brulé 2003, 121-122. Ferrari 2003, 27-29.

[2092] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 434-439, 693 (Diggle). Το βράδυ της ημέρας των *ἐπαυλίων* λάμβανε χώρα η *ἐξαγωγή* της νύφης, η τελετουργική δηλαδή *χειραγωγία* της εκτός του πατρικού *οἴκου*, από τον γαμπρό. Η *ἐξαγωγή* ήταν η τελετουργική πράξη μέσω της οποίας η νύφη εγκατέλειπε τον πατρικό της *οἶκο*, και κατά συνέπεια τον παρθενικό βίο. Για την *ἐξαγωγήν*, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 590 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 13.379 (Allen).

[2093] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1117-1119, 1122-1123 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 372 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 233, 239-243 (Page). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora Demetrii Triclinii) - Ἀγαμέμνων* 238-239 (Smith). Armstrong και Ratchford 1985, 10.

[2094] Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα* 16Α.134-141 (Mette). Foley 1985, 71. Seaford 1987, 109. *Νυμφεύτρια* ονομαζόταν η παράνυμφος, η οποία βρισκόταν κοντά στην νύφη καθ' όλη την διάρκεια της γαμήλιας τελετής: Ἀριστοφάνους *Ἀχαρνῆς* 1056-1057 (Coulon). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ν 715, 723 (Latte). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 604 (Schmidt). Φωτίου *Λεξικόν* Ν 304.8-10 (Porson). *Σούδα* Ν 592 (Adler). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Ν 310.7 (Bachmann). Μοίριδος *Λέξεις Ἀττικαί* 204.9 (Bekker). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.41.4-5 (Bethe). Sutton 1989, 337. Oakley και Sinos 1993, 16, 23, 25-27, 32-36. Rehm 1994, 14. Oakley 1995, 64. Redfield 1995, 177. Reeder 1995, 127. Vérilhac και Vial 1998, 309-312, 317-318, 337-339, 367-369. Reinsberg 1999, 84, 88, 91.

[2095] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 685-690 (Diggle).

[2096] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 905-906 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 358-376 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-245, 1415-1418 (Page). Jenkins 1983, 141. Foley 1985, 67-78, 84-92. Seaford 1987, 107, 108-109. Segal 1990β, 115. Wilkins 1990, 190. Rabinowitz 1993, 33-34, 39, 44. Loraux 1995, 89, 92, 95-96. Redfield 1995, 159. Liebowitz – Knapp 1997, 76. Seaford 2003, 471-473. Goff 2004, 353.

[2097] Goff 2004, 353.

[2098] Burkert 1983, 4. Foley 1985, 85. Burkert 1993, 136.

[2099] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 818 (Diggle).

[2100] Βλ. ανωτ. σημ. 2098.

[2101] Foley 1985, 85.

[2102] Burkert 1983, 5. Burkert 1993, 137.

τρίχες αποτελούν μέρος του εαυτού, και αντιπροσωπεύουν το άτομο (άνθρωπο ή ζώο) από το οποίο προέρχονται [2103]. Εδώ επομένως πρόκειται για μία συμβολική, και τρόπον τινά προκαταρκτική [2104] θυσία του θύματος [2105]. Στην τραγωδία *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* αναφέρεται ότι η « νύφη » Ιφιγένεια έκοψε μέρος των μαλλιών της πριν θυσιαστεί, και τα έστειλε στην μητέρα της για να μπούν σε τάφο αντί για το νεκρό της σώμα [2106]. Η λεπτομέρεια αυτή θυμίζει αναπόφευκτα το προγαμιαίο έθιμο της κοπής και αφιέρωσης μέρους της κόμης των μελλόνυμφων παρθένων στην θεά Αρτέμιδα [2107], αλλά και την κοπή των τριχών του ζώου που πρόκειται να θυσιαστεί (*ἀπάρχεσθαι*) [2108]. Περιγράφοντας την θυσία της Ιφιγένειας, ο Ευριπίδης αναφέρει ότι ο μάντης Κάλχας « στεφάνωσε » την κεφαλή της νέας με το χρυσό κάνιστρο που περιείχε το μαχαίρι της θυσίας [2109]. Η συγκεκριμένη τελετουργική πράξη ίσως έχει την ίδια σημασία με την κοπή των τριχών του *ἱερείου* [2110]: « δεν έχει χυθεί ακόμη καθόλου αίμα, αλλά το θύμα δεν είναι πια άθικτο » [2111]. Η παρθένος κόρη του Αγαμέμνονα ανήκει πλέον στην θεά Αρτέμιδα. Ακολουθεί συνεπώς η θυσία της, η οποία δεν διαφέρει από τις θυσίες ζώων ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά της [2112]: την « οριοθέτηση του ιερού έναντι του κοσμικού » [2113], το νερό που χρησιμοποιείται για την θυσία (*χέρνιψ*) [2114], την ρίψη *οὐλῶν* [2115], το τοποθετημένο σε κάνιστρο μαχαίρι της θυσίας [2116], τα στεφάνια [2117], την προσευχή - επίκληση προς την θεά [2118], και φυσικά το θανατηφόρο χτύπημα στον λαιμό του θύματος [2119], ώστε το αίμα να

[2103] Den Boer 1954, 228. Firth 1973, 294. Burkert 1993, 162.

[2104] Burkert 1983, 5. Burkert 1993, 137.

[2105] Η κόμη αποτελεί μέρος του εαυτού, και επομένως η κοπή της συμβολίζει την θυσία του ίδιου του εαυτού: Leach 1976, 79. Burkert 1993, 162. Johnston 1999α, 42.

[2106] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 820-821 (Diggle). Η θυσία απαιτεί την καύση του σφαγίου: Burkert 1993, 137. Συνεπώς, το σώμα της Ιφιγένειας δεν ήταν δυνατόν να ταφεί.

[2107] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Γ 133 (Latte). Foley 1985, 85. Brulé 1996, 2-3. Zaidman 1996, 3. Bodiou 2009, 175-177.

[2108] Foley 1985, 85.

[2109] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1565-1567 (Diggle).

[2110] Οι τρίχες του ζώου που πρόκειται να θυσιαστεί κόβονται άλλωστε με το μαχαίρι της θυσίας: Burkert 1983, 5. Burkert 1993, 137.

[2111] Burkert 1993, 137.

[2112] Loraux 1995, 89.

[2113] Burkert 1983, 4. Burkert 1993, 136. Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1568-1569 (Diggle).

[2114] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1479, 1513, 1517-1518, 1569 (Diggle). Burkert 1983, 4. Burkert 1993, 136.

[2115] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 955, 1112, 1470-1471 (Diggle). Πρόκειται για την ρίψη άκοπων κόκκων κριθαριού στον βωμό και το *ἱερεῖον*: Burkert 1983, 4-5. Burkert 1993, 136-137.

[2116] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1565-1567 (Diggle). Burkert 1983, 5. Burkert 1993, 136-137.

[2117] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1080-1081, 1477-1478, 1512-1513 (Diggle). Foley 1985, 69, 76. Wilkins 1990, 183. Liebowitz – Knapp 1997, 82. Goff 2004, 353. Για την χρήση των στεφάνων κατά την θυσία, βλ. Burkert 1983, 3. Burkert 1993, 136, και σημ. 5. Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 4.160.6 (van der Valk). Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον* 118F.10-119A.7 (Babbitt). Κοπεγχάγη (NM) B 168: *CVA*, Copenhagen, National Museum 4, 114, πίν. (149) 147.1A.1B.1C.1D. BD αρ. 9559. Φρανκφούρτη, Museum für Vor- und Frühgeschichte B 413: *ARV* [2] 1683.31bis. *Para* 453. *Add* [2] 331. *CVA*, Frankfurt, Frankfurt am Main 2, 30-31, πίν. (1468, 1469) 77.1-2, 78.1-2. BD αρ. 275463. Kiel, Antikensammlung B 54: *ARV* [2] 1334.14. *Add* [2] 365. *CVA*, Kiel, Kunsthalle Antikensammlung 1, 74-75, εικ. 33, πίν. (2701) 36.1-5. BD αρ. 217475.

[2118] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1570-1576 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 231 (Page). Burkert 1983, 4. Burkert 1993, 136.

[2119] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 875, 1082-1084, 1429, 1514-1517, 1559-1560, 1574, 1578-1579 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 852-854 (Diggle). Burkert 1983, 5. Burkert 1993, 137. Loraux 1995, 111-112, 114-115.

τρέξει στον βωμό. Μάλιστα, παρά την αρχική της άρνηση [2120], η Ιφιγένεια προσφέρει εν τέλει τον εαυτό της ως *σφάγιον* [2121], γεγονός που αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για κάθε θυσία [2122]. Έτσι, όπως παρατηρεί η Loraux, « όταν έχει για θύμα μία παρθένα, η θυσία γίνεται τραγικά ειρωνική, από την άποψη ότι μοιάζει υπερβολικά με γάμο » [2123].

Η τραγική νύφη Ιφιγένεια πρόκειται να τελέσει έναν θανατηφόρο γάμο με τον ίδιο τον Άδη [2124]: « Ὦ πάτερ, νυμφεύομαι / νυμφεύματ' αἰσχρὰ πρὸς σέθεν· μήτηρ δ' ἐμέ / σέθεν κατακτείνοντος Ἀργεῖαί τε νῦν / ὑμνοῦσιν ὑμεναίοισιν, αὐλεῖται δέ πᾶν / μέλαθρον· ἡμεῖς δ' ὀλλύμεσθα πρὸς σέθεν. / **Ἅιδης Ἀχιλλεὺς ἦν ἄρ', οὐχ ὁ Πηλέως**, / ὅν μοι προτείνας πόσιν ἐν ἁρμάτων ὄχοις / ἐς αἱματηρὸν γάμον ἐπόρθμευσας δόλωι » [2125]. Έτσι, πριν από την θυσία της αποχαιρετά για πάντα το λαμπερό φώς του ηλίου [2126]. Το επίθετο *λαμπαδοῦχος* θυμίζει βεβαίως τις γαμήλιες λαμπάδες που χρησιμοποιούνται στην τελετή του γάμου κατά την *νυμφαγωγία* [2127], αλλά και κατά την *εἰσαγωγή* της νύφης στον *οἶκο* του

[2120] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1122-1123, 1211-1252, 1279-1335 (Diggle). Lefkowitz 2007, 91. Goff 2004, 353.

[2121] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1368-1401, 1416-1420, 1458, 1466-1503, 1551-1562 (Diggle). Lefkowitz 2007, 91-92. Goff 2004, 353-354. Mastronarde 2010, 238, 264. Στην τραγωδία *Ἀγαμέμνων* του Αισχύλου, η Ιφιγένεια που πρόκειται να θυσιαστεί παρομοιάζεται με *χίμαιρα* (γίδα), αλλά και με αρνί (Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 231-232, 1415-1418 (Page). Thalmann 1993, 141), ενώ η θυσία της παραλληλίζεται με την θυσία ζώου. Στις τραγωδίες του Ευριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* και *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις*, η κόρη του Αγαμέμνονα παρομοιάζεται με *μόσχο* που θα θυσιαστεί: Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1082-1084 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 358-360 (Diggle). Seaford 1987, 109. Henrichs 2000, 184. Seaford 2003, 472. Με θυσία *μόσχου* παραλληλίζεται και η θυσία της Πολυξένης στην *Ἑκάβη* του Ευριπίδου: Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 206-210, 526 (Diggle). Για την παρομοίωση των παρθένων με νεαρά ατίθασα ζώα που πρέπει να εξημερωθούν μέσω του γάμου τους, βλ. Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 141-142 (Diggle). Πλουτάρχου *Πελοπίδας* 20.4-22.4 (Ziegler). Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός* 7.10.2-3 (Marchant). *Etymologicum Gudianum - Προσθήκες* Γ 297.14-16 (Stefani). *Etymologicum Gudianum* Δ 333.4-5 (Stefani). *Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τά Ἁλιευτικά* 1.570.4-7 (Bussemaker). King 1983, 111. Seaford 1987, 106, 111. Just 1989, 232, 235. Forbes – Irving 1990, 65. McManus 1990, 231. Thalmann 1993, 141, και σημ. 36. Buxton 1994, 129. Loraux 1995, 86-89. Reeder 1995, 128, 299. Brulé 1996, 11. Zaidman 1996, 9. Δαράκη 1997, 115-116. Ormand 1999, 90-91. Brulé 2003, 61. Seaford 2003, 471-472.

[2122] Burkert 1993, 136: Υπήρχε η προσδοκία ότι το ζώο θα πάει πρόθυμα στον βωμό της θυσίας, προσφέροντας έτσι τον εαυτό του ως *σφάγιον*. Για τον λόγο αυτό ράντιζαν τα ζώα που επρόκειτο να θυσιαστούν με νερό, και έδιναν στους ταύρους να πιούν νερό. Έτσι τα ζώα κουνούσαν ή έσκυβαν το κεφάλι τους, και οι κινήσεις αυτές ερμηνεύονταν ως συγκατάθεση για την επικείμενη θυσία τους. Επίσης, Burkert 1983, 4. Foley 1985, 85-86. Rabinowitz 1993, 35. Reeder 1995, 329. Bremmer 2007, 62. Dillon 2008, 250. Georgoudi 2008.

[2123] Loraux 1995, 90.

[2124] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 460-462 (Diggle): « τὴν δ' αὖ τάλαιναν παρθένον – τί παρθένον; / **Ἅιδης νιν, ὡς ἔοικε, νυμφεύσει τάχα** / ὡς ᾤκτισ' ». Επίσης, Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 540, 715 (Diggle). Guépin 1968, 141. Foley 1985, 70, 76, 87. Keuls 1985, 132. Luschnig 1988, 127. Barringer 1991, 663. Loraux 1995, 91, 95-96. Liebowitz – Knapp 1997, 82-83. Lyons 1997, 150-151. Dillon 2002, 218. Redfield 2003, 95. Goff 2004, 353. Janakieva 2005, 8. Γενικότερα για τον γάμο με τον Άδη, βλ. παρακάτω σελ. 370-377.

[2125] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 364-371 (Diggle).

[2126] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1506-1509 (Diggle). Τρείς ακόμη τραγικές παρθένοι, η Πολυξένη, η Αντιγόνη, και η Ανδρομέδα, αναφέρονται στο φώς του ήλιου που πρόκειται να εγκαταλείψουν για πάντα: Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 391-393 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 808-809, 878-880 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 1222.1052-1055 (Nauck).

[2127] Seaford 1987, 109-110. Επίσης, βλ. σελ. 45-46, και σημ. 365-366, 368, σελ. 313, σημ. 2087.

γαμπρού [2128]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι η εν λόγω παρθένος αποχαιρετά το φώς, και κατά συνέπεια τον επίγειο κόσμο και την ζωή, την ώρα που πρόκειται να οδηγηθεί στον βωμό της θυσίας. Η πορεία αυτή της Ιφιγένειας είναι ταυτόχρονα θυσιαστήρια πομπή [2129], *νυμφαγωγία* [2130], και *ἐκφορά* [2131], αφού καταλήγει στον βωμό της θεάς, και σε αιματηρό γάμο με τον ίδιο τον θάνατο [2132]. Το φώς του ηλίου που τόσο σπαρακτικά αποχαιρετά η κόρη του Αγαμέμνονα, αντικαθιστά για εκείνη τις γαμήλιες λαμπάδες που θα φωτίσουν τον δρόμο της προς τον σκοτεινό *οἶκο* ενός υποχθονίου συζύγου. Ακόμη και ο χωρισμός της νύφης από τους γονείς της, όταν εκείνη εγκαταλείπει τον πατρικό *οἶκο* για την οικία του γαμπρού [2133], αποκτά ιδιαίτερη σημασία στα πλαίσια ενός γάμου με τον Άδη [2134]. Μάλιστα στην τραγωδία

[2128] *Εἰσαγωγή* ονομαζόταν η τελετουργική και επίσημη είσοδος της νύφης στον *οἶκο* του γαμπρού, η οποία λάμβανε χώρα το βράδυ των *ἐπαυλίων*, κατά την δεύτερη ημέρα της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής. Ιδιαίτερα σημαντικός ήταν στην προκειμένη περίπτωση ο ρόλος της μητέρας του νυμφίου, η οποία δεν συμμετείχε στην *νυμφαγωγία*, αλλά περίμενε το ζευγάρι στην νέα του οικία. Τους υποδεχόταν στην είσοδο του σπιτιού, κρατώντας και αυτή γαμήλια δάδα ή δάδες, όπως βλέπουμε σε σχετικές παραστάσεις αγγείων. *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Φοίνισσαι* 344 (Schwartz): « ἔθος γὰρ ἦν τὴν νύμφην ὑπὸ τῆς μητρὸς τοῦ γαμοῦντος μετὰ λαμπάδων εἰσάγεσθαι ». Βλ. επίσης, *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 292.28-293.6 (Wendel). Εὐριπίδου *Μήδεια* 1027 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 344-346 (Diggle). Carson 1982, 122-123. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Βερολίνο F 2530: *ARV* [2] 831.20, 1702. *Add* [2] 295. *CVA*, Berlin, Antiquarium 3, 7, πίν. (1030, 1035, 1060) 101.1-4, 106.5-6, 131.2.6. BD αρ. 280254.

[2129] Για την θυσιαστήρια πομπή, βλ. Burkert 1983, 3. Burkert 1993, 136. Van Straten 1995, 13-102. Ferrara 44894: *ARV* [2] 1143.1, 1684. *Para* 455. *Add* [2] 334. Boardman 1989, εικ. 171. BD αρ. 215141. Ακρόπολις 2.636: *ABV* 673. *ARV* [2] 25.1, 237, 1604. Graef και Langlotz 1925-1933, II, πίν. 50-51. BD αρ. 200142. Αθήνα 1395: Καλτσάς 2002, 210, αρ. 427. Αθήνα 1429: Καλτσάς 2002, 214, αρ. 437. Αθήνα 1333: Καλτσάς 2002, 226, αρ. 475.

[2130] Για την *νυμφαγωγία*, βλ. σελ. 45-46, και σημ. 365-368.

[2131] Η *ἐκφορά*, δηλαδή η μεταφορά του νεκρού στον τόπο όπου επρόκειτο να ταφεί, αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της τριημέρου τελετής της ταφής στην αρχαία Αθήνα. Για την *ἐκφορά*, βλ. Ἀντιφῶντος *Περί τοῦ χορευτοῦ* 34.1-5 (Gernet). Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 62.7-9 (Rennie). Πλάτωνος *Νόμοι* 959a.1-4 και 960a.4-5 (Burnet). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 422-424 (Diggle). Μενάνδρου Ῥήτορος *Διαίρεσις τῶν Ἐπιδεικτικῶν* 363.15-23 (Russell). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Ε 215.13, Κ 277.11 (Bachmann). *Σούδα* Ε 712, 1447 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 1800 (Latte). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Ε 657.1 και 658.7-8 (Tittmann). *Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera et fort. recentiora sub auctore Moschopulo)* 1008.3 (Dübner). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1024 (Smith). *Λεξικόν Vindobonense* Ε 108 (Nauck). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora) – Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1024 (Dindorf). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 4.54.16 (Hense). Θωμᾶ Μαγίστρου *Ἐκλογή ὀνομάτων καί ῥημάτων ἀττικῶν* Ε 139.6-9 (Ritschl). Κικέρωνος *De Legibus* 2.66 (Keyes). Παρίσι (C.M.) 353: *ABV* 346.7. *Add* [2] 94. *CVA*, Paris, Bibliothèque Nationale 2, 52-53, πίν. (457-458) 71.7-9, 72.1-4. BD αρ. 301934. Παρίσι (C.M.) 355: *ABV* 346.8. *Add* [2] 94. *CVA*, Paris, Bibliothèque Nationale 2, 52-54, πίν. (457, 459) 71.2.4.6, 73.1-3. BD αρ. 301935. Επίσης, Rohde 1925, 164-165. Vermeule 1979, 12-13. Garland 1981, 80, 98-99. Garland 1985, 31-34. Garland 1989, 14-15. Flacelière 1991, 106. Tyrrell και Brown 1991, 191. Burkert 1993, 402. Kurtz και Boardman 1994, 135, 139, 189. Rehm 1994, 26. Pomeroy 1997, 107. Zaidman και Pantel 1997, 72. Garland 1998, 117. Johnston 1999α, 40. Oakley 2004α, 12. Stears 2008, 142.

[2132] Jenkins 1983, 141. Rehm 1994, 35. Loraux 1995, 89-90. Oakley 1995, 65. Reeder 1995, 330. Oakley 2004α, 103.

[2133] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 685-690 (Diggle).

[2134] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 651, 664-665, 669, 679-680, 685-690 (Diggle). Οι στίχοι αυτοί είναι βεβαίως διφορούμενοι. Για την Ιφιγένεια, τα λόγια του πατέρα της αναφέρονται στην εγκατάλειψη της οικογένειας και της πατρικής οικίας, η οποία αναπόφευκτα θα επέλθει με τον γάμο της. Στην πραγματικότητα όμως ο Αγαμέμνων αναφέρεται στον γάμο της κόρης του με τον Άδη,

Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι, η νεαρή ηρωίδα δηλώνει πως ο βωμός της θεάς όπου πρόκειται να θυσιαστεί θα είναι ουσιαστικά το μνήμα της [2135]. Πράγματι, ο βωμός της Αρτέμιδος είναι κατά κάποιον τρόπο το μνήμα όλων των παρθένων που πρόκειται να νυμφευθούν. Όχι βεβαίως κυριολεκτικά, αφού στην πραγματικότητα οι νύφες δεν θυσιάζονται. Συμβολικά όμως, ο βωμός της θεάς όπου ο πατέρας της μελλόνυμφης τελεί την καθιερωμένη γαμήλια θυσία, γίνεται το μνήμα της παρθένου κόρης που « πεθαίνει » κατά την *προτέλεια*, ώστε με την επιτυχή ολοκλήρωση της γαμήλιας τελετής να « γεννηθεί » στην θέση της η ενήλικη γυναίκα, σύζυγος και μέλλουσα μητέρα [2136]. Στον μύθο επομένως της Ιφιγένειας, και ακόμη περισσότερο στις σχετικές τραγωδίες, ο γάμος συνδέεται με τον θάνατο και την θυσία [2137]. Όπως κάθε παρθένος νύφη, έτσι και η Ιφιγένεια θα αποχωριστεί την μητέρα της, για να μεταβεί όμως στον βωμό της θυσίας, και από εκεί στον *οἶκο* του Άδη, και όχι του νυμφίου Αχιλλέα [2138]. Τα στεφάνια του γάμου γίνονται δηλαδή στεφάνια θυσίας, αλλά και κηδείας [2139]. Ο *ὑμέναιος* δίνει την θέση του στον θρήνο για τον θάνατο – θυσία της παρθένου [2140], και στον ύμνο που άδεται προς τιμήν της Αρτέμιδος [2141]. Ο καθιερωμένος *μακαρισμός* της νύφης μετατρέπεται σε *μακαρισμό* νεκρής [2142], και ο

δηλαδή στον θάνατο που θα την απομακρύνει οριστικά από τους δικούς της και από τον επίγειο χώρο. Όπως έχει προαναφερθεί (σελ. 312, σημ. 2082), στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής ο πατέρας « θυσιάζει » την κόρη του, την παραδίδει δηλαδή στον νυμφίο, και επομένως την « χάνει », εφόσον εκείνη εγκαταλείπει τον πατρικό *οἶκο* για να ακολουθήσει τον σύζυγο της. Έτσι η νύφη « πεθαίνει θυσιαζόμενη » από τον ίδιο της τον πατέρα, ο οποίος εκουσίως την παραδίδει στον γαμπρό, άρα εκουσίως την « θυσιάζει », αφού η παρθένος κόρη πρέπει να πεθάνει, ώστε να γεννηθεί η σύζυγος. Την σχέση αυτή μεταξύ γάμου, θανάτου, και θυσίας χρησιμοποιεί ο Ευριπίδης για να αποδώσει με εντυπωσιακή γλαφυρότητα την τραγική μοίρα της παρθένου Ιφιγένειας.

2135 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1444 (Diggle). Foley 1985, 76.

2136 Βλ. σελ. 312, σημ. 2082. Επίσης, Loraux 1995, 92.

2137 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 905-906 (Diggle). Rabinowitz 1993, 32-37. Loraux 1995, 95-96. Redfield 2003, 96. Goff 2004, 353.

2138 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1459-1466 (Diggle).

2139 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 905-906, 1080-1084, 1477-1478, 1512-1513 (Diggle). Για τα στεφάνια του γάμου, βλ. σελ. 314, σημ. 2088. Για την χρήση των στεφάνων στην τελετή της ταφής, βλ. σελ. 67, σημ. 528. Κικέρωνος *De Legibus* 2.63 (Keyes). Παρίσι CA 453: *ARV* ^{2} 184.22, 1632. *Para* 340. *Add* ^{2} 187. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 8, III.I.C, πίν. (512-513) 56.1-4, 57.1-2. BD αρ. 201675. **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197). **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199). **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203). Rohde 1925, 164. Kurtz και Boardman 1994, 134, 138. Pomeroy 1997, 107. Για την χρήση των στεφάνων κατά την θυσία, βλ. σελ. 316, σημ. 2117.

2140 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 888, 1276-1282, 1433, 1464-1466, 1547-1550, 1615-1618 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 860 (Diggle). Για τον νεκρικό θρήνο, βλ. σελ. 60, σημ. 471-472, σελ. 108-110, σημ. 847-849, σελ. 237-238, σημ. 1625-1626, σελ. 239-240, σημ. 1631-1632, σελ. 240-241, σημ. 1635, σελ. 242, σημ. 1639.

2141 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1467-1469 (Diggle).

2142 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 439 (Diggle). Seaford 1987, 109. Στα πλαίσια του εορτασμού των γάμων, και ειδικά στα γαμήλια γεύματα, σημαντική θέση κατείχαν οι *μακαρισμοί*. Πρόκειται για ένα είδος επαίνου και παράλληλα ευχής, τελετουργικής δηλαδή ευλογίας και ευφημίας για το νέο ζευγάρι, με σκοπό την διασφάλιση της μελλοντικής ευτυχίας τους κατά τον γάμο: Εὐριπίδου *Ἑλένη* 375-376 και 638-640 (Diggle). Σαπφοῦς *Ἀποσπάσματα* 113 (Lobel). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 3.1.107, 4.39.26.45-49 (Hense). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera)* – *Ἑκάβη* 352 (Schwartz). Seaford 1987, 106. Garland 1990, 221. Rehm 1994, 14. Seaford 2003, 473, 510-512. Όσον αφορά στον *μακαρισμό* των θανόντων, γνωρίζουμε ότι μετά την ολοκλήρωση της ταφής η οικογένεια του νεκρού παρέθετε γεύμα προς τιμήν του. Πρόκειται για το λεγόμενο *περίδειπνον*, το οποίο λάμβανε χώρα στην οικία του αποθανόντος: Δημοσθένους *Περί τοῦ στεφάνου* 288.4-6 (Butcher). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 24.801-803 (Allen). Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 7.36.14-16 (Kaibel). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 24 (Harmon). Φωτίου *Λεξικόν* Π 415.24-25 (Porson). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 699.43-44 (Gaisford). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 24.665-666.2-3, 24.804b (Erbse). Ἰουλίου Πολυδεύκους

νυφικός πέπλος σε νεκρικό *ἐπίβλημα* [2143]. Το νυφικό λουτρό είναι παράλληλα νεκρικό, αλλά και θυσιαστήριο (*χέρνιψ*) [2144]. Η κοπή των μαλλιών της νύφης αποκτά την σημασία της κοπής τριχών του *ἱερείου* [2145], και το γαμήλιο γεύμα ονομάζεται πλέον *περίδειπνον* [2146]. Οι αυλοί που θα συνόδευαν την γαμήλια πομπή, θα συνοδεύσουν εν τέλει την θυσιαστήρια, η οποία είναι ταυτόχρονα και νεκρική [2147].

Ὀνομαστικόν 8.66.2-3 (Bethe). Ἡσύχιου *Λεξικόν* T 728 (Schmidt). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.29 (Heyne). Ἀρτεμιδώρου *Ὀνειροκριτικόν* 4.81.1 (Pack). Garland 1985, 39. Flacelière 1991, 107. Burkert 1993, 403. Kurtz και Boardman 1994, 136-137. Rehm 1994, 28. Pomeroy 1997, 107. Garland 1998, 117. Johnston 1999α, 42. Oakley 2004α, 13. Stears 2008, 142. Κατά την διάρκεια του *περιδείπνου* ήταν έθιμο οι παρευρισκόμενοι να επαινούν και να μακαρίζουν τον αποθανόντα: Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* O 37.2 (Erbse). Πλουτάρχου *Παροιμίαι αἷς Ἀλεξανδρεῖς ἔχρωντο* 1.86 (Crusius). *Σούδα* O 874 (Adler). Ἰ. Στοβαίου *Ἀνθολόγιον* 3.1.172.38-39, 4.57.15 (Hense). Rehm 1994, 28. Pomeroy 1997, 107. Oakley 2004α, 13.

2143 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1117-1119, 1122-1123 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 372 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 239 (Page). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia recentiora Demetrii Triclinii) - Ἀγαμέμνων* 238-239 (Smith). Armstrong και Ratchford 1985, 10. Για τον νυφικό πέπλο, βλ. σελ. 36, σημ. 283, σελ. 42-43, σημ. 348-349. Επίσης, Λουκιανοῦ *Συμπόσιον* 8.3-4 (Macleod). Oakley και Sinos 1993, 16, 45. Reinsberg 1999, 81. Llewellyn – Jones 2003, 219-227. Ἐ*πίβλημα* ονομαζόταν το ύφασμα που κάλυπτε τους νεκρούς κατά την τελετή της ταφής, αφήνοντας - τουλάχιστον κατά την *πρόθεσιν* - ακάλυπτη μόνον την κεφαλή τους: Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 765-766 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἱππόλυτος* 1457-1458 (Diggle). Πρόκλου *Εἰς τάς Πολιτείας Πλάτωνος ὑπόμνημα* 2.114.4-10 (Kroll). Garland 1985, 24. Kurtz και Boardman 1994, 135. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11.

2144 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 675, 955-956, 1111, 1479, 1513, 1517-1518, 1569 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 861 (Diggle). Για το γαμήλιο λουτρό, βλ. σελ. 312, σημ. 2081. Για το νεκρικό λουτρό, βλ. Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 609-613 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1317-1319, 1667 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 897-904, 1199-1204 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1138-1139 (Lloyd-Jones). Πλάτωνος *Φαίδων* 115a.6-8 (Burnet). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1150-1152 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 158-160 (Diggle). Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1597-1603 (Lloyd-Jones). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 24.186-190 (Mühll). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 11.1-6 (Harmon). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 2.316.16-17 (Stallbaum). Rohde 1925, 163. Vermeule 1979, 12-13, 14. Garland 1985, 24, 43. MacDowell 1986, 170. Seaford 1987, 107. Burkert 1993, 401-402. Kurtz και Boardman 1994, 134, 140. Rehm 1994, 8, 22. Pomeroy 1997, 105-106. Garland 1998, 116. Johnston 1999α, 39. Alexiou 2002, 5. Oakley 2004α, 11. Stears 2008, 140. Για την χρήση του νερού κατά την θυσία, βλ. σελ. 315, σημ. 2098.

2145 Βλ. σελ. 315-316, και σημ. 2102, 2105-2108. Επίσης, Seaford 2003, 472.

2146 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 720-723 (Diggle). Για το γαμήλιο γεύμα που ακολουθεί την *προτέλεια*, βλ. σελ. 313, σημ. 2085. Για το *περίδειπνον*, βλ. ανωτ. σημ. 2142.

2147 Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 437-438 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 367-368 (Diggle). Για την χρήση αυλών στην γαμήλια τελετή, βλ. σελ. 314, σημ. 2090. Επίσης, Μενάνδρου *Σαμία* 730 (Sandbach). Φιλοστράτου Νεωτέρου *Εἰκόνες* 877.1 (Kayser). Reinsberg 1999, 74, 80-81, 84. Αθήνα 1453: *ARV* [2] 1127.18. *Para* 453. *Add* [2] 332. Oakley και Sinos 1993, 58-59, εικ. 14-15. BD αρ. 214899. Karlsruhe 69.78: *ARV* [2] 1102.2. *Para* 451. *Add* [2] 329. *CVA*, Karlsruhe, Badisches Landesmuseum 3, 87, 88, 89, 90, εικ. 2.1, 2.2, 2.3, 2.4, εικ. 28, πίν. (2989, 2990) 44.1-4, 45.1-4. BD αρ. 216155. Κοπεγχάγη (NM) 9080: *ARV* [2] 841.75. *Para* 423. *Add* [2] 296. *CVA*, Copenhagen, National Museum 8, 264-265, πίν. (344, 345) 341.2A, 341.2B, 341.2C, 342.1A, 342.1B. BD αρ. 212254. Λονδίνο D 11: *ARV* [2] 899.146. *Add* [2] 303. Oakley και Sinos 1993, 104-105, εικ. 96-98. BD αρ. 211904. Για την χρήση αυλών κατά την θυσία, βλ. Burkert 1993, 136. Για την χρήση αυλών κατά την κηδεία των νεκρών, βλ. Εὐριπίδου *Ἑλένη* 167-178 (Diggle). Λουκιανοῦ *Ψευδολογιστής ἤ Περί τῆς ἀποφράδος* 7.6 (Harmon). Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 19.1-4 (Harmon). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Φοίνισσαι* 1028.2 (Schwartz). *Σχόλια Λουκιανοῦ (scholia vetera et recentiora Arethae)* 40.19.1-2 (Rabe). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 4.75.1-76.5 (Bethe). Κικέρωνος *De Legibus* 2.59 (Keyes). Ferguson 1989, 127. Alexiou 2002, 6. Αβάνα 140: *ABV* 518.5. *Add* [2] 129. Olmos 1990, 76, 78-79, αρ. 20. BD αρ. 330686. Παρίσι (C.M.) 353: *ABV* 346.7. *Add* [2] 94. *CVA*, Paris, Bibliothèque Nationale 2,

Ακόμη και η αρχική αντίδραση της Ιφιγένειας όταν μαθαίνει ότι πρόκειται να θυσιαστεί [2148] θυμίζει αναπόφευκτα τα δυσάρεστα συναισθήματα που ο γάμος προκαλεί στις νεαρές παρθένους [2149], οι οποίες όμως, όπως άλλωστε και η κόρη του Αγαμέμνονα, πρέπει να υποταχθούν στο θέλημα των ανδρών και να οδηγηθούν πειθήνια στον γάμο, ή στον βωμό της θυσίας [2150]. Η *προτέλεια* του γάμου έχει επομένως ως θύμα την ίδια την παρθένο Ιφιγένεια [2151]. Ο Αγαμέμνων δεν δίνει την κόρη του στον νυμφίο Αχιλλέα, αλλά στον ίδιο τον Άδη [2152]. Έτσι, η απάντηση στο φαινομενικά αθώο ερώτημα που διατυπώνεται στην τραγωδία του Ευριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* (« ᾽Αρτέμιδι προτελίζουσι τὴν νεάνιδα, / Αὐλίδος ἀνάσσῃ· τίς νιν ἄξεταί ποτε ; ») [2153] είναι - δυστυχώς για την Ιφιγένεια - « ο Άδης ! » [2154].

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η σύντομη περιγραφή της θυσίας της Ιφιγένειας στην τραγωδία *Ἀγαμέμνων* του Αισχύλου [2155]. Ο αξιοθαύμαστος ηρωισμός της Ευριπιδείας Ιφιγένειας, η οποία εν τέλει προσφέρεται οικειοθελώς να θυσιαστεί για το καλό της πατρίδος της [2156], δεν έχει θέση εδώ. Η Ιφιγένεια του Αισχύλου είναι η αδύναμη παρθένος που με ικεσίες προσπαθεί να ξεφύγει από την τραγική της μοίρα, και οδηγείται στον βωμό της θυσίας με την βία [2157]. Όπως όμως ο Ευριπίδης, έτσι και ο Αισχύλος συνδέει τον γάμο με την θυσία και τον θάνατο της παρθένου. Σύμφωνα με τους Armstrong και Ratchford [2158], οι αναφερόμενοι στην στιγμή της θυσίας στίχοι του *Ἀγαμέμνονος*, « κρόκου βαφὰς [δ'] ἐς πέδον χέουσα, / ἔβαλλ' ἕκαστον θυτήρων / ἀπ' ὄμματος βέλει φιλοίκτῳ » [2159], παραπέμπουν στην γαμήλια τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων*, όπου ο νυφικός πέπλος ανασηκώνεται και η νύφη *ανακαλύπτεται*, εμφανίζεται δηλαδή για πρώτη φορά χωρίς τον πέπλο της

52-53, πίν. (457-458) 71.7-9, 72.1-4. BD αρ. 301934. Παρίσι (C.M.) 355: *ABV* 346.8. *Add* [2] 94. *CVA*, Paris, Bibliothèque Nationale 2, 52-54, πίν. (457, 459) 71.2.4.6, 73.1-3. BD αρ. 301935.

[2148] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1100-1102, 1122-1123, 1211-1252, 1279-1335 (Diggle). Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 361-371 (Diggle).

[2149] Ο γάμος ήταν μία τραυματική εμπειρία για την παρθένο νύφη, η οποία έπρεπε σε νεαρή ακόμη ηλικία να αποχωριστεί την μητέρα της, να απομακρυνθεί από την οικογένεια της, και να εγκαταλείψει την γνώριμη πατρική οικία για να παντρευτεί έναν μεγαλύτερο της άγνωστο άνδρα, να μεταφερθεί στον *οἶκο* του, και να αναλάβει (για πρώτη φορά στην ζωή της) τα καθήκοντα της συζύγου και οικοδέσποινας: Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583 (Radt). Εὐριπίδου *Μήδεια* 230-251 (Diggle). *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.19-21, 2.30, 2.80-81, 2.432-433 (Allen). Foley 1982, 169. Redfield 1982, 189. Seaford 1987, 106, 114. Reilly 1989, 431. Garland 1990, 222-224. McManus 1990, 229-231. Buxton 1994, 128. Reeder 1995, 329. Zaidman 1996, 6. Blundell 1998, 34. Garland 1998, 50. Brulé 2003, 172. Llewellyn - Jones 2003, 232. Blundell 2004, 39-40. Bodiou 2009, 175.

[2150] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1487-1490 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 583 (Radt).

[2151] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 433-434, 1110-1114 (Diggle). Zeitlin 1965, 466. Foley 1985, 69-70. Seaford 1987, 108-109. Dillon 2002, 218. Seaford 2003, 472. Goff 2004, 353.

[2152] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1277-1278 (Diggle). Loraux 1995, 92.

[2153] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 433-434 (Diggle). Foley 1985, 70.

[2154] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 369-371 (Diggle).

[2155] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-247 (Page).

[2156] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1378-1401, 1446, 1472-1473, 1553-1562 (Diggle). Pomeroy 1975, 109. Foley 1985, 65, 67, 78. Keuls 1985, 136. Luschnig 1988, 123-124, 126-127. Wilkins 1990, 190. Rabinowitz 1993, 39, 42-44. Larson 1995, 106. Reeder 1995, 328, 330. Liebowitz – Knapp 1997, 81-82, 84-85. Kearns 1998, 107. Foley 2001, 123-124. Goff 2004, 353. Oikonomopoulou 2004, 64. Lefkowitz 2007, 91-93, 155-156. Mastronarde 2010, 238, 264.

[2157] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 228-241 (Page). Luschnig 1988, 126. Wilkins 1990, 190. Rabinowitz 1993, 38-39. Thalmann 1993, 143. Larson 1995, 106. Goff 2004, 353-354.

[2158] Armstrong και Ratchford 1985.

[2159] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 239-241 (Page).

ενώπιον του γαμπρού και των προσκεκλημένων του γάμου [2160]. Η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι καλά τεκμηριωμένη, και κατά την γνώμη μου ιδιαίτερα πειστική. Ο Αισχύλος προσδίδει την σημασία μίας τραγικής τελετής *ἀνακαλυπτηρίων* στην « αποκάλυψη » της άτυχης κόρης του Αγαμέμνονος (κρόκου βαφὰς [δ'] ἐς πέδον χέουσα) την στιγμή της θυσίας της, μετατρέποντας έτσι την παρθένο Ιφιγένεια που στέκεται ενώπιον του βωμού της Αρτέμιδος ως θλιβερό *ἱερεῖον,* στην νύφη Ιφιγένεια, η οποία « *ανακαλύπτεται* » ενώπιον ενός υποχθόνιου νυμφίου, δηλαδή του ίδιου του Άδη. Στα πλαίσια του τελετουργικού τυπικού του αθηναϊκού γάμου, η τέλεση των *ἀνακαλυπτηρίων* σηματοδοτεί την επιτυχή ολοκλήρωση της γαμήλιας τελετής, και την μετάβαση της παρθένου από την προτέρα κατάσταση, σε μία νέα πραγματικότητα (ενηλικίωση, έγγαμος βίος, μητρότητα) [2161]. Για την Ιφιγένεια όμως, η τελετή που πρόκειται να ολοκληρωθεί δεν είναι γαμήλια, αλλά θυσιαστήρια, ενώ η νέα πραγματικότητα οδηγεί στην αγκαλιά ενός νυμφίου που δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον Θάνατο.

Επί της ουσίας, η θυσία της Ιφιγένειας αποτελεί την κατεξοχήν μυθολογική απεικόνιση της αναγκαίας για την επιτυχή ολοκλήρωση της γαμήλιας τελετής συμβολικής θυσίας της παρθένου (*προτέλεια*) [2162]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι η θυσία της αγάμου κόρης του Αγαμέμνονος τελείται με το πρόσχημα ενός ψεύτικου γάμου, ο οποίος θα την παρασύρει στον τόπο της θυσίας της [2163]. Εν τέλει η παρθένος θυσιάζεται πριν από τον « γάμο » της με τον νεαρό ήρωα, ακριβώς όπως η *προτέλεια* προηγείται της μετάβασης της νύφης στην οικία του γαμπρού, και της ολοκλήρωσης του γάμου. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για εξιλαστήρια θυσία με θύμα μία παρθένο κόρη, θύτη τον ίδιο τον πατέρα αυτής [2164], και θεϊκό αποδέκτη της εν λόγω θυσίας την θεά προστάτιδα των παρθένων [2165], η οποία επιβλέπει την μύηση αυτών [2166]. Η Ιφιγένεια προσφέρεται στην Αρτέμιδα που απαιτεί την θυσία της κόρης για να εξευμενιστεί [2167], ενώ η Αθηναία νύφη προσφέρει συμβολικά τον παρθενικό της εαυτό στην θεά, ως εξιλαστήριο θύμα για την επικείμενη απώλεια της παρθενίας της που θα επέλθει με τον γάμο [2168]. Ας θυμηθούμε την παρομοίωση των παρθένων με νεαρά ζώα, και μάλιστα στην τραγωδία με ζώα που πρόκειται να θυσιαστούν [2169]. Σύμφωνα με την ερμηνεία της

[2160] Scodel 1996, 115-116. Για τα *ἀνακαλυπτήρια*, βλ. σελ. 177, σημ. 1296. Για τις διαφορετικές ερμηνείες που έχουν διατυπωθεί σχετικά με το συγκεκριμένο απόσπασμα, βλ. Hughes 1991, 84. Lloyd - Jones 1952, 134-135. Thalmann 1993, 145-146. Βλ. επίσης την πολύ ενδιαφέρουσα άποψη της Kahil, η οποία συνδέει το εν λόγω απόσπασμα με τα *ἀρκτεία*: Kahil 1983, 238. Για τα *ἀρκτεία*, βλ. σελ. 324, σημ. 2188.

[2161] Carson 1990, 163-164. Llewellyn - Jones 2003, 227-228, 241, 247.

[2162] Seaford 1987, 108-109. Για την *προτέλεια*, βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

[2163] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 414-417, 607-626, 903-908 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 209-217 (Diggle). Foley 1985, 68, 77. Seaford 1987, 108. Segal 1990β, 115. Wilkins 1990, 189. Goff 2004, 353.

[2164] Ο Αγαμέμνων προσφέρει την κόρη του ως *σφάγιον* της θυσίας που απαιτεί η Άρτεμις: Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-225, 1415-1418 (Page). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 530-533 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα* 1020-1023 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 8-9, 359-360, 365-366, 565, 783-786 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 97-107, 528-542, 873, 880, 883, 1166-1208, 1231-1232 (Diggle). Ο πατέρας της νύφης τελεί την *προτέλεια*: σελ. 312, σημ. 2082.

[2165] Redfield 2003, 109.

[2166] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

[2167] Foley 1985, 66. Wilkins 1990, 183. Reeder 1995, 304. Johnston 2006, 180.

[2168] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

[2169] Βλ. σελ. 317, σημ. 2121.

Loraux [2170], « όπως το σφάγιο, έτσι και η κόρη είναι υποταγμένη και παθητική [2171], δίνεται και οδηγείται [2172]. Οι θυσίες στην τραγωδία φωτίζουν το πολύ καθημερινό τελετουργικό τυπικό του γάμου, μέσα από το οποίο η παρθένα περνά από έναν κηδεμόνα (*κύριον*) σε έναν άλλον, από τον πατέρα που την δίνει, στον σύζυγο που την οδηγεί ». Σε συμβολικό επίπεδο, η παρθένος ταυτίζεται επομένως με το *ἱερεῖον*, το ζώο δηλαδή που θυσιάζεται. Ο Αριστοτέλης άλλωστε παρομοιάζει το παρθενικό αίμα με το αίμα του θύματος μίας θυσίας [2173]. Έτσι, η *προτέλεια* του θανατηφόρου « γάμου » της Ιφιγένειας έχει ως θύμα της την ίδια την τραγική παρθένο: « ᾿Αρτέμιδι προτελίζουσι τὴν νεάνιδα, / Αὐλίδος ἀνάσσηι· » [2174].

Ιδανική αποδέκτης μίας τέτοιας θυσίας είναι ασφαλώς η θεϊκή προστάτιδα των παρθένων Αρτέμιδα [2175], κατεξοχήν θεά της μύησης των κοριτσιών [2176], ταυτόχρονα όμως κυρία των άγριων αιματηρών θυσιών [2177]. Ξεκινώντας την στρατιωτική τους θητεία, οι νέοι της Αθήνας προσέφεραν θυσία στην ᾿Αγροτέρα Αρτέμιδα [2178], ενώ στην ίδια θεά θυσίαζαν και οι Σπαρτιάτες πριν από την μάχη [2179]. Τοιουτοτρόπως, η νεαρή κόρη του Αγαμέμνονος θυσιάζεται στην Αρτέμιδα πριν από την αναχώρηση του ελληνικού στόλου για την Τροία, και κατά συνέπεια πριν από την έναρξη του Τρωικού πολέμου. Εν προκειμένω δηλαδή, η θυσία της παρθένου έχει διττή σημασία. Πρόκειται για την *προτέλεια* του τραγικού γάμου που η άτυχη Ιφιγένεια θα τελέσει με τον ίδιο τον Άδη, ταυτόχρονα όμως και για την « προτέλεια ναῶν » [2180], την καθιερωμένη θυσιαστήρια προσφορά στην θέα πριν από τον πόλεμο, η οποία θα σηματοδοτήσει την αρχή της ελληνικής εκστρατείας κατά των Τρώων [2181].

Στο τέλος βεβαίως η Ιφιγένεια δεν πεθαίνει, όπως άλλωστε και οι Αθηναίες νύφες δεν θυσιάζονται κυριολεκτικά. Χάρη στην θεϊκή παρέμβαση της Αρτέμιδος την ύστατη στιγμή, μία ελαφίνα θυσιάζεται αντί της κόρης του Αγαμέμνονος [2182]. Έτσι, τόσο ο « γάμος » της με τον Αχιλλέα, όσο και ο « γάμος » της με τον Άδη, προετοιμάζονται, αλλά ποτέ δεν ολοκληρώνονται. Η ίδια η Ιφιγένεια εξαφανίζεται, και η οικογένεια της αγνοεί την τύχη της μέχρι ο Ορέστης να ανακαλύψει την αδελφή του στην χώρα των Ταύρων [2183]. Η ελαφίνα που αντικαθιστά την κόρη στον βωμό της

[2170] Loraux 1995, 89.
[2171] Blundell 1998, 34.
[2172] Redfield 2003, 243.
[2173] ᾿Αριστοτέλους *Τῶν περί τά ζῷα ἱστοριῶν* 581a.31-581b.2 (Louis). Reeder 1995, 304, 329.
[2174] Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ή ἐν Αὐλίδι* 433-434 (Diggle). Zeitlin 1965, 466. Foley 1985, 69. Seaford 2003, 472.
[2175] Rabinowitz 1993, 44.
[2176] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.
[2177] Kahil 1983, 239. Vernant 1991, 203. Burkert 1993, 322. Dillon 2008, 248-251.
[2178] Burkert 1983, 65. Thalmann 1993, 141. Reeder 1995, 303. Dillon 2008, 248.
[2179] Ξενοφῶντος *῾Ελληνικά* 4.2.20.2-4 (Marchant). Burkert 1983, 66. Lloyd - Jones 1983, 101. Burkert 1993, 143, 322.
[2180] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 224-227 (Page).
[2181] Zeitlin 1965, 466. Burkert 1983, 65, 67. Foley 1985, 69, 89-90. Garland 1994, 47. Dillon 2002, 218. Goff 2004, 352, 353.
[2182] Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ή ἐν Αὐλίδι* 1584-1597 (Diggle). Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ή ἐν Ταύροις* 28-29, 783-786 (Diggle). Hughes 1991, 83. Reeder 1995, 329. Liebowitz – Knapp 1997, 85. Lyons 1997, 145. Henrichs 2000, 183-184. Nielsen 2009, 86.
[2183] Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ή ἐν Αὐλίδι* 1615-1618 (Diggle). Εὐριπίδου *᾿Ιφιγένεια ή ἐν Ταύροις* 28-41, 563-564, 770-772, 788-849 (Diggle).

θυσίας θυμίζει τον αιτιολογικό μύθο των *ἀρκτείων* [2184], σύμφωνα με τον οποίο η Άρτεμις απαιτεί την θυσία μίας παρθένου ως αντίτιμο για τον φόνο της ιερής της *ἄρκτου* [2185]. Αντί όμως για την παρθένο που ζητά η θεά, οι Αθηναίοι θυσιάζουν μία αίγα, την οποία μάλιστα ο θύτης ονομάζει κόρη του [2186]. Και στους δύο μύθους επομένως, η οργισμένη Άρτεμις επιζητεί την εξιλαστήρια θυσία μίας παρθένου, θύτης της οποίας γίνεται ο ίδιος ο πατέρας της, αλλά εν τέλει η κόρη αντικαθίσταται από ένα θηλυκό ζώο που προσφέρεται στην θεά [2187]. Τα *ἀρκτεία* ήταν η διαβατήρια τελετή που σηματοδοτούσε την μετάβαση των κοριτσιών από την παιδική στην παρθενική ηλικία [2188], η οποία συνέπιπτε με την ηλικία γάμου [2189]. Όπως τα *ἀρκτεία*, έτσι και ο μύθος της θυσίας της Ιφιγένειας είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την μύηση των κοριτσιών [2190] και την μετάβαση τους στον γάμο και την ενηλικίωση. Η θυσία της κόρης του Αγαμέμνονα είναι η *προτέλεια* του γάμου που ποτέ δεν θα τελέσει, ούτε με τον Αχιλλέα, αλλά ούτε με τον Άδη. Εφόσον η θυσία / θάνατος των παρθένων τις οδηγεί αναπόφευκτα σε μία νέα κοινωνική και προσωπική πραγματικότητα, η νεαρή Ιφιγένεια δεν μπορεί να παραμείνει στην προτέρα

[2184] *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 645 (Dübner). *Σούδα* Α 3958-3959 (Adler). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 143.23-144.12 (Bachmann). Clement 1934, 400-401. Dowden 1989, 20-24. Dowden 1992, 107. Burkert 1993, 321-322. Reeder 1995, 321, 329. Ekroth 2003, 98. Redfield 2003, 102-104. Seaford 2003, 472. Nielsen 2009, 86.

[2185] Σύμφωνα με την πιο δημοφιλή εκδοχή του μύθου, η θυσία της Ιφιγένειας είναι το τίμημα που η Άρτεμις απαιτεί να πληρώσει ο Αγαμέμνων για την έπαρση του σχετικά με τον φόνο ενός ελαφιού: Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 566-572 (Lloyd-Jones). Πρόκλου *Περί χρηστομαθείας* 135-143 (Severyns). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ὀρέστης* 658.1-6 (Schwartz). Nielsen 2009, 86. Αντιθέτως, ο Σχολιαστής της Ιλιάδος αναφέρει πως το αμάρτημα του Αγαμέμνονα ήταν ο φόνος της ιερής αίγας της θεάς: *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 1.108-109b (Erbse). Ο Ευριπίδης και ο Αισχύλος δεν αναφέρονται καθόλου στο γεγονός που προκάλεσε την οργή της θεάς.

[2186] *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 144.2-7 (Bachmann). Παρομοίως, όταν ο Πελοπίδας κλήθηκε να τελέσει την θυσία μίας ξανθιάς παρθένου, ούτως ώστε να διασφαλίσει την νίκη του θηβαϊκού στρατού στην μάχη των Λεύκτρων, θυσίασε αντί αυτής μία πυρρόξανθη φοράδα: Πλουτάρχου *Πελοπίδας* 20.4-22.4 (Ziegler).

[2187] Clement 1934, 399, 408. Dowden 1989, 20-24. Hughes 1991, 83. Dowden 1992, 107. Larson 1995, 105. Reeder 1995, 321, 329. Lyons 1997, 146-147. Kearns 1998, 101. Ekroth 2003, 98. Faraone 2003, 52, 58-59. Redfield 2003, 102-104, 106. Nielsen 2009, 86.

[2188] Για τα *ἀρκτεία*, βλ. Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 7281, Δ 563 (Latte). Φωτίου *Λεξικόν* Α 2825 (Theodoridis). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 254.4-13 (Gaisford). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Α 206.4-6, Δ 234.33-235.5 (Bekker). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 143.23-144.12 (Bachmann). *Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera)* 645 (Dübner). *Σούδα* Α 3958-3959 (Adler). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 58.4-9, 87.1-11 (Dindorf). Clement 1934, 398-401. Κόντης 1967, 182-185, 202. Brelich 1969, 240-290. Walbank 1981. Kahil 1983, 235-238. Lloyd - Jones 1983, 91-95, 97-98. Perlman 1983. Simon 1983, 83-86. Cole 1984. Foley 1985, 86. Hollinshead 1985, 426-427. Vidal – Naquet 1986, 145-146. Bevan 1987. Trachy 1987, 65-71. Sourvinou – Inwood 1988. Dowden 1989, 20-33, 34-44, 46-47, 189-191. Hamilton 1989. Perlman 1989. Αντωνίου 1990, 179-184, 192-205. Garland 1990, 187-191. Cantarella 1991, 22-23. Vernant 1991, 200, 215-219. Dowden 1992, 102-109. Kraemer 1992, 22-23. Demand 1994, 107-114. Zaidman 1994, 342-344. Blundell 1995, 30, 134-135. Reeder 1995, 301-302, 321-322. Zaidman 1996, 4. Lyons 1997, 145-148. Fowler 2000, 326-331. Graf 2000, 262. Parisinou 2000, 51-54. Dillon 2002, 94, 220-222. Ferrari 2002, 166-176, 207-208, 294-298. Lewis 2002, 25-26. Marinatos 2002. Brulé 2003, 78. Ekroth 2003, 62-67, 90-93. Faraone 2003. Redfield 2003, 98-110. Seaford 2003, 471. Cole 2004, 210-211, 227-229. Goff 2004, 36, 102-103, 105-113, 146, 181-183, 197, 203-205. Parker 2005, 183, 228-248. Connelly 2007, 32-33.

[2189] Βλ. σελ. 3-5.

[2190] Clement 1934, 400-401. Foley 1985, 86. Burkert 1993, 322. Larson 1995, 105. Liebowitz – Knapp 1997, 82. Lyons 1997, 134, 144.

κατάσταση από την στιγμή που οδηγείται στον βωμό της θυσίας. Μεταβαίνει συνεπώς στην νέα πραγματικότητα που επιθυμεί η θεά: γίνεται ιέρεια της, διατηρώντας ες αεί την παρθενία της [2191]. Έτσι, η Ιφιγένεια που προσεφέρθη στην Αρτέμιδα ως θύμα μίας αιματηρής ανθρώπινης θυσίας, γίνεται και η ίδια ιέρεια τέτοιων άγριων θυσιών [2192]. Στην ελληνική μυθολογία και τελετουργία, η Ιφιγένεια συνδέεται στενά με την Αρτέμιδα [2193], και μάλιστα κάποιες φορές ταυτίζεται με την ίδια την θεά [2194]. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι την κόρη αντικαθιστά στον βωμό της θυσίας μία ελαφίνα, αφού το ελάφι είναι το ιερό ζώο της Αρτέμιδος [2195]. Στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της παρθένου με την θεά παραπέμπουν επίσης οι στίχοι του Ευριπίδου που αναφέρονται στο έθιμο της αφιερώσεως των ενδυμάτων όσων γυναικών πέθαιναν κατά τον τοκετό, στον τάφο της κόρης του Αγαμέμνονος στην Βραυρώνα [2196]. Εκτός από προστάτιδα των παρθένων, η Άρτεμις ήταν επίσης μία θεότητα του τοκετού - τόσο του τελέσφορου, όσο και του θανατηφόρου [2197]. Οι γυναίκες που πέθαιναν στην γέννα θεωρούνταν θύματα της θεάς, την οποία δεν είχαν καταφέρει να εξευμενίσουν για την απώλεια της παρθενίας τους [2198]. Τα ενδύματα

[2191] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 34-41, 220, 748, 798-799, 1380, 1462-1463 (Diggle). Κόντης 1967, 157, 176. Αντωνίου 1990, 207. Lyons 1997, 147-148. Kearns 1998, 107. Ekroth 2003, 61, 98. Redfield 2003, 106-107.

[2192] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 34-41, 224-228, 243-245, 617-622, 775-776 (Diggle).

[2193] Kahil 1983, 233. Reeder 1995, 329.

[2194] Ἡροδότου *Ἱστορίαι* 4.103.9-10 (Legrand). Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα* 23a.17-26 (Merkelbach). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 2.35.1.4-5 (Spiro). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ι 1122 (Latte): « Ἰφιγένεια· ἡ Ἄρτεμις ». Clement 1934, 395. Burkert 1993, 322, 422. Lyons 1997, 152-153, 156, 168. Redfield 2003, 104-105. Ο Παυσανίας ταυτίζει μάλιστα και την Αρτέμιδα - Εκάτη με την κόρη του Αγαμέμνονος: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.43.1.1-9 (Spiro). Βλ. επίσης, Clement 1934, 395. Larson 1995, 118. Lyons 1997, 142-143, 148, 152-153, 156. Kearns 1998, 104. Johnston 1999α, 238. Dillon 2002, 20, 93. Ekroth 2003, 99-100. Σύμφωνα πάντως με τον Κόντη, η ταύτιση της θεάς με την κόρη του Αγαμέμνονος δεν ίσχυε στην Βραυρώνα: Κόντης 1967, 160. Βλ. επίσης, Αντωνίου 1990, 209-210.

[2195] Burkert 1993, 320. Dillon 2002, 75. Στον σχετικό με τους γίγαντες Αλωάδες μύθο, η ίδια η θεά μεταμορφώνεται σε ελάφι: Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 1.55.3-6 (Wagner).

[2196] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 1462-1467 (Diggle). Clement 1934, 396-197. Κόντης 1967, 157, 201. Αντωνίου 1990, 190, 207-209. Demand 1994, 88. Kearns 1998, 107. Ekroth 2003, 61, 70-72, 98. Cole 2004, 219. Σύμφωνα με τον Ekroth πρόκειται πιθανώς για Ευριπίδειο εύρημα, καθώς τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών που έχουν διεξαχθεί στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος δεν επιβεβαιώνουν τους εν λόγω στίχους: Ekroth 2003, 70-72, 94-101. Η ανάπτυξη όμως του συγκεκριμένου θέματος δεν αφορά στο αντικείμενο της παρούσης μελέτης. Θα περιοριστούμε επομένως στην παράθεση των στοιχείων που μας βοηθούν να προσεγγίσουμε την Ευριπίδεια εκδοχή του « θανάτου » της αγάμου κόρης του Αγαμέμνονος.

[2197] Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 958 (Diggle). Πλάτωνος *Θεαίτητος* 149b.9-10 (Burnet). Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες* 676-677 (Page). Λιβανίου *Λόγοι* 5.27.5-6 (Foerster). Πλουτάρχου *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλωι τῆς σελήνης* 938e.11-f.2 (Pohlenz). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 157.70-72 (Sandbach). *Σχόλια Αἰσχύλου (scholia vetera) – Ἀγαμέμνων* 135-138 (Smith). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Ἀθηνᾶν* 13.30-32 (Dindorf). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Δίαν* 7.17 (Dindorf). *Ὀρφικοί Ὕμνοι* 2.2, 2.4, 2.8-13, 36.3-4, και 36.8 (Quandt). Hadzisteliou – Price 1978, 157, 204. King 1983, 121-122. Lloyd - Jones 1983, 95-96. Garland 1990, 67-68. Vernant 1991, 202. Burkert 1993, 321. Demand 1994, 88-91. Blundell 1995, 30. Reeder 1995, 303. Lyons 1997, 152. Johnston 1999α, 211-212. Mc Clure 1999, 124. Fowler 2000, 329. Dillon 2002, 230-233. Lewis 2002, 15. Brulé 2003, 10. Redfield 2003, 104. Cole 2004, 212-214.

[2198] Ὁμήρου *Ἰλιάς* 21.483-484 (Allen). Καλλιμάχου *Ὕμνοι* 3.126-128 (Pfeiffer). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια* 1.127.2-7 (Stallbaum). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 150.15-17 (Gaisford). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 5.124 (Dindorf). Demand 1994, 88. Burkert 1993, 321. Ekroth 2003, 99. Cole 2004, 212.

των άτυχων αυτών γυναικών αφιερώνονταν στο ιερό της θεάς στην Βραυρώνα [2199], όπου σύμφωνα με τους στίχους του Ευριπίδου θα ταφεί η Ιφιγένεια όταν πεθάνει [2200]. Ο θάνατος της αγάμου κόρης του Αγαμέμνονος έχει επομένως άμεση σχέση με την μύηση των παρθένων [2201] και την θεϊκή προστάτιδα αυτών Αρτέμιδα, η οποία επιβλέπει την μετάβαση τους στον γάμο, την ενηλικίωση, και την μητρότητα [2202]. Η μυθική ηρωίδα Ιφιγένεια ουσιαστικά αντιπροσωπεύει τον παρθενικό εαυτό των αγάμων κοριτσιών, ο οποίος πρέπει να προσφερθεί στην θεά ως (συμβολική) εξιλαστήρια θυσία για την επικείμενη απώλεια της παρθενίας τους που θα επέλθει με τον γάμο [2203]. Όπως οι θνητές μελλόνυμφες παρθένοι, έτσι και η κόρη του Αγαμέμνονος προετοιμάζεται για τον γάμο της, και οδηγείται στον βωμό της Αρτέμιδος για την τέλεση της *προτέλειας* [2204]. Αν και το αίμα που εν τέλει χύνεται δεν είναι παρθενικό, αλλά αίμα ζώου, ο παρθενικός εαυτός των κοριτσιών « θυσιάζεται », δηλαδή αφιερώνεται στην θεά της μύησης των παρθένων. Οι μεν ατθίδες παρθένοι πεθαίνουν συμβολικά στον βωμό της Αρτέμιδος, προσφέροντας τον παρθενικό τους εαυτό στην θεά, ώστε να αναγεννηθούν ως σύζυγοι και μέλλουσες μητέρες, η δε Ιφιγένεια αφιερώνεται στην Αρτέμιδα [2205], την οποία θα υπηρετεί ως ιέρεια για όλη της την ζωή, διατηρώντας ες αεί την παρθενία της [2206]. Επί της ουσίας, η κόρη του Αγαμέμνονος αποτελεί το μυθικό πρότυπο της ελληνίδας παρθένου που βρίσκεται στο κατώφλι της ενηλικίωσης, έτοιμη να εγκαταλείψει για πάντα την παρθενική αγνότητα της [2207]. Εν αντιθέσει όμως με τις θνητές κόρες, η Ιφιγένεια δεν νυμφεύεται ποτέ. Συνεπώς, η θυσία της κόρης του Αγαμέμνονος αφορά αποκλειστικά στην οριστική εγκατάλειψη της προτέρας κατάστασης, δηλαδή της παρθενικής ηλικίας, από τις μελλόνυμφες κοπέλες. Εν συνεχεία, η επιτυχής μετάβαση τους στην ενηλικίωση, τον έγγαμο βίο, και την μητρότητα, βρίσκεται εξ ολοκλήρου υπό την εξουσία και επίβλεψη της Αρτέμιδος, θεάς της μύησης των κοριτσιών. Μετά την τέλεση της *προτέλειας*, η οποία σηματοδοτεί τον συμβολικό θάνατο του παρθενικού εαυτού τους στα πλαίσια της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής, οι Αθηναίες νύφες απομακρύνονται από την Ιφιγένεια, και υπό την αιγίδα της Αρτέμιδος οδεύουν προς την ενηλικίωση, τον γάμο, και την τεκνοποίηση. Όσες από τις νεαρές κοπέλες ολοκληρώσουν με επιτυχία την μετάβαση τους στην νέα αυτή προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα, θα αφιερώσουν ευχαριστήρια αναθήματα στην θεά που τις προστάτευσε κατά την διάρκεια της [2208]. Αντιθέτως, τα ενδύματα όσων δεν κατάφεραν να εξευμενίσουν την Αρτέμιδα για την απώλεια της παρθενίας τους, και έτσι πέθαναν κατά τον τοκετό ή την λοχεία χτυπημένες από τα θανατηφόρα βέλη της, δεν προσφέρονται στην ίδια την θεά, αλλά στον τάφο της μυθικής παρθένου

[2199] Κόντης 1967, 160-162, 185-188, 193. Keuls 1985, 316-318. Burkert 1993, 321. Dillon 2002, 20-22. Ekroth 2003, 67, 99. Η αφιέρωση ενδυμάτων στο ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος επιβεβαιώνεται από τις σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες (Linders 1972, Cleland 2005), αλλά δεν γνωρίζουμε αν όντως επρόκειτο για τα ενδύματα των γυναικών που πέθαιναν κατά τον τοκετό ή την λοχεία: Ekroth 2003, 99. Για το ιερό της Βραυρωνίας Αρτέμιδος, βλ. Κόντης 1967, και ιδιαιτέρως 164-182, 203. Αντωνίου 1990, 145-171. Themelis 2002. Nielsen 2009, 101-113.

[2200] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 1463-1464 (Diggle). Κόντης 1967, 163-164, 176.

[2201] Liebowitz – Knapp 1997, 82. Faraone 2003, 50. Graf 2003, 17.

[2202] Για την σχέση της θεάς Αρτέμιδος με την μύηση των παρθένων, βλ. σελ. 312, σημ. 2082. Επίσης, Αντωνίου 1990, 183. Vernant 1991, 198-201, 204, 209. Lyons 1997, 144-145.

[2203] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082. Επίσης, Κόντης 1967, 182. Kahil 1983, 233. Johnston 1999α, 238.

[2204] Για την *προτέλεια*, βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

[2205] Seaford 2003, 472.

[2206] Redfield 2003, 106-107.

[2207] Kearns 1998, 107.

[2208] Αντωνίου 1990, 208-209. Demand 1994, 89-90. Johnston 1999α, 238-239. Dillon 2002, 21-22. Ekroth 2003, 99. Cole 2004, 212-213.

Ιφιγένειας [2209]. Η κόρη του Αγαμέμνονος είναι άλλωστε ιδανική αποδέκτης τέτοιων αναθημάτων, καθώς δεν ολοκλήρωσε ποτέ την μετάβαση της στην ενηλικίωση, ούτε χάρηκε την μητρότητα και τον έγγαμο βίο [2210].

2. Πολυξένη

Στην τραγική ποίηση, η ιστορία της Πολυξένης μας είναι γνωστή από τις σχετικές με την άλωση της Τροίας τραγωδίες του Ευριπίδου *Ἑκάβη* και *Τρῳάδες*, αν και η θυσία της παρθένου κόρης του Πριάμου περιγράφεται μόνον στην πρώτη εκ των δύο. Από την αντίστοιχη τραγωδία του Σοφοκλέους που όπως γνωρίζουμε έφερε το όνομα της νεαρής Πολυξένης έχει διασωθεί μόνον ένα μικρό απόσπασμα [2211].

Όπως αναφέρει ο σχετικός μύθος, μετά την άλωση της Τροίας η παρθένος Πολυξένη θυσιάστηκε στον τάφο του Αχιλλέως [2212] έπειτα από απαίτηση του ίδιου του νεκρού ήρωα [2213], το είδωλο του οποίου εμφανίστηκε στους Έλληνες και ζήτησε να του αποδοθούν οι πρέπουσες τιμητικές επιτύμβιες προσφορές [2214]. Ως κόρη του Πριάμου, η Πολυξένη προοριζόταν βεβαίως για γάμο βασιλικό [2215]. Και θα τελέσει όντως γάμο « βασιλικό », με νυμφίο τον ίδιο τον θάνατο. Αυτό άλλωστε επιτάσσει η τραγική της μοίρα, και κυρίως ο *ἄωρος* θάνατος της [2216].

Στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδου, η Εκάβη ονομάζει την θυσιασμένη στον τάφο του Αχιλλέως Πολυξένη « νύφη που δεν είναι νύφη » (νύμφην τ' ἄνυμφον), και « παρθένο που δεν είναι παρθένος » (παρθένον τ' ἀπάρθενον) [2217]. Τα παράξενα αυτά λόγια της Εκάβης αποτελούν μία εξαιρετικά γλαφυρή περιγραφή του τραγικού γάμου που η αγαπημένη της κόρη τελεί με τον θάνατο / Αχιλλέα. Για τα ανθρώπινα δεδομένα η Πολυξένη δεν είναι βεβαίως νύφη, εφόσον πεθαίνει χωρίς να έχει αληθινά νυμφευθεί, και επομένως παραμένει παρθένος [2218]. Προσφέρεται όμως ως « αγαπημένο *σφάγιον* » (*φίλον πρόσφαγμα*) [2219] στον νεκρό ήρωα Αχιλλέα, ο οποίος - σύμφωνα με κάποιες εκδοχές του γνωστού μύθου - αγαπούσε την Πολυξένη, και επιθυμούσε να την κάνει γυναίκα του [2220]. Κατά μία έννοια δηλαδή, η νεαρή

2209 Αντωνίου 1990, 208-210. Johnston 1999α, 238-240. Για την λατρεία της Ιφιγένειας στην Βραυρώνα και τον χθόνιο χαρακτήρα αυτής, βλ. Κόντης 1967, 162, 180-181. Kahil 1983, 233. Αντωνίου 1990, 209-211. Themelis 2002, 108. Ekroth 2003, 67, 69, 74-87, 94. Nielsen 2009, 111.

2210 Κόντης 1967, 163-164. Dowden 1989, 43-44. Lyons 1997, 149, 157. Goff 1999, 121. Johnston 1999α, 238-240. Cole 2004, 201, 219. Bodiou και Brulé 2005, 6.

2211 Σοφοκλέους *Πολυξένη*: Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα* 522-527 (Radt).

2212 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 37-44, 107-115, 150-152, 188-190, 220-221, 435-437, 521-580 (Diggle). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 39-40, 260-271, 622-629 (Diggle). Bonnechere 1998, 198-199. Johnston 2006, 180.

2213 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 389-390 (Diggle). Wilkins 1990, 183. Reeder 1995, 329.

2214 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 37-44, 107-115, 389-390 (Diggle). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 98.9-15 (Schwartz). Rose 1925β, 238-239. Bremmer 2007, 60.

2215 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 351-353 (Diggle).

2216 Για τον *ἄωρο* θάνατο της Πολυξένης, βλ. Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 416, 425 (Diggle). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 414 (Schwartz).

2217 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 610-613 (Diggle).

2218 Segal 1990β, 117.

2219 Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 37-44 (Diggle): « ὁ Πηλέως γὰρ παῖς ὑπέρ τύμβου φανεὶς / … αἰτεῖ δ' ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν Πολυξένην / τύμβωι **φίλον πρόσφαγμα** καὶ γέρας λαβεῖν ».

2220 *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Τρῳάδες* 16.5-8 (Schwartz). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Ἑκάβη* 41.8-10 (Schwartz). Φλαβίου Φιλοστράτου *Ἡρωικός* 737.19-738.8 (Kayser). Ψευδο -

παρθένος νυμφεύεται τον νεκρό Αχιλλέα [2221], και γίνεται η ίδια θύμα της *προτέλειας* των θανάσιμων γάμων τους [2222]. Τι θα μπορούσε όμως να είναι ο γάμος με έναν νεκρό, αν όχι θάνατος ; Μέσω του αιματηρού « γάμου » της με τον νεκρό ήρωα, η άτυχη κόρη του Πριάμου γίνεται αναπόφευκτα νύφη του ίδιου του θανάτου, και πλήρως υποταγμένη στην θλιβερή της μοίρα παραδίδει τον εαυτό της στον Άδη [2223]. Η Πολυξένη είναι επομένως μία νεκρή παρθένος για τον επίγειο κόσμο, ταυτόχρονα όμως και μία τραγική νύφη για τον υποχθόνιο χώρο, δηλαδή *νύμφη ἄνυμφος*, και *παρθένος ἀπάρθενος* [2224].

Για την δύστυχη κόρη της Εκάβης, ο γάμος είναι συνυφασμένος με τον θάνατο και την θυσία [2225]. Φορώντας τα πέπλά της [2226], πέπλα νύφης [2227] και ταυτοχρόνως *ἐπιβλήματα* νεκρής [2228], η τραγική παρθένος θα προσφερθεί στον νεκρό Αχιλλέα ως νύφη, αλλά και ως *ἱερεῖον* επιτυμβίας θυσίας [2229]. Έτσι, η Πολυξένη θυσιάζεται στολισμένη και στεφανωμένη [2230]: ως νύφη (του Άδη - Αχιλλέα) [2231], ως

Νόννου *Σχόλια Μυθολογικά* 4.8 (Nimmo). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 269.1-6 (Scheer).

[2221] Λιβανίου *Προγυμνάσματα* 11.16.3.7-8 (Foerster): « μή με νύμφην Ἀχιλλέως ὀνομάζοντες σφαγιάσητε ». Reeder 1995, 329. Lyons 1997, 155.

[2222] Dillon 2002, 218.

[2223] Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 368 (Diggle). Segal 1990β, 115, 117. Rabinowitz 1993, 55-56. Loraux 1995, 90-91. Rabinowitz 1998, 62. Dué 2006, 126. Bremmer 2007, 62.

[2224] Η Πολυξένη δεν έχει νυμφευθεί στην κυριολεξία, θεωρείται όμως νύφη του Θανάτου / Αχιλλέα. Είναι δηλαδή παρθένος, ταυτόχρονα όμως και σύζυγος. Redfield 1982, 190. Segal 1990β, 115, 117. Thalmann 1993, 143. Zeitlin 1996, 200-201. Dué 2006, 126.

[2225] Segal 1990β, 115, 117. Rabinowitz 1993, 32-37, 55-56. Thalmann 1993, 141. Loraux 1995, 89-90, 95-96. Lyons 1997, 155. Redfield 2003, 95-96. Dué 2006, 126. Για την απεικόνιση της Πολυξένης ως τραγικής νύφης σε παραστάσεις αττικών αγγείων, βλ. **ΕΚ 1** (πίν. 179), **ΜΥ 1** (πίν. 180), και σελ. 123-125.

[2226] Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 432-434, 558 (Diggle).

[2227] Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 432-434, 558 (Diggle). Για τον νυφικό πέπλο, βλ. σελ. 36, σημ. 283, σελ. 42-43, σημ. 348-349, σελ. 314-315, σημ. 2093.

[2228] Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 568-570, 577-578 (Diggle). Για το *ἐπίβλημα*, βλ. σελ. 108, σημ. 837.

[2229] Η νεαρή κόρη του Πριάμου παρομοιάζεται με μόσχο που πρόκειται να θυσιαστεί: Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 206-210, 526 (Diggle). Segal 1990β, 116. Thalmann 1993, 141. Loraux 1995, 87-89. Zeitlin 1996, 198. Henrichs 2000, 184. Όπως στις θυσίες ζώων, έτσι και στην θυσία της Πολυξένης ο θύτης Νεοπτόλεμος κατάφερε το θανατηφόρο χτύπημα στον λαιμό της παρθένου: Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 149-152, 205-210, 563-568 (Diggle). Burkert 1993, 137. Loraux 1995, 111-112, 114-115, 119-128. Επιπλέον, η Πολυξένη επιδεικνύει αξιοθαύμαστη γενναιότητα προσφέροντας τον εαυτό της ως *σφάγιον* – απαραίτητη προϋπόθεση για την τέλεση μίας θυσίας: Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 342-381, 557-567 (Diggle). Michelini 1987, 138. Segal 1990β, 114. Thalmann 1993, 147-148. Reeder 1995, 329. Stanton 1995, 14. Scodel 1996, 121. Zeitlin 1996, 198. Redfield 2003, 97. Βλ. επίσης, σελ. 317, σημ. 2121.

[2230] *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera)* – Ἑ*κάβη* 152 (Schwartz): « ἐκ χρυσοφόρου δειρῆς: ἤτοι ἐκ τραχήλου φέροντος κόσμια χρύσεα. οἱ παλαιοὶ γὰρ, ὅταν ἔμελλον σφαγιάσαι τινὰ γυναῖκα ἐπὶ τάφῳ τινὸς, ἐκόσμουν αὐτὴν διὰ χρυσείων κόσμων ὥσπερ νύμφην ». Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 326.6-10 (Scheer): « στεφηφόρον δέ βοῦν τὴν Πολυξένην λέγει, ἐπεὶ ὥσπερ νύμφην αὐτὴν ἐστόλισαν οἱ Ἕλληνες. στεφηφόρον εἶπεν, ὅτι ἐστεφάνουν καὶ ἄνθεσιν ἔπαττον τοὺς θυομένους. δράκων εἶδος ὄφεως ἐπεὶ πρῶτον ὥσπερ νύμφην στολίσαντες οὕτως ἔθαψαν ».

[2231] *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera)* – Ἑ*κάβη* 152 (Schwartz). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 326.6-10 (Scheer). Για την χρήση των στεφάνων στην γαμήλια τελετή, βλ. σελ. 314, σημ. 2088. Για τον στολισμό της νύφης, βλ. Ὁμήρου Ἰ*λιάς* 14.170-189 (Allen). Διοδώρου Σικελιώτου Ἱ*στορική Βιβλιοθήκη* 10.34.12.2-3 (Fischer). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 2450 (Schmidt). Αθήνα 14790: *ARV* ^{2} 1126.4. Oakley και Sinos 1993, 64, εικ. 23. BD αρ. 214884. Αθήνα 1454: *ARV* ^{2} 1178.1, 1685. *Para* 460. Oakley και Sinos 1993, 66, εικ. 28-29. BD αρ. 215616. Βοστώνη 95.1402: *ARV* ^{2} 1326.71. *Para* 478.

σφάγιον [2232], και ως νεκρή [2233]. Παρθένος νύφη που ετοιμάζεται να παντρευτεί, η Πολυξένη καλύπτεται με πέπλους [2234] λίγο πριν αποχωριστεί για πάντα την μητέρα της [2235]. Καλυμμένη με τα πέπλα αυτά, όχι ακόμη νεκρή, αλλά οδεύοντας προς τον θάνατο [2236], η νεαρή παρθένος θα ξεκινήσει την πορεία της προς τον χώρο της θυσίας. Θυσιαστήρια πομπή, *νυμφαγωγία*, και *ἐκφορά*, η πορεία αυτή της κόρης θα την οδηγήσει σε έναν τάφο που είναι επίσης βωμός, και που όμως θα γίνει ο νυφικός της *θάλαμος* [2237]. Πριν από την ολοκλήρωση της τελετής που θα την παραδώσει στην αγκαλιά του υποχθονίου συζύγου της, η Πολυξένη σκίζει τα πέπλα της και « *ανακαλύπτεται* » [2238]. Την τέλεση των τραγικών αυτών *ἀνακαλυπτηρίων* ακολουθεί βεβαίως ο σφαγιασμός (θυσία) της άτυχης παρθένου [2239], και φυσικά ο « γάμος » της με τον Αχιλλέα / Άδη - ένας θανάσιμος γάμος, ο οποίος ολοκληρώνεται με τις νεκρικές προσφορές και τους επαίνους των Αχαιών για την ηρωική κόρη του

Oakley και Sinos 1993, 67, εικ. 30. BD αρ. 220627. Ερμιτάζ St 1791: *ARV* [2] 1476.3. *Para* 496. *Add* [2] 381. Βαλαβάνης 1991, 282, αρ. 3, πίν. 126. BD αρ. 230433. Λονδίνο E 774 (1874.5-12.1): *ARV* [2] 1250.32. *Para* 469. *Add* [2] 354. Oakley και Sinos 1993, 68, εικ. 32-35. BD αρ. 216969. Επίσης, Oakley και Sinos 1993, 16-20. Reeder 1995, 127. Lyons 1997, 151. Γενικότερα για τον γάμο με τον Άδη, βλ. σελ. 370-377.

[2232] Για τα στεφάνια της θυσίας και τον στολισμό του *ἱερείου*, βλ. Burkert 1993, 136. Βλ. επίσης, σελ. 316, σημ. 2117.

[2233] Για τον στολισμό των νεκρών, βλ. Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 900-901 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα* 1138-1139 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1200 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 577-578 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 525-526, 548-549 (Diggle). Garland 1985, 26. Kurtz και Boardman 1994, 95, 134. Rehm 1994, 8, 22. Garland 1998, 117. Oakley 2004α, 12, 204. Stears 2008, 146. Για την χρήση των στεφάνων στην τελετή της ταφής, βλ. σελ. 67, σημ. 528.

[2234] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 432-434 (Diggle). Στα πλαίσια της διαβατήριας τελετής του γάμου, ο πέπλος που καλύπτει την νύφη σηματοδοτεί την εγκατάλειψη της προτέρας κατάστασης (παρθενική ηλικία), και το πέρασμα της παρθένου σε μία μεταβατική περίοδο περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας, μέσω της οποίας θα μεταβεί στην νέα πραγματικότητα (ενηλικίωση, γάμος, μητρότητα): Llewellyn - Jones 2003, 220. Στην περίπτωση της Πολυξένης, τα « νυφικά » πέπλα που την σκεπάζουν σηματοδοτούν την οριστική εγκατάλειψη της ζωής και του επίγειου κόσμου, όπως επίσης τον τραγικό αποχωρισμό της παρθένου από την μητέρα της: Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 409-440 (Diggle).

[2235] Κάθε νύφη εγκαταλείπει την μητέρα της για να μεταβεί στον *οἶκο* του νυμφίου και να ξεκινήσει την νέα της ζωή ως σύζυγος, οικοδέσποινα, και μητέρα: σελ. 321, σημ. 2149.

[2236] Με την εγκατάλειψη της προτέρας κατάστασης (παρθενικός βίος στον *οἶκο* του πατέρα), η οποία δηλώνεται συμβολικά από τον πέπλο που καλύπτει την νύφη κατά την τέλεση του γάμου, η παρθένος μεταβαίνει σε μία περίοδο περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας (βλ. ανωτ. σημ. 2234): δεν είναι πλέον παρθένος, αλλά ούτε ακόμη σύζυγος και ενήλικη γυναίκα, αφού η διαβατήρια τελετή του γάμου δεν έχει ολοκληρωθεί. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με την τραγική νύφη Πολυξένη, η οποία δεν είναι ακόμη νεκρή, αλλά δεν μπορεί να ξεφύγει από τον επικείμενο σφαγιασμό της, καθώς οδηγείται ήδη στον τόπο της θυσίας καλυμμένη με τα πέπλα της.

[2237] Η Πολυξένη θυσιάζεται στον τάφο του Αχιλλέα (βλ. σελ. 327, σημ. 2212). Εκεί επομένως τελείται ο τραγικός της γάμος με τον νεκρό ήρωα: Jenkins 1983, 141. Rehm 1994, 35. Loraux 1995, 89-90. Για την θυσιαστήρια πομπή, βλ. σελ. 318, σημ. 2129. Για την *νυμφαγωγία*, βλ. σελ. 45-46, και σημ. 365-368. Για την *ἐκφορά*, βλ. σελ. 318, σημ. 2131. Για τον νυφικό *θάλαμο*, βλ. *Etymologicum Gudianum* Θ 253.17-20, 23-31 (Sturz). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 441.13-23 (Gaisford). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Θ 20-22 (Latte). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 3.37.1-3 (Bethe). *Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τά Κυνηγετικά* 1.340 (Bussemaker). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Ὀλυμπιονίκας* 5.29h (Drachmann). Oakley και Sinos 1993, 35-37. Vérilhac και Vial 1998, 323-326. Reinsberg 1999, 87-92.

[2238] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 557-561 (Diggle). Για την χειρονομία της *ανακαλύψεως* και την σημασία της, όπως επίσης και για τα *ἀνακαλυπτήρια*, βλ. σελ. 177, σημ. 1296.

[2239] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 566-568 (Diggle).

Πριάμου [2240]: *ἀνακαλυπτήρια* δώρα και κτερίσματα ταυτόχρονα [2241], έπαινοι για μία νύφη, αλλά και για μία νεκρή [2242].

Για την δύστυχη Πολυξένη, όπως άλλωστε και για την Ιφιγένεια, οι δεσμοί που συνδέουν τον γάμο με τον θάνατο και την θυσία είναι αρραγείς [2243]. Τραγικές νύφες ενός θανάσιμου γάμου με τον Αχιλλέα – Άδη [2244], οι δύο παρθένοι οδηγούνται ως μόσχοι στον τόπο της θυσίας τους [2245]: η μεν κόρη του Αγαμέμνονος στον βωμό της Αρτέμιδος, η δε κόρη του Πριάμου στον τάφο του Αχιλλέως. Αμφότερες μάλιστα επιδεικνύουν αξιοθαύμαστη γενναιότητα, προσφέροντας οικειοθελώς τους εαυτούς τους ως *σφάγια* των απαιτούμενων θυσιών [2246]. Εν αντιθέσει όμως με την Ιφιγένεια, η οποία σώθηκε την ύστατη στιγμή της θυσίας από την Αρτέμιδα, και έγινε ιέρεια της θεάς διατηρώντας ες αεί την παρθενία της, η Πολυξένη θυσιάστηκε στον τάφο του γιού της Θέτιδος, τελώντας έτσι τον αιματηρό γάμο της με νυμφίο τον νεκρό ήρωα, και κατά συνέπεια τον ίδιο τον θάνατο. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η θυσία της Ιφιγένειας, η οποία εν τέλει είχε ως θύμα την ελαφίνα που αντικατέστησε την κόρη στον βωμό της θεάς, προηγείται του Τρωικού πολέμου ως *προτέλεια*, ενώ η θυσία της Πολυξένης έπεται αυτού, ως επινίκια θυσία [2247]. Πολύτιμο λάφυρο από την άλωση της Τροίας, η άτυχη παρθένος θα αποτελέσει την ευχαριστήρια τιμητική προσφορά των Ελλήνων στον τάφο του χαμένου τους ήρωα.

[2240] Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 573-580 (Diggle). Wilkins 1990, 184. Pomeroy 1975, 109. Stanton 1995, 15.

[2241] *Ἀνακαλυπτήρια*, *ὀπτήρια*, *προσφθεγκτήρια*, ή *διαπαρθένια* ονομάζονται τα δώρα που προσφέρονται στην νύφη από τον νυμφίο, τους συγγενείς, και τους φίλους, κατά την τέλεση των *ἀνακαλυπτηρίων*: Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα* 2.10-21 (Diels). Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.25.5-6 (Wagner). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.2.3 (Fischer). Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά* 4.15.2.5-9 (Lumb). Μοίριδος *Λέξεις Ἀττικαί* 205.24 (Bekker). Φωτίου *Λεξικόν* Α 1502 (Theodoridis). *Σούδα* Α 1888 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ο 1063 (Latte). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 31.13-32.2 (Dindorf). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Α 200.6-8 (Bekker). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Νεμεονίκας* 1.17 (Drachmann). *Σχόλια Πινδάρου (scholia vetera) - Εἰς Ὀλυμπιονίκας* 2.15d.3-4 (Drachmann). *Σχόλια Εὐριπίδου (scholia vetera) – Φοίνισσαι* 682.13-18 (Schwartz). Πλουτάρχου *Τιμολέων* 8.8.1-3 (Ziegler). *Σχόλια εἰς Ὀλυμπιονίκας και εἰς Πυθιονίκας τοῦ Πινδάρου* (*scholia recentiora Triclinii, Thomae Magistri, Moschopuli, Germani*) - *Εἰς Ὀλυμπιονίκας* 2.15.11-13 (Abel). *Σχόλια εἰς τους Ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου (scholia vetera)* 3.74 (Pfeiffer). Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 2.59.3-5, 3.36.2-37.1 (Bethe). Redfield 1982, 192. Keuls 1985, 107. Carson 1990, 163. Sissa 1990, 94, 96. Patterson 1991, 54. Oakley και Sinos 1993, 25. Reinsberg 1999, 82. Gherchanoc 2009.

[2242] Για τους *μακαρισμούς* κατά την τέλεση του γάμου και της κηδείας, βλ. σελ. 319-320, σημ. 2142. Στις *Τρῳάδες* του Ευριπίδου, η Πολυξένη μακαρίζεται για τον θάνατο της, ο οποίος την απήλλαξε από τα δεινά της σκλαβιάς: Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 268, 271, 630-631, 641-642 (Diggle).

[2243] Foley 1985, 67-78. Lyons 1997, 155. Dué 2006, 128-129.

[2244] Rabinowitz 1993, 54. Lyons 1997, 150, 155.

[2245] Βλ. σελ. 317, σημ. 2121.

[2246] Pomeroy 1975, 109. Foley 1985, 65. Segal 1990β, 114. Wilkins 1990, 183. Rabinowitz 1993, 55. Oikonomopoulou 2004, 64. Στην Ἑ*κάβη* του Ευριπίδου, η Πολυξένη επιλέγει τον θάνατο από την ατιμωτική σκλαβιά, και με απαράμιλλη γενναιοψυχία προσφέρεται να θυσιαστεί στον τάφο του Αχιλλέως: Εὐριπίδου Ἑ*κάβη* 214-215, 342-378, 547-582 (Diggle). Pomeroy 1975, 109. Foley 1985, 65. Michelini 1987, 136, 138, 159. Segal 1990α, 316. Segal 1990β, 114, 117. Wilkins 1990, 184. Rabinowitz 1993, 57-58. Thalmann 1993, 147-148. Liebowitz – Knapp 1997, 85. Rabinowitz 1998, 62. Oikonomopoulou 2004, 64. Dué 2006, 122-125. Bremmer 2007, 64. Lefkowitz 2007, 89, 157. Για τον ηρωισμό της Ιφιγένειας που επίσης προσφέρει τον εαυτό της ως *σφάγιον*, βλ. σελ. 317, σημ. 2121-2122. Για την σημασία της οικειοθελούς προσφοράς του *ἱερείου* κάθε θυσίας, βλ. σελ. 317, σημ. 2122.

[2247] Burkert 1983, 67.

3. Μακαρία

Η νεαρή κόρη του Ηρακλέους Μακαρία είναι μία ακόμη μυθική παρθένος που οδηγείται στον βωμό της θυσίας. Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο [2248], τα παιδιά του Ηρακλέους καταφεύγουν στην Αθήνα καταδιωκόμενα από τον βασιλιά του Άργους Ευρυσθέα. Ο βασιλιάς της Αθήνας Δημοφών αποφασίζει να τα προστατεύσει, και οι Αθηναίοι εμπλέκονται σε πόλεμο με τους Αργείους. Για να νικήσει όμως ο αθηναϊκός στρατός, οι θεοί απαιτούν την οικειοθελή θυσία μίας παρθένου στην βασίλισσα του Άδη Περσεφόνη [2249]. Έτσι η Μακαρία προσφέρεται να θυσιαστεί, προκειμένου να γλιτώσουν τα αδέλφια της [2250].

Τον ηρωισμό και την αυτοθυσία της παρθένου που θυσιάζεται για την σωτηρία της οικογενείας της επαινεί ο Ευριπίδης στην τραγωδία του *Ἡρακλεῖδαι* [2251]. Όπως η Ιφιγένεια και η Πολυξένη, έτσι και η Μακαρία προσφέρεται οικειοθελώς να θυσιαστεί [2252]. Μάλιστα τόσο η κόρη του Αγαμέμνονος, όσο και η κόρη του Ηρακλέους θυσιάζονται για το κοινό καλό - η πρώτη της πατρίδος, και η δεύτερη της οικογενείας της [2253]. Στον μύθο της Μακαρίας, η θυσία της παρθένου αποκτά για μία ακόμη φορά την σημασία της *προτέλειας* που τελείται πριν από την μάχη [2254]. Ως άλλη Ιφιγένεια, η κόρη του Ηρακλέους θα προσφέρει τον εαυτό της για την τέλεση της θυσίας που θα φέρει την νίκη στον αθηναϊκό στρατό. Ως δεύτερη Πολυξένη, η Μακαρία θα επιλέξει τον ένδοξο θάνατο, από την σκλαβιά και την ατιμωτική συμπεριφορά [2255]. Εν αντιθέσει όμως με τις δύο αυτές παρθένους, η θυσία των οποίων είναι συνυφασμένη με τον γάμο, η Μακαρία δεν θα νυμφευθεί ποτέ [2256]. Για την κόρη του Ηρακλέους, η αυτοθυσία και ο ηρωισμός που επιδεικνύει θυσιαζόμενη υπέρ των αδελφών της αντικαθιστούν την παρθενία που δεν θα προσφερθεί σε κανένα σύζυγο, και τα παιδιά που η άτυχη κοπέλα δεν θα αποκτήσει: « τάδ' ἀντὶ παίδων ἐστί μοι κειμήλια / καὶ παρθενείας » [2257]. Η Μακαρία δεν είναι επομένως μία τραγική παρθένος νύφη που πρόκειται να νυμφευθεί τον ίδιο τον θάνατο, όπως

[2248] Η μοναδική σωζόμενη τραγωδία που πραγματεύεται τον συγκεκριμένο μύθο είναι οι *Ἡρακλεῖδαι* του Ευριπίδου. Στην θυσία της Μακαρίας αναφέρεται επίσης ο Παυσανίας: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.25.1.5-7 (Spiro).

[2249] Wilkins 1990, 183. Bonnechere 1998, 199.

[2250] Bonnechere 1994, 121-125. Bonnechere 1998, 199-200.

[2251] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 535-542, 552-557, 567-571, 597-601, 621-628 (Diggle). Avery 1971, 540-544, 545, σημ. 18, 546-547, 552-553. Pomeroy 1975, 109. Segal 1990α, 316. Wilkins 1990, 185, 187. Rabinowitz 1993, 62-64. Liebowitz – Knapp 1997, 85.

[2252] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 500-536, 547-551, 558-559, 579-592 (Diggle). Foley 1985, 65. Wilkins 1990, 183, 187. Hughes 1991, 73. Rabinowitz 1993, 63. Larson 1995, 107. Lefkowitz 2007, 89-90, 156-157. Για την ιδιαίτερη σημασία της οικειοθελούς θυσίας, βλ. σελ. 317, σημ. 2122.

[2253] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 528-532, 535-536, 550-551, 586-592 (Diggle). Wilkins 1990, 190. Larson 1995, 107. Για την Ιφιγένεια, βλ. σελ. 321, σημ. 2156.

[2254] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 488-534 (Diggle). Για την θυσία της Ιφιγένειας ως *προτέλεια* πολέμου, βλ. σελ. 323.

[2255] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 503-534, 547-548, 621-627 (Diggle). Pomeroy 1975, 109.

[2256] Wilkins 1990, 189. Loraux 1995, 93-96.

[2257] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 586-592 (Diggle). Thalmann 1993, 144, σημ. 42. Loraux 1995, 94-95. Μάλιστα όπως επισημαίνει ο Avery, η Μακαρία « ανταλλάσσει » τα παιδιά που δεν θα αποκτήσει ποτέ, με τα αδέλφια για τα οποία θυσιάζεται: Avery 1971, 554. Αντιστοίχως, η οικειοθελής θυσία της Ευριπιδείας Ιφιγένειας και η άλωση της Τροίας που θα επιτευχθεί μέσω της δικής της αυτοθυσίας αντικαθιστούν για εκείνη τον γάμο που δεν θα τελέσει, και τα παιδιά που δεν θα αποκτήσει: Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1398-1399 (Diggle). Foley 1985, 76. Goff 2004, 353. Bodiou και Brulé 2005, 6.

συμβαίνει συνήθως με τις άγαμες κόρες που οδηγούνται στον βωμό της θυσίας. Προσφέρεται άλλωστε στην βασίλισσα του Κάτω Κόσμου Περσεφόνη, και όχι στον Άδη ή σε κάποιο νεκρό ήρωα [2258]. Εγκαταλείποντας οικειοθελώς την παρθενική της ηλικία, χωρίς ποτέ να νυμφευθεί, να αποκτήσει παιδιά, και να ενηλικιωθεί, η Μακαρία διατηρεί εντούτοις την παρθενική της αιδώ. Μοναδική της έννοια πριν την θυσία να μην ξεψυχήσει στα χέρια ανδρών - θάνατος αληθινά άπρεπος για μία αγνή παρθένο, αλλά το παρθενικό της σώμα να σκεπαστεί με πέπλα [2259], σαν την Πολυξένη που ξεψυχώντας επάνω από τον τάφο του Αχιλλέως πασχίζει να καλυφθεί από τα βλέμματα των αρρένων [2260]. Η Μακαρία αποτελεί χωρίς αμφιβολία το ιδανικό πρότυπο της ελληνίδας παρθένου: απόλυτα αφοσιωμένη στην οικογένεια της, έτοιμη να θυσιαστεί για το γενικό καλό, πάντοτε σεμνή, συγκρατημένη, και ευπρεπής, ακριβώς όπως οφείλει να είναι μία άγαμος κόρη, όχι μόνον στην ζωή, αλλά και στον θάνατο.

Β) Ο γάμος με τον Άδη: Αντιγόνη

4. Αντιγόνη

Από τις πλέον γνωστές και δημοφιλείς τραγωδίες, η *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλέους πραγματεύεται την τραγική ιστορία της κόρης του Οιδίποδος, μίας ακόμη ηρωικής παρθένου που οδηγείται πρόωρα στον Κάτω Κόσμο [2261]. Η υπόθεση του δράματος αφορά στα επακόλουθα της εκστρατείας των *῾Επτά ἐπί Θήβας*, κατά την διάρκεια της οποίας σκοτώθηκαν και οι δύο γιοί του Οιδίποδος. Νόμιμος πλέον βασιλιάς της Θήβας, ο αδελφός της Ιοκάστης Κρέων θάβει με τιμές τον Ετεοκλή, ενώ επιβάλλει φρικτή τιμωρία στον Πολυνείκη που εξεστράτευσε εναντίον της πατρίδος του, διατάσσοντας να μείνει άταφος. Την εντολή αυτή του Κρέοντα θα παραβεί η ανιψιά του Αντιγόνη, η οποία θα θάψει τον νεκρό αδελφό της. Τρομερή η οργή του βασιλιά των Θηβών για την πράξη αυτή. Παρά τις παρακλήσεις του γιού του Αίμονος, μνηστήρος της Αντιγόνης, ο Κρέων θα επιβάλλει σκληρή τιμωρία στην ηρωική παρθένο. Έτσι η Αντιγόνη κλείνεται ζωντανή σε τάφο, όπου ακολουθώντας το παράδειγμα της τραγικής της μητέρας απαγχονίζεται. Αποφασισμένος να ακολουθήσει την μνηστή του ακόμη και στον θάνατο, ο ερωτευμένος Αίμων θα πεθάνει κοντά της, χτυπημένος από το ίδιο του το σπαθί. Δεινή η τιμωρία του Κρέοντος, ο οποίος δεν χάνει μόνον τον γιό του, αλλά και την σύζυγο του που αυτοκτονεί συντετριμμένη από τον θάνατο του παιδιού της [2262]. Αναπόφευκτη η καταστροφή για τον βασιλιά των Θηβών, ο οποίος διαπράττει ανόσιες πράξεις, προκαλώντας την οργή των θεών. Παραβιάζει τις αρχές που διέπουν την ταφή των

[2258] Εὐριπίδου *῾Ηρακλεῖδαι* 489-490, 600-601 (Diggle). Larson 1995, 107. Loraux 1995, 93, 95. Redfield 2003, 96. Johnston 2006, 180.

[2259] Εὐριπίδου *῾Ηρακλεῖδαι* 561, 565-566 (Diggle).

[2260] Εὐριπίδου *῾Εκάβη* 568-570 (Diggle). Michelini 1987, 159. Segal 1990α, 313-314. Thalmann 1993, 144. Scodel 1996, 122. Zeitlin 1996, 199. Ο θάνατος της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση είναι πάντοτε ευπρεπής, όπως αρμόζει σε μία παρθένο.

[2261] Από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδου σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα: Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 157-177 (Nauck). Γνωρίζουμε όμως ότι η υπόθεση της συγκεκριμένης τραγωδίας αφορούσε σε διαφορετική εκδοχή του μύθου της Αντιγόνης, σύμφωνα με την οποία η κόρη του Οιδίποδος δεν θανατώνεται, αλλά νυμφεύεται τον αγαπημένο της Αίμονα: *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Ἀντιγόνη* 1351 (Papageorgius). ᾿Αριστοφάνους Βυζαντίου *Ἀποσπάσματα – ῾Υποθέσεις Ἄμετροι* 1.14-17 (Nauck).

[2262] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1277-1346 (Lloyd-Jones). Rehm 1994, 65-68. Loraux 1995, 53-54, 66, 117.

νεκρών, και διαταράσσει τις ισορροπίες μεταξύ ζωής και θανάτου, επίγειου χώρου και Κάτω Κόσμου. Αφήνει άταφο έναν νεκρό [2263], και θάβει μία ζωντανή κόρη [2264], καταλύοντας άγραφους θεϊκούς νόμους, αξίες ιερές και απαραβίαστες [2265]. *Ἐναγής* και ένοχος *ὕβρεως* ο Κρέων, θα πληρώσει ακριβά τις αλόγιστες πράξεις του [2266].

Οι αρχαίοι Έλληνες απέδιδαν εξέχουσα σημασία στην ταφή των νεκρών [2267]. Την ταφή, αλλά και την απόδοση τιμών στους νεκρούς επιτάσσει ο άγραφος θείος νόμος, ο οποίος είναι πιο ισχυρός από τους ανθρώπινους νόμους [2268]. Ήταν επομένως ιερή υποχρέωση των οικείων του εκάστοτε θανόντος να μεριμνήσουν για την ταφή αυτού [2269]. Μάλιστα στην Αττική ο νόμος επέβαλε να θάβει κανείς όποιον νεκρό έβρισκε άταφο, ακόμη και αν δεν επρόκειτο για γνωστό του άτομο [2270]. Σημασία δεν είχε όμως απλώς να ταφεί ο νεκρός, αλλά να ταφεί σύμφωνα με τα *νενομισμένα* [2271], και να του αποδοθούν όλες οι πρέπουσες τιμές [2272]. Το να αρνηθεί κανείς την ταφή και την απόδοση των καθιερωμένων τιμών σε νεκρό ήταν για τους αρχαίους Έλληνες πράξη αποτρόπαια και απάνθρωπη [2273]. Η αταφία ήταν *ὕβρις* προς τον νεκρό, αλλά και τους θεούς [2274], η τρομερή οργή των οποίων έπληττε τους θνητούς [2275]. Στην *Ἀντιγόνη* του Σοφοκλέους, όπως και στις *Ἱκέτιδες* του Ευριπίδου, υπογραμμίζεται η ιερότητα του χρέους απέναντι στους αποθανόντες, και καταδικάζεται η ασέβεια που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους πράξεις [2276]. Σύμφωνα με την κοινή δοξασία, η ψυχή του νεκρού που έμενε άταφος δεν μπορούσε να περάσει τις πύλες του Άδη. Παρέμενε εγκλωβισμένη μεταξύ του υποχθονίου βασιλείου των νεκρών και του επίγειου κόσμου, περιπλανώμενη αδιάκοπα, χωρίς να μπορεί να εισέλθει στον Άδη, ούτε

[2263] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1070-1071, 1080-1083 (Lloyd-Jones). Segal 1981, 157-159. Oudemans και Lardinois 1987, 185. Rehm 1994, 9. Tyrrell και Bennett 1998, 101. Seaford 2003, 577. Syropoulos 2003, 63. Rehm 2006, 197.

[2264] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 810-813, 821-822, 850-852, 919-920 1069 (Lloyd-Jones). Oudemans και Lardinois 1987, 185. Tyrrell και Bennett 1998, 101. Seaford 2003, 577. Syropoulos 2003, 63. Rehm 2006, 197.

[2265] Segal 1981, 177. Mikalson 1991, 139-141. Ferrari 2002, 192-193. Rehm 2006, 197-198.

[2266] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1064-1086 (Lloyd-Jones). Adams 1955, 47. Mikalson 1991, 139. Cropp 1997, 142-147. Rehm 2006, 198-199.

[2267] Πλάτωνος *Ἱππίας μείζων* 291d.9-e.2 (Burnet). Rohde 1925, 162-163. Garland 1985, 101. Pemberton 1989, 47-48. Kurtz και Boardman 1994, 134. Johnston 1999α, 80.

[2268] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 23-25 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Αἴας* 1130-1131 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 16-19 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1663 (Diggle). Ἰσοκράτους *Παναθηναϊκός* 169.6-11 (Brémond). Αἰλιανοῦ *Ἀποσπάσματα* 243 (Hercher). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 12.64.4-6 (Hercher). Rohde 1925, 162-163. Mikalson 1991, 140.

[2269] Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον* 57.8-58.9, 65 (Rennie). Garland 1985, 26. Garland 1998, 115. Oakley 2004α, 11.

[2270] Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 5.14.1-4 (Hercher). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Ἀντιγόνη* 255 (Papageorgius).

[2271] Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 8.146 (Bethe). Garland 1985, 26, 104.

[2272] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 519 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 538-541 (Diggle). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1320-1321 (Diggle). Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος* 8.10 (Rennie). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 5.69.5.1-6 (Fischer). Keuls 1985, 150.

[2273] Πλουτάρχου *Πῶς δεῖ τον νέον ποιημάτων ἀκούειν* 17C.11-D.4 (Babbitt). Rohde 1925, 162-163.

[2274] Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1743-1746 (Diggle).

[2275] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1015-1022 (Lloyd-Jones). Ἰσοκράτους *Πλαταϊκός* 55.1-4 (Brémond). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 11.71-78 (Stallbaum). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (scholia vetera)* 11.73 (Dindorf).

[2276] Ἰσοκράτους *Πλαταϊκός* 55.1-4 (Brémond).

ασφαλώς να επιστρέψει στον κόσμο των ζωντανών [2277]. Έτσι στην τραγωδία *Ἑκάβη* του Ευριπίδου, το φάντασμα του Πολυδώρου ζητά από τους θεούς του Κάτω Κόσμου να φανερώσουν το πτώμα του, ώστε να μπορέσει να ταφεί όπως πρέπει από την μητέρα του [2278]. Η τέλεση των καθιερωμένων τελετουργικών πράξεων και εθίμων που αφορούσαν στην ταφή ήταν επομένως απαραίτητη για την ενσωμάτωση των νεκρών στον Άδη [2279]. Βαρύτατη και ατιμωτική τιμωρία, η αταφία επιβάλλεται σπανίως, και μόνον σε περιπτώσεις προδοτών, ιεροσύλων, ή εγκληματιών [2280], οι οποίοι εκβάλλονταν άταφοι εκτός των ορίων της πόλεως [2281], ρίχνονταν σε βάραθρα [2282], ή ακόμη και στην θάλασσα [2283].

Αυτή ακριβώς την φρικτή ποινή επέβαλε στον νεκρό ανιψιό του ο βασιλιάς των Θηβών [2284]. Αψηφώντας όμως την ρητή απαγόρευση του Κρέοντος, η παρθένος Αντιγόνη θάβει τον αδελφό της Πολυνείκη, τελώντας τα *νενομισμένα* [2285]. Με το απαράμιλλο θάρρος και την ευσέβεια της, η αξιοθαύμαστη κόρη του Οιδίποδος θα κερδίσει την αγάπη των νεκρών, την ευμένεια των θεών, καθώς επίσης και την εκτίμηση των συμπολιτών της [2286], αλλά δεν θα αποφύγει τον θάνατο. Η ίδια η ηρωική παρθένος έχει βεβαίως επιλέξει τον δρόμο που οδηγεί στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνος [2287], υπερασπιζόμενη σθεναρά την ισχύ των άγραφων θεϊκών νόμων που επιβάλλουν την ταφή και τον σεβασμό προς τους νεκρούς [2288], έναντι των ανθρώπινων νόμων, και εν προκειμένω, της ανόσιας διαταγής του Κρέοντος [2289]. Η Αντιγόνη ξεχωρίζει ανάμεσα στις γενναίες παρθένους της τραγικής ποίησης, ακριβώς επειδή εμφανίζεται ως υπέρμαχος των θεσμών, θυσιάζοντας ακόμη

[2277] Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1081-1085 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 28-32 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 23.71-74 (Allen). Rohde 1925, 163. Garland 1985, 101-102. Garland 1998, 115. Johnston 1999α, 127-128.
[2278] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 47-50 (Diggle).
[2279] Vermeule 1979, 12. Garland 1998, 115.
[2280] Holt 1999, 670-671. Lefkowitz 2007, 140.
[2281] Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1627-1635 (Diggle). Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1013-1024 (Page). Θουκυδίδου *Ἱστορίαι* 1.126.12 (Jones). Πλάτωνος *Νόμοι* 873a.4-c.1 (Burnet). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 16.25.2.9-3.1, 18.67.6 (Fischer). Πλουτάρχου *Φωκίων* 37.3.1-38.2.3 (Ziegler). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 4.7 (Hercher). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 4.22.7.5-7 (Spiro).
[2282] Ξενοφῶντος *Ἑλληνικά* 1.7.20 (Marchant). *Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera et fort. recentiora sub auctore Moschopulo)* 431 (Dübner). *Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Recentiora Tzetzae - recensio 1)* 431a-b (Positano). *Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Recentiora Tzetzae - recensio 2)* 431 (Positano). Rohde 1925, 163.
[2283] Kurtz και Boardman 1994, 186-187.
[2284] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 28-30, 194-206 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας* 1007-1024 (Page). Εὐριπίδου *Φοίνισσαι* 1627-1635 (Diggle).
[2285] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 43-46, 71-72, 80-81, 245-247, 384-385, 395-396, 422-436, 441-468, 693-699, 902-903 (Lloyd-Jones). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Ἀντιγόνη* 255 (Papageorgius). Η φροντίδα άλλωστε των νεκρών του *οἴκου* ήταν ιερή υποχρέωση των γυναικών της οικογένειας: βλ. σελ. 59-60, και σημ. 468-473. Επίσης, Lefkowitz 1993, 51-52.
[2286] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 71-77, 502-504, 695-699, 897-904 (Lloyd-Jones). Mikalson 1991, 142. Tyrrell και Brown 1991, 207. Foley 1996, 51, 57. Liebowitz – Knapp 1997, 85.
[2287] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 460-461, 806-813 (Lloyd-Jones).
[2288] Adams 1955, 49. Segal 1981, 155, 169, 201. Segal 1986, 139-140. Bushnell 1988, 45, 47, 52, 54-55. Hamilton 1991, 86-88. Mikalson 1991, 142. Tyrrell και Brown 1991, 214. Cropp 1997, 148-153. Ormand 1999, 79. Griffith 2001, 130. Seaford 2003, 345. Syropoulos 2003, 58-59. Goff 2004, 306. Rehm 2006, 198. Lefkowitz 2007, 159.
[2289] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 450-461 (Lloyd-Jones). Segal 1986, 139-140. Bushnell 1988, 45, 52, 54-55. Hamilton 1991, 86-88. Foley 1996, 53, 57. Cropp 1997, 149. Cantarella 1998, 128. Griffith 2001, 130. Seaford 2003, 345. Rehm 2006, 198. Lefkowitz 2007, 159.

και την ίδια την ζωή της υπέρ αυτών [2290]. Η κόρη του Οιδίποδος είναι η μοναδική από τις μυθικές παρθένους που αψηφά τους ανθρώπινους νόμους, και αντιτίθεται στην ανδρική εξουσία [2291]. Επιλέγει τον θάνατο αντί του γάμου, και δεν δέχεται να εγκαταλείψει την οικογένεια της για να μεταβεί στον *οἶκο* του Αίμονος ως σύζυγος και μέλλουσα μητέρα [2292]. Θυσιάζει επομένως τον γάμο και τα παιδιά που θα αποκτούσε με τον γιό του Κρέοντος, ώστε να κερδίσει την πολύτιμη αγάπη των νεκρών οικείων της [2293]. Για εκείνη άλλωστε, ένας νεκρός σύζυγος μπορεί εύκολα να αντικατασταθεί από ένα νέο ταίρι, ή ένα νεκρό παιδί από μία νέα γέννα, ενώ τίποτε και κανείς δεν μπορεί να αντικαταστήσει τους νεκρούς γονείς και τα αδέλφια της [2294]. Αρνούμενη τον γάμο [2295], δαμαστικὸ καὶ ὑποτακτικὸ τῶν θηλειῶν [2296], η Αντιγόνη δεν θα υποταχθεί ποτέ στο θέλημα των ανδρών, ούτε θα γίνει σύζυγος και μητέρα. Παραμένοντας αιώνια παρθένος [2297], απόλυτα αφοσιωμένη στον πατρικό της *οἶκο*, δεν θα διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης [2298], αλλά την υποχθόνια είσοδο του Κάτω Κόσμου, καθώς ο *ἄωρος* θάνατος είναι το βαρύτατο τίμημα που πρέπει να πληρώσει για την επιλογή της. Εν αντιθέσει με τις παρθένους που οδηγούνται ως σφάγια στον βωμό της θυσίας, η κόρη του Οιδίποδος δεν εμφανίζεται ποτέ « υποταγμένη και παθητική » [2299]. Ακόμη και όταν - αδύναμη να αντισταθεί στο θέλημα του βασιλέως - οδηγείται ζωντανή στον τάφο, επιλέγει η ίδια τον τρόπο με τον οποίο θα δώσει τέλος στην ζωή της, και αυτοκτονώντας « δραπετεύει » από την υπόγεια φυλακή της και την επίγεια εξουσία του Κρέοντος [2300].

Στην ομώνυμη τραγωδία του Σοφοκλέους υπάρχουν αρκετές αναφορές στον *ἄωρο* θάνατο της παρθένου Αντιγόνης, η οποία πεθαίνει σε νεαρή ηλικία, πριν ακόμη προλάβει να νυμφευθεί και να γίνει μητέρα [2301]. Υπογραμμίζεται έτσι η τραγικότητα ενός τέτοιου πρώιμου θανάτου που στερεί από τις άτυχες κόρες τις χαρές του γάμου και της μητρότητας [2302]. Όπως όμως συμβαίνει συνήθως στην περίπτωση των *ἀώρων* νεκρών παρθένων της τραγικής ποίησης, η πρόωρα χαμένη Αντιγόνη νυμφεύεται εν τέλει τον Άδη [2303]. Νόμιμος *κύριος* της ορφανής κόρης είναι άλλωστε ο θείος της

[2290] Bushnell 1988, 47.
[2291] Adams 1955, 47. Elliott – Sorum 1982, 206. Mossé 1993, 117-118. Foley 1996, 57. Cropp 1997, 149. Cantarella 1998, 128. Syropoulos 2003, 57.
[2292] Elliott – Sorum 1982, 206-207. Murnaghan 1986, 195-196, 207. Visser 1986, 152. Bushnell 1988, 55. Seaford 1990β, 163-164. Seaford 1990α, 78. Tyrrell και Brown 1991, 212. Seaford 1993, 141. Cox 1998, 129. Ormand 1999, 92. Tyrrell 1999, 148. Seaford 2003, 342, 345, 535. Goff 2004, 307. Rehm 2006, 192.
[2293] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 73, 897-899 (Lloyd-Jones). Segal 1981, 189. Elliott – Sorum 1982, 207. Murnaghan 1986, 195-196, 207. Bushnell 1988, 55. Seaford 1990α, 89. Ormand 1999, 92. Seaford 2003, 535. Goff 2004, 307.
[2294] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 905-915 (Lloyd-Jones). Adams 1955, 58. Pomeroy 1975, 100-101. Murnaghan 1986, 193-195, 198-199, 205-206. Seaford 1990β, 163. Foley 1996, 54-55. Ormand 1999, 96-97. Griffith 2001, 130. Seaford 2003, 342, 535. Goff 2004, 310. Johnston 2006, 182.
[2295] Bushnell 1988, 55.
[2296] *Etymologicum Gudianum - Προσθήκες* Γ 297.14-16 (Stefani).
[2297] Elliott – Sorum 1982, 206. Ormand 1999, 95. Johnston 2006, 184.
[2298] Elliott – Sorum 1982, 207. Ormand 1999, 94.
[2299] Βλ. σελ. 323, σημ. 2170-2172.
[2300] Johnston 2006, 183.
[2301] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 862-871, 876-882, 916-920 (Lloyd-Jones).
[2302] Ferrari 2002, 193.
[2303] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 806-816 (Lloyd-Jones). Adams 1955, 57. Guépin 1968, 141. Segal 1981, 178-182, 195, 198, 200, 203. Murnaghan 1986, 207. Bushnell 1988, 65. Barringer 1991, 662-663. Tyrrell και Brown 1991, 206. Seaford 1993, 120-121. Holt 1999, 683. Ormand 1999, 79, 80, 91-93,

Κρέων [2304]. Εκείνος μόνον μπορεί να επιλέξει τον σύζυγο της, και - δυστυχώς για την νεαρή παρθένο - επιλέγει τον ίδιο τον Θάνατο [2305]. Βεβαίως η Αντιγόνη είναι ήδη μνηστευμένη με τον Αίμονα [2306]. Ο Κρέων εντούτοις έχει αποφασίσει ότι « Ἅιδης ὁ παύσων τούσδε τοὺς γάμους ἐμοί » [2307], μην γνωρίζοντας ότι εν τέλει ο Άδης θα ενώσει τους δύο νέους. Μάταια προτρέπει τον γιό του να εγκαταλείψει την μνηστή του στην αγκαλιά του υποχθόνιου συζύγου για τον οποίο την προορίζει: « Ἀλλὰ πτύσας ὡσεί τε δυσμενῆ μέθες / τὴν παῖδ' ἐν Ἅιδου τήνδε νυμφεύειν τινί » [2308], αγνοώντας ότι η κόρη του Οιδίποδος θα τελέσει όντως τους γάμους της στον Άδη, με νυμφίο όμως τον Αίμονα. Τραγικά αληθινή η φράση του οργισμένου βασιλιά προς τον ανυπάκουο γιό του: « Ταύτην ποτ' οὐκ ἔσθ' ὡς ἔτι ζῶσαν γαμεῖς » [2309], αφού νεκρός και ο Αίμων θα « νυμφευθεί » την αγαπημένη του Αντιγόνη νεκρή. Πολύ αργά ο Κρέων θα αντιληφθεί πόσο ισχυρός ήταν ο δεσμός που ένωνε τους δύο νέους – όχι μόνον δεσμός *μνηστείας*, αλλά και έρωτος.

Θύμα ολέθριων γάμων, η Αντιγόνη ακολουθεί την τραγική μοίρα μίας ολόκληρης γενιάς [2310], τελώντας τον δικό της θανατηφόρο γάμο με τον ίδιο τον θάνατο [2311]. Ούτε νεκρή, αλλά ούτε ζωντανή [2312], *νύμφη ἄνυμφος* και *παρθένος ἀπάρθενος* σαν την Πολυξένη [2313], η άτυχη κόρη του Οιδίποδος αναγκάζεται να εγκαταλείψει τον επίγειο νυμφίο της, για να οδηγηθεί σε έναν υποχθόνιο σύζυγο: « ἀλλά μ' ὁ παγκοίτας / Ἅιδας ζῶσαν ἄγει / τὰν Ἀχέροντος / ἀκτάν … Καὶ νῦν ἄγει με διὰ χερῶν οὕτω λαβὼν [2314] / ἄλεκτρον, ἀνυμέναιον, οὔτε του γάμου / μέρος λαχοῦσαν οὔτε παιδείου τροφῆς, / ἀλλ' ὧδ' ἔρημος πρὸς φίλων ἡ

102. Tyrrell 1999, 148, 152. Griffith 2001, 129, 131. Ferrari 2003, 37. Janakieva 2005, 7-8. Johnston 2006, 182. Για τον γάμο των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης με τον Άδη – Αχιλλέα, βλ. σελ. 317-321, και 327-330, αντίστοιχα. Για την ιδέα του γάμου με τον Άδη γενικότερα, βλ. σελ. 370-377.

2304 Pomeroy 1975, 102. Ferrari 2002, 192. Για τον *κύριο* της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα, βλ. σελ. 47, σημ. 372.

2305 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 806-816 (Lloyd-Jones). Rehm 1994, 63.

2306 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 568, 627-630, 633, 761, 1223-1225 (Lloyd-Jones).

2307 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 575 (Lloyd-Jones).

2308 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 653-654 (Lloyd-Jones).

2309 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 750 (Lloyd-Jones).

2310 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 856-871 (Lloyd-Jones).

2311 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 816 (Lloyd-Jones). Rose 1925α. Seaford 1987, 107. Des Bouvrie 1990, 183. Rehm 1994, 59-71. Loraux 1995, 91. Tyrrell και Bennett 1998, 97-121.

2312 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 810-813, 848-852, 920 (Lloyd-Jones). Καταδικασμένη να ταφεί ζωντανή, η Αντιγόνη δεν είναι ακόμη νεκρή, αλλά εγκαταλείπει τον κόσμο των ζωντανών για να κλειστεί σε τάφο: « ἀλλά μ' ὁ παγκοίτας / Ἅιδας ζῶσαν ἄγει / τὰν Ἀχέροντος / ἀκτάν … ζῶσ' εἰς θανόντων ἔρχομαι κατασκαφάς » (στ. 810-813, 920). Δεν ανήκει επομένως στο υποχθόνιο βασίλειο των νεκρών, ούτε όμως στον επίγειο χώρο. Όπως όλες οι νύφες, αλλά και οι νεκροί, η Αντιγόνη διανύει μία μεταβατική περίοδο περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας, μέσω της οποίας θα μεταβεί στην νέα πραγματικότητα – δηλαδή στον Κάτω Κόσμο, όπου θα νυμφευθεί τον ίδιο τον Άδη.

2313 Βλ. σελ. 327-328. Η Αντιγόνη παραμένει παρθένος για τον επίγειο κόσμο των ζωντανών, ταυτόχρονα όμως νυμφεύεται τον ίδιο τον Άδη στον Κάτω Κόσμο.

2314 Η συγκεκριμένη φράση της Αντιγόνης θυμίζει αναπόφευκτα την *χειραγωγία* της νύφης από τον γαμπρό, κατά την *νυμφαγωγία* του αθηναϊκού γάμου: Tyrrell και Bennett 1998, 118. Tyrrell 1999, 152. Όπως οι νύφες οδηγούνται *χεῖρ' ἐπὶ καρπῷ* στην οικία του νέου τους συζύγου, έτσι και η τραγική νύφη Αντιγόνη οδηγείται στον τάφο της, την σκοτεινή κατοικία του υποχθόνιου νυμφίου της που - δυστυχώς για εκείνη - δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον θάνατο. Για την *χειραγώγηση* της νύφης στα πλαίσια της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής, βλ. σελ. 45-46.

δύσμορος / ζῶσ' εἰς θανόντων ἔρχομαι κατασκαφάς » [2315]. Τραγική η *ἐξαγωγή* της μελλόνυμφης Αντιγόνης [2316], η οποία *χειραγωγείται* [2317] (παρά την θέληση της) από έναν αμείλικτο *κύριο*, και από έναν θανάσιμο γαμπρό [2318]. Θλιβερή *νυμφαγωγία* [2319], χωρίς την συνοδεία *ὑμεναίων* [2320] και γαμηλίων λαμπάδων [2321], αλλά και *ἐκφορά* χωρίς θρήνους [2322], η πορεία της κόρης του Οιδίποδος [2323] την οδηγεί σε έναν τάφο που είναι παράλληλα ο νυφικός της *θάλαμος* [2324]: « **Ὦ τύμβος, ὦ νυμφεῖον,** ὦ κατασκαφὴς / οἴκησις αἰείφρουρος οἴκησις αἰείφρουρος, οἷ πορεύομαι / πρὸς τοὺς ἐμαυτῆς, ὧν ἀριθμὸν ἐν νεκροῖς / πλεῖστον δέδεκται Φερσέφασσ' ὀλωλότων, / ὧν λοισθία 'γὼ καὶ κάκιστα δὴ μακρῷ / κάτειμι, πρίν μοι μοῖραν ἐξήκειν βίου » [2325]. Σε αυτόν τον *παγκοίτην θάλαμον* [2326], κρεμασμένη από την πλεκτή θηλιά του σεντονιού της [2327], η παρθένος θα « κοιμηθεί » με τον υποχθόνιο νυμφίο της, εκείνον που τους κοιμίζει όλους [2328]. *Ἀκτέριστος παστάς* για την Αντιγόνη, ακτέριστος δηλαδή τάφος και νυφικός θάλαμος ταυτόχρονα για την άτυχη νύφη που πρόκειται να τελέσει γάμο με τον ίδιο τον Θάνατο [2329]. Ακριβώς εκεί, στο *νυμφεῖον* του Άδη, θα ολοκληρωθεί ο θανάσιμος γάμος της παρθένου [2330].

[2315] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 810-813, 916-920 (Lloyd-Jones). Επίσης, Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 877, 939 (Lloyd-Jones). Η Αντιγόνη οδεύει επομένως προς τον τάφο της, όπου θα τελέσει θανατηφόρο γάμο με τον ίδιο τον Άδη.

[2316] Seaford 2003, 534: « Οδηγός της στη γαμήλια – νεκρική πομπή δεν είναι ο σύζυγος της αλλά η πατρική της οικογένεια, όλοι τους νεκροί ».

[2317] Βλ. ανωτ. σελ. 336, σημ. 2314.

[2318] Για την *ἐξαγωγή* της νύφης, βλ. σελ. 314, σημ. 2092. Νόμιμος *κύριος* της ορφανής Αντιγόνης είναι βεβαίως ο θείος της Κρέων, ο οποίος την καταδικάζει σε θάνατο, επιλέγοντας ως σύζυγο της τον ίδιο τον Άδη.

[2319] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 876-877 (Lloyd-Jones) : « Ἄκλαυτος, ἄφιλος, ἀνυμέναιος / ταλαίφρων ἄγομαι τάνδ' ἑτοίμαν ὁδόν ». Segal 1981, 178. Oudemans και Lardinois 1987, 181. Seaford 1990α, 76. Seaford 2003, 534-535, 577. Για την *νυμφαγωγία*, βλ. σελ. 45-46, και σημ. 365-368.

[2320] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 813-816, 876, 917 (Lloyd-Jones). Ferrari 2002, 193. Παρομοίως, σε ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα της τραγωδίας *Ἀνδρομέδα* του Ευριπίδου, η παρθένος κόρη του Κηφέως που αλυσοδεμένη στον βράχο περιμένει τον θάνατο, « ανταλλάσσει » τις γαμήλιες ωδές με τους νεκρικούς θρήνους: Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 122.1034-1037 (Nauck). Zeitlin 1996, 405. Seaford 2003, 587-588. Για τον *ὑμέναιο*, βλ. σελ. 314, σημ. 2089.

[2321] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 878-880 (Lloyd-Jones) : « οὐκέτι μοι τόδε **λαμπάδος** ἱερὸν ὄμμα / θέμις ὁρᾶν ταλαίνᾳ ». Το συγκεκριμένο απόσπασμα θυμίζει αναπόφευκτα τις γαμήλιες λαμπάδες που χρησιμοποιούνται κατά την *νυμφαγωγία*. Για τις γαμήλιες λαμπάδες, βλ. σελ. 313, σημ. 2087.

[2322] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 847, 876, 881-882 (Lloyd-Jones). Segal 1981, 178. Oudemans και Lardinois 1987, 181. Seaford 1990α, 76. Seaford 2003, 534, 535, 577. Για την *ἐκφορά*, βλ. σελ. 318, σημ. 2131.

[2323] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 802-943 (Lloyd-Jones).

[2324] Segal 1981, 178. Seaford 1987, 107-108. Seaford 1990β, 163. Seaford 1990α, 76-77. Barringer 1991, 663. Rehm 1994, 63-64. Blundell 1998, 34. Tyrrell και Bennett 1998, 102. Ormand 1999, 93-94. Griffith 2001, 131. Ferrari 2002, 192. Seaford 2003, 577. Για τον νυφικό *θάλαμο,* βλ. σελ. 329, σημ. 2237.

[2325] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 891-896 (Lloyd-Jones).

[2326] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 802-805 (Lloyd-Jones): « ἴσχειν δ' / οὐκέτι πηγὰς δύναμαι δακρύων, / τὸν παγκοίτην ὅθ' ὁρῶ θάλαμον / τήνδ' Ἀντιγόνην ἀνύτουσαν ».

[2327] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1221-1222 (Lloyd-Jones).

[2328] Εκτός από τον *θάλαμο* της Αντιγόνης, στην ίδια τραγωδία *παγκοίτης* χαρακτηρίζεται επίσης ο ίδιος ο Άδης: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 810-811 (Lloyd-Jones).

[2329] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1207 (Lloyd-Jones): « κλύει τις **ἀκτέριστον** ἀμφὶ **παστάδα** ».

[2330] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1204-1205 (Lloyd-Jones): « αὖθις πρὸς λιθόστρωτον κόρης / νυμφεῖον Ἅιδου κοῖλον εἰσεβαίνομεν ».

Ακολουθώντας το παράδειγμα της μητέρας της [2331], η άτυχη κόρη απαγχονίζεται κλεισμένη στον τάφο - *νυμφεῖον* της [2332]. Ενσωματώνεται έτσι στον Κάτω Κόσμο ως νεκρή, αλλά και ως νύφη του Άδη [2333].

Όμως οι θανάσιμοι γάμοι της κόρης του Οιδίποδος δεν τελειώνουν εδώ. Θύμα του έρωτος που υμνεί ο Σοφοκλής στο περίφημο χορικό του [2334], ο Αίμων θα ακολουθήσει την Αντιγόνη στην τραγική της μοίρα [2335]. Θρηνώντας τον θάνατο της μνηστής του και τον άτυχο γάμο τους που δεν πρόλαβε να τελεστεί στον επίγειο κόσμο [2336], ο απαρηγόρητος γιός του Κρέοντος αυτοκτονεί μέσα στον τάφο της [2337]. Την στιγμή του θανάτου αγκαλιάζει μάλιστα την αγαπημένη του [2338], και « Κεῖται δέ νεκρὸς περὶ νεκρῷ, τὰ νυμφικὰ / **τέλη** λαχὼν δείλαιος εἰν ῞Αιδου δόμοις » [2339]. Έτσι, ο θανατηφόρος γάμος του Αίμονος και της Αντιγόνης τελείται και ολοκληρώνεται μέσα στον « νυφικό *θάλαμο* » - τάφο της παρθένου [2340], και κατά συνέπεια στον Άδη [2341]. Νυμφίος και νύφη, νεκρός και νεκρή, ενωμένοι ακόμη και στον θάνατο, οι δύο νέοι κείτονται μαζί, αχώριστοι, όπως ταιριάζει σε κάθε ζευγάρι. Το *τέλος* της *μνηστείας* τους είναι επομένως *τέλος* γάμου, αλλά και *τέλος* θανάτου [2342]. Έρως, *μνηστεία*, γάμος, και εν τέλει θάνατος, ενώνουν τον Αίμονα και την Αντιγόνη με άρρηκτα δεσμά που ούτε ο Άδης δεν μπορεί να καταλύσει. Αν και η πρόωρα χαμένη παρθένος έχει απαρνηθεί τον γάμο με τον επίγειο μνηστήρα της χάριν της αγάπης των νεκρών οικείων της, εντούτοις δεν θα αποφύγει να νυμφευθεί τον Αίμονα στον Κάτω Κόσμο, καθώς ο αρχικός της γάμος με τον Άδη δίνει την θέση του σε έναν θλιβερό γάμο με τον νεκρό νέο που είχε μνηστευθεί όσο ζούσε [2343]. Η κόρη του Οιδίποδος και ο γιός του Κρέοντος είναι συνεπώς ένα εξαιρετικά τραγικό ζευγάρι, το οποίο τελεί τους γάμους του στο υποχθόνιο βασίλειο των νεκρών [2344].

[2331] Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος* 1241-1264 (Lloyd-Jones). Όπως η μητέρα της, έτσι και η Αντιγόνη απαγχονίζεται στον « νυφικό » της *θάλαμο*.

[2332] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1220-1222 (Lloyd-Jones): « ἐν δέ λοισθίῳ τυμβεύματι / τὴν μέν κρεμαστὴν αὐχένος κατείδομεν, / βρόχῳ μιτώδει σινδόνος καθημμένην … ». Seaford 1987, 113. Loraux 1995, 47-48, 81-82, 110-111, 113. Tyrrell και Bennett 1998, 143. Johnston 2006. Ο Rehm διακρίνει μάλιστα στο συγκεκριμένο απόσπασμα λεπτομέρειες που παραπέμπουν στην τελετή των *ἀνακαλυπτηρίων*, ενώ υποστηρίζει ότι η λέξη *σινδών* στην προκειμένη περίπτωση έχει την διπλή σημασία του νυφικού πέπλου, αλλά και του σαβάνου της Αντιγόνης: Rehm 1994, 64, και σημ. 20-21. Οι Tyrrell και Bennett συσχετίζουν επίσης τον απαγχονισμό της κόρης του Οιδίποδος με τα *ἀνακαλυπτήρια* της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής: Tyrrell και Bennett 1998, 142.

[2333] Καθώς ο γάμος της με τον Άδη « ολοκληρώνεται », η Αντιγόνη ενσωματώνεται πλέον στον *οἶκο* του νυμφίου της, δηλαδή στον Κάτω Κόσμο.

[2334] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 781-800 (Lloyd-Jones).

[2335] Oudemans και Lardinois 1987, 144.

[2336] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1220-1225 (Lloyd-Jones).

[2337] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1234-1241 (Lloyd-Jones).

[2338] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1234-1239 (Lloyd-Jones). Oudemans και Lardinois 1987, 184. Seaford 1987, 120-121. Rehm 1994, 64-65. Tyrrell και Bennett 1998, 142-144.

[2339] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1240-1241 (Lloyd-Jones). Oudemans και Lardinois 1987, 144, 184. Ο νεκρός Αίμων νυμφεύεται έτσι την νεκρή Αντιγόνη στον Άδη.

[2340] Segal 1981, 192. Oudemans και Lardinois 1987, 181, 184. Seaford 1987, 107-108. Tyrrell και Bennett 1998, 140-144. Ormand 1999, 97-98. Seaford 2003, 577. Rehm 2006, 192.

[2341] Segal 1981, 181, 183. Foley 1985, 88. Segal 1986, 141. Oudemans και Lardinois 1987, 184. Des Bouvrie 1990, 189. Loraux 1995, 91-92.

[2342] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1240-1241 (Lloyd-Jones). Segal 1986, 141. *Τέλος*: ολοκλήρωση (Liddell – Scott, λ. *τέλος*). Sissa 1990, 107. Patterson 1991, 61. Rehm 1994, 17. Ormand 1999, 153.

[2343] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1240-1241 (Lloyd-Jones). Rose 1925α, 147, 148, 149-150. Segal 1986, 141. Seaford 1987, 107. Ormand 1999, 92.

[2344] Segal 1981, 179, 181, 183. Foley 1985, 88. Ferrari 2002, 192.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο ηρωισμός και η αυτοθυσία αποτελούν κοινά χαρακτηριστικά των *ἀώρων* νεκρών παρθένων της τραγικής ποίησης [2345]. Η Ιφιγένεια [2346] και η Μακαρία προσφέρονται οικειοθελώς να θυσιαστούν για το καλό της πατρίδος και της οικογένειας τους [2347]. Η Πολυξένη αντιμετωπίζει την μοίρα της με γενναιότητα και αξιοπρέπεια, θεωρώντας προτιμότερο τον θάνατο από την σκλαβιά. Η Αντιγόνη πεθαίνει υπερασπιζόμενη τους άγραφους θεϊκούς νόμους που επιβάλλουν τον σεβασμό απέναντι στους νεκρούς, αψηφώντας την βασιλική εξουσία του Κρέοντος. Οι πρόωρα χαμένες κόρες κερδίζουν έτσι τον θαυμασμό και τον έπαινο όχι μόνο των ανδρών, αλλά ολόκληρης της πόλεως [2348]. Αν και ηρωικός, ο πρώιμος θάνατος των νεαρών παρθένων δεν παύει να είναι ταυτοχρόνως εξαιρετικά τραγικός. Από τις σχετικές τραγωδίες δεν λείπει επομένως ο οίκτος για την θλιβερή μοίρα των άτυχων αυτών κοριτσιών που έφυγαν τόσο νωρίς από την ζωή, πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να γίνουν μητέρες [2349]. Ακόμη και οι ίδιες οι άγαμες κόρες που θυσιάζονται για το κοινό καλό επιδεικνύοντας αξιοθαύμαστη γενναιότητα, θρηνούν τον *ἄωρο* θάνατο που τις οδηγεί ανύμφευτες στον Άδη [2350], αποχαιρετώντας για πάντα το φώς του ήλιου [2351].

Είναι πράγματι εντυπωσιακό πόσο συχνά ο θάνατος της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση συνδέεται με τον γάμο και την θυσία, οδηγώντας τις άτυχες παρθένους σε κάποιον θυσιαστήριο βωμό, ή / και σε έναν θανάσιμο γάμο με τον ίδιο τον Άδη [2352]. Με μοναδική γλαφυρότητα οι τραγικοί ποιητές προβάλλουν το θλιβερό γεγονός του πρώιμου θανάτου των νεαρών κορών, μετατρέποντας τον γάμο τους

[2345] Segal 1986, 157. Bushnell 1988, 47. Garland 1990, 196. Wilkins 1990, 177. Rabinowitz 1993, 36-37, 63. Fantham 1994, 122. Larson 1995, 101. Reeder 1995, 330. Liebowitz – Knapp 1997, 85. Foley 2001, 123. Lewis 2002, 27. Lefkowitz 2007, 92-93. Mastronarde 2010, 238, 264.

[2346] Αυτό βεβαίως ισχύει μόνον στην περίπτωση της Ευριπιδείας Ιφιγένειας, καθώς η Ιφιγένεια του Αισχύλου δεν προσφέρεται οικειοθελώς να θυσιαστεί, αλλά προσπαθεί μέχρι την τελευταία στιγμή να αποφύγει τον θάνατο. Για το ζήτημα αυτό, βλ. σελ. 321.

[2347] Reeder 1995, 329. Zaidman 1996, 8. Johnston 2006, 180. Mastronarde 2010, 238, 251, 264.

[2348] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 692-700, 817-818 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 566-582 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1402-1415, 1421-1423, 1504, 1561-1562 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 535-541, 553-555, 567-571, 597-601, 621-628 (Diggle).

[2349] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 801-805 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 626-629 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 177-190, 417, 425, 566, 589-590, 609-613 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 460-468, 491-494, 650-685, 875-876, 880, 886-889, 1276-1278, 1336-1337, 1413-1415, 1433-1434 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 862 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 127.1 (Nauck).

[2350] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 228-230, 231-243 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 806-816, 832-833, 839-852, 857-871, 876-882, 891-928, 933-934, 937-943 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1100-1102, 1122-1123, 1211-1252, 1279-1335 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 191-193, 197-215, 409-437 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 114-122, 127.2-128 (Nauck). Pomeroy 1975, 101. Murnaghan 1986, 195-196. Oudemans και Lardinois 1987, 189-190. Reilly 1989, 431. Σκιαδάς 1989, 192. Segal 1990β, 115. Barringer 1991, 663. Tyrrell και Brown 1991, 206. Cantarella 1998, 128-129. Holt 1999, 683-684. Ormand 1999, 95-96. Seaford 2003, 577. Syropoulos 2003, 61-62. Goff 2004, 307. Dué 2006, 121-122. Lefkowitz 2007, 85, 160. Αρχικά μάλιστα η Ιφιγένεια προσπαθεί να γλιτώσει από την τραγική της μοίρα, ικετεύοντας τον πατέρα της να μην την θυσιάσει: Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1211-1252 (Diggle). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η κόρη του Ηρακλέους Μακαρία, η οποία δεν θρηνεί καθόλου για τον πρόωρο θάνατο της.

[2351] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1506-1509 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 391-393 (Diggle). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 808-809, 878-880 (Lloyd-Jones). Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 1222.1052-1055 (Nauck).

[2352] Thalmann 1993, 143. Loraux 1995, 89, 95-96. Janakieva 2005, 7-8. Γενικότερα για τον γάμο με τον Άδη, βλ. σελ. 370-377.

σε θάνατο - θυσία, και τον θάνατο τους σε γάμο. Οι πρόωρα χαμένες παρθένοι της αττικής τραγωδίας δεν πεθαίνουν απλώς, αλλά ανταλλάσσουν τα γαμήλια τραγούδια με μοιρολόγια, τα στεφάνια του γάμου με τα στεφάνια της κηδείας, ή ακόμη και της θυσίας, τον νυφικό πέπλο με το νεκρικό *ἐπίβλημα*, την *νυμφαγωγία* με την *ἐκφορά* ή την θυσιαστήρια πομπή, το γαμήλιο λουτρό με το νεκρικό, ενίοτε δε και με την *χέρνιβα*.

Η θυσία είναι ο πλέον συνήθης τρόπος θανάτου των παρθένων στην τραγική ποίηση [2353]. Άλλωστε, οι άγαμες κόρες παρομοιάζονται με νεαρά ατίθασα ζώα που πρέπει να εξημερωθούν μέσω του γάμου [2354]. Έτσι ο Ευριπίδης παραλληλίζει τις άτυχες παρθένους Ιφιγένεια και Πολυξένη με θυσιαστήριους μόσχους [2355], ενώ ο Αισχύλος παρομοιάζει την κόρη του Αγαμέμνονος με *χίμαιρα* και αρνί που πρόκειται να θυσιαστεί [2356]. Η θυσία της παρθένου εμφανίζεται επίσης στενά συνδεδεμένη με τον πόλεμο: η Ιφιγένεια προσφέρεται ως *προτέλεια* του Τρωικού πολέμου στην θεά Αρτέμιδα, η Πολυξένη ως επινίκιος *ἐναγισμός* [2357] στον νεκρό Αχιλλέα, και η Μακαρία θυσιάζεται στην βασίλισσα του Άδη Περσεφόνη, ως *προτέλεια* του επικείμενου πολέμου των Αθηναίων με τους Αργείους [2358]. Οι θυσίες της Ιφιγένειας και της Πολυξένης αποτελούν επομένως τον πρόλογο και τον επίλογο του ίδιου πολέμου [2359]. Η παρθένος Ιφιγένεια, κόρη του στρατηλάτη Αγαμέμνονα, και η παρθένος Πολυξένη, κόρη του ηττημένου βασιλιά Πριάμου, θα οδηγηθούν στον τόπο της θυσίας τους ως τραγικές νύφες – *ἱερεία*, αλλά και *ἄωρες* νεκρές ταυτόχρονα, για να νυμφευθούν τον Άδη – Αχιλλέα [2360]. Η θυσία τους αποκτά έτσι την σημασία της προγαμιαίας *προτέλειας*, εν όψει των θανάσιμων γάμων που θα τελέσουν με τον ίδιο τον Θάνατο. Μάλιστα την στιγμή της θυσίας, λίγο πριν παραδοθούν στον υποχθόνιο νυμφίο τους, οι δύο άγαμες κόρες « *ανακαλύπτονται* » [2361]. Μόνον όμως η Πολυξένη θα νυμφευθεί εν τέλει τον νεκρό Αχιλλέα, και κατά συνέπεια τον Άδη, τελώντας τον θλιβερό της γάμο στον Κάτω Κόσμο. Αντιθέτως, η σωτήρια επέμβαση της Αρτέμιδος θα απομακρύνει την νεαρή Ιφιγένεια από τον βωμό της θυσίας, αποτρέποντας τον αιματηρό γάμο της κόρης του Αγαμέμνονος με τον θάνατο, χάριν της αιώνιας παρθενίας και αφοσιώσεως στην θεά.

Όπως η Ιφιγένεια και η Πολυξένη, έτσι και η Μακαρία οδηγείται στον βωμό της θυσίας έχοντας προσφέρει οικειοθελώς την ζωή της για το κοινό καλό [2362]. Εν αντιθέσει όμως με τις κόρες του Αγαμέμνονος και του Πριάμου, η κόρη του Ηρακλέους δεν παρομοιάζεται με ζώο που πρόκειται να θυσιαστεί [2363], ούτε θρηνεί

[2353] Η Rabinowitz χαρακτηρίζει τις παρθένους « ιδανικά σφάγια θυσίας »: Rabinowitz 1993, 32, 55. Επίσης, Scodel 1996, 124. Lefkowitz 2007, 83. Dillon 2008, 250-251.

[2354] Βλ. σελ. 317, σημ. 2121.

[2355] Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1082-1084 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 358-360 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 206-210, 526 (Diggle).

[2356] Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων* 231-232, 1415-1418 (Page).

[2357] Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 37-41, 107-115, 149-152, 188-190, 220-221, 391-393, 534-538 (Diggle). *Ἐναγίζω*: προσφέρω θυσία στους νεκρούς. *Ἐναγίσματα* και *ἐναγισμοί*: οι νεκρικές προσφορές (Liddell – Scott, λ. *ἐναγίζω, ἐναγίσματα, ἐναγισμοί*). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Ε 741.1-4, Χ 1856.20 (Tittmann). *Σούδα* Ε 1092 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 2586 (Latte). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 337.8-11 (Gaisford). Vernant 1982, 123-124. Garland 1985, 110.

[2358] Foley 1985, 89-90. Wilkins 1990, 182. Garland 1994, 47.

[2359] Segal 1990β, 111-112. Rabinowitz 1993, 56. Thalmann 1993, 136. Scodel 1996, 121. Lyons 1997, 155. Henrichs 2000, 183. Dué 2006, 128. Bremmer 2007, 59. Mastronarde 2010, 203.

[2360] Segal 1990β, 128. Lyons 1997, 150, 155.

[2361] Βλ. σελ. 321-322, 329-330, και σημ. 2238.

[2362] Pomeroy 1975, 109. Rabinowitz 1993, 63-64. Reeder 1995, 329. Mastronarde 2010, 293.

[2363] Βλ. σελ. 317, σημ. 2121, σελ. 328, σημ. 2229.

για τον πρόωρο θάνατο της [2364]. Η θλίψη για την τραγική μοίρα της παρθένου που δεν θα προλάβει να νυμφευθεί και να αποκτήσει παιδιά, επισκιάζεται εδώ από την γενναία απόφαση της να θυσιάσει την ζωή της προκειμένου να σωθούν τα αδέλφια της. Προβάλλεται δηλαδή πρωτίστως ο ηρωισμός της αγάμου κόρης [2365], και λιγότερο η τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου της. Το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει στις σχετικές με την Ιφιγένεια και την Πολυξένη τραγωδίες, καθώς τόσο ο Αισχύλος, όσο και ο Ευριπίδης, δίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο θλιβερό γεγονός του θανάτου που ήλθε τόσο νωρίς για τις άτυχες παρθένους. Η κόρη του Αγαμέμνονος προσφέρεται μεν οικειοθελώς να θυσιαστεί, αρχικά όμως θρηνεί για τον επικείμενο θάνατο της, και μάλιστα προσπαθεί να τον αποτρέψει [2366]. Ο ερχομός της άλλωστε στην Αυλίδα δεν ήταν δική της επιλογή [2367], και οπωσδήποτε δεν θα ήταν εύκολο για εκείνη, ακόμη και με την βοήθεια του Αχιλλέως [2368], να αποφύγει την θυσία που απαιτούσε ολόκληρος ο ελληνικός στρατός [2369]. Παρομοίως, η κόρη του Πριάμου θεωρεί προτιμότερο τον θάνατο από την ατιμωτική σκλαβιά. Πρόκειται εντούτοις για αιχμάλωτη πολέμου, η οποία ούτως ή άλλως δεν μπορεί να αποφύγει το αιματηρό τέλος που επέλεξαν για εκείνη οι κατακτητές της πατρίδος της. Σε αντίθεση με την Ιφιγένεια και την Πολυξένη, οι οποίες επέδειξαν αξιοθαύμαστη γενναιότητα ενώπιον ενός θανάτου που στην πραγματικότητα δεν είχαν οι ίδιες διαλέξει, και ουσιαστικά δεν μπορούσαν να αποφύγουν [2370], ακριβώς όπως το *ἱερεῖον* δεν μπορεί να ξεφύγει από τον θυσιαστήριο βωμό, η Μακαρία δεν οδηγείται στην θυσία ως μόσχος, *χίμαιρα*, ή αρνί, αφού η ίδια επιλέγει να πεθάνει. Η απόφαση της δεν είναι αποτέλεσμα εξαναγκασμού, αλλά ελεύθερης βούλησης [2371], και για τον λόγο αυτόν η κόρη του Ηρακλέους δεν εξομοιώνεται ποτέ με ζώο που θυσιάζεται. Η Μακαρία είναι επίσης η μοναδική από τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους της τραγικής ποίησης που δεν τελεί γάμο με τον Άδη [2372]. Η θυσία της δεν αποκτά ποτέ την σημασία της *προτέλειας* ενός υποχθόνιου γάμου με τον ίδιο τον θάνατο, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Πολυξένης, της Αντιγόνης, και παρ᾽ ολίγον της Ιφιγένειας. Ένδοξος θάνατος, αλλά όχι γάμος για την Μακαρία, η οποία δεν *χειραγωγείται* στον βωμό της θυσίας, όπου οδεύει με την θέληση της αποφασισμένη να πεθάνει, και έτσι δεν θα *χειραγωγηθεί* από κανέναν θανάσιμο νυμφίο στον Κάτω Κόσμο [2373].

Εν αντιθέσει με την Ιφιγένεια, την Πολυξένη, και την Μακαρία, η παρθένος Αντιγόνη δεν οδηγείται στον βωμό της θυσίας, ούτε θυσιάζεται στον τάφο κάποιου νεκρού ήρωα [2374]. Η κόρη του Οιδίποδος είναι η μόνη από τις πρόωρα χαμένες παρθένους της τραγικής ποίησης που τολμά να αψηφήσει τους επίγειους νόμους και την εξουσία των ανδρών [2375]. Δεν πεθαίνει για την σωτηρία της πατρίδος ή της οικογενείας της, όπως η Ιφιγένεια και η Μακαρία, ούτε αντιμετωπίζει τον θάνατο ως

[2364] Βλ. σελ. 339, σημ. 2350.
[2365] Thalmann 1993, 144, σημ. 42.
[2366] Βλ. σελ. 317, σημ. 2120, σελ. 321, και σελ. 339, σημ. 2346.
[2367] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 99-100, 433-434 (Diggle). Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις* 24-27 (Diggle).
[2368] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 970-974, 1365, 1412-1415, 1424-1432 (Diggle).
[2369] Εὐριπίδου *᾽Ιφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 1350-1357 (Diggle). Foley 1985, 98. Luschnig 1988, 118-119, 127. Elliott – Sorum 1992, 540. Foley 2001, 124.
[2370] Segal 1990α, 316.
[2371] Εὐριπίδου *῾Ηρακλεῖδαι* 543-551 (Diggle). Rabinowitz 1993, 62.
[2372] Loraux 1995, 93-96.
[2373] Thalmann 1993, 144, σημ. 42.
[2374] Johnston 2006, 180.
[2375] Keuls 1985, 332.

απαλλαγή από τα δεινά της σκλαβιάς, σαν την Πολυξένη. Υπέρμαχος των θεϊκών νόμων που επιτάσσουν την ταφή και τον σεβασμό απέναντι στους νεκρούς, η Αντιγόνη δεν διστάζει να θυσιάσει την ζωή της προκειμένου να αποδώσει στον νεκρό αδελφό της τα *νενομισμένα* [2376]. Απόλυτα αφοσιωμένη στους νεκρούς οικείους της, η νεαρή παρθένος εγκαταλείπει τον επίγειο μνηστήρα της Αίμονα, για να οδηγηθεί σε έναν θανάσιμο υποχθόνιο σύζυγο, και σε έναν τάφο που θα γίνει ο νυφικός της *θάλαμος*. Απαρνείται τον γάμο και τα παιδιά που θα αποκτούσε με τον γιό του Κρέοντος, για να τελέσει έναν τραγικό γάμο με τον ίδιο τον θάνατο [2377]. Η Αντιγόνη είναι επομένως η κατεξοχήν νύφη του Άδη, η οποία την στιγμή ακριβώς του απαγχονισμού της « *ανακαλύπτεται* » ενώπιον του θανατηφόρου νυμφίου της [2378], όπως η Ιφιγένεια και η Πολυξένη λίγο πριν θυσιαστούν [2379]. Επιλέγοντας την αυτοκτονία από τον αργό και βασανιστικό θάνατο που της έχει επιβάλλει ο βασιλιάς των Θηβών, η κόρη του Οιδίποδος θα « δραπετεύσει » από την επίγεια φυλακή της [2380], όχι όμως και από τον εν ζωή μνηστήρα της [2381]. Ακολουθώντας την αγαπημένη του στον Κάτω Κόσμο, ο Αίμων θα αντικαταστήσει τον ίδιο τον Θάνατο, τελώντας τους γάμους του με την Αντιγόνη στον Άδη.

Αρραγείς δεσμοί συνδέουν τον θάνατο της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση με τον γάμο, την θυσία, την *μνηστεία*, την αγάπη για την πατρίδα, την αφοσίωση στην οικογένεια, τον ηρωισμό, την αυτοθυσία, την παρθενική αιδώ, αλλά και την θλίψη για τον πρόωρο χαμό που στερεί από τις άτυχες παρθένους τον έγγαμο βίο και τις χαρές της μητρότητας. Αιώνια παρθενία για την Ιφιγένεια, αιματηρός γάμος με τον Άδη – Αχιλλέα για την Πολυξένη, θάνατος στον βωμό της θυσίας για την Μακαρία, θανάσιμος γάμος με τον Άδη – Αίμονα για την Αντιγόνη. *Νύμφες ἄνύμφες* και *παρθένοι ἀπάρθενοι*, οι *ἄωρα* νεκρές κόρες δεν θα μεταβούν ποτέ στην ενηλικίωση, ούτε θα γίνουν σύζυγοι και μητέρες, ακόμη και όταν η θλιβερή τους μοίρα τις οδηγεί στην αγκαλιά ενός θανατηφόρου υποχθόνιου νυμφίου, και κατά συνέπεια σε έναν τραγικό και ατελέσφορο « γάμο » με τον ίδιο τον θάνατο [2382].

[2376] Ferrari 2002, 192.
[2377] Tyrrell 1999, 148.
[2378] Βλ. σελ. 338, σημ. 2332.
[2379] Βλ. σελ. 321-322, 329-330, και σημ. 2238.
[2380] Johnston 2006, 183.
[2381] Segal 1986, 141.
[2382] Tyrrell 1999, 148.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ο θάνατος της αγάμου κόρης στους αττικούς μύθους

Μελετώντας τον θάνατο της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, δεν θα ήταν ασφαλώς δυνατόν να παραλείψουμε τους αττικούς μύθους που αναφέρονται σε πρόωρα χαμένες παρθένους. Έτσι, στο παρόν κεφάλαιο θα εξετάσουμε δύο περιπτώσεις μυθικών παρθένων που εγκατέλειψαν πολύ νωρίς τον επίγειο κόσμο, για να μεταβούν στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνος. Πρόκειται για την ατθίδα παρθένο Ηριγόνη που απαγχονίστηκε από την θλίψη της για τον φόνο του πατέρα της Ικάριου, και τις άγαμες κόρες του Αθηναίου Λεώ, οι οποίες πρόθυμα θυσίασαν την ζωή τους για το καλό της πατρίδος τους.

1) Ηριγόνη: η απαγχονισμένη παρθένος

Σύμφωνα με τον εγχώριο μύθο [2383], ο πατέρας της Ηριγόνης Ικάριος, από τον ομώνυμο αττικό δήμο της Ικαρίας, ήταν ο πρώτος Αθηναίος που υποδέχθηκε και φιλοξένησε τον νέο θεό Διόνυσο κατά τον ερχομό του στην Αττική. Ο θεός μύησε τον Ικάριο στα μυστικά της οινοποιίας, και ο πατέρας της ηρωίδος μας έγινε ο πρώτος Αθηναίος που παρασκεύασε κρασί. Επιφορτισμένος από τον Διόνυσο να διαδώσει το νέο ποτό, ο Ικάριος προσέφερε κρασί σε κάποιους βοσκούς που συνάντησε κατά την μετάβαση του στην πόλη των Αθηνών. Όμως το πρωτόγνωρο για εκείνους αίσθημα της μέθης τους έκανε να πιστέψουν ότι ο Ικάριος προσπάθησε να τους δηλητηριάσει. Έτσι του επετέθησαν και τον σκότωσαν. Όταν αργότερα συνήλθαν από την ζάλη που τους είχε προκαλέσει η οινοποσία και κατάλαβαν ότι αδίκως είχαν δολοφονήσει τον Ικάριο, φρόντισαν να κρύψουν το πτώμα του. Εν τω μεταξύ, η παρθένος Ηριγόνη αναζητούσε ανήσυχη τον πατέρα της που είχε εξαφανιστεί. Η σκύλα τους Μαίρα την οδήγησε εκεί όπου οι βοσκοί είχαν πετάξει το πτώμα του Ικάριου. Από την θλίψη και την απελπισία της για τον θάνατο του πατέρα της, η δύστυχη κόρη κρεμάστηκε από ένα δέντρο. Μετά τον απαγχονισμό της Ηριγόνης, οι άγαμες κόρες της Αττικής άρχισαν να αυτοκτονούν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Όταν οι απελπισμένοι Αθηναίοι

[2383] Για τον μύθο του Ικάριου και της Ηριγόνης, βλ. Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.191-192 (Wagner). Νόννου *Διονυσιακά* 47.34-262 (Keydell). Λουκιανοῦ *Θεῶν Ἐκκλησία* 5.6-10 (Harmon). Ψευδο - Νόννου *Σχόλια Μυθολογικά* 4.68.1-14 (Nimmo). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 22.29 (Heyne). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 6751 (Latte). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 171.6-7 (Wendel). *Etymologicum Genuinum* Α 454 (Lasserre). Αἰλιανοῦ *Περί ζῴων ἰδιότητος* 6.25.6-7 (Hercher). Immerwahr 1946, 254-255. Dietrich 1961, 37. Burkert 1983, 223, 241-242. Simon 1983, 99. Cantarella 1985, 93. Burkert 1993, 346, 490, 493. Robertson 1993, 214. Larson 1995, 37, 99. Δαράκη 1997, 126, 135-136. Johnston 1999α, 219-221. Λεκατσάς 1999, 108. Parke 2000, 189-190. Dillon 2002, 69. Cole 2004, 207. Goff 2004, 39. Shapiro 2004, 89. Johnston 2006, 181. Κατά μία άλλη εκδοχή του μύθου, η Ηριγόνη ήταν κόρη του Αιγίσθου και της Κλυταιμνήστρας, η οποία απαγχονίστηκε μετά την αθώωση του ετεροθαλούς αδελφού της Ορέστη για τον φόνο των γονιών της, κατά την δίκη που έλαβε χώρα στην Αθήνα: *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 42.4-9 (Gaisford). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 1374.5-6 (Scheer). *Etymologicum Genuinum* Α 454.2-3 (Lasserre). Immerwahr 1946, 255. Dietrich 1961, 37. Burkert 1983, 242. Robertson 1993, 239. Larson 1995, 88. Kerényi 1996, 155. Johnston 1999α, 219-220. Humphreys 2004, 242. Shapiro 2004, 89-90. Μία τρίτη εκδοχή, σύμφωνα με την οποία ο Διόνυσος ενώθηκε ερωτικά με την Ηριγόνη, φαίνεται να είναι πολύ μεταγενέστερη της κλασικής περιόδου, καθώς αναφέρεται μόνον από τον Οβίδιο: Burkert 1983, 243 και σημ. 20. Burkert 1993, 493-494, και σημ. 29. Σε όλες τις εκδοχές του μύθου πάντως, ο απαγχονισμός της Ηριγόνης αναφέρεται ως *αἴτιον* του τελετουργικού των *αἰωρῶν*.

απευθύνθηκαν στο μαντείο των Δελφών, πληροφορήθηκαν ότι για να σταματήσει το κακό έπρεπε να τιμήσουν τον Ικάριο και την κόρη του, ώστε να εξιλεωθούν για τον άδικο θάνατο τους. Καθιερώθηκε έτσι η τέλεση θυσιών και η προσφορά ἀπαρχῶν από την ετήσια συγκομιδή σταφυλιών στον ήρωα και την απαγχονισμένη παρθένο, ενώ προς τιμήν της Ηριγόνης θεσπίστηκε το τελετουργικό των *αἰωρῶν*, το οποίο πιθανώς αποτελούσε μέρος της αθηναϊκής διονυσιακής εορτής των *Ἀνθεστηρίων* [2384]. Κατά τον Ερατοσθένη, ο μύθος ολοκληρώνεται με την μεταμόρφωση όλων των τραγικών πρωταγωνιστών του σε αστερισμούς: ο Ικάριος μεταμορφώνεται στον αστερισμό που φέρει την ονομασία Βοώτης (Αρκτούρος), η Ηριγόνη στον αστερισμό της Παρθένου, και η πιστή σκύλα τους Μαίρα, η οποία είχε επίσης πεθάνει από την θλίψη της, στον αστερισμό του Κυνός [2385].

Η Ηριγόνη είναι επομένως μία τραγική παρθένος, η οποία αυτοκτονεί από την θλίψη και την απελπισία της για τον άδικο φόνο του αγαπημένου της πατέρα [2386]. Πεθαίνει πριν προλάβει να νυμφευθεί, και κατά συνέπεια δεν ολοκληρώνει ποτέ την μετάβαση της στην ενηλικίωση [2387]. Επιλέγοντας να ακολουθήσει τον πατέρα της στον Άδη, παραμένει ες αεί παρθένος, παντοτινά αφοσιωμένη στον πατρικό της *οἶκο*, τον οποίο δεν θα εγκαταλείψει για να μεταβεί στην οικία κάποιου συζύγου [2388]. Ο τρόπος όμως που επιλέγει να δώσει τέλος στην ζωή της δεν είναι τυχαίος. Όπως έχουν επισημάνει αρκετοί σύγχρονοι μελετητές, ο απαγχονισμός είναι ο κατεξοχήν γυναικείος θάνατος [2389]. Δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις άγαμες κόρες, αλλά γενικότερα το γυναικείο φύλο [2390]. Εν αντιθέσει με τον ανδρειωμένο θάνατο που προκαλείται από το ξίφος [2391], ο απαγχονισμός είναι ο θάνατος των απελπισμένων παρθένων και γυναικών. Η απελπισία οδηγεί την φυλακισμένη στον τάφο της Αντιγόνη να κρεμαστεί από την πλεκτή θηλιά του σεντονιού της, ώστε να αποφύγει έναν μαρτυρικό θάνατο [2392]. Τον ίδιο τρόπο θανάτου είχε επιλέξει η μητέρα της Ιοκάστη, η οποία απαγχονίστηκε στον νυφικό της *θάλαμο* μην μπορώντας να αντέξει την αλήθεια του φρικτού γάμου που είχε τελέσει με τον ίδιο της τον γιό [2393]. Στον απαγχονισμό καταφεύγει και η Φαίδρα, απελπισμένη από την απόρριψη του

2384 Larson 1995, 99. Johnston 1999α, 221. Είναι μεν πιθανό, αλλά όχι απολύτως βέβαιο ότι το τελετουργικό δρώμενο των *αἰωρῶν* αποτελούσε μέρος της εορτής των *Ἀνθεστηρίων*: Martin και Metzger 1976, 129. Hamilton 1992, 48-49. Parker 2005, 301-302, 312. Εντούτοις, οι περισσότεροι από τους σύγχρονους μελετητές δεν αποκλείουν τις *αἰῶρες* από τις περί *Ἀνθεστηρίων* αναλύσεις τους: βλ. σελ. 346, σημ. 2408.

2385 Νόννου *Διονυσιακά* 47.246-262 (Keydell). Ψευδο - Νόννου *Σχόλια Μυθολογικά* 4.68.12-14 (Nimmo). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 22.29.1-6, 22.29.24-27 (Heyne). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 171.6-7 (Wendel). Solmsen 1947. Hollis 1991. Merkelbach 1996, 180-197.

2386 Johnston 2006, 181.

2387 Johnston 2006, 181.

2388 Johnston 2006, 181.

2389 Cantarella 1985, 92. Larson 1995, 141. Loraux 1995, 47-50, 52-65. Johnston 1999α, 220. Cole 2004, 206. Επίσης, Ἱπποκράτους *Περί Παρθενίων* 1.8-10 (Littré): « ἔπειτα ἀπὸ τῆς τοιαύτης ὄψιος πολλοὶ ἤδη ἀπηγχονίσθησαν, πλέονες δὲ γυναῖκες ἢ ἄνδρες· ἀθυμοτέρη γὰρ καὶ ὀλιγωτέρη ἡ φύσις ἡ γυναικείη ».

2390 Ο απαγχονισμός είναι ο θάνατος αγάμων κορών όπως η Αντιγόνη, η Ηριγόνη, και (παρολίγον) οι Δαναΐδες, αλλά και νυμφευμένων γυναικών όπως η Ιοκάστη, η Φαίδρα, και η αγαπημένη του Θησέως Αριάδνη: βλ. σημ. 2383, 2389, 2392-2396.

2391 Loraux 1995, 50-59.

2392 Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1220-1222 (Lloyd-Jones). Cantarella 1985, 92.

2393 Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος* 1241-1264 (Lloyd-Jones). Cantarella 1985, 92. Loraux 1995, 55-56, 60, 69, 70.

Ιππολύτου και τον φόβο μήπως ο νέος αποκαλύψει την αλήθεια για το άνομο πάθος της στον πατέρα του Θησέα [2394]. Σύμφωνα μάλιστα με μία εκδοχή του σχετικού μύθου, και η αδελφή της Φαίδρας Αριάδνη κρεμάστηκε από ένα δέντρο στην Νάξο, βυθισμένη στην απελπισία για την εγκατάλειψη της από τον ήρωα Θησέα [2395]. Ακόμη και οι Δαναΐδες του Αισχύλου απειλούν ότι θα απαγχονιστούν χρησιμοποιώντας τις ίδιες τους τις ζώνες ως θηλιές για να κρεμαστούν από τα αγάλματα των θεών, αν ο βασιλιάς του Άργους δεν τις προστατεύσει από τους γιούς του Αιγύπτου που τις καταδιώκουν [2396]. Η απελπισία οδηγεί τις γυναίκες και τις άγαμες κόρες στον απαγχονισμό, αλλά ο θάνατος τους δεν μένει πάντοτε ατιμώρητος. Ο απαγχονισμός της Φαίδρας θα συμπαρασύρει στον Άδη και τον νεαρό πρόγονο της Ιππόλυτο [2397]. Η αυτοκτονία της Ιοκάστης είναι μόνον η αρχή των τραγικών θανάτων που θα πλήξουν τον *οἶκο* των Λαβδακιδών [2398], ενώ την απαγχονισμένη Αντιγόνη θα ακολουθήσουν στον Κάτω Κόσμο ο μνηστήρας της Αίμων, αλλά και η σύζυγος του Κρέοντος Ευριδίκη [2399]. Και στην περίπτωση της Ηριγόνης επομένως, ο απαγχονισμός της απελπισμένης παρθένου είχε ως αποτέλεσμα την ομαδική αυτοκτονία των αγάμων κορών της Αττικής διά απαγχονισμού.

Στο έργο του *Περί Παρθενίων*, ο Ιπποκράτης διατυπώνει την άποψη ότι οι παρθένοι που βρίσκονται σε ηλικία γάμου, αλλά δεν έχουν ακόμη νυμφευθεί, κυριεύονται από οράματα που τους προκαλούν την επιθυμία να απαγχονιστούν, ή να δώσουν τέλος στην ζωή τους πέφτοντας σε κάποιο πηγάδι [2400]. Μάλιστα οι εν λόγω άγαμες κόρες αγαπούν τον θάνατο σαν να ήταν κάτι καλό: « ἡδονή τις, ἀφ' ἧς ἐρᾷ τοῦ θανάτου ὥσπέρ τινος ἀγαθοῦ » [2401]. Σύμφωνα πάντα με το ίδιο κείμενο, οι παρθένοι που συνέρχονται από τον παροξυσμό προσφέρουν ευχαριστήρια αναθήματα στην Αρτέμιδα – μεταξύ αυτών και τα πλέον πολυτελή από τα ενδύματα τους [2402]. Κατά τον Ιπποκράτη όμως, ο μόνος τρόπος για να αντιμετωπιστεί η επικίνδυνη αυτή συμπεριφορά των κοριτσιών είναι να νυμφευθούν το ταχύτερο δυνατόν [2403]. Στο συγκεκριμένο κείμενο επομένως, η παρθενία εμφανίζεται άμεσα συνδεδεμένη με τον απαγχονισμό και γενικότερα με τον θάνατο, ενώ ο γάμος των παρθένων προβάλλεται ως πανάκεια για την αντιμετώπιση των κινδύνων που επιφυλάσσει η παρθενική

[2394] Εὐριπίδου ῾*Ιππόλυτος* 776-779, 801-802 (Diggle). Loraux 1995, 61-62, 63, 70. Δαράκη 1997, 138.

[2395] Πλουτάρχου *Θησεύς* 20.1.1-4 (Ziegler). Klader 1976, 70. Δαράκη 1997, 138. Johnston 1999α, 125, 225. Όπως η Ηριγόνη, έτσι και η αγαπημένη του θεού Διονύσου Αριάδνη κρεμιέται από ένα δέντρο δίνοντας τέλος στην ζωή της.

[2396] Αἰσχύλου ῾*Ικέτιδες* 457-465 (Page). Loraux 1995, 47-48, 49-50.

[2397] Εὐριπίδου ῾*Ιππόλυτος* 1162-1254 (Diggle). Loraux 1995, 78.

[2398] Τον απαγχονισμό της Ιοκάστης θα ακολουθήσει η τύφλωση και ο θάνατος του Οιδίποδος, η αλληλοεξόντωση του Ετεοκλέους και του Πολυνείκους, και φυσικά ο απαγχονισμός της Αντιγόνης: Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος* 1268-1274 (Lloyd-Jones). Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 1-6, 1579-1662 (Lloyd-Jones). Αἰσχύλου ῾*Επτά ἐπί Θήβας* 742-1004 (Page). Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 11-14, 21-30, 1220-1222 (Lloyd-Jones).

[2399] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1231-1241, 1282-1283 (Lloyd-Jones).

[2400] ῾Ιπποκράτους *Περί Παρθενίων* 1.33-36 (Littré). King 1983, 113-115. Cantarella 1985, 97. Garland 1990, 168. Brulé 1996, 8. Zeitlin 1996, 154-155. Johnston 1999α, 226. Dillon 2002, 20, 70. Cole 2004, 207-208.

[2401] ῾Ιπποκράτους *Περί Παρθενίων* 1.36-37 (Littré). King 1983, 114.

[2402] ῾Ιπποκράτους *Περί Παρθενίων* 1.37-40 (Littré). King 1983, 114. Garland 1990, 168. Brulé 1996, 8. Johnston 1999α, 239. Dillon 2002, 20, 70. Cole 2004, 208.

[2403] ῾Ιπποκράτους *Περί Παρθενίων* 1.41-44 (Littré). King 1983, 115, 124. Cantarella 1985, 97. Garland 1990, 168. Brulé 1996, 8. Zeitlin 1996, 155. Cole 2004, 208.

ηλικία για τις νεαρές εφήβους [2404]. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η θεά που εν προκειμένω επικαλούνται οι άγαμες κόρες δεν είναι άλλη από την αγνή προστάτιδα των παρθένων Αρτέμιδα, η οποία όπως έχει προαναφερθεί επιβλέπει την μύηση αυτών, και κατά συνέπεια την μετάβαση τους από την παρθενία, στον έγγαμο βίο και την μητρότητα [2405]. Η ίδια θεά μάλιστα λατρεύεται ως *ἀπαγχομένη* στις Καφυές Αρκαδίας [2406]. Ο απαγχονισμός των αγάμων κορών συνδυάζεται εδώ με την μύηση τους, και κατά συνέπεια με την μετάβαση τους στον γάμο, την ενηλικίωση, και φυσικά την μητρότητα, η οποία βεβαίως δεν μπορεί να είναι επιτυχής χωρίς την βοήθεια της παρθένου θεάς Αρτέμιδος [2407].

Ας επιστρέψουμε όμως στον μύθο της Ηριγόνης, και στο τελετουργικό των *αἰωρῶν* που πιθανώς λάμβανε χώρα στα πλαίσια του ετήσιου εορτασμού των αθηναϊκών *Ἀνθεστηρίων* [2408]. Τα *Ἀνθεστήρια* εορτάζονταν προς τιμήν του θεού Διονύσου, κατά τον ομώνυμο αττικό μήνα *Ἀνθεστηριῶνα* - δηλαδή την άνοιξη [2409]. Η συγκεκριμένη εορτή ήταν συνδεδεμένη με την ετήσια ανανέωση και ευφορία της φύσεως, αλλά και την νέα σοδειά του κρασιού [2410]. Παράλληλα όμως, τα *Ἀνθεστήρια* συνδέονταν επίσης με τους νεκρούς: « μιαραὶ ἡμέραι· τοῦ Ἀνθεστηριῶνος μηνός, ἐν αἷς τὰς ψυχὰς τῶν κατοιχομένων ἀνιέναι ἐδόκουν » [2411].

Όπως προανεφέρθη, οι *αἰῶραι* συνδέονται άμεσα με τον απαγχονισμό της Ηριγόνης, καθώς ο σχετικός μύθος αποτέλεσε το *αἴτιον* για την καθιέρωση του εν λόγω τελετουργικού δρωμένου [2412]. Η τελετουργική αναπαράσταση της αυτοκτονίας

[2404] King 1983, 114-115.
[2405] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082. Επίσης, King 1983, 115. Zaidman 1996, 2. Δαράκη 1997, 138.
[2406] Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 8.23.6-7 (Spiro). Klader 1976, 70-71. King 1983, 118-120, 122. Cantarella 1985, 92. Kerényi 1996, 157. Δαράκη 1997, 138-139. Johnston 1999α, 234-236. Λεκατσάς 1999, 108.
[2407] King 1983, 117-125. Cole 2004, 205-206, 208-209.
[2408] Για τα *Ἀνθεστήρια*, βλ. Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 306.15-16 (Dindorf). *Σούδα* Χ 370 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Α 5126 (Latte). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 109.12-15 (Gaisford). *Etymologicum Genuinum* Α 888 (Lasserre). Verrall 1900. Foucart 1904, 107-163. Nilsson 1915. Deubner 1927. Deubner 1932, 93-123. Immerwahr 1946. Van Hoorn 1951. Jeanmaire 1951, 48-56. Pickard – Cambridge 1968, 1-25. Hani 1978, 107-111. Scodel 1980. Bremmer 1983, 109-122. Burkert 1983, 213-247. Simon 1983, 92-99. Harrison 1991, 32-76. Hamilton 1992, 1-62. Burkert 1993, 488-495. Robertson 1993. Bremmer 1994, 46-50. Αλεξανδρή – Τζάχου 1997, 485-487. Δαράκη 1997, 15, 28-29, 33-34, 40, 51, 53-54, 57-58, 77, 87-89, 112, 119, 170, 305. Parke 2000, 172-192. Humphreys 2004, 223-275. Parker 2005, 290-316. Spineto 2005, 13-124. Evans 2010, 172-179. Η ενδελεχής μελέτη της εν λόγω διονυσιακής εορτής θα ήταν ξένη προς το αντικείμενο και τους στόχους της παρούσας διδακτορικής διατριβής. Ως εκ τούτου, θα περιοριστούμε στην παράθεση στοιχείων που συνδέονται με τον θάνατο της αγάμου κόρης του Ικαρίου.
[2409] *Σούδα* Χ 370 (Adler). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 306.13-16 (Dindorf). Burkert 1983, 213. Burkert 1993, 488. Parke 2000, 172.
[2410] Burkert 1983, 216-217. Burkert 1993, 488. Robertson 1993, 211. Parke 2000, 172-173, 191.
[2411] Ἡσύχιου *Λεξικόν* Μ 1314 (Latte). Βλ. επίσης, Φωτίου *Λεξικόν* Θ 98, Μ 269.21-24 (Porson). *Σούδα* Θ 598.5-7 (Adler). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Θ 20.5-6 (Erbse). Rohde 1925, 168. Burkert 1983, 216. Simon 1983, 99. Parker 1990, 39. Harrison 1991, 34-36, 39, 47, 49, 76. Robertson 1993, 197. Δαράκη 1997, 28, 40, 53-60, 77, 87-90, 125. Parke 2000, 172-173, 187-189. Παρλαμά και Σταμπολίδη 2003, 124. Parker 2005, 294-297, 312-315.
[2412] Ἀπολλοδώρου *Βιβλιοθήκη* 3.191-192 (Wagner). Νόννου *Διονυσιακά* 47.34-228 (Keydell). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 42.4-9 (Gaisford). *Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 22.29.6-27 (Heyne). Για την σημασία της λέξεως *αἰώρα*, βλ. *Σούδα* ΑΙ 261 (Adler). *Λεξικά Segueriana - Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν* Α 45.32 (Bachmann). Αἰλίου Διονυσίου *Ἀττικά Ὀνόματα* Α 59 (Erbse). Φωτίου *Λεξικόν* Α 680-681 (Theodoridis). Για την τελετή των *αἰωρῶν*, βλ. Nilsson 1915. Deubner 1932, 118-120. Immerwahr

της Ηριγόνης γίνεται με την χρήση της *αἰώρας*, ενός κατεξοχήν συμβόλου απαγχονισμού [2413], από τις νεαρές παρθένους [2414]. Εφόσον κατά τον μύθο ο φόνος του Ικάριου - συνέπεια του οποίου ήταν βεβαίως και ο θάνατος της κόρης του - βάραινε τους Αθηναίους, η συγκεκριμένη τελετουργία είχε την σημασία της εξιλέωσης για τον θάνατο της άτυχης παρθένου [2415]. Οι νεαρές ατθίδες προσφέρονταν έτσι ως εξιλαστήρια θύματα για την τραγική αυτοκτονία της Ηριγόνης [2416]. Η χρήση της *αἰώρας* παραπέμπει στον συμβολικό απαγχονισμό των κοριτσιών [2417], τα οποία κρεμιούνται από τα δέντρα όπως η μυθική παρθένος που πρέπει να εξευμενίσουν. Η ερμηνεία αυτή αναπόφευκτα θυμίζει τον αιτιολογικό μύθο των *ἀρκτείων*, όπου η εξιλέωση για ένα έγκλημα που βαραίνει την πόλη επιτυγχάνεται μέσω μίας τελετουργίας που αφορά στις κόρες των Αθηνών [2418]. Ας θυμηθούμε επίσης τον μύθο της Ιφιγένειας, η οποία οδηγείται στον βωμό της θυσίας με σκοπό τον εξευμενισμό της οργισμένης θεάς Αρτέμιδος [2419]. Και στις δύο περιπτώσεις τα κορίτσια ταυτίζονται με το αθώο θύμα, η εξιλέωση για τον θάνατο του οποίου είναι αναγκαία. Η Άρτεμις πρέπει να εξευμενιστεί για τον φόνο της ιερής της άρκτου, και έτσι οι κόρες που συμμετέχουν στα *ἀρκτεία* μεταμορφώνονται συμβολικά σε άρκτους [2420]. Η Ιφιγένεια αντικαθίσταται στον βωμό της θυσίας από ένα θηλυκό ελάφι, το ιερό ζώο της θεάς, ο φόνος του οποίου είχε προκαλέσει την τρομερή οργή της σύμφωνα με κάποιες εκδοχές του συγκεκριμένου μύθου [2421]. Αντιστοίχως, κατά την τέλεση των *αἰωρῶν* οι νεαρές Αθηναίες ταυτίζονται με την Ηριγόνη, απαγχονιζόμενες (συμβολικά) όπως εκείνη. Όπως τα *ἀρκτεία* και ο μύθος της Ιφιγένειας, έτσι και το τελετουργικό δρώμενο των *αἰωρῶν* είχε κάποια μυητική σημασία για τις ατθίδες παρθένους [2422]. Σε παραστάσεις αττικών αγγείων, τα κορίτσια που λικνίζονται στις *αἰῶρες* εικονίζονται αιωρούμενα επάνω από ανοιχτούς πίθους [2423]. Έχει διατυπωθεί η

1946, 254-259. Dietrich 1961. Hani 1978. Bremmer 1983, 122. Burkert 1983, 241-243. Simon 1983, 99. Cantarella 1985. Hamilton 1992, 43, 48-49. Burkert 1993, 493-494. Robertson 1993, 238-241. Bremmer 1994, 49. Kerényi 1996, 156-159. Δαράκη 1997, 126, 134-141. Λεκατσάς 1999, 108-109. Parke 2000, 189-191. Goff 2004, 39. Parker 2005, 183-184, 301-302.

[2413] Βλ. Παυσανίου *῾Ελλάδος Περιήγησις* 10.29.3.5-4.1 (Spiro), όπου περιγράφοντας την περίφημη *Νέκυια* του Πολυγνώτου στους Δελφούς, ο Παυσανίας παρατηρεί ότι η Φαίδρα απεικονίζεται καθισμένη σε *αἰώρα*, γεγονός που παραπέμπει στον απαγχονισμό της. Επίσης, Cantarella 1985, 94, 97. Robertson 1993, 240. Johnston 1999α, 223. Johnston 2006, 181.

[2414] Δαράκη 1997, 138. Robertson 1993, 240. Johnston 2006, 181.

[2415] Immerwahr 1946, 254. Dietrich 1961, 50. Burkert 1983, 243. Simon 1983, 99. Burkert 1993, 493. Johnston 1999α, 223-224. Dillon 2002, 69.

[2416] Burkert 1983, 243. Johnston 1999α, 223-224. Dillon 2002, 69.

[2417] Για την *αἰώρα* ως σύμβολο απαγχονισμού, βλ. ανωτ. σημ. 2413.

[2418] Βλ. σελ. 324, σημ. 2184.

[2419] Βλ. σελ. 311-312.

[2420] Βλ. σελ. 324, σημ. 2188.

[2421] Βλ. σελ. 323-324, 325, και σημ. 2182, 2185, 2187, 2195.

[2422] Βλ. σελ. 324, και σημ. 2188, 2190. Επίσης, Δαράκη 1997, 134-141. Johnston 1999α, 222-223.

[2423] Πρβλ. Βερολίνο F 2394: *ARV* [2] 1131.172. *Para* 454. *Add* [2] 333. *CVA*, Berlin, Antikensammlung 9, 57-58, εικ. 8.3, πίν. (3722, 3748) 32.1-5, 58.8. BD αρ. 214982. Παρίσι CA 2191: *ARV* [2] 1131.173. *CVA*, Paris, Musée du Louvre 9, III.I.D.37, πίν. (635) 50.1-2. BD αρ. 214983. Βερολίνο F 2589: *ARV* [2] 1301.7. *Para* 475. *Add* [2] 360. *CVA*, Berlin, Antikensammlung - Pergamonmuseum 1, 55-56, πίν. (146) 35.1-4. BD αρ. 219002. Βλ. επίσης, Immerwahr 1946, 256. Dietrich 1961, 42. Burkert 1983, 241 και σημ. 11. Burkert 1993, 493. Robertson 1993, 240-241. Δαράκη 1997, 135. Dillon 2002, 69. Η παρουσία του Σατύρου που σπρώχνει την *αἰώρα* της παρθένου στο τελευταίο από τα εν λόγω αγγεία (Βερολίνο F 2589) καθιστά σαφές ότι πρόκειται για διονυσιακή εορτή που συνδέεται με την γονιμότητα, ταυτόχρονα όμως παραπέμπει στην μυητική σημασία που είχε το συγκεκριμένο τελετουργικό δρώμενο για τις άγαμες κόρες: Picard 1928, 53. Hani 1978, 122. Cantarella 1985, 96-97. Kerényi 1996, 157-158. Δαράκη 1997, 136-138. Parke 2000, 190-191. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση

άποψη ότι στα πλαίσια των *Ἀνθεστηρίων* οι ανοιχτοί πίθοι [2424] λειτουργούσαν ως πύλες που συνέδεαν τον Άδη με τον επίγειο χώρο, και μέσω αυτών οι ψυχές των νεκρών επέστρεφαν προσωρινά στον κόσμο των ζωντανών [2425]. Σύμφωνα με την εν λόγω θεωρία, οι άγαμες κόρες αιωρούνται επάνω από το στόμιο του Άδου, σε μία εορτή που καταργεί τα σύνορα μεταξύ ζωντανών και νεκρών, ενώνοντας τους δύο κόσμους. Όπως επισημαίνει ο Burkert, η συγκεκριμένη τελετουργία συμβολίζει την υπερίσχυση της ζωής μέσα από το *μίασμα* του θανάτου, και την αισιόδοξη πορεία προς ένα καλύτερο μέλλον [2426]. Η Δαράκη αντιθέτως, υποστηρίζει ότι « αναγγέλλει με τον πιο προσήκοντα τρόπο το πρότυπο που προσανατολίζει την τελετουργική μετάβαση από την παρθένο στην νύφη » [2427]. Απαραίτητη και στις δύο περιπτώσεις είναι βεβαίως η συνύπαρξη του θανάτου με την ζωή, η οποία γίνεται εφικτή με τον εορτασμό των *Ἀνθεστηρίων* [2428]. Η νέα αρχή για την πόλη, το μέλλον που αναφέρει ο Burkert, όπως και η υπερίσχυση της ζωής μέσα από τον θάνατο, προϋποθέτουν (μεταξύ άλλων) την επαφή μεταξύ ζωντανών και νεκρών, την σχέση μεταξύ θανάτου και ζωής [2429]. Χωρίς το *μίασμα* του θανάτου, δεν μπορεί να υπάρξει εξαγνισμός από τον θάνατο και νέα ζωή. Αντιστοίχως, ο τελετουργικός θάνατος της παρθένου είναι αναγκαίος για την επιτυχή μετάβαση της στην νέα πραγματικότητα (γάμος, ενηλικίωση, μητρότητα) [2430]. Η κόρη πρέπει να πεθάνει συμβολικά, ώστε στην θέση της να « γεννηθεί » η σύζυγος και μέλλουσα μητέρα. Οι ερμηνείες του Burkert και της Δαράκη δεν είναι αντιφατικές μεταξύ τους, και μπορούν κάλλιστα να συνδυαστούν. Η νέα αρχή που προσφέρει ο Διόνυσος των *Ἀνθεστηρίων* στην πόλη επιτυγχάνεται με την ανατροπή της τάξεως [2431], αλλά και μέσω της επαφής με τον θάνατο: τα πνεύματα των νεκρών, τους ανοιχτούς πίθους - πύλες του Άδου, μέσω των οποίων σύμφωνα με την προαναφερθείσα θεωρία οι ψυχές των θανόντων ανεβαίνουν στον κόσμο των ζωντανών, και τις *αἰῶρες* – αγχόνες [2432]. Η μετάβαση των κοριτσιών από την παρθενία στον γάμο, ο οποίος συνδέεται με τα *Ἀνθεστήρια* λόγω του

της ερυθρόμορφης υδρίας που σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου (Παρίσι CA 2191), όπου την *αἰώρα* σπρώχνει ένας φτερωτός Έρωτας.

[2424] Κατά τα *Ἀνθεστήρια* ανοίγονταν για πρώτη φορά οι πίθοι που περιείχαν την νέα - ετήσια - σοδειά του κρασιού (*Πιθοίγια*): Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 655e.1-3, 735d.9-12 (Hubert). Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα* 54 (Sandbach). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 306.15-16 (Dindorf). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera partim Procli et recentiora partim Moschopuli, Tzetzae et Joannis Galeni)* 366 (Gaisford). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Π 2271 (Schmidt). Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων* Π 1549.4 (Tittmann). *Σούδα* Π 1590, Χ 370 (Adler). *Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (scholia vetera)* 368-369 (Pertusi). Immerwahr 1946, 255, 259. Van Hoorn 1951, 15, 19-20, 30, 63. Scodel 1980, 38, 39. Bremmer 1983, 109-110. Burkert 1983, 215-218, 227, 233, 236. Simon 1983, 93. Harrison 1991, 32-33, 39, 42-47, 84. Hamilton 1992, 6-9. Burkert 1993, 488. Robertson 1993, 197-199, 207-208, 211, 225. Bremmer 1994, 47. Αλεξανδρή – Τζάχου 1997, 485-486. Δαράκη 1997, 30-31, 54-57, 87, 89-90, 161. Parke 2000, 173-174, 178. Humphreys 2004, 226, 259, 265. Parker 2005, 206, 291-292, 301, 313, 380. Spineto 2005, 37-47, 62, 65, 79-80, 89, 91, 93, 100, 103, 173, 179, 181, 352, 356.

[2425] Harrison 1991, 42-47. Sourvinou - Inwood 1996, 304-305, σημ. 11. Δαράκη 1997, 53-57. Για την σχέση των *Ἀνθεστηρίων* με τους νεκρούς, βλ. σελ. 346, σημ. 2411.

[2426] Burkert 1993, 494.

[2427] Δαράκη 1997, 141.

[2428] Burkert 1983, 241.

[2429] Burkert 1983, 241. Parker 2005, 313, 316.

[2430] Βλ. σελ. 312, και σημ. 2082. Για την ερμηνεία των *αἰωρῶν* ως συμβολικού / τελετουργικού θανάτου των γυναικών, βλ. Cantarella 1985, 98-99.

[2431] Burkert 1983, 223-224. Bremmer 1994, 47, 48. Δαράκη 1997, 178, 352. Humphreys 2004, 247, 270. Parker 2005, 313-314.

[2432] Burkert 1983, 243. Για τις *αἰῶρες* ως κατεξοχήν σύμβολα απαγχονισμού, βλ. σελ. 346-347, σημ. 2412-2414.

εορτασμού του Ιερού Γάμου της *Βασίλιννας* με τον θεό [2433], προϋποθέτει τον συμβολικό και τελετουργικό θάνατο της παρθένου που θα « αναγεννηθεί » έτσι ως σύζυγος και μέλλουσα μητέρα, ξεκινώντας ουσιαστικά μία νέα ζωή [2434]. Η καινούργια αρχή για την πόλη, και η νέα ζωή για την κόρη που θα γίνει σύζυγος, προκύπτουν - εν μέρει τουλάχιστον - από την επαφή με τον θάνατο [2435]. Το μέλλον της πόλεως στηρίζεται ουσιαστικά στους απογόνους που θα αποκτήσουν τα κορίτσια αυτά [2436], τα οποία βλέπουμε στα αγγεία να αιωρούνται επάνω από τους ανοιχτούς πίθους. Στην ουσία δηλαδή, οι κοπέλες στις *αἰῶρες* είναι οι μέλλουσες νύφες και μητέρες, οι γάμοι των οποίων θα δώσουν ζωή (απογόνους) στην πόλη [2437].

Το τελετουργικό των *αἰωρῶν* έχει επομένως μυητική σημασία για τις άγαμες κόρες των Αθηνών [2438]. Σύμφωνα με την Cantarella, η επίκληση της Ηριγόνης ως *ἀλήτιδος* [2439], επειδή περιπλανήθηκε αναζητώντας τον νεκρό πατέρα της, παραπέμπει στην απαραίτητη για την επιτυχή ολοκλήρωση κάθε μυητικής διαδικασίας περίοδο περιθωρίου και συμβολικής ανυπαρξίας, η οποία καθιστά εφικτή την οριστική εγκατάλειψη της προτέρας κατάστασης από τους μυουμένους, και την επιτυχή μετάβαση τους στην νέα επιθυμητή πραγματικότητα [2440]. Αυτή ακριβώς την περίοδο περιθωρίου αντιπροσωπεύει η χρήση της *αἰώρας* κατά την ομώνυμη τελετή, καθώς τα νεαρά άτομα αιωρούντο επάνω από το έδαφος, συμβολικά απομονωμένα από τον επίγειο κόσμο και την υπόλοιπη κοινότητα [2441]. Μάλιστα οι συμμετέχοντες στο τελετουργικό των *αἰωρῶν* τραγουδούσαν μία ωδή προς τιμήν της αδικοχαμένης κόρης του Ικάριου, η οποία έφερε επίσης την ονομασία *ἀλῆτις* [2442]. Πρόκειται για ένα ακόμη στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της ερμηνείας των *αἰωρῶν* ως τελετουργικού

[2433] Kerényi 1996, 158. Δαράκη 1997, 141: « Το τελετουργικό των *αἰωρῶν* … αναγγέλλει με τον πιο προσήκοντα τρόπο το πρότυπο που προσανατολίζει την τελετουργική μετάβαση από την παρθένο στη νύφη. Το πρότυπο αυτό είναι ο ιερός γάμος του Διονύσου και της βασίλισσας ». Για τους Ιερούς Γάμους ως θεϊκά πρότυπα των ανθρώπινων γάμων, βλ. Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα* 2.10-21 (Diels). Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων* 8.11.5-8 (Long). Διονυσίου ῾Αλικαρνασσέως *Τέχνη ῾Ρητορική* 2.2.6-16 (Radermacher). Λιβανίου *Λόγοι* 14.61.9 (Foerster). *Λεξικόν Rhetoricum Cantabrigiense* 78.9-10 (Houtsma). Avagianou 1991, 21-24, 201. Burkert 1993, 286. Δαράκη 1997, 118. Ο εορτασμός των *Ἀνθεστηρίων* περιελάμβανε την τέλεση του Ιερού Γάμου του θεού Διονύσου με την σύζυγο του *ἄρχοντος βασιλέως*: Δημοσθένους *Κατά Νεαίρας* 73-78 (Rennie). ᾿Αριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 3.5.2-6 (Oppermann). ῾Ησύχιου *Λεξικόν* Δ 1889 (Latte). Burkert 1983, 230-238. Simon 1983, 96-98. Parker 1990, 287. Avagianou 1991, 177-197, 200-202. Hamilton 1992, 53-56. Burkert 1993, 346, 491-494. Robertson 1993, 208-209, 210-211, 212-219. Bremmer 1994, 49. Δαράκη 1997, 111-179. Parke 2000, 177-181, 190-191. Goff 2004, 38-39. Parker 2005, 303-305.

[2434] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

[2435] Burkert 1983, 243.

[2436] Βλ. σελ. 2 και 5, σημ. 11, 33.

[2437] Όπως έχει προαναφερθεί (σελ. 347-348, σημ. 2423), η παρουσία του Σατύρου και του Έρωτος στα αγγεία που απεικονίζουν το τελετουργικό δρώμενο των *αἰωρῶν* συνηγορεί υπέρ της μυητικής σημασίας της συγκεκριμένης τελετουργίας, η οποία συνδέεται με την γονιμότητα.

[2438] Cantarella 1985, 98. Kerényi 1996, 158. Johnston 1999α, 222-223.

[2439] ᾿Αθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 14.10.18-20 (Kaibel). ῾Ησύχιου *Λεξικόν* Α 2217.3 (Latte). *Etymologicum Genuinum* Α 454.1-2 (Lasserre). Harrison 1889. Deubner 1932, 120. Dietrich 1961, 37-38. Hani 1978, 109-110. Burkert 1983, 242. Cantarella 1985, 97. Burkert 1993, 493. Robertson 1993, 238-239. Kerényi 1996, 155-156. Λεκατσάς 1999, 108. Montiglio 2005, 79, σημ. 55.

[2440] Cantarella 1985, 97-98. Επίσης, σελ. 97, σημ. 748.

[2441] Cantarella 1985, 97-98. Humphreys 2004, 243.

[2442] ᾿Αθηναίου *Δειπνοσοφισταί* 14.10.18-20 (Kaibel). ᾿Ιουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν* 4.55.4-5 (Bethe). Harrison 1889. Dietrich 1961, 38. Burkert 1983, 242-243. Cantarella 1985, 97. Robertson 1993, 240. Kerényi 1996, 158. Johnston 1999α, 221-222. Humphreys 2004, 272. Parker 2005, 184.

δρωμένου μυητικής σημασίας, το οποίο συνδέεται με την γονιμότητα [2443]. Δεν θα πρέπει βεβαίως να λησμονούμε ότι οι *αἰῶρες* ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με την εξιλέωση για τον άδικο θάνατο της παρθένου Ηριγόνης [2444]. Ο συμβολικός απαγχονισμός των αγάμων κορών έχει εξιλαστήρια σημασία, και αποσκοπεί στον εξαγνισμό από το έγκλημα που βαραίνει την πόλη [2445]. Συνεπώς, η χρήση της *αἰώρας* έχει παράλληλα την σημασία μίας καθαρτήριας τελετής [2446]. Σύμφωνα με τον Burkert, « τελετές *καθαρμού* γίνονται παντού σε κάθε επαφή με το ιερό, και **σε όλες τις μορφές της μυήσεως**. Χρησιμοποιούνται όμως και σε κρίσιμες καταστάσεις παραφροσύνης, ασθένειας, **αισθήματος ενοχής** » [2447]. Μύηση, και αίσθημα ενοχής: οι λέξεις – κλειδιά για την ερμηνεία των *αἰωρῶν*. Αίσθημα ενοχής για τον άδικο θάνατο της κόρης του Ικάριου, και μύηση για τις ατθίδες παρθένους που « κρεμιούνται » από τα δέντρα εις αναπαράστασιν του απαγχονισμού της, και αναρτούν από τα κλαδιά τους πήλινες κόρες [2448] με την ελπίδα ότι θα αποφύγουν το τραγικό τέλος της Ηριγόνης και τους κινδύνους που περιγράφει ο Ιπποκράτης, μεταβαίνοντας έτσι με επιτυχία στην ενηλικίωση, τον έγγαμο βίο, και την μητρότητα [2449].

2) Οι κόρες του Λεώ: θυσία για την πατρίδα

Στον περίφημο *Ἐπιτάφιο* του, ο Δημοσθένης αναφέρεται στις κόρες του Αθηναίου Λεώ, οι οποίες προσφέρθηκαν να θυσιαστούν για το καλό της πατρίδος τους [2450]. Ο Λεώς ήταν ένας από τους επώνυμους ήρωες της Αττικής, και πιο συγκεκριμένα ο επώνυμος της αθηναϊκής Λεοντίδος φυλής [2451]. Σύμφωνα με τον σχετικό μύθο [2452], ο Λεώς είχε τρείς άγαμες κόρες: την Πραξιθέα, την Θεόπη, και την

[2443] Για την σχέση του τελετουργικού δρωμένου των *αἰωρῶν* με την γονιμότητα, βλ. Picard 1928, 47. Dietrich 1961, 41, 47. Hani 1978, 107-122. Cantarella 1985, 98, 99. Λεκατσάς 1999, 109. Βλ. επίσης, σελ. 347-348, σημ. 2423.

[2444] Dietrich 1961, 50. Burkert 1983, 243. Johnston 1999α, 223-224.

[2445] Burkert 1983, 243. Simon 1983, 99. Burkert 1993, 493. Johnston 1999α, 223-224. Dillon 2002, 69.

[2446] Για την σχέση των *αἰωρῶν* με τον καθαρμό, βλ. Immerwahr 1946, 257. Dietrich 1961, 41, 50. Burkert 1983, 243. Simon 1983, 99. Λεκατσάς 1999, 109. Parke 2000, 192. Ο Parke έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι το τελετουργικό των *αἰωρῶν* ίσως αποσκοπούσε στην απαλλαγή της κοινότητας από τα κακά πνεύματα: Parke 2000, 192.

[2447] Burkert 1993, 176.

[2448] Δαράκη 1997, 135-136. Λεκατσάς 1999, 108. Parke 2000, 190. Cole 2004, 207. Για την πιθανή συμβολική σημασία και την σχέση τέτοιων ειδωλίων με την υγιή ανάπτυξη και ωρίμανση του γυναικείου σώματος, βλ. σελ. 181-188.

[2449] Johnston 1999α, 223.

[2450] Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος* 29.1-3 (Rennie). Keuls 1985, 137. Hughes 1991, 76. Larson 1995, 103-104. Lefkowitz 2007, 90.

[2451] *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 369.15-22 (Gaisford). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 145.30-146.3 (Sakkelion). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 214.22 (Porson). Jones 1982β, 508. Για τους επώνυμους ήρωες της Αττικής, βλ. Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 53.4.2-3 (Oppermann). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.5.1.4-4.13 (Spiro). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 133.1-2, 279.6-280.4 (Dindorf). *Σχόλια Δημοσθένους (scholia vetera)* 20.207-208, 24.23.3-7 (Dilts). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 145.32-146.3 (Sakkelion). *Σούδα* Ε 2842-2843 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Ε 5586 (Latte). Φωτίου *Λεξικόν* Ε 10.20-11.8, Σ 541.17-542.4 (Porson). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 369.15-22 (Gaisford). Wycherley 1957, 85-90. Wycherley 1965, 282. Shear 1970. Thompson και Wycherley 1972, 38-41. Kron 1976. Rotroff 1978. Jones 1982β. Mikalson 1991, 30. Παπαχατζή 1994, Ι, 197-200. Larson 1995, 35-37. Anderson 2003, 123-146.

[2452] Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος* 29.1-3 (Rennie). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 17.15.2.4-8 (Fischer). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.5.2.6-8 (Spiro). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 12.28.2-6 (Hercher). Λιβανίου *Ἀγορεύσεις* 19.1.22.12-13 (Foerster). *Σχόλια Δημοσθένους (scholia vetera)* 3.71.2-

Ευβούλη [2453]. Όταν η Αθήνα επλήγη από λιμό [2454], οι Αθήναιοι ζήτησαν και έλαβαν από το μαντείο των Δελφών χρησμό, σύμφωνα με τον οποίο η πόλη θα σωζόταν μόνον αν κάποιος από τους πολίτες δεχόταν να θυσιάσει τα παιδιά του [2455]. Έτσι οι τρείς παρθένοι προσέφεραν οικειοθελώς την ζωή τους για την σωτηρία της πατρίδος τους [2456]. Οι Αθηναίοι μάλιστα ανέγειραν ιερό προς τιμήν τους στην αγορά της πόλεως, το οποίο έφερε την ονομασία Λεωκόρ(ε)ιον [2457].

Επί της ουσίας, ο μύθος των αγάμων κορών του Λεώ δεν διαφέρει από τους μύθους της Ιφιγένειας και της Μακαρίας που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο [2458]. Πρόκειται για μία ακόμη περίπτωση θυσίας παρθένων, οι οποίες προσφέρουν πρόθυμα την ζωή τους για το κοινό καλό. Εν προκειμένω βεβαίως, η θυσία της Πραξιθέας, της Θεόπης, και της Ευβούλης δεν συνδέεται με τον πόλεμο, όπως στην

---

3 (Dilts). *Σχόλια εἰς τον Θουκυδίδην (Scholia vetera et recentiora)* 1.20.2.24-28 (Hude). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Παναθηναϊκός* 119.2-4 (Dindorf). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Πρός Λεπτίνην ὑπέρ ἀτελείας* 72.5-6 (Dindorf). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 158.21-24 (Sakkelion). *Σχόλια Αἰλίου Ἀριστείδου (scholia vetera)* 119,1 (Dindorf). *Σούδα* Λ 261-262 (Adler). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 218.6-16 (Porson). Hughes – Fowler 1958, 174. Wycherley 1965, 282. Thompson και Wycherley 1972, 122. Thompson 1981, 348. Keuls 1985, 137. Wilkins 1990, 187. Hughes 1991, 73. Larson 1995, 60, 102. Redfield 2003, 94.

2453 Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 12.28.2 (Hercher). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 158.22 (Sakkelion). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 218.6-7 (Porson). *Σχόλια Αἰλίου Ἀριστείδου (scholia vetera)* 119,1.5-6 (Dindorf).

2454 Σε όλα τα αρχαία κείμενα γίνεται λόγος για λιμό, εκτός από τον λόγο του *Αἰλίου Ἀριστείδου*, ο οποίος αναφέρεται σε επιδημία (λοιμό): Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Πρός Λεπτίνην ὑπέρ ἀτελείας* 72.5-6 (Dindorf).

2455 Δεν γνωρίζουμε ποια θεότητα υπήρξε αποδέκτης της θυσίας των κορών του Λεώ.

2456 Bonnechere 1994, 79-80. Σύμφωνα με τον Δημοσθένη και τον Διόδωρο τον Σικελιώτη, οι κόρες του Λεώ προσέφεραν οικειοθελώς τους εαυτούς τους για την σωτηρία της πόλεως: Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος* 29.1-3 (Rennie). Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη* 17.15.2.4-8 (Fischer). Αντιθέτως, τα μεταγενέστερα του Δημοσθένους κείμενα αναφέρουν ότι ο ίδιος ο Λεώς προσέφερε τις κόρες του για να απαλλαγεί η πόλη από τον λιμό: Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 1.5.2.6-8 (Spiro). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 12.28.2-6 (Hercher). Λιβανίου *Ἀγορεύσεις* 19.1.22.12-13 (Foerster). *Σχόλια εἰς τον Θουκυδίδην (Scholia vetera et recentiora)* 1.20.2.24-28 (Hude). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Παναθηναϊκός* 119.2-4 (Dindorf). Π. Αἰλίου Ἀριστείδου *Πρός Λεπτίνην ὑπέρ ἀτελείας* 72.5-6 (Dindorf). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 158.21-24 (Sakkelion). *Σχόλια Αἰλίου Ἀριστείδου (scholia vetera)* 119,1 (Dindorf). *Σούδα* Λ 261-262 (Adler). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 218.6-16 (Porson). Εν προκειμένω θα υιοθετήσουμε την εκδοχή του Δημοσθένους, εφόσον πρόκειται για το μοναδικό κλασικό κείμενο που αναφέρεται στην θυσία των κορών του Λεώ.

2457 Στα αρχαία κείμενα συναντούμε και τους δύο (2) τύπους γραφής: Λεωκόρειον, Λεοκόριον. Για το Λεωκόρ(ε)ιον, βλ. Θουκυδίδου *Ἱστορίαι* 1.20.2.9-10, 6.57.3-4 (Jones). Ἀριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία* 18.3.8 (Oppermann). Δημοσθένους *Κατά Κόνωνος* 7.5, 8.3 (Rennie). Μενάνδρου *Δύσκολος* 173 (Sandbach). Αἰλιανοῦ *Ποικίλη Ἱστορία* 12.28.2-6 (Hercher). *Σχόλια Δημοσθένους (scholia vetera)* 54.3 (Dilts). *Σχόλια εἰς τον Θουκυδίδην (Scholia vetera et recentiora)* 1.20.2.24-28 (Hude). Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων* 193.4-5 (Dindorf). *Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων* 158.21-24 (Sakkelion). *Σχόλια Αἰλίου Ἀριστείδου (scholia vetera)* 119,1 (Dindorf). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 560.34-35 (Gaisford). *Σούδα* Λ 261-262 (Adler). Ἡσύχιου *Λεξικόν* Λ 784 (Latte). Φωτίου *Λεξικόν* Λ 218.6-16 (Porson). *Λεξικά Segueriana - Γλῶσσαι Ῥητορικαί* Λ 277.13-14 (Bekker). Schlaifer 1940, 255. Wycherley 1956, 15. Wycherley 1957, 2, 5-6, 9, 12, 15, 64, 108-113, 222-223. Hughes – Fowler 1958. Edmonson 1964. Wycherley 1965. Thompson και Wycherley 1972, 41, 121-123, 207. Rotroff 1978, 206-207. Thompson 1981, 347-348. Jones 1982β, 508, 510. Keuls 1985, 137-138. Hughes 1991, 73. Παπαχατζή 1994, I, 200, σημ. 1. Larson 1995, 15, 60, 102-103. Weir 1995, 256. Redfield 2003, 94.

2458 Βλ. σελ. 311-327, 331-332, 339-341, 342.

περίπτωση της Ιφιγένειας και της Μακαρίας [2459], αλλά με τον λιμό που πλήττει την Αθήνα. Όμως κάθε πόλη που βρίσκεται σε πόλεμο, πλήττεται από λιμό, ή μαστίζεται από επιδημία είναι μία πόλη σε κρίση [2460]. Έτσι σε όλες τις περιπτώσεις η θυσία της παρθένου αποσκοπεί στην υπερνίκηση της κρίσεως, την αποκατάσταση της τάξεως, και τον εξευμενισμό της θεότητος, η οργή της οποίας πλήττει την κοινότητα. Επιπροσθέτως, ο αξιοθαύμαστος ηρωισμός και η αυτοθυσία των αγάμων κορών που προσφέρουν οικειοθελώς τους παρθενικούς εαυτούς τους ως *σφάγια* για την σωτηρία της πόλεως κερδίζει τον έπαινο και τον θαυμασμό των πολιτών, εμπνέοντας τους μεγάλους τραγικούς ποιητές της Αθήνας [2461]. Εντούτοις, οι μύθοι και οι τραγικοί ποιητές δεν παύουν να μας υπενθυμίζουν ότι ακόμη και οι γενναιότερες των ελληνίδων παρθένων τελούν υπό την προστασία και επίβλεψη ενός άρρενος *κυρίου*, και εν προκειμένω του πατέρα. Στην περίπτωση της Πραξιθέας, της Θεόπης, της Ευβούλης, και της Ευριπιδείας Ιφιγένειας, ο πατέρας προσφέρει την κόρη του, και η κόρη με την σειρά της προσφέρεται οικειοθελώς να θυσιαστεί για το κοινό καλό. Όσον αφορά βεβαίως στην τραγική Ιφιγένεια του Αισχύλου, η θέληση του πατέρα υπερισχύει της επιθυμίας της κόρης, η οποία εμφανίζεται παντελώς αδύναμη να αντισταθεί στο θέλημα του [2462]. Για τις παρθένους που οδηγούνται στον βωμό της θυσίας, ο πατέρας δεν είναι ποτέ απών. Ούτε καν για την Μακαρία, η οποία προσφέρει την ζωή της για την σωτηρία των αδελφών της, επιζητώντας να φανεί αντάξια του ένδοξου πατέρα της [2463].

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο θάνατος της αγάμου κόρης στους αττικούς μύθους προβάλλει δύο εκ διαμέτρου αντίθετες όψεις της ελληνίδας παρθένου. Στην περίπτωση της Ηριγόνης, η άγαμος κόρη εμφανίζεται αδύναμη και ευάλωτη. Η ζωή της είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το θανάσιμο πεπρωμένο του αγαπημένου της πατέρα, τον οποίο θα ακολουθήσει οικειοθελώς στον Κάτω Κόσμο. Η απελπισία της για τον χαμό του Ικάριου την οδηγεί στην αυτοκτονία, αλλά ο άδικος θάνατος της βαραίνει την πόλη των Αθηνών που πλήττεται από τους απαγχονισμούς των συνομηλίκων της Ηριγόνης παρθένων. Ο θάνατος της αγάμου κόρης κλονίζει την ζωή της κοινότητος, απειλώντας μάλιστα το μέλλον της ίδιας της πόλεως, καθώς οι ατθίδες παρθένοι που αυτοκτονούν ακολουθώντας το παράδειγμα της κόρης του Ικάριου είναι οι μέλλουσες σύζυγοι και μητέρες των πολιτών της Αθήνας. Για να υπερνικήσουν την κρίση, οι Αθηναίοι καθιερώνουν το τελετουργικό των *αἰωρῶν*, την τέλεση θυσιών, και την προσφορά ἀπαρχῶν προς τιμήν της αδικοχαμένης παρθένου. Το αθώο θύμα γίνεται έτσι αποδέκτης ετησίων τιμών και εξιλαστήριων προσφορών από την κοινότητα, και ιδιαιτέρως από τις άγαμες κόρες των Αθηνών [2464].

Στον μύθο των αγάμων κορών του επωνύμου Αθηναίου ήρωος Λεώ συναντούμε την ηρωική μορφή της παρθένου που με αξιοθαύμαστη γενναιοψυχία και αυτοθυσία προσφέρει τον εαυτό της ως *σφάγιον* της απαιτούμενης για την σωτηρία της πόλεως θυσίας. Εν αντιθέσει με την ιστορία της Ηριγόνης, ο θάνατος των παρθένων στην προκειμένη περίπτωση δεν θα πλήξει την πόλη, αλλά θα την

[2459] Βλ. σελ. 323, 330, 340.
[2460] Burkert 1993, 160-161.
[2461] Βλ. σελ. 310-311.
[2462] Βλ. σελ. 321-322.
[2463] Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι* 507-514, 539-541, 626-627 (Diggle).
[2464] Burkert 1983, 243.

απαλλάξει από την ήδη υπάρχουσα συμφορά. Ενώ ο άδικος θάνατος της κόρης του Ικάριου θα προκαλέσει δεινά στην κοινότητα, ο ένδοξος θάνατος της Πραξιθέας, της Θεόπης, και της Ευβούλης θα την λυτρώσει. Ο απαγχονισμός της Ηριγόνης αποτελεί το *αἴτιον* της κρίσεως που θα κλονίσει την πόλη, ενώ η οικειοθελής θυσία των κορών του Λεώ θα αποτελέσει το μέσον για την υπερνίκηση της κρίσεως και την απαλλαγή από τον κίνδυνο που απειλεί την κοινότητα.

Όμως παρά τις διαφορές τους, οι αττικοί μύθοι της Ηριγόνης και των κορών του Λεώ αποτελούν στην ουσία τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος [2465]. Η κόρη του Ικάριου αρνείται να εγκαταλείψει τον αγαπημένο της πατέρα, και τον ακολουθεί στον θάνατο. Παραμένει επομένως παρθένος ες αεί, χωρίς ποτέ να διαβεί το κατώφλι της ενηλικίωσης και του έγγαμου βίου [2466]. Ο απαγχονισμός της θυμίζει αναπόφευκτα το προαναφερθέν κείμενο του Ιπποκράτους [2467], το οποίο επισημαίνει τους κινδύνους που κρύβει η παρθενική ηλικία, κάνοντας λόγο για παρθένους που επιθυμούν τον θάνατο, και ευρισκόμενες σε κατάσταση παροξυσμού, απαγχονίζονται ή πέφτουν σε πηγάδια. Η ελληνίδα παρθένος διανύει την αναγκαία σε κάθε διαβατήρια τελετή, αλλά και εξαιρετικά επικίνδυνη για τους μυουμένους [2468] περίοδο μετάβασης από την παρθενική ηλικία, στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο [2469]. Ούτε πλέον παιδί, αλλά ούτε ακόμη γυναίκα, η άγαμος κόρη είναι εξαιρετικά ευάλωτη, καθώς βρίσκεται εγκλωβισμένη μεταξύ της παιδικής ηλικίας, και του κόσμου των ενηλίκων [2470]. Ο μύθος της Ηριγόνης αντιπροσωπεύει ακριβώς αυτή την επισφαλή κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι νεαρές παρθένοι. Η απαγχονισμένη κόρη του Ικάριου είναι η μυθική μορφή της αγάμου κόρης που δεν κατάφερε ποτέ να μεταβεί με επιτυχία στην επιθυμητή πραγματικότητα της ενηλικίωσης, του έγγαμου βίου, και της μητρότητας. Χρησιμοποιώντας τις *αἰῶρες*, οι ατθίδες παρθένοι μιμούνται (συμβολικά) το παράδειγμα της, προσπαθώντας στην ουσία να το εξορκίσουν. Απαγχονίζονται και πεθαίνουν συμβολικά, στα πλαίσια ενός τελετουργικού δρωμένου που όπως είδαμε έχει ιδιαίτερη μυητική σημασία [2471]. Ας επιστρέψουμε όμως στον μύθο των κορών του Λεώ, και στην θυσία της παρθένου. Ο χρησμός που απαιτεί από έναν πατέρα να θυσιάσει την κόρη του για το κοινό καλό μας είναι γνωστός όχι μόνον από την ιστορία της Ιφιγένειας, αλλά και από τον αιτιολογικό μύθο των *ἀρκτείων*, ο οποίος έχει βεβαίως άμεση σχέση με την μύηση των κοριτσιών [2472]. Στο σχετικό με την τραγική ποίηση κεφάλαιο εξετάσαμε την σημασία της θυσίας των παρθένων. Αρκεί να θυμηθούμε μόνον ότι η άγαμος κόρη θυσιάζεται από τον ίδιο της τον πατέρα, αφού η παρθένος πρέπει να πεθάνει (συμβολικά), για να « αναγεννηθεί » εν συνεχεία ως ενήλικη γυναίκα, σύζυγος, και μέλλουσα μητέρα [2473]. Στους μύθους της Ηριγόνης και των αγάμων κορών του Λεώ, η παρθενία, ο κίνδυνος, η μύηση, και ο θάνατος εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένα. Οι ηρωίδες των μύθων μας αποτελούν έτσι τα μυθικά πρότυπα των ατθίδων παρθένων που ετοιμάζονται να μυηθούν σε μία νέα πραγματικότητα, ελπίζοντας ότι εν αντιθέσει με την Ηριγόνη και τις κόρες του Λεώ,

---

[2465] Όπως μάλιστα έχει επισημάνει ο Burkert, το τελετουργικό των *αἰωρῶν* παραπέμπει σε μία μορφή (εξιλαστήριας) θυσίας της παρθένου: Burkert 1983, 243. Βλ. επίσης, Robertson 1993, 240.
[2466] Για την σχέση μεταξύ απαγχονισμού και παρθενίας, βλ. King 1983, 119-120, 123.
[2467] Βλ. σελ. 345-346.
[2468] Βλ. σελ. 100, σημ. 769.
[2469] Garland 1990, 168-169.
[2470] Βλ. σελ. 5.
[2471] Βλ. σελ. 346-350.
[2472] Βλ. σελ. 324, 326, και σημ. 2184, 2186, 2190, 2201, 2207.
[2473] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

ο θάνατος που θα τις οδηγήσει από την τόσο κρίσιμη και ευάλωτη παρθενική ηλικία, στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση, θα είναι μόνον συμβολικός.

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΘΗΝΑ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατά τους κλασικούς χρόνους, οι πρόωρα χαμένες ατθίδες παρθένοι απεικονίζονται σε παραστάσεις αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και αγγείων με νεκρική κυρίως εικονογραφία. Μόνον όμως ένα μικρό ποσοστό του συνολικού αριθμού των κλασικών αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που έχουν ανακαλυφθεί μέχρι σήμερα είχε χρησιμοποιηθεί για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων, ενώ ακόμη μικρότερος είναι ο αριθμός των αττικών αγγείων της κλασικής περιόδου, οι παραστάσεις των οποίων επικεντρώνονται στον θάνατο της αγάμου κόρης (Γράφημα 3) [2474]. Στην περίπτωση των επιτυμβίων αναγλύφων που σήμαιναν τους τάφους νεκρών παρθένων, οι επιτύμβιες στήλες υπερτερούν κατά πολύ των μαρμάρινων αγγείων, η χρήση των οποίων αποδεικνύεται ιδιαίτερα περιορισμένη, και αφορά ως επί το πλείστον στις μαρμάρινες ληκύθους [2475]. Αναφορικώς προς τις παραστάσεις αγγείων, η άγαμος κόρη εμφανίζεται κυρίως σε λευκές ληκύθους, σπανίως δε σε ερυθρόμορφα αγγεία [2476]. Τα περισσότερα από τα επιτύμβια ανάγλυφα που εξετάζουμε χρονολογούνται στον $4^{ο}$ π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως στην χρονική περίοδο 375-340 π.Χ. [2477]. Περιορισμένος είναι ο αριθμός των πρωιμότερων επιτυμβίων αναγλύφων ατθίδων παρθένων, τα οποία είναι έργα του ύστερου $5^{ου}$ αιώνος π.Χ. Αντιθέτως, όλα τα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας χρονολογούνται αποκλειστικά στον $5^{ο}$ π.Χ. αιώνα, και ιδιαιτέρως στο δεύτερο ήμισυ αυτού [2478]. Συνεπώς, οι απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης κατά τον $5^{ο}$ π.Χ. αιώνα εντοπίζονται ως επί το πλείστον σε παραστάσεις αγγείων, και σπανιότερα στα πρώιμα επιτύμβια ανάγλυφα του 430-400 π.Χ. Κατά τον $4^{ο}$ π.Χ. αιώνα όμως, οι πρόωρα χαμένες ατθίδες παρθένοι εμφανίζονται αποκλειστικά σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων (Γράφημα 4).

Τα επιτύμβια ανάγλυφα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων μας φέρουν συνήθως μονοπρόσωπες ή διμελείς παραστάσεις [2479]. Σπανιότερες είναι οι πολυπρόσωπες συνθέσεις, η πλειονότης των οποίων περιορίζεται κυρίως στην απεικόνιση τριών (3) μορφών. Εντούτοις, οι λιγοστές πολυπρόσωπες παραστάσεις των μαρμάρινων επιτυμβίων ληκύθων περιλαμβάνουν ως επί το πλείστον τέσσερεις (4) μορφές. Στην περίπτωση των επιτυμβίων στηλών, οι μονοπρόσωπες παραστάσεις αποδεικνύονται εξαιρετικά δημοφιλείς, αν και οι διμελείς συνθέσεις είναι επίσης αρκετά συνηθισμένες. Αντιθέτως, τα μαρμάρινα αγγεία δεν κοσμούνται με μονοπρόσωπες παραστάσεις, αλλά στην πλειονότητα τους φέρουν διμελείς συνθέσεις. Όσον αφορά στις λευκές ληκύθους που εξετάζουμε, εδώ οι διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις - συνήθως τριών (3), ενίοτε δε και τεσσάρων (4) μορφών [2480] -

[2474] Βλ. σελ. 30, 152. Επίσης, Γραφήματα 1-2.
[2475] Βλ. σελ. 152, και σημ. 1141.
[2476] Βλ. σελ. 30.
[2477] Βλ. σελ. 152-153.
[2478] Βλ. σελ. 30.
[2479] Για τις μονοπρόσωπες, διμελείς, και πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, βλ. σελ. 153-155.
[2480] Ένδεκα (11) από τις λευκές ληκύθους που μελετούμε φέρουν πολυπρόσωπες παραστάσεις τριών (3) μορφών: **ΛΛ 7** (πίν. 166), **ΛΛ 8** (πίν. 167), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ 15** (πίν. 174) - **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) - **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193), **ΛΛ ΙΙ 19** (πίν. 200), ενώ μόνον σε έξι (6) απεικονίζονται τέσσερεις (4) μορφές: **ΛΛ 9** (πίν. 168), **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189), **ΛΛ ΙΙ 18** (πίν. 199), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201), **ΛΛ ΙΙ 21** (πίν. 203).

εμφανίζονται σχεδόν εξίσου συχνά [2481], ενώ δεν υπάρχουν καθόλου μονοπρόσωπες συνθέσεις. Τα ερυθρόμορφα αγγεία μας όμως κοσμούνται αποκλειστικά με πολυπρόσωπες παραστάσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν περισσότερες από τέσσερεις (4) μορφές.

Κατά το πρώτο ήμισυ του 5ου π.Χ. αιώνος, οι λευκές λήκυθοι και τα ερυθρόμορφα αγγεία που μελετούμε φέρουν κυρίως πολυπρόσωπες συνθέσεις [2482]. Κατά το τρίτο τέταρτο του αιώνος οι διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των εν λόγω αγγείων γίνονται εξίσου δημοφιλείς, ενώ κατά το τελευταίο τέταρτο αυτού οι διμελείς συνθέσεις υπερτερούν των πολυπροσώπων. Αντιθέτως, στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα αγάμων κορών του 430-375 π.Χ., οι μονοπρόσωπες παραστάσεις είναι περισσότερο συνήθεις από τις διμελείς συνθέσεις, και οι πολυπρόσωπες παραστάσεις είναι ιδιαίτερα σπάνιες. Στα μεταγενέστερα όμως επιτύμβια ανάγλυφα του 375-350 π.Χ., οι διμελείς και οι μονοπρόσωπες συνθέσεις εμφανίζονται εξίσου συχνά. Την ίδια εκείνη χρονική περίοδο συναντούμε περισσότερες πολυπρόσωπες παραστάσεις, κυρίως με τρείς (3) μορφές. Τέλος, κατά το δεύτερο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνος οι μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες μειώνονται αισθητά, καθώς παρατηρείται μία εμφανής προτίμηση στην χρήση επιτυμβίων αναγλύφων που κοσμούνται με διμελείς παραστάσεις για την σήμανση των τάφων ατθίδων παρθένων. Βλέπουμε επομένως ότι στα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοί μας, ο αριθμός των εικονιζόμενων μορφών μειώνεται όσο προχωρούμε προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνος, ενώ αντιθέτως στα επιτύμβια ανάγλυφα που εξετάζουμε, ο αριθμός των εικονιζόμενων μορφών αυξάνεται όσο προχωρούμε προς το τέλος του 4ου π.Χ. αιώνος.

Στις μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες των αγάμων κορών μας κυριαρχούν τρείς (3) βασικοί εικονογραφικοί τύποι, οι οποίοι είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά το πρώτο ήμισυ του 4ου π.Χ. αιώνος [2483]. Πρώτον, η ιστάμενη παρθένος που κρατά την άκρη του ιματίου της με το ένα (1), ενίοτε δε και με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια, φέρει κάποιο αντικείμενο, ή « *ανακαλύπτεται* ». Δεύτερον, η *ἄωρος* νεκρή που κρατά πτηνό, και συχνά συνοδεύεται από το αγαπημένο της σκυλάκι, το οποίο κινείται ζωηρά προς αυτήν στην προσπάθεια του να πιάσει το πτηνό. Τρίτον, η πρόωρα χαμένη κόρη που φέρει *πλαγγόνα*, και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις συνοδεύεται από μεγαλόσωμο πτηνό. Στις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε [2484], περισσότερο συνήθεις είναι οι σκηνές στις οποίες η νεκρή παρθένος *δεξιώνεται* μία (1) ιστάμενη ή καθήμενη, ανδρική ή γυναικεία μορφή. Η πλειονότης των εν λόγω παραστάσεων χρονολογείται στο 375-300 π.Χ., ιδιαιτέρως δε στο δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Αρκετά

[2481] Εικοσιτέσσερεις (24) από τις λευκές ληκύθους στις οποίες απεικονίζονται οι νεκρές άγαμες κόρες κοσμούνται με παραστάσεις δύο (2) μορφών: **ΛΛ 1** (πίν. 160) - **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171), **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181) - **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194) - **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204)**, ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Στην περίπτωση της **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190) δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο απεικονίσεως και τρίτης μορφής πίσω από την καθήμενη νεκρή. Η δημοσίευση της εν λόγω ληκύθου στο *Αρχαιολογικό Δελτίον* είναι πολύ συνοπτική και δεν υπάρχει πλήρης περιγραφή της παραστάσεως, ενώ και η δημοσιευμένη φωτογραφία εικονίζει μόνον ένα τμήμα του αγγείου. Διμελής είναι επίσης η μία (1) εκ των δύο (2) παραστάσεων που κοσμούν την ερυθρόμορφη υδρία **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), με θέμα την επίσκεψη στον τάφο της θανούσας. Τα υπόλοιπα εικοσιένα (21) αγγεία που μελετούμε, συμπεριλαμβανομένης και της παραστάσεως *προθέσεως* της προαναφερθείσας ερυθρόμορφης υδρίας **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), φέρουν πολυπρόσωπες συνθέσεις.

[2482] Για τον αριθμό των μορφών που εικονίζονται στις παραστάσεις των αγγείων μας κατά χρονική περίοδο, βλ. Πίνακα Ζ.

[2483] Βλ. σελ. 155, 175-193, 224-226.

[2484] Για τους βασικούς εικονογραφικούς τύπους των διμελών και πολυπροσώπων επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοί μας, βλ. σελ. 155, 216-219, 228-233, 246-258.

δημοφιλείς είναι επίσης οι διμελείς παραστάσεις επιτυμβίων στηλών του 4ου π.Χ. αιώνος, στις οποίες η πρόωρα χαμένη κόρη εικονίζεται μαζί με την θεραπαινίδα της που συνήθως κρατά πυξίδα. Σπανιότεροι είναι οι βασικοί εικονογραφικοί τύποι της ιστάμενης παρθένου που φέρει πτηνό ή *πλαγγόνα* και συνοδεύεται από την μικρή θεραπαινίδα της, ή προτείνει το πτηνό που κρατά προς μία (1) παιδική μορφή – τον μικρότερο αδελφό ή την αδελφή της, όπως και της καθήμενης αγάμου κόρης, η οποία απεικονίζεται ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και συνοδευόμενη από θεραπαινίδα που φέρει πυξίδα, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις πλαισιώνεται και από τους πενθούντες γονείς της.

Οι διμελείς παραστάσεις των αγγείων που μελετούμε εμφανίζονται σε λευκές ληκύθους με θέμα το ύστατο ταξίδι της νεκρής παρθένου, στις οποίες η θανούσα εικονίζεται ιστάμενη στις όχθες του Αχέροντος, έτοιμη να επιβιβαστεί στην λέμβο του Χάρωνος [2485], ή (σπανιότερα) οδηγείται από τον Χθόνιο Ερμή στον Κάτω Κόσμο [2486], ενίοτε δε και σε σκηνές *προθέσεως* ή επισκέψεως στον τάφο της πρόωρα χαμένης κόρης [2487]. Η πλειονότης των εν λόγω ληκύθων χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, και μάλιστα οι διμελείς Χαρώνειες παραστάσεις είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς κατά τις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες του αιώνος. Οι πολυπρόσωπες συνθέσεις είναι περισσότερο συνήθεις στα αγγεία με θέμα την *πρόθεσιν*, τους μυθικούς ψυχοπομπούς Χάρωνα και Ερμή, όπως επίσης τον φτερωτό γενειοφόρο δαίμονα του Κάτω Κόσμου [2488], τις επισκέψεις στον τάφο της νεκρής κόρης [2489], και την θυσία των τραγικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης [2490]. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 450-400 π.Χ., εξαιρουμένων βεβαίως των πρωιμότερων παραστάσεων με θέμα την θυσία της παρθένου.

Η εικονογραφία των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και αγγείων της κλασικής περιόδου δεν επικεντρώνεται στην ηλικία των γυναικείων μορφών, αλλά στην κοινωνική τους θέση ως άγαμες κόρες, ή νυμφευμένες γυναίκες και μητέρες [2491]. Έτσι, κάθε άγαμος κόρη που πέθανε σε ηλικία γάμου απεικονίζεται ως παρθένος, ενώ κάθε νεαρή κοπέλα της ίδιας ακριβώς ηλικίας, η οποία είχε όμως προλάβει να νυμφευθεί πριν τον θάνατο της, εικονίζεται πλέον ως ενήλικη γυναίκα. Στις διμελείς ή πολυπρόσωπες παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που εξετάζουμε, η νεαρή ηλικία και η κοινωνική θέση της παρθένου τονίζεται από το μέγεθος της, το οποίο είναι μικρότερο από εκείνο των ενηλίκων μορφών, αλλά εμφανώς μεγαλύτερο από το μέγεθος των παιδικών μορφών, αφού η κόρη δεν έχει ακόμη ενηλικιωθεί, αλλά δεν είναι πλέον παιδί [2492]. Μόνον σε ένα (1) από τα αγγεία μας, την λευκή λήκυθο **ΛΛ 9** (πίν. 168), η νεκρή παρθένος που *χειραγωγείται* από τον ψυχοπομπό Ερμή παριστάνεται μικρότερη σε μέγεθος από τις ενήλικες μορφές της παραστάσεως. Τόσο όμως στα επιτύμβια ανάγλυφα, όσο και στις παραστάσεις αγγείων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας είναι δυνατόν να διακρίνουμε τις μεγαλύτερες σε

[2485] **ΛΛ 1** (πίν. 160) - **ΛΛ 6** (πίν. 165), **ΛΛ ΙΙ 1** (πίν. 181) - **ΛΛ ΙΙ 8** (πίν. 188).
[2486] **ΛΛ 11** (πίν. 170), **ΛΛ 12** (πίν. 171).
[2487] **ΛΛ 14** (πίν. 173), **ΛΛ ΙΙ 10** (πίν. 190), **ΛΛ ΙΙ 14** (πίν. 194), **ΛΛ ΙΙ 15** (πίν. 195), **ΛΛ ΙΙ 16** (πίν. 197), **ΛΛ ΙΙ 17** (πίν. 198), **ΛΛ ΙΙ 22** (πίν. 204), **ΛΛ ΙΙ 23** (πίν. 205). Για την περίπτωση της ερυθρόμορφης υδρίας **ΕΥ ΙΙ 1** (πίν. 202), η οποία κοσμείται με πολυπρόσωπη παράσταση *προθέσεως* και διμελή σκηνή επισκέψεως στον τάφο, βλ. σελ. 113, σημ. 878.
[2488] **ΛΛ 7** (πίν. 166) - **ΛΛ 10** (πίν. 169), **ΛΛ 13** (πίν. 172), **ΛΛ ΙΙ 9** (πίν. 189).
[2489] **ΛΛ 17** (πίν. 177), **ΛΛ ΙΙ 11** (πίν. 191) - **ΛΛ ΙΙ 13** (πίν. 193).
[2490] **ΛΛ 18** (πίν. 178), **ΕΚ 1** (πίν. 179).
[2491] Βλ. σελ. 32, 158.
[2492] Βλ. σελ. 157-158.

ηλικία άγαμες κόρες από τις νεώτερες παρθένους, καθώς οι πρώτες εμφανίζονται περισσότερο ανεπτυγμένες σωματικά [2493].

Οι νεκρές παρθένοι των κλασικών αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και αγγείων εικονίζονται πάντοτε ιστάμενες [2494]. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο σπάνιος εικονογραφικός τύπος της καθήμενης νεκρής κόρης, ο οποίος εμφανίζεται σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων αναγλύφων του 350-300 π.Χ. [2495]. Στην περίπτωση των επιτυμβίων αναγλύφων, και ιδιαιτέρως κατά την χρονική περίοδο 400-340 π.Χ., εξαιρετικά δημοφιλής αποδεικνύεται η απεικόνιση των ιστάμενων παρθένων με το άνετο σκέλος κινούμενο στο πλάι και προς τα πίσω, σύμφωνα με το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης, ή (σπανιότερα) με το άνετο σκέλος κινούμενο προς τα εμπρός, κατά το αττικό μοτίβο στήριξης [2496]. Το πολυκλείτιο μοτίβο στήριξης εμφανίζεται επίσης σε δεκατρείς (13) από τις λευκές ληκύθους που εξετάζουμε, οι οποίες χρονολογούνται στο 435-400 π.Χ. [2497].

Ο αττικός πέπλος είναι ο πλέον χαρακτηριστικός τύπος ενδυμασίας των ατθίδων παρθένων, και ένα (1) από τα βασικότερα κριτήρια αναγνωρίσεως της νεκρής αγάμου κόρης στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα και τις λευκές ληκύθους των κλασικών χρόνων [2498]. Οι κόρες που απεικονίζονται ενδεδυμένες με τον αττικό πέπλο αποτελούν εξιδανικευμένες μορφές της ελληνίδας παρθένου. Σχεδόν οι μισές από τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας φορούν αττικό πέπλο, συνήθως με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις φέρουν επίσης ιμάντες στους ώμους. Πρόκειται ως επί το πλείστον για έργα του 375-300 π.Χ. Στην περίπτωση των λευκών ληκύθων αντιθέτως, οι άγαμες κόρες που φέρουν τον αττικό πέπλο αποτελούν μόλις το ένα πέμπτο (1/5) του συνόλου των νεκρών παρθένων που εικονίζονται στα αγγεία μας [2499]. Καμία από τις εν λόγω κόρες δεν φέρει ιμάντες στους ώμους, και μόνον μία (1) εξ αυτών εικονίζεται με ιμάτιο στην πλάτη [2500]. Ο αττικός πέπλος εμφανίζεται αποκλειστικά σε λευκές ληκύθους του 430-400 π.Χ.

Οι μισές περίπου από τις πρόωρα χαμένες παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων μας απεικονίζονται ενδεδυμένες με χιτώνα και / ή ιμάτιο, ενίοτε μάλιστα διαγώνιο [2501]. Τα εν λόγω ανάγλυφα χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος. Ο συγκεκριμένος τύπος ενδυμασίας δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά τις άγαμες κόρες, αν και το διαγώνιο ιμάτιο σε συνδυασμό με κόμμωση νεανικής μορφής παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας – όχι όμως κατ' ανάγκην σε παρθένους. Ο χιτώνας και το ιμάτιο είναι οι πλέον δημοφιλείς τύποι ενδυμασίας των νεκρών παρθένων στα αττικά αγγεία του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ιδιαιτέρως δε του 470-400 π.Χ. [2502]. Μόνον μία (1) από τις νεκρές κόρες των λευκών ληκύθων μας ενδέχεται να φέρει διαγώνιο ιμάτιο [2503].

Οι κομμώσεις των νεαρών γυναικείων μορφών στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα και τα αγγεία της κλασικής περιόδου δεν μας βοηθούν να αναγνωρίσουμε

[2493] Βλ. σελ. 32-33, 157-158.
[2494] Βλ. σελ. 33-35, 159-160.
[2495] Βλ. σελ. 216-219.
[2496] Βλ. σελ. 160.
[2497] Βλ. σελ. 34-35.
[2498] Βλ. σελ. 35-36, 161-165.
[2499] Βλ. σελ. 35-36.
[2500] **ΛΛ 2** (πίν. 161).
[2501] Βλ. σελ. 165-166.
[2502] Βλ. σελ. 36-38.
[2503] **ΛΛ 11** (πίν. 170).

τις πρόωρα χαμένες παρθένους, διακρίνοντας τις από τις νυμφευμένες γυναίκες νεαρής ηλικίας [2504]. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή νεανικής γυναικείας μορφής, η οποία αναμφίβολα παραπέμπει σε άγαμη κόρη. Οι παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων που εικονίζονται με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή συγκαταλέγονται μεταξύ των νεωτέρων σε ηλικία νεκρών αγάμων κορών που μελετούμε. Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως εμφανίζεται σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων στηλών, συνήθως κατά το 375-300 π.Χ. Η μακριά κόμη και η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη αποτελούν τους πλέον χαρακτηριστικούς τύπους κομμώσεως των ατθίδων παρθένων στα επιτύμβια ανάγλυφα που εξετάζουμε, ιδιαιτέρως δε κατά το δεύτερο τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνος. Πρόκειται μάλιστα για την συνήθη κόμμωση των μεγαλυτέρων σε ηλικία αγάμων κορών. Κάποιες από τις νεκρές παρθένους των επιτυμβίων αναγλύφων μας απεικονίζονται επίσης με *λαμπάδιον*, ή (σπανιότερα, και ως επί το πλείστον κατά το 350-300 π.Χ.) με πεπονοειδή κόμμωση, κυρίως σε συνδυασμό με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή. Η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής χρησιμοποιείται για την απεικόνιση αγάμων κορών σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων στηλών του 375-300 π.Χ., όπου συνδυάζεται με μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη. Η κοντή ή μαζεμένη κόμη εμφανίζεται σε επιτύμβια ανάγλυφα ατθίδων παρθένων, τα οποία στην πλειονότητα τους είναι έργα του 400-350 π.Χ. Ο συγκεκριμένος τύπος κομμώσεως είναι περισσότερο συνήθης σε απεικονίσεις νυμφευμένων γυναικών, ενώ η μακριά κόμη, η μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, το *λαμπάδιον*, η πεπονοειδής κόμμωση (με ή χωρίς κοτσίδα γύρω από την κεφαλή), και η μαζεμένη κόμη στην κορυφή της κεφαλής, χαρακτηρίζουν γενικώς τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας, και όχι αποκλειστικά τις παρθένους. Η κοντή ή μαζεμένη κόμη αποτελεί τον πλέον δημοφιλή τύπο κομμώσεως των αγάμων κορών στις λευκές ληκύθους που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας. Κάποιες από τις νεκρές παρθένους των εν λόγω αγγείων έχουν όμως μακριά κόμη, ή φέρουν *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Και τα τρία (3) είδη κομμώσεως εμφανίζονται συνήθως σε λευκές ληκύθους που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως στο τελευταίο τέταρτο αυτού. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει τέλος το γεγονός ότι στα συγκεκριμένα αγγεία, η μακριά κόμη των νεκρών αγάμων κορών συνδυάζεται σχεδόν αποκλειστικά με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ το *λαμπάδιον* με αττικό πέπλο.

Εκτός από τον αττικό πέπλο, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας που δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην αγαμία και την τραγικότητα του πρόωρου θανάτου των άτυχων παρθένων, ενώ πιθανώς επίσης φανερώνει ότι πέθαναν ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αποτελεί το βασικότερο κριτήριο για την αναγνώριση της *ἀώρου* νεκρής κόρης στα αττικά αγγεία του 5ου π.Χ. αιώνος [2505]. Η καλύπτρα που χρησιμοποιείται ως νυφικός πέπλος, η *πλανίς*, η χειρονομία της *ανακαλύψεως*, και η *χειραγώγηση* της κόρης από μία (1) ανδρική μορφή εμφανίζονται συχνά στα αγγεία μας, σε ποσοστό που υπερβαίνει το ένα τρίτο (1/3) του συνολικού αριθμού των παραστάσεων που εξετάζουμε. Πρόκειται ως επί το πλείστον για λευκές ληκύθους του 475-425 π.Χ. Στην περίπτωση των επιτυμβίων αναγλύφων, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας περιορίζεται αποκλειστικά στην χειρονομία της *ανακαλύψεως*, η οποία όμως εμφανίζεται σε σχετικά μικρό αριθμό αναγλύφων, κυρίως κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. [2506]. Οι εν λόγω παρθένοι

[2504] Για τους διαφόρους τύπους κομμώσεων των αγάμων κορών που απεικονίζονται στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα και νεκρικά αγγεία της κλασικής περιόδου, βλ. σελ. 39-41, 168-174.
[2505] Βλ. σελ. 25-26, 38-39, 41-53.
[2506] Βλ. σελ. 177-178.

συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία αγάμων κορών μας, οι οποίες ενδεχομένως πέθαναν κατά την περίοδο της *μνηστείας* τους, λίγο πριν νυμφευθούν.

Αρκετές από τις ιστάμενες παρθένους των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων μας εικονίζονται κρατώντας την άκρη του ιματίου τους με το ένα (1), ή (σπανιότερα) με τα δύο (2) κατεβασμένα τους χέρια [2507]. Η εν λόγω χειρονομία είναι μάλιστα εξαιρετικά δημοφιλής στις απεικονίσεις των αγάμων κορών που φέρουν αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη, και εμφανίζεται ως επί το πλείστον κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, ιδιαιτέρως δε κατά την χρονική περίοδο 375-300 π.Χ. Η συγκεκριμένη χειρονομία χαρακτηρίζει γενικότερα τις νεανικές μορφές, και πιθανότατα παραπέμπει στην νεαρή ηλικία των άτυχων παρθένων. Στα αγγεία μας όμως δεν εμφανίζεται σχεδόν ποτέ [2508].

Περίπου στο ένα τρίτο (1/3) των επιτυμβίων αναγλύφων που μελετούμε, οι εικονιζόμενες άγαμες κόρες φέρουν κάποιο αντικείμενο, ή ακόμη και το κατοικίδιο πτηνό τους [2509]. Περισσότερο δημοφιλή είναι τα πτηνά και οι *πλαγγόνες*, ενώ σπανιότερα οι νεκρές παρθένοι παριστάνονται κρατώντας κάτοπτρο, κόσμημα, ή πυξίδα. Μόνον οι κόρες των επιτυμβίων στηλών φέρουν πτηνά, και ως επί το πλείστον σε παραστάσεις του 400-350 π.Χ. Μάλιστα οι μισές εξ αυτών είτε προτείνουν το πτηνό που κρατούν προς το σκυλάκι τους, ή (σπανιότερα) προς τα μικρότερα αδέλφια τους, είτε συνοδεύονται από μικρή θεραπαινίδα. Οι *πλαγγόνες* εμφανίζονται αποκλειστικά σε επιτύμβιες στήλες του 400-350 π.Χ., όπου δίδουν έμφαση στον πρώιμο θάνατο των άτυχων παρθένων που πέθαναν πριν προλάβουν να γίνουν γυναίκες, να νυμφευθούν, και να αποκτήσουν παιδιά. Αρκετά συχνά επίσης, κάποιο μεγαλόσωμο πτηνό ή μία (1) μικρή θεραπαινίδα συντροφεύει τις πρόωρα χαμένες αυτές κόρες που κρατούν *πλαγγόνα*. Οι νεκρές παρθένοι που φέρουν κάτοπτρο εικονίζονται ως επί το πλείστον σε μονοπρόσωπες επιτύμβιες στήλες του 420-375 π.Χ. Εκείνες που κρατούν κάποιο κόσμημα εμφανίζονται σε επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως στο πρώτο τέταρτο αυτού. Ελάχιστες είναι οι απεικονίσεις αγάμων κορών που φέρουν πυξίδα. Πρόκειται κυρίως για πρώιμες επιτύμβιες στήλες του 430-420 π.Χ. Τα κάτοπτρα, τα κοσμήματα, και οι πυξίδες, κατεξοχήν γυναικεία αντικείμενα που παραπέμπουν στον στολισμό και καλλωπισμό των γυναικών, ιδιαιτέρως δε των νυμφευμένων ή μελλονύμφων, φανερώνουν ότι οι παρθένοι των επιτυμβίων αναγλύφων μας πέθαναν σε ηλικία γάμου, ή ενώ ήταν μνηστευμένες και ετοιμάζονταν να νυμφευθούν.

Σε αρκετές από τις λευκές ληκύθους των καταλόγων μας, οι εικονιζόμενες άγαμες κόρες κρατούν κάποιο αντικείμενο, ή το αγαπημένο κατοικίδιο ζώο τους [2510]. Οι εν λόγω λήκυθοι χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως στις τελευταίες δύο (2) δεκαετίες αυτού. Οι πρόωρα χαμένες παρθένοι φέρουν κυρίως ελαιοδόχα αγγεία, ή (σπανιότερα) πυξίδες, ταινίες, κάνιστρα με νεκρικές προσφορές, και σε μία (1) μόνον αμφίβολη περίπτωση, κάποιο κόσμημα. Καμία από τις νεκρές κόρες δεν απεικονίζεται κρατώντας κάτοπτρο ή *πλαγγόνα*, και μόνον δύο (2) φέρουν κάποιο κατοικίδιο ζώο – η μεν μία (1) μεγαλόσωμο πτηνό, η δε άλλη μικρό λαγό. Εν αντιθέσει επομένως με τις επιτύμβιες στήλες, οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι των λευκών ληκύθων δεν κρατούν σχεδόν ποτέ πτηνά. Τα ελαιοδόχα αγγεία χρησιμοποιούνται για την περιποίηση του σώματος, ενώ οι πυξίδες και τα κοσμήματα

[2507] Βλ. σελ. 175-176.
[2508] Μόνον η ενδεδυμένη με αττικό πέπλο παρθένος της λευκής ληκύθου **ΛΛ 2** (πίν. 161) απεικονίζεται κρατώντας την άκρη του ιματίου που φέρει στην πλάτη της με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι.
[2509] Βλ. σελ. 178-194, 224-226, 246-247, 254-255.
[2510] Βλ. σελ. 53-58.

είναι βεβαίως άρρηκτα συνδεδεμένα με τον γυναικείο καλλωπισμό. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι όλα τα αντικείμενα που κρατούν οι κόρες των ληκύθων μας αποτελούν συνήθεις νεκρικές προσφορές. Κανένα από τα αντικείμενα ή τα πτηνά που φέρουν οι νεκρές παρθένοι των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και των λευκών ληκύθων δεν χαρακτηρίζει κατ' αποκλειστικότητα τις άγαμες κόρες. Εντούτοις, η *πλαγγόνα* που εικονίζεται στα χέρια μίας (1) νεαρής γυναικείας, και όχι παιδικής μορφής, φανερώνει ότι αναμφίβολα πρόκειται για παρθένο κόρη. Ειδικά οι πυξίδες και τα κοσμήματα παραπέμπουν στον πλούτο, την ευημερία, και την κοινωνική θέση της οικογένειας.

Στις περισσότερες από τις διμελείς και πολυπρόσωπες παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου, και ιδιαιτέρως του 375-300 π.Χ., οι νεκρές άγαμες κόρες απεικονίζονται πλαισιωμένες από μέλη της οικογενείας τους – κυρίως την μητέρα και τον πατέρα, ενίοτε δε και τα αδέλφια τους [2511]. Οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι συνοδεύονται συχνότερα από τις μητέρες τους, γεγονός που δίδει έμφαση στην πολύ ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης. Σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων στηλών του 430-350 π.Χ., η ιστάμενη νεκρή εικονίζεται μαζί με τον μικρότερο σε ηλικία αδελφό της ή την μικρή αδελφή της, προς τους οποίους προτείνει το πτηνό που κρατά. Συνήθως οι πρόωρα χαμένες κόρες των εν λόγω παραστάσεων *δεξιώνονται* κάποια ιστάμενη ή καθήμενη συγγενική τους μορφή, άνδρα ή γυναίκα. Πρόκειται ως επί το πλείστον για την μητέρα ή τον πατέρα της θανούσας, και σε λιγοστές περιπτώσεις για τα αδέλφια αυτής. Οι χειρονομίες πένθους και θλίψης των εικονιζόμενων οικείων είναι ιδιαίτερα σπάνιες, καθώς η οδύνη και το πένθος για τον τραγικό θάνατο των άτυχων παρθένων δεν εκδηλώνεται έντονα, όπως στις σχετικές παραστάσεις αγγείων, όπου ο θρήνος και ο *ὀδυρμός* είναι εξαιρετικά συνήθεις. Εν αντιθέσει μάλιστα με τις νεκρικές σκηνές των αττικών αγγείων, στα επιτύμβια ανάγλυφα μας οι μητέρες και οι αδελφές των νεκρών κοριτσιών παριστάνονται εμφανώς βυθισμένες στην θλίψη τους, εντούτοις όμως λιγότερο συντετριμμένες από τους πενθούντες πατέρες αυτών. Προβάλλεται έτσι η εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας, οι γυναίκες της οποίας παρουσιάζονται συγκρατημένες, κόσμιες, και ευπρεπείς, ενώ οι άνδρες παριστάνονται ως άριστοι οικογενειάρχες, και ιδιαιτέρως στοργικοί πατέρες. Σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων αναγλύφων, οι τεθλιμμένοι οικείοι - σχεδόν πάντα οι μητέρες των *ἀώρων* νεκρών παρθένων - εκδηλώνουν την αγάπη τους για την αποθανούσα, αγκαλιάζοντας, χαϊδεύοντας, ή αγγίζοντας την με τρυφερότητα. Σε ελάχιστα επιτύμβια ανάγλυφα του 400-350 π.Χ., οι χειρονομίες των συγγενών της νεκρής φανερώνουν ομιλία, ίσως εν είδει ύστατου χαιρετισμού. Η παρουσία και οι χειρονομίες των πενθούντων οικείων στα επιτύμβια ανάγλυφα των αγάμων κορών, όπως επίσης και η χαρακτηριστική χειρονομία της *δεξιώσεως*, υπογραμμίζουν την ενότητα της οικογένειας και τους ισχυρότατους δεσμούς αγάπης που συνδέουν τα μέλη της, συνθέτοντας έτσι την εξιδανικευμένη εικόνα ενός *οἴκου* που ευημερεί.

Στην ενότητα της οικογένειας παραπέμπουν όμως και οι νεκρικές παραστάσεις των αγγείων μας στις οποίες εικονίζονται οι συγγενείς των πρόωρα χαμένων παρθένων [2512]. Τα συγκεκριμένα αγγεία κοσμούνται κυρίως με παραστάσεις *προθέσεως* και σκηνές επισκέψεως στον τάφο της αγάμου κόρης, οι οποίες χρονολογούνται ως επί το πλείστον στο δεύτερο μισό του 5^{ου} π.Χ. αιώνος. Σε όλες τις εν λόγω παραστάσεις οι γυναικείες μορφές υπερτερούν αριθμητικώς των ανδρικών.

[2511] Βλ. σελ. 226-247.
[2512] Βλ. σελ. 59-63.

Άλλωστε ο νεκρικός θρήνος κατά την *πρόθεσιν*, όπως και οι επισκέψεις στους τάφους των νεκρών μελών της οικογένειας ήταν ιερό καθήκον των γυναικών του *οἴκου*. Στα περισσότερα από τα αγγεία αυτά, οι οικείοι των άτυχων παρθένων φέρουν αντικείμενα – συνήθως αγγεία, κάνιστρα με νεκρικές προσφορές, ή ταινίες. Ειδικά στις σκηνές *προθέσεως*, οι γυναικείες μορφές που πλαισιώνουν την νεκρική κλίνη θρηνούν και *ὀδύρονται*, ενώ οι άνδρες απεικονίζονται περισσότερο συγκρατημένοι, αποδίδοντας με το υψωμένο δεξί τους χέρι τον ύστατο χαιρετισμό στην νεκρή κόρη, ή αγγίζοντας την κεφαλή τους με το ένα (1) χέρι, εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους. Σε όλες τις παραστάσεις *προθέσεως* που εξετάσαμε, η θέση δίπλα στο προσκέφαλον της θανούσας καταλαμβάνεται από μία (1) ιστάμενη θρηνούσα γυναικεία μορφή. Πρόκειται πιθανότατα για την μητέρα της νεκρής [2513], η παρουσία της οποίας δίδει έμφαση στην πολύ ιδιαίτερη σχέση μητέρας και κόρης. Οι χειρονομίες τρυφερότητας των τεθλιμμένων οικείων προς τις πρόωρα χαμένες παρθένους είναι εξαιρετικά σπάνιες, καθώς εμφανίζονται μόνον σε δύο (2) αγγεία που κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως* [2514]. Η απεικόνιση των συγγενών που φέρουν τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές ή θρηνούν για τον θάνατο της παρθένου στις σχετικές παραστάσεις των αγγείων μας, προβάλλει την ενότητα της οικογένειας, υπογραμμίζοντας παράλληλα την σημασία της ορθής τέλεσης των *νενομισμένων* από τους εν ζωή οικείους των αγάμων κορών. Τόσο δηλαδή στα επιτύμβια ανάγλυφά, όσο και στα αγγεία που μελετούμε, η παρουσία των πενθούντων συγγενών παραπέμπει στους πολύ ισχυρούς δεσμούς αγάπης και συγγένειας που συνδέουν τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους με τα εν ζωή μέλη της οικογενείας τους, ακόμη και πέρα από τον θάνατο.

Σχεδόν στο ένα τρίτο (1/3) των διμελών και πολυπροσώπων παραστάσεων που κοσμούν τα επιτύμβια ανάγλυφα μας, οι νεκρές κόρες συνοδεύονται από τις μικρές (συνήθως) θεραπαινίδες τους [2515]. Πρόκειται αποκλειστικά για ανάγλυφα του 4ου π.Χ. αιώνος, και ιδιαιτέρως του 375-350 π.Χ. Οι περισσότερες από τις θεραπαινίδες των πρόωρα χαμένων παρθένων φέρουν πυξίδα, ενίοτε όμως κρατούν και άλλα αντικείμενα, όπως *ῥιπίδα*, *πλαγγόνα*, κλουβί πτηνού, ή ακόμη και το αγαπημένο πτηνό της νεαρής κυρίας τους. Οι θεραπαινίδες εικονίζονται επί το έργον σε περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων στηλών, τοποθετώντας το σανδάλι στο πόδι της θανούσας, βοηθώντας την να ντυθεί, ή εναποθέτοντας μαξιλάρι σε *δίφρον*. Σε τρείς (3) περιπτώσεις μάλιστα, οι θεραπαινίδες ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο τους, εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους για τον πρώιμο θάνατο της κόρης. Η παρουσία των θεραπαινίδων δεν παραπέμπει όμως αποκλειστικά σε *ἄωρα* νεκρές παρθένους, καθώς στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα των κλασικών χρόνων, τόσο οι άγαμες, όσο και οι νυμφευμένες νεκρές συνοδεύονται από τις υπηρέτριες τους. Μόνον όταν οι θεραπαινίδες συνοδεύουν μία (1) νεανική γυναικεία μορφή που φέρει πτηνό ή *πλαγγόνα*, ή βοηθούν την άτυχη κυρία τους να φορέσει τις *νυμφίδες* του γάμου που δεν πρόλαβε να τελέσει (εικονογραφικός τύπος Αμεινοκλείας), μπορούμε να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα ότι πρόκειται πράγματι για άγαμη κόρη. Εν αντιθέσει με τα επιτύμβια ανάγλυφα, οι θεραπαινίδες εμφανίζονται σπανιότατα στα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [2516]. Πιο συγκεκριμένα, μόνον σε μία (1) λευκή λήκυθο εικονίζεται η θεραπαινίς της νεκρής παρθένου, ενώ σε δύο (2) ακόμη αγγεία, η τροφός της πρόωρα χαμένης κόρης θρηνεί σπαρακτικά για τον θάνατο της. Και οι τρείς (3) αυτές παραστάσεις χρονολογούνται στο 460-420 π.Χ. Οι πενθούσες

[2513] Βλ. σελ. 114-115.

[2514] **ΕΛΟυ 1** (πίν. 174), **ΛΛ ΙΙ 20** (πίν. 201). Για τις χειρονομίες τρυφερότητος στα συγκεκριμένα αγγεία, βλ. σελ. 63-64, 113-115.

[2515] Βλ. σελ. 247-258.

[2516] Βλ. σελ. 63-64.

θεραπαινίδες των επιτυμβίων αναγλύφων και οι θρηνούσες τροφοί των αττικών αγγείων δίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου των παρθένων, προβάλλοντας παράλληλα την ιδανική εικόνα των απόλυτα πιστών και αφοσιωμένων υπηρετριών του *οἴκου*. Επίσης παραπέμπουν στον πλούτο και την κοινωνική θέση της οικογένειας, και κατ' επέκτασιν της ίδιας της αποθανούσας. Ειδικά η παρουσία της τροφού υπογραμμίζει το νεαρόν της ηλικίας της άτυχης νεκρής. Επιπροσθέτως, αξίζει να σημειωθεί ότι οι κόρες των επιτυμβίων αναγλύφων και νεκρικών αγγείων που συνοδεύονται από θεραπαινίδες συγκαταλέγονται μεταξύ των μεγαλυτέρων σε ηλικία νεκρών παρθένων.

Εκτός από τα μέλη της οικογενείας και τις θεραπαινίδες τους, κάποιες από τις άγαμες κόρες των αττικών επιτυμβίων στηλών του 4^{ου} π.Χ. αιώνος συνοδεύονται επίσης από τα κατοικίδια ζώα τους [2517]. Στις περισσότερες εξ αυτών πρόκειται για το σκυλάκι της πρόωρα χαμένης παρθένου, προς το οποίο συνήθως προτείνει το πτηνό που κρατά. Ενίοτε όμως, και αποκλειστικά σε επιτύμβιες στήλες του 400-350 π.Χ., την νεαρή αποθανούσα συνοδεύει ένα (1) μεγαλόσωμο πτηνό (πέρδικα, ερωδιός, ή χήνα). Σχεδόν όλες οι παρθένοι που εικονίζονται μαζί με τα εν λόγω οικόσιτα πτηνά κρατούν *πλαγγόνα*. Τα κατοικίδια ζώα που συντροφεύουν τις νεκρές των επιτυμβίων αναγλύφων μας παραπέμπουν στις ευτυχισμένες και ανέμελες στιγμές της σύντομης ζωής τους που έχουν χαθεί για πάντα, υπογραμμίζοντας έτσι την τραγικότητα του πρώιμου θανάτου τους. Δεν χαρακτηρίζουν όμως κατ' αποκλειστικότητα τις άγαμες κόρες. Τα πτηνά εμφανίζονται σπανίως στις παραστάσεις των λευκών ληκύθων που εξετάζουμε, και μάλιστα μόνον σε αμφίβολες - ως προς το αν πράγματι πρόκειται για παρθένο κόρη - περιπτώσεις [2518]. Σε κανένα από τα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας δεν απεικονίζονται σκύλοι ή άλλα οικόσιτα ζώα, πλην του προαναφερθέντος μικρού λαγού [2519].

Από την παρούσα μελέτη προκύπτει το συμπέρασμα ότι όσον αφορά στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, η χρήση της περίοπτης ή ανάγλυφης μαρμάρινης λουτροφόρου για την σήμανση των τάφων *ἀώρων* νεκρών παρθένων είναι εξαιρετικά περιορισμένη [2520]. Συνεπώς, η παραδοσιακή πλέον θεωρία σύμφωνα με την οποία η λουτροφόρος σήμαινε αποκλειστικά τους τάφους των αγάμων νεκρών, δεν ισχύει στην περίπτωση των πρόωρα χαμένων κορών μας. Μελετώντας τα σχετικά επιτύμβια ανάγλυφα, προτείνω την διάκριση της περίοπτης ή ανάγλυφης μαρμάρινης λουτροφόρου, η οποία χρησιμοποιείται ως ταφικό *σῆμα* σε τάφους τόσο αγάμων, όσο και νυμφευμένων νεκρών, ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, από την λουτροφόρο που - κυρίως κατά τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα - χρησιμοποιείται ως εικονογραφικό στοιχείο στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών, όπου εικονίζεται πάντοτε πλησίον του ιστάμενου νεκρού ατόμου, ενίοτε δε ακόμη και στις επιστέψεις αυτών, καθώς εμφανίζεται αποκλειστικά σε επιτύμβια ανάγλυφα νεαρών σε ηλικία ατόμων και των δύο (2) φύλων. Στην πρώτη περίπτωση, οι μαρμάρινες λουτροφόροι παραπέμπουν στην ορθή τέλεση των σχετικών με την ταφή *νενομισμένων* από τους οικείους των θανόντων, ακριβώς όπως υποστηρίζει ο Bergemann [2521]. Στην δεύτερη περίπτωση όμως, η παρουσία της λουτροφόρου παραπέμπει πρωτίστως στον *ἄωρο* θάνατο των εικονιζόμενων νεκρών παρθένων, αλλά και νέων, υπογραμμίζοντας το θλιβερό γεγονός της αγαμίας και του πρώιμου

[2517] Βλ. σελ. 221-226.
[2518] Βλ. σελ. 57-58, 64-65.
[2519] Βλ. σελ. 57-58.
[2520] Βλ. σελ. 194-216.
[2521] Bergemann 1996, 174-184.

θανάτου τους. Ενδεχομένως επίσης φανερώνει ότι οι άτυχες κόρες πέθαναν ενώ ετοιμάζονταν να νυμφευθούν, αφού καμία από τις συγκεκριμένες νεκρές δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των νεωτέρων σε ηλικία παρθένων μας. Εν αντιθέσει με την εμφάνιση του εν λόγω αγγείου στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών, όπου ο θάνατος πριν από τον γάμο προβάλλεται με μεγαλύτερη έμφαση, η παρουσία της λουτροφόρου στις επιστέψεις των επιτυμβίων αναγλύφων αποτελεί μία έμμεση και περισσότερο διακριτική αναφορά στην αγαμία των αποθανόντων. Επιπροσθέτως, η σχετική με την χρήση των δύο (2) τύπων λουτροφόρου ανάλογα με το φύλο του κάθε νεκρού θεωρία της Kokula αποδεικνύεται ισχύουσα μόνον στις περιπτώσεις των ανάγλυφων λουτροφόρων που απεικονίζονται στις παραστάσεις ή τις επιστέψεις των αττικών επιτυμβίων στηλών, και όχι όταν η λουτροφόρος χρησιμοποιείται ως ταφικό *σῆμα*. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι η χρήση της λουτροφόρου ως συμβόλου αγαμίας στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου, και ιδιαιτέρως του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, αφορά σε νεαρά άτομα και των δύο (2) φύλων [2522]. Συνεπώς, οι επιτύμβιες στήλες αρρένων νέων φέρουν στις επιστέψεις τους αποκλειστικά λουτροφόρους - αμφορείς, ενώ εκείνες των αγάμων κορών λουτροφόρους - υδρίες. Αντιστοίχως, σε ανάγλυφες παραστάσεις επιτυμβίων στηλών εικονίζονται νεκρές παρθένοι που στηρίζονται σε λουτροφόρους - υδρίες, αλλά και γυμνοί νέοι στηριζόμενοι σε λουτροφόρους - αμφορείς. Εν αντιθέσει όμως με τους άρρενες νέους, μόνον οι άγαμες κόρες παριστάνονται ιστάμενες πλησίον λουτροφόρων (και πιο συγκεκριμένα λουτροφόρων – υδριών) σε παραστάσεις επιτυμβίων αναγλύφων, χωρίς να στηρίζονται σε αυτές. Η λουτροφόρος ως εικονογραφικό στοιχείο που προβάλλει τον πρόωρο θάνατο και την αγαμία των θανόντων εμφανίζεται συχνότερα στις επιτύμβιες στήλες νεκρών παρθένων από ότι στα επιτύμβια ανάγλυφα αρρένων νέων. Το γεγονός αυτό πιθανότατα οφείλεται στην εξέχουσα σημασία που είχε ο γάμος για το γυναικείο φύλο, καθώς αποτελούσε σκοπό ζωής και μέσον προσωπικής ολοκλήρωσης για όλες τις γυναίκες, καθιστώντας έτσι ιδιαιτέρως τραγικό τον πρώιμο θάνατο των αγάμων κορών.

Όσον αφορά στα αγγεία που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας [2523], εξετάζοντας τις σκηνές *προθέσεως* που κοσμούν τις λουτροφόρους των κλασικών χρόνων διαπιστώσαμε ότι σε αυτές εικονίζονται σχεδόν αποκλειστικά οι νεκροί άγαμοι νέοι, στην απεικόνιση των οποίων δίδεται ιδιαίτερη έμφαση κατά τα τρία (3) πρώτα τέταρτα του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, ενώ αντιθέτως οι νεκρές άγαμες κόρες απεικονίζονται πολύ σπανιότερα. Εν προκειμένω μάλιστα, η προαναφερθείσα θεωρία της Kokula απεδείχθη ισχύουσα. Όμως η εικονογραφία των συγκεκριμένων παραστάσεων δεν αποδίδει τις διαφορετικές ηλικίες των εικονιζόμενων γυναικείων μορφών, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την αναγνώριση των *ἀώρων* νεκρών παρθένων. Μόνον όταν η κεφαλή της αποθανούσας κοσμείται με *πλανίδα* είναι βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμη κόρη.

Η λουτροφόρος εμφανίζεται επίσης σε παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την επίσκεψη στον τάφο, ή ακόμη και την προετοιμασία των γυναικών εν όψει των καθιερωμένων επισκέψεων τους στους τάφους των νεκρών του *οἴκου*. Στις λευκές ληκύθους, η λουτροφόρος που φέρουν οι οικείοι των θανόντων κατά την επίσκεψη τους στον τάφο έχει εντελώς διαφορετική σημασία από την λουτροφόρο που εικονίζεται πλησίον του νεκρού ατόμου, ως *σῆμα* τάφου, ή ακόμη και ως σύμβολο. Οι λουτροφόροι που κρατούν οι επισκέπτες των τάφων υπογραμμίζουν την

[2522] Για την λουτροφόρο – αμφορέα ως σύμβολο αγαμίας νεκρών αρρένων νέων στις ανάγλυφες παραστάσεις και τις επιστέψεις αττικών επιτυμβίων στηλών του 4^{ου} π.Χ. αιώνος, βλ. σελ. 209-210, 212-213, 216.

[2523] Βλ. σελ. 72-74.

σπουδαιότητα της ορθής τέλεσης των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία, και δεν αφορούν αποκλειστικά στους άγαμους νεκρούς. Όταν όμως η λουτροφόρος απεικονίζεται πλησίον των νεκρών ατόμων, ενίοτε μάλιστα σημαίνοντας τον τάφο αυτών, αποτελεί σύμβολο αγαμίας και πρόωρου θανάτου που χρησιμοποιείται για να δώσει έμφαση στον τραγικό θάνατο των άτυχων παρθένων και νέων, ακριβώς όπως η λουτροφόρος που εμφανίζεται πλησίον της ιστάμενης νεκρής στις ανάγλυφες παραστάσεις των επιτυμβίων στηλών. Αν και η λουτροφόρος - υδρία εικονίζεται πλησίον της *ἀώρου* νεκρής κόρης σε ελάχιστες από τις λευκές ληκύθους που μελετούμε, φαίνεται ότι εν προκειμένω ισχύει η θεωρία της Kokula.

Συνεπώς, τόσο στις αττικές επιτύμβιες στήλες, όσο και στις λευκές ληκύθους των κλασικών χρόνων, η εικονιζόμενη πλησίον των ιστάμενων αγάμων κορών λουτροφόρος - υδρία είναι ένα (1) από τα σύμβολα αγαμίας και πρώιμου θανάτου που χαρακτηρίζουν τις νεκρές ατθίδες παρθένους, επ' ουδενί όμως δεν αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο του *ἀώρου* θανάτου τους, αφού εμφανίζεται σε σχετικά περιορισμένο αριθμό επιτυμβίων αναγλύφων, και σε ελάχιστες μόνον λευκές ληκύθους.

Η θεματική των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων που σήμαιναν τους τάφους των *ἀώρων* νεκρών παρθένων στην Αττική των κλασικών χρόνων ακολουθεί συγκεκριμένους εικονογραφικούς τύπους. Στην περίπτωση των μονοπροσώπων παραστάσεων, αλλά και των διμελών συνθέσεων στις οποίες η νεκρή συνοδεύεται από την θεραπαινίδα της, η εικονογραφία επικεντρώνεται στην ίδια την άγαμο κόρη, η οποία ως επί το πλείστον απεικονίζεται ιστάμενη, συχνά κρατώντας κάποιο αντικείμενο ή πτηνό, ενίοτε δε παίζοντας με το αγαπημένο της σκυλάκι. Δίδεται έτσι έμφαση στην εξιδανικευμένη μορφή της πρόωρα χαμένης ατθίδος παρθένου, ενώ παράλληλα υπογραμμίζεται η τραγικότητα του πρώιμου θανάτου της. Η εικονογραφία των διμελών και πολυπροσώπων οικογενειακών σκηνών που κοσμούν τα επιτύμβια ανάγλυφα μας εστιάζεται στους ισχυρούς δεσμούς αγάπης και συγγένειας που συνδέουν την θανούσα με τους εν ζωή συγγενείς της. Εν προκειμένω προβάλλεται η ενότητα της οικογένειας, και ειδικότερα η πολύ ιδιαίτερη σχέση της άτυχης κόρης με τους πενθούντες οικείους της. Επιπροσθέτως, σε αρκετά από τα μονοπρόσωπα, διμελή, και πολυπρόσωπα επιτύμβια ανάγλυφα που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, η χρήση συγκεκριμένων εικονογραφικών στοιχείων, όπως η λουτροφόρος - υδρία πλησίον της ιστάμενης νεκρής, η χειρονομία της *ανακαλύψεως* που υποδηλώνει τον δυνάμει χαρακτηρισμό της κόρης ως συζύγου, οι *πλαγγόνες* και τα αντικείμενα που παραπέμπουν στον γυναικείο καλλωπισμό (κάτοπτρα, πυξίδες, κοσμήματα), αλλά και ο εικονογραφικός τύπος της νεαρής Αμεινοκλείας [2524], η οποία με την βοήθεια της θεραπαινίδος της φορά τις *νυμφίδες* του γάμου που δεν πρόλαβε να τελέσει, δίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην αγαμία και τον *ἄωρο* θάνατο της παρθένου. Οι περισσότεροι από τους βασικούς εικονογραφικούς τύπους της αγάμου κόρης χρονολογούνται στον 4° π.Χ. αιώνα. Κατά την πρωιμότερη χρονική περίοδο 430-375 π.Χ., τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα επικεντρώνονται κυρίως στην απεικόνιση της εξιδανικευμένης παρθένου. Αν και κατά το δεύτερο τέταρτο του 4^{ου} π.Χ. αιώνος προβάλλεται εξίσου το θλιβερό γεγονός του πρόωρου θανάτου της κόρης, και οι άρρηκτοι δεσμοί που την συνδέουν με τα μέλη του *οἴκου* της, στο δεύτερο μισό του αιώνος υπερισχύουν εμφανέστατα οι οικογενειακές σκηνές, καθώς η χρήση μονοπροσώπων επιτυμβίων στηλών για την σήμανση των παρθενικών τάφων μειώνεται αισθητά.

[2524] Βλ. σελ. 256-258.

Οι παραστάσεις των αττικών αγγείων που εξετάζουμε επικεντρώνονται είτε στην ίδια την νεκρή παρθένο, είτε στην σχέση της με τους πενθούντες οικείους της. Στην πρώτη περίπτωση υπογραμμίζεται η αγαμία και το θλιβερό γεγονός του πρώιμου θανάτου των άτυχων κορών, οι οποίες οδηγούνται στον Άδη από τους μυθικούς ψυχοπομπούς, πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν παιδιά. Στην δεύτερη περίπτωση προβάλλεται η εξιδανικευμένη εικόνα της ενωμένης αθηναϊκής οικογένειας, τα εν ζωή μέλη της οποίας μεριμνούν για την τέλεση των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία, και την απόδοση των καθιερωμένων προσφορών στους νεκρούς του *οἴκου*. Η εικονογραφία των λευκών ληκύθων μας εστιάζεται ως επί το πλείστον στο ύστατο ταξίδι της νεκρής κόρης προς το υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα, υπό την καθοδήγηση των μυθικών ψυχοπομπών Χάρωνος και Ερμού [2525]. Περισσότερο δημοφιλείς είναι μάλιστα οι Χαρώνειες παραστάσεις, στις οποίες ενίοτε εικονίζεται και ο Χθόνιος Ερμής. Σπανίως ο ψυχοπομπός θεός παριστάνεται μόνος με την πρόωρα χαμένη παρθένο [2526], ενώ μεμονωμένη περίπτωση αποτελεί η απεικόνιση του φτερωτού γενειοφόρου δαίμονος που καταδιώκει την θανούσα, παραπέμποντας έτσι στην ιδέα του « γάμου » (αρπαγής) της άτυχης κόρης με τον ίδιο τον Θάνατο [2527]. Όλες οι σκηνές των λευκών ληκύθων στις οποίες εμφανίζεται ο Χθόνιος Ερμής περιλαμβάνουν ένα (1) ή περισσότερα στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, και κατά συνέπεια προβάλλουν το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου των εικονιζόμενων παρθένων, οι οποίες ξεκινούν το θλιβερό ταξίδι τους προς τον Κάτω Κόσμο χωρίς να έχουν προλάβει να νυμφευθούν και να γνωρίσουν τις χαρές της μητρότητας. Αρκετές από τις λευκές ληκύθους, και όλα σχεδόν τα ερυθρόμορφα αγγεία που μελετούμε κοσμούνται με σκηνές *προθέσεως*, αν και σε ελάχιστες περιπτώσεις γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι η νεκρή είναι πράγματι άγαμος κόρη [2528]. Η *πλανίς* αποτελεί το κατεξοχήν σύμβολο αγαμίας και πρώιμου θανάτου στις αττικές παραστάσεις *προθέσεως* του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, όπου η αναγνώριση των παρθένων κορών αποδεικνύεται αρκετά δύσκολη. Στις εν λόγω σκηνές υπογραμμίζεται το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου της κόρης, αλλά και η πολύ ιδιαίτερη σχέση της με τους πενθούντες οικείους της, οι οποίοι θρηνούν τον θάνατο της και μεριμνούν για την ορθή τέλεση των *νενομισμένων*. Η επίσκεψη στον τάφο των αγάμων κορών απεικονίζεται σε περιορισμένο αριθμό λευκών ληκύθων [2529]. Οι παραστάσεις με θέμα την επίσκεψη στον τάφο συνθέτουν την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας, τα εν ζωή μέλη της οποίας φροντίζουν για την τέλεση των *νενομισμένων* που επιβάλλει η ταφική λατρεία. Οι βέβαιες - όσον αφορά στην αναγνώριση της αγάμου κόρης - περιπτώσεις περιλαμβάνουν στοιχεία της γαμήλιας εικονογραφίας, και σε μία (1) περίπτωση την απεικόνιση λουτροφόρου - υδρίας πλησίον της ιστάμενης νεκρής, δίδοντας έτσι έμφαση στην αγαμία των πρόωρα χαμένων παρθένων. Μόνον σε ελάχιστα πρώιμα αγγεία του 490-470 π.Χ. εικονίζεται η *χειραγωγία* των μυθικών παρθένων Ιφιγένειας και Πολυξένης, οι οποίες οδηγούνται ως τραγικές νύφες στον τόπο της θυσίας τους, όπου θα « νυμφευθούν » τον ίδιο τον Άδη [2530]. Κατά το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, οι απεικονίσεις της νεκρής αγάμου κόρης στην αττική αγγειογραφία επικεντρώνονται ως επί το πλείστον στο ύστατο ταξίδι της προς τον Κάτω Κόσμο, προβάλλοντας παράλληλα την αγαμία και την τραγικότητα του πρώιμου θανάτου της. Τα θέματα αυτά παραμένουν

[2525] Βλ. σελ. 82-101.
[2526] Βλ. σελ. 97-101.
[2527] Βλ. σελ. 101-107.
[2528] Βλ. σελ. 72-74, 107-117.
[2529] Βλ. σελ. 117-123.
[2530] Βλ. σελ. 123-125.

δημοφιλή και κατά το δεύτερο μισό του αιώνος, την ίδια όμως εκείνη χρονική περίοδο δίδεται επίσης έμφαση στην σχέση της θανούσας με την οικογένεια της, και στην ορθή τέλεση των *νενομισμένων* από τους συγγενείς της *ἀώρου* νεκρής παρθένου.

Βλέπουμε επομένως ότι αν και η θεματική των επιτυμβίων αναγλύφων μας είναι εντελώς διαφορετική από εκείνη των αγγείων που εξετάζουμε, η εικονογραφία αμφοτέρων επικεντρώνεται είτε στην ίδια την νεκρή παρθένο, είτε στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της με τα μέλη της οικογενείας της. Αρκετά συχνά προβάλλεται επίσης η αγαμία και ο πρώιμος θάνατος της άτυχης κόρης. Βεβαίως, τα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα παρουσιάζουν μία εξιδανικευμένη εικόνα της ατθίδος παρθένου, ενώ αντιθέτως οι σχετικές παραστάσεις αγγείων εστιάζονται περισσότερο στο τραγικό γεγονός του θανάτου της αγάμου κόρης, η οποία έφυγε από την ζωή πριν προλάβει να νυμφευθεί και να γίνει μητέρα. Όπως έχει άλλωστε προαναφερθεί, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας που παραπέμπουν στην αγαμία και τον πρόωρο θάνατο των δύστυχων παρθένων, αφορά ως επί το πλείστον στα αγγεία, και πολύ λιγότερο στα επιτύμβια ανάγλυφα των καταλόγων μας. Τόσο οι οικογενειακές σκηνές των επιτυμβίων αναγλύφων, όσο και οι παραστάσεις *προθέσεως* ή επισκέψεως στον τάφο που κοσμούν τα αγγεία μας, συνθέτουν την εικόνα της ιδανικής αθηναϊκής οικογένειας. Εντούτοις, στα επιτύμβια ανάγλυφα υπογραμμίζονται πρωτίστως οι πολύ ισχυροί δεσμοί αγάπης και συγγένειας που συνδέουν την θανούσα με τους εν ζωή οικείους της, και κατά συνέπεια προβάλλεται η ενότητα της οικογένειας, εν αντιθέσει με τις σχετικές παραστάσεις αγγείων, οι οποίες εκτός από τον θρήνο και το πένθος των συγγενών της πρόωρα χαμένης παρθένου, δίδουν επίσης ιδιαίτερη έμφαση στην ορθή τέλεση των σχετικών με την ταφή των νεκρών και την ταφική λατρεία *νενομισμένων*, υπενθυμίζοντας ότι η σχέση της αποθανούσας με τα μέλη της οικογενείας της δεν καταλύεται με τον θάνατο της. Στην περίπτωση όμως των επιτυμβίων αναγλύφων, η θλίψη των πενθούντων οικείων είναι συγκρατημένη, και η οδύνη τους για τον χαμό της κόρης δεν εκδηλώνεται με έντονο τρόπο, όπως συμβαίνει στην αγγειογραφία, όπου η απεικόνιση του θρήνου και *ὀδυρμοῦ* των γυναικών κατά την *πρόθεσιν*, ενίοτε δε και κατά την επίσκεψη στον τάφο, είναι συνήθης. Επιπροσθέτως, η εξαιρετικά δημοφιλής στα επιτύμβια ανάγλυφα χειρονομία της *δεξιώσεως*, δεν εμφανίζεται σε κανένα από τα αγγεία μας [2531]. Τα μικρά φτερωτά είδωλα που συμβολίζουν τις ψυχές των νεκρών εικονίζονται αποκλειστικά σε παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την *πρόθεσιν* ή το ύστατο ταξίδι της παρθένου προς τον Κάτω Κόσμο, υπό την προστασία και καθοδήγηση των μυθικών ψυχοπομπών. Παρατηρούμε τέλος ότι τα πρωιμότερα επιτύμβια ανάγλυφα και αγγεία επικεντρώνονται στην ίδια την νεκρή άγαμη κόρη, ενώ κατά το δεύτερο μισό του 4ου και 5ου π.Χ. αιώνος αντιστοίχως, η εικονογραφία αμφοτέρων προβάλλει επίσης τους άρρηκτους οικογενειακούς δεσμούς που συνδέουν την *ἄωρα* χαμένη παρθένο με τους εν ζωή συγγενείς της.

Πολύ συγκεκριμένα εικονογραφικά στοιχεία, ενίοτε δε και στερεότυποι εικονογραφικοί τύποι χαρακτηρίζουν κατ' αποκλειστικότητα τις *ἄωρα* νεκρές κόρες των αττικών αγγείων και επιτυμβίων αναγλύφων της κλασικής περιόδου, διακρίνοντας τις έτσι από τις νεκρές νυμφευμένες γυναίκες και τα άνηβα κορίτσια. Η λουτροφόρος – υδρία που εικονίζεται πλησίον της ιστάμενης νεκρής αποτελεί το μοναδικό κοινό εικονογραφικό στοιχείο που χρησιμοποιείται τόσο στις νεκρικές παραστάσεις αγγείων, όσο και στα επιτύμβια ανάγλυφα, όπου όμως εμφανίζεται συχνότερα από ότι στην αγγειογραφία, για να υπογραμμίσει τον πρώιμο θάνατο

[2531] Βλ. σελ. 232, και σημ. 1605.

της ατθίδος παρθένου. Την νεκρή άγαμο κόρη των επιτυμβίων αναγλύφων χαρακτηρίζουν επίσης οι εικονογραφικοί τύποι της Αμεινοκλείας, της ενδεδυμένης με αττικό πέπλο καθήμενης παρθένου, και της συνοδευόμενης από θεραπαινίδα ιστάμενης κόρης που φέρει *πλαγγόνα* ή πτηνό, ενώ στις σχετικές παραστάσεις αγγείων, η χρήση στοιχείων της γαμήλιας εικονογραφίας δίδει ιδιαίτερη έμφαση στην αγαμία και τον πρόωρο θάνατο της παρθένου, παραπέμποντας ταυτόχρονα στην ιδέα του γάμου με τον ίδιο τον Άδη.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την μελέτη των κλασικών τάφων ατθίδων παρθένων είναι περιορισμένα, καθώς τα στοιχεία που έχουμε στην διάθεση μας αφορούν σε ελάχιστες ταφές αγάμων κορών [2532]. Από τα εκατόν εβδομήντα πέντε (175) επιτύμβια ανάγλυφα νεκρών παρθένων που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας, μόνον η επιτύμβια στήλη της μικρής Ευκολίνης του Κεραμεικού (**Ε 68** - πίν. 63) μπορεί να συσχετιστεί με κάποιον τάφο [2533]. Αναζητήσαμε επομένως τις ταφές εφήβων κοριτσιών, η ηλικία των οποίων καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο κάποιες τουλάχιστον εξ αυτών να έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να νυμφευθούν, ειδικά αν πρόκειται για κόρες που πέθαναν στην αρχή της ήβης τους. Εν προκειμένω όμως, η ατελής δημοσίευση των περισσοτέρων ανασκαφών που έχουν διεξαχθεί στα αρχαία νεκροταφεία της Αττικής, αλλά και η ελλιπής μελέτη των ανακαλυφθέντων σκελετικών καταλοίπων, κατέστησαν εξαιρετικά δυσχερείς τις προσπάθειες εντοπισμού των εν λόγω εφηβικών τάφων. Ακόμη και στην περίπτωση των ανεσκαμμένων αττικών νεκροταφείων της κλασικής περιόδου που έχουν δημοσιευθεί επαρκώς, οι ανασκαφείς των οποίων επιπροσθέτως μερίμνησαν για την μελέτη των ανακαλυφθέντων σκελετών από ειδικούς, η καύση και η κακή διατήρηση των σκελετικών καταλοίπων δεν κατέστησαν εφικτή την αναγνώριση του βιολογικού φύλου και της ηλικίας των περισσοτέρων νεκρών. Από τον ήδη περιορισμένο αριθμό των ενταφιασθέντων αποθανόντων προσδιορισμένου βιολογικού φύλου και ηλικίας προέκυψαν έτσι ελάχιστες ταφές εφήβων κοριτσιών.

Μελετώντας τις εν λόγω ταφές [2534], διαπιστώσαμε ότι οι τάφοι του 5ου π.Χ. αιώνος είναι πλουσιότεροι σε κτερίσματα από εκείνους του 4ου αιώνος π.Χ. Όλες οι ταφές που εξετάσαμε περιείχαν αγγεία και πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών, ως επί το πλείστον δε ληκύθους, αλάβαστρα, αλλά και *πλαγγόνες*, δηλαδή κτερίσματα που συναντούμε κυρίως σε παιδικούς τάφους. Έχουμε συνεπώς ενδείξεις ότι οι κτερισμένες ταφές των εφήβων κορών που εντοπίσαμε παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με εκείνες των ανήβων κοριτσιών, ενώ αντιθέτως δεν περιέχουν καθόλου αντικείμενα που συνήθως χρησιμοποιούνται για τον κτερισμό των τάφων νυμφευμένων γυναικών. Οδηγούμαστε έτσι στο συμπέρασμα ότι τουλάχιστον κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα, οι πρόωρα χαμένες ατθίδες παρθένοι δεν θάβονταν ως νεαρές γυναίκες, αλλά ως κορίτσια που δεν πρόλαβαν να διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης [2535]. Εν προκειμένω, τα κτερίσματα των παρθενικών ταφών παραπέμπουν στην παιδική ηλικία που οι άτυχες κόρες δεν εγκατέλειψαν ποτέ, καθώς πέθαναν πριν νυμφευθούν. Δεν είναι βεβαίως δυνατόν να αναγνωρίσουμε με βεβαιότητα τους κλασικούς τάφους των *ἀώρων* νεκρών παρθένων αποκλειστικά

[2532] Βλ. σελ. 280-297, 303-304.
[2533] Βλ. σελ. 290, και σημ. 1903.
[2534] Βλ. σελ. 289-297, 303-304.
[2535] Βλ. σελ. 294-295, 303-304. Τα εν λόγω συμπεράσματα διατυπώνονται βεβαίως με την επιφύλαξη που επιβάλει ο περιορισμένος αριθμός των ταφών εφήβων κοριτσιών που κατέστη εφικτό να εντοπισθούν, αλλά και το γεγονός ότι μόνον ο τάφος της μικρής Ευκολίνης αποτελεί βέβαιη περίπτωση ταφής αγάμου κόρης.

από τα κτερίσματα που περιέχουν, διακρίνοντας τους από εκείνους των ανήβων κοριτσιών.

Σχεδόν τα μισά από τα επιτύμβια ανάγλυφα των πρόωρα χαμένων ατθίδων παρθένων φέρουν επιγραφές, η συντριπτική πλειονότης των οποίων αναφέρει το όνομα της νεκρής, συχνά ακολουθούμενο από το πατρώνυμο ή / και το όνομα του δήμου στον οποίο ανήκε [2536]. Σε αρκετές περιπτώσεις όμως επιγράφονται τα ονόματα όλων των εικονιζόμενων μορφών, πλην βεβαίως των θεραπαινίδων, μετατρέποντας έτσι το επιτύμβιο ανάγλυφο που αρχικά σήμαινε τον τάφο της αγάμου κόρης, σε *μνῆμα* και άλλων μελών της οικογενείας. Άλλωστε η επιγραφή ήταν εκείνη που ουσιαστικά μεταμόρφωνε το ανώνυμο επιτύμβιο ανάγλυφο, το οποίο οι οικείοι της άτυχης παρθένου επέλεγαν μέσα από μία ομάδα προκατασκευασμένων αναγλύφων ή ακόμη και σχεδίων εργασίας που διέθεταν οι γλύπτες στα εργαστήρια τους, στο ταφικό *σῆμα* της συγκεκριμένης νεκρής κόρης. Ενίοτε μάλιστα, οι επιτάφιες επιγραφές επιβάλλουν την διαφορετική ανάγνωση της αρχικής εικονογραφίας των επιτυμβίων αναγλύφων.

Ο αριθμός των σωζόμενων κλασικών επιτυμβίων επιγραμμάτων ατθίδων παρθένων είναι περιορισμένος. Η πλειονότης αυτών χρονολογείται στον 4ο π.Χ. αιώνα. Σε όλα σχεδόν τα επιτύμβια επιγράμματα που εξετάσαμε προβάλλονται οι άρρηκτοι δεσμοί αγάπης και συγγένειας που συνδέουν την νεκρή κόρη με την οικογένεια της, και κυρίως με την μητέρα της [2537]. Συχνά μάλιστα δίδεται έμφαση στο βαρύ πένθος, τον θρήνο, και την οδύνη των οικείων της άτυχης παρθένου. Αρκετά συνήθεις είναι επίσης οι αναφορές στις αρετές των αγαπημένων κορών, οι οποίες επαινούνται για την σωφροσύνη, την αρετή, την αγνότητα, και τον συγκαταβατικό τους χαρακτήρα [2538]. Επιπροσθέτως, κάποια από τα επιτύμβια επιγράμματα που περιλαμβάνουν οι κατάλογοι μας υπογραμμίζουν την θνητή φύση της αποθανούσας, παρουσιάζοντας τον πρώιμο θάνατο της ως ένα αναπόφευκτο γεγονός, το οποίο ενίοτε αποδίδεται στην μοίρα, αποκτά την σημασία αρπαγής από τον ίδιο τον Θάνατο, ή δηλώνεται ευφημιστικά με αναφορές στους *θαλάμους* της Περσεφόνης και τον *δόμον* του Άδου. Μόλις τρία (3) από τα οκτώ (8) επιτύμβια επιγράμματα μας, τα οποία χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνος, προβάλλουν το τραγικό γεγονός του *ἀώρου* θανάτου των νεαρών παρθένων. Στα δύο (2) εξ αυτών δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην αγαμία της νεκρής κόρης, η οποία πέθανε πριν προλάβει να νυμφευθεί, « ανταλλάσσοντας » έτσι τον γάμο με τον θάνατο. Μόνον ένα (1) από τα εν λόγω επιγράμματα αναφέρεται εμμέσως στην ιδέα του γάμου της πρόωρα χαμένης παρθένου με τον Άδη, αποδίδοντας στον πρώιμο χαμό της την σημασία της βίαιης αρπαγής από τον ίδιο τον Θάνατο.

Ο αξιοθαύμαστος ηρωισμός και η συγκινητική αυτοθυσία είναι τα κατεξοχήν χαρακτηριστικά των πρόωρα χαμένων παρθένων που ως επί το πλείστον προβάλλει η τραγική ποίηση [2539]. Η Ιφιγένεια και η Μακαρία προσφέρονται οικειοθελώς να θυσιαστούν για το καλό της πατρίδος και της οικογένειας τους αντιστοίχως, η Πολυξένη επιλέγει τον αξιοπρεπή θάνατο από την ατιμωτική σκλαβιά, ενώ η Αντιγόνη θυσιάζει την ίδια της την ζωή, υπερασπιζόμενη τον νεκρό αδελφό της και τους άγραφους θεϊκούς νόμους που επιβάλλουν την ταφή των αποθανόντων. Παράλληλα βεβαίως, οι τραγικοί ποιητές υπογραμμίζουν το θλιβερό γεγονός του

[2536] Βλ. σελ. 259-262, 265.
[2537] Stehle 2001, 182.
[2538] Stehle 2001, 182.
[2539] Για τον θάνατο της αγάμου κόρης στην τραγική ποίηση, βλ. σελ. 310-342.

πρώιμου θανάτου και της αγαμίας των γενναίων κορών, οι οποίες μεταβαίνουν στον Άδη πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να γνωρίσουν τις χαρές της μητρότητας.

Ο θάνατος της παρθένου στην τραγωδία εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένος με τον γάμο και την θυσία, η οποία μάλιστα αποτελεί τον πλέον συνήθη τρόπο θανάτου των αγάμων νεαρών ηρωίδων της τραγικής ποίησης. Πουθενά στην ελληνική μυθολογία, λογοτεχνία, αλλά και τέχνη, η τραγικότητα του θανάτου των *ἀώρων* νεκρών παρθένων δεν παρουσιάζεται τόσο γλαφυρά και με τέτοια έμφαση, όσο στα έργα των μεγάλων τραγικών, όπου βρίσκει εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος η ιδέα του γάμου με τον Άδη. Προβάλλεται έτσι με τρόπο μοναδικό η αγαμία και ο πρόωρος θάνατος των τραγικών ατθίδων κορών, οι οποίες αντί για τον νυφικό τους θάλαμο οδηγούνται στον τόπο της θυσίας τους, ή ακόμη και στον τάφο, από όπου θα μεταβούν στον σκοτεινό *οἶκο* του υποχθόνιου θανάσιμου νυμφίου τους.

Αναφορικώς προς την μυθολογία [2540], οι αττικοί μύθοι που μελετήσαμε προβάλλουν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες όψεις της πρόωρα χαμένης αγάμου κόρης. Η νεαρή Ηριγόνη εμφανίζεται αδύναμη και ευάλωτη, εν αντιθέσει με τις ηρωικές κόρες του Λεώ, οι οποίες ουσιαστικά δεν διαφέρουν από τις γενναίες παρθένους της τραγικής ποίησης. Η κόρη του Ικάριου αυτοκτονεί από την απελπισία της για τον χαμό του πατέρα της, ενώ οι θυγατέρες του Λεώ προσφέρονται οικειοθελώς να θυσιαστούν για την σωτηρία της πόλεως, επιδεικνύοντας έτσι αξιοθαύμαστη γενναιοψυχία. Ο άδικος θάνατος της δύστυχης Ηριγόνης πλήττει την πόλη των Αθηνών, προκαλώντας τους απαγχονισμούς των συνομηλίκων της παρθένων. Αντιθέτως, ο ένδοξος θάνατος της Πραξιθέας, της Θεόπης, και της Ευβούλης λυτρώνει την πόλη, απαλλάσσοντας την από τον θανατηφόρο λιμό. Πρωτίστως όμως, η Ηριγόνη και οι άγαμες κόρες του Λεώ αποτελούν τα μυθικά πρότυπα των ατθίδων παρθένων, οι οποίες πρέπει να πεθάνουν συμβολικά, ώστε να μεταβούν με επιτυχία στην ενηλικίωση, τον έγγαμο βίο, και την μητρότητα.

Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, το τραγικό γεγονός του πρόωρου θανάτου των αγάμων κορών που έφυγαν από την ζωή πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να γίνουν μητέρες, παρουσιάζεται ενίοτε ως γάμος. Ένας γάμος ασφαλώς παράδοξος, σκοτεινός, αλλά και θανάσιμος, αφού ο νυμφίος των άτυχων αυτών παρθένων δεν είναι άλλος από τον ίδιο τον Θάνατο. Γάμος με τον Άδη επομένως για τις νεκρές κόρες των λευκών ληκύθων μας που απεικονίζονται ως νύφες [2541], οδηγούνται στον *οἶκο* του υποχθόνιου συζύγου τους από τον μυθικό ψυχοπομπό Ερμή [2542], κείτονται στην νεκρική κλίνη στολισμένες με το νυφικό τους διάδημα [2543], ή οδεύουν προς τον τόπο της θυσίας τους, εκεί όπου θα τελέσουν τον αιματηρό τους γάμο με τον Άδη – Αχιλλέα [2544]. Αρπαγή από τον ίδιο τον Θάνατο για την δύστυχη νεκρή της ληκύθου **ΛΛ 13** (πίν. 172), την οποία καταδιώκει ο γενειοφόρος φτερωτός δαίμονας του Κάτω Κόσμου [2545], αλλά και για την νεαρή Κλεοπτολέμη του επιτυμβίου επιγράμματος **Επ 1** [2546]. Πρωτίστως όμως, θανάσιμοι γάμοι που τελούνται στο υποχθόνιο βασίλειο του Πλούτωνα για τις πρόωρα χαμένες παρθένους της τραγικής ποίησης, όπου η ιδέα

[2540] Για τον θάνατο της παρθένου στους αττικούς μύθους, βλ. σελ. 343-354.
[2541] Βλ. σελ. 25-26, 38-39, 41-53.
[2542] Βλ. σελ. 83-84, 92-101.
[2543] Βλ. σελ. 73, 112.
[2544] Βλ. σελ. 123-125.
[2545] Βλ. σελ. 101-107.
[2546] Βλ. σελ. 305-306, 308-309.

του γάμου με τον Άδη βρίσκει εξαιρετικά πρόσφορο έδαφος, και με απαράμιλλη γλαφυρότητα οι τραγικοί ποιητές αφηγούνται τις ιστορίες των μυθικών αγάμων κορών που γίνονται νύφες του Θανάτου, ανταλλάσσοντας έτσι τον γάμο με τον θάνατο [2547].

Η κατεξοχήν νύφη του Άδη είναι βεβαίως η κόρη της θεάς Δήμητρας Περσεφόνη, καθώς σύμφωνα με τον γνωστό μύθο, ο ηγεμόνας του Κάτω Κόσμου Πλούτωνας άρπαξε την νεαρή παρθένο ενώ εκείνη έπαιζε αμέριμνη με τις φίλες της, και την μετέφερε στο σκοτεινό υποχθόνιο βασίλειο του [2548]. Εκεί τελέστηκε ο γάμος της κόρης με τον ίδιο τον Θάνατο, και έτσι η Περσεφόνη έγινε βασίλισσα των νεκρών. Εν αντιθέσει όμως με τις άτυχες ατθίδες παρθένους μας, η Κόρη δεν πεθαίνει – πως θα μπορούσε άλλωστε να πεθάνει μία αθάνατη θεά [2549] ; Εντούτοις, ο γάμος της με τον Άδη έχει όπως θα δούμε την πολύ ιδιαίτερη σημασία ενός συμβολικού θανάτου [2550].

Σύμφωνα με την πιο διαδεδομένη εκδοχή του σχετικού μύθου, ο Πλούτωνας χρησιμοποίησε έναν νάρκισσο για να παρασύρει την Κόρη, ώστε να μπορέσει να την αρπάξει και να την οδηγήσει στον Άδη [2551]. Κάποιοι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι το συγκεκριμένο φυτό ονομάζεται έτσι λόγω της ιδιότητος του να επιφέρει μούδιασμα / νέκρωση των νεύρων (*νάρκην*) [2552]. Ο νάρκισσος επομένως επιφέρει μούδιασμα και ακινησία, ακριβώς όπως ο *λυσιμελής* θάνατος που παραλύει τα μέλη του ανθρωπίνου σώματος [2553]. Το άνθος μάλιστα του ναρκίσσου χαρακτηρίζεται « ψυχρότατο » [2554]. Η ψυχρότητα είναι όμως κύριο χαρακτηριστικό του θανάτου, των νεκρών, ακόμη και των τάφων [2555]. Κάποια άλλα κείμενα συνδέουν τον νάρκισσο με τις Ερινύες, και γενικότερα με τις υποχθόνιες θεότητες [2556]. Πρόκειται δηλαδή για ένα φυτό με ιδιαίτερη χθόνια σημασία, γεγονός που εξηγεί την παρουσία του στον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης: ένα άνθος που συνδέεται στενά με τον θάνατο και τον Άδη [2557] οδήγησε την Κόρη στην αγκαλιά του Πλούτωνα. Ο νάρκισσος, το άνθος των

[2547] Βλ. σελ. 317-321, 327-330, 332-338, 339-342.

[2548] *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2 (Allen). Zaidman 1996, 7. Janakieva 2005, 8.

[2549] DeBloois 1997, 246.

[2550] DeBloois 1997, 246.

[2551] *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.8-20, 2.428-432 (Allen). Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.31.9 (Spiro). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 681.17-19 (Papageorgius).

[2552] Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 647b.2-4 (Hubert). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1.138.13, 4.290.19-20 (van der Valk). Κλήμεντος Αλεξανδρινοῦ *Παιδαγωγός* 2.8.71.3.4-4.1 (Harl). *Σχόλια εἰς Προτρεπτικόν και Παιδαγωγόν Κλήμεντος Αλεξανδρινοῦ* 330.5 (Stählin).

[2553] Για τον *λυσιμελή* θάνατο, βλ. Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 46 (Diggle). Ὁμήρου *Ἰλιάς* 4.469-470, 7.11-16, 11.240-242, 11.260, 15.435, 15.581, 16.312, 16.341, 16.400, 16.465, 17.523-524 (Allen). Ὁμήρου *Ὀδύσσεια* 18.212 (Mühll). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.420.2 (Beckby). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 2.308.6-7, 3.442.27-28, 4.682.1-2 (van der Valk). Vermeule 1979, 145. Vernant 1991, 100-101.

[2554] *Γεωπονικά* 11.25.1.2-3 (Beckh).

[2555] Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα* 916.6-7 (Nauck). Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 621-622 (Lloyd-Jones). Στησιχόρου *Ἀποσπάσματα* S 11.5-6 (Page). Πορφυρίου *Περί τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας* 129.8 (Wolff). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.404, 7.166 (Beckby). *Etymologicum Gudianum* Z 234.5-9 (Sturz). *Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν* 63.49-54 (Gaisford).

[2556] Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 647b.4-6 (Hubert). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia vetera) - Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ* 681.5-21 (Papageorgius). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1.138.12-14 (van der Valk).

[2557] Για την σχέση του ναρκίσσου με τον Άδη, τον θάνατο, και τους νεκρούς, βλ. *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας - Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 238.1-3 (Cougny). *Σχόλια Σοφοκλέους (scholia*

υποχθονίων θεοτήτων και του θανάτου που επιφέρει την νέκρωση των νεύρων του σώματος, συμβολίζει εδώ τον « θάνατο » της παρθένου νύφης Περσεφόνης [2558]. Αμέσως μόλις η Κόρη κόβει το άνθος, η γή σχίζεται, και από το χάσμα προβάλλει ο Άδης [2559]. Ακολουθεί η αρπαγή της παρθένου, συνήθης πρακτική του Θανάτου [2560], η οποία εν προκειμένω αποτελεί « προοίμιο » του επικείμενου γάμου της με τον Πλούτωνα [2561]. Έτσι η κόρη οδηγείται βίαια στον Κάτω Κόσμο, εγκαταλείποντας τον επίγειο χώρο και την αγαπημένη της μητέρα, ακριβώς όπως οι πρόωρα χαμένες θνητές παρθένοι. Ο σπόρος του ροδιού που σύμφωνα με τον μύθο προσέφερε ο Πλούτωνας στην Περσεφόνη, ουσιαστικά επισφραγίζει τον γάμο τους, αποτρέποντας την οριστική επιστροφή της Κόρης στον κόσμο των ζωντανών [2562]. Το ρόδι είναι βεβαίως ένα κατεξοχήν χθόνιο σύμβολο γονιμότητος, λόγω του μεγάλου αριθμού των σπόρων που περιέχει [2563]. Συνδέεται όμως ταυτόχρονα με τον θάνατο, τον Άδη, τους νεκρούς, και το αίμα [2564].

Ο μύθος της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα αποτελεί το μυθικό αντίστοιχο του γάμου της παρθένου στην αρχαία Ελλάδα, ενώ η ίδια η Κόρη είναι ουσιαστικά το θεϊκό πρότυπο της θνητής παρθένου νύφης [2565]. Όπως κάθε νύφη, έτσι και η παρθένος κόρη της θεάς Δήμητρας πρέπει να πεθάνει συμβολικά, ώστε στην θέση της να γεννηθεί η Περσεφόνη, σύζυγος του Άδη και βασίλισσα του Κάτω Κόσμου [2566]. Στον συμβολικό αυτό θάνατο της Κόρης παραπέμπουν επομένως όλα τα σχετικά με τον θάνατο και τους νεκρούς στοιχεία του μύθου που αναφέραμε παραπάνω: ο νάρκισσος που παρέσυρε την Περσεφόνη, η βίαιη αρπαγή και μεταφορά της στον Κάτω Κόσμο από τον Πλούτωνα, και φυσικά ο σπόρος του ροδιού που της προσέφερε. Αν και ο θάνατος της είναι μόνον συμβολικός, η παρθένος Κόρη οδηγείται στο υποχθόνιο βασίλειο των νεκρών ως νύφη, και τελεί γάμο με τον ίδιο τον Άδη [2567]. Ακολουθώντας το παράδειγμα της θεάς, όλες οι θνητές παρθένοι

---

vetera) - Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ 681.5-21 (Papageorgius). Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν* 647b.4-6 (Hubert). Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα* 1.138.12-14 (van der Valk). Φωτίου *Βιβλιοθήκη* 135a.1-3 (Henry). Segal 1981, 25. Foley 1994, 34. Suter 2002, 56.

2558 Suter 2002, 56. Γενικότερα για την σημασία του ναρκίσσου στον μύθο της Περσεφόνης, βλ. Suter 2002, 54-56.

2559 *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.15-18, 2.429-431 (Allen).

2560 Βλ. σελ. 103, σημ. 798, σελ. 305, σημ. 2030, σελ. 309, σημ. 2057.

2561 DeBloois 1997, 246. Για την συμβολική αρπαγή της νύφης στα πλαίσια της αθηναϊκής γαμήλιας τελετής, βλ. σελ. 47, σημ. 376. Επίσης, Redfield 1982, 191. Jenkins 1983, 140-142. Just 1989, 235. McManus 1990, 231. Oakley 1995, 67. Reeder 1995, 128.

2562 *Ὁμηρικοί Ὕμνοι* 2.371-374, 2.393-403, 2.411-413 (Allen). Sourvinou – Inwood 1978, 109. Lincoln 1979, 233-234. Garland 1985, 158. Κακριδής 1986, II, 137. Kerényi 1991, 137-144. Arthur 1994, 237. DeBloois 1997, 257. Suter 2002, 10, 25, 36.

2563 Sourvinou – Inwood 1978, 108, 110. Ferrari και Ridgway 1979, 132. Lincoln 1979, 234. Segal 1981, 25. Garland 1985, 158. Kerényi 1991, 137. Tyrrell και Brown 1991, 111. Arthur 1994, 237. Foley 1994, 56-57. Blundell 1995, 41. DeBloois 1997, 257. Suter 2002, 13, 22, 58. Lazongas 2005.

2564 Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις* 9.25.1.5-7 (Spiro). Φιλοστράτου *Εἰκόνες* 2.29.4.1-4 (Benndorf). Sourvinou – Inwood 1978, 110. Ferrari και Ridgway 1979, 132. Lincoln 1979, 234. Segal 1981, 25. Garland 1985, 158. Κακριδής 1986, II, 137. Kerényi 1991, 137-138. Arthur 1994, 237. Foley 1994, 56-57. Foley 1994, 34. Blundell 1995, 41. Lazongas 2005, 99-100, 102-103, 107-108.

2565 Lincoln 1979. Foley 1982, 169. Jenkins 1983, 142. Foley 1985, 86-87. Garland 1990, 222-224. McManus 1990, 230-231. Rehm 1994, 36. Blundell 1998, 34. Garland 1998, 50. Ormand 1999, 25. Foley 2003, 124-125. Lazongas 2005, 103.

2566 Lincoln 1979, 227-228. Jenkins 1983, 142. DeBloois 1997, 246. Ormand 1999, 25. Bell 2000, 190. Για τον συμβολικό θάνατο της παρθένου νύφης στα πλαίσια της γαμήλιας τελετής, βλ. σελ. 312, σημ. 2082. Επίσης, Guépin 1968, 138-139. Foley 1985, 87. Barringer 1991, 662, 664. Blundell 1995, 123. Zeitlin 1996, 10, 164. Foley 2001, 305, 309, 312, 324. Lardinois 2001, 82.

2567 DeBloois 1997, 246.

γίνονται εν τέλει νύφες: πεθαίνουν συμβολικά, για να αναγεννηθούν ως σύζυγοι στο πλευρό ενός επίγειου νυμφίου, ή κυριολεκτικά, για να νυμφευθούν ως *ἄωρα* νεκρές κόρες τον ίδιο τον Θάνατο στον Κάτω Κόσμο [2568].

Όταν οι πρόωρα χαμένες άγαμες κόρες νυμφεύονται τον Θάνατο, ή τελούν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο, ο γάμος γίνεται θάνατος, και ο θάνατος γίνεται γάμος - ένας γάμος εξαιρετικά τραγικός και παράδοξος. Γάμος **με** τον Άδη, ή γάμος **στον** Άδη για τις *ἄωρα* νεκρές παρθένους μας ; Σύμφωνα με την Loraux, πρόκειται για μία « ισχυρή » και μία « αδύναμη » εκδοχή του θανάτου ως γάμου [2569]. Η μία όμως δεν αποκλείει την άλλη. Έτσι οι νεκρές κόρες γίνονται νύφες του Άδη [2570], ή νύφες κάποιου αγαπημένου νεκρού [2571], ο οποίος αντικαθιστά τον υποχθόνιο σύζυγο Πλούτωνα. Σε κάθε περίπτωση βεβαίως, οι γάμοι των άτυχων κοριτσιών τελούνται στο σκοτεινό βασίλειο των νεκρών. Γάμος δηλαδή με τον Άδη, αλλά **και** γάμος στον Άδη για τις δύστυχες παρθένους που έφυγαν τόσο νωρίς από την ζωή, πριν προλάβουν να νυμφευθούν και να αποκτήσουν παιδιά [2572]. Χωρίς αμφιβολία, εξαιρετικά τραγική η μοίρα τους και στις δύο περιπτώσεις. Νύφες του Θανάτου, θύματα αρπαγής ενός ολέθριου νυμφίου [2573], αλλά και αιώνιες παρθένοι [2574], οι άτυχες κοπέλες θα τελέσουν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο, ανταλλάσσοντας έτσι τον γάμο με τον θάνατο [2575]. Αναπόφευκτή ασφαλώς η σύγκριση τους με την κατεξοχήν νύφη του Άδη Περσεφόνη, όπως είδαμε παραπάνω. Αντίθετα όμως από το μυθικό τους πρότυπο, οι θνητές κόρες δεν επιστρέφουν ποτέ ξανά στον επίγειο κόσμο, ούτε φυσικά στην αγκαλιά της μητέρας τους. Τραγικά θύματα θανάσιμων γάμων, παραμένουν ες αεί στον σκοτεινό υποχθόνιο *οἶκο* του τρομερού νυμφίου τους. Αυτή είναι η μοίρα της Αντιγόνης, της Πολυξένης, της Κλεοπτολέμης [2576], και πολλών άλλων νεαρών κοριτσιών που πέθαναν πρόωρα. Για την ελληνίδα παρθένο άλλωστε, ο γάμος είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένος με τον θάνατο [2577]: η κάθε παρθένος νύφη πεθαίνει συμβολικά [2578], ενώ οι νεκρές παρθένοι τελούν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο.

Εδώ προκύπτει βεβαίως το εύλογο ερώτημα τι συνέβαινε στην περίπτωση των νεαρών αρρένων που πέθαιναν άγαμοι. Ενώ όπως είδαμε οι πρόωρα χαμένες άγαμες κόρες μας συχνά « νυμφεύονται » τον ίδιο τον Πλούτωνα, δεν υπάρχουν αντίστοιχες αναφορές σε γάμο των νεκρών νέων με την βασίλισσα του υποχθονίου κόσμου

[2568] Rose 1925β, 242. Guépin 1968, 141. Foley 1985, 87. Loraux 1995, 91. Zeitlin 1996, 127-128. Ormand 1999, 25.
[2569] Loraux 1995, 91.
[2570] Redfield 1982, 189. Seaford 1987, 106. Tyrrell και Brown 1991, 206. Bell 2000, 190. Foley 2001, 310.
[2571] Rehm 1994, 5. Larson 1995, 78-79.
[2572] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.568.1-4 (Beckby).
[2573] Βλ. σελ. 103, σημ. 798, σελ. 305, σημ. 2030, σελ. 309, σημ. 2057.
[2574] Redfield 1982, 190.
[2575] *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.547 (Beckby). Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 3.7.5.2-3 (Vilborg). Redfield 1982, 165, σημ. 7, 189. Keuls 1985, 131-132. Rehm 1994, 5. Loraux 1995, 89-91. Ormand 1999, 26. Dillon 2002, 220. Redfield 2003, 328.
[2576] **Επ 1**.
[2577] Guépin 1968, 138-139. Redfield 1982, 188-190. Jenkins 1983, 142. Foley 1985, 86-87. Keuls 1985, 130. Seaford 1987, 106-107, 113. Reilly 1989, 431. McManus 1990, 230. Barringer 1991, 662-664. Vernant 1991, 215. Seaford 1993, 121. Demand 1994, 14. Blundell 1995, 123. Larson 1995, 78-79. Stears 1995, 125. Zeitlin 1996, 10, 164. Blundell 1998, 34. Johnston 1999α, 218. Derderian 2001, 79. Foley 2001, 305, 309, 310, 312. Ferrari 2003, 27-28, 35-36. Seaford 2003, 534.
[2578] Βλ. σελ. 312, σημ. 2082.

Περσεφόνη [2579]. Γάμος με τον Άδη επομένως για τις νεκρές παρθένους, αλλά όχι γάμος με την Περσεφόνη για τους πρόωρα χαμένους νέους. Πρόκειται άλλωστε για την κατεξοχήν νύφη και σύζυγο του Άδου – ποιος κοινός θνητός θα μπορούσε να την νυμφευθεί ; Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η ιδέα του γάμου με τον θάνατο, ή του γάμου στον Άδη δεν ισχύει στην περίπτωση των αρρένων νεκρών. Στην θέση της Περσεφόνης, άλλες θανάσιμες νύφες διεκδικούν τους νεκρούς νέους. Έτσι, οι αδικοχαμένοι γιοί του Ηρακλέους « νυμφεύονται » τις *Κῆρες*, θεότητες του θανάτου και του ολέθρου [2580]. Ο Ύλας « νυμφεύεται » τις κρηναίες Νύμφες, οι οποίες τον τραβούν στα νερά της πηγής τους γοητευμένες από την ομορφιά του [2581]. Νύφες θανάτου δηλαδή για τον άτυχο Ύλα που ο ολέθριος « γάμος » του τον οδηγεί στον Κάτω Κόσμο [2582]. Θανάσιμη νύφη και η *ῥοδοδάκτυλος* Ηώς, η θεά που « συσχετίζεται με το πρωινό της ζωής των ανθρώπων, παίρνει κοντά της τα παλικάρια που πεθαίνουν στα πρώτα νιάτα, και σαν γυναίκα απαιτεί το μερίδιο της από τα όμορφα παλικάρια της ανθρώπινης κοινότητας » [2583]. Επίσης οι Σφίγγες, οι Άρπυιες, και οι Σειρήνες, εξαιρετικά ερωτικά και θανατηφόρα πλάσματα για τους άρρενες νεαρής ηλικίας [2584]. Θηλυκές μορφές του θανάτου [2585], άρα γάμος με τον θάνατο για τους *ἀώρους* νεκρούς νέους. Αλλά και γάμος στον Άδη, ιδίως όταν υπάρχει ένα νεκρό ταίρι, όπως στην περίπτωση του Αίμονος και της Αντιγόνης [2586].

[2579] Σε ένα (1) μόνον επίγραμμα της *Παλατινής Ἀνθολογίας* γίνεται λόγος για κάποιον άγαμο νεκρό νέο, τον Γόργιππο, ο οποίος « κατέβηκε στον *θάλαμο* της ξανθής Περσεφόνης, από τον οποίον κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει »: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.507b (Beckby). Και σε άλλα επιγράμματα της *Παλατινής Ἀνθολογίας* συναντούμε αναφορές σε *ἀώρους* νεκρούς που κατεβαίνουν στον *θάλαμο* της βασίλισσας του Κάτω Κόσμου: *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.489 (Beckby). *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας* - *Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 43, 122a, 127, 193, 214 (Cougny). Δεν πρόκειται όμως μόνον για νέους άνδρες, αλλά και για άγαμες κόρες. Ακόμη και η Ευάδνη στις *Ἱκέτιδες* του Ευριπίδου εκφράζει την επιθυμία της να κατέβει στους *θαλάμους* της Περσεφόνης, ακολουθώντας τον νεκρό σύζυγο της στον Άδη: Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες* 1022 (Diggle). Είναι επομένως μάλλον απίθανο το εν λόγω επίγραμμα να αναφέρεται σε « γάμο » του άτυχου Γοργίππου με την κόρη της θεάς Δήμητρας, αφού ο *θάλαμος* της βασίλισσας του Κάτω Κόσμου δέχεται όλους τους νεκρούς ανεξαιρέτως: *Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας* - *Ἐπιτύμβια Ἐπιγράμματα* 122a, 127 (Cougny).

[2580] Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος* 476-484 (Diggle). Vernant 1991, 95-98.

[2581] Για τον μύθο του Ύλα και την ερμηνεία αυτού, βλ. Θεοκρίτου *Εἰδύλλια* 13 (Gow). Ἀπολλωνίου Ῥοδίου *Ἀργοναυτικά* 1.1222-1239 (Fraenkel). *Σχόλια Θεοκρίτου (scholia vetera)* 13.49-52b (Wendel). *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 110.3-4 (Wendel). Ἀντωνίνου Λιβεράλις *Μεταμορφώσεων Συναγωγή* 26.3.1-4.1 (Cazzaniga). Φωτίου *Λεξικόν* Υ 617.7-16 (Porson). Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή* Υ 4 (Erbse). *Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (scholia vetera et fort. recentiora sub auctore Moschopulo)* 1127 (Dübner). Mauerhofer 2004. Sourvinou – Inwood 2005.

[2582] *Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (scholia vetera)* 110.3-4 (Wendel).

[2583] Κακριδής 1986, ΙΙ, 232-233. Επίσης, Ἡρακλείτου *Ὁμηρικά Προβλήματα (εἰς ἃ περί θεῶν Ὅμηρος ἠλληγόρησεν)* 68.2-5 (Buffière): « Ἐπειδὰν οὖν εὐγενὴς νεανίας ἅμα καὶ κάλλει προέχων τελευτήσῃ, τὴν ὄρθριον ἐκκομιδὴν ἐπευφήμουν Ἡμέρας ἁρπαγὴν ὡς οὐκ ἀποθανόντος, ἀλλὰ δι' ἐρωτικὴν ἐπιθυμίαν ἀνηρπασμένου ». Vermeule 1979, 162-165. Keuls 1985, 52.

[2584] Vermeule 1979, 169-175. Vernant 1991, 13, 97, 102-105. Bell 2000, 190, σημ. 196. Cohen 2000, 103-106, 107. Βλ. επίσης, σελ. 156, σημ. 1152, σελ. 157, σημ. 1155.

[2585] Vernant 1991, 95-110.

[2586] Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1240-1241 (Lloyd-Jones). Larson 1995, 78-79. Βλ. επίσης, σελ. 336 και 338. Ο θάνατος χωρίζει συχνά αγαπημένα ανδρόγυνα, πλήττοντας ανεπανόρθωτα γάμους και *οἴκους*: Εὐριπίδου *Ἄλκηστις* 932-934 (Diggle). *Παλατινή Ἀνθολογία* 7.186 (Beckby). Κάποιες φορές όμως ο θάνατος ενώνει τα ζευγάρια, με τρόπο βεβαίως τραγικό. Αυτοκτονώντας στον τάφο της μνηστής του, την οποία μάλιστα αγκαλιάζει την ώρα του θανάτου του, ο Αίμων ολοκληρώνει τον θανάσιμο γάμο του με την Αντιγόνη, και ακολουθεί το ταίρι του στον Κάτω Κόσμο. Αντίθετα με τον θάνατο που

Αρκετοί σύγχρονοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι άγαμοι νεκροί και των δύο φύλων στην αρχαία Ελλάδα θάβονταν ενδεδυμένοι με γαμήλια ενδυμασία [2587]. Αν και υπάρχει μία μόνον σχετική αναφορά σε αττικό κείμενο των κλασικών χρόνων, και πιο συγκεκριμένα στις *Τρῳάδες* του Ευριπίδου [2588], το γαμήλιο διάδημα που κοσμεί την κεφαλή όχι μόνον των νεκρών παρθένων, αλλά και νέων αρρένων σε παραστάσεις *προθέσεως* λευκών ληκύθων [2589], καθιστά εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο οι άγαμοι νεκροί να θάβονταν πράγματι με γαμήλια περιβολή. Υπέρ της εν λόγω ερμηνείας συνηγορεί επίσης το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα στην σύγχρονη Ελλάδα, τα νεαρά άτομα και των δύο φύλων που πεθαίνουν πριν προλάβουν να νυμφευθούν, θάβονται ενδεδυμένα και στολισμένα ως γαμπροί και νύφες [2590].

Βλέπουμε επομένως ότι η ιδέα του γάμου με τον θάνατο, ή του γάμου που τελείται στον Κάτω Κόσμο, ισχύει για τους πρόωρα χαμένους νεκρούς και των δύο φύλων. Συνδέεται όμως πρωτίστως και ως επί το πλείστον ειδικά με τις άγαμες κόρες, όπως φανερώνει το γεγονός ότι τόσο στην λογοτεχνία και την τέχνη, όσο και στα επιτύμβια επιγράμματα, οι αναφορές σε υποχθόνιους γάμους με τον ίδιο τον θάνατο αφορούν συνήθως στις νεκρές παρθένους, και πολύ σπανιότερα στους άγαμους νέους. Οι *ἄωρα* νεκρές κόρες που έφυγαν τόσο νωρίς από την ζωή, πριν ακόμη προλάβουν να ενηλικιωθούν, να νυμφευθούν, και να γίνουν μητέρες είναι επομένως οι κατεξοχήν νύφες του Θανάτου, οι οποίες τελούν τους τραγικούς τους γάμους στον Κάτω Κόσμο.

Ποια είναι όμως η αληθινή σημασία του γάμου με τον Άδη στην αρχαία ελληνική σκέψη ; Πρόκειται απλά για μία ιδέα, η οποία χρησιμοποιήθηκε στην λογοτεχνία, την τέχνη, και τα επιτύμβια επιγράμματα για να εκφράσει την τραγικότητα των *ἀώρων* θανάτων με εξαιρετική γλαφυρότητα [2591], ή μήπως για την κοινή πεποίθηση ότι πράγματι οι άγαμοι νεκροί, και ιδιαιτέρως οι πρόωρα χαμένες παρθένοι, θα τελούσαν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο ;

Σύμφωνα με τους σχετικούς μύθους και δοξασίες, οι ενσωματωμένοι στον Άδη νεκροί βρίσκονται σε μία κατάσταση πλήρους ανυπαρξίας. Τα είδωλα των αποθανόντων δεν θυμούνται τίποτε από την ζωή τους στον επίγειο κόσμο, ούτε μπορούν να αναγνωρίσουν κάποιον από τους δικούς τους ανθρώπους. Δεν έχουν ανθρώπινες ανάγκες, δεν αισθάνονται, δεν μιλούν, δεν χαίρονται, ούτε λυπούνται [2592]. Σκιές που περιπλανώνται στον *ἀσφοδελὸν λειμῶνα* χαρακτηρίζει τις ψυχές των

χωρίζει, ο θάνατος που ενώνει τους αγαπημένους στον Άδη έχει παραδόξως και μία θετική πλευρά, καθώς παραπέμπει σε μία τραγική, παράξενη, αλλά ταυτόχρονα εξαιρετικά ισχυρή ένωση αγαπημένων ζευγαριών που ούτε ο ίδιος ο Άδης δεν κατόρθωσε να χωρίσει. Γάμος επομένως που συνεχίζεται μέσα από τον θάνατο, αλλά και θάνατος που γίνεται γάμος για τον Αίμονα και την Αντιγόνη.

2587 Buschor 1941, 16. Jenkins 1983, 142. Garland 1985, 25. Seaford 1987, 107, 113. Reilly 1989, 431. Barringer 1991, 663. Shapiro 1991, 637. Rehm 1994, 134. Stears 1998, 114. Alexiou 2002, 5, 120. Seaford 2003, 534. Oakley 2004α, 11.

2588 Εὐριπίδου *Τρῳάδες* 1218-1220 (Diggle). Στο συγκεκριμένο έθιμο αναφέρονται επίσης μεταγενέστεροι συγγραφείς: Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν* 3.7.5 (Vilborg). Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)* 326.6-10 (Scheer).

2589 Βλ. σελ. 43, και σημ. 350-352.

2590 Lawson 1910, 557-558. Danforth 1982, 2, 13, 80. Jenkins 1983, 142. Seaford 1987, 113. Holst – Warhaft 1992, 14. Alexiou 2002, 27, 39, 120. Dué 2006, 20, σημ. 50. Sabetai 2009, 299-300.

2591 Stears 1995, 125. Bell 2000, 190.

2592 Σοφοκλέους Ἠ*λέκτρα* 1169 (Lloyd-Jones). Ὁμήρου Ὀ*δύσσεια* 11.473-476 (Stallbaum). *Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (scholia vetera)* 23.104a-b (Erbse). Rohde 1925, 5-6, 9, 78. Vermeule 1979, 27-28. Bremmer 1983, 73, 84-88, 124. Garland 1985, 1-2. Mikalson 1991, 115, 121. Garland 1998, 123. Bremmer 2002, 3-4.

θανόντων ο Λουκιανός [2593]. Είναι επομένως προφανές ότι οι σχετικές με τον Κάτω Κόσμο και την κατάσταση της ψυχής μετά τον θάνατο πεποιθήσεις των αρχαίων Ελλήνων δεν συνάδουν με την πίστη σε πραγματικούς υποχθόνιους γάμους που οι άγαμοι νεκροί θα τελούσαν στον Άδη. Κατά συνέπεια, οι αρχαίοι Έλληνες δεν στόλιζαν τους άγαμους νεκρούς τους ως νυμφίους και νύφες επειδή όντως πίστευαν ότι οι άτυχοι αυτοί νέοι και νέες θα τελούσαν τους γάμους τους στον Κάτω Κόσμο. Εν προκειμένω πιστεύω ότι η χρήση της γαμήλιας ενδυμασίας δίδει έμφαση στην ιδιαιτερότητα των συγκεκριμένων νεκρών, δηλαδή στο γεγονός ότι πέθαναν άγαμοι, ενώ παράλληλα υπογραμμίζει την τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου τους.

Όπως είδαμε, η ιδέα του γάμου με τον Άδη ή του γάμου που τελείται στον Κάτω Κόσμο είναι εξαιρετικά δημοφιλής στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία, και κυρίως στην τραγική ποίηση [2594]. Είναι εντούτοις ανάγκη να γίνει μία σαφής διάκριση μεταξύ της ιδέας που μπορεί να έχει απήχηση στα πλαίσια της αρχαίας ελληνικής σκέψης, και της ιδέας που ενδεχομένως αποτελεί ισχυρή πεποίθηση, και κατά συνέπεια αποκτά ιδιαίτερη τελετουργική σημασία. Εν ολίγοις, η ιδέα ενός γάμου με τον ίδιο τον θάνατο χρησιμοποιείται συχνά στην λογοτεχνία και στα επιτύμβια επιγράμματα, δίνοντας έτσι έμφαση με τρόπο μοναδικά ποιητικό στην τραγικότητα του πρώιμου θανάτου των αγάμων νεκρών, και ιδιαιτέρως των πρόωρα χαμένων παρθένων [2595]. Επ' ουδενί όμως δεν γίνεται πίστη, ούτε συνοδεύεται από ανάλογες τελετουργικές πράξεις [2596]. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την μελέτη της εικονογραφίας, καθώς δεν απεικονίζονται ως νύφες όλες οι νεκρές άγαμες κόρες των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και νεκρικών αγγείων της κλασικής περιόδου. Συνεπώς, κανένας γάμος με τον Άδη δεν τελείται στην πραγματικότητα [2597]. Η γαμήλια ενδυμασία των αγάμων νεκρών δεν παραπέμπει στην τέλεση ενός υποχθονίου γάμου, ούτε ασφαλώς χρησιμοποιείται σε μία μακάβρια γαμήλια τελετή που ολοκληρώνεται στο ζοφερό βασίλειο του Πλούτωνα, αλλά αντιθέτως γίνεται αναπόφευκτα νεκρική. Άλλωστε, εάν οι αρχαίοι Έλληνες όντως πίστευαν ότι οι *ἄωροι* νεκροί τελούσαν στην κυριολεξία τους γάμους τους στον υποχθόνιο κόσμο, δεν θα θρηνούσαν με τόσο πάθος τον πρόωρο θάνατο τους [2598]. Και πως θα μπορούσε ένας τέτοιος γάμος να αναπληρώσει ό,τι στερούνται οι άγαμοι νεκροί, από την στιγμή που εκ των πραγμάτων δεν μπορεί να είναι τελέσφορος [2599] ; Μέσω της ιδέας του γάμου με τον Άδη, ή του γάμου που τελείται στον Κάτω Κόσμο, ουσιαστικά υπογραμμίζεται η τραγική μοίρα και η πρωιμότητα του θανάτου των *ἀώρων* νεκρών [2600]. Οι αναφορές σε έναν τέτοιο παράδοξο γάμο με τον ίδιο τον θάνατο, και η ένδυση των θανόντων με γαμήλια περιβολή δεν μπορούν βεβαίως να αναπληρώσουν ότι έχει πλέον οριστικά χαθεί για τους άτυχους νεκρούς, ούτε φυσικά να αποτρέψουν την θλιβερή τους μοίρα. Όπως τα κτερίσματα, σύμβολα της ζωής που έζησαν οι αποθανόντες [2601], ενταφιάζονται μαζί τους, έτσι και η γαμήλια ενδυμασία με την

[2593] Λουκιανοῦ *Περί Πένθους* 9 (Harmon).
[2594] Ferrari 2003, 35. Foley 2003, 132.
[2595] Tyrrell 1999, 152.
[2596] Garland 1985, 72-74. Kurtz και Boardman 1994, 142-143.
[2597] Garland 1985, 72-74. Ferrari 2003, 36.
[2598] Βλ. σελ. 1-3, 5.
[2599] Vermeule 1979, 54-55. Για την σημασία των τελέσφορων γάμων, βλ. σελ. 201.
[2600] Garland 1985, 72-74. Kurtz και Boardman 1994, 142-143. Rehm 1994, 32.
[2601] Προσωπικά αντικείμενα των θανόντων, αλλά και πένθιμα δώρα των εν ζωή οικείων τους, τα κτερίσματα αντιπροσωπεύουν την ζωή που έζησε ο κάθε νεκρός, και έτσι θάβονται μαζί του, καθώς η ζωή αυτή έφτασε πια στο τέλος της. Συνεπώς, τα εν λόγω αντικείμενα δεν συντροφεύουν τους εκλιπόντες μόνον στην ζωή, αλλά και στον θάνατο. Συχνά μάλιστα τα κτερίσματα « θανατώνονταν », δηλαδή καίγονταν ή καταστρέφονταν, ώστε να ακολουθήσουν τον νεκρό στον τάφο: Ἡροδότου

οποία θάβονται συμβολίζει το μέλλον που δεν πρόκειται να έλθει για εκείνους, την ζωή που δεν πρόλαβαν να ζήσουν, και τους γάμους που ποτέ δεν θα τελέσουν. Οι ποιητικές αναφορές στους τραγικούς υποχθόνιους γάμους των πρόωρα χαμένων νεκρών εκφράζουν επομένως με μοναδική γλαφυρότητα την απέραντη θλίψη που αναπόφευκτα προκαλεί ο θάνατος των άγαμων αγοριών και κοριτσιών [2602]. Επί της ουσίας δηλαδή, η ιδέα του γάμου με τον ίδιο τον Άδη, ή του γάμου που τελείται στον Κάτω Κόσμο είναι ένας εξαιρετικά περίτεχνος θρήνος για την τραγική μοίρα των δύστυχων *ἀώρων* νεκρών [2603].

Η πλέον εξιδανικευμένη μορφή της πρόωρα χαμένης ατθίδος παρθένου εμφανίζεται ως επί το πλείστον στην τραγική ποίηση της κλασικής Αθήνας, ενίοτε δε και στους αττικούς μύθους. Ο ηρωισμός και η αυτοθυσία χαρακτηρίζουν συνήθως τις μυθικές αυτές άγαμες κόρες [2604], οι οποίες θυσιάζουν την ζωή τους για το καλό της πόλεως ή της οικογενείας τους. Προβάλλεται έτσι το ιδανικό πρότυπο της απόλυτα αφοσιωμένης στην πόλη και τον *οἶκο* παρθένου, η οποία πραγματικά εντυπωσιάζει με την τόλμη και την γενναιοψυχία της [2605]. Στην τραγωδία και την μυθολογία, ο θάνατος της αγάμου κόρης παρουσιάζεται συχνά ως θυσία [2606]. Μάλιστα η ίδια η παρθένος προσφέρει τον εαυτό της ως *σφάγιον* της απαιτούμενης για την σωτηρία της πατρίδος ή της οικογενείας της εξιλαστήριας θυσίας. Εν προκειμένω δηλαδή, το τραγικό γεγονός του πρώιμου θανάτου της αποκτά θετική σημασία, καθώς μέσω αυτού επιτυγχάνεται η αντιμετώπιση της κρίσεως που απειλεί τον *οἶκο* ή την κοινότητα. Όμως ο θάνατος της μυθικής αγάμου κόρης έχει και μία άλλη, περισσότερο δυσάρεστη όψη. Η θλιβερή μοίρα των *ἀώρων* νεκρών παρθένων δεν τους επιφυλάσσει πάντοτε ένα ένδοξο τέλος στον βωμό της θυσίας, αλλά ενίοτε τις αναγκάζει να σφίξουν μία θανάσιμη θηλιά γύρω από τον λαιμό τους. Θυσία ή απαγχονισμός: οι μόνοι δυνατοί τρόποι θανάτου για τις πρόωρα χαμένες άγαμες κόρες των αττικών μύθων και της τραγικής ποίησης. Από την μία ο ανδρειωμένος θάνατος που επιφέρει το μαχαίρι της θυσίας, επισφραγίζοντας έτσι μία πράξη συγκινητικής αυτοθυσίας και αξιοθαύμαστου ηρωισμού, και από την άλλη ο κατεξοχήν γυναικείος τρόπος θανάτου που εκφράζει με τρόπο απαρέγκλιτο την απελπισία της ευάλωτης παρθένου [2607]. Στην πρώτη περίπτωση ο θάνατος της κόρης έχει ευεργετικά αποτελέσματα, αφού λυτρώνει την οικογένεια, και απαλλάσσει την πόλη από τα δεινά. Στην δεύτερη περίπτωση αντιθέτως, ο άδικος θάνατος της πλήττει την οικογένεια, και προκαλεί μεγάλες συμφορές στην κοινότητα [2608]. Εντούτοις, ακόμη και στην δύσκολη αυτή στιγμή ο θάνατος της παρθένου δεν αποδεικνύεται καταστροφικός για την πόλη. Η αυτοκτονία της Αντιγόνης θα προκαλέσει μεν την

Ἱστορίαι 5.92η.7-13 (Legrand). Burkert 1993, 403. Kurtz και Boardman 1994, 203-204. Oakley 2004α, 11. Τα κτερίσματα που καίγονται ή θάβονται μαζί με τον νεκρό έχουν στην ουσία την ίδια μοίρα, το ίδιο τέλος με αυτόν. Ως σύμβολα της ζωής του αποθανόντος στον επίγειο χώρο παύουν πλέον να υπάρχουν στον κόσμο των ζωντανών, ακριβώς όπως και ο ίδιος ο νεκρός έχει απομακρυνθεί οριστικά από αυτόν.

[2602] Keuls 1985, 132. Rehm 1994, 32.

[2603] Garland 1985, 72-74. Tyrrell 1999, 152. Ferrari 2003, 36.

[2604] Lefkowitz 2007, 83, 88.

[2605] Zaidman 1996, 9.

[2606] Pozzi 1989, 503. Osborne 1993, 396. Lefkowitz 2007, 83.

[2607] Για τον ανδρειωμένο θάνατο που προκαλείται από το ξίφος, και τον απαγχονισμό ως κατεξοχήν γυναικείο τρόπο θανάτου, βλ. σελ. 344, και σημ. 2389-2391.

[2608] Ο άδικος θάνατος της Αντιγόνης πλήττει ανεπανόρθωτα τον βασιλικό *οἶκο* των Θηβών, καθώς προκαλεί την αυτοκτονία του Αίμονος, και εν συνεχεία της Ευριδίκης. Ο απαγχονισμός της Ηριγόνης έχει ως συνέπεια τις αυτοκτονίες των αγάμων κορών της Αθήνας.

τρομερή τιμωρία του Κρέοντος, ταυτόχρονα όμως θα αποκαταστήσει την φυσική τάξη πραγμάτων και τις ισορροπίες που είχαν διαταραχθεί εξαιτίας της *ὕβρεως* που είχε διαπράξει ο *ἐναγής* βασιλιάς των Θηβών [2609]. Παρομοίως, ο απαγχονισμός της Ηριγόνης θα αποτελέσει το *αἴτιον* για την καθιέρωση του τελετουργικού των *αἰωρῶν*, μέσω του οποίου δεν επιτυγχάνεται απλώς η εξιλέωση της πόλεως για τον άδικο θάνατο της κόρης, αλλά επίσης καλλιεργείται η ελπίδα για την επιτυχή μετάβαση των ατθίδων παρθένων στον έγγαμο βίο και την ενηλικίωση [2610]. Ειδικά οι τραγικοί ποιητές δίδουν όπως είδαμε ιδιαίτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρόωρου θανάτου των μυθικών αγάμων κορών, παρουσιάζοντας με εξαιρετική γλαφυρότητα την πρώιμη μετάβαση τους στον Κάτω Κόσμο ως έναν σκοτεινό, θανάσιμο, και υποχθόνιο γάμο που τελείται στο βασίλειο του Πλούτωνα με νυμφίο τον ίδιο τον Άδη, ή κάποιον αγαπημένο νεκρό.

Εκτός όμως από τις νεκρές άγαμες κόρες των αττικών μύθων και της τραγικής ποίησης, υπάρχουν επίσης οι αληθινές *ἄωρα* νεκρές παρθένοι της κλασικής Αθήνας, οι οποίες δεν εμπνέουν τους μεγάλους τραγικούς με την πρόωρη μετάβαση τους στον Άδη, αλλά αφήνουν πίσω τους αγαπημένους γονείς, αδέλφια, συγγενείς και φίλους που θρηνούν σπαρακτικά και πενθούν συντετριμμένοι από τον αναπάντεχο θάνατο τους. Εν αντιθέσει με τις μυθικές άγαμες κόρες, ο θάνατος των οποίων έχει όπως είδαμε και μία θετική όψη, καθώς συχνά αποδεικνύεται σωτήριος για την πόλη ή την οικογένεια, ο θάνατος των αληθινών ατθίδων παρθένων είναι ένα εξαιρετικά τραγικό γεγονός με δυσάρεστες συνέπειες για τον *οἶκο* και την κοινότητα. Ο πρώιμος χαμός των αγάμων κορών αποτελεί μέγιστο πλήγμα για την οικογένεια, η οποία στηρίζει στα νεώτερα μέλη της όλες τις ελπίδες για την συνέχιση και ανανέωση του *οἴκου*, και φυσικά για την ίδια την πόλη, η οποία χάνει τις μελλοντικές συζύγους και μητέρες των αυριανών πολιτών και στρατιωτών της [2611]. Ο θάνατος των αγάμων κορών είναι τόσο τραγικός όχι απλώς επειδή είναι πρώιμος, αλλά επειδή οι άτυχες νεκρές βρίσκονταν σε ηλικία γάμου, δηλαδή ετοιμάζονταν να διαβούν το κατώφλι της ενηλικίωσης, του έγγαμου βίου, και της μητρότητας. Εν προκειμένω, ο θάνατος στερεί από τις δύστυχες παρθένους την επικείμενη μετάβαση τους σε μία νέα, ιδιαιτέρως επιθυμητή προσωπική και κοινωνική πραγματικότητα [2612].

Η εικόνα που έχουμε για τον θάνατο της αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων προέρχεται σε μεγάλο βαθμό από τις παραστάσεις των επιτυμβίων αναγλύφων που σήμαιναν τους τάφους των νεκρών παρθένων, και τις σχετικές απεικονίσεις νεκρικών κυρίως αγγείων, ιδιαιτέρως δε λευκών ληκύθων. Οι τάφοι των αγάμων κορών δεν διαφέρουν ως προς τον κτερισμό τους από τους τάφους των ανήβων κοριτσιών, καθώς οι *ἄωρα* νεκρές παρθένοι δεν θάβονται ως νεαρές γυναίκες, αλλά ως κορίτσια που πέθαναν πριν προλάβουν να μεταβούν στην ενηλικίωση. Η πιθανή ένδυση τους με γαμήλια ενδυμασία και η χρήση της *πλανίδος* που απεικονίζεται σε σχετικές παραστάσεις νεκρικών αγγείων φανερώνουν ότι

[2609] Ο νεκρός Πολυνείκης δεν παραμένει άταφος, αλλά θάβεται, όπως αρμόζει σε κάθε νεκρό: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1101-1114, 1196-1204 (Lloyd-Jones). Η παρθένος Αντιγόνη δεν είναι πλέον θαμμένη ζωντανή, αφού έχει μεταβεί στον Άδη: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1220-1222 (Lloyd-Jones). Ο *ἐναγής* Κρέων τιμωρείται, και έτσι επιτυγχάνεται η *κάθαρσις* από τα δεινά που προκάλεσε η *ὕβρις* του βασιλέως των Θηβών: Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη* 1261-1353 (Lloyd-Jones).

[2610] Burkert 1983, 243.

[2611] Buschor 1941, 15-16. Lacey 1968, 176. Des Bouvrie 1990, 45, 48. Tyrrell και Brown 1991, 206. Buxton 1994, 116. Zaidman 1996, 4, 7-8, 9. Johnston 1999α, 217. Roccos 2000, 262.

[2612] Buschor 1941, 15-16.

πρόκειται για άγαμες κόρες που πέθαναν σε ηλικία γάμου [2613]. Παράλληλα βεβαίως, οι ενδεδυμένες και στολισμένες ως νύφες νεκρές παρθένοι θυμίζουν αναπόφευκτα τις αναφορές των τραγικών ποιητών στους υποχθόνιους γάμους που οι δύστυχες κόρες τελούν με τον ίδιο τον Άδη. Τα σωζόμενα επιτύμβια επιγράμματα αγάμων κορών είναι περιορισμένα σε αριθμό, και χρονολογούνται κυρίως στον 4ο π.Χ. αιώνα. Σε αυτά δίδεται ως επί το πλείστον έμφαση στους πολύ ισχυρούς δεσμούς αγάπης και συγγένειας που συνδέουν τις νεκρές παρθένους με τα μέλη της οικογενείας τους, και κυρίως με τις βαρυπενθούσες μητέρες τους. Αρκετά συχνά επαινούνται επίσης οι αρετές των πρόωρα χαμένων κορών. Λιγοστά επιτύμβια επιγράμματα του 350-300 π.Χ. προβάλλουν το τραγικό γεγονός της αγαμίας και του πρώιμου θανάτου των ατθίδων παρθένων, ενώ μόνον σε μία (1) περίπτωση γίνεται έμμεση αναφορά σε αρπαγή / γάμο της νεκρής κόρης με τον ίδιο τον Άδη. Πουθενά όμως δεν συναντούμε αναφορές στην αιώνια παρθενία των άτυχων αυτών κορών [2614], οι οποίες έφυγαν πολύ νωρίς από την ζωή, πριν ακόμη προλάβουν να νυμφευθούν και να γίνουν μητέρες.

Καταλήγουμε επομένως στο συμπέρασμα ότι η εικονογραφία της νεκρής αγάμου κόρης στην Αθήνα των κλασικών χρόνων είναι σύστοιχη με την εικόνα της πρόωρα χαμένης κόρης που προβάλλεται από την γραμματεία και τα επιτύμβια επιγράμματα της ίδιας περιόδου, όχι όμως και από τις ταφές. Όπως είδαμε, η εικονογραφία των κλασικών αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και νεκρικών αγγείων επικεντρώνεται είτε στην ίδια την *ἄωρα* νεκρή παρθένο, είτε στην πολύ ιδιαίτερη σχέση της με τους πενθούντες οικείους της. Το ίδιο ισχύει στην περίπτωση της γραμματείας [2615] και των επιταφίων επιγραμμάτων, όπου δίδεται έμφαση στις αρετές και τον πρόωρο θάνατο της κόρης, αλλά και στους άρρηκτους δεσμούς που την συνδέουν με τα μέλη της οικογενείας της. Διαφορετικά είναι αντιθέτως τα δεδομένα που προκύπτουν από τις ταφές, καθώς οι τάφοι των ατθίδων παρθένων δεν διαφοροποιούνται από εκείνους των ανήβων κοριτσιών.

Στην Αθήνα των κλασικών χρόνων, ο θάνατος της αγάμου κόρης αντιμετωπίζεται ως ένα εξαιρετικά τραγικό γεγονός με δυσάρεστες συνέπειες για την οικογένεια, αλλά και για την ίδια την πόλη. Οι αττικοί μύθοι και η τραγική ποίηση προβάλλουν ως επί το πλείστον το ιδανικό πρότυπο της ηρωικής παρθένου που πρόθυμα θυσιάζεται για το καλό της πατρίδος και της οικογενείας της. Έτσι ο πρόωρος θάνατος των μυθικών αυτών αγάμων κορών εξωραΐζεται, και εν τέλει αποκτά θετική σημασία, καθώς μέσω αυτού επιτυγχάνεται η αντιμετώπιση της

[2613] McManus 1990, 230.

[2614] Ιδιαίτερη έμφαση στην αιώνια παρθενία της νεκρής αγάμου κόρης δίδει το περίφημο επιτύμβιο επίγραμμα της Φρασίκλειας, το οποίο όμως είναι πρωιμότερο της κλασικής περιόδου, καθώς χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, και πιο συγκεκριμένα στα μεσα του 6ου π.Χ. αιώνος. Για το επίγραμμα της Φρασίκλειας, βλ. *IG I* ² 1014. *IG I* ³ 1261. *SEG* 10, 453. *SEG* 15, 70. *SEG* 21, 158. *SEG* 42, 67. *CEG* 17, αρ. 24. *CIG* 28. Wilhelm 1909, 21. Austin 1938, 10. Jeffery 1962, 138, αρ. 46, πίν. 39a, εικ. 14-15. Griessmair 1966, 63-65. Σκιαδάς 1967, 43-45. Kontoleon 1970, 53, 89. Daux 1973α, 382-389. Daux 1973-1974, 238-242. Κοντολέων 1974. D'Onofrio 1982, 142, αρ. 15, 146-147, 150-152, 157, αρ. 15. Redfield 1982, 190. Humphreys 1983, 153. Day 1989, 26. Reilly 1989, 431. Σκιαδάς 1989, και ιδιαιτέρως 188-191, 192. Ecker 1990, 195-207. Immerwahr 1990, 77, αρ. 460. Jeffery και Johnston 1990, 73, 78, αρ. 29. Barringer 1991, 663. Shapiro 1991, 633. Lohmann 1992, 106. Svenbro 1993, 9-25. Osborne 1994, 91-92. Stears 1995, 125. Zaidman 1996, 2-3. Osborne 1997, 24. Blundell 1998, 25. Derderian 2001, 11, 79-80, 131, 149. Ferrari 2002, 192. Καλτσάς 2002, 48-49, αρ. 45. Βιβλιοδέτης 2005, 58-59, Ε 15. Dué 2006, 128. Tsagalis 2008, 139. Bodiou 2009, 179.

[2615] Βλ. σελ. 331-332, 334-335, 338, 352. Επίσης, Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι* 627-694, 1211-1252, 1433-1466 (Diggle). Εὐριπίδου *Ἑκάβη* 197-215, 275-281, 382-440 (Diggle).

κρίσεως που απειλεί τον *οἶκο* ή την κοινότητα. Εντούτοις, οι τραγικοί ποιητές δίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην τραγικότητα του πρώιμου θανάτου των άτυχων παρθένων που έφυγαν τόσο νωρίς από την ζωή. Περισσότερο θλιβερή είναι βεβαίως η μοίρα των θνητών αγάμων κορών που δεν κέρδισαν έναν ένδοξο θάνατο θυσιαζόμενες για το κοινό καλό, όπως οι μυθικές συνομήλικες τους, αλλά έφυγαν πρόωρα και αναπάντεχα από την ζωή, εξαιτίας κάποιας αρρώστιας ή ατυχήματος. Τραγικά ενθυμήματα της σύντομης ζωής τους, τα κτερίσματα που συνοδεύουν τις δύστυχες παρθένους στον τάφο είναι τα σύμβολα της παιδικής ηλικίας που δεν πρόλαβαν ποτέ να εγκαταλείψουν. Οι παραστάσεις και τα λιγοστά επιγράμματα των κλασικών επιτυμβίων αναγλύφων που σημαίνουν τους παρθενικούς αυτούς τάφους, όπως επίσης και οι σχετικές παραστάσεις νεκρικών κυρίως αγγείων του 5^{ου} π.Χ. αιώνος, προσδίδουν στον πρώιμο θάνατο των αγάμων κορών της Αθήνας την αληθινά θλιβερή του διάσταση. Απεικονίζεται έτσι η τραγική εξιδανικευμένη μορφή της ατθίδος παρθένου που πέθανε στην ακμή της νεότητας της, πριν προλάβει να μεταβεί στην ενηλικίωση και τον έγγαμο βίο, ενώ παράλληλα προβάλλεται το πένθος και η βαθιά θλίψη των συντετριμμένων από τον θάνατο της μελών της οικογενείας της. Ακόμη και στις διμελείς ή πολυπρόσωπες οικογενειακές σκηνές των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων και νεκρικών αγγείων που δίδουν έμφαση στην ενότητα της οικογένειας, η πλαισιωμένη από τους πενθούντες οικείους της *ἄωρος* νεκρή κόρη εμφανίζεται βυθισμένη στην μοναξιά του πρόωρου θανάτου που την οδήγησε τόσο νωρίς στο σκοτεινό βασίλειο του Πλούτωνα, στερώντας της τον γάμο για τον οποίο ετοιμαζόταν, και τις χαρές της μητρότητας που ποτέ δεν θα γνωρίσει.

Κάτια Μαργαρίτη

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Διδακτορική Διατριβή

Τόμος 2 – Κατάλογοι, Βιβλιογραφία, Εικόνες, Πίνακες

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βόλος 2010

Κάτια Μαργαρίτη

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΑΜΟΥ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Τόμος 2 – Κατάλογοι, Βιβλιογραφία, Εικόνες, Πίνακες

Διδακτορική Διατριβή

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βόλος 2010

ΣΗΜΑΝΣΗ ΚΑΤΑΛΟΓΩΝ

Ε: Επιτύμβιες στήλες
Ε ΙΙ: Αμφίβολες επιτύμβιες στήλες
Λ: Μαρμάρινες λήκυθοι
Λ ΙΙ: Αμφίβολες μαρμάρινες λήκυθοι
ΛΟα: Μαρμάρινες λουτροφόροι – αμφορείς
ΛΟυ: Μαρμάρινες λουτροφόροι – υδρίες
Υ ΙΙ: Αμφίβολες μαρμάρινες υδρίες
ΛΛ: Λευκές λήκυθοι
ΛΛ ΙΙ: Αμφίβολες λευκές λήκυθοι
ΕΛΟυ: Ερυθρόμορφες λουτροφόροι – υδρίες
ΕΛΟυ ΙΙ: Αμφίβολες ερυθρόμορφες λουτροφόροι – υδρίες
ΜΥ: Μελανόμορφες υδρίες
ΕΥ ΙΙ: Αμφίβολες ερυθρόμορφες υδρίες
ΕΚ: Ερυθρόμορφες κύλικες
Επ: Επιγραφές

ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ

1α) Επιτύμβιες στήλες:

<u>Μονοπρόσωπες</u>

Ε 1: Αθήνα 910. 430-420 π.Χ. (πίν. 1)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία κρατά πυξίδα στο αριστερό της χέρι. Φέρει αττικό πέπλο με χιτώνα, και έχει μακριά μαλλιά που πέφτουν στον αυχένα (πλεξίδα ;). Στην κεφαλή της φορά ταινία. Με το δεξί της χέρι αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα.
Όπως επισημαίνει ο Καλτσάς, η απεικόνιση της συγκεκριμένης παρθένου απηχεί τις μορφές της ζωφόρου του Παρθενώνος.
Friederichs και Wolters 1885, 1022. Conze 1893-1922, αρ. 1178, εικ. 260. Bieber 1928, εικ. 16,1. Diepolder 1931, 9, εικ. 1. Johansen 1951, 147. Stupperich 1977, αρ. 60. Dohrn 1957, 84, αρ. 6. Frel 1969, αρ. 27. Καρούζου 1967, 48. Δεσπίνης 1971, 46, σημ. 131. Kabus – Jahn 1972, 20, εικ. 11. Hiller 1975, 596. Schmaltz 1979, 15, αρ. 7. Schmaltz 1983, 102.199. Vorster 1983, 11, GR 7. Clairmont 1986, 49, αρ. 7. Salta 1991, 33. Clairmont 1993, αρ. 1.050. Bergemann 1997, 158, αρ. 21, εικ. 62,1. Stears 2000α, 40-41. Schmaltz 2001, 44. Καλτσάς 2002, 147, αρ. 282. Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 88. Posamentir 2006, 27-28, αρ. 1. (vidi)
Επιγραφή:] νιο [.] τον

Ε 2: St. Louis, Missouri, City Art Museum 19-4.33. 400-375 π.Χ. (πίν. 2)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη και στα χέρια της κρατά περιδέραιο.

Mylonas 1936, 103-105. Furtwängler 1964, 421, εικ. 78. Jucker 1967, 139, αρ. 47, εικ. 48,1. Schlörb 1968, 105. Schmaltz 1979, 16, εικ. 3. Vermeule 1981, 100-101, αρ. 69, εικ. 10. Schmaltz 1983, 106. Herbert 1984, 143-148, εικ. 9α. Clairmont 1993, αρ. 1.284. Reeder 1995, 138-139. Bergemann 1997, 160, αρ. 86, εικ. 62,2. Hoffmann 2006, 64, εικ. 1.
Επιγραφή: *IG II* [2] 7061a. *SEG* 34.239. Καλλισθένης Παιανιεύς Καλλιστράτη

Ε 3: Τατόι, τέως βασιλική συλλογή. 350-300 π.Χ. (πίν. 3)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, το κάτω μέρος της οποίας δεν διασώζεται. Ο τρόπος που φέρει το ιμάτιο της θυμίζει τον τύπο της Μικρής Ηρακλεώτισσας. Στα αριστερά της εικονίζεται δυσδιάκριτο αντικείμενο. Η στήλη είναι σήμερα χαμένη, και υπάρχει μόνον ένα (1) σχέδιο αυτής. Η νεκρή φαίνεται να έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη, δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να φέρει πεπονοειδή κόμμωση ή κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, η οποία δεν αποδίδεται στο σωζόμενο σχέδιο.
Σχετικά με την επιγραφή, ο Clairmont υποστηρίζει ότι πρόκειται για την κόρη κάποιας εταίρας. Πρόκειται για μία πιθανή εξήγηση, καθώς η έλλειψη πατρωνύμου προκαλεί όντως εντύπωση. Όσον αφορά στο δυσδιάκριτο αντικείμενο που βρίσκεται κοντά στην νεκρή, ο Clairmont διατυπώνει την άποψη ότι ίσως πρόκειται για αμφορέα, αλλά δεν μπορούμε να την υιοθετήσουμε με βεβαιότητα.
Conze 1893-1922, αρ. 854, εικ. 154. Clairmont 1993, αρ. 1.416. Scholl 1996, 355, αρ. 493.
Επιγραφή: *IG II* [2] 12575. *SEG* 28.347. [Χ]ρυσὶς χρηστή Ἀρχεστράτης θυγάτηρ

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που κρατά πτηνό:

Ε 4: Κοπεγχάγη 194 (IN 448). 430-420 π.Χ. (πίν. 4)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φορά χιτώνα και ιμάτιο. Έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη. Δεν διακρίνεται αν φέρει ταινία ή κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της. Στην ανοιχτή παλάμη του αριστερού της χεριού κάθεται πτηνό, το οποίο χαϊδεύει με το δεξί της χέρι.
Michaelis 1885, 42, αρ. 1. Conze 1893-1922, αρ. 822, εικ. σελ. 176. Poulsen 1934, εικ. 25a. Poulsen 1951, αρ. 194. Frel 1969, αρ. 32. Woysch 1982, αρ. 76, εικ. 15. Clairmont 1993, αρ. 1.082. Scholl 1996, 334, αρ. 414.

Ε 5: Πειραιάς 264. 420-400 π.Χ. (πίν. 5)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα, ο οποίος συγκρατείται με ιμάντες. Φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή, και στο αριστερό της χέρι κρατά πάπια, την οποία χαϊδεύει με το άλλο χέρι.
Conze 1893-1922, αρ. 824, εικ. 154. Möbius 1968, 20, εικ. 7a. Woysch 1982, αρ. 73, εικ. 14. Clairmont 1993, αρ. 1.187. Bergemann 1997, 159, αρ. 51, εικ. 60,1. Πωλογιώργη 1999, 208, σημ. 208. Σταϊνχάουερ 2001, 335. (vidi)
Επιγραφή: *IG II* [2] 12269. Νικησώ

Ε 6: Malibu 78.AA.57. 400-375 π.Χ. (πίν. 6)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και *κάνδυν*. Φέρει ταινία στην κεφαλή, και έχει κοντή (ή μαζεμένη) κόμη. Στο αριστερό της χέρι, η νεκρή κρατά πτηνό. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο σε αυτό.

Αξιοσημείωτη στην προκειμένη περίπτωση είναι η *κάνδυς* που φορά η νεαρή Μύττιον.

Conze 1893-1922, αρ. 819, εικ. 156. Vermeule 1955, 130. Frel 1969, αρ. 77. Del Chiaro 1963, αρ. 17. Stothart 1965, εικ. 14. Καλογεροπούλου 1971, 227, αρ. 79. Kingsley 1975, 5-14. Garrett 1978, 45. Woysch 1982, αρ. 78, εικ. 15. Linders 1984, 109, εικ. 2. Yfantidis 1984, 60, και αρ. 60. Vedder 1985α, 27, F44. Pekridou-Gorecki 2008, 154, εικ. 72. Clairmont 1993, αρ. 1.224. Scholl 1996, 341, αρ. 444.

Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12220. *SEG* 37, 189. Μύττιον

Ε 7: Vandoeuvres, συλλογή Ortiz. 400-375 π.Χ. (πίν. 7)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η μακριά κοτσίδα της πέφτει στην πλάτη της. Στην παλάμη του αριστερού της χεριού κάθεται πτηνό, προς το οποίο απλώνει το δεξί της χέρι, ίσως για να το ταΐσει ή να το χαϊδέψει.

The E. Brummer Collection II: Ancient Art, Sale Catalogue, October 16-19 1979, Zurich, 204, αρ. 614. Clairmont 1993, αρ. 1.254. Scholl 1996, 358, αρ. 509.

Επιγραφή: Φιλόκλεια

Ε 8: Πειραιάς 254. 375-350 π.Χ. (πίν. 8)

Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Στην κεφαλή της έχει *λαμπάδιον*. Το βλέμμα της επικεντρώνεται στο πτηνό που κρατά στο υψωμένο δεξί της χέρι.

Woysch 1982, αρ. 83, εικ. 16. Clairmont 1993, αρ. 1.327. Scholl 1996, 296, αρ. 279.

Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12435. Παυσιμάχη

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που κρατά πτηνό, και σκυλάκι:

Ε 9: Αθήνα 2545. 400-375 π.Χ. (πίν. 9)

Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά χιτώνα (ο οποίος ίσως συγκρατείται με ιμάντες) και ιμάτιο. Έχει σχετικά κοντή κόμη. Κρατά πτηνό στο αριστερό της χέρι, και ενδεχομένως άλλο πτηνό ή αντικείμενο στο υψωμένο δεξί της χέρι που δεν διασώζεται. Στα δεξιά της βρίσκεται ένα (1) σκυλάκι, το οποίο κινείται ζωηρά προς αυτήν, δείχνοντας προφανώς ενδιαφέρον για το πτηνό που κρατά. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.

Η στάση της νεκρής δεν είναι πολύ συνηθισμένη. Κρατά το πτηνό κοντά στο σώμα της, στο ύψος σχεδόν του στήθους. Συνήθως τέτοιες μορφές χαμηλώνουν το χέρι με το οποίο κρατούν το πτηνό προς το σκυλάκι που προσπαθεί να το φτάσει. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση. Κατά την δεύτερη χρήση της στήλης προσετέθη η επιγραφή, ενώ το νεαρό αγόρι που αρχικά εικονιζόταν στο ανάγλυφο μετετράπη - με την προσθήκη χιτώνος και υποδημάτων - σε παρθένο κόρη.

Karouzou 1962, 187. Δεσπίνης 1971, 192, σημ. 465. Woysch 1982, αρ. 154, εικ. 25. Vedder 1985α, 26, F17. Clairmont 1993, αρ. 1.210a. Schmaltz και Salta 2003, 82, αρ. 40, εικ. 12b-d.

Επιγραφή: Φιλτώ

Ε 10: Αθήνα 2071. 400-375 π.Χ. (πίν. 10)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι, το οποίο όμως δεν διασώζεται, ενδεχομένως κρατούσε πτηνό.
Εάν όντως η νεκρή κρατούσε πτηνό, τότε ίσως στην κάτω αριστερή πλευρά της στήλης που σήμερα είναι χαμένη υπήρχε σκυλάκι ή νήπιο, το οποίο προσπαθούσε να φτάσει το πτηνό.
Conze 1893-1922, αρ. 856, εικ. 154. Clairmont 1993, αρ. 1.244. Scholl 1996, 287, αρ. 247. Σάλτα 2000, 69.

Ε 11: Βρυξέλλες Α 1933. 400-375 π.Χ. (πίν. 11)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία *ανακαλύπτεται*. Έχει μακριά κόμη, και στο δεξί κατεβασμένο της χέρι κρατά πτηνό.
Στην κάτω αριστερή πλευρά της στήλης, η οποία δεν διασώζεται, υπήρχε πιθανότατα ένα (1) σκυλάκι που προσπαθούσε να φτάσει το πτηνό. Εκεί επικεντρώνεται και το βλέμμα της νεκρής, η οποία έχει σκυμμένο το κεφάλι.
Cumont 1913, 84, αρ. 65. Clairmont 1993, αρ. 1.276. Scholl 1996, 323, αρ. 375.

Ε 12: Αθήνα 2107. 375-350 π.Χ. (πίν. 12)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο της αριστερό χέρι. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι κρατά πτηνό, προς το οποίο κινείται ζωηρά ένα (1) σκυλάκι.
Conze 1893-1922, αρ. 832, εικ. 157. Barker 1922, 425 (IIId 3). Woysch 1982, αρ. 186. Clairmont 1993, αρ. 1.321a. Bergemann 1997, 178, αρ. 795. Roccos 2000, 254, αρ. 21, και 259.

Ε 13: Βοστώνη 1973.169. 375-350 π.Χ. (πίν. 13)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι κρατά πτηνό. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Στην κάτω δεξιά πλευρά της στήλης, η οποία δεν διασώζεται, υπήρχε πιθανότατα ένα (1) μικρό παιδί ή σκυλί που προσπαθούσε να φτάσει το πτηνό.
Comstock και Vermeule 1976, αρ. 67. Woysch 1982, αρ. 96, εικ. 17. Herrmann 1984, αρ. 5. Vedder 1985α, 34, F 36. Clairmont 1993, αρ. 1.356. Bergemann 1997, 169, αρ. 442.

Ε 14: Αθήνα, Τρίτη Εφορεία Αρχαιοτήτων Μ 184. 375-350 π.Χ. (πίν. 13β)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή κρατά πτηνό στο κατεβασμένο δεξί της χέρι, το οποίο προσπαθεί να φτάσει σκυλάκι. Η γυναίκα φορά ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο. Η κεφαλή και οι ώμοι της δεν διασώζονται.
Το παιχνίδι με το πτηνό και το σκυλάκι παραπέμπει σε άτομο νεαρής ηλικίας.
Αλεξανδρή 1968, 42, εικ. 25β. Michaud 1970, 901, εικ. 44. Woysch 1982, αρ. 167. Clairmont 1993, αρ. 1.332. Scholl 1996, 230, αρ. 18.

Ε 14β: Vacat [1].

[1] Πρόκειται για την μονοπρόσωπη επιτύμβια στήλη αρ. 2003 του ΕΑΜ, η οποία σύμφωνα με τον Clairmont απεικονίζει ιστάμενη παρθένο που φέρει πτηνό στο κατεβασμένο δεξί της χέρι και συνοδεύεται από σκυλάκι, το οποίο προσπαθεί να φτάσει το πτηνό: Clairmont 1993, αρ. 307 (με

Ε 15: Αθήνα, Τρίτη Εφορεία Αρχαιοτήτων. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 14)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Διασώζονται μόνον τα πόδια της. Φορά αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Στο κατεβασμένο της δεξί χέρι κρατά πτηνό, το οποίο προσπαθεί να φτάσει μικρός σκύλος.
Αλεξανδρή 1977, 16, εικ. 28α. Clairmont 1993, αρ. 1.427. Scholl 1996, 315, αρ. 344.

Ε 16: Παρίσι (Rodin) 32. 350-330 π.Χ. (πίν. 15)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Έχει μακριά μαλλιά, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Στο κατεβασμένο της δεξί χέρι κρατά πτηνό, το οποίο προσπαθεί να φτάσει ένα (1) σκυλάκι.
Frel 1969, αρ. 212, εικ. 22. Woysch 1982, αρ. 183, εικ. 27. Hoffmann 1992, 323. Clairmont 1993, αρ. 1.428. Scholl 1996, 351, αρ. 482, εικ. 35,3. Roccos 2000, 255, αρ. 38, και 259.

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που κρατά *πλαγγόνα*:

Ε 17: Αθήνα 2103. 400-375 π.Χ. (πίν. 16)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία κρατά *πλαγγόνα* στα δύο (2) της χέρια. Η κεφαλή της δεν διασώζεται.
Conze 1893-1922, αρ. 814, εικ. 154. Καστριώτης 1909, εικ. 4. Cavalier 1988, 288. Clairmont 1993, αρ. 1.296. Scholl 1996, 277, αρ. 202.

Ε 18: Βραυρών ΒΕ 847. 400-375 π.Χ. (πίν. 17)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Στα δύο (2) της χέρια κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο (ίσως *πλαγγόνα*). Η κεφαλή της δεν διασώζεται.
Clairmont 1993, αρ. 1.268. Bergemann 1997, 178, αρ. 815. Roccos 2000, 254, αρ. 26.

Ε 19: Αθήνα 2771. 375-350 π.Χ. (πίν. 18)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο της αριστερό χέρι. Στο υψωμένο δεξί της χέρι κρατά *πλαγγόνα*. Η κεφαλή της δεν διασώζεται.
Καστριώτης 1909, 121, πίν. 4. Kaltenhäuser 1938, 37, και σημ. 42. Cavalier 1988, 288. Clairmont 1993, αρ. 1.312 (με λάθος αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ). Bergemann 1997, 174, αρ. 626. Roccos 2000, 253, αρ. 8, και 259. Σάλτα 2000, 69.

Ε 20: Παρίσι Ma 4556. 375-350 π.Χ. (πίν. 19)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στο υψωμένο αριστερό της χέρι κρατά *πλαγγόνα*.
Cavalier 1988, 287, εικ. 3. Clairmont 1993, αρ. 1.329. Bergemann 1997, 164, αρ. 231. Roccos 2000, 253, αρ. 13, και 259.

λανθασμένο αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ 2203, αντί για το ορθό 2003). Όμως κατά την αυτοψία του συγκεκριμένου αναγλύφου διεπιστώθη ότι πρόκειται για άνηβο κορίτσι, και όχι για παρθένο κόρη.

Ε 21: Πειραιάς 1778. 375-350 π.Χ. (πίν. 19β)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά, κρατώντας *πλαγγόνα* στο υψωμένο δεξί της χέρι. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και πιθανώς επίσης ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της.
Η στήλη είναι αποσπασματική. Διασώζεται μόνον η κεφαλή, το δεξί χέρι, ο αριστερός ώμος, και το άνω τμήμα του κορμού της παρθένου, έως και το στήθος αυτής.
Clairmont 1993, αρ. 1.307. Bergemann 1997, 178, αρ. 751. Roccos 2000, 237, σημ. 23. (vidi *)

Ε 22: Edinburgh, Royal Museum of Scotland L 402.1. 375-350 π.Χ. (πίν. 20)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Η προσοχή της είναι επικεντρωμένη στην *πλαγγόνα* που κρατά στο υψωμένο δεξί της χέρι.
Michaelis 1882, 721. Brown 1886, 16-18. Conze 1893-1922, αρ. 817, εικ. 154. Gardner 1896, 159, εικ. 63. Smith 1916 α, 286. Diepolder 1931, 43, εικ. 38,1. Klein 1932, αρ. 187. Kaltenhäuser 1938, 33. Dohrn 1957, 178, αρ. 94. Möbius 1968, 30, εικ. 15b. Beschi 1975, 315, 320. Vorster 1983, 14, GR 61. Cavalier 1988, 286, εικ. 2. Clairmont 1993, αρ. 1.367. Bergemann 1997, 169, αρ. 454, εικ. 63,1.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 10783. Ἀριστομάχη

Ε 23: Βοστώνη 66.971. 375-350 π.Χ. (πίν. 21)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Έχει πιθανότατα κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της. Στο υψωμένο αριστερό της χέρι κρατά *πλαγγόνα*. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, η οποία πλαισιώνεται από ζεύγος Σφιγγών.
Münzen und Medaillen (Basle), Auktion 29.XI.1958, αρ. 6. Cook 1969, 67, αρ. 17. Comstock και Vermeule 1976, αρ. 66. Woysch 1982, αρ. 95, εικ. 16. Vedder 1985α, 35, F 35. Cavalier 1988, 289, εικ. 7. Clairmont 1993, αρ. 1.328. Bergemann 1997, 176, αρ. 670.
Επιγραφή: *SEG* 28.278. Ἀριστομάχη Εὐφράνο[ρος

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που κρατά *πλαγγόνα*, και μεγαλόσωμο πτηνό:

Ε 24: Πειραιάς 1703. 400-375 π.Χ. (πίν. 22)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η κεφαλή και τα πόδια της δεν διασώζονται. Στα δύο (2) της χέρια κρατά *πλαγγόνα*. Πλησίον αυτής εικονίζεται πτηνό (μάλλον ερωδιός ή χήνα) με υψωμένη την κεφαλή προς την νεκρή.
Woysch 1982, αρ. 218, εικ. 31. Cavalier 1988, 288. Clairmont 1993, αρ. 1.247. Bergemann 1997, 168, αρ. 407. Σταϊνχάουερ 2001, 327. (vidi)

Ε 25: Αθήνα 7527. 400-375 π.Χ. (πίν. 23)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία κρατά *πλαγγόνα* στο υψωμένο δεξί της χέρι. Η κεφαλή, τα πόδια, και ολόκληρο το αριστερό τμήμα του σώματος της δεν διασώζονται. Πλησίον αυτής εικονίζεται ερωδιός.

Conze 1893-1922, αρ. 816, εικ. σελ. 174. Woysch 1982, αρ. 219, εικ. 31. Cavalier 1988, 288. Clairmont 1993, αρ. 1.263. Bergemann 1997, 161, αρ. 128. Σάλτα 2000, 69.

Ε 26: Malibu 82.AA.135. 375-350 π.Χ. (πίν. 24)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στην *πλαγγόνα* που κρατά με τα δύο (2) της χέρια. Πλησίον αυτής εικονίζεται ερωδιός.
Clairmont 1993, αρ. 1.311. Bergemann 1997, 171, αρ. 509, εικ. 63,2. Grossman 2001, 27-28, αρ. 8. Oakley 2003, 169 (με εικόνα), και 265, αρ. 68.

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή με κάτοπτρο:

Ε 27: Πειραιάς 28. 420-400 π.Χ. (πίν. 25)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία στηρίζεται με τον αριστερό της αγκώνα σε δυσδιάκριτο αντικείμενο. Στην κεφαλή φέρει *λαμπάδιον*. Το βλέμμα της επικεντρώνεται στο κάτοπτρο που κρατά στο υψωμένο δεξί της χέρι.
Ο Σταϊνχάουερ επισημαίνει την επίδραση του περίφημου αγάλματος της Αφροδίτης *ἐν κήποις* του Αλκαμένους στην απόδοση της στάσης της νεκρής.
Conze 1893-1922, αρ. 813, σχέδιο σελ. 174. Diepolder 1931, 24, εικ. 5. Frel 1969, αρ. 82. Ensoli 1987, 258, αρ. 299. Clairmont 1993, αρ. 1.188. Bergemann 1997, 159, αρ. 48, εικ. 60,2. Σταϊνχάουερ 2001, 301, και 334, εικ. 443. Bectarte 2006, 172, αρ. 3. (vidi)

Ε 28: Βοστώνη 04.16. 420-400 π.Χ. (πίν. 26)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο φέρεται ως καλύπτρα. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στο κάτοπτρο που κρατά στο υψωμένο αριστερό της χέρι.
Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η καλύπτρα της νεκρής στην προκειμένη περίπτωση. Αν χρησιμοποιείται εν είδει νυφικού πέπλου, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι η άτυχη γυναίκα πέθανε ενώ ήταν μνηστευμένη - ίσως ακόμη και νεόνυμφη. Οι Schmaltz και Salta πάντως θεωρούν την καλύπτρα αποτέλεσμα της εκ νέου επεξεργασίας του αναγλύφου, υποστηρίζοντας ότι κατά την δεύτερη χρήση της στήλης, η νεκρή άγαμος κόρη μετετράπη σε νυμφευμένη γυναίκα με την προσθήκη καλύπτρας στο πίσω μέρος της κεφαλής της.
Diepolder 1931, 17, 25, 27, εικ. 10. Carpenter 1950, 326-327, εικ. 5. Dohrn 1957, 141-143, αρ. 52 και 145, 156, 183. Comstock και Vermeule 1976, αρ. 65. Schmaltz 1979, 18. Meyer 1989α, 53. Clairmont 1993, αρ. 1.170. Bergemann 1997, 160, αρ. 61. Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 92. Bectarte 2006, 172, αρ. 2.

Ε 29: Αθήνα 3964. 400-375 π.Χ. (πίν. 27)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φορά χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μαζεμένη (ή κοντή) κόμη. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο στο κάτοπτρο που κρατά με το υψωμένο αριστερό της χέρι.
Φαίνεται πως η Παυσιμάχη πέθανε άγαμη, αφού στο επίγραμμα αναφέρονται ακόμη και οι πενθούντες παππούδες της, αλλά κανένας σύζυγος ή παιδιά [2].

---

[2] Clairmont 1970, 78.

Amandry 1949, 526-527, εικ. 32,2. Robert και Robert 1950, 153, αρ. 85. Stupperich 1977, 105, αρ. 160. Pfohl 1953, 25.56. Himmelmann-Wildschütz 1956, 14. Griessmair 1966, 28,1. Καρούζου 1967, 87. Schlörb 1968, 107, εικ. 39. Clairmont 1970, αρ. 13, εικ. 7. Schmaltz 1970, 94, αρ. 166. Daux 1972, 524. Schlörb 1976, 74. Humphreys 1980, 104, σημ. 16. Hoffmann 1988, 77, εικ. 6.1, 3. Schlörb 1988, 27, 29, σημ. 9. Meyer 1989α, 53. Salta 1991, 51. Clairmont 1993, αρ. 1.283. Fantham 1994, 82-83, εικ. 3.2. Scholl 1996, 284, αρ. 231. Bergemann 1997, 161, αρ. 124. Leader 1997, 693-694, και εικ, 6. Καλτσάς 2002, 160, αρ. 317. Younger 2002, 183-185, εικ. 6.9. Bectarte 2006, 173, αρ. 13. Hoffmann 2006, 63-64. (vidi)
Επιγραφή: *GV* 1654. *CEG 2*, αρ. 518. Μπαρδάνη και Παπαδόπουλος 2006, 378, αρ. 2313. Tsagalis 2008, 155-158.

πᾶσι θανεῖν [ε]ἵμαρτα[ι] ὅσοι ζῶσιν, σὺ δὲ πένθος οἰ-
κτρὸν [ἔ]χε[ι]ν ἔλιπες Παυσιμάχη προγόνοις μητρ[ί]
τ[ε Φ]αινί[π]πῃ καὶ πατρὶ Παυσανίᾳ· σῆ[ς] δ' ἀρετῆ[ς μ]νη-
μ[ε]ῖον ὁρᾶν τό[δ]ε τοῖς παριόσιν σωφροσύνη[ς] τ[ε]

Κεφαλή νεαρής ιστάμενης γυναικείας μορφής:

Ε 30: Αθήνα. 430-420 π.Χ. (πίν. 28)
Κεφαλή ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής. Έχει κοτσίδα γύρω από την κεφαλή.
Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μονοπρόσωπη στήλη, αφού δεν υπάρχει χώρος για δεύτερο άτομο. Επομένως η Θεοφίλη είναι η νεκρή του συγκεκριμένου αναγλύφου.
Conze 1893-1922, αρ. 865, εικ. σελ. 184. Frel 1969, αρ. 31. Clairmont 1993, αρ. 1.083. Bergemann 1997, 159, αρ. 42.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 11656. Θεοφίλη

Ε 31: Άγνωστη συλλογή. 400-375 π.Χ. (πίν. 29)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον η κεφαλή. Έχει μακριά κόμη.
Η σκυμμένη κεφαλή της νεκρής καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να κρατούσε πτηνό, το οποίο προσπαθούσε να φτάσει ένα (1) σκυλάκι, η ακόμη και ένα (1) νήπιο (όπως στην περίπτωση της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους).
Conze 1893-1922, αρ. 862, εικ. 166. Clairmont 1993, αρ. 1.231. Bergemann 1997, 162, αρ. 142.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 13041. Χαιρίππη

Ε 32: Λονδίνο 1910.4-14.1. 375-350 π.Χ. (πίν. 30)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον η κεφαλή. Έχει μακριά κοτσίδα. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός μικρού μεγέθους.
Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μονοπρόσωπη στήλη, αφού δεν υπάρχει χώρος για δεύτερο άτομο.
Smith 1916 β, 75, αρ. 7, εικ. 8. Woysch 1982, αρ. 400, εικ. 67. Vedder 1985α, 30, F 42. Clairmont 1993, αρ. 1.326. Bergemann 1997, 163, αρ. 208.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 11851a. Κλεαρέτη

Ε 33: Κοπεγχάγη 205 (IN 1527). 375-350 π.Χ. (πίν. 31)

Αποσπασματική κεφαλή ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής. Έχει κοτσίδα γύρω από την κεφαλή. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, η οποία πλαισιώνεται από γονατισμένες γυναίκες που θρηνούν.
Η κεφαλή της νεκρής είναι σκυμμένη, και το βλέμμα της επικεντρωμένο στην κάτω δεξιά πλευρά του αναγλύφου. Δεν αποκλείεται η Καλλιστομάχη να συνοδευόταν από μία (1) μικρή υπηρέτρια, ή να κρατούσε πτηνό, το οποίο προσπαθούσε να φτάσει ένα (1) μικρό παιδί ή σκυλί.
Conze 1893-1922, αρ. 1666a, εικ. 353. Poulsen 1934, εικ. 25b. Süsserott 1938, 175, εικ. 175. Poulsen 1951, αρ. 205. Kabus – Jahn 1963, 3. Woysch 1982, αρ. 427, εικ. 69. Vedder 1985α, 31, F 40. Clairmont 1993, αρ. 1.393. Bergemann 1997, 170, αρ. 476.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 11798. Καλλιστομάχη ⁝ Χαιρεφῶντος

Ε 34: Broom Hall, Συλλογή Έλγιν. 375-350 π.Χ. (πίν. 32)
Κεφαλή ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής με μακριά κόμη (κοτσίδα ;).
Η σκυμμένη κεφαλή της νεκρής καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο να κρατούσε πτηνό, το οποίο προσπαθούσε να φτάσει ένα (1) σκυλάκι, η ακόμη και ένα (1) νήπιο, όπως στην περίπτωση της Μνησαγόρας και του Νικοχάρους.
Conze 1893-1922, αρ. 864, εικ. σελ. 183. Clairmont 1993, αρ. 1.369. Bergemann 1997, 162, αρ. 181.

Ε 35: Λονδίνο 1907.10-25.3. 375-350 π.Χ. (πίν. 33)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον η κεφαλή. Διακρίνεται η μακριά κόμη της (κοτσίδα ;). Φέρει επίσης ταινία στην κεφαλή.
Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μονοπρόσωπη στήλη, αφού δεν υπάρχει χώρος για δεύτερο άτομο.
Conze 1893-1922, αρ. 868. Smith 1916 β, 73, εικ. 7. Clairmont 1993, αρ. 1.366. Bergemann 1997, 170, αρ. 495.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 6328. Ἱερόκλεια Ναυσινίκου ἐκ Κεραμέων

Ε 36: Άγνωστη συλλογή. 350-330 π.Χ. (πίν. 34)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον η κεφαλή. Έχει μακριά κόμη, και πιθανώς φέρει ταινία στην κεφαλή. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για μονοπρόσωπη στήλη, αφού δεν υπάρχει χώρος για δεύτερο άτομο. Δεν αποκλείεται επίσης την νεκρή Αρισταρέτη να συντρόφευε το αγαπημένο της σκυλάκι.
Conze 1893-1922, αρ. 863, εικ. 166. Woysch 1982, αρ. 401. Vedder 1985α, 30, F 39. Whitehead 1990, 137. Clairmont 1993, αρ. 1.440. Bergemann 1997, 167, αρ. 381. Βιβλιοδέτης 2005, 80 (Ε 53).
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 10753. *SEG* 28.316. Ἀρισταρέτη Μυρρ[ινουντόθεν]

Ιστάμενη παρθένος που κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο:

Ε 37: Vacat [3].

[3] Πρόκειται για την επιτύμβια στήλη αρ. 3418 του ΕΑΜ, η καθήμενη νεκρή της οποίας περιγράφεται από τον Clairmont ως κόρη που *δεξιώνεται* τον ιστάμενο πατέρα της, παρουσία της μητέρας της: Clairmont 1993, αρ. 299 (με λανθασμένο αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ 3415, αντί για το ορθό 3418). Κατά

Ε 38: Αθήνα 6568. 375-350 π.Χ. (πίν. 35)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει αττικό πέπλο με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κοτσίδα, και στο υψωμένο της δεξί χέρι κρατά πτηνό, *πλαγγόνα*, ή άλλο αντικείμενο. Το βλέμμα της είναι επικεντρωμένο σε αυτό. Το αριστερό κατεβασμένο της χέρι δεν διασώζεται.
Conze 1893-1922, αρ. 844. Clairmont 1993, αρ. 1.301. Σάλτα 2000, 69.

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο ή *ανακαλύπτεται*:

Ε 39: Άγνωστη ιδιωτική συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 36)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά αττικό πέπλο με χιτώνα και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κοτσίδα. Με το δεξί της χέρι, η παρθένος *ανακαλύπτεται*.
The E. Brummer Collection II: Ancient Art, Sale Catalogue, October 16-19 1979, Zurich, 184, αρ. 601. Clairmont 1993, αρ. 1.310. Bergemann 1997, 173, αρ. 574. Roccos 2000, 237, σημ. 23, και 255, αρ. 40. Bectarte 2009, 245, εικ. 1.
Επιγραφή: [Μ]ήδεια

Ε 40: Τατόι, τέως βασιλική συλλογή. 350-300 π.Χ. (πίν. 37)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Διασώζεται μόνον η κεφαλή και το επάνω μέρος του σώματος της. Η στήλη είναι αρκετά φθαρμένη, φαίνεται όμως ότι η Μνησιστράτη φορά ενδεχομένως χιτώνα και πέπλο. Ο τύπος της κομμώσεως της δεν είναι ευδιάκριτος. Στο υψωμένο δεξί της χέρι, η νεκρή μάλλον κρατά κάποιο αντικείμενο (ή *ανακαλύπτεται*).
Ο Clairmont διατυπώνει την άποψη ότι η νεκρή *ανακαλύπτεται*, ή κρατά κάποιο αντικείμενο. Πιστεύω ότι η δεύτερη εκδοχή είναι πιθανότερη, καθώς η νεαρή Μνησιστράτη φαίνεται πράγματι να κρατά κάτι στο υψωμένο δεξί της χέρι.
Conze 1893-1922, αρ. 857. Clairmont 1993, αρ. 1.413. Scholl 1996, 355, αρ. 494.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 12160. Μνησιστράτη

Ιστάμενη παρθένος:

Ε 41: Κωνσταντινούπολη Ε 99. 400-375 π.Χ. (πίν. 38)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα κατεβασμένα της χέρια. Λόγω της στάσεως της, δεν διακρίνεται αν έχει μακριά κόμη / κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, ή κοντή / μαζεμένη κόμη. Η πρώτη περίπτωση είναι εντούτοις πιθανότερη. Στο έδαφος, δίπλα στο δεξί της πόδι, εικονίζεται πέρδικα.
Conze 1893-1922, αρ. 851, εικ. 154. Mendel 1912-14, αρ. 871. Woysch 1982, αρ. 229, εικ. 33. Clairmont 1993, αρ. 1.280. Bergemann 1997, 169, αρ. 466. Roccos 2000, 253, αρ. 12, και 259.

Ε 42: Πειραιάς 408 + 1801 + 1815. 375-350 π.Χ. (πίν. 39)

την αυτοψία όμως διεπιστώθη ότι πρόκειται για νυμφευμένη γυναίκα, όπως υποδηλώνει η καλύπτρα της κεφαλής της – στοιχείο που δεν αναφέρει ο Clairmont.

Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, το οποίο κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η στήλη είναι αποσπασματική. Δεν διασώζεται η κεφαλή, το δεξί χέρι, το μεγαλύτερο μέρος του κορμού, και τα πόδια της νεκρής από τα γόνατα και κάτω.
Clairmont 1993, αρ. 1.306. Bergemann 1997, 178, αρ. 747. (vidi *)

Ε 43: Bignor Park, Sussex, ιδιωτική συλλογή Hawkins. 375-350 π.Χ. (πίν. 40)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο της αριστερό χέρι. Η κεφαλή και το δεξί της χέρι δεν διασώζονται.
Winbolt 1928, 182, αρ. 4, εικ. 4. Vermeule 1955, 130. Mitropoulou 1977, αρ. 46, εικ. 70. Vorster 1983, GR 70. Clairmont 1993, αρ. 1.359. Bergemann 1997, 169, αρ. 436. Roccos 2000, 254, αρ. 24.

Ε 44: Αθήνα 1987. 375-350 π.Χ. (πίν. 41)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της. Δεν διασώζονται το κάτω μέρος του σώματος και τα χέρια της νεκρής. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται αποσπασματική ανάγλυφη Σειρήνα, η οποία πλαισιώνεται από ζεύγος περιστεριών.
Καρούζου 1967, 75. Woysch 1982, αρ. 239, εικ. 75. Vedder 1985α, 31, F 13. Spiliopoulou 1990, 13, εικ. 7. Clairmont 1993, αρ. 1.386. Bergemann 1997, 166, αρ. 313, εικ. 57,4.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12672. Στρυφήλη

Ε 45: Κεραμεικός P 667. 350-330 π.Χ. (πίν. 42)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η κεφαλή και το δεξί της χέρι δεν διασώζονται.
Riemann 1940, 8, αρ. 14, εικ. 13. Clairmont 1993, αρ. 1.433. Bergemann 1997, 164, αρ. 268. Roccos 2000, 253, αρ. 2.

Ε 46: Βραυρών ΒΕ 11. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 43)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι.
Η συγκεκριμένη μορφή είναι εξαιρετικά αποσπασματική. Προέρχεται πιθανότατα από ναόσχημη επιτύμβια στήλη. Ο Δεσπίνης έχει μάλιστα διατυπώσει την άποψη ότι το ακέφαλο άγαλμα μίας θεραπαινίδος που επίσης βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος (ΒΕ 85) πιθανώς προέρχεται από τον ίδιο ναΐσκο, υποστηρίζοντας έτσι ότι η νεκρή παρθένος συνοδευόταν από την θεραπαινίδα της, ακριβώς όπως η πρόωρα χαμένη κόρη του επιτυμβίου αναγλύφου της Νέας Υόρκης (**Ε 60**).
Clairmont 1993, αρ. 1.459. Bergemann 1997, 175, αρ. 646. Despinis 1998, 145-146, πίν. 35.1-2. Roccos 2000, 254, αρ. 27. Δεσπίνης 2002, 211, και εικ. 3-5.

<u>Διμελείς</u>

Ε 47: Vacat.

Ε 48: Αθήνα 1120. 400-375 π.Χ. (πίν. 44)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Στην κεφαλή της έχει *λαμπάδιον*. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενο προς τα αριστερά μικρό παιδί, το φύλο του οποίου δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί. Με το αριστερό της χέρι η νεκρή πιθανότατα *ανακαλύπτεται*.
Conze 1893-1922, αρ. 892, εικ. 168. Kjellberg 1926, 116, εικ. 37. Clairmont 1993, αρ. 1.743. Bergemann 1997, 161, αρ. 113.

Ε 49: Άγνωστη συλλογή. 400-375 π.Χ. (πίν. 45)
Κεφαλή ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής με μακριά κόμη. Στα δεξιά αυτής διακρίνεται πυξίδα, την οποία κρατούσε άλλη γυναικεία μορφή που όμως δεν διασώζεται.
Η κεφαλή ανήκει βεβαίως στην νεκρή. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή που κρατούσε την πυξίδα ήταν πιθανώς υπηρέτρια, ή ακόμη και συγγενής της.
Conze 1893-1922, αρ. 587, εικ. 113. Clairmont 1993, αρ. 2.278a. Bergemann 1997, 164, αρ. 244.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 10958. Βιτίς

Ε 50: Αθήνα 6833. 350-330 π.Χ. (πίν. 46)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η κεφαλή της οποίας δεν διασώζεται. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου πιθανώς κρατούσε με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι, το οποίο δεν διασώζεται. Όπισθεν αυτής εικονίζεται θεραπαινίς που τοποθετεί μαξιλάρι σε *δίφρον*.
Η εικονογραφία της στήλης είναι ιδιαίτερα ασυνήθιστη.
Conze 1893-1922, αρ. 881, εικ. 168. Barker 1922, 425 (IIId 3). Δραγάτση 1925-26, 182, εικ. 8. Frel 1969, αρ. 384. Clairmont 1993, αρ. 2.470. Bergemann 1997, 167, αρ. 380. Roccos 2000, 254-255, αρ. 31, και 259. Σάλτα 2000, 70. Δεσπίνης 2002, 221, και 223, εικ. 23.

Ε 51: Αθήνα 763. 350-330 π.Χ. (πίν. 47)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή χαϊδεύει το πρόσωπο ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής, την οποία αγκαλιάζει με το άλλο της χέρι. Η δεύτερη αυτή μορφή έχει μακριά κοτσίδα και ταινία στην κεφαλή. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Το δεξί της χέρι δεν διασώζεται ολόκληρο.
Νεκρή είναι η ιστάμενη παρθένος, όπως φανερώνει το χάδι της γυναίκας – προφανώς μητέρας της.
Conze 1893-1922, αρ. 896, εικ. 176. Barker 1922, εικ. 9, και 425 (IIId 2). Καρούζου 1967, 74. Hoffmann 1992, 334. Clairmont 1993, αρ. 2.421. Bergemann 1997, 165, αρ. 293. Roccos 2000, 247, 249, εικ. 10, 253, αρ. 6, 257, 258, 259, 260, και 261. Hoffmann 2006, 72.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 5273. Μύννιον Χαιρεστράτο Ἀγνο<υ>σίο

Ε 52: Αθήνα 3691. 350-330 π.Χ. (πίν. 48)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Φέρει ταινία στην κεφαλή, και η μακριά της κοτσίδα πέφτει στην πλάτη της.
Στο βάθος της παράστασης, στον ελεύθερο χώρο μεταξύ της κεφαλής και του αριστερού χεριού του Κηφισοκρίτου, διασώζονται ίχνη γραπτής λουτροφόρου - αμφορέως. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, πρόκειται για μεταγενέστερη

προσθήκη, η οποία παραπέμπει σε εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση της στήλης.

Θεοφανείδης 1939-41, Χρονικά 3, αρ. 13, εικ. 3. Frel 1969, αρ. 274. Καρούζου 1967, 120. Schmaltz 1970, 18, αρ. 19. Kokula 1984, 98. Yfantidis 1984, 21, αρ. 20, εικ. 3,1.2. Clairmont 1993, αρ. 2.436. Roccos 1995, 664, και σημ. 151. Bergemann 1997, 166, αρ. 333. Roccos 2000, 250, εικ. 11, 251, 253, αρ. 9, 257, 258, 259, 260, και 261. Schmaltz και Salta 2003, 87-88, αρ. 53, εικ. 19a-b, και σελ. 88, σχέδιο 1. Posamentir 2006, 91-92, αρ. 87. (vidi)

Επιγραφή: *IG II* [2] 6582. Κηφισόκριτος Γλαύκωνος Κυδαθηναιεύς Στρατυλλίς Κηφισοκρίτο

Καθήμενη γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* νεαρή ιστάμενη γυναικεία μορφή:

Ε 53: Αθήνα 766. 430-420 π.Χ. (πίν. 49)

Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία έχει κοντή κόμη και κρατά πτηνό στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι.

Από την επιγραφή μπορούμε με βεβαιότητα να αναγνωρίσουμε την νεκρή στο πρόσωπο της ιστάμενης γυναικείας μορφής, η οποία κρατά πτηνό και *δεξιώνεται* την καθήμενη μητέρα της. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία. Στην αρχική της μορφή νεκρή ήταν η καθήμενη γυναίκα, η οποία είχε καλυμμένη την κεφαλή με το ιμάτιο της και ανεκαλύπτετο με το αριστερό της χέρι, ενώ με το δεξί κρατούσε πυξίδα. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή ήταν συγγενής της νεκρής. Στο επιστύλιο είχε χαραχθεί το όνομα της θανούσης, το οποίο κατά την δεύτερη χρήση του αναγλύφου αφαιρέθηκε. Μετά την επεξεργασία της στήλης, η ιστάμενη συγγενής μετετράπη σε νεαρή Αρίστυλλα, την οποία το επίγραμμα προσδιορίζει ως νεκρή κόρη της καθήμενης γυναίκας. Προσετέθη επίσης η χειρονομία της *δεξιώσεως* που συνδέει τις δύο (2) μορφές, αλλά και το πτηνό που κρατά η Αρίστυλλα, ενώ αφαιρέθηκε η πυξίδα που κρατούσε η Ροδίλλη.

Heydemann 1874, 804. Sybel 1881, 104. Conze 1893-1922, αρ. 115, εικ. 24. Rodenwaldt 1923, εικ. 71. Diepolder 1931, 8, εικ. 1,2. Kaltenhäuser 1938, 52. Johansen 1951, 61.64, εικ. 18. Tod 1951, 184. Pfohl 1953, 50, 150. Himmelmann-Wildschütz 1956, 13, αρ. 13. Dohrn 1957, 38.42.85, αρ. 10, και 91.94.125. Schuchhardt 1958, 491. Καρούζου 1967, 46. Clairmont 1970, αρ. 27, εικ. 13. Daux 1972, 536. Frel 1972, 77, εικ. 7-8. Humphreys 1980, 114. Woysch 1982, αρ. 67, εικ. 13. Humphreys 1983, 108. Vedder 1985β, 171-175, εικ. 1-3. Ensoli 1987, 254, αρ. 282. Hoffmann 1988, 75, εικ. 5.1. Schlörb 1988, 24. Pemberton 1989, 47, 49, εικ. 1. Salta 1991, 110. Hoffmann 1992, 326, 328. Clairmont 1993, αρ. 2.051. Fantham 1994, 81-82, εικ. 3.1. Bergemann 1997, 158, αρ. 16. Pomeroy 1997, 134. Πωλογιώργη 1999, 179, εικ. 43α. Stears 2000α, 39-40. Καλτσάς 2002, 147, αρ. 283. Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 87. (vidi)

Επιγραφή: *IG I* [2] 1058. *SEG* 33.57. *GV* 327. Ἐνθάδε Ἀρίστυλλα κεῖται, παῖς Ἀρίστωνος τε και Ῥοδίλλης, σώφρων γ' ὦ θυγατέρ

Ε 54: Πειραιάς 357. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 50)

Ανάγλυφη λουτροφόρος – υδρία, την οποία πλαισιώνει η επιγραφή. Τμήμα της ανάγλυφης παράστασης σώζεται ακριβώς από κάτω. Εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή μερικώς διατηρημένη, η οποία φέρει *λαμπάδιον* στην

κεφαλή, και μικρό τμήμα κεφαλής δεύτερης μορφής, πιθανόν καθήμενης προς τα δεξιά.
Η παρουσία της λουτροφόρου – υδρίας μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η νεκρή πέθανε άγαμη. Προφανώς πρόκειται για την μερικώς διατηρημένη ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία πιθανότατα *δεξιωνόταν* την καθήμενη γυναίκα.
Conze 1893-1922, αρ. 111, εικ. 38. Kokula 1984, 193, H 36, εικ. 34,3. Clairmont 1993, αρ. 2.488. Bergemann 1996, 179. Scholl 1996, 299, αρ. 291.
Επιγραφή: *IG I* [2] 7171/2. Ἐλεφαντίς Κλειταίχμη Πολυάρκτους Πειραιέως

Νεαρή ιστάμενη γυναικεία μορφή με θεραπαινίδα:

Ε 55: Αθήνα 4006. 400-375 π.Χ. (πίν. 51)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Στο υψωμένο αριστερό της χέρι, η νεκρή κρατά αντικείμενο (ίσως δακτυλίδι ή άνθος). Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, η οποία ακουμπά το δεξί της χέρι στο πρόσωπο της. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με το αντικείμενο που κρατά η Ευκολίνη. Πιστεύω ότι λόγω της παρουσίας της μικρής υπηρέτριας με την πυξίδα, είναι πιθανότερο να πρόκειται για κάποιο κόσμημα (ίσως δακτυλίδι, όπως υποστηρίζει ο Clairmont).
Adam 1966, 60.64. Καρούζου 1967, 88. Schlörb 1968, 108. Schefold 1970, 56. Woysch 1982, αρ. 392. Vedder 1985α, 29.66.A 16, και εικ. 3. Schlörb 1988, 15, σημ. 4. Clairmont 1993, αρ. 1.797. Bergemann 1997, 161, αρ. 125, εικ. 60,4. Καλτσάς 2002, 161, αρ. 318. (vidi)
Επιγραφή: Εὐκολ]ίνη Δημοκλέος

Ε 56: Βραυρών. 400-375 π.Χ. (πίν. 52)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η κεφαλή, το υψωμένο δεξί της χέρι, και τα πόδια της από τα γόνατα και κάτω δεν διασώζονται. Στα δεξιά της θανούσης εικονίζεται ιστάμενη μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, η οποία παριστάνεται κατενώπιον.
Clairmont 1993, αρ. 1.783. Bergemann 1997, 178, αρ. 816. Roccos 2000, 254, αρ. 28, και 259.

Ε 57: Βερολίνο (Pergamon) 1492. 375-350 π.Χ. (πίν. 53)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Έχει μακριά κόμη (κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη ;). Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, από την οποία η νεκρή κόρη ετοιμάζεται να αφαιρέσει κάποιο αντικείμενο με το δεξί της χέρι. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, η οποία πλαισιώνεται εκ δεξιών από λουτροφόρο – υδρία, και εξ αριστερών από Σφίγγα.
Conze 1893-1922, αρ. 1679a. Diepolder 1931, 42, εικ. 37. Kaltenhäuser 1938, 35. Richter 1944, 229, 237, εικ. 13. Blümel 1966, 35, αρ. 29 (K 40), εικ. 47. Zanker 1966, 20, αρ. 48. Richter 1968, 237, εικ. 13. Schmaltz 1970, 88, αρ. 147, και 94, αρ. 166. Robertson 1975, 381, εικ. 123e. Schmaltz 1983, 221, αρ. 516. Woysch 1982, αρ. 372, εικ. 62. Heres και Kunze 1984, 29, εικ. 30. Kokula 1984, 193, H 35. Vedder 1985α,

23, F 34. Meyer 1989α, 53. Hoffmann 1992, 335. Clairmont 1993, αρ. 1.862. Roccos 1995, 663-664, και σημ. 150. Bergemann 1996, 178, εικ. 31,1-2. Bergemann 1997, 169, αρ. 431. Roccos 2000, 253, αρ. 10, και 258-259. Posamentir 2006, αρ. 58. Xagorari 2010, 120-123, 127, και εικ. 2.
Επιγραφή: *IG II* [2] 8421. *SEG* 32.295. Σιληνὶς Μυίσκου Βοιωτία

Ε 58: Αθήνα 1305. 375-350 π.Χ. (πίν. 54)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα κατεβασμένα της χέρια. Λόγω της κατενώπιον απεικονίσεως της, δεν διακρίνεται αν έχει μακριά κόμη / κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, ή κοντή / μαζεμένη κόμη. Στα δεξιά της παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς που κρατά πάπια ή δυσδιάκριτο κυλινδρικό αντικείμενο. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Conze 1893-1922, αρ. 875, εικ. 169. Barker 1922, 425 (IIId 3). Richter 1944, 229, 237, εικ. 12. Woysch 1982, αρ. 407, εικ. 67. Vedder 1985α, 33F, F 12. Meyer 1989α, 77. Clairmont 1993, αρ. 1.814. Roccos 1995, 661, και σημ. 133. Bergemann 1997, 173, αρ. 618. Roccos 2000, 241, εικ. 4, 251, 252, 254, αρ. 20, 259, και 261.
Επιγραφή: *IG II* [2] 11660. Θεοφίλη

Ε 59: Κωνσταντινούπολη Ε 265. 375-350 π.Χ. (πίν. 55)
Ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς με ανοιχτή πυξίδα, προς την οποία απλώνει το δεξί της χέρι ιστάμενη γυναικεία μορφή που πιθανώς παριστάνεται κατενώπιον. Από την δεύτερη αυτή μορφή διασώζεται μόνον το χέρι και η μία (1) άκρη του ιματίου που φορούσε στην πλάτη. Διακρίνεται επίσης μέρος του αττικού της πέπλου.
Mendel 1912-14, αρ. 873. Pfuhl και Möbius 1977-79, αρ. 81, εικ. 20. Clairmont 1993, αρ. 1.839. Roccos 2000, 255, αρ. 33, και 259.

Ε 60: Νέα Υόρκη 44.11.2,3. 330-300 π.Χ. (πίν. 56)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κόμη, μέρος της οποίας είναι μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής, κόμμωση που παραπέμπει σε τύπους της παρθένου θεάς Αρτέμιδος. Τα χέρια της δεν διασώζονται ολόκληρα, διακρίνουμε όμως ότι είχε υψωμένο το δεξί της χέρι, και κατεβασμένο το αριστερό. Στα δεξιά της εικονίζεται ιστάμενο κορίτσι, το οποίο παριστάνεται κατενώπιον με την κεφαλή στραμμένη προς την νεκρή. Πιθανώς κρατούσε κάποιο αντικείμενο (ίσως πυξίδα).
Richter 1944. Bieber 1955, εικ. 208-209. Richter 1954α, αρ. 94, εικ. 76-77. Himmelmann-Wildschütz 1956, 25, αρ. 102. Frel 1969, αρ. 377. Kabus – Jahn 1963, 42. Lygkopoulos 1983, 68, αρ. 39. Geominy 1984, 241, εικ. 258. Roccos 1991, 399, εικ. 112c. Clairmont 1993, αρ. 1.971. Roccos 1995, 663, εικ. 23. Bergemann 1997, 175, αρ. 703, εικ. 59,3, 64,2-4. Roccos 2000, 238, εικ. 1, και σημ. 30. Δεσπίνης 2002, 209-211.

Ε 61: Κεραμεικός Ρ 279, Ι 168. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 57)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία εικονίζεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Λόγω της κατενώπιον απεικονίσεως της, δεν διακρίνεται αν έχει μακριά κόμη / κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, ή κοντή / μαζεμένη κόμη. Φορά πάντως ταινία στην κεφαλή. Με το δεξί της χέρι, η νεκρή *ανακαλύπτεται*. Στα δεξιά

της παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, το βλέμμα της οποίας είναι επικεντρωμένο στην κυρία της. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, η οποία πλαισιώνεται από ζεύγος περιστεριών.
Conze 1893-1922, αρ. 876, εικ. 167. Barker 1922, 425 (IIId 2). Riemann 1940, αρ. 16, εικ. 2. Woysch 1982, αρ. 243, εικ. 35. Vedder 1985α, 33F, F 2. Spiliopoulou 1990, 13, εικ. 8. Clairmont 1993, αρ. 1.932. Bergemann 1997, 174, αρ. 596. Roccos 2000, 251, 252, 254, αρ. 18, 258, και 259.
Επιγραφή: *IG II* [2] 11854. Κλεαρίστη Ἐπαινέτου

Πολυπρόσωπες

Ε 62: Malibu 71.AA.121. 400-375 π.Χ. (πίν. 58)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η καθήμενη γυναίκα φέρει το ιμάτιο της ως καλύπτρα, και *ανακαλύπτεται* με το αριστερό της χέρι. Η ιστάμενη μορφή είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της και ταινία στην κεφαλή. Ανάμεσα στις δύο (2) μορφές εικονίζεται μικρό γονατιστό κορίτσι προς τα αριστερά, το οποίο απλώνει το δεξί του χέρι προς την καθήμενη μορφή.
Η εικονογραφία της στήλης δεν φαίνεται να συνάδει με την σχετική επιγραφή. Το βλέμμα της ιστάμενης κοπέλας είναι επικεντρωμένο στην καθήμενη γυναικεία μορφή, την οποία *δεξιώνεται*. Την προσοχή της καθήμενης γυναίκας προσπαθεί να τραβήξει επίσης το μικρό κορίτσι που βρίσκεται κοντά στα πόδια της. Εκείνη όμως έχει σκυμμένη την καλυμμένη κεφαλή της, και μοιάζει απολύτως αποστασιοποιημένη. Από εικονογραφικής απόψεως, φαίνεται πιο πιθανό νεκρή να είναι η μητέρα των δύο (2) κοριτσιών. Η επιγραφή όμως αλλάζει τα δεδομένα, αναφέροντας ότι η στήλη σημαίνει τον τάφο της νεαρής κόρης Μυννίας, δηλαδή της ιστάμενης κοπέλας.
Frel 1973, 173-177. Vermeule και Neuerberg 1973, αρ. 11. Clairmont 1976, 101, εικ. 5. Daux 1976, 206, εικ. 5. Daux 1978, 604, αρ. 38. Frel 1978-79, 80, αρ. 10. Frel 1984, 74-75, αρ. 6. Clairmont 1987, 53-57, εικ. 15. Schlörb 1988, 48, αρ. 2. Clairmont 1993, αρ. 2.718. Reeder 1995, 336-337, εικ. 104. Stears 1995, 119. Scholl 1996, 341, αρ. 445, εικ. 9,1. Foley 2003, 132, εικ. 23. Sojc 2005, 110, 114, και εικ. 17.
Επιγραφή: *SEG* 37.187. *BÉ* 1974, 222. *BÉ* 1976, 203. *BÉ* 1977, 165. Clairmont 1987, 53-57, εικ. 15. Εὐφροσύνη Ἀρτεμισίας Μυννία Εὐτέλο
Ἐνθάδε κεῖται Μυννία μητρί ποθεινή

Ε 63: Laon, Musée Archéologique 37.1193. 375-350 π.Χ. (πίν. 59)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Με το δεξί της χέρι η παρθένος *ανακαλύπτεται*. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα. Στο βάθος της παράστασης, μεταξύ των δύο (2) μορφών, διακρίνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία ακουμπά το πρόσωπο της με το δεξί της χέρι.
Νεκρή είναι η νεαρή παρθένος, όπως φαίνεται από την χειρονομία της ιστάμενης γυναίκας που φανερώνει θλίψη και πένθος, αλλά και από το βλέμμα της μικρής θεραπαινίδος, το οποίο επικεντρώνεται σε αυτήν.

Schmaltz 1970, 94, αρ. 166. Rollas 1975, 27, αρ. 15, εικ. 5. Schmaltz 1983, 209, αρ. 496. Vedder 1985α, 171, αρ. 76, εικ. 6. Clairmont 1993, αρ. 2.825. Bergemann 1997, 179, αρ. 839. Roccos 2000, 255, αρ. 35, και 259.

Ε 64: Δρέσδη ZV 2440. 375-350 π.Χ. (πίν. 60)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, και ίσως φέρει επίσης ταινία στην κεφαλή της. Στα αριστερά του καθήμενου ανδρός εικονίζεται ιστάμενη ανδρική μορφή νεαρής ηλικίας, η οποία παριστάνεται κατενώπιον, με την κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά. Το βλέμμα του νέου άνδρα είναι επικεντρωμένο στην ιστάμενη γυναικεία μορφή, ενώ το δεξί του χέρι ακουμπά στον δεξιό ώμο του καθήμενου ανδρός.
Η προσοχή των δύο (2) ανδρών επικεντρώνεται στην νεαρή κοπέλα, υποδεικνύοντας έτσι ότι πρόκειται για την νεκρή. Ο νεαρός άνδρας παρηγορεί την καθήμενη ανδρική μορφή, προφανώς τον πατέρα της θανούσης, για τον πρόωρο θάνατο της. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία με σκοπό την επαναχρησιμοποίηση της. Έτσι, η ιστάμενη γυναικεία μορφή που ήταν πιθανότατα νυμφευμένη με τον Αρκεσίλα κατά την αρχική χρήση της στήλης, μετετράπη σε άγαμο κόρη με την προσθήκη μακριάς κόμης. Ενδέχεται μάλιστα και η μορφή του ιστάμενου νεαρού ανδρός να προσετέθη εν όψει της δεύτερης αυτής χρήσεως, ώστε να υπογραμμιστεί η τραγικότητα του *ἀώρου* θανάτου της νεκρής παρθένου.
Herrmann 1925, 42, αρ. 144. Diepolder 1931, 43, εικ. 39,1. Dohrn 1957, 179, αρ. 95. Schmaltz 1970, 18, αρ. 19. Protzmann 1973, 3, 28. Lygkopoulos 1983, αρ. 23. Schmaltz 1983, 194.212, αρ. 498. Vorster 1983, αρ. 141. Meyer 1989β, 66. Protzmann 1989, αρ. 12. Hoffmann 1992, 334. Clairmont 1993, αρ. 3.374c. Bergemann 1997, 169, αρ. 452, εικ. 62,4, 92,1, 96,3. Schmaltz 1998, 180. Himmelmann 1999, 67-68, εικ. 31. Schmaltz και Salta 2003, 101, αρ. 96. Hoffmann 2006, 71.
Επιγραφή: *IG II* [2] 10815. Ἀρκεσί[λα]ς Βρέτων Ἐ[τ]εόκλεα

Ε 65: Άγνωστη Συλλογή. 350-330 π.Χ. (πίν. 61)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με κοντή κόμη αγκαλιάζει ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή που φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια. Η κόμμωση της δεν διακρίνεται καθαρά. Ίσως υπάρχει κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της. Στα δεξιά της πρώτης μορφής, στην άκρη της παράστασης, εικονίζεται ιστάμενο προς τα δεξιά μικρό κορίτσι.
Νεκρή είναι η νεαρή παρθένος, την οποία αγκαλιάζει η ιστάμενη γυναικεία μορφή. Σε αυτήν είναι άλλωστε στραμμένη και η προσοχή του μικρού κοριτσιού.
Conze 1893-1922, αρ. 906, εικ. 168. Clairmont 1993, αρ. 1.943. Bergemann 1997, 166, αρ. 368. Roccos 2000, 254, αρ. 14, και 259.
Επιγραφή: Σωτηρίς

Ε 66: Άγνωστη ιδιωτική συλλογή. 350-300 π.Χ.
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με κοντή κόμη, η οποία ακουμπά το δεξί της χέρι στο πηγούνι της. Δεύτερη ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Λόγω της κατενώπιον απεικονίσεως της, δεν διακρίνεται αν έχει μακριά κόμη / κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της, ή κοντή / μαζεμένη κόμη. Με το δεξί της χέρι η παρθένος πιθανώς *ανακαλύπτεται*. Στο αριστερό της χέρι κρατά περιστέρι. Την

παράσταση συμπληρώνει αποσπασματική γυναικεία μορφή, η οποία εικονίζεται καθήμενη προς τα αριστερά, και πιθανώς *ανακαλύπτεται*.
Το περιστέρι που κρατά η νεαρή παρθένος φανερώνει ότι πρόκειται για την νεκρή.
Sotheby's (New York) December 1, 1972, αρ. 207. Clairmont 1993, αρ. 3.413a. Traill 1994-2007, 4, 291, αρ. 277595. Roccos 2000, 255, αρ. 42. (non vidi)
Επιγραφή: Γλυκέρα Διονυσία Ἡρακλ[εος

Ε 67: Άγνωστη ιδιωτική συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 62)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή απλώνει το δεξί της χέρι προς το πρόσωπο ιστάμενης γυναικείας μορφής, η οποία παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα αριστερά. Η δεύτερη αυτή μορφή φέρει πιθανώς ταινία στην κεφαλή. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις άκρες του οποίου κρατά με τα κατεβασμένα της χέρια. Έχει επίσης μακριά κόμη, μέρος της οποίας εικονίζεται μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής. Στα δεξιά της πρώτης γυναίκας εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα. Στο βάθος της παράστασης μεταξύ των δύο (2) γυναικών διακρίνεται ανδρική μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Ο άνδρας αυτός κρατά το πρόσωπο του με το αριστερό του χέρι. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, η οποία πλαισιώνεται από ζεύγος περιστεριών.
Νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία η ιστάμενη παρθένος, όπως υποδηλώνει το χάδι της γυναίκας, αλλά και η μικρή θεραπαινίς, η προσοχή της οποίας είναι στραμμένη στην *ἄωρο* νεκρή.
Sotheby's (London), July 9, 1974, αρ. 151. Vedder 1985α, 33, και 250, F 60, εικ. 5. Clairmont 1993, αρ. 3.880. Bergemann 1997, 173, αρ. 580. Roccos 2000, 255, αρ. 41, 259, και 260.
Επιγραφή:] Πλατέων

Ε 68: Κεραμεικός Ρ 388. 350-330 π.Χ. (πίν. 63)
Ιστάμενη προς τα αριστερά νεαρή γυναικεία μορφή, η οποία φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Έχει επίσης κοτσίδα γύρω από την κεφαλή. Το μέγεθος της είναι εμφανώς μικρότερο από εκείνο των άλλων μορφών της παραστάσεως. Στο υψωμένο δεξί της χέρι, η παρθένος κρατά πτηνό. Στα πόδια της διακρίνεται ένα (1) μικρό σκυλί που κινείται ζωηρά προς το μέρος της. Πλησίον αυτής παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία με το ένα (1) της χέρι χαϊδεύει το πρόσωπο της παρθένου, ενώ με το άλλο αγγίζει τον πήχυ του υψωμένου της δεξιού χεριού. Στο βάθος της παράστασης, ανάμεσα στις δύο (2) μορφές, εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με καλυμμένη την κεφαλή, η οποία *ανακαλύπτεται*. Η στάση της φανερώνει θλίψη και πένθος, ενώ το βλέμμα της είναι στραμμένο προς την κόρη. Πίσω από την νεαρή παρθένο εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή. Ο γενειοφόρος άνδρας υψώνει το δεξί του χέρι στο πρόσωπο του.
Νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία η νεαρή παρθένος Ευκολίνη. Κρατά πτηνό, το οποίο προσπαθεί να φτάσει ένα (1) μικρό σκυλάκι, ενώ μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή την χαϊδεύει τρυφερά – στοιχεία που υποδηλώνουν ότι πρόκειται για την νεκρή. Ο γενειοφόρος άνδρας είναι ασφαλώς ο πατέρας της πρόωρα χαμένης κόρης. Πιστεύω επίσης ότι η γυναίκα που χαϊδεύει με τόση αγάπη την μικρή Ευκολίνη είναι η μητέρα της, και η δεύτερη γυναικεία μορφή είναι η γιαγιά της, ή κάποια άλλη στενή συγγενής. Έτσι, ενώ οι δύο (2) γονείς πλαισιώνουν την νεκρή τους κόρη, η εν λόγω γυναικεία μορφή εικονίζεται σε δεύτερο πλάνο, στο βάθος της παράστασης. Ο Conze

παρατήρησε πρώτος τα ίχνη μίας σβησμένης επιγραφής στην επίστεψη της στήλης, η οποία καλύπτεται από την νεώτερη επιγραφή με τα ονόματα των μελών της οικογένειας του Ονησίμου. Πιθανώς το εν λόγω ανάγλυφο σήμαινε αρχικά τον τάφο μίας άλλης κόρης, και χρησιμοποιήθηκε εκ νέου για την σήμανση του τάφου της νεαρής Ευκολίνης. Η εικονογραφία όμως της στήλης παρέμεινε αμετάβλητη, καθώς οι αλλαγές εν όψει της δεύτερης αυτής χρήσεως του αναγλύφου περιορίστηκαν στην προσθήκη της νεώτερης επιγραφής.
Conze 1893-1922, αρ. 1131, εικ. 238. Brueckner 1909, 117. Barker 1922, 425 (IIId 3). Bieber 1928, εικ. 5, 1. Diepolder 1931, 47, αρ. 1. Frel 1969, αρ. 282, εικ. 45. Kabus – Jahn 1963, 39, αρ. 47. Thompson 1963, 42. Schlörb 1966, 84, εικ. 63. Willemsen 1970, 41, εικ. 3. Woysch 1982, αρ. 152, εικ. 25. Fragiadakis 1986, 241, αρ. 57. Knigge 1988, 137, εικ. 133. Schlörb 1988, 68, αρ. 3. Clairmont 1993, αρ. 4.420. Kurtz και Boardman 1994, 99, σχ. 18. Traill 1994-2007, 7, 328, αρ. 437180. Roccos 1995, 664, εικ. 24, και σημ. 152. Bergemann 1997, 164, αρ. 271. Roccos 2000, 247, 248, εικ. 9, 253, αρ. 1, 257, 258-259, 260, και 261. Sojc 2005, 113-114, και εικ. 18. Grossman 2007, 318. Ηλιόπουλος 2009, 15-16. Xagorari 2010, 120-124, 126-127, και εικ. 1. (vidi)
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 9203. Ὀνήσιμος Ὀνήτορος Λ<έ>σβιος.
Πρωτονόη Νικοστράτη Εὐκολίνη

Ιστάμενη παρθένος *δεξιώνεται* καθήμενη γυναικεία μορφή, παρουσία ιστάμενου ανδρός:

Ε 69: Mariemont B 18. 375-350 π.Χ. (πίν. 64)
Ανάγλυφη λουτροφόρος – υδρία με παράσταση καθήμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής, η οποία *ανακαλύπτεται*, ενώ παράλληλα *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η δεύτερη αυτή μορφή φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Έχει επίσης *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Όπισθεν της καθήμενης γυναικός εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή, η οποία στηρίζεται και με τα δύο (2) χέρια στην πλάτη του καθίσματος.
Νεκρή είναι η ιστάμενη παρθένος που *δεξιώνεται* την καθήμενη γυναίκα, προφανώς την μητέρα της, παρουσία του ιστάμενου πατέρα της. Και οι δύο (2) γονείς κοιτούν με θλίψη την πρόωρα χαμένη τους κόρη.
Lévêque και Donnay 1967, αρ. 54. Donnay 1968, αρ. 43. Kokula 1984, 189, H 17, εικ. 32.2. Clairmont 1993, αρ. 3.337. Roccos 2000, 255, αρ. 47, και 260.

Ε 70: Αθήνα 7809. 375-350 π.Χ. (πίν. 65)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον το χέρι που κρατά τον δεξιό βραχίονα ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής, επίσης αποσπασματικής, την οποία μάλλον *δεξιωνόταν*. Η δεύτερη αυτή μορφή φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στο βάθος της παράστασης, μεταξύ των δύο (2) μορφών, διακρίνονται ίχνη ιστάμενης ανδρικής μορφής με ραβδί.
Η στήλη είναι αποσπασματική. Νεκρή είναι αναμφίβολα η ιστάμενη παρθένος, όπως φανερώνει η χειρονομία της καθήμενης γυναικός που κρατά τρυφερά τον πήχυ του δεξιού χεριού της κόρης.

Conze 1893-1922, αρ. 335, εικ. 77. Clairmont 1993, αρ. 3.340a. Bergemann 1997, 178, αρ. 805. Roccos 2000, 253, αρ. 4. Σάλτα 2000, 71.

Ε 71: Λονδίνο 1915.4-16.1. 350-330 π.Χ. (πίν. 66)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με καλυμμένη την κεφαλή, η οποία *ανακαλύπτεται*, *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η δεύτερη αυτή μορφή έχει μακριά κόμη, και φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Ανάμεσα στις δύο (2) μορφές εικονίζεται ιστάμενη ανδρική μορφή με ραβδί, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Διασώζεται μόνον το επάνω μέρος της παράστασης, με τις κεφαλές και το ανώτερο μέρος του σώματος των μορφών. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη λουτροφόρος – υδρία.
Στην προκειμένη περίπτωση, η λουτροφόρος – υδρία παραπέμπει σε θάνατο αγάμου κόρης. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για την ιστάμενη παρθένο που *δεξιώνεται* την καθήμενη γυναικεία μορφή.
Smith 1916 β, 80, αρ. 12, εικ. 11. Kokula 1984, 97, και 193, H 37. Meyer 1989β, 62, εικ. 11,1. Clairmont 1993, αρ. 3.414a. Bergemann 1997, 171, αρ. 500. Himmelmann 1999, 50, εικ. 18. Roccos 2000, 237, σημ. 23.
Επιγραφή: *IG I* [2] 6587. *SEG* 35.173. Μεταγένης Ἐπιγένους Κυδαθηναιεύς Φιλουμένη Τηλοκλέους Κυδαθηναιέως

Τύπος Αμεινοκλείας:

Ε 72: Αθήνα 718. 375-350 π.Χ. (πίν. 67)
Μικρή θεραπαινίς, η οποία εικονίζεται γονατιστή προς τα δεξιά, τοποθετεί το σανδάλι στο ελαφρά υψωμένο αριστερό πόδι ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής. Η εν λόγω μορφή, χωρίς αμφιβολία η νεκρή, φέρει χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο χρησιμοποιεί επίσης ως καλύπτρα. Με το δεξί της χέρι ακουμπά την κεφαλή της θεραπαινίδος, πιθανώς για να στηριχθεί. Στα αριστερά της θεραπαινίδος εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με πυξίδα.
Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για σκηνή που παραπέμπει στον στολισμό της νύφης εν όψει του γάμου της. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε το σανδάλι που η μικρή υπηρέτρια τοποθετεί στο πόδι της νεαρής γυναίκας είναι μία (1) από τις *νυμφίδες*, τα ειδικά παπούτσια που φορούσαν οι νύφες. Μία (1) ακόμη γυναίκα στέκεται κρατώντας την πυξίδα με τα κοσμήματα της νεκρής – ίσως η *νυμφεύτρια* που ετοιμάζεται να την στολίσει ; Οι Schmaltz και Salta πάντως έχουν εντοπίσει μικρές αλλαγές στην κόμμωση της Αμεινοκλείας, οι οποίες παραπέμπουν σε εκ νέου επεξεργασία και επαναχρησιμοποίηση του αναγλύφου κατά τον ύστερο 4° π.Χ. αιώνα.
Conze 1893-1922, αρ. 901, εικ. 177. Gardner 1896, πίν. 28. Norton 1897, 82. Diepolder 1931, 44, εικ. 41. Picard 1946-47, 215. Lippold 1950, 228, σημ. 11. Johansen 1951, 21, εικ. 7. Stupperich 1977, αρ. 192. Himmelmann-Wildschütz 1956, 23. Dohrn 1957, 177. Thimme 1964, 19, εικ. 5,1. Adam 1966, 115-117, εικ. 62-63. Καρούζου 1967, 84. Wassermann 1969, 198-199. Keuls 1974, 99, σημ. 53. Lohmann 1979, 104. Lygkopoulos 1983, 45, αρ. 24. Vedder 1985α, 68. 164, αρ. 22. Ensoli 1987, 215, σημ. 154. Schlörb 1988, 15, αρ. 4, και 54, αρ. 2. Salta 1991, 118. Clairmont 1993, αρ. 3.370. Stears 1995, 125. Bergemann 1997, 165, αρ. 278, εικ. 33,3.4, 124,2, 125,1.2. Δεσπίνης 2002, 213. Καλτσάς 2002, 187, αρ. 369. Schmaltz και Salta 2003, 68, αρ. 5. Hoffmann 2006, 69-70, εικ. 3. (vidi)
Επιγραφή: *IG I* [2] 1082. Ἀμεινόκλεια Ἀνδρομένους θυγάτηρ Λ [- - -]

Ε 73: Αθήνα 2042. 375-350 π.Χ. (πίν. 68)
Αποσπασματική στήλη, από την οποία διασώζεται μόνον το σώμα γονατιστής προς τα δεξιά μικρής θεραπαινίδος που τοποθετεί το σανδάλι στο ελαφρά υψωμένο πόδι ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής. Από την δεύτερη αυτή μορφή διασώζεται μόνον το πόδι.
Πρόκειται για τον ίδιο εικονογραφικό τύπο με εκείνον της επιτύμβιας στήλης της Αμεινοκλείας (**Ε 72**).
Conze 1893-1922, αρ. 902, εικ. σελ. 193. Καρούζου 1967, 84. Simon και Andriomenou 1970, 27, εικ. 12c. Schlörb 1988, 54, σημ. 2. Clairmont 1992, 261, εικ. 4. Clairmont 1993, αρ. 3.372c. Bergemann 1997, 178, αρ. 792.

Ε 74: Αθήνα. 375-350 π.Χ. (πίν. 69)
Αποσπασματική στήλη, από την οποία διασώζονται η κεφαλή και μέρος του σώματος γονατιστής προς τα δεξιά μικρής θεραπαινίδος, η οποία σηκώνει το κεφάλι κοιτάζοντας την νεκρή κυρία της. Πρόκειται για ιστάμενη γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζεται μόνον το κατεβασμένο δεξί χέρι που κρατά την άκρη του ιματίου της. Στο βάθος της παράστασης διακρίνονται επίσης κάποιες πτυχές του ιματίου ιστάμενης γυναικείας μορφής, η οποία όμως δεν διασώζεται.
Είναι εμφανές ότι πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο εικονογραφικό τύπο με εκείνον της επιτύμβιας στήλης της Αμεινοκλείας (**Ε 72**). Η μικρή θεραπαινίς τοποθετούσε επομένως το σανδάλι στο πόδι της νεκρής κυρίας της.
Conze 1893-1922, αρ. 903, εικ. σελ. 193. Clairmont 1993, αρ. 3.373c.

<u>Βασικοί εικονογραφικοί τύποι της νεκρής αγάμου κόρης</u>

<u>Μονοπρόσωπες, διμελείς, πολυπρόσωπες</u>

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή πλησίον λουτροφόρου:

Ε 75: Αθήνα 3891. 420-400 π.Χ. (πίν. 70)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Με το δεξί της χέρι *ανακαλύπτεται*, ενώ με τον αριστερό της αγκώνα στηρίζεται σε λουτροφόρο – υδρία που βρίσκεται στα αριστερά της. Η κεφαλή της δεν διασώζεται.
Ο χιτώνας που αποκαλύπτει τον έναν (1) ώμο παραπέμπει στον τύπο της στηριζομένης Αφροδίτης *ἐν κήποις* του Αλκαμένους, στοιχείο που φανερώνει αποθέωση της νεκρής κατά τον Schmaltz, άποψη με την οποία όμως διαφωνεί ο Clairmont. Η νεαρή γυναίκα *ανακαλύπτεται*, ενώ η παρουσία της λουτροφόρου – υδρίας φανερώνει ότι πέθανε άγαμη. Ίσως εδώ ισχύει ότι και στην περίπτωση των παρθένων που *ανακαλύπτονται*. Η εν λόγω νεκρή δηλαδή ενδέχεται να πέθανε σε ηλικία γάμου, ή κατά την περίοδο της μνηστείας. Συνεπώς, οι ομοιότητες της συγκεκριμένης γυναικείας μορφής με τον τύπο της στηριζομένης Αφροδίτης πιθανώς παραπέμπουν στην απεικόνιση της αγάμου κόρης ως εν δυνάμει νύφης και συζύγου.
Καρούζου 1967, 82. Schmaltz 1970, 94, αρ. 166. Schmaltz 1983, 208, αρ. 494, 221, εικ. 9. Kokula 1984, 191, H 27. Harrison 1988α, 104. Clairmont 1993, αρ. 1.182. Bergemann 1997, 159, αρ. 37. (vidi)

Ε 76: Βραυρών 84. 400-375 π.Χ. (πίν. 71)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στα αριστερά της διακρίνεται λουτροφόρος.
Clairmont 1993, αρ. 1.267. Bergemann 1997, 175, αρ. 644. Roccos 2000, 254, αρ. 25.

Ε 77: Αθήνα 6942. 375-350 π.Χ. (πίν. 72)
Σώζονται μόνον τα πόδια ιστάμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής, ενδεδυμένης με χιτώνα και ιμάτιο. Στα δεξιά της εικονίζεται λουτροφόρος – υδρία.
Η λουτροφόρος – υδρία πλησίον της νεκρής φανερώνει ότι πέθανε άγαμη.
Conze 1893-1922, αρ. 873b, σχέδιο σελ. 186. Kokula 1984, 192, Η 33, εικ. 34,2. Clairmont 1993, αρ. 1.357. Scholl 1996, 288, αρ. 248. Σάλτα 2000, 69.

Ε 77β: Ερέτρια 629. 400-375 π.Χ. (πίν. 73)
Σώζονται μόνον τα πόδια ιστάμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής, και ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής. Η πρώτη φέρει αττικό πέπλο και χιτώνα, ενώ είναι αρκετά πιο μικρόσωμη από την δεύτερη, η οποία είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Πλησίον της μεγαλύτερης αυτής γυναικείας μορφής διακρίνεται λουτροφόρος - υδρία.
Η παρουσία της λουτροφόρου πλησίον της δεύτερης γυναικείας μορφής υποδηλώνει ότι πρόκειται για την νεκρή, η οποία πέθανε άγαμη. Ο αττικός πέπλος και το μικρότερο μέγεθος της πρώτης μορφής φανερώνει ότι πρόκειται για παρθένο κόρη αρκετά νεαρής ηλικίας. Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι η νεκρή ενδεχομένως στηριζόταν με το αριστερό της χέρι στο στόμιο της λουτροφόρου, όπως η γυναικεία μορφή της στήλης 3891 του ΕΑΜ (**Ε 75**). Υποστηρίζει επίσης ότι πιθανώς δεν πρόκειται για αττικό, αλλά για αττικίζον ανάγλυφο.
Auberson και Schefold 1972, 169. Kokula 1984, 191, Η 29, εικ. 34.1. Clairmont 1993, αρ. 1.769.

Ε 78: Αθήνα, Θ 173. 375-350 π.Χ.
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία στηρίζεται με τον αριστερό της αγκώνα σε λουτροφόρο – υδρία που εικονίζεται όπισθεν αυτής. Και οι δύο (2) φορούν χιτώνα και ιμάτιο. Η δεύτερη μορφή έχει μακριά κοτσίδα.
Νεκρή είναι η νεαρή γυναικεία μορφή που στηρίζεται στην λουτροφόρο – υδρία, η οποία φανερώνει ότι πέθανε άγαμη. Το όνομα της δεν διασώζεται.
Κυπαρίσσης 1927-28, παρ. 47, αρ. 173. Kokula 1984, 192, Η 32. Clairmont 1993, αρ. 2.390b. (non vidi) [4]. Σάλτα 2000, 70.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12385. *SEG* 35.191. Ἀρχεστράτη

Ε 79: Αθήνα 9798. 350-330 π.Χ. (πίν. 74)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, από την οποία διασώζονται μόνον πτυχές του χιτώνα και του ιματίου της. Πλησίον αυτής εικονίζεται λουτροφόρος - υδρία.
Η παρουσία της λουτροφόρου – υδρίας πλησίον της αποσπασματικής αυτής ιστάμενης γυναικείας μορφής υποδηλώνει ότι πρόκειται για την νεκρή, η οποία πέθανε πρίν προλάβει να νυμφευθεί.

[4] Αν και έγινε σχετική αίτηση στο ΕΑΜ, δεν κατέστη δυνατόν να γίνει αυτοψία της συγκεκριμένης επιτύμβιας στήλης, καθώς επίκειται η δημοσίευση της μαζί με τα υπόλοιπα επιτύμβια ανάγλυφα της Συλλογής Θησείου από την κ. Σάλτα.

Conze 1893-1922, αρ. 873a. Kokula 1984, 190, H 26. Clairmont 1993, αρ. 1.414. Σάλτα 2000, 69.

Ε 80: Αθήνα 1863. Γύρω στο 320 π.Χ. (πίν. 75)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή που κρατά πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, και έχει μακριά κόμη (κοτσίδα ;). Στα δεξιά της εικονίζεται λουτροφόρος – υδρία με ανάγλυφη παράσταση *δεξιώσεως* μεταξύ της ίδιας γυναικείας μορφής, η οποία μάλιστα *ανακαλύπτεται*, και ενός (1) νέου ανδρός. Επάνω από τις δύο (2) αυτές μορφές επιγράφονται τα ονόματα τους: Ἁγνοστράτη Θεόδωρος
Η νεκρή παρθένος Αγνοστράτη παριστάνεται ιστάμενη πλησίον λουτροφόρου – υδρίας που φέρει ανάγλυφη παράσταση. Η εικονογραφία της συγκεκριμένης επιτύμβιας στήλης παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς έχουμε διπλή απεικόνιση της θανούσας. Στην κύρια παράσταση της στήλης η Αγνοστράτη εικονίζεται μόνη, ως *ἄωρος* κόρη, φορώντας την χαρακτηριστική ενδυμασία των ατθίδων παρθένων, και κρατώντας πτηνό. Στην λουτροφόρο – υδρία όμως, η οποία στην προκειμένη περίπτωση φανερώνει ότι η άτυχη θυγατέρα του Θεοδότου πέθανε άγαμη, εικονίζεται μαζί με τον Θεόδωρο. Πρόκειται πιθανώς για τον αδελφό της νεκρής, ο οποίος ίσως πέθανε επίσης σε νεαρή ηλικία. Αυτό υποστηρίζουν οι Schmaltz και Salta, οι οποίοι έχουν επισημάνει ότι η ανάγλυφη παράσταση της λουτροφόρου είναι αποτέλεσμα εκ νέου επεξεργασίας της στήλης. Πιστεύουν ότι μετά τον θάνατο της Αγνοστράτης, και αφού είχε θεσπιστεί η νομοθεσία του Δημητρίου Φαληρέως που απαγόρευε την πολυτέλεια των ταφικών μνημείων, πέθανε και ο Θεόδωρος. Έτσι, με την μεταγενέστερη προσθήκη της ανάγλυφης παράστασης Αγνοστράτης και Θεοδώρου στην λουτροφόρο του αναγλύφου, η οικογένεια των νεκρών νέων μετέτρεψε το ταφικό *σῆμα* της Αγνοστράτης σε επιτύμβια στήλη και των δύο (2) αδελφών.
Collignon 1911, 189, εικ. 116. Diepolder 1931, 53, εικ. 52,1. Frel 1969, αρ. 368. Thompson 1966, 59, αρ. 83. Καρούζου 1967, 127. Schmaltz 1970, 88, αρ. 147, και 94, αρ. 166. Robertson 1975, 381, εικ. 123d. Lohmann 1979, αρ. 504. Woysch 1982, αρ. 99, εικ. 17. Schmaltz 1983, 208, αρ. 494. Kokula 1984, 190, H 25. Schlörb 1988, 92, σημ. 13, και 138, σημ. 9a. Meyer 1989α, 77. Hoffmann 1992, 326. Clairmont 1993, αρ. 1.431 / 2.431c. Bergemann 1997, 66, 174, αρ. 619, εικ. 117,4. Roccos 2000, 237, σημ. 23, και 257. Καλτσάς 2002, 206, αρ. 417. Πετρόχειλος 2003, 99-100. Schmaltz και Salta 2003, 79, αρ. 32. (vidi)
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 10569. Ἁγνο[στράτη] Θεοδότου θυγάτηρ

Επιτύμβιες στήλες αδελφών:

Ε 81: Αθήνα 713. 430-420 π.Χ. (πίν. 76)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή προσφέρει πτηνό σε αγόρι ιστάμενο προς τα αριστερά. Η γυναικεία μορφή φορά χιτώνα, ο οποίος συγκρατείται με ιμάντες, και ιμάτιο. Έχει κρωβύλο άκοπων μαλλιών στο μέτωπο, καθώς και μικρό κρωβύλο στον αυχένα.
Το πτηνό που κρατά η Χαιρεστράτη στο δεξί της χέρι φανερώνει ότι είναι νεκρή. Δεν γνωρίζουμε αν το ίδιο ισχύει και για τον Λύσανδρο. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η ασυνήθιστη για τους κλασικούς χρόνους κόμμωση της Χαιρεστράτης ίσως οφείλεται σε εκ νέου επεξεργασία της στήλης κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Conze 1893-1922, αρ. 893, εικ. 174. Gardner 1896, πίν. 20. Süsserott 1938, 106, αρ. 72. Lippold 1950, 110, σημ. 4. Stupperich 1977, αρ. 4. Dohrn 1957, 123, αρ. 25. Frel 1969, αρ. 29. Καρούζου 1967, 48, αρ. 11. Woysch 1982, αρ. 109, εικ. 18. Clairmont 1986, 49, κατάλογος Ι, αρ. 1 (με λάθος αριθμό ευρετηρίου 711, αντί για 713). Ensoli 1987, 252, αρ. 275. Schlörb 1988, 23. Strocka 1988, 159, εικ. 91. Salta 1991, 26. Clairmont 1993, αρ. 1.575 (με λάθος αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ). Bergemann 1997, 158, αρ. 10. Stears 2000α, 39, 40, και 50. Καλτσάς 2002, 148, αρ. 286. Schmaltz και Salta 2003, 67, αρ. 2, εικ. 1c-d. Καλτσάς 2006, 296, αρ. 178. Posamentir 2006, 28-30, αρ. 3. Σάλτα 2000, 69. (vidi)

Επιγραφή: *IG II* ^{2} 13037. Χαιρεστράτη Λύσανδρος

Ε 82: Αθήνα 3845. 420-400 π.Χ. (πίν. 77)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Στην κεφαλή της έχει *λαμπάδιον*. Κρατά πτηνό στο αριστερό της χέρι, το οποίο προτείνει πρός ένα (1) γυμνό γονατιστό αγόρι που παριστάνεται στραμμένο προς τα αριστερά. Το μικρό αγόρι απλώνει τα χέρια του προς το πτηνό.

Αν και η εικονογραφία θα μπορούσε κάλλιστα να παραπέμπει σε νεαρή μητέρα με το παιδί της, το επίγραμμα καθιστά σαφές ότι πρόκειται για δύο (2) νεκρά αδέλφια, την Μνησαγόρα και τον Νικοχάρη.

Conze 1893-1922, αρ. 887, εικ. 172. Hastings 1912, 13 και 15. Diepolder 1931, 12, εικ. 5. Klein 1932, 39, εικ. 9c. Süsserott 1938, 105, εικ. 15,4. Lippold 1950, 195, εικ. 72,1. Robert και Robert 1950, 153, αρ. 86. Johansen 1951, 26, εικ. 12. Himmelmann-Wildschütz 1956, 20. Dohrn 1957, 42, 94, 123 (αρ. 24), 124, 189, και 196. Schlörb 1964, 102. Καρούζου 1967, 48. Möbius 1968, 9. Frel 1969, αρ. 28. Berger 1970, αρ. 342. Clairmont 1970, 56, 60, και αρ. 22, εικ. 11. Frel 1970α, 371, αρ. 20. Daux 1972, 528. Rühfel 1974, 47, αρ. 35. Pfanner 1977, 5-15. Humphreys 1980, 104, 114, και σημ. 16. Woysch 1982, αρ. 115, εικ. 19. Humphreys 1983, 108. Rühfel 1984, εικ. 53. Garland 1985, 84, εικ. 19. Ridgway 1987, 405. Hoffmann 1988, 76, εικ. 5,2. Schlörb 1988, 24, αρ. 15. Pemberton 1989, 47. Salta 1991, 43. Boardman 1992, 184, εικ. 149. Hoffmann 1992, 326-327, 337. Clairmont 1993, αρ. 1.610. Kurtz και Boardman 1994, 123 και 131. Bergemann 1997, 159, αρ. 36, εικ. 61,1. Beaumont 2000, 40. Stears 2000α, 39. Καλτσάς 2002, 147, αρ. 281. Oakley 2003, 182, εικ. 22. Francis 2004, 87. Brown 2005. Oakley 2009, 219-221, εικ. 60. (vidi)

Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12147. *SEG* 23.45. *GV* 95. *CEG I*, αρ. 84.

μνῆμα Μνησαγόρας καὶ Νικοχάρος τόδε κεῖται.
αὐτὼ δὲ οὐ πάρα δεῖξαι· ἀφέ|λετο δαίμονος αἶσα
πατρὶ φίλωι καὶ μητρὶ λιπόντε ἀμφοῖμ μέγα πένθος,
ὅνεκα ἀποφθιμένω βήτην δόμον Ἀίδος ἔσω.

Ε 83: Πειραιάς 11. 400-375 π.Χ. (πίν. 78)

Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη, και στο δεξί κατεβασμένο της χέρι κρατά πτηνό. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενο προς τα δεξιά μικρό κορίτσι, το οποίο υψώνει τα δύο (2) του χέρια προς το πτηνό.

Δραγάτση 1910, 77, αρ. 6. Woysch 1982, αρ. 140, εικ. 23. Clairmont 1993, αρ. 1.744. Bergemann 1997, 162, αρ. 150.

Ε 84: Αθήνα 1017. 375-350 π.Χ. (πίν. 79)

Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η φθορά της στήλης δεν επιτρέπει την αναγνώριση της κομμώσεως με απόλυτη βεβαιότητα, ενδεχομένως όμως πρόκειται για κοντή ή μαζεμένη κόμη. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι ίσως κρατά πτηνό ή δυσδιάκριτο αντικείμενο. Πλησίον αυτής εικονίζεται μικρό κορίτσι ιστάμενο προς τα δεξιά, το οποίο πιθανώς κρατά πτηνό στο υψωμένο αριστερό του χέρι.
Conze 1893-1922, αρ. 877, εικ. 157. Barker 1922, 425 (IIId 3). Frel 1969, αρ. 218. Clairmont 1993, αρ. 1.827. Traill 1994-2007, 4, 290, αρ. 277550. Scholl 1996, 264, αρ. 145. Roccos 2000, 253, αρ. 7, και 259.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 11007. Γλυκέρα

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή με πτηνό, και θεραπαινίς:

Ε 85: Princeton, Princeton University Art Museum 204. 400-375 π.Χ. (πίν. 80)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στο αριστερό υψωμένο της χέρι η νεκρή κόρη κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο, ή (πιθανότατα) πτηνό. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς που κρατά *ῥιπίδα* και πυξίδα.
Jones 1982α, 63-64, εικ. 10 (όπου το ιμάτιο που φορά η παρθένος στην πλάτη περιγράφεται λανθασμένα ως καλύπτρα). Clairmont 1993, αρ. 1.775. Scholl 1996, 352, αρ. 484, εικ. 35,4. Roccos 2000, 255, αρ. 39, και 259.

Ε 86: Βραυρών. 400-375 π.Χ. (πίν. 81)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Στο κατεβασμένο της δεξί χέρι κρατά πτηνό. Το αριστερό της χέρι δεν διασώζεται ολόκληρο, φαίνεται όμως ότι βρισκόταν επάνω από την κεφαλή ιστάμενης προς τα αριστερά μικρής θεραπαινίδος, η οποία διακρίνεται στα αριστερά της νεκρής.
Clairmont 1993, αρ. 1.784.

Ε 87: Κωνσταντινούπολη Ε 692. 375-350 π.Χ. (πίν. 82)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον, κρατώντας πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι. Έχει μακριά κοτσίδα, ενώ μέρος της κόμης της εικονίζεται μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Στα δεξιά της νεκρής εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς που κρατά κλουβί πτηνού.
Mendel 1912-14, αρ. 872. Pfuhl και Möbius 1977-79, αρ. 80, εικ. 20. Woysch 1982, αρ. 99a, εικ. 17. Clairmont 1993, αρ. 1.883. Bergemann 1997, 169, αρ. 468. Roccos 2000, 255, αρ. 34, και 259.

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή με *πλαγγόνα,* και θεραπαινίς:

Ε 88: Avignon E-31. 400-375 π.Χ. (πίν. 83)

Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή με μακριά κόμη, η οποία κρατά *πλαγγόνα* στα δύο (2) της χέρια. Φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς που κρατά πάπια.
Paciaudi 1761, II, 210. Conze 1893-1922, αρ. 880, εικ. 170. Καστριώτης 1909, 125, ε, και 128, εικ. 3. Dörig 1958, 45, εικ. 23,2. Daux 1973α, 391, εικ. 4. Daux 1973β, 225-234. Woysch 1982, αρ. 217, εικ. 31. Vorster 1983, 120. Cavalier 1987, 286, εικ. 1. Hoffmann 1992, 323, 334. Clairmont 1993, αρ. 1.757. Bergemann 1997, 162, αρ. 172. Reilly 1997, 160, εικ. 33. Hoffmann 2006, 64.

Ε 89: Αθήνα 1993. 400-375 π.Χ. (πίν. 84)
Ιστάμενη προς τα αριστερά θεραπαινίς με πυξίδα και *πλαγγόνα*, την οποία προσφέρει σε ιστάμενη γυναικεία μορφή. Από την εν λόγω μορφή διασώζεται μόνο το ένα (1) χέρι, στην ανοιχτή παλάμη του οποίου η μικρή υπηρέτρια εναποθέτει την *πλαγγόνα*.
Conze 1893-1922, αρ. 882, εικ. 171. Καστριώτης 1909, 123, εικ. 1. Klein 1932, 14, εικ. 15B. Dörig 1958, 45, εικ. 23.3. Καρούζου 1967, 84. Καρούζος και Karouzou 1981, 82, και 111, εικ. 99. Cavalier 1988, 287. Schlörb 1988, 69-70, σημ. 20 και 25. Salta 1991, 27. Clairmont 1993, αρ. 2.204. Bergemann 1997, 161, αρ. 114. Reilly 1997, εικ. 32. Καλτσάς 2002, 167, αρ. 331. Καλτσάς και Shapiro 2008, 304-305, αρ. 134. (vidi)

Ε 90: Ελευσίς. 375-350 π.Χ. (πίν. 85)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ή οποία φέρει αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη. Η νεκρή παρθένος κρατά κάποιο αντικείμενο (πιθανότατα *πλαγγόνα*) στα δύο (2) της χέρια. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενο προς τα δεξιά κορίτσι που κρατά πυξίδα.
Clairmont 1993, αρ. 1.840. Bergemann 1997, 175, αρ. 650. Roccos 2000, 255, αρ. 32, και 259.

Ε 91: Κοπεγχάγη 201a (IN 2012). 375-350 π.Χ. (πίν. 86)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η μακριά της κοτσίδα πέφτει στην πλάτη της. Στο υψωμένο δεξί της χέρι, το οποίο δεν διασώζεται ολόκληρο, η νεκρή κρατούσε κάποιο αντικείμενο (πιθανότατα *πλαγγόνα*). Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενο προς τα δεξιά κορίτσι που φέρει πυξίδα.
Diepolder 1931, 41, εικ. 36,1. Süsserott 1938, 115. Poulsen 1951, αρ. 201a. Clairmont 1993, αρ. 1.876. Bergemann 1997, 170, αρ. 475.

Καθήμενη νεανική μορφή:

Ε 91β: Μαραθών. Μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (πίν. 86β)
Καθήμενη γυναικεία μορφή, η κεφαλή της οποίας δεν διασώζεται. Διακρίνεται εντούτοις η μακριά της κόμη. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Στο αριστερό της χέρι κρατά πτηνό, το οποίο κάθεται στον αριστερό της μηρό.
Η εν λόγω παρθένος προέρχεται πιθανότατα από ναόσχημη επιτύμβια στήλη, η οποία δυστυχώς δεν διασώζεται. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο απεικόνισης και άλλων μορφών σε αυτήν. Δεν υπάρχει εντούτοις αμφιβολία ότι η καθήμενη κόρη είναι νεκρή, γεγονός που επιβεβαιώνεται άλλωστε και από το πτηνό που κρατά.
Σταϊνχάουερ 2009, 260.

Ε 91γ: Πειραιάς 3914. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 86γ)
Καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η κεφαλή της οποίας δεν διασώζεται. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα (ο οποίος συγκρατείται με ιμάντες), και ιμάτιο στην πλάτη. Το δεξί της χέρι ακουμπά στο σώμα σχετικά μεγαλόσωμου πτηνού, το οποίο κάθεται στον δεξιό της μηρό. Πλησίον αυτής απεικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η κεφαλή της δεν διασώζεται, είναι όμως προφανές ότι ακουμπούσε το δεξί της χέρι στο πρόσωπο της, εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους. Στο βάθος της παράστασης, μεταξύ των δύο (2) γυναικείων μορφών, διακρίνεται ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας με ραβδί, ο οποίος παριστάνεται κατενώπιον. Η έκφραση του προσώπου του φανερώνει θλίψη και μελαγχολία.
Η νεκρή παρθένος απεικονίζεται εδώ με τους γονείς της. Ο Clairmont λανθασμένα αναφέρει πως η κόρη έφερε το ιμάτιο της ως καλύπτρα. Επίσης περιγράφει το πτηνό ως χήνα. Δεν υπάρχουν όμως στοιχεία που να επιβεβαιώνουν κάτι τέτοιο, καθώς διασώζεται μόνον το σώμα του πτηνού.
Clairmont 1993, αρ. 3.467. Bergemann 1997, 175, Naiskos Nr 656. Himmelmann 1999, 51-52, εικ. 19.

Ε 92: Αθήνα, Καραπάνος 965. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 87)
Καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η κεφαλή της οποίας δεν διασώζεται. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Με το δεξί της χέρι αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά θεραπαινίς, η οποία εικονίζεται πλησίον αυτής, ιστάμενη προς τα δεξιά.
Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία. Αρχικά η ιστάμενη μορφή ήταν νεαρή παρθένος, προφανώς συγγενής της νεκρής. Κατά την επαναχρησιμοποίηση όμως της στήλης, η αλλαγή στην κόμμωση της εν λόγω αγάμου κόρης την μετέτρεψε σε θεραπαινίδα.
Conze 1893-1922, αρ. 71, εικ. 33. Kaltenhäuser 1938, 11, αρ. 6. Kabus – Jahn 1963, 53. Schmaltz 1970, αρ. 45. Clairmont 1993, αρ. 2.424. Bergemann 1997, 175, αρ. 635, εικ. 61,3.4. Schmaltz και Salta 2003, 93, αρ. 65.

Ε 93: Βοστώνη 1979.510. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 88)
Καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Διακρίνεται επίσης η πεπονοειδής κόμμωση της (με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή). Η νεκρή παρθένος ετοιμάζεται να αφαιρέσει με το δεξί της χέρι κάποιο αντικείμενο από την πυξίδα που κρατά θεραπαινίς, η οποία εικονίζεται πλησίον αυτής, ιστάμενη προς τα δεξιά. Μεταξύ των δύο (2) μορφών διακρίνονται ίχνη ιστάμενης ανδρικής μορφής, η οποία παριστάνεται κατενώπιον, αλλά δεν διασώζεται.
Συνήθως οι καθήμενες γυναίκες είναι νυμφευμένες και μεγαλύτερης ηλικίας. Στην προκειμένη περίπτωση όμως πρόκειται για μία (1) πολύ νεαρή καθήμενη μορφή, όπως φανερώνει η ενδυμασία και η κόμμωση της.
The E. Brummer Collection II: Ancient Art, Sale Catalogue, October 16-19 1979, Zurich, 206, αρ. 615. Vermeule 1981, αρ. 87, εικ. 116. Herrmann 1984, αρ. 11. Clairmont 1993, αρ. 3.446. Bergemann 1997, 176, αρ. 671, εικ. 59,1.

Ε 94: Γενεύη 9311. 350-330 π.Χ. (πίν. 89)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, το πρόσωπο της οποίας επίσης χαϊδεύει με το ελεύθερο χέρι της. Η καθήμενη μορφή φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Διακρίνεται επίσης η πεπονοειδής κόμμωση της, η οποία συνδυάζεται με κοτσίδα γύρω από την

κεφαλή. Στο βάθος της παράστασης μεταξύ των δύο (2) μορφών εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή. Ο άνδρας αυτός ακουμπά το πρόσωπο με το χέρι του εις ένδειξιν πένθους και θλίψης.
Νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία η καθήμενη νεαρή γυναικεία μορφή, την οποία χαϊδεύει τρυφερά η ιστάμενη γυναίκα που *δεξιώνεται*.
Clairmont 1976, 95-98, εικ. 2. Schlörb 1988, 48, αρ. 2. Chamay και Maier 1990, αρ. 60, εικ. 69. Clairmont 1993, αρ. 3.433. Bergemann 1997, 169, αρ. 458.
Επιγραφή: *SEG* 26.279. Προκλῆς Πυθοδώρου
Γλυκέρα Προκλέος Ἀλωπεκῆθεν

Ε 95: Πειραιάς 221+1190. 350-330 π.Χ. (πίν. 90-91)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή. Η γυναίκα φορά χιτώνα και ιμάτιο. Έχει επίσης πεπονοειδή κόμμωση με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή. Με το αριστερό της χέρι κρατά τρυφερά τον πήχυ του δεξιού χεριού του γενειοφόρου ανδρός. Στο βάθος της παράστασης μεταξύ των δύο (2) μορφών εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Η εν λόγω γυναίκα ακουμπά το δεξί της χέρι στο πρόσωπο της, εις ένδειξιν θλίψεως και πένθους.
Η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία. Στην αρχική της μορφή απεικόνιζε σκηνή *δεξιώσεως* της καθήμενης νεκρής γυναίκας με τον ιστάμενο σύζυγο της, παρουσία κάποιας συγγενούς. Η αποθανούσα είχε μάλιστα καλυμμένη την κεφαλή με το ιμάτιο της, ενώ με το αριστερό της χέρι ανεκαλύπτετο. Κατά την εκ νέου επεξεργασία της στήλης, τα χαρακτηριστικά αυτά που παραπέμπουν σε νυμφευμένη γυναίκα αφαιρέθηκαν, και προσετέθη η πεπονοειδής κόμμωση (με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή), η οποία μετέτρεψε την νεκρή γυναίκα σε πρόωρα χαμένη νεαρή κοπέλα. Επιπροσθέτως, αφαιρέθηκε το ιμάτιο από την κεφαλή της ιστάμενης γυναίκας, η κόμμωση της οποίας μετεβλήθη, ούτως ώστε να παραπέμπει σε γυναίκα μεγαλύτερης ηλικίας, δηλαδή την μητέρα της νεκρής. Πιθανώς επίσης τονίστηκε η προχωρημένη ηλικία του ανδρός - πατέρα της θανούσας κατά την δεύτερη χρήση της στήλης - με την προσθήκη ρυτίδων.
Conze 1893-1922, αρ. 397. Young 1936, 366. Frel 1969, αρ. 355, εικ. 48. Frel 1968, 27, αρ. 2. Clairmont 1993, αρ. 3.454. Bergemann 1997, 168, αρ. 394, εικ. 45,1, 58,3.4, 83,3.4. Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 50-52.

1β) Επιτύμβιες στήλες (αμφίβολες):

<u>Μονοπρόσωπες</u>

Ε ΙΙ 1: Κεραμεικός Ρ 685. 420-400 π.Χ. (πίν. 92)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή κοιτάζεται σε κάτοπτρο που κρατά στο υψωμένο αριστερό της χέρι. Είναι ενδεδυμένη με αργείο πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Φέρει επίσης *σφενδόνη* και ταινία στα μαλλιά.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή ήταν άγαμη. Οι Schmaltz και Salta υποστηρίζουν ότι η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία, επισημαίνοντας παράλληλα ότι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι πως πρόκειται για επαναχρησιμοποίηση του αναγλύφου, και όχι για αλλαγή που έγινε στο εργαστήριο του γλύπτη μετά την λάξευση της στήλης, κατόπιν επιθυμίας του αγοραστή. Φαίνεται ότι η κόμμωση της νεκρής ήταν αρχικά μία (1) μακριά κοτσίδα που παρέπεμπε σε παρθένο κόρη. Κατά

την εκ νέου επεξεργασία της στήλης η κοτσίδα αφαιρέθηκε, ενώ προσετέθη η *σφενδόνη* (κατά τον Clairmont), ή η καλύπτρα [5] που σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta παραπέμπει στον γάμο που δεν πρόλαβε να τελέσει η άτυχη νεκρή.
Frel 1969, αρ. 75. Ohly 1961-1962, 19, εικ. 18α. Daux 1962, 652, εικ. 22. Ohly 1965, 355, εικ. 42-43. Schlörb 1968, 89, εικ. 33f. Frel 1975, 15, αρ. 6. Knigge 1988, 140, εικ. 137. Rüger 1989, 229, εικ. 39.1. Clairmont 1993, αρ. 1.152. Bergemann 1997, 158, αρ. 6, εικ. 14,4. Schmaltz 2001, 50. Schmaltz και Salta 2003, 100, αρ. 82. Bectarte 2006, 172, αρ. 1. Ηλιόπουλος 2009, 25. (vidi)

Ε ΙΙ 1β: Πειραιάς. 400-375 π.Χ. (πίν. 93)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η κόμη της είναι καλυμμένη, ίσως με *σάκκο*. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι κρατά πτυχές του ενδύματος της. Με το αριστερό της υψωμένο χέρι που σήμερα δεν διασώζεται κρατούσε αντικείμενο - ενδεχομένως κάτοπτρο. Δεν διασώζονται επίσης τα πόδια της και τμήμα της κεφαλής της.
Δεν είναι βέβαιο ότι η στήλη ήταν μονοπρόσωπη, και επομένως δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για την νεκρή, όπως επίσης και αν η συγκεκριμένη νεαρή γυναικεία μορφή ήταν άγαμη.
Σταϊνχάουερ 1984, 30, εικ. 7γ. Σταϊνχάουερ 2001, 334, εικ. 444. Clairmont 1995, αρ. 1.259. Bergemann 1997, 159, αρ. 56.

Ε ΙΙ 1γ: Άγνωστη συλλογή. 400-375 π.Χ.
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φορά χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Στο δεξί της χέρι κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο. Η κεφαλή της δεν διασώζεται.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμο κόρη ή για νυμφευμένη νεαρή γυναίκα.
Clairmont 1993, αρ. 1.292. Bergemann 1997, 178, αρ. 765. (non vidi)

Ε ΙΙ 2: Κεραμεικός Ι 341. 400-375 π.Χ. (πίν. 94)
Επιτύμβια στήλη με γραπτή παράσταση ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής, η οποία κοιτά δυσδιάκριτο αντικείμενο που κρατά στο υψωμένο δεξί της χέρι. Φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Έχει επίσης *λαμπάδιον* στην κεφαλή.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή Μυρτάλη πέθανε άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 1.253. Posamentir 2006, 72-73, αρ. 34.
Επιγραφή: Μυρτάλη

Ε ΙΙ 2β: Αθήνα 972. 400-375 π.Χ. (πίν. 95)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Τα μαλλιά της είναι μαζεμένα με ταινία. Στο υψωμένο δεξί της χέρι κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο (ίσως πτηνό, ή άνθος), στο οποίο είναι επικεντρωμένο το βλέμμα της.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή ήταν άγαμη. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο να κρατούσε πτηνό.
Conze 1893-1922, αρ. 825, εικ. 159. Diepolder 1931, 20. Dohrn 1957, 179, αρ. 96. Woysch 1982, αρ. 77, εικ. 15. Schlörb 1988, 18, αρ. 8. Clairmont 1993, αρ. 1.210. Scholl 1996, 259, αρ. 124, εικ. 9,2.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12010. [Λ]υσιστράτη

Ε ΙΙ 3: Κεραμεικός Ρ 1131. Γύρω στο 350 π.Χ. (πίν. 96)

[5] Πιο συγκεκριμένα, το ιμάτιο φέρεται ως καλύπτρα.

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μαζεμένη κόμη, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Στο δεξί κατεβασμένο της χέρι κρατά υδρία, ενώ υψώνει το αριστερό της χέρι με την παλάμη ανοιχτή σαν σε χαιρετισμό.
Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για ιέρεια, και για τον λόγο αυτό φέρει υδρία. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό ισχύει, ούτε αν όντως πέθανε άγαμη.
Conze 1893-1922, αρ. 805, εικ. 152. Barker 1922, εικ. 4. Neymann 1965, 181, και σημ. 161. Adam 1966, 73. Lygkopoulos 1983, 51, αρ. 27. Knigge 1988, 129, εικ. 126. Clairmont 1993, αρ. 1.334. Bergemann 1997, 165, αρ. 273, εικ. 21,3.4. Ηλιόπουλος 2009, 25. Dillon 2010, 108. (vidi)

Ε ΙΙ 4: Αθήνα, Αγορά Ι 3174. 375-350 π.Χ. (πίν. 97)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με ιμάτιο και πιθανώς επίσης χιτώνα. Ενδεχομένως φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Διασώζεται μόνον το επάνω μέρος του σώματος και η κεφαλή της.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη νεκρή.
Bradeen 1974, αρ. 525, εικ. 44. Clairmont 1993, αρ. 1.399. Scholl 1996, 228, αρ. 8.
Επιγραφή: Δημητρία Κυζικην[ή]

Ε ΙΙ 5: Σινώπη 5.1.77. 430-420 π.Χ. (πίν. 98)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία με το δεξί χέρι αφαιρεί κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα που κρατά στο αριστερό της χέρι. Στην κεφαλή της διακρίνεται *λαμπάδιον*.
Βρέθηκε στην Σινώπη. Πρόκειται πιθανότατα για αττικίζουσα επιτύμβια στήλη. Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή ήταν άγαμη.
French 1991, 49, αρ. 17, εικ. 9. Durugönül 1992, 97-107, εικ. 8.1-2. Clairmont 1995, αρ. 1.040.
Επιγραφή: Νάνα Ἑκαταῖο

Ε ΙΙ 6: Άγνωστη Συλλογή. 4ος αιώνας π.Χ. (πίν. 99)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, και έχει μακριά κόμη. Τα χέρια της δεν έχουν διασωθεί.
Είναι πολύ πιθανό, αλλά δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για την νεκρή – αν δηλαδή η συγκεκριμένη στήλη ήταν όντως μονοπρόσωπη.
Conze 1893-1922, αρ. 849. Clairmont 1995, αρ. 390.

Τύπος Ευκολίνης:

Ε ΙΙ 7: Κεραμεικός Ρ 1136 (Ι 422). 400-375 π.Χ. (πίν. 100)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία έχει πιθανότατα κοντή ή μαζεμένη κόμη. Στα δύο (2) της χέρια κρατούσε αντικείμενο (ίσως περιδέραιο).
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή ήταν άγαμη.
Daux 1962, 652, πίν. 22. Vierneisel 1963, 29. Vierneisel 1964, 461, εικ. 51. Schlörb 1964, 89, 3. Möbius 1968, 101. Schlörb 1968, 103-110, εικ. 38. Vierneisel 1968, 111-123. Clairmont 1970, αρ. 14, εικ. 8. Schlörb 1976, 74. Strocka 1979, 159. Schmaltz 1983, 102, εικ. 10,2. Hoffmann 1988, 78, εικ. 6.2. Knigge 1988, 143, εικ. 139. Clairmont 1993, αρ. 1.281. Bergemann 1997, 160, αρ. 98, εικ. 18,1. Hoffmann 1997, 23-24, εικ. 1. Ηλιόπουλος 2009, 23. (vidi)
Επιγραφή: *SEG* 34.227. *CEG 2*, αρ. 517.

Εὐκολίνη Ἀντιφάνος
εὐκολίας ὄνομ᾽ εἶχεν ἐπώνυμον ἥδε, βίο δὲ
κεῖται ἔχοσ᾽ ὑπὸ γῆς μοῖραν ἐφ᾽ ἧιπερ ἔφυ

E II 8: Αθήνα 3283. 400-375 π.Χ. (πίν. 101)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη, ταινία στην κεφαλή, και κρατά πτηνό ή δυσδιάκριτο αντικείμενο στο υψωμένο αριστερό της χέρι.
Πρόκειται για μονοπρόσωπη στήλη, και κατά συνέπεια δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η Αμεινοδώρα είναι νεκρή. Δεν γνωρίζουμε όμως με βεβαιότητα αν πρόκειται για άγαμο κόρη. Σύμφωνα πάντως με τους Schmaltz και Salta, η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία, ώστε να επαναχρησιμοποιηθεί για νεκρή νεώτερης ηλικίας. Προσετέθη δηλαδή η μακριά κόμη που παραπέμπει σε νεαρή κοπέλα.
Κουρουνιώτου 1913α, 194, εικ. 2. Diepolder 1931, 38, εικ. 33,1. Lippold 1950, 228, σημ. 12. Stupperich 1977, αρ. 131. Dohrn 1957, 160, αρ. 78. Καρούζου 1967, 78. Schlörb 1968, 107, εικ. 42. Schefold 1970, 110. Schlörb 1976, 88. Kalogeropoulou 1986, 129. Meyer 1989α, 53. Salta 1991, 85. Clairmont 1993, αρ. 1.291. Bergemann 1997, 161, αρ. 118. Καλτσάς 2002, 166, αρ. 327. Schmaltz και Salta 2003, 84, αρ. 46, εικ. 15a-c. (vidi)
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 10637. Ἀμεινοδώρα

E II 9: Παρίσι (Rodin) 13. 400-375 π.Χ. (πίν. 102)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Πιθανώς κρατούσε ένα (1), ή ακόμη και δύο (2) αντικείμενα - ένα (1) σε κάθε χέρι.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη νεκρή.
Clairmont 1993, αρ. 1.295. Bergemann 1997, 172, αρ. 545.

E II 10: Ναύπλιον 16869. 375-350 π.Χ. (πίν. 103)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φορά αργείο πέπλο και πιθανώς χιτώνα. Τα μαλλιά της σχηματίζουν μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Στα χέρια της κρατούσε κάποιο αντικείμενο (ίσως περιδέραιο ή στεφάνι).
Βρέθηκε στην Παλαιά Επίδαυρο. Υπάρχουν πολλές πιθανότητες να πρόκειται για αττικίζουσα στήλη. Δεν γνωρίζουμε επίσης αν η νεαρή κοπέλα είχε πεθάνει άγαμη.
Προσκυνητοπούλου 1984, 119-123, πίν. 43-44. Pariente 1991, 859, εικ. 23. Clairmont 1993, αρ. 1.370a.
Επιγραφή (πιθανότατα της Ελληνιστικής περιόδου): Εὐαμέρι Χαῖρε

E II 11: Πειραιάς 355. 375-350 π.Χ. (πίν. 104)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Στο αριστερό της χέρι κρατά πτηνό, το οποίο χαϊδεύει με τρυφερότητα, ή ίσως κάποιο αντικείμενο (πυξίδα ;). Το μεγαλύτερο μέρος της κεφαλής της δεν διασώζεται.
Δεν γνωρίζουμε αν η εν λόγω γυναικεία μορφή πέθανε άγαμη.
Conze 1893-1922, αρ. 823, εικ. 154. Cavalier 1988, 288. Clairmont 1993, αρ. 1.372. Scholl 1996, 299, αρ. 289.

<u>Διμελείς</u>

E II 12: Αθήνα 2094. 420-400 π.Χ. (πίν. 105)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φορά χιτώνα και ιμάτιο. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Ενδεχομένως κρατούσε κάποιο αντικείμενο στο υψωμένο αριστερό της χέρι. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία φέρει κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της, και κρατά πτηνό στο υψωμένο δεξί της χέρι. Η δεύτερη αυτή μορφή είναι εμφανώς μεγαλύτερη σε μέγεθος από την πρώτη.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο γυναικείες μορφές είναι νεκρή. Το πτηνό που κρατά η δεύτερη εξ αυτών ενδεχομένως φανερώνει ότι πρόκειται για την θανούσα, αλλά η αποσπασματική κατάσταση της στήλης μας επιβάλλει να είμαστε επιφυλακτικοί επ' αυτού. Πάντως η κοτσίδα γύρω από την κεφαλή της εν λόγω νεαρής γυναικείας μορφής παραπέμπει σε άγαμο κόρη.
Stark 1874, 397. Schreiber 1883, 262, εικ. 12,3. Conze 1893-1922, αρ. 895. Diepolder 1931, 18, εικ. 12,2. Dohrn 1957, 84, αρ. 7. Frel 1969, αρ. 135. Frel 1970β, 1. Dörig 1972, 15, εικ. 4.2. Woysch 1982, αρ. 71, εικ. 13. Clairmont 1993, αρ. 2.160 (με λάθος αριθμό ευρετηρίου ΕΑΜ). Bergemann 1997, 158, αρ. 27, εικ. 57,3. Σάλτα 2002-2003, 112.

Ε ΙΙ 13: Άγνωστη συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 106)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με πυξίδα, και πλησίον αυτής, ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φορά αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Η καθήμενη μορφή δεν διασώζεται σχεδόν καθόλου, ενώ δεν διασώζονται επίσης η κεφαλή, το δεξί χέρι, και το κατώτερο μέρος της ιστάμενης μορφής που κρατά με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι την άκρη του ιματίου της.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή.
Conze 1893-1922, αρ. 87. Clairmont 1993, αρ. 2.334b.

Ε ΙΙ 14: Πειραιάς 270. 375-350 π.Χ. (πίν. 106β)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει *λαμπάδιον* και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Νεκρή είναι σύμφωνα με την επιγραφή η ιστάμενη γυναικεία μορφή. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πέθανε άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.315a. (vidi *)
Επιγραφή: *IG II* [2] 8891. *SEG* 13.146. Peek 1942, αρ. 207.
[…] ανθα [Με]λικράτεος Θηβαία

Ε ΙΙ 14β: Άγνωστη συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 107)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μαζεμένη (ή κοντή) κόμη, και στο υψωμένο αριστερό της χέρι κρατά μικρό αγγείο. Ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή υψώνει το δεξί της χέρι προς την ιστάμενη γυναίκα.
Η χειρονομία του ανδρός, αλλά και η επιγραφή υποδηλώνουν ότι νεκρή είναι η ιστάμενη γυναικεία μορφή. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πέθανε άγαμη. Το είδος του αγγείου που κρατά η Αρχίππη δεν διακρίνεται.
Conze 1893-1922, αρ. 1108, εικ. σελ. 239. Clairmont 1993, αρ. 2.361a. Scholl 1996, 289, αρ. 254.
Επιγραφή: *IG II* [2] 7337. Ἀρχίππη Καλλέως Ῥαμνουσίου

Ε ΙΙ 15: Asada, Ιαπωνία, ιδιωτική συλλογή Okuma. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 108)
Ιστάμενη προς τα δεξιά θεραπαινίς με πυξίδα, και καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία με το δεξί της χέρι

ετοιμάζεται να αφαιρέσει κάποιο αντικείμενο από την ανοιχτή πυξίδα. Στην κεφαλή της διακρίνεται *λαμπάδιον*.
Δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμη νεκρή.
Sotheby's Sale Catalogue (London), December 9, 1985, αρ. 131. Clairmont 1993, αρ. 2.487. Scholl 1996, 359, αρ. 511.
Επιγραφή: Κλεοκρατίς

Ε ΙΙ 16: Αθήνα 1141. 350-330 π.Χ. (πίν. 109)
Κεφαλή ιστάμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής, και κεφαλή ιστάμενης γυναικείας μορφής που παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Και οι δύο (2) έχουν υποστεί φθορές. Η δεύτερη έχει μακριά κόμη, μέρος της οποίας απεικονίζεται μαζεμένο στην κορυφή της κεφαλής. Πιθανώς επίσης φέρει ταινία στην κεφαλή της. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, την οποία πλαισιώνει ζεύγος γονατιστών γυναικών που θρηνούν.
Νεκρή είναι κατά την γνώμη μου η νεαρή γυναικεία μορφή, η οποία εμφανίζεται αποστασιοποιημένη, σαν να μην αντιλαμβάνεται την παρουσία της άλλης γυναίκας κοντά της. Εκείνη αντιθέτως έχει στραμμένο το βλέμμα της στην κοπέλα. Διασώζονται μόνον οι κεφαλές των μορφών, και όχι ολόκληρη η παράσταση. Είναι πιθανό, αλλά όχι βέβαιο (εφόσον πρόκειται για αποσπασματικό ανάγλυφο) ότι η νεαρή γυναικεία μορφή πέθανε άγαμη. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι οι Schmaltz και Salta έχουν εντοπίσει ίχνη εκ νέου επεξεργασίας της στήλης στις κομμώσεις των δύο (2) μορφών.
Conze 1893-1922, αρ. 898, εικ. 168. Thompson 1969, σημ. 27. Woysch 1982, αρ. 429, εικ. 69. Vedder 1985α, 32, 236, F 10. Schlörb 1988, 46, αρ. 1. Hoffmann 1992, 335. Clairmont 1993, αρ. 2.429b. Bergemann 1997, 166, αρ. 310, εικ. 64,1. Schmaltz και Salta 2003, 78, αρ. 30, εικ. 9a.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 11579. Ἡδίστη Πλαθάνη Χαρίου

Ε ΙΙ 17: Άνδρος 175. Μετά το 340 π.Χ. (πίν. 110)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο, αλλά η κεφαλή και τα χέρια της δεν διασώζονται. Αποσπασματική είναι επίσης η μορφή της γονατιστής θεραπαινίδος που εικονίζεται στα αριστερά της γυναικείας μορφής, την οποία αγγίζει και με τα δύο (2) της χέρια.
Είναι πιθανό, όχι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμη νεκρή. Η στήλη βρέθηκε στο νησί της Άνδρου, αλλά δεν αποκλείεται να πρόκειται για αττικό έργο, και όχι απλώς για αττικίζον. Η εικονογραφία θυμίζει την στήλη της Αμεινοκλείας με την γονατιστή θεραπαινίδα που βοηθά την θανούσα να φορέσει το σανδάλι της (**Ε 72**). Τολμώ να υποθέσω ότι ίσως στην προκειμένη περίπτωση η θεραπαινίς βοηθά την κυρία της να ντυθεί. Αυτό θα εξηγούσε την θέση των χεριών της πρώτης: το δεξί της χέρι ακουμπά τον αριστερό μηρό της ιστάμενης γυναίκας, ενώ το αριστερό χέρι αγγίζει την αριστερή κνήμη της νεκρής, λίγο πιο κάτω από το γόνατο.
Buchon 1843, 222. Sauciuc 1914, 17, εικ. 17. Clairmont 1995, αρ. 2.498.

Ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη γυναικεία μορφή:

Ε ΙΙ 18: Βραυρών. 400-375 π.Χ.
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Και οι δύο (2) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο. Η πρώτη

μορφή υψώνει το αριστερό της χέρι στο πηγούνι της, ενώ η δεύτερη φέρει κάτοπτρο στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι.
Νεκρή είναι πιστεύω η γυναικεία μορφή με το κάτοπτρο, και όχι η πρώτη ιστάμενη μορφή, η οποία υψώνει το αριστερό της χέρι στο πηγούνι εις ένδειξιν πένθους για την θανούσα. Ασυνήθιστο εικονογραφικά είναι το γεγονός ότι αν και η νεκρή κρατά κάτοπτρο, δεν κοιτάζεται σε αυτό. Δεν γνωρίζουμε πάντως αν πέθανε άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.266a. Bectarte 2006, 173, αρ. 19. (non vidi)

Ε ΙΙ 19: Αθήνα, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή S.5. 350-330 π.Χ. (πίν. 111)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή με κοντή κόμη *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή που φορά χιτώνα. Η δεύτερη αυτή μορφή έχει μακριά κοτσίδα, και φέρει ταινία στην κεφαλή της. Οι μορφές διασώζονται από την μέση και επάνω.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι η νεκρή, ούτε αν η νεαρή κοπέλα ήταν άγαμη.
Holtzmann 1972, 80, αρ. 5, εικ. 5. Clairmont 1993, αρ. 2.489. Scholl 1996, 236, αρ. 39.
Επιγραφή: Ἱερόκλεα Μάνου

Ιστάμενη ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή:

Ε ΙΙ 19β: Minneapolis (MN), Institute of Arts 31.4. 400-375 π.Χ. (πίν. 111β)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αργείο πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Φορά ταινία στα μαλλιά της, και έχει μακριά κοτσίδα. Ο γενειοφόρος άνδρας απλώνει μάλιστα το αριστερό του χέρι προς αυτήν.
Η χειρονομία του Φιλομήλου υποδεικνύει ότι νεκρή είναι η νεαρή Πλαθάνη. Δεν είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμη κόρη.
Vermeule 1981, 102, αρ. 71. Clairmont 1993, αρ. 2.207. Scholl 1996, 343, αρ. 452, εικ. 12,2.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12961a. Φιλόμηλος Πλαθάνη

Ε ΙΙ 20: Αθήνα 982. 375-350 π.Χ. (πίν. 112)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία έχει μακριά κόμη και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο.
Δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή. Ίσως πρόκειται για τον άνδρα, ο οποίος φαίνεται κάπως αποστασιοποιημένος. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, η στήλη έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία. Εν όψει της δεύτερης χρήσεως του αναγλύφου, η ιστάμενη γυναικεία μορφή μετετράπη σε άτομο νεαρής ηλικίας με την προσθήκη μακριάς κόμης. Αφαιρέθηκαν επίσης οι χειρίδες του χιτώνος της. Δεν γνωρίζουμε πάντως αν πρόκειται για άγαμη κοπέλα.
Conze 1893-1922, αρ. 1085, εικ. 217. Clairmont 1993, αρ. 2.378. Bergemann 1997, 166, αρ. 306. Schmaltz και Salta 2003, 76-77, αρ. 26, εικ. 7a-c.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 5641. [- - -] ιος Ἀναγυράσιος Τιμ [αρέτη]

Ε ΙΙ 20β: Άγνωστη συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 113)

Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αργείο πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η γυναίκα έχει μαζεμένη κόμη.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, ούτε αν η γυναίκα ήταν άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.304b.
Επιγραφή: Πατρόκλη Ἔρατος

Ε II 21: Μόναχο, Glyptothek 483. 375-350 π.Χ. (πίν. 114)
Ανάγλυφη λουτροφόρος – υδρία, η οποία πλαισιώνεται από τυλιγμένες ταινίες και ζεύγος αλαβάστρων. Η λουτροφόρος κοσμείται με γραπτή παράσταση ιστάμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής ενδεδυμένης με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία πιθανώς *ανακαλύπτεται*, ενώ ταυτόχρονα *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή. Η παράσταση έχει ξεθωριάσει, και η κόμμωση της γυναικός δεν διακρίνεται πλέον.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, ούτε την μεταξύ τους σχέση. Δεν μπορούμε επίσης να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για ζευγάρι, εφόσον μάλιστα η γυναίκα (πιθανώς) *ανακαλύπτεται*.
Wolters 1909 α, 53-60. Wolters 1909 β, 9, εικ. 4. Wolters 1910, 47. Wolters 1960, 11-13. Ohly 1981, αιθ. IV, αρ. 7, εικ. 8. Kokula 1984, 108. 167. Schlörb 1988, 85-98, αρ. 15, εικ. 32-35, και σχέδιο σελ. 86. Berger 1990, 46, εικ. 7,4. Clairmont 1993, αρ. 2.356b. Posamentir 2006, 76-77, αρ. 53.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12413. Παραμύθιον Φειδιάδης

Καθήμενη γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή:

Ε II 22: Broom Hall, Συλλογή Έλγιν. Το ανώτερο τμήμα της στήλης στην Κοπεγχάγη (Κοπεγχάγη IN 1409). 375-350 π.Χ. (πίν. 115-116)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται*, *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η ιστάμενη μορφή φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή της δεν διασώζεται ολόκληρη, και έτσι δεν έχουμε στοιχεία για την κόμμωση της. Ενδεχομένως φορά ταινία στην κεφαλή. Με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι κρατά την άκρη του ιματίου της.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για την νεαρή παρθένο.
Conze 1893-1922, αρ. 136, εικ. 43. Poulsen 1951, αρ. 203. Möbius 1968, 31, αρ. 21. Clairmont 1993, αρ. 2.357c και 2.363c. Stupperich 1994β, 56-57, εικ. 3. Scholl 1996, 321, αρ. 368, και 334, αρ. 416. Roccos 2000, 254, αρ. 30.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 6931.
Καλλίππη Ἱερωνύμο Ξυπεταιόνος
Πύθιλλα Καλλιγένος Φυλασίο

Ε II 23: Βραυρών. 375-350 π.Χ. (πίν. 117)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, οι ώμοι και η κεφαλή της οποίας δεν διασώζονται, *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία διασώζεται από την μέση και κάτω. Η ιστάμενη μορφή φορά αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη. Με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι κρατά την άκρη του ιματίου της.

Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για την νεαρή παρθένο.
Clairmont 1993, αρ. 2.334. Roccos 2000, 254, αρ. 29.

Ε ΙΙ 24: Παρίσι (Rodin) 98. 375-350 π.Χ. (πίν. 118)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται, δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η τελευταία φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο, και έχει μακριά κόμη. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή. Η καθήμενη γυναίκα είναι πάντως εμφανώς αποστασιοποιημένη, και δεν φαίνεται να προσέχει την νεαρή Σωτηρία που στέκεται εμπρός της, το βλέμμα της οποίας είναι αντιθέτως επικεντρωμένο στην καθήμενη μορφή. Ίσως αυτό υποδηλώνει ότι νεκρή είναι η Πλαθάνη.
Clairmont 1993, αρ. 2.335d.
Επιγραφή: Πλαθάνη Σοτηρία

Ε ΙΙ 25: Άγνωστη συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 119)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η κόμμωση της δεν διακρίνεται.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) γυναικείες μορφές είναι νεκρή, ούτε αν η νεώτερη ιστάμενη μορφή ήταν άγαμη.
Conze 1893-1922, αρ. 124, εικ. 42. Clairmont 1993, αρ. 2.357b. Scholl 1996, 307, αρ. 318.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 11566. *SEG* 13.204. Peek 1954, 31, αρ. 115. [- - -] Ἡγήσ<ι>δος

Ε ΙΙ 26: Άγνωστη συλλογή. Μέσα 4^{ου} αιώνος π.Χ. (πίν. 120)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει το ιμάτιο της ως καλύπτρα, *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Η στήλη είναι σήμερα χαμένη, και έχει διασωθεί μόνον ένα (1) σχέδιο αυτής. Η νεκρή φαίνεται να έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη, δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να φέρει πεπονοειδή κόμμωση ή κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, η οποία δεν αποδίδεται στο σωζόμενο σχέδιο.
Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποια από τις δύο (2) μορφές είναι η νεκρή. Βάσει της επιγραφής, είναι πιθανότερο να πρόκειται για την παρθένο κόρη.
Conze 1893-1922, αρ. 131. Clairmont 1993, αρ. 188.
Επιγραφή: *IG II*^{2} 7005.
[- - -] — —] ος [θυγάτ]ηρ — —] αλις (?) Ξενοφίλ[ου] ἐξ Οἴου θυγάτηρ

Ε ΙΙ 27: Αθήνα 1116. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 121)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η κόμμωση της, η οποία θυμίζει *λαμπάδιον*, όπως επίσης και το μικρό μέγεθος της σε σχέση με την καθήμενη γυναίκα, παραπέμπουν σε νεανική μορφή. Ανάμεσα στις δύο (2) μορφές εικονίζεται σκυλάκι που κινείται ζωηρά προς την ιστάμενη κόρη.
Το σκυλάκι μας υποδεικνύει ότι νεκρή είναι η ιστάμενη γυναικεία μορφή. Πιστεύω ότι πρόκειται για άγαμο κόρη, διατηρώντας εντούτοις κάποιες αναγκαίες επιφυλάξεις που επιβάλλει η χαμηλή ποιότητα της ανάγλυφης παράστασης, οι λεπτομέρειες της οποίας δεν αποδίδονται ικανοποιητικά από τον γλύπτη.

Conze 1893-1922, αρ. 116, εικ. 41. Clairmont 1993, αρ. 2.441a. Scholl 1996, 268, αρ. 163, εικ. 24,3.

Ε ΙΙ 28: Ρώμη 40636 + 72519. 350-330 π.Χ. (πίν. 122)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο.
Νεκρή είναι πιθανώς η ιστάμενη νεαρή μορφή που εμφανίζεται αποστασιοποιημένη, με βλέμμα που χάνεται πέρα μακριά. Αντιθέτως, το βλέμμα της καθήμενης γυναίκας είναι επικεντρωμένο στην νεκρή, η οποία όμως δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.476.
Επιγραφή: *SEG* 30.197. Μυρρίνη Κομίδου Διομεέως

<u>Πολυπρόσωπες</u>

Ε ΙΙ 29: Malibu 83.AA.206. 420-400 π.Χ. (πίν. 123)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή, η οποία πιθανώς κρατούσε ραβδί. Έμπροσθεν αυτής, ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή που *ανακαλύπτεται δεξιώνεται* ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Η δεύτερη αυτή μορφή φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο, και έχει μακριά κόμη.
Η χειρονομία της *δεξιώσεως* υποδεικνύει ότι νεκρή είναι μία (1) από τις δύο (2) γυναικείες μορφές, δεν γνωρίζουμε όμως με βεβαιότητα ποια από τις δύο (2). Η στάση πάντως της δεύτερης γυναικείας μορφής, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και φαίνεται αποστασιοποιημένη από τις άλλες δύο (2), καθιστά πιστεύω πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για την νεκρή. Οι κεφαλές των μορφών, ειδικά των γυναικείων, έχουν υποστεί μεγάλη ζημιά και σχεδόν δεν διασώζονται.
GettyMusJ 12, 1984, 235, αρ. 8. Clairmont 1993, αρ. 3.172. Scholl 1996, 342, αρ. 448, εικ. 30,1.

Ε ΙΙ 30: Ραμνούς, Αποθήκη. 400-375 π.Χ. (πίν. 124)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία *δεξιώνεται* καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή. Η γυναικεία μορφή φορά χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Έχει επίσης μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Όπισθεν του καθήμενου ανδρός εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται*. Κάτω από το κάθισμα αυτού διακρίνεται καθήμενο προς τα δεξιά άρρεν νήπιο που υψώνει το δεξί του χέρι. Όπισθεν της νεαρής γυναικείας μορφής που *δεξιώνεται* τον γενειοφόρο άνδρα εικονίζεται ιστάμενο προς τα αριστερά μικρό κορίτσι, το οποίο υψώνει το δεξί του χέρι.
Το πρόβλημα στην περίπτωση των πολυπροσώπων παραστάσεων είναι η δυσκολία που συχνά παρουσιάζουν ως προς την αναγνώριση των θανόντων ανάμεσα στις τόσες μορφές που εικονίζονται σε αυτές. Εν προκειμένω, νεκρή είναι μία (1) από τις δύο (2) μορφές που συνδέονται με την χειρονομία της *δεξιώσεως* – η ιστάμενη κοπέλα (Ναυσικράτη η νεώτερη), ή ο καθήμενος άνδρας. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο νεκρή να είναι η γυναικεία μορφή, καθώς σε αυτήν επικεντρώνεται το βλέμμα των δύο (2) άλλων ενηλίκων μορφών. Την ίδια άποψη έχει διατυπώσει και ο Clairmont, ο οποίος μάλιστα υποστηρίζει ότι οι χειρονομίες των δύο (2) μικρών παιδιών απευθύνονται στην ιστάμενη κοπέλα. Δεν αποκλείεται όμως εκτός από την νεαρή Ναυσικράτη νεκρό να είναι επίσης και το μικρό κορίτσι (Ναυσίππη) που στέκεται

πίσω της, καθώς οι δύο (2) αυτές μορφές εμφανίζονται στην αριστερή πλευρά της στήλης, σχετικά απομονωμένες από τις υπόλοιπες. Είναι βεβαίως αδύνατον να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα, εφόσον επιγράφονται τα ονόματα όλων των μορφών που εικονίζονται στο συγκεκριμένο επιτύμβιο ανάγλυφο. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε αν η νεώτερη Ναυσικράτη ήταν άγαμη ή νυμφευμένη. Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι πρόκειται για άγαμη νεκρή, η οποία εικονίζεται εδώ μαζί με τους γονείς και τα μικρότερα αδέλφια της. Ο Πετράκος όμως, ο οποίος ανακάλυψε την εν λόγω επιτύμβια στήλη, υποστηρίζει ότι η κοπέλα είναι σύζυγος του καθήμενου ανδρός και μητέρα των δύο (2) παιδιών, ενώ η ιστάμενη γυναίκα είναι μητέρα της.
Έργον 1988, 3, εικ. 3-4. *AR* 1988-89, 19, εικ. 15. Touchais 1989, 592, εικ. 19. Clairmont 1993, αρ. 3.710. Scholl 1996, 353, αρ. 487. Πετράκος 1999, I, 372-374, εικ. 268-269. Πετράκος 1999, II, αρ. 305. Foley 2003, 132-133, εικ. 24.
Επιγραφή: Ναυσικράτη Ἀρξίας Ναυσικράτη
Πραξιμένης Ναυσίππη

E II 31: Mantua, Palazzo Ducale 6679. 375-350 π.Χ. (πίν. 125)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται, δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η δεύτερη αυτή μορφή φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι. Έχει επίσης μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Στο βάθος της παράστασης, ανάμεσα στις δύο (2) γυναικείες μορφές, εικονίζεται ιστάμενη ανδρική μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι η νεκρή. Θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για την νεαρή παρθένο.
Dütschke 1880, αρ. 866. Conze 1893-1922, αρ. 332, εικ. 77. Levi 1931, αρ. 48. Frel 1969, αρ. 273. Clairmont 1993, αρ. 3.394b. Bergemann 1997, 171, αρ. 512. Himmelmann 1999, 50, εικ. 17. Roccos 2000, 247, 252, 255, αρ. 36, και 257.

E II 32: Αθήνα 896. 375-350 π.Χ. (πίν. 126)
Στήλη με ανάγλυφη λουτροφόρο – αμφορέα, η οποία κοσμείται με ανάγλυφη παράσταση. Εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με μακριά κοτσίδα και πιθανώς ταινία στην κεφαλή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, όπισθεν της οποίας ακολουθεί μία (1) δεύτερη, επίσης ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή. Έμπροσθεν της πρώτης, στο κέντρο της παράστασης, εικονίζεται λουτροφόρος – υδρία, την οποία ετοιμάζεται να στολίσει με ταινία μία (1) ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή που φορά χιτώνα και ιμάτιο. Τα μαλλιά της σχηματίζουν μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός.
Η κοπέλα που ετοιμάζεται να στολίσει την λουτροφόρο είναι πιθανώς συγγενής της νεκρής, τον τάφο της οποίας έχει επισκεφθεί. Νεκρή είναι προφανώς η νεαρή γυναικεία μορφή που εικονίζεται ιστάμενη στην άλλη πλευρά του ταφικού *σήματος*, δηλαδή της λουτροφόρου. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πέθανε άγαμη. Τέτοιες σκηνές είναι σπάνιες στα επιτύμβια ανάγλυφα, και θυμίζουν έντονα τις παραστάσεις λευκών ληκύθων με θέμα την επίσκεψη στον τάφο. Αξιοσημείωτο είναι βεβαίως το γεγονός ότι η εν λόγω παράσταση κοσμεί ανάγλυφη λουτροφόρο – αμφορέα. Έχουμε δηλαδή την χρήση και των δύο (2) τύπων λουτροφόρου, στην ίδια επιτύμβια στήλη.
Conze 1893-1922, αρ. 904, εικ. 178. Gardner 1896, πίν. 4. Collignon 1911, 220, εικ. 141. Johansen 1951, 60. Stupperich 1977, αρ. 56. Καρούζου 1967, 111. Dehl 1981, 176, σημ. 49, αρ. 2. Woysch 1982, αρ. 394, εικ. 66. Kokula 1984, 90, 192, H 34. Vedder 1985α, 46.253, L7. Mösch 1988, 117, εικ. 20.2. Schlörb 1988, 87, αρ. 7.

Clairmont 1993, αρ. 3.320. Bergemann 1996, 186-187. Καλτσάς 2002, 181, αρ. 359. Mösch – Klingele 2006, αρ. 1, εικ. 1.

Ε ΙΙ 33: Μαραθών. 375-350 π.Χ.
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, και ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, τις δύο (2) άκρες του οποίου κρατά με τα κατεβασμένα της χέρια. Έχει επίσης πεπονοειδή κόμμωση. Στο βάθος της παράστασης εικονίζεται ιστάμενη θεραπαινίς με πυξίδα.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) γυναικείες μορφές είναι νεκρή.
Clairmont 1993, αρ. 3.387a. Roccos 2000, 255, αρ. 37. (non vidi).

Ε ΙΙ 34: Αθήνα 2885 + 7930 + 7931. Μετά το 330 π.Χ. (πίν. 127)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή, κοντά στα πόδια της οποίας απεικονίζεται δυσδιάκριτο αντικείμενο ή ζώο, και ιστάμενη γυναικεία μορφή που παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια κρατά τις άκρες του ιματίου της. Η κεφαλή της δεν διασώζεται ολόκληρη, και έτσι δεν γνωρίζουμε ποιόν τύπο κομμώσεως έφερε. Ανάμεσα στις δύο (2) μορφές, στο βάθος του αναγλύφου, εικονίζεται μία (1) ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές - ο άνδρας ή η παρθένος κόρη - έχει πεθάνει. Ίσως το αντικείμενο / ζώο που απεικονίζεται κοντά στα πόδια της ανδρικής μορφής υποδεικνύει ότι πρόκειται για το νεκρό άτομο.
Frel 1969, αρ. 315. Adam 1966, 36, εικ. 18a. Schmaltz 1979, 20, αρ. 27, εικ. 5. Schmaltz 1983, 219. Schlörb 1988, 58. Pfisterer-Haas 1989, 31. Clairmont 1993, αρ. 3.453. Bergemann 1997, 174, αρ. 628, εικ. 56,3. Roccos 2000, 254, αρ. 22. Σάλτα 2002-2003, 112.

<u>Αποσπασματικές</u>

Ε ΙΙ 35: Αθήνα 2670. 420-400 π.Χ. (πίν. 128)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Στην κεφαλή της διακρίνεται *λαμπάδιον*.
Η στήλη είναι αποσπασματική. Δεν αποκλείεται να υπήρχε και άλλη μορφή ή μορφές που δεν διασώζονται. Δεν είμαστε συνεπώς βέβαιοι ότι η νεαρή κοπέλα είναι η νεκρή, ούτε γνωρίζουμε αν ήταν άγαμη. Σύμφωνα με τους Schmaltz και Salta, το *λαμπάδιον* που φέρει στην κεφαλή της είναι αποτέλεσμα εκ νέου επεξεργασίας της στήλης.
Brueckner 1926, 265, εικ. 1. Kjellberg 1926, εικ. 36. Diepolder 1931, 20, εικ. 11. Dohrn 1957, αρ. 53. Frel 1969, αρ. 91. Brommer 1963, 48. Καρούζου 1967, 49. Dörig 1972, 15, εικ. 4,3. Meyer 1989α, 53. Clairmont 1993, αρ. 1.148 / 2.148. Bergemann 1997, 159, αρ. 28, εικ. 60,3. Schmaltz και Salta 2003, 82-83, αρ. 42, εικ. 13b-c. (vidi)

Ε ΙΙ 36: Άγνωστη συλλογή. 400-375 π.Χ. (πίν. 129)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και πιθανώς ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μακριά κόμη. Με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι κρατούσε ίσως την άκρη του ιματίου της.
Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι ενδεχομένως η εν λόγω παρθένος *ανακαλύπτεται*. Το δεξί της χέρι όμως δεν διασώζεται. Η ναόσχημη στήλη είναι αποσπασματική. Ως εκ τούτου, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο

απεικόνισης και άλλων μορφών σε αυτήν. Δεν είναι επομένως βέβαιο ότι η ιστάμενη παρθένος είναι η νεκρή του συγκεκριμένου αναγλύφου.
Clairmont 1993, αρ. 1.294. Bergemann 1997, 177, αρ. 725. Roccos 2000, 255, αρ. 43.

Ε ΙΙ 37: Πειραιάς 3729. 400-375 π.Χ. (πίν. 129β)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει πιθανότατα αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το δεξί κατεβασμένο της χέρι. Η κεφαλή, ο κορμός, και το αριστερό της χέρι δεν διασώζονται.
Η συγκεκριμένη επιτύμβια στήλη είναι αποσπασματική, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για την νεκρή.
Clairmont 1993, αρ. 1.273. Bergemann 1997, 178, αρ. 755. (vidi *)

Ε ΙΙ 38: Ερέτρια 630. 400-375 π.Χ. (πίν. 130)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι. Η κεφαλή, τα πόδια, και το δεξί της χέρι δεν διασώζονται, φαίνεται όμως ότι κρατούσε την άκρη του ιματίου και με τα δύο (2) κατεβασμένα της χέρια.
Η συγκεκριμένη επιτύμβια στήλη βρέθηκε πιθανότατα στην Ερέτρια, και εκτίθεται στο εκεί μουσείο. Δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για έργό αττικό, και όχι αττικίζον. Επιπλέον, η στήλη είναι αποσπασματική και δεν γνωρίζουμε αν η νεαρή παρθένος είναι η νεκρή.
Auberson και Schefold 1972, 169. Clairmont 1993, αρ. 1.256. Roccos 2000, 253, αρ. 11.

Ε ΙΙ 39: Ραμνούς 319, 340, 374 + Αθήνα 4900. 375-350 π.Χ. (πίν. 131)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Η κεφαλή της δεν διασώζεται. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι (ενδεχομένως και με το δεξί, το οποίο δεν διασώζεται). Στην επίστεψη της στήλης εικονίζεται ανάγλυφη Σειρήνα θρηνωδός, την οποία πλαισιώνει ζεύγος γονατιστών γυναικών που θρηνούν.
Είναι αρκετά πιθανό να πρόκειται για μονοπρόσωπη στήλη, όμως η αποσπασματική της κατάσταση επιβάλλει την διατήρηση κάποιων επιφυλάξεων επ’ αυτού. Κατά συνέπεια, δεν είναι απολύτως βέβαιο ότι η ιστάμενη παρθένος είναι η νεκρή του αναγλύφου.
Conze 1893-1922, αρ. 1238, εικ. 264. Πετράκος 1977, 18, εικ. 5. Πετράκος 1980, αρ. 10. Garland 1982, 165, N5 (g). Πετράκος 1982, 157, εικ. 98. Schlörb 1988, 56, αρ. 7. Clairmont 1993, αρ. 1.382. Bergemann 1997, 175, αρ. 661. Πετράκος 1999, Ι, 395, εικ. 295. Roccos 2000, 254, αρ. 23.
Επιγραφή: *SEG* 34.224. Δ[η]μοστράτη

Ε ΙΙ 40: Πειραιάς 930. 375-350 π.Χ. (πίν. 132)
Διασώζεται μόνον η κεφαλή ιστάμενης προς τα δεξιά γυναικείας μορφής, και πυξίδα. Η εν λόγω μορφή φορά ιμάτιο και έχει μακριά κοτσίδα.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για την νεκρή. Εάν η νεαρή κοπέλα κρατούσε η ίδια την πυξίδα, τότε ενδέχεται να μην είναι η νεκρή, αλλά κάποια συγγενής αυτής. Δεν αποκλείεται όμως την πυξίδα να κρατούσε μία (1) μικρή θεραπαινίς, η κάποια άλλη γυναικεία μορφή που εικονιζόταν στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου. Στην περίπτωση αυτή, η γυναικεία κεφαλή που διασώζεται ανήκει στην νεκρή. Εφόσον

όμως η στήλη είναι αποσπασματική, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με την ανάγλυφη παράσταση της.
Κουρουνιώτου 1913, 204, αρ. 6, εικ. 15. Clairmont 1993, αρ. 1.808.

Ε ΙΙ 41: Αθήνα, ιδιωτική συλλογή. 370-340 π.Χ. (πίν. 133)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή, τα πόδια, το δεξί χέρι, και το αριστερό της χέρι από τον καρπό και κάτω δεν διασώζονται.
Είναι βεβαίως πιθανόν η εν λόγω παρθένος να είναι νεκρή, όμως δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν επρόκειτο για μονοπρόσωπη στήλη.
Conze 1893-1922, αρ. 1227. Roccos 2000, 254, αρ. 15.

Ε ΙΙ 42: Αθήνα. 370-340 π.Χ. (πίν. 134)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Η κεφαλή και ολόκληρη η δεξιά πλευρά του σώματος της δεν διασώζονται.
Νεκρή είναι πιθανώς η παρθένος κόρη. Δεν μπορούμε όμως να είμαστε βέβαιοι, εφόσον πρόκειται για αποσπασματική στήλη.
Conze 1893-1922, αρ. 1235. Roccos 2000, 254, αρ. 16.

Ε ΙΙ 43: Αθήνα 7708. 370-340 π.Χ. (πίν. 135)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο της αριστερό χέρι. Η κεφαλή, ο αριστερός ώμος, και το δεξί χέρι από τον πήχυ και κάτω δεν διασώζονται.
Είναι πιθανό να επρόκειτο για μονοπρόσωπη στήλη. Στην περίπτωση αυτή, νεκρή είναι αναμφίβολα η ιστάμενη παρθένος. Η στήλη όμως δεν διασώζεται ολόκληρη, ώστε να είμαστε βέβαιοι για αυτό.
Conze 1893-1922, αρ. 1236. Roccos 2000, 253, αρ. 3. (vidi *)

Ε ΙΙ 44: Αθήνα. 370-340 π.Χ. (πίν. 136)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο της αριστερό χέρι. Διασώζεται μόνον η αριστερή πλευρά του σώματος της, χωρίς την κεφαλή και το πόδι.
Η παρθένος κόρη είναι πιθανώς η νεκρή. Εφόσον όμως δεν διασώζεται ολόκληρη η παράσταση, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι.
Conze 1893-1922, αρ. 1237.

Ε ΙΙ 45: Άγνωστη Συλλογή (Ακρόπολις ;). 370-340 π.Χ. (πίν. 137)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου πιθανώς κρατούσε με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Διασώζεται μόνο το επάνω μέρος του σώματος, χωρίς την κεφαλή και το δεξί χέρι.
Και στην περίπτωση αυτή δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για μονοπρόσωπη στήλη, οπότε η παρθένος κόρη θα ήταν χωρίς αμφιβολία η νεκρή.
Conze 1893-1922, αρ. 1242. Roccos 2000, 254, αρ. 17.

Ε ΙΙ 46: Ακρόπολις. 370-340 π.Χ. (πίν. 138)

Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη. Διασώζονται μόνον τα πόδια της, από τα γόνατα και κάτω.
Πρόκειται πιθανώς για μονοπρόσωπη στήλη. Στην περίπτωση αυτή, νεκρή είναι βεβαίως η νεαρή παρθένος. Όμως το ανάγλυφο δεν διασώζεται ολόκληρο, και δεν μπορούμε να διατυπώσουμε μία τέτοια άποψη με απόλυτη βεβαιότητα.
Conze 1893-1922, αρ. 1241.

Ε ΙΙ 47: Ακρόπολις. 340-310 π.Χ. (πίν. 139)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Είναι ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το αριστερό κατεβασμένο της χέρι. Διασώζεται μόνον μέρος του σώματος της και του αριστερού χεριού.
Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η παρθένος είναι στην προκειμένη περίπτωση η νεκρή, εφόσον η στήλη δεν διασώζεται ολόκληρη.
Conze 1893-1922, αρ. 1243. Bergemann 1997, 178, αρ. 773. Roccos 2000, 255, αρ. 44.

Ε ΙΙ 48: Πειραιάς 291. 325-300 π.Χ. (πίν. 140)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Τα χέρια και η κεφαλή της δεν διασώζονται.
Η εν λόγω παρθένος προέρχεται πιθανότατα από ναόσχημη επιτύμβια στήλη. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για την ίδια την νεκρή. Ελλείψει όμως περαιτέρω στοιχείων για το συγκεκριμένο επιτύμβιο ανάγλυφο, οφείλουμε να διατηρήσουμε τις επιφυλάξεις μας επ’ αυτού. Κατά τον Δεσπίνη, η πρόωρα χαμένη παρθένος συνοδευόταν από την θεραπαινίδα της.
Δεσπίνης 1965, 134-135, εικ. 62. Roccos 1995, 663, σημ. 149. Δεσπίνης 2002, 212, και εικ. 6-8. (vidi)

Ε ΙΙ 49: Άγνωστη Συλλογή. 325-300 π.Χ. (πίν. 141)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Τα χέρια και η κεφαλή της δεν διασώζονται.
Πιθανότατα προέρχεται από ναόσχημη επιτύμβια στήλη, η οποία όμως δεν διασώζεται, και έτσι δεν γνωρίζουμε αν όντως πρόκειται για την νεκρή. Η Αλεξανδρή έχει διατυπώσει την άποψη ότι από τον ίδιο ναΐσκο προέρχεται επίσης το άγαλμα μίας θεραπαινίδος που βρέθηκε μαζί με την **Ε ΙΙ 49**, υποστηρίζοντας ότι η νεκρή παρθένος συνοδευόταν από την θεραπαινίδα της. Αυτό είναι βεβαίως αρκετά πιθανό, οφείλουμε όμως να διατηρήσουμε τις επιφυλάξεις μας, καθώς τα εν λόγω επιτύμβια αγάλματα βρέθηκαν μαζί με δύο (2) ακόμη αγάλματα γυναικείων μορφών.
Αλεξανδρή 1969, 257-266, εικ. 2. *AR* 1970-71, 4-5, εικ. 3. Roccos 2000, 258, σημ. 128. Δεσπίνης 2002, 209-211.

Ε ΙΙ 50: Παρίσι Ma 4505. Χρονολογείται γύρω στο 320 π.Χ. (πίν. 142)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Τα χέρια και η κεφαλή της δεν διασώζονται.
Προέρχεται πιθανότατα από ναόσχημη επιτύμβια στήλη. Ίσως να πρόκειται για την νεκρή, όμως δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι, αφού το υπόλοιπο ανάγλυφο έχει χαθεί. Ο Δεσπίνης έχει διατυπώσει την άποψη ότι η πρόωρα χαμένη παρθένος συνοδευόταν από την θεραπαινίδα της.

Hamiaux 1992, 202-203, αρ. 210. Clairmont 1993, εισαγ., 32, εικ. 11 (με λάθος αριθμό ευρετηρίου). Roccos 1995, 663, σημ. 148. Δεσπίνης 2002, 212.

Ε ΙΙ 51: Παρίσι Ma 3076. Χρονολογείται γύρω στο 320 π.Χ. (πίν. 143)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Φορά αττικό πέπλο και χιτώνα. Τα χέρια και η κεφαλή της δεν διασώζονται.
Η εν λόγω μορφή πιθανώς προέρχεται από κάποια ναόσχημη επιτύμβια στήλη, η οποία όμως δεν διασώζεται, και έτσι δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για την νεκρή.
Clairmont 1993, εισαγ., 33, εικ. 12.

2α) Μαρμάρινες Λήκυθοι:

Διμελείς

Λ 1: Πειραιάς 3496. 400-375 π.Χ. (πίν. 144)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Έχει μακριά κόμη ή κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη. Με τα κατεβασμένα της χέρια κρατά τις άκρες του ιματίου της. Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο απλώνει το δεξί της χέρι προς την παρθένο.
Η χειρονομία της μεγαλύτερης σε ηλικία γυναίκας υποδηλώνει ότι νεκρή είναι η νεαρή Μνησαρέτη.
Ανδρειωμένου 1961-62, 36, εικ. 37a. Ανδρειωμένου 1968, 132, αρ. 1. Prukakis 1970, 66, σημ. 61. Schmaltz 1970, A 122. Prukakis 1971, αρ. 280. Clairmont 1993, αρ. 2.282a και 2.292a (λανθασμένη διπλή καταχώρηση). Roccos 2000, 256, αρ. 54. (vidi *)
Επιγραφή: Μνησαρέτη

Λ 2: Άγνωστη ιδιωτική συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 145)
Ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα αριστερά. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Έχει πιθανότατα μακριά κόμη. Πλησίον / όπισθεν αυτής εικονίζεται κορίτσι ιστάμενο προς τα αριστερά, το οποίο ενδεχομένως κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο.
Το κορίτσι είναι προφανώς μικρή θεραπαινίς ή συγγενής της νεκρής παρθένου.
Christie's (London), 10 July, 1987, αρ. 217. Clairmont 1993, αρ. 1.884.

Λ 3: Μιλάνο, Ιδιωτική Συλλογή. 350-300 π.Χ.
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, και ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα. Η γυναικεία μορφή φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο δεξί της χέρι. Έχει επίσης μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της.
Clairmont 1993, αρ. 1.938. Roccos 2000, 256, αρ. 53. (non vidi)

2β) Μαρμάρινες λήκυθοι (αμφίβολες):

Διμελείς

Λ ΙΙ 1: Αθήνα. 375-350 π.Χ.
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι η νεκρή, ούτε αν η γυναίκα ήταν άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.353b. (non vidi)

Λ ΙΙ 2: Αθήνα, Αγορά Ι 6603. 350-330 π.Χ. (πίν. 146)
Ιστάμενη (ή καθήμενη) προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η μακριά κοτσίδα της πέφτει στην πλάτη της. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φορά ιμάτιο και πιθανώς χιτώνα.
Νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία η νεαρή Σικελία, καθώς πρόκειται για την μοναδική μορφή που ονομάζεται στο συγκεκριμένο ανάγλυφο. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πέθανε άγαμη. Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα είναι το ογκώδες αντικείμενο που διακρίνεται πίσω ακριβώς από την πλάτη της νεκρής. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για κάθισμα ή κλίνη. Ίσως δηλαδή η θανούσα παριστανόταν καθήμενη. Εφόσον όμως η λήκυθος είναι αποσπασματική, είμαστε αναγκασμένοι να περιοριστούμε σε υποθέσεις. Ο Clairmont έχει διατυπώσει την άποψη ότι η ιστάμενη γυναικεία μορφή είχε το ένα (1) της χέρι στην πλάτη της Σικελίας, στηρίζοντας την. Αυτό δεν είναι απίθανο, αν παρατηρήσουμε πόσο κοντά στην νεκρή στέκεται η εν λόγω μορφή.
Bradeen 1974, αρ. 975. Fragiadakis 1986, 150, αρ. 208. Clairmont 1993, αρ. 2.493. Grossman 1995, 235-237, αρ. 97, εικ. 107.
Επιγραφή: *SEG* 21.1068. Σικελία

Ιστάμενη ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη παρθένο:

Λ ΙΙ 3: Αθήνα 1098. 375-350 π.Χ. (πίν. 147)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η τελευταία έχει μακριά κόμη ή κοτσίδα. Φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, αν και είναι πιθανότερο να πρόκειται για την νεαρή παρθένο.
Conze 1893-1922, αρ. 1093, εικ. 223. Schmaltz 1970, A 179. Prukakis 1971, αρ. 278. Vorster 1983, 43, αρ. 136 (GR). Clairmont 1993, αρ. 2.362c. Roccos 2000, 256, αρ. 48, και 260. (vidi *)

Λ ΙΙ 4: Πειραιάς 3365. 375-350 π.Χ. (πίν. 147β)
Ιστάμενος προς τα αριστερά αγένειος νέος *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία έχει μακριά κοτσίδα. Φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Με το αριστερό της χέρι η παρθένος *ανακαλύπτεται*.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή.

Πετράκος, *ΑΔ* 32 Β, 1977, 40. Clairmont 1993, αρ. 2.344a. Roccos 2000, 256, αρ. 56, 257, και 260. (vidi *)

Επιγραφή: Νικοδρόμη Διόγνητος

Καθήμενη γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη παρθένο, η οποία *ανακαλύπτεται*:

Λ ΙΙ 5: Βραυρών. 375-350 π.Χ.

Καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Έχει μαζεμένη κόμη, και φορά ταινία στην κεφαλή της. Με το αριστερό της χέρι η παρθένος *ανακαλύπτεται*.

Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, αλλά είναι πιθανότερο να πρόκειται για την παρθένο κόρη.

Clairmont 1993, αρ. 2.383b. Roccos 2000, 256, αρ. 51, και 260. (non vidi)

Λ ΙΙ 6: Βραυρών. 350-300 π.Χ. (πίν. 148)

Καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή. Η ιστάμενη μορφή έχει μακριά κόμη, και φορά αττικό πέπλο με ιμάντες στους ώμους, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Με το αριστερό της χέρι, η παρθένος *ανακαλύπτεται*.

Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, πιθανολογώ όμως ότι πρόκειται για την παρθένο.

Prukakis 1971, αρ. 407, εικ. 71. Clairmont 1993, αρ. 2.434b. Roccos 2000, 256, αρ. 52, και 260.

Καθήμενη γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή:

Λ ΙΙ 7: Άγνωστη Συλλογή. 375-350 π.Χ.

Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή που κρατά ταινία στο αριστερό της χέρι. Και οι δύο (2) είναι ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο, ενώ η κόμμωση τους ενδέχεται να παραπέμπει σε άτομα νεαρής ηλικίας (*λαμπάδιον* ;).

Νεκρή είναι ίσως η ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που φέρει ταινία. Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το πρώτο εκ των δύο (2) ονομάτων, εκείνο της καθιστής γυναίκας, προσετέθη αργότερα. Αν αυτό όντως ισχύει, τότε ενισχύει την άποψη ότι νεκρή είναι η ιστάμενη μορφή, η οποία όμως δεν γνωρίζουμε αν πέθανε άγαμη.

Clairmont 1993, αρ. 2.381d. (non vidi)

Επιγραφή: Ὀλβία Χαιρίππη

Λ ΙΙ 8: Πειραιάς 3027. 350-300 π.Χ. (πίν. 149)

Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η τελευταία έχει πεπονοειδή κόμμωση με κοτσίδα γύρω από την κεφαλή, και φέρει αττικό πέπλο με ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι.

Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι νεκρή, αν και είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την ιστάμενη παρθένο.

Αλεξανδρή 1973-74, 103. Clairmont 1993, αρ. 2.417a. Πωλογιώργη 1999, 185-186, εικ. 53. Roccos 2000, 256, αρ. 55, και 260.

Επιγραφή: *SEG* 29.274. Φίλη Ἰατρο[- - -].

Λ ΙΙ 9: Πόρτο Ράφτη, ιδιωτική συλλογή Γουλανδρή. 350-300 π.Χ. (πίν. 150)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται, δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η κόμμωση της δεύτερης δεν μπορεί να προσδιοριστεί με απόλυτη βεβαιότητα, ενδεχομένως όμως πρόκειται για κοντή ή μαζεμένη κόμη.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) μορφές είναι η νεκρή, ούτε αν επρόκειτο για άγαμο κόρη.
Clairmont 1993, αρ. 2.443b.
Επιγραφή:] σιστράτη Σιδ [

Πολυπρόσωπες

Λ ΙΙ 10: Αθήνα 2584. 420-400 π.Χ. (πίν. 151)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί, η οποία στηρίζει την κεφαλή στο αριστερό της χέρι. Έμπροσθεν αυτής, ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή που κρατά μικρό λαγό στα δύο (2) της χέρια. Απέναντι αυτού, ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία έχει *λαμπάδιον*, αλλά φορά επίσης ταινία και *ὀπισθοσφενδόνη* στην κεφαλή. Μεταξύ αυτής και της ανδρικής μορφής, ακριβώς στο κέντρο της παράστασης, εικονίζεται *δίφρος*. Όπισθεν της γυναικείας μορφής απεικονίζεται δεύτερη ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Έχει κοντή κόμη, και στηρίζει την κεφαλή στο δεξί της χέρι.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις δύο (2) ιστάμενες μορφές που εικονίζονται στο κέντρο της παράστασης είναι νεκρή: ο νέος με τον λαγό, ή η κοπέλα που στέκεται απέναντι του ; Ο λαγός ενδέχεται να είναι ερωτικό σύμβολο, αν και θα μπορούσε να είναι επίσης το αγαπημένο κατοικίδιο του νεαρού άνδρα. Σε κάθε περίπτωση, είναι πολύ πιθανό να προσδιορίζει τον νεκρό. Ο εν λόγω νέος μάλιστα εμφανίζεται αρκετά αποστασιοποιημένος, καθώς το βλέμμα του επικεντρώνεται στο μικρό ζώο. Δεν μπορούμε βεβαίως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο και τα δύο (2) αυτά νεαρά άτομα να είναι νεκρά. Η στάση των δύο (2) μεγαλυτέρων σε ηλικία μορφών που απεικονίζονται όπισθεν των δύο (2) νέων στηρίζοντας την κεφαλή στο χέρι τους φανερώνει θλίψη, ενώ η κοντή κόμη της συγκεκριμένης γυναικείας μορφής παραπέμπει σε πένθος. Θεωρώ πιθανότερο να πρόκειται για δύο (2) νεκρούς, η σχέση των οποίων μας είναι άγνωστη. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι πρόκειται για νεαρό ζευγάρι – μνηστευμένους ή νεονύμφους, τους οποίους χώρισε ο θάνατος, ή ακόμη και αδέλφια, όπως η Μνησαγόρα και ο Νικοχάρης [6]. Ελλείψει περαιτέρω στοιχείων δεν είναι όμως δυνατόν να καταλήξουμε σε ασφαλές συμπέρασμα επ' αυτού. Εντούτοις, στις παραστάσεις των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων είναι συνήθως ευδιάκριτη η διαφορά ηλικίας που ως γνωστόν υπήρχε μεταξύ των ζευγαριών στην αρχαία Αθήνα, όπου τα κορίτσια νυμφεύονταν ως επί το πλείστον κατά την εφηβική τους ηλικία, ενώ αντιθέτως οι άνδρες γύρω στα τριάντα (30) τους χρόνια. Στην προκειμένη περίπτωση οι δύο (2) μορφές της **Λ ΙΙ 10** είναι νεαρές, και μάλιστα δεν φαίνεται να υπάρχει ιδιαίτερη διαφορά ηλικίας μεταξύ τους. Αυτό ίσως συνηγορεί υπέρ της απόψεως ότι πρόκειται για αδέλφια. Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα αφορά στην χειρονομία του δεξιού χεριού της νεαρής γυναίκας: απλώνει το χέρι της προς τον νέο για να δεχθεί

[6] Welsh 1906, 231-232.

τον μικρό λαγό, κρατά κάτοπτρο (ή άλλο αντικείμενο), ή απευθύνεται στον νεαρό άνδρα που εικονίζεται απέναντι της ; Είναι δύσκολο να επιλέξουμε. Ο νέος δεν φαίνεται πάντως να την προσέχει, αλλά ούτε να της προσφέρει το ζώο. Επιπλέον, η στάση του χεριού της με προβληματίζει ως προς το τι είδους αντικείμενο θα μπορούσε να κρατά. Αν επρόκειτο για κάτοπτρο, ενδεχομένως κοιτούσε την μορφή της μέσα σε αυτό [7]. Εάν όχι, τότε το βλέμμα της μοιάζει μάλλον να επικεντρώνεται στον λαγό. Στην τρίτη περίπτωση βεβαίως, η χειρονομία της θα καθιστούσε πιθανότερο το ενδεχόμενο νεκρός να είναι ο νέος άνδρας στον οποίο απευθύνεται. Επί του συγκεκριμένου ζητήματος όμως, είμαστε αναγκασμένοι να περιοριστούμε σε απλές υποθέσεις. Τέλος, ασυνήθιστη είναι η παρουσία *δίφρου* χωρίς καθήμενη μορφή [8], και μάλιστα στο κέντρο της παράστασης, ανάμεσα στις δύο (2) νεανικές μορφές. Ο *δίφρος* αποτελεί μέρος της οικοσκευής. Τολμώ να υποθέσω ότι ο κενός *δίφρος* ενδεχομένως παραπέμπει στον *οἶκο* που επλήγη από τον θάνατο των δύο (2) νέων, ή ενός (1) εξ αυτών. Εναλλακτικά, αν δεν πρόκειται για δύο (2), αλλά για έναν (1) μόνο νεκρό, ίσως ο *δίφρος* να επιτελεί μία ακόμη λειτουργία: χωρίζει τις δύο (2) μορφές ανάμεσα στις οποίες είναι τοποθετημένος - αδέλφια ή ζευγάρι, δεν έχει σημασία - ακριβώς όπως τις χώρισε ο θάνατος. Η παράσταση της συγκεκριμένης ληκύθου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των προβλημάτων που προκύπτουν κατά την μελέτη της εικονογραφίας των αττικών επιτυμβίων αναγλύφων, η οποία συχνά επιδέχεται πολλές διαφορετικές ερμηνείες.
Welsh 1906, 229-234. Kjellberg 1926, 142, εικ. 47-50. Stupperich 1977, αρ. 118. Dohrn 1957, 144, αρ. 65. Frel 1969, αρ. 140. Braun 1966, 14, αρ. 3, εικ. 1,1 και 3. Καρούζου 1967, 78. Schmaltz 1970, A 21, εικ. 11-12. Prukakis 1970, 58.84.99. Schefold 1970, 111. Prukakis 1971, αρ. 8. Karouzou 1981, 188. Woysch 1982, αρ. 338, εικ. 53. Kokula 1984, 69, και 214, σημ. 10. Schlörb 1988, 113, σημ. 26-27. Meyer 1989β, 60. Clairmont 1993, αρ. 4.190. Καλτσάς 2002, 158, αρ. 311. Bectarte 2006, 172, αρ. 7. (vidi)

Λ ΙΙ 11: Άγνωστη συλλογή. 400-375 π.Χ. (πίν. 152)
Ιστάμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η γυναικεία αυτή μορφή έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη, και φορά ταινία στην κεφαλή. Όπισθεν αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς, η οποία φέρει πυξίδα και κάνιστρο (ή δεύτερη πυξίδα).
Το σκυμμένο κεφάλι της ιστάμενης νεαρής γυναίκας, η οποία δεν κοιτά τον άνδρα που *δεξιώνεται*, αλλά και η παρουσία της θεραπαινίδος με την πυξίδα, υποδηλώνουν ότι πρόκειται για την νεκρή. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πέθανε άγαμη.
Clairmont 1993, αρ. 2.775.

Λ ΙΙ 12: Νέα Υόρκη 12.159. 375-350 π.Χ. (πίν. 153)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται*, προτείνει πτηνό σε ιστάμενο προς τα αριστερά μικρό κορίτσι που απλώνει το δεξί του χέρι προς αυτό.

[7] Συγκρίνοντας πάντως την συγκεκριμένη γυναικεία μορφή με κόρες επιτυμβίων αναγλύφων που κρατούν κάτοπτρα (**Ε 27, Ε 28, Ε 29, Ε ΙΙ 1**), διαπιστώνουμε ότι η στάση του χεριού της είναι αρκετά διαφορετική. Δεν μπορούμε βεβαίως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο η κοπέλα να κρατούσε όντως κάτοπτρο, αλλά θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι επί του προκειμένου η εν λόγω παράσταση παραμένει εξαιρετικά αμφίβολη.
[8] Πρβλ. την παράσταση της επιτύμβιας στήλης **Ε 50** (πίν. 46), όπου η θεραπαινίς της ιστάμενης παρθένου τοποθετεί μαξιλάρι σε *δίφρον*, προφανώς για να καθίσει η πρόωρα χαμένη νεκρή. Για την συγκεκριμένη επιτύμβια στήλη και την εικονογραφία της, βλ. σελ. 252-253.

Έμπροσθεν του κοριτσιού παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή με ραβδί. Η ιστάμενη γυναικεία μορφή φορά χιτώνα και ιμάτιο, και έχει μακριά κόμη.
Στην προκειμένη περίπτωση έχουμε μία σύνθετη παράσταση, η οποία αποτελείται από δύο (2) ζεύγη μορφών. Δεν γνωρίζουμε ποια ή ποιες από τις τέσσερεις (4) εικονιζόμενες μορφές είναι νεκρή / νεκρές.
Richter 1954 β, αρ. 89, εικ. 73a-c. Schmaltz 1970, A 85, 25, 42, 55, 90, 95, και 108. Prukakis 1971, αρ. 51. Woysch 1982, αρ. 130, εικ. 22. Clairmont 1993, αρ. 3.810.

Λ ΙΙ 13: Malibu 73.AA.132.1. 375-350 π.Χ. (πίν. 154)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή με ραβδί *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η απόδοση των πτυχών του ιματίου στην περιοχή του αυχένος δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε αν έχει μακριά κόμη / κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη, ή (πιθανότερα) κοντή / μαζεμένη κόμη. Όπισθεν αυτής εικονίζεται ιστάμενο προς τα αριστερά αγόρι, το οποίο ίσως κρατά πτηνό στο κατεβασμένο δεξί του χέρι. Δίπλα στα πόδια του αγοριού διακρίνεται κυνηγετικός σκύλος μικρού μεγέθους, η προσοχή του οποίου είναι στραμμένη στο δεξί χέρι του παιδιού (στο πτηνό). Όπισθεν του καθήμενου ανδρός εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με καλυμμένη την κεφαλή. Ακουμπά τους αγκώνες της στην πλάτη του καθίσματος, στηρίζοντας την κεφαλή της και με τα δύο (2) της χέρια, τα οποία είναι τοποθετημένα κάτω από το πηγούνι.
Δεν γνωρίζουμε ποια από τις μορφές που εικονίζονται στην εν λόγω λήκυθο έχει πεθάνει. Το μόνο που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι ότι δεν πρόκειται για την γυναίκα που στέκεται πίσω από τον καθήμενο άνδρα. Η στάση της φανερώνει μάλλον θλίψη, άρα πρόκειται για πενθούσα συγγενή. Η χειρονομία της *δεξιώσεως* υποδεικνύει ως νεκρή μία (1) από τις δύο (2) μορφές που συνδέονται μέσω αυτής: την νεαρή κοπέλα, ή τον γενειοφόρο άνδρα. Ο δεύτερος μάλιστα παριστάνεται εμφανώς αποστασιοποιημένος, γεγονός που ενδεχομένως υποδηλώνει ότι πρόκειται για τον νεκρό. Με προβληματίζει επίσης η παρουσία του μικρού αγοριού που κρατά πτηνό και συνοδεύεται από σκύλο – χαρακτηριστικά που είναι πιθανόν να παραπέμπουν σε νεκρό άτομο. Δεν αποκλείεται επομένως στην προκειμένη περίπτωση να έχουμε δύο (2) νεκρούς: τον καθήμενο άνδρα και το αγόρι, ή την ιστάμενη κοπέλα και το αγόρι.
Clairmont 1993, αρ. 3.876.

Λ ΙΙ 14: Μιλάνο, Ιδιωτική Συλλογή. 375-350 π.Χ. (πίν. 155)
Καθήμενη προς τα δεξιά ανδρική μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Η φθορά του αναγλύφου δεν επιτρέπει την αναγνώριση της γυναικείας κομμώσεως με απόλυτη βεβαιότητα, ενδεχομένως όμως πρόκειται για κοντή ή μαζεμένη κόμη. Όπισθεν της ιστάμενης γυναικείας μορφής εικονίζεται ιστάμενη μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, η οποία παριστάνεται κατενώπιον. Στο βάθος της παράστασης, μεταξύ των δύο (2) μορφών, εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία *ανακαλύπτεται*. Παριστάνεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά, έχοντας σκυμμένη την καλυμμένη της κεφαλή.
Νεκρή είναι κατά την γνώμη μου η γυναικεία μορφή που *δεξιώνεται* τον καθήμενο άνδρα, όπως υποδηλώνει η παρουσία της μικρής υπηρέτριας με την πυξίδα που στέκεται πίσω της. Δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για άγαμη νεκρή. Η στάση της ιστάμενης γυναίκας που εικονίζεται μεταξύ των δύο (2) μορφών φανερώνει πένθος.
Clairmont 1993, αρ. 3.895.
Επιγραφή: Ἀμύντης Σωστράτη Κλειτὼ Οἰῆθεν

Λ ΙΙ 15: Πειραιάς 1536. 375-350 π.Χ. (πίν. 155β)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, προς την οποία μάλιστα απλώνει το ελεύθερο αριστερό της χέρι. Η ιστάμενη μορφή φέρει χιτώνα και διαγώνιο ιμάτιο. Η κόμμωση της (*λαμπάδιον*) παραπέμπει σε νεαρό άτομο. Την παράσταση συμπληρώνουν δύο (2) ιστάμενες προς τα δεξιά ανδρικές μορφές, η μία (1) εκ των οποίων στηρίζεται στην πλάτη του καθίσματος της γυναικός.
Η χειρονομία της καθήμενης γυναικείας μορφής φανερώνει ότι νεκρή είναι η ιστάμενη νεαρή γυναίκα, την οποία *δεξιώνεται*. Είναι άγνωστο όμως αν πέθανε άγαμη.
Prukakis 1971, αρ. 55. Clairmont 1993, αρ. 4.331. (vidi *)
Επιγραφή: Δήλιος Κηφίσιος Ἀρχεστράτη Εὐφροσύνη

Λ ΙΙ 16: Νέα Υόρκη 49.11.4. 375-350 π.Χ. (πίν. 156)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή *δεξιώνεται* ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία έχει μαζεμένη κόμη και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Δίπλα στην καθήμενη γυναίκα απεικονίζεται ιστάμενος προς τα δεξιά γενειοφόρος άνδρας, ο οποίος κρατά τρυφερά τον δεξιό βραχίονα της ιστάμενης γυναικείας μορφής. Όπισθεν της ιστάμενης νεαρής γυναίκας εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή που παριστάνεται κατενώπιον. Ακουμπά το αριστερό της χέρι στο πρόσωπο της, χειρονομία που φανερώνει θλίψη και πένθος. Πλησίον αυτής διακρίνεται ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς με πυξίδα, η οποία ακουμπά το πρόσωπο της με το δεξί της χέρι. Όπισθεν της καθήμενης γυναίκας εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, και όπισθεν αυτής δεύτερη - επίσης ιστάμενη προς τα δεξιά - μικρή θεραπαινίς με πυξίδα.
Νεκρή πιθανότατα είναι η ιστάμενη νεαρή γυναικεία μορφή που *δεξιώνεται* την καθήμενη γυναίκα. Αυτό φανερώνει η χειρονομία του γενειοφόρου άνδρα, ο οποίος αγγίζει τρυφερά τον δεξιό βραχίονα της νεκρής, αλλά και οι δύο (2) πενθούσες γυναικείες μορφές (ιστάμενη γυναίκα και ιστάμενη μικρή θεραπαινίς με πυξίδα) που στέκονται ακριβώς πίσω από την θανούσα, ακουμπώντας το ένα (1) τους χέρι στο πρόσωπο τους εις ένδειξιν θλίψης και πένθους. Δεν γνωρίζουμε όμως αν πρόκειται για άγαμο κόρη. Πολυπρόσωπες παραστάσεις με επτά (7) μορφές είναι εξαιρετικά σπάνιες στα αττικά επιτύμβια ανάγλυφα της κλασικής περιόδου.
Richter 1954 α, αρ. 88, εικ. 70c-d. Richter 1954 β, 256. Charbonneaux 1955, 253. Schuchhardt 1958, 492. Μαστροκώστας 1966, 292, XV (b). Prukakis 1970, 54.68, εικ. 34. Schmaltz 1970, A 141. Prukakis 1971, αρ. 6. Schlörb 1988, 124, σημ. 7, και 126, σημ. 19. Clairmont 1993, αρ. 7.330.
Επιγραφή: *SEG* 14.229.
Στρατόκλεια Αἴολος Ἀριστομάχη Ἀξιομάχη Λεωνίκη

2γ) Μαρμάρινες λουτροφόροι - υδρίες:

ΛΟυ 1: Ελευσίς 5098. 375-350 π.Χ. (πίν. 158)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία *δεξιώνεται* καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Η ιστάμενη μορφή φορά αττικό πέπλο, χιτώνα, και ιμάτιο στην πλάτη. Τα μαλλιά της σχηματίζουν μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Με το αριστερό της χέρι, η παρθένος *ανακαλύπτεται*. Όπισθεν αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα δεξιά μικρή θεραπαινίς που φέρει *ῥιπίδα* και πυξίδα, ενώ όπισθεν

της καθήμενης γυναικείας μορφής διακρίνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή, η οποία είναι όμως ιδιαίτερα φθαρμένη.
Νεκρή είναι χωρίς αμφιβολία η νεαρή παρθένος. Πρόκειται άλλωστε για την μοναδική μορφή του αναγλύφου που ονομάζεται.
Conze 1893-1922, αρ. 342, εικ. 84. Schmaltz 1970, 86, 88, σημ. 147. Kokula 1984, 186, H 6, εικ. 30. Clairmont 1993, αρ. 3.860. Roccos 2000, 242, εικ. 5, 255, αρ. 46, 257, 259, και 260. Παπαγγελή 2002, εικ. σελ. 337.
Επιγραφή: *IG II* ^{2} 12460. Πλανγών

2δ) Μαρμάρινες λουτροφόροι – αμφορείς (αμφίβολες):

ΛΟα 1: Bensheim (Γερμανία), ιδιωτική συλλογή Glatzel. 400-375 π.Χ. (πίν. 157)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία *ανακαλύπτεται*. Φέρει ταινία στην κεφαλή, και έχει μακριά κοτσίδα που πέφτει στην πλάτη της. Η Ηδίστη απλώνει το δεξί χέρι της προς την ανοιχτή πυξίδα που κρατά στο υψωμένο της χέρι ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς. Η εν λόγω θεραπαινίς φέρει μάλιστα και άλλη πυξίδα στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Όπισθεν της νεκρής εικονίζεται δεύτερη θεραπαινίς, η οποία ακουμπά το αριστερό της χέρι στο πρόσωπο της.
Εν προκειμένω, η εικονογραφία της λουτροφόρου – αμφορέως καθιστά σαφές ότι χρησιμοποιήθηκε για την σήμανση γυναικείου, και όχι ανδρικού τάφου. Ο Clairmont αναφέρεται στην απεικόνιση μίας (1) επιτύμβιας στήλης δίπλα στην νεκρή, υποστηρίζοντας ότι προφανώς πρόκειται για τον τάφο της νεαρής γυναίκας. Δεν διακρίνω όμως το ταφικό αυτό *σῆμα* στην συγκεκριμένη παράσταση. Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι η νεκρή κοπέλα *ανακαλύπτεται*. Δεν γνωρίζουμε αν όντως επρόκειτο για άγαμη νεκρή.
Clairmont 1993, αρ. 2.705. Bergemann 1996, 185, εικ. 32,1.
Επιγραφή: Ἡδίστη

2ε) Επιτύμβιες μαρμάρινες υδρίες (αμφίβολες):

Υ ΙΙ 1: Πειραιάς 1142. 375-350 π.Χ. (πίν. 159)
Καθήμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα και ιμάτιο. Στην κεφαλή της διακρίνεται *λαμπάδιον*. Πλησίον αυτής εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά μικρή θεραπαινίς που κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο (ίσως πυξίδα).
Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εν λόγω μαρμάρινη υδρία σήμαινε τον τάφο άγαμης νεκρής. Η υπόθεση αυτή όμως δεν επιβεβαιώνεται από τα υπάρχοντα στοιχεία. Δεν γνωρίζουμε επομένως αν η νεκρή ήταν άγαμη.
Kokula 1984, 105. Clairmont 1993, αρ. 1.887.

ΑΤΤΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ

Κατάλογος 1:

Ο Χάρων στην λέμβο του περιμένει την νεκρή παρθένο:

ΛΛ 1: Βερολίνο, Universität / Ερμιτάζ 4531. 450-425 π.Χ. (πίν. 160)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει χιτώνα με απόπτυγμα και *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Στο υψωμένο δεξί της χέρι κρατά εξάλειπτρον, ενώ στο κατεβασμένο αριστερό χέρι φέρει πυξίδα. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Ο πορθμέας του Άδη χειρονομεί προς την νεκρή με το δεξί του χέρι.
Brommer 1969, πίν. 26. Bazant 1981, πίν. 5.9. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 21 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1989, 303. Díez de Velasco 1995, 54, εικ. 2.20. Oakley 2004α, 111, αρ. 71. BD αρ. 7487.

ΛΛ 2: Αθήνα 1759. Τέλη του 5^{ου} αιώνος π.Χ. (πίν. 161)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο στην πλάτη, την άκρη του οποίου κρατά με το κατεβασμένο αριστερό της χέρι. Φέρει *λαμπάδιον* στην κεφαλή, και στο δεξί υψωμένο της χέρι κρατά διπλωμένη ταινία. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ^{2} 1376.1. *Add* ^{2} 371. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.11-III.J.BCD.12, πίν. (047) 15.7-8. Fairbanks 1914, 137, XIII, αρ. 6, πίν. 24,1. Καρούζου 1923, 119, αρ. 1, 120, εικ. 1α και 4γ. Brommer 1969, 168, αρ. 29. Kurtz 1975, 210. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 33 (C. Sourvinou - Inwood). Bérard 1989, 104-105, 107, εικ. 149. Díez de Velasco 1991, 235, εικ. 1. Mugione 1995, 368-369, εικ. 9. Sourvinou – Inwood 1996, 333. Oakley 2004α, 110, αρ. 32, 119, 121, εικ. 79. BD αρ. 217661. (vidi)

ΛΛ 3: Κοπεγχάγη 2789. 430-420 π.Χ. (πίν. 162)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Έχει κοντή (ή μαζεμένη) κόμη, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Στο δεξί υψωμένο της χέρι κρατά πιθανότατα ταινία, ενώ στο κατεβασμένο αριστερό της χέρι φέρει πυξίδα. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ^{2} 1377.12. *CVA*, Copenhagen, NY Carlsberg Glyptothek 1, 95-96, πίν. (527) 75.1-2. Brommer 1969, 168, αρ. 40. Díez de Velasco 1989, 303. Moltesen 1995, 167, 177, 179, αρ. 98. BD αρ. 217672.

ΛΛ 4: Τέως Arlesheim, Συλλογή Schweizer. 420-410 π.Χ. (πίν. 163)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή. Φέρει πιθανότατα αττικό πέπλο ή χιτώνα με απόπτυγμα, και επίσης ιμάτιο. Έχει κοντή (ή μαζεμένη) κόμη. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV^{2} 1376,8. *Add*^{2} 371. Brommer 1969, 168, αρ. 36. Hornbostel 1987, 138-139, αρ. 68. Díez de Velasco 1989, 302, σημ. 26. *Sotheby, sale catalogue* 14.12.1993, αρ. 267. BD αρ. 217668 και 47022 (λανθασμένη διπλή καταχώρηση).

ΛΛ 5: Αθήνα 2028. Τέλη του 5ου αιώνος π.Χ. (πίν. 164)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή με μακριά κόμη. Φέρει αττικό πέπλο και ιμάτιο που καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής της. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Πίσω από την νεκρή κόρη διακρίνεται λήκυθος αρκετά μεγάλου μεγέθους.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1376.4. *Add* ² 371. Μυλωνάς 1877, 40, αρ. 2, πίν. 1. Dumont 1888-1890, I, πίν. 34,1. Fairbanks 1914, 137, XIII, αρ. 5. Καρούζου 1923, 119, αρ. 4. Brommer 1969, 168, αρ. 32. Kurtz 1975, 210. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 35 (C. Sourvinou - Inwood). BD αρ. 217664. (vidi)

ΛΛ 6: Λονδίνο D 61. 420-400 π.Χ. (πίν. 165)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη. Στο δεξί υψωμένο της χέρι φέρει κάνιστρο με ταινίες, ενώ στο επίσης υψωμένο αριστερό χέρι της κρατά δεύτερο κάνιστρο, το περιεχόμενο του οποίου δεν διακρίνεται πλέον. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Ο πορθμέας των νεκρών απλώνει το δεξί του χέρι προς την κόρη.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1377.15. *Add* ² 371. Murrah και Smith 1896, πίν. 12. Fairbanks 1914, 137, XIII, αρ. 4. Καρούζου 1923, 119, αρ. 7, 121, εικ. 1δ. Kurtz 1975, 210, εικ. 47,3a-b. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 37 (C. Sourvinou - Inwood). Boardman 1989, εικ. 278. Mugione 1995, 366-367, εικ. 8. BD αρ. 217675.

Ο Ερμής οδηγεί την νεκρή παρθένο στην λέμβο του Χάρωνος:

ΛΛ 7: Αθήνα 17916. 440-430 π.Χ. (πίν. 166)
Ο ψυχοπομπός Ερμής παριστάνεται ιστάμενος προς τα δεξιά, ακουμπώντας σε ράβδο που κρατά με το αριστερό του χέρι, ενώ απλώνει το δεξί χέρι του προς τον Χάρωνα, ο οποίος εικονίζεται στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Πίσω από τον Ερμή διακρίνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία όμως δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Είναι πιθανώς ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής της, ενώ φαίνεται επίσης να φορά διάδημα.
Προέλευση: Αττική.
Ζωγράφος του Sabouroff.
ARV ² 846,194. *Para* 423. Zanker 1965, 105, πίν. 7.1. Brommer 1969, 167, αρ. 5. Kurtz 1975, 221. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 6 (C. Sourvinou - Inwood). Καββαδίας 2000, αρ. 202, εικ. 4.202. Pipili 2000, 177, εικ. 6.11. Καλτσάς 2007, 295, 296-297. BD αρ. 212342. (vidi)

ΛΛ 8: Αθήνα 1926. Γύρω στο 440 π.Χ. (πίν. 167)
Ο ψυχοπομπός Ερμής παριστάνεται ιστάμενος κατενώπιον, κρατώντας το *κηρύκειον* στο δεξί κατεβασμένο του χέρι. Η κεφαλή του είναι στραμμένη προς την νεκρή γυναικεία μορφή που τον ακολουθεί, στην οποία μάλιστα απλώνει το αριστερό του χέρι. Η νεκρή απεικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά, και φαίνεται έτοιμη να απλώσει διστακτικά το αριστερό της χέρι προς την προτεταμένη χείρα του θεού. Από την ενδυμασία της διακρίνεται πλέον μόνον το ιμάτιον, το οποίο χρησιμοποιείται επίσης ως καλύπτρα. Με το δεξί της χέρι κρατά την άκρη του ιματίου της στο ύψος του στήθους, κίνηση που ενδεχομένως παραπέμπει στην χαρακτηριστική γαμήλια

χειρονομία της *ανακαλύψεως*. Απέναντι από τον Ερμή παριστάνεται ο Χάρων μέσα στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Μεταξύ των τριών (3) μορφών ίπτανται μικρά φτερωτά είδωλα, κάποια εκ των οποίων ακουμπούν το ένα (1) τους χέρι στην κεφαλή - χειρονομία που παραπέμπει στον θρήνο και το πένθος για τους νεκρούς.
Προέλευση: Ερέτρια.
Ζωγράφος του Sabouroff.
ARV^{2} 846,193. *Para* 423. *Add*^{2} 297. Fairbanks 1914, 29, IX, 2, αρ. 24. Riezler 1914, 117, εικ. 1, πίν. 44-44a. Galt 1931, 389, εικ. 14. Beazley 1938, 16-17. Zanker 1965, 105. Brommer 1969, 167, αρ. 4. Felten 1975, εικ. 30. Kurtz 1975, 221. Vermeule 1979, 8-9, εικ. 4. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 5 (C. Sourvinou - Inwood). Fittschen 1988, εικ. 26.2. Bérard 1989, 104-105, 107, εικ. 150. Boardman 1989, εικ. 255. Díez de Velasco 1989, 310, αρ. 1, και 314. *LIMC* V (1990), λ. Hermes, 337, αρ. 611b (G. Siebert). Shapiro 1991, 649, εικ. 21. Díez de Velasco 1995, 41, εικ. 2.10. Mugione 1995, 361-363, εικ. 5. Sourvinou – Inwood 1996, 337, και εικ. 9. Καββαδίας 2000, αρ. 201, εικ. 3.201. Boardman 2001, 232, εικ. 254. Oakley 2004α, 108, αρ. 4, εικ. 72. BD αρ. 212341. (vidi)

ΛΛ 9: Βοστώνη 95.47. 475-450 π.Χ. (πίν. 168)
Ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* την νεκρή κόρη προς τα αριστερά, όπου περιμένει ο Χάρων στην λέμβο του (με κατεύθυνση προς τα δεξιά). Ο θεός φέρει το *κηρύκειον* στο δεξί του χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά τον καρπό της παρθένου που τον ακολουθεί. Το άτυχο κορίτσι εικονίζεται τυλιγμένο στο ιμάτιο του. Έχει μαζεμένη κόμη, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Πίσω από την νεκρή διακρίνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει την κεφαλή της. Πρόκειται προφανώς για την μητέρα της νεαρής κόρης. Μεταξύ των μορφών ίπτανται δύο (2) μικρά φτερωτά είδωλα, ένα (1) εκ των οποίων φαίνεται να κρατά λουτροφόρο.
Προέλευση: Αθήνα.
Τεχνοτροπία Ζωγράφου του Λονδίνου Ε 342.
ARV ^{2} 670.17. *Add* ^{2} 278. Fairbanks 1907, πίν. 7. Zanker 1965, 105-106. Brommer 1969, 167, αρ. 1. Kurtz 1975, 210, 221. Vermeule 1979, 30-31, εικ. 23. Díez de Velasco 1989, 310, αρ. 5. *LIMC* V (1990), λ. Hermes, 337, αρ. 610 (G. Siebert). Rehm 1994, 35. *LIMC* VIII (1997), λ. Eidola, 569, αρ. 26, πίν. 359 (R. Vollkommer). BD αρ. 207863 (όπου η νεκρή κόρη περιγράφεται λανθασμένα ως νεκρός νέος).

ΛΛ 10: Βρυξέλλες Α 903. Γύρω στο 420 π.Χ. (πίν. 169)
Ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, όπου περιμένει ο Χάρων στην λέμβο του (με κατεύθυνση προς τα αριστερά), απλώνοντας τα χέρια του προς αυτούς. Ο θεός έχει στραμμένη την κεφαλή του προς την νεκρή, την οποία κρατά από το χέρι. Η ενδυμασία της δεν διακρίνεται πλέον. Η εν λόγω γυναικεία μορφή έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη, και απλώνει το ελεύθερο δεξί της χέρι προς τον ψυχοπομπό, με την παλάμη ανοιχτή προς τα επάνω. Την ακολουθεί μία (1) μικρή θεραπαινίς που φέρει εξάλειπτρον. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται αναρτημένος *σάκκος*.
Ζωγράφος του Τετραγώνου.
ARV^{2} 1237,14. *CVA*, Brussels, Musées royaux d'Art et d'Histoire (Cinquantenaire) 1, III.J.B.2, πίν. (044) 4.1A.1B. Fairbanks 1914, 85-86, XI, 2, αρ. 10, πίν. 14,3. Zanker 1965, 106. Brommer 1969, 167, αρ. 23. Kurtz 1975, 210, 222. *LIMC* V (1990), λ. Hermes, αρ. 614, πίν. 289 (G. Siebert). Rehm 1994, 35. BD αρ. 216482.

Ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί την νεκρή παρθένο *χεῖρ' ἐπί καρπῷ*:

ΛΛ 11: Παλέρμο, Συλλογή Mormino 310. Γύρω στο 460 π.Χ. (πίν. 170)
Ο ψυχοπομπός Ερμής οδηγεί *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, κρατώντας το *κηρύκειον* με το δεξί του χέρι. Η νεκρή είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, πιθανώς διαγώνιο. Έχει επίσης κοντή ή μαζεμένη κόμη. Κοντά στον Ερμή εικονίζεται μικρό φτερωτό είδωλο που φέρει ταινία.
Τεχνοτροπία Ζωγράφου των Αθηνών 1826.
CVA, Palermo, Collezione Mormino 1, III.Y.6, III.Y.7, πίν. (2236) 6.2-4. Adriani 1971, πίν. VIII B. *LIMC* V (1990), λ. Hermes, αρ. 606, πίν. 248 (G. Siebert). Tusa 1992, I, 269, εικ. 193, και II, 170, E 56. Rehm 1994, 35. Díez de Velasco 1995, 39. Oakley 2004α, 140, αρ. 2, εικ. 103. BD αρ. 2701.

Ο ψυχοπομπός Ερμής περιμένει την νεκρή παρθένο:

ΛΛ 12: Μόναχο 2797. 435-430 π.Χ. (πίν. 171)
Ο ψυχοπομπός Ερμής απεικονίζεται καθήμενος σε βράχο προς τα δεξιά, κρατώντας το *κηρύκειον* στο αριστερό του χέρι. Με το δεξί του χέρι χειρονομεί προς μία (1) γυναικεία μορφή, η οποία παριστάνεται απέναντι του, ιστάμενη προς τα αριστερά. Η νεκρή είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει πιθανότατα μακριά κόμη, και με τα δύο (2) της χέρια τοποθετεί ή διορθώνει το διάδημα που διακρίνεται στην κεφαλή της. Πίσω της εικονίζεται επιτύμβια στήλη στολισμένη με ταινίες.
Προέλευση: Ωρωπός.
Ζωγράφος της Φιάλης.
ARV ^{2} 1022.138, 1678. *Para* 441. *Add* ^{2} 316. *CVA*, München, Antikensammlungen 15, 67-71, εικ. 11, 3.22, 1.2, πίν. (4617, 4618) 35.4, 37, 38.1-4. Buschor 1925, πίν. 1. Beazley 1938, 17-18. Buschor 1941, 13-14, εικ. 7-8. Arias 1960, πίν. 41-42. Karouzou 1961, 94, πίν. 63. Zanker 1965, 106-107. Boardman και Dörig 1967, 68. Kurtz 1975, 220, 222. Beyer 1984, πίν. 21.1. Kurtz 1984, 325. Garland 1985, 55, 57, εικ. 10. Keuls 1985, 132, 134, εικ. 115. Bérard 1989, 104, 106, εικ. 148. Boardman 1989, εικ. 266. Kurtz 1989, πίν. 17.2. *LIMC* V (1990), λ. Hermes, αρ. 598, πίν. 248 (G. Siebert). Neutsch 1990, 248, εικ. 4. Oakley 1990, 88-89, αρ. 138, πίν. 109. Robertson 1992, 209, εικ. 219. Díez de Velasco 1995, 39, εικ. 2.9. Koch – Brinkmann 1999, εικ. 49-50. Oakley 2004α, 140, αρ. 4, εικ. 104-105. Oakley 2008, 340, εικ. 6. BD αρ. 214319.

Ο « Θάνατος » καταδιώκει την νεκρή:

ΛΛ 13: Παρίσι CA 1264. Γύρω στο 420 π.Χ. (πίν. 172)
Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται τάφος, εμπρός του οποίου ένας (1) γενειοφόρος φτερωτός δαίμων που παριστάνεται εν κινήσει προς τα δεξιά απλώνει τα χέρια του προς μία (1) ιστάμενη γυναικεία μορφή. Η νεκρή απεικονίζεται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένη προς τα δεξιά, με την κεφαλή της στραμμένη προς τον δαίμονα που την καταδιώκει. Έχει μακριά κόμη, και είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Η στάση της φανερώνει ότι προσπαθεί να αποφύγει τον διώκτη της. Στα αριστερά της διακρίνεται η μορφή του ψυχοπομπού Ερμού, ο οποίος εικονίζεται πλησίον του τάφου, καθήμενος προς τα αριστερά.
Προέλευση: Αττική.
Ομάδα των Καλάμων.

ARV [2] 1384.19. *Add* [2] 372. Pottier 1916. Buschor 1941, 7-8, εικ. 2. Zanker 1965, 110. Kurtz 1975, 203-204, πίν. 50,2. Hoffmann 1984, 68. Garland 1985, 59. Hoffmann 1985-1986, 176-177, 200, εικ. 6b. Díez de Velasco 1989, 318-322, εικ. 9. Díez de Velasco 1992. Shapiro 1993, 164, εικ. 127-128. *LIMC* VII (1994), λ. Thanatos, αρ. 27, πίν. 618 (J. Bazant). Díez de Velasco 1995, 57-62, εικ. 2.24. Sourvinou – Inwood 1996, 307. Willinghöfer 1996, εικ. 17. Oakley 2004α, 129, αρ. 17, 132, 135, και 138, εικ. 101. Burton 2005, 53, 64, εικ. 4.8. BD αρ. 217820.

Νεκρή παρθένος πλησίον λουτροφόρου – υδρίας στον τάφο της:

ΛΛ 14: Αθήνα 19355. 435-430 π.Χ. (πίν. 173)
Στο μέσον της παράστασης εικονίζεται τύμβος, στην κορυφή του οποίου είναι τοποθετημένη λουτροφόρος – υδρία. Από το στόμιο του αγγείου προβάλλουν κλάδοι φυτών. Πλησίον του τάφου παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία κρατά μικρό λαγό στο αριστερό της χέρι. Με το δεξί της χέρι φαίνεται να ταΐζει το ζωο. Η ενδυμασία της δεν είναι πλέον ευδιάκριτη, πρόκειται όμως μάλλον για χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη και φέρει διάδημα στην κεφαλή. Χωρίς αμφιβολία πρόκειται για την νεκρή. Απέναντι της, στην άλλη πλευρά του τύμβου, απεικονίζεται γονατιστή γυναικεία μορφή (τροφός) που θρηνεί και *ὀδύρεται*. Οι γυναικείες μορφές της παράστασης δεν φαίνεται να αντιλαμβάνονται η μία την παρουσία της άλλης.
Προέλευση: Ανάβυσσος.
Ζωγράφος της Φιάλης.
ARV [2] 1022.139 bis. *Para* 441. *Add* [2] 316. Boardman 1989, εικ. 267. Oakley 1990, 89, αρ. 139 bis, πίν. 111. Winkler 1999, αρ. 91. Oakley 2000, 242-244, εικ. 9.10. Oakley 2004α, 155, αρ. 18, εικ. 123, 205. Mösch – Klingele 2006, αρ. 92, εικ. 48b. Sabetai 2009, 304-305, εικ. 13. BD αρ. 214321. (vidi)

***Πρόθεσις* νεκρής παρθένου που φέρει γαμήλιο διάδημα:**

ΕΛΟυ 1: Αθήνα 1170. Γύρω στο 460 π.Χ. (πίν. 174)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία φέρει γαμήλιο διάδημα (*πλανίδα*) στην κεφαλή, και εικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Πλαισιώνεται από ιστάμενες γυναικείες μορφές που θρηνούν και *ὀδύρονται*, ενώ μία (1) εξ αυτών παριστάνεται ιστάμενη στο προσκέφαλο της νεκρής, απλώνοντας τα χέρια της με τρυφερότητα προς την κεφαλή της πρόωρα χαμένης κόρης. Την παράσταση που κοσμεί το σώμα της λουτροφόρου - υδρίας συμπληρώνουν ιστάμενες ανδρικές μορφές που υψώνουν το δεξί τους χέρι για να αποδώσουν τον ύστατο χαιρετισμό στην θανούσα, αλλά και ιππείς. Στον λαιμό του αγγείου απεικονίζονται ιστάμενες γυναικείες μορφές, οι οποίες θρηνούν και *ὀδύρονται*.
Προέλευση: Πικροδάφνη Αττικής.
Ζωγράφος της Bologna 228.
ARV [2] 512.13, 1657. *Para* 382. *Add* [2] 252. *CVA*, Athènes, Musée National 2, III.ID.13 – III.ID.15, πίν. (079, 080, 081, 082, 083, 084) 21.1-4, 22.1-3, 23.1-3, 24.3-4, 25.1-3, 26.1. Buschor 1921, εικ. 132. Zschietzschmann 1928, αρ. 96, πίν. 16-17. Buschor 1941, 15-17, εικ. 9. Simon 1976, πίν. 174. Vermeule 1979, 16, εικ. 9. Havelock 1981, 113, και εικ. 90. Garland 1985, 27, εικ. 7. Keuls 1985, 149-151, εικ. 128. Boardman 1988, αρ. 2. Rühfel 1988, 46, εικ. 4. Pfisterer – Haas 1989, 116, αρ. 23, 177, εικ. 27. Delavaud-Roux 1994, 130-131, αρ. 57. Yalouris 1995, πίν. 1.4. Schulze 1998, πίν.

3.1. Τσιαφάκη 1998, 326, εικ. 4 Α-Β. Pedrina 2001, 294-296, εικ. 64a-c. Oakley 2004β, 50. Sabetai 2009, 295, 301, εικ. 5a-b. BD αρ. 205750. (vidi)

ΛΛ 15: Παρίσι S 1667 (L 87 / MNB 521). Γύρω στο 420 π.Χ. (πίν. 175)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία φορά γαμήλιο διάδημα (*πλανίδα*) στην κεφαλή, και εικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Πλαισιώνεται από ιστάμενες γυναικείες μορφές που θρηνούν και *ὀδύρονται*, ενώ η μία (1) εξ αυτών φέρει κάνιστρο με ταινίες. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται αναρτημένο κάτοπτρο.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος του Τετραγώνου.
ARV [2] 1237.19. Pottier 1883, πίν. 1. Fairbanks 1914, 37-38, IX, 3, αρ. 11. Zschietzschmann 1928, αρ. 128. Brommer 1969, 164, αρ. 7. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 95-96. Burns 1994, αρ. 15. Oakley 2004α, 78, αρ. 11, 80-81, εικ. 48. BD αρ. 216487 (όπου η νεκρή κόρη περιγράφεται λανθασμένα ως νεκρός νέος).

ΛΛ 16: Παρίσι L 88 / MNB 1147. 430-425 π.Χ. (πίν. 176)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής που φέρει γαμήλιο διάδημα (*πλανίδα*) στην κεφαλή, και εικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Στην κεφαλή της κλίνης παριστάνεται ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή, η οποία υψώνει το δεξί της χέρι αποδίδοντας τον ύστατο χαιρετισμό στην θανούσα. Δίπλα στην κλίνη απεικονίζεται επίσης ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία θρηνεί και *ὀδύρεται*, απλώνοντας το δεξί της χέρι προς την πρόωρα χαμένη κόρη. Επάνω από την νεκρή ίπταται φτερωτό είδωλο που θρηνεί.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος του Τετραγώνου.
ARV [2] 1237.18. Fairbanks 1914, 38, IX, 3, αρ. 12. Zschietzschmann 1928, αρ. 127. Brommer 1969, 164, αρ. 6. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 96. Burns 1994, αρ. 6. Oakley 2004α, 78, αρ. 10. BD αρ. 216486.

Σκηνή επισκέψεως στον τάφο νεκρής παρθένου:

ΛΛ 17: Βερολίνο 3170. 430-425 π.Χ. (πίν. 177)
Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται επιτύμβια στήλη, κοντά στην οποία διακρίνεται αναρτημένος *σάκκος*. Πλησίον του τάφου παριστάνεται γυναικεία μορφή καθήμενη σε βράχο προς τα δεξιά, η οποία κρατά εξάλειπτρον στο αριστερό της χέρι και έχει σκυμμένη την κεφαλή. Όπισθεν αυτής απεικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία φέρει κάνιστρο με προσφορές που όμως πλέον δεν διακρίνονται. Στο αριστερό άκρο της παράστασης, πλησίον της επιτύμβιας στήλης, παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο και ιμάτιο που καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής της. Με το δεξί κατεβασμένο της χέρι κρατά την άκρη του ιματίου της, ενώ με το υψωμένο αριστερό χέρι ανασηκώνει το ιμάτιο επάνω από τον αριστερό ώμο – κίνηση που πιθανώς παραπέμπει στην χαρακτηριστική γαμήλια χειρονομία της *ανακαλύψεως*. Στην κεφαλή της φορά διάδημα ή ταινία. Κατά την γνώμη μου πρόκειται για την νεκρή, η πενθούσα μητέρα της οποίας εικονίζεται καθήμενη, ενώ μία (1) ακόμη γυναίκα της οικογένειας φέρει το κάνιστρο με τις καθιερωμένες νεκρικές προσφορές. Η λήκυθος προέρχεται από ταφική πυρά, με αποτέλεσμα αρκετές λεπτομέρειες της παράστασης να μην διακρίνονται πλέον.
Προέλευση: Αθήνα.

Ζωγράφος του Τετραγώνου.
ARV 2 1239.43. *CVA*, Berlin, Antikenmuseum 8, 35-37, εικ. 3, εικ. 11.2, πίν. (3063, 3064, 3078) 22.3-6, 23.4, 37.7. Fairbanks 1914, 129, XII, αρ. 13, πίν. 19,1. Riezler 1914, πίν. 84. BD αρ. 216698.

Θάνατος / θυσία μυθικών παρθένων

Η Ιφιγένεια οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στον βωμό της Αρτέμιδος:

ΛΛ 18: Παλέρμο NI 1886. Γύρω στο 470 π.Χ. (πίν. 178)
Ο Τεύκρος με πλήρη πολεμική εξάρτυση και το ξίφος στο χέρι οδηγεί την Ιφιγένεια προς τα δεξιά, κρατώντας την από την άκρη του ιματίου της. Η κεφαλή του είναι στραμμένη προς το μέρος της. Η κόρη του Αγαμέμνονος έχει μακριά κόμη και φορά διάδημα στην κεφαλή. Φέρει χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο χρησιμοποιεί ως καλύπτρα. Με το αριστερό της χέρι *ανακαλύπτεται*. Η κεφαλή της είναι ελαφρώς σκυμμένη, και το βλέμμα της στραμμένο προς το έδαφος. Πίσω της διακρίνεται ένας (1) ακόμη πολεμιστής με γυμνό ξίφος, ο οποίος παριστάνεται ιστάμενος προς τα δεξιά, αλλά δεν διασώζεται ολόκληρος. Η μικρή αυτή πομπή κατευθύνεται προς τον βωμό της Αρτέμιδος, όπου μάλιστα διακρίνεται ένα (1) φοινικόδεντρο.
Προέλευση: Σικελία (Σελινούς), Ιερό Δήμητρος Μαλοφόρου.
Δούρις.
ARV 2 446,266. *Para* 375. *Add* 2 241. Gàbrici 1927, 331-336, εικ. 142, πίν. 94. Marconi 1936, πίν. 60.1-2. Kurtz 1975, πίν. 10.1. Kahil 1979, 82. Jenkins 1983, 141, και εικ. 2. Kahil 1983, 238. Jouan 1984, 65, εικ. 2. Schefold και Jung 1989, 150, εικ. 132. *LIMC* V (1990), λ. Iphigeneia, 709-710, αρ. 3, πίν. 466 (I. Krauskopf). Carpenter 1991, εικ. 299. Rehm 1994, 35. Buitron-Oliver 1995α, πίν. 30, αρ. 46. Buitron-Oliver 1995β, 437-440, εικ. 27.1-4. Oakley 1995, 65. Reeder 1995, 331-332, αρ. 101. Bonnechere 1997, 86, εικ. 8. Neils 2003, 142-143, εικ. 4. Oakley 2004α, 101, 103, αρ. 12. BD αρ. 205315.

Η Πολυξένη οδηγείται *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* στον τάφο του Αχιλλέως:

ΕΚ 1 : Παρίσι G 153. 490-480 π.Χ. (πίν. 179)
Ανδρική μορφή με πλήρη πολεμική εξάρτυση και ξίφος στο χέρι οδηγεί την Πολυξένη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* προς τα αριστερά, στον τάφο του Αχιλλέως όπου θα θυσιαστεί. Η κόρη του Πριάμου φέρει χιτώνα με απόπτυγμα και ιμάτιο στην πλάτη. Φορά επίσης *σάκκο* στην κεφαλή. Στρέφεται προς τα πίσω, κοιτώντας έναν (1) γενειοφόρο άνδρα που την ακολουθεί κρατώντας δόρυ, και ωθώντας την προς τα εμπρός. Ακολουθεί πομπή ανδρών, ο ένας (1) εκ των οποίων κρατά σκήπτρο, ενώ οι υπόλοιποι φέρουν δόρατα.
Μάκρων.
ARV 2 460.14, 481. *Add* 2 244. Kurtz 1989, πίν. 69.1-2, 70.1. *LIMC* VII (1994), λ. Polyxene, 433, αρ. 24 (O. Touchefeu - Meynier). Bonnechere 1997, 87, εικ. 10. Kunisch 1997, 67, εικ. 30.169, και εικ. 61.169. Bonnechere 1998, 208, σημ. 80. Bremmer 2007, 62. BD αρ. 204695.

ΜΥ 1: Βερολίνο F 1902. 520-510 π.Χ. (πίν. 180)
Ανδρική μορφή με πλήρη πολεμική εξάρτυση και δόρυ στο χέρι οδηγεί την Πολυξένη *χεῖρ' ἐπί καρπῷ* προς τα δεξιά, στον τάφο του Αχιλλέως όπου θα θυσιαστεί. Η άτυχη παρθένος είναι τυλιγμένη στο ιμάτιο της, το οποίο καλύπτει την σκυμμένη κεφαλή της. Έχει πιθανότατα μακριά κόμη. Στον τάφο του Αχιλλέως που απεικονίζεται ενώπιον της διακρίνεται ένα (1) φίδι, ένας (1) μικρού μεγέθους σκύλος, και το πάνοπλο είδωλο του νεκρού ήρωα. Πίσω από την Πολυξένη εικονίζονται δύο (2) πάνοπλες ανδρικές μορφές ιστάμενες προς τα αριστερά. Ακολουθεί *τέθριππο*, το οποίο οδηγεί πολεμιστής με κατεύθυνση προς τα δεξιά.
Προέλευση: Ιταλία (Ετρουρία).
Ομάδα του Λεάγρου.
ABV 363,37. *Para* 161. *Add* [2] 96. Jenkins 1983, 141. Carpenter 1991, εικ. 24. *LIMC* VII (1994), λ. Polyxene, 433, αρ. 22, πίν. 347 (O. Touchefeu - Meynier). Rehm 1994, 35. Bonnechere 1997, 87, εικ. 11. Bonnechere 1998, 207-208, σημ. 79. BD αρ. 302032.

Κατάλογος 2 (αμφίβολες παραστάσεις αγγείων):

Ο Χάρων στην λέμβο του περιμένει την νεκρή:

ΛΛ ΙΙ 1: Reading, University 33.IV.3. 450-425 π.Χ. (πίν. 181)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία κρατά πτηνό (ίσως πάπια) στο υψωμένο της χέρι, και έχει κοντή (ή μαζεμένη) κόμη. Η ενδυμασία της δεν διακρίνεται πλέον. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά, απλώνοντας το δεξί του χέρι προς την νεκρή.
Η λήκυθος έχει υποστεί εκ νέου ζωγραφικές παρεμβάσεις, και ενδέχεται να έχουν αλλοιωθεί εικονογραφικά στοιχεία της αυθεντικής παράστασης. Ως εκ τούτου δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμο κόρη.
CVA, Reading, University 1, 23, πίν. (540) 13.7A-B. Brommer 1969, 169, αρ. 63. Díez de Velasco 1989, 303-304. BD αρ. 14339.

ΛΛ ΙΙ 2: Providence 25.082. Τέλη του 5ου αιώνος π.Χ. (πίν. 182)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με ζωσμένο χιτώνα και ιμάτιο. Έχει κοντή (ή μαζεμένη) κόμη. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι φέρει πιθανότατα αρύβαλλο, αν και έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι πρόκειται για *βαλλάντιον* που περιέχει τον *ὀβολό* του Χάρωνος. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά.
Δεν γνωρίζουμε αν όντως πρόκειται για νεκρή παρθένο.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV [2] 1376,5. *Add* [2] 371. *CVA*, Providence, Museum of the Rhode Island School of Design 1, 34, πίν. (78, 79) 25.5, 25A. Brommer 1969, 168, αρ. 33. Buitron – Oliver 1972, 142-143, αρ. 78. Kurtz 1975, 210. Hoffmann 1985-1986, 179-180, 203, εικ. 9b,c. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 36 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1991, 239, εικ. 6. Mugione 1995, 373-374, εικ. 13. BD αρ. 217665.

ΛΛ ΙΙ 3: Αβάνα. Γύρω στο 420 π.Χ. (πίν. 183)

Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει μακριά κόμη. Στο κατεβασμένο δεξί της χέρι φέρει αρύβαλλο και *στλεγγίδα*. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά.
Η μακριά κόμη χαρακτηρίζει συνήθως τις γυναικείες μορφές νεαρής ηλικίας. Δεν γνωρίζουμε εντούτοις αν πρόκειται για άγαμη ή νυμφευμένη νεκρή.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1377,9. *Kunstwerke der Antike: Munzen und Medaillen, A.G., Basel, sale catalogue* 16, 1956, εικ. 37, αρ. 152. Díez de Velasco 1991, 237-238, εικ. 4 A-B. Olmos 1993, 223-224, αρ. 105. Oakley 2004α, 110, αρ. 41, 120. BD αρ. 217669.

ΛΛ ΙΙ 4: Αθήνα 1999. Τέλη του 5ου αιώνος π.Χ. (πίν. 184)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή με κοντή (πιθανότατα) κόμη. Παριστάνεται ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο ανεμίζει πίσω από την πλάτη της. Ο αγγειογράφος δημιουργεί έτσι την εντύπωση δυνατού ανέμου που φυσά στις όχθες του Αχέροντος. Απέναντι από την νεκρή εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Ο πορθμέας του Άδη χειρονομεί προς την θανούσα με το δεξί του χέρι.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή είναι άγαμη.
Προέλευση: Ερέτρια.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1376,2. *CVA*, Athènes, Musée National 1, III.J.BCD.11, πίν. (047) 15.5-6. Μυλωνάς 1877, 40, αρ. 3, πίν. 2. Dumont 1888-1890, I, πίν. 34,2. Fairbanks 1914, 136, XIII, αρ. 1. Riezler 1914, 136, πίν. 81. Καρούζου 1923, 119, αρ. 3, 123, εικ. 3γ. Brommer 1969, 168, αρ. 30. Kurtz 1975, 210. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 34a (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1995, 48, εικ. 2.13. BD αρ. 217662. (vidi)

ΛΛ ΙΙ 5: Heidelberg, Universität. Τέλη του 5ου αιώνος π.Χ. (πίν. 185)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη. Στο δεξί της χέρι ενδεχομένως φέρει ταινία. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη νεκρή.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1377,14. Baumgart 1916, 181-182, εικ. 13-13a. BD αρ. 217674.

ΛΛ ΙΙ 6: Βερολίνο 3160. 450-425 π.Χ. (πίν. 186)
Ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Διασώζεται μόνον η κεφαλή αυτής, το πίσω μέρος της οποίας καλύπτεται από το ιμάτιο. Απέναντι της εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά.
Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για άγαμη νεκρή, εφόσον η μορφή της δεν διασώζεται ολόκληρη, ούτε γνωρίζουμε πως ήταν ενδεδυμένη.
Ζωγράφος του Θανάτου.
ARV ² 1229,29. Fairbanks 1907, 262, VI, 1, αρ. 7. Riezler 1914, 105-106, πίν. 27. Buschor 1941, 11, εικ. 6, 14-15. Brommer 1969, 167, αρ. 17. Kurtz 1975, 210. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 11 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1995, 51, εικ. 2.17. BD αρ. 216370.

ΛΛ ΙΙ 7: Παρίσι MNB 622. Τέλη του 5ου αιώνος π.Χ. (πίν. 187)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, πιθανώς με *λαμπάδιον* στην κεφαλή, απέναντι από την οποία εικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Η νεκρή φαίνεται να κρατά κάποιο αντικείμενο στο δεξί της χέρι. Η

κατάσταση της ληκύθου δεν είναι καλή, και δεν διακρίνονται λεπτομέρειες, ούτε ο τύπος της ενδυμασίας που φέρει η θανούσα.
Το *λαμπάδιον* παραπέμπει σε άτομο νεαρής ηλικίας. Η φθορά της παραστάσεως δεν μας επιτρέπει όμως να διακρίνουμε αν πρόκειται για νυμφευμένη ή άγαμη νεκρή.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV [2] 1377,11. *Add* [2] 371. Pottier 1883, 35, αρ. 5, 150, αρ. 75. Fairbanks 1914, 136-137, XIII, αρ. 3. Καρούζου 1923, 119, αρ. 6. Brommer 1969, 168, αρ. 39. Díez de Velasco 1989, 302-303, 304, και εικ. 1. Díez de Velasco 1991, 238, εικ. 5. Díez de Velasco 1995, 50, εικ. 2.15. Díez de Velasco 1998, 26, αρ. 2, 31, εικ. 2. BD αρ. 217671.

ΛΛ ΙΙ 8: Παρίσι CA 537. 420-410 π.Χ. (πίν. 188)
Στο κέντρο της παράστασης δεσπόζει επιτύμβια στήλη, στην βάση της οποίας έχει εναποτεθεί λευκή λήκυθος. Στα αριστερά του τάφου εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη. Στο δεξί προτεταμένο της χέρι κρατά αλάβαστρον, ενώ στο αριστερό φέρει κάνιστρο με ταινίες. Απέναντι της, στα δεξιά του τάφου, απεικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του με κατεύθυνση προς τα δεξιά.
Δεν γνωρίζουμε αν η εικονιζόμενη παρθένος είναι νεκρή, ή αν πρόκειται για ζωντανή κόρη που επισκέπτεται τον τάφο κάποιου νεκρού οικείου της.
Προέλευση: Ερέτρια.
Ομάδα των Καλάμων.
ARV [2] 1384,18. *Add* [2] 372. Fairbanks 1914, 162, XIV, αρ. 1, πίν. 24,3. Riezler 1914, 139, εικ. 4, και πίν. 89. Καρούζου 1923, 119, αρ. 5, 142, εικ. 12. Brommer 1969, 168, αρ. 45. Felten 1975, εικ. 31. Kurtz 1975, 210, πίν. 50,1a-b. Hoffmann 1985-1986, 180, 203, εικ. 9a. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 41 (C. Sourvinou - Inwood). Boardman 1989, εικ. 282. Díez de Velasco 1989, 304. Denoyelle 1994, 158-159. Díez de Velasco 1995, 15, εικ. 0.1. Mugione 1995, 370, 372, εικ. 12. Díez de Velasco 1998, 25-26, αρ. 1, 30, εικ. 1. Σαμαρά – Κάουφμαν 2001, 310, εικ. 147-147α. Oakley 2004α, 110, αρ. 51, εικ. 82-84. BD αρ. 217819.

Ο Ερμής οδηγεί την νεκρή στην λέμβο του Χάρωνος:

ΛΛ ΙΙ 9: Κρακοβία 1251. 450-425 π.Χ. (πίν. 189)
Ο ψυχοπομπός Ερμής εικονίζεται ιστάμενος προς τα δεξιά, με το αριστερό του πόδι επάνω σε βράχο. Πίσω του παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο φέρεται ως καλύπτρα. Φορά ταινία στην κεφαλή της, και κρατά περιδέραιο. Ενώπιον του Ερμού απεικονίζεται ο Χάρων στην λέμβο του (με κατεύθυνση προς τα αριστερά). Εντός της λέμβου διακρίνεται γυναικεία μορφή καθήμενη προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία στηρίζει την σκυμμένη κεφαλή της στο ένα (1) της χέρι.
Δεν γνωρίζουμε αν η ιστάμενη νεκρή είναι άγαμος κόρη. Η εμφάνιση της καθήμενης νεκρής δεν παραπέμπει σε πρόωρα χαμένη παρθένο.
Ζωγράφος του Μονάχου 2335.
ARV [2] 1168,127. *CVA*, Cracow, Collections de Cracovie, 16, πίν. (067) 13.8A.8B. Brommer 1969, 167, αρ. 12. Kurtz 1975, 210, 221. *LIMC* III (1986), λ. Charon I, αρ. 12 (C. Sourvinou - Inwood). Díez de Velasco 1995, 41. BD αρ. 215479.

Παραστάσεις στις οποίες εικονίζεται λουτροφόρος:

ΛΛ ΙΙ 10: Αθήνα, Ιδιωτική Συλλογή Ε. Χρόνη 127. 445-425 π.Χ. (πίν. 190)
Ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει λουτροφόρο – αμφορέα σε τάφο. Η παράσταση δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, καθώς ουσιαστικά σώζεται μόνο το προαναφερθέν τμήμα της παράστασης με την γυναίκα που επισκέπτεται τον τάφο κρατώντας λουτροφόρο. Πλησίον του τάφου διακρίνω πάντως μία (1) καθήμενη (ίσως σε *κλισμό*) προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, και στα πόδια της ένα (1) μεγαλόσωμο πτηνό (μικρός ερωδιός, πάπια, ή χήνα). Πρόκειται προφανώς για την νεκρή. Η μορφή της όμως είναι εξαιρετικά δυσδιάκριτη, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα δύσκολη την μελέτη και ερμηνεία της παράστασης.
Κύκλος Ζωγράφου Αχιλλέως (;).
Λεμπέση και Ετζέογλου 1987, 709, πίν. 389γ. BD αρ. 43916.

ΛΛ ΙΙ 11: Αβάνα 203. Γύρω στο 410 π.Χ. (πίν. 191)
Πλησίον τάφου εικονίζεται καθήμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, πιθανώς ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία κρατά εξάλειπτρον. Φαίνεται να έχει κοντή ή μαζεμένη κόμη. Ενώπιον αυτής παριστάνεται ιστάμενη προς τα δεξιά γυναικεία μορφή που φέρει λουτροφόρο – υδρία. Φορά πιθανότατα χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στην κεφαλή της διακρίνεται *σάκκος*. Όπισθεν της καθήμενης γυναίκας απεικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, η οποία όμως είναι πλέον δυσδιάκριτη.
Η κατάσταση της ληκύθου δεν είναι καθόλου καλή, και η παράσταση έχει ξεθωριάσει αρκετά. Δεν διακρίνονται σχεδόν καθόλου λεπτομέρειες. Η καθήμενη νεκρή δεν έχει την εμφάνιση παρθένου κόρης, αλλά εν προκειμένω μας ενδιαφέρει η παρουσία της λουτροφόρου - υδρίας.
Olmos 1993, 221-222, αρ. 104. Mösch – Klingele 2006, αρ. 97, εικ. 50a. BD αρ. 19470.

ΛΛ ΙΙ 12: Βρυξέλλες Α 2289. 435-425 π.Χ. (πίν. 192)
Πλησίον επιτύμβιας στήλης εικονίζεται καθήμενη σε *κλισμό* γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο. Φορά *σφενδόνη* στην σκυμμένη της κεφαλή, την οποία στηρίζει στο ένα (1) της χέρι. Ενώπιον αυτής παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, πιθανότατα ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, η οποία κρατά στα χέρια της λουτροφόρο – υδρία. Το εν λόγω αγγείο φέρει παράσταση ιστάμενης μορφής προς τα αριστερά, πιθανόν γυναικείας, ενώ ο λαιμός του κοσμείται με ταινία. Πίσω από την καθήμενη γυναίκα διακρίνεται ιστάμενη προς τα αριστερά νεαρή ανδρική μορφή που φέρει *πίλο* στην κεφαλή και κρατά ταινία.
Πρόκειται για αμφίβολη περίπτωση, αφού η καθήμενη νεκρή δεν έχει την εμφάνιση αγάμου κόρης. Μας ενδιαφέρει όμως η λουτροφόρος – υδρία που φέρει η ιστάμενη γυναίκα.
Ζωγράφος του Τετραγώνου.
ARV^2 1238,25. *CVA*, Brussels, Musées royaux d'Art et d'Histoire (Cinquantenaire) 3, III.J.B.4, πίν. (134) 5.7A.7B.7C. Winkler 1999, αρ. 93. Mösch – Klingele 2006, αρ. 94, εικ. 50b. BD αρ. 216492.

ΛΛ ΙΙ 13: Λονδίνο D 71. 420-400 π.Χ. (πίν. 193)
Στο κέντρο της παράστασης δεσπόζει μεγαλοπρεπές ταφικό *σῆμα*, στην επίστεψη του οποίου διακρίνονται επιτύμβια στήλη στολισμένη με ταινίες και λουτροφόρος – αμφορέας, πλαισιωμένες από δύο (2) αλάβαστρα, αναρτημένη *στλεγγίδα*, και ταινίες. Στην βάση του ταφικού *σήματος* εικονίζεται καθήμενη γυναικεία μορφή, η οποία

παριστάνεται σε στάση τριών τετάρτων (3/4) προς τα δεξιά με την κεφαλή στραμμένη προς τα αριστερά. Είναι ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, έχει μακριά κόμη, και φορά περιδέραιο στον λαιμό. Εξ αριστερών του τάφου απεικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή. Φέρει πιθανώς αττικό πέπλο, και κρατά κάνιστρο με ταινίες. Με το δεξί της χέρι εναποθέτει λευκή λήκυθο στην βάση του ταφικού *σήματος*. Στην άλλη πλευρά του τάφου εικονίζεται καθήμενη προς τα δεξιά (ίσως σε βράχο) δυσδιάκριτη μορφή. Είναι σχεδόν σβησμένη, και δεν μπορούμε να διακρίνουμε ούτε το φύλο αυτής.
Πρόκειται για αμφίβολη περίπτωση, καθώς η καθήμενη στον τάφο νεκρή δεν έχει την εμφάνιση παρθένου κόρης. Εν προκειμένω όμως μας ενδιαφέρει η παρουσία της λουτροφόρου - αμφορέως στην επίστεψη του ταφικού της *σήματος*.
Ομάδα των Καλάμων.
ARV [2] 1384,15. *Add* [2] 372. Fairbanks 1914, 174, XIV, αρ. 24, πίν. 28,2. Kurtz 1975, πίν. 49,4. Williams και Burn 1991, 128, εικ. 51. Pedley 1993, 269, εικ. 8.47. Bergemann 1996, εικ. 28.3. Koch-Brinkmann 1999, εικ. 78-82. Winkler 1999, αρ. 97. Mösch – Klingele 2006, αρ. 95, εικ. 51. BD αρ. 217816.

ΛΛ ΙΙ 14: Αμβούργο 1908.93. 440-430 π.Χ. (πίν. 194)
Γυναικεία μορφή καθήμενη σε *κλισμό* προς τα δεξιά, η οποία φορά *σάκκο* στην κεφαλή και κρατά λουτροφόρο – υδρία. Απέναντι της εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά που φέρει κάνιστρο με δυσδιάκριτες πλέον ταινίες. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται αναρτημένο κάτοπτρο. Η ενδυμασία των δύο (2) γυναικών έχει ξεθωριάσει πλήρως, και δημιουργείται έτσι η εσφαλμένη εντύπωση ότι είναι γυμνές.
Πρόκειται για προετοιμασία των γυναικών εν όψει της επισκέψεως τους σε τάφο. Το νεκρό άτομο δεν εικονίζεται, όμως το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στην λουτροφόρο – υδρία της παράστασης.
Προέλευση: Σαλαμίς.
Ζωγράφος του Τετραγώνου.
Reilly 1989, αρ. 28, πίν. 80. Rehm 1994, 33-34, εικ. 9. Oakley 2004α, 40, αρ. 132, 55-56, εικ. 32. Mösch – Klingele 2006, αρ. 79, εικ. 22. BD αρ. 216477.

ΛΛ ΙΙ 15: Αθήνα 19338. 430-420 π.Χ. (πίν. 195)
Στο κέντρο της παράστασης δεσπόζει δέντρο στολισμένο με ταινίες. Στα αριστερά αυτού εικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία φέρει αλάβαστρον στο κατεβασμένο δεξί της χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά λουτροφόρο - υδρία. Στην άλλη πλευρά του δέντρου εικονίζεται γονατιστή γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία θρηνεί και *ὀδύρεται*.
Το δέντρο προφανώς σημαίνει τον τάφο που επισκέπτονται οι δύο (2) γυναίκες. Το νεκρό άτομο δεν εικονίζεται. Στην προκειμένη περίπτωση βεβαίως μας ενδιαφέρει η παρουσία της λουτροφόρου – υδρίας.
Προέλευση: Ανάβυσσος.
Ζωγράφος του Πουλιού.
ARV [2] 1688.11. Oakley 2004α, 156, αρ. 41. BD αρ. 275511. (vidi)

***Πρόθεσις* νεκρής:**

ΕΛΟυ ΙΙ 1: Παρίσι CA 1685. 450-425 π.Χ. (πίν. 196)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία εικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Πλαισιώνεται από ιστάμενες

γυναικείες μορφές που θρηνούν και *οδύρονται*. Κοντά στα πόδια της νεκρής παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία φέρει λήκυθο και ταινία. Όπισθεν αυτής ακολουθεί άλλη γυναικεία μορφή, επίσης ιστάμενη προς τα δεξιά, κρατώντας αλάβαστρον.
Η νεκρή δεν φορά νυφικό διάδημα, και συνεπώς δεν είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για άγαμο κόρη. Ενδιαφέρον βεβαίως στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάζει το γεγονός ότι η εν λόγω παράσταση *προθέσεως* κοσμεί ερυθρόμορφη λουτροφόρο – υδρία.
Ζωγράφος της Νάπολης.
ARV [2] 1099.46. Zschietzschmann 1928, 37-47, αρ. 111, πίν. 18. Boardman 1988, αρ. 3. BD αρ. 216113.

ΛΛ ΙΙ 16: Αθήνα 1756. 425-400 π.Χ. (πίν. 197)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, και φέρει ταινία στην κεφαλή. Πλησίον αυτής παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία θρηνεί και *οδύρεται*, ενώ κάτω από την κλίνη εικονίζεται πάπια. Στο βάθος της παράστασης διακρίνονται αναρτημένες ταινίες και στεφάνι, όπως επίσης και δύο (2) μεγάλου μεγέθους λήκυθοι.
Η νεκρή δεν φορά νυφικό διάδημα, και επομένως δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για άγαμο κόρη.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος των Τριγλύφων.
ARV [2] 1385.4. *Add* [2] 372. Fairbanks 1914, 164, XIV, αρ. 6. Zschietzschmann 1928, αρ. 118. Brommer 1969, 164, αρ. 14. Kurtz 1975, πίν. 51,4. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 97. Burns 1994, 38-39, αρ. 25, εικ. 6. Díez de Velasco 1995, 64, εικ. 3.1. Oakley 2004α, 79, αρ. 21. BD αρ. 217830. (vidi)

ΛΛ ΙΙ 17: Στοκχόλμη Ant 413. 425-400 π.Χ. (πίν. 198)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα δεξιά. Κοντά στην κλίνη εικονίζεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά. Στο αριστερό της χέρι φέρει κάνιστρο, το περιεχόμενο του οποίου δεν διακρίνεται πλέον. Η κατάσταση του αγγείου δεν μας επιτρέπει να διακρίνουμε αν με το υψωμένο δεξί της χέρι *οδύρεται*, *ανακαλύπτεται*, ή κρατά ταινία.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη νεκρή.
Ζωγράφος των Τριγλύφων.
Burns 1994, 33-46, αρ. 27, εικ. 1-4. Oakley 2004α, 79, αρ. 24.

ΛΛ ΙΙ 18: Βιέννη 3748. 430-420 π.Χ. (πίν. 199)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Κοντά στην κεφαλή της θανούσας παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, η οποία κρατά *ῥιπίδα* (βεντάλια). Την κλίνη πλαισιώνουν δύο (2) ακόμη ιστάμενες γυναικείες μορφές που θρηνούν και *οδύρονται*. Η μία (1) εξ αυτών εικονίζεται κοντά στα πόδια της κλίνης, και απλώνει το δεξί της χέρι προς την νεκρή. Στο βάθος της παράστασης διακρίνεται αναρτημένο στεφάνι και τρία (3) φτερωτά είδωλα που θρηνούν, ένα (1) εκ των οποίων μάλιστα ίπταται ακριβώς επάνω από την θανούσα.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή είναι άγαμη.
Προέλευση: Αθήνα.
Ζωγράφος της Γυναικός.

ARV ² 1372.16. *Add* ² 370. Benndorf 1868, πίν. 33. Gardner 1896, 4, εικ. 2. Brommer 1969, 164, αρ. 12. Gschwantler και Oberleitner 1974, 41, αρ. 110, πίν. 21. Kurtz 1975, πίν. 44,2. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 97. Díez de Velasco 1989, 310, 312, εικ. 4. Peifer 1989, πίν. 6.12, αρ. 74. Shapiro 1991, 648, εικ. 19. Robertson 1992, 252, εικ. 257. Burns 1994, αρ. 17, εικ. 5. Delavaud - Roux 1994, 132, αρ. 58. Díez de Velasco 1995, 87, εικ. 3.27. Grewenig 1997, 30. *LIMC* VIII (1997), λ. Eidola, 569, αρ. 21, πίν. 359 (R. Vollkommer). Miller 1997, πίν. 128. Koch-Brinkmann 1999, εικ. 66. Albinus 2000, πίν. 3B. Brigger και Giovannini 2004, 215, εικ. 15. Oakley 2004α, 78, αρ. 17, εικ. 50. Seipel 2005, 114-115. BD αρ. 217615.

ΛΛ ΙΙ 19: Βιέννη 1969. 425-400 π.Χ. (πίν. 200)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά. Κοντά στην κεφαλή της θανούσας διακρίνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα αριστερά, η οποία φέρει πυξίδα ή κάνιστρο (η παράσταση έχει υποστεί φθορά στο συγκεκριμένο σημείο). Πλησίον της κλίνης παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία θρηνεί και *ὀδύρεται*, απλώνοντας το αριστερό της χέρι προς την νεκρή.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για άγαμη ή νυμφευμένη νεκρή.
Προέλευση: Ερέτρια.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ² 1382.133. *Para* 485. Fairbanks 1914, 164, XIV, αρ. 5. Zschietzschmann 1928, αρ. 130. Brommer 1969, 164, αρ. 13. Αλεξανδρή – Τζάχου 1989, 97. Bernhard - Walcher 1991, 90-91, αρ. 37. Burns 1994, αρ. 18. Grewenig 1997, 40. Oakley 2004α, 79, αρ. 19. BD αρ. 217798.

ΛΛ ΙΙ 20: Πειραιάς ΟΜ 40. 440-430 π.Χ. (πίν. 201)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Στην κεφαλή της κλίνης παριστάνεται ιστάμενη προς τα αριστερά γυναικεία μορφή, η οποία θρηνεί και *ὀδύρεται*, απλώνοντας το δεξί της χέρι προς την νεκρή. Στο μέσον της κλίνης διακρίνεται μία (1) ακόμη ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, η οποία θρηνεί και *ὀδύρεται*, ενώ με το αριστερό της χέρι ίσως χαϊδεύει το πρόσωπο της θανούσας. Η παράσταση είναι κατεστραμμένη στο σημείο αυτό, και δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την θέση του χεριού της. Στα πόδια της κλίνης εικονίζεται ένας (1) ιστάμενος προς τα δεξιά γενειοφόρος άνδρας με ραβδί, ο οποίος χαϊδεύει την νεκρή με το δεξί του χέρι.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή πέθανε άγαμη. Ο γενειοφόρος άνδρας θα μπορούσε να είναι τόσο πατέρας, όσο και σύζυγος της.
Προέλευση: Ωρωπός.
Ζωγράφος του Ύπνου της Νέας Υόρκης.
Αλεξανδρή – Τζάχου 1989. Burns 1994, 46 (Addendum). Oakley 2004α, 78, αρ. 16, εικ. 47. (vidi)

ΕΥ ΙΙ 1: Québec 66.277. 430 π.Χ. (πίν. 202)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία εικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Φορά ταινία στην κεφαλή, και πλαισιώνεται από ιστάμενες γυναικείες μορφές που θρηνούν και *ὀδύρονται*. Την παράσταση συμπληρώνουν δύο (2) ιστάμενες γυναικείες μορφές προς τα δεξιά, οι οποίες όμως δεν συνδέονται με την προαναφερθείσα σκηνή *προθέσεως*. Η πρώτη εξ αυτών εναποθέτει ταινία σε επιτύμβια στήλη που διακρίνεται ενώπιον της, ενώ η δεύτερη φέρει κάνιστρο με ταινίες. Το δεύτερο αυτό τμήμα της παράστασης

απεικονίζει την επίσκεψη στον τάφο της νεκρής, αφού βεβαίως έχει ολοκληρωθεί η τελετή της ταφής.
Δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για νυμφευμένη ή άγαμη νεκρή. Ο Oakley έχει διατυπώσει την άποψη ότι ίσως πρόκειται για νυμφευμένη νεκρή και μητέρα, συνδέοντας το εν λόγω αγγείο με την άλλη ερυθρόμορφη υδρία της συλλογής Ντινιακόπουλου, και επισημαίνοντας το ενδεχόμενο να προέρχονται από τον ίδιο τάφο. Το ενδιαφέρον στοιχείο στην προκειμένη περίπτωση είναι βεβαίως ότι πρόκειται για υδρία, η οποία κοσμείται με νεκρικές παραστάσεις.
Προέλευση: Αττική (Κορωπί ;).
Ζωγράφος του Κλεοφώντος.
Oakley 2004β, 47-50, 52, 96, εικ. 3.11-3.12, 134, αρ. 72.

ΛΛ ΙΙ 21: Πειραιάς 6560. 425-400 π.Χ. (πίν. 203)
Παράσταση *προθέσεως* νεκρής, η οποία απεικονίζεται στην νεκρική κλίνη με κατεύθυνση προς τα αριστερά, στολισμένη με ταινίες. Στην κεφαλή της κλίνης παριστάνεται ιστάμενος γενειοφόρος άνδρας προς τα αριστερά, ενώ στο μέσον και τα πόδια αυτής εικονίζονται ιστάμενες γυναικείες μορφές προς τα δεξιά που θρηνούν και *ὀδύρονται*. Στο βάθος της παράστασης διακρίνονται αναρτημένες ταινίες και κίονας ιωνικού ρυθμού.
Δεν γνωρίζουμε αν η νεκρή πέθανε άγαμη ή νυμφευμένη. Ο γενειοφόρος άνδρας που εικονίζεται στην κεφαλή της κλίνης θα μπορούσε να είναι τόσο ο πατέρας, όσο και ο σύζυγος της.
Προέλευση: Σαλαμίς.
Ζωγράφος των Τριγλύφων.
Σταϊνχάουερ 2001, 256-261, εικ. 342-347. Oakley 2004α, 79, αρ. 25. (vidi)

Σκηνές επισκέψεως στον τάφο:

ΛΛ ΙΙ 22: Adolphseck, Schloss Fasanerie 44. Γύρω στο 420 π.Χ. (πίν. 204)
Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται επιτύμβια στήλη. Στα δεξιά αυτής παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, πιθανότατα ενδεδυμένη με αττικό πέπλο (το αγγείο έχει υποστεί εκ νέου επεξεργασία και αποκατάσταση). Στην σκυμμένη κεφαλή της φέρει *λαμπάδιον*. Με χαμηλωμένο βλέμμα ατενίζει το έδαφος, και φαίνεται να αγνοεί παντελώς την παρουσία της ιστάμενης προς τα αριστερά γυναικείας μορφής, η οποία απεικονίζεται στην άλλη πλευρά του τάφου. Η ενδυμασία της δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενδεχομένως όμως πρόκειται για αργείο πέπλο. Φέρει επίσης *λαμπάδιον* στην κεφαλή. Στο υψωμένο δεξί της χέρι κρατά εξάλειπτρον, ενώ στο κατεβασμένο αριστερό χέρι της διακρίνεται ταινία.
Η εμφάνιση της ιστάμενης γυναικείας μορφής στα δεξιά του τάφου (αττικός πέπλος, *λαμπάδιον*) παραπέμπει χωρίς αμφιβολία σε παρθένο κόρη. Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την νεκρή, η οποία εικονίζεται πλήρως αποστασιοποιημένη και μελαγχολική, χωρίς να αντιλαμβάνεται την παρουσία της γυναίκας που επισκέπτεται τον τάφο της. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να πρόκειται για πενθούσα ζωντανή κόρη, η οποία εμφανίζεται θλιμμένη στον τάφο κάποιου οικείου της.
CVA, Adolphseck, Schloss Fasanerie 1, 22, πίν. (511, 513) 33.1-3, 35.1. Brommer 1955, εικ. 16. BD αρ. 11521.

ΛΛ ΙΙ 23: Τορόντο 380 (920.68.24). 425-400 π.Χ. (πίν. 205)
Στο κέντρο της παράστασης εικονίζεται επιτύμβια στήλη στολισμένη με ταινίες. Στα δεξιά αυτής παριστάνεται ιστάμενη γυναικεία μορφή προς τα δεξιά, ενδεδυμένη με αττικό πέπλο. Στην κεφαλή της φέρει *λαμπάδιον*. Στην άλλη πλευρά της στήλης απεικονίζεται ιστάμενη προς τα αριστερά ανδρική μορφή νεαρής ηλικίας, η οποία εναποθέτει ταινία στον τάφο.
Η εμφάνιση της ιστάμενης γυναικείας μορφής (αττικός πέπλος, *λαμπάδιον*) παραπέμπει χωρίς αμφιβολία σε παρθένο κόρη. Αν και θεωρώ πιθανότερο το ενδεχόμενο να πρόκειται για την νεκρή, δεν αποκλείεται η εν λόγω παρθένος να επισκέπτεται τον τάφο κάποιου εκ των μελών της οικογενείας της.
Ζωγράφος των Καλάμων.
ARV ^{2} 1381,99. *Add* ^{2} 371. Robinson και Harcum, 187, αρ. 357, πίν. 66. BD αρ. 217760.

Επ 1: Βραυρών 13. 350-325 π.Χ.
Ενεπίγραφη πλάκα από πεντελικό μάρμαρο. Βρέθηκε στην Μερέντα Αττικής. Μέρος του ταφικού μνημείου της οικογενείας του Μείδωνος Ἐπιτέλους Μυρρινουσίου.
SEG 23.166. *SEG* 25.298. *CEG* 2, 591. Μαστροκώστας 1966, 294, αρ. 5. *BÉ* 1967, 228. Peek 1968, 367-370, αρ. 3. Humphreys 1980, 115. Closterman 1999, 261, σημ. 108, και 383.8. Stehle 2001, 182-183. Foley 2003, 131. Βιβλιοδέτης 2005, 65-66, αρ. Ε26. Μπαρδάνη και Παπαδόπουλος 2006, 2062. Tsagalis 2008, 203.

ἡλικίαν δάκ[ρυσον, ὁδοιπόρε, τῆσδε θανούσης]·
δωδεκέτις [γὰρ ἐοῦσ᾽ ᾤχετο, πολλὰ φίλοις]
στερχθεῖσ᾽, ἀθά[νατον δὲ λιποῦσ᾽ ἄλγος· τὰ δὲ λοιπὰ]
πᾶσι τόδ᾽ ἀγγέλλει [μνῆμα παρε]ρ[χομένοις]·
ὦ πολύκλαυθ᾽ Ἅιδη, τ[ί Κλεοπτολ]έμη[ν ἔτι κούραν]
ἥρπασας ἡλικίας δύσ̣[μορον; οὐ] σέ[βεαι];
μητρὶ δὲ τεῖ μελέαι πένθ[ο]ς Μνη[σοῖ προλέλοι]πας
ἀθάνατον θνητῆς εἵνεκα συν[τυχία]ς
ὦ μελέα μῆτερ καὶ ὁμαίμονες ὅς τέ σ᾽ ἔφυσεν
Μειδοτέλης αὐτῶι πῆμα, Κλεοπτολέμη·
οἳ γόον, οὐ θάλαμον τὸν σὸν προσορῶσι θανούσης,
θρῆνόν τε ἀντ᾽ ἀνδρὸς καὶ τάφον ἀντὶ γάμου.

Επ 2: Κεραμεικός. Λίγο μετά το 347 π.Χ.
Ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα. Βρέθηκε στην οδό Πειραιώς.
SEG 12.193. *SEG* 14.208. *CEG* 2, 587. *GV* 1820. Θρεψιάδης 1952-1955, 59-63. Μαστροκώστας 1952. *BÉ* 1954, 89. *BÉ* 1956, 95. Foley 2003, 132. Μπαρδάνη και Παπαδόπουλος 2006, 380-381, αρ. 2326. Tsagalis 2008, 202.

Πλαγγὼν Προμάχου Λακεδαιμόνιος.
οὐ σὲ γάμων πρόπολος, Πλαγγών, Ὑμέναιος ἐν οἴκοις
ὤλβισεν, ἀλλ᾽ ἐδάκρυσ᾽ ἑλκτὸς ἀποφθιμένην·
σῷ δὲ πάθει μήτηρ καταλείβεται, οὐδέ ποτ᾽ αὐτὴν
λείπουσι θρήνων πενθίδιοι στεναχαί.

Επ 3: Αθήνα, Επιγραφικό Μουσείο 9376. Μετά το 350 π.Χ.
Κατώτερο τμήμα αττικής επιτύμβιας στήλης. Άγνωστη προέλευση.
IG II [2] 11594. *CEG* 2, 575. *GV* 1697. *GG* 99. Conze 1893-1922, αρ. 487. Pfohl 1953, 125.133. Clairmont 1970, 140-141, αρ. 62, και πίν. 28. Clairmont 1993, αρ. 3.366. Tsagalis 2008, 108-114.

[εἰ θέμις ἦν] θνητὴν ἐναρίθμι-
ο[ν ἁγνεύο]υσαν | ἀθανάταις
νο[μίσαι, σοὶ] τὸ γέρας τόδ’ ἂν
ἦν, | Ἡράκλ[ει]α· σὺ γὰρ προλι-
πουσ’ ἥβ[η]ν [π]ολυανθῆ | ᾤιχ-
ου ἀποφθιμ[έ]νη μητρὸς π-
ρολιποῦσα μέ[λ]αθρον | Σίμ-
ου ἀνοικτίστω[ς] Φερσεφό-
νης θαλάμου<ς>.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ (εκτός *American Journal of Archaeology*)

Add ^{2}: CARPENTER, T.H., T. MANNACK, και M. MENDONCA. 1989. *Beazley Addenda*. 2η Έκδοση. Oxford.
AJPA: *American Journal of Physical Anthropology*
Ανασκαφές ΜΕΤΡΟ: Ανασκαφές Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών
BD: Beazley Archive Electronic Pottery Database
BÉ: *Bulletin épigraphique*
CEG: HANSEN, P.A. 1983-1989. *Carmina Epigraphica Graeca*. Berlin.
Clairmont 1993, εισαγ.: CLAIRMONT, C. 1993. *Classical Attic Tombstones*. Εισαγωγικός τόμος. Kilchberg: Akanthus.
ΕΑΜ: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (στους καταλόγους ως Αθήνα)
GG: PEEK, W. 1960. *Griechische Grabdgedichte*. Berlin.
GV: PEEK, W. 1955. *Griechische Vers – Inschriften*. 2 Τόμοι. Berlin.
IG I ^{2}: HILLER VON GAERTRINGEN, F. (επιμ.). 1924. *Inscriptiones Graecae I: Inscriptiones Atticae Euclidis anno (403/2) anteriores*. 2η Έκδοση. Berlin.
IG I ^{3}: LEWIS, D., και L.H. JEFFERY (επιμ.). I: 1981, II: 1994. *Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores*. Berlin – New York.
IG II ^{2}: KIRCHNER, J. (επιμ.). 1913-1940. *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriors*. I-III. 2η Έκδοση. Berlin.
Liddell – Scott: LIDDELL, H.G., και R. SCOTT. 1990. *A Greek – English Lexicon*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
Non Vidi: επισημαίνει τα επιτύμβια ανάγλυφα για τα οποία υπάρχουν μόνον δημοσιευμένες περιγραφές χωρίς φωτογραφίες ή σχέδια αυτών, ενώ δεν κατέστη δυνατή η τέλεση αυτοψίας.
Para: BEAZLEY, J.D. 1971. *Paralipomena: Additions to Attic Black-Figure Vase-Painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters*. Oxford: Clarendon Press.
Peek, *AG I*: PEEK, W. 1954. *Attische Grabschriften I : eine Nachlese zum letzten Band der Inscriptiones Graecas II/III2*. Berlin: Akademie-Verlag.
Vidi: επισημαίνει τα επιτύμβια ανάγλυφα και αγγεία για τα οποία έχει τελεστεί αυτοψία.
Vidi *: επισημαίνει τα επιτύμβια ανάγλυφα για τα οποία έχει τελεστεί αυτοψία κατόπιν ειδικής αδείας από την διεύθυνση του Μουσείου ή την αρμόδια Εφορεία.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Αβάνα: Αβάνα, Museo Nacional de Bellas Artes
Αθήνα: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
Αθήνα, Αγορά: Μουσείο Αρχαίας Αγοράς Αθηνών
Αθήνα, Βλαστός: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Βλαστού
Αθήνα, Καραπάνος: Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Συλλογή Καραπάνου
Αθήνα, Μπενάκη: Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη
Ακρόπολις: Αρχαιολογικό Μουσείο Ακροπόλεως Αθηνών
Αμβούργο: Αμβούργο, Museum für Kunst und Gewerbe
Άμστερνταμ: Άμστερνταμ, Allard Pierson Museum
Άνδρος: Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου
Avignon: Avignon, Musée Calvet
Βαρσοβία: Βαρσοβία, Εθνικό Μουσείο
Βερολίνο: Βερολίνο, Staatliche Museen Antikensammlung
Βερολίνο (Pergamon): Βερολίνο, Staatliche Museen Antikensammlung (Pergamon Museum)
Βιέννη: Βιέννη, Kunsthistorisches Museen
Bologna: Bologna, Museo Civico Archeologico
Βόννη: Βόννη, Akademisches Kunstmuseum
Βοστώνη: Βοστώνη, Museum of Fine Arts
Βραυρών: Αρχαιολογικό Μουσείο Βραυρώνος
Βρυξέλλες: Βρυξέλλες, Musées Royaux du Cinquantenaire
Cambridge: Cambridge, Fitzwilliam Museum
Δρέσδη: Δρέσδη, Staatliche Kunstsammlungen, Albertinum
Ελευσίς: Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνος
Ερέτρια: Αρχαιολογικό Μουσείο Ερέτριας
Ερμιτάζ: Αγία Πετρούπολη, State Hermitage Museum
Ferrara: Ferrara, Museo Nazionale di Spina
Γενεύη: Γενεύη, Musée d’Art et d’Histoire
Harvard: Cambridge (MA), Harvard University, Arthur M. Sackler Museum
Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης
Karlsruhe: Karlsruhe, Badisches Landesmuseum
Κεραμεικός: Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού
Κοπεγχάγη: Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek
Κοπεγχάγη (NM): Κοπεγχάγη, Nationalmuseet
Κρακοβία: Cracow, Μουσείο Czartoryski
Κωνσταντινούπολη: Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως
Λονδίνο: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο
Lyons: Lyons, Musée des Beaux Arts
Μαδρίτη: Μαδρίτη, Museo Arqueologico Nacional
Malibu: Malibu, J.P. Getty Museum
Μαραθών: Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος
Mariemont: Mariemont, Musée Royal
Μόναχο: Μόναχο, Staatliche Museen Antikensammlungen
Μόσχα: Μόσχα, Pushkin State Museum of Fine Arts
Νάπολη: Νάπολη, Museo Archeologico Nazionale
Ναύπλιον: Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου
Νέα Υόρκη: Νέα Υόρκη, Metropolitan Museum of Art
Οξφόρδη: Οξφόρδη, Ashmolean Museum

Παλέρμο: Παλέρμο, Museo Archeologico Regionale
Παρίσι: Παρίσι, Musée du Louvre
Παρίσι (C.M.): Παρίσι, Cabinet des Médailles
Παρίσι (P.P.): Παρίσι, Musée du Petit Palais
Παρίσι (Rodin): Παρίσι, Musée Rodin
Πειραιάς: Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς
Providence: Providence, Rhode Island School of Design
Québec: Musée national des beaux-arts du Québec
Ρώμη: Ρώμη, Museo Nazionale Romano
Σινώπη: Αρχαιολογικό Μουσείο Σινώπης
Στοκχόλμη: Στοκχόλμη, Εθνικό Μουσείο
Τάρας: Taranto, Museo Archeologico Nazionale
Τορόντο: Τορόντο, Royal Ontario Museum
Tübingen: Tübingen, Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Eberhard – Karls – Universität
Φρανκφούρτη: Φρανκφούρτη, Liebieghaus
Würzburg: Würzburg, Universitat, Martin Von Wagner Museum

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Για την παράθεση της βιβλιογραφίας και τις βιβλιογραφικές παραπομπές, ακολουθήθηκαν οι κανόνες και χρησιμοποιήθηκαν οι συντομογραφίες του *American Journal of Archaeology*.

ADAM, S. 1966. *The Technique of Greek Sculpture in the Archaic and Classical Periods*. *BSA Suppl*. 3. Oxford / London: Thames and Hudson.

ADAMS, S.M. 1955. " The 'Antigone' of Sophocles ". *Phoenix* 9: 47-62.

ADRIANI, A. 1971. *Odeon ed altri monumenti archeologici*. Palermo.

AHLBERG - CORNELL, G. 1971. *Prothesis and Ekphora in Greek Geometric Art*. Goteborg: P. Astrom.

AIKATERINIDES, G. (επιμ.). 2001. *Mesogaia: History and Culture of Mesogeia in Attica*. Athens: Athens International Airport S.A.

ALBINUS, L. 2000. *The House of Hades: Studies in Ancient Greek Eschatology*. Aarhus: Aarhus University Press.

ALESHIRE, S.B. 1989. *The Athenian Asklepieion*. Amsterdam.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1967. « Γ΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Αθηνών » *ΑΔ* 22 Β΄ 1: 37-130.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1968. « Γ΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Αθηνών » *ΑΔ* 23 Β΄ 1: 33-109.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1969. « Περίβολος οἰκογενειακῶν τάφων παρά την ὁδόν πρός Ἀκαδημείαν ». *ΑΑΑ* 2: 257-266.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1970. « Γ΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Αθηνών » *ΑΔ* 25 Β΄ 1: 40-91.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1973-1974. « Γ΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Αττικής 1972-1973 » *ΑΔ* 29 Β΄ 1: 31-181.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, O. 1977. « Γ΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων Αθηνών » *ΑΔ* 32 Β΄ 1: 16-35.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ - ΤΖΑΧΟΥ, Ο. 1989. « Αθηναϊκή λευκή λήκυθος από τον αρχαίο Ωρωπό », στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*. 4 Τόμοι. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ΙΙΙ, 83-107.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ - ΤΖΑΧΟΥ, Ο. 1997. « Απεικονίσεις των Ανθεστηρίων και ο χούς της οδού Πειραιώς του Ζωγράφου της Ερέτριας », στο OAKLEY, J.H., W.D.E. COULSON, και O. PALAGIA (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings*. Oxford: Oxbow Books, 473-490.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ - ΤΖΑΧΟΥ, Ο. 1998. *Λευκές Λήκυθοι του Ζωγράφου του Αχιλλέως στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

ALEXIOU, M., D. YATROMANOLAKIS, και P. ROILOS. 2002. *The Ritual Lament in Greek Tradition*. 2η Έκδοση. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers (ελλ. μτφρ., *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002).

ALLOCCA, A. 1974. *I musei degli enti locali della Campania*. Napoli.

AMANDRY, P. 1949. " Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1948 ". *BCH* 73: 516-536.

ANAGNOSTOU – LAOUTIDES, E. 2004. " The Death of Daphnis ", στο NAOUM, D.C., G. MUSKETT και M. GEORGIADIS (επιμ.), *Cult and death: Proceedings of the third annual meeting of postgraduate researchers; The University of Liverpool, May 2002*. *BAR International Series* 1282. Oxford: Archaeopress, 77-86.

ANDERSON, G. 2003. *The Athenian Experiment: Building an Imagined Political Community in Ancient Attica, 508-490 BC*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 1961-1962. « Ἀνασκαφαί εἰς Ἀθήνας καί Ἀττικήν ». *ΑΔ* 17 Β: 36-43.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 1968. « Ἐπιγραφαί Ἀττικῆς Εὐβοίας ». *ΑΔ* 23 Α: 132-144.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 1974. « Νεκροταφεῖα παρά τό ἀρχαῖον Ἀκραίφνιον ». *ΑΑΑ* 7: 325-338.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 1977. « Τό νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραίφιας ». *ΑΑΑ* 10: 273-286.

ANDREIOMENOU, A.K. 1985. “ La nécropole classique de Tanagra ”, στο ROESCH, P., και G. ARGOUD (επιμ.), *La Béotie antique: Actes du colloque international du CNRS, Lyon et Saint-Etienne, 16-20 mai 1983*. Paris, 109-130.

ANDREIOMENOU, A.K. 1994. “ La nécropole d'Akraiphia ”, στο DE LA GENIÈRE, J. (επιμ.), *Nécropoles et sociétés antiques: Grèce, Italie, Languedoc: actes du colloque international du Centre de recherches archéologiques de l'Université de Lille III, Lille, 2-3 décembre 1991*. Naples, 99-126.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 1994. « Τό νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραιφίας ». *ΑΕ* 133: 155-254.

ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Α.Κ. 2007. *Τανάγρα: η ανασκαφή του νεκροταφείου (1976-1977, 1989)*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

ANGERMEIER, H.E. 1936. *Das Alabastron. Ein Beitrag zur Lekythen-Forschung*. Giessen: Richard Glagow.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Α. 1990. *Βραυρών: Συμβολή στην ιστορία του ιερού της Βραυρωνίας Αρτέμιδος*. Αθήνα. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

ARIAS, P. 1960. *Tausend Jahre griechische Vasenkunst*. München: Hirmer.

ARIAS, P., και M. HIRMER. 1962. *A History of Greek Vase Painting*. London: Thames and Hudson.

ARMSTRONG, D., και E.A. RATCHFORD. 1985. “ Iphigenia's Veil: Aeschylus, *Agamemnon* 228-48 ”. *BICS* 32: 1-12.

ARNOLD, B. 2002. “ 'Sein und Werden': Gender as Process in Mortuary Ritual ”, στο MILLEDGE - NELSON, S., και M. ROSEN - AYALON (επιμ.), *In Pursuit of Gender: Worldwide Archaeological Approaches*. Walnut Creek: Altamira Press, 239-258.

ARTHUR, M. 1994. “ Politics and Pomegranates: An Interpretation of the Homeric Hymn to Demeter ”, στο FOLEY, H. (επιμ.), *The Homeric Hymn to Demeter: Translation, Commentary, and Interpretative Essays*. Princeton: Princeton University Press, 212-242.

ASCHE, L. 1956. *Der Kantharos*. Mainz am Rhein.

AUBERSON, P., και K. SCHEFOLD. 1972. *Führer durch Eretria*. Bern: Francke.

AUSTIN, P. 1938. *The Stoichedon Style in Greek Inscriptions*. London: Oxford University Press.

AVAGIANOU, A. 1991. *Sacred Marriage in the Rituals of Greek Religion*. Bern: Peter Lang.

AVERY, H.C. 1971. “ Euripides' 'Heracleidai' ”. *AJP* 92: 539-565.

BÄBLER, B. 1998. *Fleissige Thrakerinnen und wehrhafte Skythen: Nichtgriechen im klassischen Athen und ihre archäologische Hinterlassenschaft*. Stuttgart Leipzig: B.G. Teubner.

BADINOU, P. 2003α. *La laine et le parfum: épinetra et alabastres. Forme, iconographie et fonction. Recherche de céramique attique féminine*. Louvain: Peeters.

BADINOU, P. 2003β. “ Epinetra et alabastres. La Femme du Ve s. av. J.-C. entre travail de la laine et parure ”, στο SCHMALTZ, B., και M. SÖLDNER (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext: Akten des Internationalen Vasen-Symposium in Kiel*

vom 24-28.9.2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel. Münster: Scriptorium, 87-89.
BAKALAKIS, G. 1960. " Zur Verwendung des Epinetrons ". *ÖJh* 45: 199-208.
ΒΑΚΑΛΟΥΔΗ, Α. 2008. « Η εξέλιξη της μαγείας στην σύγχρονη Ελλάδα », στο ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, Α. (επιμ.), *Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 145-169.
BAKER, B.J., T.L. DUPRAS, και M.W. TOCHERI. 2005. *The Osteology of Infants and Children*. College Station: Texas University Press.
ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ, Π. 1991. *Παναθηναϊκοί αμφορείς από την Ερέτρια: συμβολή στην αττική αγγειογραφία του 4ου π.Χ. αι*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
BALENSIEFEN, L. 1990. *Die Bedeutung des Spiegelbildes als ikonographisches Motiv in der antiken Kunst*. Tübingen: E. Wasmuth.
BARBER, E.W. 1992. " The Peplos of Athena ", στο NEILS, J. (επιμ.), *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens.* Hanover: Hood Museum of Art, Dartmouth University, 103-117.
BARDEL, R. 2000. " Eidola in Epic, Tragedy, and Vase – Painting ", στο RUTTER, N.K., και B.A. SPARKES (επιμ.), *Word and Image in Ancient Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 140-160.
BARKER, A.W. 1922. " Domestic Costumes of the Athenian Women in the Fifth and Fourth Centuries B.C. ". *AJA* 26: 410-425.
BARRINGER, J.M. 1991. " Europa and the Nereids: Wedding or Funeral ? ". *AJA* 95: 657-667.
BARRINGER, J.M. 1995. *Divine Escorts: Nereids in Archaic and Classical Greek Art*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
BAUMBACH, J.D. 2004. *The Significance of Votive Offerings in Selected Hera Sanctuaries in the Peloponnese, Ionia and Western Greece. BAR International Series* 1249. Oxford: Archaeopress.
BAUMGART, G. 1916. " Aus der Heidelberg Sammlung ". *AA* 31: 166-203.
BAZANT, J. 1981. *Studies on the Use and Decoration of Athenian Vases*. Prague.
BEAUMONT, L. 1994. " Constructing a Methodology for the Interpretation of Childhood Age in Classical Athenian Iconography ". *Archaeological Review from Cambridge* 13: 2, 81-96.
BEAUMONT, L. 1995. " Mythological Childhood: A Male Preserve ? An Interpretation of Classical Athenian Iconography in its Socio-Historical Context ". *BSA* 90: 339-361.
BEAUMONT, L. 2000. " The Social Status and Artistic Presentation of 'Adolescence' in Fifth Century Athens ", στο DEREVENSKI, J. (επιμ.), *Children and Material Culture*. London: Routledge, 39-50.
BEAUMONT, L. 2003. " The Changing Face of Childhood ", στο NEILS, J., και J.H. OAKLEY (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press, 59-84.
BEAZLEY, J.D. 1929. " Charinos: Attic Vases in the Form of Human Heads ". *JHS* 49: 38-78.
BEAZLEY, J.D. 1930-1931. " Aryballos ". *BSA* 29: 187-215.
BEAZLEY, J.D. 1932. " Battle – Loutrophoros ". *MusJ* 23: 5-22.
BEAZLEY, J.D. 1938. *Attic White Lekythoi*. London: Oxford University Press.
BEAZLEY, J.D., και B. ASHMOLE. 1966. *Greek Sculpture and Painting to the End of the Hellenistic Period*. Cambridge: Cambridge University Press.
BECTARTE, H. 2006. " 'Tenir un miroir' dans l'art funéraire grec antique ", στο BODIOU, L., D. FRÈRE, και V. MEHL (επιμ.), *L' expression des corps: gestes, attitudes,*

regards dans l' iconographie antique. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 165-180.
BECTARTE, H. 2009. " Le costume de l'épouse dans l'art funéraire attique de l'époque classique ", στο BODIOU, L., V. MEHL, και J. OULHEN (επιμ.), *Chemin faisant: mythes, cultes et société en Grèce ancienne. Mélanges en l'honneur de Pierre Brulé*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 235-248.
BELL, J. 2000. *An Introduction to Greek Mythology: Story, Symbols, and Culture*. Lewiston, New York: The Edwin Mellen Press.
BELL, M. 1981. *The Terracottas*. *Morgantina Studies* I. Princeton: Princeton University Press.
BENBOW, P.F. 1975. *Epinetra*. Διδακτορική διατριβή, Harvard University.
BENNDORF, O. 1868. *Griechische und sicilische Vasenbilder*. Berlin: I. Guttentag.
BÉRARD, C. 1989. " The Order of Women ", στο BÉRARD, C. (επιμ.), *A City of Images: Iconography and Society in Ancient Greece*. Princeton: Princeton University Press, 89-108.
BERGEMANN, J. 1996. " Die Sogenannte Lutrophoros: Grabmal für Unverheiratete Tote ? ". *AM* 111: 149-190.
BERGEMANN, J. 1997. *Demos und Thanatos: Untersuchungen zum Wertsystem der Polis im Spiegel der attischen Grabreliefs des 4. Jahrhunderts v. Chr. und zur Funktion der gleichzeitigen Grabbauten*. München: Biering und Brinkmann.
BERGEMANN, J. (επιμ.). 1998. *Datenbank der attischen Grabreliefs des späten 5. und des 4. Jhs. v. Chr. - Projekt DYABOLA*. München: Biering & Brinkmann.
BERGER, E. 1970. *Das Basler Arztrelief. Studien zum griechischen Grab – und Votivrelief um 500 v. Chr. und zur vorhippokratischen Medizin*. Basel: Archaologischer Verlag / Mainz: Philipp von Zabern.
BERGER, E. 1990. *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig*. Τόμος III, *Skulpturen*. Mainz: Philipp von Zabern.
BERNHARD - WALCHER, A. 1991. *Alltag, Feste, Religion, Antikes Leben auf griechischen Vasen, eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums*. Vienna.
BESCHI, L. 1975. " Uno scavo del 1819 nel Demo di Aixone (Glyphada); nuove individuazioni ". *ΑΔ* 30 A: 309-321.
BEVAN, E. 1987. " The Goddess Artemis, and the Dedication of Bears in Sanctuaries ". *BSA* 82: 17-21.
BEYER, I. 1984. " Smith Nr. 12, ein fragment des Ost-oder Westgiebels ? ", στο BERGER, E. (επιμ.), *Parthenon-Kongress Basel: Referate und Berichte, 4. bis 8. April 1982*. 2 τόμοι. Mainz: von Zabern, I, 262-263.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ, Ε. 2005. *Ο Δήμος του Μυρρινούντος – Η οργάνωση και η ιστορία του*. *ΑΕ* 144.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣ, Ε. 2007. « Η κεραμική από το νεκροταφείο του δήμου Μυρρινούντος ». *ΑΕ* 146: 79-129.
BIEBER, M. 1928. *Griechische Kleidung*. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
BIEBER, M. 1955. *The Sculpture of the Hellenistic Age*. New York: Columbia University Press.
BIEBER, M. 1977. *Ancient Copies: Contributions to the History of Greek and Roman Art*. New York: New York University Press.
BLECH, M. 1982. *Studien zum Kranz bei den Griechen*. Berlin: de Gruyter.
BLEGEN, C.W., H. PALMER, και R.S. YOUNG. 1964. *The North Cemetery*. *Corinth* 13. Princeton: American School of Classical Studies.
BLONDÉ, F. 1983. *Greek Lamps from Thorikos*. 2 Τόμοι. Gent.

BLÜMEL, C. 1966. *Die klassisch griechischen Skulpturen der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin: Akademie-Verlag.
BLUNDELL, S. 1995. *Women in Ancient Greece*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
BLUNDELL, S. 1998. *Women in Classical Athens*. Bristol: Bristol Classical Press.
BLUNDELL, S. 2002. " Clutching at Clothes ", στο LLEWELLYN – JONES, L. (επιμ.), *Women's Dress in the Ancient Greek World*. London – Swansea: Duckworth Classical Press of Wales, 143-169.
BLUNDELL, S. 2004. " Scenes from a Marriage: Viewing the Imagery of a Lebes Gamikos ", στο KEAY, S., και S. MOSER (επιμ.), *Greek Art in View: Essays in Honour of Brian Sparkes*. Oxford: Oxbow Books, 39-53.
BLUNDELL, S., και SORKIN – RABINOWITZ, N. 2008. " Women's Bonds, Women's Pots: Adornment Scenes in Attic Vase - Painting ". *Phoenix* 62: 115-144.
BOARDMAN, J. 1955. " Painted Funerary Plaques and Some Remarks on Prothesis ". *BSA* 50: 51-66.
BOARDMAN, J., J. DÖRIG, W. FUCHS, και M. HIRMER. 1967. *Αρχαία Ελληνική Τέχνη*. 3 Τόμοι. Αθήνα (τίτλος πρωτοτύπου, *Griechische Kunst*, München, 1966).
BOARDMAN, J. 1988. " Sex Differentiation in Grave Vases ". *AION* 10: 171-179.
BOARDMAN, J. 1989. *Athenian Red Figure Vases: The Classical Period*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Αθηναϊκά ερυθρόμορφα αγγεία: Κλασική περίοδος*, Αθήνα, 1995).
BOARDMAN, J. 1991. *Athenian Black Figure Vases*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία*, Αθήνα, 1980).
BOARDMAN, J. 1992. *Greek Sculpture: The Classical Period*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Ελληνική πλαστική: Κλασική περίοδος*, Αθήνα, 1989).
BOARDMAN, J. 1995. *Greek Sculpture: The Late Classical Period*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Ελληνική πλαστική: Ύστερη κλασική περίοδος*, Αθήνα, 1999).
BOARDMAN, J. 2001. *The History of Greek Vases: Potters, Painters and Pictures*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Η ιστορία των αρχαίων ελληνικών αγγείων*, Αθήνα, 2006).
BODDINGTON, A. 1987. " From Bones to Population: the Problem of Numbers ", στο BODDINGTON, A., A.N. GARLAND, και R.C. JANAWAY (επιμ.), *Death, Decay, and Reconstruction: Approaches to Archaeology and Forensic Science*. Manchester: Manchester University Press, 180-197.
BODIOU, L., P. BRULÉ, και L. PIERINI. 2005. " En Grèce antique, la douloureuse obligation de la maternité ". *Clio* 21. http://clio.revues.org/
BODIOU, L. 2009. " Quand vient l'âge fleuri des jeunes filles ", στο BODIOU, L., και V. MEHL (επιμ.), *La religion des femmes en Grèce ancienne: mythes, cultes et société*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 175-192.
BOER DEN, W. 1954. *Laconian Studies*. Amsterdam: North – Holland Publishing Company.
BÖHR, E. 1999. " Catching and Caging Birds in Greek Vase – Painting ", στο DOCTER, R.F., και E.M. MOORMANN (επιμ.), *Classical Archaeology towards the Third Millennium: Reflections and Perspectives. Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998*. Amsterdam: Allard Pierson Museum, 78-79.
ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. 1997. *Αργυρά και Χάλκινα Έργα Τέχνης στην Αρχαιότητα*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
BONNECHERE, P. 1994. *Le sacrifice humain en Grèce ancienne*. *Kernos Suppl*. 3. Liège: Centre International d'Etude de la Religion Grecque Antique.

BONNECHERE, P. 1997. “ La ΠΟΜΠΗ sacrificielle des victimes humaines en Grèce Ancienne ”. *RÉA* 99: 63-89.
BONNECHERE, P. 1998. “ La Notion d’ ‘Acte Collectif’ Dans le Sacrifice Humain Grec ”. *Phoenix* 52: 191-215.
BORBEIN, A.H. 1996. “ Polykleitos ”, στο PALAGIA, O., και J.J. POLLITT (επιμ.), *Personal styles in Greek Sculpture*. Cambridge: Cambridge University Press, 66-90.
BOTHMER VON, D. 1957. *Amazons in Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.
BOTHMER VON, D. 1966. “ Andokides the Potter and the Andokides Painter ”. *BMMA* 24: 201-212.
BOULTER, C.G. 1963. “ Graves in Lenormant Street, Athens ”. *Hesperia* 32: 113-137.
BOUVRIE DES, S. 1990. *Women in Greek Tragedy. An Anthropological Approach*. *Symbolae Osloenses Fasc. Suppl.* 27. Oslo: Norwegian University Press.
BOYTYPAΣ, E. 1990. « Ηφαιστίων Ήρως ». *Εγνατία* 2: 123-173.
BRADEEN, D.W. 1974. *Inscriptions: The Funerary Monuments*. *Agora* 17. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
BRAUN, K.A. 1966. *Untersuchung zur Stilgeschichte bärtiger Köpfe auf attischen Grabreliefs und Folgerungen für einige Bildnisköpfe*. München: Charlotte Schön.
BREITENBERGER, B. 2007. *Aphrodite and Eros: the Development of Erotic Mythology in Early Greek Poetry and Cult*. New York: Routledge.
BRELICH, A. 1969. *Paides e Parthenoi*. Roma.
BREMMER, J.N. 1983. *The Early Greek Concept of the Soul*. New Jersey: Princeton University Press.
BREMMER, J.N. 1994. *Greek Religion*. Oxford: Oxford University Press.
BREMMER, J.N. 2002. *The Rise and Fall of the Afterlife*. London: Routledge.
BREMMER, J.N. 2007. “ Myth and Ritual in Greek Human Sacrifice: Lykaon, Polyxena and the Case of the Rhodian Criminal ”, στο BREMMER, J.N. (επιμ.), *The Strange World of Human Sacrifice*. Leuven – Paris – Dudley: Peeters, 55-80.
BREWSTER, H. 1997. *The River Gods of Greece*. London - New York: I.B. Tauris Publishers.
BRIGGER, E., και A. GIOVANNINI. 2004. “ Prothésis: étude sur les rites funéraires chez les Grecs et chez les étrusques ”. *MEFRA* 116: 179-248.
BROMMER, F. 1955. *Antike Kleinkunst im Schloss Fasanerie, Adolphseck*. Marburg.
BROMMER, F. 1963. *Die Skulpturen der Parthenon-Giebel: Katalog und Untersuchung*. Mainz: Philipp von Zabern.
BROMMER, F. 1969. “ Eine Lekythos in Madrid ”. *MM* 10: 155-171.
BROMMER, F. 1972. *Herakles*. Koln.
BROTHWELL, D.R. 1981. *Digging Up Bones: the Excavation, Treatment, and Study of Human Skeletal Remains*. London / Oxford: British Museum / Oxford University Press.
BROUSKARI, M. 1974. *The Acropolis Museum*. Athens.
BROWN, C. 2005. “ The Stele of Mnesagora and Nikochares (“CEG” 84) ”. *ZPE* 152: 1-5.
BROWN, G. 1886. “ Sepulchral Relief from Attica at Winton Castle, Heddingtonshire ”. *JHS* 6: 16-18.
BRUECKNER, A. 1904. *Anakalypteria*. *MarbWPr* 64.
BRUECKNER, A. 1907. “ Athenische Hochzeitsgeschenke ”. *AM* 32: 79-122.
BRUECKNER, A. 1909. *Der Friedhof am Eridanos bei der Hagia Triada zu Athen*. Berlin: G. Reimer.
BRUECKNER, A. 1920. « Κεραμεικοῦ ἀνασκαφαί ». *AE* 59: 95-144.
BRUECKNER, A. 1926. “ Attische Grabreliefs ”. *AA* 41: 264-276.

BRULÉ, P. 1987. *La fille d'Athènes. La religion des filles à Athènes à l'époque classique: Mythes, cultes et société*. Paris: Belles lettres.
BRULÉ, P. 1996. " Des osselets et des tambourins pour Artémis ". *Clio* 4. http://clio.revues.org/
BRULÉ, P. 2003. *Women of Ancient Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Les femmes grecques à l'époque classique*, Paris, 2001).
BUCHON, J.A. 1843. *La Grèce continentale et la Morée: voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*. Paris: C. Gosselin.
BUITRON - OLIVER, D. 1972. *Attic Vase Painting in New England Collections*. Cambridge (MA): Fogg Art Museum, Harvard University.
BUITRON - OLIVER, D. 1995α. *Douris: A Master-Painter of Athenian Red - Figure Vases*. *Kerameus* 9. Mainz.
BUITRON - OLIVER, D. 1995β. " Stories from the Trojan Circle in the Work of Douris ", στο CARTER, J.B., και S.P. MORRIS (επιμ.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*. Austin: University of Texas Press, 437-447.
BURKERT, W. 1983. *Homo Necans: the Anthropology of Ancient Greek Sacrificial Ritual and Myth*. Berkeley: University of California Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Homo Necans: Interpretationen altgriechischer Opferriten und Mythen*, Berlin, 1972).
BURKERT, W. 1993. *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία - Αρχαϊκή και Κλασσική Εποχή*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart - Berlin - Koln - Mainz, 1977).
BURNS, J. 1994. " A Remarkable Prothesis Scene on a White Lekythos in Stockholm ". *MedMusB* 29: 33-46.
BURROWS, R.M., και P.N. URE. 1907-1908. " Excavations at Rhitsona in Boeotia ". *BSA* 14: 226-318.
BURROWS, R.M., και P.N. URE. 1909. " Excavations at Rhitsona ". *JHS* 29: 308-353.
BURTON, D. 2005. " The Gender of Death ", στο STAFFORD, E., και J. HERRIN (επιμ.), *Personification in the Greek World: from Antiquity to Byzantium*. Aldershot / Burlington: Ashgate, 45-68.
BUSCHOR, E. 1921. *Griechische vasenmalerei*. München: R. Piper & Co.
BUSCHOR, E. 1925. *Attische lekythen der Parthenonzeit*. München: G.D.W. Callwey.
BUSCHOR, E. 1941. *Grab eines attischen Mädchens*. München: F. Bruckmann.
BUSCHOR, E. 1944. *Die Musen des Jenseits*. München: F. Bruckmann.
BUSCHOR, E. 1952. " Haus und Grab ". *OJh* 39: 12-17.
BUSCHOR, E. 1956. " Die Grabstele der Hegeso ", στο BUSCHOR, E., *Von griechischer Kunst: ausgewählte Schriften*. München: R. Piper & CO Verlag, 167-173.
BUSCHOR, E. 1958. *Die plastik der Griechen*. Berlin: Rembrandt - Verlag.
BUSHNELL, R.W. 1988. *Prophesying Tragedy: Sign and Voice in Sophocles' Theban Plays*. Ithaca: Cornell University Press.
BUSUTTIL, J. 1969. " The Maltese Dog ". *GaR* 16: 205-208.
BUXTON, R. 1994. *Imaginary Greece: the Contexts of Mythology*. Cambridge: Cambridge University Press.
BUXTON, R. 2009. *Forms of Astonishment: Greek Myths of Metamorphosis*. Oxford: Oxford University Press.
CALAME, C. 1999. *The Poetics of Eros in Ancient Greece*. Princeton: Princeton University Press.
CANTARELLA, E. 1985. " Dangling Virgins: Myth, Ritual and the Place of Women in Ancient Greece ". *Poetics Today* 6: 91-101.

CANTARELLA, E. 1991. *Pandora's Daughters – The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*. Baltimore / London: The Johns Hopkins University Press.

CANTARELLA, E. 1998. *Οι γυναίκες της αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *L' Ambiguo Malanno: Condizione e immagine della donna nell' antichita greca e romana*, Roma, 1985).

CARPENTER, R. 1950. " Tradition and Invention in Attic Reliefs ". *AJA* 54: 323-336.

CARPENTER, T.H. 1991. *Art and Myth in Ancient Greece*. London: Thames and Hudson (ελλ. μτφρ., *Τέχνη και μύθος στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 2006).

CARSON, A. 1982. " Wedding at Noon in Pindar's Ninth Pythian ". *GRBS* 23: 121-128.

CARSON, A. 1990. " Putting Her in Her Place: Woman, Dirt and Desire ", στο HALPERIN, D.M., J.J. WINKLER και F.I. ZEITLIN (επιμ.), *Before Sexuality: the Construction of Erotic Experience in the Ancient Greek World*. Princeton: Princeton University Press, 135-170.

CARTER, J.C. 1983. *The Sculpture of the Sanctuary of Athena Polias at Priene*. London.

CARTER, J.C. 1998. *The Chora of Metaponto: the Necropoleis*. 2 Τόμοι. Austin: University of Texas Press.

CATONI, M.L. 2005. " Le regole del vivere, le regole del morire ". *RA*: 27-53.

CAVALIER, O. 1987. " Le Musée Nani de Venise. Réflexions sur la formation et la dispersion d'une collection d'antiquités ". *Bull. Soc. Bibliothèque Salomon – Reinach* 5: 69-84.

CAVALIER, O. 1988. " Une stèle attique classique au musée Calvet d'Avignon ". *RevLouvre* 38: 285-293.

CAWTHORN, K. 2008. *Becoming Female: The Male Body in Greek Tragedy*. London: Duckworth.

CERCHIAI, L. 1982. " Sesso e classi di età nelle necropolis Greche di Locri Epizefirii ", στο VERNANT, J.P., και G. GNOLI (επιμ.), *La Mort, les morts dans les societes anciennes*. Cambridge: Cambridge University Press, 289-298.

CHAMAY, J., και J.L. MAIER. 1990. *Art Grec. Sculptures en pierre du Musée de Genève*. Τόμος I. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

CHAMBERLAIN, A. 1994. *Human Remains*. Berkeley: University of California Press.

CHARBONNEAUX, J. 1955. " Review of G.M.A. Richter 'Catalogue of Greek Sculpture, Metropolitan Museum of Art, New York' ". *AJA* 59: 252-254.

CLAIRMONT, C. 1962. " Bemerkung zum Epinetron des Eretriameisters ". *BCH* 86: 539-542.

CLAIRMONT, C. 1970. *Gravestone and Epigram: Greek Memorials from the Archaic and Classical Period*. Mainz on Rhine: Philipp von Zabern.

CLAIRMONT, C. 1976. " Studies in Greek Gravestones ", στο DUCREY P., C. BÉRARD, C. DUNANT, και F. BURKHALTER (επιμ.), *Melanges d'histoire ancienne et d'archeologie offerts a Paul Collart*. Lausanne: Diffusion de Boccard, 93-98.

CLAIRMONT, C.W. 1983. *Patrios Nomos - Public Burial in Athens during the Fifth and Fourth Centuries B.C. BAR International Series* 161 (i,ii).

CLAIRMONT, C. 1986. " Some Reflections on the Earliest Attic Gravestones ". *Boreas* 9: 27-50.

CLAIRMONT, C. 1987. " 'It ain't necessarily so' … Remarks on some Gravestones with Inscriptions ". *HOROS* 5: 45-57.

CLAIRMONT, C. 1992. " Vermischtes zu klassischen Grabreliefs ". *AA* 107: 259-266.

CLAIRMONT, C. 1993. *Classical Attic Tombstones*. 8 τόμοι. Kilchberg: Akanthus.

CLAIRMONT, C. 1995. *Classical Attic Tombstones - Supplementary Volume*. Kilchberg: Akanthus.
CLARK, A. 1992. *Attic Black-figured " Olpai " and " Oinochoai "*. Διδακτορική διατριβή, New York University.
CLARK, I. 1998. " The Gamos of Hera: Myth and Ritual ", στο BLUNDELL, S., και M. WILLIAMSON (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*. London – New York: Routledge, 12-23.
CLELAND, L. 2005. *The Brauron Clothing Catalogues: Text, Analysis, Glossary and Translation*. Oxford.
CLEMENT, P. 1934. " New Evidence for the Origin of the Iphigeneia Legend ". *AntCl* 3: 393-409.
CLOSTERMAN, W.E. 1999. *The Self – Presentation of the Family: the Function of Classical Attic Peribolos Tombs*. Ann Arbor. Διδακτορική διατριβή, The Johns Hopkins University.
CLOSTERMAN, W.E. 2007α. " Family Ideology and Family History: The Function of Funerary Markers in Classical Attic Peribolos Tombs ". *AJA* 111: 633-652.
CLOSTERMAN, W.E. 2007β. " The Sappho Painter's Loutrophoros Amphora (Athens, NM 450) and Athenian Burial Ritual ". *CB* 83: 49-64.
COHEN, B. 1978. *Attic Bilingual Vases and their Painters*. New York.
COHEN, B. 2000. " Man – Killers and their Victims: Inversions of the Heroic Ideal in Classical Art ", στο COHEN, B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, 98-131.
COHEN, B. 2006. " Outline as a Special Technique in Black - and Red - Figure Vase - Painting ", στο COHEN, B. (επιμ.), *The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases*. Los Angeles: J.P. Getty Museum, 150-160.
COHN - HAFT, L. 1995. " Divorce in Classical Athens ". *JHS* 115: 1-14.
COLDSTREAM, J.N. 1968. *Greek Geometric Pottery*. London: Methuen.
COLE, S. 1984. " The Social Function of Rituals of Maturation: The Koureion and the Arkteia ". *ZPE* 55: 233-244.
COLE, S. 2004. *Landscapes, Gender, and Ritual Space: the Ancient Greek Experience*. Berkeley: University of California Press.
COLLIGNON, M. 1911. *Les statues funeraires dans l'art grec*. Paris: Leroux.
COLLIN - BOUFFIER, S. 1999. " Des vases pour les enfants ", στο VILLANUEVA - PUIG, M.C. (επιμ.), *Céramique et peinture grecques. Modes d'emploi. Actes du colloque international Ecole du Louvre, 26-27-28 avril 1995*. Paris: La Documentation Française, 91-96.
COLLINS, D. 2008. *Magic in the Ancient Greek World*. Malden (MA) / Oxford: Blackwell Publishers.
COMSTOCK, M.B., και C. VERMEULE. 1976. *Sculpture in Stone: the Greek, Roman and Etruscan Collections of the Museum of Fine Arts, Boston*. Boston.
CONGDON - KEENE, L.O. 1981. *Caryatid Mirrors of Ancient Greece: Technical, Stylistic and Historical Considerations of an Archaic and Early Classical Bronze Series*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
CONNELLY, J.B. 2007. *Portrait of a Priestess: Women and Ritual in Ancient Greece*. Princeton: Princeton University Press.
CONZE, A. 1893-1922. *Die attischen Grabreliefs*. 4 Τόμοι. Berlin.
COOK, B.F. 1969. " An Attic Grave Stele in New York ". *AntPl.* 9: 65-72.
COOK, R.M. 1994. *Ελληνική Αγγειογραφία*. 3η έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου, *Greek Painted Pottery*, London, 1960).
CORNWALL, I.W. 1974. *Bones for the Archaeologist*. London: Dent.

COUËLLE, C. 1996. “ La loi d'Aphrodite ”, στο CAVALIER, O. (επιμ.), *Silence et fureur: la femme et le mariage en Grèce. Les antiquités grecques du Musée Calvet*. Avignon: Fondation du Musée Calvet, 229-248.
COURBIN, P. 1953. “ Les Origines du Canthare Attique Archaique ”. *BCH* 77: 322-345.
COX, C.A. 1998. *Household Interests: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens*. Princeton: Princeton University Press.
CROPP, M. 1997. “ Antigone’s Final Speech (Sophocles’ “Antigone” 891-928) ”. *GaR* 44: 137-160.
CROWFOOT, G.M. 1936-1937. “ Of the Warp-Weighted Loom ” *BSA* 37: 36-47.
CUMONT, F. 1913. *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques: (monuments lapidaires) des musées royaux du Cinquantenaire*. Bruxelles: Musées Royaux du Cinquantenaire.
D’AMBRA, E. 2007. “ Maidens and Maidenhood in the Worship of Diana at Nemi ”, στο PARCA, M., και A. TZANETOU (επιμ.), *Finding Persephone: Women’s Rituals in the Ancient Mediterranean*. Bloomington: Indiana University Press, 228-251.
ΔΑΚΑΡΗΣ, Σ. 1998. *Το Νεκυομαντείο του Αχέροντα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
DANFORTH, L.M. 1982. *The Death Rituals of Rural Greece*. Princeton: Princeton University Press.
ΔΑΡΑΚΗ, Μ. 1997. *Ο Διόνυσος και η Θεά Γή*. Αθήνα: Δαίδαλος - Ι. Ζαχαρόπουλος.
DAUX, G. 1962. “ Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1961 ”. *BCH* 86: 629-975.
DAUX, G. 1972. “ Stèles funéraires et épigrammes ”, *BCH* 96: 503-566.
DAUX, G. 1973α. “ Les ambiguïtés de Grec ΚΟΡΗ ”. *CRAI*: 382-393.
DAUX, G. 1973β. “ Anth. Pal. VI 280 (Poupèes et Chevelure Artemis Limnatis) ”. *ZPE* 12: 225-234.
DAUX, G. 1973-1974. “ Sur quelques stèles funéraires grecques d'époque archaique ou classique ”. *ArchCl* 25-16: 238-249.
DAUX, G. 1976. “ Notes de lecture ”. *BCH* 100: 201-234.
DAUX, G. 1978. “ Notes de lecture ”. *BCH* 102: 591-627.
DAVIDSON, G.R., D.B. THOMPSON, και H.A. THOMPSON. 1943. “ Small Objects from the Pnyx I ”. *Hesperia Suppl.* 7: 1-172.
DAVIES, G. 1985. “ The Significance of the Handshake Motif in Classical Funerary Art ”. *AJA* 89: 627-640.
DAVIES, J.K. 1971. *Athenian Propertied Families, 600-300 B.C.* Oxford: Clarendon Press.
DAVIES, J.K. 1978. “ Athenian Citizenship: The Descent Group and its Alternatives ”. *CJ* 73: 105-123.
DAY, J.W. 1989. “ Rituals in Stone: Early Greek Grave Epigrams and Monuments ”. *JHS* 109: 16-28.
DEBLOOIS, N. 1997. “ Rape, Marriage or Death ? Gender Perspectives in the Homeric Hymn to Demeter ”. *PQ* 76: 245-262.
DE CESARE, M. 1997. *Le statue in immagine: studi sulle raffigurazioni di statue nella pittura vascolare greca*. Roma.
DECHARME, P. 1884. *Μυθολογία της Αρχαίας Ελλάδος*. Αθήνα: Ι.Ν. Σιδέρης.
DEHL, C. 1981. “ Eine Gruppe früher Lutrophorenstelen aus dem Kerameikos ”. *AM* 96: 163-178.
DELAVAUD - ROUX, M.H. 1994. *Les danses pacifiques en Grece antique*. Aix-en-Provence.

DEL CHIARO, M.A. 1963. *Greek Art in Private Collections of Southern California: A Loan Exhibition at the Art Gallery, University of California, Santa Barbara, Nov. 19-Dec. 17, 1963*. Santa Barbara.
DEMAND, N. 1994. *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
DENOYELLE, M. 1994. *Chefs-d'oeuvre de la céramique grecque dans les collections du Louvre*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
DENTZER, J.M. 1982. *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.* Paris.
DERDERIAN, K. 2001. *Leaving Words to Remember: Greek Mourning and the Advent of Literacy*. *Mnemosyne Suppl*. 209. Leiden: Brill.
ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Γ. 1965. « Σημειώσεις από το Μουσείο του Πειραιά ». *ΑΔ* 20: 133-136.
ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Γ. 1971. *Συμβολή στη Μελέτη του Έργου του Αγορακρίτου*. Αθήνα: Ερμής.
DESPINIS, G. 1994. " Neues zu einem alten Fund ". *AM* 109: 173-198.
DESPINIS, G. 1998. " Note su alcuni naiskoi funerari da Merenda ", στο CAPECCHI, G. και PAOLETTI, O. (επιμ.), *In memoria di Enrico Paribeni*. Roma: G. Bretschneider, 141-146.
ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Γ. 2002. « Αττικοί επιτύμβιοι ναΐσκοι του 4ου αι. π.Χ.: μια πρώτη προσέγγιση », στο ΔΑΜΑΣΚΟΣ, Δ. (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική: αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*. *Μουσείο Μπενάκη Παράρτημα* 1: 209-231.
DEUBNER, L. 1900. " ΕΠΑΥΛΙΑ ". *JdI* 15: 144-154.
DEUBNER, L. 1927. " Dionysos und die Anthesterien ". *JdI* 42: 172-192.
DEUBNER, L. 1932. *Attische Feste*. Berlin: H. Keller.
DEUBNER, L. 1936. " Eine Hochzeitsvase in Bonn ". *JdI* 51: 175-179.
DEWAILLY, M. 2007. " Une collection tanagréenne pour Artémis dans le sanctuaire de Claros ", στο JEAMMET, V. (επιμ.), *Tanagras: De l'objet de collection à l'objet archéologique*. *Actes du colloque organisé par le musée du Louvre à la bibliothèque nationale de France le 22 novembre 2003*. Paris: Picard / Musée du Louvre, 133-162.
DICKIE, M.W. 2001. *Magic and Magicians in the Greco – Roman World*. London / New York: Routledge.
DIEHL, E. 1964. *Die Hydria*. Mainz am Rhein.
DIEPOLDER, H. 1931. *Die Attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin: H. Keller.
DIETRICH, B.C. 1961. " A Rite of Swinging during the Anthesteria ". *Hermes* 89: 36-50.
DIETRICH, B.C. 1967. *Death, Fate, and the Gods*: *The Development of a Religious Idea in Greek Popular Belief and in Homer*. London: Athlone Press.
DÍEZ DE VELASCO, F. 1989. " La iconografía griega de Caronte: un análisis puntual del LIMC ". *Gerion* 7: 297-322.
DÍEZ DE VELASCO, F. 1991. " Representaciones de Caronte en el pintor de las cañas ". *ArchEspArq* 64: 234-244.
DÍEZ DE VELASCO, F. 1992. " Aportación al estudio del imaginario ático del paso al más allá: el genio psicopompo raptor del lécito Louvre CA 1264 ", στο ALVAR, J., C. BLÁNQUEZ, και C.G. WAGNER (επιμ.), *Héroes, semidioses y daimones: primer encuentro-coloquio de ARYS Jarandilla de la Vera, Diciembre de 1989*. Madrid: Ediciones Clásicas, 59-68.
DÍEZ DE VELASCO, F. 1995. *Los caminos de la muerte: religión, rito e iconografía del paso al más allá en la Grecia antigua*. Madrid: Trotta.

DÍEZ DE VELASCO, F. 1998. “ Reflexiones en torno a los lécitos de fondo blanco con representaciones de Caronte en museos franceses ”, στο MANGAS, J., και J. ALVAR (επιμ.), *Homenaje a José Mariá Blázquez*. Madrid: Ediciones Clásicas, 25-34.
DILLON, M. 1997. *Pilgrims and Pilgrimage in Ancient Greece*. London: Routledge.
DILLON, M. 2002. *Girls and Women in Classical Greek Religion*. London: Routledge.
DILLON, M. 2008. “ ‘Xenophon sacrificed on account of an expedition’: Divination and the Sphagia before Ancient Greek Battles ”, στο MEHL, V. και P. BRULÉ (επιμ.), *Le sacrifice antique: vestiges, procédures et stratégies*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 235-251.
DILLON, S. 2010. *The Female Portrait Statue in the Greek World*. New York: Cambridge University Press.
DOHRN, T. 1957. *Attische Plastik vom Tode des Phidias bis zum Wirken der grossen Meister des IV. Jahrhunderts v. Chr.* Krefeld: Scherpe-Verlag.
DONNAY, G. 1968. *Trésors inconnus du Musée de Mariemont*. Τόμος III, *Grandeur de la Grèce*. Morlanwelz: Musée de Mariemont.
D’ONOFRIO, A.M. 1982. “ Korai e kouroi funerari attici ”. *AION* 4: 135-170.
DÖRIG, J. 1958. “ Von griechischen Puppen ”. *AntK* 1: 41-52.
DÖRIG, J. 1972. “ Une nouvelle base commémorant une victoire de la fin du cinquième siècle avant J. – C. ”, *AntK Beih*. 9: 1-419.
DÖRIG, J. 1976. “ Kalon d’Elide ”, στο DUCREY, P., C. BERARD, C. DUNANT, και F. BURKHALTER (επιμ.), *Melanges d'histoire ancienne et d'archeologie offerts a Paul Collart*. Lausanne: Diffusion de Boccard, 125-146.
DOUGLAS, M. 1988. *Purity and Danger*: *An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London - New York: Ark Paperbacks.
DOWDEN, K. 1989. *Death and the Maiden: Girls' Initiation Rites in Greek Mythology*. London: Routledge.
DOWDEN, K. 1992. *The Uses of Greek Mythology*. London: Routledge.
ΔΡΑΓΑΤΣΗ, Ι. 1910. « Πειραϊκαί ᾿Αρχαιότητες ». *ΑΕ* 49: 66-82.
ΔΡΑΓΑΤΣΗ, Ι. 1925-1926. « Τάφος θολωτός καί ἂλλαι ἀρχαιότητες ἐν Χαλανδρίῳ ». *ΑΕ* 64-65 (Αρχ. Χρονικά): 178-182.
DRIESSCHE VAN DEN, B. 1973. “ Fragments d'une loutrophore à figures rouges illustrant une Amazonomachie ”. *RALouvain* 4: 19-37.
DRIESSCHE VAN DEN, B. 1985. “ Prothesis et cortège de porteurs de lébès sur des fragments de loutrophores attiques à figures rouges ”. *RALouvain* 18: 34-47.
DUBOIS, P. 2003. *Slaves and Other Objects*. Chicago: University of Chicago Press.
DUÉ, C. 2006. *The Captive Woman’s Lament in Greek Tragedy*. Austin: University of Texas Press.
DUHN VON, F. 1885. “ Charondarstellungen ”. *AZ* 43: 1-23.
DUMONT, A. 1888-1890. *Les Céramiques de la Grèce propre*. 2 Τόμοι. Paris.
DURUGÖNÜL, S. 1992. “ Grabstele der Nana aus Sinope ”. *Asia Minor Studien* 8. *Studien zum antiken Kleinasien II*. Bonn: R. Habelt, 97-107.
DUSENBERY, E. 1998. *The Nekropoleis*. *Samothrace* 11. 2 Τομοι. Princeton: Princeton University Press.
DÜTSCHKE, H. 1880. *Antike Bildwerke in Oberitalien***.** Τόμος 4: *Antike Bildwerke in Turin, Brescia, Verona und Mantua*. Leipzig: W. Engelmann.
ECKER, V. 1990. *Grabmal und Epigramm*. Stuttgart.
EDMONSON, C.N. 1964. “ The Leokoreion in Athens ”. *Mnemosyne* 17: 375-378.
EDWARDS, C.M. 1984. “ Aphrodite on a Ladder ”. *Hesperia* 53: 59-72.
EDWARDS, C.M. 1985. *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs*. Διδακτορική διατριβή, New York University.

EKROTH, G. 2003. “ Inventing Iphigeneia ? On Euripides and the Cultic Construction of Brauron ”. *Kernos* 16: 59-118.
ELDERKIN MCK., K. 1930. “ Jointed Dolls in Antiquity ”. *AJA* 34: 455-479.
ELLIOTT – SORUM, C. 1982. “ The Family in Sophocles’ ‘Antigone’ and ‘Electra’ ”. *CW* 75: 201-211.
ELLIOTT – SORUM, C. 1992. “ Myth, Choice, and Meaning in Euripides’ Iphigenia at Aulis ”. *AJP* 113: 527-542.
ENSOLI, S. 1987. “ L'Heróon di Dexileos nel Ceramico di Atene: problematica architettonica e artistica attica degli inizi del IV secolo a.C. ”. *Memorie Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* 8.29, 2: 155-329.
EVANS, N. 2010. *Civic Rights: Democracy and Religion in Ancient Athens*. Berkeley: University of California Press.
FAIRBANKS, A. 1907. *Athenian Lekythoi with Outline Drawing in Glaze Varnish on a White Ground*. New York: Macmillan Co.
FAIRBANKS, A. 1914. *Athenian Lekythoi with Outline Drawing in Matt Color on a White Ground*. New York: Macmillan Co.
FANTHAM, E. 1994. “ Women in Classical Athens: Heroines and Housewives ”, στο FANTHAM, E. (επιμ.), *Women in the Classical World: Image and Text*. New York: Oxford University Press (ελλ. μτφρ., *Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο*, Αθήνα, 2001), 68-127.
FARAONE, C.A. 1991. “ The Agonistic Context of Early Greek Binding Spells ”, στο FARAONE, C.A., και D. OBBINK (επιμ.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford: Oxford University Press, 3-32.
FARAONE, C.A. 1999. *Ancient Greek Love Magic*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
FARAONE, C.A. 2003. “ Playing the Bear and Fawn for Artemis: Female Initiation or Substitute Sacrifice ? ”, στο DODD, D.B., και C.A. FARAONE (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives*. London / New York: Routledge, 43-68.
FARNELL, L.R. 1896. *The Cults of the Greek States I*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
FEHR, B. 1971. *Orientalische und griechische Gelage*. Bonn: Bouvier.
FELTEN, F. 1971. *Thanatos- und Kleophonmaler: weissgrundige und rotfigurige Vasenmalerei der Parthenonzeit*. München: W. Fink.
FELTEN, F. 1976. “ Weissgrundige Lekythen aus dem Athener Kerameikos ”. *AM* 91: 77-113.
FELTEN, W. 1975. *Attische Unterweltsdarstellungen des VI. und V. Jh. v. Chr*. München: Fink.
FELTON, D. 1999. *Haunted Greece and Rome: Ghost Stories from Classical Antiquity*. Austin: University of Texas Press.
FERGUSON, J. 1989. *Among the Gods: Archaeological Exploration of Ancient Greek Religion*. London: Routledge.
FERRARI, G., και B.S. RIDGWAY. 1979. *Aspects of Ancient Greece: An Exhibition Organized by the Allentown Art Museum*. Allentown (PA).
FERRARI, G. 2002. *Figures of Speech: Men and Maidens in Ancient Greece*. Chicago: University of Chicago Press.
FERRARI, G. 2003. “ What Kind of Rite of Passage was the Ancient Greek Wedding ? ”, στο DODD, D.B., και C.A. FARAONE (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives*. London / New York: Routledge, 27-42.

FILGES, A. 1997. *Standbilder jugenlicher Göttinnen: Klassische und fröhhellenistische Gewandstatuen mit Brustwulst und ihre kaiserzeitliche Rezeption*. Koeln: Weimar.
FIRTH, R. 1973. *Symbols Public and Private*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
FITTSCHEN, K. 1988. *Griechische Porträts*. Darmstadt.
FLACELIÈRE, R. 1991. *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès,* Paris, 1959).
FLACELIÈRE, R. 1995. *Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *L' amour en Grèce*, Paris, 1971).
FOLEY, H. 1982. " Marriage and Sacrifice in Euripides' Iphigeneia in Aulis ". *Arethusa* 15: 159-180.
FOLEY, H. 1985. *Ritual Irony: Poetry and Sacrifice in Euripides*. Ithaca: Cornell University Press.
FOLEY, H. 1994. " Commentary on the Homeric Hymn to Demeter ", στο FOLEY, H. (επιμ.), *The Homeric Hymn to Demeter: Translation, Commentary, and Interpretative Essays*. Princeton: Princeton University Press, 28-64.
FOLEY, H. 1996. " Antigone as a Moral Agent ", στο SILK, M.S. (επιμ.), *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*. Oxford: Oxford Clarendon Press, 49-73.
FOLEY, H. 2001. *Female Acts in Greek Tragedy*. Princeton: Princeton University Press.
FOLEY, H. 2003. " Mothers and Daughters ", στο NEILS, J., και J.H. OAKLEY (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press, 113-138.
FONTENROSE, J. 1981. *Orion : the Myth of the Hunter and the Huntress*. Berkeley: University of California Press.
FORBES – IRVING, P.M.C. 1990. *Metamorphosis in Greek Myths*. Oxford: Clarendon Press.
FOSSING, P. 1940. *Glass Vessels before Glass – Blowing*. Copenhagen.
FOUCART, P. 1904. *Le culte de Dionysos en Attique*. Paris.
FOWLER, R. 2000. " Greek Magic, Greek Religion ", στο BUXTON, R. (επιμ.), *Oxford Readings in Greek Religion*. Oxford: Oxford University Press, 317-343.
FRAGIADAKIS, CH. 1986. *Die attischen Sklavennamen von der spätarchaischen Epoche bis in die römische Kaiserzeit: eine historische und soziologische Untersuchung*. Διδακτορική διατριβή, Universität Manheim.
FRANCIS, J.E. 2004. " Birth and Death on an Attic Stele ", στο FOSSEY, J.M., και J.E. FRANCIS (επιμ.), *The Diniakopoulos Collection in Québec: Greek and Roman Antiquities*. Montreal: The Montreal Museum of Fine Arts, 84-89.
FRAUKE, H. 2006. *Das Epinetron: aspekte der weiblichen Lebenswelt im Spiegel eines Arbeitsgeräts*. Rahden: Marie Leidorf.
FREL, J. 1968. " Le sculpteur de Budapest ". *Bull MuséeHongrois des Beaux - Arts* 31: 28-34.
FREL, J. 1969. *Les sculpteurs attiques anonymes, 430-300*. Prague: Universita Karlova.
FREL, J. 1970α. " The Krito Sculptor ". *AAA* 3: 367-371.
FREL, J. 1970β. " Deux sculpteurs attiques mineurs ". *ΑΔ* 25: 1-4.
FREL, J. 1972. " Réparations antiques ". *AAA* 5: 73-82.
FREL, J. 1973. " An Attic Stele with Epigram ". *GRBSt* 14: 173-177.
FREL, J. 1975. " The Telemachos Workshop ". *GettyMusJ* 2: 15-16.
FREL, J. 1978-79. " Le sculpteur des Danseuses ". *GettyMusJ* 6-7: 75-82.

FREL, J. 1984. “ Ancient Repairs to Classical Sculptures at Malibu ”. *GettyMusJ* 12: 73-92.
FRENCH, D.H. 1991. “ Sinopean Notes II ”. *Epigr. Anat.* 18: 46-58.
FRIEDERICHS, C., και P. WOLTERS. 1885. *Die Gipsabgüsse antiker Bildwerke in historischer Folge erklärt: Bausteine zur Geschichte der griechisch-romischen Plastik*. Berlin: W. Spemann.
FRIEDRICH, P. 1978. *The Meaning of Aphrodite*. Chicago: University of Chicago Press.
FRONTISI-DUCROUX, F., και J.P. VERNANT. 2001. *Στο μάτι του καθρέφτη*. Αθήνα (τίτλος πρωτοτύπου, *Dans l'oeil du miroir*, Paris, 1997).
FUCHS, W. 1962. “ Attische Nymphenreliefs ”. *AM* 77: 242-249.
FUCHS, W. 1983. *Die Skulptur der Griechen*. München: Hirmer.
FURTWÄNGLER, A. 1964. *Masterpieces of Greek Sculpture. A Series of Essays on the History of Art*. Chicago: Argonaut Publishers.
FURTWÄNGLER, A. 1997. “ L'Héraion de Samos. Quelques aspects de l'évolution du sanctuaire du Ve siècle à l'époque hellénistique. Essai d'interprétation ”, στο DE LA GENIERE, J. (επιμ.), *Hera. Images, espaces, cultes. Actes du Colloque International du Centre de Recherches Archeologiques de l'Université de Lille III et de l'Association P.R.A.C. Lille, 29-30 novembre 1993*. Naples: 141-149.
GÀBRICI, E. 1927. “ Il Santuario della Malophoros a Selinunte ”. *MonAnt* 32, 4-406.
GAGER, J.G. 1992. *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*. New York: Oxford University Press.
GALT, C.M. 1931. “Veiled Ladies ”. *AJA* 35: 373-393.
GARDNER, P. 1896. *Sculptured Tombs of Hellas*. London: Macmillan and Co. Ltd.
GARLAND, B.J. 1981. *Gynaikonomoi: An Investigation of Greek Censors of Women*. Διδακτορική διατριβή, The Johns Hopkins University.
GARLAND, R. 1982. “ A First Catalogue of Attic Peribolos Tombs ”. *BSA* 77: 125-176.
GARLAND, R. 1985. *The Greek Way of Death*. London: Duckworth.
GARLAND, R. 1989. “ The Well-Ordered Corpse. An Investigation into the Motives Behind Greek Funerary Legislation ”. *BICS* 36: 1-15.
GARLAND, R. 1990. *The Greek Way of Life: From Conception to Old Age*. London: Duckworth.
GARLAND, R. 1994. *Religion and the Greeks*. London: Bristol Classical Press.
GARLAND, R. 1998. *Daily Life of the Ancient Greeks*. Westport: Greenwood Press (ελλ. μτφρ., *Οι Αρχαίοι Έλληνες – Η Καθημερινή τους Ζωή*, Αθήνα, 2001).
GARRETT, S. 1978. *The J.P Getty Museum Guidebook*. Malibu: J.P. Getty Museum.
GENIÈRE DE LA, J. 1984. “ ‘Parfumés comme Crésus’, De l' Origine du Lécythe Attique ”. *BCH* 108: 91-98.
GEOMINY, W. 1984. *Die Florentiner Niobiden*. Διδακτορική διατριβή, Universität Bonn.
GEORGOUDI, S. 2008. “ Le consentement de la victime sacrificielle: une question ouverte ”, στο MEHL, V., και P. BRULÉ (επιμ.), *Le sacrifice antique: vestiges, procédures et stratégies*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 139-153.
ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ, Μ. 1920. « Σκελετοί Ἡρακλεωτῶν ἐν τῷ Κεραμεικῷ ». *ΑΕ* 59: 144-148.
GHERCHANOC, F. 2009. “ Des cadeaux pour numphai: dôra, anakaluptêria et epaulia ”, στο BODIOU, L., και V. MEHL (επιμ.), *La religion des femmes en Grèce ancienne: mythes, cultes et société*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 207-224.
ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΟΝΣΟΛΑΚΗ, Ε. 1990. *Γλυφάδα: ιστορικό παρελθόν και μνημεία*. Αθήνα.

GINOUVÈS, R. 1962. *Balaneutike: recherches sur le Bain dans l'antiquite grecque*. Paris: E. de Boccard.
GIULIANO, A. (επιμ.). 1979. *Museo Nazionale Romano: Le sculture*. Τόμος I,1. Rome.
GOFF, B.E. 1999. " The Violence of Community: Ritual in the *Iphigeneia in Tauris* ", στο PADILLA, M.W. (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*. Lewisburg / London / Toronto: Bucknell University Press, Associated University Press, 109-128.
GOFF, B.E. 2004. *Citizen Bacchae: Women's Ritual Practice in Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
GOLDEN, M. 1990. *Children and Childhood in Classical Athens*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
GOSLING, W.F. 1935. " Pets in Classical Times ". *GaR* 4: 109-113.
GOW, A.S. 1928. " Notes on the Persae of Aeschylus ". *JHS* 48: 133-158.
GRAEF, B., και E. LANGLOTZ. 1925-1933. *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen*. 2 Τόμοι. Berlin: Walter de Gruyter.
GRAF, F. 1997. *Magic in the Ancient World*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
GRAF, F. 2000. " The Locrian Maidens ", στο BUXTON, R. (επιμ.), *Oxford Readings in Greek Religion*. Oxford: Oxford University Press, 250-270.
GRAF, F. 2003. " Initiation: A Concept with a Troubled History ", στο DODD, D.B., και C.A. FARAONE (επιμ.), *Initiation in Ancient Greek Rituals and Narratives: New Critical Perspectives*. London / New York: Routledge, 3-24.
GREEN, J.R. 1971. " Choes of the Later Fifth Century ". *BSA* 66: 189-228.
GREWENIG, M.M. 1997. *Antike Welten. Meisterwerke griechischer Malerei aus dem Kunsthistorischen Museum Wien*. Ostfildern.
GRIESSMAIR, E. 1966. *Das Motiv der Mors immatura in den griechischen metrischen Grabinschriften*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner.
GRIFFITH, M. 2001. " Antigone and her Sister(s) ", στο LARDINOIS, A., και MCCLURE, L. (επιμ.), *Making Silence Speak: Women's Voices in Greek Literature and Society*. Princeton: Princeton University Press, 117-136.
GRINDER – HANSEN, K. 1991. " Charon's Fee in Ancient Greece ? Some Remarks on a Well – Known Death Rite ". *Acta Hyperborea* 3: 207-218.
GROSSMAN, J.B. 1995. *The Sculptured Funerary Monuments of the Classical Period in the Athenian Agora*. Διδακτορική διατριβή, New York University.
GROSSMAN, J.B. 2001. *Greek Funerary Sculpture: Catalogue of the Collections at the Getty Villa*. Los Angeles: The J.P. Getty Museum.
GROSSMAN, J.B. 2007. " Forever Young: An Investigation of the Depictions of Children on Classical Attic Funerary Monuments ". *Hesperia Suppl.* 41: 309-322.
GSCHWANTLER, K., και W. OBERLEITNER. 1974. *Götter, Heroen, Menschen: Antikes Leben im Spiegel d. Kunst. Sonderausstellung d. Antikensammlung*. Wien: Kunsthistorisches Museum.
GUÉPIN, J.P. 1968. *The Tragic Paradox*. Amsterdam.
GULAKI, A. 1981. *Klassische und klassizistische Nikedarstellungen: Untersuchungen zur Typologie und zum Bedeutungswandel*. Διδακτορική διατριβή, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, Bonn.
HADZISTELIOU – PRICE, T. 1978. *Kourotrophos: Cults and Representations of the Greek Nursing Deities*. Leiden: E.J. Brill.
HAME, J.K. 1999. *Ta Nomizomena: Private Greek Death – Ritual in the Historical Sources and Tragedy*. Διδακτορική διατριβή, Bryn Mawr College.

HAMIAUX, M. 1992. *Musée du Louvre. Les sculptures grecques I. Des origines à la fin du IVe siècle avant j.-C.* Paris: Réunion des musées nationaux.
HAMILTON, J.D. 1991. “ Antigone: Kinship, Justice, and the Polis ”, στο POZZI, D.C., και J.M. WICKERSHAM (επιμ.), *Myth and the Polis*. Ithaca: Cornell University Press, 86-98.
HAMILTON, R. 1989. “ Alkman and the Athenian Arkteia ”. *Hesperia* 58: 449-472.
HAMILTON, R. 1992. *Choes and Anthesteria - Athenian Iconography and Ritual*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
HANFMANN, G.M. 1957. “ Narration in Greek Art ”. *AJA* 61: 71-78.
HANI, J. 1978. “ La fête athénienne de l'aiora et le symbolisme de la balançoire ”. *RÉG* 91: 107-122.
HARRISON, E.B. 1977α. “ Notes on Daedalic Dress ”. *JWalt* 36: 37-48.
HARRISON, E.B. 1977β. “ Alcamenes’ Sculptures for the Hephaisteion ”. *AJA* 81: 137-178, 265-287, 411-426.
HARRISON, E.B. 1988α. “ Style Phases of Greek Sculpture from 450 to 370 B.C. ”, στο ΚΥΠΡΑΙΟΥ, Ε. (επιμ.), *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας, Αθήνα, 4-10 Σεπτεμβρίου 1983*. Τόμος 3. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, 98-105.
HARRISON, E.B. 1988β. “ Greek Scultured Coiffures and Ritual Haircuts ”, στο HÄGG, R., N. MARINATOS, και G. NORDQUIST (επιμ.), *Early Greek Cult Practice – Proceedings of the Fifth International Symposium of the Swedish Institute at Athens, 26-29 June 1986*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen, 247-254.
HARRISON, J.E. 1889. “ The Festival of the Aiora ”. *CR* 3: 378-379.
HARRISON, J.E. 1991. *Prolegomena to the Study of Greek Religion*. 3η Έκδοση. Princeton: Princeton University Press.
HASPELS, C.H.E. 1930-1931. “ How the Aryballos was Suspended ”. *BSA* 29: 216-223.
HASTINGS, H.R. 1912. “ On the Relation Between Inscriptions and Sculptured Representation on Attic Tombstones ”. *Bulletin of the University of Wisconsin, Philological and Literature Series* 5.2, αρ. 485: 99-148.
HAVELOCK, C. 1981. “ Mourners on Greek Vases: Remarks on the Social History of Women ”, στο HYATT, S.L. (επιμ.), *The Greek Vase*. New York, 103-118.
HEDREEN, G.M. 1992. *Silens in Attic Black – Figure Vase – Painting: Myth and Performance*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Θ. 2009. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο του Κεραμεικού*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
HENNING, W. 2010. *Die linke Hand: Wahrnehmung und Bewertung in der griechischen und römischen Antike*. Stuttgart: Steiner.
HENRICHS, A. 2000. “ Drama and Dromena: Bloodshed, Violence, and Sacrificial Metaphor in Euripides ”. *HSCP* 100: 173-188.
HERBERT, K. 1984. “ The Inscription as an Art Form in the Mixed Genre of the Grave Stele: An Example in New York ”, στο BOEGEHOLD, A.L. (επιμ.), *Studies Presented to Sterling Dow on his Eightieth Birthday*. Durham (NC): Duke University, 143-148.
HERES, G., και M. KUNZE. 1984. *Antikensammlung I. Griechische und Römische Plastik. Staatliche Museen zu Berlin. Führer durch die Ausstellungen*. Berlin: Staatliche Museen.
HERRMANN, J.J. 1984. *In the Shadow of the Acropolis: Popular and Private Art in 4th Century Athens*. Brockton: Brockton Art Museum.
HERRMANN, P. 1925. *Verzeichnis der antiken Original bildwerke der Staatlichen Skulpturensammlung zu Dresden*. Dresden: J. Bard.

HEYDEMANN, H. 1874. *Die antiken Marmor-Bildwerk: in der sog. Stoa des Hadrian, dem Windthurm des Andronikus, dem Waerterhaeuschen auf der Akropolis und der Ephorie im Cultusministerium zu Athen*. Berlin: G. Reimer.
HIGGINS, R.A. 1967. *Greek Terracottas*. London: Methuen.
HILLER, H. 1975. " Review of C.W. Clairmont, Gravestone and Epigram – Greek Memorials from the Archaic and Classical Period ". *Gnomon* 47: 587-597.
HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, N. 1956. *Studien zum Ilissos-Relief*. München: Prestel Verlag.
HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, N. 1971. *Archaologisches zum Problem der griechischen Sklaverei*. Mainz: Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
HIMMELMANN-WILDSCHÜTZ, N. 1999. *Attische Grabreliefs*. Opladen / Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
HOFFMANN, G. 1988. " La jeune fille et la mort; quelques stèles à èpigramme ". *AION* 10: 73-82.
HOFFMANN, G. 1992. *La jeune fille, le pouvoir et la mort dans l'Athènes classique*. Paris: De Boccard.
HOFFMANN, G. 1997. " L'expression du temps sur les stèles funéraires attiques ". *Mètis* 12: 19-43.
HOFFMANN, G. 2006. " Ordre et variété dans la gestuelle des monuments funéraires attiques de l' époque classique ", στο BODIOU, L., D. FRERE, και V. MEHL (επιμ.), *L' expression des corps: gestes, attitudes, regards dans l' iconographie antique*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 61-74.
HOFFMANN, H. 1984. " Charos, Charun, Charon ". *OJA* 3: 65-69.
HOFFMANN, H. 1985-1986. " From Charos to Charon: Some Notes on the Human Encounter with Death in Attic Red - Figured Vase - Painting ". *Visible Religion* 4-5: 173-204.
HOFFMANN, H. 1997. *Sotades: Symbols of Immortality on Greek Vases*. Oxford: Clarendon Press.
HOFFMANN, M. 1964. *The Warp-Weighted Loom: Studies in the History and Technology of an Ancient Implement*. Oslo: University of Oslo.
HOFSTETTER, E. 1990. *Sirenen im archaischen und klassischen Griechenland*. Würzburg: K. Triltsch.
HOLLINSHEAD, M. 1985. " Against Iphigeneia's Adyton in Three Mainland Temples ". *AJA* 89: 419-440.
HOLLIS, A.S. 1991. " A New Fragment of Eratosthenes' Erigone ? ". *ZPE* 89: 27-29.
HOLST – WARHAFT, G. 1992. *Dangerous Voices - Women's Laments and Greek Literature*. London: Routledge.
HOLT, P. 1999. " Polis and Tragedy in the 'Antigone' ". *Mnemosyne* 52: 658-690.
HOLTZMANN, B. 1972. " Collection de l'Ecole Française: Sculptures ". *BCH* 96: 73-99.
HOMMEL, H. 1978. *Bocksbeutel und Aryballos: Philologischer Beitrag zur Urgeschichte einer Gefäßform*. Heidelberg.
HOOD, R.G. 1982. *Greek Vases in the University of Tasmania: A Short Guide*. Hobart: John Elliott Classics Museum.
HOORN VAN, G. 1951. *Choes and Anthesteria*. Leiden: E.J. Brill.
HORNBOSTEL, W. 1987. *Aus der Glanzzeit Athens: Meisterwerke griechischer Vasenkunst in Privatbesitz*. Hamburg.
HOUBY – NIELSEN, S.H. 1995. " Burial Language in Archaic and Classical Kerameikos ". *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 1: 129-191.

HOUBY – NIELSEN, S.H. 1996. “ Women and the Formation of the Athenian City – State. The Evidence of Burial Customs ”. *Mètis* 11: 233-260.
HOWLAND, R. 1958. *Greek Lamps and their Survivals*. *Agora* 4. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
HUGHES – FOWLER, B. 1958. “ Demosthenes 54: A Topographical Note ”. *CP* 53: 174-175.
HUGHES, D.D. 1991. *Human Sacrifice in Ancient Greece*. London: Routledge.
HULL, D. 1964. *Hounds and Hunting in Ancient Greece*. Chicago: University of Chicago Press.
HUMPHREYS, S.C. 1974. “ The Nothoi of Kynosarges ”. *JHS* 94: 88-95.
HUMPHREYS, S.C. 1980. “ Family Tombs and Tomb Cult in Ancient Athens: Tradition or Traditionalism ? ”. *JHS* 100: 96-126.
HUMPHREYS, S.C. 1983. *The Family, Women, and Death: Comparative Studies*. London: Routledge.
HUMPHREYS, S.C. 2004. *The Strangeness of Gods: Historical Perspectives on the Interpretation of Athenian Religion*. Oxford: Oxford University Press.
HUYSECOM-HAHXI, S. 2008. “ La mort avant le mariage: superstitions et croyances dans le monde grec à travers les images en terre cuite déposées dans les tombes d’enfants et de jeunes gens ”, στο BOBAS, C., C. EVANGELIDIS, T. MILIONI, και A. MULLER (επιμ.), *Croyances Populaires. Rites et Représentations en Méditerranée Orientale. Actes du 28e colloque international de Halma, 2e colloque interuniversitaire des Universités Capodistrias d’Athènes et Charles-de-Gaulle - Lille 3, 2- 4 Décembre 2004*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 55-81.
IMMERWAHR, H.R. 1946. “ Choes and Chytroi ”. *TAPA* 77: 245-260.
IMMERWAHR, H.R. 1990. *Attic Script: A Survey*. Oxford: Clarendon Press.
ISAGER, S. 1981-1982. “ The Marriage Pattern in Classical Athens. Men and Women in Isaios ”. *ClMed* 33: 81-96.
JANAKIEVA, S. 2005. “ Noces prolongées dans l’*Hadès*: d’Evadné aux veuves thraces ”. *RHR* 222.1: 5-23.
JEANMAIRE, H. 1951. *Dionysos: histoire du culte de Bacchus*. Paris: Payot.
JEFFERY, L.H. 1962. “ The Inscribed Gravestones of Archaic Attica ”. *BSA* 57: 115-153.
JEFFERY, L.H., και A.W. JOHNSTON. 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece: A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* Oxford: Oxford University Press.
JENKINS, I. 1983. “ Is There Life After Marriage ? A Study of the Abduction Motif in Vase Paintings of the Athenian Wedding Ceremony ”. *BICS* 30: 137-145.
JOHANSEN, K.F. 1951. *The Attic Grave - Reliefs of the Classical Period*. Copenhagen: Ejnar Munksgaard.
JOHNSON, F. 1940. “ Review of *Grab eines attischen Mädchens*, by E. Buschor ”. *Classical Weekly* 33: 207-208.
JOHNSON, F. 1943. “ Black – Figure Pottery at Chicago ”. *AJA* 47: 385-402.
JOHNSON, H.M. 1919. “ The Portrayal of the Dog on Greek Vases ”. *Classical Weekly* 12: 209-213.
JOHNSTON, S.I. 1999α. *Restless Dead. Encounters Between the Living and the Dead in Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
JOHNSTON, S.I. 1999β. “ Songs for the Ghosts: Magical Solutions to Deadly Problems ”, στο JORDAN, D.R., H. MONTGOMERY και E. THOMASSEN (επιμ.), *The World of Ancient Magic - Papers from the First International Samson Eitrem Seminar*

at the Norwegian Institute at Athens in 4-8 May 1997. Bergen: The Norwegian Institute at Athens, 83-102.
JOHNSTON, S.I. 2006. “ Antigone’s Other Choice ”, στο PATTERSON, C.B. (επιμ.), *Antigone’s Answer: Essays on Death and Burial, Family and State in Classical Athens*. *Helios Suppl*. 33. Lubbock: Texas Tech University Press, 179-186.
JONES, F.F. 1982α. “ An Athenian Stele in Princeton ”, στο *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography. Presented to Homer A. Thompson*. *Hesperia Suppl.* 20: 63-64, εικ. 10.
JONES, N.F. 1982β. “ The Athenian Phylai as Associations: Disposition, Function, and Purpose ”. *Hesperia* 64: 503-542.
JOUAN, F. 1984. “Autour du sacrifice d'Iphigénie ”, στο *Texte et image: actes du colloque international de Chantilly, 13 au 15 octobre 1982*. Paris: Belles Lettres, 61-74.
JUCKER, I. 1967. “ Artemis Kindyas ”, στο ROHDE-LIEGLE, M., H.A. CAHN, και H.C. ACKERMANN (επιμ.), *Gestalt und Geschichte: Festschrift Karl Schefold zu seinem sechzigsten Geburtstag am 26. Januar 1965*. Bern: Francke, 133-145.
JUCKER, I. 1970. *Aus der Antikensammlung des Bernischen Historischen Museums*. Bern: Francke.
JUST, R. 1989. *Women in Athenian Law and Life*. London: Routledge.
ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γ. 2000. *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γ., και Α. ΛΑΓΙΑ 2009. « Νέο φώς σε παλαιά ευρήματα. Δύο κλασικοί τάφοι από το οικόπεδο Σαπουντζάκη στην Οδό Πειραιώς », στο OAKLEY, J.H., και O. PALAGIA (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: Volume II*. Oxford: Oxbow Books, 73-89.
KABUS – JAHN, R. 1963. *Studien zu Frauenfiguren des vierten Jahrhunderts vor Christus*. Darmstadt: Darmstadter Echo.
KABUS – JAHN, R. 1972. “ Die Grimanische Figurengruppe in Venedig ”. *AntPl* 11: 7-98.
KAEMPF – DIMITRIADOU, S. 1986. “ Ein attisches Staatsgrabmal des 4. Jahrhunderts v. Chr. ”. *AntK* 29: 23-36.
KAHIL, L.G. 1979. “ La Déesse Artémis, mythologie et iconographie ”, στο COLDSTREAM, J.N., και M.A. COLLEDGE (επιμ.), *Greece and Italy in the Classical World: acta of the XI International Congress of Classical Archaeology, London, 3-9 September 1978*. London, 73-87.
KAHIL, L.G. 1983. “ Mythological Repertoire of Brauron ”, στο MOON, W.G. (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*. Madison: University of Wisconsin Press, 231-244.
ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Ι.Θ. (επιμ.). 1986. *Ελληνική Μυθολογία*. 5 τόμοι. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Β.Γ. 1963. « Ἀνασκαφή τάφων Ἀναγυροῦντος ». *ΑΔ* 18 Α: 115-132.
ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Β.Γ. 1965. « Ἀνασκαφή τάφων Ἀναγυροῦντος ». *ΑΔ* 20 Β΄ 1: 112-117.
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ, Α. 1971. « Δύο αττικά επιτύμβια ανάγλυφα ». *ΑΔ* 24: 211-229.
KALOGEROPOULOU, A. 1986. “ Drei attische Grabreliefs ”, στο KYRIELEIS, H. (επιμ.), *Archaische und klassische griechische Plastik: Akten des internationalen Kolloquiums vom 22-25 April 1985 in Athen*. Τόμος 2: *Klassische griechische Plastik*. Mainz: Philipp von Zabern, 119-133.
KALTENHÄUSER, A. 1938. *Handwerkliche Gestaltung im attischen Grabrelief des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Erlangen: Palm & Enke.

ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν. 2002. *Τα Γλυπτά. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. 2η έκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν. (επιμ.). 2006. *Athens – Sparta*. New York: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation.
ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ι.Σ. Λάτση, Εκδόσεις Ολκός.
ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν., και Γ. ΔΕΣΠΙΝΗΣ (επιμ.). 2007. *Πραξιτέλης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν.
ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν., και A. SHAPIRO (επιμ.). 2008. *Γυναικών λατρείες: τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*. Νέα Υόρκη: Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Ωνάσης (αγγλ. μτφρ., *Worshiping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*).
ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν., και S. FACHARD (επιμ.). 2010. *Ερέτρια: Ματιές σε μία αρχαία πόλη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 27 Απριλίου – 24 Αυγούστου 2010*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν (αγγλ. μτφρ., *Eretria: Insights into an Ancient City*).
KANTOROWICZ, G. 1961. *Vom Wesen der griechischen Kunst*. Heidelberg: L. Schneider.
KARO, G. 1935. "Archäologische Funde vom Juli 1934 bis Juli 1935 ". *AA* 50: 159-244.
KARO, G. 1936. " Archäologische Funde vom Sommer 1935 bis Sommer 1936 ". *AA* 51: 94-181.
ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Χ. 1965. « Τηλαυγές Μνῆμα » στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 253-280.
ΚΑΡΟΥΖΟΣ, Χ., και Σ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ. 1981. *Ανθολόγημα Θησαυρών του Εθνικού Μουσείου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Σ. 1923. « Ο 'Τεχνίτης των Καλάμων' των λευκών ληκύθων ». *ΑΔ* 8: 117-146.
KAROUZOU, S. 1951. " Attic Bronze Mirrors ", στο MYLONAS, G. (επιμ.), *Studies Presented to David Moore Robinson on his 70th Birthday*. Τόμος 1.2. Saint Louis: Washington University, 565-587.
KAROUZOU, S. 1961. " Ερμής Ψυχοπομπός ". *AM* 76: 91-106.
KAROUZOU, S. 1962. " Ein Akroter klassischer Zeit ". *AM* 77: 178-190.
ΚΑΡΟΥΖΟΥ, Σ. 1967. *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον: Συλλογή Γλυπτών*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού.
KAROUZOU, S. 1974. " Neues zur Aphrodite Fréjus. Ein attischer Kopf und das Fragment einer Grabstele ". *AM* 89: 151-174.
KAROUZOU, S. 1981. " Die Grabstele des Alexos ". *AM* 96: 179-200.
KARYDI, E. 1963. " Schwarzfigurige Lutrophoren im Kerameikos ". *AM* 78: 90-103.
ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Π. 1909. « Ἀνάγλυφα Ἐπιτύμβια μετά πλαγγόνος ». *ΑΕ* 48: 121-132.
ΚΑΣΤΡΙΩΤΗΣ, Π. 1915. « Το νεκροταφεῖον τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου και ἡ Κωλιάς ἄκρα ». *ΑΕ* 54: 134-135.
KAVOULAKI, A. 2005. " Crossing Communal Space: The Classical Ekphora, 'Public' and 'Private' ", στο DASEN, V., και M. PIÉRART (επιμ.), *Ἰδίᾳ καί δημοσίᾳ. Les cadres « privés » et « publics » de la religion grecque antique*. *Kernos Suppl*. 15. Liège: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, 129-145.
KEARNS, E. 1998. " The Nature of Heroines ", στο BLUNDELL, S. και M. WILLIAMSON (επιμ.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*. London – New York: Routledge, 96-110.
KENNER, H. 1960. *Weinen und Lachen in der griechischen Kunst*. Wien.
KENNER, H. 1972. *Der Apoll vom Belvedere*. Wien.
KERÉNYI, K. 1991. *Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter*. Princeton: Princeton University Press.

KERÉNYI, K. 1996. *Dionysos: Archetypal Image of Indestructable Life*. Princeton: Princeton University Press.
KEULS, E. 1974. *The Water Carriers in Hades: a Study of Catharsis through Toil in Classical Antiquity*. Amsterdam: A.M. Hakkert.
KEULS, E. 1985. *The Reign of the Phallus - Sexual Politics in Ancient Athens*. New York: Harper and Row.
KING, H. 1983. " Bound to Bleed: Artemis and Greek Women ", στο CAMERON, A., και A. KUHRT (επιμ.), *Images of Women in Antiquity*. London: Croom Helm, 109-127.
KING, L.S. 1903. " The Cave at Vari: Vases ". *AJA* 7: 320-327.
KINGSLEY, B.M. 1975. " The Stele of Myttion ". *GettyMusJ* 2: 5-14.
KIRCHNER, J. 1939. " Das Gesetz des Demetrios von Phaleron zur Einschriinkung des Graiberluxus ". *Die Antike* 15: 93-97.
KJELLBERG, E. 1926. *Studien zu den attischen Reliefs des v. Jahrhunderts*. Uppsala.
KLADER, L.L. 1976. *Helen: The Evolution from Divine to Heroic in Greek Epic Tradition*. Lugduni Batavorum: Brill.
KLEIN, A. 1932. *Child Life in Greek Art*. New York: Columbia University Press.
KNIGGE, U. 1964. " Ein rotfiguriges Alabastron aus dem Kerameikos ". *AM* 79: 105-113.
KNIGGE, U., και F. WILLEMSEN. 1964. " Die Ausgrabungen im Kerameikos 1963 ". *ΑΔ* 19 B: 38-46.
KNIGGE, U. 1966. " Eridanos Nekropole II ". *AM* 81: 112-135.
KNIGGE, U. 1976. *Der Südhügel*. *Kerameikos* IX. Berlin: Walter de Gruyter.
KNIGGE, U. 1988. *Der Kerameikos von Athen: Führung durch Ausgrabungen und Geschichte*. Athen: Krene (ελλ. μτφρ., *Ο Κεραμεικός της Αθήνας: Ιστορία, Μνημεία, Ανασκαφές*, Αθήνα, 1990).
KOCH - BRINKMANN, U. 1999. *Polychrome Bilder auf weissgrundigen Lekythen: Zeugen der klassischen griechischen Malerei*. München: Biering und Brinkmann.
KOKULA, G. 1984. *Marmorlutrophoren*. Berlin: Gebr. Mann.
ΚΟΛΟΜΠΟΒΑ, Κ.Μ., και Ε.Λ. ΟΖΕΡΕΣΚΑΙΑ. 1989. *Η Καθημερινή Ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
ΚΟΝΤΗΣ, Ι.Δ. 1967. « Ἄρτεμις Βραυρωνία ». *ΑΔ* 22: 156-206.
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Ν.Μ. 1965. « Ἀρχαϊκή ζωφόρος ἐκ Πάρου », στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 348-418.
KONTOLEON, N.M. 1970. *Aspects de la Grèce préclassique*. Paris.
ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ, Ν.Μ. 1974. « Περί τό σῆμα τῆς Φρασικλείας - ἀπολογία μιᾶς ἑρμηνείας ». *ΑΕ* 113: 1-12.
KOSMETATOU, E. 2010. " A Joint Dedication of Demetrios Poliorketes and Stratonike in the Delian Artemision ", στο REGER, G., F.X. RYAN, και T.F. WINTERS (επιμ.), *Studies in Greek Epigraphy and History in Honor of Stephen V. Tracy*. Bordeaux: Ausonius Éditions, 213-393.
KOSMOPOULOU, A. 2002. *The Iconography of Sculptured Statue Bases in the Archaic and Classical Periods*. Madison: The University of Wisconsin Press.
KOUSSER, R. 2004. " The World of Aphrodite in the Late Fifth Century BC ", στο MARCONI, C. (επιμ.), *Greek Vases: Images, Contexts and Controversies. Proceedings of the Conference sponsored by the Center for the Ancient Mediterranean at Columbia University, 23-24 March 2002*. Leiden / Boston: Brill, 97-112.
KOVACSOVICS, W.K. 1990. *Die Eckterrasse an der Gräberstrasse des Kerameikos*. *Kerameikos* XIV. Berlin: Walter de Gruyter.
ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, Κ. 1911. « Ἐξ Ἀττικῆς ». *ΑΕ* 50: 246-256.
ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, Κ. 1913α. « Ἐξ Ἀττικῆς ». *ΑΕ* 52: 193-209.

ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΟΥ, Κ. 1913β. « Κεραμεικοῦ ἀνασκαφαί ». *ΑΕ* 52: 183-193.
KRAEMER, R. 1992. *Her Share of the Blessings*. Oxford: Oxford University Press.
KRAUS, T. 1960. *Hekate: Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland*. Heidelberg: C. Winter.
KREUZER, B. 1992. *Frühe Zeichner, 1500-500 vor Chr: ägyptische, griechische, und etruskische Vasenfragmente: der Sammlung H.A. Cahn, Basel*. Freiburg im Breisgau.
KRON, U. 1976. *Die zehn attischen Phylenheroen: Geschichte, Mythos, Kult u. Darst*. Berlin: Mann.
KRUG, A.G. 1968. *Binden in der griechischen Kunst: Untersuchungen zur Typologie*. Hösel.
KUNISCH, N. 1997. *Makron*. *Kerameus* 10. Mainz.
KUNZE – GÖTTE, E., K. TANCKE, και K. VIERNEISEL. 2000. *Die Nekropole von der Mitte des 6. bis zum Ende des 5. Jahrhunderts. Die Beigaben. Kerameikos* VII.2. Berlin: Walter de Gruyter.
KURTZ, D.C. 1975. *Athenian White Lekythoi: Patterns and Painters*. Oxford.
KURTZ, D.C. 1984. " Vases for the Dead: An Attic Selection, 750-400 BC " στο BRIJDER, H.A.G. (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, 12-15 April 1984*. Amsterdam: Allard Pierson Museum, 314-328.
KURTZ, D.C., και J. BOARDMAN. 1985. *Thanatos, Tod und Jenseits bei den Griechen*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
KURTZ, D.C. 1988. " Mistress and Maid ". *AION* 10: 141-149.
KURTZ, D.C. 1989. *Greek Vases, Lectures by J.D. Beazley*. Oxford.
KURTZ, D.C., και J. BOARDMAN. 1994. *Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*. Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα (τίτλος πρωτοτύπου, *Greek Burial Customs*, London, 1971).
ΚΥΠΑΡΙΣΣΗΣ, Ν. 1927-8. « Ἐξ Ἀθηνῶν και Ἀττικῆς ». *ΑΔ* 11 (Παράρτημα): 44-66.
LACEY, W. 1968. *The Family in Classical Greece*. Ithaca (NY): Cornell University Press.
LANGLOTZ, E. 1954. *Aphrodite in den Gärten*. Heidelberg: C. Winter.
LARDINOIS, A. 2001. " Keening Sappho: Female Speech Genres in Sappho's Poetry ", στο LARDINOIS, A., και L. MCCLURE (επιμ.), *Making Silence Speak: Women's Voices in Greek Literature and Society*. Princeton: Princeton University Press, 75-94.
LARSON, J. 1995. *Greek Heroine Cults*, Madison: University of Wisconsin Press.
LARSON, J. 1997. " Handmaidens of Artemis ? ". *CJ* 92: 249-257.
LARSON, J. 2001. *Greek Nymphs*. Oxford: Oxford University Press.
LATTIMORE R. 1942. *Themes in Greek and Latin Epitaphs*. Urbana: University of Illinois Press.
LAWSON, J.C. 1910. *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion: A Study in Survivals*. Cambridge: Cambridge University Press.
LAWTON, C. 1995. *Attic Document Reliefs. Art and Politics in Ancient Athens*. Oxford: Clarendon Press.
LAXANDER, H. 2000. *Individuum und Gemeinschaft im Fest: Untersuchungen zu attischen Darstellungen von Festgeschehen im 6. und frühen 5. Jahrhundert v. Chr*. Münster: Scriptorium.
LAZENBY, F.D. 1949α. " Greek and Roman Household Pets ". *CJ* 44,4: 245-252.
LAZENBY, F.D. 1949β. " Greek and Roman Household Pets ". *CJ* 44,5: 299-307.
LAZONGAS, E.G. 2005. " Side: the Personification of the Pomegranate ", στο STAFFORD, E., και J. HERRIN (επιμ.), *Personification in the Greek World: from Antiquity to Byzantium*. Aldershot / Burlington: Ashgate, 99-109.

LEACH, E. 1976. *Culture and Communication - The Logic by which Symbols are Connected*. Cambridge: Cambridge University Press.
LEADER, R.E. 1997. " In Death Not Divided: Gender, Family, and State on Classical Athenian Grave Stelae ". *AJA* 101: 683-699.
LEDUC, C. 1993. " Marriage in Ancient Greece ", στο DUBY, G., και M. PERROT (επιμ.), *A History of Women in the West: From Ancient Goddesses to Christian Saints*. Cambridge (MA) / London: Belknap Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Histoire des femmes en Occident*, Paris, 1991), 235-294.
LEE, M. 2005. " Constru(ct)ing Gender in the Feminine Greek Peplos " στο CLELAND, L., M. HARLOW, και L. LEWELLYN-JONES (επιμ.), *The Clothed Body in the Ancient World*. Oxford: Oxbow, 55-64.
LEFKOWITZ, M.R. 1993. " Influential Women ", στο CAMERON, A., και A. KUHRT (επιμ.), *Images of Women in Antiquity*. 2η Έκδοση. London: Routledge, 49-64.
LEFKOWITZ, M.R. 1996. " Women in the Panathenaic and other Festivals ", στο NEILS, J. (επιμ.), *Worshipping Athena: Panathenaia and Parthenon*. Madison: University of Wisconsin Press, 78-91.
LEFKOWITZ, M.R. 2007. *Women in Greek Myth*. 2η Έκδοση. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
ΛΕΚΑΤΣΑΣ, Π. 1999. *Διόνυσος: καταγωγή και εξέλιξη της Διονυσιακής θρησκείας*. Αθήνα.
ΛΕΜΠΕΣΗ, Α., Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, και Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ – ΛΑΠΠΑ. 1987. « Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών ». *ΑΔ* 42 Β2: 708-713.
LEVENTI, I. 2003. *Hygieia in Classical Greek Art*. Αθήνα.
LÉVÊQUE, P., και G. DONNAY. 1967. *L'Art grec du Musée de Mariemont, Belgique*. Bordeaux: Musée d'Aquitaine.
LEVI, A. 1931. *Sculture greche e romane del Palazzo ducale di Mantova*. Roma.
LEWIS, S. 2002. *The Athenian Woman: An Iconographic Handbook*. London: Routledge.
LEZZI - HAFTER, A. 1988. *Der Eretria-Maler, Werke und Weggefahrten*. Mainz.
ΛΙΑΓΚΟΥΡΑΣ, Α. 1972. « Β΄ Εφορεία Κλασσικών Αρχαιοτήτων » *ΑΔ* 27 Β΄ 1: 151-182.
LIEBOWITZ – KNAPP, B. 1997. *Women in Myth*. New York: State University of New York Press.
LINCOLN, B. 1979. " The Rape of Persephone. A Greek Scenario of Women's Initiation ". *HTR* 72: 223-235.
LINDERS, T. 1972. *Studies in the Treasure Records of Artemis Brauronia Found in Athens*. Διδακτορική διατριβή, Stockholm University.
LINDERS, T. 1984. " The Kandys in Greece and Persia ". *OpusAthen* 15: 107-114.
LIPPOLD, G. 1950. *Die griechische Plastik*. *Handbuch der Archäologie* III. München.
LISSARAGUE, F. 1993. " Figures of Women ", στο DUBY, G., και M. PERROT (επιμ.), *A History of Women in the West: From Ancient Goddesses to Christian Saints*. Cambridge (MA) / London: Belknap Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Histoire des femmes en Occident*, Paris, 1991), 139-230.
LISSARAGUE, F. 2000. " Jeu d'images: un nouveau lécythe du peintre de Bosanquet ". *Ktema* 25: 89-91.
LLEWELLYN – JONES, L. 2003. *Aphrodite's Tortoise: The Veiled Woman of Ancient Greece*. Swansea: The Classical Press of Wales.
LLOYD, G. 1973. " Right and Left in Greek Philosophy ", στο NEEDHAM, R. (επιμ.), *Right and Left. Essays on Dual Symbolic Classification*. Chicago: University of Chicago Press, 167-186.

LLOYD - JONES, H. 1952. “ The Robes of Iphigeneia ”. *CR* 2: 132-135.
LLOYD - JONES, H. 1983. “ Artemis and Iphigeneia ”. *JHS* 103: 87-102.
LOHMANN, H. 1979. *Grabmaler auf unteritalischen Vasen*. Berlin: Mann.
LOHMANN, H. 1992. “ Das Motiv der mors immatura ”, στο FRONING, H., T. HÖLSCHER, και H. MIELSCH (επιμ.), *Kotinos: Festschrift für Erika Simon*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 103-113.
LONSDALE, S.H. 1979. “ Attitudes towards Animals in Ancient Greece ”. *GaR* 26: 146-159.
LORAUX, N. 1986. *The Invention of Athens: The Funeral Oration in the Classical City*. Cambridge (MA): Harvard University Press (αρχικά δημοσιευμένο ως *L'invention d'Athènes: histoire de l'oraison funèbre dans la “cité classique”*, Paris, 1981).
LORAUX, N. 1994. *The Children of Athena: Athenian Ideas about Citizenship and the Division Between the Sexes*. 2η έκδοση. Princeton: Princeton University Press (αρχικά δημοσιευμένο ως *Les Enfants d'Athena: idees atheniennes sur la citoyennete et la division des sexes*, Paris, 1984).
LORAUX, N. 1995. *Βίαιοι Θάνατοι Γυναικών στην Τραγωδία*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια (αρχικά δημοσιευμένο ως *Façons tragiques de tuer une femme*, Paris, 1985).
LORAUX, N. 1998. *Mothers in Mourning*. Ithaca and London: Cornell University Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Les mères en deuil*, Paris, 1990).
LULLIES, R. 1946-47. “ Attisch-schwarzfigurige Keramik aus dem Kerameikos ”. *JdI* 61-62: 55-75.
LULLIES, R., και M. HIRMER. 1956. *Griechische Plastik. Von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus*. München: Hirmer Verlag.
LUSCHNIG, C.A.E. 1988. *Tragic Aporia: A Study of Euripides’ Iphigenia at Aulis*. Berwick (Aus): Aureal Publications.
LYGKOPOULOS, T. 1983. *Untersuchungen zur Chronologie der Plastik des 4. Jhs. V. Chr*. Διδακτορική διατριβή, Bonn, Rheinische Friedrich –Wilhelms Universität.
LYNCH, G. 2001. “ Cold Pastoral ! Reflections on a Charonian Lekythos ”. *Persephone* 5.2: 50-58.
LYNCH, K.M. 2006. “ When is a Column Not a Column ? Columns in Attic Vase - Painting ”, στο MATTUSCH, C., A. DONOHUE, και A. BRAUER (επιμ.), *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities*. *Proceedings of the XVIth International Congress of Classical Archaeology, Boston, August 23-26, 2003*. Oxford: Oxbow Books, 372-376.
LYONS, D. 1997. *Gender and Immortality: Heroines in Ancient Greek Myth and Cult*. Princeton: Princeton University Press.
MACDOWELL, D.M. 1986. *Το Δίκαιο στην Αθήνα των Κλασσικών Χρόνων*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *The Law in Classical Athens*, London, 1978).
MAINOLDI, C. 1984. *L’image du loup et du chien dans la Grèce ancienne: d’Homère à Platon*. Paris.
ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ, Ε. 2006. « Συγγενείς εξ αίματος και εξ αγχιστείας στις αττικές μελανόμορφες σκηνές πρόθεσης ». *Αρχαιογνωσία* 13: 89-104.
MANSFIELD, J.M. 1985. *The Robe of Athena and the Panathenaic Peplos*. Διδακτορική διατριβή, University of California.
ΜΑΝΤΗΣ, Α. 1990. *Προβλήματα της εικονογραφίας των ιερειών και των ιερέων στην αρχαία ελληνική τέχνη*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

ΜΑΡΑΓΚΟΥ, Λ. 1996. *Αρχαία Ελληνική Τέχνη: Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*. Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
MARCONI, P. 1936. *Il Museo Nazionale di Palermo*. Roma.
MARINATOS, N. 2002. " The Arkteia and the Gradual Transformation of the Maiden into a Woman ", στο GENTILI, B., και F. PERUSINO (επιμ.), *Le orse di Brauron: un rituale femminile nel santuario di Artemide*. Pisa: ETS, 29-42.
ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Σ. 1970. « Ἀνασκαφαί Μαραθῶνος ». *ΠΑΕ* 125: 5-28.
MARTIN, R., και H. METZGER. 1976. *La religion grecque*. Paris.
MARWITZ, H. 1979. " Eine Strigilis ". *AntK* 22: 72-81.
ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Ε. 1952. « ΠΛΑΓΓΩΝ ΠΡΟΜΑΧΟΥ ». *ΑΕ* 91: 135-136.
ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Ε. 1958. « Ανασκαφή τάφων εν Ραμνούντι ». *ΠΑΕ* 113: 28-37.
ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, Ε. 1966. « Ἐπιστήματα ἐκ Μυρρινοῦντος », στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 281-299.
MASTRONARDE, D.J. 2010. *The Art of Euripides: Dramatic Technique and Social Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
MATHESON, S.B. 1995. *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*. Madison.
MATHESON, S.B. 2009. " Old Age in Athenian Vase – Painting ", στο OAKLEY, J.H., και O. PALAGIA (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: Volume II*. Oxford: Oxbow Books, 192-200.
MAUERHOFER, K. 2004. *Der Hylas-Mythos in der antiken Literatur*. München / Leipzig.
ΜΑΧΑΙΡΑ, Β. 2008. *Το Ιερό Αφροδίτης και Έρωτος στην Ιερά Οδό*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
MAYS, S. 1998. *The Archaeology of Human Bones*. London: Routledge.
MC CLURE, L. 1999. *Spoken Like a Woman: Speech and Gender in Athenian Drama*. Princeton: Princeton University Press.
MC MAHON, R.C. 1907. " The Technical History of White Lecythi ". *AJA* 11: 7-35.
MCMANUS, B. 1990. " Multicentering: The Case of the Athenian Bride ". *Helios* 17: 225-235.
MCNIVEN, T. 2000. " Behaving Like an Other: Telltale Gestures in Athenian Vase Painting ", στο COHEN, B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, 71-97.
MEIJDEN VAN DER, E. 2010. « Η καθημερινή ζωή των γυναικών στην Ερέτρια », στο ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν., και S. FACHARD (επιμ.), *Ερέτρια: Ματιές σε μία αρχαία πόλη. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 27 Απριλίου – 24 Αυγούστου 2010*. Αθήνα: Εκδόσεις Καπόν (αγγλ. μτφρ., *Eretria: Insights into an ancient city*), 147-154.
MELLINK, M.J. 1943. *Hyakinthos*. Utrecht: Kemink.
MENDEL, G. 1912-14. *Catalogue des sculptures grecques, romaines et Byzantines*. Constantinople.
MERCATI, C. 2003. *Epinetron: Storia di una forma ceramica fra archeologia e cultura*. Perugia.
MERKELBACH, R. 1996. *Hestia und Erigone: Vorträge und Aufsätze*. Stuttgart: B.G. Teubner.
MERKER, G.S. 2000. *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*. *Corinth* XVIII, IV. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
MERLEN, R.H. 1971. *De Canibus: Dog and Hound in Antiquity*. London: J.A. Allen.
MERTENS, J.R. 1977. *Attic White-Ground: its Development on Shapes other than Lekythoi*. New York.

MERTENS, J.R. 2006. “ Attic White Ground: Potter and Painter ”, στο COHEN, B. (επιμ.), *The Colors of Clay: Special Techniques in Athenian Vases*. Los Angeles: J.P. Getty Museum, 186-193.
MEYER, M. 1989α. *Die griechischen Urkundenreliefs*. *AM-BH* 13. Berlin: Gebr. Mann.
MEYER, M. 1989β. “ Alte Männer auf attischen Grabdenkmälern ”. *AM* 104: 49-82.
MEYER, M. 1999. “ Gesten der Zusammengehörigkeit und Zuwendung. Zum Sinngehalt attischer Grabreliefs in klassischer Zeit ”. *Thetis* 5/6: 115-132.
MICHAELIS, A. 1882. *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge: University Press.
MICHAELIS, A. 1885. “ Ancient Marbles in Great Britain ”. *JHS* 6: 30-49.
MICHAUD, J.P. 1970. “ Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1968 et 1969 ”. *BCH* 94: 883-1164.
MICHELINI, A.N. 1987. *Euripides and the Tragic Tradition*. Madison: University of Wisconsin Press.
MIKALSON, J.D. 1991. *Honor Thy Gods: Popular Religion in Greek Tragedy*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
MILCHHOEFER, A. 1880. “ Gemalte Grabstelen ”. *AM* 5: 164-194.
MILLEKER – JOHNSTON, E. 1986. *The statue of Apollo Lykeios in Athens*. Διδακτορική διατριβή, New York University.
MILLER, M.C. 1989. “ The Ependytes in Classical Athens ”. *Hesperia* 58: 313-329.
MILLER, M.C. 1997. *Athens and Persia in the Fifth Century B.C.* Cambridge: Cambridge University Press.
MINTSI, E. 1997. “ Hypnos et Thanatos sur les lécythes attiques à fond blanc ”. *RÉA* 99: 47-62.
MITCHELL – HAVELOCK, C. 2007. *The Aphrodite of Knidos and her Successors: A Historical Review of the Female Nude in Greek Art*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
MITROPOULOU, E. 1977. *Corpus I: Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* Athens: Pyli Editions.
MÖBIUS, H. 1968. *Die Ornamente der griechischen Grabstelen klassischer und nachklassischer Zeit*. München: W. Fink.
MOLTESEN, M. 1995. *Greece in the Classical Period: Ny Carlsberg Glyptothek*. Copenhagen: Ny Carlsberg Glyptothek.
MOMMSEN, H. 1998. *Exekias I - Die Grabtafeln*. *Kerameus* 11. Mainz.
MONTIGLIO, S. 2005. *Wandering in Ancient Greek Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
MOORE, M.B. 1986. *Attic Black-Figured Pottery*. *Agora* 23. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
MORRIS, I. 1987. *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City State*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
MORRIS, I. 1992-1993. “ Law, Culture, and Funerary Art in Athens 600-300 B.C. ”. *Hephaistos* 11/12: 35-51.
MORRIS, I. 1994. “ Everyman’s Grave ”, στο BOEGEHOLD, A.L., και A.C. SCAFURO (επιμ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*. Baltimore – London: The Johns Hopkins University Press, 67-101.
MORRIS, I. 1997. *Ταφικά Τελετουργικά Έθιμα και Κοινωνική Δομή στην Κλασική Αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (τίτλος πρωτοτύπου, *Death – Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge, 1992).
MÖSCH, R.M. 1988. “ Le Marriage et la Mort sur les Loutrophores ”. *AnnAStorAnt* 10: 117-139.

MÖSCH – KLINGELE, R.M. 2006. *Die loutrophóros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen*. Bern: Peter Lang.
MOSSÉ, C. 1993. *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *La femme dans la Grèce antique*, Paris, 1983).
ΜΠΑΡΔΑΝΗ, Β., και Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ. 2006. *Συμπλήρωμα των Επιτυμβίων Μνημείων της Αττικής*. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, Μ. 2002. *Οι ανασκαφές νοτίως της Ακροπόλεως*. *ΑΕ* 141.
MUGIONE, E. 1995. “ La raffigurazione di Caronte ”. *PP* 50: 357-375.
MURNAGHAN, S. 1986. “ Antigone 904-920 and the Institution of Marriage ”. *AJP* 107: 192-207.
MURRAY, A.S., και A.H. SMITH. 1896. *White Athenian Vases in the British Museum*. London.
MYLONAS, G.E. 1936. “ The Stele of Kallistrate in the Museum of St. Louis ”. *ArtB* 18: 103-105.
ΜΥΛΩΝΑΣ, Γ.Ε. 1975. *Το Δυτικόν Νεκροταφείον της Ελευσίνος*. 3 Τόμοι. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
ΜΥΛΩΝΑΣ, Κ. 1877. « Λευκαί Αττικαί Λήκυθοι μετά Χαρωνείων Παραστάσεων ». *BCH* 1: 39-43.
NAKAYAMA, N. 1977. *Untersuchung der auf weissgrundigen Lekythen dargestellten Grabmaeler*. Διδακτορική διατριβή, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg im Breisgau.
NEILS, J. 1997. “ ‘Lost’ and Found: Adam Buck’s Wedding of Dionysos ”, στο OAKLEY, J.H., W.D.E. COULSON, και O. PALAGIA (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings*. Oxford: Oxbow Books, 231-240.
NEILS, J. 2003. “ Children and Greek Religion ”, στο NEILS, J., και J.H. OAKLEY (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press, 139-161.
NEILS, J. 2007. “ Looking for the Images: Representations of Girls’ Rituals in Ancient Athens ”, στο PARCA, M., και A. TZANETOU (επιμ.), *Finding Persephone: Women’s Rituals in the Ancient Mediterranean*. Bloomington: Indiana University Press, 55-78.
NEUMANN, G. 1965. *Gesten und Gebärden in der griechischen Kunst*. Berlin.
NEUTSCH, B. 1990. “ Vom Steinmal zur Gestalt. Zum Wandel griechischer Götterbilder am Beispiel Hermes, Eros und Aphrodite ”, στο BRINNA, O., και F. EHRL (επιμ.), *Echo: Beiträge zur Archäologie des mediterranen und alpinen Raumes: Johannes B. Trentini zum 80. Geburtstag*. Innsbruck: Amoe, 245-262.
NEWHALL – STILLWELL, A. 1952. *The Potters’ Quarter: The Terracottas*. *Corinth* XV, II. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
NICHOLLS, R. 1995. “ The Stele – Goddess Workshop: Terracottas from Well U 13:1 in the Athenian Agora ”. *Hesperia* 64: 405-492.
NIELSEN, I. 2009. “ The Sanctuary of Artemis Brauronia. Can Architecture and Iconography Help to Locate the Settings of the Rituals ? ”, στο FISCHER – HANSEN, T., και B. PAULSEN (επιμ.), *From Artemis to Diana: the Goddess of Man and Beast*. Copenhagen: Museum Tusculanum, 83-116.
NIELSEN, T.H., L. BJERTRUP, M.H. HANSEN, L. RUBENSTEIN, και T. VESTERGAARD. 1989. “ Athenian Grave Monuments and Social Class ”. *GRBS* 30: 411-420.
NILSSON, M.P. 1915. “ Die Anthesterien und die Aiora ”. *Eranos* 15: 181-200.
NILSSON, M.P. 1961. *Geschichte der griechischen Religion*. 2 τόμοι. München: Beck.
NORTH, H. 1966. *Sophrosyne. Selfknowledge and Selfrestraint in Greek Literature*. New York.
NORTON, R. 1897. “ Greek Grave Reliefs ”. *HSCP* 8: 41-102.

OAKLEY, A. 1985. *Sex, Gender, and Society*. London: Gower.
OAKLEY, J.H. 1982. " The Anakalypteria ". *AA* 97: 113-188.
OAKLEY, J.H. 1990. *The Phiale Painter*. *Kerameus* 8. Mainz.
OAKLEY, J.H., και R.H. SINOS. 1993. *The Wedding in Ancient Athens*. Madison: University of Wisconsin Press.
OAKLEY, J.H. (επιμ). 1994. *Athenian Potters and Painters: Catalogue of the Exhibition, December 1, 1994 - March 1, 1995, Gennadius Library, American School of Classical Studies*. Athens: Gennadius Library - American School of Classical Studies.
OAKLEY, J.H. 1995. " Nuptial Nuances: Wedding Images in Non-Wedding Scenes of Myth ", στο REEDER, E.D. (επιμ.), *Pandora: Women in Classical Greece*. Baltimore: The Walters Art Gallery / Princeton: Princeton University Press, 63-73.
OAKLEY, J.H. 1997. *The Achilles Painter*. Mainz.
OAKLEY, J.H. 2000. " Some 'Other' Members of the Athenian Household: Maids and their Mistresses in Fifth Century Athenian Art ", στο COHEN, B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, 227-247.
OAKLEY, J.H. 2003. " Death and the Child ", στο NEILS, J., και J.H. OAKLEY (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press, 163-194.
OAKLEY, J.H. 2004α. *Picturing Death in Classical Athens – The Evidence of the White Lekythoi*. Cambridge: Cambridge University Press.
OAKLEY, J.H. 2004β. " Classical Athenian Ritual Vases ", στο FOSSEY, M., και J.E. FRANCIS (επιμ.), *The Diniakopoulos Collection in Québec: Greek and Roman Antiquities*. Montreal: Concordia, 34-52.
OAKLEY, J.H. 2008. « Οι γυναίκες στις αθηναϊκές τελετουργίες και την ταφική τέχνη », στο ΚΑΛΤΣΑΣ, Ν., και A. SHAPIRO (επιμ.), *Γυναικών λατρείες: τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*. Νέα Υόρκη: Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Ωνάσης (αγγλ. μτφρ., *Worshiping Women: Ritual and Reality in Classical Athens*), 335-341.
OAKLEY, J.H. 2009. " Children in Athenian Funerary Art during the Peloponnesian War ", στο PALAGIA, O. (επιμ.), *Art in Athens during the Peloponnesian War*. New York / Cambridge: Cambridge University Press, 207-235.
OBERLÄNDER, P. 1967. *Griechische Handspiegel*. Hamburg.
OGDEN, D. 1999. " Binding Spells: Curse Tablets and Voodoo Dolls in the Greek and Roman Worlds ", στο ANKARLOO, B., και S. CLARK (επιμ.), *Witchcraft and Magic in Europe - Ancient Greece and Rome*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1-90.
OGDEN, D. 2001. *Greek and Roman Necromancy*. Princeton: Princeton University Press.
OGDEN, D. 2002α. *Magic, Witchcraft, and Ghosts in the Greek and Roman World*. Oxford: Oxford University Press.
OGDEN, D. 2002β. " Controlling Women's Dress: Gynaikonomoi ", στο LLEWELLYN – JONES, L. (επιμ.), *Women's Dress in the Ancient Greek World*. London – Swansea: Duckworth Classical Press of Wales, 203-225.
OHLY, D. 1961-1962. " Athen: Kerameikos – Grabung (1961) ". *ΑΔ* 17 B: 16-20.
OHLY, D. 1965. " Kerameikos-Grabung - Tätigkeitsbericht 1956 - 1961 ". *AA* 80: 360-376.
OHLY, D. 1981. *Glyptothek München: griechische und römische Skulpturen: ein Führer*. München: Beck.

OIKONOMAKOY, M. 2004. « Οἱ ἀνασκαφές στό Μεγάλο Ἕλος τοῦ Μαραθῶνος ». *AE* 143: 81-177.
OIKONOMOPOULOU, P. 2004. " To Kill or Not to Kill ? Human Sacrifices in Greece According to the Euripidean Thought ", στο NAOUM, D.C., G. MUSKETT και M. GEORGIADIS (επιμ.), *Cult and death: Proceedings of the third annual meeting of postgraduate researchers; The University of Liverpool, May 2002*. *BAR International Series* 1282. Oxford: Archaeopress, 63-67.
OLIVER, G.J. 2000. " Athenian Funerary Monuments: Style, Grandeur, and Cost ", στο OLIVER, G.J. (επιμ.), *The Epigraphy of Death: Studies in the History of Society of Greece and Rome*. Liverpool: Liverpool University Press, 59-80.
OLMOS - ROMERA, R. 1980. *Catálogo de los vasos griegos en el Museo Arqueológico Nacional*. Madrid.
OLMOS - ROMERA, R. 1990. *Vasos griegos: Colleccion Condes de Lagunillas*. Zurich.
OLMOS - ROMERA, R. 1993. *Catálogo de los Vasos Griegos del Museo Nacional de Bellas Artes de La Habana*. Madrid.
ORMAND, K. 1999. *Exchange and the Maiden: Marriage in Sophoclean Tragedy*. Austin: University of Texas Press.
OSBORNE, R. 1988. " Death Revisited; Death Revised. The Death of the Artist in Archaic and Classical Greece ". *Art History* 11: 1-16.
OSBORNE, R. 1993. " Women and Sacrifice in Classical Greece ". *CQ* 43: 392-405.
OSBORNE, R. 1994. " Looking on – Greek Style. Does the Sculpted Girl Speak to Women too ? ", στο MORRIS, I. (επιμ.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Cambridge: Cambridge University Press, 81-98.
OSBORNE, R. 1997. " Law, the Democratic Citizen and the Representation of Women in Classical Athens ". *PastPres* 155: 3-33.
OUDEMANS, T.C.W., και A.P.M. LARDINOIS. 1987. *Tragic Ambiguity: Anthropology, Philosophy, and Sophocles' Antigone*. Leiden: E.J. Brill.
PACIAUDI, P.M. 1761. *Monumenta Peloponnesia: commentariis explicata*. 2 τόμοι. Romae: Ex Typographia Palladis, sumptibus Nicolai et Marci Palearini.
PALAGIA, O. 1997. " Reflections on the Piraeus Bronzes ", στο PALAGIA, O. (επιμ.), *Greek Offerings: Essays on Greek Art in Honour of John Boardman*. Oxford: Oxbow, 177-195.
PALAGIA, O. 2000. " Book Review: *Naked Truths* ". *Minerva* 11.1: 63.
PALAGIA, O. 2008. " The Date and Iconography of the Calendar Frieze on the Little Metropolis, Athens ". *JdI* 123: 215-237.
PALAGIA, O. 2010. " Philip's Eurydice in the Philippeum at Olympia ", στο CARNEY, E. και D. OGDEN (επιμ.), *Philip II and Alexander the Great: Father and Son, Lives and Afterlives*. New York / Oxford: Oxford University Press, 33-41.
PALEOTHODOROS, D. 2009α. " Archaeological Contexts and Iconographic Analysis: Case Studies from Greece and Etruria ", στο NØRSKOV, V., L. HANNESTAD, C. ISLER – KERÉNYI, και S. LEWIS (επιμ.), *The World of Greek Vases*. *Analecta Romana Instituti Danici – Suppl.* XLI. Rome, 45-62.
PALEOTHODOROS, D. 2009β. " Images of Ghosts in the Visual Arts of the Archaic and Classical Periods ". *Communicating with the Dead in the Ancient Mediterranean World. Διεθνές Συνέδριο, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 19-21 Ιουνίου 2009*. Υπό δημοσίευσιν.
PALEOTHODOROS, D. 2009γ. " Constructing an alternative sexuality for the Athenians: a contextual analysis of erotic images on pots found in Athenian graves of the 5th century ". *Συνέδριο European Association of Archaeologists, Riva del Garda, September 2009*. Υπό δημοσίευσιν.

ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ, Κ. 2002. *Ελευσίνα: Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση, Εκδόσεις Ολκός.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Χ. 1997. *Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Χ. 2002-2005. « Ιερό της Νύμφης. Μελανόμορφες Λουτροφόροι - Συμπλήρωμα ». *ΑΑΑ* 35-38: 205-222.
ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Ν. 1994. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών. 5 τόμοι.
PARIENTE, A. 1991. “ Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1990 ”. *BCH* 115: 835-957.
PARISINOU, E. 2000. *Light of the Gods: The Role of Light in Archaic and Classical Greek Cult*. London: Duckworth.
PARKE, H.W. 2000. *Οι εορτές στην αρχαία Αθήνα*. Αθήνα: Εκδόσεις Δαίδαλος (τίτλος πρωτοτύπου, *Festivals of the Athenians*, London, 1977).
PARKER, R. 1990. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.
PARKER, R. 2005. *Polytheism and Society at Athens*. Oxford: Oxford University Press.
ΠΑΡΛΑΜΑ, Λ., και Ν. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗ (επιμ.). 2003. *Η Πόλη Κάτω από την Πόλη – Ευρήματα από τις Ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*. Αθήνα: Ίδρυμα Π.Ν. Γουλανδρή – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
PATTERSON, C. 1981. *Pericles' Citizenship Law of 451-450 B.C.* New York: Arno Press.
PATTERSON, C. 1990. “ Those Athenian Bastards ”. *ClAnt* 9: 39-73.
PATTERSON, C. 1991. “ Marriage in Athenian Law ”, στο POMEROY, S.B. (επιμ.), *Women's History and Ancient History*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 48-72.
PEDLEY, J.G. 1993. *Greek Art and Archaeology*. New Jersey.
PEDRINA, M. 2001. *I gesti del Dolore nella ceramica Attica (VI-V secolo a.C.) per un’analisa della comunicazione non verbale nel mondo greco*. Venezia: Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti.
PEEK, W. 1954. *Attische Grabschriften I: eine Nachlese zum letzten Band der Inscriptiones Graecas II/III2*. Berlin: Akademie-Verlag.
PEEK, W. 1968. “Grabgedichte aus Myrrhinus ”. *Maia* 20: 366-372.
PEIFER, E. 1989. *Eidola und andere mit d. Sterben verbundene Flugelwesen i.d. att. Vasenmalerei in spatarchaischer und klassischer Zeit*. Frankfurt.
PEKRIDOU - GORECKI, A. 2008. *Η Μόδα στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμας (τίτλος πρωτοτύπου, *Mode im antiken Griechenland: textile Fertigung und Kleidung*, München, 1989).
ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ, Σ. 1916. « Ἀνασκαφαί Φαλήρου ». *ΑΔ* 2: 13-64.
PEMBERTON, E.G. 1989. “ The Dexiosis on Attic Gravestones ”. *MeditArch* 2: 45-50.
PERLMAN, P. 1983. “ Plato Laws 833C – 834D and the Bears of Brauron ”. *GRBS* 24: 115-130.
PERLMAN, P. 1989. “ Acting the She – Bear for Artemis ”. *Arethusa* 22: 111-133.
PESCHLOW – BINDOKAT, A. 1972. “ Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs. ”. *JdI* 87: 60-157.
PETERSEN, L. 1997. “ Divided Consciousness and Female Companionship: Reconstructing Female Subjectivity on Greek Vases ”. *Arethusa* 30: 35-74.
ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1977. « Ἀνασκαφή Ραμνοῦντος ». *ΠΑΕ* 132: 3-22.
ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1979. « Νεώτερες ἒρευνες στον Ραμνούντα ». *ΑΕ* 118: 1-81.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1980. « Το επιτύμβιο ανάγλυφο του Ιέρωνος και της Λυσίππης, και το επίγραμμα *IG II* ² 13102a », στο ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, και Λ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ (επιμ.), *Στήλη: τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*. Αθήνα, 402-407.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1982. « ᾿Ανασκαφή Ραμνοῦντος ». *ΠΑΕ* 137: 127-162.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1987. « Οι ανασκαφές του Ραμνούντος (1813-1987) ». *ΑΕ* 126: 267-298.

ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος: Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998)*. 2 τόμοι. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.

ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, Μ. 1979. « Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων » *ΑΔ* 34 Β΄ 1: 72-76.

ΠΕΤΡΟΧΕΙΛΟΣ, Ι. 2003. « Ανθεμωτές επιτύμβιες στήλες με λουτροφόρο ». *ΑΕ* 142: 99-114.

PFANNER, M. 1977. " Zur Schmückung griechischer Grabstelen ". *HASB* 3: 5-15.

PFISTERER - HAAS, S. 1989. *Darstellungen alter Frauen in der griechischen Kunst*. Frankfurt am Main / New York: Peter Lang.

PFOHL, G. 1953. *Untersuchungen über die attischen Grabinschriften*. Διδακτορική διατριβή, Erlangen.

PFUHL, E., και H. MÖBIUS. 1977-1979. *Die ostgriechischen Grabreliefs*. 2 τόμοι. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.

PHILLIPS, A. 2002. " The Dogs of the Classical World ", στο BREWER, D., T. CLARK και A. PHILLIPS (επιμ.), *Dogs in Antiquity. Anubis to Cerberus: the Origins of the Domestic Dog*. Warminster: Aris & Phillips, 82-106.

PICARD, C. 1928. " Phèdre à la balançoire et le symbolisme des pendaisons ". *RA* 28: 47-64.

PICARD, C. 1946-47. " De la stele d'Ameinocleia à la ciste 'Prénestine' G. Radeke ". *RÉG* 59/60: 210-218.

PICARD, C. 1963. *Manuel d'archéologie grecque IV (2)*. Paris: A. Picard.

PICKARD - CAMBRIDGE, A.W. 1968. *The Dramatic Festivals of Athens*. 2η Έκδοση. London: Oxford University Press.

PICON, C. 1986. *Classical Antiquities from Private Collections in Great Britain: A Loan Exhibition in Aid of the Ashmole Archive, 15-31st January 1986*. London: Sotheby's.

PIPILI, M. 2000. " Wearing Another Hat: Workmen in Town and Country ", στο COHEN, B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, 150-179.

PIRENNE – DELFORGE, V. 2007. " 'Something to do with Aphrodite': *Ta Aphrodisia* and the Sacred ", στο OGDEN, D. (επιμ.), *A Companion to Greek Religion*. Oxford: Blackwell, 311-323.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ – ΓΙΩΤΑ, Μ. 2004. *Αχαρναί: ιστορική και τοπογραφική επισκόπηση των αρχαίων Αχαρνών, των γειτονικών δήμων και των οχυρώσεων της Πάρνηθας*. Αχαρναί: Δήμος Αχαρνών.

POLLARD, J. 1977. *Birds in Greek Life and Myth*. London: Thames and Hudson.

ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 1988. « Τάφοι του Ωρωπού ». *ΑΔ* 43 Α: 114-138.

ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 1995. « Παιδική ταφή στην Ηλιούπολη ». *ΑΕ* 134: 231-245.

ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 1998. *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.

ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 1999. « Παρατηρήσεις για την επανεπεξεργασία και την επαναχρησιμοποίηση αττικών επιτυμβίων στηλών ». *ΑΔ* 54 Α: 173-213.

ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 2002-2005. « Νεκροταφείο κλασικών χρόνων στην Ανθούσα Αττικής ». *ΑΑΑ* 35-38: 89-106.
ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 2007. « Χάλκινα κάτοπτρα από τη Σαλαμίνα ». *ΑΕ* 146: 147-192.
POMEROY, S.B. 1975. *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York (ελλ. μτφρ., *Θεές, πόρνες, σύζυγοι, και δούλες*, Αθήνα: Καρδαμίτσας, 2009).
POMEROY, S.B. 1995. " Women's Identity and the Family in the Classical Polis ", στο HAWLEY, R., και B. LEVICK (επιμ.), *Women in Antiquity - New Assessments*. London: Routledge, 111-121.
POMEROY, S.B. 1997. *Families in Classical and Hellenistic Greece: Representations and Realities*. Oxford: Clarendon Press.
POSAMENTIR, R. 2002. " Zur farblichen Ausgestaltung des Eupheros – Reliefs ", στο *Griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit: eine Ausstelung im Martin-Gropius-Bau, Berlin 1. März - 2. Juni 2002 und in der Kunst- und Austellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 5. Juli - 6. Oktober 2002*. Mainz: Philipp von Zabern, 473-475.
POSAMENTIR, R. 2006. *Bemalte Attische Grabstelen Klassischer Zeit*. München: Biering und Brinkmann.
POTTIER, E. 1883. *Étude sur les lécythes blancs attiques à représentations funéraires*. Paris: Ernest Thorin.
POTTIER, E. 1916. " Thanatos et quelques autres représentations funéraires sur des lécythes blancs attiques ". *MonPiot* 22: 35-53.
POULSEN, F. 1934. *Graeske originalskulpturer*. Copenhagen: G.E.C. Gad.
POULSEN, F. 1951. *A Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek*. Copenhagen: Nielson & Lydiche.
POZZI, D. 1989. " The Metaphor of Sacrifice in Sophocles' 'Antigone' 853-856 ". *Hermes* 117: 500-505.
PRICE, S. 1999. *Religions of the Ancient Greeks*. Cambridge: Cambridge University Press.
ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ρ. 1984. « Επιτύμβια στήλη του 4ου αι. π.Χ. από την Παλαιά Επίδαυρο ». *ΑΔ* 39 Α: 119-123.
PROTZMANN, H. 1973. " Die Antikensammlung in Albertinum zu Dresden ". *AntWelt* 4,3: 26-30.
PROTZMANN, H. 1977. " Realismus und Idealität in Spätklassik und Frühhellenismus ". *JdI* 92: 169-203.
PROTZMANN, H. 1989. *Griechische Skulpturen und Fragmente: Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Skulpturensammlung*. Dresden: Die Kunstsammlungen.
PRUKAKIS - CHRISTODOULOPOULOS, A. 1970. " Einige Marmorlekythen ". *AM* 85: 54-99.
PRUKAKIS, A.M. 1971. *The Evolution of the Attic Marble Lekythoi and their Relationship to the Problem of Identifying the Dead among the Figures shown on the Funerary Reliefs*. Διδακτορική διατριβή, London.
PULLEYN, S. 1997. *Prayer in Greek Religion*. Oxford: Clarendon Press.
RABINOWITZ, N.S. 1993. *Anxiety Veiled: Euripides and the Traffic in Women*. Ithaca: Cornell University Press.
RABINOWITZ, N.S. 1998. " Slaves with Slaves: Women and Class in Euripidean Tragedy ", στο JOSHEL, S.R., και S. MURNAGHAN (επιμ.), *Women and Slaves in Greco-Roman Culture: Differential Equations*. London: Routledge, 56-68.
REDFIELD, J. 1982. " Notes on the Greek Wedding ". *Arethusa* 15: 181-201.

REDFIELD, J. 1995. “ Homo Domesticus ”, στο VERNANT, J.P. (επιμ.), *The Greeks*. Chicago: University of Chicago Press, 153-183.
REDFIELD, J. 2003. *The Locrian Maidens: Love and Death in Greek Italy*. Princeton: Princeton University Press.
REEDER, E.D. (επιμ.). 1995. *Pandora: Women in Classical Greece*. Baltimore: The Walters Art Gallery / Princeton: Princeton University Press.
REHM, R. 1994. *Marriage to Death. The Conflation of Wedding and Funeral Rituals in Greek Tragedy*. Princeton: Princeton University Press.
REHM, R. 2006. “ Sophocle’s Antigone and Family Values ”, στο PATTERSON, C.B. (επιμ.), *Antigone’s Answer: Essays on Death and Burial, Family and State in Classical Athens*. *Helios Suppl*. 33. Lubbock: Texas Tech University Press, 187-218.
REILLY, J. 1989. “ Many Brides: Mistress and Maid on Athenian Lekythoi ”. *Hesperia* 58: 411-444.
REILLY, J. 1997. “ Naked and Limbless: Learning about the Feminine Body in Ancient Athens ”, στο KOLOSKI-OSTROW, A., και C. LYONS (επιμ.), *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*. London: Routledge, 154-173.
REILLY, L.C. 1993. “ The Hunting Frieze from Vergina ”. *JHS* 113: 160-162.
REINER, E. 1938. *Die rituelle Totenklage der Griechen*. Stuttgart – Berlin.
REINSBERG, C. 1999. *Γάμος, Εταίρες και Παιδεραστία στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα (τίτλος πρωτοτύπου, *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, München, 1989).
RENFREW, C., και P. BAHN. 1991. *Archaeology: Theories, Methods, and Practice*. London: Thames and Hudson.
RICHTER, G.M.A. 1926. “ The Basket of the Kanephoroi ”. *AJA* 30: 422-426.
RICHTER, G.M.A. 1930. *Animals in Greek Sculpture: A Survey*. New York: Oxford University Press.
RICHTER, G.M.A. 1944. “ Two Greek Statues ”. *AJA* 48: 229-239.
RICHTER, G.M.A. 1954α. *Catalogue of Greek Sculpture, Metropolitan Museum of Art, New York*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
RICHTER, G.M.A. 1954β. “ Family Groups on Attic Grave Monuments ”, στο LULLIES, R. (επιμ.), *Neue Beitrage zur klassischen Altertumswissenschaft: Festschrift zum 60. Geburtstag von Bernhard Schweitzer*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 256-259.
RICHTER, G.M.A. 1961. *The Archaic Gravestones of Attica*. London: Phaidon Press.
RICHTER, G.M.A. 1968. *Korai: Archaic Greek Maidens. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture* ”. London: Phaidon.
RICHTER, G.M.A. 1970. *The Sculptures and Sculptors of the Greeks*. New Haven: Yale University Press.
RICHTER, G.M.A. 1987. *A Handbook of Greek Art*. 9η Έκδοση. London: Phaidon.
RIDGWAY, B.S. 1981. *Fifth Century Styles in Greek Sculpture*. Princeton (N.J.): Princeton University Press.
RIDGWAY, B.S. 1983. “ Painterly and Pictorial in Greek Relief Sculpture ”, στο MOON, W.G. (επιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*. Madison: University of Wisconsin Press, 193-208.
RIDGWAY, B.S. 1984. “ The Fashion of the Elgin Kore ”. *GettyMusJ* 12: 29-58.
RIDGWAY, B.S. 1987. “ Ancient Greek Women and Art: The Material Evidence ”. *AJA* 91: 399-409.
RIDGWAY, B.S. 1990. *Hellenistic Sculpture I: the Styles of ca. 331-200 B.C.* Bristol: Bristol Classical Press.

RIDGWAY, B.S. 1997. *Fourth – Century Styles in Greek Sculpture*. Madison: University of Wisconsin Press.
RIEMANN, H. 1937. “ Archäologische Funde vom Sommer 1936 bis Sommer 1937 ”. *AA* 52: 86-184.
RIEMANN, H. 1940. *Die Skulpturen vom 5. Jahrhundert bis in römische Zeit*. *Kerameikos* II. Berlin: Walter de Gruyter.
RIEZLER, W. 1914. *Weissgrundige attische Lekythen*. München: F. Bruckmann.
ROBERT, J., και L. ROBERT. 1950. “ Bulletin Epigraphique ”. *RÉG* 63: 121-220.
ROBERTS, S.R. 1978. *The Attic Pyxis*. Chicago: Ares Publishers.
ROBERTSON, C.M. 1975. *A History of Greek Art*. London: Cambridge University Press.
ROBERTSON, C.M. 1987. *Greek, Etruscan and Roman Vases in the Lady Lever Art Gallery, Port Sunlight*. Liverpool.
ROBERTSON, C.M. 1992. *The Art of Vase – Painting in Classical Athens*. Cambridge: Cambridge University Press.
ROBERTSON, N. 1993. “ Athens’ Festival of the New Wine ”. *HSCP* 95: 197-250.
ROBINSON, D.M., και C.G. HARCUM. 1930. *A Catalogue of Greek Vases in the Royal Ontario Museum*. Toronto: University of Toronto Press.
ROBINSON, D.M. 1936. “ The Cyniscus of Polyclitus ”. *ArtB* 18: 133-149.
ROBINSON, D.M., και P.A. CLEMENT. 1938. *The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928-1934*. *Olynthos* 9. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
ROBINSON, D.M. 1942. *Necrolynthia: A Study in Greek Burial Customs and Anthropology*. *Olynthos* 11. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
ROBINSON, D.M. 1945. “ A New Attic Onos or Epinetron ”. *AJA* 49: 480-490.
ROCCOS, L.J. 1988. *The Shoulder-Pinned Back Mantle in Greek and Roman Sculpture*. Διδακτορική διατριβή, New York University.
ROCCOS, L.J. 1991. “ Athena from a House on the Areopagus ”. *Hesperia* 60: 397-410.
ROCCOS, L.J. 1995. “ The Kanephoros and Her Festival Mantle in Greek Art ”. *AJA* 99: 641-666.
ROCCOS, L.J. 2000. “ Back – Mantle and Peplos. The Special Costume of Greek Maidens in 4th Century Funerary and Votive Reliefs ”. *Hesperia* 69: 235-265.
RODENWALDT, G. 1923. *Das Relief bei den Griechen*. Berlin: Schoetz & Parrhysius.
RODENWALDT, G. 1926. “ Ein toreutisches Meisterwerk ”. *JdI* 41: 191-204.
ROHDE, E. 1925. *Psyche: The Cult of Souls and Belief in Immortality among the Greeks*. London: Kegan Paul (ελλ. μτφρ., *ΨΥΧΗ I, II – Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιάμβλιχος, 1998, 2004).
ROLLAS, A.N. (επιμ.). 1975. *Guide catalogue du Musée de Laon*. Laon.
ROLLEY, C. 1994. *La sculpture grecque*. Τόμος 1. Paris: Picard (ελλ. μτφρ. *Η ελληνική γλυπτική*, Αθήνα, 2006).
ΡΩΜΑΙΟΣ, Κ. 1906. « Εὑρήματα Ἀνασκαφῆς τοῦ ἐπί τῆς Πάρνηθος Ἄντρου ». *AE* 45: 89-116.
ROMANO, I. 2006. *Classical sculpture: catalogue of the Cypriot, Greek, and Roman stone sculpture in the University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.* Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
ROSCHER, W.H. 1884-1937. *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Leipzig: Teubner.

ROSE, H.J. 1925α. “ Antigone and the Bride of Corinth ”. *CQ* 19: 147-150.
ROSE, H.J. 1925β. “ The Bride of Hades ”. *CP* 20: 238-242.
ROSENZWEIG, R. 2004. *Worshipping Aphrodite: Art and Cult in Classical Athens*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
ROTROFF, S.I. 1978. “ An Anonymous Hero in the Athenian Agora ”. *Hesperia* 47: 196-209.
ROTROFF, S.I., και R.D. LAMBERTON. 2006. *Women in the Athenian Agora*. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
RUDOLPH, W.W. 1971. *Die Bauchlekythos: ein Beitrag zur Formgeschichte der attischen Keramik des 5. Jahrhunderts v. Chr*. Bloomington.
RÜGER, A. 1989. “ Das Grabmal des Philtos. Zue den attischen Grabsteinen Römischer Zeit ”. *AM* 104: 219-234.
RÜHFEL, H. 1974. “ Göttin auf einem Grabrelief ? Betrachtungen zur Grabstele der Apollonia von der Insel Ikaria ”. *AntK* 17: 42-49.
RÜHFEL, H. 1984α. *Das Kind in der griechischen Kunst: von der minoisch-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
RÜHFEL, H. 1984β. *Kinderleben im klassischen Athen: Bilder auf klassischen Vasen*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
RÜHFEL, H. 1988. “ Ammen und Kinderfrauen im Klassischen Athen ”. *AntW* 19.4: 43-57.
SABETAI, V. 1993. *The Washing Painter: A Contribution to the Wedding and Genre Iconography in the Second Half of the Fifth Century B.C.* Διδακτορική Διατριβή, University of Cincinnati.
SABETAI, V. 1997. “ Aspects of Nuptial and Genre Imagery in Fifth – Century Athens: Issues of Interpretation and Methodology ”, στο OAKLEY, J.H., W.D.E. COULSON, και O. PALAGIA (επιμ.), *Athenian Potters and Painters: The Conference Proceedings*. Oxford: Oxbow Books, 319-335.
SABETAI, V. 2009. “ Marker Vase or Burnt Offering ? The Clay Loutrophoros in Context ”, στο TSINGARIDA, A. (επιμ.), *Shapes and Uses of Greek Vases (7th – 4th Centuries B.C.). Études d'archéologie* 3. Bruxelles: Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, 291-306.
SALIS VON, A. 1920-1924. “ Die Brautkrone ”. *RhM* 73: 199-215.
SALTA, M. 1991. *Attische Grabstelen mit Inschriften. Beiträge zur Topographie und Prosopograhie der Nekropolen von Athen, Attika und Salamis vom Peloponnesische Krieg bis zur Mitte des 4. Jhs. v. Chr*. Διδακτορική διατριβή, Tübingen.
ΣΑΛΤΑ, Μ. 2000. « Addenda – Corrigenda στη δημοσίευση του Cristoph W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*. Αντιστοιχίες με τους αριθμούς ευρετηρίων του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ». *Τό Μουσεῖον* 1: 67-72.
ΣΑΛΤΑ, Μ. 2002-2003. « Addenda – Corrigenda II στη δημοσίευση του Cristoph W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones*. Αντιστοιχίες με τα ευρετήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ». *Τό Μουσεῖον* 3: 111-114.
ΣΑΜΑΡΑ – ΚΑΟΥΦΜΑΝ, Α. 2001. *Ελληνικές Αρχαιότητες στο Μουσείο του Λούβρου: εκατόν πενήντα ένα έργα τέχνης και η ιστορία τους*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ.
SAUCIUC, T. 1914. *Andros: untersuchungen zur geschichte und topographie der insel*. Wien: A. Hölder.
ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ι.Ν. 1909. « Ἰανίσκος, Ἀσκληπιός ἀρτίτοκος, Κοράσιον Ἀσκληπιοῦ καί Ἀνδρίσκος ». *ΑΕ* 48: 132-178.
SCHACHTER, A. 1981. *The Cults of Boeotia*. Τόμος 1. *BICS Suppl*. 38. London: University of London, Institute of Classical Studies.
SCHEFOLD, K. 1967. *Die Griechen und ihre Nachbarn*. Berlin: Propyläen Verlag.

SCHEFOLD, K. 1970. “ Die Thronende, Euthesion, und Antigenes ”, *AntK* 13: 103-111.
SCHEFOLD, K., και F. JUNG. 1989. *Die Sagen von den Argonauten, von Theben und Troia in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München.
SCHEIBLER, I. 1976. *Griechische Lampen*. *Kerameikos* XI. Berlin: Walter de Gruyter.
SCHEUER, L., και S. BLACK. 2000. “ Development and Ageing of the Juvenile Skeleton ”, στο COX, M., και S. MAYS (επιμ.), *Human Osteology in Archaeology and Forensic Science*. New York: Cambridge University Press, 9-22.
SCHLAIFER, R. 1940. “ Notes on Athenian Public Cults ”. *HSCP* 51: 233-260.
SCHLÖRB–VIERNEISEL, B. 1964. “ Zwei klassische Kindergraber im Kerameikos ”. *AM* 79: 85-104.
SCHLÖRB–VIERNEISEL, B. 1966. “ Eridanos Nekropole I ”. *AM* 81: 4-111.
SCHLÖRB–VIERNEISEL, B. 1968. “ Drei neue Grabreliefs aus der heiligen Strasse ”. *AM* 83: 89-110.
SCHLÖRB–VIERNEISEL, B. 1976, “ Nochmals zum Datum der Bauplastik des Asklepiostempels von Epidauros ”, στο KELLER, H., και J. KLEINE (επιμ.), *Festschrift für Gerhard Kleiner*. Tübingen: Wasmuth, 61-93.
SCHLÖRB –VIERNEISEL, B. 1988. *Glyptothek München, Katalog der Skulpturen*. Τόμος III: *Klassische Grabdenkmäler und Votivreliefs*. München: Beck.
SCHMALTZ, B. 1970. *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*. Berlin: Mann.
SCHMALTZ, B. 1979. “ Verwendung und Funktion attischer Grabmäler ”. *MarbWPr*: 13-27.
SCHMALTZ, B. 1983. *Griechische Grabreliefs*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
SCHMALTZ, B. 1998. “Zur Weiter- und Wiederverwendung klassischer Grabreliefs Attikas ”. *AM* 113: 165-190.
SCHMALTZ, B. 2001. “ Zur Wiederverwendung attischer Grabreliefs ”, στο HOFFMANN, G. (επιμ.), *Les Pierres de l’ Offrande, Festschrift Ch. Clairmont*. Kilchberg / Zurich: Akanthus, 44-51.
SCHMALTZ, B., και M. SALTA. 2003. “ Zur Weiter- und Wiederverwendung attischer Grabreliefs klassischer Zeit ”. *JdI* 118: 49-204.
SCHMIDT, C.W., και S.A. SYMES. 2008. *The Analysis of Burned Human Remains*. London.
SCHMIDT, R. 1977. *Die Darstellung von Kinderspielzeug und Kinderspiel in der griechischen Kunst*. Wien.
SCHMITT, S. 1991. *Hellenistische Grabreliefs: typologische und chronologische Beobachtungen*. Köln: Böhlau.
SCHOLL, A. 1994. “ ΠΟΛΥΤΑΛΑΝΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ”. *JdI* 109: 239-271.
SCHOLL, A. 1996. *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs.v. Chr: Untersuchungen zu den kleiformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*. Berlin: Gebr. Mann.
SCHREIBER, T. 1883. “ Der altattische Krobylos ”. *AM* 8: 246-273.
SCHREIBLER, I. 1964. “ Exaleiptra ”. *JdI* 79: 72-108.
SCHREIBLER, I. 1968. “ Kothon-Exaleiptron: Addenda ”. *AA* 83: 389-397.
SCHUCHHARDT, W.H. 1958. “ Review of Richter G.M.A, Catalogue of Greek Sculptures in the Metropolitan Museum of Art, New York ”. *Gnomon* 30: 481-495.
SCHUCHHARDT, W.H. 1959. *Die Epochen der griechischen Plastik*. Baden-Baden.
SCHULZE, H. 1998. *Ammen und Paedagogen: Sklavinnen und Sklaven als Erzieher in der antiken Kunst und Gesellschaft*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
SCHWARZMAIER, A. 1997. *Griechische Klappspiegel: Untersuchungen zu Typologie und Stil*. Berlin.

SCHWEITZER, B. 1961. *Mythische Hochzeiten. Eine Interpretation des Bilderkreises an dem Epinetron des Eretriameisters*. Heidelberg: Winter.
SCODEL, R. 1980. “ Wine, Water, and the Anthesteria in Callimachus Fr. 178 Pf ”. *ZPE* 39: 37-40.
SCODEL, R. 1996. “ Δόμων ἄγαλμα: Virgin Sacrifice and Aesthetic Object ”. *TAPA* 126: 111-128.
SEAFORD, R. 1987. “ The Tragic Wedding ”. *JHS* 107: 106-130.
SEAFORD, R. 1990α. “ The Imprisonment of Women in Greek Tragedy ”. *JHS* 110: 76-90.
SEAFORD, R. 1990β. “ The Structural Problems of Marriage in Euripides ”, στο POWELL, A. (επιμ.), *Euripides, Women, and Sexuality*. London: Routledge, 151-176.
SEAFORD, R. 1993. “ Dionysos as Destroyer of the Household: Homer, Tragedy, and the Polis ”, στο CARPENTER, T.H., και C.A. FARAONE (επιμ.), *Masks of Dionysus*. Ithaca: Cornell University Press, 115-146.
SEAFORD, R. 2003. *Ανταπόδοση και Τελετουργία: Ο Όμηρος και η τραγωδία στην αναπτυσσόμενη πόλη – κράτος*. Αθήνα: ΜΙΕΤ (τίτλος πρωτοτύπου, *Reciprocity and Ritual: Homer and Tragedy in the Developing City – State*, Oxford, 1994).
SEALEY, R. 1990. *Women and Law in Classical Greece*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
SEGAL, C. 1981. *Tragedy and Civilization: An Interpretation of Sophocles*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
SEGAL, C. 1986. *Interpreting Greek Tragedy: Myth, Poetry, Text*. Ithaca: Cornell University Press.
SEGAL, C. 1990α. “ Golden Armor and Servile Robes: Heroism and Metamorphosis in Hecuba of Euripides ”. *AJP* 111: 304-317.
SEGAL, C. 1990β. “ Violence and the Other: Greek, Female, and Barbarian in Euripides’ Hecuba ”. *TAPA* 120: 109-131.
SEGAL, C. 1992. “ Euripides’ ‘Alcestis’: Female Death and Male Tears ”. *ClAnt* 11: 142-158.
SEIPEL, W. 2005. *Meisterwerke der Antikensammlung*. Wien: Kunsthistorisches Museum.
SHAPIRO, H.A. 1986. “ The Origins of Allegory in Greek Art ”. *Boreas* 9: 4-23.
SHAPIRO, H.A. 1991. “ The Iconography of Mourning in Athenian Art ”. *AJA* 95: 629-656.
SHAPIRO, H.A. 1993. *Personifications in Greek Art: The Representation of Abstract Concepts 600-400 BC*. Zurich: Akanthus.
SHAPIRO, H.A. 2004. “ Erigone ”. *MeditArch* 17: 87-91.
SHEAR, T.L. (JR.). 1970. “ Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora ”. *Hesperia* 39: 145-222.
SIEBERT, G. 1981. “ Eidola: le problème de la figurabilité dans l'art grec ”, στο SIEBERT, G. (επιμ.), *Méthodologie iconographique. Actes du colloque de Strasbourg, 27-28 avril 1979*. Strasbourg: Université des Sciences Humaines, 63-73.
SIMON, E., και A. ANDRIOMENOU. 1970. “ Grabplastik aus Chalkis ”. *ΑΔ* 25: 26-28.
SIMON, E. 1976. *Die griechischen Vasen*. München: Hirmer
SIMON, E. 1983. *Festivals of Attica: an Archaeological Commentary*. Madison: University of Wisconsin Press.
SIMON, E. 1988. “ Zur Sandalenlöserin der Nikebalustrade ”, στο SCHMIDT, M. (επιμ.), *Kanon: Festschrift Ernst Berger zum 60. Geburtstag am 26. Februar 1988*. Basel, 69-73.

SISSA, G. 1990. *Greek Virginity*. Cambridge (MA): Harvard University Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Le corps virginal: la virginité féminine en Grèce ancienne*, Paris, 1987).
SIURLA - THEODORIDOU, V. 1989. *Die Familie in der griechischen Kunst und Literatur des 8. bis 6. Jahrhunderts v. Chr*. München.
ΣΚΙΑΔΑΣ, Α. 1967. *Ἐπί τύμβῳ*. Αθήνα.
ΣΚΙΑΔΑΣ, Α. 1989. « Σἓμα Φρασικλείας: ἑρμηνευτικός συσχετισμός με τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα καί με τή γενική ποίηση », στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*. 4 Τόμοι. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, ΙΙΙ, 188-193.
ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, Δ. 1968. « Ἀνασκαφαί παρά τάς ' Ἠρίας Πύλας ' και τοπογραφικά προβλήματα τῆς περιοχῆς ». *AE* 107 (Αρχ. Χρονικά): 8-50.
ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ, Δ. 1975. « Ἀνασκαφή παρά τά Μακρά Τείχη καί ἡ οἰνοχόη τοῦ Ταύρου ». *AE* 114: 66-149.
SMITH, A.H. 1916 α. " Lord Elgin and his Collection ". *JHS* 36: 163-372.
SMITH, A.H. 1916 β. " Recently Acquired Reliefs in the British Museum ". *JHS* 36: 65-86.
SOJC, N. 2005. *Trauer auf attischen Grabreliefs*. Berlin: Reimer.
SOLMSEN, F. 1947. " Eratosthenes' Erigone: A Reconstruction ". *TAPA* 78: 252-275.
SOURVINOU, C. 1971. " Aristophanes, Lysistrata, 641-647 ". *CQ* 21: 339-342.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1973. " The Young Abductor of the Locrian Pinakes ". *BICS* 20: 12-21.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1978. " Persephone and Aphrodite at Locri: A Model for Personality Definitions in Greek Religion ". *JHS* 98: 101-121.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1987. " A Series of Erotic Pursuits: Images and Meanings ". *JHS* 107: 131-153.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1988. *Studies in Girls' Transitions: Aspects of the Arkteia and Age Representation in Attic Iconography*. Athens: Kardamitsa.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1990. " Ancient Rites and Modern Constructs: On the Brauronian Bears Again ". *BICS* 37: 1-14.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1991. *'Reading' Greek Culture: Texts and Images, Rituals and Myths*. Oxford: Clarendon Press.
SOURVINOU – INWOOD, C. 1996. *'Reading' Greek Death*. Oxford: Clarendon Press.
SOURVINOU – INWOOD, C. 2005. *Hylas, the Nymphs, Dionysos and Others: Myth, Ritual, Ethnicity*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
SPARKES, B.A., και L. TALCOTT. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries B.C. Agora* 12. Princeton: American School of Classical Studies in Athens.
SPARKES, B.A. 1996. *The Red and the Black: Studies in Greek Pottery*. London: Routledge (ελλ. μτφρ. *Ερυθρόν και Μέλαν. Μελέτες στην αρχαία ελληνική κεραμική*, Αθήνα, 2000).
ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ – ΧΩΡΕΜΗ, Α. 2004. *Τα γλυπτά του Παρθενώνα: Ακρόπολη, Βρετανικό Μουσείο, Λούβρο*. Αθήνα: Εκδόσεις Έφεσος.
SPILIOPOULOU – DONDERER, I. 1990. " Das Grabrelief der Apollonia im J. Paul Getty Museum ", στο TRUE, M., και G. KOCH (επιμ.), *Roman Funerary Monuments in the J. Paul Getty Museum*. Malibu: The Museum, 5-14.
SPINETO, N. 2005. *Dionysos a teatro: il contesto festivo del dramma greco*. Roma.
SPIVEY, N. 1996. *Understanding Greek Sculpture: Ancient Meanings, Modern Readings*. London: Thames and Hudson.
SPIVEY, N. 1997. *Greek Art*. London: Phaidon.

STACKELBERG, O.M. 1837. *Die Gräber der Hellenen*. Berlin: G. Reimer.
ΣΤΑΗΣ, Β. 1890. «᾿Ανασκαφαί τύμβων ἐν ᾿Αττικῇ: ῾Ο τύμβος τῶν Μαραθωνομάχων». *ΑΔ* 1890: 123-132.
STAIS, B. 1893. «῾Ο ἐν Μαραθῶνι Τύμβος». *AM* 18: 46-63.
ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 1984. « Β΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ». *ΑΔ* 39 Β: 26-30.
ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 1998. *Τα Μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά*. Αθήνα.
ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση, Εκδόσεις Ολκός.
ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 2009. *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση, Εκδόσεις Ολκός.
ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ., και Ο. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ. 2005. *Αττικής Οδού Περιήγηση*. Αθήνα.
STANTON, G.R. 1995. “ Aristocratic Obligation in Euripides’ ‘Hekabe’ ”. *Mnemosyne* 48: 11-33.
STARK, K.B. 1874. *Nach dem griechischen Orient: Reise-Studien*. Heidelberg: C. Winter.
STEARS, K. 1995. “ Dead Women’s Society: Constructing Female Gender in Classical Athenian Funerary Sculpture ”, στο SPENCER, N. (επιμ.), *Time, Tradition and Society in Greek Archaeology*. London / New York: Routledge, 109-131.
STEARS, K. 2000α. “ The Times They Are A’Changing: Developments in Fifth - Century Funerary Sculpture ”, στο OLIVER, G.J. (επιμ.), *The Epigraphy of Death: Studies in the History of Society of Greece and Rome*. Liverpool: Liverpool University Press, 25-58.
STEARS, K. 2000β. “ Losing the Picture: Change and Continuity in Athenian Grave Monuments in the Fourth and Third Centuries B.C. ”, στο RUTTER, N.K., και B.A. SPARKES (επιμ.), *Word and Image in Ancient Greece*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 206-227.
STEARS, K. 2008. “ Death Becomes Her: Gender and Athenian Death Ritual ”, στο SUTER, A. (επιμ.), *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*. New York: Oxford University Press, 139-155.
STEHLE, E. 2001. “ The Good Daughter. Mothers’ Tutelage in Erinna’s Distaff and Fourth – Century Epitaphs ”, στο LARDINOIS, A., και MCCLURE, L. (επιμ.), *Making Silence Speak: Women’s Voices in Greek Literature and Society*. Princeton: Princeton University Press, 179-200.
STEPHANAKIS, M. 2002. “ An Inexpensive Ride ? A Contribution to Death – Coin Rites in Hellenistic Crete ”. *NumAntCl* 31: 171-189.
STEVENS, S.T. 1991. “ Charon's Obol and Other Coins in Ancient Funerary Practice ”. *Phoenix* 45: 215-229.
STEWART, A. 1977. *Skopas of Paros*. Park Ridge (NJ).
STEWART, A. 1990. *Greek Sculpture. An Exploration*. New Haven / London: Yale University Press.
STEWART, A. 1997. *Art, Desire, and the Body in Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
STOTHART, H. 1965. *A Handbook of the Sculpture in the J.P. Getty Museum*. Malibu: J.P. Getty Museum.
STRATEN VAN, F.T. 1981. “ Gifts for the Gods ”, στο VERSNEL, H.S. (επιμ.), *Faith, hope and worship: aspects of religious mentality in the ancient world*. Leiden: Brill, 65-151.

STRATEN VAN, F.T. 1995. *Hierà Kalá: Images of Animal Sacrifice in Archaic and Classical Greece*. Leiden: E.J. Brill.
STRATTON, K.B. 2007. *Naming the Witch: Magic, Ideology, and Stereotype in the Ancient World*. New York: Columbia University Press.
STRAUSS, B.S. 1993. *Fathers and Sons in Athens: Ideology and Society in the Era of the Peloponnesian War*. Princeton: Princeton University Press.
STROCKA, V.M. 1979. “ Aphroditekopf in Brescia ”. *JdI* 82: 110-156.
STROCKA, V.M. 1987. *Alltag und Fest in Athen: Griechische Vasen zur Ausstellung*. Freiburg im Breisgau: Waldkircher Gesellschaft.
STROCKA, V.M. 1988. “ L’ arte ad Atene durante la guerra del Peloponneso ”, στο LAROCCA, E. (επιμ.), *L'esperimento della perfezione: arte e società nell'Atene di Pericle*. Milano: Electa, 147-179.
STRÖMBERG, A. 2003. “ Private in Life - Public in Death: The Presence of Women on Attic Classical Funerary Monuments ”, στο LOVÉN, L. (επιμ.), *Gender, Cult and Culture in the Ancient World from Mycenae to Byzantium: Proceedings of the Second Nordic Symposium on Gender and Women's History in Antiquity*. Göteborg: Paul Åströms Förlag, 28-37.
STUPPERICH, R. 1977. *Staatsbegrabnis und Privatgrabmal im klassischen Athen*. Διδακτορική διατριβή, Westalischer Wilhelms Universitat, München.
STUPPERICH, R. 1994α. “ The Iconography of Athenian State Burials in the Classical Period ”, στο COULSON, W.D.E., και O. PALAGIA (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy: Proceedings of an International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*. Oxford: Oxbow Books, 93-104.
STUPPERICH, R. 1994β. “ Fragmentanpassungen bei attischen Grabreliefs ”. *Thetis* I: 53-62.
SULLIVAN, F.A. 1950. “ Charon, the Ferryman of the Dead ”. *CJ* 46: 11-17.
SÜSSEROTT, H.K. 1938. *Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus: Untersuchungen zur Zeitbestimmung*. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
SUTER, A. 2002. *The Narcissus and the Pomegranate: An Archaeology of the Homeric Hymn to Demeter*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
SUTER, A. 2008. “ Male Lament in Greek Tragedy ”, στο SUTER, A. (επιμ.), *Lament: Studies in the Ancient Mediterranean and Beyond*. New York: Oxford University Press, 156-180.
SUTER, A. 2009. “ Tragic Tears and Gender ”, στο FÖGEN, T. (επιμ.), *Tears in the Graeco – Roman World*. Berlin / New York: De Gruyter, 59-83.
SUTTON, R.F. (JR.). 1981. *The Interaction Between Men and Women Portrayed on Attic Red - Figure Pottery*. Διδακτορική διατριβή, Chapel Hill, University of North Carolina.
SUTTON, R.F. (JR.). 1989. “ On the Classical Athenian Wedding: Two Red - Figure Loutrophoroi in Boston ”, στο SUTTON, R.F., JR (επιμ.), *Daidalikon – Studies in Memory of R.V. Schoder*. Bolchazy: Carducci Publishers, 331-359.
SUTTON, R.F. (JR.). 1997-1998. “ Nuptial Eros: The Visual Discourse of Marriage in Classical Athens ”. *JWalt* 55-56: 27-48.
SUTTON, R.F. (JR.). 2004. “ Family Portraits: Recognizing the *Oikos* on Attic Red – Figure Pottery ”, στο CHAPIN, A.P. (επιμ.), *Χάρις: Essays in Honor of Sara A. Immerwahr*. *Hesperia Suppl.* 33. Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 327-350.

SVENBRO, J. 1993. *Phrasikleia: An Anthropology of Reading in Ancient Greece*. Ithaca: Cornell University Press (ελλ. μτφρ. *Φρασίκλεια. Ανθρωπολογία της ανάγνωσης στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2002).
SYBEL VON, L. 1881. *Katalog der sculpturen zu Athen: Kentrikon mouseion. Barbakeion lykeion. Hagia trias. Theseion. Stoa des Hadrian. Ephoria. Südabhang der Akropolis. Akropolis*. Marburg: Elwert.
SYROPOULOS, S. 2003. *Gender and Social Function of Athenian Tragedy*. *BAR International Series* 1127. Oxford: Archaeopress.
THALMANN, W.G. 1993. " Euripides and Aeschylus: The Case of the 'Hekabe' ". *ClAnt* 12: 126-159.
THEISEN, U. 2009. *Parthenos, Nymphe, Gyne: weibliche Trachtikonographie als Bedeutungsträger im 5. Jahrhundert v.Chr. in Griechenland*. Göttingen.
THEMELIS, P. 1971. *Brauron: Guide to the Site and Museum*. Athens: Apollo Editions.
THEMELIS, P. 2002. " Contribution to the Topography of the Sanctuary at Brauron ", στο GENTILI, B., και F. PERUSINO (επιμ.), *Le orse di Brauron: un rituale femminile nel santuario di Artemide*. Pisa: ETS, 103-116.
ΘΕΟΦΑΝΕΙΔΗΣ, Β.Δ. 1939-41. « Νέα προσκτήματα Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου κατά τα ἔτη 1930, 1931, 1932 ». *ΑΕ* 78-80 (Αρχ. Χρονικά): 1-23.
THIMME, J. 1964. " Die Stele der Hegeso als Zeugnis des attischen Grabkults ". *AntK* 7: 16-29.
THOMPSON, D.B. 1952. " Three Centuries of Hellenistic Terracottas ". *Hesperia* 21: 116-164.
THOMPSON, D.B. 1963. *Troy: the Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Princeton: Princeton University Press.
THOMPSON, D.B. 1966. " The Origin of Tanagras ". *AJA* 70: 51-63.
THOMPSON, D.B. 1969. " Mourning Odysseus ". *Hesperia* 38: 242-251.
THOMPSON, H.A., και R.E. WYCHERLEY. 1972. *The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. *Agora* 14. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
THOMPSON, H.A. 1981. " Athens Faces Adversity ". *Hesperia* 4: 343-355.
ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, Ι.Χ. 1952-1955. « Το εὕρημα τοῦ Κεραμεικοῦ ». *Πολέμων* 5: 59-66.
ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ. 1996. *Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
TOD, M.N. 1930. " A Bronze Mirror in the Asmolean Museum ". *JHS* 50: 32-36.
TOD, M.N. 1951. " Laudatory Epithets in Greek Epitaphs ". *BSA* 46: 182-190.
TOHER, M. 1991. " Greek Funerary Legislation and the Two Spartan Funerals ", στο FLOWER, M.A., και M. TOHER (επιμ.), *Georgica – Studies in Honour of G. Cawkwell, BICS Suppl.* 58: 159-175.
TÖLLE-KASTENBEIN, R. 1980. *Frühklassische Peplosfiguren: Originale*. Mainz am Rhein: P. von Zabern.
TOUCHAIS, G. 1989. " Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1988 ". *BCH* 113: 581-700.
TRACHY, C.L. 1987. *The Mythology of Artemis and Her Role in Greek Popular Religion*. Ann Arbor - Διδακτορική διατριβή, Florida State University.
TRAILL, J. 1994-2007. *Persons of ancient Athens*. Toronto: Athenians.
ΤΡΑΥΛΟΣ, Ι. 1937. « Σπήλαιον τοῦ Πανός παρά το Δαφνί ». *ΑΕ* 76: 391-408.
ΤΡΑΥΛΟΣ, Ι. 1960. « Ελευσίς ». *ΑΔ* 16: 43-60.
TRAVLOS, J. 1971. *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*. London: Thames and Hudson.
TRAVLOS, J. 1988. *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*. Tübingen: Wasmuth.

TSAGALIS, C. 2008. *Inscribing Sorrow: Fourth-Century Attic Funerary Epigrams*. Berlin / New York: W. de Gruyter.

ΤΣΑΛΙΚΗ, Α. 2004. « Ζωικά και ανθρώπινα οστά στα αρχαιολογικά σύνολα: προβληματική και διαχωρισμός ». *Αρχαιολογία* 92: 83-88.

ΤΣΙΑΦΑΚΗ, Δ. 1998. *Η Θράκη στην αττική εικονογραφία του 5ου αιώνα π.Χ.: προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης*. Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κέντρο Θρακικών Μελετών.

TSIAFAKIS, D. 2000. " The Allure and Repulsion of Thracians in the Art of Classical. Athens ", στο COHEN, B. (επιμ.), *Not the Classical Ideal: Athens and the Construction of the Other in Greek Art*. Leiden: Brill, 364-389.

TUSA, S., V. TUSA, και F. GIUDICE (επιμ.). 1992. *La collezione archeologica del Banco di Sicilia*. 2 τόμοι. Palermo.

TYRRELL, W.B., και F.S. BROWN. 1991. *Athenian Myths and Institutions: Words in Action*. Oxford: Oxford University Press.

TYRRELL, W.B., και L.J. BENNETT. 1998. *Recapturing Sophocles' Antigone*. Lanham: Rowman and Littlefield.

TYRRELL, W.B. 1999. " Antigone's Unnoticed Rite of Passage ", στο PADILLA, M.W. (επιμ.), *Rites of Passage in Ancient Greece: Literature, Religion, Society*. Lewisburg / London / Toronto: Bucknell University Press, 148-157.

URE, P.N. 1910. " Excavations at Rhitsona in Boeotia ". *JHS* 30: 336-356.

VALAVANIS, P. 1996. " Drinking Vessels in Greek Antiquity ", στο VALAVANIS, P., και D. KOURKOUMELIS, *Χαίρε και πίει: Drinking vessels*. Athens, 11-39.

VAN GENNEP, A. 1960. *The Rites of Passage*. Chicago: University of Chicago Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Les rites de passage*, Paris, 1909).

VEDDER, U. 1985α. *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jhs.v. Chr*. Frankfurt am Main / New York: Peter Lang.

VEDDER, U. 1985β. " 'Szenenwechsel' – Beobachtungen an zwei Grabstelen in Cambridge (Mass.) und Athen ", στο CAIN, H.U., H. GABELMANN, και S. DIETER (επιμ.), *Festschrift für Nikolaus Himmelmann: Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 169-177.

VÉRILHAC, A.M. 1978-1982. *ΠΑΙΔΕΣ ΑΩΡΟΙ - Poésie Funéraire*. 2 Τόμοι. Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών.

VÉRILHAC, A.M. 1985. " L'image de la femme dans les épigrammes funéraires grecques ", στο VÉRILHAC, A.M., και C. VIAL (επιμ.), *La femme dans le monde méditerranéen*. Τόμος 1: Antiquité. Lyon: Maison de l'Orient, 85-112.

VÉRILHAC, A.M., και C. VIAL. 1998. *Le marriage grec du vie siècle avant J.-C. à l'époque d'Auguste*. *BCH Suppl*. 32. Athènes: École Française d' Athènes.

VERMEULE, C. 1955. " Notes on a New Edition of Michaelis: Ancient Marbles in Great Britain ". *AJA* 59: 129-150.

VERMEULE, C. 1968. " The Basel Dog: A Vindication ". *AJA* 72: 95-101.

VERMEULE, C. 1972. " Greek Funerary Animals, 450-300 B.C. ". *AJA* 76: 49-59.

VERMEULE, C., και N. NEUERBERG. 1973. *Catalogue of the Ancient Art in the J. Paul Getty Museum: the Larger Statuary, Wall Paintings and Mosaics*. Malibu: J. Paul Getty Museum.

VERMEULE, C. 1981. *Greek and Roman Sculpture in America: Masterpieces in Public Collections in the United States and Canada*. Malibu: The J. Paul Getty Museum / Berkeley: University of California Press.

VERMEULE, E.D. 1979. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley: University of California Press.

VERNANT, J.P. 1982. *Myth and Society in Ancient Greece*. London: Methuen (αρχικά δημοσιευμένο ως *Mythe et Société en Grèce Ancienne*, Paris, 1974, ελλ. μτφρ. *Μύθος και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 2005).
VERNANT, J.P. 1983. *Myth and Thought among the Greeks*. London – Boston: Routledge and Kegan Paul (αρχικά δημοσιευμένο ως *Mythe et pensée chez les Grecs: études de psychologie historique*, Paris, 1965, ελλ. μτφρ. *Μύθος και Σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, 1989).
VERNANT, J.P. 1991. *Mortals and Immortals: Collected Essays*. Princeton: Princeton University Press.
VERRALL, A.W. 1900. " The Name Anthesteria ". *JHS* 20: 115-117.
VICKERS, M.J. 1984. " The Influence of Exotic Materials on Attic White – Ground Pottery ", στο BRIJDER, H.A.G. (επιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery. Proceedings of the International Vase Symposium in Amsterdam, 12-15 April 1984*. Amsterdam: Allard Pierson Museum, 88-97.
VIDAL – NAQUET, P. 1986. *The Black Hunter: Forms of Thought and Forms of Society in the Greek World*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Le chasseur noir: Formes de pensées et formes de société dans le monde grec*, Paris, 1981, ελλ. μτφρ., *Ο Μαύρος Κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη, 1983).
VIERNEISEL, K. 1962. " Die Ausgrabungen im Kerameikos. Die Grabung in der Nekropole ". *AA* 77: 420-467.
VIERNEISEL, K. 1963. " Die Ausgrabungen im Kerameikos ". *ΑΔ* 18 B: 27-30.
VIERNEISEL, K. 1964. " Die Ausgrabungen im Kerameikos ". *AA* 79: 384-467.
VIERNEISEL, K. 1968. " Das Epigramm der Eukoline ". *AM* 83: 111-123.
VIITANIEMI, L. 1998. " Parthenia – Remarks on Virginity and its Meanings in the Religious Context of Ancient Greece ", στο LOVÉN, L. (επιμ.), *Aspects of Women in Antiquity: Proceedings of the First Nordic Symposium on Women's Lives in Antiquity, Göteborg 12 - 15 June 1997*. Jonsered: Paul Åströms Förlag, 44-57.
VIKELA, E. 1997. " Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas ". *AM* 112: 167-246.
VISSER, M. 1986. " Medea: Daughter, Sister, Wife and Mother: Natal Family Versus Conjugal Family in Greek and Roman Myths about Women ", στο CROPP, M., E. FANTHAM και S.E. SCULLY (επιμ.), *Greek Tragedy and its Legacy: Essays Presented to D.J. Conacher*. Calgary: University of Calgary Press, 149-165.
VON FREYTAG, B., GEN. LÖRINGHOFF. 1976. " Archaische und klassische Grabfunde auf dem Hang nördlich der Eckterrasse im Kerameikos ". *AM* 91: 31-61.
VORSTER, C. 1983. *Griechische Kinderstatuen*. Διδακτορική διατριβή, Köln, Friedrich –Wilhelms Universität.
WALBANK, M.B. 1981. " Artemis Bear - Leader ". *CQ* 31: 276-281.
WALDMANN, E. 1923. *Griechische Originale*. Leipzig.
WALKER, P.L., J.R. JOHNSON και P.M. LAMBERT. 1988. " Age and Sex Biases in the Preservation of Human Skeletal Remains ". *AJPA* 76: 183-188.
WALKER, P.L. 1995. " Problems of Preservation and Sexism in Sexing: Some Lessons from Historical Collections for Palaeodemographers ", στο SAUNDERS, S., και A. HERRING (επιμ.), *Grave Reflections: Portraying the Past through Cemetery Studies*. Toronto: Canadian Scholars' Press, 31-47.
WALKER, S. 1979. " A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis ". *BSA* 74: 243-257.
WALTER, O. 1940. " Archäologische Funde in Griechenland von Frühjahr 1939 bis Frühjahr 1940 ". *AA* 55: 121-308.

WASSERMANN, F.M. 1969. “ Serenity and Repose: Life and Death on Attic Tombstones ”. *CJ* 64,5: 193-202.
WEBSTER, T.B.L. 1937. *Four Greek Vases in Manchester Museum*. Manchester.
WEBSTER, T.B.L. 1946. *Guide to the Greek Vases*. Manchester: Manchester Museum.
WEBSTER, T.B.L. 1972. *Potter and Patron in Classical Athens*. London: Methuen.
WEES VAN, H. 1998. “ A Brief History of Tears: Gender Differentiation in Archaic Greece ”, στο FOXHALL, L., και J. SALMON (επιμ.), *When Men were Men: Masculinity, Power and Identity in Classical Antiquity*. London: Routledge, 10-53.
WEGENER, D. 1946. *Beiträge zur geschichte der Olpe*. Heidelberg.
WEHGARTNER, I. 1983. *Attisch weissgrundige Keramik*. Mainz.
WEINBERG, G.D. 1992. *Glass Vessels in Ancient Greece: Their History Illustrated from the Collection of the National Archaeological Museum, Athens*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
WEIR, R.G.A. 1995. “ The Lost Archaic Wall around Athens ”. *Phoenix* 49: 247-258.
WEISS, K.M. 1972. “ On the Systematic Bias in Skeletal Sexing ”. *AJPA* 37: 239-250.
WELLER, C. 1903. “ The Cave at Vari ”. *AJA* 7: 263-349.
WELSH, S.M. 1906. “ An Attic Grave Lekythos ”. *JHS* 26: 229-234.
WERTH, N. 2006. *Hekate: Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin*. Hamburg: Kovac.
WHITEHEAD, D. 1977. *The Ideology of the Athenian Metic*. *Cambridge Philological Society Suppl.* 4. Cambridge.
WHITEHEAD, D. 1990. “ Abbreviated Athenian Demotics ”. *ZPE* 81: 105-161.
WHITTAKER, D. 2000. “ Ageing from the Dentition ”, στο COX, M., και S. MAYS (επιμ.), *Human Osteology in Archaeology and Forensic Science*. New York: Cambridge University Press, 83-100.
WILHELM, A. 1909. *Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde: mit einem Anhange über die öffentliche Aufzeichnung von Urkunden*. Wien: A. Hölder.
WILKINS, J. 1990. “ The State and the Individual: Euripides’ Plays of Voluntary Self - Sacrifice ”, στο POWELL, A. (επιμ.), *Euripides, Women, and Sexuality*. London: Routledge, 177-194.
WILLEMSEN, F. 1970. “ Stelen ”. *AM* 85: 23-44.
WILLIAMS, D., και L. BURN. 1991. “ Vase – Painting in Fifth - Century Athens ”, στο SPIVEY, N., και T. RASMUSSEN (επιμ.), *Looking at Greek Vases*. Cambridge: Cambridge University Press (ελλ. μτφρ., *Προσεκτικές ματιές στα ελληνικά αγγεία*, Αθήνα, 1997), 103-130.
WILLINGHÖFER, H. 1996. *Thanatos: die Darstellung des Todes in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*. Marburg.
WINBOLT, S.E. 1928. “ Ancient Sculptured Marbles at Bignor Park ”. *JHS* 48: 178-182.
WINKLER, H. 1999. *Lutrophorie: ein Hochzeitskult auf attischen Vasenbildern*. Freiburg: Hochschul Verlag.
WINTER, F. 1903. *Die Typen der figürlichen Terrakotten*. 2 Τόμοι. Berlin: W. Spemann.
WOLTERS, C. 1960. “ Eine bemalte attische Grabstele unter der Quartzlampe ”. *MJbBK* 11: 11-13.
WOLTERS, P. 1891. “ Rotfigurige Lutrophoros ”. *AM* 16: 371-405.
WOLTERS, P. 1909 α. “ Bemalte Grabstele in Athen ”. *JdI* 24: 53-60.
WOLTERS, P. 1909 β. “ Griechische Grabmäler in München ”. *MJbBK* 4: 1-21.
WOLTERS, P. 1910. “ Erwerbungen der Antikensammlungen Münchens 1907/8 ”. *AA* 25: 47-62.

WOODFORD, S. 1986. *An Introduction to Greek Art*. London: Duckworth.
WOYSCH-MÉAUTIS, D. 1982. *La représentation des animaux et des êtres fabuleux sur les monuments funéraires grecs: de l'époque archaique à la fin du IVe siècle av. J.-C.* Lausanne: Bibliothèque historique vaudoise.
WYCHERLEY, R.E. 1956. " The Market of Athens: Topography and Monuments ". *GaR* 3: 2-23.
WYCHERLEY, R.E. 1957. *Literary and Epigraphical Testimonia*. *Agora* 3. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
WYCHERLEY, R.E. 1965. " The Leokorion and 'Dyskolos' 173 ". *Mnemosyne* 18: 282-284.
XAGORARI – GLEISSNER, M. 2010. " Eukoline aus Lesbos und Silenis aus Böotien: Zwei Mädchen nicht-attischer Herkunft auf attischen Grabreliefs ", στο WEISS, C., και E. SIMON (επιμ.), *Folia in Memoriam Ruth Lindner Collecta*. Dettelbach: Röll, 120-130.
ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Α. 2008. « Σαν την άδικη κατάρα. Η αρχαιολογία μίας παρομοίωσης », στο ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ, Α. (επιμ.), *Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 49-81.
ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΗΣ, Σ. 1958. « Ἀνασκαφή κλασσικῶν τάφων παρά τήν πλατεῖαν Συντάγματος ». *ΑΕ* 97: 1-152.
ΧΡΗΣΤΟΥ, Χ. 1953-1954. « Ἄρτεμις Ἑκάτη ». *ΑΕ* 92-93 Γ΄: 188-200.
ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν. 1967. « Τά ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος ». *ΑΔ* 22: 25-37.
ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν. (επιμ.). 1982. *Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Ν. 1994. *Αρχαία Γλυπτά*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
YALOURIS, N. 1995. " Lo stile severo. Lo stato della questione ", στο BONACASA, N. (επιμ.), *Lo Stile Severo in Grecia e in Occidente: Aspetti e problemi, Studi e Materiali*. Rome: L' Erma di Bretschneider, 35-42.
YFANTIDIS, K. 1984. *Die Polychromie der hellenistischen Plastik*. Διδακτορική διατριβή, Mainz.
YOUNG, C.H. 1936. " Emotional Expression in Attic Grave Stelai ", στο *Classical studies presented to Edward Capps on his seventieth birthday*. Princeton: Princeton University Press, 364-368.
YOUNG, R.S. 1951. " Sepulturae Intra Urbem ". *Hesperia* 20: 67-134.
YOUNGER, J.G. 1997. " Gender and Sexuality in the Parthenon Frieze " στο KOLOSKI-OSTROW, A., και C. LYONS (επιμ.), *Naked Truths: Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*. London: Routledge, 120-153.
YOUNGER, J.G. 2002. " 'Double Consciousness' in Classical Attic Tombstones ", στο RABINOWITZ, N.S., και L. AUANGER (επιμ.), *Among Women: From the Homosocial to the Homoerotic in the Ancient World*. Austin: University of Texas Press, 167-210.
ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Φ. 1998. *Δήλος: Μαρτυρίες από τα μουσειακά εκθέματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ.
ZAIDMAN, L. 1994. " Pandora's Daughters and Rituals in Grecian Cities ", στο DUBY, G., και M. PERROT (επιμ.), *A History of Women in the West: From Ancient Goddesses to Christian Saints*. Cambridge (MA) / London: Belknap Press (τίτλος πρωτοτύπου, *Histoire des femmes en Occident*, Paris, 1991), 338-376.
ZAIDMAN, L. 1996. " Le temps de jeunes filles dans la cité grecque: Nausicaa, Phrasikleia, Timareta et les autres ". *Clio* 4. http://clio.revues.org/
ZAIDMAN, L., και P.S. PANTEL. 1997. *Religion in the Ancient Greek City*. Cambridge: Cambridge University Press (τίτλος πρωτοτύπου, *La religion grecque*, Paris, 1989).

ZANKER, P. 1965. *Wandel der Hermesgestalt in der attischen Vasenmalerei*. Bonn: R. Habelt.
ZANKER, P. 1966. “ Eine Eigenart ausserattischer Grabreliefs ”. *AntK* 9: 16-20.
ZEITLIN, F. 1965. “ The Motif of the Corrupted Sacrifice in the Aeschylus’ Oresteia ”. *TAPA* 96: 463-508.
ZEITLIN, F. 1986. “ The Power of Aphrodite: Eros and the Boundaries of the Self in the Hippolytus ”, στο BURIAN, P. (επιμ.), *Directions in Euripidean Critisism*. Durham: Duke University Press, 52-111.
ZEITLIN, F. 1996. *Playing the Other: Essays on Gender and Society in Classical Greek Literature*. Chicago: University of Chicago Press.
ZLOTOGORSKA, M. 1997. *Darstellungen von Hunden auf griechische Grabreliefs: von der archaik bis in die römische Kaiserzeit*. Hamburg: Kovac.
ZSCHIETZSCHMANN, W. 1928. “ Die Darstellungen der Prothesis in der griechischen Kunst ”. *AM* 53: 17-47.
ZÜCHNER, W. 1942. *Griechische Klappspiegel*. Berlin: W. de Gruyter.
ZUNTZ, G. 1971. *Persephone: Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*. Oxford: Clarendon Press.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

Ἀγαθίου Σχολαστικοῦ *Ἱστορίαι*: KEYDELL, R. 1967. *Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque*. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 2. Berlin: De Gruyter.

Ἀθηναίου *Δειπνοσοφισταί*: KAIBEL, G. 1887-1890. *Athenaei Naucratitae deipnosophistarum libri xv*. Leipzig: Teubner.

Αἰλιανοῦ Κλαυδίου *Ἀποσπάσματα*: HERCHER, R. 1866. *Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.

Αἰλιανοῦ Κλαυδίου *Περί ζῴων ἰδιότητος*: HERCHER, R. 1864. *Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*. Τόμος 1. Leipzig: Teubner.

Αἰλιανοῦ Κλαυδίου *Ποικίλη Ἱστορία*: HERCHER, R. 1866. *Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.

Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Ἀθηνᾶν*: DINDORF, W. 1829. *Aristides*. Τόμος 1. Leipzig: Reimer.

Αἰλίου Ἀριστείδου *Εἰς Δίαν*: DINDORF, W. 1829. *Aristides*. Τόμος 1. Leipzig: Reimer.

Αἰλίου Ἀριστείδου *Παναθηναϊκός*: DINDORF, W. 1829. *Aristides*. Τόμος 1. Leipzig: Reimer.

Αἰλίου Ἀριστείδου *Πρός Λεπτίνην ὑπέρ ἀτελείας*: DINDORF, W. 1829. *Aristides*. Τόμος 2. Leipzig: Reimer.

Αἰλίου Διονυσίου *Ἀττικά Ὀνόματα*: ERBSE, H. 1950. *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika - Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. Berlin: Akademie Verlag.

Αἰλίου Ἡρωδιανοῦ *Ἐπιμερισμοί*: BOISSONADE, J.F. 1819. *Herodiani partitiones*. London.

Αἰλίου Ἡρωδιανοῦ *Φιλέταιρος*: DAIN, A. 1954. *Le "Philétaeros" attribué à Hérodien*. Paris: Les Belles Lettres.

Αἰσχίνου *Κατά Τιμάρχου*: MARTIN, V., και G. DE BUDÉ. 1927. *Eschine: Discours*. Τόμος 1. Paris: Les Belles Lettres.

Αἰσχύλου *Ἀγαμέμνων*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα*: METTE, H.J. 1959. *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*. Berlin: Akademie Verlag.

Αἰσχύλου *Ἀποσπάσματα*: RADT, S. 1985. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. Τόμος 3. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Αἰσχύλου *Ἑπτά ἐπί Θήβας*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσχύλου *Εὐμενίδες*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσχύλου *Ἱκέτιδες*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσχύλου *Πέρσαι*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσχύλου *Χοηφόροι*: PAGE, D.L. 1972. *Aeschyli Septem Quae Supersunt Tragoedias*. Oxford: Clarendon Press.

Αἰσώπου *Μῦθοι*: HAUSRATH, A., και H. HUNGER. 1970. *Corpus fabularum Aesopicarum*. 2η Έκδοση. Leipzig: Teubner.

᾽Αλκίφρονος *᾽Επιστολαί*: SCHEPERS, M.A. 1905. *Alciphronis rhetoris epistularum libri iv*. Leipzig: Teubner.
᾽Αντιφῶντος *Περί τοῦ χορευτοῦ*: GERNET, L. 1923. *Antiphon. Discours*. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αντιφῶντος *Τετραλογία Β΄*: GERNET, L. 1923. *Antiphon. Discours*. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αντιφῶντος *Τετραλογία Γ΄*: GERNET, L. 1923. *Antiphon. Discours*. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αντωνίνου Λιβεράλις *Μεταμορφώσεων Συναγωγή*: CAZZANIGA, I. 1962. *Antoninus Liberalis: Metamorphoseon synagoge*. Milan: Istituto Editoriale Cisalpino.
᾽Απίωνος *Γλῶσσαι Ὁμηρικαί*: LUDWICH, A. 1919. “ Über die homerischen Glossen Apions ”. *Philologus* 74: 209-247, 75, 95-103.
᾽Απολλοδώρου *Βιβλιοθήκη*: WAGNER, R. 1894. *Apollodori bibliotheca. Pediasimi libellus de duodecim Herculis laboribus*. *Mythographi Graeci* 1. Leipzig: Teubner.
᾽Απολλωνίου ῾Ροδίου *Ἀργοναυτικά*: FRAENKEL, H. 1961. *Apollonii Rhodii Argonautica*. Oxford: Clarendon Press.
᾽Αριστοτέλους *Ἀθηναίων Πολιτεία*: OPPERMANN, H. 1928. *Aristotelis Ἀθηναίων Πολιτεία*. Leipzig: Teubner.
᾽Αριστοτέλους *Ἀποσπάσματα*: ROSE, V. 1886. *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*. Leipzig: Teubner.
᾽Αριστοτέλους *Πολιτικά*: ROSS, W.D. *Aristotelis politica*. Oxford: Clarendon Press.
᾽Αριστοτέλους *Προβλήματα*: BEKKER, I. 1831. *Aristotelis opera*. Τόμος 2. Berlin: Reimer.
᾽Αριστοτέλους *Τῶν περί τά ζῷα ἱστοριῶν*: LOUIS, P. 1964-1969. *Aristote Histoire des animaux*. 3 Τόμοι. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Ἀχαρνῆς*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1923. *Aristophane*. Τόμος 1. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Βάτραχοι*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1928. *Aristophane*. Τόμος 4. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Εἰρήνη*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1924. *Aristophane*. Τόμος 2. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *᾽Εκκλησιάζουσαι*: USSHER, R.G. 1973. *Aristophanes. Ecclesiazusae*. Oxford: Clarendon Press.
᾽Αριστοφάνους *Θεσμοφοριάζουσαι*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1928. *Aristophane*. Τόμος 4. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Λυσιστράτη*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1928. *Aristophane*. Τόμος 3. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Ὄρνιθες*: COULON, V., και M. VAN DAELE. 1928. *Aristophane*. Τόμος 3. Paris: Les Belles Lettres.
᾽Αριστοφάνους *Σφῆκες*: MACDOWELL, D.M. 1971. *Aristophanes Wasps*. Oxford: Clarendon Press.
᾽Αριστοφάνους Βυζαντίου *Ἀποσπάσματα – Ὀνόματα ῾Ηλικιῶν (fragmentum Parisinum)*: NAUCK, A. 1848. *Aristophanis Byzantii grammatici Alexandrini fragmenta*. 2η έκδοση. Halle: Lippert & Schmid.
᾽Αριστοφάνους Βυζαντίου *Ἀποσπάσματα – ῾Υποθέσεις Ἄμετροι*: NAUCK, A. 1848. *Aristophanis Byzantii grammatici Alexandrini fragmenta*. 2η έκδοση. Halle: Lippert & Schmid.

Ἀριστοφάνους Βυζαντίου *Τῶν Ἀριστοτέλους περί ζῴων ἐπιτομή*: LAMPROS, S.P. 1885. *Excerptorum Constantini de natura animalium libri duo. Aristophanis historiae animalium epitome. Commentaria in Aristotelem Graeca, Suppl.* 1.1. Berlin: Reimer.
Ἁρποκρατίωνος *Λέξεις τῶν Δέκα Ῥητόρων*: DINDORF, W. 1853. *Harpocrationis lexicon in decem oratores Atticos*. Τόμος 1. Oxford: Oxford University Press.
Ἀρτεμιδώρου *Ὀνειροκριτικόν*: PACK, R.A. 1963. *Artemidori Daldiani onirocriticon libri v*. Leipzig: Teubner.
Ἀρχελάου *Ἀποσπάσματα*: LLOYD-JONES, H., και P. PARSONS. 1983. *Supplementum Hellenisticum*. Berlin: De Gruyter.
Ἀχιλλέως Τατίου *Λευκίππη καί Κλειτοφῶν*: VILBORG, E. 1955. *Achilles Tatius. Leucippe and Clitophon*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Γεωπονικά: BECKH, H. 1895. *Geoponica*. Leipzig: Teubner.
Δημοσθένους *Ἐπιτάφιος*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Κατά Κόνωνος*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Κατά Νεαίρας*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Περί τοῦ στεφάνου*: BUTCHER, S.H. 1903. *Demosthenis orations*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Πρός Λεωχάρη*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Πρός Μακάρτατον*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Δημοσθένους *Πρός Σπουδίαν*: RENNIE, W. 1931. *Demosthenis orations*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Διογενιανοῦ *Παροιμίαι*: SCHNEIDEWIN, F.G., και E.L. VON LEUTSCH. 1839. *Corpus paroemiographorum Graecorum*. Τόμος 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Διογένους Λαερτίου *Βίοι Φιλοσόφων*: LONG, H.S. 1964. *Diogenis Laertii vitae philosophorum*. Oxford: Clarendon Press.
Διοδώρου Σικελιώτου *Ἱστορική Βιβλιοθήκη – Βιβλία 1-20*: FISCHER, K.T., και F. VOGEL. 1888-1906. *Diodori bibliotheca historica*. 3η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Διονυσίου Ἁλικαρνασσέως *Τέχνη Ῥητορική*: RADERMACHER, L., και H. USENER. 1929. *Dionysii Halicarnasei quae exstant*. Τόμος 6. Leipzig: Teubner.
Ἐρατοσθένους *Καταστερισμοί*: OLIVIERI, A. 1897. *Pseudo-Eratosthenis catasterismi*. *Mythographi Graeci* 3.1. Leipzig: Teubner.
Ἑρμείου *Σχόλια εἰς τόν Πλάτωνος Φαῖδρον*: COUVREUR, P. 1901. *Hermeias von Alexandrien. In Platonis Phaedrum scholia*. Paris: Bouillon.
Etymologicum Genuinum – A - Ἀμωσγέπως: LASSERRE, F., και N. LIVADARAS. 1976. *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum*. Τόμος 1. Rome: Ateneo.
Etymologicum Genuinum – Ἀνάβλησις - Βώτορες: LASSERRE, F., και N. LIVADARAS. 1992. *Etymologicum magnum genuinum. Symeonis etymologicum una cum magna grammatica. Etymologicum magnum auctum*. Τόμος 2. Athens: Parnassos Literary Society.
Etymologicum Gudianum – Ἀάλιον - Ζειαί: DE STEFANI, E.L. 1909 (fasc. 1), 1920 (fasc. 2). *Etymologicum Gudianum*. Fasc. 1 & 2. Leipzig: Teubner.
Etymologicum Gudianum – Ζείδωρος - Ὠτειλή: STURZ, F.W. 1818. *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*. Leipzig: Weigel.

Etymologicum Gudianum - Προσθήκες – Ἀάλιον - Ζειαί: DE STEFANI, E.L. 1909 (fasc. 1), 1920 (fasc. 2). *Etymologicum Gudianum*. Fasc. 1 & 2. Leipzig: Teubner.

Etymologicum Parvum: PINTAUDI, R. 1973. *Etymologicum parvum quod vocatur*. *Testi e documenti per lo studio dell'antichità* 42. Milan: Istituto Editoriale Cisalpino.

Εὐριπίδου *Ἄλκηστις*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἀνδρομάχη*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἀποσπάσματα*: NAUCK, A. 1889. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. Leipzig: Teubner.

Εὐριπίδου *Βάκχαι*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἑκάβη*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἑλένη*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἠλέκτρα*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἡρακλεῖδαι*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἡρακλῆς Μαινόμενος*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἱκέτιδες*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἱππόλυτος*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Αὐλίδι*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἰφιγένεια ἡ ἐν Ταύροις*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ἴων*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Μήδεια*: DIGGLE, J. 1984. *Euripidis fabulae*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ὀρέστης*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Ῥῆσος*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Τρῳάδες*: DIGGLE, J. 1981. *Euripidis fabulae*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.

Εὐριπίδου *Φοίνισσαι*: DIGGLE, J. 1994. *Euripidis fabulae*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.

Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα*: VAN DER VALK, M. 1971-1987. *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*. Leiden: Brill.

Εὐσταθίου *Παρεκβολαί εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια*: STALLBAUM, G. 1825-1826. *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Odysseam*. Leipzig: Weigel.

Ζηνοβίου *Ἐπιτομή Παροιμιῶν*: SCHNEIDEWIN, F.G., και E.L. VON LEUTSCH. 1839. *Corpus paroemiographorum Graecorum*. Τόμος 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Ζωναρᾶ *Συναγωγή Λέξεων*: TITTMANN, J.A.H. 1808. *Iohannis Zonarae lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*. Leipzig: Crusius.

Ἡλιοδώρου *Αἰθιοπικά*: LUMB, T.W., J. MAILLON, και R.M. RATTENBURY. 1960. *Héliodore. Les Éthiopiques (Théagène et Chariclée)*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἡρακλείτου *Ὁμηρικά Προβλήματα (εἰς ἅ περί θεῶν Ὅμηρος ἠλληγόρησεν)*: BUFFIERE, F. 1962. *Héraclite. Allégories d'Homère*. Paris: Les Belles Lettres.

Ἡροδότου *Ἱστορίαι*: LEGRAND, P.E. 1932-1954. *Hérodote. Histoires*. Paris: Les Belles Lettres.

Ἡσιόδου *Ἀποσπάσματα*: MERKELBACH, R., και M.L. WEST. 1967. *Fragmenta Hesiodea*. Oxford: Clarendon Press.

Ἡσιόδου *Ἔργα καί Ἡμέραι*: SOLMSEN, F. 1970. *Hesiodi opera*. Oxford: Clarendon Press.

Ἡσιόδου *Θεογονία*: WEST, M.L. 1966. *Hesiod. Theogony*. Oxford: Clarendon Press.

Ἡσύχιου *Λεξικόν Α - Ο*: LATTE, K. 1953 (1), 1966 (2). *Hesychii Alexandrini lexicon*. 2 Τόμοι. Copenhagen: Munksgaard.

Ἡσύχιου *Λεξικόν Π - Ω*: SCHMIDT, M. 1861-1862. *Hesychii Alexandrini lexicon*. Τόμοι 3-4. Halle.

Θεμιστίου *Βασανιστής ἤ Φιλόσοφος*: DOWNEY, G., A.F. NORMAN, και H. SCHENKL. 1971. *Themistii orationes quae supersunt*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.

Θεόγνιδος *Ἐλεγεῖαι*: YOUNG, D. 1971. *Theognis*. $2^{η}$ έκδοση. Leipzig: Teubner.

Θεοκρίτου *Εἰδύλλια*: GOW, A.S.F. 1952. *Theocritus*. Τόμος 1. $2^{η}$ έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.

Θεοφράστου *Χαρακτῆρες*: STEINMETZ, P. 1960. *Theophrast. Charaktere*. Τόμος 1. *Das Wort der Antike* 7. Munich: Hueber.

Θουκυδίδου *Ἱστορίαι*: JONES, H.S., και J.E. POWELL. 1942. *Thucydidis historiae*. Oxford: Clarendon Press.

Θωμᾶ Μαγίστρου *Ἐκλογή ὀνομάτων καί ῥημάτων ἀττικῶν*: RITSCHL, F. 1832. *Thomae Magistri sive Theoduli monachi ecloga vocum Atticarum*. Halle: Orphantropheus.

Ἱπποκράτους *Περί Διαίτης*: LITTRE, É. 1849. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Τόμος 6. Paris: Baillière.

Ἱπποκράτους *Περί Παρθενίων*: LITTRE, É. 1853. *Oeuvres complètes d'Hippocrate*. Τόμος 8. Paris: Baillière.

Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου*: ROUSSEL, P. 1960. *Isée. Discours*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσαίου *Περί τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου*: ROUSSEL, P. 1960. *Isée. Discours*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσαίου *Περί τοῦ Κλεωνύμου κλήρου*: ROUSSEL, P. 1960. *Isée. Discours*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσαίου *Περί τοῦ Μενεκλέους κλήρου*: ROUSSEL, P. 1960. *Isée. Discours*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσαίου *Περί τοῦ Νικοστράτου κλήρου*: ROUSSEL, P. 1960. *Isée. Discours*. $2^{η}$ έκδοση. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσοκράτους *Εὐαγόρας*: BRÉMOND, É., και G. MATHIEU. 1938. *Isocrate. Discours*. Τόμος 2. Paris: Les Belles Lettres.

Ἰσοκράτους *Παναθηναϊκός*: BREMOND, É., και G. MATHIEU. 1962. *Isocrate. Discours*. Τόμος 4. Paris: Les Belles Lettres.
Ἰσοκράτους *Πλαταϊκός*: BRÉMOND, É., και G. MATHIEU. 1938. *Isocrate. Discours*. Τόμος 2. Paris: Les Belles Lettres.
Καλλιμάχου *Ἑκάλη*: PFEIFFER, R. 1949. *Callimachus*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.
Καλλιμάχου *Ὕμνοι*: PFEIFFER, R. 1953. *Callimachus*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.
Κικέρωνος *De Legibus*: KEYES, C.W. 1928. *Cicero: On the Republic, On the Laws*. Cambridge (MA): Loeb Classical Library, Harvard University Press.
Κλήμεντος Ἀλεξανδρινοῦ *Παιδαγωγός*: HARL, M., H.I. MARROU, C. MATRAY, και C. MONDÉSERT. 1:1960, 2:1965, 3:1970. *Clément d'Alexandrie. Le pedagogue*. *Sources chrétiennes*. 3 Τόμοι. Paris: Éditions du Cerf.
Κορνούτου *Ἐπιδρομή τῶν κατά τήν ἑλληνικήν θεολογίαν παρεδεδομένων*: LANG, C. 1881. *Cornuti theologiae Graecae compendium*. Leipzig: Teubner.
Λέξεις μεθ' ἱστοριῶν ἐκ τῶν Δημοσθένους καί Αἰσχίνου λόγων (Lexicon Patmense): SAKKELION, I. 1965. *Lexica Graeca minora*. Hildesheim: Olms.
Λεξικά Segueriana – Γλῶσσαι Ῥητορικαί: BEKKER, I. 1814. *Anecdota Graeca*. Τόμος 1. Berlin: Nauck.
Λεξικά Segueriana – Συναγωγή λέξεων χρησίμων ἐκ διαφόρων σοφῶν τε καί ῥητόρων πολλῶν: BACHMANN, L. 1828. *Anecdota Graeca*. Τόμος 1. Leipzig: Hinrichs.
Λεξικόν Ἀνεπίγραφον (*Lexicon anepigraphum quod incipit a voce αἱμωδεῖν*): STURZ, F.W. 1818. *Etymologicum Graecae linguae Gudianum et alia grammaticorum scripta e codicibus manuscriptis nunc primum edita*. Leipzig: Weigel.
Λεξικόν Rhetoricum Cantabrigiense: HOUTSMA, E.O. 1965. *Lexicon Rhetoricum Cantabrigiense*, στο LATTE, K., και H. ERBSE (επιμ.), *Lexica Graeca minora*. Hildesheim: Olms, 69-86.
Λεξικόν Σούδας: ADLER, A. 1928-1935. *Suidae lexicon*. *Lexicographi Graeci* 1.1-1.4. Leipzig: Teubner.
Λεξικόν Vindobonense: NAUCK, A. 1867. *Lexicon Vindobonense*. St. Petersburg.
Λιβανίου *Ἀγορεύσεις*: FOERSTER, R. 1909-1913. *Libanii opera*. Τόμοι 5-7. Leipzig: Teubner.
Λιβανίου *Λόγοι*: FOERSTER, R. 1915. *Libanii opera*. Τόμος 8. Leipzig: Teubner.
Λιβανίου *Προγυμνάσματα*: FOERSTER, R. 1903-1908. *Libanii opera*. Τόμοι 1-4. Leipzig: Teubner.
Λικυμνίου *Ἀποσπάσματα*: PAGE, D.L. 1962. *Poetae melici Graeci*. Oxford: Clarendon Press.
Λουκιανοῦ *Εἰκόνες*: HARMON, A.M. 1925. *Lucian*. Τόμος 4. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Ἐνάλιοι Διάλογοι*: MACLEOD, M.D. 1961. *Lucian*. Τόμος 7. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Ἡρόδοτος*: KILBURN, K. 1959. *Lucian*. Τόμος 6. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Θεῶν Ἐκκλησία*: HARMON, A.M. 1936. *Lucian*. Τόμος 5. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Θεῶν Κρίσις*: HARMON, A.M. 1921. *Lucian*. Τόμος 3. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Κατάπλους*: HARMON, A.M. 1915. *Lucian*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Λουκιανοῦ *Νεκρικοί Διάλογοι*: MACLEOD, M.D. 1961. *Lucian*. Τόμος 7. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Περί Πένθους*: HARMON, A.M. 1925. *Lucian*. Τόμος 4. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Περί τῶν ἐπί μισθῷ συνόντων*: HARMON, A.M. 1921. *Lucian*. Τόμος 3. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Συμπόσιον*: MACLEOD, M.D. 1972. *Lucian*. Τόμος 1. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Φιλοψευδής ἤ Ἀπιστῶν*: HARMON, A.M. 1921. *Lucian*. Τόμος 3. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Χάρων ἤ Ἐπισκοποῦντες*: HARMON, A.M. 1915. *Lucian*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λουκιανοῦ *Ψευδολογιστής ἤ Περί τῆς ἀποφράδος*: HARMON, A.M. 1936. *Lucian*. Τόμος 5. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Ψευδο - Λουκιανοῦ *Ἀλκυών*: MACLEOD, M.D. 1967. *Lucian*. Τόμος 8. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Ψευδο - Λουκιανοῦ *Ἔρωτες*: MACLEOD, M.D. 1967. *Lucian*. Τόμος 8. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Λυσίου *Κατά Φίλωνος Δοκιμασίας*: ALBINI, U. 1955. *Lisia. I discorsi*. Florence: Sansoni.
Μέγα Ἐτυμολογικόν Λεξικόν: GAISFORD, T. 1848. *Etymologicum magnum*. Oxford: Oxford University Press.
Μενάνδρου *Γεωργός*: SANDBACH, F.H. 1972. *Menandri reliquiae selectae*. Oxford: Clarendon Press.
Μενάνδρου *Δύσκολος*: SANDBACH, F.H. 1972. *Menandri reliquiae selectae*. Oxford: Clarendon Press.
Μενάνδρου *Περικειρομένη*: SANDBACH, F.H. 1972. *Menandri reliquiae selectae*. Oxford: Clarendon Press.
Μενάνδρου *Σαμία*: SANDBACH, F.H. 1972. *Menandri reliquiae selectae*. Oxford: Clarendon Press.
Μενάνδρου ῾Ρήτορος *Διαίρεσις τῶν Ἐπιδεικτικῶν*: RUSSELL D.A., και N.G. WILSON. 1981. *Menander rhetor*. Oxford: Clarendon Press.
Μενάνδρου ῾Ρήτορος *Περί Ἐπιδεικτικῶν*: RUSSELL D.A., και N.G. WILSON. 1981. *Menander rhetor*. Oxford: Clarendon Press.
Μινυάς (Ἀποσπάσματα): BERNABE, A. 1987. *Poetarum epicorum Graecorum testimonia et fragmenta* I. Leipzig: Teubner.
Μνησιμάχου Κωμικοῦ *Ἀποσπάσματα*: KOCK, T. 1884. *Comicorum Atticorum fragmenta*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.
Μοίριδος *Λέξεις Ἀττικαί*: BEKKER, I. 1833. *Harpocration et Moeris*. Berlin: Reimer.
Μόσχου *Εὐρώπη*: GOW, A.S.F. 1952. *Bucolici Graeci*. Oxford: Clarendon Press.
Νόννου *Διονυσιακά*: KEYDELL, R. 1959. *Nonni Panopolitani Dionysiaca*. 2 Τόμοι. Berlin: Weidmann.
Ψευδο – Νόννου *Σχόλια Μυθολογικά*: NIMMO SMITH, J. 1992. *Pseudo-Nonniani in iv orationes Gregorii Nazianzeni commentarii*. *Corpus Christianorum. Series Graeca* 27. Turnhout: Brepols.
Ξενοφῶντος *Ἀπομνημονεύματα*: MARCHANT, E.C. 1921. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 2. 2η έκδοση. Oxford: Clarendon Press.
Ξενοφῶντος *Ἑλληνικά*: MARCHANT, E.C. 1900. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.

Ξενοφῶντος *Κυνηγετικός*: MARCHANT, E.C. 1920. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 5. Oxford: Clarendon Press.
Ξενοφῶντος *Κύρου Ἀνάβασις*: MARCHANT, E.C. 1904. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Ξενοφῶντος *Κύρου Παιδεία*: MARCHANT, E.C. 1910. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 4. Oxford: Clarendon Press.
Ξενοφῶντος *Οἰκονομικός*: MARCHANT, E.C. 1921. *Xenophontis opera omnia*. Τόμος 2. 2η έκδοση. Oxford: Clarendon Press.
Ξενοφῶντος *Ἐφεσιακά*: DALMEYDA, G. 1926. *Xénophon d'Éphèse. Les Éphésiaques ou le roman d'Habrocomès et d'Anthia*. Paris: Les Belles Lettres.
Ὀλυμπιοδώρου *Σχόλια εἰς τόν Πλάτωνος Ἀλκιβιάδην*: WESTERINK, L.G. 1956. *Olympiodorus. Commentary on the first Alcibiades of Plato*. Amsterdam: Hakkert.
Ὁμηρικοί Ὕμνοι: ALLEN, T.W., W.R. HALLIDAY, και E.E. SIKES. 1936. *The Homeric hymns*. 2η έκδοση. Oxford: Clarendon Press.
Ὁμήρου *Ἰλιάς*: ALLEN, T.W. 1931. *Homeri Ilias*. Oxford: Clarendon Press.
Ὁμήρου *Ὀδύσσεια*: VON DER MÜHLL, P. 1962. *Homeri Odyssea*. Basel: Helbing & Lichtenhahn.
Ὀρφικοί Ὕμνοι: QUANDT, W. 1962. *Orphei hymni*. 3η έκδοση. Berlin: Weidmann.
Παλατινή Ἀνθολογία: BECKBY, H. 1965-1968. *Anthologia Graeca*. 2η έκδοση. 4 Τόμοι. Munich: Heimeran.
Πάπυροι Μαγικοί: HENRICHS, A., και K. PREISENDANZ. 1973-1974. *Papyri Graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri*. Τόμοι 1-2. 2η έκδοση. Stuttgart: Teubner.
Παράρτημα Παλατινής Ἀνθολογίας: COUGNY, E. 1890. *Epigrammatum anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova*. Τόμος 3. Paris: Didot.
Παράρτημα παροιμιῶν (*Appendix Proverbiorum*): SCHNEIDEWIN, F.G., και E.L. VON LEUTSCH. 1839. *Corpus paroemiographorum Graecorum*. Τόμος 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Παρεκβολαί διαφόρων γραμματικῶν περί γραμματικῆς μεθόδου Διονυσίου τοῦ Θρᾳκός (Scholia Londinensia): HILGARD, A. 1901. *Grammatici Graeci*. Leipzig: Teubner.
Παυσανίου *Ἑλλάδος Περιήγησις*: SPIRO, F. 1903. *Pausaniae Graeciae description*. 3 Τόμοι. Leipzig: Teubner.
Παυσανίου *Ἀττικῶν Ὀνομάτων Συναγωγή*: ERBSE, H. 1950. *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika*. Berlin: Akademie Verlag.
Πλάτωνος *Θεαίτητος*: BURNET, J. 1900. *Platonis opera*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Ἱππίας μείζων*: BURNET, J. 1903. *Platonis opera*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Κρατύλος*: BURNET, J. 1900. *Platonis opera*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Μένων*: BURNET, J. 1903. *Platonis opera*. Τόμος 3. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Νόμοι*: BURNET, J. 1907. *Platonis opera*. Τόμος 5. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Πολιτεία*: BURNET, J. 1902. *Platonis opera*. Τόμος 4. Oxford: Clarendon Press.
Πλάτωνος *Φαίδων*: BURNET, J. 1900. *Platonis opera*. Τόμος 1. Oxford: Clarendon Press.
Πλινίου Πρεσβυτέρου *Naturalis Historiae XXXI-XXXVII*: MAYHOFF, K. 1897. *Plini Secundi naturalis historiae*. Τόμος 5. Leipzig: Teubner.

Πλουτάρχου *Ἆγις καί Κλεομένης*: ZIEGLER, K. 1971. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 3.1. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Αἴτια Ἑλληνικά*: TITCHENER, J.B. 1935. *Plutarchi moralia*. Τόμος 2.1. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα*: SANDBACH, F.H. 1967. *Plutarchi moralia*. Τόμος 7. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Ἀποσπάσματα*: JACOBY, F. 1923-1958. *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrH)* # 388. Leiden: Brill.
Πλουτάρχου *Ἀποφθέγματα Λακωνικά*: NACHSTÄDT, W. 1935. *Plutarchi moralia*. Τόμος 2.1. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Ἀριστείδης*: ZIEGLER, K. 1969. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 1.1. 4η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Ἀρταξέρξης*: ZIEGLER, K. 1971. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 3.1. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Γαμικά Παραγγέλματα*: BABBITT, F.C. 1928. *Plutarch's moralia*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Δημοσθένης*: ZIEGLER, K. 1964. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 1.2. 3η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Ἐρωτικαί Διηγήσεις*: HUBERT, C. 1938. *Plutarchi moralia*. Τόμος 4. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Θησεύς*: ZIEGLER, K. 1969. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 1.1. 4η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Λυκοῦργος*: PERRIN, B. 1914. *Plutarch's lives*. Τόμος 1. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Λύσανδρος*: PERRIN, B. 1916. *Plutarch's lives*. Τόμος 4. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστιν κατ' Ἐπίκουρον*: WESTMAN, R. 1959. *Plutarchi moralia*. Τόμος 6.2. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός Ἀπολλώνιον*: BABBITT, F.C. 1928. *Plutarch's moralia*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Παραμυθητικός πρός τήν γυναῖκα*: SIEVEKING, W. 1929. *Plutarchi moralia*. Τόμος 3. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Παροιμίαι αἷς Ἀλεξανδρεῖς ἔχρωντο*: CRUSIUS, O. 1887. *Plutarchi de proverbiis Alexandrinorum libellus ineditus*. Tübingen: Fues & Kostenbader.
Πλουτάρχου *Πελοπίδας*: ZIEGLER, K. 1968. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 2.2. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Περικλῆς*: ZIEGLER, K. 1964. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 1.2. 3η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Περί Δεισιδαιμονίας*: BABBITT, F.C. 1928. *Plutarch's moralia*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Περί Εὐθυμίας*: POHLENZ, M. 1929. *Plutarchi moralia*. Τόμος 3. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Περί Πολυφιλίας*: BABBITT, F.C. 1928. *Plutarch's moralia*. Τόμος 2. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Περί τῆς εἰς τά ἔγγονα φιλοστοργίας*: POHLENZ, M. 1929. *Plutarchi moralia*. Τόμος 3. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλωι τῆς σελήνης*: POHLENZ, M. 1960. *Plutarchi moralia*. Τόμος 5.3. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Περί τοῦ Σωκράτους δαιμονίου*: SIEVEKING, W. 1929. *Plutarchi moralia*. Τόμος 3. Leipzig: Teubner.

Πλουτάρχου *Περί τῶν παρ' Ἀλεξανδρεῦσι παροιμιῶν*: CRUSIUS, O. 1887. *Plutarchi de proverbiis Alexandrinorum libellus ineditus*. Tübingen: Fues & Kostenbader.
Πλουτάρχου *Πῶς δεῖ τον νέον ποιημάτων ἀκούειν*: BABBITT, F.C. 1927. *Plutarch's moralia*. Τόμος 1. Cambridge (MA): Harvard University Press.
Πλουτάρχου *Σόλων*: ZIEGLER, K. 1969. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 1.1. 4η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Συμποσιακῶν*: HUBERT, C. 1938. *Plutarchi moralia*. Τόμος 4. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Τιμολέων*: ZIEGLER, K. 1964. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 2.1. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Πλουτάρχου *Φωκίων*: ZIEGLER, K. 1964. *Plutarchi vitae parallelae*. Τόμος 2.1. 2η έκδοση. Leipzig: Teubner.
Ψευδο - Πλουτάρχου *Περί τῶν ἀρεσκόντων φιλοσόφοις φυσικῶν δογμάτων*: MAU, J. 1971. *Plutarchi moralia*. Τόμος 5.2.1. Leipzig: Teubner.
Ἰουλίου Πολυδεύκους *Ὀνομαστικόν*: BETHE, E. 1900 (9.1), 1931 (9.2). *Pollucis onomasticon*. *Lexicographi Graeci* 9.1-9.2. Leipzig: Teubner.
Πορφυρίου *Ζητήματα Ὁμηρικά*: SCHRADER, H. 1880-1882. *Porphyrii quaestionum Homericarum ad Iliadem pertinentium reliquiae*. Fasc. 1 & 2. Leipzig: Teubner.
Πορφυρίου *Περί Ἀγαλμάτων*: BIDEZ, J. 1913. *Vie de Porphyre le philosophe néo-platonicien*. Leipzig: Teubner.
Πορφυρίου *Περί τῆς ἐκ λογίων φιλοσοφίας*: WOLFF, G. 1856. *Porphyrii de philosophia ex oraculis haurienda*. Berlin: Springer.
Πορφυρίου *Περί τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν Νυμφῶν Ἄντρου*: *The Cave of the Nymphs in the Odyssey*. *Arethusa Monographs* 1. 1969. Buffalo: Department of Classics, State University of New York.
Πρόκλου *Εἰς τάς Πολιτείας Πλάτωνος ὑπόμνημα*: KROLL, W. 1899-1901. *Procli Diadochi in Platonis rem publicam commentarii*. Leipzig: Teubner.
Πρόκλου *Εἰς τόν Τίμαιον Πλάτωνος*: DIEHL, E. 1903-1906. *Procli Diadochi in Platonis Timaeum commentaria*. Leipzig: Teubner.
Πρόκλου *Περί χρηστομαθείας*: SEVERYNS, A. 1963. *Recherches sur la Chrestomathie de Proclus*. Τόμος 4. Paris: Les Belles Lettres.
Πρόκλου *Ὕμνοι*: VOGT, E. 1957. *Procli hymni*. Wiesbaden: Harrassowitz.
Σαπφοῦς *Ἀποσπάσματα*: LOBEL, E., και D.L. PAGE. 1955. *Poetarum Lesbiorum fragmenta*. Oxford: Clarendon Press.
Σέξτου Ἐμπειρικοῦ *Πρός Μουσικούς*: MAU J., και H. MUTSCHMANN. 1914 (2), 1961 (3). *Sexti Empirici opera*. 2η έκδοση. Τόμοι 2-3. Leipzig: Teubner.
Σιμπλικίου *Ὑπόμνημα εἰς τάς κατηγορίας τοῦ Ἀριστοτέλους*: KALBFLEISCH, K. 1907. *Simplicii in Aristotelis categorias commentarium*. *Commentaria in Aristotelem Graeca* 8. Berlin: Reimer.
Σοφοκλέους *Αἴας*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Σοφοκλέους *Ἀντιγόνη*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Σοφοκλέους *Ἀποσπάσματα*: RADT, S. 1977. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. Τόμος 4. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Σοφοκλέους *Ἠλέκτρα*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Σοφοκλέους *Οἰδίπους ἐπί Κολωνῷ*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.

Σοφοκλέους *Οἰδίπους Τύραννος*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Σοφοκλέους *Τραχίνιαι*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Σοφοκλέους *Φιλοκτήτης*: LLOYD-JONES, H., και N.G. WILSON. 1990. *Sophoclis fabulae*. Oxford: Clarendon Press.
Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικά (κατ' ἐπιτομήν)*: MEINEKE, A. 1849. *Stephan von Byzanz. Ethnika*. Berlin: Reimer.
Στησιχόρου *Ἀποσπάσματα*: PAGE, D.L. 1974. *Supplementum lyricis Graecis*. Oxford: Clarendon Press.
Ἰωάννου Στοβαίου *Ἀνθολόγιον*: HENSE, O., και C. WACHSMUTH. 1884-1912. *Ioannis Stobaei anthologium*. Berlin: Weidmann.
Στράβωνος *Γεωγραφικά*: MEINEKE, A. 1877. *Strabonis geographica*. 3 Τόμοι. Leipzig: Teubner.
Σχόλια Αἰλίου Ἀριστείδου (Scholia Vetera): DINDORF, W. 1829. *Aristides*. Τόμος 3. Leipzig: Reimer.
Σχόλια Αἰσχύλου (Scholia Vetera): SMITH, O.L. 1976 (1), 1982 (2). *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*. Τόμοι 1-2.2. Leipzig: Teubner.
Σχόλια Αἰσχύλου (Scholia Recentiora): DINDORF, W. 1851. *Aeschyli tragoediae superstites et deperditarum fragmenta*. Τόμος 3. Oxford: Oxford University Press.
Σχόλια Αἰσχύλου (Scholia Recentiora Demetrii Triclinii): SMITH, O.L. 1976. *Scholia Graeca in Aeschylum quae exstant omnia*. Τόμος 1. Leipzig: Teubner.
Σχόλια εἰς τόν Προμηθέα Δεσμώτη τοῦ Αἰσχύλου (Scholia Vetera): HERINGTON, C.J. 1972. *The older scholia on the Prometheus bound*. Leiden: Brill.
Σχόλια εἰς τά τοῦ Ἀπολλωνίου Ῥοδίου Ἀργοναυτικά (Scholia Vetera): WENDEL, K. 1935. *Scholia in Apollonium Rhodium vetera*. Berlin: Weidmann.
Σχόλια εἰς τόν Ἄρατον (Scholia Vetera): MARTIN, J. 1974. *Scholia in Aratum vetera*. Stuttgart: Teubner.
Σχόλια εἰς τούς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Recentiora Tzetzae): KOSTER, W.J.W. 1962. *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*. *Scholia in Aristophanem* 4.3. Groningen: Bouma.
Σχόλια εἰς τούς Βατράχους τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Recentiora Tzetzae - cod. Ambrosianus gr. C 222 inf.): KOSTER, W.J.W. 1962. *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*. *Scholia in Aristophanem* 4.3. Groningen: Bouma.
Σχόλια εἰς τάς Θεσμοφοριάζουσας τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Vetera): DÜBNER, F. 1877. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Paris: Didot.
Σχόλια εἰς τήν Λυσιστράτην τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Vetera): DÜBNER, F. 1877. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Paris: Didot.
Σχόλια εἰς τούς Ὄρνιθας τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Vetera): DÜBNER, F. 1877. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Paris: Didot.
Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Vetera et fort. Recentiora sub auctore Moschopulo): DÜBNER, F. 1877. *Scholia Graeca in Aristophanem*. Paris: Didot.
Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Recentiora Tzetzae - recensio 1): MASSA - POSITANO, L. 1960. *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*. *Scholia in Aristophanem* 4.1. Groningen: Bouma.
Σχόλια εἰς τόν Πλοῦτον τοῦ Ἀριστοφάνους (*Scholia Recentiora Tzetzae - recensio 2*): MASSA - POSITANO, L. 1960. *Jo. Tzetzae commentarii in Aristophanem*. *Scholia in Aristophanem* 4.1. Groningen: Bouma.

Σχόλια εἰς τούς Σφῆκας τοῦ Ἀριστοφάνους (Scholia Vetera, Recentiora Tricliniana et Aldina): KOSTER, W.J.W. 1978. *Scholia in Vespas, Pacem, Aves et Lysistratam*. *Scholia in Aristophanem* 2.1. Groningen: Bouma.
Σχόλια Δημοσθένους (Scholia Vetera): DILTS, M.R. 1983-1986. *Scholia Demosthenica*. 2 Τόμοι. Leipzig: Teubner.
Σχόλια Εὐριπίδου (Scholia Vetera): SCHWARTZ, E. 1887-1891. *Scholia in Euripidem*. 2 Τόμοι. Berlin: Reimer.
Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (Scholia Vetera): PERTUSI, A. 1955. *Scholia vetera in Hesiodi opera et dies*. Milan: Società editrice "Vita e pensiero".
Σχόλια εἰς τά Ἔργα καί Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (Scholia Vetera partim Procli et Recentiora partim Moschopuli, Tzetzae et Joannis Galeni): GAISFORD, T. 1823. *Poetae minores Graeci*. Τόμος 2. Leipzig: Kühn.
Σχόλια εἰς τήν Ἡσιόδου Θεογονία (Scholia Vetera): DI GREGORIO, L. 1975. *Scholia vetera in Hesiodi theogoniam*. Milan: Società editrice "Vita e pensiero".
Σχόλια Θεοκρίτου (Scholia Vetera): WENDEL, K. 1914. *Scholia in Theocritum vetera*. Leipzig: Teubner.
Σχόλια εἰς τον Θουκυδίδην (Scholia Vetera et Recentiora): HUDE, K. 1927. *Scholia in Thucydidem ad optimos codices collate*. Leipzig: Teubner.
Σχόλια εἰς τους Ὕμνους τοῦ Καλλιμάχου (Scholia Vetera): PFEIFFER, R. 1953. *Callimachus*. Τόμος 2. Oxford: Clarendon Press.
Σχόλια εἰς Προτρεπτικόν και Παιδαγωγόν Κλήμεντος Αλεξανδρινοῦ: STÄHLIN, O., και U. TREU. 1972. *Clemens Alexandrinus*. *Die griechischen christlichen Schriftsteller* 12. Τόμος 1. 3η έκδοση. Berlin: Akademie Verlag.
Σχόλια Λουκιανοῦ (Scholia Vetera et Recentiora Arethae): RABE, H. 1906. *Scholia in Lucianum*. Leipzig: Teubner.
Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (Scholia Vetera): ERBSE, H. 1969-1988. *Scholia Graeca in Homeri Iliadem - scholia vetera*. Τόμοι 1-5, 7. Berlin: De Gruyter.
Σχόλια παλαιά τῶν πάνυ δοκίμων εἰς τήν Ὁμήρου Ἰλιάδα (Scholia Vetera): HEYNE, C.G. 1834. *Homeri Ilias*. 2 Τόμοι. Oxford: Oxford University Press.
Σχόλια εἰς τήν Ὁμήρου Ὀδύσσεια (Scholia Vetera): DINDORF, W. 1855. *Scholia Graeca in Homeri Odysseam*. 2 Τόμοι. Oxford: Oxford University Press.
Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τά Ἁλιευτικά (Scholia Vetera et Recentiora): BUSSEMAKER, U.C. 1849. *Scholia et paraphrases in Nicandrum et Oppianum in Scholia in Theocritum*. Paris: Didot.
Σχόλια εἰς τοῦ Ὀππιανοῦ τά Κυνηγετικά (Scholia Vetera et Recentiora): BUSSEMAKER, U.C. 1849. *Scholia et paraphrases in Nicandrum et Oppianum in Scholia in Theocritum*. Paris: Didot.
Σχόλια Πινδάρου (Scholia Vetera): DRACHMANN, A.B. 1903-1927. *Scholia vetera in Pindari carmina*. 3 Τόμοι. Leipzig: Teubner.
Σχόλια εἰς Ὀλυμπιονίκας και εἰς Πυθιονίκας τοῦ Πινδάρου (*Scholia Recentiora Triclinii, Thomae Magistri, Moschopuli, Germani*): ABEL, E. 1891. *Scholia recentia in Pindari epinicia*. Τόμος 1. Berlin: Calvary.
Σχόλια εἰς τόν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους (*Scholia Vetera*): ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ.Α. 1977. *Τά ἀρχαῖα σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
Σχόλια εἰς τόν Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους (*Glossae et Scholia Recentiora*): ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Γ.Α. 1977. *Τά ἀρχαῖα σχόλια εἰς Αἴαντα τοῦ Σοφοκλέους*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Σχόλια Σοφοκλέους (Scholia Vetera): PAPAGEORGIUS, P.N. 1888. *Scholia in Sophoclis tragoedias vetera*. Leipzig: Teubner.
Ἰσαάκιου Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου *Εἰς τόν Λυκόφρονα Σχόλια (scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae)*: SCHEER, E. 1958. *Lycophronis Alexandra*. Τόμος 2. Berlin: Weidmann.
Τιμαίου Σοφιστοῦ *Ἐκ τῶν τοῦ Πλάτωνος Λέξεων*: DÜBNER, F. 1839. *Platonis opera quae feruntur omnia*. Zurich: Meyer & Zeller.
Τραγικά Ἀδέσποτα - Ἀποσπάσματα: NAUCK, A. 1889. *Tragicorum Graecorum fragmenta*. Leipzig: Teubner.
Ὕμνοι Ἀνώνυμοι - Ὕμνος εἰς Ἑκάτην: HEITSCH, E. 1963. *Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit*. Τόμος 1. 2η έκδοση. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Ὕμνοι Ἀνώνυμοι (Hymni e papyris magicis collecti): HEITSCH, E. 1963. *Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit*. Τόμος 1. 2η έκδοση. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
Φερεκύδου *Ἀποσπάσματα*: DIELS, H., και W. KRANZ. 1951. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Τόμος 1. 6η έκδοση. Berlin: Weidmann.
Φλαβίου Φιλοστράτου *Εἰκόνες*: BENNDORF, O., και K. SCHENKL. 1893. *Philostrati maioris imagines*. Leipzig: Teubner.
Φλαβίου Φιλοστράτου *Ἡρωικός*: KAYSER, C.L. 1871. *Flavii Philostrati opera*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.
Φλαβίου Φιλοστράτου *Τά ἐς τόν Τυανέα Ἀπολλώνιον*: KAYSER, C.L. 1870. *Flavii Philostrati opera*. Τόμος 1. Leipzig: Teubner.
Φιλοστράτου Νεωτέρου *Εἰκόνες*: KAYSER, C.L. 1871. *Flavii Philostrati opera*. Τόμος 2. Leipzig: Teubner.
Φρυνίχου *Σοφιστική Προπαρασκευή*: DE BORRIES, J. 1911. *Phrynichi sophistae praeparatio sophistica*. Leipzig: Teubner.
Φωτίου *Βιβλιοθήκη*: HENRY, R. 1959-1977. *Photius. Bibliothèque*. 8 Τόμοι. Paris: Les Belles Lettres.
Φωτίου *Λεξικόν Α - Δ*: THEODORIDIS, C. 1982. *Photii patriarchae lexicon*. Τόμος 1. Berlin: De Gruyter.
Φωτίου *Λεξικόν Ε - Ω*: PORSON, R. 1822. *Φωτίου τοῦ πατριάρχου λέξεων συναγωγή*. Pts. 1-2. Cambridge: Cambridge University Press.
Χαρίτωνος *Τά περί Χαιρέαν καί Καλλιρρόην*: BLAKE, W.E. 1938. *Charitonis Aphrodisiensis de Chaerea et Callirhoe amatoriarum narrationum libri octo*. Oxford: Clarendon Press.
Ὠρίωνος Γραμματικοῦ *Περί Ἐτυμολογιῶν*: STURZ, F.W. 1820. *Orionis Thebani etymologicon*. Leipzig: Weigel.

Πίνακας 1

Ε 1 – Αθήνα 910

Πίνακας 2

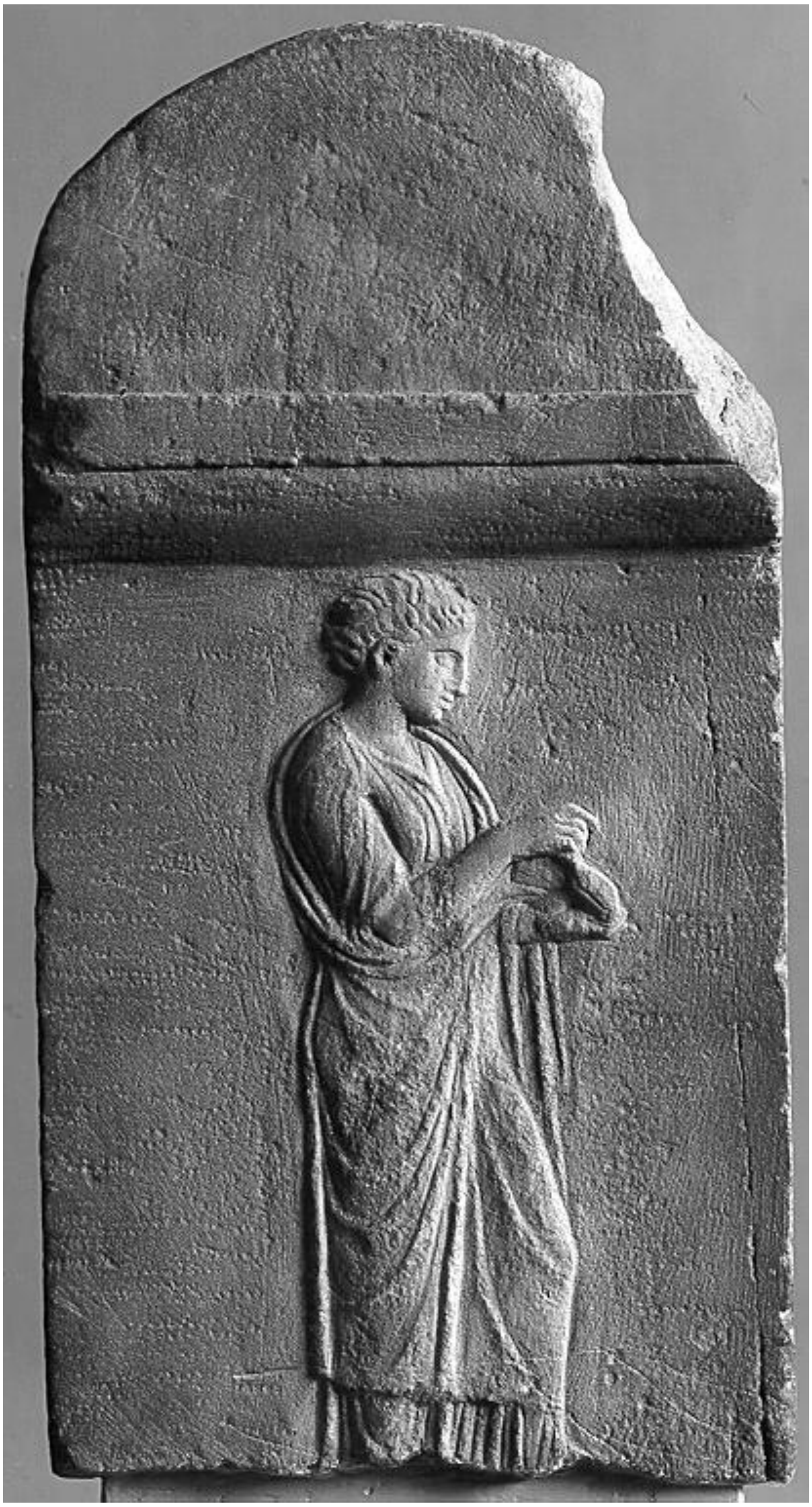
Ε 2 – Missouri Art Museum 19-4.33

Πίνακας 3

Ε 3 – Τατόι, τέως βασιλική συλλογή

Πίνακας 4

Ε 4 – Κοπεγχάγη 194

Πίνακας 5

Ε 5 – Πειραιάς 264

Πίνακας 6

Ε 6 – Malibu 78.AA.57

Πίνακας 7

Ε 7 – Vandoeuvres, Συλλογή Ortiz

Πίνακας 8

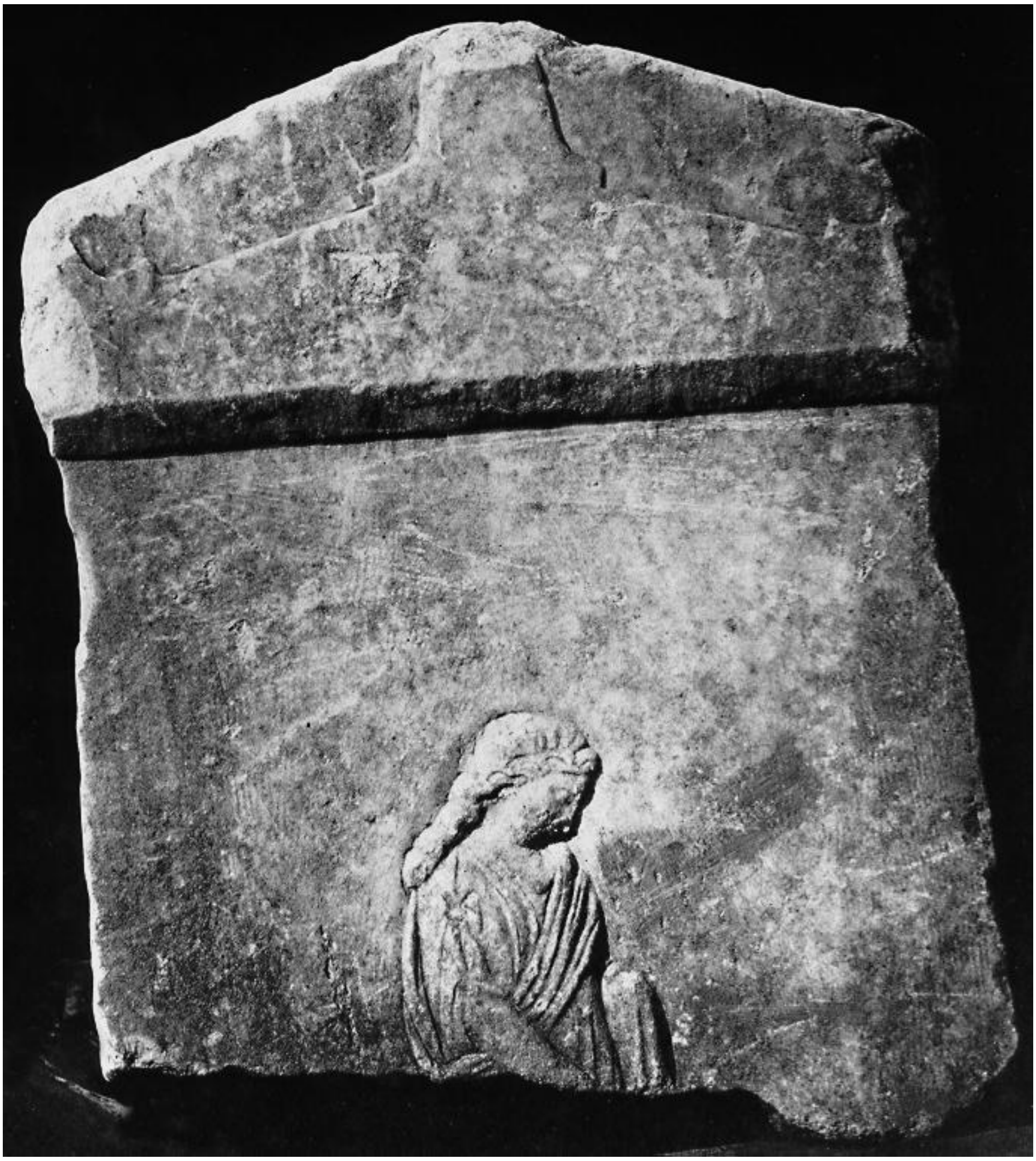
Ε 8 – Πειραιάς 254

Πίνακας 9

Ε 9 – Αθήνα 2545

Πίνακας 10

Ε 10 – Αθήνα 2071

Πίνακας 11

Ε 11 – Βρυξέλλες Α 1933

Πίνακας 12

Ε 12 – Αθήνα 2107

Πίνακας 13

Ε 13 – Βοστώνη 1973.169

Πίνακας 13β

Ε 14 – Τρίτη Εφορεία Μ 184

Πίνακας 14

Ε 15 – Τρίτη Εφορεία

Πίνακας 15

Ε 16 – Παρίσι, Μουσείο Rodin 32

Πίνακας 16

Ε 17 – Αθήνα 2103

Πίνακας 17

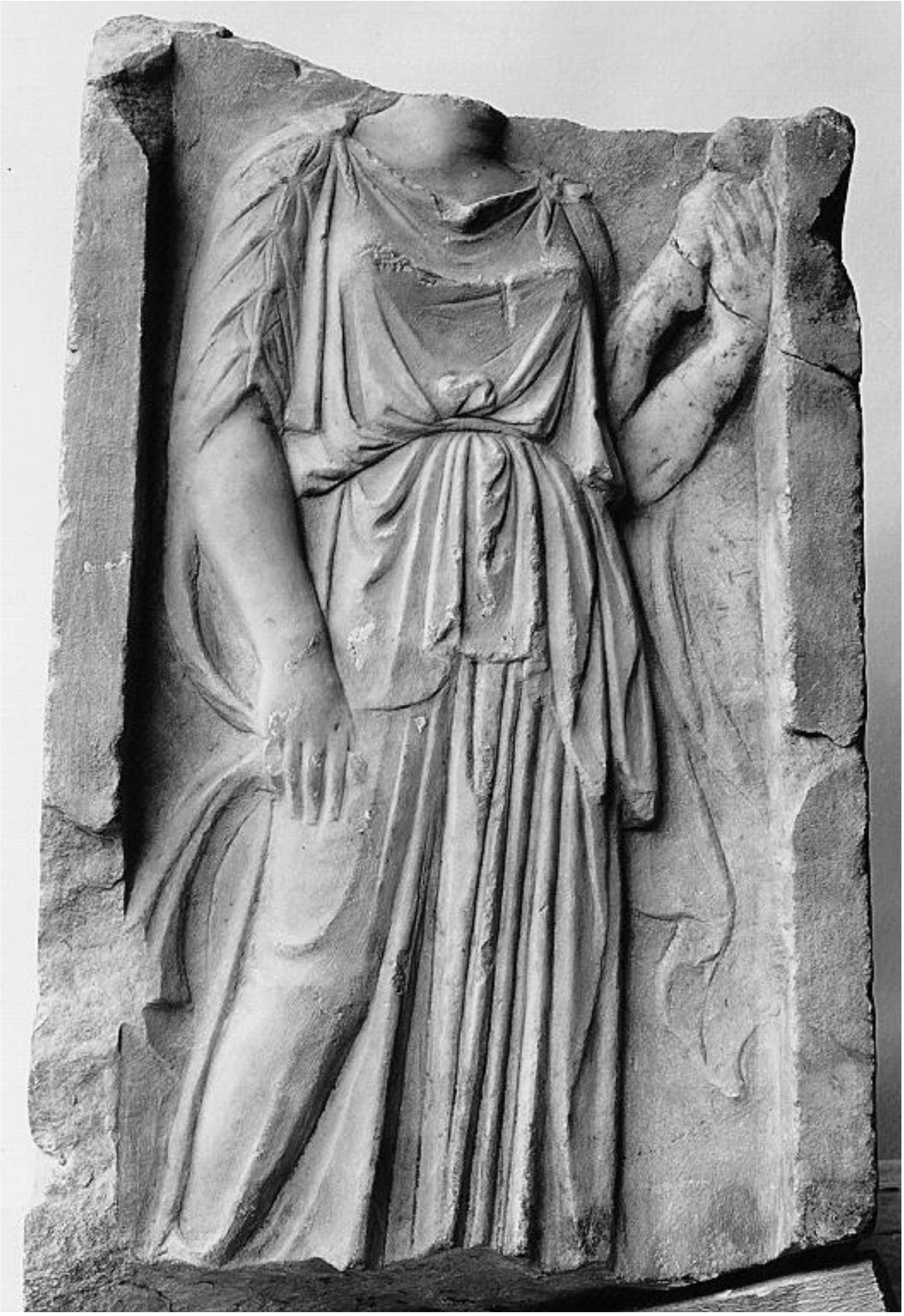
Ε 18 – Βραυρών ΒΕ 847

Πίνακας 18

Ε 19 – Αθήνα 2771

Πίνακας 19

Ε 20 – Παρίσι Ma 4556

Πίνακας 19β

Ε 21 – Πειραιάς 1778

Πίνακας 20

E 22 – Edinburgh Royal Museum L 402.1

Πίνακας 21

Ε 23 – Βοστώνη 66.971

Πίνακας 22

Ε 24 – Πειραιάς 1703

Πίνακας 23

Ε 25 – Αθήνα 7527

Πίνακας 24

E 26 – Malibu 82.AA.135

Πίνακας 25

Ε 27 – Πειραιάς 28

Πίνακας 26

Ε 28 – Βοστώνη 04.16

Πίνακας 27

Ε 29 – Αθήνα 3964

Πίνακας 28

Ε 30 - Αθήνα

Πίνακας 29

Ε 31 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 30

Ε 32 – Λονδίνο 1910.4-14.1

Πίνακας 31

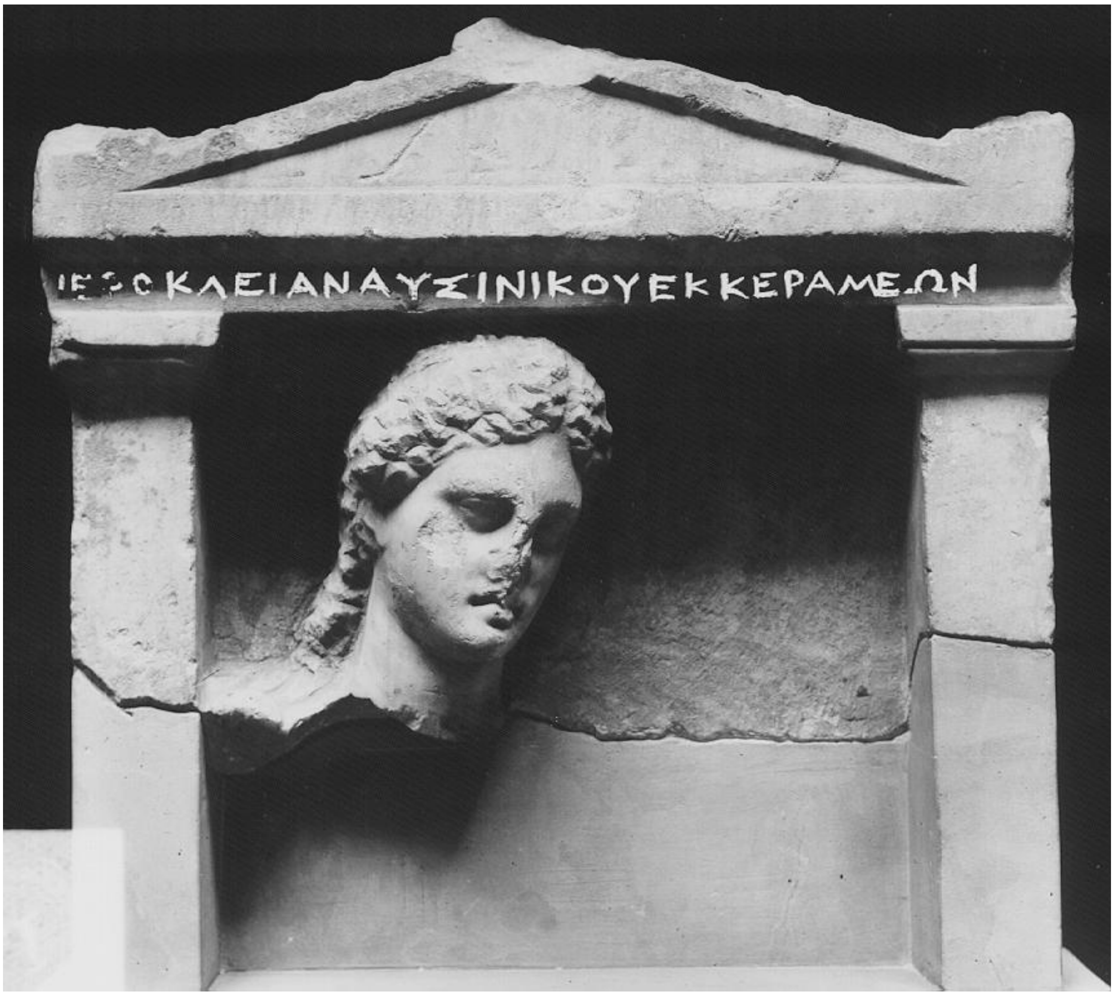
Ε 33 – Κοπεγχάγη 205

Πίνακας 32

Ε 34 – Broom Hall, Συλλογή Έλγιν

Πίνακας 33

Ε 35 – Λονδίνο 1907.10-25.3

Πίνακας 34

Ε 36 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 35

Ε 38 – Αθήνα 6568

Πίνακας 36

Ε 39 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 37

Ε 40 – Τατόι, τέως βασιλική συλλογή

Πίνακας 38

Ε 41 – Κωνσταντινούπολη Ε 99

Πίνακας 39

Ε 42 – Πειραιάς 408 + 1801 + 1815

Πίνακας 40

Ε 43 – Sussex, Συλλογή Hawkins

Πίνακας 41

Ε 44 – Αθήνα 1987

Πίνακας 42

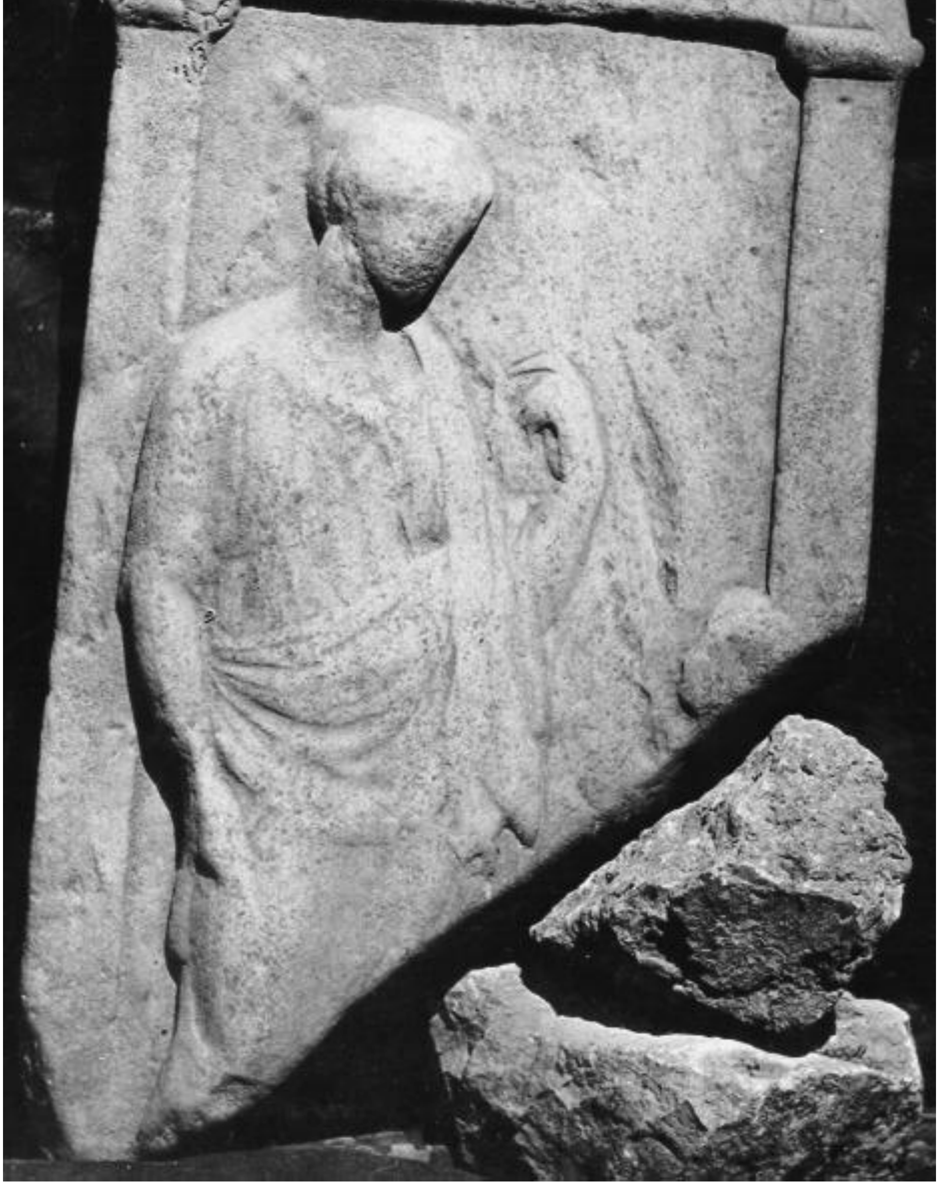
Ε 45 – Κεραμεικός Ρ 667

Πίνακας 43

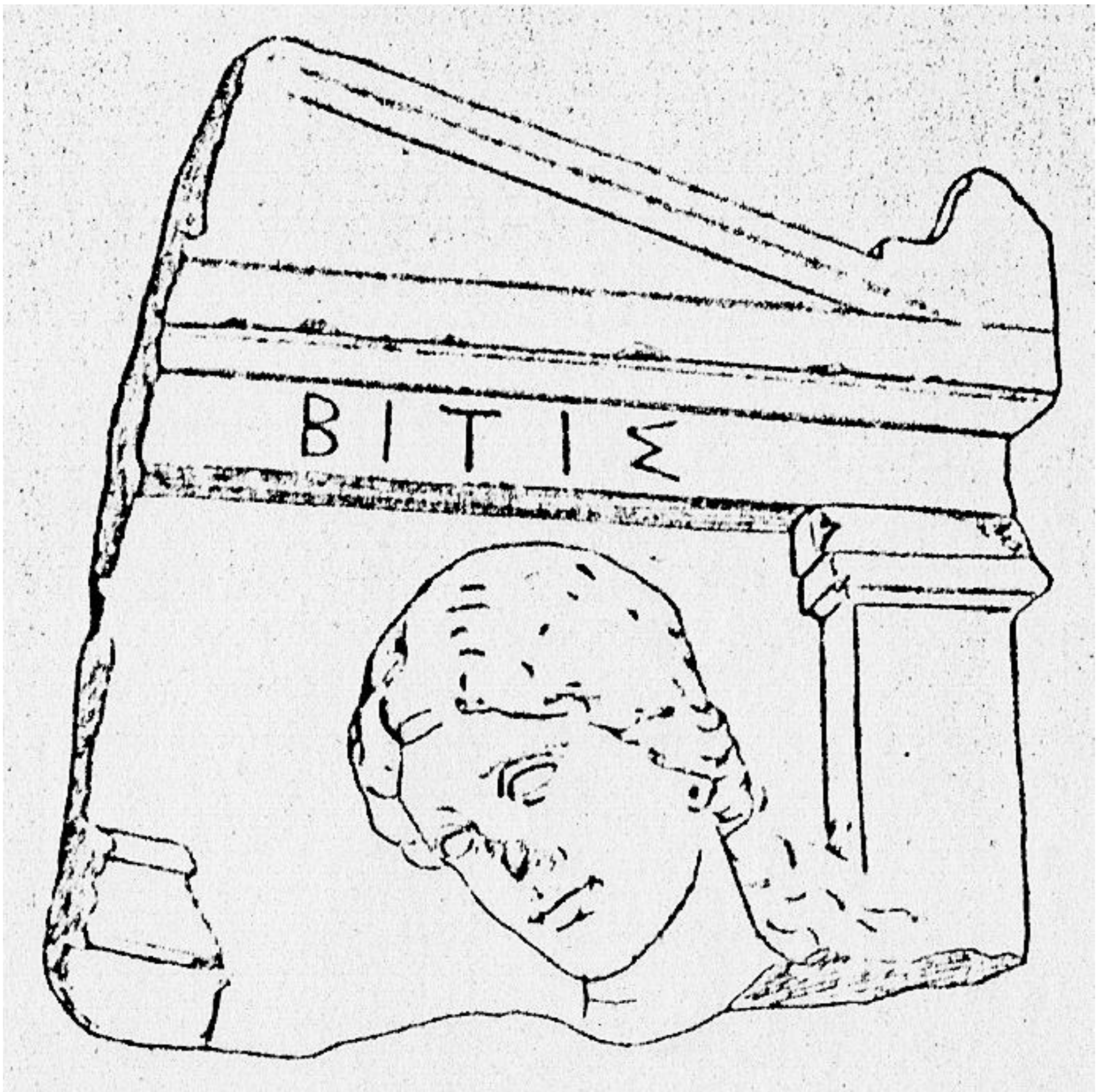
Ε 46 – Βραυρών

Πίνακας 44

Ε 48 – Αθήνα 1120

Πίνακας 45

Ε 49 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 46

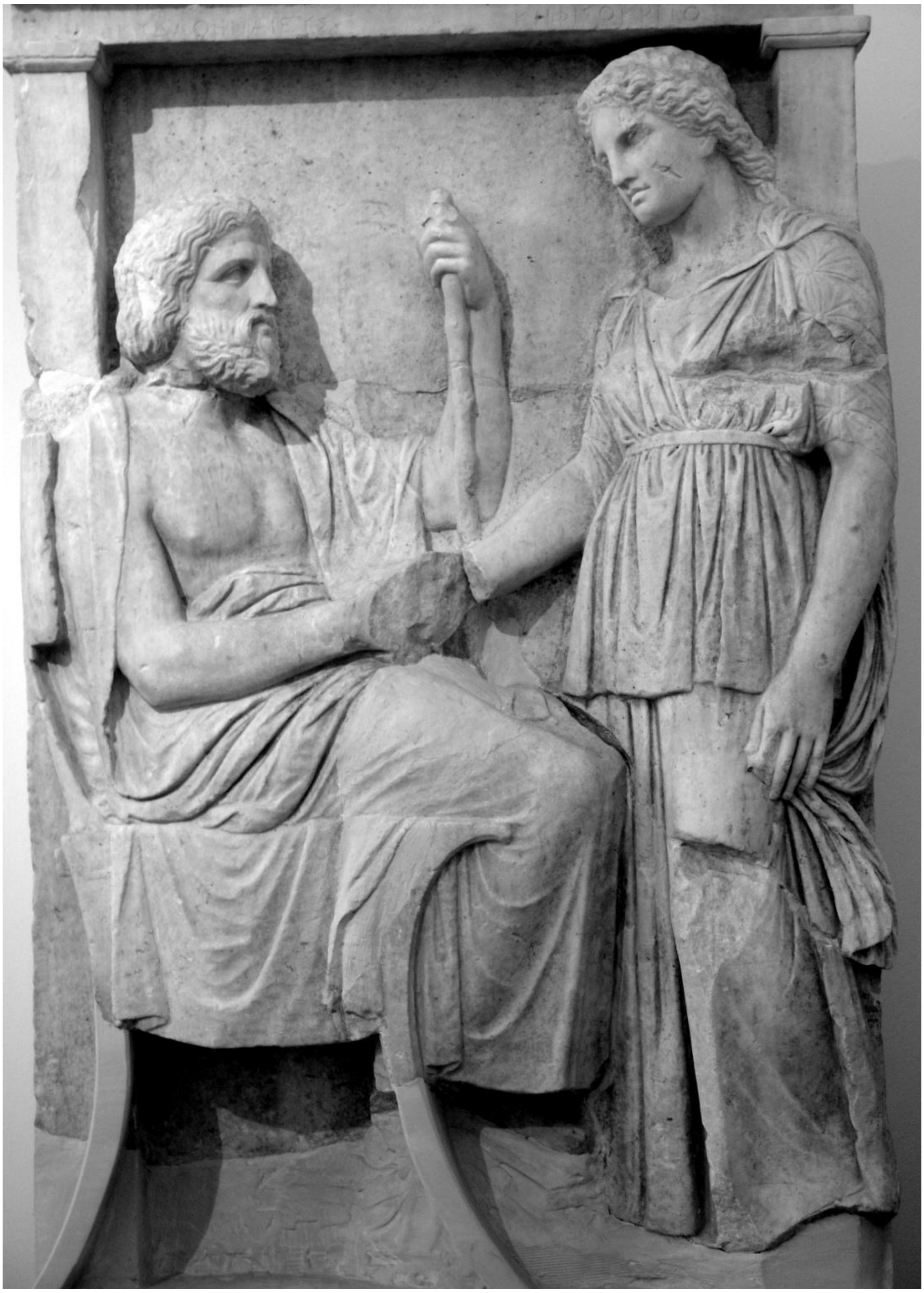
Ε 50 – Αθήνα 6833

Πίνακας 47

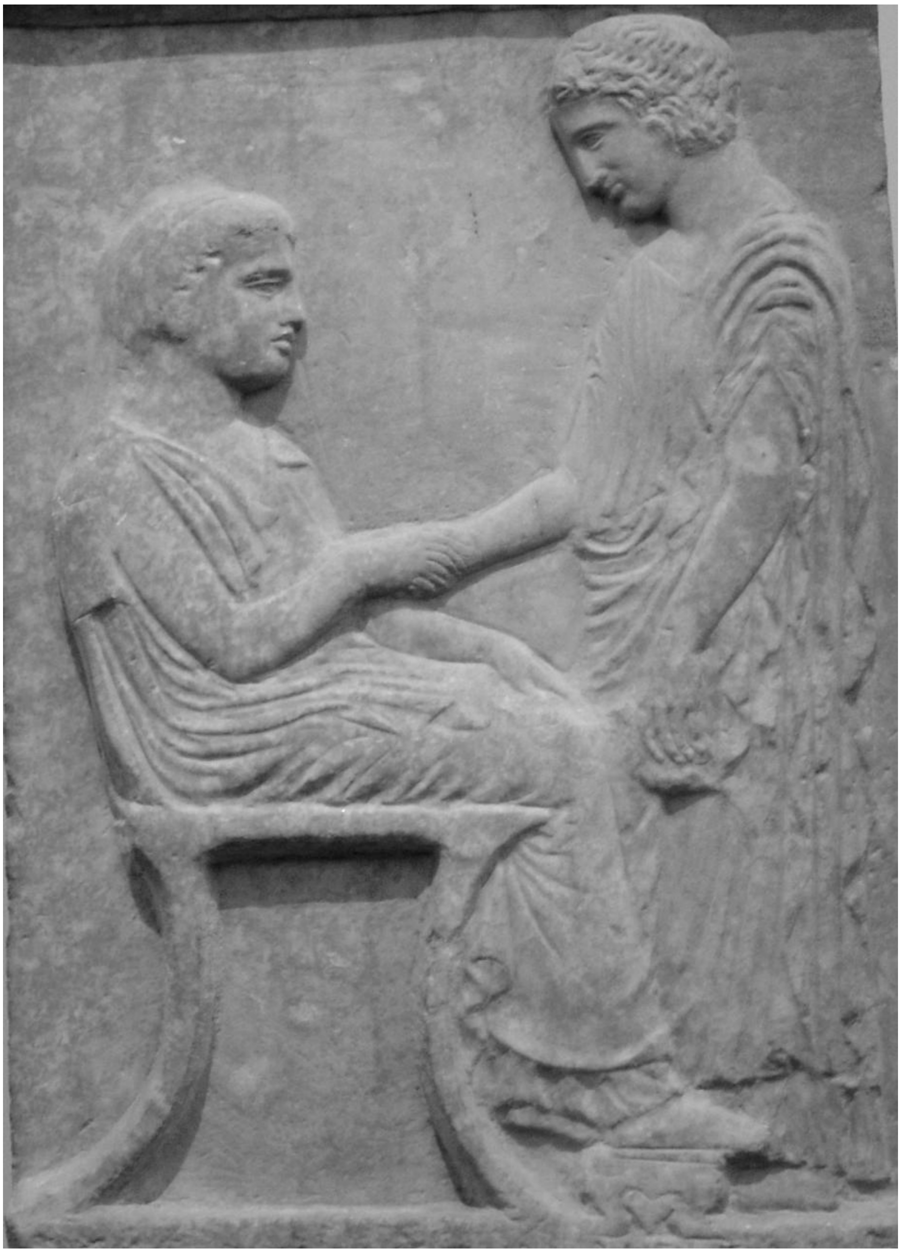
Ε 51 – Αθήνα 763

Πίνακας 48

Ε 52 – Αθήνα 3691

Πίνακας 49

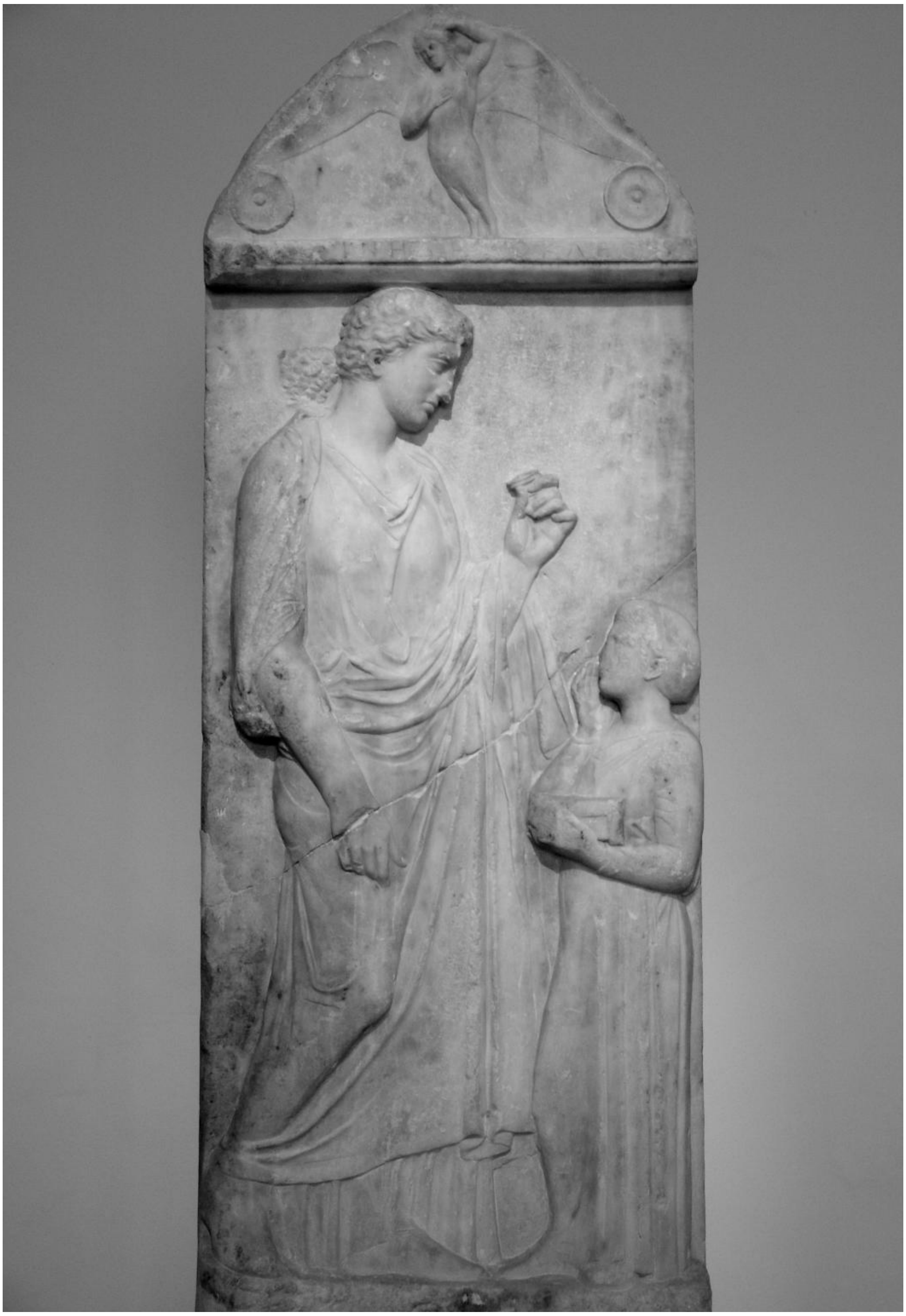
Ε 53 – Αθήνα 766

Πίνακας 50

Ε 54 – Πειραιάς 357

Πίνακας 51

Ε 55 – Αθήνα 4006

Πίνακας 52

Ε 56 - Βραυρών

Πίνακας 53

Ε 57 – Βερολίνο (Pergamon) 1492

Πίνακας 54

Ε 58 – Αθήνα 1305

Πίνακας 55

Ε 59 – Κωνσταντινούπολη Ε 265

Πίνακας 56

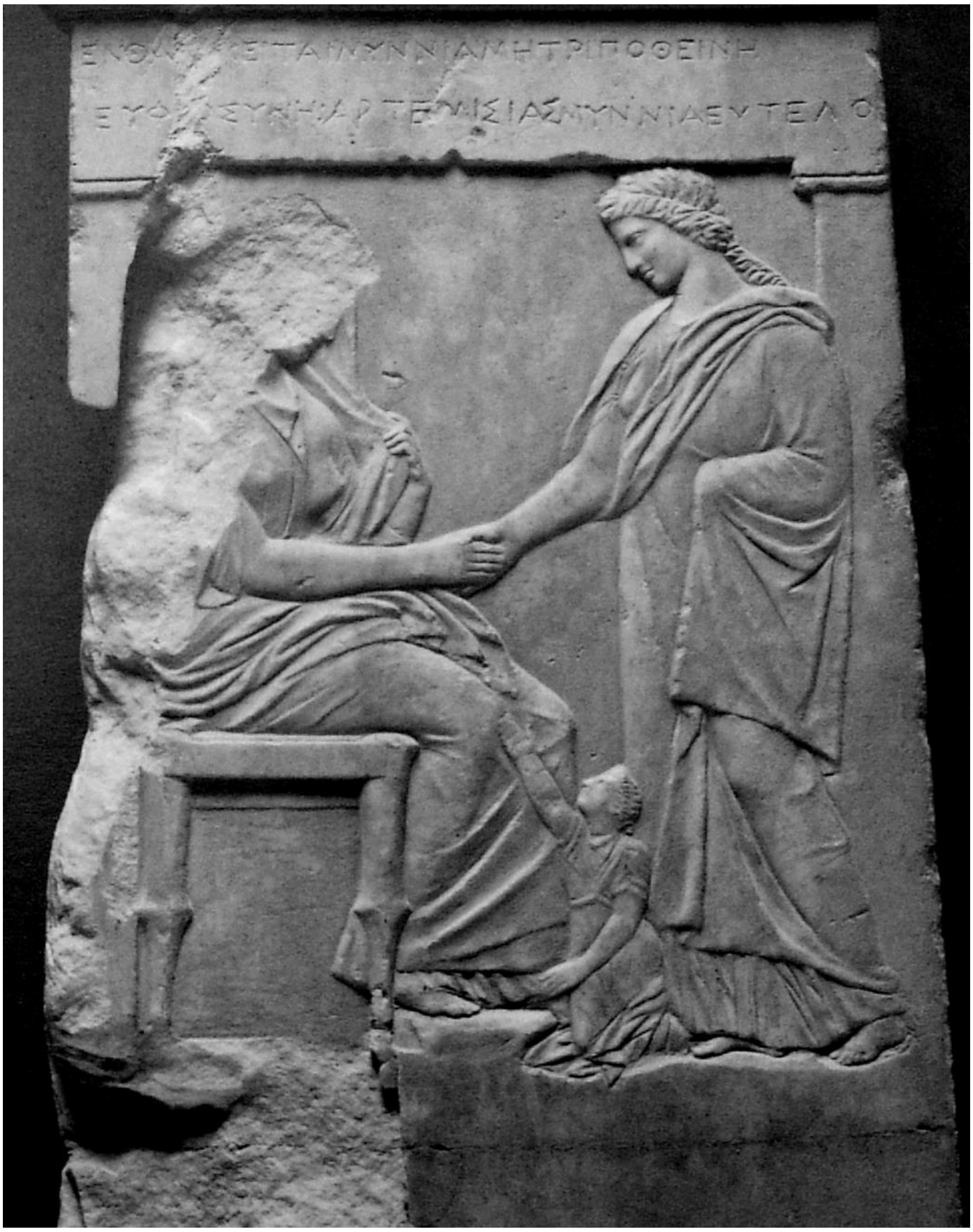
Ε 60 – Νέα Υόρκη 44.11.2,3

Πίνακας 57

Ε 61 – Κεραμεικός Ρ 279, Ι 168

Πίνακας 58

Ε 62 – Malibu 71.AA.121

Πίνακας 59

E 63 – Laon Musée Archéologique 37.1193

Πίνακας 60

Ε 64 – Δρέσδη ZV 2440

Πίνακας 61

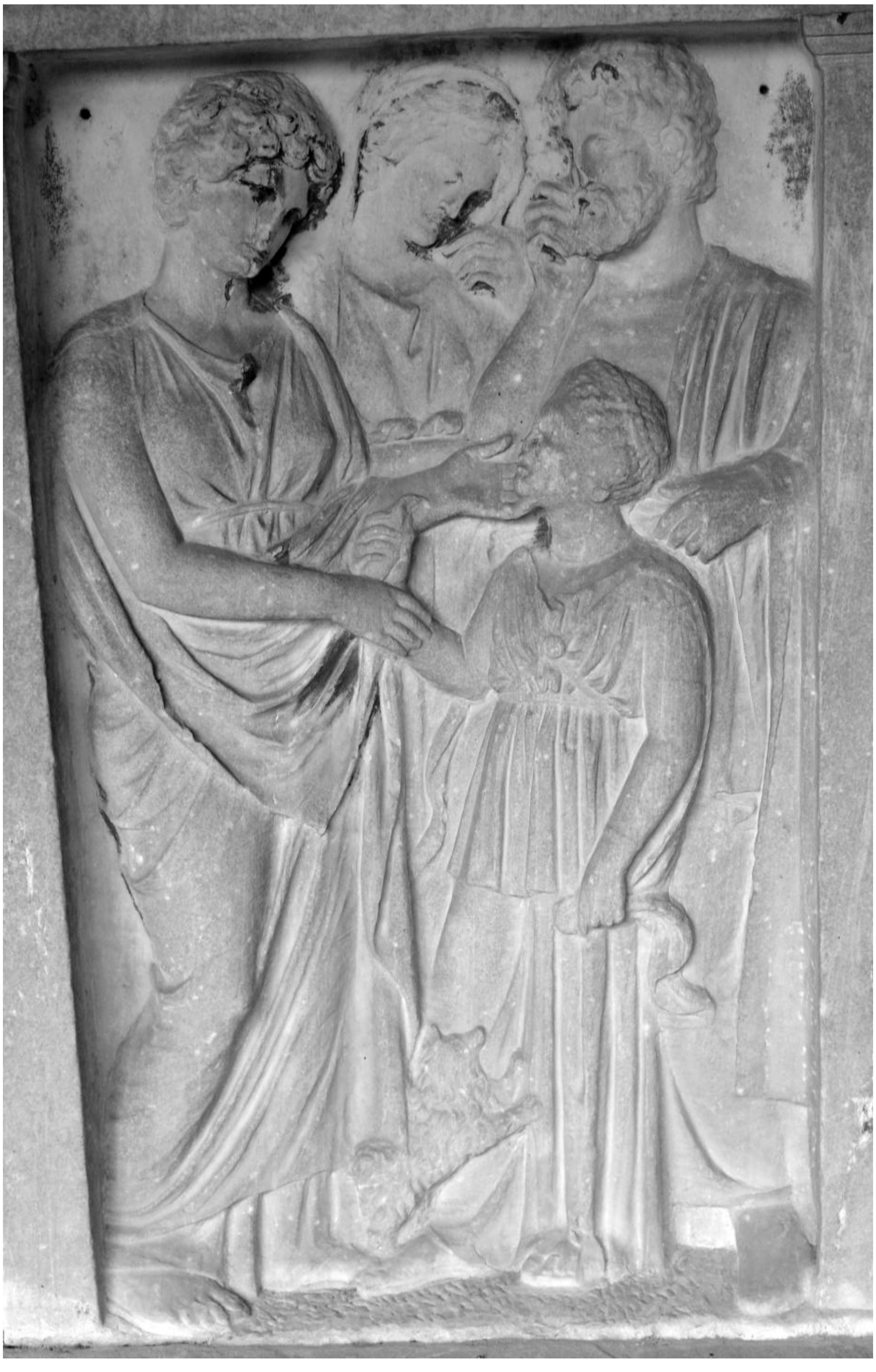
Ε 65 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 62

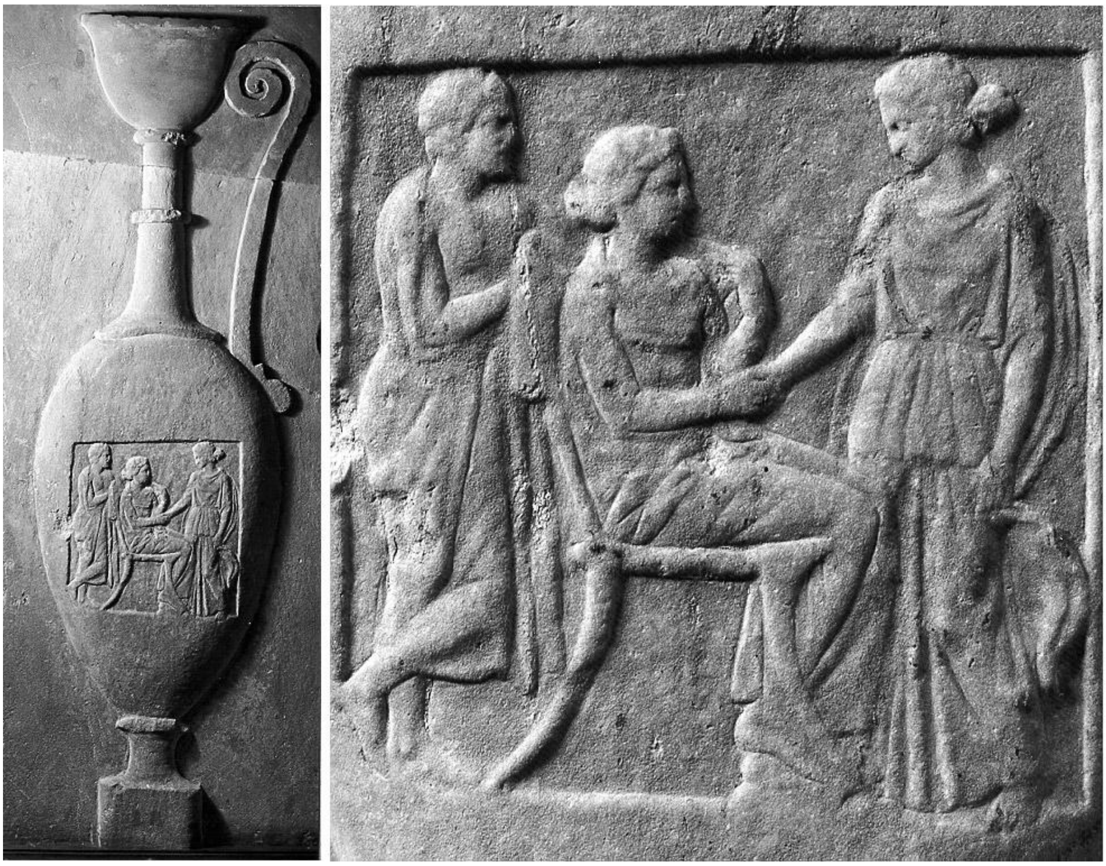
Ε 67 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 63

Ε 68 – Κεραμεικός Ρ 388

Πίνακας 64

E 69 – Mariemont B 18

Πίνακας 65

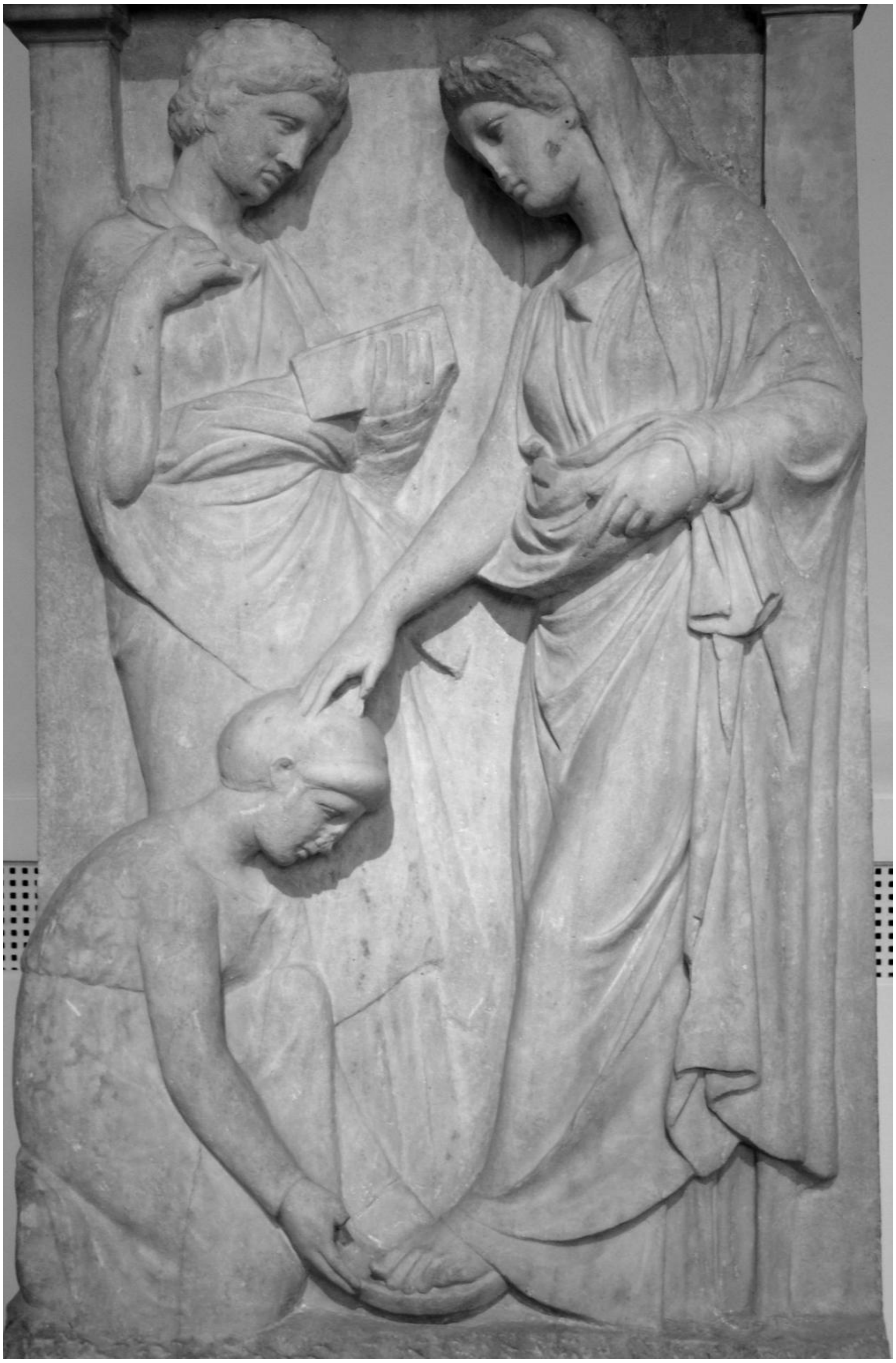
Ε 70 – Αθήνα 7809

Πίνακας 66

Ε 71 – Λονδίνο 1915.4-16.1

Πίνακας 67

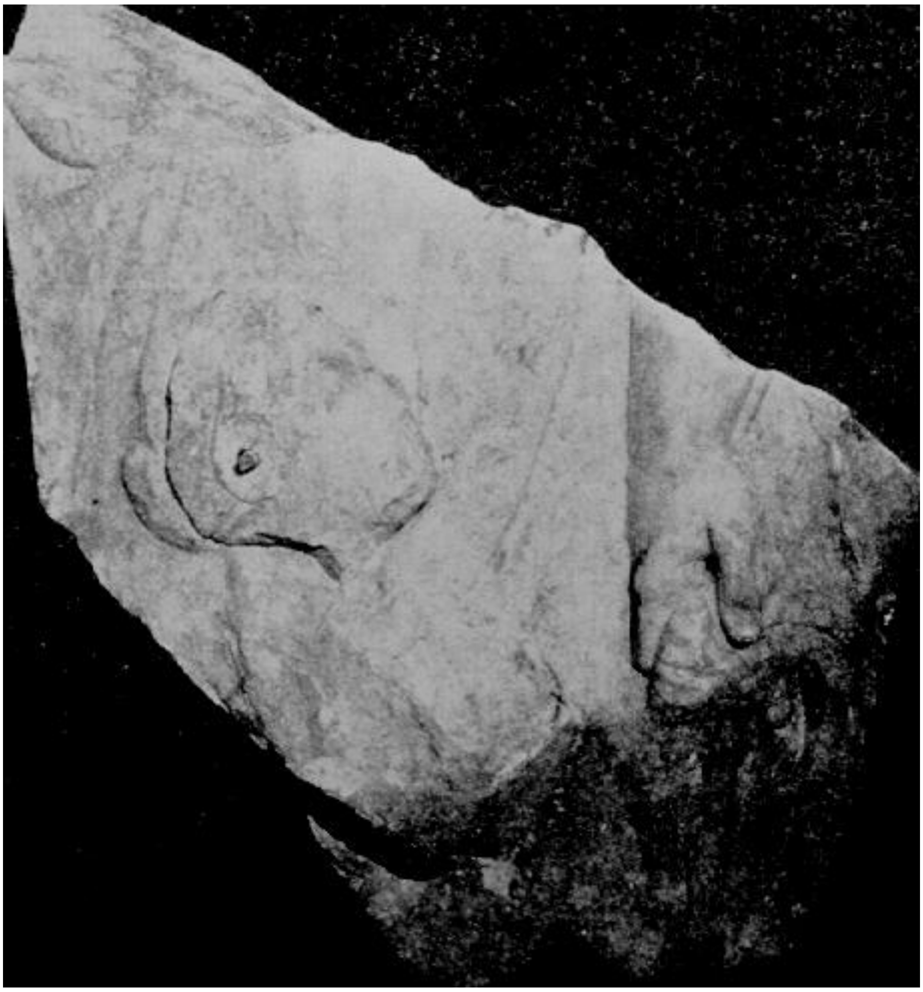
Ε 72 – Αθήνα 718

Πίνακας 68

Ε 73 – Αθήνα 2042

Πίνακας 69

Ε 74 - Αθήνα

Πίνακας 70

Ε 75 – Αθήνα 3891

Πίνακας 71

Ε 76 – Βραυρών 84

Πίνακας 72

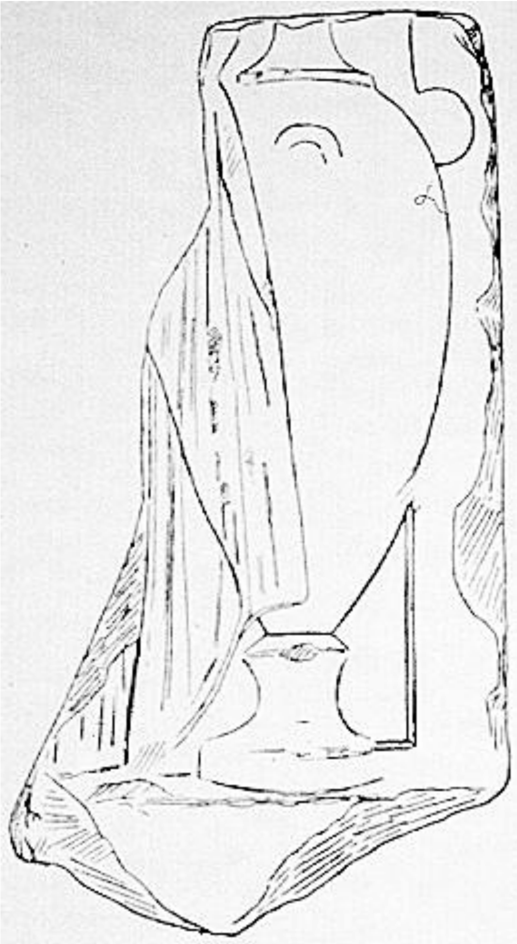
Ε 77 – Αθήνα 6942

Πίνακας 73

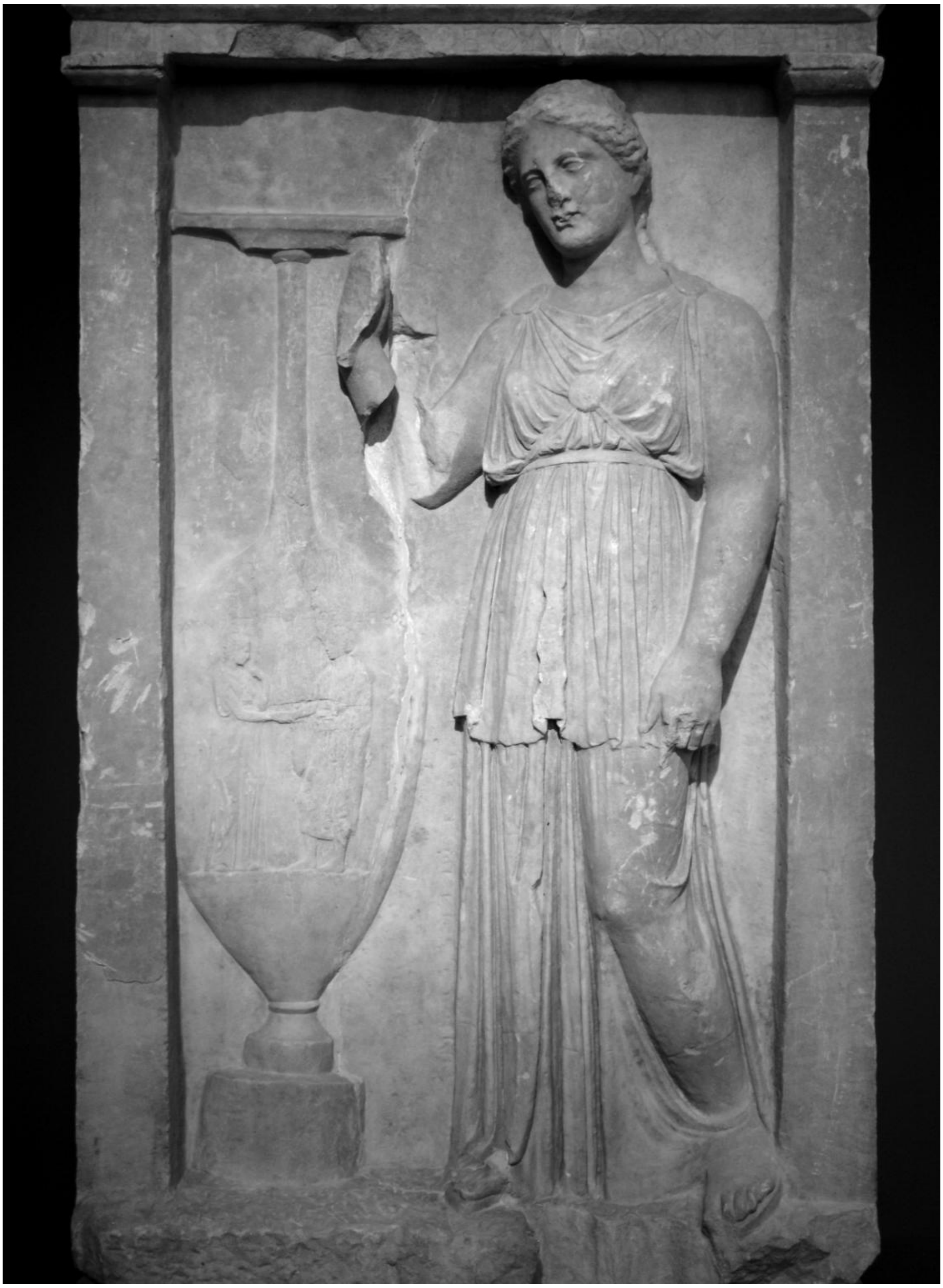
Ε 77β – Ερέτρια 629

Πίνακας 74

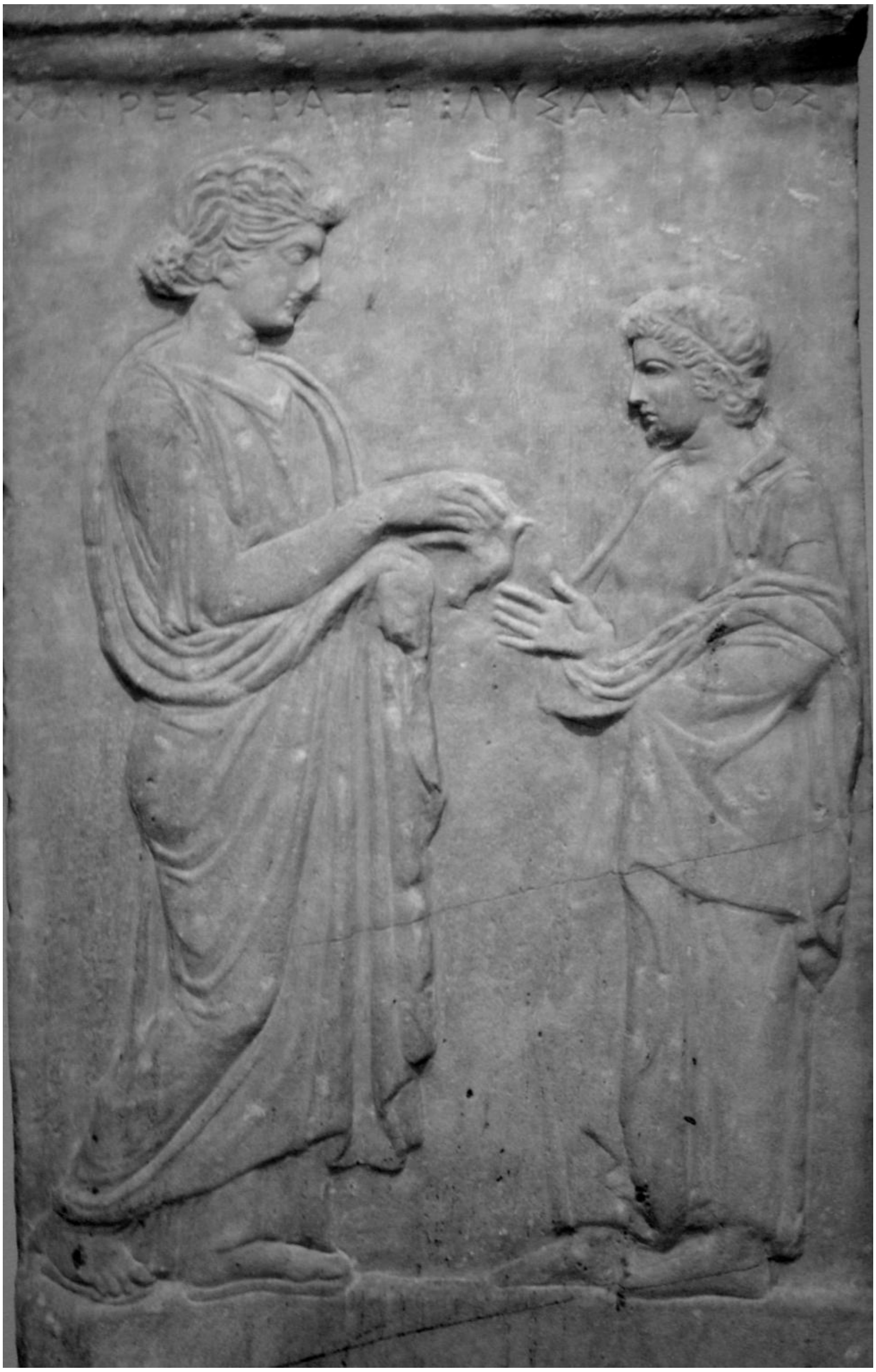
Ε 79 – Αθήνα 9798

Πίνακας 75

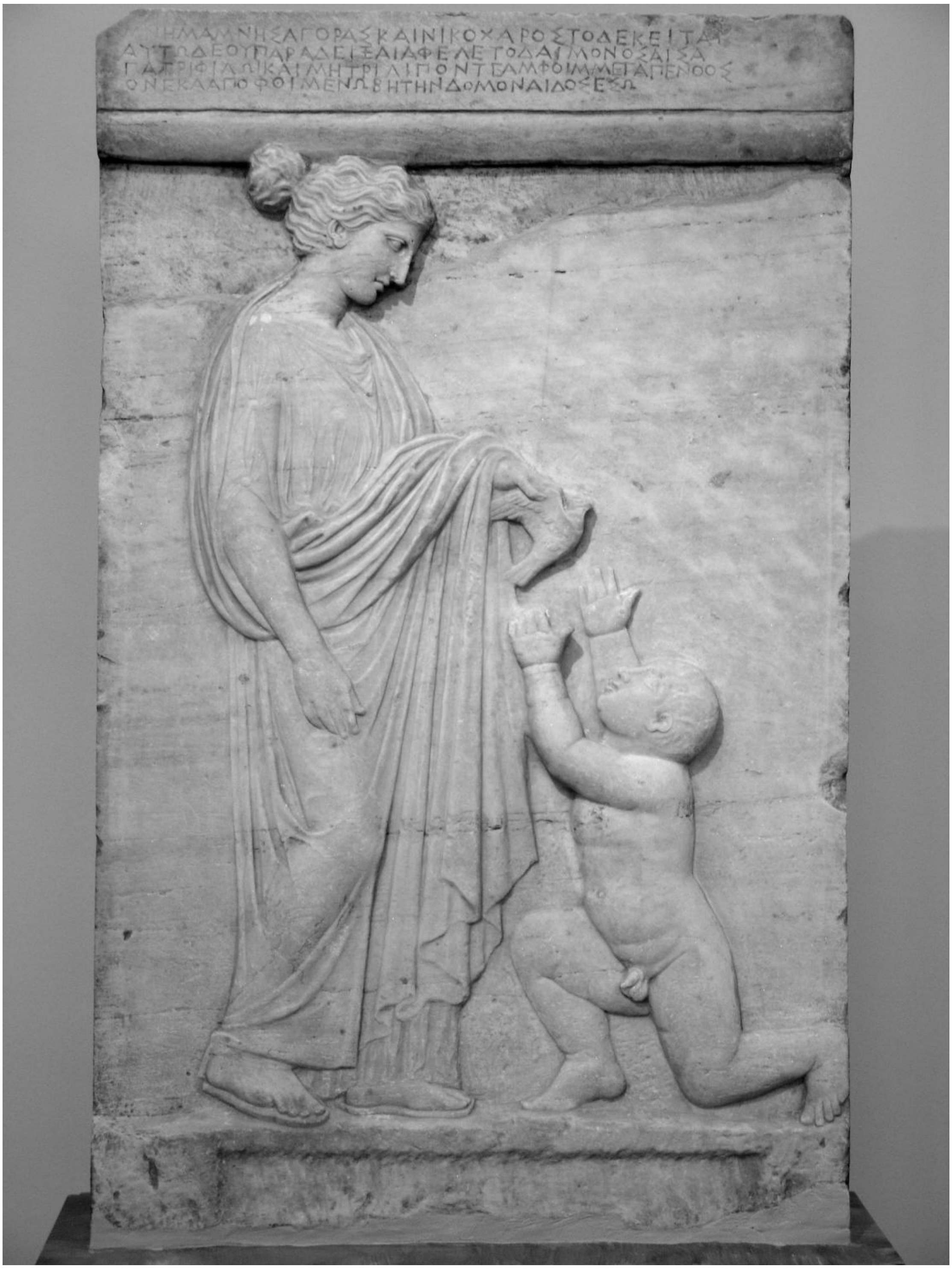
Ε 80 – Αθήνα 1863

Πίνακας 76

Ε 81 – Αθήνα 713

Πίνακας 77

Ε 82 – Αθήνα 3845

Πίνακας 78

Ε 83 – Πειραιάς 11

Πίνακας 79

Ε 84 – Αθήνα 1017

Πίνακας 80

E 85 – Princeton University Art Museum 204

Πίνακας 81

Ε 86 – Βραυρών

Πίνακας 82

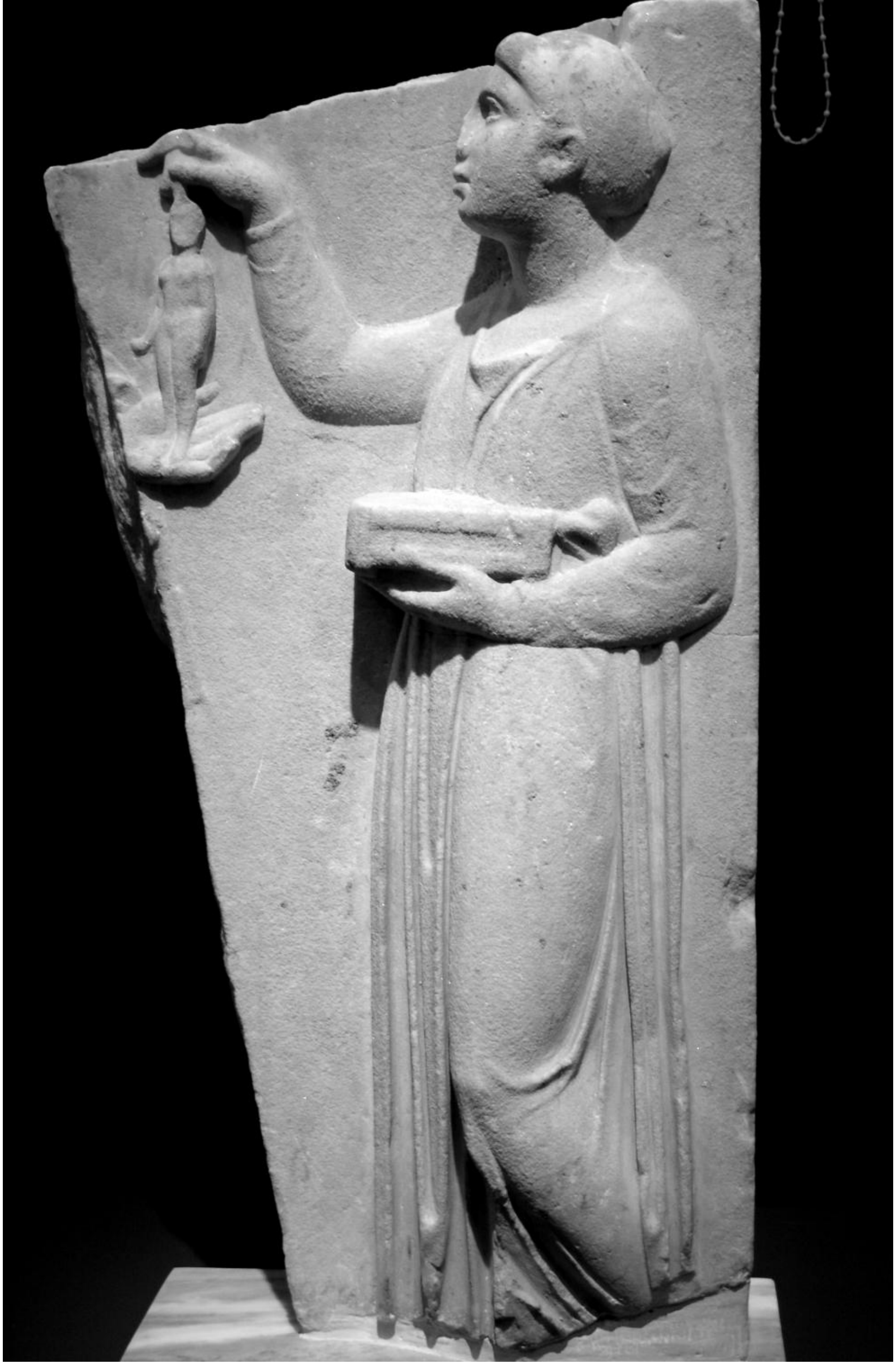
Ε 87 – Κωνσταντινούπολη Ε 692

Πίνακας 83

E 88 – Avignon E 31

Πίνακας 84

Ε 89 – Αθήνα 1993

Πίνακας 85

Ε 90 - Ελευσίς

Πίνακας 86

Ε 91 – Κοπεγχάγη 201a

Πίνακας 86β

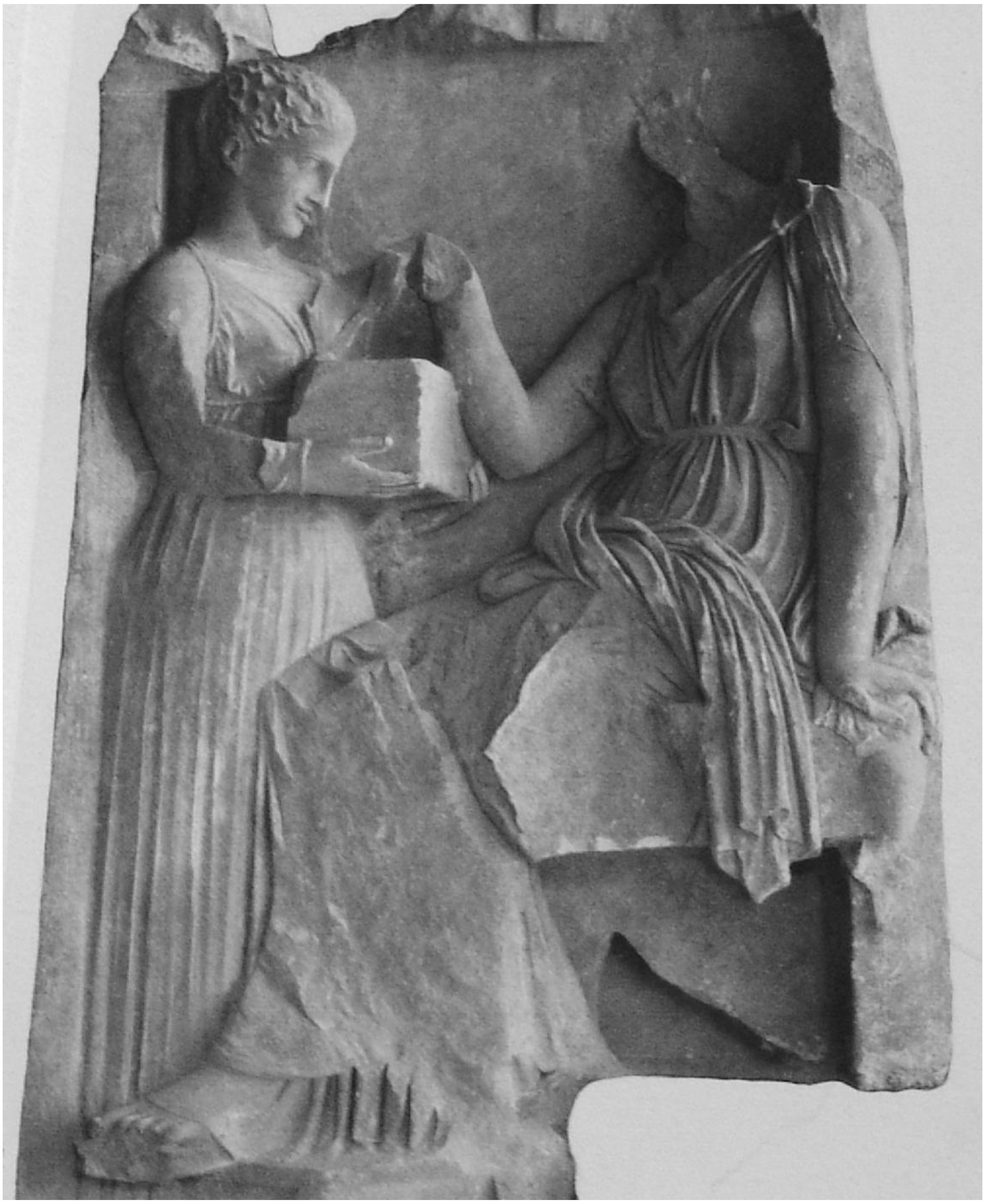
Ε 91β – Μαραθών

Πίνακας 86γ

Ε 91γ – Πειραιάς 3914

Πίνακας 87

Ε 92 – Αθήνα, Καραπάνος 965

Πίνακας 88

Ε 93 – Βοστώνη 1979.510

Πίνακας 89

Ε 94 – Γενεύη 9311

Πίνακας 90

Ε 95 – Πειραιάς 221 + 1190

Πίνακας 91

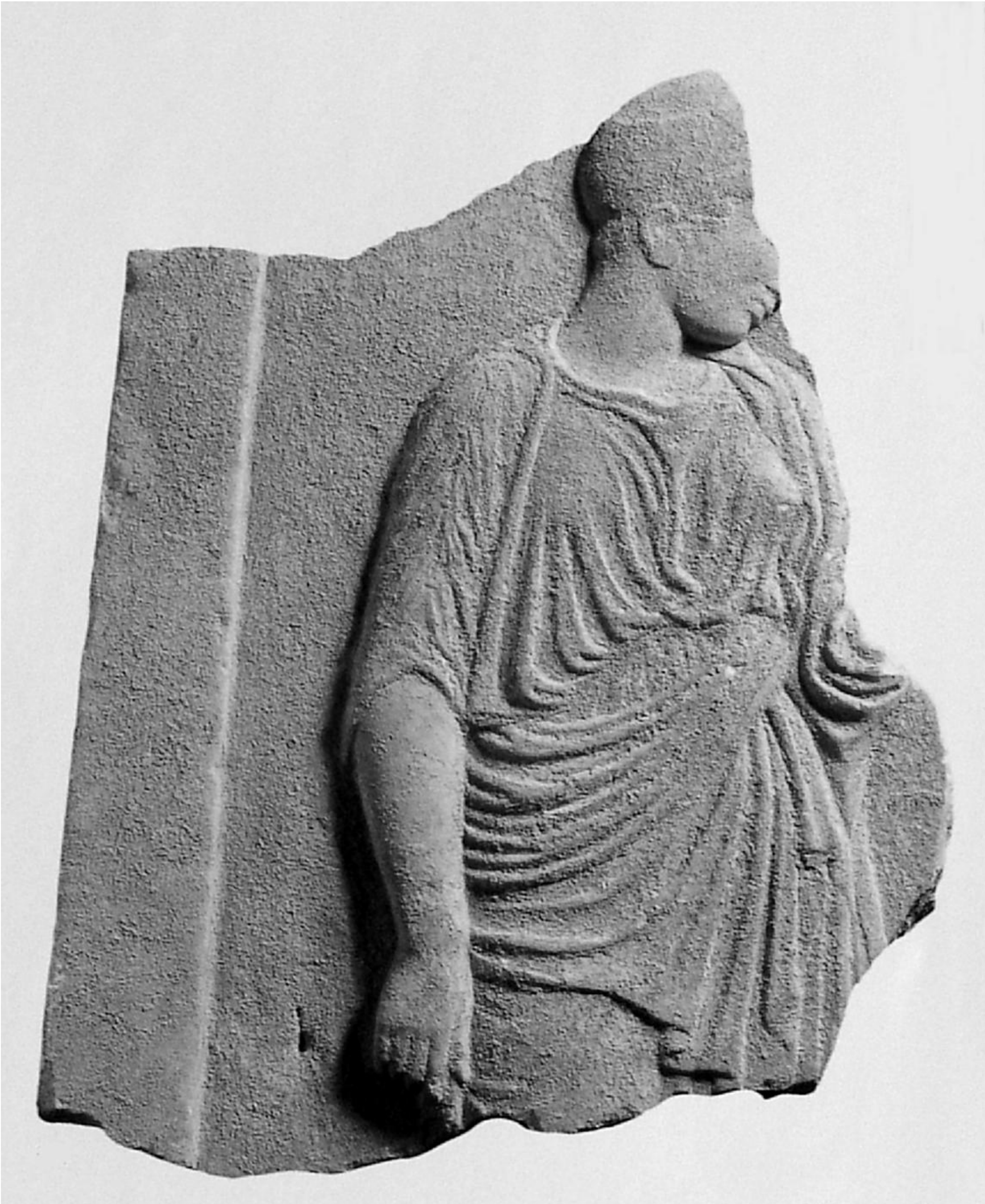
Ε 95 – Πειραιάς 221 + 1190

Πίνακας 92

Ε ΙΙ 1 – Κεραμεικός Ρ 685

Πίνακας 93

Ε ΙΙ 1β – Πειραιάς

Πίνακας 94

Ε ΙΙ 2 – Κεραμεικός Ι 341

Πίνακας 95

Ε ΙΙ 2β – Αθήνα 972

Πίνακας 96

Ε ΙΙ 3 – Κεραμεικός Ρ 1131

Πίνακας 97

Ε ΙΙ 4 – Αθήνα, Αγορά Ι 3174

Πίνακας 98

Ε ΙΙ 5 – Σινώπη 5.1.77

Πίνακας 99

Ε ΙΙ 6 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 100

Ε ΙΙ 7 – Κεραμεικός Ρ 1136

Πίνακας 101

Ε ΙΙ 8 – Αθήνα 3283

Πίνακας 102

Ε ΙΙ 9 – Παρίσι, Μουσείο Rodin 13

Πίνακας 103

Ε ΙΙ 10 – Ναύπλιον 16869

Πίνακας 104

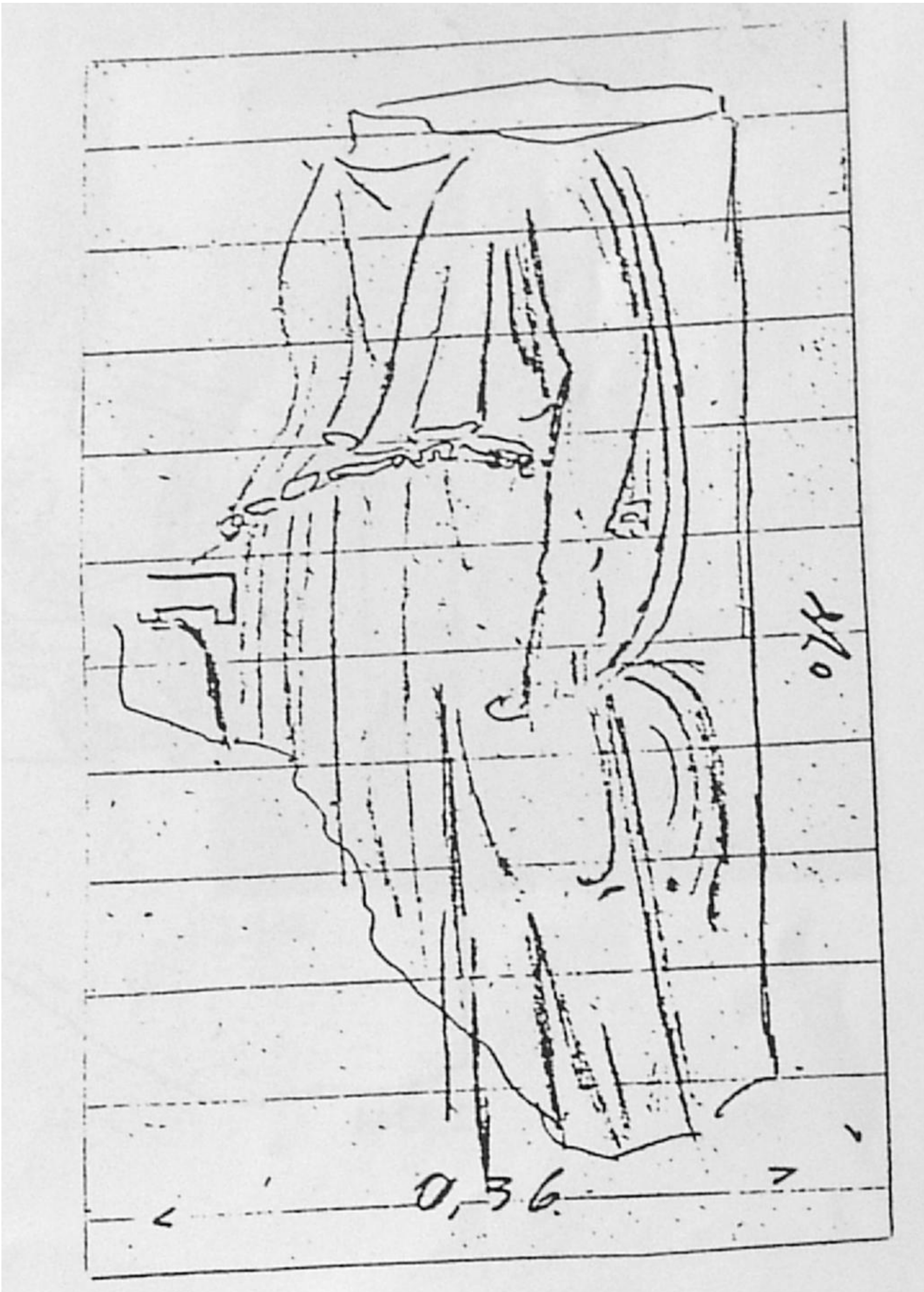
Ε ΙΙ 11 – Πειραιάς 355

Πίνακας 105

Ε ΙΙ 12 – Αθήνα 2094

Πίνακας 106

E II 13 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 106β

Ε ΙΙ 14 – Πειραιάς 270

Πίνακας 107

Ε ΙΙ 14β – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 108

Ε ΙΙ 15 – Ιαπωνία, Συλλογή Okuma

Πίνακας 109

Ε ΙΙ 16 – Αθήνα 1141

Πίνακας 110

Ε ΙΙ 17 – Άνδρος 175

Πίνακας 111

Ε ΙΙ 19 – Αθήνα, Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή S 5

Πίνακας 111β

Ε ΙΙ 19β – Minneapolis Institute of Arts 31.4

Πίνακας 112

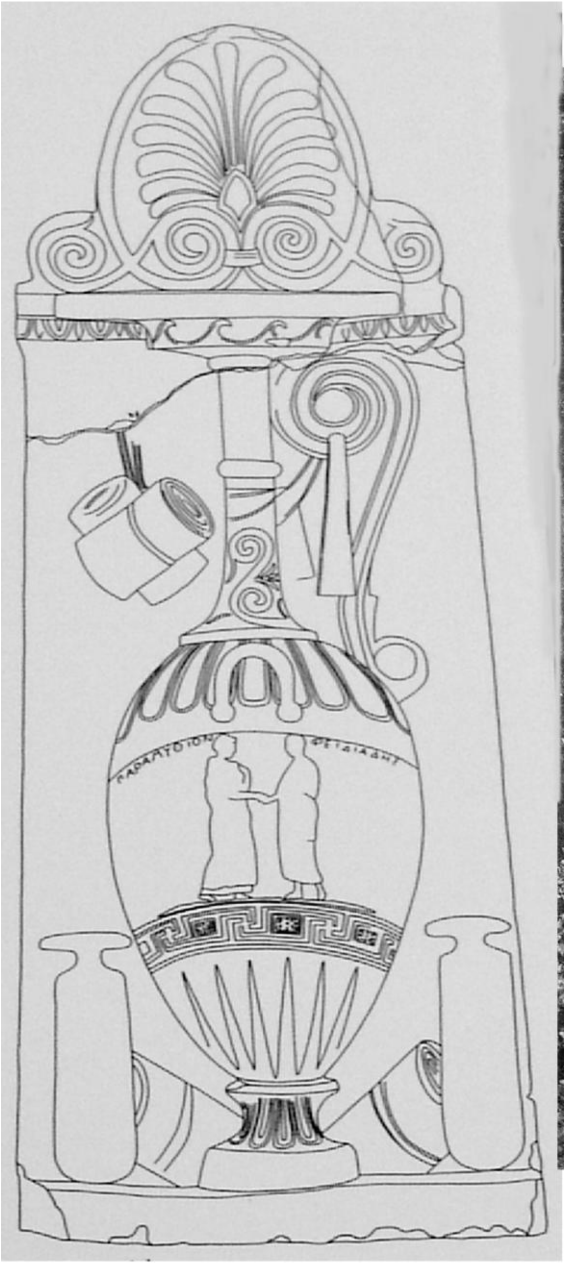
Ε ΙΙ 20 – Αθήνα 982

Πίνακας 113

Ε ΙΙ 20β – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 114

Ε ΙΙ 21 - Μόναχο, Glyptothek 483

Πίνακας 115

Ε II 22 - Broom Hall, Συλλογή Έλγιν

Πίνακας 116

Ε II 22 (2) – Κοπεγχάγη IN 1409

Πίνακας 117

Ε ΙΙ 23 - Βραυρών

Πίνακας 118

Ε ΙΙ 24 - Παρίσι, Μουσείο Rodin 98

Πίνακας 119

Ε ΙΙ 25 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 120

Ε ΙΙ 26 – Ἄγνωστη Συλλογή

Πίνακας 121

Ε ΙΙ 27 – Αθήνα 1116

Πίνακας 122

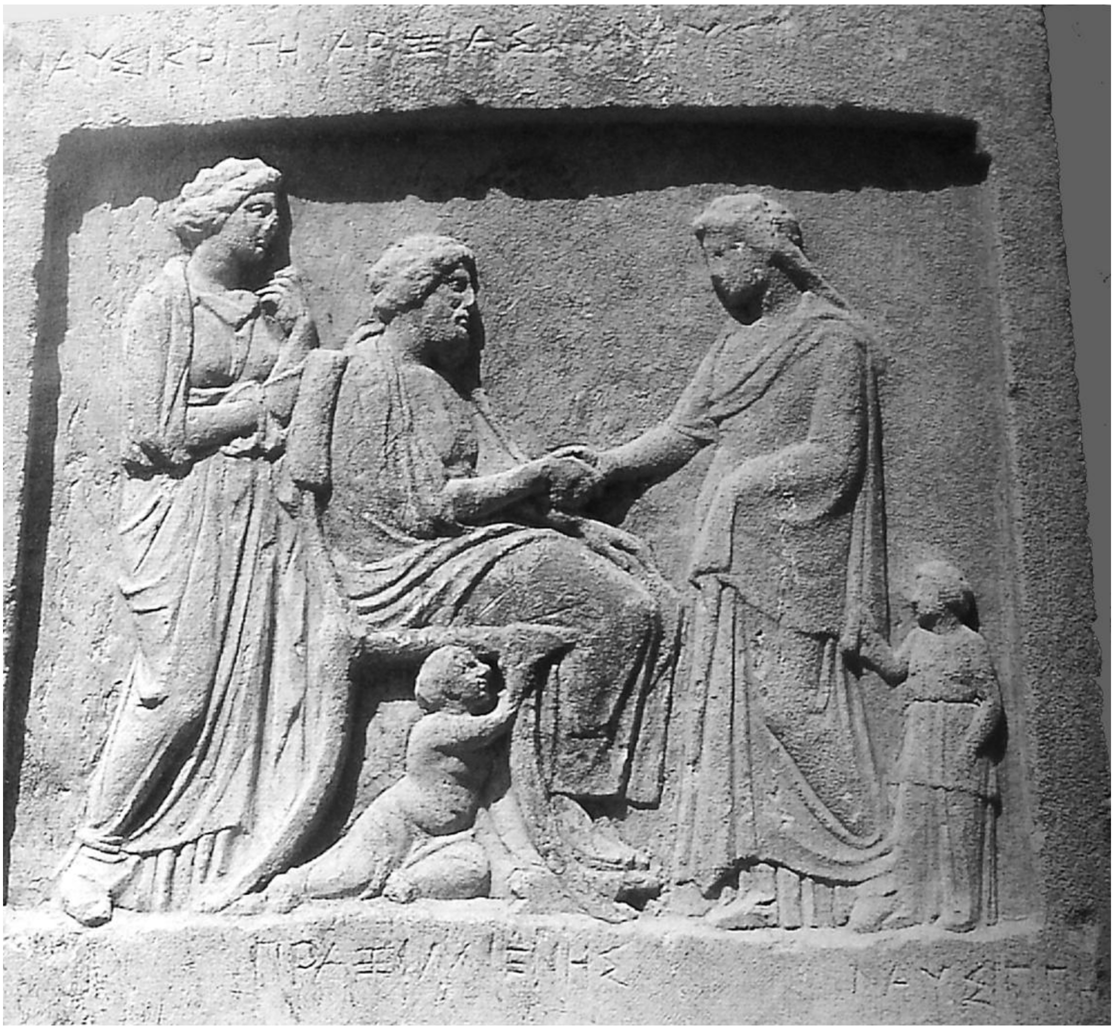
Ε ΙΙ 28 – Ρώμη 40636 + 72519

Πίνακας 123

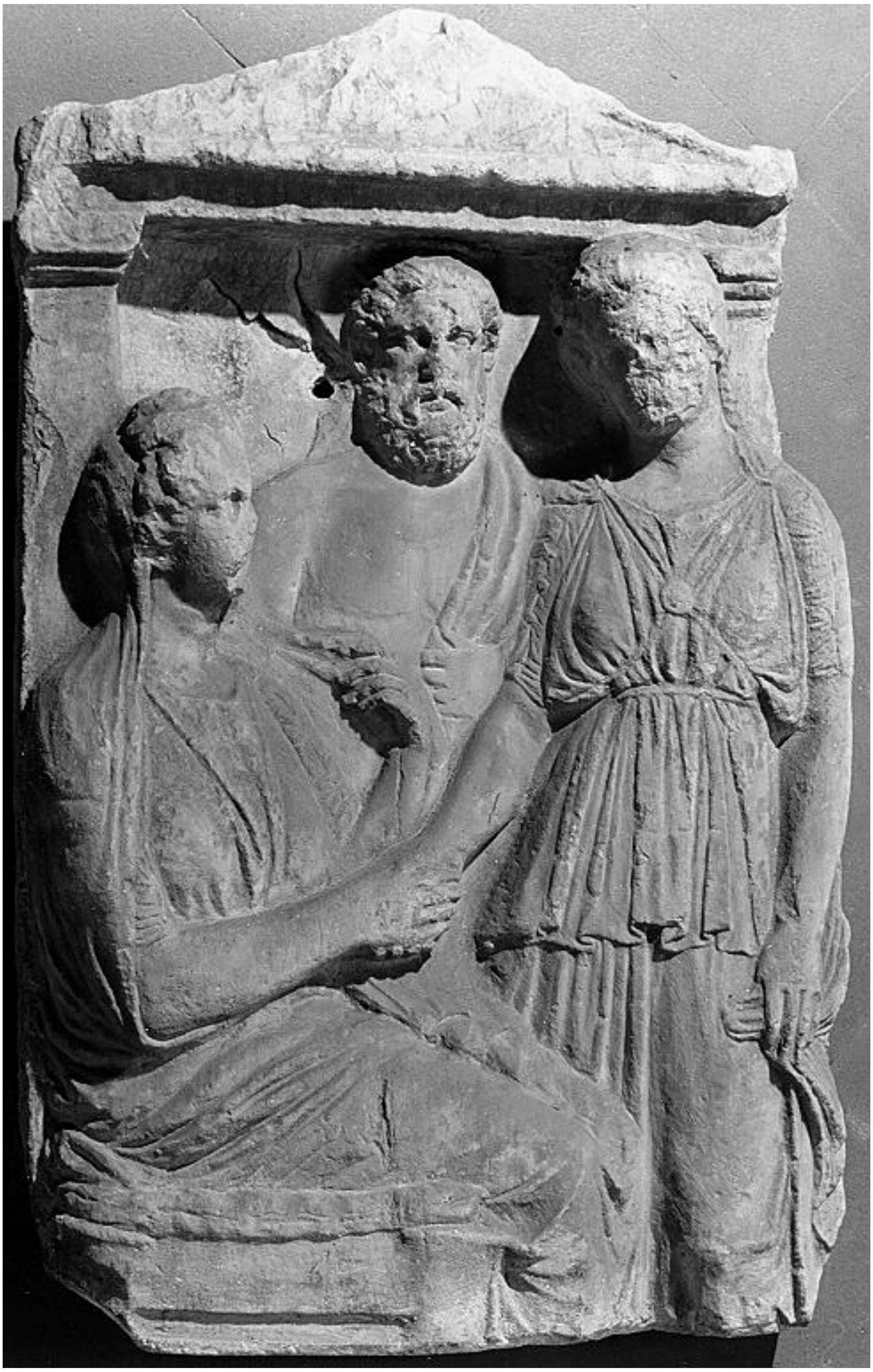
E II 29 – Malibu 83.AA.206

Πίνακας 124

Ε ΙΙ 30 – Ραμνούς, Αποθήκη

Πίνακας 125

E II 31 - Mantua, Palazzo Ducale 6679

Πίνακας 126

Ε ΙΙ 32 – Αθήνα 896

Πίνακας 127

Ε ΙΙ 34 - Αθήνα 2885 + 7930 + 7931

Πίνακας 128

Ε II 35 – Αθήνα 2670

Πίνακας 129

Ε ΙΙ 36 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 129β

Ε ΙΙ 37 – Πειραιάς 3729

Πίνακας 130

Ε ΙΙ 38 – Ερέτρια 630

Πίνακας 131

Ε ΙΙ 39 – Ραμνούς 319, 340, 374 + Αθήνα 4900

Πίνακας 132

Ε ΙΙ 40 – Πειραιάς 930

Πίνακας 133

Ε ΙΙ 41 – Αθήνα, Ιδιωτική Συλλογή

Πίνακας 134

Ε ΙΙ 42 - Αθήνα

Πίνακας 135

Ε ΙΙ 43 – Αθήνα 7708

Πίνακας 136

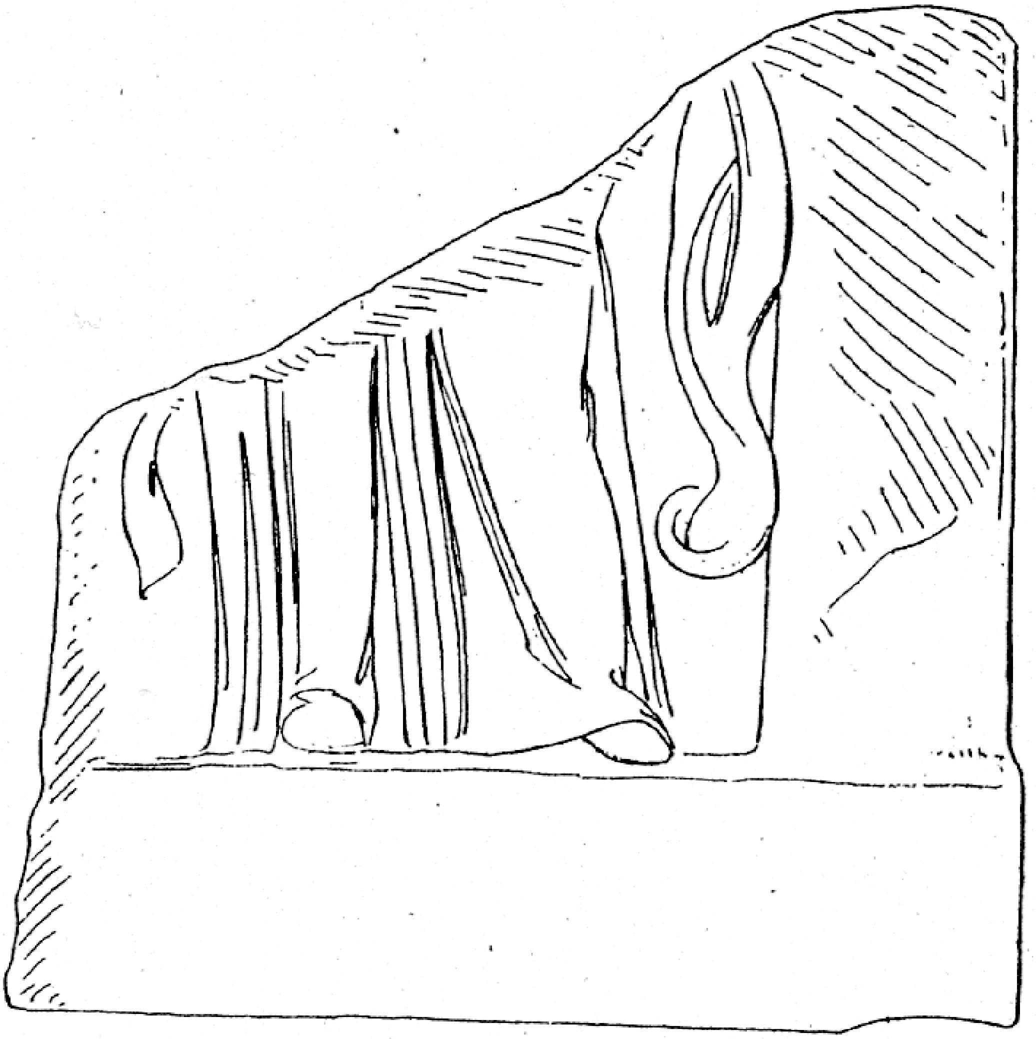
E II 44 - Αθήνα

Πίνακας 137

Ε II 45 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 138

Ε ΙΙ 46 - Ακρόπολις

Πίνακας 139

Ε ΙΙ 47 - Ακρόπολις

Πίνακας 140

E II 48 – Πειραιάς 291

Πίνακας 141

Ε ΙΙ 49 – Ἄγνωστη Συλλογή

Πίνακας 142

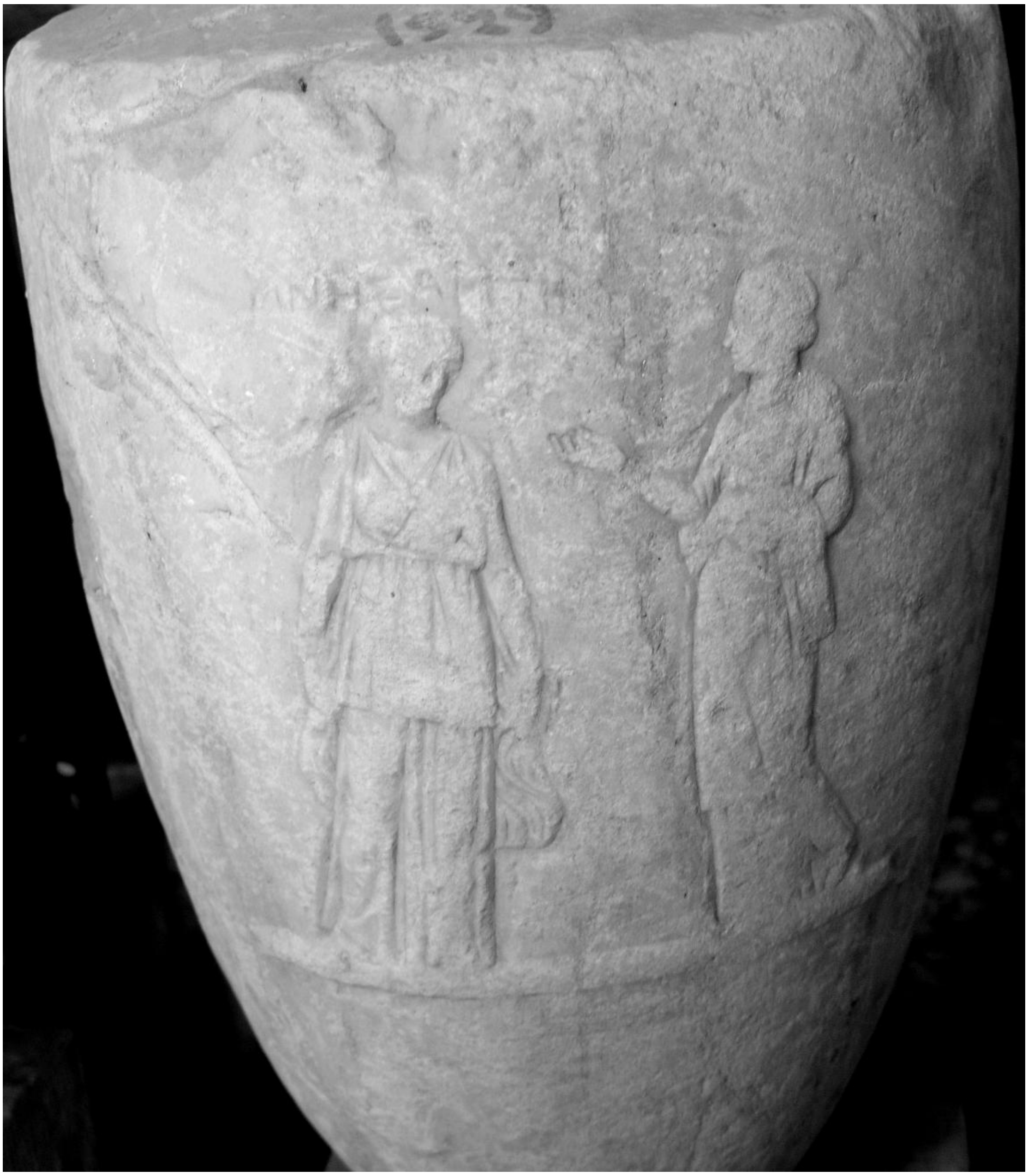
Ε ΙΙ 50 – Παρίσι Ma 4505

Πίνακας 143

E II 51 – Παρίσι Ma 3076

Πίνακας 144

Λ 1 – Πειραιάς 3496

Πίνακας 145

Λ 2 – Άγνωστη Συλλογή

Πίνακας 146

Λ ΙΙ 2 – Αθήνα, Αγορά Ι 6603

Πίνακας 147

Λ ΙΙ 3 – Αθήνα 1098

Πίνακας 147β

Λ ΙΙ 4 – Πειραιάς 3365

Πίνακας 148

Λ II 6 - Βραυρών

Πίνακας 149

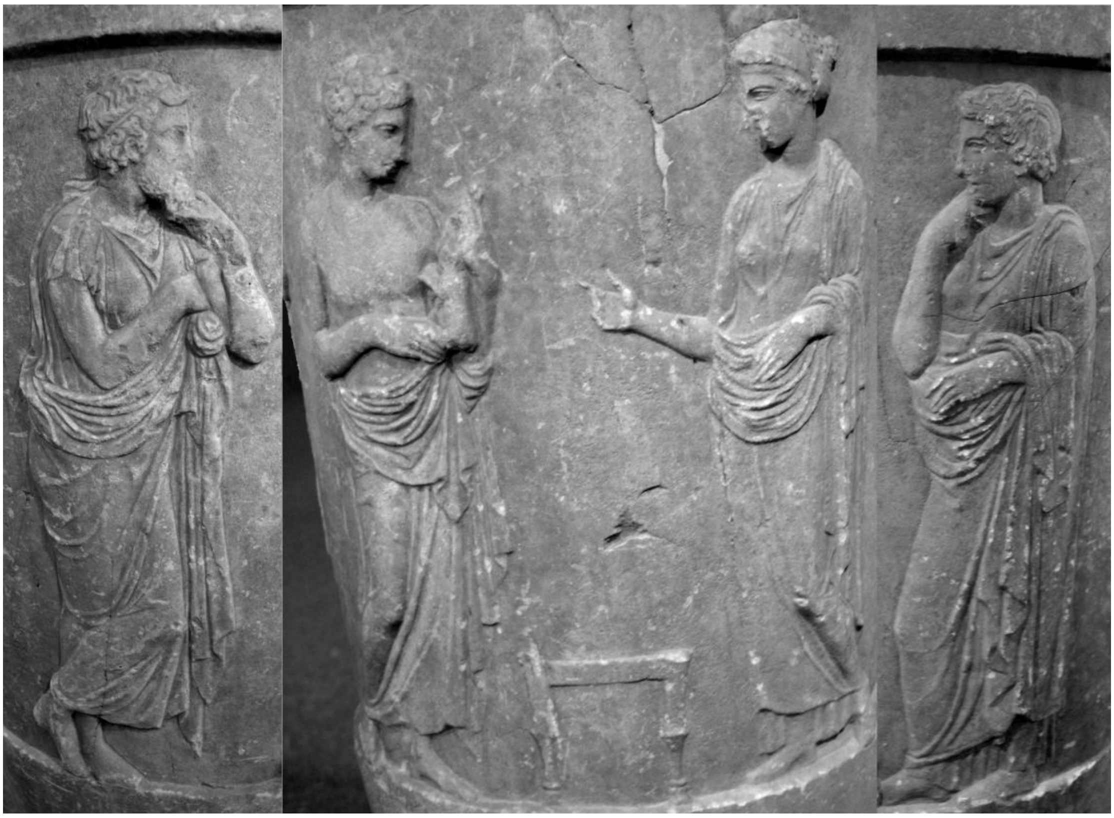
Λ ΙΙ 8 – Πειραιάς 3027

Πίνακας 150

Λ ΙΙ 9 – Πόρτο Ράφτη, Ιδιωτική Συλλογή Γουλανδρή

Πίνακας 151

Λ ΙΙ 10 – Αθήνα 2584

Πίνακας 152

Λ ΙΙ 11 – Ἄγνωστη Συλλογή

Πίνακας 153

Λ ΙΙ 12 – Νέα Υόρκη 12.159

Πίνακας 154

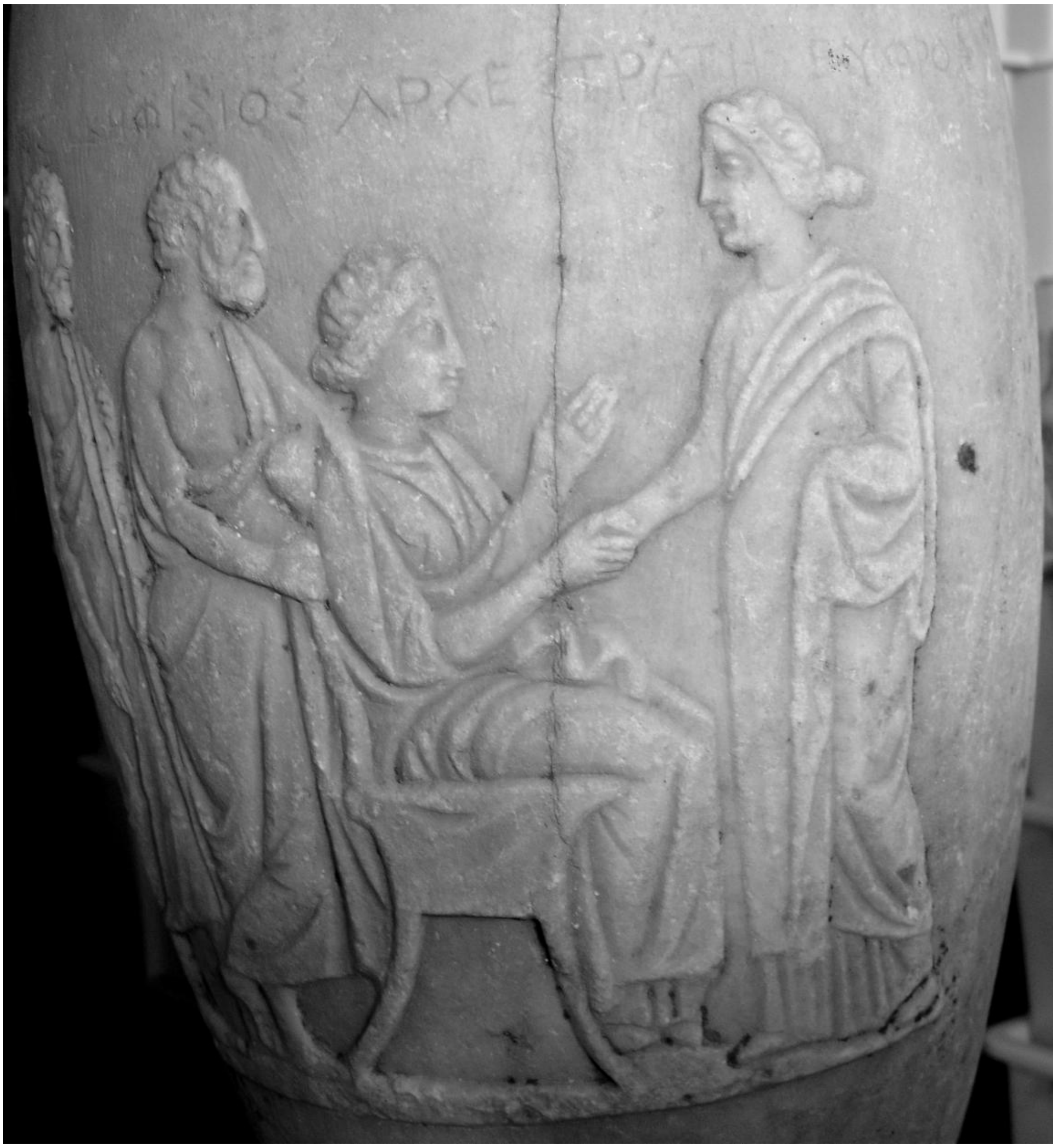
Λ ΙΙ 13 – Malibu 73.AA.132.1

Πίνακας 155

Λ II 14 – Μιλάνο, Ιδιωτική Συλλογή

Πίνακας 155β

Λ ΙΙ 15 – Πειραιάς 1536

Πίνακας 156

Λ II 16 – Νέα Υόρκη 49.11.4

Πίνακας 157

ΛΟα 1 – Bensheim, Συλλογή Glatzel

Πίνακας 158

ΛΟυ 1 – Ελευσίς 5098

Πίνακας 159

Υ ΙΙ 1 – Πειραιάς 1142

Πίνακας 160

ΛΛ 1 - Βερολίνο, Universität

Πίνακας 161

ΛΛ 2 – Αθήνα 1759

Πίνακας 162

ΛΛ 3 – Κοπεγχάγη 2789

Πίνακας 163

ΛΛ 4 - Τέως Arlesheim, Συλλογή Schweizer

Πίνακας 164

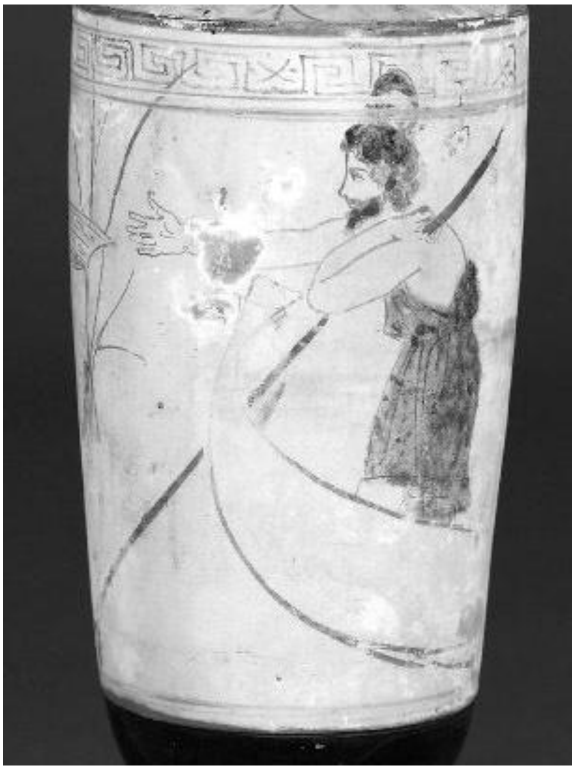
ΛΛ 5 – Αθήνα 2028

Πίνακας 165α

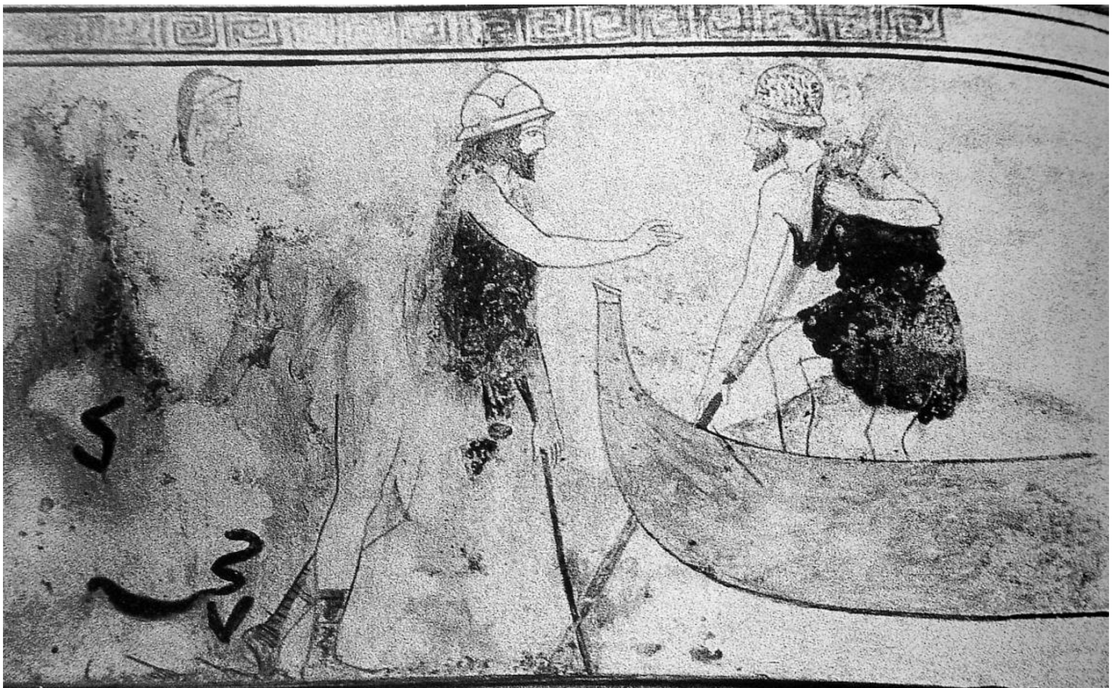
ΛΛ 6 - Λονδίνο D 61

Πίνακας 165β

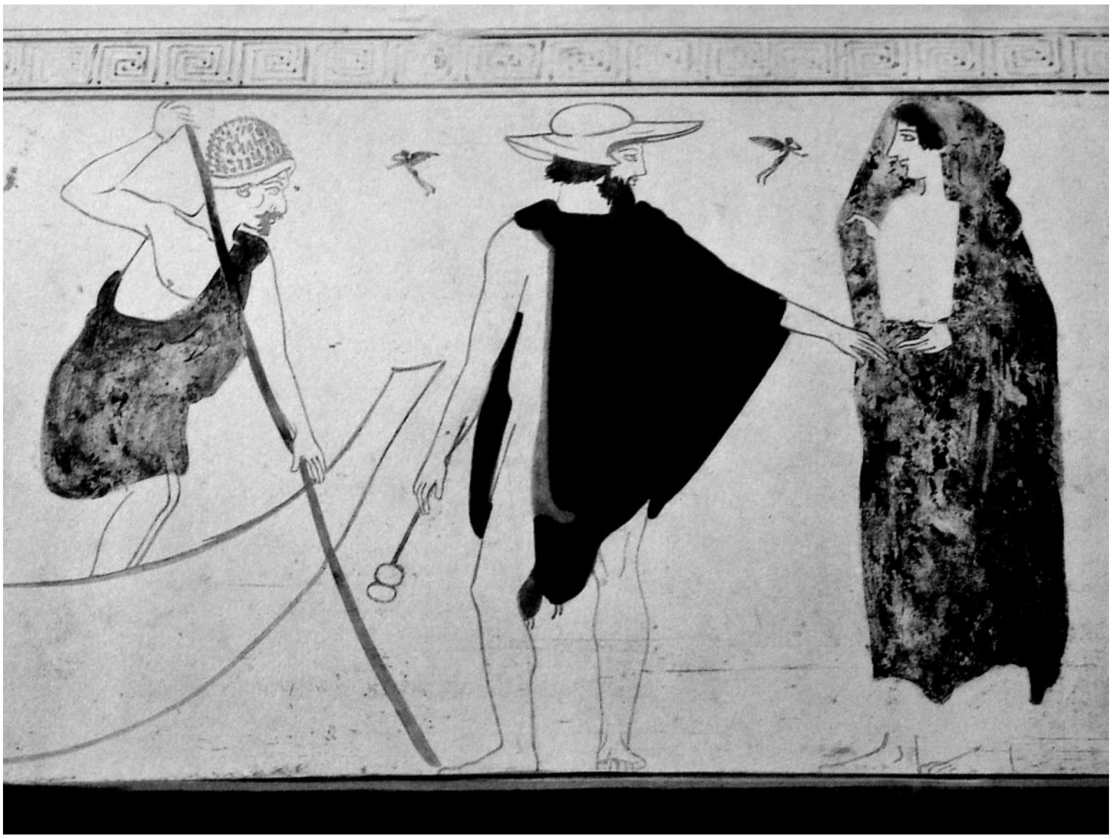
ΛΛ 6 - Λονδίνο D 61

Πίνακας 166

ΛΛ 7 – Αθήνα 17916

Πίνακας 167

ΛΛ 8 – Αθήνα 1926

Πίνακας 168α

ΛΛ 9 – Βοστώνη 95.47

Πίνακας 168β

ΛΛ 9 – Βοστώνη 95.47

Πίνακας 168γ

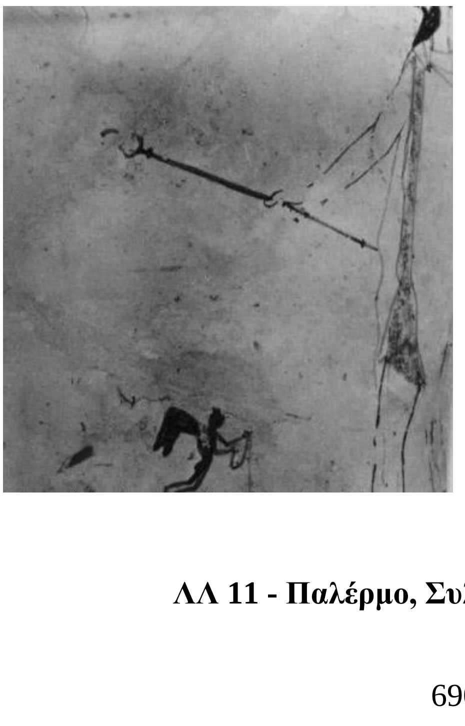
ΛΛ 9 – Βοστώνη 95.47

Πίνακας 169

ΛΛ 10 – Βρυξέλλες Α 903

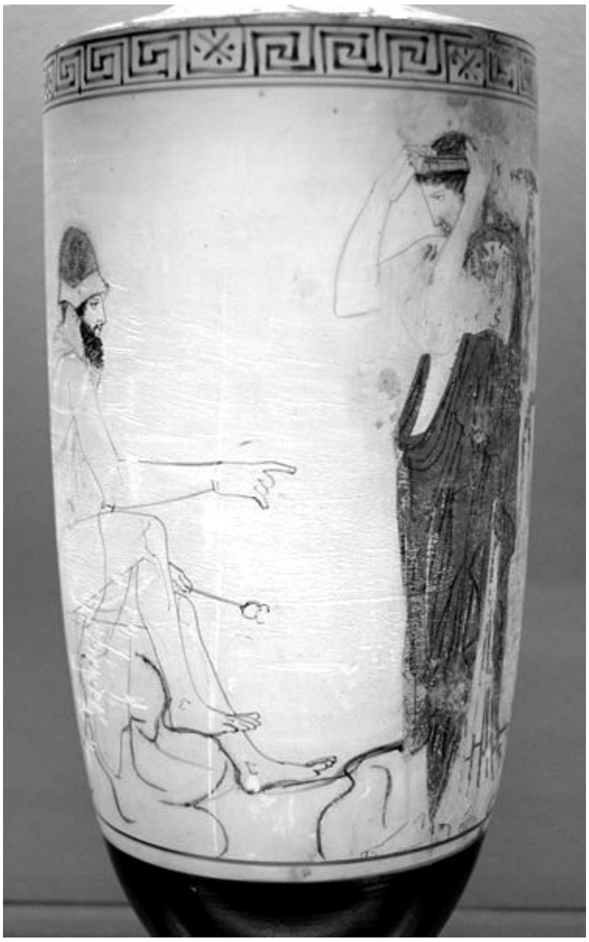
Πίνακας 170

ΛΛ 11 - Παλέρμο, Συλλογή Mormino 310

Πίνακας 171α

ΛΛ 12 – Μόναχο 2797

Πίνακας 171β

ΛΛ 12 - Μόναχο 2797

Πίνακας 172

ΛΛ 13 – Παρίσι CA 1264

Πίνακας 173

ΛΛ 14 – Αθήνα 19355

Πίνακας 174

ΕΛΟυ 1 – Αθήνα 1170

Πίνακας 175

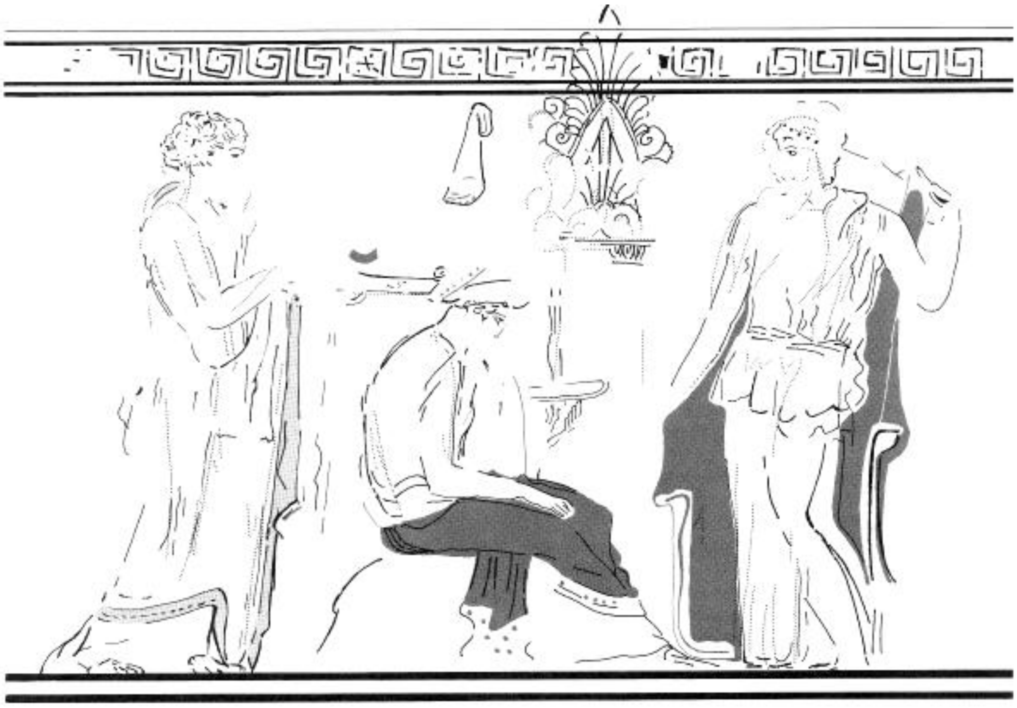
ΛΛ 15 - Παρίσι S 1667

Πίνακας 176

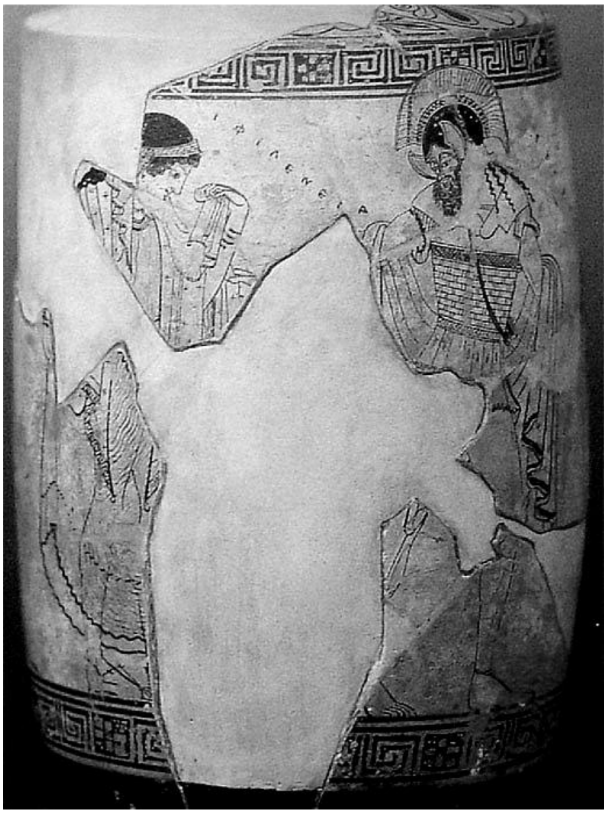
ΛΛ 16 - Παρίσι L 88

Πίνακας 177

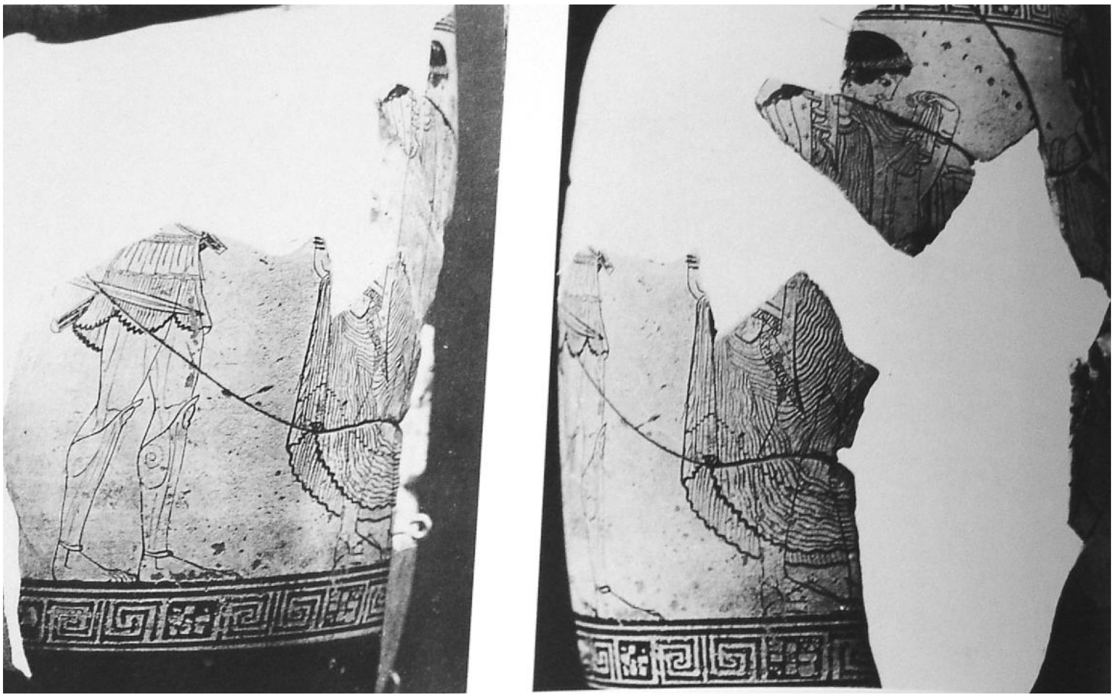
ΛΛ 17 - Βερολίνο 3170

Πίνακας 178α

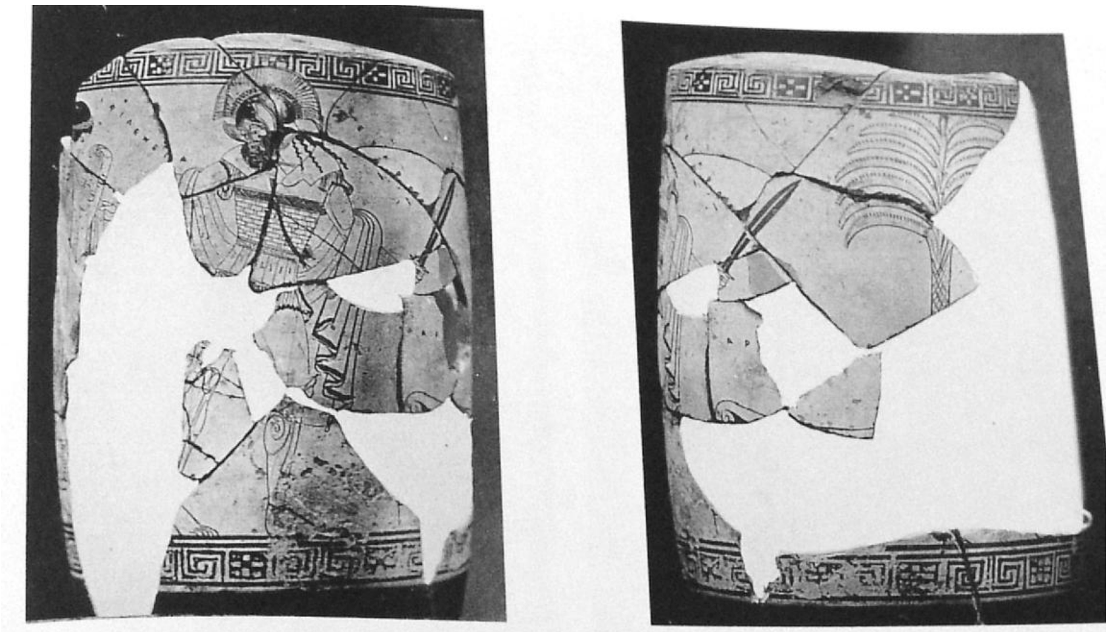
ΛΛ 18 - Παλέρμο NI 1886

Πίνακας 178β

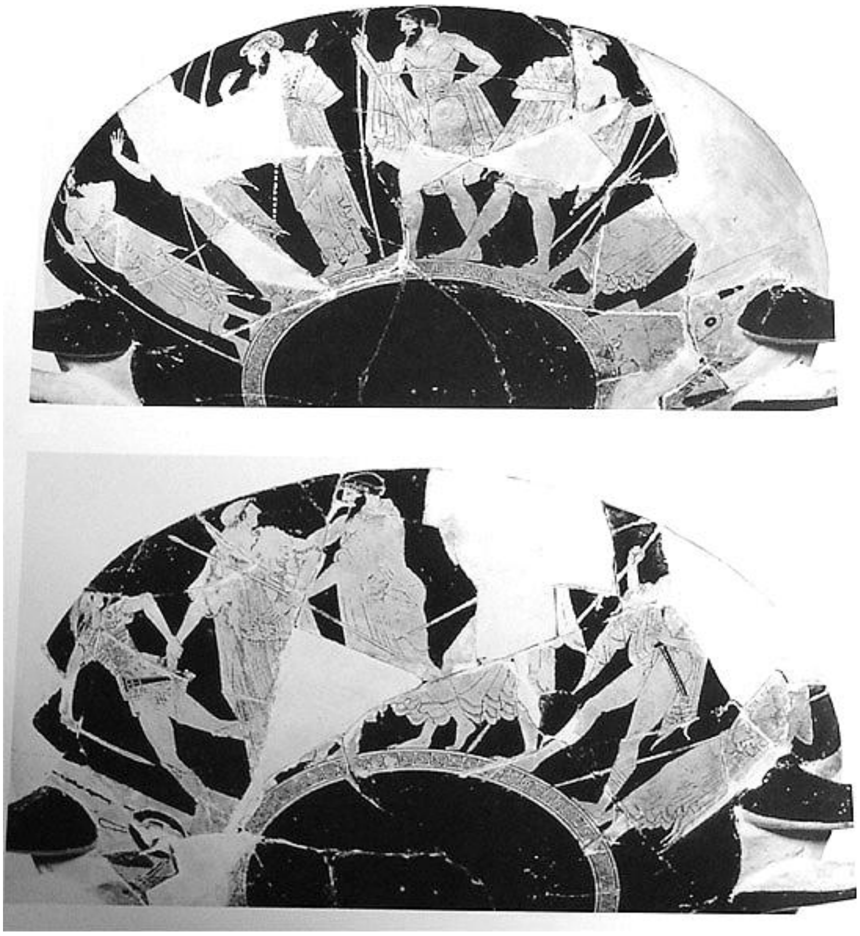
ΛΛ 18 - Παλέρμο NI 1886

Πίνακας 178γ

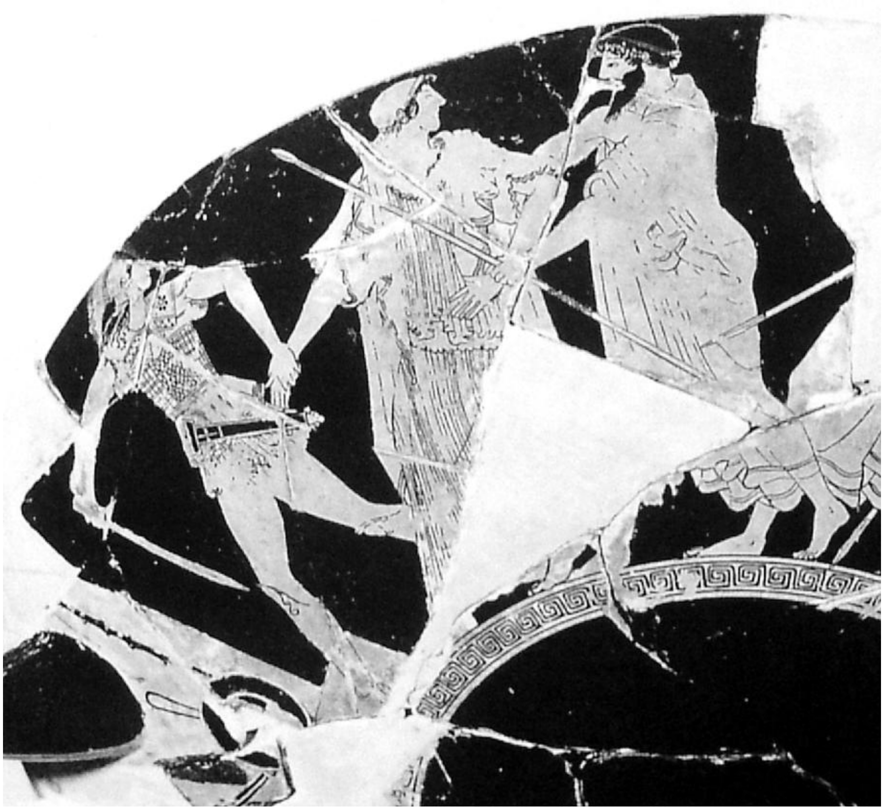
ΛΛ 18 - Παλέρμο NI 1886

Πίνακας 179α

ΕΚ 1 - Παρίσι G 153

Πίνακας 179β

ΕΚ 1 - Παρίσι G 153

Πίνακας 180

ΜΥ 1 - Βερολίνο F 1902

Πίνακας 181α

ΛΛ ΙΙ 1 - Reading, University 33.IV.3

Πίνακας 181β

ΛΛ ΙΙ 1 - Reading, University 33.IV.3

Πίνακας 182

ΛΛ ΙΙ 2 - Providence 25.082

Πίνακας 183

ΛΛ ΙΙ 3 - Αβάνα

Πίνακας 184

ΛΛ ΙΙ 4 – Αθήνα 1999

Πίνακας 185α

ΛΛ ΙΙ 5 - Heidelberg, Universität

Πίνακας 185β

ΛΛ ΙΙ 5 - Heidelberg, Universität

Πίνακας 186

ΛΛ ΙΙ 6 - Βερολίνο 3160

Πίνακας 187

ΛΛ ΙΙ 7 - Παρίσι MNB 622

Πίνακας 188α

ΛΛ ΙΙ 8 - Παρίσι CA 537

Πίνακας 188β

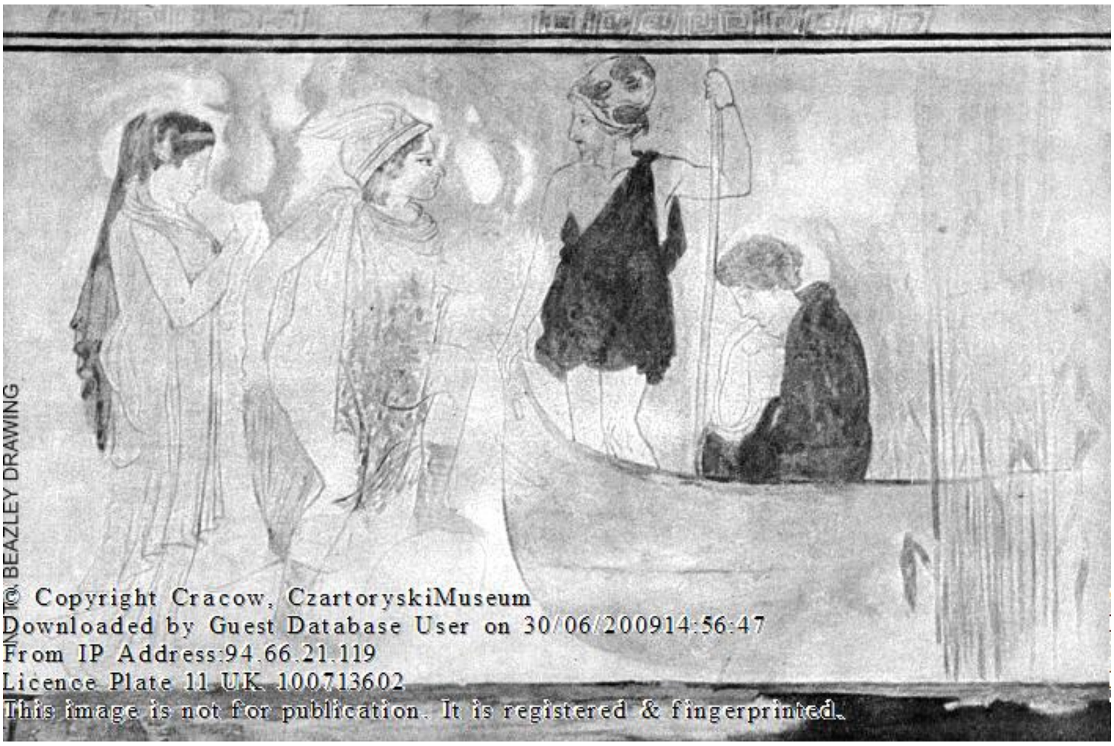
ΛΛ ΙΙ 8 - Παρίσι CA 537

Πίνακας 188γ

ΛΛ ΙΙ 8 - Παρίσι CA 537

Πίνακας 189

ΛΛ ΙΙ 9 – Κρακοβία 1251

Πίνακας 190

ΛΛ ΙΙ 10 – Αθήνα, Συλλογή Χρόνη

Πίνακας 191

ΛΛ ΙΙ 11 – Αβάνα 203

Πίνακας 192

ΛΛ ΙΙ 12 – Βρυξέλλες A 2289

Πίνακας 193α

ΛΛ ΙΙ 13 - Λονδίνο D 71

Πίνακας 193β

ΛΛ ΙΙ 13 - Λονδίνο D 71

Πίνακας 194

ΛΛ ΙΙ 14 - Αμβούργο 1908.93

Πίνακας 195α

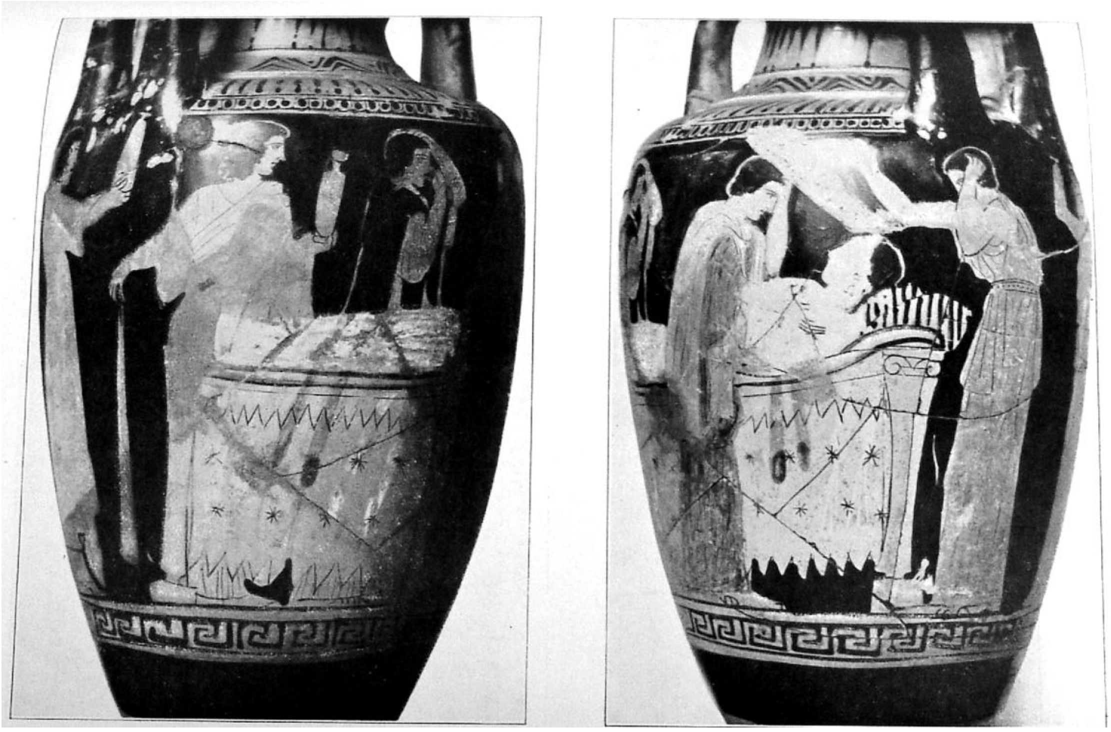
ΛΛ ΙΙ 15 – Αθήνα 19338

Πίνακας 195β

ΛΛ ΙΙ 15 - Αθήνα 19338

Πίνακας 196

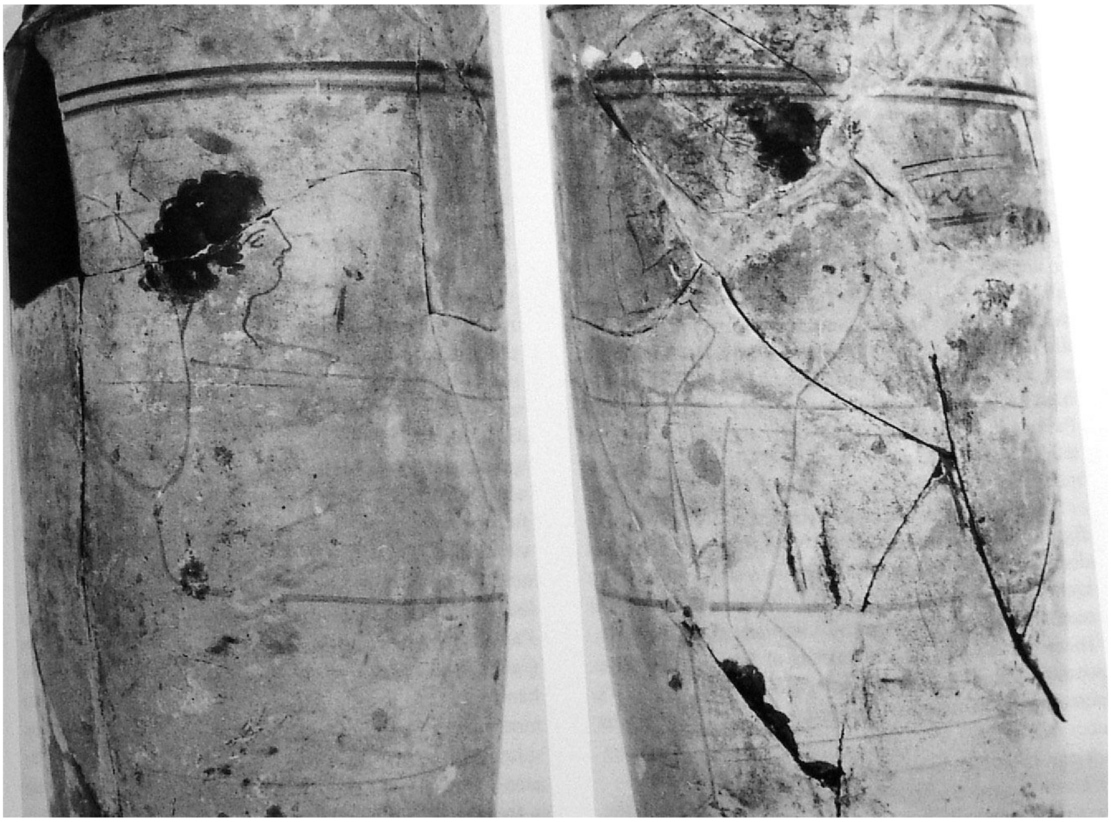
ΕΛΟυ ΙΙ 1 - Παρίσι CA 1685

Πίνακας 197

ΛΛ ΙΙ 16 – Αθήνα 1756

Πίνακας 198

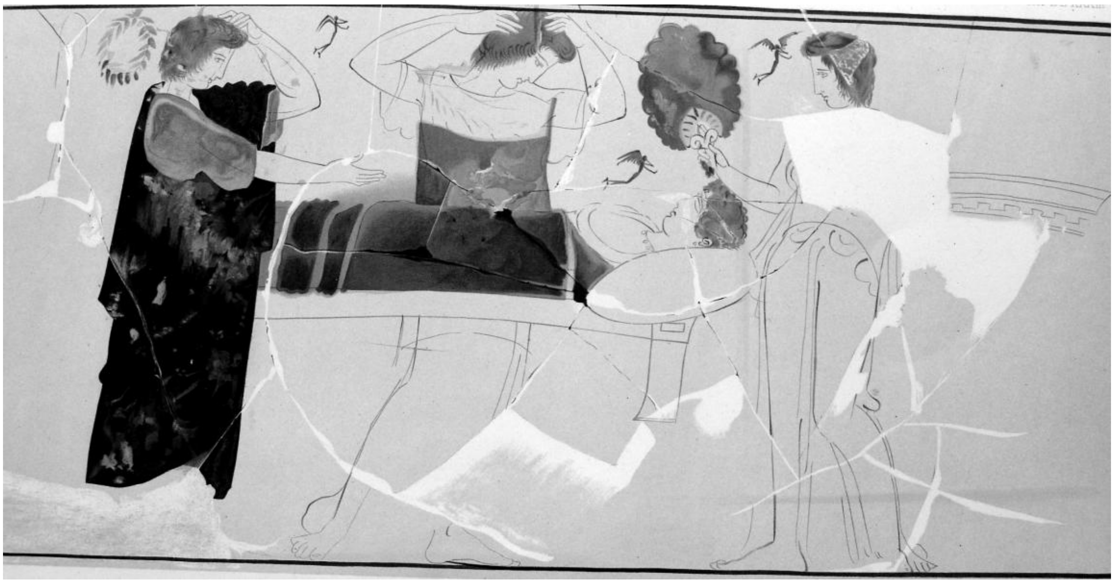
ΛΛ ΙΙ 17 - Στοκχόλμη Ant 413

Πίνακας 199α

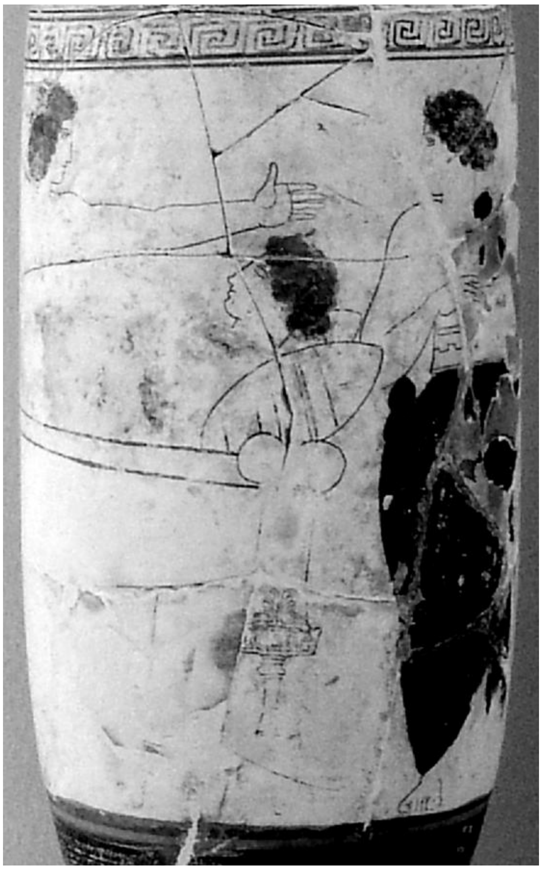
ΛΛ ΙΙ 18 – Βιέννη 3748

Πίνακας 199β

ΛΛ ΙΙ 18 - Βιέννη 3748

Πίνακας 200α

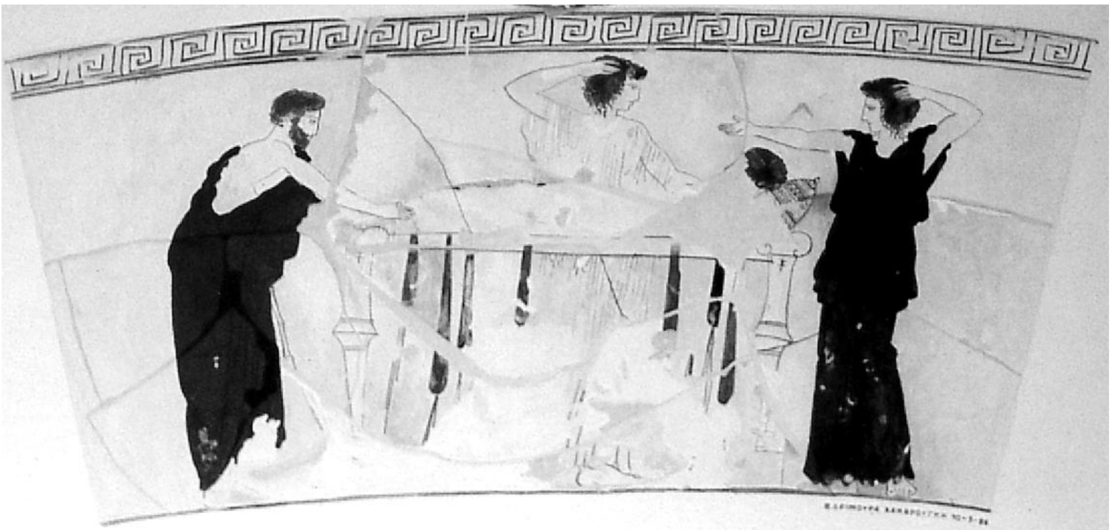
ΛΛ ΙΙ 19 – Βιέννη 1969

Πίνακας 200β

ΛΛ ΙΙ 19 - Βιέννη 1969

Πίνακας 201

ΛΛ ΙΙ 20 – Πειραιάς ΟΜ 40

Πίνακας 202α

ΕΥ ΙΙ 1 - Québec 66.277

Πίνακας 202β

ΕΥ ΙΙ 1 - Québec 66.277

Πίνακας 203α

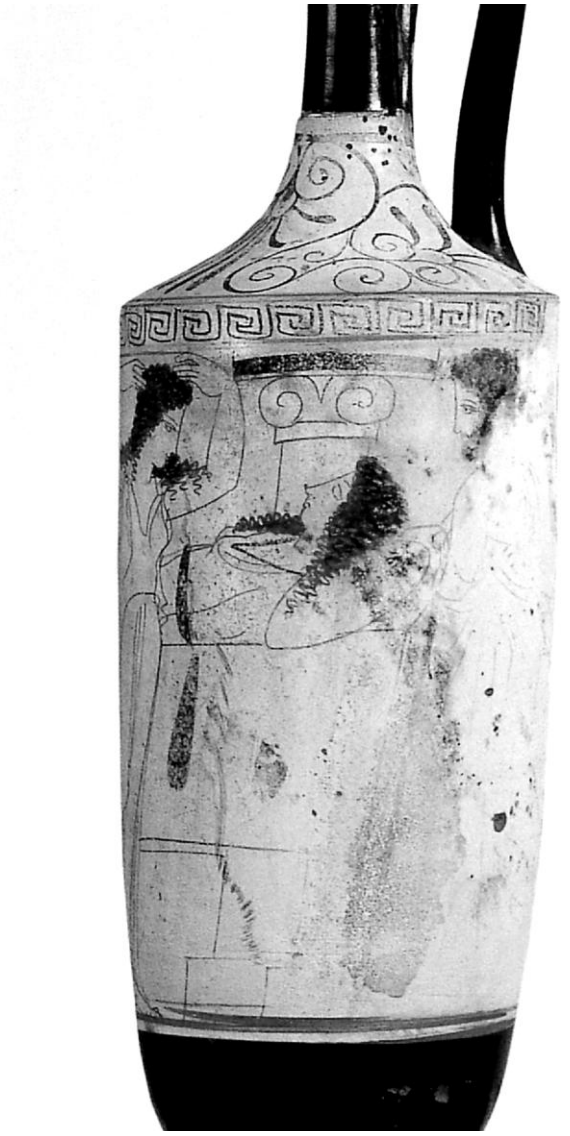
ΛΛ ΙΙ 21 – Πειραιάς 6560

Πίνακας 203β

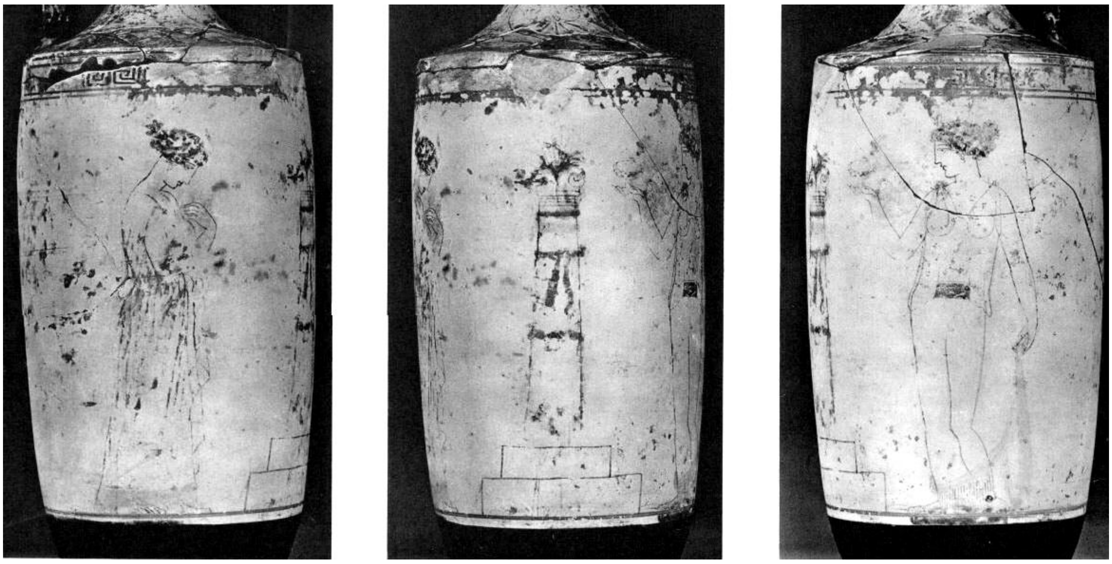
ΛΛ ΙΙ 21 - Πειραιάς 6560

Πίνακας 203γ

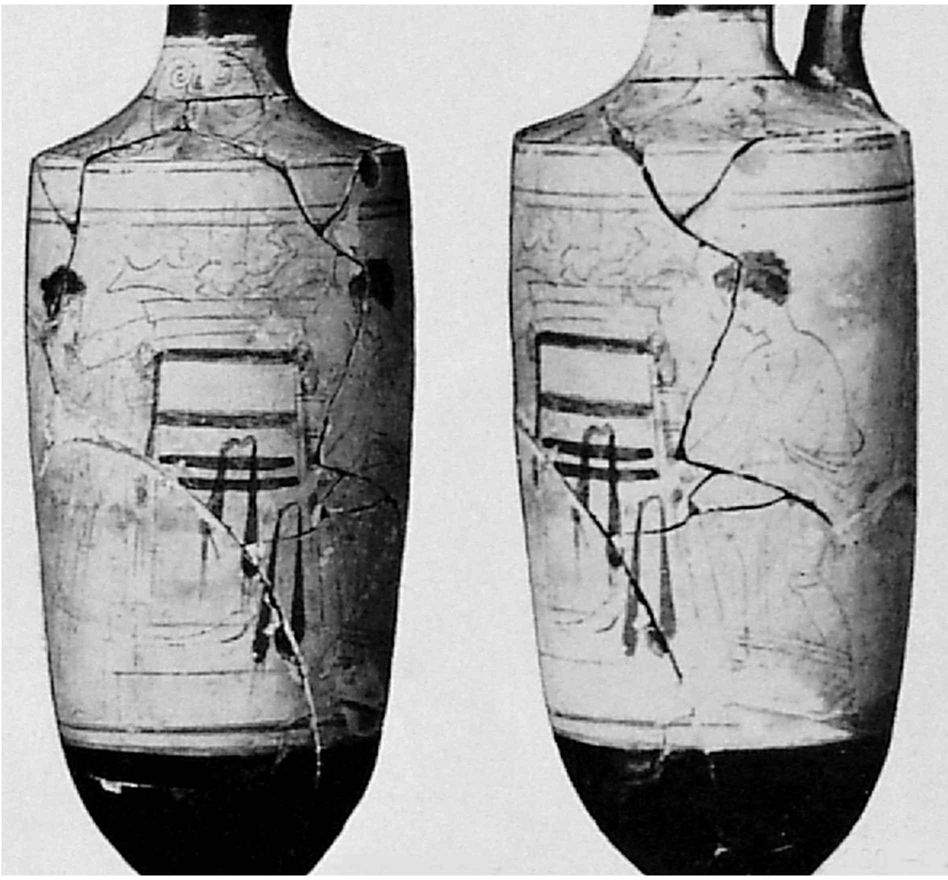
ΛΛ ΙΙ 21 - Πειραιάς 6560

Πίνακας 204

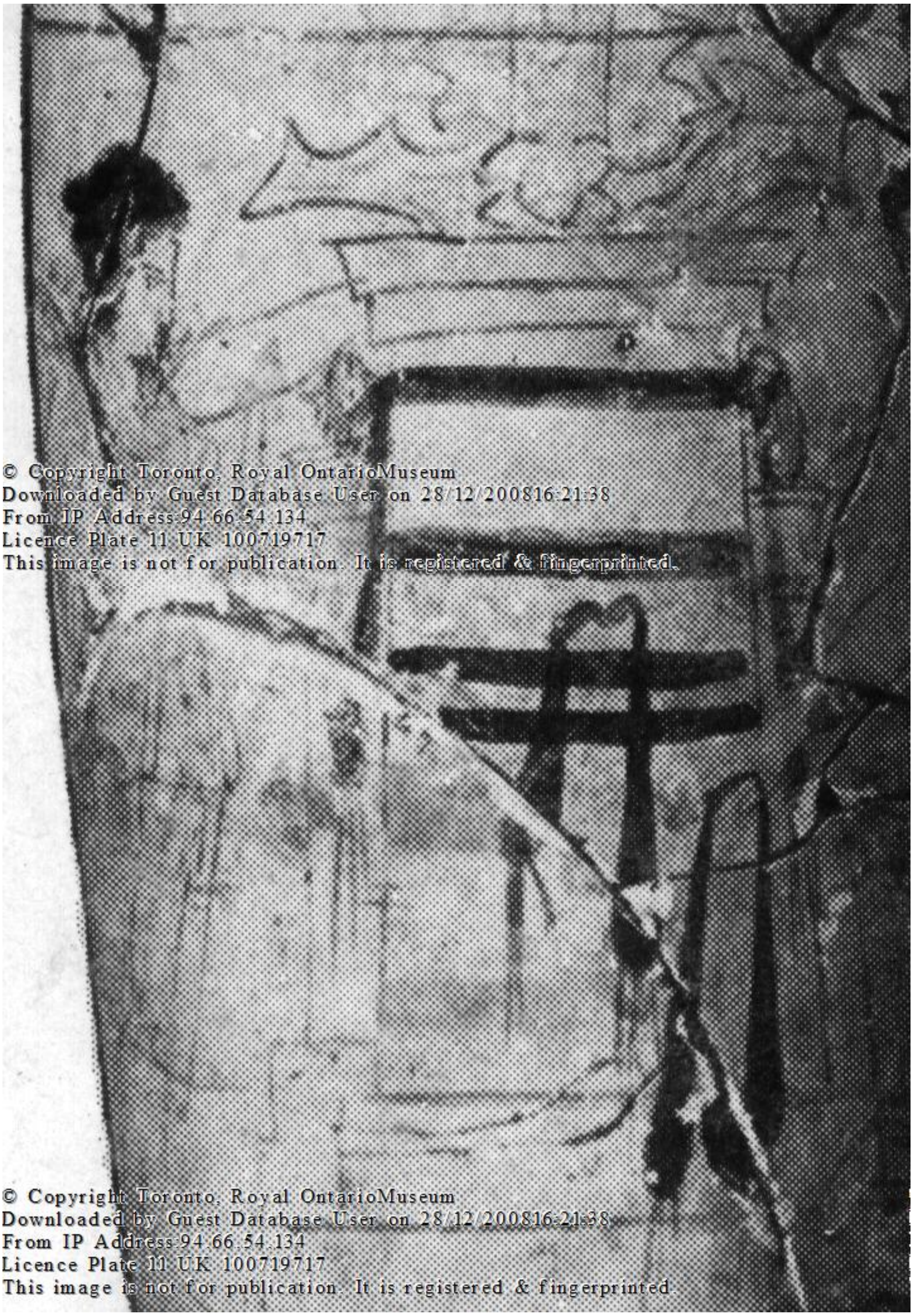
ΛΛ ΙΙ 22 - Adolphseck, Schloss Fasanerie 44

Πίνακας 205α

ΛΛ ΙΙ 23 – Τορόντο 380

Πίνακας 205β

ΛΛ ΙΙ 23 - Τορόντο 380

Πίνακας 206

Clairmont 1993, αρ. 2.311b

Πίνακας 207

Clairmont 1993, αρ. 1.277

Πίνακας 208

Clairmont 1993, αρ. 1.944

Πίνακας 209

Clairmont 1993, αρ. 3.408a

Πίνακας 210

Clairmont 1993, αρ. 1.456

Πίνακας 211

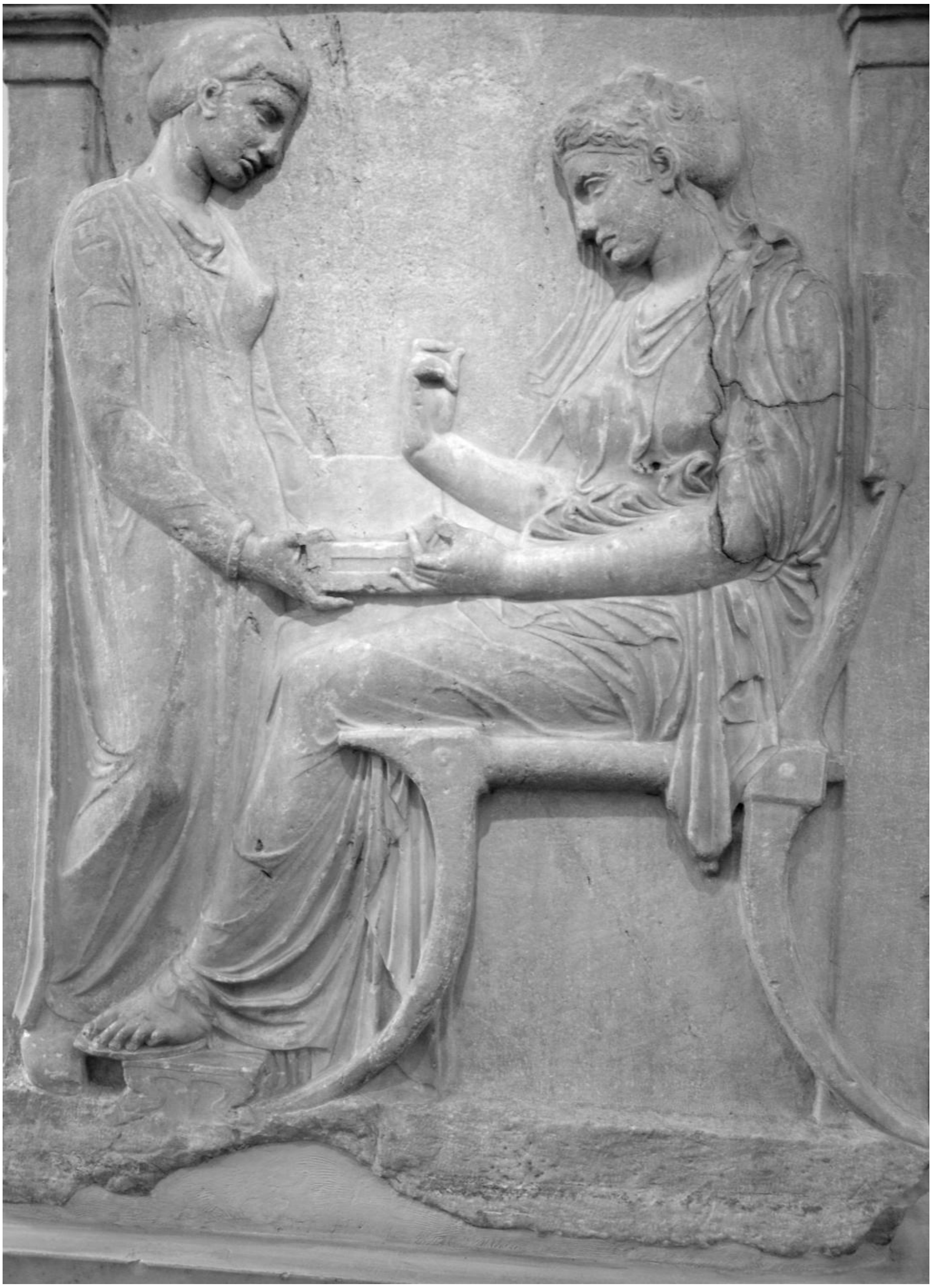
Clairmont 1993, αρ. 3.455

Πίνακας 212

Πειραιάς 5318

Πίνακας 213

Clairmont 1993, αρ. 2.150 (Ηγησώ)

Πίνακας 214

Clairmont 1993, αρ. 2.930 (Στήλη Ιλισσού)

Πίνακας 215

Βερολίνο F 2684

Πίνακας 216

Providence 69.142.1

Πίνακας 217

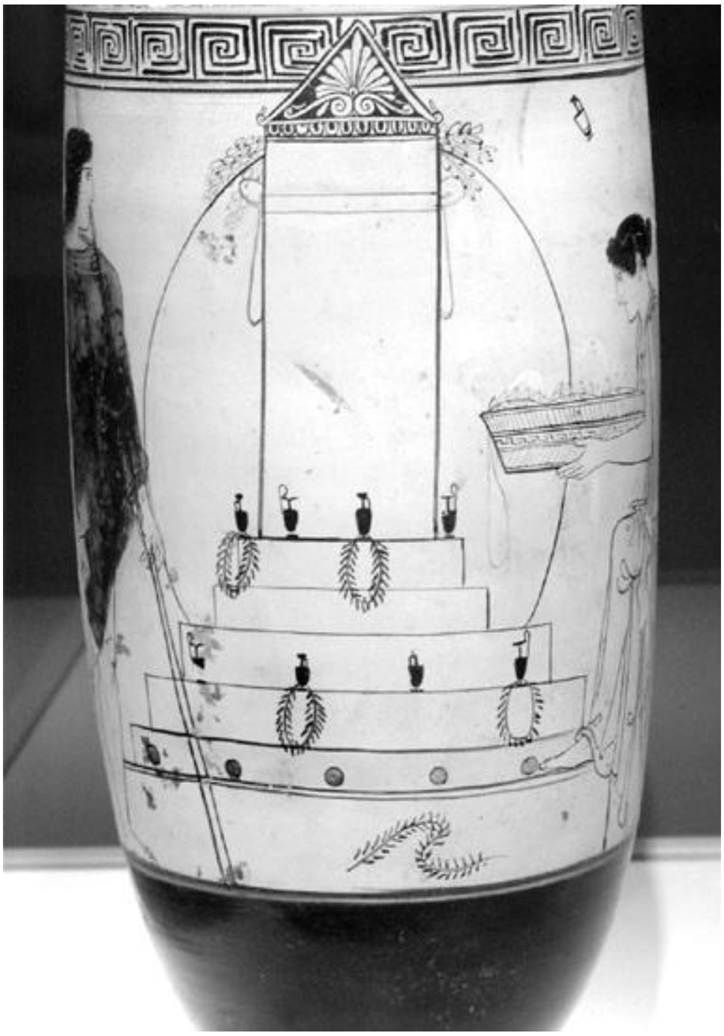
Παρίσι CA 1640

Πίνακας 218

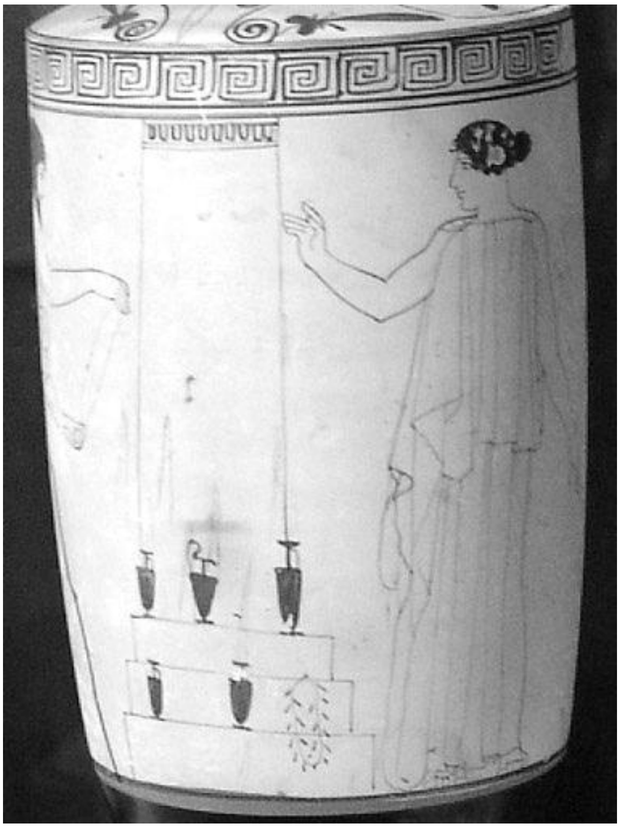
Tampa (FL) Museum of Art 86.79

Πίνακας 219

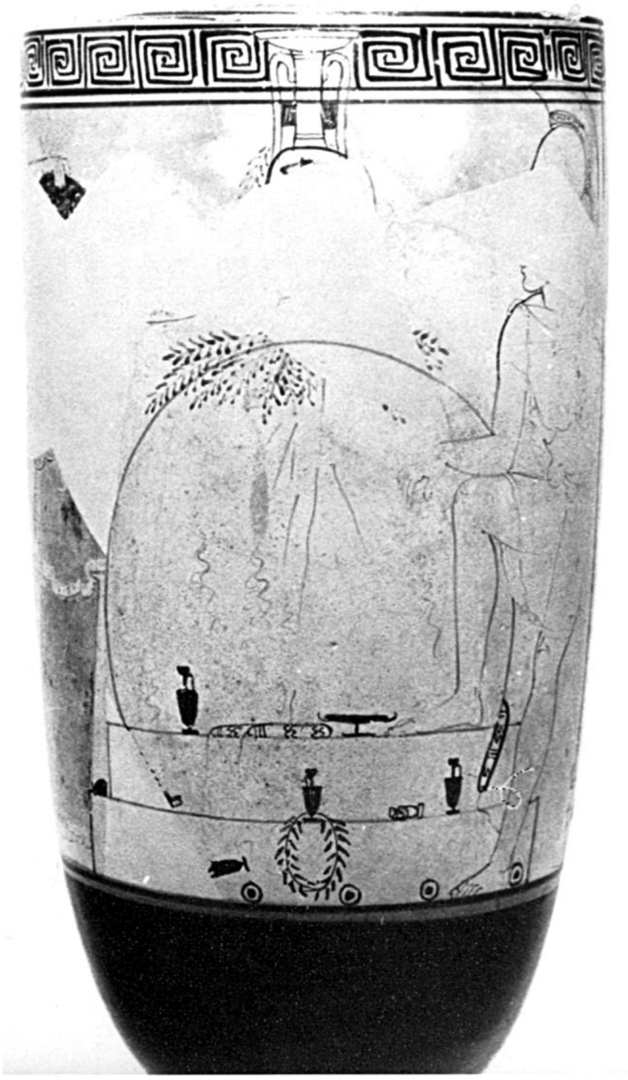
Αθήνα 1935

Πίνακας 220

Αθήνα 12747

Πίνακας 221

Ελβετία, Ιδιωτ. Συλλογή (BD αρ. 21581)

Πίνακας Α Χρονολόγηση Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών	
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	**ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ**
430-420 π.Χ.	**Ε 1, Ε 4, Ε 30, Ε 53, Ε 81, Ε ΙΙ 5**
420-400 π.Χ.	**Ε 5, Ε 27, Ε 28, Ε 75, Ε 82, Ε ΙΙ 1, Ε ΙΙ 12, Ε ΙΙ 29, Ε ΙΙ 35, Λ ΙΙ 10**
400-375 π.Χ.	**Ε 2, Ε 6, Ε 7, Ε 9, Ε 10, Ε 11, Ε 17, Ε 18, Ε 24, Ε 25, Ε 29, Ε 31, Ε 41, Ε 48, Ε 49, Ε 55, Ε 56, Ε 62, Ε 76, Ε 77β, Ε 83, Ε 85, Ε 86, Ε 88, Ε 89, Ε ΙΙ 1β, Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 2, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 7, Ε ΙΙ 8, Ε ΙΙ 9, Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β, Ε ΙΙ 30, Ε ΙΙ 36, Ε ΙΙ 37, Ε ΙΙ 38, Λ 1, Λ ΙΙ 11, ΛΟα 1**
375-340 π.Χ.	**Ε 8, Ε 12, Ε 13, Ε 14, Ε 19, Ε 20, Ε 21, Ε 22, Ε 23, Ε 26, Ε 32, Ε 33, Ε 34, Ε 35, Ε 38, Ε 39, Ε 42, Ε 43, Ε 44, Ε 57, Ε 58, Ε 59, Ε 63, Ε 64, Ε 67, Ε 69, Ε 70, Ε 72, Ε 73, Ε 74, Ε 77, Ε 78, Ε 84, Ε 87, Ε 90, Ε 91, Ε ΙΙ 3, Ε ΙΙ 4, Ε ΙΙ 10, Ε ΙΙ 11, Ε ΙΙ 13, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 14β, Ε ΙΙ 20, Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 21, Ε ΙΙ 22, Ε ΙΙ 23, Ε ΙΙ 24, Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 26, Ε ΙΙ 31, Ε ΙΙ 32, Ε ΙΙ 33, Ε ΙΙ 39, Ε ΙΙ 40, Ε ΙΙ 41, Ε ΙΙ 42, Ε ΙΙ 43, Ε ΙΙ 44, Ε ΙΙ 45, Ε ΙΙ 46, Λ 2, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3, Λ ΙΙ 4, Λ ΙΙ 5, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 12, Λ ΙΙ 13, Λ ΙΙ 14, Λ ΙΙ 15, Λ ΙΙ 16, ΛΟυ 1, Υ ΙΙ 1**
350-300 π.Χ.	**Ε 3, Ε 15, Ε 16, Ε 36, Ε 40, Ε 45, Ε 46, Ε 50, Ε 51, Ε 52, Ε 54, Ε 60, Ε 61, Ε 65, Ε 66, Ε 68, Ε 71, Ε 79, Ε 80, Ε 91β, Ε 91γ, Ε 92, Ε 93, Ε 94, Ε 95, Ε ΙΙ 15, Ε ΙΙ 16, Ε ΙΙ 17, Ε ΙΙ 19, Ε ΙΙ 27, Ε ΙΙ 28, Ε ΙΙ 34, Ε ΙΙ 47, Ε ΙΙ 48, Ε ΙΙ 49, Ε ΙΙ 50, Ε ΙΙ 51, Λ 3, Λ ΙΙ 2, Λ ΙΙ 6, Λ ΙΙ 8, Λ ΙΙ 9**

Πίνακας Β Εικονογραφία Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών							
ΤΥΠΟΣ	**430-420**	**420-400**	**400-375**	**375-350**	**350-300**	**-**	**ΣΥΝΟΛΟ**
Ε - Ε ΙΙ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΕΣ							
Πτηνό	1	1	3	1	0		**6**
Πτηνό + Σκυλάκι	0	0	3	3	2		**8**
Πλαγγόνα	0	0	2	5	0		**7**
Πλαγγόνα + Μεγαλόσωμο Πτηνό	0	0	2	1	0		**3**
Κάτοπτρο	0	3	1	0	0		**4**
Ιστάμενη παρθένος	0	0	1	4	2		**7** (η μία *ανακαλύπτεται*)
Λουτροφόρος πλησίον ιστάμενης παρθένου	0	1	1	1	2		**5** (η μία κρατά πτηνό)
Υδρία (κρατά η νεκρή)	0	0	0	1	0		**1**
Πυξίδα (κρατά η νεκρή)	2	0	0	0	0		**2**
Η νεκρή κρατά δυσδιάκριτο αντικείμενο	0	0	5	3	1		**9** (η μία ίσως κρατά δύο αντικείμενα)

Πίνακας Β

Εικονογραφία Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών

ΤΥΠΟΣ	430-420	420-400	400-375	375-350	350-300	-	ΣΥΝΟΛΟ
Ε - Ε ΙΙ ΔΙΜΕΛΕΙΣ							
Ιστάμενη νεκρή + θεραπαινίς	0	0	2	3	4		**9**
Νεκρή κρατά αγγείο	0	0	0	1	0		**1**
Γυναίκα αγκαλιάζει νεκρή παρθένο	0	0	0	0	1		**1**
Λουτροφόρος	0	0	1	1	0		**2** (η μία με *δεξίωσιν*)
Αδέλφια	1	1	1	1	0		**4** (όλες με πτηνό)
Νεκρή - πτηνό - θεραπαινίς	0	0	2	1	0		**3**
Νεκρή - *πλαγγόνα* - θεραπαινίς	0	0	2	2	0		**4**
Καθήμενη νεκρή και θεραπαινίς	0	0	0	0	2		**2**
Δεξίωσις	1	0	2	10	6		**19** (μία με πτηνό, μία με κάτοπτρο, μία με σκυλάκι, δύο με λουτροφόρο)
Ε - Ε ΙΙ ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΕΣ							
Δεξίωσις	0	1	3	4	3		**11**
Γυναίκα αγκαλιάζει νεκρή παρθένο	0	0	0	0	1		**1**
Χάδι προς νεκρή παρθένο	0	0	0	1	2		**3** (μία με σκυλί και πτηνό, μία καθήμενη με *δεξίωσιν*)
Πτηνό + Σκυλάκι	0	0	0	0	1		**1**
Καθήμενη νεκρή παρθένος	0	0	0	0	4		**3** (η μία με θεραπαινίδα)
Τύπος Αμεινοκλείας	0	0	0	3	0		**3**
Λουτροφόρος	0	0	0	1	0		**1**
Λ - Λ ΙΙ ΔΙΜΕΛΕΙΣ							
Ιστάμενη νεκρή και ιστάμενη θεραπαινίς με πυξίδα	0	0	0	1	1		**2**
Δεξίωσις	0	0	0	5	3		**8**
Λ ΙΙ ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΕΣ							
Δεξίωσις	0	0	1	5	0		**6**
ΛΟυ - ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΗ - *Δεξίωσις*	0	0	0	1	0		**1**
ΛΟα - ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΗ – 2 θεραπαινίδες	0	0	1	0	0		**1**
Υ ΙΙ - ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΗ - Καθήμενη νεκρή και θεραπαινίς	0	0	0	1	0		**1**

Πίνακας Γ Στάσεις Αγάμων Κορών Επιτυμβίων Αναγλύφων			
Παραστάσεις	Σύνολο	-	Ανάγλυφα
ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΕΣ			
Κατενώπιον	9		**Ε 12, Ε 19, Ε 40, Ε 42, Ε 43, Ε 45, Ε 46, Ε 75, Ε ΙΙ 6**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά	7		**Ε 9, Ε 15, Ε 16, Ε 21, Ε 39, Ε 41, Ε 80**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά	1		**Ε ΙΙ 8**
Στραμμένες προς τα αριστερά	8		**Ε 8, Ε 22, Ε 26, Ε 38, Ε 44, Ε ΙΙ 2, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 4**
Στραμμένες προς τα δεξιά	13		**Ε 1, Ε 2, Ε 4 - Ε 6, Ε 10, Ε 11, Ε 17, Ε 18, Ε 28, Ε 29, Ε ΙΙ 3, Ε ΙΙ 5**
Στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά	7		**Ε 3, Ε 13, Ε 14, Ε 23 - Ε 25, Ε 27**
Στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά	11		**Ε 7, Ε 20, Ε 76, Ε 77, Ε ΙΙ 1 - Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 7, Ε ΙΙ 9 - Ε ΙΙ 11**
ΔΙΜΕΛΕΙΣ			
Κατενώπιον	9		**Ε 56, Ε 58, Ε 59, Ε 60, Ε 61, Ε 86, Ε 87, Ε ΙΙ 17, Λ 1**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά	7		**Ε 51, Ε 83, Ε ΙΙ 20, Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 26, Λ 2, Λ ΙΙ 8**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά	1		**Ε 85**
Στραμμένες προς τα αριστερά	10		**Ε 53, Ε 54, Ε 77β, Ε 88, Ε ΙΙ 12, Ε ΙΙ 13, Ε ΙΙ 23, Ε ΙΙ 27, Ε ΙΙ 28, Λ ΙΙ 9**
Στραμμένες προς τα δεξιά	8		**Ε 55, Ε 78, Ε 81, Ε 82, Ε ΙΙ 14β, Ε ΙΙ 19, Ε ΙΙ 21, Λ ΙΙ 6**
Στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά	16		**Ε 50, Ε 52, Ε 57, Ε 84, Ε 90, Ε 91, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 18, Ε ΙΙ 19β, Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 22, Ε ΙΙ 24, Λ 3, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 3, Λ ΙΙ 7**
Στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά	3		**Ε 48, Λ ΙΙ 4, Λ ΙΙ 5**
ΠΟΛΥΠΡΟΣΩΠΕΣ			
Κατενώπιον	3		**Ε 63, Ε 66, Ε ΙΙ 34**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά	3		**Ε 69, Ε ΙΙ 29, Ε ΙΙ 31**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά	0		
Στραμμένες προς τα αριστερά	9		**Ε 62, Ε 64, Ε 72, Ε ΙΙ 30, Λ ΙΙ 10, Λ ΙΙ 13 - Λ ΙΙ 16**
Στραμμένες προς τα δεξιά	4		**Ε ΙΙ 32, Λ ΙΙ 12, ΛΟυ 1, ΛΟα 1**
Στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά	7		**Ε 65, Ε 67, Ε 68, Ε 70, Ε 71, Ε ΙΙ 33, Λ ΙΙ 11**
Στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά	0		

Πίνακας Γ Στάσεις Αγάμων Κορών Επιτυμβίων Αναγλύφων			
Παραστάσεις	**Σύνολο**	**-**	**Ανάγλυφα**
ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΙΚΕΣ			
Κατενώπιον	11		**E II 36, E II 37, E II 43 - E II 51**
Κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά	4		**E II 38, E II 39, E II 41, E II 42**
Στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά	1		**E II 35**

Πίνακας Δ Επιτύμβια Ανάγλυφα - Στάσεις Αγάμων Κορών						
Στάση μορφών	**-**	**430 - 420**	**420 - 400**	**400 - 375**	**375 - 340**	**350 - 300**
Αριθμός μορφών που παριστάνονται κατενώπιον		0	1	5	12	13
Αριθμός μορφών που παριστάνονται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα αριστερά		0	1	4	11	5
Αριθμός μορφών που παριστάνονται κατενώπιον και ελαφρώς στραμμένες προς τα δεξιά		0	0	2	0	0
Αριθμός μορφών που παριστάνονται στραμμένες προς τα αριστερά		1	2	6	14	4
Αριθμός μορφών που παριστάνονται στραμμένες προς τα δεξιά		4	3	9	7	2
Αριθμός μορφών που παριστάνονται σε στάση τριών τετάρτων προς τα αριστερά		0	1	5	17	7
Αριθμός μορφών που παριστάνονται σε στάση τριών τετάρτων προς τα δεξιά		0	2	7	6	0

Πίνακας Ε Επιτύμβια Ανάγλυφα – Αττικός Πέπλος					
ΑΝΑΓΛΥΦΟ	**ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ**	**ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΡΦΩΝ**	**ΧΙΤΩΝΑΣ**	**ΙΜΑΝΤΕΣ ΣΤΟΥΣ ΩΜΟΥΣ**	**ΙΜΑΤΙΟ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΗ**
Ε 1	430-420	1	Ναι	Όχι	Όχι
Ε 12	375-340	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 15	350-300	1	Όχι	Όχι	Ναι
Ε 16	350-300	1	Όχι	Ναι	Ναι
Ε 18	400-375	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 19	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 20	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 21	375-340	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 38	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 39	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 41	400-375	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 42	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 43	375-340	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 44	375-340	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 45	350-300	1	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 46	350-300	1	Όχι	Όχι	Ναι
Ε 50	350-300	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 51	350-300	2	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 52	350-300	2	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 56	400-375	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 57	375-340	2	Όχι	Ναι	Ναι
Ε 58	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 59	375-340	2	Όχι	Όχι	Ναι
Ε 60	350-300	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 61	350-300	2	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 63	375-340	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 65	350-300	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 66	350-300	3	Όχι	Ναι	Ναι
Ε 67	375-340	4	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 68	350-300	4	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 69	375-340	3	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 70	375-340	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 71	350-300	3	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 76	400-375	1	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 80	350-300	1 / 2	Όχι	Ναι	Όχι
Ε 84	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 85	400-375	2	Όχι	Ναι	Ναι
Ε 87	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Ε 90	375-340	2	Όχι	Όχι	Ναι
Ε 91β	350-300	1 / 3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 91γ	350-300	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 92	350-300	2	Ναι	Όχι	Ναι

Πίνακας Ε Επιτύμβια Ανάγλυφα – Αττικός Πέπλος					
ΑΝΑΓΛΥΦΟ	**ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ**	**ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΡΦΩΝ**	**ΧΙΤΩΝΑΣ**	**ΙΜΑΝΤΕΣ ΣΤΟΥΣ ΩΜΟΥΣ**	**ΙΜΑΤΙΟ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΗ**
Ε 93	350-300	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε 94	350-300	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 6	4ος αιώνας π.Χ.	1	Όχι	Ναι	Όχι
Ε ΙΙ 13	375-340	2	Όχι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 22	375-340	2	Όχι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 23	375-340	2	Όχι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 26	375-340	2	Όχι	Όχι	Όχι
Ε ΙΙ 31	375-340	3	Ναι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 33	375-340	3	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 34	350-300	3	Ναι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 36	400-375	Αποσπασματική	Ναι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 37	400-375	Αποσπασματική	Όχι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 38	400-375	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 39	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 41	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 42	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 43	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 44	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 45	375-340	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 46	375-340	Αποσπασματική	Όχι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 47	350-300	Αποσπασματική	Όχι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 48	350-300	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Ναι
Ε ΙΙ 49	350-300	Αποσπασματική	Όχι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 50	350-300	Αποσπασματική	Ναι	Ναι	Ναι
Ε ΙΙ 51	350-300	Αποσπασματική	Ναι	Όχι	Όχι
Λ 1	400-375	2	Όχι	Ναι	Ναι
Λ 2	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Λ 3	350-300	2	Ναι	Ναι	Ναι
Λ ΙΙ 3	375-340	2	Όχι	Ναι	Ναι
Λ ΙΙ 4	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Λ ΙΙ 5	375-340	2	Ναι	Ναι	Ναι
Λ ΙΙ 6	350-300	2	Όχι	Ναι	Ναι
Λ ΙΙ 8	350-300	2	Όχι	Όχι	Ναι
ΛΟυ 1	375-340	4	Ναι	Όχι	Ναι

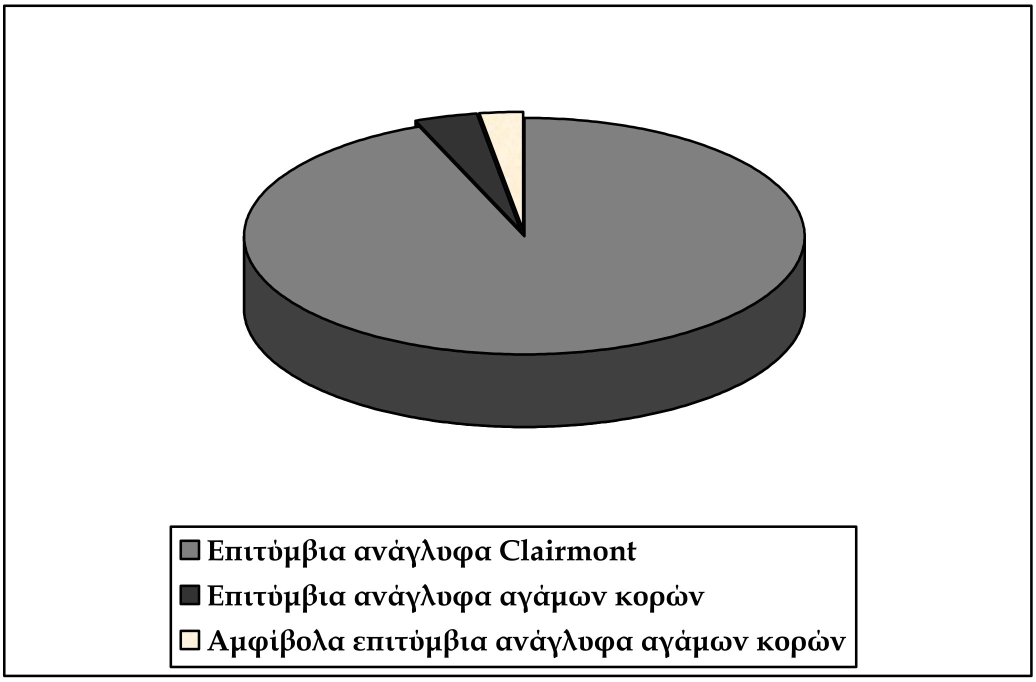
Πίνακας Ζ Αττικά Αγγεία		
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	**ΑΓΓΕΙΑ**	**ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΡΦΩΝ**
490 - 480 π.Χ.	**ΕΚ 1**	**Άνω των 4**
475-450 π.Χ.	**ΛΛ 9**	**4**
Γύρω στο 470 π.Χ.	**ΛΛ 18**	**3**
Γύρω στο 460 π.Χ.	**ΛΛ 11, ΕΛΟυ 1**	ΛΛ 11: **2** / ΕΛΟυ 1: **Άνω των 4**
450-425 π.Χ.	**ΛΛ 1, ΛΛ ΙΙ 1, ΛΛ ΙΙ 6, ΛΛ ΙΙ 9, ΕΛΟυ ΙΙ 1**	ΛΛ 1, ΛΛ ΙΙ 1, ΛΛ ΙΙ 6: **2** / ΛΛ ΙΙ 9: **4** ΕΛΟυ ΙΙ 1: **Άνω των 4**
445-425 π.Χ.	**ΛΛ ΙΙ 10**	**2 (;)**
Γύρω στο 440 π.Χ.	**ΛΛ 8**	**3**
440-430 π.Χ.	**ΛΛ 7, ΛΛ ΙΙ 14, ΛΛ ΙΙ 20**	ΛΛ 7: **3** / ΛΛ ΙΙ 14: **2** / ΛΛ ΙΙ 20: **4**
435-430 π.Χ.	**ΛΛ 12, ΛΛ 14**	**2**
435-425 π.Χ.	**ΛΛ ΙΙ 12**	**3**
430 π.Χ.	**ΕΥ ΙΙ 1**	**Άνω των 4**
430-425 π.Χ.	**ΛΛ 16, ΛΛ 17**	**3**
430-420 π.Χ.	**ΛΛ 3, ΛΛ ΙΙ 15, ΛΛ ΙΙ 18**	ΛΛ 3, ΛΛ ΙΙ 15: **2** / ΛΛ ΙΙ 18: **4**
425-400 π.Χ.	**ΛΛ ΙΙ 16, ΛΛ ΙΙ 17, ΛΛ ΙΙ 19, ΛΛ ΙΙ 21, ΛΛ ΙΙ 23**	ΛΛ ΙΙ 16, ΛΛ ΙΙ 17, ΛΛ ΙΙ 23: **2** ΛΛ ΙΙ 19: **3** / ΛΛ ΙΙ 21: **4**
Γύρω στο 420 π.Χ.	**ΛΛ 10, ΛΛ 13, ΛΛ 15, ΛΛ ΙΙ 3, ΛΛ ΙΙ 22**	ΛΛ 10: **4** / ΛΛ 13, ΛΛ 15: **3** ΛΛ ΙΙ 3, ΛΛ ΙΙ 22: **2**
420-410 π.Χ.	**ΛΛ 4, ΛΛ ΙΙ 8**	**2**
420-400 π.Χ.	**ΛΛ 6, ΛΛ ΙΙ 13**	ΛΛ 6: **2** / ΛΛ ΙΙ 13: **3**
Γύρω στα 410 π.Χ.	**ΛΛ ΙΙ 11**	**3**
Τέλη του 5ου π.Χ. αιώνος	**ΛΛ 2, ΛΛ 5, ΛΛ ΙΙ 2, ΛΛ ΙΙ 4, ΛΛ ΙΙ 5, ΛΛ ΙΙ 7**	**2**

Πίνακας Η Προέλευση Αττικών Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών	
ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	**ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ**
Ε 1	Βοτανικός Κήπος
Ε 2 – Ε 8, Ε 10, Ε 12, Ε 13, Ε 16, Ε 20, Ε 21, Ε 23 – Ε 26, Ε 28, Ε 30, Ε 32, Ε 36, Ε 39, Ε 40, Ε 42, Ε 43, Ε 54, Ε 59, Ε 62 – Ε 67, Ε 70, Ε 71, Ε 79, Ε 85, Ε 86, Ε 88, Ε 90, Ε 92, Ε 93, Ε ΙΙ 9, Ε ΙΙ 12, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 15, Ε ΙΙ 18 – Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 23 – Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 28, Ε ΙΙ 29, Ε ΙΙ 31, Ε ΙΙ 34, Ε ΙΙ 36, Ε ΙΙ 37, Ε ΙΙ 43 – Ε ΙΙ 48, Ε ΙΙ 50, Λ 2, Λ 3, Λ ΙΙ 1, Λ ΙΙ 7, Λ ΙΙ 9, Λ ΙΙ 11 – Λ ΙΙ 15, ΛΟα 1, Υ ΙΙ 1	Άγνωστη Προέλευση
Ε 9	Μονομάτι Αττικής (σε οχετό)
Ε 11	Περιοχή Φαλήρου (;)
Ε 14	Αθήνα (πλησίον Οδού Αθηνάς)
Ε 15	Αθήνα, Οδός Αγ. Φιλίππου 7 (περιοχή Θησείου)
Ε 17, Ε 27, Ε 84, Ε 91γ, Ε 95, Ε ΙΙ 40, Λ ΙΙ 3	Πειραιάς

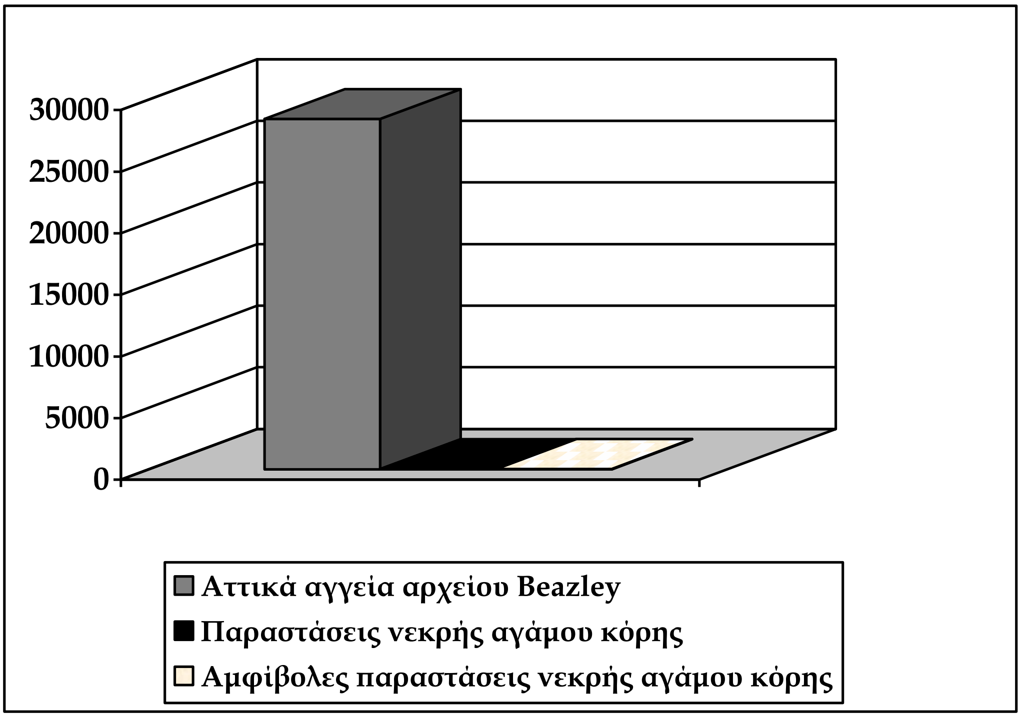
Πίνακας Η Προέλευση Αττικών Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών	
ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	**ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ**
Ε 18	Άγνωστη Προέλευση (Ίσως Λιοπέσι Αττικής)
Ε 19, Ε 80	Καλλιθέα
Ε 22	Βουλιαγμένη
Ε 29	Παιανία
Ε 31	Αθήνα, Οδός Λυκαβηττού 18
Ε 33, Ε 47, Ε 60, Ε 69, Ε 73, Ε ΙΙ 1γ, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 51	Αθήνα (;)
Ε 34, Ε ΙΙ 22	Αθήνα / Αττική
Ε 35, Ε 49, Ε 83, Ε ΙΙ 11, Ε ΙΙ 27	Πειραιάς (;)
Ε 38	Δυτική κλιτύς Ακροπόλεως
Ε 41	Κρήτη (;)
Ε 44	Ιερά Οδός
Ε 45, Ε ΙΙ 2	Κεραμεικός, Περιοχή Νεκροταφείου Διπύλου
Ε 46	Περιοχή Βραυρώνος
Ε 48	Σούνιο (;)
Ε 51	Πλησίον Βασιλικών Στάβλων
Ε 52, Ε ΙΙ 41	Αθήνα, Οδός Σοφοκλέους
Ε 53	Βόρεια του Πειραιώς
Ε 55	Αττική (έξω από την Αθήνα)
Ε 56, Λ ΙΙ 5	Λαύριον (;)
Ε 57, Ε 91	Αττική (;)
Ε 58	Γουδί
Ε 61	Σαλαμίς (Κούλουρη)
Ε 68	**Κεραμεικός, Τύμβος Ευκολίνης**
Ε 72	Πειραιάς, Περιοχή Βόρειου Νεκροταφείου
Ε 74, Ε 81, Ε 94, Ε ΙΙ 16	Αθήνα
Ε 75, Ε 77	Αθήνα / Αττική (;)
Ε 76	Περιοχή Λιοπεσίου Αττικής
Ε 77β, Ε ΙΙ 38	Ερέτρια (;)
Ε 78	Καλλιθέα (;)
Ε 82	Αναγυρούς (Βάρη)
Ε 87	Σινώπη (;)
Ε 89	Αθήνα, Οδός Μουσών
Ε 91β	Περιοχή Μαραθώνος
Ε ΙΙ 1	Κεραμεικός, Νότιο άκρο Ιεράς Οδού (θαμμένη)
Ε ΙΙ 1β	Πειραιάς (βρέθηκε κατά την διάρκεια αποχετευτικών έργων, σε μπάζα προηγούμενων εκσκαφών)
Ε ΙΙ 3	Κεραμεικός, Νεκροταφείο Διπύλου (εντοιχισμένο σε

Πίνακας Η Προέλευση Αττικών Επιτυμβίων Αναγλύφων Αγάμων Κορών	
ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ	**ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ**
	περίβολο τεμένους Εκάτης)
Ε ΙΙ 4, Λ ΙΙ 2	Αθήνα, Αρχαία Αγορά
Ε ΙΙ 5	Σινώπη
Ε ΙΙ 6	Περιοχή Καρελλά Αττικής (;)
Ε ΙΙ 7	Κεραμεικός, Ιερά Οδός (βρέθηκε επάνω σε άνοιγμα εισόδου καναλιού)
Ε ΙΙ 8	Ανατολικά Ιλισσού (Παγκράτι)
Ε ΙΙ 10	Παλαιά Επίδαυρος (χρησιμοποιήθηκε εκ νέου ως καλυπτήρια πλάκα ρωμαϊκού τάφου)
Ε ΙΙ 13	Άγνωστη Προέλευση (Καλύβια Αττικής ;)
Ε ΙΙ 14β	Εκκλησία περιοχής Βρανά Μαραθώνος
Ε ΙΙ 17	Άνδρος
Ε ΙΙ 19β	Περιοχή Παναγίας (Ανατολικά Χαλανδρίου, εντοιχισμένο σε αυλή οικίας)
Ε ΙΙ 21	Ιερά Οδός (στο ύψος του Δαφνίου) ;
Ε ΙΙ 26	Μοναστήρι στην Καισαριανή
Ε ΙΙ 30	Ραμνούς, Αρχαίο Νεκροταφείο (περιοχή περιβόλου Μνησικρατείας, στην μέση του δρόμου)
Ε ΙΙ 32	Καλύβια Αττικής
Ε ΙΙ 33	Διόνυσος (Αττικής) ;
Ε ΙΙ 35	Ασπρόπυργος
Ε ΙΙ 39	Ραμνούς, Αρχαίο Νεκροταφείο (περίβολος Ιεροκλέους - συλημένος)
Ε ΙΙ 42	Κεραμεικός, Περιοχή Αγ. Τριάδος
Ε ΙΙ 49	Αθήνα, Οδός Μαραθώνος
Λ 1	Αθήνα, Οδός Πειραιώς 172 (φρεάτιον αρχαίου υδραγωγείου)
Λ ΙΙ 4	Νέα Σμύρνη (;)
Λ ΙΙ 6	Λαύριον
Λ ΙΙ 8	Μοσχάτο
Λ ΙΙ 10	Αριστερή όχθη Ιλισσού (Καλλιθέα ;)
Λ ΙΙ 16	Πλησίον Κεραμεικού (;)
ΛΟυ 1	Πλησίον Ελευσίνος

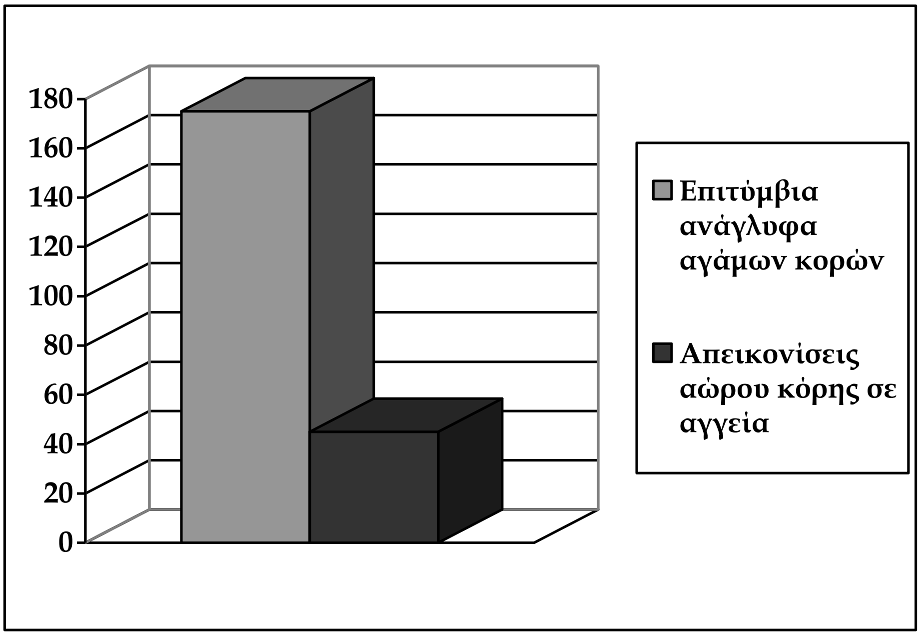
ΓΡΑΦΗΜΑ 1

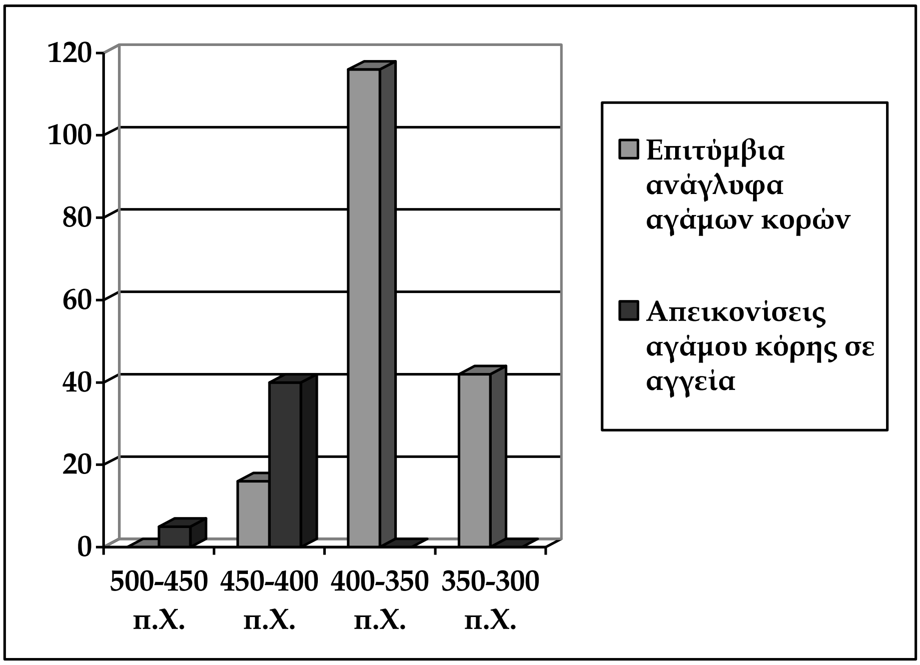
ΓΡΑΦΗΜΑ 2

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- **Ε 1, Ε 5, Ε 21, Ε 29, Ε 42, Ε 52, Ε 53, Ε 55, Ε 68, Ε 72, Ε 75, Ε 80, Ε 81, Ε 82, Ε 89, Ε ΙΙ 1, Ε ΙΙ 3, Ε ΙΙ 7, Ε ΙΙ 8, Ε ΙΙ 14, Ε ΙΙ 35, Ε ΙΙ 37, Ε ΙΙ 43, Ε ΙΙ 48, Λ 1, Λ ΙΙ 3, Λ ΙΙ 4, Λ ΙΙ 10, Λ ΙΙ 15, ΛΛ 2, ΛΛ 14, ΕΛΟυ 1, ΛΛ ΙΙ 15 (α, β), ΛΛ ΙΙ 16, πίν. 213-214, 219-220:** Φωτογραφίες, Κάτια Μαργαρίτη
- **Ε 2, Ε 3, Ε 4, Ε 6, Ε 7, Ε 8, Ε 10, Ε 11, Ε 12, Ε 13, Ε 14, Ε 15, Ε 16, Ε 17, Ε 18, Ε 19, Ε 20, Ε 22, Ε 23, Ε 25, Ε 26, Ε 30, Ε 31, Ε 32, Ε 33, Ε 34, Ε 35, Ε 36, Ε 38, Ε 39, Ε 40, Ε 41, Ε 43, Ε 44, Ε 45, Ε 46, Ε 48, Ε 49, Ε 51, Ε 54, Ε 56, Ε 57, Ε 58, Ε 59, Ε 60, Ε 61, Ε 63, Ε 64, Ε 65, Ε 67, Ε 69, Ε 70, Ε 71, Ε 73, Ε 74, Ε 76, Ε 77, Ε 77β, Ε 79, Ε 83, Ε 84, Ε 85, Ε 86, Ε 87, Ε 88, Ε 90, Ε 91, Ε 93, Ε 94, Ε ΙΙ 2β, Ε ΙΙ 4, Ε ΙΙ 6, Ε ΙΙ 9, Ε ΙΙ 11, Ε ΙΙ 14β, Ε ΙΙ 15, Ε ΙΙ 16, Ε ΙΙ 19, Ε ΙΙ 20, Ε ΙΙ 20β, Ε ΙΙ 22 (1, 2), Ε ΙΙ 23, Ε ΙΙ 24, Ε ΙΙ 25, Ε ΙΙ 26, Ε ΙΙ 28, Ε ΙΙ 29, Ε ΙΙ 31, Ε ΙΙ 32, Ε ΙΙ 34, Ε ΙΙ 38, Ε ΙΙ 39, Ε ΙΙ 40, Ε ΙΙ 41, Ε ΙΙ 50, Ε ΙΙ 51, Λ 3, Λ ΙΙ 2, Λ ΙΙ 9, Λ ΙΙ 11, Λ ΙΙ 12, Λ ΙΙ 13, Λ ΙΙ 14, Λ ΙΙ 16, ΛΟα 1, Υ ΙΙ 1, πίν. 206-211:** BERGEMANN, J. (επιμ.). 1998. *Datenbank der attischen Grabreliefs des späten 5. und des 4. Jhs. v. Chr. - Projekt DYABOLA*. München: Biering & Brinkmann.
- **Ε 9, Ε 91γ, Ε ΙΙ 10, Ε ΙΙ 13, Ε ΙΙ 36:** CLAIRMONT, C. 1993. *Classical Attic Tombstones*. Kilchberg: Akanthus.
- **Ε 24, Ε 27, Ε ΙΙ 1β, ΛΛ ΙΙ 21 (α, β, γ), πίν. 212:** ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 2001. *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιώς*. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός.
- **Ε 28, Ε ΙΙ 12:** DIEPOLDER, H. 1931. *Die Attischen Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr*. Berlin: H. Keller.
- **Ε 50:** ΔΕΣΠΙΝΗΣ, Γ. 2002. « Αττικοί επιτύμβιοι ναΐσκοι του 4ου αι. π.Χ.: μια πρώτη προσέγγιση », στο ΔΑΜΑΣΚΟΣ, Δ. (επιμ.), *Αρχαία ελληνική γλυπτική: αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη*. *Μουσείο Μπενάκη Παράρτημα* 1: 209-231.
- **Ε 62:** FOLEY, H. 2003. “ Mothers and Daughters ”, στο NEILS, J., και J.H. OAKLEY (επιμ.), *Coming of Age in Ancient Greece: Images of Childhood from the Classical Past*. New Haven: Yale University Press, 113-138.
- **Ε 91β:** ΣΤΑΪΝΧΑΟΥΕΡ, Γ. 2009. *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*. Αθήνα: Όμιλος Λάτση, Εκδόσεις Ολκός.
- **Ε 92, Ε ΙΙ 27, Ε ΙΙ 42, Ε ΙΙ 44, Ε ΙΙ 45, Ε ΙΙ 46, Ε ΙΙ 47:** CONZE, A. 1893-1922. *Die attischen Grabreliefs*. Berlin.
- **Ε 95 (α, β):** Φωτογραφίες, κ. Ιφιγένεια Λεβέντη
- **Ε ΙΙ 2, Ε ΙΙ 21:** POSAMENTIR, R. 2006. *Bemalte Attische Grabstelen Klassischer Zeit*. München: Biering und Brinkmann.
- **Ε ΙΙ 5, Ε ΙΙ 17:** CLAIRMONT, C. 1995. *Classical Attic Tombstones - Supplementary Volume*. Kilchberg: Akanthus.
- **Ε ΙΙ 19β:** SCHOLL, A. 1996. *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs.v. Chr: Untersuchungen zu den kleiformatigen Grabreliefs im spätklassischen Athen*. Berlin: Gebr. Mann.
- **Ε ΙΙ 30:** ΠΕΤΡΑΚΟΣ, Β. 1999. *Ο Δήμος του Ραμνούντος: Σύνοψη των ανασκαφών και των ερευνών (1813-1998)*. Τόμος 1. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- **Ε ΙΙ 49:** ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Ο. 1969. « Περίβολος οἰκογενειακῶν τάφων παρά τήν ὁδόν πρός Ἀκαδημείαν ». *ΑΑΑ* 2: 257-266.

- **Λ ΙΙ 6:** PRUKAKIS, A.M. 1971. *The Evolution of the Attic Marble Lekythoi and their Relationship to the Problem of Identifying the Dead among the Figures shown on the Funerary Reliefs*. Διδακτορική διατριβή, London.
- **Λ ΙΙ 8:** ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ, Μ.Ι. 1999. « Παρατηρήσεις για την επανεπεξεργασία και την επαναχρησιμοποίηση αττικών επιτυμβίων στηλών ». *ΑΔ* 54 Α: 173-213.
- **ΛΟυ 1:** ΠΑΠΑΓΓΕΛΗ, Κ. 2002. *Ελευσίνα: Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*. Αθήνα: Εκδόσεις Ολκός.
- **ΛΛ 1:** BROMMER, F. 1969. " Eine Lekythos in Madrid ". *MM* 10: 155-171.
- **ΛΛ 3:** *CVA*, Copenhagen, NY Carlsberg Glyptothek 1, 95-96, (527) 75.1-2.
- **ΛΛ 4:** *Sotheby, sale catalogue* 14.12.1993, αρ. 267.
- **ΛΛ 5:** ΜΥΛΩΝΑΣ, Κ. 1877. « Λευκαί Αττικαί Λήκυθοι μετά Χαρωνείων Παραστάσεων ». *BCH* 1: 39-43.
- **ΛΛ 6 (α, β), ΛΛ ΙΙ 13 (α):** Δικτυακός Τόπος Βρετανικού Μουσείου http://www.britishmuseum.org
- **ΛΛ 7:** ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Γ. 2000. *Ο Ζωγράφος του Sabouroff*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- **ΛΛ 8, ΛΛ ΙΙ 4, ΛΛ ΙΙ 6:** RIEZLER, W. 1914. *Weissgrundige attische Lekythen*. München: F. Bruckmann.
- **ΛΛ 9 (α, β):** Δικτυακός Τόπος Μουσείου Καλών Τεχνών Βοστώνης http://www.mfa.org/
- **ΛΛ 9 (γ), ΛΛ 13, ΛΛ ΙΙ 1 (α, β), ΛΛ ΙΙ 3, ΛΛ ΙΙ 5 (α, β), ΛΛ ΙΙ 7, ΛΛ ΙΙ 8 (α, β, γ):** http://webpages.ull.es/users/historel/2ftemas/muerte/ index. html
- **ΛΛ 10:** *LIMC* V (1990), λ. Hermes, αρ. 614, πίν. 289 (G. Siebert).
- **ΛΛ 11 (α):** *CVA*, Palermo, Collezione Mormino 1, III.Y.6, III.Y.7, εικ. (2236) 6.2-4.
- **ΛΛ 11 (β), ΛΛ 17, ΜΥ 1, ΛΛ ΙΙ 9, ΛΛ ΙΙ 11, ΛΛ ΙΙ 15 (γ), ΛΛ ΙΙ 23 (β):** Oxford, Classical Art Research Centre, The Beazley Archive Pottery Database http://www.beazley.ox.ac.uk/databases/pottery.htm
- **ΛΛ 12 (α):** http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:White-ground_ pottery_in_the_Staatliche_Antikensammlungen
- **ΛΛ 12 (β):** DÍEZ DE VELASCO, F. 1995. *Los caminos de la muerte: religión, rito e iconografía del paso al más allá en la Grecia antigua*. Madrid: Trotta.
- **ΛΛ 15, ΛΛ 16:** Δικτυακός Τόπος Μουσείου Λούβρου http://www.louvre.fr/
- **ΛΛ 18 (α):** http://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Ancient_Greek_ pottery_in_the_Museo_archeologico_regionale_di_Palermo
- **ΛΛ 18 (β):** BUITRON - OLIVER, D. 1995α. *Douris: A Master-Painter of Athenian Red - Figure Vases*. Mainz.
- **ΛΛ 18 (γ):** BUITRON - OLIVER, D. 1995β. " Stories from the Trojan Circle in the Work of Douris ", στο CARTER, J.B., και S.P. MORRIS (επιμ.), *The Ages of Homer: A Tribute to Emily Townsend Vermeule*. Austin: University of Texas Press, 437-447.
- **ΕΚ 1 (α, β):** KUNISCH, N. 1997. *Makron*. Mainz.
- **ΛΛ ΙΙ 2, πίν. 216-218:** http://mkatz.web.wesleyan.edu/wescourses/2002f/ cciv210/01/ image_resources/electra_images/pages/funerary/index.htm
- **ΛΛ ΙΙ 10:** ΛΕΜΠΕΣΗ, Α., Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, και Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ – ΛΑΠΠΑ. 1987. « Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών ». *ΑΔ* 42 Β2: 708-713.
- **ΛΛ ΙΙ 11 (λεπτομέρεια), πίν. 221:** MÖSCH – KLINGELE, R.M. 2006. *Die loutrophóros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen*. Bern: Peter Lang.

- **ΛΛ ΙΙ 12:** *CVA*, Brussels, Musées royaux d'Art et d'Histoire (Cinquantenaire) ***3,*** III.J.B.4, εικ. (134) 5.7A.7B.7C.
- **ΛΛ ΙΙ 13 (β):** FAIRBANKS, A. 1914. *Athenian Lekythoi with Outline Drawing in Matt Color on a White Ground*. New York: Macmillan Co.
- **ΛΛ ΙΙ 14:** OAKLEY, J.H. 2004α. *Picturing Death in Classical Athens – The Evidence of the White Lekythoi*. Cambridge: Cambridge University Press.
- **ΕΛΟυ ΙΙ 1:** ZSCHIETZSCHMANN, W. 1928. " Die Darstellungen der Prothesis in der griechischen Kunst ". *AM* 53: 17-47.
- **ΛΛ ΙΙ 17:** BURNS, J. 1994. " A Remarkable Prothesis Scene on a White Lekythos in Stockholm ". *MedMusB* 29: 33-46.
- **ΛΛ ΙΙ 18 (α):** SHAPIRO, H.A. 1991. " The Iconography of Mourning in Athenian Art ". *AJA* 95: 629-656.
- **ΛΛ ΙΙ 18 (β):** BENNDORF, O. 1868. *Griechische und sicilische Vasenbilder*. Berlin: I. Guttentag.
- **ΛΛ ΙΙ 19 (α):** GREWENIG, M.M. 1997. *Antike Welten. Meisterwerke griechischer Malerei aus dem Kunsthistorischen Museum Wien*. Ostfildern.
- **ΛΛ ΙΙ 19 (β):** BERNHARD - WALCHER, A. 1991. *Alltag, Feste, Religion, Antikes Leben auf griechischen Vasen, eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums*. Vienna.
- **ΛΛ ΙΙ 20:** ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ - ΤΖΑΧΟΥ, Ο. 1989. « Αθηναϊκή λευκή λήκυθος από τον αρχαίο Ωρωπό », στο *Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν δια τα 60 έτη του ανασκαφικού του έργου*. 4 Τόμοι. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 83-107.
- **ΕΥ ΙΙ 1 (α, β):** OAKLEY, J.H. 2004β. " Classical Athenian Ritual Vases ", στο FOSSEY, M., και J.E. FRANCIS (επιμ.), *The Diniakopoulos Collection in Québec: Greek and Roman Antiquities*. Montreal: Concordia, 34-52.
- **ΛΛ ΙΙ 22:** *CVA*, Adolphseck, Schloss Fasanerie 1, 22, εικ. (511,513) 33.1-3, 35.1.
- **ΛΛ ΙΙ 23 (α):** ROBINSON, D.M., και C.G. HARCUM. 1930. *A Catalogue of Greek Vases in the Royal Ontario Museum*. Toronto: University of Toronto Press.
- **Πίνακας 215:** WINTER, F. 1895. *Eine attische Lekythos des Berliner Museums*. *MarbWPr* 55. Πίν. σελ. 20-21.